ENCYKLOPEDJA POWSZECHNA

WYDAWNICTWA GUTENBERGA

WIELKA ILUSTROWANA
ENCYKLOPEDJA
POWSZECHNA

WYDAWNICTWA »GUTENBERGA«

WIELKA ILUSTROWANA

ENCYKLOPEDJA POWSZECHNA

TOM

XII.

Optymaci
do
Polowanie

WYDAWNICTWO »GUTENBERGA«, KRAKÓW

BIBLIOTEKA MIEJSKA W CHEŁMIE
Nr 28952
N

WSZELKIE PRAWA ZASTRZEŻONE

WYDAWNICTWO »GUTENBERGA«
FERGO i SP.
KRAKÓW

DRUKARNIA LUDOWA W KRAKOWIE
POD ZARZĄDEM IGNACEGO WINIARSKIEGO

O.

Optymaci (łac. Optimates), ob. Nobilitas.

Optymizm (z łac. optimum, „najlepsze"), w przeciwieństwie do pesymizmu tendencja do dodatniego lub przesadnie dodatniego oceniania rzeczy i stosunków. Optymista, człowiek zadowolony z życia, ożywiony najlepszemi nadziejami. O. może cechować cały światopogląd filozoficzny i wtedy nazywamy go o. metafizycznym. Takim był np. o. Leibniza, który uważał, że istniejący świat jest najlepszym z możliwych. Etycznym o. jest przekonanie, że rozwój ludzkości idzie w kierunku postępu moralnego (pogląd wieku oświecenia; o. cechuje też socjalizm, który wierzy w nastanie idealnych stosunków w przyszłości). Zdecydowanym przeciwnikiem o. był pesymista Schopenhauer

Opukiwanie, ob. Perkusja.

Opuntia Haw. (opuncja), kaktus o płaskich pędach członowanych, kolczastych, kwiaty żółte, czerwone lub białe, owoce podobne do fig, jadalne. Pochodzi z Meksyku, Peru i Chile, w niektórych okolicach tak zaaklimatyzowany (np. nad morzem Śródziemnem), że nadaje piętno krajobrazowi. Liczne gatunki hodowane jako ozdobne (O. missouriensis DC., O. rafinesquiana Engim.). O. ficus indica Mill (figa hiszpańska) z Ameryki płd. i środk. dla owoców uprawiana wszędzie w krajach cieplejszych, w płd. Europie zdziczała. O. pseudo-tuna Salm., uprawiana dawniej dla hodowli koszenill.

Opus (łac.), dzieło (ob. Opera); w muzyce (skróc. Op. lub op.), kompozycja, numerowana zwykle wedle kolejności powstania: Op. (op.) 1, 2 i t. d.

Opus alexandrinum, nazwa posadzek mozaikowych, stosowanych w bazylikach wczesnochrześcijańskich, układanych we wzory geometryczne. Zachowały się one np. w bazylice San Clemente w Rzymie i w. i.

Opus francigenum (zw. też o. incertum lub o. gallicanum), oznaczenie wątku muru, układanego z nieregularnych kamiennych ciosów, a więc nie tworzącego równych warstw. Mur taki bywa często po bokach, np. w narożnikach budowli, ujmowany obrobionemi ciosami.

Opus operatum (łac. „dzieło dokonane"), wyrażenie, które od w. XI. weszło do nauki katol. o sakramentach i oznacza sam znak sakramentalny spełniony przez szafarza sakr. (np. wymówienie słów formy chrztu św. i polanie wodą), w odróżnieniu od opus operantis (dzieło spełniającego), t. j. czynności, dyspozycje i zasługi szafarza i przyjmującego. Według nauki kościoła katol. właśnie o. o., sam znak sakramentalny, dzieło objektywne, mocą nadaną mu przez Boga jest przyczyną łaski dla tych, którzy nie stawiają łasce przeszkody.

Or doublé (franc.), srebro platerowane złotem. Or moulu, bronz w ogniu złocony.

Or-ot, pseud. Artura Oppmana (ob.).

Ora, dzienny wiatr południowy na płn. stronie jez. Garda we Włoszech. W nocy i nad ranem wieje z płn. Vento paesano (Sover).

Ora (łac.), módl się, proś.

Ora et labora (łac.), módl się i pracuj.

Ora pro nobis (łac.), módl się za nami.

Oraculum (łac.), ob. Wyrocznia.

Oraczewski, 1. Feliks, polityk pol., XVIII. w., jako poseł na sejm delegacyjny 1773—75 odznaczył się odwagą cywilną i patrjotyzmem, 1786 został rektorem Wszechnicy Jagiellońskiej, 1791—92 odbył misję do Paryża z ramienia Sejmu W.

2. Artur, architekt polski, (1861—1907), studja odbył w Petersburgu i w krajach zachodnich. Pracował w Warszawie; dzieła: wille w Konstancinie pod Warszawą, pawilony szpitala na Pradze i na Woli, rozszerzenie szpitala w Tworkach i t. p.

Oradea mare (Wielki Waradyn, węg. Nagy-Varad), miasto okręg. w Siedmiogrodzie (Rumunja) i stolica Crişany, nad Bystrym Körösem, przy kolei: Satu mare—Arad z 68.081 mieszk. (większość Węgrów). O. posiada 17 kościołów (katedra katol. i greck.-wsch.), wspaniałe parki, 2 muzea, znaczny przemysł rolniczy i handel. Wpobliżu znajduje się kilka zdrojowisk.

Öräfajökull, wulkan wpobliżu płd.-wsch. wybrzeża Islandji, wysoki 2.119 m.

Oragano, gwałtowny wiatr płd.-zach. we Włoszech.

Oraksai, plemię afgańskie, na płd. od przełęczy Chaiber, 1878 podbite przez Anglję; liczy około 100 tys. głów.

Oralny (z łac. os, oris „usta"), dotyczący ust.

Oran, stolica departamentu O. w zach. Algerze i port przy kolei: Tunis—Casablanca i O.—oaza Figig, ze 150.301 mieszk. Miasto rozwinęło się dopiero za panowania francuskiego na wielki port handlowy (w 1922 r. — 7,1 milj. tonn rej.). Za czasów rzymskich była tu kolonja Portus Divini, od 1509 należała do Hiszpanji, w 1718—32 do Maurów, a potem znów do Hiszpanji, od 1708—32 do Maurów, a potem znów do Hiszpanji, od 1792 do Turcji, od 1831 do Francji.

Departament O. obejmuje zach. Alger (część Szottów i Sahary) i ma 66.281 km² i 1.361.534 mieszk. (350.841 Europejczyków).

Orang Mamma, pierwotne plemię malajskie z Indragiri (Sumatra), niskiego wzrostu, o jasno-bronzowej skórze, noszą przepaski, mieszkają w domach na palach, zajmują się myślistwem, rybołówstwem, uprawą ryżu, prymitywnem gospodarstwem, znają koszykarstwo; mo-

nogamiści i szamaniści, mówią narzeczem prawie obcem innym Malajom.

Orang Talang, pierwotne plemię malajskie z nad rzeki Mandau (Sumatra Wsch.); mimo wyznania mahometańskiego utrzymały się u nich obrządki pogańskie.

Orang-Utan („człowiek leśny"), malajska nazwa plemion z wnętrza półwyspu Malakka.

Orange (Oranja), miasto w depart. Vaucluse (Francja) w dolinie Rodanu, przy kolei: Lyon—Marsylja, z 10.766 mieszk. Posiada romańską katedrę z XII. w., resztki budowli rzymskich oraz przemysł jedwabniczy, meblowy, biżuteryjny i t.

O. jest staroż. Arausio, stolicą Kawarów, słynnem ze zwycięstwa nad Cymbrami w 105 przed Chr., było od XI. w. ośrodkiem hrabstwa, a od 1163 księstwa, które należało 1530—1703 do domu nassauskiego, a potem do Francji. Od 1365 do Wielkiej Rewolucji istniał w O. uniwersytet.

Orange, miasto fabryczne w stanie New Jersey (Stany Zjedn. Am. Płn.), obok Newark z 33.268 mieszk. Ma fabr. kapeluszy, zakłady elektr. Edisona i wille mieszkańców Nowego Jorku.

Orange Guillaume d', ob. Guillaume d'Orange

Orangemen, tajne stowarzyszenie protestanckie, założone w Irlandji 1795. Nazwa pochodziła od Wilhelma Orańskiego, króla angiel. Celem towarzystwa było wytępienie katolicyzmu w Irlandji. 1832 zostało rozwiązane przez rząd.

Orango, największa (483 km²) z wysp Bissagos, należąca do portugal. Afryki Zach.

Orangutan, orangutang, (Pongo pygmaeus Hoppius [Simia satyrus L.], jedyny azjatycki rodzaj i gatunek małpy człekokształtnej, występujący na Borneo, rzadziej na Sumatrze, zamieszkujący nisko położone, bagniste lasy. Z wszystkich małp człekokształtnych posiada o. najdłuższe ramiona i najkrótsze nogi, najmniej spokrewniony z człowiekiem. Sierść barwy jasno- do ciemnoczerwonej. Płcie różnią się wzrostem, dorosły samiec może dochodzić 1,94 cm. O. tylko w okresie godowym żyje parami, samica zwykle przebywa razem z młodem. O. nie schodzi nigdy dobrowolnie na ziemię, żywi się owocami, co noc buduje sobie nadrzewne schronienie, człowieka sam nie zaczepia, ale zaczepiony staje się niebezpiecznym. Znany od starożytności, w r. 1776 pierwszy żywy o. przybył do Europy, obecnie częsty w menażerjach.

Oranienburg, miasto w Brandenburgji (Niemcy), nad Hawelą, przy kolei: Berlin—Neustrelitz z 14.710 mieszk. Posiada zamek z 1698—1704, przemysł maszynowy, chemiczny i metalowy.

Oranje, największa rzeka Kraju Przylądkowego, długa 1.860 km, z dorzeczem 960.000 km². Wypływa w górach Smoczych, przepływa przez kraj Basuto, później tworzy granicę Kraju Przylądkowego i uchodzi do Atlantyku (szeroka 2,4 km). Z powodu szypot i zmiennych wodostanów nie nadaje się dla żeglugi, a z powodu głębokiej, jarowej doliny dla irygacji. Największe dopływy: Caledon, Vaal, Molopo i Aup.

Oranje (Orange Free Staate, Oranje Vrijstaat), prowincja Unji płd.-afrykańskiej, między rz. O. i Waalem ze 128.580 km² i 628.827 mieszk. Kraj jest wyżyną, przeciętą górami stołowemi i obniżającą się ku zach., o zdrowym klimacie (średnia roczna temperatura 16,2°, opadów rocznie 645 mm). Kraj nadaje się głównie do hodowli bydła, to też wywozi się głównie bydło i wełnę. Z kopalin eksploatuje się węgle i diamenty. Stolicą jest Bloemfontein.

Wypędzeni przez Anglików z Natalu Burowie wywędrowali w 1842 pod wodzą Andrzeja Pretoriusa do O., zamieszkałego podówczas przez Buszmenów i Beczuanów i założyli tu republikę O., która została przyłączona siłą w 1848 do Kraju Przylądkowego, jednak w 1854 odzyskało O. niezależność. W 1871 zabrali Anglicy O. pola diamentowe Kimberley. W 1892—1902 brało O. udział w wojnie płd.-afrykańskiej, zostało podbite i zamienione w kolonję ang., a w 1910 weszło w skład Unji płd.-afrykańskiej.

Orany, miasteczko w pow. Olita (Litwa), nad rz. Mereczanką, tuż nad granicą polską, przy kolei: O.—Olita z 1.000 mieszk. Po lewym brzegu Mereczanki leży polska wieś O. (pow. Wilno—Troki), 6 km od miasteczka O., przy kolei: Grodno—Wilno (77 km od tego miasta).

Oranż metylowy (metyloranż), ob. Dwumetyloaminoazobenzol.

Oranżada (z franc. orangeade), napój orzeźwiający, przyrządzony z soku pomarańczowego, cukru i wody.

Oranżerja, cieplarnia o szklanym dachu i prostopadłych szklanych ścianach, służy do zimowania roślin cieplarnianych; por. Szklarnie.

Oranżyści, stronnictwo książąt Orańskich w dawnej republice holenderskiej, 1830 w Belgji stronnictwo domu Orańskiego.

Orański ród książęcy, zwany tak od miasta Orange, które tworzyło 1163—1713 odrębne księstewko. Władcy jego piastowali w XVI. i XVII. w. również godność namiestników prowincyj niderlandzkich. Ludwik XIV. ogłosił księstwo O. za lenno francuskie i ogłosił jego władcą księcia Conti. 1702 wygasła starsza linja O. na Wilhelmie III. Księstwo utrzymało się w pokoju utrechckim 1713 przy Francji, natomiast tytuł i herb przeszły na dom Hohenzollernów.

Oraon (Dongar), plemię Drawidów, zwane też Kurukh.

Oratio (łac.), mowa; modlitwa; O. dominica, „modlitwa pańska", Ojcze nasz; O. obliqua, w stylistyce mowa zależna, w przeciwieństwie do O. recta, mowy wprost (niezależnej).

Oratorjanie, zgromadzenie kapłanów świeckich założone w Rzymie 1558 przez św. Filipa Nereusza, bez ślubów zakonnych, noszące swą nazwę od oratorjum (kaplicy), w którem odprawiali swe nabożeństwa. Ma swoje domy we Włoszech, Hiszpanji, Austrji, Anglji, w Meksyku, na Cejlonie. W Polsce zgromadzenie o. znane pod nazwą filipinów, posiada swe domy w St. Gostyniu i Tarnowie. Należy odróżnić podobne zgromadzenie tejże nazwy założone we Francji w 1611 r. przez Piotra de Berulle.

Oratorjum (z łac.), kaplica, miejsce przeznaczone na modlitwy i do odprawiania nabożeństw.

Oratorjum (łac., „miejsce modlitwy"), w religijnej muzyce nazwa formy dramatyczno-kontemplacyjnej, stworzonej ok. 1600 pod wpływem równocześnie we Włoszech powstałej opery. Nazwa poszła od miejsca modl. (oratorio) Filipa Neri w Rzymie, gdzie wykonano pierwsze dzieło tego rodzaju, „Anima e corpo", którego kompozytorem był Emilio del Cavaliere. Pierwsze o. były przedstawieniami dramatycznemi, w których występowały alegoryczne postacie albo też działające osoby, jeśli akcja wzięta była z historji biblijnej (azione sacra). Dopiero Giacomo Carissimi (1604—1674) wprowadził zamiast akcji scenicznej opowiadanie, które powierzył partji śpiewaka, zwanego „historicus". Formę o. wydoskonalili w Niemczech H. Schütz i J. S. Bach, a przedewszystkiem G. F. Händel, który nawiązał do form starowłoskich, usunął partję historicusa, a nacisk położył na rolę chóru. Od początku istniały obok siebie dwie formy o.: biblijne i alegoryczne. Później powstała forma świeckiego o., np. Haydna „Pory roku". Mistrzami o. są: Spohr, Mendelssohn, Schumann, Liszt, Brahms, C. Franck, Honegger, u nas Mieczysław Sołtys: „Śluby Jana Kazimierza".

Oratorski (z łac.), krasomówczy.

Orawa, prawoboczny dopływ Wagu, powstaje z połączenia Białej (30 km) i Czarnej O. (48 km). Pierwsza wypływa z Magóry turczańskiej, druga na granicy Nowotarszczyzny i polskiej Orawy; po połączeniu się obu rzek płynie O. pod Twardoszynem ku płn.-wsch., a pod Dubową zwraca się ku płd.-zach. pod Zamki Orawskie i powyżej Kralowian uchodzi do Wagu, przepłynąwszy (od Uścia) 56 km. Najważniejszym dopływem jest Orawica. Dolina O. należy do najbardziej malowniczych w Karpatach zach.

Orawa, dawny komitat węgierski (2.018 km²) tuż na zach. od Podhala, nad rz. Orawą na płd. od Babiej Góry i Pilska, podzielony obecnie między Czechosłowację i Polskę. Czeska część należy obecnie do żupy trenczyńskiej, a polska (wsie: Bukowina—Podszkle, Chyżne, Harkabuz, Jabłonka, Lipnica Mała i Wielka, Orawka, Piekielnik, Podsarnie, Podwilk, Zubrzyca Dolna i Górna), mająca 14.380 mieszk. (prawie wyłącznie Polaków) należy do pow. Nowy Targ. Polsce dostała się na mocy rozstrzygnięcia Rady Ambasadorów z 28 lipca 1920 zaledwie 1/8 część O., mimo iż większa część jej mieszkańców należy do narodowości polskiej (48.000 Polaków). Kraj, skolonizowany już wcześnie w średniowieczu przez Polaków, należał do XIII. w. do Polski, a później do Węgier (do 1918). Ośrodkiem jego są Orawskie Zamki, ob.

Orawskie Zamki, 3 piękne zamki (górny, średni i dolny), zbudowane na wysokiej, odosobnionej skale przy wsi Podzamcze Orawskie, w żupie Trenczyn (Czechosłowacja), nad rz. Orawą, 508 m nad poz. morza, a nad poziomem rzeki 111 m. Zamek dolny został zbudowany przez Piotra Komorowskiego, górny zaś i średni przez węgierską rodzinę Thurzonów. Zamki mimo starego wieku (XIV.—XVI. w.) znajdują się w dobrym stanie, mieści się tu muzeum orawskie i bogate archiwum.

Orbicularis (łac. „okrężny"), nazwa mięśnia zwieracza oka i ust.

Orbigny Alcide Dessalines d', franc. paleontolog. (1802—1857), prof. w Paryżu. Nap. m. i.: „Paléontologie française" (1840—60, 8 t.). — Jego brat, Charles, geolog, (1806—1876), wydał „Dictionnaire universel d'histoire naturelle" (1839—49, 13 t.).

Orbis pictus (łac., „malowany świat", świat w obrazach), ob. Comenius. — Także stare wyrażenie na atlas.

Orbis terrarum (łac.), „krąg ziemski", (pomyślany jako tarcza), u Rzymian pojęcie, obejmujące cały obszar znanej ziemi (u Greków zw. Oikumene).

Orbita (łac.), oczodół (p. Oczodołu schorzenia).

Orbity, w astr. linje krzywe (koła, elipsy, parabole, hiperbole), po których krążą ciała niebieskie, n. p. planety, księżyce, komety, meteory i t.p. (ob. Elementy).

A. Orcagna.

Orcagna (właśc. Andrea di Cione, zw. O. lub Arcagnuolo), malarz, rzeźbiarz i architekt włoski, (1308?—1368), we Florencji uległ wpływom Giotta i szkoły sieneńskiej. Główne dzieło: ołtarz z r. 1357 w Cappella Strozzi w S. Maria Novella we Florencji; w Londynie znajduje się jego „Koronacja Matki Boskiej". Obecnie nauka nie przypisuje już O. sławnego „Sądu ostatecznego" w Campo Santo w Pizie; jemu również przypisywane freski w Cappella Strozzi są dziełem brata jego Nardo di Cione (występuje ok. r. 1345—1365). Jako architekt brał O. udział w budowie Orsanmichele (tabernakulum) i Loggii dei Lanzi we Florencji.

Orchań, turecki sułtan, ob. Urchan.

Orchardson William Quiller, malarz angielski, (1835—1910); malował głównie portrety, obrazy historyczne i rodzajowe. Ważniejsze dzieła: „Napoleon I. na pokładzie Bellerophona", „Canale Grande", „Salon Madame Récamier" (1885); grupa portretowa rodziny królewskiej w Windsor (1899).

Orcheotomja (greck.), operacyjne usunięcie jąder.

Orchesis (greck.), nauka taneczna u starożytnych Greków; dzisiaj sztuka taneczna na usługach teatru.

Orchidaceae, p. Storczyki.

Orchilla, bezludna wysepka skalista na morzu Karaibskiem, należąca do Wenezueli, ma 50 km².

Orchis (greck.), jądro (ob.).

Orchis L. (storczyk), storczyk o kwiatach czerwonych. W Polsce liczne gatunki, z tych należy wymienić: O. masculus L. (s. męski), O. maculatus L. (s. plamisty), na łąkach i w lasach, na glebie wapiennej O. purpureus Huds. (s. purpurowy); O. militaris L. (s. kukawka).

Orchitis (greck.), zapalenie jądra (ob. Jądro).

Orchomenos (Erchomenos), prastare miasto w Beocji, na płn. brzegu jeziora Kopais, w II. tysiącleciu prz. Chr. siedziba władców mykeńskich i ośrodek handlowy. Resztki najstarszej epoki (grób kopułowy, t. zw. skarbiec Minjasza, mury, okrągłe budowle, doły ofiarne) zostały odkopane. W czasach historycznych było O. największem miastem Beocji po Tebach, wskutek powstania przeciw Tebom 364—363 przed Chr. zostało zburzone, 353 odbudowane, 338 uniezależnione przez Filipa Macedońskiego, pozostało odtąd bez znaczenia.

Orchon, rzeka w Mongolji, ob. Selenga.

Orchowski Alojzy, prawnik i publicysta, (1767—1832), w młodości służył w legjonach Dąbrowskiego, następnie adwokat w Warszawie; po 1831 emigrował z kraju. Napisał: „Śmierć i ubóstwienie rymotwórki Safo" (1806); „Choix de poésies polonaises précédé d'un discours sur l'origine de la Pologne..." (1816—1817); „Lettre à Son Excell. Mr. le Comte de Diebitsch-Sabałkanski..." (1831) i in.

Orcyna (3-, 5-dwuoksytoluol) C_6H_3 (CH_3) $(OH)_2$, homolog rezorcyny (ob.), powstający przy suchej destylacji rozmaitych mchów i porostów. Tworzy bezbarwne, bezwonne kryształy, smaku słodkiego.

Orczyk, 1. drążek, na który zakłada się linki uprzęży koni pociągowych przy wozie. — 2. poprzeczny drążek na samolocie, ruchomy i połączony ze sterem kierunkowym samolotu zapomocą stalowych linek. Pilot, manewrując nogami, nadaje samolotowi żądany kierunek.

Ord, rzeka w płn. części Zach. Australji, długa 600 km, wypływa na wyżynie Antrim, a uchodzi do zatoki Cambridge.

Orda, ob. Horda.

Orda Napoleon, polski pianista i kompozytor, (1807—1883), w Paryżu na emigracji po r. 1831, wydał album kompozytorów polskich, sam napisał dość liczne utwory fortepianowe; po powrocie do kraju ogłosił teoretyczną pracę p. t. „Gramatyka muzyki" (1873).

Ordalja, ob. Sądy boże.

Order (z łac. ordo), odznaka za męstwo, zasługi w służbie dworskiej, wojskowej i cywilnej, na polu naukowem, artystycznem, społecznem i t. p. O. powstały z oznak stowarzyszeń szlachty, zawiązywanych na wzór zakonów rycerskich w celach ideowych lub politycznych, określanych statutami, stąd dewizy orderowe oraz organizacja wewnętrzna (kapituła orderu) i hierarchja (klasy). Później oznaki te przyjęły państwa lub dynastje, zmieniając statuty i ustanawiając nowe dla zasłużonych. Mistrzem o. jest zwykle głowa państwa, sprawami wewnętrznemi zajmuje się kapituła w składzie kanclerza i wojskowych członków (czasem wyznacza administratora). Niektóre o. mają własny majątek, święto patrona i ustanowienia oraz strój uroczysty. Hierarchicznie dzielą się o. zwykle na następujące klasy: najwyższa, t. zw. wielki krzyż wzgl. gwiazda, na wstędze noszonej przez piersi, następna jest komandorja o., noszona na wstążce na szyi, dalsze są to odznaki rycerskie wzgl. kawalerskie, potem wielkie i małe oficerskie oraz ewentualne srebrne krzyże lub medale. Przy niektórych o. przywiązane są do wyższych klas tytuły oraz pensje, przy niższych tylko pensje (zwykle za męstwo). O. nadaje się osobiście, według pewnego ceremonjału, wręczając odznakę lub przesyłając dyplom. O starszeństwie o. decydują rok ustanowienia, mała ilość klas, za jakie zasługi nadany i jaka klasa. Krajowe o. (na piersi) mają pierwszeństwo przed papieskiemi, po nich następują cudzoziemskie. Na przyjęcie o. obcego zezwala głowa państwa. Poza o. za zasługi cywilne, wojenne, kulturalne i społeczne istnieją tak zwane domowe, dla członków domu panującego oraz o. damskie, dla pań. Pomimo upadku wielu monarchij, nowopowstałe republiki ustanawiają nowe lub wznawiają stare o., pamiątki świetnych chwil narodu. Niektóre o. wygasłe tworzą dotąd związki orderowe. Przywłaszczenie lub nieprawne noszenie o. powoduje surowe kary. Czyny niehonorowe lub karygodne pociągają utratę oznak orderowych na podstawie orzeczenia kapituły lub sądu. O polskich o. ob. w tomie Polska.

Najważniejsze ordery:

Abisynja: Pieczęci Salomona, 1874, 2 kl. **Afganistan:** szereg o., najważniejszy książęcy, związany z tytułem osobistym: „sardar". **Anglja:** Podwiązki, 1350, 1 kl.; Andrzeja czyli Ostu, 1540, 1 kl.; Św. Patryka, 1783, 1 kl.; Łaźni, 1399 i 1725, 3 kl.; Krzyż Wiktorji, wojenny, 1856, 1 kl.; Królewski Wiktorji, 1896, 5 kl.; Krzyż Zasługi Wojennej, oficerski, dla floty, 1901; Zasługi, 1902, 1 kl.; Cesarski Zasługi, 1902, 1 kl.; Brytyjskiego Państwa, 1917, 5 kl.; Gwiazdy Indyj., 1861, 3 kl.; Cesarski Indyjski, 1878, 3 kl.; Cesarski Korony Indyjskiej dla pań, 1878, 1 kl. **Apostolska Stolica:** Chrystusa, 1318; Piusa, 1847, 4 kl.; Św. Grzegorza, 1831, 4 kl.; Św. Sylwestra, 1841 i 1905, 4 kl.; Rycerski Złotej Ostrogi, 1 kl.; Grobu św., 1496, 4 kl.; Krzyż Pro Ecclesia et Pontifice, 1888, 3 kl. **Austrja:** o. byłego Cesarstwa zniesiono; Złotego Runa, ob. Hiszpanja; Republika: Znak Honorowy Zasługi, 1922, 7 kl. krzyża, 3 kl. medalu. **Belgja:** Leopolda, 1832, 5 kl.; Zasługi Cywilnej, 1867, 5 kl.; Krzyż Wojskowy, 1885, 2 kl.; z państwa Kongo o. Gwiazdy Afrykańskiej, 1888, 6 kl. Królewski o. Lwa, 1891, 6 kl.; Korony, 1897, 6 kl.; Leopolda II., 1900, 6 kl.; **Brazylja:** o. zniesiono; o. Chrystusa, ob. Apostolska Stolica; o. Zwiastowania i o. Św. Jakóba, ob. Portugalja. **Bułgarja:** Aleksandra, 1881, 5 kl.; Zasługi Cywilnej, 1892; Zasługi Wojskowej, 1900, 6 kl.; Cyryla i Metodego, 1909, 1 kl. **Chile:** Zasługi, 1911. **Chiny:** Cesarskie o. zniesiono; Kwitnącego Ryżu, 1912, 10 kl. **Czechosłowacja:** Białego Lwa, 1922 i 1928, 5 kl. **Dan ja:** Słonia, 1458, 1 kl.; Danebrog, 1219 i 1671, 5 kl. **Egipt:** 3 o.; najważniejszy o. Nilu. **Estonja:** Krzyż Wolności. **Finlandja:** Krzyż

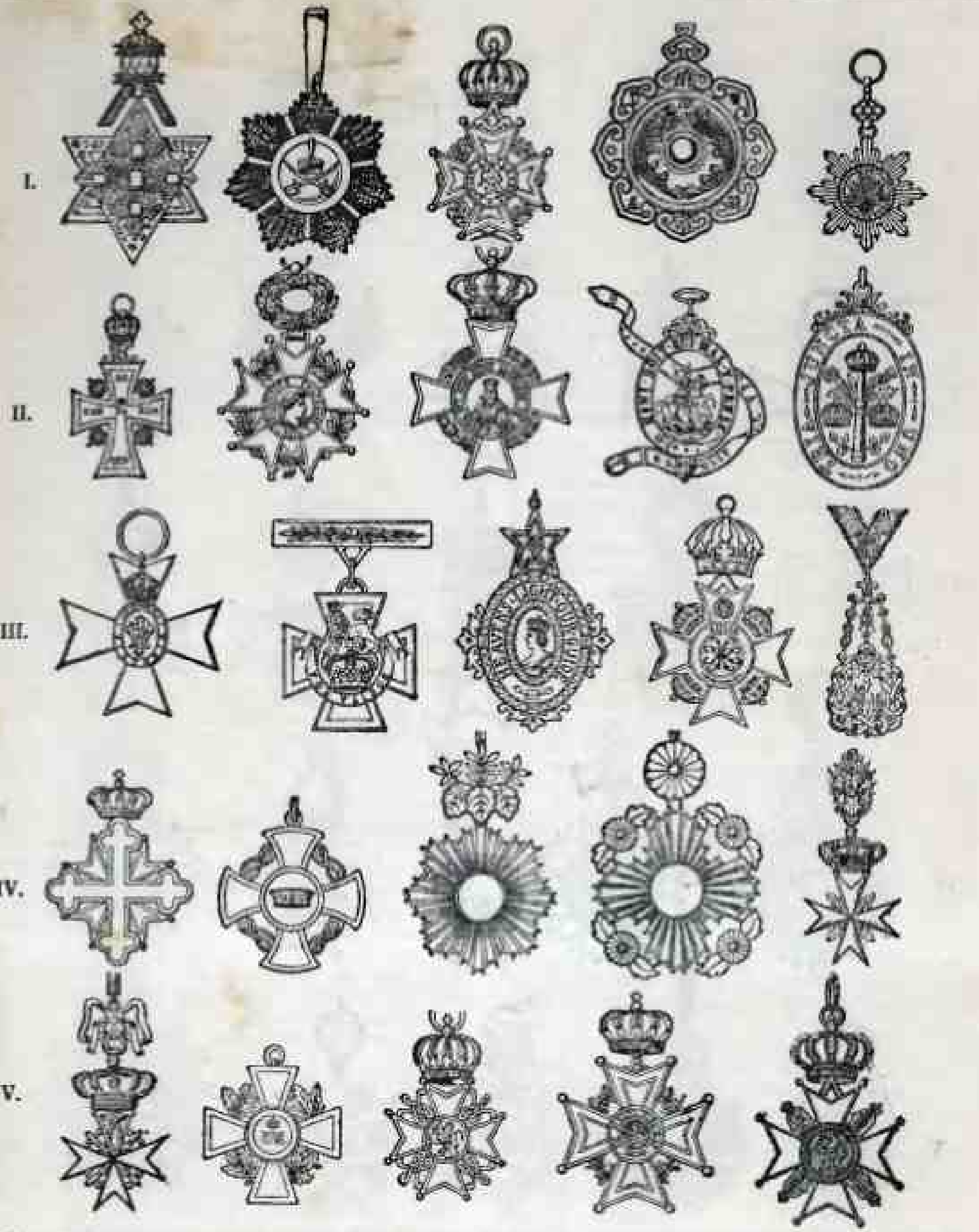

I. rząd: Abisyński: Pieczęci Salomona. Afgański: Korony. Belgijski: Leopolda. Chiński: Podwójnego Smoka. Chiński: Kłosa Ryżu.
II. rząd: Duński: Danebrog. Francuski: Legji honorowej. Grecki: Zbawiciela. Angielski: Podwiązki. Angielski: Łaźni.
III. rząd: Angielski: Kr. Wiktorji. Angielski: Krzyż Wiktorji. Angielski: Gwiazdy Indyjskiej. b. Hawajski: Kapiolani. Włoski. Annunciaty (Zwiastowania).
IV. rząd: Włoski: SS. Maurycego i Łazarza. Włoski: Korony Italskiej. Japoński: Wschodzącego Słońca. Japoński: Chryzantemy. Maltański.
V. rząd: Maltański: donacyjny. Luksemburski: Korony Dębowej. Holenderski: Lwa. Holenderski: Orańsko-Nassauski. Norweski: Olafa.

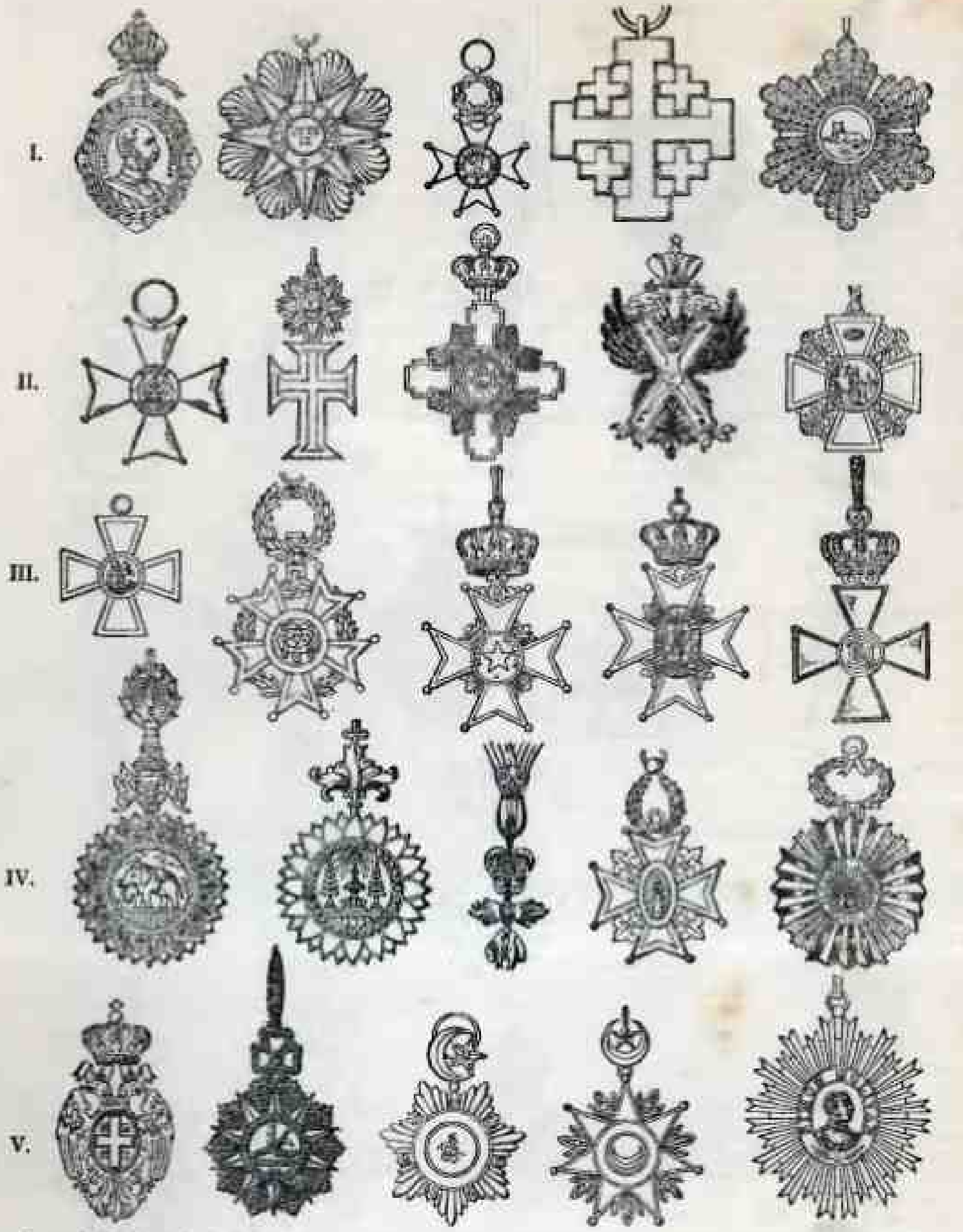

I. rząd: b. Austrjacki: Znak honorowy Sztuki i Wiedzy. Papieski: Piusa. Papieski: Grzegorza. Papieski: Grobu Św. Perski: Lwa i słońca.
II. rząd: Polski: Odrodzenia Polski. Portugalski: Chrystusa. Rumuński: Gwiazdy Rumuńskiej. b. Rosyjski: Św. Andrzeja. b. Rosyjski: Św. Anny.
III. rząd: b. Rosyjski: Św. Jerzego. Zanzibarski: Promiennej Gwiazdy. Szwedzki: Gwiazdy Polarnej. Szwedzki: Wazów. Szwedzki Karola XIII.
IV. rząd: Syjamski: Białego Słonia. Syjamski: Korony. Hiszpański: Złotego Runa. Hiszpański: Karola III. Hiszpański: Izabeli.
V. rząd: Jugosłowiański: Białego Orła. Tunetański: Niszan-el-Iftikar. b. Turecki: Medżidije. b. Turecki: Osmanje. Wenezuelański: Popiersia Boliwara.

Wolności, 1918, 8 kl.; Białej Róży, 1919, 8 kl. **Francja:** o. Legji Honorowej, ustanowiony przez Napoleona I., 1802, 5 kl. **Grecja:** Zbawiciela, 1829 i 1833, 5 kl.; Feniksa, 1926. **Hiszpanja:** Złotego Runa, 1429, 1 kl.; Calatrava, 1158, 1 kl.; Św. Jakóba z mieczem, 1170, 3 kl.; Alcántara, 1156, 1 kl.; Montesa, 1319, 1 kl.; Wojskowy św. Ferdynanda, 1811, 5 kl.; Wojskowy św. Hermengilda, 1814, 3 kl.; Wojskowy Zasługi, 1864, 4 kl.; Wojskowy Marji Krystyny, 1890, 3 kl.; Cywilny Alfonsa XII., za wiedzę, literaturę i sztukę, 1902, 4 kl.; Królewski Amerykański o. Izabeli Katolickiej, 1814, 4 kl. **Holandja:** Wojskowy Wilhelma, 1815, 4 kl.; Cywilny Zasługi Niderlandzkiego Lwa, 1815, 3 kl.; Orańsko-Nassauski, 1892, 5 kl. **Islandja:** o. Sokoła, 1921, 3 kl. **Japonja:** Wschodzącego Słońca, 1875, 8 kl.; Chryzantemy, 1876, 1 kl.; Paulownia, 1888, 1 kl.; Św. Skarbu, 1888, 8 kl.; Korony dla pań, 1888, 5 kl.; Zasługi Wojskowej, 1890, 7 kl. **Jugosławja:** Białego Orła, 1882, 5 kl.; Św. Sawy, 1883, 5 kl.; Gwiazda Karageorgieviċów, 1904, 4 kl. **Litwa:** Wojskowy, 1919. **Luksemburg:** Dębowej Korony, 1841, 5 kl.; Domowy Złotego Lwa, 1858, 5 kl.; Krzyż Zasługi Wojskowej i Cywilnej, 1858, 5 kl. **Łotwa:** Pogromców Niedźwiedzi, 1919, 3 kl.; Cywilny Trzech Gwiazd, 1924, 4 kl. **Maltański Zakon:** Św. Jana Jerozolimskiego, 1118, 6 kl.; i 2 kl. krzyża. **Meksyk:** o. zniesione; I. O. Guadelupe, 1822, 5 kl. **Monaco:** Św. Karola, 1858, 5 kl. **Norwegja:** Norweskiego Lwa, 1904, 1 kl.; Olafa, 1847, 5 kl. **Persja:** Pahlawi, 1926; Korony Perskiej, 1926. **Polska:** Białego Orła, 1705, 1 kl.; Wojskowy (Virtuti Militari), 1792, 5 kl.; Krzyż Walecznych, 1920, 1 kl.; Odrodzenia Polski (Polonia restituta), 1921, 5 kl.; Krzyż Zasługi, 1923, 3 kl.; Krzyż Zasługi za dzielność, Krzyż i Medal Niepodległości, 1930. **Portugalja:** Cztery najstarsze o. restytuowane przez republikę: o. Chrystusa, 1318, 3 kl.; Wojskowy Zwiastowania, 1162, 3 kl.; Św. Jakóba od miecza z XIV. w., 5 kl.; Wieży i Miecza, 1459, 5 kl. **Prusy:** Pour le mérite, za zasługi na polu kultury, 1842, 1. kl. **Rosja** (C e s a r s t w o): Św. Andrzeja, 1698, 1 kl.; Św. Katarzyny dla pań, 1714, 2 kl.; Aleksandra Newskiego, 1725, 1 kl.; Św. Anny, 1735, 4 kl.; Orła Białego i Św. Stanisława, przejęte o. polskie; Św. Jerzego, 1769, 4 kl. i krzyż; Św. Włodzimierza, 1782, 4 kl. — (Z w i ą z e k s o c j a l i s t y c z n y c h r e p u b l i k r a d.): Czerwonego Sztandaru; Czerwonej Gwiazdy. **Rumunja:** Gwiazda Rumuńska, 1877, 5 kl.; Korony, 1881, 5 kl.; Karola I., 1896, 5 kl.; Wojskowy Michała Chrobrego, 1916, 3 kl. **Syjam:** Białego Słonia, 1861, 5 kl.; Święty, 1869, 1 kl.; Korony, 1869, 5 kl.; Rodziny, 1873, 3 kl.; Chakri, 1882, 2 kl. **Szwecja:** Serafimów, 1285, 1 kl.; Miecza, 1522, 6 kl.; Północnej Gwiazdy, 1748, 3 kl.; Wazów, 1772, 4 kl.; Karola XIII., 1811, 1 kl. **Turcja:** Osmański, 1862, 4 kl.; Ertogrul, 1903, 1 kl. **Węgry:** Odznaka Witezia, 1920; Honorowa odznaka Węgierskiego Czerwonego Krzyża, 1922, 3 kl.; Narodowy Krzyż i Medal Zasługi, 1923. **Włochy:** Zwiastowania, 1362, 1 kl.; Św. Maurycego i Łazarza, 1434 i 1573, 5 kl.; Sabaudzki o. Zasługi Wojskowej, 1855, 5 kl.; Sabaudzki o. Zasługi Cywilnej, 1831, 1 kl., Korony Włoskiej, 1868, 5 kl.; Kolonjalny Gwiazdy Włoch, 1914

Order in council, nazwa rozporządzeń ang. Privy council (ob.).

Ordinarium (łac.), w kościele kat. książeczka wskazująca porządek odmawiania brewjarza i odprawiania mszy św.

Ordines (l. mn. od łac.: ordo), stopnie święceń w kościele katol. O. romani, nazwa starochrześcijańskich rzymskich ksiąg rytualnych.

Ordo (łac.), porządek, stanowisko, oddział jakiegoś kolegjum; oddział wojska; u Rzymian oznaczenie trzech stanów: senatorów, rycerzy i plebejuszów. — W u s t r o j u k o ś c i o ł a k a t o l. oznacza o. stanowisko i stopień w hierarchji kościelnej. O. znaczy także tyle co święcenie do pewnej godności. Oprócz trzech święceń biskupich, kapłańskich i diakońskich, istnieje od III. w. 5 innych święceń: subdiakonat, akolitat, egzorcystat, lektorat i ostjarjat. Ostatnie 4 nazywają się O. minores (św. niższe), 3 pierwsze a od XII. w. także subdiakonat O. maiores (św. wyższe). Tonsura nie jest święceniem, tylko przygotowaniem do święceń. W liturgice O. oznacza obrządek pewnych funkcyj św. czy sakramentów; ob. Ordo missae.

Ordo missae (łac. „porządek mszy św."), formularz, zawierający reguły i przepisy, odnoszące się do odprawiania mszy św.

Ordon, 1. Władysław, pseud. Władysława Szansera (ob.).

2. **Juljan Konstanty,** oficer pol., († 1887), w czasie oblężenia Warszawy 6. IX. 1831 dowodził redutą, która w chwili wdzierania się Rosjan wyleciała w powietrze. Wśród emigrantów uchodził O. za sprawcę tego czynu, który uwiecznił Mickiewicz. Niewiadomo jak wyszedł on z katastrofy cało i wyjechał zagranicę. 1849 walczył w armji węgierskiej, w czasie wojny krymskiej dowodził baterją dział w dywizji Zamoyskiego, później brał udział w wojnie o wyzwolenie Włoch i został majorem armji sardyńskiej.

Ordonanse, nazwa wszystkich edyktów królewskich we Francji przed 1789. Słynny jest Ordonnance de la marine Ludwika XIV., stanowiący podstawę międzynarodowego prawa morskiego. O. Karola X. z 26 lipca 1830 stały się przyczyną rewolucji lipcowej.

Ordos, plemię Mongołów wschodnich, koczujące między chińskim murem a Huangho.

Ordre (franc.), tyle co porządek, zarządzenie (rozkaz); w znaczeniu handlowem zlecenie.

Ordre de bataille (franc.), ob. Skład bojowy.

Ordu, stolica i port w wilajecie O. (Turcja azjatycka) nad morzem Czarnem z ok. 6.000 mieszk. i handlem.

Ordyn Naszczokin Atanazy, dyplomata ros., † 1680, jeden z najbardziej światłych umysłów swojej epoki, krzewiciel kultury zachodniej w Rosji, był w polityce zwolennikiem pojednania się z Polską przeciw Szwecji i Turcji. 1658 zawarł rozejm z Szwecją, 1667 traktat andruszowski z Polską, zaco został kierownikiem kancelarji dyplomatycznej. 1672 wstąpił do klasztoru, 1679 wrócił raz jeszcze do służby dyplomatycznej i objął kierownictwo rokowań z Polską.

Ordynacja, wszelkiego rodzaju zarządzenie, rozporządzenie, nakaz. W szczególności nazywa się o. ustawę, regulującą pewną całą dziedzinę prawną (n. p. postępowanie cywilne, karne, stosunki samorządowe i t. d.) O o. wyborczej, ob. Wyborcze prawo. — O. w kościele kat., ob. Święcenia. — O. w prawie spadkowem, rozporządzenie, mocą którego pewien majątek czyni się niepozbywalnem dobrem pewnej rodziny dla wszystkich przyszłych lub przynajmniej dla większej ilości pokoleń, (primogenitura, majorat, senjorat).

Ordynacje w Polsce tworzyć się zaczęły w drugiej połowie XV. w., lecz dopiero w w. XVI. wykształciła się ich struktura prawna. O powstaniu o. zapaść musiała uchwała sejmu, która określała jedynie jej nienaruszalność i prawa sukcesji, nie podawała natomiast prawnych przepisów dotyczących statutu o. Ordynat po pozwoleniu na utworzenie o. przedkładał statut przez siebie opracowany do wpisania go do ksiąg trybunalskich, metryki lub sądowych, bez obowiązku zatwierdzenia przez sejm. W 1766 zapadła uchwała, mocą której statuty o. musiały uzyskać uchwałę zatwierdzającą sejmu i wtedy dopiero o. uznana być mogła jako istniejąca. Jako pierwsza, oficjalnie uznana przez sejm. 1589, występuje o. Radziwiłłów, obejmująca Gródek Dawidowski, Kleck, Mir, Nieśwież i Ołykę, lecz i ta nie była całkowicie skrystalizowana i zczasem rozpadła się na o. klecką, ołycką i słucką. Zczasem wzrosła ilość o., których istnienie zaborcy w przeważnej części uznali. W Polsce odrodzonej jest około 40 o., z tych najpoważniejsza o. Czartoryskich.

Ordynacja ostrogska, ob. Ostrogska ordynacja.

Ordynans (z franc.), w pierwotnem znaczeniu rozkaz, zarządzenie, przepis (np. z hetmańskiego o.), później pojęcie organu łączności (oficer ordynansowy z rozkazem lub meldunkiem), obecnie nazwa żołnierza, przydzielonego do posług oficerowi.

Ordynansowe kompanje, wystawione 1439 we Francji przez króla Karola VII. i Stany generalne 15 kompanij jazdy zaciężnej po sto kopij. Tworzyły pierwsze stałe wojsko w Europie; liczyły 9.000 ludzi, utrzymywanych z pogłównego kosztem 1,200.000 liwrów rocznie.

Ordynarja, nazwa przyjęta na oznaczenie części uposażenia pracowników wiejskich, wypłacanej w naturze (płodach rolnych i t. p.).

Ordynarjat (z łac.), urząd ordynarjusza; o. biskupi, jest to władza diecezjalna, która wyręcza biskupa w załatwieniu zwykłych spraw administracyjnych, składa się z wikarjusza generalnego i rady duchownej (złożonej głównie z kanoników).

Ordynarjusz (z łac.), według prawa kanonicznego (kościelnego) o. jest ten, któremu przysługuje jurysdykcja na podstawie jego urzędu; w obrębie diecezji jest o. biskup, nad całym Kościołem papież.

Ordynator (lub prymarjusz), samodzielny i odpowiedzialny kierownik oddziału szpitalnego; o. są zazwyczaj docenci lub profesorowie uniw. wydziałów lekarskich, może nim być jednak każdy lekarz z odpowiednim cenzusem zawodowym. O. mianuje minister spraw wewnętrznych.

Ordynek, ob. Szyk.

Ordyniec Jan Kazimierz, bibljotekarz i publicysta pol., (1797—1863), w l. 1853—1863 kustosz Bibljoteki polskiej w Paryżu; redagował w l. 1826—29 „Dziennik Warszawski", w r. 1830 „Dekameron Polski"; wydał dostosowany do literatury polskiej przekład „Zasad poezji i wymowy" K. L. Schallera (1826, 2 t.), nadto „Życie Napoleona Bonapartego" (1830) i i.

Ordynować (łac.), zarządzać; zapisać lekarstwo; przyjmować chorych.

Ordyński Ryszard, * 1878, współczesny polski teatrolog i reżyser teatralny i filmowy, współpracował u Reinhardta, inscenizował szereg dzieł na własną rękę w St. Zjed. Am. Płn. i w Warszawie. Dążności reformatorskie wprowadza w sposób umiarkowany, wychodząc do nowych prób od ewolucji tradycyjnej.

Öre, skandynawska moneta = 1/100 korony = ok. 2,38 groszy.

Oready (greck.), ob. Nimfy.

Orebici albo **Horebici**, ob. Horeb.

Örebro, stolica okręgu Ö. w płd. Szwecji nad rz. Swartå, nieopodal jez. Hjälmar, z 33.463 mieszk. Posiada stary zamek (obecnie muzeum), kościół z XIII. w. oraz fabr. obuwia, papieru i i. W 1812 zawarła tu pokój Szwecja z Anglją.

Oregon, stara nazwa rz. Columbia (ob.) w Ameryce Płn.

Oregon, płn.-zach. stan Unji płn.-amer., położony nad oceanem Spokojnym z 250.440 km^2 pow. i 902.000 mieszk. O. składa się z 2 różnych krain, górskiej na zach. i płytowej na wsch. W pierwszej góry Nadbrzeżne, silnie zalesione, wznoszą się tylko do 1000 m, a oddzielone od nich żyzną doliną podłużną Oregonu góry Wodospadów osiągają w wygasłym wulkanie Mount Hood 3.720 m.

Wsch. O. zajmuje Wielka Kotlina, odwadniana przez rzeki: Columbia i Snake, pokryta lawami bazaltowemi, o krajobrazie przeważnie stepowym. Na płd. znajdują się tu wielkie jeziora (np. Klamath). Dzięki stosowaniu sztucznego nawodnienia rozległe przestrzenie stepowe zamieniono na obszar rolny. Zach. część stanu posiada klimat łagodny i dość wilgotny (Portland: średn. temp. roku 11,3°, stycznia 3,9°, lipca 19,1°, opadów rocznie 1.132 mm), obszar natomiast położony na wsch. od gór Wodospadowych cechuje klimat suchy i kontynentalny (Umatilla: średn. temp. roku 12,5°, stycznia 0°, lipca 22,2°, opadów tylko 125 mm).

W O. żyje 6. 692 Indjan w rezerwatach. Głównem bogactwem stanu są lasy (jodłowe), pokrywające 34% pow. Uprawa ziemi dostarcza głównie pszenicy i ziemniaków, ogrodnictwo owoców. Wysoko rozwinięta jest również hodowla, zwłaszcza owiec. Na wybrzeżu i nad rzekami kwitnie rybołówstwo. Górnictwo produkuje nieco złota, srebra, miedzi i rtęci.

W związku z produkcją naturalną O. powstały odpowiednie gałęzie przemysłu. W 1926 posiadał stan 8.444 km kolei żel. i 3.500 km dróg wodnych (głównie rzeka Columbia). Stolicą O. jest Salem, najważniejszem zaś miastem i największym portem drzewnym świata Portland.

O., odkryty przez Hiszpanów 1775, zajęty przez Anglików 1792 został podzielony między Anglję i St. Zjedn. 1846. Z obszaru, który przypadł St. Zjedn. utworzono w 1859 stan O.

Oreibasios (Oribasius), greck. lekarz z Pergamonu lub Sardes (ok. 325—400 po Chr.), lekarz przyboczny ces. Juljana, na którego zlecenie napisał encyklopedję medyczną w 70 księgach według wyciągów z Galena i in., z której zachowało się ok. 22 ksiąg w łac. tłumaczeniu.

Oréide, stop, zawierający 90% miedzi, 10% cynku lub też 80.5% miedzi, 14.5% cynku, 4.9% cyny i 0.1% ołowiu. P. Mosiądz.

Orel Eduard von, austrjacki kartograf wojskowy, (* 1877), wynalazł w 1907 przyrząd zwany stereoautografem, który w połączeniu ze stereokomparatorem przyśpiesza wykonanie planów warstwicowych. W 1912 założył O. towarzystwo „Stereografika".

Orellana Francisco de, odkrywca rz. Amazonki, (ok. 1505—1549), towarzyszył w 1540 Pizarrowi do Peru i pierwszy z Europejczyków przejechał w 1541 całą Amazonkę aż do ujścia.

Orelli Kaspar, filolog klasyczny, (1787—1849), profesor w Zurychu. Opublikował m. in. wydania: Cycerona, Horacego i Tacyta, oraz zbiór napisów łacińskich.

Orel, miasto gubern. w środk. Rosji, przy ujściu Orlika do Oki, przy kolei: Moskwa—Kursk z 75.698 mieszk. Posiada muzeum Turgeniewa, przemysł mydlarski, powroźniczy, młynarski, fabr. obuwia i hutę żelazną oraz handel ziemiopłodami i drzewem. Miasto zostało założone w 1564.

Gubernja O. ma 27.512 km^2 i 1,880.640 mieszk.

Oremus (łac.), „módlmy się".

Orenburg, stolica gubernji O. (Rosja), nad rz. Uralem, przy kolei: Samara—Taszkent ze 121.975 mieszk. Posiada znaczny przemysł mięsny i młynarski oraz handel ze środk. Azją. Miasto założone w 1735 na miejscu dzisiejszego Orska przeniesione w 1743 na obecne miejsce było od 1865 stolicą gubernji, w 1918—19 siedzibą kontrrewolucyjnego rządu kozackiego, a w 1920—1925 stolicą autonom. republiki Kirgiskiej.

Gubernja O., pomniejszona znacznie na rzecz republ. Baszkirskiej i obwodu Uralskiego, obejmuje bezleśne stoki płd. odnóży Uralu i Obszczyj Syrtu, wzdłuż rz. Ural, a ma 48.463 km^2 i 651.099 mieszk., trudniących się głównie chowem bydła.

Orendel, poemat niem. z 2. poł. XII. w., dochowany w rękopisie z XV. w. i w druku z r. 1512.

Orense, stolica prowincji O. w Galicji (Hiszpanja), nad rz. Miño z 17.581 mieszk. Posiada 7-łukowy most z 1230 r., gotycką katedrę, gorące źródła mineralne oraz przemysł skórny, spożywczy, tkacki i odlewnie żelaza. W VI. w. było O. stolicą Swewów.

Oreodoxa Willd. (opatrznica), palma o pniu obrączkowanym, liściach pierzastych, kwiatach jednodomowych, owocem owalny pestczak o soczystym miąższu. O. regia H. B. K., najpiękniejsza z palm Kuby, dochodzi 25 m wysokości. Liśćmi kryją tubylcy dachy.

Oreodoxa regia.

Oreotragus A. Sm., przedstawiciel rodziny Bovidae. Sassa (O. oreotragus Zimm.) kształtem podobny do giemzy i kozy, dochodzi 1 m dług., 60 cm wys., żyje parami lub też w małych stadach we wszystkich górach wsch. Afryki.

Oresmius Nicolaus (Nicole Oresme), biskup franc., (1320—1382), od 1363 wychowawca Karola V., 1377 biskup w Lisieux, autor dzieła: „De origine, natura, jure et mutationibus monetarum" (1675) i i.

Oressa, prawoboczny dopływ Ptyczy na Białorusi, długi 167 km.

Oresteja (greck. Oresteia), trylogja Ajschylosa, (ob. Eschilos).

Orestes, w greckim micie syn Agamemnona i Klitemestry. Kochanek matki, Egistos miał go zamordować; przez swą siostrę Elektrę ocalony, udał się do króla Focydy Strofiosa i zawarł przyjaźń z synem jego, Pyladesem. Później zabił O. matkę i Egistosa. Ścigany przez Eumenidy, błądził oszalały dokoła, dopóki Atena na Areopagu nie wydała nań wyroku uniewinniającego. Według innego opowiadania musiał przynieść obraz Artemidy z Taurydy. Gdy tam O. wraz z Pyladesem miał być poświęcony na ofiarę bogini, poznała go i uratowała kapłanka, jego siostra Ifigenja (ob.). Objął potem władzę po ojcu w Mykenach, a przez małżeństwo z Hermjoną także w Sparcie. Umarł w Arkadji od ukąszenia węża. Opowiadanie to przedstawili w dramatach Ajschylos, Sofokles, Eurypides, Goethe i in.

Orestes, rzymski patrycjusz pochodzenia germańskiego, † 476, ojciec ostatniego cesarza Romulusa Augustulusa.

Öresund, ob. Sund.

Oretanie (Oretani), lud iberyjski z nad Gwadiany i Gwadalkwiwiru, ze stolicą Castulo.

Orędzie, zazwyczaj pismo głowy państwa, wystosowane do reprezentacji narodu lub ogółu obywateli.

Oręż, broń (ochronna i zaczepna), ob. Palna broń, Sieczna broń, Uzbrojenie, Zbroja.

MIEJSKA 20592

Orfanici („Sieroty"), odcień husytów, po śmierci swego wodza Žižki pod kierownictwem Prokopa Małego zajęli pośrednie stanowisko między kalikstynami i taborytami, skłaniając się bardziej na stronę ostatnich.

Orfeusz, grecki heros i śpiewak, syn Eagrosa i muzy Kalliope, poskramiał swym śpiewem dzikie zwierzęta i wzruszał drzewa i skały. Gdy umarła mu żona Eurydyka, udał się do Hadesu i wybłagał u Persefony, że pozwoliła mu zaprowadzić ją zpowrotem na świat, pod warunkiem, iż w czasie drogi nie obejrzy się za nią. O. tego nie spełnił i Eurydyka musiała pozostać w podziemiu. O. zginął rozerwany przez bachantki. — Już wcześnie uchodził O. za twórcę tajnego kultu, który wymagał święceń, oczyszczeń i innych ceremonij, a zapewniał łaskę boską w ziemskiem i pozagrobowem życiu. Jego zwolennicy, *orficy*, którzy udzielali wymaganych święceń adeptom *misterjów orfickich* i kierowali praktykami religijnemi, spisali naukę mistrza. Pod nazwiskiem O. zachowało się 88 hymnów, „Argonautika", epiczny poemat o wyprawie Argonautów i „Lithika", dzieło o czarodziejskiej sile kamieni.

Organ, ob. Narząd. — O. *wykonawczy*, osoba urzędowa, przemawiająca lub działająca z obowiązku, np. w służbie organizmu państwowego, organizacji gospodarczej, stowarzyszenia. — O. nazywa się dalej głos ludzki, jako indywidualny środek wyrazu i porozumienia się, a w dalszem znaczeniu każdy środek komunikowania myśli, stąd wreszcie czasopismo jakiejś organizacji, np. organ rządowy, organ partyjny i t. p.

Organelle, ob. Protozoa.

Organiczna chemja, chemja związków węgla, ob. Chemja.

Organiczna praca, program, wysunięty po powstaniu 1863 przez pozytywistów warszawskich i konserwatystów galicyjskich, upatrywał przyszłość Polski nie w organizowaniu tajnych stowarzyszeń i walk o niepodległość, ale w pokojowem rozwijaniu gospodarczych i kulturalnych zasobów kraju.

Organiczne artykuły, artykuły ogłoszone przez Bonapartego, 8 kwietnia 1802 wraz z konkordatem, mające na celu utrzymanie swobód kościoła gallikańskiego.

Organiczne czucia (*wrażenia*), nazwa zbiorowa dla wszystkich czuć, pochodzących z wewnętrznych organów. Są to czucia głodu, pragnienia, zmęczenia i t. d.

Organiczny, występujący w organizmach lub od nich pochodzący (np. organiczne substancje, organiczne związki i t. d.); *obrazowo*: stojący w podobnym związku, jak organa jednego ciała. *Organiczna wada*: zniekształcenia narządów lub zmiany w tkankach, powstałe wskutek choroby lub przez anormalny rozwój.

Organiczny statut z 26 lutego 1832, nadany przez Mikołaja I. Królestwu Kongresowemu w miejsce konstytucji 1815, znosił odrębną armję i sejm, i poddawał administrację kraju w zależność od Petersburga.

Organista, muzyk, grający na organach.

Organistrum (łac.), średniowieczna nazwa liry korbowej, żebraczej.

Organizacja, czynność, zmierzająca do wzajemnego zespolenia czynników działających i wytworzenia w ten sposób całości funkcjonującej podobnie do organizmu żyjącego. O. polega z reguły na usunięciu tarć między poszczególnemi czynnikami działającemi i skierowaniu ich trybu działania w kierunku osiągnięcia wyznaczonego celu. O. jest warunkiem wszelkiego postępu kultury i obejmuje niemal wszystkie dziedziny ludzkiej działalności. — O. *pracowników* znajduje swe dążenie do realizacji w formie t. zw. Międzynarodówki. — O. *pracodawców*, w postaci rozmaitych porozumień międzynarodowych, regulujących już to produkcję, już to rynki zbytu, obejmuje obecnie obszary przekraczające terytorjum poszczególnych państw (np. trust stalowy, zapałczany). — O. *nauki* dokonuje się przez tworzenie kongresów, akademij i instytutów naukowych. — O. *obrotu międzynarodowego* szuka ułatwienia stosunków ludzkich przez ujednostajnienie pisma, miar, kalendarza etc. Prąd ten skłania narody, posługujące się własnemi alfabetami, do przyjęcia alfabetu łacińskiego, jako używanego przez większość krajów cywilizowanych. Pewne języki stają się właściwemi dla szczególnych dziedzin, np. język francuski dominuje w dyplomacji, język angielski w obrocie handlowym i morskim. Celem wymiany myśli naukowej stwarza się języki sztuczne lub uproszczone.

O. stanowi część nauki o prowadzeniu przedsiębiorstwa i polega na zastosowaniu w tej dziedzinie zasady największej gospodarności. Zadaniem o. *ruchu* przedsiębiorstwa jest przedewszystkiem możliwie dokładne wytyczenie zakresu uprawnień i obowiązków poszczególnych działów przedsiębiorstwa, ustalenie rodzaju ich pracy oraz wytworzenie systemu kontroli. O. ruchu przedsiębiorstwa obejmuje ogół zarządzeń i wyposażeń technicznych, zmierzających do obniżenia kosztów produkcji i podniesienia wydajności ekonomicznej człowieka pracującego. Specjaliści o. ruchu przedsiębiorstwa badają więc stopień ogrzania, przewietrzenia i oświetlenia hal fabrycznych, poruszenia robotnika i czas potrzebny do ich wykonania, czas posiłku etc. Badania te służą do wykrycia stanu najwięcej sprzyjającego rozwinięciu zdolności produkcyjnej pracownika. W dziedzinie pracy biurowej o. ruchu wprowadza ułatwienia techniczne w postaci maszyn do liczenia, mechanicznego powielania adresów, księgowania, fakturowania i t. d., zapewniając przedsiębiorstwu w ten sposób nietylko znaczniejszą wydajność pracy, ale także i łatwość kontroli pracy biurowej. — O. *zbytu* dokonuje się w naszym ustroju gospodarczym przez handel i jego organy, jak targi, giełdy, wystawy i t. d. Niekiedy przemysł sam organizuje zbyt swych produktów przez stwarzanie własnych oddziałów sprzedaży, przyczem ta ostatnia forma gospodarcza wiąże się silnie z procesem tworzenia się karteli. — W *socjologji* przez o. rozumie się stwarzanie grupy działającej jako całość (społeczności w najszerszem tego słowa znaczeniu). Przeciwstawieniem socjologicznem o. jest masa, jako zbiór osobników nieskoordynowanych w całość działającą.

Grupa zorganizowana wykazuje szereg cech, z których socjologicznie najważniejszemi są: dążenie do obejmowania możliwie wielkiej ilości indywiduów lub grup podobnych, wytworzenie w łonie swojem stosunków nadrzędności i podrzędności, czyli systemu autorytetu, rozwijanie popędu naśladowczego w obrębie członków grupy. Najważniejszemi tworami o. socjalnej są: państwo, rodzina, partja, związek zawodowy etc. — W *biologji* pojmuje się przez o. tworzenie się, przystosowanie się i funkcjonowanie części organizmu w sposób odpowiadający wymaganiom życia.

Organizacja pracy, *międzynarodowa*, (franc. Organisation International du Travail), powstała w ramach traktatów pokojowych, finalizujących wojnę światową, celem ochrony międzynarodowego prawa pracy. W tym celu zbiera się corocznie zgromadzenie przedstawicieli członków Ligi Narodów (każdy członek wysyła 2 delegatów rządu, jednego delegata pracodawców i jednego ze strony pracowników). Jako organ o. pracy funguje Międzynarodowe Biuro Pracy (ob.).

Organizm (greck.-łac.), zespół narządów, tworzący zdolną do życia całość.

Organogel, organosol, ob. Koloidy.

Organogeniczne skały (*organolity*), osady resztek organicznych, zwierzęcych i roślinnych, jak wapienie koralowe, łupki krzemionkowe, kreda, węgiel i t. p.

Organografja, organologja, tyle co morfologja (ob.).

Organon (greck., łac. organum), narzędzie, organ, instrument (instr. muzyczny — organy). W *filozofji* nazwa zbiorowa logicznych pism Arystotelesa, które miały dostarczyć instrumentu do rozumowania i tworzenia nauki. Stąd też Franciszek Bacon swoje dzieło metodologiczne, żądające silniejszego, niż dotąd uwzględnienia obserwacji i eksperymentu w badaniach przyrodniczych, zatytułował „Novum O.".

Organopreparaty, lekarstwa, zawierające sproszkowane narządy lub ich wyciągi. Podaje się je przy braku czynności danego narządu i odgrywają wtedy rolę zastępczą. Np. przy braku miesiączki podaje się preparaty jajnikowe. Ob. Organoterapja.

Organoterapja (greck.), leczenie przez podawanie choremu substancji, względnie wyciągów z gruczołów o wewnętrznem wydzielaniu. Pierwszy *Brown-Séquard* wyciągiem z jądra usuwał objawy starzenia się. Po podaniu substancji tarczycy możemy usunąć objawy wypadowe, powstałe po usunięciu tarczycy (cachexia strumipriva) lub objawy, towarzyszące obrzękowi śluzakowatemu. Preparaty jajnikowe usuwają objawy powstałe u kobiet w okresie przekwitania lub po kastracji. Wyniki operacji *Steinacha* (przeszczepianie jąder u starców) są jeszcze wątpliwe. Leczenie cukrzycy (ob.) insuliną (wyciąg z trzustki) jest największą zdobyczą nowoczesnej o.

Organowa nuta (zw. także *pedałową*), nuta basowa, długo wytrzymana, zazwyczaj na kwincie zasadniczej tonacji; na tej nucie budują się różnorodne harmonje, zawierające obce dźwięki. Mistrzowskie nuty pedałowe występują u Bacha, Mendelssohna, Chopina.

Organowy metal, stop ołowiu z cyną, służący do odlewania piszczałek organowych.

Organum (łac.), w *muzyce średniowiecznej* oznacza pierwotną formę wielogłosowości, polegającą na tem, że głosy postępują w równoległych kwartach lub kwintach, a schodzą się na początku i na końcu w unisonie lub oktawie; formę tę zwano także diafonja (ob.).

Organy (z greck. organon, narzędzie), największy i najwspanialszy instrument muzyczny, przeznaczony głównie do użytku w kościele, składa się z trzech zasadniczych części: 1. z *piszczałek* cynowych i drewnianych; 2. z *rejestrów*, t. j. klawjatury ręcznej, czyli manuałów, których może być 2—5, i klawjatury nożnej czyli pedału; 3. z *miechów*, wiatrownicy i kanałów, czyli przewodów. Tony notuje się wprawdzie tylko w granicach od wielkiego C do trzechkreślnego c lub f, lecz w rzeczywistości można zapomocą wzmacniających głosów wyższych i niższych wydobyć dźwięki niższe o dwi dolne oktawy i wyższe o trzy oktawy. — *Głosy* czyli *rejestry* dzielą się: a) na zasadnicze główne, czyli *normalne*, t. j. podające ton jaki wskazują nuty, b) na *poboczne*, poda jące oktawę wyższą lub niższą, c) *mieszane* czyli *mikstury*, podające tercję i kwintę, czyl *alikwoty*. Każdy rejestr posiada osobne pi szczałki dla wszystkich klawiszów. Przyrzą *łącznikowy*, zwany *copula* (niemieck Kopplung) umożliwia zapomocą automatyc nego połączenia wydobycie tonów tej samej o tawy na jednej lub dwóch klawjaturach, ja kolwiek przyciska się tylko jeden klawisz. W dług *charakteru brzmienia* rozróżn się piszczałki: pryncypał, wiolę (gambę), fl i t. d.; według *konstrukcji* zaś rozróżn się głosy *języczkowe* i *fletowe* (labial wargowe) otwarte i kryte. — O. powstały z flet Pana, instrumentu pasterzy greckich. Pocz kowo budowano je jako o. *wodne*, *hydra lis*, najpierw w Aleksandrji (wynalazca Kte bios), a potem w klasztorach zach. Euro Ok. XII. w. wprowadzono rejestry, które utr niały grę do tego stopnia, że klawisze trze było przyciskać pięściami lub łokciami. Dopi od XV. w. stała się gra dzięki udoskonalone mechanizmowi łatwiejsza. Pedał wprowadzo ok. r. 1325, prawdopodobnie w Niemcze W małych kościołach używano dawniej mały organków przenośnych, zwanych *pozytyw mi*, które miały kilka głosów fletowych, a *galami*, jeśli miały głosy języczkowe. N sławniejsi fabrykanci organów: Compenius, debrand i Silbermann, nowsi: Cavaillé- (pneumatyka), Walcker. Największe o. *Wrocław* (15.133 piszczałek), w Polsce *żajsk*. *Technikę gry organowej* winęli Włosi (Francesco Landino i Girol *Frescobaldi*) i Niemcy, zwłaszcza na (Buxtehude, Sweelinck, nakoniec J. S. Bach

Organzyna, ob. Jedwab.

Orgãos, Serra dos, przybrzeżne pasmo skie w stanie Rio de Janeiro (Brazylja), zb wane głównie z granitów i gnejsów, wys do 2.400 m.

Orgazm (z greck.), szczyt podniecenia płciowego.

Orgelbrand Samuel, wydawca polski, (1810—1868), założył księgarnię w Warszawie w r. 1836, wydał m. i. „Encyklopedję powszechną" i szereg dzieł wartościowych („Starożytna Polska" Balińskiego i Lipińskiego, „Historja powszechna" Cantu, „Talmud babiloński" w 20 t. i in.).

Orgeval Gabriel Le Barrois d', franc. historyk, * 1879, archiwarjusz i adwokat, napisał: „Le tribunal des maréchaux de France" (1909), „Le maréchalat de France" 1922, 2 t.), „Le connétable" (1923) i in.

Orgjastyczny (greck.), dziki, nieokiełzany, rozpustny.

Orgje, u starożytnych Greków czynności obrządkowe, do których dostęp mieli tylko wtajemniczeni (ob. Misterja), zwłaszcza na uroczystościach Dionizosa; stąd też: rozpustna biesiada.

Orgoñez (Orgoños) Rodrigo, zdobywca hiszpański, dowodził w Peru, pokonał Inkasów, zdobył Cuzco, uwięził Hernando Pizarra, padł 1538 pod Salinna.

Orgue expressif, francuska nazwa na oznaczenie harmonjum, fisharmonjum.

Orgya antiqua L. (z n a m i o n ó w k a t a r n i ó w k a), prządka. Samiec rdzawo-czerwony, na każdem przedniem skrzydle biała plamka, samica szaro-żółta o uwstecznionych skrzydłach. Gąsienice niszczą drzewa szpilkowe i liściaste, żywiąc się liśćmi.

Orhei (ros. Orgiejew), miasto okręg. w Besarabji (Rumunja), nad rz. Reut z 25.000 mieszk., młynarstwem i handlem ziemiopłodami.

Oria, miasto w prow. Brindisi (Włochy), przy kolei: Brindisi—Tarent z 10.000 mieszk., katedrą, zamkiem z czasów ces. Fryderyka II. i muzeum.

Oriani Alfredo, pisarz włoski, (1852—1909), autor powieści społecznych („Il nemico" 1892, „Gelosia" 1894, „La disfatta" 1896, „Vortice" 1899, „Olocausto" 1902) i dzieł historycznych („La lotta politica in Italia" 1892, nowe wyd. 1913 i 1921).

Oribasius, ob. Oreibasios.

Orjechowo-Zujewo (Nikolskoje), miasto okręg. w gub. Moskwa (Rosja), przy kolei: Moskwa—Niżny Nowogród z 62.782 mieszk. oraz przemysłem bawełnianym i jedwabniczym.

Oriente, prowincja w Ekwadorze z 304.000 km² i 227.000 mieszk. Obejmuje nieprzebytemi puszczami pokryte obszary w dorzeczu Amazonki, na wsch. od Andów. Granica od Peru jest sporna. O. dzieli się na: N a p o - P a s t a z a (główne miasto Archidona) i S a n t i a g o - Z a m o r a (Santiago).

Orificium (łac.), ujście; np. o. uteri, ujście macicy.

Oriflamme, wielka chorągiew pospolitego ruszenia francuskiego w wiekach średnich.

Origanum L. (lebiodka), roślina, należąca do Labiatae, zioła lub krzewinki o całobrzegich lub ząbkowanych liściach, występują głównie w krajach śródziemnomorskich. O. smyrnaeum L. (chmiel hiszpański), cała roślina pachnie aromatycznie, o smaku silnie korzennym, miała dawniej zastosowanie w medycynie. O. majo-

Origanum smyrnaeum.
a) część kwiatostanu.

rana L. (Majorana hortensis Moench) m a j e r a n e k, roślina wieloletnia, u nas hodowana na grządkach, dochodzi 30—50 cm wysokości, kwiaty białe, zebrane w główki, cała roślina ma zapach aromatyczny, pochodzi z płn. Afryki, służy jako przyprawa kuchenna. Otrzymuje się z niej olejek eteryczny. O. vulgare L. (l. pospolita) o kwiatach różowych lub różowo-fiołkowych rośnie dziko w całej Polsce po krainę kosodrzewu.

Origines, ob. Orygenes.

Orihuela, miasto okręg. w prow. Alicante, nad rz. Segurą (Hiszpanja), przy kolei: Murcia—Alicante z 37.180 mieszk. O. posiada charakter maurytański, gotycką katedrę z XIV—XV. w., dawny uniwersytet (1568—1835), muzeum archeologiczne i przemysł.

Orinlacki okres, ob. Kamienna epoka.

Orinoko (Orinoco), rzeka w Ameryce płd., długa 2.400 km z dorzeczem 1 milj. km². Wypływa na Pik F. de Lesseps (1000 m) w górach Serra Parima, na granicy Wenezueli i Brazylji. Rz. Casiquiare łączy O. przez Rio Negro z Amazonką, która zabiera O. ⅓ jego wód. Następnie przyjmuje O. rz. Ventuari, Guaviare i Atabayo, a później tworzy granicę Wenezueli od Kolumbji aż po ujście rz. Meta. W średnim i dolnym biegu przyjmuje rzekę Apurę, Cuchivero, Caurę i Apurito-Guarico i tworzy poniżej Guayana vieja wielką (25.300 km²) deltę, utworzoną z napływów rzeki. Corocznie wylewa O. we wrześniu, zatapiając wielkie obszary. Między Ciudad Bolivar i Trinidad kursują parowce, które przy wielkich wodostanach docierają aż do Atures (1.500 km). Ujście O. odkrył w 1499 Hojeda.

Oriolus, wilga (ob.).

Orissa, kraina w Indjach ang., tworzy razem z Bihar i Czutia-Nagpur prowincję O. i Bihar. Dywizja O. ma 35.575 km² i 4,968.873 mieszk.; obejmuje aluwjalne obszary nad rz. Mahanadi, Brahmani i Baitarani aż po zatokę Bengalską, a częścią lesiste obszary górskie (do 1.187 m). Stolicą jest port K a t t a k.

O. jest najdalej ku wsch. wysuniętym punktem, do którego dotarły wędrówki Arjów. Do 474 przed Chr. posiadała O. dynastję buddyjską, później bramańską, a od III. w. przed Chr. należała do państwa Magada. W 1600—1800 rządzili O. władcy mahometańscy, od 1751 Marattowie, a od 1803 należy do Anglji.

Oristano, miasto na zach. wybrzeżu Sardynji (Włochy), nieopodal z a t o k i O. nad rz. Tirso z 9.833 mieszk., katedrą, średniowiecznemi budowlami, przemysłem i handlem. Od 1409 było O. stolicą margrabstwa O.

Oriyā (Uriyā, Odri, Utkali), język indyjski, ustalony od XIII. w., należący do wsch. grupy indoaryjskiej, używany w Orissie i w prowincjach sąsiednich (ok. 9 miljonów ludności). Ma własne pismo. Literatura bez znaczenia.

Orizaba, wulkan i najwyższy szczyt w Meksyku, mający kształt piramidy, na wsch. krawędzi wyżyny Anahuac, wysoki 5.588 m.

Orizaba, miasto w stanie Veracruz (Meksyk) u stóp góry O., przy kolei: Veracruz—Meksyk z 39.563 mieszk., handlem i przemysłem.

Orjent (łac.), wschód.

Orjentacji zmysł, zdolność orjentowania się w przestrzeni i w otoczeniu, zwłaszcza zdolność odnajdywania drogi do swej siedziby. Silnie rozwinięta u ludzi pierwotnych i u zwierząt. U pszczół opiera się z. o. na wrażeniach wzrokowych, u mrówek na węchowych i dotykowych. U ptaków nie jest dokładnie zbadany.

Orjentaliści (nowo-łac.), znawcy wschodnich języków i literatur.

Orjentalistyka, nauka o ludach, językach i literaturach wschodnich, t. j. Azji i części Afryki (Egipt i Afryka płn.-zach.). O. obejmuje: 1. naukę o ludach i językach Azji przedniej przed Islamem; 2. egiptologję; 3. naukę o ludach i językach hinduskich; 4. naukę o ludach środkowej, północnej i wsch. Azji; 5. filologję Islamu. Wszystkie te grupy łączą się ze sobą. Badaniami nad Azją przednią zajmowała się aż do końca XVIII. w. teologja starego testamentu oraz kościół rzymski z pomocą kleryków wschodnich (Collegium Maronitarum w Rzymie, założ. 1584; Collegium de propaganda fide, założ. 1627). Do rozwoju o. przyczynili się misjonarze, a także komunikacja handlowa i podboje europejskie. Ważnemi momentami w rozwoju o. były: 1. powstanie studjum sanskrytu i odkrycie pokrewieństwa tego języka z jęz. klasycznemi; 2. odczytanie pisma klinowego (ob.) i zabytków asyryjsko-babilońskich, na podstawie których uzyskano zupełnie nowy pogląd na dzieje starożytnego Wschodu i oparto zmiany w filologji semickiej; 3. odcyfrowanie hieroglifów egipskich (ob.); 4. wykopaliska w Egipcie, Azji przedniej i środkowej. Badaniami temi zajmują się towarzystwa azjatyckie. Obok o. językowej rozwinęła się o. a r c h e o l o g i c z n a (życie państwowe, kulturalne i t. d.). O. będąca dawniej wyłącznie przedmiotem badań naukowych, obecnie znajduje także zastosowanie w życiu. Katedry dziedzin o. (asyrjologji, turkologji, synologji) na uniwersytetach europejskich nie wystarczają potrzebom o.; zakłady naukowe dla języków wschodnich (Ecole des Langues Orientales Vivantes w Paryżu, i t. podobne w Rzymie, Londynie, Berlinie, Wiedniu i t. d.) kształcą praktycznie urzędników, misjonarzy i handlowców. Co jakiś czas odbywają się kongresy orjentalistów (1. w Paryżu 1873, 17-ty w Oxfordzie 1928). O. posługuje się bibljotekami posiadającemi rękopisy i druki wschodnie, oraz zbiorami archeologicznemi i etnograficznemi w stolicach europejskich (Louvre i Bibliothèque Nationale w Paryżu, British Museum w Londynie, Staatsbibliothek i in. muzea w Berlinie) i amerykańskich.

O r j e n t a l i s t y k a w P o l s c e. Pierwszym orjentalistą polskim był św. Jacek Odrowąż (pocz. XIII. w.), inicjator t. zw. kodeksu kumańskiego (Codicis Cumanici). W następnych wiekach, w związku z politycznemi stosunkami Polski ze Wschodem, liczni dragomani i tłumacze polscy piszą o bliższym i dalszym Wschodzie, m. i. Samuel Otwinowski daje pierwszy w Europie przekład „Gulistanu" (1610—25); Meniński (XVII. w.), podstawowe prace gramatyczno-leksykologiczne o językach tureckim, arabskim i perskim; Krusiński, dzieje stosunków Persji z Afganistanem; w pierwszej poł. XIX w. wyróżniają się sanskrytolog Majewski, iraniści Kossowicz, Chodźko i Żaba, turkolodzy Sękowski i Muchliński, arabista Kazimirski, mongolista Kowalewski, synolog Kleczkowski i w. in. Wśród orjentalistów polskich ostatnich czasów wybitniejsi: Jan Grzegorzewski, Andrzej Gawroński, ks. Władysław Szczepański, Tadeusz Kowalski i i. Polską stacją naukową na Wschodzie z ekspozyturą w Sofji i Konstantynopolu jest „Hyacynthaeum" (nazwa od św. Jacka), we Lwowie Polskie Towarzystwo Orjentalistyczne, w Krakowie Komisja Orjentalistyczna przy Polskiej Akademji Umiejętności; katedry orjentalistyczne na uniwersytetach polskich; czasopisma: „Rocznik Orjentalistyczny", „Prace Komisji Orjentalistycznej przy Polskiej Akademji Umiejętności". W Warszawie działa Instytut Wschodni.

Orjentować się, znaczy dosłownie wyszukać na horyzoncie wschód (oriens) dla wyznaczenia innych stron świata.

O r j e n t o w a ć m a p ę, tak ją ustawić, by kierunki na mapie były zgodne z rzeczywistemi w terenie.

Orjentowanie kościołów polega na ustawianiu osi kościoła na linji (t. zw. ś w i ę t e j) od wschodu na zachód, przyczem prezbiterjum znajduje się od wschodu. Zwyczaj ten, datujący się od pierwszej ćwierci V. w. po Chr., przestrzegany był bardzo dokładnie w epoce gotyku, obowiązuje też zasadniczo do dzisiaj.

Orjon, w greckim micie piękny olbrzym i potężny myśliwy, zniewolił Meropę, córkę Oinopiona z Chios, który go we śnie za to oślepił, lecz został uleczony przez promienie słońca. Pokochany przez Eos, uprowadzony na Delos, został zabity przez Artemidę na rozkaz bogów. Według innego podania prześladował on przez pięć lat Plejady aż Zeus przeniósł je i O. wraz z jego psem Syrjuszem, między gwiazdy.

Orjon, jeden z największych i najpiękniejszych gwiazdozbiorów, widzialny w Polsce porą zimową w płd. stronie nieba. Zawiera 2 gwiazdy 1. wielkości: różową Beteigeuze (α) i białą Rigel (β). Między niemi leżą 3 gwiazdy 2. wielkości (δ, ϵ, ζ) tworzące t. zw. „p a s O r j o n a"

lub „laskę Jakóba". Na płd. od gwiazdy ε, w okolicy ϑ, leży największa i najpiękniejsza mgławica nieregularna, widzialna przy dobrych warunkach bez pomocy przyrządów optycznych (p. Mgławice).

Orjon, grecki gramatyk z Teb w Egipcie, ok. 450 po Chr. w Konstantynopolu i Cezarei (Kappadocja), ułożył słownik etymologiczny (wyd. Sturz 1820) i zbiór sentencyj (fragmenty w Meinekego „Stobaei florilegium" t. 4, 1857).

Orjonidy, jeden z licznych rojów meteorycznych, mający swój punkt promieniowania (radjant) w gwiazdozbiorze Orjona.

Orka, najważniejsza czynność z zakresu mechanicznej uprawy gleby, polegająca na wielostronnem zastosowaniu pługa (ob. Pług).

Orkady (wyspy Orkney), ang. archipelag złożony z 90 wysp (30 zamieszkałych), na płn. od Szkocji, oddzielone od niej przez Pentland Firth, na granicy morza Północnego i Atlantyku z 975 km² i 22.400 mieszk. Wyspy zbudowane z dewońskich piaskowców, wysokie do 474 m, mają łagodny klimat, odznaczający się dużem zachmurzeniem i silnemi burzami. Ludność trudni się rolnictwem (zboża) i chowem bydła. Główne wyspy: Pomona (Mainland) ze stolicą hrabstwa O. Kirkwall; South Ronaldshay, Westray, Sanday, Hoy, Stronsay, Shapinshay i Roussy.

Wyspy schrystjanizowane w VI. w., zostały zdobyte ok. 875 przez Norwegów i tworzyły hrabstwo O., pozostające do 1468 pod zwierzchnictwem Norwegji, a później Szkocji. Od 1820 tytuł hrabiów O. nosi rodzina Fitzmaurice.

Orkady Południowe (South Orkneys), subantarktyczna grupa wysp, na 61° szer. płd., oddalone 500 km od zach. Antarktydy, odkryte w 1821. Główne wyspy: Coronation Island i Laurie-Island. Średnia roczna temperatura —4,6°.

Orkan, wicher słabszy od huraganu, a silniejszy od burzy, oznaczony w skali międzynarodowej cyfrą ok. 10 (huragan 12). Orkany wyrywają drzewa z korzeniami, szybkość ich dochodzi do 60 m na sek. W Polsce o. przychodzą zazwyczaj z wiatrami płd.-zach. i zach.

Orkan Władysław, pseud. Franciszka Smreczyńskiego (ob.).

Orkiestra, w teatrze starogreckim część sceny, przeznaczona dla chóru, wykonywującego ruchy rytmiczne (orchestra — miejsce tańca). Gdy w okresie renesansu zamierzano wskrzesić tragedję starogrecką i stworzono operę, przeniesiono nazwę o. na miejsce, gdzie siedzieli instrumentaliści, towarzyszący śpiewowi, później o. nazwano samych wykonawców. — Rozróżnia się o. smyczkową, złożoną z samych instrumentów smyczkowych (skrzypce, wiole, wiolonczele, kontrabasy), o. dętą, złożoną z instrumentów mosiężnych (blacha) i piszczałek (drzewo). O. złożona z instrumentów dętych i perkusyjnych (kotły, bębny, żele) nazywa się harmonją lub kapelą turecką (janczarską). Pełna, czyli wielka o. zawiera wszystkie główne rodzaje instrumentów. Mała o. obejmuje: kwintet smyczkowy, t. j. pierwsze i drugie skrzypce, wiole, wiolonczele i kontrabasy, po dwa flety, oboje, klarnety, fagoty, rogi czyli waltornie, trąbki i kotły. Jeśli zaś prócz tych instrumentów występują dwa dalsze rogi i trzy puzony, jest to wówczas wielka o. symfoniczna, po raz pierwszy użyta przez Beethovena. Skład ten wzbogacili: R. Wagner, H. Berlioz, A. Bruckner, R. Strauss i G. Mahler, którzy dodali: rożek angielski, bas-klarnet, kontrafagot, bas-tubę, harfę, mały i duży bęben, kotły, triangle, dzwonki (lyra), celestę, saksofony i t. p. Odmienny skład ma nowoczesna o. taneczna: jazzband.

Orkiestracja, instrumentacja, nauka o pisaniu na orkiestrę i umiejętnem traktowaniu każdego instrumentu wchodzącego w skład orkiestry.

Orkiestrjon (orchestrion, greck.), instrument mechaniczny, wynaleziony 1851, z głosami języczkowemi, naśladującemi instrumenty mosiężne orkiestry. Tak samo nazwał ksiądz Vogler skonstruowane przez siebie w r. 1785 organy z trzema klawjaturami, każda z 63 klawiszami manuału i 39 pedałowemi klawiszami.

Orkisz, ob. Pszenica.

Orkisz, 1. Józef, lekarz, (1796—1878), 1824 prof. anatomji na Uniwers. Warszawskim, napisał szereg prac, ogłaszanych w czasopismach lekarskich i kilka monografij.

2. Lucjan, współczesny astronom polski, w r. 1925 odkrył nową kometę, nazwaną „kometą Orkisza".

Orkney, wyspy, ob. Orkady.

Orkus (łac.), bóg podziemia, także samo podziemie.

Orla, prawoboczny dopływ Baryczy, powstaje z połączenia kilku strug na wsch. od Koźmina, płynie koło Dupina, Kobylina i Jutrosina i uchodzi na Śląsku pod Wąsoszem. Na przestrzeni 2 km odgranicza Polskę od Niemiec.

Orla Perć, wspaniały górski szlak szczytowy w Tatrach Polskich, poprowadzony śmiało i fantastycznie granicą bocznego grzbietu Tatr Wysokich (oddzielającego doliny Pięciu Stawów Polskich i Roztokę od dolin Gąsienicowych Stawów i Suchej Wody), na przestrzeni od przełęczy Zawrat po grzbiet Wołoszyna. Szlak ten udostępniony i ubezpieczony wybudowało Polskie Towarzystwo Tatrzańskie w latach 1903—1906.

Orlando, miasto na środk. Florydzie (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 9.282 mieszk.

Orlando Vittorio Emanuele, polityk włoski, * 1860, prof. prawa administracyjnego, 1897 deputowany, 1917—19 premjer, 1919—20 prezydent Izby, przedstawiciel Włoch na konferencji wersalskiej, członek „Rady Czterech".

Orlando di Lasso, ob. Lassus.

Orlando furioso (włosk. „Roland szalony"), epopeja Ariosta (ob.); Orlando innamorato („Roland zakochany"), poemat epiczny Bojarda (ob.).

Orlanka, lewoboczny dopływ Narwi, długi 59 km. Wypływa w zach. części puszczy Białowieskiej, przepływa pod miasteczkiem Orlą i uchodzi w pow. Bielsk.

Orlean (Orléans), stolica depart. Loiret (Francja), na prawym brzegu Loary i nad kanałem Orleańskim (74 km), połączonym kanałem Loing z Sekwaną, przy kolei: Paryż—Bordeaux z 69.048 mieszk. Posiada katedrę Sainte-Croix z XIII—

XVII. w., kryptę Saint-Aignan (IX—XI. w.), kryptę Saint-Avit (VI. w.), ratusz (1530), szereg domów z XV. i XVI. w., na placu Martroi posąg konny Dziewicy Orleańskiej. Mamy tu dużą bibljotekę, 4 musea oraz przemysł spożywczy, fabr. koców i narzędzi rolniczych. — Od czasów ces. Aureljana (270—75) nazywało się miasto (celt. Genabum) Aurelianum (stąd O.). W średniowieczu był O. przez pewien czas stolicą dzielnicy merowińskiej, później stolicą hrabstwa i księstwa (od 1344) i miał od 1309 uniwersytet. W 1428 było miasto oblegane przez Anglików i zostało uwolnione 8 maja 1429 przez Joannę d'Arc (Dziewicę Orleańską). Edykt orleański (1562) zapewnił hugonotom tolerancję. W 1871 było miasto zajęte przez Niemców.

Orlean, pomarańczowy barwnik, otrzymywany z łupki nasion Bixa orellana w postaci masy ciastowatej, nieprzyjemnego smaku, woni fiołków. Barwi na żółto włókna zarówno roślinne, jak i zwierzęce. W skład jego wchodzi ciemnoczerwony barwnik biksyna oraz żółta, w wodzie rozpuszczalna orellina. O. otrzymuje się na wielką skalę w Cayenne, Gujanie oraz Brazylji. Używa się go do barwienia sera, masła, zup i t. d.

Orléanais, dawna prowincja w środk. Francji, obejmująca krainy: O., Sologne, Beauce, Dunois, Vendômois, Blaisois, Gâtinais i Perche-Gouet ze stolicą Orlean (dziś departamenty: Loiret, Loir-et-Cher i Eure-et-Loir).

Orleaniści, zwolennicy rodziny orleańskiej, która odznaczała się większym demokratyzmem, aniżeli Bourbonowie. Partja ks. Filipa Egalité z czasów W. Rewolucji odnowiła się 1830 za monarchji lipcowej, 1848 straciła wpływy na rzecz bonapartystów i legitymistów. 1871 zyskali O. wielu zwolenników w Zgromadzeniu Narodowem; po wygaśnięciu starszej linji Bourbonów (hr. Chambord, † 1883) zlali się z legitymistami.

Orleanowate, p. Bixaceae.

Orléans, boczna linja Walezjuszów i Bourbonów. 1. Ludwik I., hr. Valois, (1372—1407), założyciel linji O. Valois, 1404 namiestnik państwa, zamordowany z podburzenia Jana Burgundzkiego.

2. Karol, hr. d'Angoulême, (1391—1465), stanął na czele stronnictwa Armagnaków, by pomścić ojca, pchnął przez to Burgundję do sojuszu z Anglją, dostał się 1415 pod Azincourt do niewoli angielskiej. Syn jego został 1498 królem francuskim jako Ludwik XII.

3. Gaston Jean Baptiste, (1608—1660), brat Ludwika XIII., brał udział w spiskach przeciw Richelieu'mu, 1632 zwyciężony pod Castelnaudary, po zgnieceniu Frondy został wygnany na swój zamek w Blois.

4. Filip II., (1674—1723), wysoce uzdolniony, ale rozpustny i lekkomyślny, oskarżony o trucicielstwo w stosunku do członków rodziny królewskiej, został 1715 regentem, zbliżył się do Anglji, zwalczał jezuitów, usiłował uporządkować finanse.

5. Ludwik Filip, (1747—1793), prowadził opozycję przeciw dworowi, 1789 wybrany do Stanów Generalnych, podburzał lud przeciw królowi, wstąpił do klubu Jakobinów, przybrawszy

L. F. Orléans.

imię Egalité. W Konwencie należał do stronnictwa Górali i głosował za straceniem Ludwika XVI., przez co ściągnął na siebie podejrzenie dążenia do korony i został ścięty. Syn jego Ludwik Filip (ob.) dostał się 1830 na tron Francji.

6. Ferdynand, syn króla L. Filipa, (1810—1842), odbywał 1835—40 służbę wojskową w Algerze, zginął wskutek nieszczęśliwego wypadku.

7. Henryk, (1867—1901), podróżnik, badał środkową Azję i Abisynję.

8. Ludwik Filip, (1869—1926), od 1896 głowa domu O.

Orléans (franc.), gładka półwełniana tkanina, zgęszczona po wyrobie przez naparzanie i wygładzona przez silne sprasowanie.

Orléansville, miasto okręg. w Algerji, przy kolei: Tunis—Casablanca nad rz. Szelif z 17.176 mieszk., założone w 1842. Na płn. od O. (37 km) leży port Tenes.

Orleańska dziewica, ob. Joanna d'Arc.

Orleańska kolej, towarzystwo kolejowe, do którego należy 7.469 km linji kolej., korzystające z pomocy państwa. Do towarzystwa należą komunikacje kolejowe i wodne na obszarze Loary (Orlean, Tours, Poitiers, Nantes, Saint-Nazaire i Bordeaux).

Orleańska wojna, ob. Palatynacka wojna sukcesyjna.

Orleański bastard, ob. Dunois Longueville.

B. v. Orley.

Orley Barend (Bernaert, Bernhard) van, malarz niderlandzki, (ok. 1492—1542), 1509—15 przebywał we Włoszech (wpływy Rafaela), od 1515 w Brukseli, 1520—27 był mala-

rzem nadwornym namiestniczki Małgorzaty parmeńskiej, od 1532 jej następczyni Marji węgierskiej. Dzieła główne: tryptyk „Cierpienia Hioba" (Bruksela), „Sąd ostateczny" (Antwerpja, kościół św. Jakóba), „Ś. Rodzina" (Drezno), dalej kartony do arrasów, np. t. zw. polowania cesarskie dla Karola V. (Luwr).

Orlica (Nereśl), prawoboczny dopływ Narwi, długi 42 km, płynie przez Białystok i uchodzi pod Tykocinem.

Orlica (czesk. Orlice), lewoboczny dopływ Łaby w Czechach, uchodzi pod Hradcem Kralovem. Powstaje z połączenia Dzikiej i Cichej O.

Orlicz Michał, polski dziennikarz i krytyk teatralny, * 1893, zajmuje się również teorją teatru współpracownik różnych czasopism, od r. 1919 „Przeglądu Teatralnego" i i.

Orlik, roślina, ob. Aquilegia.

Orlik Filip, hetman kozacki, † 1728, sekretarz Mazepy, wraz z nim uciekł 1709 do Turcji, po jego śmierci obrany przez emigrację kozacką hetmanem, zawarł sojusz z Tatarami i Turcją, wyprawił się 1711 na Ukrainę, następnie towarzyszył Karolowi XII. do Szwecji; ostatnie lata życia spędził znów w Turcji w charakterze półjeńca, pół zakładnika. S y n jego P i o t r G r z e g o r z, był pułkownikiem i agentem dyplomatycznym w służbie Francji.

Orlik Emil, niem. malarz i grafik, * 1870, profesor Akademji berlińskiej. W swych podróżach zagranicznych zwiedził Japonję, gdzie studjował japoński drzeworyt. W jego pracach graficznych zaznacza się wybitny wpływ sztuki wsch.

Orliński Bolesław, polski lotnik, * 1899, studja w Kijowie, jako ochotnik wstąpił 1917 do oddziałów konnych formacyj polskich w Rosji, w Polsce walczył jako kawalerzysta w słynnym z brawury oddziale mjr. Jaworskiego, po wojnie ukończył szkołę pilotów. Przeprowadził w 1926 rajd Warszawa—Tokjo i zpowrotem przez centralną Rosję i Azję w bardzo niebezpiecznych warunkach.

Orlová, ob. Orlowa.

Orła Białego order, ob. Polska (Ordery i odznaczenia).

Orłosęp, ob. Gypaëtos barbatus.

Orłow, nazwa wielkiego diamentu, p. Diament.

Orłow, 1. Grigorij Grigorjewicz, hr., faworyt Katarzyny II., (1734—1783), odznaczył się w wojnie siedmioletniej, organizator spisku przeciw Piotrowi III. jako kochanek Katarzyny, został generał-majorem, szambelanem i wywierał wpływ na rządy.

2. Aleksiej, brat poprz., (1737—1808), morderca Piotra III., 1769 dowódca floty na Archipelagu, 1770 odniósł nad Turkami świetne zwycięstwo pod Czesme, za Pawła I. wygnany z Rosji, powrócił za Aleksandra.

3. Aleksiej Fiodorowicz, ks., ros. mąż stanu, (1786—1861), brał 1825 udział w zgnieceniu powstania dekabrystów, 1833 skłonił sułtana do zawarcia traktatu w Hunkjâr-Skelesi, 1844 szef tajnej policji i stały towarzysz podróży Mikołaja I., 1856 działał skutecznie jako przedstawiciel Rosji na kongresie paryskim, poczem został prezesem Rady Państwa i komitetu ministrów.

Orlowa (czesk. Orlová), miasteczko w pow. Fryształ na czeskim Śląsku Cieszyńskim, przy kolei: Bogumin—Koszyce z 9.717 mieszk. (34% Polaków). Kopalnie węgla, przemysł papierowy i ceramiczny. O. posiada gimnazjum prywatne polskie.

Orłowa druk, wielobarwny druk, tem znamienny, że pojedyncze płaszczyzny barw odbija się kolejno z poszczególnych płyt nie bezpośrednio na papier, tylko na płytę wspólną a z tej dopiero odbija się o d r a z u w s z y s t k i e barwy na papier.

Orłowicz Mieczysław, pionier pol. krajoznawstwa, * 1881, poświęcił swe życie propagowaniu krajoznawstwa, szerząc swe idee w prasie i szeregu wydawnictw. Od 1920 wydaje: Polską Bibljotekę Turystyczną, w której zawarł przewodniki po wszystkich ziemiach Polski. Napisał nadto: „Bliźnica i Świdowiec" (1914), „Ilustrowany przewodnik po Galicji, Bukowinie, Spiżu, Orawie i Śląsku cieszyńskim" (1914), „Przewodnik po Europie" (1914), „Ce qu'il faut voir en Pologne..." (1925), „Poland and its couriosities" (1927), „Plan rozwoju polskiego wybrzeża morskiego" (1928), „Excursions through Poland by the tourist check system" (1930) i w in.

Orłowo, osada, letnisko i zakład kąpielowy nad Bałtykiem, w pow. Morskim (Pomorze), 2 km od stacji kolej. Mały Kack, z 38 mieszk. Piękny widok na morze.

Orłowski, 1. Andrzej Jan (Orlovius), lekarz polski, (1731—1789), był prof. wydziału lekarskiego w Królewcu od 1766. Napisał szereg prac naukowych, m. i. rozprawę o kołtunie „De plica polonica".

A. Orłowski.

2. Aleksander, malarz polski, (1777—1832), studja odbył w Warszawie pod kierunkiem Norblina (ob.), następnie kształcił się w Petersburgu, gdzie został malarzem nadwornym w. ks. Konstantego. Pełen temperamentu malował obrazy olejne, najwięcej jednak akwarel i gwaszów, rysował również wiele piórem, kredką, ołówkiem, sepją i t. d. Wspaniałe są jego karykatury, konie, typy polskie, czerkieskie i kozackie i t. p., dalej portrety, sceny rodzajowe i bitwy. Obrazy olejne O. znajdują się przeważnie w Anglji (dokąd też powędrowały liczne szkice i rysunki) oraz w Rosji; akwarele, gwasze i rysunki posiadają też zbiory polskie. Sławne bitwy O. odnoszą się przeważnie do powstania kościuszkowskiego, wojen napoleońskich i wypadków z ówczesnych dziejów Polski. Wiele dzieł O. ukazało się w rycinach i litografjach. Najważn. z nich: „Album russe, ou fantaisies d'après Alex. Orłowski" (ryt. K. A. Lebsché), „Album ubiorów, wyd. 1828" (ryt. Lebsché), „Paul I. honore Kosciusko d'une visite dans sa prison" (ryt. Gaugain 1801), „L'aigle ravisseur" i „Le loup affamé" (lit. Hurlimann) i in. Kilkakrotnie wykonał O. swój autoportret.

3. Antoni, polski skrzypek i kompozytor, (1811—1861), uczeń J. Elsnera w Warszawie, potem Le Sueura w Paryżu. Napisał Trio fortepianowe, polonezy, romance, ronda, sonatę skrzypcową i in. Umarł w Rouen, gdzie był dyrygentem orkiestry teatralnej.

4. Józef, architekt polski, (1819—1880), od r. 1838 pracował w Warszawie, 1850—1858 w Piotrkowie, 1858 został budowniczym miasta Warszawy. Był członkiem petersburskiej Akademji Sztuk Pięknych. Prace O. związane są głównie z Warszawą: restauracja Zamku królewskiego (w l. 1862—1863), szpital św. Ducha przy ul. Elektoralnej (1857—1861), kościół św. Stanisława na Woli, dom straży ogniowej na Pradze, kilka domów prywatnych, wśród nich własny przy ulicy Marszałkowskiej; poza tem dwór w Brzezinach.

5. Władysław, lekarz polski, (1835—1899), starszy ordynator szpit. Dziec. Jezus w Warszawie. Autor wielu rozpraw specjalnych.

6. Stanisław, lekarz polski, (1868—1923), docent neurologji na Uniwers. Warszawskim. Napisał szereg prac naukowych z zakresu neurologji. Wydał podręcznik „Choroby rdzenia i nerwów obwodowych".

7. Antoni (pseud. K r o g u l e c), pol. dziennikarz, humorysta i satyryk, * 1869, od r. 1902 wydawał tygodnik podróżniczo-naukowy „Naokoło świata", później wraz z Władysławem Buchnerem (pseud. N e r - B u c h) b. popularny tygodnik humorystyczny p. t. „Mucha" (wydawany od r. 1887), napisał m. i. „Bismarck w satyrze" (1898), „Przewodnik po Warszawie" (1900), krotochwile „Protest Strukczaszego" (1898) i „Sienkiewicz w Koziegłowach" (1901).

8. Witold Eugenjusz, lekarz polski, * 1874, 1907 prof. medycyny wewnętrznej w Kazaniu, 1918—1919 prof. uniwers. Tomskiego, 1920 powołany został na katedrę med. wewnętrznej Uniw. Jagiellońskiego, gdzie wykładał do 1925, poczem przeniósł się do Warszawy, gdzie jest prof. i dyr. II. kliniki wewnętrznej. Wydał wiele rozpraw naukowych z zakresu przemiany materji.

9. Bolesław, romanista pol., (1857—1921), wydał oddzielnie: „F. Brunetière i ewolucjonizm w historji literatury" (1907), „Krytyka wartości w kulturze u Rousseau'a i przed Rousseau'em" (1921).

Orłowskij Borys Iwanowicz, rzeźbiarz rosyjski, (1793—1837), uczeń Thorwaldsena, twórca pomników marszałków Kutuzowa i Barclay de Tolly w Petersburgu, grupy marmurowej „Faun i bachantka", „Parys z jabłkiem" oraz wielu popiersi.

Ormánság (z tur. „orman" — las), odrębna grupa ludności, pochodzącej od Awarów, zamieszkująca 44 wsi między Siklós-Gleg a Drawą (ok. 17.500 głów). Noszą charakterystyczny biały kaftan, t. zw. „kebel", mają specjalny typ domów, małżeństwo zawierają przez kupno, należą do kościoła zreformowanego.

Ormianie, ob. Armenja (Ludność). — O r m i a n i e p o l s c y, potomkowie uchodźców przed prześladowaniami tureckiemi z Armenji (ob.), którzy w r. 1060 osiedlili się na Krymie i Rusi płd., skąd rozeszli się następnie po sąsiednich ziemiach. W dawnej Polsce cieszyli się O. wielu przywilejami; zajmowali się przeważnie kupiectwem, głównie pośrednicząc w handlu ze Wschodem. Począwszy od XVIII. w. wielu O. osiada na roli, wytwarzając klasę ziemiańską. Kulturalnie zlali się O. prawie zupełnie z Polakami, zachowując jednak odrębność wyznania t. zw. ormiańsko-katolickiego. Obecnie w granicach Polski mieszka zaledwie kilka tysięcy O., a większość z nich posiada mniejszą lub większą przymieszkę krwi nieormiańskiej.

Ormonde, hrabiowie, margrabiowie i książęta, główny tytuł jednej z najstarszych rodzin irlandzkich, B u t l e r. J a m e s B., (1610—1688), wicekról Irlandji, stronnik Karola I., otrzymał 1661 tytuł książęcy od Karola II. — J a m e s B u t l e r, ks. O., wnuk poprz. (1665—1745), przeszedł 1680 na stronę Wilhelma III., piastował od 1703 dziedziczny niemal w jego rodzie urząd wicekróla Irlandji, 1711 dowodził armją angielską, oskarżony przez wigów o zdradę stanu utracił godności i tytuły i przeszedł 1715 na stronę pretendenta.

Ormuz (Hormuz), wyspa w c i e ś n i n i e O., łączącej zatokę Perską z oceanem Indyjskim, ma 35 km², należy do Persji. W 1515—1622 należała wyspa do Portugalji i była jednym z najważniejszych ośrodków handlu w Azji, obecnie podupadła (tylko fort).

Ormuzd (Ormazd), późniejsza perska nazwa najwyższego boga staroirańskiej religji Awesty; w Awescie (ob. Avesta), nazywa się A h u r a - M a z d a (u Greków Oromazes lub Oromasdes) i uchodzi za twórcę świata i ludzi, przyjaciela i obrońcę dobra, a wroga kłamstwa. Jego wrogiem jest A r y m a n (Ahryman, ob.).

Ornain, dopływ Marny (ob.).

Ornament, w ogólnem znaczeniu ozdoba, występująca na wszelkiego rodzaju dziełach twórczości artystycznej. Rozróżniamy o. figuralne, płaszczyznowe, linearne, wypukłe, płaskie i wgłębione. O. mogą być brane ze świata roślinnego, zwierzęcego, z geometrji, lub też są mieszanego pochodzenia; bywają stylizowane lub naturalistyczne, barwne, w tonie materjału i t. p.

W e p o c e k a m i e n n e j starszej o. schodzą na dalszy plan, w młodszej za to występuje o. geometryczny i trwa aż do epoki bronzu i żelaza. — Proste typy o. znajdujemy na naczyniach, broni i t. p. epok prehistorycznych i u dzisiejszych ludów pierwotnych. O. te mają często charakter geometryczny; są to spirale, linje faliste, zygzaki i t. d. Podobne rodzaje o. występują w najwcześniejszych sztukach staroż. W s c h o d u (Suza) i Egiptu, a także w przedhistorycznej i wczesnohistorycznej sztuce na ziemiach greckich (Troja, Cyklady, Mykeny, Tesalja). Na bliskim Wschodzie występują rów-

nież wcześnie meandry i plecionki, oraz rozety, a ponadto pojawia się ornamentyka zwierzęca (w sztuce babilońsko-asyryjskiej), do której należą także wyobrażenia tworów fantastycznych i postaci demonicznych; w Mezopotamji mamy więc wcześnie ornamentykę geometryczną, roślinną (np. t. zw. drzewo życia) i zwierzęcą. W ornamentyce egipskiej wytwarzają się charakterystyczne o. lotosowe, palmowe i t. d. Sztuka grecka korzysta w znacznej części z zasobu form starożytnego Wschodu i Egiptu. Pierwszą fazę tej o. nazywamy stylem geometrycznym (w. IX. i VIII.). W w. VII. dołączają się do schematów geometrycznych, w które są wciągnięte także postaci ludzi i zwierząt, oprócz meandrów i t. d., o. pochodzenia wschodniego: roślinne (palmety, rozety, ornamenty lotosowe, akanty i t. d.) i zwierzęce (zwierzęta realne i twory fantastyczno-demoniczne, jak syreny, gryfy, sfinksy, chimery i t. d.). Sztuka grecka stwarza w dość krótkim przeciągu czasu samodzielny system dekoracyjny o wielkiej konsekwencji. O. etruska opiera się w znacznej części na greckiej od VII. w. począwszy. Podobnie jest z rzymską, choć w niej następuje o wiele większe zróżnicowanie typów oraz są na większą skalę stosowane motywy hellenistyczne. Często spotykamy: bluszcz, winną latorośl, winne grona i t. p. oraz bogaty zasób form figuralnych, prócz głów zwierzęcych, pochodni, waz i t. p. Podłoże or. bizantyńskiej opiera się o o. grecko-rzymską i sasanidzką; często charakteryzuje ją silna kolorystyka. Na elementach bizantyńskich i późno-hellenistycznych opiera się ornamentyka arabska, względnie wogóle sztuki muzułmańskiej. Tradycje ornamentyki wsch., późniejszej perskiej i sasanidzkiej są widoczne w o. t. zw. scytyjskiej. Odrębny charakter mają o. syberyjska i germańska (czy nordyjska), operujące indywidualnie oddanem ciałem zwierzęcem. Wschodnie wpływy są także widoczne w o. iryjskiej (rękopisy iluminowane). Ornamentyka dalekiego Wschodu (Japonji i Chin) ma zupełnie odrębny charakter i w zasadzie jest niezależna od Zachodu. — Na podłożu o. późno-rzymskiej przy prawdopodobnym udziale form wschodnich (szczególnie syryjskich) i północnych wytwarza się o. wczesnego średniowiecza europejskiego i o. epoki romańskiej. W o. gotyckiej występuje znowu element roślinny, często oparty o roślinność miejscową. O. renesansu nawiązuje do o. rzymskiej, stosuje girlandy i festony, groteski (ob.), motywy kandelabrowe i t. p., co przeważnie spotykamy we Włoszech. Na północy bardziej ulubionym jest motyw kartusza (ob.) z zawijanemi brzegami (t. zw. Rollwerk) i t. zw. o. przybijany. Epoka baroku przejęła z renesansu motywy, które nadawały się do cięższej stylizacji — w przeciwieństwie do niej pojawiają się w sztuce rokoka motywy lekkie, często niesymetrycznie stosowane, jak muszle, palmy, dalej motywy brane ze sztuki chińskiej i t. p. Powrót do prostych linij w o. wprowadza zpowrotem styl Ludwika XVI., będący nawrotem do starożytnego zasobu form dekoracyjnych, a do ślepego prawie ich naśladownictwa dochodzi epoka empire'u. W wieku XIX. style historyczne wprowadziły za sobą naśladownictwo o. różnych epok, dopiero koło r. 1890 rozpoczęły się starania wyzwolenia się od przestarzałych wzorów (np. van de Velde), samodzielne komponowanie ich z obraniem za punkt wyjścia linji lub zasadniczych kształtów roślin i t. p. Obecnie w niektórych działach sztuki (np. w architekturze) panuje dążność do niewypełniania płaszczyzn ornamentyką lub też silnego ograniczania o.

Ornamenty, ob. Ornament.

Ornamentyka, ob. Ornament.

Ornano-Chiaratelli Mateusz, architekt włoski, (1784—1873), korsykanin, krewny Napoleona I., studja odbył w Pizie, 1812 oficer saperów, 1826—1836 był budowniczym obwodu ostrołęckiego, 1836—1865 powiatu łukowskiego, w tym okresie pracował przy budowie twierdzy w Dęblinie. Prace: budynki urzędu powiatowego w Łukowie i dwory okoliczne (np. w Woli Zadybskiej).

Ornat (łac. ornatus), ozdoba, najwspanialsza szata kapłańska. O. powstał z płaszcza rzymskiego, mającego kształt dzwonu i okrywającego całe ciało. Zczasem w pierwotnym o. zaczęto wycinać otwory na ręce lub rozcinać go po bokach, aż przyjął obecną formę. O. wykonane są często z drogocennej materji i mają jedną z barw używanych w strojach kościelnych. Ozdobione są różnemi haftami i galonami.

Orne, departament w płn.-zach. Francji, nazwany tak od rzeki O. (długa 152 km, uchodzi pod Caen do kanału La Manche), obejmuje część Normandji i krainy Perche, ma 6.144 km² i 277.637 mieszk. Stolicą jest Alençon.

Orneta (niem. Wormditt), miasto w Warmji (Prusy Wsch.), nad rz. Drwęcą, przy kolei: Królewiec—Olsztyn z 6.063 mieszk. Ma kościół i ratusz z XIV. w. i nieco przemysłu. W 1466—1772 należała O. do Polski.

Ornis (greck.), świat ptaków danej okolicy.

Ornis, tkanina azjatycka, rodzaj muślinu, przeplecionego złotemi i srebrnemi nićmi.

Ornithogalum umbellatum.

Ornithogalum L. (śniedek), roślina cebulkowa z rodziny Liliaceae, kwiaty białe, żółte lub zielonawe. W Polsce 4 gatunki; najczęstszy O. umbellatum L. (ś. baldaszkowy), na trawiastych zboczach płd. Polski, przeważnie zdziczały.

Ornithopus L. (seradela), roślina z rodziny motylkowych, biało owłosiona, o liściach nieparzysto-pierzastych, bardzo drobnych kwiatach biało-różowych lub żółtych. Występuje w 8-miu gatunkach w krajach śródziemnomorskich. O. sativus Brotero (s. pastewna), siana na paszę lub nawóz zielony, uprawiana na lekkich glebach.

Ornithorhynchus, ob. Dziobak.

Ornitologja (greck.), nauka o ptakach; ornitolog, zajmujący się badaniem ptaków.

Ornitopter, rodzaj samolotu, w którym płaszczyzny nośne wykonują ruch podobny do ruchu skrzydeł ptasich. O. był w czasach zamierzchłych przedmiotem licznych prób (pracował nad tym problemem także Leonardo da Vinci), a obecnie wzbudza pewne zainteresowanie, choć dotąd nie osiągnął praktycznej wartości.

Ornitnrowy kwas, ob. Ornityna.

Ornityna $H_2N.CH_2.C_2H_4.CH(NH_2).CO_2H$, kwas dwuaminowalerjanowy, którego pochodną jest kwas ornitnrowy, znajdujący się w odchodach ptaków.

Oro, El, prowincja w płd.-zach. Ekwadorze ze stolicą Mechala.

Orobanchaceae (zarazowate), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Tubiflorae, blisko spokrewnione z rodziną Scrophulariaceae, od której różnią się słupkiem jednokomorowym o 2—4 łożyskach. Są to pasorzyty bezzieleniowe, o liściach łuskowatych, kwiatostany stojące szczytowo. 4 pręciki, słupek górny, owocem puszka. Najważniejsze rodzaje: Orobanche i Lathraea.

Orobanche Beck. (zaraza), bezzieleniowy pasorzyt z rodziny Orobanchaceae, ma łuskowatą łodyżkę, kwiaty zebrane w kłosy lub grona. Pasorzytuje na różnych roślinach: na konopiach i tytoniu O. ramosa Coss. (z. gałęzista), na koniczynie O. minor Sutton (z. drobnokwiatowa).

Orocze (własna nazwa: Kekar), plemię należące do Tungusów południowych, w okolicach rzeki Tumnin i portu Sowjeckiego, trudnią się myślistwem i rybołówstwem. O. zamieszkałych na płd. od 46° szer. płn. nazywają chińczycy Tazami (Tadse). Język ich jest spokrewniony z językiem Goldów.

Oroczoni (przez Mandżurów zwani Oronczon, „ludzie z reniferami"), koczownicze plemię Tungusów płn. nad górnym Amurem i Szilką, trudnią się hodowlą reniferów. Język ich jest niemal identyczny z właściwym jęz. tunguskim.

Oroczowie (Oroki, sami zwą się Olta), plemię Tungusów płn., z płn. Sachalinu, trudnią się myślistwem (futra), rybołówstwem i hodowlą reniferów.

Orogeneza (z greck.), dział geologji, zajmujący się zagadnieniem powstawania gór.

Orografja (z greck.), dział geografji fiz., której przedmiot stanowi opis gór, ich rozmieszczenia, form i wysokości (w odróżnieniu od geomorfologji, nauki o powstawaniu form powierzchni ziemi, ob. Morfologja ziemi). P. też Orometrja.

Orometrja (względnie morfometrja), dział geografji fiz., zajmujący się pomiarami różnych elementów morfologji powierzchni ziemi, jak np.: średnich wysokości, wysokości względnych, średniego nachylenia danych obszarów, powierzchni, położonych w pewnej wysokości i t. p.

Oromo, własna nazwa Gallów (ob. Galla).

Orono, miasto w stanie Maine (Ameryka płn.), nad rz. Penobscot z 3.600 mieszk. Posiada uniwersytet stanowy (od 1868).

Orontes, grecka nazwa góry Elwend w Persji.

Orontes (obecnie Nahr el-Azi), główna rzeka Syrji, długa 370 km. Wypływa z Antylibanonu (1.140 m wys.) i płynie powyżej Antiochji ku płd. zach. do morza Śródziemnego.

Oropos, w starożytności jońskie miasto portowe nad Euriposem; wpobliżu była (odkopana w 1884, 1890 i 1903) świątynia Amfiaraosa.

Orosháza, gmina w komitacie Bekes (Węgry), przy kolei: Czegled-Bekescsaba, w rolniczej okolicy z 24.079 mieszk. i znacznym przemysłem.

Orotava, La, miasto na Teneryfie (wyspy Kanaryjskie), u stóp Pico de Teyde z 12.208 mieszk. Uzdrowisko klimatyczne.

Oroya, kolej, linja kolej. łącząca Limę z wyżyną środk.-peruwjańską, przecinająca zach. Andy na wysokości 4.770 m, nazwana tak od osady Oroya.

Orozjusz, pisarz kościelny, prawdopodobnie z Bracary w Hiszpanji, † po 418, prezbiter w Afryce, napisał historję świata („Historiarum adversus paganos libri VII"), w średniowieczu używaną jako podręcznik szkolny.

Orpiszewski Ludwik, pisarz i publicysta polski, (1810—1875), belwederczyk, na emigracji należał do stronnictwa ks. Czartoryskiego, w l. 1830—41 redagował w Paryżu „Trzeci Maj"; oprócz licznych broszur i artykułów polskich i francuskich, napisał powieść „Pan pułkownik" (1858) i dramat „Mikołaj Zebrzydowski" (1872).

Orrente Pedro, malarz hiszpański, (ok. 1570—1644), zapewno uczeń El Greca, działał w Toledo, Murcii, Walencji (gdzie założył szkołę), Cuença, Madrycie i Sewilli. Dla ks. Olivarez malował obrazy do pałacu Buen Retiro. W licznych obrazach religijnych naśladował J. da Ponte, stąd nazywany hiszpańskim Bassanem (ob. Bassano). Główne dzieła: „Dzieje Stworzenia" (8 obrazów, Murcia), „Św. Sebastjan" (katedra w Walencji, 1816), „Ofiara Izaaka", „Pokłon pasterzy", „Lot z rodziną" (wszystkie 3 Madryt), „Jakób i Rachela" (Drezno), „Cud z rybami" (Petersburg), „Chrystus uzdrawia chorych", „Św. Jan Chrzciciel" (Wiedeń), wreszcie liczne dzieła w Paryżu, Kordobie, Toledo i t. d.

Orselka, ob. Roccella.

Orsini, ród rzymski, występujący od XII. w., 1417 uzyskał tytuł hrabiowski, 1724 książęcy; walczył przeciw rodowi Colonna po stronie Gwelfów i papiestwa. Zasłynęli: 1. Niccolò O. hr. Petigliano, (1442—1510), służył domowi Anjou w wojnach o Neapol i Sienę, papieżowi Sykstusowi IV., Florencji, od 1495 Wenecji. 2. Virginio O. († 1497), jeden z najznakomitszych wodzów włoskich, walczył za sprawę papieża Sykstusa IV. 3. Paolo Giordano

(1541—1585), dowodził 1566 wojskami Piusa V. przeciw Turkom.

Orsini Felice, rewolucjonista włoski, (1819—1858), adwokat, brał udział w spiskach przeciw Austrji, 1854 uciekł do Anglji, 14. I. 1858 dokonał zamachu na Napoleona III., został zato stracony, ale czynem swym przyspieszył wybuch wojny o niepodległość Włoch.

Orsk, miasto okręg. w gub. Orenburg (Rosja), wpobliżu ujścia rz. Or do rz. Ural, z 13.332 mieszk.

Orsova (Stara O.), miasto w rumuńskim Banacie, przy ujściu rz. Cerny do Dunaju i kolei: Temeszwar—Craiova, powyżej Wrót Żelaznych z 5.583 mieszk. i przemysłem. O. stojąca na miejscu rzymskiej Tierna, odgrywała jako twierdza dużą rolę w wojnach z Turkami.

Örsted, 1. Hans Christian, fizyk duński, (1777—1851), odkrył w 1819 działanie prądu elektrycznego na igłę magnetyczną, otwierając w ten sposób rozległy dział nauki o elektromagnetyzmie.

2. Anders Sandör, brat poprz., duński polityk, (1778—1860), 1842—48 minister, przeprowadził jako premjer (1853—54) konstytucję dla całego państwa (również Szlezwiku i Holsztynu).

Örsteda piezometr, p. Piezometr.

Orsza, miasto okręg. na Białorusi, nad rz. Dnieprem (odtąd żeglowny), przy kolei: Moskwa—Mińsk z 21.311 mieszk., młynami i handlem ziemiopłodami. Starożytny ten gród odegrał dużą rolę w dziejach Litwy. 13 lipca 1508 pobił tu Zygmunt I. buntownika kniazia Mich. Glińskiego i wspierające go wojska moskiewskie, 8 września 1514 kniaź Konstanty Ostrogski zadał pod O. ciężką klęskę Moskalom pod wodzą Czeladina i Bułhakowa-Golicy, a i później, do drugiej połowy XVII. w. była O. ważnym punktem strategicznym na pograniczu moskiewskim. Miasto było do 1772 ośrodkiem powiatu w woj. smoleńskiem, a później witebskiem.

Orsza H., pseud. Heleny Radlińskiej (ob.).

Országh Pavel, poeta słowacki, ob. Hviezdoslav.

Ort, dawniej w Niemczech i Skandynawji $^1/_4$ część całości: dla płynów w Dolnej Saksonji = $^1/_4$ Kanne (konwi). Jako jednostka wagi w Danji do 1861 = $^1/_4$ Kvintin = 0,5 g. Także $^1/_4$ część monety, np. „Ortagulden, Ortstaler" = $^1/_4$ guldena lub talara; stąd holend. „Ortje". W Polsce za Zygmunta III. 5 o. = talarowi (później 8). W Gdańsku 1658 o. = 16 gr.

Orta, jezioro w płn. Włoszech (prow. Novara), mające 18,2 km^2, głębokie 143 m, odpływa do Lago Maggiore. Na skalistej wysepce (San Giulio) wśród jeziora znajduje się kościół z IX—X. w. i ruiny zamku z X. w.

Orta Garcia da, portug. botanik i lekarz XVI. w., zajmował się w Indjach studjami farmakologicznemi, po raz pierwszy opisał cholerę. Najważniejsze jego dzieło: „Coloquios dos simples e das drogas etc." (1563).

Orta Dżys, jedna z hord Kirgizów (ob.).

Orta Nova, miasto w prow. Foggia (Włochy), przy kolei: Foggia—Barletta z 10.813 mieszk.

Örtel Max Joseph, lekarz niem., (1835—1897). Znana jest „kuracja Örtla" przy niedomodze mięśnia sercowego, polegająca na odciągnięciu wody z ustroju.

Orteljusz (Ortels) Abraham, belgijski handlarz map, (1527—1598), obok Merkatora największy reformator kartografji w XVI. w. Wydał 1570

A. Orteljusz.

zbiór map p. t. „Theatrum orbis terrarum" (53 mapy rytowane w miedzi przez Fr. Hogenberga), pierwszy zbiór bez map Ptolemeusza, a zawierający na to miejsce krytycznie zebrane, oryginalne mapy różnych krajów (m. i. mapę Polski Wacł. Grodeckiego), które O. zebrał dzięki swym rozgałęzionym stosunkom z uczonymi europejskimi. Do „Theatrum" dołączył O. spis współczesnych kartografów (87 nazwisk). Do r. 1612 ukazało się kilkadziesiąt wydań „Theatrum" we wszystkich ważniejszych językach.

Ortelsburg, ob. Szczytno.

Orthis Dalm., kopalny ramienionóg, częsty w warstwach od syluru do permu.

Orthoceratidae (greck.), rodzina wymarłych głowonogów, które żyły od kambru aż do triasu, spokrewnione z dzisiaj żyjącym Nautilusem.

Orthodiagraphia (greck.), wykreślenie obrysów serca podczas prześwietlania Roentgenem.

Orthodontia (greck.), regulacja zębów ustawionych nieprawidłowo, z przyczyn wrodzonych albo nabytych (choroby).

Orthogenesis (greck.), w biologji rozwój cech, które uwydatniają się coraz silniej w ciągu szeregu pokoleń, jako celowe i funkcjonalne przygotowania. Cechy te powstają na skutek przyczyn wewn. lub zewn., lub też obu razem, i są dziedziczne.

Orthonectidae, p. Mesozoa.

Orthopnoea (greck.), duszność, zniewalająca do zajmowania przez chorego pozycji siedzącej, przyczem w oddychaniu biorą udział wszystkie mięśnie pomocnicze.

Orthoptera, p. Prostoskrzydłe.

Orthopteroidea, ob. Prostoskrzydłe.

Orthosiphon Benth., krzewy lub krzewinki z rodziny wargowych, występują w Indjach i na archipelagu Malajskim. Z liści O. stamineus Benth. przyrządza się herbatę, używaną przeciw chorobom nerek, pęcherza i in.

Ortigão Ramalho, krytyk portug., (1836—1915), autor opisów podróży: „Farpas" (krytyka współczesnych obyczajów portug.), „Holanda" (z bystremi uwagami).

Ortigueira, miasto okręg. i miejscowość kąpielowa w prow. La Coruña (Hiszpanja), przy

Ornamenty.

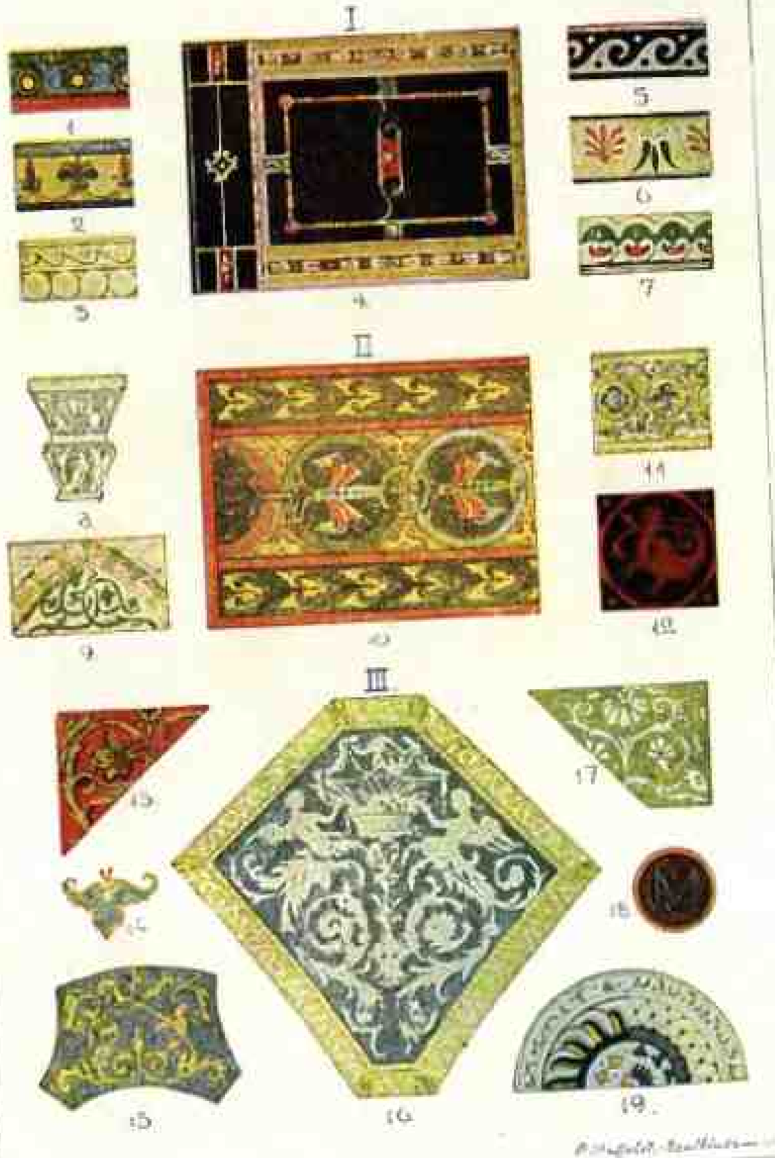

I. Starożytność. 1. Niniwa. 2. Chorsabad. 3. Mykeny (archit.). 4. Malowidło ścienne z Pompei. 5. Orn. z wazy greckiej. 6. Orn. z wazy greckiej. 7. Orn. gorzymski. **II. Średniowiecze.** 8. Romańskie malowidło ścienne. 9. Orn. gocki. 10. Romańskie malowidło ścienne. 11. Minjatura bizantyńska. 12. Fliza francuska. 14. Minjatura francuska. **III. Renesans.** 13. Z mazalu Leona X. 15. Orn. z San Maurizio w Medjolanie. 16. Kaseton stropu z Palazzo Doria w Genui. 17. Fliza szklana (Niemcy, XVII. w.). 18. Inicjał (zegar). 19. Majolika włoska.

ujściu rz. Nery (Ria de Santa Marta) z 19.422 mieszk. i portem.

Ortiz Pablo, rzeźbiarz hiszpański z w. XV.; jedno z większych dzieł: grobowiec małżonków de Luna w katedrze w Toledo.

Ortler (Ortlerskie Alpy), grupa górska w płd. części Alp Retyckich, na dawnej granicy Tyrolu i Włoch, obecnie we Włoszech. O. tworzy potężny trzon górski z 98 lodowcami, zbudowany z łupków łyszczykowych i wapieni. Od środkowego szczytu Monte Cevedale (3.774 m) rozchodzi się kilka ramion, zakończonych szeregiem szczytów, z których najwyższy jest Ortler (3.899 m), Königsspitze (3. 857 m), Monte Zebru (3.739 m), Palon della Mare (3.705 m) i i.

Ortler, najwyższy szczyt w Alpach Ortlerskich, wys. 3.900 m. Tworzy piramidę wapienną, przykrytą 5 lodowcami (m. i. Suldenferner, 12 km²). Pierwszy raz został O. zdobyty w 1804 przez Suldena.

Ortlieb, benedyktyn w Zwifalten (Wirtembergja), potem opat w Neresheim, w XII. w., autor kroniki klasztornej, w której opisał podróż mnichów zwifalteńskich do Polski na wezwanie Salomei, żony Bolesława Krzywoustego. Odnośne ustępy przedrukował Bielowski w Monum. Pol. hist. t. II.

Orto... (greck.), prosty, prostokątny; w krystalografji skrócenie na ortodiagonalny; w chemji, ob. Meta...

Ortoaminobenzoesowy kwas, tyle co antranilowy kwas (ob.).

Ortocerasowy wapień, wapienie, zawierające resztki ortocerasów (ob. Orthoceratidae), występujące w sylurze. Bogate w Orthoceras są również środkowo-dewońskie łupki.

Ortochloryt, minerał, odmiana chlorytu (ob.).

Ortochromazja (z greck.), sposób wykonywania obrazów fotograficznych barwnych.

Ortodoksja (greck., prawowierność), jest to w przeciwieństwie do herezji (kacerstwa) albo heterodoksji (innowierstwa) zgodność z nauką i wiarą Kościoła zawartą w dogmatach. Od czasu rozłamu na kościół Wschodni i Zachodni, nadał sobie pierwszy nazwę ortodoksyjnego (prawowiernego, prawosławnego).

Ortodroma (prostobieżna), linja najkrótsza, łącząca dwa punkty na powierzchni ziemi, biegnąca zatem po wielkiem kole. W przeciwieństwie do loksodromy (ob.) przecina ona południki pod niejednakowemi kątami.

Ortoepja (greck.), nauka o właściwej wymowie.

Ortoform, ester metylowy kwasu metaaminoparaoksybenzoesowego; tworzy biały, w wodzie prawie nierozpuszczalny proszek; środek antyseptyczny, używany niekiedy zamiast kokainy.

Ortognatyzm, ob. Mezognatyzm.

Ortognejs, p. Gnejs.

Ortogonalny (greck.), prostopadły.

Ortografja (pisownia), sposób oddania dźwięków mowy (głosek) przez znaki pisma (litery). Może opierać się na podstawie historycznej, co ma miejsce w tych językach, gdzie pisownia zmienia się wolniej, niż wymowa, tak, że pismo zachowuje ślady starszej wymowy, np. w języku angielskim i francuskim lub fonetycznej, gdzie o. stara się możliwie wiernie oddać współczesną wymowę; w Europie najwierniejszą fonetycznie pisownię ma j. serbski. Pierwszy polski traktat ortograficzny powstał w XV. w. (Jakób Parkoszowic). Obecnie obowiązujące przepisy o. ustala Polska Akademja Umiejętności, która też wydaje zbiór przepisów o. ze słownikiem (mniej więcej co roku nowe wydanie). Ostatnia reforma o. polskiej miała miejsce w 1918 r. Por. J. Łoś „Pisownia polska w przeszłości i obecnie".

Ortoklaz, minerał, jednoskośny skaleń potasowy, p. Skalenie.

Ortona, miasto w prow. Chieti (Włochy), nad Adrjatykiem, przy kolei: Ancona—Brindisi z 16.802 mieszk. Posiada katedrę z 1127, port handlowy i kąpiele morskie.

Ortooksybenzoesowy kwas, tyle co salicylowy kwas (ob.).

Ortopedja (z greck., orthopaedia), nauka o powstawaniu, istocie, zapobieganiu i leczeniu wrodzonych i nabytych zniekształceń części szkieletu. Zniekształcenia wrodzone spowodowane są wadami rozwojowemi, które mogą być odziedziczone; nabyte powstają na skutek zranień, chorób kości lub mięśni, ścięgien, skóry i nerwów. Najczęstsze przykurczenia są: szyja skośna (caput obstipum, torticollis), skrzywienie kręgosłupa ku przodowi (lordosis), do tyłu (kyphosis) oraz do boku (scoliosis), które to skrzywienia połączone są z mniejszem lub większem zniekształceniem klatki piersiowej i miednicy. Często występują zniekształcenia w postaci bioder szpotawych (coxa vara), bioder koślawych (coxa valga), kolan koślawych, czyli nóg w postaci x (genu valgum), oraz kolan szpotawych, t. j. nóg w kształcie litery o (genu varum). Oprócz tego spotyka się stopy płaskie, stopę piętową, kopytowatą, kopytowo-koślawą, kopytowo-szpotawą, łukowatą, gęsią i t. d. Leczenie tych zmian ma tem lepsze widoki, im wcześniej się je zaczyna. Leczenie: masaż, gimnastyka, opatrunki ustalające, aparaty ustalające, oraz leczenie chirurgiczne, jak to: przecięcie przykurczonych ścięgien, mięśni i t. d., złamanie źle zrośniętych kości, tworzenie nowych stawów (artroplastyka), przeszczepianie ścięgien.

Ortopedyczna gimnastyka, lecznicza gimnastyka (ob.).

Ortoskopja (z greck.), odwzorowanie przez soczewki obrazów wolnych od zniekształceń.

Ortostaty (greck.), wielkie, ostro cięte bloki w najniższych warstwach budowli greckich, wzgl. wogóle starożytnych.

Ortus (łac.), pochodzenie, urodzenie, początek; wschód ciała niebieskiego.

Ortvay Tivadar, historyk węg., (1843—1916), autor historji komitatu i miasta Temesvar, oraz miasta Preszburga.

Ortwin Ostap (właśc. Oskar Katzenellenbogen), współczesny polski krytyk literacki, pisał m. i. o Wyspiańskim (w czasopismach); przełożył „Płeć i charakter" Weiningera.

Ortyle, porady, wydawane przez miasto Magdeburg w konkretnych wypadkach sądowych dla miast polskich, rządzących się prawem magdeburskiem. Z końcem XIV. w. powstał w Polsce cały zbiór o., rozpowszechniony w kilku

redakcjach, w połowie XV. w. tłumaczony na język polski. Złożyły się nań o., wydane w XIV. w. przez Magdeburg dla Wrocławia i Krakowa.

Ortyt (a l l a n i t, c e r y n), minerał, należący do grupy epidotu, zawierający ponadto pierwiastki rzadkie: cer, lantan, dydym, itr; występuje w jednoskośnych kryształach barwy czarnej w granicie Lasu Turyńskiego, w Norwegji i płn. Ameryce.

Oruba (Aruba), holend. wyspa w Indjach Zach., naprzeciw zatoki Macaraibo, ma 179 km² i 7.288 mieszk.

Orunia, wieś na obszarze W. M. Gdańska, nad rz. Radunią, przy kolei: Gdańsk—Tczewo, granicząca od płd. z Gdańskiem i połączona z nim tramwajem. Ma 12.447 mieszk., przemysł żelazny, fabr. papy dachowej, farbiarnie i szereg szkół.

Oruro, stolica depart. w Boliwji, 12 km na wsch. od Desaguadero, u stóp C e r r o de O., z 32.908 mieszk. Kopalnie złota, srebra i cyny. Przed 1826 nazywało się miasto: San Felipe de Asturia.

D e p a r t a m e n t O., obejmujący wsch. stoki Kordyljerów przybrzeżnych, część centralnych i część wyżyny środkowej, ma 53.518 km² i 200.267 mieszk. Głównem bogactwem są kopaliny.

Orust, wyspa w Skagerraku, należy do Szwecji (okręg Göteborg och Bohus) a ma 336 km² i 19.000 mieszk. Od lądu dzieli ją wąska cieśnina Svanessund.

Orvieto, miasto w prow. Terni (Włochy), przy kolei: Florencja—Rzym z 19.409 mieszk. Posiada słynną katedrę gotycką z XIII—XVI. w. z wieloma dziełami sztuki (freski Fra Angelica da Fiesole i Luca Signorelli'ego, chrzcielnica Donatella), kilka innych starych kościołów, pałaców (m. i. romański Palazzo del Popolo z XII. w.) i różnych zabytków, a w okolicy grobowce etruskie. W późniejszem średniowieczu było O. republiką, w XIV. w. panował tu ród Monaldeschich.

Orycteropus, ob. Prosię ziemne.

Orygenes, jeden z najwybitniejszych i najstarszych pisarzy kościelnych, (185—254), umysł genjalny, pracowity i gorliwy pisarz, położył zwłaszcza wielkie zasługi jako kierownik szkoły katechetycznej w Aleksandrji, a później w Cezarei palestyńskiej. W czasach prześladowania za panowania Decjusza wtrącony do więzienia i męczony, zmarł prawdopodobnie wskutek ran, odniesionych w czasie tego męczeństwa w Tyrze. — O. był jednym z najuczeńszych i najpłodniejszych pisarzy i teologów kościoła greckiego, pozostawił szereg dzieł z zakresu nauk biblijnych, dogmatycznych, apologetycznych i ascetycznych. Aczkolwiek O. uważał błąd w nauce za większe zło niż zboczenie moralne, uległ jednak zbytnio filozofji platońskiej, wskutek czego niektóre jego twierdzenia niezupełnie zgodne z nauką Kościoła wywołały spory o jego prawowierność.

Oryginalny (z łac. origo, gen. originis, „początek, pochodzenie"), wszystko, co w przeciwieństwie do naśladowanego jest pierwszem i pierwotnem. Stąd o r y g i n a l n o ś ć, pierwotność. Artysta jest o r y g i n a l n y, o ile tworzy swobodnie i samodzielnie z prażródła swojego genjuszu. W ściślejszem znaczeniu rozumiemy przez oryginalność także to, co przez swe szczególne właściwości odróżnia się od ogółu, rzeczy niespodziewane, rzadkie, dziwaczne. Stąd „oryginał" w mowie potocznej tyle co dziwak.

Oryktognozja (greck.), dawniej używana nazwa na określenie mineralogji.

Oryktografja (greck.), dawniej używana nazwa na określenie petrografji.

Oryl, człowiek zajmujący się spławianiem drzewa rzekami; por. Flisacy. O. (flisakiem, jesiotrem, włóczkiem) nazywa się też taniec ludowy, przypominający polkę.

Oryng Tadeusz, fizyko-chemik polski, * 1884, autor licznych prac z zakresu adsorbcji.

Oryza L., ob. Ryż.

Orz, lewoboczny dopływ Narwi, długi 52 km, płynie przez pow. Łomża i Ostrołęka, uchodzi poniżej Różanu.

Orzech (łac. nux), w mowie potocznej wszystkie owoce otoczone twardą łupiną, nie pękającą, w botanicznem znaczeniu niełupka (ob. Owoc).

Orzech laskowy, ob. Leszczyna.

Orzech włoski, ob. Włoski orzech.

Orzechowicz Bolesław, ziemianin, (1847—1927), położył wielkie zasługi około rozwoju kultury polskiej przez obdarowanie Towarzystwa Naukowego we Lwowie krociowemi sumami. 1919 przeznaczył swe cenne zbiory Muzeum Narodowemu we Lwowie. Dla uczczenia jego zasług wydało T-wo dla popierania nauki polskiej: „Księgę pamiątkową ku czci B. O." (1916), zaś 1923 nadał mu Uniwersytet Lwowski tytuł doktora honorowego.

S. Orzechowski.

Orzechowski, 1. Stanisław, pisarz pol. i łaciński, (1513—1566), znakomity publicysta, ksiądz katolicki, występował przeciwko celibatowi księży i sam się ożenił, wyklęty jako heretyk odwołał się do sejmu, wkońcu uznany prawowiernym, jako coraz fanatyczniejszy obrońca katolicyzmu; niezwykle na swój czas wykształcony i świetny pisarz. Główne dzieła: „Rozmowa albo Dyjalog około egzekucyjej Polskiej korony" (1563) i „Quincunx, t. j. wzór Korony Polskiej..." (1564, nowe wyd. kryt. obu tych pism oprac. Jan Łoś i Stan. Kot 1919), dialogi o sprawach kościelnych i państwowych w duchu szowinistycznym i klerykalnym, ale zawierające wiele bystrych i wybornie wyrażonych poglądów; z pozostałych pism O. ważniejsze:

„Fidelis subditus" (1543—1549, z ustępami w tonie namiętnym i zuchwałym), t. zw. „Turcyki" („De bello adversus Turcas..." 1543 i „Ad Sigismundum Poloniae regem" 1544, przekład pol. Jana Januszowskiego 1590, za wojną przeciw Turcji), „De lege coelibatus" (1551), „Diatribe St. Orichovii Rutheni contra calumniam" (1548), „Oratio..." (1550), „Chimaera, sive de Stancari funeste regno Poloniae secta" (1562), „Fricius, sive de majestate sedis Apostolicae" (1562), „Annales Polonici ab excessu divi Sigismundi I." (wyd. 1611, przekład pol. 1767, zajmująco napisany obraz dziejów Polski w l. 1548—1552, zawierający również opis własnych przygód O.), „Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego, kasztelana krak., hetmana w. kor." (wyd. 1773, przedruk 1855). Wyd. zbiorowe: „St. O-go dzieła w niektórych przedmiotach pisane" (kroniki i mowy w przekładzie Ks. Włyńskiego, 2 t. 1826), „Orichoviana. Opera inedita et epistolae... 1543—1566. Vol. I." (1891, wyd. J. Korzeniowski, zawiera m. i. autobiografję O. z r. 1564). Por. Ludwik Kubala: „St. O. i wpływ jego na rozwój i upadek reformacji w Polsce" (1870, nowe wyd. 1907).

2. Kazimierz, lekarz polski, * 1878, 1910 doc., 1918 prof. na uniwers. we Lwowie, od 1920 prof. neurologji na uniwers. warszawskim, od 1923 redaguje „Neurologję Polską", autor licznych prac specjalnych.

Orzechówka (Nucifraga Cuv.), ptak, należący do k r u k ó w, ma dziób dłuższy od głowy, mocny, ogon zaokrąglony. N. caryocathactes L. (o. s t r y s z e k) dochodzi 37 cm długości, barwy czekoladowo-brunatnej, nakrapiana biało, ogon i skrzydła czarne, zielono połyskujące, końce sterówek białe. Żyje w iglastych lasach górskich, bogatych w limby, których nasionami się żywi, oprócz tego zjada orzechy laskowe, nasiona drzew szpilkowych, zboże, jagody i t. d.

Orzechy galasowe, galasówki (ob.).

Orzeczenie, 1. l o g i c z n e, każde twierdzenie, wypowiedziane o jakiemś pojęciu; 2. g r a m a t y c z n e, część zdania, która odpowiada na pytanie, co robi lub w jakim stanie znajduje się podmiot.

Orzeczenie, zarządzenie władzy, wydane dla poszczególnego wypadku. Rozróżniamy o. w ł a d z a d m i n i s t r a c y j n y c h, k o m u n a l n y c h, s ą d o w y c h, i i. O. władz sądowych są albo w y r o k a m i, jeżeli definitywnie załatwiają poszczególny spór prawny, albo innemi o. (uchwały, postanowienia). Ob. Orzecznictwo, Wyrok.

Orzecznictwo, całokształt wyroków sądowych, zapadłych w poszczególnych sporach prawnych oraz zarządzeń władz, wydanych w poszczególnych przypadkach. Dla utrzymania jednostajności w o. Sądu Najwyższego, wprowadziło rozporz. Prez. Rzplitej z dnia 6 lutego 1928 wydawanie zbioru orzeczeń Sądu Najwyższego, zawierających rozstrzygnięcie zasadniczych zagadnień prawnych.

Orzegów, gmina o charakterze miejskim w pow. Świętochłowice (woj. śląskie), przy kolei: Chebzie—Bobrek z 10.029 mieszk. Kopalnia węgla, koksownie i fabr. przetworów chemicznych. Do O. należy węzłowa stacja kolejowa C h e b z i e; na płd.-wsch. od O. leży wieś G o d u l a z 8.422 mieszk., hutą cynkową, kopalnią węgla i koksownią.

Orzelska Anna, córka Augusta II. i osiadłej w Warszawie Francuski Henryki Duval († 1769), wychowana przez przyrodniego brata, hr. Rutowskiego, w ostatnich latach Augusta II. zajmowała dominujące stanowisko na jego dworze. Poślubiwszy ks. Ludwika Holsztyńskiego, po śmierci ojca rozwiodła się z nim i zamieszkała w Rzymie.

Orzelski, 1. Świętosław, kronikarz polski, (1549—1598), protestant, brał żywy udział w dwóch pierwszych bezkrólewiach, za Batorego popierał na sejmach jego politykę, za Zygmunta III. bronił praw różnowierców, 1595 przewodniczył zjazdowi toruńskiemu. Jest autorem dzieła łacińskiego, poświęconego historji lat 1572—76, które stanowi pierwszorzędne źródło do poznania epoki. Przekład pol. wyd. Spasowicz (1856, 3 t.), edycję oryginału sporządził Kuntze („Interregni Poloniae lib. XII." 1917).

2. Jan, kasztelan rogoziński, (1551—1612), za Batorego walczył przeciw Gdańskowi i Moskwie, jeździł z misją od króla do Kozaków niżowych. Nap.: „Annales Domus Orzelsciae", (wyd. Działyński 1854, przekład pol. 1859 w IV. t. „Zbioru pamiętników do dziejów polskich Broel-Platera") żywo i świeżo spisany zbiór podań rodzinnych.

3. Stanisław, wierszopis pols., z pierwszej pol. XVII. w., autor słynnego poematu p. n. „Makaron".

Orzeł (Aquila Briss), rodzaj, należący do myszołowów, o silnie rozwiniętym dziobie, zagiętym w ostry hak. Nogi silne, skoki upierzone do samych palców, skrzydła ogromne, zaokrąglone, ogon wielki, zaokrąglony lub prosty. Gniazdo, które zakłada na cyplach skalnych lub w koronach drzew, dochodzi często 2 m średnicy. Samica składa 1—3 jaj, z których po 5 tygodniach lęgną się młode. Młode o. schwytane oswajają się łatwo i przywiązują do człowieka. O. z y z (Aquila chrysaetus L.) długi na 1 m, siąg skrzydeł 2 m, o barwie, zależnej od wieku, zamieszkuje wysokie góry Europy i Azji, wielki szkodnik, obecnie w Europie prawie zupełnie wytępiony. W Polsce dawniej częsty, dzisiaj tylko sporadycznie w Karpatach i na Litwie. O. c e s a r s k i (A. melanaetus L.) należy u nas do rzadkości, daleko częstszy w Europie płd. i Azji środk. O. k r z y k l i w y (A. pomarina Brehm) długi na 70 cm, ciemno-brunatny, ogon wpoprzek wyraźnie pręgowany. O. w ł o c h a c z (Nisaetus pennatus Gm., A. pennata Rchw) zamieszkuje płd. Europę, płn. Afrykę, płd.-zach. i środk. Azję, u nas na Ukrainie i Podolu dość rzadki. O. p r ę g o w a n y (N. fasciatus Vieill.) zamieszkuje płd. Europę, płn.-zach. Afrykę i Indje. H a r p j a a m e r y k a ń s k a (Harpya harpya L.) ma 1 m długości, zamieszkuje Meksyk, Amerykę środk. i Brazylję, dzisiaj dość rzadka, tępiona przez człowieka, jako niebezpieczny szkodnik (porywa nawet psy), oraz dla zdobycia cennych piór. Do podrodziny k a n i należy b i e l i k z w y c z a j n y (Haliaetus albicilla L.) do 95 cm długi, siąg skrzydeł 2,5 m, zamieszkuje Małą Azję, Palestynę, Egipt, płn. Azję. B. k r z y k a c z (H. vo-

cifer Gray) ma barwne upierzenie, żyje w Afryce. R y b o ł ó w, r y b i a r z (Padion haliaetus L.) o ciele stosunkowo małem, zamieszkuje Europę, Azję płn. i środk., na zimę odlatuje na południe. Żywi się rybami, gnieździ się nad wodami. W Polsce dawniej częsty, obecnie prawie zupełnie wytępiony.

Dzięki swej sile o. oddawna uważany był za króla ptaków, w mitologji często oznacza słońce. W grec. mitologji jest on wysłańcem Zeusa.

Orzeł, z n a k h e r b o w y państw i narodów, wyrażający potęgę, podobnie, jak lew. Z jednogłowego godła rzymskich cezarów, po upadku imperjum staje się dwugłowym o. bizantyńskim cesarstwa wsch., podobnie w cesarstwie rzymskiem narodu niemieckiego, przejęty później pierwszy przez Rosję i Austrję. O. dwugłowe występują stale jako rozpostarte (l e c ą c e), jednogłowe podobnie, z wyjątkiem francuskiego, czuwającego (siedzący). Heraldyka ustala kształty skrzydeł, ogona, zwrot głowy, barwy języka, szponów, dzioba, ozdoby i insygnia, odróżniające godła państwowe między sobą. Jako z n a k b o j o w y występuje o. w legjonach rzymskich za czasów Marjusza, umieszczony na drzewcu wśród ozdób w rozmaitych formach. W średniowieczu i później, do dzisiaj, umieszczany na płachtach chorągwi i sztandarów; jedynie Napoleon I. zaprowadził o. na wzór rzymski, na drzewcach chorągwi i sztandarów, co przejęło wojsko polskie za Księstwa Warszawskiego, a wznowiło po odrodzeniu się Rzeczypospolitej. Jako motyw ozdobny występuje o. na hełmach i kaskach oraz rękojeściach broni siecznej. O r z e ł p o l s k i, ob. Polska.

Orzeł (Aquila), gwiazdozbiór nieba płn. z jasną gwiazdą 1. wielkości Altair (α Aquilae).

Orzesze, wieś w pow. Pszczyna (woj. Śląskie), przy kolei: Rybnik—Katowice z 4.057 mieszk., kopalnią węgla i hutą szklaną.

E. Orzeszkowa.

Orzeszkowa Eliza z Pawłowskich, znakomita powieściopisarka polska, (1842—1910), powtórnie zamężna za Naborskim, w l. 1880—82 wydawała w Wilnie serję dziełek w duchu postępowym. Obok Sienkiewicza i Prusa, najwybitniejsza pisarka doby pozytywizmu, którego idee szerzyła w pierwszych swych utworach, później przeszła ewolucję w kierunku idealistycznym, dając w głównych swych dziełach wyraz głębokiego patrjotyzmu, umiłowania przyrody i ludzi. Przez Brzozowskiego nazwana „młodszą siostrą Mickiewicza", była zawsze rzeczniczką uciśnionych lub upośledzonych, z bystrym darem spostrzegawczości wnikała w duszę ludzi z nizin i z umiarkowanym realizmem odtwarzała życie codzienne. Pierwszy utwór drukowany: „Obrazek z lat głodowych" (1866). Główne dzieła: „Pan Graba" (1869), „Eli Makower" (1874—75), „Meir Ezofowicz" (1878), „Sylwek Cmentarnik" (1880), „Dziurdziowie" (1888), „Nad Niemnem" (1887, jej arcydzieło), „Cham" (1889), „Bene nati" (1891), „Pieśń przerwana" (1896), „Anastazja" (1903), „Ad astra" (1904, wspólnie z Juljuszem Romskim, t. j. Tadeuszem Garbowskim), „I pieśń niech zapłacze" (1905), „Gloria victis" (1910); nadto szereg świetnych nowel w zbiorach: „Z różnych sfer" 1880, 2 t., II. wyd. 1886, 5 t.; „Drobiazgi" 1888; „Melancholicy" 1896, 2 t.; „Iskry" 1898; „Chwile" 1901; „Przędza" 1903. Z prac publicystycznych ważniejsze: „Kilka słów o kobietach" (1873), „O kobiecie" (1891), „Patrjotyzm i kosmopolityzm" (1881), „O żydach i kwestji żydowskiej" (1882); studja literackie: „O powieściach T. T. Jeża z rzutem oka na powieść wogóle" (w „Niwie" 1879), „Listy o literaturze" (1873), „Ernest Renan" (w „Ateneum" 1886). Wyd. zbior. 1884—89, 47 t.; 1899, 4 t.; nowe wyd. zbior. zupełne (nieukończone) wychodzi od r. 1912, poprzedzone wstępem Aurelego Drogoszewskiego (najlepsze dotychczas studjum o O.).

Orzesznica, ob. Muscardinus.

Orzyc, prawoboczny dopływ dolnej Narwi, długi 136 km. Wypływa na pograniczu Prus Wsch. i płynie pod Chorzelami, Janowem i Makowem.

Os (łac., liczba mnoga ora), usta.

Os, symbol chem. pierwiastka osmu.

Os (łac., liczba mnoga ossa), kość.

Os, 1. Jan van, malarz niderlandzki, (1744—1808), ok. 1770 pojawiły się jego obrazy, przedstawiające kwiaty, owoce, a także i krajobrazy morskie, które cieszyły się wielkiem powodzeniem. O. sam był również poetą; 1787 ukazał się w Hadze zbiór jego poezyj. Był członkiem „Kunstliefde spaart geen vliet". Żona O., Z u z a n n a d e l a C r o i x, rysowała dobre kredkowe portrety.

2. Pieter Gerardus van, malarz niderl., syn i uczeń Jana, (1776—1839), sławny malarz zwierząt, idący za wzorami Potterów i K. Dujardina. 1813 i 1814 w czasie wojny malował sceny wojenne (muzeum w Amsterdamie), od 1816 wrócił do krajobrazów ze zwierzętami. Liczni rytownicy, jak Visscher, Bender i in. rytowali jego obrazy; szereg akwafort wykonał sam O. według obrazów Pottera, Berghema, Ruysdaela i własnych.

3. Georg Jakob Johannes van, malarz niderl., (1782—1861), syn i uczeń O. 1., malował kwiaty i owoce. Po wykonaniu ilustracyj do znanego dzieła J. Kopsa: „Flora Batava", udał się do Amsterdamu 1809, 1812 do Paryża, od 1817 dekorował kwiatami cenną porcelanę fabryki w Sèvres, nie zaniedbując jednak swych sławnych obrazów olejnych. Prócz kwiatów w późniejszym okresie malował często ptaki i krajobrazy. Francuzi nazywali O. Rubensem malarstwa kwiatowego.

Osa, ob. Osowate.

Osaczenie, natarcie ze wszystkich stron na przeciwnika po odcięciu go od dróg odwrotu. Jeśli wróg nie przerwie pierścienia otaczających ponosi zupełną klęskę. Zastosowane w bitwie pod Kannami przez Hannibala; kolejnem natarciem ze wszystkich stron pobił Chodkiewicz przeważające wojska szwedzkie pod Kirchholmem w 1605 r.

Osada Stanisław, dziennikarz i redaktor polski w Ameryce płn., autor „Historji Związku Narodowego Polskiego i rozwoju ruchu narodu polskiego w Ameryce Północnej" (Chicago, 1905).

Osadnictwo (kolonizacja), proces osiedlania się ludności na pewnym obszarze, bądź w granicach danego kraju (osadnictwo wewnętrzne), bądź poza granicami (o. zewnętrzne, np. kolonizacja zamorska). Z większemi ruchami osadniczemi zachodzą często zmiany etnograficzne, a nawet polityczne (niemiecki Drang nad Osten). Przebieg procesu osadniczego zależy głównie od 2 czynników, a mianowicie 1) ukształtowania terenu, jego fizjografji, nawodnienia i gleby oraz 2) od zwyczajów i zajęć osiedlającej się ludności (np. osadnictwo wołoskie, niemieckie i holenderskie na ziemiach polskich). Od tego też zależy charakter osad (jednodworcze, wsie skupione, miasta) i ich kształty (ulicówka, okolnica etc.).

Osadnictwo na prawie niemieckiem w dawnej Polsce, ob. Kolonizacja na prawie niemieckiem.— O. było postępem w rozwoju gospodarczym, ponieważ przyznawane prawo niemieckie zapewniało osadom wiejskim, a przedewszystkiem miastom rozległy samorząd i normowało stosunek poddanego do pana. Pierwszemi miastami, które otrzymały prawo niemieckie była Środa i Chełmno, a na ustroju ich wzorowały się inne miasta pol. Zależnie od miasta, z którego brano wzory urządzeń prawnych, określano prawo niem. prawem magdeburskiem, chełmińskiem lub średzkiem.

Osadnik, czyli studzienka ściekowa, ob. tabl. Kanalizacja.

Osady, osadowe skały, powstają przez mechaniczne osadzanie się cząstek (o. m e c h a n i c z n e), przez osadzanie się substancyj pierwotnie rozpuszczonych (o. c h e m i c z n e), lub też przy współudziale organizmów (o. o r g a n i c z n e). Por. też Skały.

Osagowie, jedno z plemion płd. Dakotów, dawniej mieszkające w Arkanzas i Missouri, obecnie w rezerwatach w Oklahoma (St. Zjedn. A. P.). Byli ludem wojowniczym i myśliwskim, teraz uprawiają rolę.

Osaka, stolica prow. Setsu (Japonja), na płd.-zach. wybrzeżu wyspy Hondo przy ujściu rz. Jodogawy z 2,114.804 mieszk. Miasto zwane „japońską Wenecją" jest pocięte gęstą siecią kanałów, posiada łagodny klimat, potężny zamek, wiele pięknych świątyń, akademję lekarską (od 1903), a zarazem jest jednym z największych ośrodków przemysłu (bawełnianego, jedwabniczego, zapałczanego, szklanego) i handlu w Japonji. Ruch okrętów w porcie O. wynosił w 1923 r. — 6,200.000 tonn rej. (głównie wywóz ryżu).

O sancta simplicitas! (łac., „O święta prostoduszności!"), słowa przypisywane Husowi; miał je wypowiedzieć na stosie, gdy jakaś wieśniaczka z gorliwości religijnej dołożyła drzewa do stosu.

Osann Alfred, niem. petrograf i mineralog, (1859—1923), prof. w Heidelbergu, następnie we Fryburgu. Autor wielu prac, odnoszących się do petrografji chemicznej. Graficzny sposób przedstawiania analiz skał nosi nazwę „trójkąta O.".

Osazony, związki dwuketonów wzgl. cukrów z fenylohydrazyną (ob.), służą często do wyodrębniania poszczególnych cukrów; pod działaniem kwasu solnego ulegają rozszczepieniu na fenylohydrazynę i t. zw. o s o n y, produkt utlenienia cukrów.

Osborn Max, pisarz niem., * 1870, wydał: „Die Frauen in der Literatur und Presse" (1896), „Die deutsche Kunst im 19. Jh." (1901), „Der Holzschnitt" (1905), „Geschichte der Kunst" (1910), nowe opracowanie 5 t. „Hb. der Kunstgeschichte" Springera: „Die Kunst der neuesten Zeit" (1906, IX. wyd. 1924) i in.

Osborn Henry Fairfield, płn.-amerykański paleontolog, * 1857, prof. anatomji, następnie biologji i zoologji. Nap.: „Bibliography of the Writings of H. F. O. 1877—1915" (2 t., wyd. American Museum of Natural History, 1916—27).

Oschatz, miasto w okręgu Lipsk w Saksonji (Niemcy) z 10.430 mieszk. i przemysłem.

Oschersleben, miasto okręg. w Prow. Saskiej (Niemcy), nad rz. Bode, przy kolei: Magdeburg—Halberstadt z 13.545 mieszk., znacznym przemysłem i handlem.

Osculum (łac.), usteczka; potem pocałunek, zwłaszcza liturgiczny, oznaka czci w stosunku do przedmiotów (ołtarz, krucyfiks, relikwje i t. p.) i osób, jako o. pacis lub pax (pocałunek pokoju). O. reverentiale, ucałowanie pierścienia biskupa, także stopy papieża.

Oscylacja, drganie; o s c y l o w a ć, tyle co drgać w pewien określony sposób. P. Drgający ruch.

Oscylacyjne wyładowania, p. Elektryczne drgania.

Oscylator, wibrator, urządzenie, służące do wytwarzania fal elektromagnetycznych gasnących.

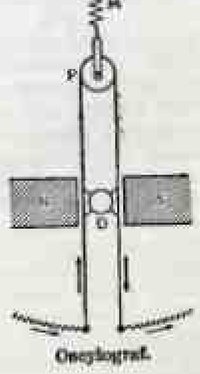

Oscylograf.

Oscylograf, przyrząd do obserwowania i fotografowania perjodycznych zmian natężenia lub napięcia prądu elektrycznego, występujących

w przypadku prądów zmiennych lub drgań elektromagnetycznych. Używa się o. opartych na działaniu pola magnetycznego na przewodniki, przez które przepływają prądy zmienne, bądź też o. katodowych, korzystających z różnych sposobów wyładowania zależnie od znaku elektrody.

Osek, ob. Osiek.

Ösel, ob. Ozylja.

Osella, srebrne i złote monety okolicznościowe rozdawane przez dożę weneckiego członkom Wielkiej Rady w latach 1522—1796 zamiast tradycyjnego daru ptaków (uccelli).

Oseledec, warkocz włosów, zwisający z jednej strony głowy; nosili go dawniej Kozacy.

Osełka, 1. kamień (zwykle drobnoziarnisty piaskowiec), służący do ostrzenia narzędzi (kos, noży etc.) lub czyszczenia metali; 2. w złotnictwie kamień probierczy; 3. kawałek owalny ugniecionego masła.

Osep, dawna polska danina w ziarnie; jeden z dochodów władcy, ściąganych z ludności włościańskiej, wolnej i niewolnej, siedzącej w dobrach monarszych, czy kościelnych i wojów, a wynikających z prawa książęcego (ius ducale). Uwolnić mógł od niego immunitet (ob.).

Oser Hugo, prawnik szwajc., * 1863, ogłosił: „Kommentar zum schweiz. Obligationenrecht" (1912—15), „Kantonale Erlasse zum ZGB." (1915) i i.

Öser Adam Friedrich, malarz, rzeźbiarz i grafik niemiecki, (1717—1799), dyrektor Akademji Sztuk Pięknych w Lipsku. Znany głównie z prac dekoracyjnych (dekoracje teatralne i malowidła ścienne w kościołach).

Osesek, nazwa młodego zwierzęcia ssącego, jak długo karmione jest piersią matki.

Oset, rośliny kłujące o kwiatostanach główkowatych, szczególnie z rodzajów: Carduus, Carlina, Cirsium, Dipsacus, Echinops, Eryngium, Onoperdon, Silybium.

Osetyńcy, grupa ludności indoeuropejskiej centralnego Kaukazu, licząca około 220.000 głów; dzielą się na digorskich, adagirskich, zwanych też waładżirskimi, kurtatińskich i tagaurskich. Osobną grupę tworzą O. zabajkalscy, t. zw. Tualtowie, wykazujący dużą przymieszkę gruzińską. O. uważani już to za czystych Arjów, potomków Alanów, już też za mieszańców z Semitami, językowo należą do grupy irańskiej. Są oni wysokiego wzrostu, typu przeważnie ciemnego, krótkogłowi; dość często, zwłaszcza w górach, spotyka się wśród nich blondynów. Odzież podobna do ubiorów innych górali kaukaskich (koszule, beszmety, czerkieski, szarawary etc.), domy na nizinach drewniane, w górach z kamieni, nie łączonych wapnem (t. zw. sakle); zwykle dom taki gromadzi całą rodzinę, gdyż synowie, żeniąc się dobudowują jedynie do dawnego domu nowe ubikacje. Często domy te przylegają jedną stroną do skały, tworzącej wtedy jedną ze ścian. O. wyznają częścią mahometanizm, częścią zaliczają się do chrześcijan; zachowali jednak wiele zwyczajów, wierzeń i zabobonów pogańskich. Oznaczają się gościnnością, poszanowaniem starszych; panuje u nich zwyczaj krwawej zemsty.

O'Shaughnessy Arthur William Edgar, poeta ang., (1846—1881), autor „An Epic of Women" (1871), „The Lays of France" (1872, według Marie de France), „Music and Moonlight" (1874), „Songs of a Worker" (1881).

Oshawa, miasto w prow. Ontario (Kanada), wpobliżu jez. Ontario z 11.940 miesz. i przemysłem.

Oshkosh, miasto w stanie Wisconsin (Ameryka płn.), nad jez. Winnebago z 33.162 mieszk. (500 Polaków). Fabr. mebli, wozów i tartaki oraz handel drzewem.

Osiander, 1. Andrzej, teolog protest., (1498—1552), jego nauka wywołała ostry spór wśród teologów protest.

2. Łukasz, syn poprzedniego, teolog protest., (1534—1604), współpracował przy układaniu „Formuły zgody".

3. Łukasz, syn poprzedniego, teolog protest., (1571—1638), zwalczał naukę Arndt'a.

Osiecki, 1. Mateusz, architekt polski, laik zakonu O. O. Reformatów, † 1741, wybudował liczne kościoły i katedry, np. w Woźnikach (kościół 1723, klasztor 1741), Chodczu (konwent, 1733), Koninie (konwent, 1733), Łabiszynie (kościół, 1736), w Miedniewicach (kościół, ok. 1737), Goruszkach (kościół, 1739—1742), Osiecznie (kościół, 1729—1733), w Boćkach (kościół i klasztor, 1730—1739), dalej restaurował katedrę w Łucku po pożarze, 1728 naprawiał kościół w Włodzimierzu i pracował dla zakonu Paulinów.

2. Stanisław, polityk polski, * 1875, studja w Politechnice Warszawskiej, następnie na Uniwersytecie Lwowskim. Od 1904 zaczął działalność polityczną, jako radykał ludowiec, od 1919 poseł na Sejm Rzpltej i wicemarszałek; od lipca do grudnia 1921 minister reform rolnych, opracował uchwaloną przez Sejm w 1925 ustawę o reformie rolnej. Od listopada 1925 do maja 1926 minister przemysłu i handlu. Po rozwiązaniu Sejmu odsunął się od czynnej polityki, pisując w pismach ludowych „Piasta" i poświęcił się przemysłowi.

Osieczna, miasto w pow. Leszno (woj. poznańskie), nad jeziorem O. (Osieckie, 140 ha, głębokie 5,2 m), 7,5 km na płn.-wsch. od Leszna z 1.559 mieszk. Młyn parowy, cegielnie, handel bydłem i ziemiopłodami. Z dawnych czasów pozostał w O. zamek i kościół w XVI. w. Miastem jest O. od XIV. w.

Osiedle, jest to w rozumieniu rozporządzenia Prez. Rzpltej z dnia 16 lutego 1928 o prawie budowlanem i zabudowaniu osiedli (Dz. U. R. P. 23): 1. miasto, miasteczko, 2. uzdrowisko, uznane za posiadające charakter użyteczności publicznej na podstawie ustawy z dnia 23 marca 1922 w granicach okręgu ochrony sanitarnej, 3. osada wiejska i fabryczna, kolonja robotnicza i wogóle wszelkie skupienie w jednej grupie co najmniej 10 budynków mieszkalnych. Dla przeprowadzenia zabudowania o. sporządza się plany zabudowania.

Osiek (Osijek), miasto okręg. w Slawonji (Jugosławja), nad dolną Drawą z 34.412 mieszk. Posiada wiele kościołów, handel zbożem i bydłem i przemysł (jedwabniczy, młynarski, cukrowniczy, maszynowy i meblowy). Miasto po-

wstało na miejscu rzymskiej kolonji Mursa, obok zbudowanego w 1091 zamku O.

Osiek (czes. Osek, niem. Ossegg), miasto w płn. Czechach (żupa Louny), u stóp Rudaw z 9.230 mieszk., młynami i tartakami. Posiada stary klasztor cysterski (od 1192) z bibljoteką i galerją obrazów.

Osierdzia zapalenie i zrost, ob. Serca choroby.

Osierdzie, ob. Serce.

Osijek, ob. Osiek.

Osika, p. Topola.

Osimo, miasto w prow. Ankona (Włochy), nad rz. Musone z 19.803 mieszk. Posiada zabytki z czasów rzymskich (Auximum), romańską katedrę z 1205 i przemysł.

Osiński, 1. Józef Herman, fizyk polski, (1746—1802), przyswoił literaturze pedagogicznej z zakresu fizyki i chemji współczesne mu postępy wiedzy w 2-tomowym podręczniku (wyd. 1801—1803).

2. Alojzy, pisarz i pedagog polski, (1770—1842), profesor w liceum Krzemienieckiem (1806—1824), członek warsz. Tow. Przyjaciół Nauk, rektor rzymsko-katol. Akademji Duchownej (1833—39), później biskup sufragan łucki; wydał m. i.: „Nauka ojca dana synowi jadącemu do akademji" (1801), „Słownik mitologiczny" (1806—12, 3 t.), „O życiu i pismach ks. Piotra Skargi" (1812), „O życiu i pismach Tad. Czackiego" (1816, II. wyd. 1851), „Pochwała ks. Onufrego Kopczyńskiego" (1818, II. wyd. 1819). W rękopisie pozostawił m. i. 14-tomowy „Słownik języka polskiego" i 20-tomow. „Wiadomość o życiu i pismach pisarzów polskich z rozbiorem ich dzieł".

L. Osiński.

3. Ludwik, brat Alojzego, poeta i krytyk pol., (1775—1838), jeden z najczynniejszych przywódców obozu klasyków, tłumacz tragików francuskich (m. i. Corneille'a „Horacjuszów", „Cynny" i „Cyda"), od r. 1801 członek warsz. Tow. Przyjaciół Nauk i sekretarz tegoż w l. 1804—14, w l. 1809—10 wydawał „Pamiętnik Warszawski", w l. 1814—30 dyrektor Teatru Narodowego, równocześnie w l. 1818—30 profesor literatury powszechnej w uniwersytecie warszawskim; z jego poezyj oryginalnych najsłynniejsze: „Oda do Kopernika" (1808); „Wiersz na powrót zwycięskiego wojska do Stolicy" (1809). Zbior. wyd. „Dzieł" 1861—62, 4 t.

4. Aleksander, polski generał dywizji, * 1870, służył w wojsku rosyjskiem, gdzie 1915 r. został generałem-majorem; w 1917 przeszedł do służby w korpusach polskich. W wojsku polskiem: 1918 dca okręgu generalnego łódzkiego, 1919 inspektor piechoty. W kampanji 1920 r. odznaczył się jako dca dywizji 17. w bitwie nad Wkrą, później był czas jakiś dcą 1. armji. Po wojnie był kolejno dcą okręgu korpusowego krakowskiego, później szefem administracji wojsk., inspektorem generalnym szkół wojskowych, wreszcie generałem-inspektorem armji.

Osioł (Asinus Gray), podrodzaj konia (Equus), zamieszkuje stepy płn. Afryki i Azji. O. afrykański (Equus asinus L.), o długich uszach, ciężkiej głowie, szarem ubarwieniu; znamy dwie dziko żyjące rasy: cięższy o. somaliński (E. a. somaliensis Noack), paskowany na odnóżach, bez wyraźnego krzyża na barku i o. nubijski (E. a. africanus Fitz.), o wyraźnym ciemnym krzyżu przez grzbiet i łopatki. Ten ostatni jest praojcem o. domowego (E. a. Asinus L.), który od niepamiętnych czasów oswojony i używany był w Egipcie jako zwierzę domowe. Klimatu środk.-europejskiego o. nie znosi dobrze, skutkiem czego się degeneruje, staje się tępy, uparty, podczas gdy na południu jest zwierzęciem silnem, zwinnem, mądrem i posłusznem. W płd. Francji w Poitou hoduje się szlachetne rasy o. w celu otrzymywania cenionych krzyżówek muła i osłomuła (ob. Muł). Azjatyckie dzikie o. są zbudowane lżej, niż afrykańskie, mają mniejsze uszy, lżejszą głowę, brak krzyża na grzbiecie. Największy z nich dochodzi 1,30 m wysokości: kjang (E. kiang Moor.) z Azji środk., barwy brunatnej, nogi i pas naokoło pyska białe. Od obu poprzednich różni się profilem bardziej pochylonym i silnie owłosionym ogonem. Na zach. od niego aż do granic Europy występuje kułan (E. hemionus Pall.), mniejszy od poprzedniego, w dyluwjum częsty w Europie. Jaśniejszy, drobniejszy i delikatniejszy jest onager (E. onager Pall), prawie cały biały, prócz żółtawych plam na grzbiecie. Żyje w Małej Azji aż do Indyj. Dzikie o. żyją stadami, odbywające regularne wędrówki.

Osiowe (Cormophyta), wyższe rośliny, które wykształcają pęd, złożony z osi i liści, o budowie wewn. wyższej, w przeciwieństwie do niżej uorganizowanych plechowców (Thallophyta).

Osiowy kilometr, w kolejnictwie jednostka techniczna do oznaczania, ile kilometrów przebytej drogi ciąży na osi wagonu.

Osjan (Ossian, zdrobn. od staroirlandzk. oss. t. j. „jeleń"); syn Fingala, rzekomy bard szkocki z III. w., zmyślony przez Jamesa Macphersona (ob.), który utwory swoje, częściowo czerpane z podań irlandzkich, podawał za przekłady z jakoby odnalezionych przez siebie gaelickich poematów epicznych. Utwory te tłumaczono na różne języki europejskie, m. i. na polski Ign. Krasicki, Fr. D. Kniaźnin, K. Tymieniecki, Sew. Goszczyński, Marja Ilnicka. (Por. Marjan Szyjkowski: „Osjan w Polsce na tle genezy romantycznego ruchu" 1912). Stąd rozpowszechniły się imiona: Oskar, Malwina, Selma.

Oskaloosa, miasto w stanie Iowa (Ameryka płn.), na płd. od Des Moines z 9.427 mieszk. Fabr. maszyn oraz kopalnie żelaza i węgla.

Oskar, imię królów Szwecji i Norwegji: 1. O. I., (1799—1859), syn marsz. Bernadotte, 1824 wicekról Norwegji, 1844 na tronie, wprowadził szereg reform, nie zdołał jednak przeobrazić konstytucji. Zwolennik idei skandynawskiej, w sprawie szlezwicko-holsztyńskiej popierał Danję. 1857 ustąpił z powodu choroby.

Oskar II.

2. O. II., syn poprz., (1829—1907), wstąpił 1872 na tron po bracie swym Karolu XV., zasłużył się około podniesienia obu państw, napotkał jednak na szereg trudności, 1905 stracił tron norweski. Wysoce wykształcony, uczony i literat, członek wielu akademij, powoływany był niejednokrotnie na rozjemcę w sporach międzynarodowych. „Samlade skrifter" (1905, 6 t.).

Oskard, to samo co kilof (ob.).

Oskarżony, ten, przeciw któremu wszczęto postępowanie sądowe przez aresztowanie, wdrożenie śledztwa lub wniesienie aktu oskarżenia (stan oskarżenia). Wszystkie władze, powołane do udziału w ściganiu przestępstw, mają obowiązek uwzględniania zarówno okoliczności przemawiających za o., jak i przeciwko niemu (materjalna obrona o.); o. ma prawo korzystać z pomocy obrońcy (formalna obrona o.). O. zostaje wyrokiem zasądzony lub uniewinniony. Przeciwko wyrokowi skazującemu przysługuje mu prawo wniesienia środków prawnych (tok instancji). Por. art. Karna procedura, Podejrzany.

Osklerko Aleksander, ziemianin, (1830—1911), skazany został za udział w powstaniu styczniowem (był członkiem Wydziału dla zarządu Litwy) na katorgę dożywotnią, lecz po 12 latach zwolniony, powrócił do Warszawy, gdzie pracował m. in. w redakcji Ateneum.

Oskijskie zabawy (Atellany, fabula Atellana), staroitalskie farsy ludowe z maskami charakterystycznemi: głupca Maccusa, gaduły Buccona, skąpego a niejednokrotnie wyzyskiwanego Pappusa, garbatego oszusta Dossenusa. Rozpowszechnione u oskijskiej ludności Kampanji (oskijskie zabawy), nazywano je też Atellanami, od kampańskiego miasta Atella. Od 200 prz. Chr. wystawiano je też w Rzymie jako dodatki po przedstawieniu; ok. 90 prz. Chr. zostały ujęte w ramy artystycznego dramatu przez Noviusa i L. Pomponiusa. Wyparte przez mimy, w czasach cesarstwa przybrały znowu na znaczeniu.

Oskoł, lewoboczny dopływ Dońca w Rosji, długi 395 km. Wypływa w gub. Kursk, a uchodzi poniżej Izium.

Oskowie (u Greków Opikowie), indoeuropejski szczep, według tradycji greckiej pierwotnie osiedlony w Kampanji, którego język sięgał do środkowej i płd. Italji; ich głównymi przedstawicielami w czasach historycznych byli Samnici (ob.). Ich pomniki językowe, m. in. ustawa gminna z Bantium z II. w. prz. Chr., spisana na tablicy z bronzu, sięgały od 400—80 r. prz. Chr. Język oskijski (ob. Italskie języki) jest pokrewny językowi umbryjskiemu; pisano alfabetem zdążającym z prawej ku lewej stronie, posługiwano się jednak także pismem łacińskim i greckim.

Oskórek, tyle co cuticula (ob.).

Oskórnia, ob. Peridermа.

Oskrzela (bronchi, łac.), rozgałęzienie tchawicy w płucach (ob. Płuca).

Oskrzeli nieżyt (katar), ob. Bronchitis.

Oskrzeli rozszerzeń, rozszerzenie oskrzeli, powstaje przy przewlekłem zapaleniu oskrzeli, lub przy rozciąganiu oskrzeli przez kurczenie się otaczającej tkanki płucnej. W rozszerzonem oskrzelu zalega wydzielina i przychodzi zwykle do procesów gnilnych, plwocina staje się obfita i cuchnąca. Leczenie: środki wykrztuśne, odma piersiowa, operacja.

Oskrzelowe gruczoły, ob. Płuca.

Oskrzydlenie, natarcie (ob.) na tyły skrzydła nieprzyjacielskiego, z równoczesnem uderzeniem od czoła. Powoduje zniesienie skrzydła i skrócenie frontu lub odwrót. Jest często wstępną czynnością, zmierzającą do osaczenia (ob.). Zwykle odbiera inicjatywę wrogowi, zmuszając go do nieprzewidzianego użycia odwodów (ob.).

Oskularja (łac.), w matematyce ścisła styczność.

Oslo (1624—1924 Krystjanja), stolica Norwegji, położona pod 59° 55' szer. płn. na płn. wybrzeżu fiordu O., nad rz. Akerselv, z 251.300 mieszk. (w 1920 r. 258.483). Miasto posiada łagodny klimat (średnia temperatura stycznia —4,1°, lipca 17,3°). Zabytków i starych budowli mamy tu niewiele. W życiu gospodarczem wysuwa się na pierwszy plan przemysł (w 1924 r. — 32.600 robotników), głównie maszynowy, okrętowy, metalowy, papierowy, tekstylny, szklany, ceramiczny i chemiczny, oraz handel i rybołówstwo morskie. O. posiada 2 dobre porty, których ruch (bez żeglugi przybrzeżnej) wyrażał się w 1926 r. cyfrą 2,990.000 tonn rej. netto. Koleje łączą O. z wszystkiemi ważniejszemi miastami kraju i Szwecji.

Z zakładów naukowych posiada O. uniwersytet Fryderyka (od 1811 r.; w 1926 — 3.250 słuch.) z szeregiem instytutów, wielką biblijoteką, obserwatorjum astron. i ogrodem botanicznym oraz wiele szkół średnich i specjalnych. Poza tem mamy tu Akademję Umiejętności, 20 towarzystw naukowych, kilka bibljotek publicznych, 3 archiwa i 11 muzeów. W malowniczej okolicy znajduje się wiele miejscowości kąpielowych i ośrodków sportów zimowych (np. Holmenkollen).

O. założone w 1048 przez Haralda Haardrade, zostało odbudowane w 1624 po pożarze przez

króla Chrystjana IV. jako Krystjanja, nazywa się od początku 1925 znowu O.

Oslofjord (Krystjanjafiord) największy fiord w płd. Norwegji, długi 97 km. Jest usiany drobnemi wysepkami i posiada lesiste, a silnie zasiedlone wybrzeża.

Osławski Wiktor, przemysłowiec, (1814—1893), brał udział w powstaniu listopadowem, następnie wyemigrował do Francji, gdzie dorobił się olbrzymiego majątku. 1885 przyjął obywatelstwo austrjackie. Cały majątek rozdarował instytucjom naukowym: Akademji Umiejętności przeszło miljon koron na stypendja i prace naukowe, zbiory artystyczne Muzeum Narodowemu w Krakowie, książki Bibljotece Akademji Umiejętności. Również znacznemi funduszami obdarował Uniwersytet Jagiell. i Lwowski. — Dziś fundacja O. nie przedstawia, z powodu dewaluacji, większej wartości.

Osłomuł, ob. Muł.

Osłona (wojsk.), zabezpieczenie granicy kraju lub mobilizacji i koncentracji przed napadem. Przeznaczone do o. oddziały (zwykle jazda, wsparta posiłkami teryt.) zależnie od sytuacji stwarzają kordon obserwując, bądź występują zaczepnie rozpoznając w kraju przeciwnika, bądź broniąc się powstrzymują napór do chwili gotowości wojsk własnych.

Osłona magnetyczna, ob. Magnetyczna osłona.

Osłonice (Tunicata), podtyp strunowców (Chordata), stoją blisko kręgowców, mają ciało workowate lub beczułkowate, otoczone t. zw. osłoną (tunica), składającą się z tunicyny, substancji podobnej pod względem chemicznym do celulozy. Otwór wpustowy prowadzi do przedniej części przewodu pokarmowego, która nosi nazwę jamy skrzelowej; ścianki jej przerywają liczne otworki, prowadzące do jamy okołoskrzelowej. Wzdłuż ścianek jamy skrzelowej na stronie brzusznej zwierzęcia ciągnie się endostyl, który jest rynienką, wysłaną nabłonkiem migawkowym. Na dnie jamy skrzelowej znajduje się właściwy przełyk, prowadzący do przewodu pokarmowego, leżącego w jamie ciała. Jelito kończy się otworem odbytowym w kloace. Do kloaki również uchodzą narządy rozrodcze. Serce kształtu workowatego jest otwartą rynienką, leży w osierdziu, dwoma przewodami wybiegającemi ku przodowi i ku tyłowi łączy się z systemem zatok jamy ciała. System nerwowy składa się z węzła nerwowego, leżącego nad przewodem pokarmowym. Narządy zmysłowe słabo rozwinięte. Organów wydzielniczych w postaci nerek brak. O. są hermafrodytami. Prócz rozmnażania na drodze płciowej spotykamy rozród przez pączkowanie, który prowadzi do rozwoju kolonji. U postaci dojrzałych struna grzbietowa nie występuje, w stadjum larwalnem występuje cewka nerwowa, tworząca w przedniej części niewielkie rozszerzenie. O. żyją w morzach, żywią się drobnemi organizmami wodnemi pochodzenia roślinnego i zwierzęcego. Wiele z nich świeci. Kopalnych form nie znamy. O. dzielą się na trzy gromady: Copelata (ogonice), Tethyodea (żachwy) i Thaliacea (sprzągle).

Osłony elektryczne. Celem ochrony pewnych przyrządów przed działaniem elektrostatycznem ładunków zewnętrznych otaczamy te przyrządy metalowemi siatkami lub blachami uziemionemi. Linje pola elektrostatycznego kończą się na o., a wnętrze tejże jest wolne od działania elektrycznych ładunków zewnętrznych.

Osłuchiwanie, ob. Auskultacja.

Osm, Os, pierwiastek metaliczny z grupy platynowców. Występuje w przyrodzie obok platyny, w stopie z irydem, w postaci ziarn i blaszek, jako osmo-iryd (ob.) i irydosmium (ob.). Jest metalem niebieskawo-białym, błyszczącym, twardszym od szkła; ciężar atomowy 190,9, topi się w 2.500°. Subtelnie rozdrobniony łatwo łączy się z tlenem na lotny czterotlenek OsO_4 (kwas nadosmowy), który tworzy masę krystaliczną, topiącą się w 40°, wrzącą w 100°. Wydzielające się już w zwykłej temperaturze pary czterotlenku mają woń podobną do chloru i są silnie trujące. OsO_4 łatwo ulega redukcji na dwutlenek o. OsO_2, o barwie czarnej (stąd zastosowanie OsO_4 w mikroskopji do barwienia tkanek). Zakwaszony roztwór jodku potasowego zabarwia się od czterotlenku na kolor szmaragdowo zielony (reakcja rozpoznawcza o.). Ług sodowy wzgl. potasowy łączy się z czterotlenkiem o. w obecności alkoholu (czynnik redukujący) na t. zw. osmiany Na_2OsO_4, K_2OsO_4. Odpowiedni kwas osmowy nie jest znany w stanie wolnym. O. został odkryty 1803 przez Tennanta.

Osma, prawoboczny dopływ Dunaju w Bułgarji, długi 155 km. Wypływa na płn. stokach Bałkanu, a uchodzi powyżej Nikopola.

Osman, imię cesarzy tureckich: 1. O. I., (1259—1326), nadał swe imię koczowniczym hordom tureckim, zdobył zach. część M. Azji, zakładając przez to państwo tureckie.

2. O. II., (1605—1622), znany z walk z Polską (Cecora i Chocim), zginął zamordowany.

3. O. III., (1700—1757), na tronie od 1754.

Osman Digna (od arab. dikn, „broda"), wódz Mahdiego, (1836—1926), właśc. George Nisbet, handlarz niewolnikami, 1882 został wodzem w Sudanie, walczył pomyślnie przeciw Anglikom, wkońcu uległ Kitchenerowi; 1900 ujęty, pozostał do śmierci internowany.

Osman Nuri Pasza.

Osman Nuri Pasza, wódz turecki, (1837—1900), odznaczył się w wojnie krymskiej, w wojnie 1876—77 bronił po bohatersku Plewny, odpierając przez 5 miesięcy ataki przeważających sił

rosyjskich; wyczerpawszy środki żywności, po nieudałej próbie przebicia się kapitulował. Po powrocie z niewoli sławiony jako „lew Plewny", zdobył silny wpływ na rządy, był 1878—88 ministrem wojny, potem marszałkiem pałacu.

Osmanowie, Turcy osmańscy, nazwani tak od Osmana I.

Osmańskie państwo, ob. Turcja.

Osmina, rosyjska miara zboża = 104,95 l.

Osmo-iryd, minerał, zawierający prócz osmu i irydu także rod i ruten. Należy do układu heksagonalnego, tw. 7, c. wł. 19,4. Znany jest również pod nazwą n e w j a ń s k i t u.

Osmotyczne ciśnienie, ob. Osmoza.

Osmoza (z greck.), zjawisko przenikania (dyfuzji) czystego rozczynnika do roztworu poprzez przegrodę, nie przepuszczającą cząstek rozpuszczonych, a umieszczoną pomiędzy obydwiema cieczami. Jeżeli rurkę szklaną zamkniętą u dołu pęcherzem, napełnimy zabarwionym alkoholem i zanurzymy do naczynia z wodą, to poziom alkoholu podniesie się wskutek przenikania wody do rurki (e n d o s m o z a); równocześnie zabarwi się woda w naczyniu wskutek przenikania alkoholu (e g z o s m o z a). Endosmoza jest w tym wypadku silniejsza od egzosmozy. Jeżeli rurkę zamkniętą u dołu błoną zwierzęcą napełnić roztworem soli i zanurzyć dolną częścią w czystej wodzie, to ostatnia zacznie zwolna przechodzić do roztworu, skutkiem czego poziom cieczy w rurce będzie się podnosił, aż do osiągnięcia pewnej granicy. Wysokość słupa cieczy ponad pierwotną będzie odpowiadała wprost wysokości t. zw. c i ś n i e n i a o s m o t y c z n e g o, t. zn. ciśnienia, wywieranego przez cząsteczki ciała rozpuszczonego. Poziom cieczy w rurce będzie się wznosił tak długo, aż ciśnienie hydrostatyczne zrówna się z osmotycznem. Urządzenie zatem powyższe może służyć zarówno do wykazania, jak i bezpośredniego pomiaru ciśnienia osmotycznego (o s m o m e t r), jednak tylko w wypadku zastosowania przegrody i d e a l n i e n a p ó ł p r z e p u s z c z a l n e j, którą okazała się w przybliżeniu warstwa żelazocyjanku miedziowego. W celu sporządzenia jej cylinder z porowatej gliny napełnia się roztworem żelazocyjanku potasowego i zanurza do roztworu soli miedziowej. Na skutek wzajemnej dyfuzji obydwu cieczy, wewnątrz ścianek tworzy się osad żelazocyjanku miedziowego. Zależność wysokości ciśnienia osm. od koncentracji roztworu i temperatury odpowiada ściśle prawom, stosowanym w tym wypadku do gazów. Występowanie ciśnienia osmotycznego uwarunkowane jest jednakowoż obecnością błony napółprzepuszczalnej. Rozpuszczone w krwi ludzkiej sole wywierają ciśnienie osmotyczne nieco powyżej 5 at., co odpowiada ciśn. osmot. 0,95%-ego roztworu soli kuchennej. Takie samo ciśnienie osmotyczne powinien wykazywać t. zw. f i z j o l o g i c z n y r o z t w ó r s o l i k u c h e n n e j, używany do zastrzyków podskórnych lub do naczyń krwionośnych. Użycie roztworu o niższej, wzgl. wyższej koncentracji soli może wywołać poważne zaburzenia organizmu, pozostające w związku ze zmianą ciśnienia osmotycznego. (P. Fizjologiczne roztwory). Roztwory o identycznem ciśn. osmot. noszą nazwę roztworów i z o t o n i c z n y c h. P. też art. Dializa, Elektroendosmoza, Koloidy, Roztwór.

Osmunda, roślina, ob. Długosz.

Osnabrück, biskupstwo niem., założone ok. 810 przez Karola W., podlegało bezpośrednio Rzeszy. W XVI. w. wtargnęła reformacja, od 1648 miał O. na przemian biskupa katolickiego i ewangelickiego, 1803 dostał się Hanowerowi, 1807 królestwu Westfalji, 1810 Francji, 1815 znów Hanowerowi, 1866 wraz z nim Prusom. 1857 nastąpiło przywrócenie biskupstwa katolickiego.

Osnabrück, stolica rejencji w Hanowerze (Niemcy), nad rz. Hase i odnogą kanału Środkowego, przy kolei Münster—Brema z 89.079 mieszk. Posiada wiele zabytkowych budowli z katol. katedrą z VIII. w. (odnowiona w 1254) i ratuszem (w 1648 zawarto tu pokój westfalski) z XV—XVI. w. na czele, a poza tem muzeum, 2 bibljoteki oraz znaczny przemysł metalurgiczny, włókienniczy, chemiczny, fabr. kotłów, maszyn, odlewnie żelaza i t. d. W mieście, założonem w 772, toczyły się w 1644—48 rokowania, zakończone pokojem westfalskim. W 785—1803 był O. ośrodkiem dużego biskupstwa O. (p. wyżej).

Osnowa, pasma przędzy, biegnące w tkaninie w kierunku długości.

Osoba (łac. persona). W potocznem znaczeniu używa się tego wyrazu na oznaczenie jednostki ludzkiej. — W f i l o z o f j i oznacza istotę, która mimo wielości części posiada jedność i odznacza się świadomem, rozumnem dążeniem do pewnego celu.

W z n a c z e n i u p r a w n e m każdy, kto może być podmiotem praw i obowiązków, jako o. f i z y c z n a (żyjący człowiek) lub jako o. p r a w n a. O. p r a w n ą nazywamy każdy twór, różny od osoby fizycznej, a będący podmiotem praw i obowiązków. W dawnem prawie rzymskiem pojęcie o. prawnej było nieznane, dopiero przy końcu republiki powstała pierwsza o. prawna w postaci t. zw. fiskusu, t. j. cesarskiego skarbu. W późniejszych czasach rozwinął się cały szereg o. prawnych, a więc państwo, gmina, korporacje, zakłady, fundacje i t. d. W prawie nowoczesnem zdolność prawna o. prawnych opiera się częścią na prawie publicznem (państwo, gmina, kościół), częścią na prawie prywatnem (spółki akcyjne, spółki z ogran. odpow.). O. prawna jest zdolną do działań prawnych i ma zdolność procesową. Jest także odpowiedzialną za szkodę, jaką wyrządził trzeciemu jej organ w wykonywaniu przysługujących mu uprawnień. — W g r a m a t y c e rozróżniamy o. w zaimkach osobowych i w fleksji czasownika, gdzie o. wskazuje na jego podmiot; jeżeli podmiotem jest mówiący, mamy o. pierwszą, jeżeli człowiek, do którego się mówi, drugą, jeżeli osoba lub przedmiot, o którym się mówi, trzecią. Do rozróżnienia o. służą końcówki fleksyjne, pisz-ę, esz, etc.

Osobiste prawa, prawa, które w odróżnieniu od praw majątkowych (w szczególności prawa rzeczowego i obligacyjnego) są wypływem osobowości, np. prawo nazwiska, prawo wynalazku i t. d.

Osobiste służebności stanowią: prawo używania, prawo użytkowania i służebność mieszkania. W odróżnieniu od służebności g r u n t o w y c h przywiązane są do pewnej osoby.

Osobistość, w szerszem znaczeniu tyle co jednostka, indywiduum; w szczególności jednostka wybitna (ze względu na charakter lub stanowisko). P. Charakter.

Osobita, szczyt na płn. zach. krańcu Tatr Zachodnich, 1.687 m wysoki, wzniesiony między dolinami Bobrowiecką, Błotną, Studzienej Wody i Łataną.

Osobowe prawo, przepisy, odnoszące się częścią do zdolności prawnej i wpływających na nią stosunków, częścią zaś polegające na stosunku familijnym (małżeństwo, stosunek rodziców do dzieci, opieka i kuratela).

Osobowości badanie (p s y c h i c z n a a n t r o p o l o g j a, c h a r a k t e r o l o g j a), dążenie do naukowego przeniknięcia charakteru. (Por. Charakter). Główne zagadnienia: 1. Co to jest charakter i zapomocą jakich pojęć zasadniczych można uporządkować różnorodne jego odmiany? 2. Jakie są możliwości rozwoju charakteru i jak na ten rozwój można wpływać? 3. Jakie są metody rozpoznawania charakterów? Największa zgodność wśród badaczy panuje co do m e t o d. Najmniejszą rolę odgrywa eksperyment, większą dawanie odpowiedzi na stawiane pytania, statystyka i testy; wielce pomocną jest obserwacja nienormalnego życia psychicznego, fizjognomika, grafologja. Charakterologja posługuje się też badaniem zwyczajów i obyczajów, kultów, sposobów zachowania się, podań, symboli, sztuk, języków, systemów pisma i t. d. O wiele bardziej spornemi są w y n i k i. Według systemu K l a g e s a (1927) należy przy badaniu charakteru rozróżnić 5 stref: 1. m a t e r j ę, t. j. całokształt zdolności rozumu, uczucia i woli; 2. s t r u k t u r ę, t. j. całokształt warunków przebiegania wewnętrznych procesów (np. nauka o temperamentach); 3. j a k o ś ć, t. j. całokształt osobistych zainteresowań, które wyznaczają kierunek dążenia; 4. b u d o w ę (czyli t e k t o n i k ę), t. j. wzajemny stosunek wszystkich własności danego charakteru (przeciwieństwo harmonijnych i nieharmonijnych charakterów); 5. a s p e k t, t. j. całokształt właściwości, jakie dany człowiek wykazuje w obcowaniu.

Systematyczne opracowywanie b. o. rozpoczęło się od roku 1900; dawniejsza psychologja zajmowała się rozczłonkowywaniem ogólnych faktów świadomości. Dużo obserwacyj jest jednak już zawartych w dziełach Demokryta, Platona, Arystotelesa, sofistów i późniejszych stoików, zwłaszcza Marka Aurelego, Seneki i Epikteta. Naukę o charakterach w węższem tego słowa znaczeniu zapoczątkował T e o f r a s t (370—287), którego „Charaktery" przetłumaczył na język francuski La Bruyère, obok którego należy wymienić moralistów francuskich XVI. i XVII. w., jak Montaigne, Pascal i Larochefoucauld. W Niemczech zajął się temi problemami dopiero Goethe oraz Kant w „Anthropologie in pragmatischer Hinsicht". Fizjognomikę uprawiali Lavater, Peter Camper i Gall. Cenne przyczynki daje w swych dziełach Schopenhauer. Wskutek wystąpienia eksperymentalnej psychologji, badania te na dłuższy czas przestały budzić zainteresowanie. Zwrot nastąpił, gdy praktyka zażądała od psychologji informacyj o uzdolnieniu ludzi, zaczem poszedł rozwój psychotechniki (ob.); poza tem stworzenie charakterologji okazało się konieczne ze względu na psychjatrję (ob.).

Osobowości zasada, zasada prawa międzynarodowego prywatnego, polegająca na wrodzonych prawach osobowych, t. j., że każdemu, nawet poza granicami państwa, przysługuje prawo korzystania z opieki prawa ojczystego (prawa kraju urodzenia albo przynależności państwowej). Przeciwieństwo: z a s a d a t e r y t o r j a l n o ś c i.

Osobowość, suma właściwości, odróżniających istotę osoby od rzeczy. — W f i l o z o f j i w przeciwieństwie do rzeczy istota, która mimo wielości części tworzy jedność realną, odrębną i o swoistej wartości, a jako taka rozwija, mimo wielości funkcyj częściowych, świadomą i celową działalność własną. Por. Osobowości badanie.

Osocze, ob. Krew.

Osorhei (Maros Vasarhely), ob. Targu Mures.

Osorio (O s o r i u s) Jeronimo, humanista portugalski, (1506—1580), biskup z Silves, pisał w klasycznej łacinie („Cycero portugalski"). Główne dzieło: „De rebus Emmanuelis regis Lusitaniae".

Osorkon, imię egipskich królów 22. dynastji.

Osorno, miasto w prow. Llanquihue (Chile), połączone koleją z Valdivią, ma 14.384 mieszk. oraz przemysł spożywczy, drzewny, meblowy i tkacki. 90 km na płd.-wsch. od miasta, nad jez. Llanquihue leży czynny w u l k a n O. (2.257 m).

Vespa vulgaris.

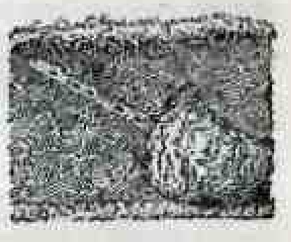

Podziemne gniazdo os

Osowate (Vespidae), rodzina błonkówek o ciele wąskiem, nagiem, zwykle żółto nakrapianem. Samice mają żądło. Żywią się słodyczami, owocami, mięsem, larwy karmią przeżutemi owadami. Z krajowych, należących do podrodziny Solitariae ważniejsze: b o l i c a m u r ó w k a (Symmorphus [Odynerus] murarius L.) od 6,5—13 mm długości, w gliniastych ścianach wygrzebuje sobie jamki głębokości 10 cm, do nich znosi obezwładnione ukłuciem owady, składa jajko i otwór zalepia gliną. Larwa żywi się początkowo nagromadzonym pokarmem. W ł a ś c i w e o s y (Vespinae) budują gniazda z masy, podobnej do papieru, powstałej przez przeżucie części roślin. Budowa gniazda bywa różnorodna. U żyjących gromadnie bardzo często skomplikowana, całość otoczona wspólną osłonką. Do rodzaju Vespa L. należy s z e r s z e ń (V. crabro L.), gnieżdżący się w dziuplach drzew lub w belkowaniu dachów, rzadziej pod ziemią, 22—26 mm

długości, szkodliwy przez ogryzanie kory z młodych gałązek. Jeden z najpospolitszych gatunków krajowych to V. germanica F., gnieżdżąca się pod ziemią w mysich norach. Rzadsza od poprzedniej, niece od niej mniejsza V. vulgaris. W jesieni pojawiają się samce i zdolne do rozrodu samiczki, na zimę wszystkie osobniki giną z wyjątkiem zapłodnionych samiczek. *Klecanka* (Polistes gallicus L.) buduje gniazda bez osłony zewnętrznej, umocowując je zapomocą krótkiego trzonu.

Osowiec, wieś w pow. Szczuczyn (woj. białostockie), na lewym brzegu Biebrzy, przy kolei: Grajewo—Białystok z 253 mieszk. Za czasów rosyjskich był O. twierdzą, zdobytą 23 sierpnia 1915 przez Niemców.

Ospa (łac. variola), choroba zakaźna, przebiegająca z wysypką. Rozróżnia się formy lekkie od form ciężkich. Okres wylęgania (*inkubacji*) trwa 9 do 18 dni. Choroba zaczyna się nagle gorączką, dreszczem bólami głowy i w krzyżach. W drugim dniu choroby ujawnia się wysypka na dolnej części brzucha i udach, podobna do odrowej i szkarlatynowej, t. zw. „*rash*". Na trzeci lub czwarty dzień po pierwszych objawach zjawia się pieczenie i obrzęk skóry (szczególnie na głowie), ból gardła, oraz utrudnienie połykania. Tworzą się pojedyncze czerwone plamy, które następnie wypełniają się surowiczym płynem, tworząc pęcherzyki. Pęcherzyk powiększa się i wykazuje na swym szczycie zagłębienie. Zawartość pęcherzyka staje się powoli ropna, przyczem gorączka znacznie się wzmaga. Czasem krew dostaje się do pęcherzyków, często występuje krwawienie z nosa, krwiomocz oraz krwotok płucny. Jeśli chory przetrzyma ten okres, samopoczucie się poprawia, gorączka spada, w miejscu pęcherzyków tworzą się strupy, które następnie odpadają i zaczyna się okres ozdrowienia. Pęcherzyki ospowe powstają też na spojówce i rogówce oka, w błonie śluzowej ust i krtani, tchawicy i części rodnych. U osób szczepionych wiele lat przed wybuchem choroby lub takich, którzy już raz o. przeszli, choroba przebiega lekko. *Leczenie* jest objawowe. *Zarazek*, wywołujący o., jest dotychczas nieznany; przenoszenie się zarazka o. następuje przeważnie drogą zakażenia kropelkowego, przy kaszlu i kichaniu, przyczem wrotami zakażenia są płuca. O. zwalcza u nas skutecznie nakaz powszechnego przeciwospowego szczepienia dzieci. O. zawleczona została w XV. w. do Europy środk., w XVI. w. do Szwecji, potem do Ameryki. Z końcem XVIII. w. odkryto szczepienie ochronne (ob. Szczepienie). Śmiertelność w o. wynosi 15% do 30%. O. zdarza się także u *zwierząt domowych*, występuje epidemicznie jednak tylko u owiec. U krowy po zakażeniu o. występują pęcherzyki na wymionach, treść tych pęcherzyków służy jako *szczepionka ochronna* dla ludzi (*krowianka*). O. nazywa się też pewne zmiany chorobowe, występujące na liściach gruszy, oraz na ziemniakach.

Ospa wietrzna (varicellae), bardzo zaraźliwa, lecz nie groźna choroba dziecięca. Po 14—17-dniowym okresie wylęgania się choroby powstają wśród gorączki na ciele i w ustach pęcherzyki, które po kilku dniach zasychają. Czasem pęcherzyki ropieją i mogą pozostawić blizny. Gdy brak powikłań, leczenie zbyteczne.

Ospedaletti, uzdrowisko klimatyczne w prow. Imperia (Włochy), przy kolei: Genua—Ventimiglia z 1.654 mieszk. i hodowlą kwiatów.

Ospy szczepienie ochronne, ob. Szczepienie.

Osroene (osroeńskie państwo), ob. Edessa.

Osphromenus, ryba, p. Gurami.

Oss, wieś w Płn. Brabancji (Holandja), przy kolei: Herzogenbusch—Nimwegen z 13.432 mieszk. i przemysłem spożywczym i mięsnym.

Ossa (łac.), kości (ob.), por. Szkielet.

Ossa (dziś Kissavos), góry w tesalskiej krainie Magnezji, oddzielone doliną Tempe od Olimpu i łączące się na płd.-wsch. z Pelionem, wysokie do 1.955 m. O. jest mityczną siedzibą centaurów i gigantów.

Ossa, grecka personifikacja pogłoski.

Ossa (Osa), prawoboczny dopływ dolnej Wisły, długi 120 km. Wypływa w Prusach Wsch. na płn.-zach. od Iławy Niem., tworzy na pewnym odcinku granicę Polski i Prus, a uchodzi poniżej Grudziądza.

Ossarium (łac.), tyle co kostnica (ob.).

Osseina, chrząstka kostna, wydzielająca się przy działaniu kwasu solnego na kości, uprzednio odtłuszczone. Działaniem mleka wapiennego o. ulega rozkładowi na glikoproteidy i kollagen, z którego otrzymuje się w dalszym ciągu żelatynę.

Ossendowski Antoni Ferdynand, * 1876, podróżnik i pisarz polski, wsławił się tłumaczonemi na wiele obcych języków opisami swych przygód rosyjsko-azjatyckich: „Przez kraj ludzi, zwierząt i bogów" (1923), „W ludzkiej i leśnej kniei" (1923); z licznych jego książek późniejszych ważniejsze: „Płomienna północ" (podróż po Marokku), „Pod smaganiem samumu" (Alger i Tunis), „Niewolnicy słońca" (Czarna Afryka), „Gasnące ognie" (Palestyna, Syrja i Mezopotamja), „Pięć minut do północy" (powieść na tle wojny europejskiej i Ligi Narodów), „Lenin" (1929, powieść biograficzna); z książek dla młodzieży: „Życie i przygody małpki" (1928); napisał nadto kilka powieści historycznych i t. d.

Osservatore Romano (włosk. „Obserwator rzymski"), półurzędowa gazeta kurji rzymskiej, wychodzi sześć razy w tygodniu, zał. 1861.

Ossett, miasto w Yorkshire (Anglja), przy kolei: Wakefield—Bradford z 14.796 mieszk., przemysłem wełnianym i kopalniami węgla.

Ossiach, ob. Ossyak.

Ossia, termin muzyczny, oznacza „albo", a więc dowolny sposób wykonania, zazwyczaj ułatwionego (facilité).

Ossining (dawniej *Sing Sing*), miasto w stanie New York (Ameryka płn.), na lewym brzegu Hudsonu, na płn. od N. Jorku z 10.739 mieszk., więzieniem stanowem oraz przemysłem żelaznym, maszynowym i skórnym. Letnisko.

Ossolin, wieś w pow. Sandomierz (woj. kieleckie), 22 km na zach. od Sandomierza. Ruiny zamku Ossolińskich z 1636, zburzonego w 1816.

Ossolineum, właściwie *Zakład Narodowy im. Ossolińskich*, założ. przez Józefa Maksymiljana Ossolińskiego we Lwowie, zatwierdzony przez rząd austrjacki w r. 1817 (po długich staraniach fundatora), otwarty w r. 1826, jedna z najważniejszych i najbardziej zasłużonych placówek polskiej nauki i kultury narodowej. Bibljoteka Zakładu, poświęcona głównie polonicom i literaturze naukowej, tyczącej się Słowiańszczyzny i Europy Wsch., posiada około 200.000 dzieł, nadto inkunabuły, rękopisy (m. i. główny zbiór rękopisów Juljusza Słowackiego), zbiory muzealne. Wciąż pomnażany nowemi zapisami i specjalnemi oddziałami, jak Bibljoteka Pawlikowskich (z Medyki) i muzeum im. Lubomirskich. Dyrektorem Bibljoteki jest obecnie (1931) dr. Ludwik Bernacki. — Dział wydawniczy Zakładu wydaje głównie większe dzieła naukowe, krytyczne wydania pisarzy polskich (Fredro, Słowacki) i podręczniki szkolne.

Ossoliński, 1. Zbigniew, (1555—1623), za Batorego stronnik Zborowskich, pozostawał w ostrej opozycji do króla i Zamoyskiego, w czasie bezkrólewia za Maksymiljanem, potem pojednał się z dworem, 1601 marszałek sejmu, 1606 wojewoda podlaski, podczas rokoszu Zebrzydowskiego odegrał rolę rozjemcy, 1612—13 przeprowadził rozwiązanie konfederacyj wojskowych, 1614 wojewoda sandomierski. Napisał dziennik (wyd. Kętrzyński 1879).

2. Krzysztof, syn poprz., (1587—1645), wojewoda sandomierski, gorliwy protektor katolicyzmu, wypędził Arjan z Rakowa, przełożył na polski „Argenidę" Barclaya.

3. Jerzy, brat poprz., (1595—1650), jeden z najznakomitszych mężów stanu dawnej Rzplitej. Po licznych podróżach i studjach zagranicą odbył 1621 poselstwo do Anglji, 1627 prowadził z Szwedami rokowania w Altmarku, 1631 marszałek izby poselskiej, 1632 podskarbi nadworny, 1633 odbył poselstwo do Rzymu, olśnił wszystkich wspaniałym wjazdem i świetną mową, wygłoszoną do papieża, uzyskał jego zgodę na ustępstwa dla dyssydentów i utworzenie zakonu rycerskiego Bractwa Niepokalanego Poczęcia. 1636 poseł na sejm do Ratyzbony, zawarł z cesarzem układ w sprawie małżeństwa arcyks. Cecylji Renaty z Władysławem IV., 1638 podkanclerzy, 1643 kanclerz w. kor., 1645 przewodniczył z ramienia króla na wielkim zjeździe dyssydentów w Toruniu („Colloquium charitativum"), następnie popierał energicznie plany wojny tureckiej. W czasie bezkrólewia kierował losami Rzplitej, przeforsował program układów z Kozaczyzną oraz wybór Jana Kazimierza, za którego wywierał wpływ decydujący na politykę państwa. Jego dziełem była ugoda zborowska z Chmielnickim, po zawarciu której zamierzał podjąć wojnę z Turcją. O. był świetnym dyplomatą, obejmował szerokie widnokręgi, jeden z niewielu miał zrozumienie dla kwestji bałtyckiej (spór z Gdańskiem o cła morskie) i przeczuwał niebezpieczeństwo ze strony Prus, ale nie potrafił zżyć się z narodem. Przesiąknięty cudzoziemszczyzną, gorący katolik i zwolennik Habsburgów, zdecydowany monarchista, lekceważył prawo i tradycje narodu, wzamian też nielubiany był przez szlachtę, która miała mu zwłaszcza za złe zamachy na równość szlachecką (uzyskanie tytułu książęcego od Habsburgów, projekt orderu Niepokalanego Poczęcia).

4. Franciszek Maksymiljan, (1676—1756), został 1729 podskarbim kor., w czasie bezkrólewia jeden z najgorętszych zwolenników Leszczyńskiego, z którym przeniósł się następnie do Lotaryngji.

J. M. Ossoliński.

5. Józef Maksymiljan, pisarz pols. i znakomity obywatel, (1748—1826), od 1800 członek warsz. Tow. Przyjaciół Nauk, w r. 1817 założył we Lwowie Zakład Narodowy im. Ossolińskich (t. zw. „Ossolineum", ob.). Jest autorem pierwszych polskich monografij historyczno-literackich: „Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury polskiej" (1819—22, 3 t., IV. t. 1852). Nadto, oprócz przekładów Seneki („O pocieszeniu ksiąg troje" 1782) i Lewjusza („Dzieje Rzymskie" 1850, 2 t.), napisał „Wieczory Badeńskie" (Sto opowieści o strachach, 1793—94, druk. 1852).

Ossowski, 1. Gotfryd, znany archeolog i geolog polski, (1835—1897), zasłużony około badań prehistorycznych ziem dawnej Polski, głównie jaskiń okolic Ojcowa, członek Akademji Umiejętności w Krakowie; umarł w Tomsku. Prace: „Mapa geologiczna Wołynia według badań z lat 1860—1874", „Sprawozdanie z badań geologiczno-antropologicznych, dokonanych w r. 1879 w jaskiniach okolic Krakowa", „Jaskinie okolic Ojcowa pod względem paleoetnologicznym", „Wielki kurhan Ryżanowski według badań dokonanych w latach 1884 i 1885", „Mapa archeologiczna Prus zachodnich, dawniej Królewskich z przyległemi częściami W. Ks. Poznańskiego", „Sprawozdanie z badań archeologicznych w Prusach Królewskich", „Wiadomości o narzędziach kamiennych, kościach zwierząt znajdowanych w grobach kamiennych skrzynkowych w Prusach Królewskich i W. Ks. Poznańskiem", „Przyczynek do wiadomości o grobach kamiennych, znajdowanych na ziemiach dawnej Polski" i i.

2. Juljusz, etnograf polski, (1855—1882), badacz Prus Wsch. Prace: „Przyczynek do literatury mazurskiej" (1882), „O Mazurach Pruskich" (1881).

Ossów, wieś w gminie Ręczaje, pow. Radzymin (woj. warszawskie), nad rz. Czarną, 10 km na wsch. od stolicy, a 2 km od Wołomina z 586 mieszk.; pamiętna odparciem wojsk bolszewickich 14 sierpnia 1920 w czasie bitwy pod Warszawą. Pomnik na cześć poległych w tym boju.

Ossyak (niem. Ossiach), wieś i letnisko w okręgu Celowiec w Karyntji (Austrja), nad jez. *Ossyackiem* (*Ossiacher See*,

10,6 km², głęb. do 46 m), przy kolei: Sankt Michael-Villach. Istnieje tu klasztor benedyktyński, w którym znajduje się rzekomy grobowiec B o l e s ł a w a Ś m i a ł e g o, który według późnego podania, miał tu spędzić na pokucie resztę swego życia po opuszczeniu Polski i Węgier.

Ossyfikacja (łac.), kostnienie: prawidłowe lub patologiczne tworzenie się tkanki kostnej. Ob. Kości.

A. v. Ostade.

Ostade, 1. Adriaen van, malarz niderlandzki, (1610—1685), uczeń Fransa Halsa, przejął później rembrandtowski typ światłocieniowy. Znamy około 500 obrazów O., przeważnie małych rozmiarów, przedstawiających sceny rodzajowe, humorystyczne z życia wieśniaków i drobnomieszczańskiego. Główne dzieła: „Towarzystwo wiejskie" (Berlin), „Nauczyciel" (Luwr), „Wieśniacy w szynku" (Monachjum), „Gracz" (Haga), „Pracownia malarza" (Amsterdam), „Święto na wsi" (Petersburg), „Po uczcie" (Londyn, pałac Buckingham), „Karczma wiejska", „Malarz przy pracy" (Drezno) i wiele in. Znane również akwarele O., rysunki tuszem i 50 akwafort w manierze Rembrandta.

2. Isaak van, uczeń i brat powyższego, (chrzcz. 1621—1649), malował również sceny rodzajowe, ślizgawki, krajobrazy zimowe i t. p.; znanych jest ok. 100 jego obrazów (głównie w zbiorach w Anglji, w Luwrze, Monachjum i t. d.).

Ostaszewski-Barański Kazimierz, pisarz i publicysta pol., * 1861, wydał: „Z okien wagonu, wrażenia z podróży po Skandynawji" (1886), „Krwawy rok 1846" (1897), „Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie" (1892—95, 6 t.).

Ostaszkow, miasto okręg. w gub. Twer (Rosja), nad jez. Seliger, przy kolei: Bołogoje—Połock z 12.892 mieszk. i przemysłem.

Ostateczne sprawy, ob. Eschatologja.

Ostateczny sąd, jest dogmatem wiary katol.: na końcu świata po zmartwychwstaniu ciał Chrystus odbędzie sąd nad wszystkimi ludźmi. S. o. już od VI. w. jest przedmiotem dzieł sztuki, poezji i muzyki.

Ostatnie namaszczenie (O l e j e m ś w.), jeden z siedmiu sakramentów kościoła katolickiego według listu św. Jak., 5, 14 nn. Kapłan namaszcza Olejem św. narządy pięciu zmysłów, prosząc Boga o odpuszczenie resztek grzechów i wzmocnienie chorego. Ob. Sakramenta.

Ostatniej woli rozporządzenie, zarządzenie, zapomocą którego spadkodawca przeznacza swój majątek lub jego część na wypadek śmierci odwołalnie jednej lub więcej osobom. Nazywa się testamentem (ob.), jeżeli w niem ustanowiono dziedzica, w przeciwnym razie kodycylem (ob.).

Ostatus, biskup w Milewe w Numidji (IV. w.), występował przeciwko donatystom, broniąc kościoła kat. i nauki o sakramentach św.

Oste, lewoboczny dopływ rz. Łaby w Hanowerze (Niemcy), długi 145 km (78 km żeglowna), wypływa z pustaci Lüneburskich, uchodzi pod Belum.

Osten Hans, astronom niem., * 1875, ogłosił liczne prace teoretyczne w „Astronomische Nachrichten"; szczególnie należy wymienić: „447 Valentine und Jupitermasse" (1928). Nadto wydał „Dritter Radcliffe-Katalog. Mittlere Örter von 5839 Sternen" (1910) i in.

Osten-Sacken, 1. Fabian Gottlieb, ks., feldmarszałek ros., (1752—1837), odznaczył się 1807 pod Pułtuskiem i Iławą, przegrał 1812 bitwę pod Wołkowyskiem, 1814 gubernator wojskowy Paryża, 1831 walczył przeciw Polakom na Podolu i Wołyniu.

2. Nikołaj Dmitrjewicz, dyplom. ros. (1831—1912), był 1895—1912 ambasadorem w Berlinie.

Ostenda (Ostende), miasto okręg. w Zach. Flandrji (Belgja), nad morzem Północnem z 44.261 mieszk. Posiada duży port (w 1927 r. — 338.995 tonn rej.), połączenie lotnicze z Brukselą i Londynem, rybołówstwo morskie oraz przemysł okrętowy, powroźniczy i koronkarski. O. jest jedną z najbardziej eleganckich i uczęszczanych (w 1927 r. zgórą miljon przejezdnych i gości) miejscowości kąpielowych w Europie. Wpobliżu leżą miejsc. kąpielowe M a r i a k e r k e i M i d d e l k e r k e. Od 15 paźdz. 1914 do 17 paźdz. 1918 była O. obsadzona przez Niemców i stanowiła podstawę operacyjną dla ich łodzi podwodnych.

Ostendorfer Michael, malarz, rzeźbiarz i rycerz płd.-niemiecki, (1490—1559), pozostający pod wpływem Altdorfera.

Ostensible partner (ang.), spólnik jawny, ob. Dormant partner.

Ostenso Martha, pisarka płn.-ameryk., * 1900, w powieściach: „Wild Geese" (1925, przekład pol. L. Staffa, 1927), „Dark Dawn" (1926), „The Mad Carews" (1927), opisuje porywająco życie emigrantów skandynawskich w płn.-zachodniem środowisku amerykańskiem.

Ostensorjum (łac.), monstrancja (ob.).

Ostentacyjny (z łac.), rozmyślnie coś okazujący.

Osteoblasty (greck.), komórki kostnotwórcze, p. Kości.

Osteoclasia (greck.), umyślne łamanie kości, np. po źle zrośniętem złamaniu.

Osteogeneza (greck.), wytwarzanie się kości; o s t e o g e n i c z n y, kościotwórczy lub powstały z kości.

Osteoglossidae, rodzina ryb kostnoszkieletowych, należąca do ś l e d z i o w a t y c h. Są to potężne ryby słodkowodne, głowa pokryta łuskami kostnemi, całe ciało mozaikowo ułożonemi łuskami. Rozprzestrzenienie, podobne do płucodysznych, wskazuje na znaczny wiek tej rodziny. W płd. Ameryce żyje a r a p a i m a (Arapaima gigas Cuv.), dochodząca 4 m długości, wagi 200 kg. Mięso jadane świeże, suszone lub solone. B a r r a m u n d a (Scleropages leichhardti Gthr.), żyje w Australji, zaś Heterotis niloticus Cuv. w Nilu i rzekach Afryki zach. Tam też występuje drobna rybka, częsta w hodowli akwarjowej, Pantodon buchholzi Ptrs., należąca do niewielu ryb latających słodkowodnych.

Osteolit, ziemista odmiana fosforytu, wypełniająca szczeliny bazaltu lub dolerytu.

Osteologja (greck.), nauka o kościach (ob.), część anatomji opisująca kości. Początki o. sięgają starożytności; Galen już wspomina o misternem złożeniu kości, które określa mianem: skeleton (szkielet, kościec). Dopiero pod koniec średniowiecza rozwija się dalej nauka o kościach. Vesalius (1514—64), Fallopia (1523—62) i i. zajmowali się badaniem czaszki, Achellini odkrył (1480) młoteczek i kowadełko (ucho), Ingrassia (1510—80) strzemiączko (ucho); Koyter z Norymbergji (ok. 1490) napisał pierwszą pracę o kośćcu ludzkiego płodu. Od 1800 roku czyni także wiedza o mikroskopowej budowie kości szybkie postępy; na tem polu zasłużyli się bardzo Purkinje, A. Kölliker, R. Virchow i i. P o r ó w n a w c z a o. zajmuje się opisaniem podobieństwa i różnic między kośćmi różnych zwierząt kręgowych; zasłużonymi badaczami w tej dziedzinie są: G. Cuvier, R. Owen, M. Fürbringer i in.

Osteoma (greck.), kostniak, ob. Kostny nowotwór.

Osteomalacia (greck.), ob. Kości zmiękłnienie.

Osteometrja, jeden z działów antropometrji, zajmujący się pomiarami kośćca ludzkiego. Por. Antropometrja i Rasy ludzkie.

Osteomyelitis (greck.), ob. Kostnego szpiku zapalenie.

Osteoperiostitis (periostitis, greck.), zapalenie okostnej (ob.).

Osteophytum (greck.), narośl kostna.

Osteoplastyka (greck.), operacja kościotwórcza, ob. Plastyczne operacje.

Osteoporosis (greck.), zgąbczenie, rzeszotnienie kości.

Osteosarcoma (greck.), mięsak kostny, złośliwy nowotwór kostny (ob. Kostny nowotwór).

Osteosclerosis (greck.), stwardnienie kości.

Osteotomja (greck.), przecięcie lub wycięcie kości.

Oster (Ostrz), miasteczko w okręgu Czernihów na Ukrainie, przy ujściu r z e k i O. do Desny z 6.842 mieszk.

Öster (szwedz.), „wschód".

Österbotten (fiń. Pohjanmaa), kraina w zach. Finlandji, nad zatoką Botnicką, obejmuje okręgi: Waza i Uleåborg.

Österdal, główna dolina w płd.-wsch. Norwegji, długa 248 km z 19.523 km² (237 km² ról i łąk, 8.683 km² lasów) i 44.989 mieszk., przecięta rz. Glommen i koleją: Oslo—Trondhjem.

Osterfeld, miasto w Westfalji (Niemcy), nad rz. Emscher i kanałem Ren—Herne z 32.502 mieszk. Kopalnie węgla, odlewnie żelaza, fabr. amoniaku i wyrobów cementowych.

Östergötland, prowincja w płd. Szwecji, obejmuje przeważnie dawną k r a i n ę O., a ma 11.049 km² i 310.493 mieszk. Stolicą jest L i n k ö p i n g.

Osterja (włosk.), gospoda, szynk.

Osterloff, 1. S. N., ob. Graybner Stanisław Czesław.

2. Waldemar, pedagog i neofilolog pol., * 1858, współpracownik „Wielkiej encyklopedji ilustrowanej", „Poradnika dla samouków", „Encyklopedji wychowawczej" i różnych czasopism, oddzielnie wydał podręczniki do nauki języka niemieckiego i popularny „Zarys historji literatury niemieckiej" 1903—04.

Ostermann, 1. Heinrich Johann, hr., ros. dyplomata, (1687—1747), z pochodzenia Westfalczyk, ok. 1703 w służbie rosyjskiej, przybrał imię Andrej Iwanowicz, prowadził rokowania 1711 nad Prutem, 1717 na wyspach Alandzkich, 1721 w Nystadzie, 1723 wiceprezydent kolegjum spraw zagr., 1726 członek najwyższej tajnej Rady, 1727 wychowawca Piotra II., za jego małoletności członek regencji, 1734 pierwszy minister carowej Anny, wywierał decydujący wpływ na politykę zagraniczną państwa, 1742 zesłany przez Elżbietę na Sybir.

2. Alexander Iwanowicz, hr. O. Tołstoj, generał ros., (1770—1857), dowodził 1812 korpusem, odznaczył się pod Borodinem, 1813 pod Radziszynem.

Osterode, ob. Ostróda.

Österreich, ob. Austrja.

Österreich Traugott Konstantin, niem. filozof i psycholog, * 1880, przyjmuje możliwość hipotetycznej metafizyki i przypisuje zjawiskom okultystycznym wielką wartość dla metafizyki i teorji poznania. Dzieła: „Einführung in die Religionspsychologie" (1917), „Grundbegriffe der Parapsychologie" (1921), „Der Okkultismus im modernen Weltbild" (1921).

Östersund, stolica prow. Jämtland (Szwecja), nad rz. Storsjö, przy kolei: Stockholm—Trondhjem, z 14.617 mieszk., fabr. maszyn i mebli.

Osterwa, wierch (1.984 m) w Tatrach Wysokich, wznoszący się ponad jeziorem Popradzkiem.

Osterwa Juljusz, aktor polski, * 1885, wraz z uczonym, literatem i teatrologiem Mieczysławem Limanowskim (ob.) założyciel, kierownik i reżyser teatru eksperymentalno-zespołowego p. n. „Reduta", którego inauguracją była premjera „Ponad śnieg" Żeromskiego w listopadzie 1919 r., w dalszym zaś ciągu stał się ten teatr ważnym czynnikiem kulturalnym w Warszawie i Wilnie oraz podczas sezonów objazdowych w różnych miastach polskich, odznaczając się zawsze wysokim poziomem repertuaru i nadzwyczaj starannem opracowaniem scenicznem, opartem na artystyczno-etycznem wychowaniu aktora, nowej organizacji pracy zespołowej i poszukiwaniu nowych form ekspresji teatralnej. Bardzo zasłużony ten teatr stał głównie wysiłkiem O., który zarazem był jego głównym aktorem. Jako aktor należy O. do najwybitniejszych w rolach bohaterskich wielkiego repertuaru.

Ostia („Ujście"), miasto portowe starożytnego Rzymu, przy płd. brzegu ujścia Tybru, założ. z końcem IV. w. prz. Chr. Port, mający latarnię morską, przystanie i t. p. założony został przez cesarza Klaudjusza (Portus Augusti), a powiększony przez Trajana. Za późniejszych ce-

sarzy była O. silnie zaludniona i była ulubionem miejscem kąpielowem. Wraz z Rzymem straciła O. swoje znaczenie, opustoszała wskutek malarji. Nowsze wykopaliska (od 1908) wydobyły ok. 1/6 (20 ha) starej O.: forum, łaźnię, świątynię, teatr, i t. d.; w części są wykopaliska dobrze zachowane. Wpobliżu O. Moderna i Marina di O.

Ostiarius (łac.), odźwierny, furtjan; ostiarii (janitores) nazywali się w starym kościele chrześcijańskim najniżsi duchowni, jako to odźwierni, zakrystjanie, dzwonnicy, potem kościelni.

Ostinato (włosk., „uporczywie"), w muzyce określenie stale powracającej frazy, opatrzonej zmieniającemi się kontrapunktycznemi głosami. Najczęściej powierza się temat o. basowi, stąd nazwa b a s s o o.; na tej technice opierają się dwie pokrewne formy warjacyjne: c h a c o n n e (lub c i a c o n n a) i p a s s a c a g l i a.

Ostium (łac.), otwór, ujście (szczeg. w anatomji). O. venosum, otwór między przedsionkiem a komorą serca (ob.).

Ostjacy, lud ugro-fiński, zamieszkujący gub. Tobolską (dorzecze Obu i Irtyszu) i Tomską (ok. 18.000 głów). Niscy, typu ciemnego, o twarzy płaskiej, przypominają Mongołów, różniąc się od nich dłuższą głową i poziomem ustawieniem oczu. O. dzielą się na północnych, wschodnich i płd. zachodnich; jedynie ci ostatni wiodą częściowo życie osiadłe, zajmując się nieco uprawą roli. Głównem zajęciem O. jest rybactwo i polowanie; latem koczujący O. mieszkają w szałasach, zimą w ziemiankach. Mimo przyjęcia chrześcijaństwa zachowali O. wiele dawnych wierzeń i zabobonów; do dziś dnia szamani cieszą się u nich wielką powagą. Od O. właściwych należy odróżnić Jenisejskich O. (ob.) i O.-Samojedów (ob. Samojedzi).

Ostjarjat, pierwsze święcenie mniejsze, datujące od II. w. w kościele katol. Ostjarjusze pilnowali drzwi, by nie wchodzili wrogowie chrz.; po kazaniu usuwali z świątyni pokutników, niewiernych i katechumenów.

Ostka, pszenica, której plewy zaopatrzone są w ości mniej więcej długości kłosa, w odróżnieniu od pszenicy bezostnej, cz. „gółki". O. uprawiana jest głównie w płd. i płd.-wsch. okolicach Polski w b. licznych odmianach ozimych (o. Mikulicka, o. Banatka, o. Załęskiego, o. Grodkowicka) lub jarych (o. Hildebranda, o. Chłopicka i w. i.).

Ostmark (Marchja Wschodnia), niemieckie określenie kresów wschodnich Rzeszy, zamieszkałych przeważnie przez ludność polską, które po wojnie światowej przypadły Państwu Polskiemu. Ob. Germanizacja. H. K. T.

Ostoja, pseud. Józefy Sawickiej (ob.).

Ostpreussen, ob. Prusy Wschodnie.

Ostracoda, ob. Małżoraczki.

Ostracyzm (greck. ostrakismos, sąd skorupkowy), sąd ludowy u starożytnych Greków, w Atenach wprowadzony przez Kleistenesa (500 prz. Chr.), mający strzec demokracji. Ludzie, którzy mogli zagrozić panującemu ustrojowi, byli skazywani na wygnanie, bez uszczerbku na czci i majątku; przy głosowaniu używano do pisania tabliczek glinianych (ostrakon, ob. niżej), stąd nazwa o. Po raz ostatni przeprowadzono o. w Atenach w r. 417.

Ostrakon (l. mn. ostraka, greck.), skorupki, tabliczki gliniane; w Egipcie zapisane pismem greckiem i demotycznem, a treścią ich były pokwitowania podatkowe lub dokumenty odnoszące się do pochowania mumij.

Ostranin Stefan, watażka kozacki w XVII. w., ogłosił się 1637 hetmanem wojska zaporoskiego i wywołał bunt ludu ruskiego na Pokuciu, Wołyniu i Podolu. Pobity pod Żałninem przez St. Potockiego i Jeremiego Wiśniowieckiego, zbiegł z obozu i zniknął odtąd z widowni, prawdopodobnie przeniósł się do Rosji.

Ostrawa Morawska (czesk. Moravska Ostrava), stolica żupy w Czechosłowacji, nad rz. Ostrawicą, przy kolei: Wiedeń—Kraków, posiada razem z sąsiedniemi gminami 113.709 (bez nich 41.765) mieszk. O. tworzy ośrodek zagłębia węglowego i przemysłowego (maszynowy, metalurgiczny, chemiczny, rolniczy). Do W i e l k i e j O. należą fabryczne osady: Přivoz, Witkowice, Marianské Hory (12.512 mieszk.) i Zabřch, a gospodarczo także P o l s k a O s t r a w a.

Ostrawa Polska (czesk. Ostrava Slezska), miasto powiat. na Śląsku Cieszyńskim w Czechosłowacji, naprzeciw M o r a w s k i e j O s t r a w y, na prawym brzegu Ostrawicy, połączone tramwajem z Karwiną. O. ma 22.890 mieszk. (w 1910 r. — 20% Polaków), ruiny zamku piastowskiego z XIV. w. oraz kopalnie węgla i przemysł chemiczny. W p o w i e c i e O. większość mają Polacy.

Ostrawica, prawoboczny dopływ Odry, długi 65 km. Wypływa w Beskidzie Zach., tworzy w całym biegu granicę Śląska Cieszyńskiego i Moraw, a uchodzi poniżej Morawskiej i Polskiej Ostrawy.

Ostrea (łac.), ostryga, ob. Ostrygowate.

Ostrewki (lub o s t w i e), okorowane i wysuszone wierzchołki drzew iglastych (3 m wys.) z przyciętemi na kilka dm bocznemi gałęziami; służą do suszenia siana w polu. Sztuczne o. są to paliki tej samej wysokości z poprzetykanemi prętami poprzecznemi. O. zastępują czasem drabiny (na szlakach wysokogórskich, w grotach).

Ostrężyna, p. Rubus.

Ostroga, ob. Ostrogi. — W z o o l o g j i wyrostek u wielu zwierząt, występujący na nogach, np. u ptaków, konia i t. d. — W b o t a n i c e (o s t r ó ż k a), trochę wydłużony, skrzywiony wyrostek liści okwiatu, kielicha, płatków korony i t. d. — O. s a m o l o t u, silny stalowy resor, umieszczony pod końcem kadłuba samolotu; po wylądowaniu, hamując, zmniejsza wybieg samolotu na ziemi. W nowoczesnych typach samolotu działanie o. jest zastąpione przez hamulce na przednich kołach, zamiast o. wbudowuje się trzecie koło. — O. o k r ę t o w a, dawna broń zaczepna okrętu, umieszczona na dziobie okrętu tuż nad wodą; przy najechaniu działała jak taran, dziurawiąc boki okrętów nieprzyjacielskich. Używana na galerach w starożytności i średniowieczu, znika na żaglowcach, powraca na parowych okrętach wojennych ok. 1860 r. Od zwycięstwa adm. Tegetthoffa pod Lissą w użyciu do 1903—05 r., t. j. do chwili zwiększenia odległości skutecznego działania pocisków artylerji w wyniku doświadczeń wojny rosyjsko-japońskiej.

z Ostroga Halszka (właśc. Elżbieta), (1539—1582), dziedziczka wielkich dóbr na Wołyniu i Ukrainie, znana z tragicznych przejść miłosnych, które stały się przedmiotem zarówno narracji współczesnych historyków (Orzelskiego, Górnickiego), jak dramatów Kraszewskiego i Szujskiego.

Ostrogarz, średniowieczny rzemieślnik, specjalista wyrobu ostróg i metalowych części rzędu na konia.

Ostrogi, klamry z kolcami, kółkami lub tępemi główkami, przypinane na napiętkach lub przybijane do obcasów butów, służą za środek karzący, a w ostateczności pobudzający konie, potęgując działanie pięty jeźdźca. Znane w starożytności wsch. ludom, w średniowieczu stają się oznaką stanu rycerskiego, zyskując na rozmiarach i ozdobności form kolców i klamry (z ł o t e o.).

Ostroguci, ob. Gotowie.

Ostrogony (Xiphosura), rząd Palaeostraca (ob.). Tarczowaty pancerz pokrywa głowotułów i odwłok jedynego żyjącego rodzaju Limulus Müll. (skrzypłocz), na końcu ciała wydłużony kolec ogonowy. Młode wylęgłe z jaj podobne są do trylobitów.

Ostrogożsk, miasto okręg. w gub. Woroneż (Rosja), nad rz. Cichą Sosną, przy kolei: Charków—Bałaszow z 22.032 mieszk. i handlem. O. został założony w 1652.

K. Ostrogski.

Ostrogscy, ród książęcy na Wołyniu. 1. Konstanty, (ok. 1463—ok. 1530), został 1497 hetmanem W. ks. Litewskiego, 1500 pokonany przez Moskwę pod Wiedroszą, dostał się do niewoli, z której zbiegł 1507, walczył przeciw Tatarom, których pobił 1513 pod Wiśniowcem, 1514 wziął odwet na Moskalach, odnosząc wielkie zwycięstwo pod Orszą, w dalszych latach również ścierał się z Tatarszczyzną, 1522 został wojewodą trockim. Jeden z najpotężniejszych magnatów ruskich, obok dóbr dziedzicznych wzbogacony licznemi nadaniami królewskiemi, opiekun cerkwi greckiej.

2. Konstantyn Wasyl, syn poprz., (1526—1608), 1559 wojewoda kijowski, najpotężniejszy pan nietylko na Rusi, ale w całej Rzplitej, zwłaszcza odkąd w drodze małżeństwa odziedziczył dobra Tarnowskich, posiadał roczny dochód kilkunastu miljonów złp., utrzymywał królewski niemal dwór, założył w Ostrogu szpital, szereg cerkwi, szkoły i drukarnie, wydawał dzieła polskie i ruskie (m. in. słynna Biblja ostrogska). Urzędowy opiekun cerkwi greckiej, był początkowo zwolennikiem unji kościołów, gdy jednak doszła ona do skutku 1596 w Brześciu bez jego udziału, stał się najzawziętszym jej wrogiem, podsycał waśń religijną i popierał energicznie dyzunitów.

3. Janusz, syn poprz., (1554—1620), w młodości więziony przez ojca za przejście na katolicyzm, 1585 wojewoda wołyński, 1593 kasztelan krakowski, brał udział w rokoszu Zebrzydowskiego, doprowadził do chwilowej zgody pod Janowcem. 1609 przeprowadził na sejmie konstytucję o Ordynacji Ostrogskiej (ob.).

Ostrogska ordynacja, utworzona 1609 przez ks. Janusza Ostrogskiego, po wygaśnięciu fundatorów przeszła na Zasławskich, po ich wymarciu 1673 stała się przedmiotem sporu kilku rodów magnackich. 1753 ówczesny jej posiadacz, marsz. lit. Janusz Sanguszko w t. zw. „transakcji kolbuszowskiej" rozdarował część dóbr pomiędzy Lubomirskich, Czartoryskich i kancl. Małachowskiego, zachowując resztę dla siebie. Sprawa ta wzburzyła opinję publiczną i stała się przedmiotem przewlekłego sporu o zabarwieniu politycznem. Dopiero sejm 1766 uznał ważność postępku Sanguszków, zastrzegając z dóbr Ostrogskich roczny dochód 300.000 złp. na wojsko Rzpltej.

Ostrokrzew, ob. Ilex.

Ostrokoły, zaostrzone u góry pale, wkopywane głęboko rzędami u podstawy lub na szczycie wału, tworzyły w dawnych umocnieniach przeszkody, wysokie na 3—4 m. wzgl. służyły za osłonę obrońcom.

Ostrołęka, miasto powiat. w woj. białostockiem na lewym brzegu Narwi, przy kolei (5 km): Raszujka—Łapy, O.—Tłuszcz, O.—Małkinia i wąskotor.: O.—Myszyniec z 9.145 mieszk. Młyny, browary, tartaki, kamieniołomy i handel. Pod miastem (od 1427 r.) stoczyło wojsko polskie pod wodzą Skrzyneckiego w dniu 26 maja 1831 krwawą bitwę z Rosjanami, zakończoną klęską Polaków, która zadecydowała o upadku powstania listopadowego. W bitwie tej zasłynął w pełni talent wojskowy i odwaga gen. Józ. Bema.

P o w i a t O., obejmujący m. i p u s z c z ę M y s z y n i e c k ą, ma 1.636 km² (w tem 41% ról i 25% lasów) i 73.836 mieszk.

Ostromecko, obszar dworski w pow. Chełmno (woj. pomorskie), na prawym brzegu Wisły, naprzeciw Fordona, przy kolei: Bydgoszcz—Unisław z 578 mieszk. i ruinami starego zamku. O. położone wśród pięknych lasów jest uczęszczanem letniskiem i posiada źródło znanej wody mineralnej.

Ostromirowa Ewangelja, najstarszy rękopis cyrylicki, napisany w r. 1056—57 z polecenia burmistrza nowogrodzkiego Ostromirowa, zawierający wybrane Ewangelje na niedziele i święta według obrz. greckiego. Rękopis znajduje się w państwowej bibljotece w Petersburgu. Krytycznie wydał go Wostokow w r. 1843.

Ostronos (Nasua Storr.), zwierzę drapieżne z rodziny niedźwiedzi, ma szyję krótką, głowę zaostrzoną, ryjkowato wyciągnięty pysk, nogi silne, 5-palcowe. Zamieszkuje Amerykę płd.,

środk. i część płd. Ameryki płn. W płd. Ameryce żyje o., czyli z d e b t o w a r z y s k i, zw. przez krajowców k o a t i. (N. rufa Desm.), 55 cm długości; zwierzchu brunatny, pod spodem żółtawy, pysk czarny, ma parę białych pręg, ogon brunatny w białe pierścienie, dł. 45 cm. Polują na niego dla futra i mięsa. Daje się oswajać.

Ostropest, p. Silybum.

Ostroróg, miasto w pow. Szamotuły (woj. poznańskie), nad jez. Wielkiem, przy kolei: Szamotuły—Międzychód, ma 1.273 miesz., młyn par. oraz handel bydłem i ziemiopłodami. O. był gniazdem rodziny Ostrorogów, którzy tu posiadali swój zamek, zburzony w XVIII. w. Miasto (od pocz. XV. w.) było w drugiej połowie XVI. i pierwszej XVII. w. ośrodkiem religijnym Braci Czeskich.

Ostroróg Jan, pols. pisarz polityczny, (ok. 1436—1501), odbył studja na uniwersytetach w Erfurcie i Bolonji, gdzie uzyskał prawdopodobnie doktorat obojga praw, następnie pracował w kancelarji królewskiej, odbył dwa poselstwa do Rzymu, 1474 został kasztelanem, 1501 wojewodą poznańskim. Napisał traktat polityczny p. t. „Monumentum pro Reipublicae ordinatione" (pierwszy raz ogłosił w całości J. W. Bandtkie 1831), w którym, pierwszy w piśmiennictwie polskiem rozwija program zreformowania państwa. Główne jego żądania dotyczą reorganizacji skarbu, wojska, zastąpienia szeregu prawodawstw, jakie obowiązywały w Polsce, jednem wspólnem prawem, mianowicie rzymskiem, wreszcie uniezależnienia się od papiestwa. Dzieło O. posiada niezwykłe znaczenie jako świadectwo oddziaływania na Polskę pierwszych wpływów kultury humanistycznej wraz z nowemi pojęciami o państwie, oraz rozbudzenia patrjotyzmu i dumy narodowej, wreszcie jako zawiązek późniejszej, bogatej literatury reformatorskiej. W nowszych czasach stało się ono przedmiotem rozlicznych badań i kontrowersyj krytycznych całego szeregu uczonych (Bobrzyński, Caro, Pawiński, Rembowski, Prochaska, Ptaszycki i in.).

Ostrosłup (piramida), bryła, ograniczona przez podstawowy wielobok i trójkąty, mające wspólny wierzchołek w punkcie nie leżącym w płaszczyźnie podstawy i po jednym boku wspólnym z podstawą. O. nazywa się u m i a r o w y m (f o r e m n y m), jeśli jego podstawą jest wielobok umiarowy, a jego krawędzie boczne są równe. Jeśli wierzchołek o. odejmiemy, prowadząc płaszczyznę równoległą do podstawy, powstanie o. ś c i ę t y. O b j ę t o ś ć o. równa jest trzeciej części iloczynu powierzchni podstawy przez wysokość o., t. j. odległość wierzchołka od podstawy. W k r y s t a l o g r a f j i nazywamy o. ciała, które geometrycznie są dwoma o., złączonemi przez podstawy.

Ostrosłupowe liczby, ob. Wielościenne liczby.

Ostrovo, jezioro w płd. Macedonji, okrążone przez kolej: Saloniki—Bitolja z 74 km², głębokie do 61 m. Niema widocznego odpływu.

Ostrowickie jezioro (Ostrowite), ma 281 ha powierzchni i jest do 25,7 m głębokie. Rozciąga się na płd. od Trzemeszna i stanowi granicę pow. Gniezno i Mogilno. Spływa do jez. Trzemeszeńskiego.

Ostrowiec, miasto w pow. Opatów (woj. kieleckie), nad rz. Kamienną, przy kolei: Skarżysko—Tarnobrzeg z 26.726 miesz. i kilkoma szkołami średniemi. Posiada hutę żelazną, fabr. wagonów, cegły ogniotrwałej, wyrobów cementowych, cukrów, octu, mydła, gorzelnie, młyny, tartaki, garbarnie, browar i pokłady gliny ogniotrwałej oraz znaczny handel. Miasto (od pocz. XVII. w.) rozwinęło się na ośrodek przemysłowy w ciągu ostatnich 100 lat.

Ostrowo, wieś w pow. Morskim (Pomorze), nad rz. Czarniawą, 6 km od stacji kolej. Sławoczyno (kolej: Puck—Krokowo), 1 km od morza, z 265 miesz. Letnisko.

Ostrowska Bronisława z Brzezickich (pseud. E d m a M i e r z), poetka pols., (1881—1929), odznaczająca się mistrzostwem formy, wysoką kulturą umysłową, głębokim lecz bardzo dyskretnym liryzmem, świetna tłumaczka poetów francuskich, wydała: „Opale" (1902), „Poezje" (1905), „Jesienne liście" (1905), „Chusty ofiarne" (1910), „Krysta" (1910, poemat dramat.), „Aniołom dźwięku" (1913), „Liryka francuska" (1910—11, 2 t., przekłady), „A. B. C. polskiego pielgrzyma" (1916), „Z rapsularza" (1917), „Pierścień życia" (1920), „Książka jutra" (1922), „Tartak słoneczny" (1928), „W starem lustrze" (1928), „Rozmyślania" (1929); nadto książki dla dzieci.

Ostrowski, 1. Antoni Kazimierz, (1713—1784), 1734 został duchownym, ruchliwy i czynny, stał się zaufanym biskupów krakowskich Lipskiego i A. St. Załuskiego, 1752 biskup inflancki, 1762 kujawski, za St. Augusta powolne narzędzie Rosji, na sejmie rozbiorowym 1773—75 odegrał haniebną rolę jako prezes delegacji, traktującej z mocarstwami ościennemi, 1777 został prymasem, rozwijał na tem stanowisku energiczną działalność, stworzył sufraganję łowicką, odrestaurował pałac warszawski, podniósł gospodarkę w dobrach arcybiskupich, wybudował kilka kościołów, równocześnie występował w życiu politycznem na sejmach i w Radzie Nieustającej.

2. Tomasz Adam, polityk pols., (1735—1817), podskarbi nadw. Stan. Augusta, zasłużony około gospodarczego dźwignięcia kraju, powstrzymywał króla od akcesu do Targowicy, następnie więziony był przez Rosjan. Za Księstwa Warszawskiego był marszałkiem sejmu 1809, mianowany t. zw. wojewodą, 1811 został prezesem senatu, 1814 przewodniczył komitetowi organizacyjnemu cywilnemu, 1815 komitetowi mającemu ułożyć konstytucję.

3. Teodor, historyk i prawnik pols., (1750—1802), pijar, profesor Kolegjum Nobilium i Korpusu kadetów, powołany przez Sejm Czteroletni do deputacji, która miała ułożyć kodeks cywilny i karny. Dzieła: „Inwentarz nowy praw, traktatów i konstytucyj" (1782), „Prawo cywilne narodu polskiego" (1784), „Dzieje i prawa kościoła polskiego" (1790, 3 t.).

4. Antoni Jan, syn O. 2., (1782—1845), za Księstwa Warszawskiego posłował na oba sejmy, za Królestwa Kongresowego rozwijał działalność gospodarczą (założył osadę, później miasto Tomaszów), 1820 został kasztelanem, w powstaniu listopadowem wojewodą i dowódcą gwardji narodowej warszawskiej. Na emigracji oddał się pracy dziejopisarskiej, której owocem było dzieło „Żywot Tomasza Ostrowskiego" (1840, 2 t.).

5. Władysław, polityk pols., (1790—1869), od 1808 w armji Księstwa Warszawskiego, 1814 jako podpułkownik odbył misję do Aleksandra I. w celu zbadania jego zamiarów względem Polski. Za Królestwa Kongresowego oddawał się pracy literackiej, 1830 wybrany do sejmu, zwolennik partji kaliskiej, z wybuchem powstania listopadowego wszedł do Rady Administracyjnej, brał udział w delegacji do w. ks. Konstantego w Wierzbnie, następnie został marszałkiem sejmu. Po upadku powstania internowany przez władze austrjackie w Gracu, dopiero po wojnie krymskiej otrzymał pozwolenie zamieszkania w Krakowie.

6. Józefat Bolesław, polski publicysta emigracyjny, (1803—1871), skrajny radykał, redaktor „Nowej Polski" w Warszawie (1831, wspólnie z Mochnackim i Żukowskim) i w Paryżu (1833—36 i 1839—40), pamflecista i paszkwilant, na emigracji przezywany „I b u s i e m", wydał szereg pism polskich i francuskich, m. i.: „O naturze opozycji i rządu" (1831), „Rewolucja 1830 r. i jej kierownicy" (1844), „Hoene Wroński" (1852). Wyd. zbior.: „Badania krytyczno-historyczne i literackie", 1863—70, 5 t.

7. Krystyn, pisarz polski i francuski, (1811—1882), publicysta demokratyczny, pisał dramaty, poematy, rozprawy polityczne i t. p., przełożył na język francuski prozą dzieła Mickiewicza („Oeuvres poétiques complètes" 1841, IV. wyd. 1859); wydał nadto m. i. „Théâtre complet" (1862), „Jamby polskie" (1863, 2 t.), „Lettres slaves" (1853, IV. wyd. 1864), „Oeuvres choisies" (1875), „Dzieła polskie" (1876, 3 t.). Tłumaczył na język polski Szekspira.

8. Aleksander, ziemianin, (1811—1896), po ukończeniu studjów w Monachjum brał czynny udział w życiu politycznem i społecznem Warszawy, piastując 1850 godność wiceprezesa T-wa Rolniczego, 1862 gubernatora cywilnego radomskiego, 1874 prezesa Komitetu T-wa Kredytowego Ziemskiego.

9. Edward, weterynarz i podróżnik polski, (1816—1859), dyr. szkoły weteryn. w Warszawie, następnie prof. Akademji weterynarji w Charkowie. Ogłosił wiele prac, m. i. najważn.: „Zaraza płuc czyli zapalenie płuc panujące u bydła rogatego" (1845), „Chirurgja weterynaryjna praktyczna" (1844), „Listy z podróży odbytej do stepów Kirgiz-Kajsackich" (1850), „Weterynarja gospodarska" (1871).

10. Kazimierz Witold, rzeźbiarz polski, (1848—1880), studja w Akademji wiedeńskiej. Ważniejsze dzieła: „Polonia" (kompozycja, zakupiona przez Towarzystwo Sztuk Pięknych w Krakowie), „Dawid zwycięża Goljata", „Święty Kazimierz", medaljony Kraszewskiego, Matejki i Chopina, popiersie Popielówny.

11. Juljusz, heraldyk pol., (1854—1917), ukończył studja historyczne 1877 w Lowanjum; wydał: „Księga herbowa rodów polskich" (1897).

12. Stanisław N a ł ę c z, pisarz polski, * 1873, autor licznych powieści historycznych: „Przed burzą" (1905), „Zarzewie" (1907), „A gdy się lała krew ofiarna" (1908), „Z dziejów pułku" (1910), „Z gwiazdą mocarza" (1910), „Wielki rok" (1911), „Śladami legjonów" (1912), „O czem pieśń dotąd gwarzy..." (1913), „Rok klęski" (1913), osnutych głównie na tle czasów napoleońskich.

13. Witold, syn O. 10, działacz społeczny i organizator przemysłu, * 1875, studja prawnicze we Lwowie, potem urzędnik dawnego namiestnictwa galicyjskiego, wreszcie przez 25 lat zasłużony instruktor stowarzyszeń przemysłowych. Równocześnie rozwinął ożywioną działalność na polu pracy oświatowej, zwłaszcza jako sekretarz, prezes kół, wreszcie prezes Zarządu Głównego Towarzystwa Szkoły Ludowej. W czasie wielkiej wojny czynny był w N. K. N. oraz organizował opiekę nad legjonistami; 1918 członek Polskiej Komisji Likwidacyjnej, 1925 komisarz rządowy, od 1926 wiceprezydent m. Krakowa.

14. Stanisław, syn O. 10., współczesny rzeźbiarz polski, * 1878, studja w Akademji Sztuk Pięknych w Krakowie, w Francji, Niemczech i w Włoszech. Wykonał szereg medaljonów polskich poetów, pomnik dla Nieznanego żołnierza w Warszawie, rzeźby portretowe Norwida, Frenkla, Micińskiego, Kasprowicza, Chmielowskiego. Muzeum Narodowe w Krakowie posiada rzeźby, przedstawiające Chopina i Piłsudskiego. O. był inicjatorem polichromji domów Starego Rynku w Warszawie.

15. Władysław, malarz polski, * 1878, studja odbył w Krakowie, Monachjum i w Paryżu (u Juliena). Wystawia od r. 1902 swe dzieła, głównie pejzaże w Tow. Sztuk Piękn. w Krakowie.

16. Jerzy, powieściopisarz pols., * 1896, wydał: „Obok życia" (1924), „Sobieradek" (1925), „Sztandar na maszcie" (1925), „Chorągiew na dachu" (1925), „Żywa szkoła" (1926), „Ziemia Świętego Krzyża" (o Brazylji, 1929), „Myśli o wychowaniu" (1924).

A. N. Ostrowskij.

Ostrowskij Aleksandr Nikołajewicz, rosyj. pisarz dramat., (1823—1886), dyrektor teatru cesarskiego w Moskwie, w swych utworach scenicznych przedstawiał znane sobie z życia obyczaje kupiectwa rosyjskiego („Swoi ludzie — obliczymy się" 1847, „Ubóstwo nie grzech" 1854, „Groza" 1862, najgłośniejszy jego utwór), świat urzędniczy, zdeklasowaną szlachtę, życie aktorskie. Mniej miał powodzenia w dramacie historycznym („Łżedymitr" 1867 i i.). Najwybitniej-

szy rosyjski dramaturg, obdarzony bujną wyobraźnią, bystrą spostrzegawczością i wybitną siłą obrazowania, o mistrzowskim stylu realistycznym. Zbior. wyd. kryt. 1910, 10 t.

Ostrożeń, p. Cirsium.

Ostróda (niem. Osterode in Ostpr.), miasto okręg. w Prusach Wsch., przy ujściu Drwęcy do jeziora tejże nazwy i nad kanałem Oberlandzkim, przy kolei: Olsztyn—Niem. Iława z 16.482 mieszk. Posiada zamek z XIV. w. oraz fabr. maszyn, mebli, wyrobów cement., tartaki, gorzelnie i browary. Miasto było od 1341 siedzibą komturji krzyżackiej. W powiecie O. było w 1910 r.— 40% Polaków.

Ostróg, mała forteczka lub dworek obronny, drewniany czy kamienny, otoczony wałem i ostrokołem.

Ostróg, miasto w pow. Zdołbunów (woj. wołyńskie), przy ujściu rz. Wilji do Horynia, 10 km od kolei: Zdołbunów—Sławuta, tuż nad granicą Ukrainy, z 13.303 mieszk. (większość Żydów), 3 kościołami katol. i 3 cerkwiami, kilkoma szkołami średniemi, Muzeum ks. Ostrogskich w zamku i kilkoma bibljotekami. Poza tem posiada miasto elektrownię, młyny, tartaki, garbarnie, fabr. świec, wyrób grzebieni i znaczny handel. Z czasów dawnej świetności zachował się w O. po części zrujnowany zamek Ostrogskich, część dawnych obwarowań miejskich oraz kilka kościołów i cerkwi. Prastary ten gród ruski należał od 1386 do kniazia Fiedora Daniłowicza, protoplasty ks. Ostrogskich. (ob.), którego syn Wasyl otoczył ok. 1430 miasto murami.

Ostrów, ob. Kępa.

Ostrów, ob. Poznań.

Ostrów (słow. wyspa), nazwa wielu osad w Polsce. Najważniejsze z nich: 1. (Ostrów Wielkopolski) miasto powiat. w woj. poznańskiem, nad rz. Ołoboczką, przy kolei: Kraków—Poznań, Kalisz—Krotoszyn i O.—Międzybór, 132 m nad poz. morza. Ma 18.617 mieszk., wiele urzędów i instytucyj państwowych i samorządowych, szkół oraz fabr. wagonów, maszyn rolniczych, wyrobów chemicznych i mebli, browar, tartaki, młyny, cegielnie i znaczny handel bydłem i ziemiopłodami. Miastem jest O. od 1714 r. Powiat O. ma 415 km² (63,4% ról i 17,5% lasów) i 48.129 mieszk. (96,6% Polaków). 2. miasto w pow. Włodawa (woj. lubelskie), nad rz. Tyśmienicą, 18 km od stacji kolej. Parczew (linja: Lublin—Łuków), 22 km na wsch. od Lubartowa, z 3.813 mieszk., garbarstwem i handlem. Miastem jest O. od 1548.

Ostrów, wyspa na jez. Lednica (ob.), pod Pobiedziskami, na której mieścił się staroż. gród, siedziba pierwszych Piastów po przyjęciu chrześcijaństwa. Ruiny obecne są szczątkami okrągłego kościółka, do którego dobudowano później drugi, romański. Przy kościele był gród, będący rezydencją Mieszka I. i Bolesława Chrobrego.

Ostrów Mazowiecki, miasto powiat. w woj. białostockiem, przy kolei (2 km): Małkinia—Ostrołęka, na dziale wodnym Narwi i Bugu, 10 km na płn. od tego ostatniego. Ma 15.625 mieszk., fabr. wyrobów cementowych i wódek, browar, cegielnie, młyny oraz znaczny handel. Miastem jest O. od pocz. XV. w. Powiat O. ma 1.565 km² (w tem 44,3% ról i 23,5% lasów) oraz 94.352 mieszk. Dawny (przed 1795 r.) powiat O. należał do ziemi Nurskiej woj. Mazowieckiego.

Ostróżka, ob. Delphinium.

Ostruda, p. Zizania.

Ostry Szczyt, 2.356 m wysoki szczyt w Tatrach Wysokich, w grani pomiędzy szczytami Jaworowym i Małym Lodowym. Odkrycie dróg wiodących na O. posiadało przełomowe znaczenie dla rozwoju taternictwa.

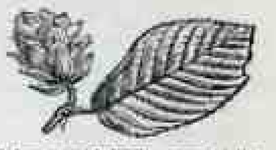

Ostrya carpinifolia; owoc i liść.

Ostrya Scop. (chmielograb), drzewa z rodziny Betulaceae, liście wąskie, piłkowane, kwiaty zebrane w kotki, w całej płd. Europie rośnie O. carpinifolia Scop.

Ostrygojad, ob. Haematopus.

Ostrygowate (Ostreidae), rodzina małży z rzędu Anisomyaria, charakteryzują się bezzębnym zamkiem, szczątkową nogą, oraz nierównemi skorupkami. O. występują od triasu aż do czasów obecnych. Z kopalnych i dziś żyjących znane: Gryphaea Lam., od liasu do kredy, Exogyra Sow., Ostrea L. z dzisiaj żyjącemi gatunkami, m. i. O. edulis L. (ostryga jadalna) na wybrzeżach Europy, na dnie słabo mulistem, występuje do 40 m głębokości w ławicach ostrygowych. O. jest obupłciowa, rocznie produkuje do 2 milj. jaj. Ten sam gruczoł wytwarza, zdaje się, najpierw jaja, następnie plemniki. O. angulata i O. virginiana są rozdzielnopłciowe. Larwy zrazu wolno pływające, po jakimś czasie przytwierdzają się do dna. Żywią się mikroskopijnemi roślinami i zwierzętami. Nieprzyjaciółmi o. są ryby, raki, ślimaki, rozgwiazdy. Po 3 latach ostryga nadaje się na produkt handlowy.

O. występują licznie na wybrzeżach oceanu Atlantyckiego aż do 65° szer. płn. oraz w morzu Śródziemnem aż do morza Czarnego. Bogate ławice ostrygowe posiada Ameryka płn. oraz Australja. Połów odbywa się przez zbieranie. O. była od niepamiętnych czasów środkiem spożywczym mieszkańców wybrzeży. Sztuczne ostrygarnie są zakładane na brzegu morza (szczeg. w Anglji). O. jada się na surowo z sokiem cytryn, używa się ich także na sosy i zupy; już u starożytnych uchodziły za przysmak. Przewożenie natrafia na trudności, ponieważ muszą być dostarczone świeże (nieświeże są bardzo szkodliwe). Wartość odżywcza o. duża, odpowiada dobremu mięsu. Skorupki, zbudowane z węglanu wapnia i substancji organ. konchioliny, używane były ongiś w medycynie jako Conchae praeparatae przeciw kwasom żołądkowym, jako proszek do zębów i do czyszczenia. Tam, gdzie występują w wielkich ilościach, używa się skorupek do otrzymywania wapna.

Ostrzeszów, miasto powiat. w woj. poznańskiem, 205 m nad poz. morza, przy kolei: Ostrów—Kępno i O.—Namysłaki z 5.413 mieszk.

Posiada 4 kościoły katol., 2 szkoły średnie oraz fabr. maszyn, śrub, mebli i wyrobów chemicznych, browar, cegielnie, młyny i handel drzewem, bydłem i ziemiopłodami. Miasto (od XIV. w.) było do 1793 stolicą powiatu w ziemi wieluńskiej. Obecny powiat O. ma 572 km² (w tem 56% ról i 26,4% lasów) i 40.082 mieszk. (90% Polaków).

Ostrzew, czółno wydłubane z jednego pnia drzewnego. Najstarsza forma łodzi, znana już w epoce kamiennej.

Ostrzyhom, polska nazwa Esztergomu (ob.).

Ostuni, miasto w prow. Brindisi (Włochy) z 24.914 mieszk., wieloma zabytkowemi budowlami (katedra z 1435) i młynami.

Ostvaago, wyspa w Lofotach z 522 km² i 6.329 mieszk.

W. Ostwald.

Ostwald, 1. Wilhelm, chemik i filozof niem., * 1853, od 1881 prof. politechniki w Rydze, w l. 1887—1906 prof. chemji fiz. w Lipsku. 1909 otrzymał nagrodę Nobla (za chemję). Autor licznych prac z zakresu chemji fizycznej. Jeden z najwybitniejszych przedstawicieli monizmu, twórca t. zw. monizmu energetycznego. Twórca nowej teorji barw. Napisał m. i.: „Grundriss der allgemeinen Chemie" (1890), „Die wissenschaftlichen Grundlagen der analytischen Chemie" (1894), „Elektrochemie" (1894—96), „Vorlesungen über Naturphilosophie" (1903), „Elemente und Verbindungen" (1904), „Energetische Grundlagen der Kulturwissenschaft" (1909), „Der energetische Imperativ" (1912), „Die Philosophie der Werte" (1912), „Harmonie der Farben" (1918), „Harmonie der Formen" (1922) i t. d. Od r. 1887 wydaje czasopismo: „Zeitschrift für physikalische Chemie".

2. Hans, pisarz niem., * 1873, pierwotnie wędrowny rzemieślnik, w powieściach opisuje ludzi nizin: „Vagabonden" (1900), „Verworfene" (1902), „Berliner Nachtbilder" (1903), „Landstreichergeschichten" (1911), „Das gelobte Land" (1919) i i. Wydał nadto szereg antologij i dzieł zbiorowych kulturalno-obyczajowych.

3. Wolfgang, syn Wilhelma, chemik, * 1883, od r. 1916 profesor chemji koloidów w Lipsku, autor wielu prac; napisał m. i.: „Grundriss der Kolloidchemie" (1915).

Osuchowski Antoni, prawnik pol., * 1849, ukończył 1870 wydział prawny na Uniwersytecie Warszawskim, od 1876 adwokat przysięgły. Położył wielkie zasługi na polu obrony przed wynaradawianiem żywiołu polskiego w dawnym zaborze pruskim, a nadto przez organizację Polaków na Śląsku cieszyńskim. Jego zasługą jest utworzenie Macierzy Szkolnej Cieszyńskiej; wiele zabiegów poświęcił sprawom pomnożenia majątku Akademji Umiejętności oraz instytucyj kulturalno-oświatowych.

Osutka (opadlina), choroba szpilek, objawiająca się przedwczesnem żółknięciem oraz opadaniem szpilek drzew iglastych. Spowodowana mrozem, suszą lub też grzybem pasorzytnym z rodzaju Lophodermium.

Osuna, miasto okręg. w prow. Sewilla (Hiszpanja) z 16.374 mieszk., szeregiem zabytkowych budowli, dawnym uniwersytetem (1534—1820) i przemysłem.

Osuszanie budynków. Wodę zaskórną odprowadza się z pod budynku drenami (ob. Drenowanie), a gdzie niema spadku, obniża się jej poziom przez przewiercenie warstwy nieprzepuszczalnej w podglebiu. Pomiędzy fundamenty a mury ścienne zakłada się płyty izolacyjne z asfaltu. Mury ścienne chroni się od zawilgocenia przez wyprawę i wentylację. Wodę deszczową odprowadza się ściekami.

Osuwisko (obsuwisko, zsuwisko), masowe i mniej lub więcej nagłe zsuwanie się zwietrzeliny, a niekiedy i części litej skały ze stoku góry. Jeśli o. przybiera wielkie rozmiary i pociąga dla okolicy katastrofalne następstwa, wtedy mówimy o „oberwaniu się góry" (ob.).

Oswaldtwistle, miasto w Lancashire (Anglja), nad kanałem: Leeds—Liverpool z 15.125 mieszk. Przemysł tkacki i kopalnie węgla.

Oswego, rzeka w stanie New York, długa 35 km i obfitująca w katarakty. Wypływa z jez. Seneca i Oneida, a uchodzi pod miastem O. do jez. Ontario.

Oswego, miasto w stanie New York (Ameryka płn.), przy ujściu rzeki O. do jez. Ontario z 22.369 mieszk. (1000 Polaków). Posiada ruchliwy port, handel oraz przemysł rolniczy, włókienniczy i żelazny.

Oswego, kanał łączący jez. Ontario (pod miastem O.) z kanałem Erie (pod Syracuse), długi 60 km.

Oswell William Cotton, angielski badacz Afryki, (1818—1893), podjął przed 1851 pięć wypraw łowieckich do płd. Afryki, odkrył w 1849 z Livingstonem i Murray'em jez. Ngami, a później średni bieg Zambezi.

Osz, stolica kantonu w republ. Kirgiskiej (Rosja szj.), nad rz. Ak-Bura, u stóp świętej góry Kirgizów Tacht-i-Sulejman z 29.088 mieszk. i handlem.

Oszczep, jeden z najdawniejszych sprzętów wojennych i myśliwskich, służący do kłucia, ciosu i rzutu. Pierwotnie drążek z zaostrzonym (w ogniu) końcem, wykształca się na broń z przyczepianym kościanym lub metalowym grotem. Zależnie od użycia różniczkuje się długość, ciężar drzewca, kształt ostrza, powstają zeń kopje, włócznie, spisy, lance, dzidy, rohatyny, sulice, szpontony, harpuny i t. d. W starożytności stanowił uzbrojenie lekkiej piechoty, z konia używany na wschodzie (dżiryt). W Polsce do XIII. w. był uzbrojeniem rycerstwa; myśliwym stale służył na niedźwiedzia. Obecnie w użyciu

1 2 3

1. Oszczep myśliwski i rybacki. 2. Harpun. 3. Oszczep frankoński.

u ludów pierwotnych, stanowi nieodłączną broń w puszczy. Jako sprzęt sportowy służy w lekkiej atletyce do rzutów i ma przepisane wymiary.

Oszczędności kasy, ob. Kasy oszczędności.

Oszczypek (lud. oscypek), cylindryczna foremka, rozszczepiająca się na dwie łupiny, w środku oryginalnie i bardzo ozdobnie rysowana, służąca do formowania serków owczych, zwanych również o.

Oszmiana, miasto powiat. w woj. wileńskiem, nad rz. Oszmianką, 70 km na płd.-wsch. od Wilna, a 18 km od kolei: Wilno—Mołodeczno z 6.000 mieszk., fabr. wódek i drożdży, garbarniami, młynami i handlem. Stara ta osada litewska była do 1795 stolicą dużego powiatu w wojew. wileńskiem. Czasy rządów moskiewskich upamiętniły się rzezią wielkiej liczby bezbronnej ludności, zgromadzonej w kościele 11 kwietnia 1831, sprawioną przez pułk. Werzulina, który w ten sposób pomścił sukces powstańców polskich, odniesiony niedługo przedtem.

Obecny powiat O. ma 2.352 km² (w tem 39,8% ról i 31,3% lasów) oraz 70.021 mieszk. (68% Polaków).

Oszmianka (Oszmiana), lewoboczny dopływ Wilji, długi 106 km, przepływa pod Oszmianą, a uchodzi pod Markuszami w pow. Wilno—Troki.

Oszustwo, w znaczeniu ogólnem każde umyślne naruszenie wzgl. zatajenie prawdy. W prawie cywilnem rozumiemy przez o. podstępne wprowadzenie w błąd (dolus) przez podawanie fałszywych okoliczności i zamilczanie prawdziwych w tem przeświadczeniu, że drugi pod wpływem zmyślonej wiadomości złoży oświadczenie, któregoby nie złożył, gdyby znał prawdziwy stan rzeczy. Wprowadzony w błąd, niezależnie od innych skutków prawnych (odszkodowanie), może zaczepić skuteczność swego oświadczenia. O. karygodnego, karanego ustawami karnemi, dopuszcza się ten, kto wprowadza w błąd drugiego podstępnem przedstawianiem lub działaniem, celem wyrządzenia mu szkody, albo kto w tym zamiarze wyzyskuje błąd lub nieświadomość drugiego. Szczególny rodzaj o. stanowi tak zwane o. asekuracyjne, jeżeli ktoś przez swoje działanie ukróca prawa towarzystwa asekuracyjnego.

Oś, w geometrji prosta, dokoła której obraca się jakaś figura geometryczna. O. symetrji, ob. Symetrja. — W optyce: o. soczewki, prosta, na której leżą środki krzywizn powierzchni łamiących soczewki, wzgl. w przyrządach optycznych środki krzywizn wszystkich soczewek. — W krystalografji o. są to kierunki, dokoła których części kryształu są ułożone regularnie. O. optyczne są to kierunki w kryształach podwójnie załamujących światło, w których niema podwójnego załamania. — W mechanice: domniemana nieruchoma linja prosta w wirującem ciele, względem której wszystkie pozostałe punkty tego ciała opisują drogi kołowe. Jako element maszynowy: o. podpiera wirujące lub dające się nachylać przedmioty (np. koła, dźwignie), z któremi może być stale złączoną i wówczas razem z niemi także się obraca albo jest nieruchomą, podczas gdy osadzone przedmioty obracają się na niej. — O. niebieska (o. świata), prosta, łącząca oba bieguny (płn. i płd.) nieba, dokoła której zdaje się obracać sklepienie niebieskie w czasie 24 godzin. Jej położenie względem gwiazd ulega powolnym zmianom (por. Niebo, Precesja). — W botanice wyniesiona część pędu, pokryta liśćmi. Miejsca, w których są osadzone liście, nazywają się węzłami, część pędu między niemi zwie się międzywęźlami. — W zoologji główną o. jest linja przeprowadzona między ustami a otworem wyrzutowym (biegun oralny i aboralny.

Oścień (ość), 1. rodzaj wideł o haczykowato zazębionych ostrzach, używany do łowienia ryb, podpływających pod powierzchnię wody (np. przy połowie ze światłem w nocy); 2. bodziec do popędzania wołów.

Ośmiobok (oktogon), wielobok o ośmiu bokach i wierzchołkach. Kąt w o. umiarowym wynosi 135°.

Ośmiogodzinny dzień pracy. W myśl ustawy z 18 grudnia 1919 o czasie pracy w przemyśle i handlu czas pracy pracowników bez wliczenia przerw odpoczynkowych wynosi w Polsce najwyżej 8 godzin na dobę, w sobotę 6 godzin na dobę (angielska sobota) i nie może przekraczać 46 godzin na tydzień. W pewnych ściśle określonych wypadkach dopuszczalne jest przedłużenie czasu pracy. Przekroczenia przepisów tej ustawy karane są w drodze sądowej grzywną lub aresztem.

Ośmiornice (Octopoda), rząd głowonogów (Cephalopoda), ob. Głowonogi, Octopoda, Polypus.

Ośmiościan (oktaedr), jeden z pięciu umiarowych (foremnych) wielościanów; jest ograniczony przez osiem przystających równobocznych trójkątów, ma 12 krawędzi i 6 naroży czworościennych.

Ośnik, ręczne narzędzie kołodziejskie do strugania drzewa. Żelazne ostrze ujęte w dwie

rączki. Ujmuje się je oburącz i struże niem kawał drewna unieruchomiony w warsztacie.

Oświata, całokształt dążeń do podniesienia narodowego poziomu umysłowego i moralnego, cel spełniany właściwie przez szkolnictwo (ob.) w programowo ułożonym szeregu zakładów wychowawczych od stopni najniższych (szkoły powszechne lub ludowe) do najwyższych (uniwersytety i akademje). W ściślejszem znaczeniu pod nazwą o. rozumie się o. ludu, zwłaszcza kształcenie dorosłych lub młodzieży. Rozwój tej o. elementarnej datuje się od końca XVIII-go w., gdy jej gorącymi wyznawcami i krzewicielami stali się ruchliwi i wpływowi ekonomiści, zwani fizjokratami, uważający o. ludu za konieczność gospodarczą i społeczną. Kierunek ten rozwinął się najpierw we Francji, gdzie jego głównym teoretykiem był Quesnay. Bardzo żywy odgłos fizjokraci francuscy znaleźli również w Polsce, mianowicie u twórców Komisji Edukacyjnej. Odznaczył się tu zwłaszcza pijar Antoni Popławski (ob.), autor pierwszego w Polsce programu szkoły ludowej. Fizjokratami byli także Piramowicz, Kołłątaj i Staszic (ob.). W organizowanem przez Komisję Edukacyjną polskiem szkolnictwie ludowem od początku zwracano baczną uwagę na równoległe wychowanie umysłowe, moralne i fizyczne, t. j. na wychowanie człowieka o pełnym rozwoju sił, jako obywatela narodu i państwa. Po utracie niepodległości, dopóki pozwoliły warunki niewoli politycznej, prowadzono dalej dzieło, rozpoczęte przez Komisję Edukacyjną. Za Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego wybitną w tym kierunku była zwłaszcza działalność Stanisława Kostki Potockiego (ob.). Później zwrócono wydatną uwagę na potrzebę o. ludowej w dobie pozytywizmu polskiego. Najtęższe umysły czasu, jak Prus, Chmielowski, Dygasiński, oddawały się pracy nad zagadnieniami wychowawczemi. W zaborze rosyjskim, pomimo trudności cenzuralnych, wybitnie działają na polu oświatowem J. Wł. Dawid, Florjan Łagowski, St. Karpowicz, Iza Moszczeńska, Aniela Szycówna i i. W o. ludowej poważne zasługi położył Konrad Prószyński swoim bardzo rozpowszechnionym Elementarzem Promyka i wydawanym przez siebie popularnym tygodnikiem dla ludu p. t. „Gazeta Świąteczna". Normalne warunki oświatowe zdobył najpierw zabór austrjacki, zwłaszcza odkąd dzięki energicznym staraniom Józefa Dietla sejm galicyjski uchwalił w r. 1866 statut Rady Szkolnej Krajowej, która jednak usamodzielniła się od centralnych władz wiedeńskich dopiero od r. 1890. Na polu o. ludowej poważnie się również zasłużyły dwie, dotychczas działające instytucje społeczne: „Polska Macierz Szkolna" i „Towarzystwo Szkoły Ludowej". W zaborze rosyjskim poprawa warunków wychowania narodowego nastąpiła w r. 1905, gdy do szkolnictwa prywatnego dopuszczono zabroniony przedtem język wykładowy polski. „Macierz Szkolna", która pod przewodnictwem Antoniego Osuchowskiego, popierana przez całe społeczeństwo, niebawem potężnie rozwinęła się, została jednak zawieszona przez rząd rosyjski. Najgorsze wszakże warunki oświatowe panowały do końca w zaborze pruskim, gdzie krańcowy prąd germanizacyjny nie pozwalał na żadną inicjatywę prywatną o szerszym zakresie, naodwrót w sposób nieraz brutalny tępił w szkołach wszelkie objawy narodowego poczucia wśród dzieci polskich (Września).

Społeczeństwa zachodnie wykazują ogromną ruchliwość oświatową. Na polu o. pozaszkolnej w nowszych czasach najwięcej dokazano w Anglji, gdzie założony w r. 1903 „Związek Oświatowy Robotników", wychodząc z założenia klasowej inicjatywy oświatowej samych robotników, rozwinął się potężnie. W t. zw. „powszechnych wykładach uniwersyteckich" nad odczytami dawnego typu (stosowanemi dotychczas w pokrewnych instytucjach w Polsce) wziął w Anglji górę typ pracy oświatowej, analogiczny do uniwersyteckich ćwiczeń seminaryjnych. Są to t. zw. „University Tutorial Classes", w których organizacji wybitnie współdziałają profesorowie uniwersyteccy, jako prelegenci lub w kuratorjach, nadających planowość całej akcji oświatowej w danych dzielnicach kraju. — W Polsce współczesnej, poza normalną siecią szkolną, istnieje szereg instytucyj oświatowych, opartych na podstawach ogólnych, jak Towarzystwo Szkoły Ludowej, Macierz Szkolna, Towarzystwo Bibljotek Publicznych, Powszechne wykłady Uniwersyteckie, Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego (T. U. R.) i t. d. Bliższe szczeg. ob. w tomie Polska.

Oświecenie, kultura umysłowa, oparta na rozumie i krytyce naukowej, wolna od dogmatyzmu i przesądów. — W ściślejszem znaczeniu, ruch umysłowy, zainicjowany w XVIII. w. w Anglji, w którym z przezwyciężenia scholastyki przez nauki matematyczno-przyrodnicze wyprowadzono przeświadczenie o suwerenności wiedzy w stosunkach społeczno-etycznych. Stąd wynikło podporządkowanie spraw duchowych (religijnych) zdrowemu rozsądkowi, odrzucenie autorytetów i dogmatów, wiara w nieograniczony postęp ludzkości i prawo indywidualnej wolności. Główni przedstawiciele w Anglji Locke i Hume, we Francji Voltaire i encyklopedyści. — W Polsce o. przyjęło się i rozwinęło w dobie Stanisława Augusta, za czasów Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego. Por. Zyg. Łempicki: „Renesans, Oświecenie, Romantyzm" (1923).

Oświeja (Oświejskie jezioro), jezioro na Białorusi, długie ok. 13 km, a szerokie do 8 km z 52 km². Kanał łączy jezioro z rz. Swolną, dopływem Dryssy (do Dźwiny). Nad jeziorem leży miasteczko Oświej (na płn. od Połocka).

Oświetlenie, czyli doprowadzenie światła słonecznego lub sztucznego do pewnej przestrzeni reguluje się zależnie od warunków i potrzeby. W ubikacjach mieszkalnych liczy się przeciętnie 1 m² okna na 5 m² obudowanej powierzchni. W pracowniach korzystniejsze jest zastosowanie w tym samym stosunku o. górnego. O. sztuczne oblicza się w jednostkach zw. luxami (ob. Lux). Ze światła sztucznego (ob. Elektryczne światło,

Gazowe światło i Lampy) najlepsze jest elektryczne, ponieważ nie wydziela gazów spalenia i nie podwyższa temperatury otoczenia. Najkorzystniejsze dla wzroku jest światło, padające z góry, zwłaszcza światło rozproszone, t. j. zwrócone przez umieszczone pod lampą reflektory w kierunku białej powały i od niej odbite.

Oświęcim, miasto powiat. w woj. krakowskiem, nad rz. Sołą, niedaleko jej ujścia do Wisły, 249 m nad poz. morza, przy kolei: Trzebinia—Dziedzice, O.—Spytkowice i O.—Katowice, z 12.167 mieszk. Posiada przemysł chemiczny i drzewny, fabr. spirytualjów, wyrobów metalowych, konserw, papy, nawozów sztucznych, skór i znaczny handel. W okolicach miasta duże gospodarstwa rybne. W O. istnieje znany zakład wychowawczy Salezjanów. Z czasów dawnej świetności pozostały tylko szczątki zamku piastowskiego. Starożytny ten gród kasztelański, należący pierwotnie do ziemi krakowskiej, został oddany w 1179 przez Kazimierza Sprawiedliwego Mieszkowi raciborskiemu, którego potomkowie stworzyli drogą podziałów w pocz. XIV. w. (1313) księstwa oświęcimskie i zatorskie, obejmujące razem 2.478 km². Księstwo O., było początkowo podległe królom czeskim, aż w 1457 ostatni książę oświęcimski Jan odsprzedał O. Kazimierzowi Jagiellończykowi. Po przyłączeniu do Polski tworzył O. razem z Zatorem t. zw. powiat Śląski woj. krakowskiego. W 1818—66 należały księstwa formalnie do Rzeszy Niemieckiej (do Czech).

Oświęcim Stanisław, pamiętnikarz pol., (1606—1657), marszałek dworu Koniecpolskich, odbył liczne podróże zagranicę, brał udział w wojnach z Szwedami, od spraw politycznych pozostawał naogół na uboczu. Istnieje legenda o grzesznym stosunku, jaki miał go łączyć z przybraną jego siostrą, Anną. Pozostawił „Diarjusz", wydany 1907 przez W. Czermaka w Script. rer. polon., a zawierający, obok zapisek prywatnej natury, wiele ważnego materjału do dziejów Rzpltej.

Ot, Piz, szczyt alpejski w kantonie Gryzonów (Szwajcarja), wysoki 3.249 m.

Otago, prowincja na płd. wyspie Nowej Zelandji z 66.008 km² i 214.752 mieszk. oraz bogatemi złożami węgla i złota. Stolicą jest Dunedin nad zatoką O.

Otaheiti, ob. Tahiti.

Otakar (Ottokar), imię dwóch królów czeskich: 1. O. I. Přemysl, (1197—1230), otrzymał 1192 Czechy jako lenno od Henryka VI., objął definitywnie rządy 1197, uzyskał 1198 godność królewską, 1212 stanął w sporze o panowanie nad Niemcami po stronie Fryderyka II.

2. O. II. Přemysl, (1253—78), dzięki zręcznej polityce, układom i wojnom zbudował rozległe państwo, obejmujące, obok Czech i Moraw, austrjackie kraje alpejskie. 1255 w czasie wyprawy krzyżowej przeciw Prusakom założył Królewiec, 1260 pobił Węgrów. 1273 wystąpił przeciw elekcji Rudolfa Habsburga na króla niemieckiego, został obłożony banicją i zagrożony przez sąsiadów, zrzekł się 1276 krajów alpejskich. 1278 wtargnął do Austrji, zwyciężony, poległ pod Dürnkrut. O. był władcą ambitnym i energicznym, popierał w Czechach rozwój miast i kolonizację niemiecką, podniósł rzemiosło i komunikację.

Otalgia (otagra, greck.), ból ucha przy wszystkich chorobach ucha, także natury nerwowej, bez tła organicznego.

Otariidae, ob. Uchatki.

Otaru, miasto na zach. wybrzeżu wyspy Hokkaido (Japonja) z 134.469 mieszk. i portem rybackim.

Otawit, minerał, zasadowy węglan kadmu, zawierający ponad 60% kadmu, występuje w kryształkach romboedrycznych, tworzy naloty na kruszcach miedzi w Otavi (płd.-zach. Afryka).

Otello, „wenecki murzyn", w tragedji Szekspira jest wytwornym Afrykaninem w Wenecji, wodzem republiki, który morduje z zazdrości swą małżonkę Desdemonę. Szekspir zapożyczył ten temat z noweli Giraldiego.

Otemma, grupa górska w Alpach Pennińskich, nad Val de Bagnes, wysoka do 3.394 m. (Pointe d'Otemma).

O tempora, o mores! (łac. „o czasy, o obyczaje!"), cytat z Cycerona mów przeciw Werresowi (IV., 25, 56) i przeciw Katylinie (I., 1, 2).

Othaematoma (greck.), krwiak ucha, ob. Ucha choroby.

Othmân (Osman), trzeci kalif, 644—656, dobroduszny, pozwolił kierować sobą nieuczciwym krewnym i ulubieńcom, wzbudził powszechne niezadowolenie, zginął zamordowany.

Otho M. Salvius, jako rzymski cesarz Imperator M. O. Caesar Augustus, (32—69), powiernik Nerona, odstąpił mu 59 r. swoją żonę Poppeę Sabinę, wysłany do Luzytanji, pomyślnie nią zarządzał. 68 przeszedł do obozu Galby, aby być adoptowanym; zawiedziony, kazał się 15 stycznia obwołać cesarzem i Galbę usunąć. Senat uznał go, jednak już 25 kwietnia 69 r. pokonany przez Witeljusza pod Cremoną, odebrał sobie życie.

Othrys, góry w Tesalji (Grecja), na płn. od zatoki Malijskiej, wysokie do 1.730 m.

Otididae, rodzina ptaków biegających, dużych lub średniej wielkości, żyjących monogamicznie w małych stadach, w okresie godowym w wielkich, na stepach, żywią się ziarnem, pączkami i kwiatami, zamłodu owadami. Otis tarda L. (drób pospolity, brodacz), największy z europejskich ptaków lądowych, dochodzi 1 m wysokości, 2,4 m szerokości, samica mniejsza; głowa, szyja i górna część skrzydeł jasno-szare, na grzbiecie rdzawo-żółty, czarno-paskowany, na brzuchu brudno-biały, ogon rdzawo-czerwony, na końcu biały z czarną przepaską. Żyje na równinach środk. i płd. Europy, zach. i środk. Europy oraz w płn. Afryce, w Polsce częsty na Wołyniu i Ukrainie. O. tetrax L. (drób mniejszy, strepet), 50 cm długości, 95 cm szerokości, żyje w płd.-wsch. Europie, na stepach syberyjskich, w płd. Francji i Hiszpanji, środk. i zach. Azji oraz w płn.-zach. Afryce. Na Podolu i Ukrainie częsty.

Otiorhynchus, ob. Nadrachowe.

Otitis (greck.), zapalenie ucha, ob. Ucha choroby.

Otium cum dignitate (łac. „odpoczynek z godnością"), zasłużony stan spoczynku, cytat z Cycerona mowy „Pro Sestio" (45, 98).

Otjatra (z greck.), lekarz chorób uszu.

Otmar, św., † 759, opat i odnowiciel klasztoru w St. Gallen, gdzie zaprowadził regułę św. Benedykta.

Otocystis (greck.), pęcherzyk słuchowy, ob. Ucho.

Otoczaki, otoczone głazy skalne, podczas niesienia ich przez wody płynące rzek lub w morskich obszarach przybrzeżnych. Odłamki skał niesione z prądem wody zostają otaczane i wygładzane, aż przyjmują kształt kulisty lub bochenkowaty. W miarę posuwania się z prądem rzeki wielkość o. zmniejsza się stale, co pozostaje w związku ze słabnącym prądem wody. O. mogą powstawać również jako wynik działalności lodowców, które niosąc wielkie ilości głazów skalnych (por. Morena) otaczają je, rozcierając na coraz drobniejszy materjał. Otoczone głazy tego typu występują na olbrzymim obszarze Polski, dokąd zostały przyniesione przez lodowce północne (por. Dyluwjum). Nagromadzenia o. mogą ulec scementowaniu, za pośrednictwem lepiszcza, n. p. wapiennego lub krzemionkowego: powstaje wtedy typ skalny zwany zlepieńcem.

Otoczkowce, ziarenkowce i prątki otoczkowe; bakterje, które posiadają otoczkę, np. Diplococcus pneumoniae Fränkla (dwoinka zapalenia płuc).

Otok Dugi, ob. Isola Lunga.

Otolity (greck.), kamyczki błędnika, ob. Ucho.

Otologja (greck.), nauka o uchu i jego chorobach.

Otomana (franc.), kanapa (ob.) bez oparcia ztyłu lub z niskiem oparciem i z niskiemi oparciami bocznemi.

Otomi, plemię Indjan w Querétaro i Guanajuato (Meksyk środk.), ok. 650.000 głów, pierwotni mieszkańcy wyżyny Anahuac, gdzie mieli ok. 1400 własne państwo ze stolicą w Texcoco. Por. Meksykanie. Mają odrębny język (porównywano go dawniej z jęz. chińskim); sposób rachowania od 5 do 5 i od 20 do 20.

Otomycosis (greck.), grzybica uszna.

Otophon (greck.), rożek słuchowy.

Otorrhoea (greck.), cieczenie z ucha.

Otoskleroza (z greck.), choroba ucha, która dotyczy błędnika i przez zanik nerwu słuchowego może doprowadzić do przytępienia słuchu wzgl. głuchoty.

Otoskop (greck.), wziernik uszny. Ob. Ucha choroby.

Otranto, miasto w prow. Lecce (Włochy płd.), 5 km na płn. od przylądka O., najdalej ku wsch. wysuniętego cypla Włoch nad cieśniną O. (szeroka 82.5 km, głęboka 970 m), łączącą Adrjatyk z morzem Jońskiem, przy kolei: Brindisi-O., ma 2.729 mieszk., katedrę z XI.—XII. w., kościół bizantyjski z VIII. w. i drugi z 1480 oraz zamek z XV. w. i niewielki port.

Otranto, ks., ob. Fouché.

Otręby, łupiny ziarn zbożowych, produkt uboczny, otrzymywany przy mieleniu zboża. Składają się głównie z niestrawnej dla człowieka celulozy i mają z tego powodu małą wartość odżywczą, działają jednak pobudzająco na narządy trawienia. O. stanowią cenną paszę dla bydła (por. Pasza).

Otricoli, miejscowość w prow. Terni (Włochy), przy Via Flaminia z 2.087 mieszk. Ruiny rzymskich budowli (m. i. term i amfiteatru, w którym znaleziono w 1780 słynne watykańskie popiersie Zeusa) oraz kościół romański z XIII. w. W 1799 pobili tu Francuzi Neapolitańczyków.

Otrucie oznacza uszkodzenie lub zniszczenie zdrowia żyjącej istoty przez wprowadzenie do ustroju trucizny. Obserwacja chorego otrutego lub oględziny zwłok pozwalają często wykryć przyczynę o., gdyż niektóre trucizny dają pewne charakterystyczne objawy. Często stwierdza się truciznę drogą analizy chemicznej zawartości przewodu pokarmowego lub drogą biologiczną, t. j. przez obserwację skutków zadziałania na żyjące organizmy (myszy, króliki) lub izolowane narządy (mięśnie żaby). P artyk. Trucizna, Grzybami zatrucie, Mięsem zatrucie i t. p., Odtrutka, Pomoc w nagłych wypadkach.

Otrzewna (peritonaeum), cienka, przeświecająca błona surowicza, wyścielająca jamę brzuszną, oraz pokrywająca narządy w niej się mieszczące oprócz nerek i trzustki. Tworzy ona krezkę (ob.), fałd, w którym zawieszone są jelita, oraz sieć małą i dużą.

Otrzewnej zapalenie (peritonitis), schorzenie otrzewnej ostre lub przewlekłe, ogólne lub częściowe (ograniczone do pewnych narządów). Wysięk może być w otrzewnej surowiczy, krwawy, włóknikowy, ropny; surowicze wysięki mogą się zupełnie wessać, włóknikowe organizują się i wytwarzają zrosty. Najczęstszą przyczyną z. o. jest zapalenie wyrostka robaczkowego, lecz też przedziurawienie wrzodu żołądka i dwunastnicy, wrzodów tyfusowych, skręt kiszek i t. d. Objawy: silne bóle brzucha, gorączka, dreszcze, wymioty, brak stolca i wiatrów, wzdęcie. Leczenie: operacyjne.

Otsu, miasto w okręgu Sziga (Japonja), na płd. Hondo, nad jez. Biwa, z 33.779 mieszk., przemysłem lnianym i porcelanowym.

Ottaiano, miasto w prow. Neapol (Włochy), u stóp Wezuwjusza z 10.202 mieszk. i uprawą wina (Lacrimae Christi). Miasto ucierpiało silnie od wybuchu Wezuwjusza w 1906.

Ottava (włosk.), w muzyce skrócone wyrażenie zamiast all'ottava, t. zn. grać o oktawę wyżej lub niżej. Coll'ottava oznacza, że do danego głosu należy grać drugi głos w oktawie.

Ottavino (włosk.), mały flet, zw. piccolo.

Ottawa, plemię Algonkinów, spokrewnione z Odżibwe, żyło dawniej nad O. River i jez. Huronskiem, obecnie rozproszone w Michigan i na terytorjum Indjan.

Ottawa (Grand River), największy dopływ rz. Św. Wawrzyńca w Kanadzie, na granicy prow. Ontario i Quebec, długi 1. 300 km, uchodzi pod Montrealem. Jest żeglowny aż do miasta O.

Ottawa, 1. stolica Kanady (w prow. Ontario), przy ujściu Rideau River do rzeki O., ze 119.254 mieszk. Posiada uniwersytet (od 1849), wiele instytutów naukowych (m. i. obserwatorjum astronom.) i budowli publicznych (m. i. wspaniały gmach parlamentu). Dzięki wyzyskaniu wodospadów rz. Rideau i O. (wodospad Chaudière) posiada O. przemysł, zwłaszcza drzewny, a poza tem jest głównym ośrodkiem handlu drzewem w Kanadzie. Miasto założone

w 1823 przez By'ego, nazywało się do 1854 Bytown, stolicą jest od 1858.

2. miasto w stanie Illinois (Ameryka płn.), nad Illinois River i kanałem Illinois—Michigan, z 10.816 mieszk. Przemysł ceramiczny i szklany oraz handel zbożem.

3. miasto w stanie Kanzas, nad Osage River, na płd.-zach. od Kansas City z 9.018 mieszk., uniwersytetem baptystów (od 1865), przemysłem metalowym i handlem.

Öttela płyn, roztwór 125 g siarczanu miedzi, 50 g stęż. kwasu siarkowego i 50 g alkoholu w 1000 g wody, używany do napełnienia woltametrów.

Ottenthal Emil, historyk austr., * 1855, prof. w Wiedniu i kierownik austr. Instytutu dla badań historycznych, wyd. „Regesta Imperii" (1893) i in.

Otter Fredrik Vilhelm, bar., szwedzki polityk i marynarz, (1833—1910), od 1850 oficer marynarki, 1874—80 minister marynarki, 1900—02 premjer, przeprowadził reorganizację armji i floty.

Otteraa (Otra), rzeka w płd. Norwegji, długa 240 km, przepływa Setesdal i jako Torrisdalselv uchodzi pod Kristiansand do Skagerraku.

Otterburn, wieś w Northumberlandji (Anglja), gdzie 19 sierpnia 1388 Szkoci pod Douglas'em pobili Anglików pod Henrykiem de Percy, który dostał się do niewoli.

Otto Święty, apostoł Pomorza, (1062—1139), z rodziny Mistelbach w Frankonji, spędził w Polsce dłuższy czas jako kapelan Wład. Hermana i nauczyciel, 1102 biskup bamberski, założył ok. 20 klasztorów, w sporze o inwestyturę stał po stronie Henryka V. Bolesław Krzywousty, pragnąc nawrócić świeżo podbite Pomorze na chrześcijaństwo, po nieudaniu się pierwszych misyj, zwrócił się do O. Ten wyruszył 1124 z polskimi księżmi i tłumaczami, przy poparciu finansowem i pod patronatem Bolesława, i roztaczając przepych księcia Kościoła oraz szafując szczodrze środkami materjalnemi, osiągnął wybitny sukces religijny, który był zarazem sukcesem politycznym Polski. Druga wyprawa O. nosiła odmienny charakter: przedsięwziął ją w porozumieniu z cesarzem Lotarem i w oparciu o episkopat niemiecki.

Otto, imię szeregu panujących. Niem. cesarze i królowie: 1. O. I. Wielki, (912—973), koronował się 936 w Akwizgranie, stłumił powstanie książąt, nadał swym krewnym Lotaryngję, Bawarję, Szwabję, umacniając przez to swoją władzę, 951 wyprawił się do Włoch, pokonał Berengara II. i koronował się w Pawji na króla włoskiego, 955 zadał Węgrom klęskę nad Lechem, 962 koronowany w Rzymie na cesarza, stał się przez to twórcą Św. Cesarstwa Rzymskiego narodu niemieckiego. Panowanie jego było w Niemczech okresem dźwignięcia się kultury (renesans ottoński).

2. O. II., syn poprz., (955—983), od 961 król niemiecki, 967 koronowany na cesarza, objął rządy po ojcu, 978 pokonał króla francuskiego Lotarjusza i dotarł aż do Paryża, wydarł Grekom Neapol, Salerno i Tarent, 982 pokonany przez Arabów pod Squillace w Kalabrji.

3. O. III., syn poprz., (980—1002), łączył mistycyzm religijny z poczuciem nieograniczoności swej władzy, czuł się bardziej Rzymianinem, aniżeli Niemcem. 999 osadził na tronie papieskim nauczyciela swego Gerberta (Sylwestra II.), 1000 odbył pielgrzymkę do zwłok św. Wojciecha w Gnieźnie, utworzył tam arcybiskupstwo i uznał niezawisłość polityczną Polski, ofiarując Bolesławowi Chrobremu własną koronę oraz włócznię św. Maurycego.

4. O. IV., syn Henryka Lwa, (1182—1218), obrany 1198 anty-królem przeciw Filipowi Szwabskiemu, 1208 powszechnie uznany, 1209 koronował się w Rzymie na cesarza, popadł w spór z papiestwem, 1210 obłożony klątwą przez Inocentego III., 1214 pokonany przez króla francuskiego pod Bouvines, musiał ustąpić miejsca Fryderykowi II.

Grecja. O. I., syn Ludwika Bawarskiego, (1815—1867), powołany na tron przez konferencję londyńską 1832, zdetronizowany 1862 wskutek rewolty wojskowej, podsycanej przez Anglję (ob. Grecja, Historja Grecji w średniowieczu i epoce nowożytnej).

Otto Zygmunt, rzeźbiarz polski, * 1873, działający w Warszawie. Studja w Krakowie w Szkole Sztuk Pięknych i w Wiedniu. Z prac: fontanna w Rydze, posągi Matejki i Stwosza w Filharmonji warsz., fronton Zachęty warszawskiej.

Otto z Freising, dziejopis niem., (ok. 1114—1158), wnuk Henryka IV., 1137 biskup freisingeński; nap. kronikę historjozoficzną na podstawie nauki Arystotelesa p. t. „De duabus civitatibus", oraz „Gesta Friderici I imperatoris".

Ottomańskie państwo (do 1923), ob. Turcja.

Ottonowie, określenie trzech władców niemieckich, Ottonów I., II. i III. Kultura ich epoki (X. w.) nazywa się Ottońską, również mówi się o Odrodzeniu O.

Ottumwa, miasto w stanie Iowa (Ameryka płn.), nad Des Moines River z 23.023 mieszk. Kopalnie węgla i rzeźnie.

Ottynia, miasto w pow. Tłumacz (woj. stanisławowskie), nad rz. Weleśnicą, przy kolei: Kołomyja—Stanisławów, 20 km na płd. od Tłumacza z 4.455 mieszk. Fabr. wódek i likierów, olejarnie, cegielnie i handel bydłem.

Otunit (autunit, uranit wapienny), minerał, wodny fosforan wapniowo-uranylowy o składzie $Ca(UO_2)_2P_2O_8 . H_2O$, występuje w rombowych kryształach barwy żółtej aż do zielonawo-żółtawej. Znany z Autun we Francji, Chesterfieldu (Massachusetts).

Otwarty rachunek, niezamknięty względnie niewyrównany rachunek w stosunku rachunku bieżącego (conto corrente). Jeżeli kupiec zostaje z innym kupcem w stosunku rachunku bieżącego, ten, któremu przy zamknięciu rachunku należy się przewyżka, ma prawo żądać od dnia zamknięcia rachunku odsetek.

Otwartych drzwi zasada, polega na tem, że dany kraj otwarty jest w równej mierze dla obrotu handlowego z wszystkiemi narodami. Narzucają ją mocarstwa państwom stojącym na niższym szczeblu cywilizacji lub zwyciężonym.

Otway Thomas, poeta ang., (1652—1685), początkowo aktor, autor bardzo scenicznych, ale nierównych tragedyj: „Don Carlos" (1676), „The Orphan" (1680), „Venice Preserved" (1681, zmodernizował Hugo v. Hofmannsthal: „Das gerettete Venedig" 1905). Zbior. wyd. kryt. 1926, 3 t.

Otwinowski, 1. Erazm, pisarz polski, socynjanin, † 1610, rektor szkoły Rakowskiej, przebywał czas dłuższy w Turcji, jego opis podróży do Turcji w r. 1557 wyd. J. I. Kraszewski („Podróże i poselstwa polskie do Turcji" 1860); napisał nadto wierszem: „Sprawy albo historje znacznych niewiast" (1589), „Przypowieści Pana naszego Jezusa Chrystusa" (1599) i i. Według badań prof. St. Kota (1930), O. jest autorem wierszy t. zw. „anonima protestanta z XVI. w.".

2. Samuel, orjentalista pols., † ok. 1624, arjanin, przebywał w Turcji przez lat dziesięć, tłumacz przy hetmanie Żółkiewskim, przełożył piękną polską prozą Saadiego „Perską księgę nazwaną Giulistan to jest Ogród Różany" (pierwszy europejski przekład tego poematu, druk. dopiero 1879).

3. Walerjan, brat Samuela, poeta pol., † 1645, tłumacz Wergiljusza „Georgicorum albo Ziemiaństwa..." (1614, II. wyd. 1754) i Owidjusza „Metamorphoseon, to jest Przemian..." (1638).

4. Erazm, pamiętnikarz pols. z czasów Augusta II., jego bardzo cenione pamiętniki z l. 1696—1728 wydano w r. 1838 i poprawniej w r. 1849.

Otwock, miasto w pow. Warszawa, 97 m nad poz. morza, wpobliżu ujścia rz. Świdra do Wisły, przy kolei: Warszawa—Dęblin i linji wąskotorowej: Warszawa—Karczew, 24 km od stolicy. Miasto ma 10.877 mieszk., gimnazjum, szereg sanatorjów i szpitali, stację meteorologiczną, teatr letni i znaczny handel. Na wyspie wśród jezior znajdują się ruiny zamku Bielińskich, zbudowanego w końcu XVII. w. O. położony wśród lasów sosnowych, na przepuszczalnych gruntach piaszczystych, stał się dzięki bliskości stolicy uczęszczanem letniskiem, stacją klimatyczną i uzdrowiskiem dla piersiowo chorych. Frekwencja roczna ok. 12.000 osób.

Otwornice (Foraminifera), rząd Amoeboidea. Jednokomórkowe zwierzęta o skorupkach wapiennych, które po śmierci zwierzęcia opadają na dno i tworzą niejednokrotnie grube pokłady kredowe, głównie znane z formacji kredowej i trzeciorzędowej. Występują już od kambru.

Otylja, św., patronka Alzacji, † ok. 720, urodziła się niewidomą, przy chrzcie św. otrzymała wzrok.

Otyłość (adipositas, lipomatosis universalis), nadmierne nagromadzenie się tłuszczu w tkance podskórnej. Rozróżnia się: 1. O. tuczną, egzogeniczną, pochodzącą z przyczyn zewnętrznych, przedewszystkiem przez nadmierne, w stosunku do zapotrzebowania, pobieranie pokarmów, lub też przez zmniejszoną ruchliwość. U kobiet tłuszcz osadza się zwykle na biodrach, pośladkach, udach i piersiach, u mężczyzn na karku i brzuchu. Dolegliwości powstają na skutek zwiększonej masy ciała, a przedewszystkiem daje się odczuć krótki oddech nawet przy małych wysiłkach fizycznych. Mogą się dołączyć objawy niedomogi mięśnia sercowego. 2. O. endogeniczną, pochodzącą z przyczyn wewnętrznych, a to zaburzeń w wydzielaniu wewnętrznem (tarczyca, jajniki, przysadka mózgowa). Czasem pokłady tłuszczu są bolesne (adipositas dolorosa, choroba Dercuma). Często o. ma swe źródło w przyczynach zewnętrznych i wewnętrznych. Leczenie o. egzogeniczn.: dieta odtłuszczająca, przy której ogranicza się przedewszystkiem ilość węglowodanów (cukier, mąka) oraz tłuszczu. Powolne odtłuszczenie jest skuteczniejsze niż nagłe, które może też być niebezpieczne dla zdrowia. Pomocne są masaże oraz gimnastyka. Niektóre wody mineralne (np. karlsbadzkie, marienbadzkie) działają odtłuszczająco przedewszystkiem przez swe działanie przeczyszczające. — Przy leczeniu o. endogen. mają zastosowanie organopreparaty (tarczyca), które mogą być zażywane tylko z przepisu lekarza.

Ötztalskie Alpy, potężny masyw górski w Alpach Retyckich w Tyrolu, ograniczony przez Inn, dolinę Wipp (Sill), Brenner, górny Eisak, Jaufen, Vintschgau i Reschenscheideck. Dolina Ötz (Ötztal), długa 65 km, przecięta przez dopływ Innu — Ötztaler Ache i przełęcz Timmelsjoch (2.483 m) oddzielają na wsch. właściwe Ö. od Alp Stubajskich. Najwyższe szczyty: Wildspitze (3.774 m) i Weisskugel (3.736 m). Góry są silnie zlodowacone. Działem wodnym między Reschenscheideckiem i Brennerem biegnie granica Włoch i Austrji.

Ouche, dopływ Saony (ob.).

Oud (holend.), stary.

Oud Holland, czasopismo, wychodzące w Amsterdamie, poświęcone historji sztuki, zał. 1884.

Oudegeest Jan, polityk holend., * 1870, wybitny działacz socjalistyczny, 1903—05 przywódca strajków kolejowych, potem związków zawodowych, 1917—22 członek drugiej Izby, 1927 przewodniczący partji socjalistycznej.

Oudemans Jean Abraham Chrétien, astronom holend., (1827—1906), od 1853 obserwator w Lejdzie, od 1856 dyrektor obserwatorjum w Utrecht, 1874 obserwował przejście Wenus przed słońcem, 1875—97 profesor w Utrecht, ogłosił liczne obliczenia orbit komet i planetoid, wraz z J. Bosscha: „Galilée et Marius" (1904).

Oudh (Audh, Ud), dawne królestwo w Indjach ang. między Himalajami i Gangesem ze stolicą Lakno, stanowi obecnie część prow. Agra-Oudh.

Oudiné Eugène André, rzeźbiarz francuski, (1810—1887), uczeń A. Galle'a, Ingres'a, Petitot, otrzymał 1831 nagrodę rzymską Ecole des Beaux-Arts w Paryżu. Wykonał szereg kompozycyj figuralnych: „Madonna z Dzieciątkiem" (w kościele św. Gervais w Paryżu), „Psyche" (Perpignan), „Matka Karola W." (Paryż, Luksemburg), „Śpiąca Psyche" (Havre), „Batseba" (Luwr), głównie jednak oddawał się projektowaniu medali portretowych i, jako pracujący w mennicy paryskiej, zaprojektował kilka monet francuskich (1848 r.).

Oudinot, 1. Nicolas Charles, ks. Reggio, marszałek franc., (1767—1847), syn kupca, w wojnach rewolucyjnych uzyskał rangę generała, rozstrzygnął 1807 zwycięstwo pod Frydlandem, odznaczył się 1809 pod Wagram, przeszedł 1815 na stronę Ludwika XVIII., został parem i mini-

strem, dowodził 1823 korpusem w Hiszpanji, 1842 gubernator Inwalidów.

2. Nicolas Charles Victor, syn poprz., (1791—1863), brał udział w wojnach napoleońskich, od 1835 w Afryce, został generałem. 1842 deputowanym, 1849 na czele korpusu ekspedycyjnego zajął Rzym.

Oudry Jean Baptiste, francuski malarz i rytownik, (1686—1755), był uczniem swego ojca, malarza i handlarza obrazów, i Largillière'a. Malował zwierzęta, sceny z polowań, krajobrazy i martwe natury. Główne dzieło: portret króla francuskiego w otoczeniu 12 paziów, wyruszającego z psami na polowanie (Marly). Do sławnego wydania bajek Lafontaine'a dostarczył ponad 150 rysunków; wykonał 69 akwafort. Od 1734 był dyrektorem manufaktury gobelinów w Beauvais. Dzieła O. znajdują się w Schwerinie, Paryżu i Stockholmie.

Oudtshoorn, miasto okręg. w Kraju Przylądkowym (Afryka płd.), nad rz. Olifant, z 10.718 mieszk. i hodowlą strusiów.

Ouessant, wyspa na wybrzeżu Bretanji (Francja), należąca do depart. Finistère z 15.6 km² i 2.586 mieszk. 27 czerwca 1778 stoczyła tu flota francuska (adm. d'Orvilliers) nierozstrzygniętą bitwę z Anglikami (adm. Keppel), którzy pod Howe'm pobili tu 29 maja i 1 czerwca 1794 flotę francuską pod dowództwem Villaret-Joyeuse'a.

Ouida, pseud. powieściopisarki ang. Marie Louise de la Ramée, (1839—1908), autorki poczytnych w swoim czasie powieści, znanych i w przekładach polskich; najlepsze: „Chandos" (1866) i „Under Two Flags" (1867).

Ouless Walter William, malarz angielski, * 1818, studja w Londynie, początkowo malarz rodzajowy, od r. 1872 malował głównie portrety. 1881 został członkiem Akademji. Najważniejsze dzieła O. stanowią portrety (lorda Selborne, Ch. Darwina, J. Brighta, sir Th. Gladstone'a, E. Yates'a, generała Robertsa, biskupów i i.).

Oullins, wieś w depart. Rhône (Francja), przy kolei: Lyon—Givors z 14.089 mieszk., 2 staremi zamkami i fabr. preparatów farmaceutycznych.

Oulu, ob. Uleåborg.

Ounce, u n c j a, angielska jednostka ciężaru = 28,35 gr, ob. Avoirdupois.

Ourcq, prawoboczny dopływ Marny (Francja), długi 80 km. Wypływa na płd.-zach. od Reims, zasila kanał O. We wrześniu (5—9) 1914 toczyły się tu zacięte walki (bitwa nad Marną).

Ourcq, kanał, wybudowany 1802—26, długi 108 km, biegnie wzdłuż rzeki O. i Marny, a później ku Paryżowi do Bassin de la Villette. Od niego odgałęzia się biegnący do Sekwany k a n a ł S a i n t-D e n i s (6,6 km).

Ouro Preto, stara stolica stanu Minas Geraes (Brazylja), w dolinie rz. Itacolumi, połączona koleją z Rio de Janeiro, ma 25.564 mieszk. oraz kopalnie złota i żelaza. Do 1822 nazywało się miasto Villa Rica.

Ouroparia Aubl. (Uncaria Schreb., c z e p o t a), rośliny pnące się, o skórzastych liściach, z rodziny Rubiaceae, kwiatostany kuliste, puszki duże, rosną w tropikalnej Azji. O. gambir Baill. (Nauclea gambir Hunter), o kwiatach różowych, z liści otrzymuje się garbnik, t. zw. gambir.

Ourthe, prawoboczny dopływ Mozy w Belgji, długi 166 km, uchodzi pod Leodjum.

Ouse, rzeki w Anglji: 1. W i e l k a O., długa 258 km, wypływa w Northamptonshire, uchodzi do zatoki Wash; 2. Y o r k s h i r e O., długa 195 km, uchodzi do Humber; 3. rzeka w Sussex, długa 38 km, uchodzi pod Newhaven do kanału La Manche.

Oust, prawoboczny dopływ rz. Vilaine w płn.-zach. Francji, długi 155 km. 86 km jej biegu zużytkowuje kanał Nantes—Brest.

Outer Gabbard, mielizna w kanale La Manche, przed Northforeland. 12 czerwca 1653 pobił tu Monck flotę holenderską pod Tromp'em.

Outes Felix, argentyński przyrodnik i prehistoryk, (* 1878), profesor etnologji i antropologji w Buenos Aires. Prace: „La edad de la piedra de Patagonia" (1915), „Las viejas razas argentinas" (1910), „Los tiempos prehistóricos y protohistór. de Córdoba" (1911) i in.

Outram, 1. Benjamin, inżynier angielski, (1764—1805), wprowadził użycie szyn w kopalniach; natomiast mylne jest mniemanie, jakoby był wynalazcą tramwaju, którą to nazwę łączono z jego nazwiskiem.

2. Sir James, syn poprz., wódz. ang., (1803—1863), od 1819 w służbie Kompanji Indyj Wschodnich, dowodził 1856 wojskami brytyjskiemi w Persji, odniósł 1857 rozstrzygające zwycięstwo pod Kuhszab, 1858 został najwyższym gubernatorem cywilnym w Oudh. Nap.: „Notes of the Campaign in Scinde and Afghanistan" (1840) i in.

Ouwater Albert van, malarz niderlandzki, (ok. 1430—1460), założyciel szkoły haarlemskiej. Jest twórcą „Wskrzeszenia Łazarza" (w Berlinie), przypisuje się mu obrazy znajdujące się w Londynie, Haarlemie i t. d.

Ouwerkerk Henryk, hr., feldmarszałek holend., (1640—1708), ulubieniec Wilhelma III. Orańskiego, 1703—08 naczelny wódz, 1706 rozstrzygnął o zwycięstwie Marlborougha pod Ramillies.

Ovada, miasto w prow. Alessandria (Włochy), przy kolei: Genua—Acqui, z 10.000 mieszk. Przemysł jedwabniczy i bawełniany.

Ovalle, miasto w prow. Coquimbo (Chile), połączone koleją z La Serena, ma 10.004 mieszk. i górnictwo.

Ovambo (Ambo), płn. część ang. Afryki Płd.-Zach. na pograniczu portug. Angoli, między rynną Etosza, polem Kaoko i Kunene. W płd. części jest O. suchym stepem, a na płn. pokrywają duże obszary lasy. Kraj zamieszkuje 6 plemion O., należących do murzynów Bantu, a liczących ok. 100—130.000 głów (częścią w Angoli). Kobiety trudnią się uprawą roli i gospodarstwem domowem, a mężczyźni łowiectwem i chowem bydła.

Ovar, miasto w prow. Beira (Portugalja), nad rz. Ria da Aveiro i koleją: Lizbona—Porto z 10.482 mieszk.

Ovarialgia (łac.-greck.), ból jajnika.

Ovariectomia, owarjotomja (łac.-greck.), wycięcie jajnika.

Ovarium (łac.), jajnik. w b o t a n i c e tyle co zalążnia.

Ovatio, ob. Owacja.

Over-Darwen, ob. Darwen.

1. Jeż (Erinaceus europaeus).

2. Kret (Talpa europaea).

3. Wiewióreczník (Tupaia tana).

4. Tanrek (Centetes ecaudatus).

5. Skoczek (Macroscelides typicus).

6. Sorek leśny (Sorex araneus). 7. Zębielek (Crocidura russulus). 8. Rzęsiorek rzeczek (Neomys fodiens).

Hampshire.

Karakuł z jagnięciem.

Wrzosówka.

Merynos.

Owca pamirska „Argali".

Owca kanadyjska.

Overbeck Friedrich, malarz niemiecki, (1789—1869), jako uczeń Akademji wiedeńskiej przeciwstawił się panującemu tam prądowi przez studjowanie mal. niderlandzkich i Włochów. W 1810 udał się do Rzymu, gdzie razem z kilku przyjaciółmi założył szkołę t. zw. „nazarejczyków" (ob.). Dzieła O. odznaczają się staranną kompozycją i pięknem linji, są jednak słabe w kolorycie. Widać w nich silny wpływ wczesnych dzieł Rafaela i prac Perugina. Z ważniejszych dzieł O.: freski z historją Józefa w Casa Bartholdy w Rzymie (później przeniesione do Berlina), freski w willi Massimi, dalej obrazy olejne: „Triumf religji", „Wjazd Chrystusa do Jerozolimy" i „Rodzina artysty". Z pod ręki O. wyszedł nadto szereg cyklów rysunkowych o tematach religijnych, wielokrotnie publikowanych.

Overijssel, prowincja w płn. Holandji, między granicą Niemiec i Zuidersee, z 3.412 km² i 483.185 mieszk. Stolicą jest Z w o l l e.

Overstone Samuel John Lloyd, angielski finansista, (1796—1883), współwłaściciel jednego z pierwszych londyńskich domów dyskontowych, duchowy twórca reformy bankowej Peela, por. Banknot. Jego prace (wyd. jako „Tracts and other Publications on Metallic and Paper Currency, 1858) uzasadniały teorję zw. Currency principle (ob.).

Overweg Adolf, niemiecki podróżnik, (1822—1852), towarzyszył w 1849 Henr. Barthowi i Richardsonowi z Trypolisu do środk. Afryki, badał kraje nad jez. Czad i tam zmarł.

Ovibos (łac.), *wół piżmowy.*

Ovidio Francesco d', włoski filolog i krytyk, (1849—1924), wydał m. i.: „Dell' origine dell' unica forma flessionale del nome italiano" (1872), „Storia della letteratura romana" (1874). „Studii sulla Divina Commedia" (1901), po niem. „Die italienische Sprache" (1887, w wyd. Gröbera).

Ovidius Naso (Owidjusz) Publius, poeta rzymski, * 43 prz. Chr. w Sulmo, † 17 po Chr. w Tomi, kształcił się w retoryce, poświęcał się w Rzymie poezji i używaniu życia, w 8 r. po Chr. zesłany przez Augusta do Tomi. Mistrz formy poetyckiej i wdzięcznego opisu, dowcipny ale powierzchowny. Napisał trzy księgi elegij miłosnych „Amores" (przekład Benedykta Hulewicza, 1784, 1791, 1810), „Ars amandi" (wolny przekład Jul. Ejsmonda. 1922), „Remedia amoris" (przekład Michała Kurzelowczyka z XVI. w., Jerzego Rościszewskiego, 1922), „De medicamine faciei", „Epistulae" albo „Heroides", t. j. listy miłosne heroin, przez O. wprowadzony rodzaj listu poetyckiego (przeł. Wojciech Stan. Chróściński, 1695). Do drugiego okresu jego twórczości należą 15 ksiąg „Metamorphoses" („Przemiany") heksametrem (wyd. Magnus 1914; komentował Haupt-Korn-Ehwald, 1915, 2 t.; przekłady Jakóba Żebrowskiego, 1636, Walerjana Otwinowskiego, 1638, Bruna Kicińskiego, 1815, nowe wyd. wyboru ostatniego przekładu oprac. Jan Czubek, 1921) oraz „Fasti", o pochodzeniu zwyczajów uroczystych, w dystychach. Na wygnaniu powstały elegje „Tristia" (przekład Jacka Przybylskiego 1802) i „Epistulae ex Ponto", nadto naśladowany z Kallimacha „Ibis" i poemat dydaktyczny o rybach „Halieutica". Zaginęła tragedja „Medea". Wyd. zbior. Merkel-Ehwald-Levy (1888—1924, 3 t.). Por. Kaz. Morawski, „Owidjusz i elegicy w epoce Augusta" (1917).

Oviductus (łac.), jajowód (ob.).

Oviedo, stolica prowincji O. (Hiszpanja), nad rz. Nalon z 73 754 mieszk. Posiada gotycką katedrę (1388—1528), stary zamek i ratusz, uniwersytet (od 1604) i szereg instytucyj naukowych, ruiny rzymskich budowli oraz fabr. broni, wyrobów marmurowych, tkackich i żelaznych, skóry i t. Starożytne to miasto było 756—920 stolicą Asturji.

P r o w i n c j a O. obejmująca dawną Asturję ma 10.895 km² i 784.310 mieszk.

Oviedo y Valdés Gonzalo Fernández de, historyk hiszpański, (1478—1557), został 1535 gubernatorem San Domingo, nap.: „Sumario de la Natural Historia de las Indias" (1526) i „Historia General y Natural de las Indias" (1535—37, 20 t.).

Ovinae, podrodzina Bovidae łączona przeważnie z kozami w podrodzinę Caprovinae. P. Owce.

Ovipara (łac.), zwierzęta, które składają jaja niezapłodnione (np. ryby, płazy), w szerszem znaczeniu wszystkie zwierzęta składające jaja, por. Ovovivipara i Vivipara.

Ovipositor, p. Pokładełko.

Ovis (łac.), owca (ob. Owce).

Ovium (łac., dojrzałe jaje), dojrzała, zdolna do zapłodnienia komórka jajowa (por. Jaje i Spermovium).

Ovolemma, tyle co Oolemma (ob.).

Ovoplasma (o o p l a s m a), p. Jaje.

Ovovivipara (łac.), zwierzęta, których jaja zostają zapłodnione w organach rodnych samicy i tam przechodzą pierwsze stadja rozwojowe, tak że złożone zawierają już wewnątrz embrjony.

Ovulum (łac., forma zdrobniała od ovum), jaje (ob.), p. też Zalążek.

Ovum (łac.), jaje (ob.).

Owa, zwani też Hova, ob.

Owacja (łac. o v a t i o), w rzymskiej republice rodzaj małego triumfu, w czasie którego zwycięzca wjeżdżał konno do Rzymu, ubrany w toga praetexta i z wieńcem mirtowym; obecnie głośne okazywanie czci.

Owadożerne (Insectivora), rząd drobnych ssaków, karmiących się owadami, posiadają uzębienie zupełne, kły małe, zęby trzonowe opatrzone ząbkami. Niektóre gatunki to najmniejsze ze wszystkich znanych nam ssaków, np. Pachyura etrusca Savi z płd. Europy o 4 cm długości. Zewnętrznym wyglądem przypominają gryzonie. Odnóża krótkie i silne, nogi o 5 palcach, opatrzone pazurami, stopy nagie. Liczne sutki umieszczone na piersiach i na brzuchu. Rodzą 4—8 młodych, które są nagie i ślepe. Żyją samotnie lub też parami, zwykle w norach, prowadząc nocny tryb życia. Dla człowieka pożyteczne. Żyją na całym świecie. brak ich w płd. Ameryce i Australji. Dzielimy je na dwa podrzędy z następującemi rodzinami: 1. I n s e c t i v o r a v e r a (o. w ł a ś c i w e), należą tutaj rodzaje, posiadające odnóża wolne, siekacze koniczne. Tupajidae, Macroscelidae, Talpidae, Soricidae, Erinaceidae, Centetidae, Chrysochloridae. 2. D e r m o p t e r a (l a t a w c e), szyja, odnóża i ogon spięte błoną lotną, siekacze górnej

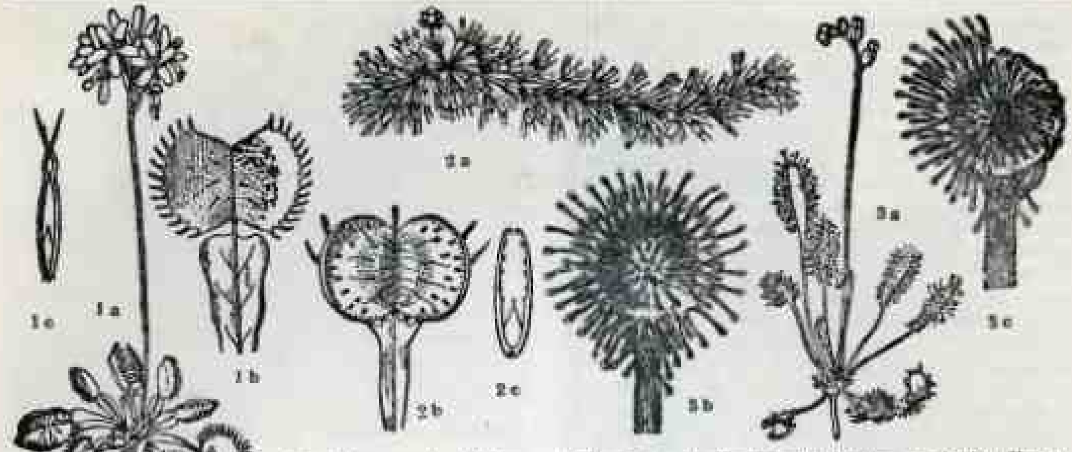

1. Muchołówka (Dionaea muscipula). 1a roślina kwitnąca, 1b liść otwarty, 1c liść zamknięty.

2. Aldrowanda (Aldrovandia vesiculosa). 2a Roślina kwitnąca, 2b liść otwarty, 2c liść zamknięty.

3. Rosiczka. 3a Roślina kwitnąca, rosiczka długolistna (Drosera longifolia), 3b liść r. okrągłolistnej (D. rotundifolia) z rozpostartemi włoskami, 3c liść z włoskami zaginającemi się nad złapanym owadem.

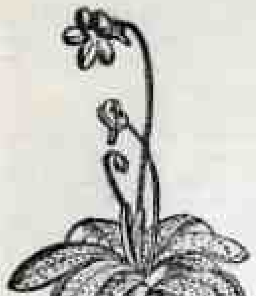

4. Tłustosz (Pinguicula vulgaris).

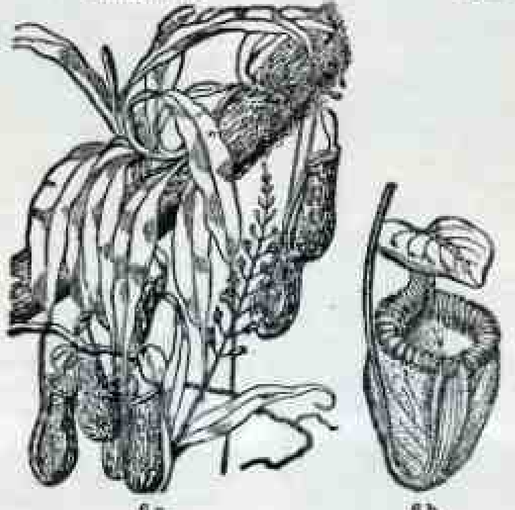

6. Dzbanecznik (Nepenthes). 6a Roślina kwitnąca, 6b liść przekształcony w dzbanek.

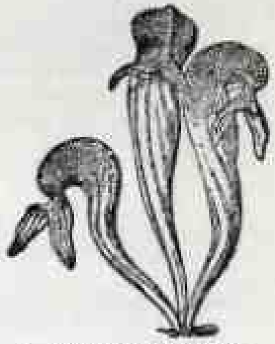

8. Darlingtonia californica.

7. Sarracenia. 7a Roślina kwitnąca (S. purpurea), 7b liść rurkowaty (S. laciniata).

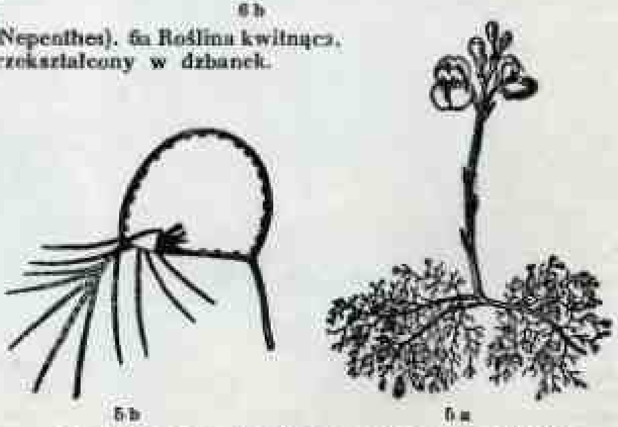

5. Pływacz (Utricularia vulgaris). 5a Roślina kwitnąca, 5b przekrój przez pęcherzyk.

szczęki ściśnione, wielokończyste, dolnej grzebieniaste: Galeopithecidae.

Owadożerne rośliny (Insectivora), grupa roślin głównie z rodzin: Droseraceae, Utriculariaceae, Sarraceniaceae i Nepenthaceae, które chwytają owady i trawią je zapom. wydzielanych fermentów. Z ważniejszych należy wymienić: m u c h o ł ó w k a (Dionaea muscipula) posiadająca rozetę czułych na dotyk liści. Blaszka liściowa złożona jest z dwu połówek, zamykających się wzdłuż nerwu głównego, przyczem szczecinki, znajdujące się na brzegu liścia, uszczelniają zamknięcie. Na każdej połówce liścia występują po trzy czułe na dotyk szczecinki, które, dotknięte przez owad lub inne ciało białkowate, zamykają się na 4—6 dni, aż całe ciało zostanie strawione. Dużo prościej odbywa się łapanie owadów u rośliny wodnej A l d r o v a n d i a v e s i c u l o s a: roślina ta posiada wolno pływające pędy, ustawione na nich w okółkach liście mają szczecinki, na które łapią się drobne zwierzątka wodne (np. Daphnia lub larwy owadów).

Liście r o s i c z k i (Drosera) są pokryte włoskami gruczołowatemi, do których się przylepiają owady, liść się zwija i trawi ciało. Liście rodzaju t ł u s t o s z (Pinguicula) wydzielają z bocznych gruczołów kleistą masę, do której przylepiają się owady. Bardziej złożone urządzenia spotykamy u p ł y w a c z a (Utricularia), częstego w rowach naszych torfowisk. Roślina ta posiada na gałązkach drobne bańki, zaopatrzone klapą, otwierającą się w ten sposób, że przepuszcza tylko do środka. Jeszcze bardziej skomplikowane urządzenia widzimy u tropikalnego d z b a n e c z n i k a (Nepenthes), u którego wykształcają się dzbanki z pokrywką, służące do chwytania i trawienia owadów. U rodzaju Sarracenia występują rurki, u Darlingtonii trąbkowate utwory, u australijskiej rośliny Cephalotus barwne komory.

Rozkład substancyj białkowatych u Sarracenii, Darlingtonii i Cephalotus odbywa się przy współdziałaniu bakteryj, u Nepenthes do dzbanka zostaje wydzielona ciecz trawiąca. O. r. są przeważnie roślinami torfowiskowemi lub wodnemi, które brak wzgl. niedostatek azotu, fosforu i potasu w ten sposób uzupełniają.

Owadów ukłucie (ukłucie komarów, pszczół, os, trzmieli, pająków) powoduje świąd, pieczenie oraz opuchnięcie, które np. na języku może stać się groźne wskutek utrudnienia oddychania. Po licznych ukłuciach mogą wystąpić groźne objawy ogólne, a nawet śmierć. L e c z e n i e: wyjęcie żądła, natarcie amonjakiem, okład z kwaśnej wody, ewentualnie środki nasercowe.

Owady (łac. Insecta, greck. Hexapoda), najwyżej uorganizowane członkonogi. Ciało pokryte chityną składa się z głowy, tułowia i odwłoku. Głowa jest zamkniętą puszką chitynową. Tułów składa się z trzech segmentów: przedtułowia, śródtułowia i zatułowia. Odwłok złożony z wielu pierścieni (segmentów). O. posiadają 7 par kończyn: 1 para czułków, 1 para szczęk górnych (żuwaczka, mandibula), 2 pary szczęk dolnych (żuchwy, maxillae), 3 pary odnóży tułowiowych. Kształt czułków bardzo różnorodny, często różny zależnie od płci.

N a r z ę d z i a p y s z c z k o w e możemy podzielić na: 1. g r y z ą c e: górna warga (labrum) nieparzysta; górna szczęka silnie rozwinięta bez wyrostków; pierwsza maxilla członowana z żuwką zewn. i wewn. (lobus internus i l. externus), druga maxilla, warga dolna (labium) z przyrośniętym podbródkiem (submentum) z języczkiem i przyjęzyczkiem (glossae, paraglossae). — 2. L i ż ą c e: glossae zrośnięte w rurkowaty język, żuwki szczęki dolnej tworzą rynienkowatą całość, żuwki zewn. pozostają małe. — 3. K ł u j ą c e: dolna warga rurkowata, od góry wolna. W rurce leżą 4 szczecinki (2 szczęki górnej, 2 środkowej). Jako nieparzysty twór przybywa jeszcze podgębie (hypopharynx). — 4. S s ą c e: pierwsza maxilla przekształcona w rynienkowatą trąbkę, zwiniętą w spoczynku spiralnie, szczęka górna, warga dolna, głaszczki uwstecznione.

Każdy s e g m e n t tułowia opatrzony jest jedną parą o d n ó ż y. Każda noga składa się z następujących części: biodra (coxa), krętacza (trochanter), uda (femur), piszczeli (goleni, tibia) i stopy złożonej z 3—5 członów (tarsus). Praowady były pozbawione skrzydeł. Pierwotne skrzydła były workowatem wypukleniem skóry ciała. Nigdy nie występuje więcej jak dwie pary skrzydeł. Zwykle skrzydła są błonkowate, pierwsza para skrzydeł bywa też chitynowa (chrząszcze), czasem tylna para uwsteczniona (muchy). Niektóre rodzaje dzięki życiu pasorzytniczemu straciły zupełnie skrzydła (pchły, wszy). Odwłok składa się z pierścieni, które nie zrastają się w jednolitą całość. Muskulatura prążkowana, głównie silnie rozwinięta w okolicy piersiowej, nie stoi jednak w połączeniu ze skrzydłami. Ruch skrzydeł polega na ściśnianiu i rozciąganiu odcinka piersiowego. Ilość uderzeń skrzydłami wynosi u pszczoły 190, u muchy 330 na sekundę. W ę z e ł n e r w o w y b r z u s z n y składa się z kilku węzłów ze sobą połączonych, m ó z g o w y powstał ze zlania się trzech par. S y s t e m n e r w o w y może być różny u larwy i dorosłego owadu. Jako n a r z ą d y z m y s ł o w e występują: oczka złożone i oczka proste, narządy smaku w jamie ustnej i na czułkach, narządy słuchu, liczne włoski czuciowe rozrzucone po całem ciele. Na stronie grzbietowej s e r c e jako pulsująca otwarta rynienka, system krwionośny otwarty, krew bezbarwna, zawiera ciałka ameboidalne. O. oddychają tchawkami. J e l i t o składa się z trzech części: przedniego, środkowego i końcowego. Przednie rozpada się na przełyk (pharynx), gardziel (oesophagus), wole (ingluvies), żołądek żujący (proventriculus) i część wpustową (cardia). Jelito środkowe ostatecznie trawi oraz ma za zadanie pochłanianie przerobionego pokarmu, końcowe jest najkrótsze, zaczyna się odźwiernikiem, przez który dostają się resztki niestrawione do jelita cienkiego, zakończonego jelitem prostem. W miejscu zetknięcia u wielu o. występuje jelito ślepe. Pożywienie u rozmaitych owadów różne: pochodzenia roślinnego, zwierzęcego, pokarm mieszany.

O. są rozdzielnopłciowe. Tak jajniki jak i gruczoły rozrodcze męskie są parzyste. Dwa połączone nasieniowody biegną ku penis, jajowód

uchodzi do pochwy. Samice niektórych o. mają zbiorniki nasienne, w których przechowują nasienie po zapłodnieniu. Z reguły zapłodnienie przebiega w ten sposób, że pochwa obejmuje penis. Wysoko rozwinięta opieka nad potomstwem. Jaja elastyczne, w chitynowej osłonce ulegają bróździkowaniu powierzchniowemu. Częsta partenogeneza (mszyce). O. są przeważnie jajorodne, niektóre z nich żyworodne, lub też rozwój larwy jest tak daleko posunięty, że wychodzi z jaja bezpośrednio po złożeniu go (ovolarvipora). Rozwój wprost (ametabola) bardzo rzadki, z reguły przebiega jako metamorfoza zupełna lub niezupełna. Larwy są zbudowane bardzo różnorodnie. Poczwarki mogą być zamknięte, wolne i baryłkowate.

Polimorfizm występuje np. u pszczoły, gdzie widzimy rozmaicie wykształcone o.: królowę, robotnice, trutnie; podobnie ma się sprawa u termitów, gdzie w skład społeczeństwa wchodzą żołnierze, król, królowa i robotnicy. *Zmiana generacyj* u o., rozmnażających się partenogenetycznie i płciowo (mszyce). Niektóre o. mają *własność świecenia*. Wydawanie *głosu* spotykamy u prostoskrzydłych, odbywa się to przez pocieranie skrzydeł o siebie. Niektóre o. posiadają gruczoły wonne, służące do wabienia płci. Bronią się zapomocą wydzielin gruczołów jadowych, wystrzykiwania gryzącego płynu i t. d. Wosk wydzielany z gruczołów służy do ochrony ciała wzgl. do budowy plastrów.

Wiele o. jest szkodnikami, inne są pożyteczne (pszczoła, jedwabnik). Niektóre o. służą jako pokarm ludzi: szarańcza była ulubionym przysmakiem ludów palestyńskich, we Francji je się pędraki chrabąszcza majowego, w Chinach cenione poczwarki jedwabnika i t. d.

Pierwsze owady pojawiły się w dolnym karbonie, miały prócz dwu par skrzydeł jeszcze jedną nadliczbową. W górnym karbonie pojawiły się o., które wykazują cechy łączące pierwsze o. z dzisiaj żyjącemi.

O. często są przenosicielami chorób: mucha przenosi bakterje cholery, wesz tyfusu, przy przenoszeniu dżumy dużą rolę odgrywają pchły, mucha tse-tse przenosi śpiączkę, komary malarję.

Owal (nowoł.-łac.), krzywa zamknięta, której kształt, podobnie jak elipsy, przypomina jaje. Terminu o. używa się np. w architekturze na oznaczenie pewnego typu sklepień.

Owalnica, osiedle w kształcie wrzeciona, składająca się z dwóch, gęsto zabudowanych, łukowato wygiętych ulic, zamykających wewnątrz plac, staw lub cmentarz. O. jest formą przejściową pomiędzy okolnicą a ulicówką.

Owambo, jeden ze szczepów Bantu, pokrewny Hererom i Damarom (ok. 100.000 głów), między Kunene, Okawango a 19° szer. płd. O. są brunatnoskórzy, krępi; mężczyźni noszą skórzane przepaski i sandały, kobiety spódniczki z pasków skórzanych, ozdobionych skorupami strusich jaj. O. trudnią się uprawą pól i hodowlą bydła; mężczyźni najmują się jako robotnicy w kopalniach diamentów i miedzi na południu. O. dzielą się na poszczególne plemiona, podlegające oddzielnym władcom.

Owarjalne hormony, wydzielane przez jajnik hormony (ob.), które oddziaływują na gruczoł mleczny, narządy płciowe, a także na przemianę materji. Używa się ich jako lekarstw, szczególnie w okresie przekwitania i przy braku miesiączki.

Owarjalny (łac.), należący do jajnika.

Muflon (ovis musimon). 1/17 nat. wielk.

Owce (Ovis L.), należą do parzystokopytnych, przeżuwających (Artiodactyla ruminantia), pustorogich (Cavicornia) o rogach ślimakowato wygiętych, w przekroju trójkątnych. Gatunek środk.-azjatycki „*argali*" (Ovis ammon), dochodzący do wysok. 142 cm. w pasie barkowym, *muflon małoazjatycki* (Ovis orientalis), prawdopodobny przodek t. zw. owcy torfowej, zbliżona do niej *owca stepowa* (ovis vignei) i wreszcie *muflon* (ovis musimon), rozpowszechniony jeszcze dzisiaj na Korsyce i Sardynji, to przypuszczalne formy rodowe *owcy domowej*, której najstarsza kolebka udomowienia leży na wschód od morza Kaspijskiego. *Owca domowa* (Ovis aries L.; samiec — tryk, potomstwo — jagnięta) posiada 32 zębów, 8 siecznych (tylko w szczęce dolnej) i 24 trzonowych. Uzębienie mleczne składa się tylko z zębów siecznych i przedtrzonowych (3 pierwsze zęby trzonowe); wymiana na uzębienie stałe rozpoczyna się w piątym kwartale, a kończy w czwartym roku życia. Dojrzałość płciowa, zależnie od rasy, występuje średnio po 1½ roku (merynosy szlachetne po 2½ roku). Okres ciąży: 149—150 dni, naturalny czas kotny: wiosna (w hodowli często zima).

Hodowla o. wytworzyła szereg *ras* wyspecjalizowanych w kierunku: 1) *płodności*, występującej najintensywniej wśród ras prymitywnych krajowych, żyjących w złych warunkach, 2) *opasowości*, w której dominują rasy angielskie, szkockie i w. i. Opasowość pozostaje w ścisłym związku z wczesnem dojrzewaniem płciowem, a u niektórych ras o. z charakterystyczną skłonnością do osadzania pokładów tłuszczu w okolicy pośladków (o. tłustopośladkowe), lub w nasadzie ogona (o. tłustoogonowe). 3) *obfitej produkcji wełny*, której jakość pozostaje w stosunku odwrotnym do jej grubości. Oceny jakości wełny na żywem zwierzęciu dokonać można na podstawie ilości

karbów włosa (im więcej karbików, tem wełna cieńsza (ob. Wełna).

O. *futerkowe* mają wełnę łoczkowatą w okresie jagnięcym. Najszlachetniejsze futro (zwane nieściśle perskim lub krymskim barankiem) posiadają do siódmego dnia życia karakuły z Buchary (por. Futra). Gorszych gatunków dostarczają okolice Fars w Persji, t. zw. „szlraz"; również futra krymskiej o. malicz, besarabskiej „czuszki", jak i o. z Mezopotamji znane są w handlu pod nazwą „półperskich" lub „bagdadzkich". Skórki zw. w kuśnierstwie „brajtszwane" pochodzą z jagniąt poronionych przez owce bucharskie. Por. tabl. poza tekstem.

Owca należy do zwierząt najdawniej udomowionych; w Chinach i w Rzymie była podobnie jak wół i świnia zwierzęciem ofiarnem. W Egipcie w czasach pierwszych dynastyj udomowiona i poświęcona Amonowi (później w obrzędach religijnych wyparta przez kozła). Narody semickie już w 2. tysiącleciu prz. Chr. rozpowszechniły hodowlę o. tłusto-ogoniastej, która stanowiła główny ich pokarm mięsny. Stąd ok. r. 1500 prz. Chr. rozpowszechniła się hodowla jej w Azji, Afryce i Europie. Merynosy w nieprzeliczonych stadach hodowano w staroż. Grecji i Rzymie (VII.—VIII. w.), od nich też wywodzi się późniejsza hodowla hiszpańska i płd.-francuska. Dokumenty z epoki kamiennej i palowej wskazują, że już wówczas w Europie wraz z kozą w stanie półudomowionym była owca torfowa, a w okresie bronzowym o. zbliżona do dzisiejszej „wrzosówki".

Owczarski pies, p. Psy.

Owcze wyspy, ob. Faroer.

Owczy giez, p. Gzy.

Owełkowate, p. Proteaceae.

Owen, 1. John, poeta ang.-łaciński, (1560—1622), autor dowcipnych „Epigrammata" (1606).

R. Owen.

2. Robert, socjalista angielski, (1771—1858), 1790 kierownik przędzalni wełny w Lancashire, później w New Lanark, poprawił położenie swoich robotników dzięki budowie tanich i zdrowych mieszkań, podwyżce płac, skróceniu dnia roboczego, urządzeniu szkół i t. d. W swoich pismach domagał się reformy wychowania i stworzenia dla każdego pomyślnych warunków zewnętrznych: „A New View of Society, or Essays on the Principle of the Formation of the Human Character..." (1812). W ten sposób doszedł O. do projektu komunistycznego ustroju społecznego, w którym skupia się całe życie w gminach, składających się najwyżej z 1.200 członków, przy wspólnym systemie wychowania dzieci. Poglądy swe wyraził w „Report to the Committee of the House of Commons on the Poor Law" (1817) oraz w głównem dziele: „The Book of the New World" (1820). Po nieudałych próbach w Anglji, O., dążąc do wprowadzenia w życie swych zamiarów, założył 1825 gminę komunistyczną w Indianie (New Harmony), przedsięwzięcie to jednak zakończyło się fiaskiem. 1827 powrócił O. do Londynu, gdzie rozwijał ożywioną działalność w kierunku zaprowadzenia nowoczesnego ustawodawstwa robotniczego.

3. Robert Dale, syn poprzedniego, spirytysta angielski, (1801—1877), pełnomocnik St. Zjedn. Am. Płn. w Neapolu, napisał m. i.: „Footfalls on the Boundary of another World" (1860; 4. wyd. 1881).

4. Sir (od 1884) Richard, angielski przyrodnik, (1804—1892), zajmował się głównie paleontologją. Napisał m. i.: „History of the British Fossil Mammalia and Birds" (1846), „Reptiles" (1849), „On the Classification of Mammalia" (1859) i i.

Owen Sound, miasto w prow. Ontario (Kanada), nad zatoką Georgian Bay (jez. Huron), z 12.190 mieszk. i handlem.

Owena Stanley'a góry, pasmo na wydłużonym półwyspie płd.-wsch. Nowej Gwinei, sięgające do 4.010 m (Mount Victoria), odkryte w 1848 przez kpt. Owena Stanley'a.

Owensboro, miasto w stanie Kentucky (Ameryka płn.), nad rz. Ohio z 17.424 mieszk. i fabr. sukna.

Owernja, ob. Auvergne.

Owidjopol (ukr. Owidiopil), miasteczko na Ukrainie, w okręgu Odesa, nad limanem Dniestru z 5.546 mieszk. — O., starożytne Nikonion, później turecka twierdza Chadży-Dere (Gadżider), uchodził niesłusznie za staroż. Tomi, miejsce zesłania Owidjusza i dlatego otrzymał w 1893 od Rosjan obecną nazwę.

Owidjusz, ob. Ovidius Naso.

Owidzki Jan, malarz polski, (1852—1903), uczeń Gersona w Warszawie, następnie odbył studja w Monachjum. Wystawiał swe dzieła w Pałacu Sztuk Piękn. w Krakowie.

Owies (Avena), rodzaj trawy (Gramineae). *Formy siewne* wywodzą się prawdopodobnie z t. zw. o. *głuchego* (Avena fatua), pospolitego w uprawie o. chwastu. Uprawa o. z pośród zbóż klimatycznie i glebowo najmniej wymagającego, sięga po 69° płn. szer. geogr., pokrywa płn. Laponję i Syberję po 55° szer. geogr. Suchy i gorący klimat wegetacji o. nie sprzyja (Włochy, Hiszpanja). W górach dosięga o. 1200 m. wys. Z odmian o. uprawnego wyróżniamy nast. typy: 1. O. *siewny* (A. sativa L.), o wiesze wielostronnie rozpierzchłej. Do tego typu należą najliczniejsze i najpowszechniejsze odmiany upr.

2. O. *chorągiewkowy* (A. orientalis Schreb.), „grzywak" o wiesze jednostronnej. Odmiany późno dojrzewające, gruboziarniste, sztywnosłome.

3. O. *nagoziarnowy* (A. nuda), o wiechach skupionych w gronka i ziarnie wypada-

jącem z plew. Uprawiany głównie na dalekim Wschodzie.

4. O. krótki (A. brevis.), o wiechach rzadkich, rozpierzchłych, również u nas słabo reprezentowany. Prócz powyższych liczne rodzaje dziko rosnące, jak: A. strigosa, pubescens, gymnocarpa, versicolor, lub powszechnie uprawiane jako trawy łąkowe, pod nazwą rajgrasu francuskiego: Avena elatior (Arrhenatherum elatius) o. pastewny, jak również nie ściśle do o. zaliczany owsik złoty (Trisetum flavescens). W krajach północnych i górskich (Szkocja, Irlandja) o. stanowi pokarm, poza tem jednak służy jako karma dla koni i jałowizny.

Owińska, obszar dworski w pow. Poznań, nad rz. Wartą, przy kolei: Poznań—Skoki, 17 km na płn. od Poznania z 711 mieszk. i romańskim kościołem pokiasztornym. W 1242—1797 istniał w O. klasztor Cysterek, który spalił się w 1773. Na jego miejscu stoi obecnie zakład dla umysłowo chorych.

Owoc (łac. fructus), u roślin każdy narząd, występujący jako osłonka jednego lub wielu nasion, w ściślem znaczeniu rozrośnięte słupkowie okrytozalążkowych. Zależnie od tego, czy owocolistki są zrośnięte, czy też nie, o. wygląda jako jednolita całość lub też składa się z owocków (fructiculi). Zespół owoców kwiatostanu nosi nazwę owocostanu. Przy tworzeniu się o. ze słupka zmienia się jego ściana (pericarpium). Odróżniamy na niej następujące warstwy: epicarpium, mesocarpium i endocarpium, różnorodnie wykształcone: np. u wiśni czy śliwki epicarp. jest skórzaste, mesocarp. mięsiste, endocarp. stanowi twardą łupinę.

O. ma za zadanie ochronę nasienia i umożliwienie mu jaknajdogodniejszego wysiewu. Od zjedzenia przez zwierzęta często chronią o. kolce, zawartość garbników, gorzki sok mleczny. Bardzo różnorodne urządzenia służą do umożliwienia rozsiewania o. Ze względu na ściankę o. rozróżniamy o. suche i mięsiste. Gdy u pierwszych perikarp jest skórzasty, drzewiasty lub suchy, to u drugich mesokarp i endokarp są soczysto-mięsiste. O. suche dzielimy na pękające i niepękające. Do pierwszych zaliczamy z wielonasiennych: torebki (capsula), łuszczyny (siliqua), strąki (legumen), mieszki (folliculus); z jednonasiennych: niełupka (achaenium), orzech (nux), ziarnczak (caryopsis). Do drugich należą: z wielonasiennych jagoda (bacca), z jednonasiennych pestczak (drupa). — Często prócz słupka bierze udział w tworzeniu o. jeszcze inna część kwiatu, np. górna część podsadki, kielich itd. Takie o. nazywamy o. fałszywemi cz. rzekomemi (fructus spurii). Do nich zaliczamy np. poziomkę, której soczysta część powstaje przez rozrost dna kwiatowego. Podobnie jabłko powstaje przez rozrost zmięśniałego dna kwiatowego. — O. złożone (mericarpia) powstają z wielu wolnych owocolistków, np. o. maliny, ożyny itd. Rozłupki to o., rozpadające się na poszczególne części, np. o. ślazu, baldaszkowych i t. d. — Rośliny o różnorodnych o. noszą nazwę heterokarpicznych. — O. znajdują praktyczne zastosowanie przedewszystkiem jako środki spożywcze, oprócz tego w garbarstwie, farbiarstwie, do otrzymywania tłuszczów i olejów, jako środki lekarskie. W okolicach zwrotnikowych i podzwrotnikowych stanowią podstawę pożywienia ludności. Por. art. Owoce.

Objaśnienia do tabl. Owoc i nasienie.

Owoce.

1. Ziarnczak pszenicy (caryopsis). 2. Niełupka (achaenium) z puchem kielichowym (pappus); Cynara. 3. Orzeszki lipy. 4. Rozłupka; Aethusa. 5. Połowa rozłupki z czepnemi włosami; Orlaya. 6. Rozłupka Geranium. 7. Uskrzydlony orzeszek klonu. 8. Uskrzydlony orzeszek wiązu. 9. Mieszek ostróżki (Delphinium). 10. Strąk grochu. 11. Puszka fiołka, pękająca na trzy części. 12. Puszka maku, otwierająca się dziurkami. 13. Puszka Anagallis, otwierająca się wieczkiem. 14. Łuszczyna Brassica. 15. Łuszczynka Cochlearia. 16. Jagoda Atropa (wilcza jagoda). 16a. Przekrój przez jagodę. 17. Mięsisty pestczak moreli. 18. Mięsisty owoc jabłoni (Pirus). 19. Owoc złożony jeżyny (Rubus).

Nasiona.

20. Burmannia longifolia. $^{10}/_{1}$. 21. Stanhopea oculata; silnie powiększ. 22. Typha. Silnie powiększ. 23. Physostigma venenosum. $^{3}/_{4}$. 24. Viola tricolor. $^{7}/_{1}$. 24a. Przekrój przez nasienie Viola tricolor. 25. Ricinus communis. $^{3}/_{1}$. 26. Myristica moschata (orzech muszkatołowy). 27. Convolvulus arvensis (powój). $^{8}/_{1}$. 28. Elettaria cardamomum. $^{4}/_{1}$. 28a. Przekrój przez Elettaria. 29. Anamirta cocculus. $^{3}/_{1}$. 29a. Przekrój przez Anamirta. 30. Agrostemma githago (kąkol). $^{8}/_{1}$. 30a. Przekrój przez Agrostemma. 31. Phoenix dactylifera (palma daktylowa). a) część przednia, b) c. tylna. 32. Coffea arabica (drzewo kawowe). a) strona grzbietowa, b) brzuszna, c) przekrój przez nasionko kawy. 33. Cuscuta epilinum (kanianka lnowa). a) nasiono powiększ., b) w przekroju, c) silniej powiększ., d) zarodek. 34. Epilobium angustifolium (wierzchówka) z nasionami. $^{1}/_{1}$. 25. Lepigonum marginatum, uskrzydlone nasienie (powiększ.).

Owoce, w potocznem słowa znaczeniu wyłącznie o. jadalne (por. Owoc) bądź w stanie surowym, bądź w postaci licznych przetworów. Według budowy dzielimy o. na: 1. o. pestkowe (wiśnie, śliwki i t. p.), 2. o. ziarnkowe (jabłka, gruszki), 3. jagody, 4. orzechy (orzech włoski, laskowy, ziemny, kasztan, migdał itp.). Według czasu dojrzewania dzielimy owoce na: 1. letnie, nietrwałe, konsumowane na świeżo, 2. jesienne i 3. zimowe, dające się przeważnie przechowywać aż do następnego zbioru.

Głównym składnikiem o. jest woda. Słodkie owoce bogate w cukier zawierają go pod postacią cukru owocowego (fruktozy), gronowego lub trzcinowego (sacharozy). Jędrność o. zależy od zawartości ciał pektynowych i błonnika. Kwaskowaty smak o. zależny jest w głównej mierze od zawartości kwasów: jabłkowego, cytrynowego, winowego i szczawiowego. Garbniki powodują smak cierpki. Mączka (skrobia) występuje w większych ilościach w bananach i o. drzewa chlebowego. (Poza tem skrobia znajduje się w większej ilości jedynie w o. niedojrz.).

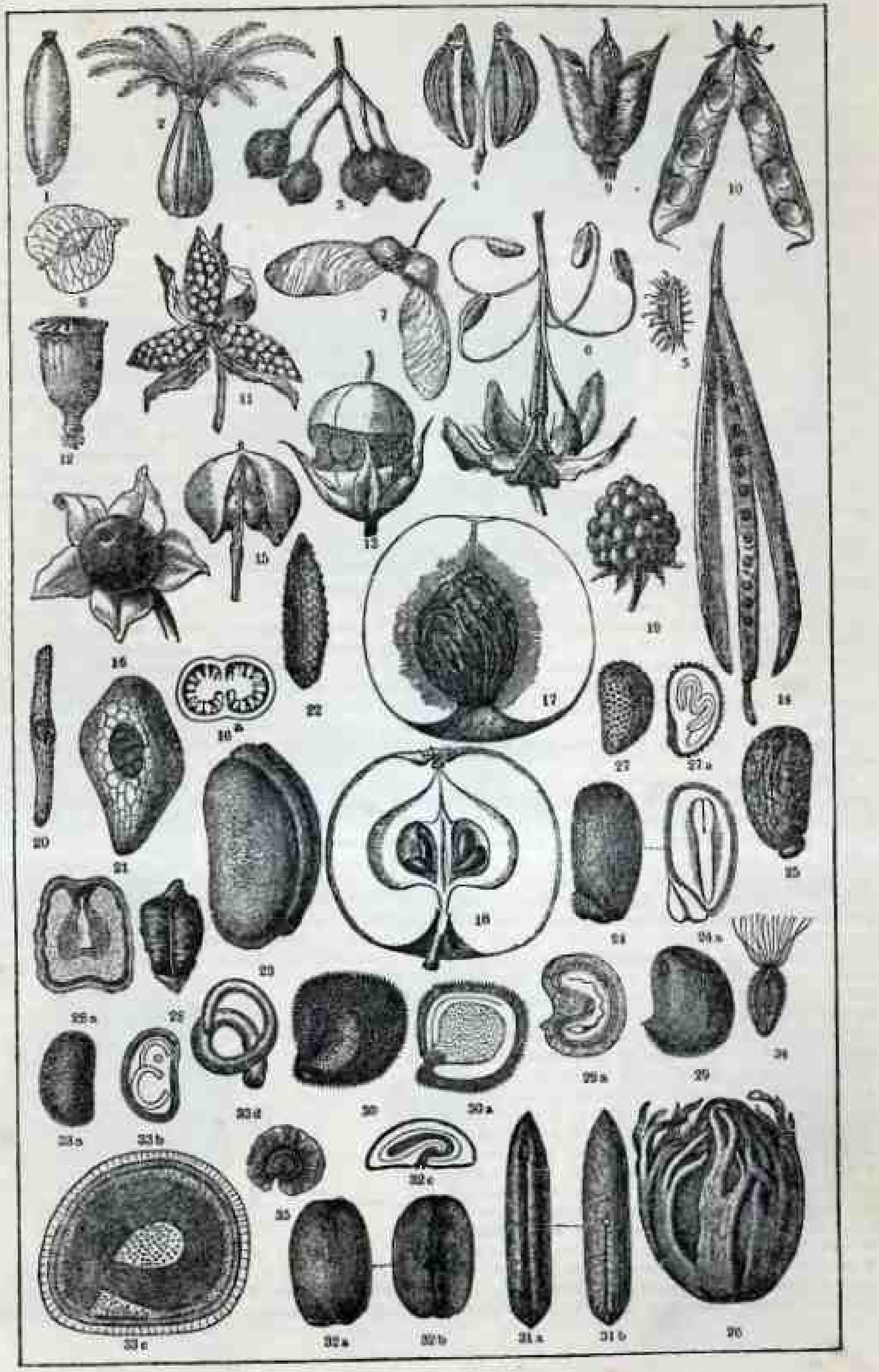

Wyższy % tłuszczu zawierają oliwki. Różnorodnym ciałom lotnym i olejkom aromatycznym zawdzięczają o. charakterystyczny swój zapach. Wosk nadaje połysk łupinie o. (szadź), liczne zaś barwniki organiczne zabarwiają miąższ i skórkę. Własności odżywcze o. polegają na zawartości organicznie związanych soli miner. i witamin, których obfitość w świeżych o. skłoniła nowoczesne lecznictwo do stosowania różnorodnych kuracyj i diet owocowych.

O. stanowią bądź surowy przedmiot konsumpcji (o. deserowe, stołowe), bądź też pod postacią różnorakich przetworów. Wartość towaru zależy od starannego zbioru, przesortowania, opakowania i umiejętnego przechowania. Do przechowywania większej ilości o. zimowych służą suche, przewiewne i ciemne składy. Temperatura składów nie powinna przekraczać + 5° C. Jeden z najpospolitszych sposobów konserwowania o. polega na ich suszeniu bądź naturalnem (suszenie skrawków na wolnem powietrzu, bądź też w specjalnych suszarniach sztucznie podgrzewanych). O. suszone, t. zw. „susz" zawierają ok. 30% wody. — Dalsza przeróbka o. stanowi bogatą gałąź przemysłu spożywczego, jak konserwy, kompoty, marmelady, powidła, galarety, konfitury, o. kandyzowane, marynaty i t. p. oraz przetwory płynne, jak soki, syropy, wina, octy, wódki i nalewki oraz niefermentowane napoje bezalkohol. Najgorsze sorty (o. niedojrzałe i opadłe) stanowią karmę dla bydła i nierogacizny. — P. też artyk. Konserwy, Owocowe soki, Owocowe wino, Sadownictwo.

Owoce morza, ob. Frutti di mare.

Owocnik, w kształcie kapelusza, dzbanka, pałki i t. d. zawiera narządy rozrodcze wyższych grzybów.

Owocostan, połączenie wielu owoców w jedną całość.

Owocowe soki. Owoce rozdrabnia się i wyciska z nich sok albo bezpośrednio, albo po 24 godz., pozwalając przez ten czas rozwinąć się fermentacji alkoholowej. W tym drugim wypadku wydatek soku jest większy. Następnie gotuje się sok z cukrem, zagęszcza aż do konsystencji syropu i zlewa do flaszek. Tak przygotowany może przetrwać bez zmiany przez dłuższy czas.

Owocowe wino, przefermentowany sok owoców (ale nie winogron). Największe znaczenie ma jabłecznik. Dojrzałe i dorodne jabłka soczystych odmian jesiennych płucze się, rozdrabnia na krajalnicach i rozgniata między walcami. Miąższ wraz z sokiem pozostawia się w otwartych kadziach przez 12 godzin, poczem wyciska się sok w prasach, cedzi przez płótno i poddaje fermentacji w beczkach. Po burzliwej fermentacji odciąga się moszcz z ponad osadu drożdżowego i zlewa do beczek ustawionych w chłodnej piwnicy. Po roku jest wino, odciągnięte ponownie z ponad osadu drożdżowego, zdatne do picia. Ma kwaskowaty smak i zawiera poniżej 10% alkoholu. Deserowe wina słodkie, mające do 13% alkoholu, wyrabia się z dodatkiem cukru. W podobny sposób wyrabia się wino z gruszek. Sok jagód, jak porzeczek, agrestu, borówek i ostrężnic daje również dobre wino, jednak ze względu na wysoką zawartość kwasu musi być uprzednio rozcieńczony wodą i dosłodzony cukrem.

Owocowy cukier, ob. Fruktoza.

Owoców gnicie, objawy rozkładania się owoców, spowodowane przez bakterje lub grzyby (Mucor, Botrytis, Sclerotinia). Najczęściej spotykana jest „zgnilizna moniljowa", powodująca gnicie najrozmaitszych owoców i zgnilizna czarna na jabłkach.

Owoidy, jajowatego kształtu konkrecje wapienne, występujące w jurajskich iłach wapnistych (margleowoidowe).

Owomaltyna, środek odżywczy, sporządzony z jaj, mleka, bogatych w diastazę ekstraktów słodowych i kakao, przy zachowaniu pełnowartościowości witamin. Lecznicze zastosowanie przy chorobach płuc, anemji, neurastenji i przemiany materji.

Owosso, miasto w stanie Michigan (Ameryka płn.), na płn.-wsch. od Lansing z 12.575 mieszk.

Owrucz, miasto na Ukrainie, w okręgu Korosteń, nad rz. Norynią, przy kolei: Żłobin—Korosteń z 5.896 mieszk. i przemysłem młynarskim. Prastary ten gród ruski był już 977 stolicą księstwa Drewlan, a za czasów polskich (do 1793 r.) ośrodkiem powiatu w wojew. kijowskiem.

Owrzodzenie, ob. Wrzód.

Owsik, inaczej glistnica (ob.).

Owsiński Kazimierz, polski artysta dramatyczny, (1752—1798), od r. 1774 występował w Warszawie; słynął głównie w rolach amantów.

Owulacja (nowołac.), wydobycie się komórki jajowej z pękniętego pęcherzyka (folikułu), u wielu zwierząt kręgowych i człowieka niezależnie od zapłodnienia, czasami przez zapłodnienie wywołane (króliki) lub przyspieszone (koty). U człowieka o. przypada co cztery tygodnie razem z menstruacją, w ciągu życia oswobadza się najwyżej 400 jajeczek, z których reszta pozostaje w jajniku i marnieje. Opróżniony pęcherzyk zamienia się w ciałko żółte.

Oxalidaceae (szczawikowate), rodzina dwuliściennych z rzędu Gruinales. Należą tu rośliny zielne, rzadziej drzewiaste o liściach naprzemianległych, często złożonych. Kwiaty promieniste, 5-dzielne, 10 pręcików, słupek 5-komorowy, owocem puszka lub jagoda. Najważniejsze rodzaje: Oxalis, Biophytum, Averrhoa.

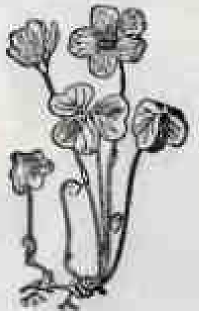

Oxalis acetosella.

Oxalis L. (szczawik), rodzaj, należący do Oxalidaceae, kłącze pokryte mięsistemi łuskami,

1. Sygnet egipski. 2. Klamra; Indje, w. XIX. 3. Pierścień (okr. Merowingów). 4. Fibula Indjan Cherokee. 5. Branzoleta egipska, ok. Nar. Chr. 6. Kolczyk z Cypru; ok. 1000 prz. Chr. 7. Fibula (wczesne chrześcijaństwo). 8. Diadem z Myken. 9. Fibula (okr. Karolingów). 10. Falera rzymska. 11. Krzyż (wczesne chrześcijaństwo). 12. Branzoleta (wczesne chrześcijaństwo). 13. Fibula romańska. 14. Fibula (okr. Karolingów). 15. Agrafa romańska.

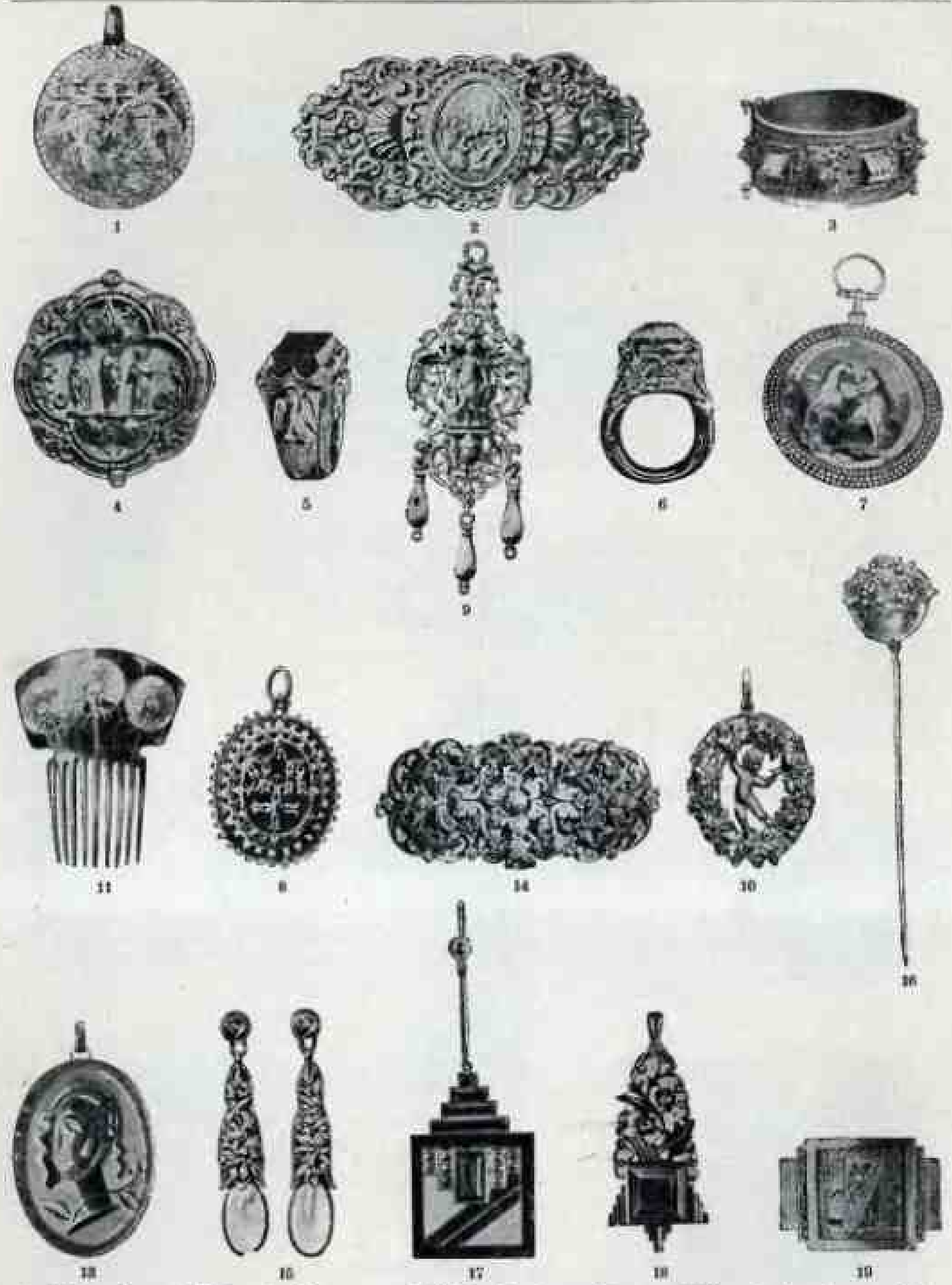

1. Wisiorek; w. XIV. 2. Klamra; w. XVIII. 3. Branzoleta; w. XIV. 4. Agrafa; w. XV. 5. Pierścień pontyfikalny Sykstusa IV.; w. XV. 6. Pierścień pontyfikalny Leona XIII.; 1893. 7. Wisiorek; Francja, ok. 1800. 8. Wisiorek; Niemcy, w. XVI. 9. Wisiorek, ok. 1600. 14. Klamra; w. XVII. 16. Szpila; w. XVII. 10, 11, 13, 15, 17, 18, 19. Współczesne wyroby jubilerskie (1910—30).

liście trójlistkowe, sok silnie kwaśny, kwiaty białe, czerwone lub żółte. Występuje w licznych gatunkach, głównie w płd. Afryce, płd. Ameryce, mniej licznie w Europie. O. acetosella L. (s z c z a w i k z a j ę c z y), rośnie w lasach bogatych w humus; w Polsce pospolity w całym kraju, poza Europą środkową występuje na Syberji, w Ameryce płn. Dawniej miał zastosowanie w medycynie. O. deppei Lodd. z Peru, hodowany często jako roślina doniczkowa. Płd.-amerykański O. tuberosa Molin. i O. carnosa Molin. dostarczają jadalnych kłączy.

Oxaluria, ob. Oksalurja.

A. Oxenstierna.

Oxenstierna, stara, szwedzka rodzina szlachecka, 1561 baronowska, 1645 hrabiowska.

1. Axel, (1583—1654), mianowany 1612 kanclerzem, wywierał decydujący wpływ na politykę państwa, zawarł pokój z Danją (1613) i Rosją (1617), towarzyszył Gust. Adolfowi na wyprawach przeciw Polsce, 1626 gubernator zdobytych Prus, po śmierci króla zjednoczył większość ewangelickich stanów Niemiec w związku w Heilbronn (1633). Również konstytucja 1634 była głównie jego dziełem. Od 1636 sprawował opiekuńcze rządy za Krystynę, u której popadł później w niełaskę; Karol Gustaw przywrócił mu pełne zaufanie. O. należy do najwybitniejszych mężów stanu swojej epoki; wady jego: pycha i żądza władzy wystąpiły najaw dopiero po śmierci Gust. Adolfa, któremu był wiernie oddany. „A. O.s skrifter och brefvexling" (wyd. 1888, nn., dotąd 19 t.).

2. Jan, syn poprz., (1611—1657), reprezentował Szwecję na kongresie westfalskim, 1655 kanclerz uniwersytetu w Greifswald.

3. Bengt, (1623—1702), 1662 gubernator Inflant, potem prezes kancelarji, 1697 członek regencji, po dojściu do pełnoletności Karola XII. stracił wpływ na rządy.

4. Erik, brat poprz., (1624—1656), 1646 gubernator Estonji, 1654 kanclerz, towarzyszył Karolowi Gustawowi do Prus, gdzie prowadził rokowania z Brandenburgją i Holandją.

5. Johan Gabriel, hr., poeta szwedzki, (1750—1818), przedstawiciel poezji gustawowskiej, był pod wpływem Rousseau'a. Wyd. zbior. 1805—26, 5 t.

Oxford (łac. Oxonia), stolica hrabstwa O. w Anglji, między rz. Cherwell i Tamizą, która tu się nazywa Isis. O. ma 56.800 mieszk., gotycką katedrę i kilka starych kościołów (m. i. uniwersytecki kościół Panny Marji z 1300—1498), a wreszcie słynny u n i w e r s y t e t z XIII. w., składający się z członków 22 „Colleges" i 2 prywatnych „Halls" (w 1927/28 — 4.417 studentów). Kolegja są następujące: Saint Edmund Hall (założ. ok. 1220), University (1249), Balliol (1263), Merton (1264), Hertford (1282), Exeter (1314), Oriel (1326), Queen's (1340), New (1379), Lincoln, All Souls i Magdalen (XV. w.), Brasenose, Corpus Christi, Christ Church, Trinity, Saint John's i Jesus (XVI. w.), Wadham i Pembroke (XVII. w.), Worcester (XVIII. w.) i Keble (1871), a dla studentek: Lady Margaret i Cherwell Hall, oraz kolegja: Somerville, Saint Hugh's i Saint Hilda's (XIX. w.). Nie należy do uniwersytetu 6 kolegjów teologicznych. Każde kolegjum ma swą, zazwyczaj starą i bogatą bibljotekę. Do uniwersytetu należy również słynna bibljoteka Bodlejańska (od 1602) z 1.250.000 tomów, 2.500.000 druków i 40.000 rękopisów; dalej bibl. Radcliffe'a i filologiczna bibl. Tayloriańska, a wreszcie archeolog. Ashmolean - Museum, etnolog. Pitt-Rivers Museum, galerja sztuki, muzeum przyrodnicze, 2 obserwatorja astron., ogród botaniczny, drukarnia uniwersytecka i i. Uniwersytet dzieli się na 10 wydziałów (teologja, prawo, medycyna, humanistyka, historja nowożytna, anglistyka, filologja europejska, filologja orjentalna, matematyka i fizyka, biologja). Rok szkolny dzieli się na 3 trymestry (terms), każdy po 8 tygodni.

Oxford, nazwa wielu miast w Stanach Zjedn. Am. Płn., m. i. miasto w stanie Missisipi, na płd.-wsch. od Memphis, z 3.000 mieszk. i uniwersytetem stanowym (od 1848).

Oxford, ang. tytuł szlachecki, udzielony m. i. 1924 H. H. Asquithowi (ob.).

Oxford Robert Harley, ang. polityk, (1661—1724), zwolennik Wilhelma Orańskiego, wpływowy członek Izby Gmin, 1710—14 premjer, wywarł decydujący wpływ na zawarcie pokoju utrechckiego i uregulowanie kwestji następstwa tronu, 1715 oskarżony o zdradę stanu, 1717 uwolniony. Zbiór jego książek i rękopisów, zakupiony 1743 przez państwo, stanowi podstawę Muzeum Brytyjskiego.

Oxford, silna tkanina bawełniana prążkowana lub kratkowana, używana na koszule sportowe i robotnicze.

Oxford University Press, tyle co Clarendon Press (ob.).

Oxfordshire, hrabstwo w środkowej Anglji z 1.939 km^2 i 191.350 mieszk. Stolicą jest O x f o r d.

Oxiński *Józef*, dowódca partji powstańczej w 1863/4, (1840—1908), wychowanek szkoły wojskowej w Cuneo, stoczył kilkadziesiąt potyczek, przeważnie w Kaliskiem; zczasem został naczelnikiem sił zbrojnych pow. piotrkowskiego. Po upadku powstania ukończył studja techniczne w Paryżu, poczem objął posadę inżyniera Wydziału Krajowego we Lwowie.

Oxonia, nowołac. nazwa miasta Oxford (ob.).

Oxus, łacińska nazwa Amu-Darji.

Oxycoccos (Tourn.) Adans (ż ó r a w i n a), roślina z rodziny Ericaceae. O. quadripetala Gilib (ż. b ł o t n a), krzew o delikatnych, pełzających łodyżkach, liście drobne, zimotrwałe, brzegiem

podwinięte, zwierzchu zielone, spodem sinobiałe, kwiaty różowe o płatkach wdół odgiętych, jagody czerwone. Rośnie na torfowiskach. W Polsce na całym niżu z wyjątkiem Podola i Pokucia stepowego.

Oxygenium (łac.), tlen (ob.).

Oxymel, mieszanina octu i miodu, używana niekiedy w lecznictwie.

Oxyrhynchos, znaczne staroegipskie miasto, w miejscu dzisiejszego Behnesa w Fajum, na skraju pustyni, było głównem miastem nomu i ośrodkiem kultu Seta. Znaleziono tutaj greckie papirusy („Przypowieści Jezusa", części nieznanej zresztą ewangelji, wykazy podatkowe, testamenty, listy i t. p.), obecnie w Kairo i w Oxfordzie.

Oxytonon (greck.), wyraz z akcentem (acutus) na ostatniej zgłosce.

Oyama ks. Iwao, feldmarszałek japoński, (1842—1916), dowodził w czasie wojny z Rosją 1904—05 armją lądową, należał do doradców cesarza.

Oyapoc, rzeka na granicy franc. Gujany i stanu Para (Brazylja), długa 485 km. Wypływa z gór Tumuc-Humac, a uchodzi do Antlantyku.

Oyonnax, miasto w depart. Ain (Francja), w górach Jura z 10.083 mieszk. i fabr. wyrobów celuloidowych.

Oz, długi wał, złożony z warstwowanego żwiru, ciągnący się poza moreną czołową, prostopadle do niej jako osad wód podlodowcowych. Ozy powstały w tunelach i szczelinach podlodowcowych przez akumulację strumienia podlodowego, który nagromadzał żwir i piasek przy swem ujściu nazewnątrz krawędzi lodowca, a przy cofaniu się tegoż tworzył się podłużny wał o dość stromych zboczach i wypukłym grzbiecie. Kierunek zatem ozów świadczy o kierunku ruchu lodowca.

Ozaena (greck.), ozena, choroba nosa, która przebiega z zanikiem błony śluzowej nosa, przyczem wydziela się zasychająca wydzielina cuchnąca. Przyczyna nieznana. L e c z e n i e: przepłukiwania, tampony.

Ozanam Frédéric, franc. historyk i filozof, (1813—1853)), od 1841 prof. obcych literatur w Sorbonie, należał wraz z Lacordairem i in. do bojowników katolickiej demokracji, w dziełach swych wykazywał kulturalną rolę kościoła w średniowieczu: „Oeuvres complètes" (1862—65, 11 t.).

Ozark Mountains, odosobnione, lesiste góry w Stanach Zjedn. Am. Płn., między dolnym biegiem Missouri i górnym Red River, przecięte rzeką Arkansas, a zajmujące ok. 200.000 km². Góry O. zbudowane ze skał karbońskich, sylurskich i kambryjskich są silnie zmieszczone i zaokrąglone (Mount Magazine, 850 m). Jedynie część płd. gór O., mianowicie góry W a s h i t a - M o u n t a i n s, oddzielone od reszty pęknięciami i zapadlinami, są zbudowane ze skał twardych i tworzą wyraźne i długie łańcuchy górskie. Góry O. obfitują w ołów, cynę i boksyt.

Ozdobniki, w m u z y c e ogólna nazwa na określenie ornamentów, fioritur, agréments i t. p., złożonych z drobnych nut. Dawniej zostawiano ich wykonanie swobodzie śpiewaka lub instrumentalisty, dopiero od J. S. Bacha nadano im ściśle określoną i urytmizowaną postać. Najważniejsze o. są: t r y l e r, m o r d e n t i o b i e g n i k, nadto p r z e d n u t k a (a p p o g g i a t u r a) długa i krótka.

Ozdoby, w s z e r s z e m znaczeniu tego słowa, są środkami do wyróżnienia własnej swej osoby, z pośród otoczenia, głównie w celu zadziałania na płeć odmienną, niekiedy w celach magicznych. Pierwotnie starał się człowiek przyozdobić przez zabiegi takie, jak tatuaż, deformacje głowy, malowanie się, zawieszanie na sobie rozmaitych przedmiotów, które często umieszczał w przekłutych w tym celu uszach, wargach, nosie, nie mówiąc już o włosach, które jużto układano rozmaicie, już też umieszczano w nich przeróżne o. — W znaczeniu ś c i ś l e j s z e m o. nazywamy wszystko to, co człowiek nosi na sobie w celu korzystnego podkreślenia i uwydatnienia swych właściwości. Wśród nich można wyróżnić: 1) pierścienie, noszone na tych częściach ciała, które mało zmieniają swój kształt (głowa, szyja, odnóża). 2) O. zwisające, jak kolczyki, łańcuchy, wstęgi, warkocze, stroje fałdziste, nadające postaci charakter spokoju i umiaru. 3) O. symbolizujące ruch ciała (pióra orle u Indjan i t. p.). 4) O. nadające poszczególnym częściom ciała bardziej imponujący wygląd (hełmy, cylindry, krynoliny, krezy etc.). 5) Ozdobne szaty, działające swą barwą, rodzajem tkaniny, krojem etc. Nie wszystko jednak, co ma pozory o., jest nią wyłącznie; wiele o. było dawniej amuletami, inne znów są odznaką godności, płci, ludu, warstwy społecznej etc. W miarę rozwoju kultury o. tracą swe znaczenie na rzecz środków, podkreślających bardziej wartość duchową człowieka.

O. występują we wszystkich epokach i u wszystkich ludów. Na wysokim poziomie artystycznym i technicznym stały już o. E g i p c j a n; wpływy ich odbijają się na o. R z y m i a n i E t r u s k ó w. Ostatni mieli być wynalazcami szpil i fibul (zapinek), które aż po średniowiecze były ulubionemi o. w Europie płn. (por. tab. Kultura metalowej epoki, t. X.). Najwyżej wśród starożytnych pod względem artystycznego wykonania o. stoją G r e c y, którzy odpowiednią techniką umieli podnieść ich barwność i żywość. Znana Rzymianom wysoka technika złotnicza B i z a n c j u m, oraz wyzyskiwanie przy wyrobie o. wszelkich szlachetnych i półszlachetnych kamieni, korali, pereł etc., wywierają wpływ na średniowieczny styl romański, z o. którego, jak również i późniejszego, gotyckiego, niewiele zachowało się do naszych czasów, choć w. XIV. i XV. słyną z wielkiego zbytku w tej dziedzinie. O. renesansu, zwłaszcza z w. XVI. odznaczają się bardzo subtelną stylizacją ornamentów; w. XVII. przynosi naturalistyczny charakter o., prowadzący w XVIII. w. do wytworzenia się stylu rokoko. W w. XIX., wraz z uprzywilejowaniem diamentu o. tracą swą barwność. — Charakterystyczne o., wyróżniające się filigranową techniką (por. Filigran), wytworzyły ludy wschodnie i te europejskie, u których utrzymały się stroje ludowe i przemysł domowy (u nas np. Huculi). Współczesny przemysł artystyczny usiłuje zerwać z naśladownictwem dawnych stylów i wytworzyć styl własny. Przeciwstawia on o.

renesansowym, które z końcem ubiegłego wieku znowu stały się modnemi, stylizowany ornament o motywach naturalnych i geometrycznych; w czasach ostatnich istnieje nawet tendencja do stwarzania form nowych, fantastycznych.

Ozea, ob. Parnes.

Ozeasz, ob. Hozea.

Ozene, u Ptolemeusza nazwa w II. w. po Chr. kwitnącego głównego miasta państwa Larike w zach. Indjach centralnych.

Ozierow Władysław Aleksandrowicz, rosyjski pisarz dramat., (1770—1816), autor tragedyj pseudoklasycznych: „Edyp w Atenach" (1804), „Fingal" (1805), „Dmitrij Donskoj" (1807) i in.

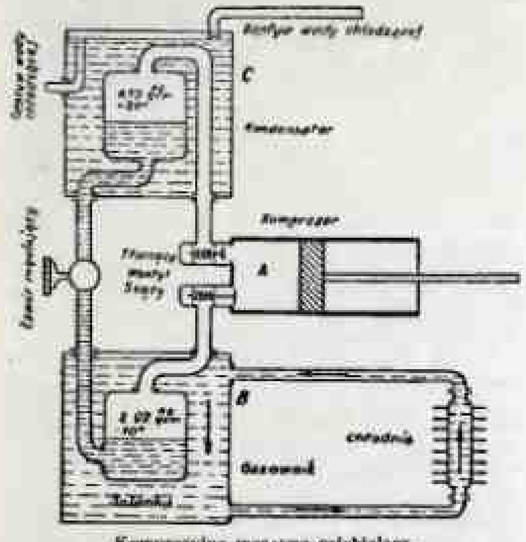

Kompresyjna maszyna oziębiająca.

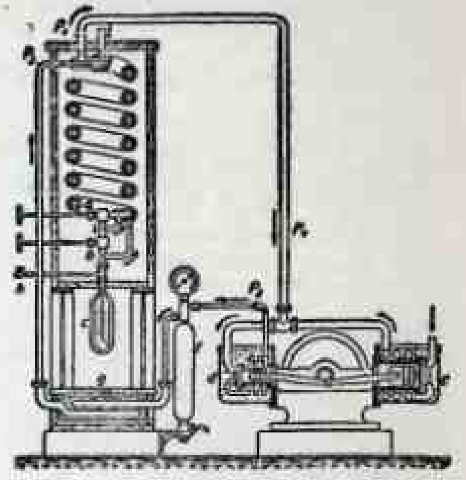

Maszyna Lindego do skraplania powietrza.

Oziębiające maszyny. Zasada: Wszystkie ciała gazowe przy ściskaniu wydzielają, a przy rozprężaniu pochłaniają ciepło. Jeżeli ciepło ściskania zostanie przez otoczenie odebrane, to gaz przy rozprężaniu pobiera ciepło z otoczenia, powodując w niem w ten sposób obniżenie temperatury. Na tej zasadzie zbudowano wiele typów m. o., z pośród których największe znaczenie praktyczne posiada k o m p r e s y j n a m a s z y n a, pracująca amonjakiem, przedstawiona schematycznie na rysunku. W kondensatorze C, otoczonym wodą chłodzącą, znajduje się płynny amonjak, który przez zawór regulacyjny przelewa się do gazownika B. Kompresor A, zaopatrzony w wentyl ssący i tłoczący, ssie pary amonjaku z gazownika, spręża je i wtłacza do kondensatora, w którym ulegają skropleniu. W kondensatorze panuje ciśnienie 8,70 at., w gazowniku 2,92 at. Przy tej różnicy ciśnień spada temperatura z $+20°$ w kondensatorze na $-10°$ w gazowniku. Gazownik otacza solanka, krążąca stale, za pośrednictwem pompy, między maszyną a miejscem, które ma być przez nią oziębiane. W praktyce zbudowany jest zarówno kondensator, jak i gazownik w formie wężownicy. Na rysunku zaznaczono je dla przejrzystości w formie zbiorników. M. o. znajdują zastosowanie przedewszystkiem przy k o n s e r w a c j i ś r o d k ó w s p o ż y w c z y c h w c h ł o d n i a c h i przy f a b r y k a c j i s z t u c z n e g o l o d u, która polega na tem, że do basenu z oziębioną solanką zanurza się metalowe formy wypełnione wodą i utworzone słupy lodu z tych form wydobywa. — Do s k r o p l e n i a p o w i e t r z a używana jest w przemyśle m. o. L i n d e g o, przedstawiona schematycznie na rysunku. Do sprężenia powietrza służy dwuokresowy kompresor. W cylindrze niskiego ciśnienia e zostaje powietrze ścieśnione do 20 at., poczem przechodzi do cylindra wysokiego ciśnienia d, w którym doprowadza się ścieśnienie do 200 at. Cylindry kompresora chłodzone są wodą. Sprężone powietrze wędruje teraz do oddzielacza f, gdzie zostaje przy pomocy środków odciągających wodę osuszone, poczem do oziębiacza g, w którym ochładza się je mieszaniną oziębiającą. Następnie wędruje przez wężownicę, zrobioną z trzech rur złożonych jedna w drugą współśrodkowo. Powietrze ścieśnione na 200 at. wpada do najmniejszej rury wewnętrznej P_2 i, opuszczając ją, zostaje przez wentyl regulacyjny a skierowane do środkowej rury P_1, przyczem rozpręża się z 200 na 20 at. i przez to silnie oziębia, gdyż zmniejszeniu ciśnienia o 1 at. odpowiada obniżenie temp. o ¼ stopnia. Rurą P_1 wraca powietrze w odwrotnym kierunku, oziębia po drodze partję, wędrującą przez rurę P_2, samo zaś dostaje się zpowrotem do kompresora. Gdy temperatura powietrza w ten sposób dostatecznie się obniży, otwiera się wentyl b, kompresja powietrza spada z 20 do 1 at., temperatura obniża się poniżej punktu wrzenia powietrza pod normalnem ciśnieniem i rozpoczyna się skroplenie do zbiornika c. Wentyl b reguluje się w ten sposób, aby tylko część powietrza przezeń przepływała, większość wraca stale rurą P_1, zaś z powietrza, przechodzącego przez wentyl b, również tylko część ulega skropleniu, a większość uchodzi najzewnętrzniejszą rurą, spełniając po drodze rolę dalszego oziębia-

cza. W ten sposób maszyna pracuje nieprzerwanie. Przy h odpuszcza się skroplone powietrze ze zbiornika. Zastosowanie, ob. Powietrze.

Oziębianie, w znaczeniu technicznem rozmyślne i dające się regulować obniżanie temperatury. Materjał rozgrzany wyrównuje temperaturę z otoczeniem drogą przewodnictwa i promieniowania ciepła. Wyrównanie to można przyspieszyć przez zastosowanie zimnego otoczenia, ponadto u ciał płynnych przez zwiększenie powierzchni parowania, u gazowych przez zmniejszenie ciśnienia. Wszystkie te sposoby używane są w technice przy zastosowaniu chłodnic, oziębiaczy spływowych, maszyn oziębiających (ob.) i t. p.

Oziminy, rośliny uprawne, ściślej zboża, wysiewane w jesieni, tak, aby przed nastaniem zimy mogły się dobrze zakorzenić. Siew oziminy możliwy jest tylko w klimacie umiarkowanym (strefa zbóż ozimych). Zima ostra, beześnieżna, wietrzna, także długotrwałe deszcze w jesieni lub na wiosnę powodują zmarznięcie, wywianie, wyprzenie i gnicie zasiewów ozimych. Zboża ozime, jak żyto, po części pszenice i jęczmienie, dają plony wcześniejsze i zwykle obfitsze od zbóż j a r y c h cz. wysiewanych na wiosnę.

Ozokeryt (z greck., w o s k z i e m n y), mieszanina stałych węglowodorów, głównie szeregu parafinowego, występująca w przyrodzie w postaci brunatnej, miękkiej masy, woni nafty. Topi się, zależnie od składu, w temperaturach od 58°—98°. Łatwo rozpuszcza się w olejach tłustych, trudno w alkoholu i eterze; w wodzie nie rozpuszcza się zupełnie. Występuje w warstwach powierzchniowych, zwykle wraz z ropą naftową. Największe kopalnie o. znajdują się w Małopolsce (Borysław, Wolanka, Truskawiec i t. d.), poza tem w okolicach morza Kaspijskiego, na Węgrzech, w Rumunji i t. d. Przy rafinowaniu o. zapomocą kwasu siarkowego i odbarwników otrzymuje się c e r e z y n ę, zbliżoną co do własności do parafiny. Cerezyny używa się do wyrobu świec, impregnacji drzewa, wyrobu past, konserwowania skóry i t. d. Oprócz tego znalazła zastosowanie jako surogat wosku pszczelnego.

Ozolowie (greck. „cuchnący"), ozolijscy Lokrowie, ob. Lokris.

Ozon (z greck.) O_3, allotropowa odmiana tlenu, występująca w powietrzu, zwłaszcza w górnych jego warstwach, gdzie tworzy się z tlenu pod wpływem promieni ultrafioletowych; od o. pochodzi charakteryst. zapach po piorunie. Powstaje również przy elektrolizie wody i pod wpływem ciemnych wyładowań elektrycznych w atmosferze tlenu. Praktyczne zastosowanie znalazła metoda ostatnia (rury ozonizacyjne, o z o n i z a t o r y). O. jest gazem barwy niebieskiej, o woni zbliżonej do zapachu chloru; gęstość (powietrze = 1) wynosi 1,658; w —112,3° skrapla się na ciecz niebieską. W wodzie rozpuszcza się w niewielkim stopniu, lepiej natomiast w olejkach eterycznych, czterochlorku węgla i t. d. Już w zwykłej temperaturze rozkłada się na tlen z wydzieleniem ciepła. Działa silnie utleniająco, zwykle tylko w obecności wody. Np. srebro utlenia do nadtlenku, jodowodór do jodu, atakuje kauczuk, odbarwia ciała zabarwione i t. d. — W t e c h n i c e używa się o. przedewszystkiem do sterylizacji wody, rzadziej do oczyszczania powietrza. Obecność o. w pobliżu pracujących maszyn elektrycznych (zapach o.) stwierdził 1785 M. van Marum, jako allotropową odmianę tlenu określił go De la Rive. Wedł. Harriesa istnieje druga modyfikacja tlenu, o k s o z o n O_4.

Ozorków, miasto w pow. Łęczyca (woj. łódzkie), nad rz. Bzurą, przy kolei: Zgierz—Kutno i linji wąskotorowej: Krośniewice— Stryków, 46 km na płn.-zach. od Łodzi, z 12.589 mieszk. i znacznym p r z e m y s ł e m w ł ó k i e n n i c z y m, a poza tem posiada fabr. kafli i wódek, wyrób gotowych ubrań, młyny, garbarnie i znaczny handel (ob. *Łódź*). Rozwój przemysłu tkackiego i przędzalniczego w O. datuje się od 1811 r., miastem został O. w 1816 r. W 1930 odkryto w O. źródła mineralne.

Ozotypja, sposób sporządzania odbitek, polegający na sprasowaniu naświetlonego papieru chromożelatynowego z nienaczalonym, fotograficznym papierem pigmentowym.

Ozylja (Ösel, est. Saare), wyspa u wejścia do zatoki Ryskiej u wybrzeży Estonji, oddzielona cieśniną Soela od wyspy Dagö i Małą cieśniną od Moonu, ma 2.618 km² i ok. 51.000 mieszk. Wyspa tworzy wysoką do 54 m płytę wapienną, o silnie rozczłonkowanych (półwysep Sworbe na płd.), stromych wybrzeżach. Okręg O. (z wyspą Moon) ma 2.925 km² i 57.200 mieszk. Stolicą jest A r e n s b u r g. Wyspa została w 1227 podbita przez biskupa Rygi, od 1559 należała do Danji, od 1645 do Szwecji, a w 1721—1918 do Rosji.

Ozymandias, według Diodora staroegipski król, którego grobowiec wpobliżu Teb opisuje. Opis odnosi się do R a m e s s e u m, świątyni grobowej Ramzesa II., leżącej koło Medinet Habu. Imię O. (u Strabona Ismendes) jest przekręconem imieniem Ramzesa II. User-ma-re (Usimare).

Ozyrys.

Ozyrys (Osiris), syn egipskiego boga ziemi Geb i bogini nieba Nut, małżonek swej siostry Izydy (ob.), ojciec Horosa (ob.). Pierwotnie bóg lokalny Abydos, stał się bóstwem słońca zachodzącego, potem władcą kraju zmarłych. Zginął z ręki brata swojego Setha, który poćwiartował jego zwłoki na 14 części i rozproszył je po całym kraju. Izyda odszukała je i pochowała w miejscu znalezienia; stąd wielka ilość grobów O. w Egipcie. Syn O., Horos, podjął, dla pomszczenia śmierci ojca, walkę z Sethem i pokonał boga ciemności; O. zmartwychwstał i został władcą kraju zmarłych. — O. stał się najpopularniejszem bóstwem Egipcjan; przedstawiano go jako mumję z zakrzywioną laską i biczem, oznakami władzy, na głowie czapka ozdobiona z obu stron strusiemi piórami.

Ożadowate (Aplysiidae), rodzina bokoskrzelnych ślimaków o skorupce wewn. cienkiej, okrytej płaszczem, pod którego fałdem mieszczą się skrzela. Niektóre wydzielają ciecz purpurową. Prowadzą drapieżny tryb życia. O ż a d a p o s p o l i t a (Aplysia depilans L.) zamieszkuje europejskie morza, u Rzymian uchodziła za jadowitą, używano jej do przyrządzania napojów trujących.

Ożanka, p. Teucrium i Veronica.

Ożarowski, 1. Jerzy, oboźny w. kor., († 1741), marszałek na sejmach 1732 i 1733, w czasie bezkrólewia gorący stronnik Leszczyńskiego, odbył 1735 poselstwo do Wersalu i zawarł z kardynałem Fleury imieniem stronnictwa Stanisławowskiego traktat przymierza zaczepno-odpornego, który wszelako pozbawiony był znaczenia, gdyż o tydzień później Francja w pokoju z Austrją uznała elekcję Augusta III.

2. Piotr, syn poprz., († 1794), na Sejmie W. występował jako przeciwnik reform, przystąpił do Targowicy, wzamian zaco został regimentarzem, niebawem hetmanem w. kor. Zaprzedany Rosji, znienawidzony powszechnie w czasie insurrekcji, został przez lud warszawski powieszony 9 maja 1794.

Ożarów, osada miejska w pow. Opatów (woj. kieleckie), 5 km od kolei: Skarżysko—Tarnobrzeg (stacja Jasice), 23 km na płn.-wsch. od Opatowa, z 3.456 mieszk., młynami i handlem trzodą chlewną. Miastem jest O. od 1569, w końcu XVI. i pocz. XVII. w. był O. ośrodkiem kalwinizmu.

Ożwia, ob. Loasa.

Ożyna, p. Rubus.

P.

P, 21. litera alfabetu polskiego (16. łacińskiego), służąca do oznaczania spółgłoski zwartej, dwuwargowej, bezdźwięcznej. Powstała z fenickiego pe (usta), stąd greckie pi. Jako c y f r a u Rzymian P = 400, P̄ = 400.000. W rzymskich r ę k o p i s a c h P jest skrótem na Publius, Proconsul lub Pontifex, w czasach nowszych oznacza także papieża lub pastora. W polszczyźnie przy tytulacji P. = Pan. — W c h e m j i P = symbol fosforu (Phosphorus), w nomenklaturze chem. p = skrót na para. — π w m a t e m a t y c e, ob. Koło; p = w m u z y c e piano, rzadziej pedale; w cytatach łacińskich pagina (strona); w języku prawniczym p = pandekta; na obrazach p = pinxit (namalował).

p. a. = pro anno, na rok.

Pa, znak chemiczny protoaktynu.

Paanopa (Banaba, Ocean Island), koralowa wyspa w archip. Gilberta z 56 km² i 2.062 mieszk., bogata w fosfaty.

Paardeberg, góra w Oranje, na płd.-wsch. od Kimberley, wys. 1.260 m, znana z kapitulacji 3.700 Burów pod Cronjem 27 lutego 1900.

Paarl, miasto w płd.-zach. Kraju Przylądkowym z 12.398 mieszk.

Paasche, 1. Hermann, polityk niem., (1851—1925), prof. ekonomji politycznej, od 1881 w parlamencie, był przez długi czas przywódcą narodowych liberałów, po przewrocie 1918 przystąpił do niem. stronnictwa ludowego. Napisał szereg dzieł z zakresu ekonomji.

2. Hans, syn poprz., (1881—1920), pacyfista, uczestnik rewolucji 1918, zwalczany ostro przez przeciwników, zginął zamordowany.

Pabjanice, miasto w pow. Łask (woj. łódzkie), nad rz. Dobrzynką, przy kolei: Łódź—Ostrów Wkpolski, połączone kolejką elektryczną z odległą 14 km (na płn.-wsch.) Łodzią, z 34.967 mieszk. (w 1884 r. — 12.415). Miasto posiada kilka szkół średnich oraz znaczny przemysł włókienniczy i chemiczny, a poza tem fabr. maszyn, mebli, papieru, obuwia, pończoch, żarówek, młyny, cegielnie i znaczny handel.

P. są starą osadą (miastem od XIV. w.), do końca XVIII. w. należały do Kapituły krakowskiej. Z zabytków przeszłości posiada miasto przerabiany kilkakrotnie kościół parafjalny z XVI. w. i zameczek (obecnie magistrat). Rozwój miasta datuje się od 1830 r. (w 1827 r. — 963 mieszk.), kiedy w P. i pobliskiej Łodzi rozwinął się przemysł tkacki.

Pabjanicka Ruda, ob. Ruda Pabjanicka.

Pac, ród litewski, ob. Pacowie.

Pacanów, osada miejska w pow. Stopnica (woj. kieleckie), 11 km na płd.-wsch. od Stopnicy, ma 2.598 mieszk. oraz handel bydłem i ziemiopłodami. Stara ta, lecz uboga mieścina zdawna służyła za przedmiot żartów mieszczan z innych miast małopolskich, stąd też owe wyrażenia o „pacanowskiej akademji" i „pacanowskich kowalach, kujących kozy".

Pacaraima (Sierra de P.), łańcuch górski na granicy Wenezueli i stanu Amazonas (Brazylja), sięgający na wsch. aż do ang. Gujany. Szczyt R o r o i m a ma 2.665 m.

Pacaya, wulkan w Gwatemali, wys. 2.544 m.

Pacca Bartolommeo, rzymski duchowny i mąż stanu, (1756—1844), kardynał, dzielił 1809—13 więzienie Piusa VII., po upadku Napoleona odzyskał swoje godności, w zarządzie państwem kościelnem występował jako reakcjonista.

Paccanaryści (zw. także niesłusznie baccanarystami), zgromadzenie kościelne, które miało zastąpić zakon jezuitów, zniesiony w r. 1773. Założył je Mikołaj Paccanari (* 1760, † 1809) w 1797 w Rzymie, jako „Towarzystwo Wiary Jezusowej". W 1799 P. połączyli się z „Towarzystwem Najsłodszego Serca Jezusowego", wreszcie po przywróceniu Towarzystwa Jezusowego zlali się z jezuitami.

Pacchionlego ciałka (łac. granulationes arachnoidales), ziarna pajęczynówki (ob. Mózg), dochodzą do wielkości prosa; są to wyrośle paje-

czynówki, złożone z tkanki łącznej, nie mają znaczenia patologicznego. Nazwane od odkrywcy, włoskiego anatoma Antonia Pacchioni (1665—1726).

Pacem (łac.) „pokoju" (życzę ci); por. Pax.

Pacha (łac. axilla), jama, zawarta między ramieniem a klatką piersiową, miejsce, w którem wielkie pnie nerwowe (plexus brachialis) i naczynia (art. axillaris) przechodzą do ramienia. P. ze względu na obfite wydzielanie potu jest szczególnie narażona na wytwarzanie się ropni, zapaleń gruczołów łojowych, wyprysków i t. d. Zapobieganie tym schorzeniom polega na utrzymywaniu czystości.

Pachacámac, ruiny niedaleko wybrzeża na zachód od Limy (Peru), nazwane tak od bóstwa Inkasów P., którego świątynie i klasztory tu się znajdowały. Wykopaliska (od ok. 1900) wykazały nawarstwienie kultury Inkasów około XIV. w. na wcześniejszej kulturze wybrzeża.

Pachałowiecki Stanisław, kartograf polski XVI. w., towarzyszył Batoremu w czasie wyprawy na Moskwę i wtedy sporządził mapę księstwa Połockiego oraz plan Połocka i 5 zdobytych przez Polaków zamków.

Pacheco 1. Francisco, hiszpański malarz i teoretyk, archeolog i powieściopisarz, (1571—1654), uczeń Fernándeza, naśladowcy Rafaela, teść i nauczyciel Velazqueza. Dzieła jego przeważnie w kościołach Sewilli; najważn.: „Sąd Ostateczny" w Santa Isabel. Stworzył szkołę malarską.

2. Maria, ob. Padilla 2.

Pachelbel Johann, organista niem., (1653—1706), działał w Norymberdze, Wiedniu, Stuttgarcie, jeden z najwybitniejszych przedstawicieli stylu organowego przed J. S. Bachem. Jego kompozycje organowe i klawecynowe w „Denkmäler der Tonkunst in Bayern" (t. 2, 4), „Denkmäler... in Österreich" (t. 8, 1901).

Pacher Michael, rzeźbiarz i malarz niemiecki, (ok. 1435—1498), jeden z głównych mistrzów późnego gotyku niemieckiego, twórca ołtarza głównego w Sankt Wolfgang, ołtarza N. M. P. w Gries koło Bozen, wreszcie ołtarza z ojcami kościoła w Brixen, znajdującego się w Monachjum.

Pachino, miasto w prow. Syrakuzy na Sycylji (Włochy) z 15.676 mieszk. Stare budowle, port i rybołówstwo.

Pachnicke Hermann, polityk niem., * 1857, zasiadał 1890—1918 w parlamencie jako członek partji postępowej, po przewrocie wstąpił do partji demokratycznej, autor szeregu prac z dziedziny polityki socjalnej.

Pacho, miasto w depart. Cundinamarca (Kolumbja) z ok. 15.000 mieszk. Kopalnie węgla i żelaza.

Pacholek, ob. Poczet.

Pachometr, ob. Pachymetr.

Pachomjusz, św., z Egiptu, (292—346), założył w Tabennisi nad Nilem pierwszy klasztor cenobitów, t. j. wspólnie mieszkających. Oprócz modlitwy zajmowali się pracą ręczną, z której żyli (rolnictwo, budowa statków, wyrabianie der, koszyków z trzciny). Jego siostra założyła podobny klasztor dla niewiast po drugiej stronie Nilu.

Pacht, egipska bogini, ob. Pecht.

Pachuca, stolica stanu Hidalgo (Meksyk) z 40.802 mieszk. Ośrodek zagłębia górniczego.

Pachulski Henryk, kompozytor polski, (1859—1921), uczeń Strobla i Żeleńskiego w Warszawie, następnie Taniejewa i Mikołaja Rubinsteina w Moskwie, nauczyciel gry fortepianowej moskiewskiego Konserwatorjum, napisał suitę orkiestralną op. 13, liczne kompozycje fortepianowe, jak sonata, fantazja, etudy koncertowe, preludja, nadto cykl pieśni.

Pachwina, ob. Pachwinowa okolica.

Pachwinowa okolica (regio inguinalis), u zwierząt ssących i u człowieka boki podbrzusza. Nosi ona nazwę od ścięgnistego powrózka, t. zn. wiązadła pachwinowego (ligamentum inguinale, l. Poupartii), które przebiega jak wyprężona struna od kości biodrowej do kości łonowej i przepuszcza przez dwie szczeliny: kanał udowy i kanał pachwinowy, naczynia dla odnóża dolnego, a w czasie rozwoju, jądro z jamy brzusznej do worka mosznowego (u dorosłego mężczyzny przechodzi przez kanał pachwinowy, skoro jądro już zstąpiło do worka mosznowego, powrózek nasienny, u kobiet obłe wiązadło macicy (ligamentum teres uteri); czasem przez kanał ten wydostają się pętle jelita, tworząc przepuklinę (ob.).

Pachwinowa przepuklina, ob. Przepuklina.

Pachwinowe gruczoły (glandulae inguinales), 10—20 gruczołów limfatycznych, leżących mniej lub więcej powierzchownie, u zdrowego człowieka dochodzą wielkości orzecha laskowego, w rozmaitych chorobach ulegają czasem znacznemu powiększeniu.

Pachwinowych gruczołów zapalenie powstaje wskutek zakażeń i zapalnych procesów w sąsiedztwie, szczególnie na częściach rodnych i nogach (małe ranki, róża, rzeżączka, szankier i t. d.). Leczenie: łóżko, okłady, przy wytworzeniu się ropni usunięcie operatywne ropy. Rzadsze jest gruźlicze z. g. p., prowadzi ono do zserowacenia gruczołów, które częstokroć należy chirurgicznie usunąć. Kiłowe z. g. p. jest niebolesne, przebiega bez ropienia i znika po przeprowadzeniu ogólnego leczenia kiły.

Pachwinowy kanał, ob. Pachwinowa okolica.

Pachy... (greck.), w złożeniach: grubo...

Pachycephalia (greck.), określenie czaszki o grubych, przerosłych ścianach.

Pachydermata (greck.), w dawnych systematykach nazwa, obejmująca zwierzęta o grubej skórze, nie spokrewnione jednak ze sobą, jak słonie, nosorożce i t. d.

Pachydermia (greck.), tyle co słoniowacizna skóry (elephantiasis, ob.).

Pachymeningitis (greck.), zapalenie twardej opony mózgu (ob. Mózgowych opon zapalenie).

Pachymeninx (greck., łac. dura mater), opona twarda mózgu (ob. Mózg).

Pachymetr (pachometr, greck.), przyrząd, służący do pomiaru grubości.

Pachytrop (greck.), przyrząd do szybkiego przełączania baterji ogniw galwanicznych, akumulatorów, z połączenia szeregowego na równoległe lub szeregowo-równoległe.

Pacierz, modlitwa, składająca się z Ojcze nasz, Zdrowaś i Wierzę w Boga.

Pacierzowy rdzeń, ob. Rdzeń pacierzowy.

Pacierzowy stos, ob. Kręgosłup.

Pacific Ocean, ang. nazwa oceanu Spokojnego.

Pacini, 1. Giovanni, włoski kompozytor operowy, (1796—1867), znany ze śpiewnych arjet, stąd zwany „maestro delle Cabalette", napisał ok. 90 oper, 35 oratorjów, kantaty, msze, podręczniki dla swej szkoły muzycznej w Lucca i pamiętniki (1865).

2. Filippo, anatom włoski, (1812—1883), wykrył 183 ciałka Paciniego (p. niżej).

Paciniego ciałka (corpuscula lamellosa), mikroskopijne, o cebulastej budowie ciałka końcowe nerwów skórnych, w krezce, okostnej, ścięgnach i t. d. u wyższych zwierząt kręgowych.

Pacinotti Antonio, fizyk włoski, (1841—1912), udoskonalił dynamomaszynę przez zastosowanie pierścienia P. i kolektora.

Paciorkiewicz Maurycy Michał, romanista polski, (1873—1926), prof. Uniwers. w Lublinie, oprócz rozpraw i artykułów w czasopismach, wydał oddzielnie: „Bossuet i Fénelon" (1908), „Wybór listów francuskich XVII. i XVIII. wieku" (1923).

Paciorkowiec (streptococcus), okrągłe komórki z gatunku ziarniaków, występujące w łańcuszkach, przypominających wyglądem (pod mikroskopem) sznurki pereł. Istnieje szereg rodzajów p.; są to po największej części niebezpieczne, chorobotwórcze drobnoustroje.

Pacius Fredrik, kompozytor finlandzki, (1809—1891), dobry skrzypek, dyrygent muzyki uniwersyteckiej w Helsingforsie, napisał kilka oper.

Pacjent (z łac.), cierpiący, chory.

Pack, w Anglji miara wagi dla wełny po 12 scores = 108,862 kg, dla przędzy lnianej i konopnej 3 lub 6 bundles po 200 leas.

Packard Alpheus Spring, płn.-amerykański zoolog, (1839—1905), od 1878 prof. zoologji i geologji w Providence; napisał: „Zoology" (1883), „Textbook of Entomology" (1898) i i.

Pacowie, ród magnacki na Litwie, za Kazimierza Jagiellończyka odgrywał już rolę polityczną i skupił w swem ręku znaczne posiadłości, od XVI. w. piastował liczne godności senatorskie, do szczytu potęgi doszedł w 2. poł. XVII. w., by następnie ustąpić miejsca Sapiehom, wygasł 1835. Wybitniejsi członkowie:

1. Mikołaj († 1550), otrzymał 1515 godność hrabiego Cesarstwa, 1527 podkomorzy W. Ks. Litewskiego, 1544 wojewoda podlaski.

2. Mikołaj, syn poprz., († 1585), biskup kijowski, uległszy wpływom reformacji zrzucił 1583 suknię duchowną i otrzymał od Batorego kasztelanję smoleńską, miłośnik nauki i muzyki.

3. Stanisław, brat poprz., († 1588), odznaczył się w wojnach z Moskwą za Zygmunta Augusta, mianowany zato 1566 wojewodą witebskim.

4. Stefan, (1587—1640), został 1630 podskarbim w. lit.

5. Samuel, brat poprz., (1590—1627), jeden z najdzielniejszych rycerzy swojej epoki, odznaczył się pod Kirchholmem, Smoleńskiem, Chocimem i w wojnie inflanckiej przeciw Gust. Adolfowi, 1623 chorąży w. lit.

6. Michał Kazimierz, († 1682), uczestniczył za Jana Kazimierza w wojnach z wszystkimi wrogami Rzplitej, odznaczając się w licznych spotkaniach. 1662 przeciągnął zbuntowane wojsko na stronę Jana Kazimierza, 1663 wojewoda smoleński i hetman pol. lit., walczył z Moskwą. Początkowo stronnik Ludwiki Marji, uzyskał 1667 wielką buławę lit., 1668 przerzucił się do stronnictwa szlacheckiego, które obrało Michała Wiśniowieckiego; za jego panowania uzyskał silny wpływ na rządy, mianowany wojewodą wileńskim. Wróg Jana Sobieskiego, po jego elekcji prowadził zażartą opozycję, wiążąc się z Moskwą, Austrją i Brandenburgją. Za jego głównie sprawą nie doszło do skutku planowane przez Sobieskiego wystąpienie przeciw Wielkiemu Elektorowi w związku z Szwecją celem odzyskania Prus Wschodnich. Jako hetman zasłużył się wydaniem artykułów wojskowych i wydatną opieką nad artylerją litewską.

7. Krzysztof Zygmunt, (1621—1684), wykonawszy szereg funkcyj politycznych i dyplomatycznych, został jednym z filarów stronnictwa francuskiego, 1655 otrzymał pieczęć mniejszą, 1658 większą litewską, przeprowadził rokowania z Szwecją o pokój oliwski, następnie z Moskwą. Za Michała Wiśniowieckiego był — obok Olszewskiego — głównym jego dowódcą, prowadził politykę austrofilską. Za Jana III. stał wraz z Michałem P. na czele opozycji i dał się przekupić Austrji i Brandenburgji.

8. Michał Jan, (ok. 1730—1780), starosta ziołowski, przeciwnik Czartoryskich, przeciwdziałał wyborowi Stan. Augusta, należał do konfederacji radomskiej, wyróżniając się w niej niezawisłością charakteru. 1768 przystąpił do konfederacji barskiej i został marszałkiem generalności. Na stanowisku tem kierował polityką i dyplomacją konfederacji i dał się pociągnąć do ogłoszenia uniwersału o bezkrólewiu. Po upadku konferencji wyjechał do Francji, gdzie się 1776 naturalizował, do końca życia pozostał wrogiem St. Augusta i protestował przeciw rozbiorom.

9. Ludwik, (1780—1835), od 1808 w służbie Napoleona, walczył w Hiszpanji, 1809 przeciw Austrji, 1812 adjutant cesarza w randze generała brygady, odbył kampanję moskiewską, saską, francuską, dowodząc całą jazdą polską. Następnie osiadł w dziedzicznych Dowspudach, zajmując się gospodarstwem i architekturą. W czasie powstania listopadowego należał do rządu tymczasowego, dowodził korpusem, w bitwie pod Ostrołęką odznaczył się bohaterską odwagą i odniósł ciężką ranę. Na emigracji należał do obozu A. Czartoryskiego.

Pacta (l. pojed.: pactum; łac.), układy; p. dotalia, układy małżeńskie; p. familiae, u. familijne i t. d.; pacta conventa, p. niżej. P. sunt servanda, układów winno się dotrzymywać.

Pacta conventa, układ zawierany pomiędzy elektem a przedstawicielstwem narodu, określający warunki, pod jakiemi ten otrzymywał koronę. P. c. występowały w średniowiecznych Węgrzech po wygaśnięciu Arpadów (w 1307), w Czechach po wstąpieniu na tron Habsburgów (1437), w Polsce od 1573. Początkowo rozróżniano dwojakie zobowiązania: artykuły henrykowskie, w których zawarte były ogólne zasady ustroju państwa, oraz p. c., będące indywidualnemi zobowiązaniami każdego z elektów. Od 1587 różnica ta zaciera się, przez

p. c. rozumie się ogół warunków, jakie przyjmował król z rąk Rzplitej. P. c. obwarowane były „artykułem o niedotrzymaniu posłuszeństwa", zwalniającym naród z wierności względem panującego w razie złamania przezeń umowy. Zawarty w artykułach henrykowskich 1573 został rozwinięty i bliżej objaśniony konstytucjami 1607 i 1609.

Pacuvius Marcus, rzym. tragik, † ok. 132, przebywał najczęściej w Rzymie, pisał tragedje na wzór greckich, oraz ojczyste (praetextae). Fragmenty w Ribbecka „Tragicorum romanorum fragmenta" (3 wyd. 1897).

Pacyficzne koleje, linje kolejowe w Ameryce płn., łączące ocean Spokojny (Pacyfik) z Atlantykiem. W płd. Ameryce nazywają podobne koleje t r a n s a n d y j s k i e m i. Podobną rolę odgrywają również koleje: P a n a m s k a i T e h u a n t e p e c w Ameryce środk.

Pacyfik, nazwa oceanu Spokojnego.

Pacyfikacja (łac.), uspokojenie, zaprowadzenie pokoju, zwłaszcza przywrócenie stanu pokojowego w kraju, prowadzącym wojnę lub zbuntowanym. P a c y f i k o w a ć, zaprowadzać pokój, uspokajać.

Pacyfista (franc. pacifiste), przyjaciel pokoju, działający w kierunku zaprowadzenia pokoju międzynarodowego; ob. Pacyfizm.

Pacyfizm (z łac. pacificus, „miłujący pokój"), kierunek, zmierzający do usunięcia wzgl. ograniczenia wojen i zapewnienia ludzkości trwałego pokoju. Przez długi czas był p. kierunkiem filozoficzno-literackim, bez znaczenia politycznego. Dążenia pacyfistyczne leżą na dnie wszystkich niemal wielkich systemów religijnych („Miłujcie waszych nieprzyjaciół"); również wielcy mężowie stanu występowali chętnie jako głosiciele pokoju, mającego nastąpić po zrealizowaniu ich dążeń zdobywczych. Idea skonfederowanych stanów Europy występuje najpierw w pamiętnikach ks. Sully († 1641), który przypisuje podobne plany królowi Henrykowi IV. Wśród głosicieli idei p. wymienić należy zwłaszcza angielskiego kwakra Williama Penn („Essay on the Present and Future Peace of Europe" 1693), Saint-Pierre („Mémoires pour rendre la paix perpétuelle" 1712) i Kanta („Zum ewigen Frieden" 1795). W XIX. w. powstały z inicjatywy osób prywatnych w Europie i Ameryce stowarzyszenia i czasopisma, propagujące ideę pokoju, od 1848 odbywały się międzynarodowe kongresy pacyfistyczne, które od 1889 stały się instytucją perjodyczną. W dziedzinie literackiej największy rozgłos zyskała powieść Berty Suttner: „Die Waffen nieder" (1889). Rządy zajęły się p. od chwili ogłoszenia „manifestu pokojowego" cara Mikołaja II. (28 sierp. 1898). Obie konferencje haskie 1899 i 1907 nie doprowadziły do rozbrojenia, raczej do wytworzenia prawa wojny. Po wojnie światowej p. został niejako usankcjonowany oficjalnie przez stworzenie Ligi Narodów i Stałego Trybunału Międzynarodowego, oraz przez pakt Kellogg (1928). Idei p. służy szereg stowarzyszeń, przedewszystkiem Liga Obrony Praw Człowieka i Obywatela, a m. in. także Międzynarodowa Liga kobiet dla pokoju i wolności. Międzynarodowe Biuro Pokoju, z którem łączą się organizacje pokojowe poszczególnych państw, istnieje od 1891 (obecnie w Genewie). W najnowszej literaturze głównymi głosicielami p., odtwarzającymi okropności wojny są R. Rolland, Barbusse, Remarque. Gruntownemu przeobrażeniu uległa argumentacja zwolenników p.: dawniej wyznawano motywy idealistyczne natury religijnej, etycznej, humanitarnej, obecnie walczy się przedewszystkiem dowodami treści gospodarczej dla wykazania zgubności przyszłej wojny.

Paczka Franciszek, malarz węgierski, (1856—1925), kształcił się w Akademji monachijskiej (u W. Dieza), następnie w Paryżu i w Rzymie; od 1895 w Berlinie. Malował krajobrazy i życie ludu węgierskiego, oraz portrety. — Jego żona C o r n e l i a, * 1864, jest rzeźbiarką, malarką i zajmuje się grafiką.

Paczkowski Romuald, prawnik polski, * 1878, adwokat w Poznaniu; studja w Fryburgu i Niemczech, od 1920 zast. profesora prawa cywilnego na Uniwersytecie w Poznaniu.

Paczoski Józef, botanik pols., * 1864, prof. na Uniwersytecie w Poznaniu, zajmuje się szczególnie socjologją i geografją roślin.

Paczuła, p. Pogostemon.

Pad (włos. Po, łac. Padus), największa rzeka Włoch, długa 672 km (543 km żeglowna), z dorzeczem 69.100 km². Wypływa na płn. stokach Monte Viso w Alpach Kotyjskich, 2.041 m nad poz. morza, przyczem po 35 km górskiego biegu spada o 1.600 m ku nizinie, opływa łukiem góry Montserrat i aż do ujścia do Adrjatyku płynie ku wsch. Już przy ujściu Ticina koryto rzeki jest wzniesione tylko 76 m nad poz. morza. Od Piacenzy brzegi rzeki są umocnione wałami, które chronią kraj od wylewów. We wsch. części prow. Ferrary leżą okoliczne obszary 1—3 m poniżej poziomu rzeki, są jednak zupełnie osuszone. Materjał prowadzony przez rzekę osadza się ciągle w jej korycie, podnosząc je ku górze, lub przy ujściu powodując silne narastanie delty (70—80 m na rok). P. dzieli się na ramiona już 126 km od morza, szerokość delty wynosi 55 km. P. odwadnia całą niemal nizinę Lombardzką oraz częściowo Alpy i Apeniny. Główne d o p ł y w y: Varaita, Maira, Tanaro, Scrivia, Trebbia, Taro, Parma, Secchia, Panaro i Reno (z prawego brzegu) oraz Dora Riparia, Stura, Orco, Dora Baltea, Lambro, Sesia, Agogna, Ticino, Adda, Oglio i Mincio (z lewego brzegu). Z P. łączy się cały system kanałów (najważniejsze: Naviglio Grande, della Martesana, di Pavia, Cavoura i Adigetto). Przy ujściu prowadzi rzeka przeciętnie 1.720 m³/sek. wody.

Padaczka, ob. Epilepsja.

Padalec (Anguis L.), gad, należący do rodziny Anguidae. Całe ciało pokrywają małe, gładkie łuski, przechodzące na głowie w tarcze. Brak odnóży. Powieki pokryte łuskami. Powszechnie znany gatunek p. p o s p o l i t y (A. fragilis L.), dług. 42 cm, o barwie ciała zmiennej, zwykle grzbiet szaro-błękitny, spód czarno- błękitny, całe zwierzę smugowane i kropkowane czarno i biało. Żyje w całej Europie i zach. Azji, tak na nizinach, jak też i w górach do 1.500 m. Na zimę wydrążają p. w ziemi chodniki rozszerzone na końcu, które wyściełają trawą

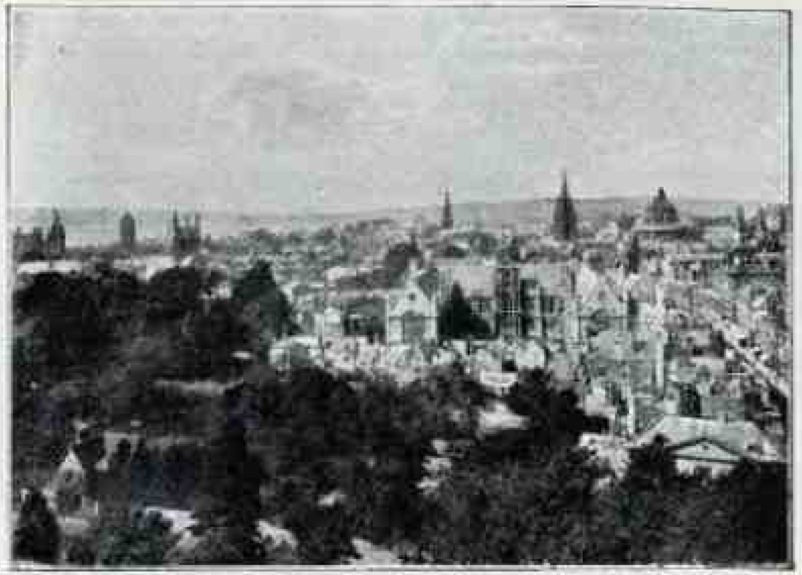

Widok na Oxford.

Palermo. Katakumby pod klaszt. kapucynów.

Ottawa.

Klasztor Mar-Saba w Palestynie.

Jerycho. Resztki murów.

Palenie zwłok w Indjach (Benares).

Krematorjum w Medjolanie.

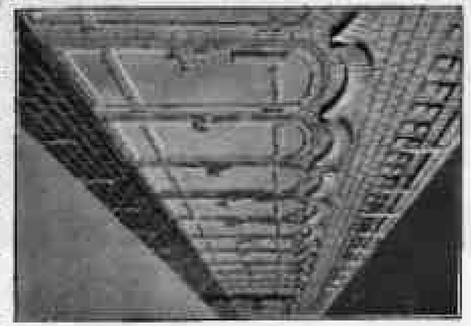

Piece Maczyu III. kl. w Japonji.

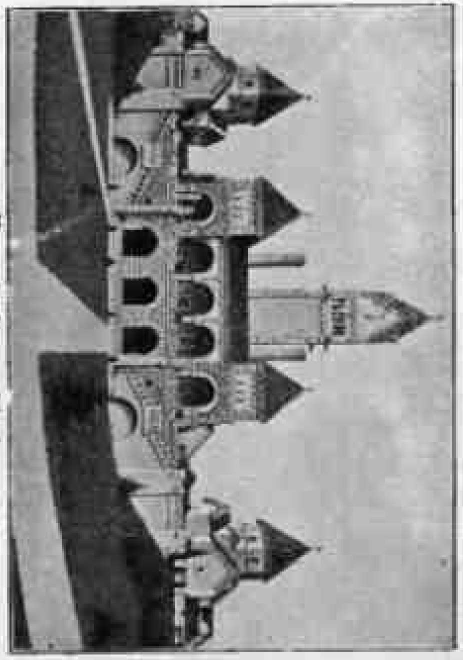

Krematorjum w Lipsku.

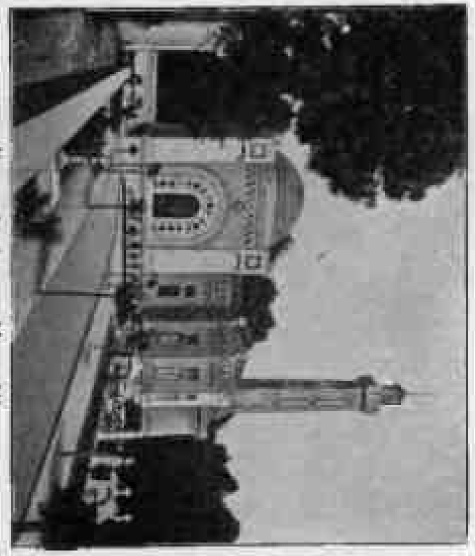

Krematorjum w Marsylji.

i w nich po zatkaniu otworu zewn. zasypiają na zimę, zwykle po 20—30 sztuk razem. Żywią się ślimakami, dżdżownicami, gąsienicami i t. d. Schwytany za ogon p. odrzuca go. W sierpniu lub we wrześniu samica składa jajka, z których po przebiciu błony wychodzą żywe młode. P. nadaje się doskonale do hodowli, nie jest jadowity. W niektórych okolicach Polski żyje p. turkusowy (A. fragilis var. incerta Kryn.), który ma na grzbiecie dwa rzędy turkusowych plamek.

Padalica Tadeusz, psend. Zenona Fisza (ob.).

Padalki, owoce, przedwcześnie opadłe z drzew pod wpływem wiatru lub silnego deszczu. Z przyczyn łatwego ronienia owoców należy wymienić: skłonność odmianową, złe warunki wegetacji, zbyt silne zacienienie korony, błędy nawozowe oraz liczne szkodniki. P. nie posiadają wartości owocu dojrzałego, mogą jednak być użyte do gorszych jakości przetworów owocowych, jak: ocet, pośledniejsze rodzaje marmelad, wzgl. mogą być spasane przez bydło i nierogaciznę.

Padang, stolica zach. Sumatry (Indje holend.), przy ujściu rzeki P. z 41.238 mieszk. i znacznym wywozem ziemiopłodów. Jest najstarszą (od 1666) osadą holenderską na wyspie.

Paddington, dzielnica Londynu, na płn. od Hyde Parku ze 144.261 mieszk.

Paderborn, biskupstwo niem. w okręgu dolnoreńsko-westfalskim, założone ok. 810 przez Karola W., otrzymało 834 ważną relikwię w postaci zwłok św. Liborjusza. W pocz. XVI. w. wdarł się doń luteranizm, niebawem jednak został stłumiony. 1802 uległo biskupstwo sekularyzacji i dostało się Prusom, 1807 Westfalji, 1815 znów Prusom, 1821 nastąpiła reorganizacja biskupstwa.

Paderborn, miasto okręg. w Westfalji (Niemcy), między Lasem Teutoburskim i górami Egge z 33.719 mieszk. Posiada port lotniczy, szereg zabytkowych budowli (katedra z VIII.—XII. w.), akademję biskupią i franciszkańską, 2 muzea i bibljoteki oraz różnorodny przemysł. Stare to miasto miało w 1614—1819 katolicki uniwersytet.

J. I. Paderewski.

Paderewski Jan Ignacy, genjalny pianista i kompozytor polski, * 18. XI. 1860 w Kuryłówce na Podolu, uczeń warszawskiego Instytutu Muz. (Jandt i Roguski), 1879 został tu nauczycielem gry fortepianowej, 1883 udał się dla dalszego wykształcenia do Berlina, gdzie studjował kompozycję u Kiela i Urbana, potem u Leszetyckiego w Wiedniu odbył jeszcze studja pianistyczne. Od pierwszego koncertu w Wiedniu 1887 r. datuje się niewiarygodny sukces występów P., zwłaszcza koncerty amerykańskie od r. 1891 są nieprzerwanym łańcuchem największych triumfów. — Gra P. łączy artyzm, szlachetną i stylową interpretację dzieła z blaskiem nieskazitelnej, wirtuozowskiej techniki. Jako wykonawca Chopina jest P. mistrzem bez konkurencji. Wysoką wartość mają jego kompozycje: Trio fortepianowe, sonata skrzypcowa A-moll op. 13, sonata fortepianowa Es-moll op. 21, warjacje na własny temat i minjatury fortepianowe, wśród których menuet G-dur zdobył niezwykłą popularność; z orkiestrą: koncert fortep. A-moll op. 17 i polonez — fantazja op. 19; nadto: opera „Manru" (tekst A. Nossiga według Kraszewskiego „Chata za wsią", premjera w Dreznie 1901 r.) i dwie symfonje. 1909—13 był dyrektorem Konserwatorjum Warszawskiego. — P. nie ograniczał się nigdy do działalności artystycznej, lecz uczestniczył żywo w życiu społecznem i politycznem. Wielkoduszny obywatel, ofiarodawca na cele narodowe, ufundował 1910 Krakowowi pomnik grunwaldzki, 1931 ofiarował Poznaniowi bronzowy pomnik Wilsona. Przekonaniami zbliżony do Narodowej Demokracji, założył przed wojną w Warszawie dziennik „Gazeta Poranna 2 grosze", o tendencjach antysemickich. W czasie wojny rozwijał żywą akcję za sprawą polską w krajach koalicyjnych, zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych. Zbliżony do Wilsona sprawił, że Polacy amerykańscy zjednoczyli się i głosami swemi zadecydowali 1916 o jego wyborze na prezydenta, co nie pozostało bez wpływu na politykę polską Wilsona. Po załamaniu się mocarstw centralnych wyjechał P. do Polski. Przybycie jego do Poznania stało się hasłem zrzucenia rządów niemieckich (27 grudnia 1918). W styczniu 1919 Naczelnik Państwa powierzył P. urząd prezydenta ministrów i ministra spraw zagranicznych. P. utworzył gabinet, złożony z bezpartyjnych fachowców, kładąc chwilowo kres waśniom partyjnym. Jako delegat Polski uczestniczył w kongresie pokojowym i podpisał traktat Wersalski. W grudniu 1919 ustąpił z prezesury gabinetu, 1920 reprezentował Polskę przy Lidze Narodów, później usunął się od polityki. — Stale mieszka w Szwajcarji.

Padiham, miasto fabryczne w Lancashire (Anglja) z 12.471 mieszk. Przemysł bawełniany i kopalnie węgla.

Padilla, 1. Juan de, zw. el Cartujano, poeta hiszp., (1468—ok. 1522), autor poezyj religijnych, m. i. chybionego naśladownictwa „Boskiej komedji" Danta („Los doce triunfos de los doce apóstoles" (1521, nowe wyd. 1912).

2. Juan de, przywódca w powstaniu miast (Comuneros), (1484—1521), dowodził kontyngentem z Toledo, 1521 wzięty do niewoli pod Villalar i stracony. Żona jego, Donna Maria Pacheco kierowała obroną Toledo do 1522 i † 1531 w Portugalji.

Padlewski, 1. Władysław, († 1863), uczestnik powstania 1831, rozwijał w dobie poprzedzającej powstanie styczniowe żywą działalność wśród szlachty polskiej na Ukrainie w duchu utrzymania łączności z Kongresówką i rozwiązania sprawy włościańskiej. 1863 sformułował oddział, na którego czele stoczył szereg potyczek z Rosjanami i usiłował pozyskać dla powstania masy ludu. Ujęty, został rozstrzelany w Kijowie.

2. Zygmunt, syn poprz., (1835—1863), oficer armji rosyjskiej, 1861 porzucił służbę i udawszy się do Paryża, brał udział w pracach wojskowo-politycznych emigracji. 1862 wykładał taktykę i strategję w szkole polskiej w Cuneo, następnie wyjechał do Warszawy, gdzie został członkiem komitetu Centralnego Narodowego i naczelnikiem miasta. Twórca planów powstania, po jego wybuchu organizował walkę w Płocku, stoczył szereg potyczek, ujęty pod Borzyminem został rozstrzelany.

3. Józef, architekt polski, * 1863, profesor architektury na politechnice petersburskiej, w Polsce wykonał m. i. budynki fabryki Lilpop w Warszawie (na Woli).

4. Leon, polski lekarz-bakterjolog, * 1870; 1918 prof. mikrobiologji na uniwersytecie w Ekaterynosławiu, 1922 powołany na katedrę bakterjologji przy Uniw. Poznańskim. Napisał szereg prac naukowych z zakresu swej specjalności.

Padlina, trupy zwierzęce, p. dawniej niszczona przez zakopywanie w ziemi, obecnie ma zastosowanie w technice: przez rozgotowanie w parniku parą wodną pod ciśnieniem otrzymuje się tłuszcz, kości i rozgotowane na miazgę mięso, które po wysuszeniu służy jako nawóz sztuczny.

Padniewski Filip, biskup krakowski i podkanclerzy kor., († 1572), początkowo rycerz, następnie duchowny i domownik Tomickiego, jako podkanclerzy odbył zaszczytnie szereg misyj dyplomatycznych, 1562 objął stolicę krakowską. Wychowany w kulturze humanistycznej należał w Polsce do jej mecenasów, wysyłał młodzież na studja zagraniczne, utrzymywał bliższe stosunki z przedstawicielami nauki i literatury: Boyziuszem, Kochanowskim, Górskim, Herbertem, Nideckim i in., sam również próbował twórczości literackiej.

Padova, ob. Padwa.

Padovana, taniec, ob. Pavana.

Padovanino, ob. Varotari.

Padovano Gian Maria (Mosca lub Musca), architekt, rzeźbiarz i medaljer włoski, pochodzący z Padwy, † 1574 w Krakowie, był uczniem A. Zoppa. Do r. 1530 pracował w Padwie, gdzie prace jego znajdują się w kaplicy „del Santo"; 1530 wezwany do Polski, wszedł w służbę królewską polską. Dziełem architektonicznem P. jest attyka Sukiennic, rzeźbiarskie pomniki grobowe w Krakowie (Zygmunta I., biskupów Gamrata i Boratyńskiego), cyborjum w kościele Panny Marji tamże, oraz liczne prace w innych miastach Polski. Medaljerskie prace P.: medale rodziny Zygmunta Starego (jego samego, Bony, Zygmunta Augusta i Izabelli); oryginały ich znajdują się w Modenie, odlewy późniejsze w różnych zbiorach.

Padół, podłużna zaklęsłość powierzchni lądowej nie posiadająca jednostronnego spadku, jak dolina.

Padre (włosk., hiszp., portug.), ojciec.

Padre Bożmo, ob. Černohorski Bogusław.

Paducah, miasto w stanie Kentucky (Ameryka płn.) poniżej ujścia rz. Tennessee do Ohio, z 24.735 mieszk., przemysłem maszynowym i młynarskim.

Padurra Tomasz (albo Tymko), poeta polski i ukraiński, (1801—1871), wydał: „Pienia" (1842), „Ukrainky" (1844) i „Pyśma" (1874, wyd. zbiorowe utworów polskich i ruskich). Pieśni jego były w swoim czasie bardzo popularne.

Padwa (włosk. Padova), stolica prowincji w Wenecji (płn. Włochy) nad Bacchiglione, przy kolei: Wenecja—Medjolan z 121.013 mieszk. Posiada stare mury miejskie z 7 bramami, wiele zabytkowych budowli, m. i. słynny kościół Św. Antoniego z P. (1256—1424), trójnawową bazylikę z 1500—53, Scuola del Santo (z 1430) i Scuola del Carmine (z 1367) z freskami Tycjana, gotycki Palazzo della Ragione (1172—1219), uniwersytet (1493—1552) oraz wiele innych kościołów, pałaców i starych domów. Z zakładów naukowych posiada P. uniwersytet, założony w 1229, na którym studjowało, zwłaszcza w XVI. w. wielu znakomitych Polaków, m. i. Kopernik i Jan Kochanowski. To też zarówno w samym uniwersytecie, jak w bazylice Św. Antoniego oraz w Biblj. Uniwersyteckiej i wielkiem Museo Civico pełno jest pamiątek po Polakach. Poza tem posiada P. jeszcze Akademję Inżynierji, Akademję Umiejętności, ogród botaniczny (od 1545), Bibl. Antonjańską i t. p.; w przemyśle na plan pierwszy wybija się fabrykacja sztucznego jedwabiu i produktów chemicznych.

Założona według podania przez Antenora z Troi, nazywała się P. w czasach rzymskich Patavium. W średniowieczu tworzyła P. osobne państewko, rządzone przez rody: Romano, Ezzelino i Carrara, aż w 1406 dostała się Wenecji. Do Włoch należy ostatecznie od 1866. 2. listop. 1918 zawarły tu mocarstwa Entenly zawieszenie broni z Austrją.

Padwan (padwanek, z włoskiego), w staropolszczyźnie (w XVI.—XVII.) oznaczał pieśń miłosną, erotyk; także rodzaj tańca.

Padyszach (nowo-persk., „wielki król"), tytuł mahometańskich książąt, w szczególności sułtana tureckiego. 1925 przyjął tytuł p. panujący (dawniej emir) Afganistanu.

Paedatrophia, ob. Pedatrofja.

Paedogenesis (greck.), pedogeneza, partenogenetyczny rozród (ob. Dzieworództwo) w stadjum młodocianem, występuje głównie u niektórych muchówek. Larwy lub poczwarki składają jaja bez uprzedniego zamienienia się w owad doskonały. Por. Neotenja i Owady.

Paeonia Tournef. (piwonja), roślina z rodziny Ranunculaceae, byliny, rzadziej krzewy, o dużych czerwonych, białych, czasem żółtych kwiatach, rosną w środkowej i wsch. Azji, niektóre gatunki w Europie. P. officinalis L. (p. lekarska), o karminowo-czerwonych kwiatach, z płd. Europy, hodowana w licznych odmianach jako roślina ozdobna. Z hodowa-

Paeonia moutan.

nych należy ponadto wymienić: P. tenuifolia L. (p. wąskolistna), o kwiatach ciemno-czerwonych, P. moutan Sims., (P. arborea Don., p. drzewna), o kwiatach różowych.

Paer Ferdinando, kompozytor włoski, (1771—1839), kapelmistrz nadworny w Dreźnie, gdzie napisał opery „Sargino" (1803) i „Leonora" (1805, temat jak w Beethovena „Fidelio"), towarzyszył Napoleonowi jako kapelmistrz do Warszawy i Paryża, gdzie, aż do wystąpienia Rossiniego, kierował włoską operą i został członkiem akademji. Prócz 43 oper napisał oratorja, kompozycje kameralne i orkiestralne.

Paes Sidonio, polityk portugalski, (1872—1918), 1911 minister gospodarstwa, 1913 poseł w Berlinie, obalił prezydenta Machado, został w kwietniu 1918 prezydentem, usiłował przywrócić porządek, padł ofiarą zamachu.

Paësiello (Paisiello) Giovanni, kompozytor włoski, (1741—1816), jeden z najwybitniejszych obok Picciniego i Cimarosy, napisał jako kapelmistrz na dworze Katarzyny II. w Petersburgu najsławniejszą swoją operę „Cyrulik sewilski" (1782), która do wystąpienia Rossiniego cieszyła się wielką popularnością we Włoszech. 1784—1816 nadworny kapelmistrz w Neapolu, na życzenie Napoleona zorganizował 1802—03 jego kapelę w Paryżu. Prócz 100 oper napisał kompozycje kościelne, 12 symfonij, koncerty fortepianowe i t. d. Cechą jego muzyki jest wdzięk i niezwykła śpiewność melodji.

Paestum (greck. Posejdonia), miasto na zach. wybrzeżu Lukanji, kolonja Sybarytów, podbite przez Lukanów, potem rzymskie. Zachowały się znaczne ruiny murów, dwóch wspaniałych świątyń, oraz teatru, bramy i t. p.

Páez José Antonio, polityk wenezuelski, (1790—1873), od 1810 bojownik o wolność, 1829 oderwał Wenezuelę od Kolumbji, 1830—38 i 1839—42 prezydent nowej republiki, 1846 dyktator, 1848—58 na wygnaniu, 1860 poseł w Waszyngtonie, 1861—63 prezydent z władzą dyktatorską.

Páez de Castro Juan, historyk hiszpański, († 1570), historjograf Karola V. i Filipa II., nap.: „Progresos de la historia en el reino de Aragón" (1680), „Método para escribir la historia de Carlos V" (rękopis w Eskorialu).

Paflagonja, najbardziej na północ wysunięty kraj M. Azji między rzekami Partenios (dziś. Bartin Czai) i Halys (Kisil-Irmak), bardzo górzysta, dostarczała drzewa na budowę okrętów i miała słynne kopalnie metali. Mieszkańcy P. byli znakomitymi jeźdźcami. P. należała początkowo do Lidji, potem do Persji, za diadochów czasowo niezależna, w 5 r. prz. Chr. została wcielona wraz z nowem głównem miastem Pompejopolis do rzymskiej prowincji Galacji. Najważniejszem miastem było Sinope (Sinob).

Pafnucy, św., biskup w Tebaidzie górnej. Na soborze nicejskim (325) zwalczał istniejący już wtenczas celibat księży.

Pag (włosk. Pago), wyspa na Adrjatyku, należąca do Dalmacji (Jugosławja), oddzielona od lądu kanałem Morlackim, z 288 km² i 7.462 mieszk.

Pagaczewski Julian, polski historyk sztuki, * 1874, studja odbył na Uniwersytecie Jagiell. w Krakowie pod kierunkiem M. Sokołowskiego; szereg lat zajmował stanowisko kustosza Muzeum Narod. w Krakowie, od 1911 wykłada historję sztuki na Uniwersytecie Jagiell., jest członkiem korespondentem Akademji Umiejętności. Z prac liczne studja nad przemysłem artystycznym, rzeźbą i architekturą w Polsce, m. i. „Jasełka krakowskie" (1902), „Baltazar Fontana w Krakowie" (1908), „Posąg srebrny św. Stanisława na Skałce", „Madonna wieluńska", „Kościół św. Mikołaja i Tomasza w Krakowie". Znane są prace P. z zakresu historji gobelinnictwa, które znalazły ostatni wyraz w dziele „Gobeliny polskie", pierwszej monografji tego działu przemysłu art. w Polsce. P. rozwinął również wybitną działalność pedagogiczną, kształcąc duży zastęp pracowników na polu naukowem.

Pagamentacja (średniow. łac.), proces, mający na celu obniżenie zawartości miedzi w srebrze, zawierającem złoto: po stopieniu ze siarką poddaje się stop działaniu powietrza; w tych warunkach miedź zostaje związana ze siarką i łatwo może być ze stopu usunięta.

Pagan, mała miejscowość w Birmie nad Irawadi; wpobliżu znajdują się ruiny Starego P., dawnej stolicy Birmy, zburzonej przez Mongołów w 1287. Liczne pagody (XI.—XIII. w.), świątynia Anandy wys. 51 m i t. d. należą do najwspanialszych zabytków sztuki buddyjskiej w Indjach.

Paganalja, święto starożytnych Rzymian po zasiewach zimowych w styczniu. Por. Pagus.

Pagani, miasto w prow. Salerno (Włochy płd.) z 16.979 mieszk.

N. Paganini.

Paganini Niccolò, genjalny skrzypek włoski, * 1782 w Genui, † 1840 w Nicei na gruźlicę krtani, syn kramarza, 1798 uciekł z domu, wła-

ściwie samouk, prowadził życie pełne przygód; 1805—08 na dworze w Lucca, od 1828 odbywa triumfalny pochód przez Europę, poczynając od Wiednia; w czasie koronacji Mikołaja I. w r. 1829 występuje w Warszawie, jako współzawodnik K. Lipińskiego. 1834 wycofuje się z życia wędrownego wirtuoza i jako miljoner przepędza ostatnie lata (od 1834) w swej willi Gajona niedaleko Parmy z ukochanym synkiem Achille. W P. osiągnęło wirtuozostwo swój szczyt. Jego artyzm i jego osobistość miały w sobie coś demonicznego tak, że z nazwiskiem jego splotły się różne legendy. Jego niewiarogodna technika tonów podwójnych, flażoletów, pizzicato lewej ręki, staccato i uczuciowa kantylena stanowiły objawienie czarodziejskiego świata romantyzmu. Genjalne są również jego kompozycje, zwłaszcza 24 Capricci na skrzypce solo, dwa koncerty Es-dur i H-moll (z Campanellą, czyli rondem dzwonkowem), warjacje „Le streghe", „Moto perpetuo", „Karnawał wenecki" i i.

Paganus (łac.), pierwotnie mieszkaniec wsi, od IV. w. poganin, gdyż pogaństwo dłużej utrzymało się po wsiach, niż w miastach.

Pagasae, port starożyt. Pherae w Pelasgiotis nad zat. Pagazejską (zat. Volo); według podania miał Jazon tu budować swój okręt Argo. Ruiny obok dzis. Angistri.

Page Walter Hines, dyplomata amer., (1855—1918), wydawca i redaktor wpływowych czasopism, jak „Atlantic Monthly" i „World's Work", 1913—18 ambasador w Londynie.

Pagi Antoine, kat. uczony franc., (1624—1699), franciszkanin; główne jego dzieło: „Critica historico-theologica in universos annales ecclesiasticos Card. Baronii" (t. 1, 1689; dalsze 3 t. tego dzieła wykończył Fr. Pagi, 1727).

Pagina (łac.), strona książki, stronica; paginować, numerować stronice.

Pago-Pago, ob. Tutuila.

Pagoda, 1. jednostka ciężaru w prezydenturze Madras, $^{1}/_{10}$ pollam = 3,5 g. — 2. Główna złota moneta Indyj płd. aż po początek w. XIX., nazwana od znajdującego się na niej wizerunku bóstwa; najważniejszą była p. gwiaździsta z Madras = 17.08 zł., podzielona na 42 fanamy; w francuskich Indjach rozpowszechniona była p. z sierpem księżyca, o wartości = 3½ rupij = 8,40 franków = ok. 14,50 zł.

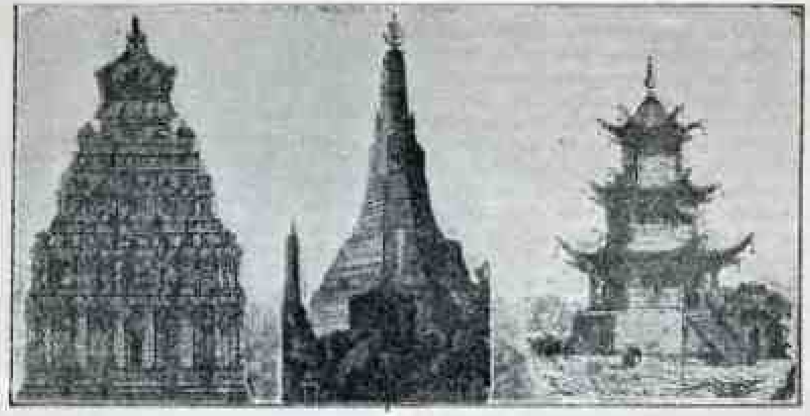

Pagody: indyjska, syjamska, chińska.

Pagoda, nazwa, pochodząca prawdopodobnie z syngaleskiego „dagaba" (w sanskrycie „dhatugarbha", cz. relikwiarz), oznaczająca płd. i wsch.-azjatyckie budowle kultowe. Były to zrazu kopulaste budowle zw. stupa, służące do przechowywania relikwij Buddy, potem wielopiętrowe budowle wieżowe, które przejęły też Chiny, przekształcając je według rodzimych typów architektonicznych w wysokie świątynie (do 60 m wys.) z drzewa, żelaza, kamienia i bronzu, zw. Ta. W mniejszych rozmiarach, na cmentarzach koło świątyń, służą jako pomniki nagrobne. Najstarsza zachowana pochodzi z r. 522, najsławniejsza t. zw. Wieża porcelanowa. Japońskie p. (To) pochodzą z drewnianych chińskich z VI. i VII. w. Najstarsza (z 607?) należy do Horyuji [ob. tabl. Japońska sztuka (1)]. W XVIII. w. rozpowszechniły się w Europie posążki bożków, mylnie zwane p.

Pagodyt, minerał, należący do grupy pinitu, równoznaczny z agalmatolitem.

Paguridae (chodacznikowate), rodzina raków, należąca do Anomura. Tułogłowie wydłużone, twarde, odwłok miękki, niesymetryczny, nogi 1-szej pary mają nożyce różnej wielkości. Wyszukują sobie puste skorupki ślimaków, w które chowają miękki odwłok. Należy tu chodacznik biernatek (Eupagurus bernhardus L.), staczał (Coenobita rugosa M. E.), siłacz (Birgus latro Hbst).

Pagus (łac.), u Rzymian termin wyrosły na podstawie sakralnej dla określenia okręgów wiejskich, jako też dla ich głównych miejscowości. P. podlegały urzędnikom zw. magistri pagi; ci kierowali paganaljami (ob.), budową dróg, zaciągami do służby wojskowej i podziałem podatków.

Pahang, państewko malajskie na wsch. (ang.) wybrzeżu Malakki z 36.274 km² i 146.064 mieszk. Stolicą jest Kwala Lipis, a rezydencją sułtana Pekan.

Pahlen Peter Ludwig, hr., generał rosyjski, (1745—1826), 1798 gubernator wojskowy Petersburga, odegrał decydującą rolę w sprzysiężeniu, którego ofiarą padł 1801 car Paweł I.; został zato usunięty z służby.

Pahlavi, język, ob. Pehlewi.

Pah-Utah (Pai-Ute, Piute), myśliwskie plemię Szoszonów w płd.-wsch. Kalifornji i płd.-zach. Newadzie (ok. 2.000 głów). Należą do nich też Czemehuewi w Arizonie, którzy dawniej mieszkali na wsch. brzegu Rio Colorado.

Pai (painung, pahi), moneta syjamska = $^{1}/_{64}$ baht.

Paideuterion (greck.), szkoła dla chłopców, zakład wychowawczy, w szczególności szkoła klasztorna.

Paignton, miasto i miejscowość kąpielowa w hrabstwie Dewon (Anglja), nad Torbai z 14.451 mieszk.

Paiho (Peiho), rzeka w prow. Czili (Chiny), długa 556 km. Wypływa na krawędzi wyżyny Mongolskiej, przyjmuje Hunho i Hutoho i pod nazwą Haiho uchodzi do zatoki Czili pod Taku. Kanał łączy P. z Pekinem.

Päijänne, jezioro w płd. Finlandji z 1.112 km², głębokie do 96 m. Rzeka Kymmene-Elf odwadnia je do zat. Fińskiej.

Paiktosan, najwyższy szczyt (2.440 m) w górach Czangpaiszan w Mandżurji.

Paillasse (franc.), pajac (ob.).

Paille (franc.), słoma; barwa słomy; o barwie słomy.

Pailleron Edouard, pisarz franc., (1834—1899), po jednoaktówkach: „Le parasite" (1860), „Le dernier quartier" (1863), „Le monde où l'on s'amuse" (1868), wydał główny swój utwór: „Le monde où l'on s'ennuie" (1881), będący satyrą na świat akademicki i filozofów salonowych, następnie „Cabotins!" (1894), satyrę na komedjanctwo w świecie politycznym, artystycznym i literackim. „Théâtre complet" 1909—12, 4 t.

Paillons (franc.), lut złotniczy w paskach.

Pain (franc.), chleb.

Paine Thomas, publicysta ang., (1737—1809), przybywszy 1774 do Filadelfji bronił piórem praw kolonij amerykańskich do niepodległości, wydawał perjodyczne pismo „The American Crisis" i szereg broszur. Od 1786 znów w Anglji, stał się najgorętszym obrońcą zasad rewolucji francuskiej. W pismach „Rights of Man" (1790) i „The Age of Reason" (1794—1807, 3 t.) wystąpował przeciw Edm. Burke jako rzecznik demokratycznej republiki i powszechnego prawa wyborczego. W pismach treści religijnej przyznawał się do deizmu, odrzucając dogmaty religijne.

Painlevé Paul, polityk franc., * 1863, prof. matematyki w Sorbonie (1895) i na politechnice, popierał rozwój lotnictwa. Od 1910 w Izbie Deputowanych, został przewodniczącym partji republikańsko-socjalistycznej, 1915 minister wojny, 1917 premjer, obalony przez Clemenceau. 1921 wystąpił z inicjatywą stworzenia kartelu lewicy, po którego zwycięstwie wyborczem został 1924 prezydentem Izby. 1925 premjer, upadł z powodu trudności finansowych, 1925—29 minister wojny. Napisał: „Leçons sur le frottement" (1895) „Leçons sur la théorie analytique de équations différentielles" (1895), „L'aviation" (1910) i in.

Paionios (P. z Mendy), grecki rzeźbiarz z V. w. prz. Chr., miał według Pauzanjasza stworzyć grupę na wsch. przyczółku świątyni Zeusa w Olimpji, znacznie starszą jednak, niż jego jedyne inskrypcyjnie stwierdzone dzieło, mianowicie ok. r. 424 ufundowana przez Meseńczyków, kolosalnych rozmiarów, marmurowa figura Nike (obecnie w muzeum w Olimpji), przy której po raz pierwszy w sztuce antycznej usiłowano rozwiązać w sposób monumentalny problem postaci unoszącej się.

Pair (franc., ang. peer, l. mn. pairs), ob. Parowie.

Pairika (awest., pers. Peri), piękne czarodziejki, mające wpływ na siły przyrody, na świat zwierząt, roślin i ciał niebieskich.

Pairs (franc., ang. Peers, z łac. pares, „równi"), ob. Parowie.

Paisiello Giovanni, włoski kompozytor, ob. Paësiello.

Paisley, miasto w Szkocji (Wka Brytanja), na zach. od Glasgowa z 86.200 mieszk., szeregiem starych budowli, muzeum, obserwatorjum, szkołą techniczną oraz przemysłem tkackim (wyrób szalów), żelaznym, maszynowym i spożywczym.

Päivärinta Pietari, pisarz fiński, (1827—1913), autor opowiadań biograficznych i nowelistycznych, mądry obserwator ludzi i obyczajów.

Paiwan, staromalajskie plemię z płd.-wsch. Formozy; trudnią się uprawą pól, budują domy na palach, polowali dawniej na głowy ludzkie.

Paiz do Vinho, kraina w płn. Portugalji, ze stolicą Regoa, słynna z produkcji najlepszych gatunków portwejnu.

Paiż (lub paiża, z węgierskiego paizs), w staropolszczyźnie krótka tarcza, służąca konnym rycerzom.

Paj-Choj, góry w płn.-wsch. części autonom. obszaru Komi (Rosja płn.-wsch.), między Uralem i morzem Lodowatem Płn., 200 km długie, przechodzą również na wyspę Wajgacz. Szczyt Wozaj-Paj ma 400 m wys.

Pajac (franc. paillasse, włosk. pagliaccio), błazen w cyrku, obecnie przeważnie zwany clownem (ob.), występuje zwykle w białym stroju i w stożkowatem nakryciu głowy.

Pająk, staropolska nazwa dla wieloramiennego świecznika (żyrandola), zawieszanego w środku sufitu; p. były metalowe (mosiężne lub bronzowe) lub też szklane.

Pająki (Araneida), rząd pajęczaków (ob.). Ciało podzielone na głowotułów i odwłok, segmentacji brak. Szczękoróżki silne, opatrzone kolcami, służącemi do zadawania ran; na końcu kolców uchodzą gruczoły jadowe, których wydzielina zabija prawie momentalnie drobne organizmy. Nogogłaszczki posiadają u samców aparat kopulacyjny. 4 pary odnóży zakończone pazurkami. Niedaleko końca odwłoku występują dwie lub trzy pary kądziołków przędnych, przez które wydostająca się na powietrze wydzielina gruczołów przędnych krzepnie na powietrzu. Pajęczyna służy do budowy kokonów na jaja, do budowy sieci, lub też jako środek lokomocji [babie lato (ob.)]. P. oddychają płucotchawkami i tchawkami. Są rozdzielnopłciowe. Samice większe od samców. Prowadzą rozbójniczy tryb życia, żywiąc się przeważnie

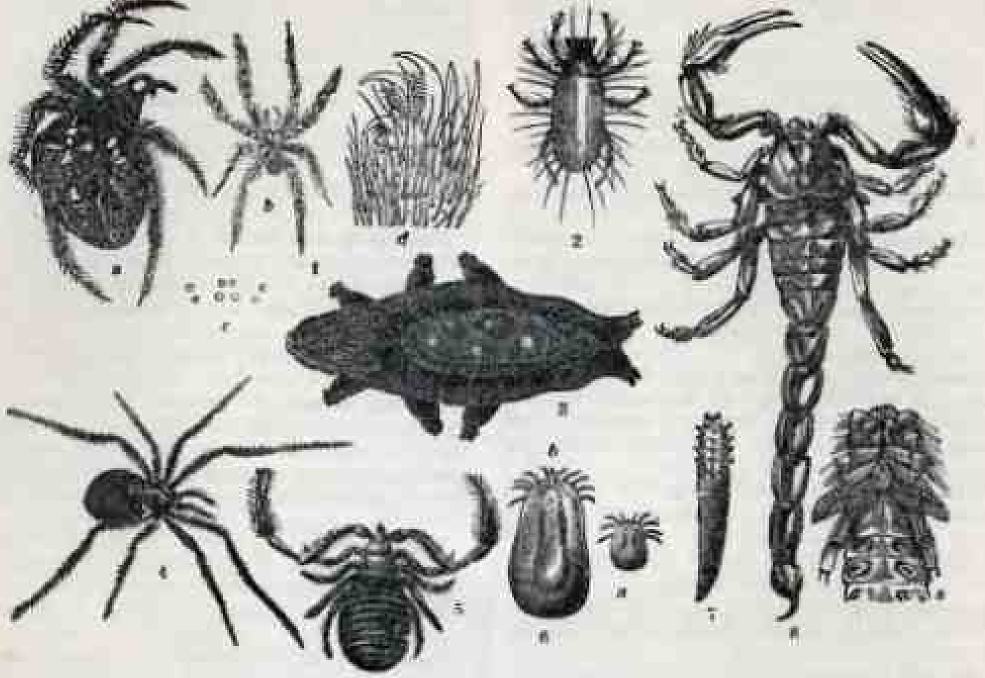

1. a) samica krzyżaka (Araneus diadematus), b) samiec, wielkość nat., c) ustawienie oczek, d) koniec nogi, silnie powiększ. 2. Serowiec (Tyroglyphus siro). $^{50}/_{1}$. 3. Nastelatek (Macrobiotus schultzei). $^{60}/_{1}$. 4. Latrodectes tredecimguttatus, wielkość naturalna. 5. Zaleszczotek (Chelifer cancroides), silnie pow. 6. Kleszcz (Ixoides ricinus. $^{3}/_{1}$. a) głodny, b) najedzony. 7. Nużeniec ludzki (Demodex folliculorum). $^{100}/_{1}$. 8. Buthus occitanus. a) część brzuszna z grzebieniami i otworami powietrznemi. Wielkość nat.

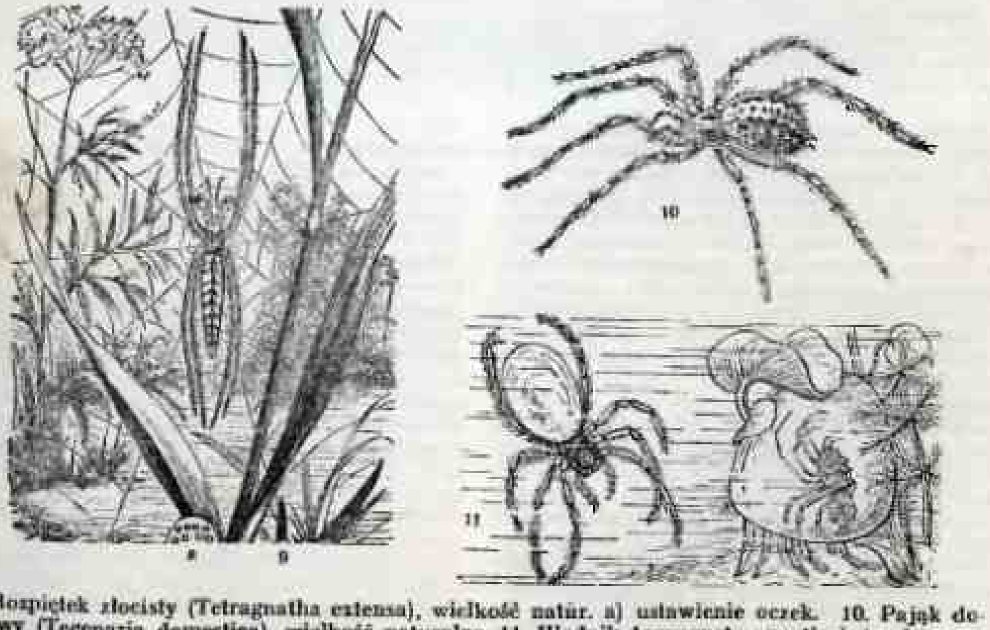

9. Rozpiętek złocisty (Tetragnatha extensa), wielkość natur. a) ustawienie oczek. 10. Pająk domowy (Tegenaria domestica), wielkość naturalna. 11. Wodnik Argyroneta aquatica), trochę pow. a) gniazdo.

owadami. Złożone jaja nosi samica u niektórych gatunków długo w kokonie. Wylęgłe młode pozostają aż do następnej wylinki w kokonie. P. dzielą się na trzy podrzędy: 1. Mesothelae o widocznej segmentacji odwłoku, oddychają płucotchawkami, 2. Mygalomorphae o zanikłej segmentacji, dwie pary płucotchawek. Należy tu ptasznik (Avicularia avicularia) dochodzący 5 cm długości, żyje w płd. Ameryce, rzuca się na małe ptaszki, ukąszenie niebezpieczne także i dla człowieka. 3. Arachnomorphae, segmentacji brak, jedna para płucotchawek i jedna para orwotchawek. Tutaj należy większość gatunków krajowych.

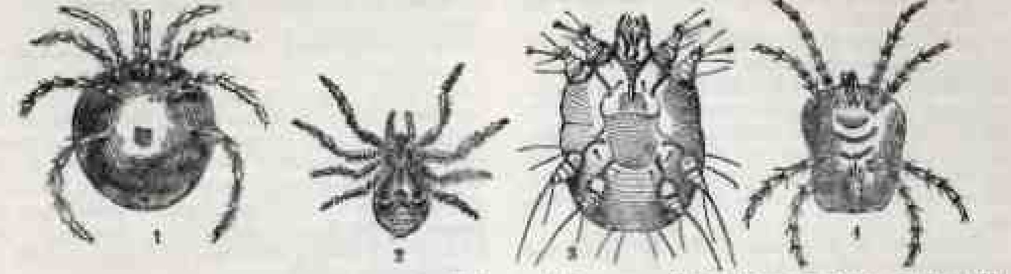

1. Neumania spinipes od strony brzusznej, silnie powiększona. 2. Hyalicus viaticus, samica. $^{4}/_{1}$. 3. Świerzbowiec ludzki (Sarcoptes scabiei). $^{50}/_{1}$. 4. Lądzień (Trombidium holosericeum) od strony brzusznej. $^{8}/_{1}$.

Pajęczaki (Arachnoidea), gromada członkonogów o ciele krępem lub wydłużonem, złożonem z głowotułowia, tułowia i odwłoku lub też z głowotułowia i odwłoku. Czułków brak. Pierwsza para przysadek gębowych, szczękoróżki (chelicerae) odpowiada pod względem morfologicznym pierwszej parze czułków u skorupiaków, zakończone zwykle szczypcami lub też kleszczami, niekiedy zmienione w sztylecki. Druga para — szczękonóżki cz. nogogłaszczki (pedipalpi) funkcjonuje jako żuwaczki. O budowie szczegółowej p. poszczególne rzędy. P. występują na całej ziemi, najliczniejsze i największe gatunki w strefie ciepłej. Wiele rodzajów kopalnych. Dzielimy je na następujące rzędy: 1. Scorpionidea (niedźwiadki), 2. Pedipalpi (spawęki), 3. Pseudoscorpionidea (zaleszczotki), 4. Solifugae (solfugi), 5. Ricinulei, 6. Opilionidea (kosarze), 7. Araneida (pająki), 8. Acarina (roztocze), 9. Linguatulida (wrzęchowate).

Pajęczy jedwab, jedwab produkowany przez pająki. Do otrzymywania j. p. nadają się duże, tropikalne pająki z rodzaju Nephila, Epeira. Zamyka się je w małych klatkach, wyciąga nitki z gruczołu przędnego i łączy po 12 lub więcej nici razem. Jeden pająk dostarcza w miesiącu 4—6 razy po 200—600 m jedwabiu, następnie ginie. Według Fischera j. p. jest blisko spokrewniony z fibroiną. Silniejszy kwas solny rozpuszcza tylko powłokę, b. stężony powoduje silne pęcznienie, a następnie rozpuszczenie.

Pajęczyna, ob. Pająki.

Pajęczynówka (arachnoidea), opona pajęczynowa mózgu (ob. Mózg).

Pajgert Adam, poeta i tłumacz polski, (1829—1872), wydał: „Poezje" (1858), przekłady Byrona „Wyspy" (1859) i „Kaina" (1868), Szekspira „Juljusza Cezara" (1868), Moore'a „Raj i Peri" (1860), „Pieśni Proroków" (1865). Wyd. zbior. „Poezje" (1876, 2 t.) i „Przekłady z poetów obcych" (1876).

Pajol Claude Pierre, generał franc., (1772—1844), od 1792 walczył nad Renem, 1799 w Szwajcarji, 1805 przeciw Austrji, 1807 generał, odznaczył się w Rosji i pod Dreznem (1813), został 1815 parem, zwalczał Restaurację, 1830—42 gubernator Paryża.

Pajonal, stepowa wyżyna śródgórska w Ekwadorze.

Pajou Augustin, rzeźbiarz francuski, (1730—1809), główne dzieła w Luwrze: „J. B. Lemoyne", „Pluto i Cerber" (1760), „Marja Leszczyńska" (1769), „Buffon", „Madame Dubarry" (1773), „Bachanika", „Merkury", „Bossuet", „Opuszczona Psyche" (1790) i i. — Syn jego Jacques Augustin, (1766—1828), był malarzem i historykiem sztuki.

Pajuk (tureck. peik), sułtański pokojowiec; w Polsce znano p. służących czy posłańców Turków lub przebranych po turecku, usługujących w domach wielkopańskich.

Pajzderska Helena Janina, ob. Hajota.

Pajzderski, 1. Tomasz, architekt polski, (1864—1908), studja w Charlottenburgu i Paryżu, od 1903 pracował w Warszawie. Prace P. stanowią dwory (Fajsławice pod Lublinem, dwór Chaszyńskich w Łomżyńskiem), kościoły (wybudowane: w Jutrosinie i Mińsku; przebudowy i restauracje: w Brześciu Kujawskim, Niegowie, Dobrej; projekty kościołów: w Kapuścianach, Mąkoszynie, salezjanów we Włocławku, w Czeladzi, Grabowie), kaplice grobowe, dalej gmach Banku Związku Spółek Zarobkowych w Poznaniu i Hotel Basta w Inowrocławiu.

2. Nikodem, polski historyk sztuki, * 1882, konserwator zabytków, kustosz zbiorów w Gołuchowie. Z prac: „Ratusz poznański" (1912), „Kościół Filipinów w Gostyniu" (1908), „Kościół św. Jana w Gnieźnie", „Zabytki wielkopolskie" (1913), „Poznań" (monografja, 1922).

Paka, gryzoń z rodziny aguti (ob.), 70 cm dług., 35 cm wys., głowa gruba, duże oczy, uwłosienie szczecinowate. Żyje w Ameryce płd. w jamach, które sama wygrzebuje.

Pakarana (Dinomys branickii Petera), płd.-amerykański gryzoń z rodziny Dinomyidae, podobny do paki, ogon silnie owłosiony, nogi 4-palczaste.

Pakhoi (Pehai), miasto portowe w prow. Kwangtung (Chiny), nad zatoką Tonkińską, z 35.000 mieszk. i znacznym wywozem.

Pakkala Teuvo, pisarz fiń., (1862—1925), autor opowiadań i powieści psychologicznych, wybornych historyj dziecięcych, jego melodramaty („Przy spławie drzewa" 1898 i i.) należą do ulubionych utworów fińskiego teatru narodowego.

Pako, p. Lama.

Pakość, miasto w pow. Mogilno (woj. poznańskie), przy wypływie Noteci z jez. Trląg i kolei: Inowrocław—Żnin, z 3.347 mieszk., fabr. maszyn, tartakami, młynami, cukrownią i handlem ziemiopłodami. Poza tem istnieje tu (od 1631) klasztor reformatów, licznie zwiedzane miejsce odpustowe. Miasto (od 1359) powstało przy zamku, zbudowanym w 1258, a oddanym później na klasztor.

Paks, gmina w komitacie Tolna (Węgry), nad Dunajem, z 12.636 mieszk.

Pakt (łac. pactum), układ.

Paktolos, dopływ rz. Gedis-czaj w staroż. Lidji, słynny z wypłókiwania złotego piasku.

Pakuły, ob. Len.

Pal (w b i j a n i e n a p.), średniowieczna kara śmierci za najcięższe zbrodnie, polegająca na tem, że delikwenta wbijano na pal. Podczas wojen karano w ten sposób szpiegów i zdrajców; przetrwała aż do końca w. XVIII.

Pala, imię indyjskiej dynastji, panującej w Bengalu od VIII. do XII. w. po Chr.

Pala d'oro (włosk.), płyta wielkiego ołtarza w kościele św. Marka w Wenecji, największy z zachowanych (1,4 m na 3,5 m) i najkosztowniejszy zabytek emalji bizantyńskiej, wykonany w XI. w. w Konstantynopolu, na nowo zestawiony w XIV. w. Składa się z licznych płytek (wykonanych w emalji żłobkowej na złocie), na których przedstawione są sceny z życia Chrystusa, i jest bogato zdobiona klejnotami.

Palacio Valdés Armando, powieściopisarz hiszp., * 1853, od 1921 członek Akademji, opisuje głównie życie współczesne, np.: „La Hermana de San Sulpicio" (1889), „La Espuma" (1890), „La Fe" (1892, jego arcydzieło), „La alegría del capitán Ribot" (1899), „Los papeles del doctor Angélico" (1911). Wyd. zbior. 1908—23, 21 t.

F. Palacky.

Palacky František, czeski historyk i polityk, (1798—1876), jeden z głównych twórców odrodzenia Czech w XIX. w., swemi studjami z historji czeskiej, zwłaszcza z epoki husytyzmu przyczynił się potężnie do rozbudzenia świadomości narodowej. 1848 stanął na czele ruchu politycznego, wysuwając jako hasło przeobrażenie Austrji w federację poszczególnych jej członów, a przez to zapewnienie przewagi elementom słowiańskim, odegrał wybitną rolę na kongresie praskim, stał następnie na czele stronnictw słowiańskich w parlamencie wiedeńskim i kromieryskim. Od 1861 członek Izby Panów i sejmu czeskiego, przywódca stronnictwa Staroczechów, 1867 rozczarowany do polityki austrjackiej, wziął udział w kongresie panslawistycznym w Moskwie. Głównem dziełem P. jest wydana po niemiecku i czesku „Historja Czech" (1836—67, 5 t.). Liczne artykuły polityczne zebrane przeważnie w dziele p. t. „Radhost". Autobiografja (w jęz. czeskim) ukazała się 1885.

Palad, ob. Pallad.

Paladyn (średniow. łac. palatinus), średniowieczne określenie magnatów, należących do otoczenia księcia i mieszkających na jego dworze (palatium), ob. Palatyn; w romansach rycerskich rycerze okrągłego stołu króla Artusa, później bohaterzy Karola Wielkiego; ogólnie rycerz, obrońca.

Palaeoniscus Blainv., kopalna ryba; częsta w warstwach permskich P. freieslebeni Blainv.

Palaeostraca (Merostomata), duże członkonogi, posiadają otwór ustny opatrzony parą nożyc, 5 par odnóży, służących do ruchu i żucia, występuje na cephalothorax, na abdomen znajduje się 5 par odnóży liściastych, które mają na stronie wewn. rozwinięte skrzela. Dzielimy je na: 1. Gigantostraca, wymarłe, potężne zwierzęta, które dochodziły 2 m długości, ciało prócz wydłużonego głowotułowia (cephalothorax) składało się z 12 segmentów, zakończone było kolczastym wyrostkiem. Często ostatnia para była silniej rozwinięta jako noga pływna. Występowały w paleozoicum Europy i Ameryki płn. 2. Xiphosura (o s t r o g o n y, ob.), o wydłużonym głowotułowiu, podzielonym na trzy części. Występują od kambrium, dzisiaj reprezentowane tylko przez jedną rodzinę i rodzaj Limulus Müller, zwierzę, dochodzące 60 cm długości.

Palaeotheriidae (greck.), rodzina wymarłych jednokopytnych, o trójpalczastych nogach, których palce boczne były cokolwiek uwsteczniałe. Żyły w eocenie i oligocenie Europy. W wielu gatunkach występował głównie Palaeotherium Cuv.

Palafity, ob. Palowe budowle.

Palafox y Melci José, generał hiszpański, (1775—1847), 1807 generalny kapitan Aragonji, 1808 bronił po bohatersku Saragossy, którą musiał jednak poddać przy ponownem oblężeniu 1809. Od 1814 jako generalny kapitan Aragonji występował za nieograniczoną władzą królewską, 1820 utracił swe godności, 1837 dowódca gwardji.

Palagonit (tuf palagonitowy), tuf bazaltowy, występujący m. in. na Sycylji. Por. Bazalt.

Palaiphatos, autor greckiego dzieła „O rzeczach nie do wiary", które zawiera racjonalne wytłumaczenie mitów (wyd. Festa w „Mythographi graeci" III., 2, 1902).

Pismo łacińskie.

1. Kapitała IV.—V. w. (Rękopis Wergilego).

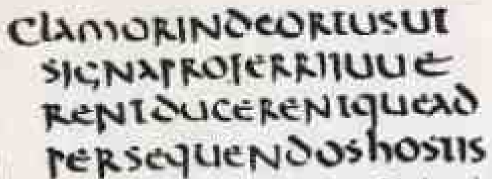

2. Uncjała V.—VI. w. (Rękopis Liwjusza).

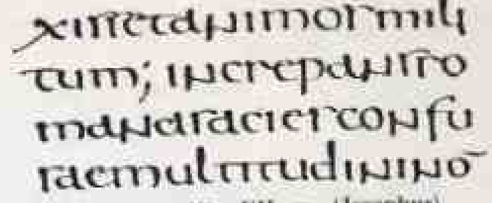

3. Półuncjała VI.—VII. w. (Josephus).

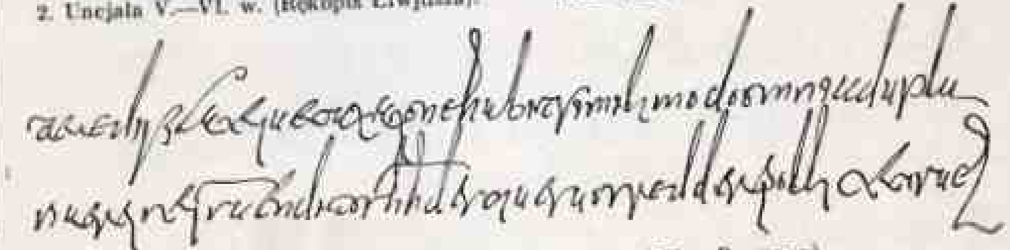

4. Kursywa rzymska VI. w. (Dokument z 572 z Rawenny).

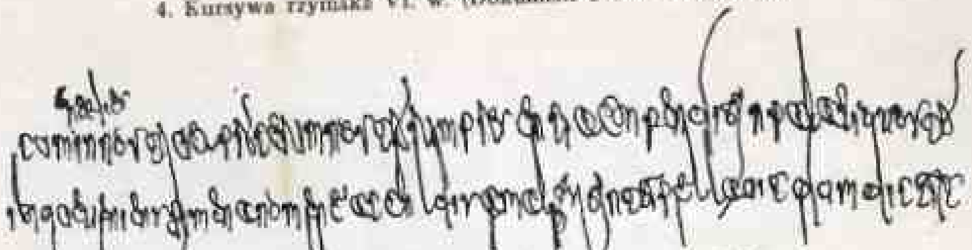

5. Kursywa merowińska VII. w. (Dokument z 680).

6. Pismo anglosaskie (z r. 803).

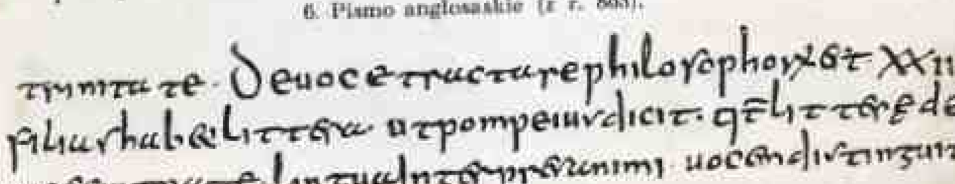

7. Minuskuła VIII. w.

8. Minuskuła IX. w. (Beda).

1.—5. Pisma łacińskie, 6.—8. pisma greckie.

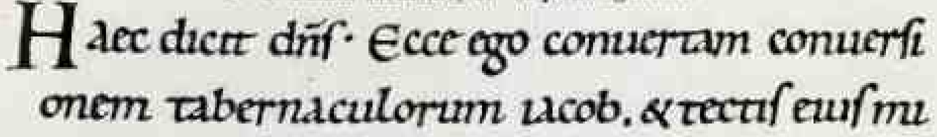

1. Minuskuła XI. w. (Biblja 1094—97).

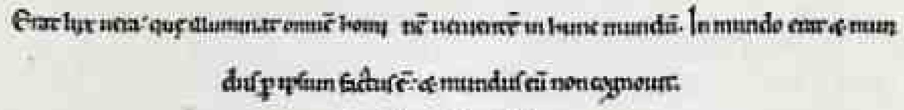

2. Minuskuła XII. w.

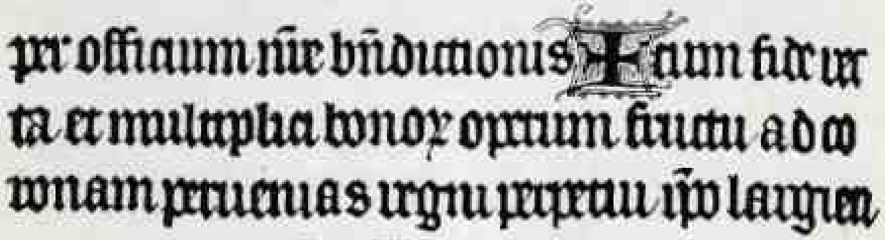

3. Pismo XIV w. (p. gotyckie).

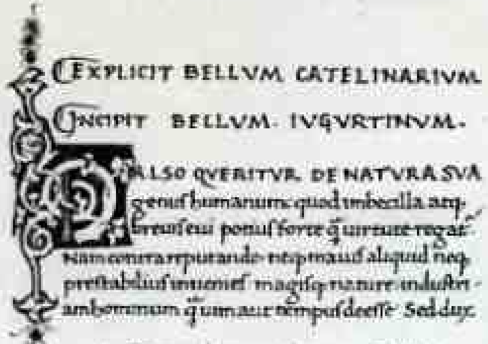

4. Pismo humanistyczne (italika). (Sallustjusz z 1466).

6. Grecka uncjała V. w. (Biblja).

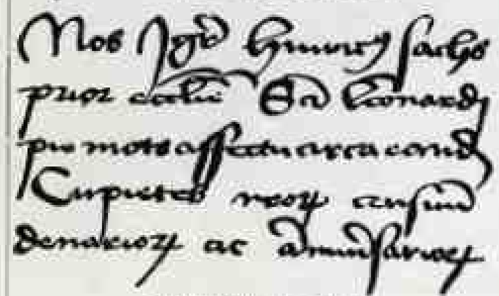

5. Kursywa z 1500.

7. Papirus z Panapolis z 608.

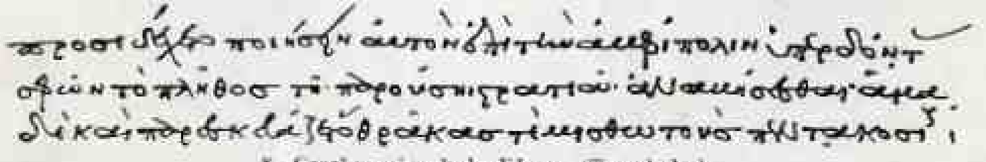

8. Grecka minuskuła XI. w. (Tucydydes).

Palais-Royal, w Paryżu, pałac Richelieu'ego (zbudowany 1629—34), 1642—43 posiadłość Ludwika XIII., potem zamieszkany przez wdowę po nim, należał od 1672 do domu orleańskiego (do 1848); spustoszony w l. 1848 i 1871, później odnowiony, jest obecnie siedzibą rady państwa i dyrekcji sztuk pięknych. Skrzydło płd.-zach. tworzy Théâtre-Français (1785), kąt płn.-zach. Théâtre du P.

Palamas Gregorios, (1296—1359), mistyk hesychasta (ob. Hesychaści). Zmarł jako biskup grecki w Tessalonice.

Palamâs Kostis, nowogrecki poeta i krytyk, * 1859, od 1926 członek Akademji ateńskiej, był przywódcą młodych, celuje w liryce refleksyjnej, do najdojrzalszych jego utworów należą zbiory: „Życie jednostajne" (1904), „Miasto i samotność" (1912), „Rozkosze laguny" (1912), „Ołtarze" (1915), poemat symboliczny „Dodekalog cygana" (1907). Studja krytyczne p. t. „Grammata" (1904—08, 2 t.).

Palamedea, p. Zbuny.

Palamedes, w opowiadaniach pohomeryckich, syn Naupliosa, króla Nauplji, pod Troją oskarżony o zdradę i ukamienowany; ojciec jego z zemsty spowodował rozbicie okrętów powracających Greków. P. uchodził za wynalazcę liter, latarni morskich, miar, wag, warcab, gry w kości i t. d.

Palamedesz (Palamedes) Antonis, zw. Stevers, malarz niderlandzki, (1601—1673), pracował głównie w Delft, malując sceny z życia towarzyskiego w rodzaju Halsa i portrety. Dzieła P. posiadają liczne muzea. — Brat jego Palamedes P., (1607—1638), także pracujący w Delft, malował bitwy, potyczki i t. d.

Palander de Vega Adolf Arnold Louis, szwedzki badacz Arktydy, (1842—1920), towarzyszył Nordenskiöldowi do Spitzbergenu, a w 1879—80 kierował okrętem „Vega" przy poszukiwaniu płn.-wsch. przejścia. W 1901 został ministrem marynarki.

Palankin z bambusu.

Palankin (palki), lektyka w Indjach i Chinach, coraz bardziej wypierana przez nowoczesne środki komunikacji, obecnie używana przeważnie w górzystych Chinach płd.

Palanpur (Pallanpur), kraina w prezydenturze Bombaj (Indje ang.), granicząca na płn. z Radżputaną, składa się z 13 państewek hołdowniczych, połączonych w agenturę, mającą 16.648 km² i 518.566 mieszk. Największe państewko P. ma 4.574 km² i 236.694 mieszk. Stolica P. ma 17.843 mieszk.

Palant, staropolska gra w piłkę znana już w XIV. w.; grający dzielą się na dwie partje; gracze jednej podbijają piłkę kijem, zw. p., i następnie wykupują biegiem przez pole przeciwników, którzy pochwyconą piłką starają się trafić w biegnącego. Wygrywa partja, mająca więcej punktów.

Palao, ob. Palau.

Palaquium Blanco, rodzaj, należący do Sapotaceae, drzewa o skórzastych liściach, drobnych kwiatach i jednonasiennych jagodach. Rosną w Azji płd. P. gutta Burck (Isonandra gutta Hook, gutaperkowiec), rośnie w dziewiczych lasach Singapore, dostarcza, podobnie jak i P. borneense Burck i P. treubi Burck, gutaperki; gatunki te znane już tylko w hodowli. Najlepszej gutaperki dostarcza P. oblongifolium Burck.

Palar, rzeka w Indjach Przedgangesowych, długa 368 km. Wypływa we wsch. Maisur, a uchodzi do zatoki Bengalskiej.

Palarik Janko, pisarz słowacki, † 1870, od r. 1850 wydawca czasopisma „Cyryl a Metod", w którem propagował unję wyznań chrześcijańskich, następnie redagował „Katolickie Nowiny", autor liryków i dramatów, z których najcelniejszy „Druciarz", komedja z bohaterem narodowości polskiej, grana jeszcze w r. 1927 przez teatr słowacki w Pradze.

Palatalizacja, proces zmiękczania spółgłosek przed następującą samogłoską miękką. Dziś p. ma w jęz. polskim miejsce tylko przed i, niegdyś także przed e. P. była przyczyną licznych zmian fonetycznych spółgłosek, tak np. twarde sz, cz, ż są rezultatem prasłowiańskiej p. spółgłosek k, g przed e, i (np. milknąć, milczeć).

Palatina bibliotheca (łac.), bibljoteka założona w r. 28 prz. Chr. przez Augusta na Palatynie w Rzymie.

Palatium (łac.), tyle co Palatyn (Mons Palatinus), wzgórze rzymskie, potem pałac dla cesarza i dworu.

Palatum (łac.), podniebienie; p. durum, twarde p.; p. molle, miękkie p.; palatoschisis, v. p. fissum, wilcza paszcza, podniebienie rozszczepione.

Palatyn (Mons Palatinus), środkowe z 7-miu wzgórz Rzymu (ob.), 50 m nad poz. morza. Tu znajdował się najstarszy Rzym (Roma quadrata) z prastaremi świątyniami, jak Lupercal (grota, w której według podania miała wilczyca karmić Romulusa i Remusa), Casa Romuli, która do czasów Konstantyna była zachowana i świątynia Jowisza Statora. Od Augusta do Aleksandra Severusa († 235) budowali cesarze tutaj swe pałace (np. Tyberjusz, Domicjan, Severus). W średniowieczu opustoszał P. i porósł winną latoroślą. Wykopaliska podjęto za Pawła III. (1534—1550). W 1861 kupił Napoleon III. ogrody farnezyjskie i z jego polecenia prowadził tu prace D. Rosa; od 1870 pracował dalej rząd włoski.

Palatyn (łac. palatinus, niem. Pfalzgraf) w państwie bizantyńskiem każdy urzędnik, należący do dworu (palatium), w państwie frankońskiem dygnitarz dworski, z których najznaczniejszy comes palatinus pomagał królowi i zastępował go w czynnościach sądo-

wych i administracyjnych. Zczasem otrzymali c. p. posiadłości. Do największego znaczenia doszli p. nadreńscy, którym obok p. saskich przyznała złota bulla oficjalnie wikarjat cesarstwa w czasie nieobecności cesarza, lub na wypadek bezkrólewia. Inni p. stracili wpływ na administrację państwa, a stali się tylko dziedzicznymi właścicielami przyznanych posiadłości. Na Węgrzech p. był początkowo najwyższym sędzią, następnie występował jako zastępca króla i pośredniczył między władcą a narodem; był on wybieralny, a dopiero od końca XV. w. mianowany przez króla, od XVIII. w. najczęściej z pośród członków rodziny Habsburgów. Urząd p. zniesiono w 1849. W dawnej Polsce (palatinus) łacińska nazwa wojewody.

Palatynacka wojna sukcesyjna (1688—97), spowodowana pretensjami Ludwika XIV. do Palatynatu na podstawie praw jego szwagierki Elżbiety Karoliny Orleańskiej (stąd też zwana wojną orleańską). Przeciw Francji wystąpiła koalicja, złożona z Anglji, Holandji, Hiszpanji, Niemiec, Sabaudji i Szwecji. Wojska francuskie spustoszyły straszliwie Palatynat i odniosły zwycięstwo pod Steenkerken (1692) i Neerwinden (1693), flota natomiast została zniszczona pod La Hougue. Pokój w Rijswijk 1697 oznaczał pierwsze niepowodzenie Ludwika XIV. w polityce europejskiej (ob. Francja, Historja).

Palatynackie powstanie, rewolucja demokratów niemieckich w maju 1849 pod wodzą Mierosławskiego i przy udziale licznych Polaków.

Palatynat, księstwo dawnej Rzeszy niemieckiej, dzieliło się na dwa kraje: 1. P. Górny czyli Bawarski z stolicą w Amberg, obejmował obszar dzisiejszego bawarskiego okręgu rządowego górno-palatynackiego (Oberpfalz) i część dzisiejszej Górnej Frankonji. 2. P. Dolny, czyli Nadreński (pod którego pojęciem rozumie się często wogóle P.), położony po obu brzegach górnego Renu, obejmował biskupstwa wormackie, spirskie i wiele drobniejszych terytorjów. Stolicą był Heidelberg, od 1720 Mannheim. Panujący tam od 1214 Wittelsbachowie zdobyli 1356 godność elektorów Rzeszy, 1386 założyli uniwersytet w Heidelbergu. Palatyn Ruprecht († 1410) dostał się na tron Niemiec, palatyn Fryderyk został 1619 obrany królem Czech, ale stracił koronę po bitwie pod Białą Górą („Król zimowy").

Palatynat Górny (Oberpfalz), rejencja w środk. Bawarji (Niemcy) z 9.657 km² i 629.262 mieszk., ze stolicą Ratyzbona (Regensburg).

Palatynat Reński (Rheinpfalz), rejencja bawarska po lewym brzegu Renu z 5.504 km² i 931.755 mieszk., przyczem 424 km² i 98.300 mieszk. należy do obszaru Saary. P. składa się z części dawnego elektoratu Palatynatu (Kurpfalz) i posiadłości kościelnych (Spira). Stolicą jest Spira, główne miasta: Ludwigshafen, Kaiserslautern i i. Do Bawarji należy P. od 1816. W 1919 obwołano tu w czasie okupacji francuskiej „republikę Palatynatu", niezależną od Niemiec, ta jednak po niedługim czasie upadła.

Palau (Palao) wyspy, grupa wysp w zach. Mikronezji, na zach. od Karolinów, składająca się z 7 większych zamieszkałych i 20 małych, bezludnych wysepek, mających razem 450 km², z czego na wyspę Babeltaob wypada 300 km². Płd. wyspy (Angaur, Pililju i i.) są koralowe, płn. zaś (Babeltaob) zbudowane ze skał młodowulkanicznych i górzyste. Klimat jest tropikalny, wilgotny, dzięki czemu niższe partje wysp są pokryte puszczami. Ludność składa się z 1.115 Japończyków i 5.306 Mikronezyjczyków.

Wyspy zostały odkryte w 1710 przez Franc. de Padilla, później sprzedane przez Hiszpanję Niemcom (1899—1914), obecnie zaś tworzą japoński mandat.

Palaung, plemię Mon-Khmer ze wsch. Birmy, są buddystami, zachowali też dawną wiarę w duchy.

Palaver (ang. z portug. Palavra „słowo, mowa"), nazwa zgromadzeń, odbywanych zwłaszcza przez zach. afrykańskie szczepy (na wsch. używa się nazwy szauri), w celu omówienia pod przewodnictwem naczelników wypraw wojennych, kwestyj prawnych i t. p.; w znaczeniu ogólnem każda narada białych z przedstawicielami ludów pierwotnych.

Palawan (Palauan, Paragua), wyspa w Filipinach z 11.655 km² i ok. 12.000 mieszk., tworząca resztkę zatopionego łańcucha górskiego (Mantalingayan 2.085 m), zbudowanego ze skał starokrystalicznych, między Borneo i Luzonem. Stolica Puerto Princesa i port Taytay leżą na płn.-wsch. wybrzeżu wyspy.

Palazzolo (P. Acreide), miasto w prow. Syrakuzy na Sycylji (Włochy), nad rz. Anapo, z 16.154 mieszk. i zabytkami z czasów rzymskich.

Palcat, staropolska nazwa dla pręta, laski. Przeważnie nazywano p. kije, owinięte słomą, których młodzież używała do nauki szermierki.

Palce nóg, ob. Stopa.

Palce rąk, ob. Ręka.

Palcowanie (aplikatura), w muzyce użycie odpowiednich palców w grze na instrumentach, na których zapomocą pewnych chwytów wydobywa się ton. Najprostsza jest aplikatura na instrumentach mosiężnych, które mają tak mało wentylów (claves), że wystarczą do aplikatury palce jednej ręki. Trudniejsza jest aplikatura na instrumentach dętych, drewnianych, gdzie liczba otworów i klap wynosi więcej niż dziesięć, najtrudniejsza zaś na instrumentach klawiszowych (fortepian, organy i t. d.). Gra fortepianowa, a raczej klawecinowa przed Bachem nie posługiwała się ani dużym, ani małym palcem, tylko trzema środkowemi; następny okres ograniczył użycie dwóch zewnętrznych palców tylko do białej klawjatury, dopiero od Liszta—Chopina—Tausiga—Bülowa gra fortepianowa posługuje się wszystkiemi palcami bez ograniczeń. Na instrumentach smyczkowych rozróżnia się aplikaturę diatoniczną (t. zn. każdy ton i półton otrzymuje osobny palec) i chromatyczną (każdy półton ma nowy palec).

Palców opuszki, powierzchnie końców palców po stronie dłoniowej ręki z charakterystycznemi dla każdego osobnika linjami, ważnemi dla daktyloskopji (ob.).

Palczak (Daubentonia E. Geoffr), małpiatka monogatunkowa. P. madagaskarski (D. madagascariensis Gm.) z Madagaskaru, dochodzi 45 cm długości, ma dużą głowę, duże, nagie uszy, wydłużone palce o cienkim palcu średnim, futerko czarno-bronzowe, prowadzi nocny tryb życia, żywi się rdzeniem bambusu, trzciny cukrowej oraz owadami.

Palczowski Paweł, podróżnik polski, zwiedził za czasów Zygmunta III. Niemcy, Włochy, Francję, Belgję i Anglję, napisał traktat o organizacji politycznej Wenecji („Status Venetorum" 1604), kilka prac poświęcił Moskwie („Wyprawa wojenna Króla Imci do Moskwy" 1606, „Kolęda Moskiewska" 1609, „Poselstwo do P. Hetmana i do senatorów pod Smoleńskiem od Dymitra Cara r. 1610").

Pale (greck.), walka na pięści, zajmowała piąte, rozstrzygające miejsce w pentatlonie (pięcioboju).

Paleario Aonio (Antonio della Paglia), humanista włoski, (ok. 1504—1570), nauczyciel retoryki w Sienie, Lucce (1545) i Medjolanie (1556), spalony jako kacerz. Przypisywane mu „Del benefizio di Gesù Cristo crocifisso" (1543) jest dziełem benedyktyna Benedetta z Mantui.

Palearktyczna kraina, strefa w geografji zwierząt, która obejmuje prawie całą Europę, przeważną część Azji i płn. Afrykę, rozciąga się więc między Saharą, Himalajami i północną granicą lasów, średnia temperatura roczna umiarkowana, część zach. jest bogatsza w opady od wsch. P. k. dzieli się na prowincje: europejską, śródziemnomorską, środk.-azjatycką i mandżurską lub mongolską. Swoistych rodzin k. p. posiada b. niewiele.

Palej Semen (właśc. Hurko), dowódca kozacki, († 1709), za Jana Sobieskiego utworzył na Zaporożu pułki, pozornie służył Polsce, naprawdę ciążył ku Moskwie i wielokrotnie ofiarowywał jej swe usługi. 1702 z poduszczenia cara Piotra wywołał bunt, opanował Białą Cerkiew i Korsuń, mordując szlachtę polską i Żydów. 1704 wzięty podstępnie w niewolę moskiewską, zesłany został na Sybir.

Palembang, okręg na płd.-wsch. wybrzeżu Sumatry (Indje holend.) z 85.918 km² i 830.552 mieszk. Stolica P., największe miasto na wyspie, jest zbudowane na palach na rzece Musi, nieopodal jej ujścia, a ma 62.438 mieszk., przemysł i handel.

Palemon, w greck. micie, jeden z synów Ino (ob. Leukotea) Melikertes, przeobrażony w bóstwo morskie. Na cześć jego i Posejdona urządzano igrzyska istmijskie.

Palencia, stolica prowincji w Starej Kastylji (Hiszpanja), nad rz. Carrion i kanałem de Castilla, na równinie Tierra de Campos z 18.023 mieszk., gotycką katedrą (XIV.—XVI. w.) i przemysłem. Ongiś była P. siedzibą królów Kastylji i Kortezów. W 1209—30 istniał tu pierwszy w Hiszpanji uniwersytet, przeniesiony do Salamanki.

Palenie ciał, jeden ze sposobów chowania zmarłych; p. c. w krajach cywilizowanych ma dziś jedynie wspólną nazwę ze starodawnym zwyczajem pogrzebowym. W rzeczywistości jest ono spalaniem, opartem na znajomości chemji, w specjalnie zbudowanych piecach Siemens'a; stosuje się w niem działanie wysokiej temperatury, ogrzewając piec przed wprowadzeniem ciała do 950° C, a w czasie spalania wprowadza się powietrze nawet o temp. 1000°. Samo ciało nie podlega bezpośredniemu działaniu płomieni; gazy powstające przy spalaniu usuwa się przez odpowiednio zbudowany system kanałów wyprowadzających; wraz z gazami wydostaje się z pieca popiół z trumny, ubrania etc., jako lżejszy gatunkowo od popiołu ciała. Jako ostateczny produkt spalenia pozostaje 1½—2 kg = 1—1½ l. popiołu, który zbiera się do popielnicy.

Do ogrzewania pieców spalających używa się głównie koksu, przyczem do spalenia jednych zwłok, bez poprzedniego ogrzewania pieca potrzeba 100 kg koksu i 1½ godziny czasu.

Ten nowoczesny sposób p. c., mający wielu zwolenników, dopatrujących się w nim korzyści higjenicznych, psychicznych, a zwłaszcza gospodarczych, zwalcza gorąco cały szereg wyznań; sprzeciwia się on zresztą zasadom kościoła katolickiego, który z tego powodu występuje przeciwko p. c. Mimo to jednak p. c. staje się coraz to częstszym sposobem chowania zmarłych, zwłaszcza w Ameryce Płn., Niemczech, Szwajcarji, Anglji i Francji; na międzynarodowej wystawie p. c. w Moskwie w 1924 r. było reprezentowanych jednak zaledwie 17 państw. O p. c. u starożytnych i ludów pierwotnych por. Umarłych chowanie.

Paleniska, urządzenia do spalania materjałów opałowych i wyzyskania wyprodukowanego ciepła. Składają się z właściwego miejsca spalenia, t. j. komory paleniskowej, urządzeń odbierających ciepło, t. j. kanałów spalinowych, i urządzeń, przeprowadzających potrzebne do spalenia powietrze i odprowadzających gazy spalenia nazewnątrz, t. j. ciągów, wspomaganych ewentualnie dmuchawkami, i kominów. Zupełne wyzyskanie energji cieplnej zawartej w paliwie (ob.) jest, zwłaszcza przy stałych materjałach opałowych, nieosiągalne, teoretycznie bowiem równoważna ilość powietrza nie daje, z powodu niemożliwości idealnego wymieszania z paliwem, zupełnego spalenia, a wprowadzenie nadmiaru powietrza powoduje straty przez to, że niezużyte powietrze ogrzewa się i uchodzi z pewnym zabranym zapasem ciepła. Przy ładowaniu paliwa do p. następuje też spadek temperatury i w następstwie tego porwanie niespalonych części w powietrze w postaci sadzy. Konstrukcje p. zmierzają do możliwego ograniczenia tych strat. Paliwo stałe spala się albo w formie pokruszonej, albo w stanie rozpylonym. W pierwszym wypadku spala się je na rusztach, t. j. żelaznych prętach, luźno rozstawionych, celem umożliwienia dostępu powietrza od dołu i zsypu popiołu. Ruszta mogą być ułożone poziomo lub z nachyleniem skośnem. W nowoczesnych p. stosuje się niejednokrotnie ruszta

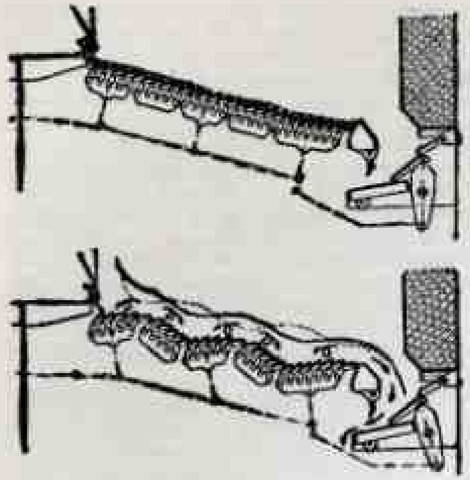

Rys. 1. Ruszta — gąsienice.

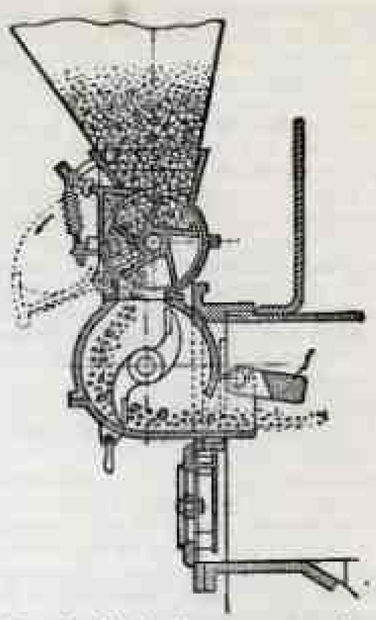

Rys. 3. Mechaniczny wsyp paliwa.

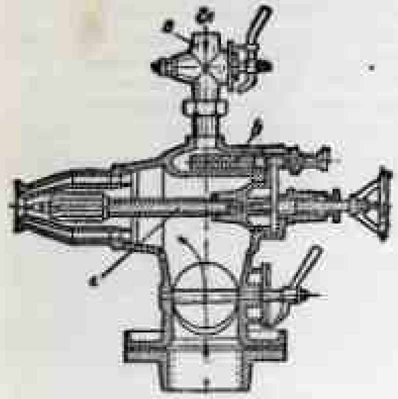

Rys. 5 Forsunka z rozpylaczem powietrznym.

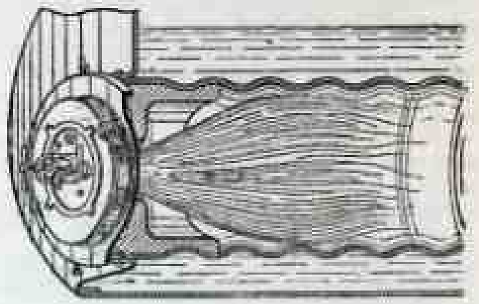

Rys. 6. Forsunka z rozpyleniem przez rozprężenie.

ruchome, albo t. zw. gąsienice, wykonujące ruch drgający, lub też t. zw. ruszta obrotowe, osadzone na łańcuchu bez końca. Ob. rys. 1. i 2. Na takich rusztach następuje najlepsze rozłożenie paliwa i wymieszanie z powietrzem. O ile są one ponadto połączone z mechanicznym wsypem paliwa (rys. 3.), spalenie następuje bez tworzenia się sadzy. Spalenie paliwa stałego w stanie rozpylonym, przy pomocy dmuchawek powietrznych, daje dobre wyzyskanie energji cieplnej, zawartej w paliwie, wymaga jednak osobnych urządzeń do proszkowania materjału i specjalnego urządzenia do zatrzymywania popiołu w komorze paleniskowej (rys. 4.).

Paliwo płynne, jak ropę naftową lub mazut, spala się w ten sposób, że do komory paleniskowej wprowadza się je w stanie rozpylonym. Służą do tego palniki-rozpylacze, zw. forsunkami. Rozpylanie może się odbywać albo przez rozprężanie z pod znacznego ciśnienia przy pomocy strumienia pary wodnej, albo przy pomocy powietrza, wprowadzonego pod ciśnieniem. Ob. rys. 5. i 6.

Gazy generatorowy, ziemny i t. p. spala się w urządzeniach, przy których główny nacisk kładzie się na dokładne wymieszanie gazu z powietrzem. Służą do tego takie urządzenia, jak np. palnik obrotowy (rys. 7.), w którym zmieszanie odbywa się przez obrót skrzydeł osadzonych na wale. Spalenie jest całkowite, bez popiołu. — Specjalną odmianą p. są t. zw. p. powierzchniowe, wykorzystujące to zjawisko, że gdy mieszaninę gazu z powietrzem przepycha się pod ciśnieniem przez porowatą płytę szamotową, spalanie następuje w porach płyty, tak, że ta ostatnia rozgrzewa się do białości, przyczem nazewnątrz nie występuje zupełnie płomień. Można w ten sposób osiągać temp. do 2.000° i stapiać w takich piecykach platynę.

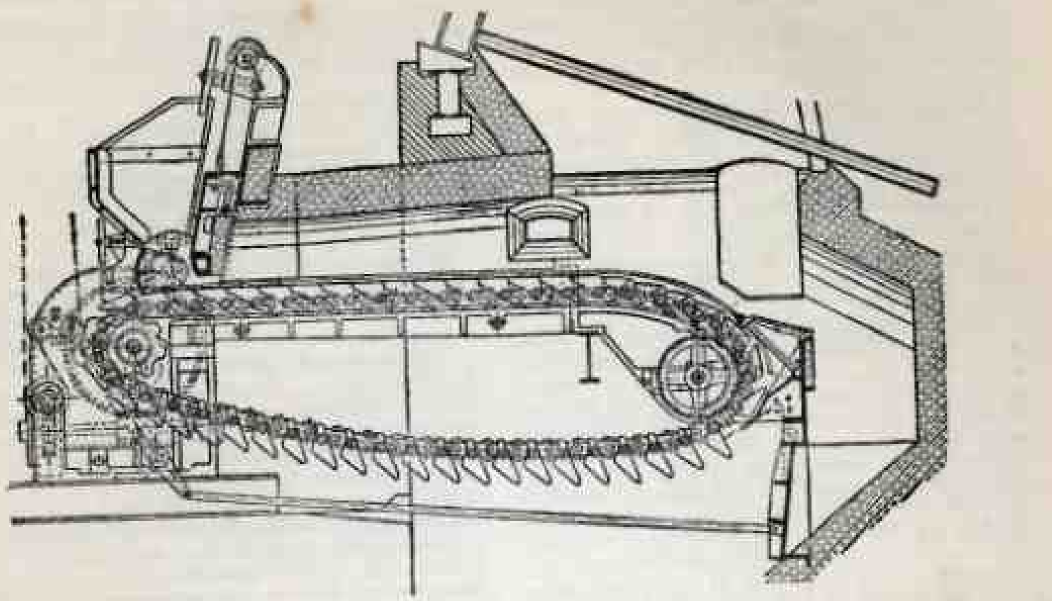

Rys. 2. Ruszta obrotowe.

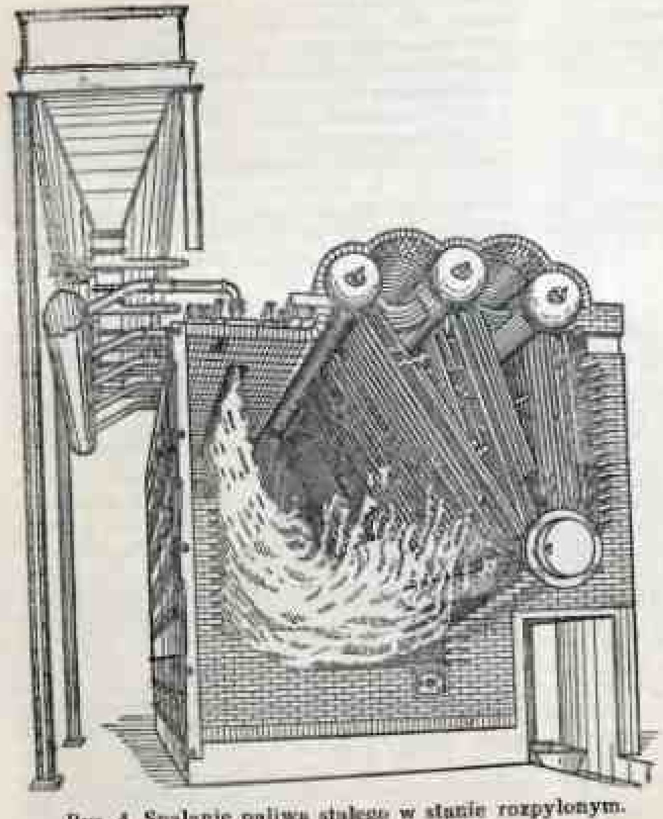

Rys. 4. Spalanie paliwa stałego w stanie rozpylonym.

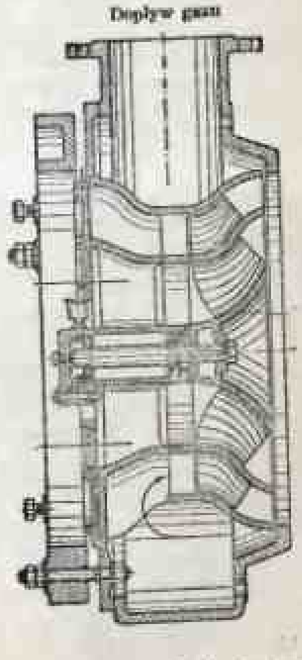

Rys. 7. Gazowy palnik obrotowy.

Palenque (Nachán), miasto w meksykańskim stanie Chiapas (z ok. 500 mieszk.). Wpobliżu ruiny Mayów z tarasami i ściętemi piramidami. Budowle te były zburzone przed przybyciem Hiszpanów.

Paleoantropologja (paleantropologja), antropologja przedhistoryczna, dział antropologji, zajmujący się człowiekiem przedhistorycznym. Ob. Kamienna epoka.

Palearktyczna kraina, ob. Palearktyczna kraina.

Paleoazjaci, nazwa północno-azjatyckich ludów, zaliczanych do rasy paleoazjatyckiej. Por. Azja, Rasy i ludy.

Paleobiologja (z greck.), gałąź biologji, nauka zajmująca się wymarłemi organizmami roślinnemi i zwierzęcemi; przez porównanie z dzisiaj żyjącemi zwierzętami, roślinami, ich budową, sposobami przystosowania, stwarza obraz dawnego życia na ziemi. P. daje podstawę do poznania pnia rodowego. Materjałem, na którym się opiera, są głównie części twarde, pozostałe po wymarłych organizmach; z ich położenia, śladów i t. d. można niejednokrotnie wnioskować o sposobie życia organizmów kopalnych.

Paleobotanika (paleofytologja), opisywanie szczątków kopalnych roślin, ob. Paleontologja.

Paleoetnologja (z greck.), nauka o kulturze prehistorycznego człowieka.

Paleofytologja, ob. Paleontologja.

Paleogen, ob. Trzeciorzędowa formacja.

Paleogeografja, część geologji, zajmująca się rozprzestrzenieniem lądów i mórz w epokach ubiegłych.

Paleografja (z greck.), nauka o typie pisma i materjale pisarskim w rozmaitych epokach ludzkości; jako nauka pomocnicza historji uczy odczytywania rękopisów i określa czas, ewentualnie miejsce ich pisania. P. rozwinęła się z dyplomatyki (ob.). Zczasem w odrębną gałąź nauki przekształciła się epigrafika (ob.). Najwięcej znaną jest p. łacińska, która bada rozwój pisma łacińskiego od najdawniejszych czasów aż do wynalezienia druku. P. dzieli typy pism łaciń. na okres: kapitały (do pocz. IV. w.), uncjały (w. III.—VI.), półuncjały (od V. w.). W okresie kapitały pisano dużemi literami kwadratowemi (majuskuły) bez rozdziału wyrazów, z niej powstał dziś powszechnie używany duży alfabet łaciński; dla szybkiego pisania służyła kapitalna kursywa. Uncjała wytworzyła się z kapitały przez zaokrąglenie liter, a z niej półuncjała, która pod wpływem kursywy posługiwała się małemi literami (minuskuły), przedłużając je ponad i pod linję. Prócz tego od IV. w. rozwijała się kursywa, która doprowadziła do połączenia liter w obrębie słowa (młodsza kursywa). W okresie od V. do VIII. w. różniczkuje się pismo półuncjalne i młodsza kursywa i w ten sposób powstały nowe typy tych pism, zwane od narodów niemi się posługujących kurs. lub półuncj. gotycką (gocką), merowińską, langobardzką i t. d. — W czasach Karola W. (minuskuła) kursywa frankońska zwana również karolińską wyparła pisma narodowe, stając się powszechnie używanym typem średniowiecznego pisma. Wytworzyła się ona pod wpływem pisma półuncjalnego i jest prototypem dzisiejszego naszego pisma łacińskiego.

Już za czasów rzymskich posługiwano się przy pisaniu systemem skrótów (znaki tyrońskie), a również i w średniowieczu używano skrótów (abrewjacje), których rozwiązania uczy p. W podobny sposób rozwijała się p. grecka. — Por. tabl. poza tekstem.

Paleolit, ob. Kamienna epoka.

Paleolog Jakób, unitarjanin, pochodzący z rodziny cesarskiej bizantyjskiej, (ok. 1520—1585). Z powodu sympatji dla Lutra musiał uchodzić z Rzymu; został rektorem uniwersytetu w Koloszwarze (dzis. Cluj) w Siedmiogrodzie. Rudolf II. odstawił go do Rzymu, gdzie według jednych miał zginąć na stosie, według innych zakończył życie w więzieniu. Główne jego dzieło: „De magistratu politico" (1573).

Paleologowie, ostatnia wielka dynastja bizantyńska (1261—1453), której najwybitniejszymi przedstawicielami byli założyciel jej Michał VIII. i Manuel II. Jej linje poboczne panowały w t. zw. Despotacie Misithra na Peloponezie (1383—1460) i w hrabstwie włoskiem Montferrat (1305—1533). Po upadku cesarstwa (1453) udało się wielu P. do Włoch i Francji. Siostrzeniec ostatniego cesarza odstąpił 1494 swoje prawa do Bizancjum Karolowi VIII. francuskiemu, siostrzenica, Zofja, wyszła za w. księcia moskiewskiego Iwana III., wnosząc mu w posagu dwugłowego orła bizantyńskiego i poczucie późniejszej misji historycznej Rosji na Bałkanach.

Paléologue Maurice Georges, franc. dyplomata, * 1859, pracował 1886—1909 w ministerstwie spraw zagranicznych, 1909—13 poseł w Sofji, potem do 1917 w Petersburgu, do 1920 sekretarz generalny w ministerstwie spraw zagr. 1928 członek Akademji Franc., nap.: „L'art chinois" (1888), „Vauvenargues" (1889), „Alfred de Vigny" (1892), „Rome, impressions d'histoire et d'art" (1902), „La Russie des tzars pendant la grande guerre" (1924, 3 t.), „Talleyrand, Metternich, Chateaubriand" (1924), „Cavour" (1926) i in.

Paleontogenja (greck.), nauka o rozwoju (ontogenesis) wymarłych organizmów.

Paleontologja (greck.), nauka o skamielinach tak zwierzęcych (paleozoologja), ludzkich (paleoantropologja, paleoetnologja), jak i roślinnych (paleobotanika, paleofytologja, fytopaleontologja). P. jest pomocniczą nauką geologji, zoologji i botaniki. Naukę tę ugruntowali: Buffon, Sowerby, Lamarck, Cuvier, Brongniart, Owen i i. Ważnym środkiem pomocniczym p. są zbiory paleontologiczne (największe w Londynie, Paryżu, Wiedniu, Berlinie). Por. tabl. tekst. Geologiczne formacje. Do oznaczenia kopalnych gatunków służyła aż do XIX. w. ogólna nazwa skamieliny z końcówką: „ites" lub „lithus" (kamień), np. Phyllites (skamieniałe liście), Lignites (drewno), Helicites (ślimaki) i t. d., obecnie obowiązuje podwójna nomenklatura podobnie jak w botanice i zoologji. P. dostarcza geologji przedewszystkiem wiadomości o sposobie życia organizmów zamkniętych jako skamieliny w warstwach skalnych. Stwierdzenie, że w równowiekowych warstwach występują jednakowo wykształcone skamieniałości pozwala na określenie wieku warstw oraz na ich podział na formacje.

Paleotti Gabriele, prawnik kościelny, (1522—1597), biskup w Bolonji i kardynał. Brał wielki udział w pracach reformatorskich soboru trydenckiego.

Paleozoiczne formacje obejmują formacje następujące: kambryjską, sylurską, dewońską, węglową i permską. Por. Geologiczne formacje i poszczególne artykuły.

Paleozoologja (greck.), p. Paleontologja.

Palermo, stolica prowincji na płn. wybrzeżu Sycylji (Włochy), w żyznej równinie Conca d'oro, przy kolei: Messyna—Trapani. Miasto będące jednym z najważniejszych portów i ośrodków handlu we Włoszech ma 419.153 mieszk., zgórą 300 kościołów (gotycka katedra Assunta z 1169—85, kościół San Giovanni degli Eremiti z 1132, La Martorana z 1143, San Domenico z 1458 i i.), wspaniały Palazzo Reale oraz całe mnóstwo zabytkowych budowli, z których część powstała jeszcze w czasach normańskich. Przed miastem znajduje się klasztor kapucyński z katakumbami, w których znajduje się 8.000 mumij i szkieletów znakomitych mieszczan. Poza tem posiada P. znaczny i wszechstronnie rozwinięty przemysł (maszynowy, szklany, bawełniany, tytoniowy, spożywczy i i.), duży handel i port (w 1926 r. — 5,910.000 tonn rej. netto). Z zakładów naukowych mamy tu uniwersytet (od 1779), szkołę inżynierji, konserwatorjum Vinzenzo Bellini (od 1617), Akademję Umiejętności i Sztuk, Akademję Medyczną, Bibl. Narodową i miejską, Muzeum Narodowe i etnograficzne etc.

Miasto założone przez Fenicjan (staroż. Panormos) dzieliło losy Sycylji. W 1282 tu rozpoczęły się „nieszpory sycylijskie", tu też ukoronował się Piotr Aragoński. 2 czerwca 1676 pobiła pod P. flota francuska (Duquesne) połączone floty holenderską i hiszpańską. W 1848 wybuchła w P. rewolucja; Garibaldi zajął miasto w 1860.

Pales, staroitalski bóg trzód. Jemu były poświęcone Palilje lub Parilje (21 kwietnia), obchodzone wraz ze świętem założenia miasta Rzymu.

Palestine, miasto w środk. Texasie (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 11.039 mieszk. i handlem.

Palestra (greck.), „szkoła zapaśnicza", u staroż. Greków zakład dla kształcenia w gimnastyce. — W dawnem prawie polskiem ogół przywiązanych do trybunałów koronnych i litewskich patronów, aplikantów i dependentów palestranckich, którzy jako „agenci" za zgodą patrona mogli w pewnych wypadkach występować w trybunałach; obecnie używa się wyrazu p., jako określenia stanu adwokackiego.

Palestrina Giovanni Pierluigi da (nazwany od swego miejsca urodzenia, staroż. Praeneste), kompozytor włoski, * 1525 (?), † 1594 w Rzymie, 1544—51 organista w mieście rodzinnem, potem nauczyciel szkoły śpiewu przy kościele Św. Piotra w Rzymie i kapelmistrz papieski do r. 1555. Nie będąc duchownym, musiał porzucić to stanowisko i został kapelmistrzem w kościele San Giovanni w Lateranie, 1561 przy Santa Maria Maggiore. Ośmiogłosowe, dwuchórowe „Improperia" (w w. piątek 1560 r. po raz pierwszy wykonane) przyczyniły się do rozwiązania zagadnienia, jak należy komponować polifonicznie, ażeby charakter muzyki odpowiadał duchowi Kościoła. Zamierzano bowiem w czasie obrad Soboru trydenckiego znieść wielogłosowy śpiew figuralny w kościele; dopiero trzy msze wielogłosowe P., wśród nich zwłaszcza „Missa Papae Marcelli", skłoniły kardynałów do pozostawienia artystycznego śpiewu polifonicznego w czasie nabożeństwa z warunkiem jednakowoż, by obok kunsztownego prowadzenia głosów melodja była wyrazista, a słowa tekstu zrozumiałe, całość zaś pełna uroczystej prostoty i religijnego ducha. P. mianowano kompozytorem kaplicy papieskiej, 1571 kapelmistrzem kościoła Św. Piotra, gdzie znajduje się jego grobowiec z napisem „Musicae princeps". Dzieła P. są, z wyjątkiem dwóch ksiąg świeckich madrygałów, przeznaczone dla Kościoła i to wyłącznie na chór wokalny, a cappella, a więc bez towarzyszenia instrumentów: 93 msze 3—8 głosowych, 139 motetów aż do 12 głosów, lamentacje, hymny, Magnificat i t. d. Uchodzą za najdoskonalszy wyraz natchnionej muzyki kościelnej i akordowego stylu a cappella, zwanego odtąd „stylem palestrinowskim". Zbior. wyd. Haberla, 1862—94, 34 t.

G. P. Palestrina.

Palestyna, nazwa grecko-łac., odpowiednik hebrajskiego Pleszet (arab. Filistin), co pierwotnie oznaczało tylko nadmorską równinę, zamieszkałą przez Filistynów, później zaś cały kraj Izraelitów, nazywany w biblji ziemią: Hebrajczyków, Izraela, Judy, Jehowy, Świętą i t. d. Dzisiaj P., jako brytyjski obszar mandatowy, obejmuje płd. część Syrji z 23.309 km² pow. i 887.000 mieszk. (38 na 1 km²).

Stosunki fizjograficzne.

P. dzieli się na 3 krajobrazowo wybitnie różne krainy: 1. równinę nadmorską, 2. wyżynę i 3. rów zapadlinowy Jordanu (Ghor). Wyżyna, położona na wsch. od Jordanu, należy obecnie

do Transjordanji. Wybrzeże posiada znaczenie dla żeglugi tylko na płn. Nizina nadmorska, szeroka ok. 15 km (Kanaan) odznacza się żyzną glebą aluwjalną, zwłaszcza na równinie Saron, płd. część niziny (Sefela) jest mniej żyzną. Ku wsch. przechodzi nizina dość łagodnie w wyżynę, wzniesioną przeciętnie 600—800 m (koło Hebronu 1.027 m), która stromo opada trzema tektonicznemi progami ku zapadlinie Jordanu i morza Martwego. Na płn. wyżyna urywa się progiem gór Karmel (Góra Eljasza 552 m) i Gilboa (518 m) ku zapadlinie poprzecznej Esdrelon (równina Jesreel), umożliwiającej łatwe przejście z nad morza Śródziemnego w dolinę Jordanu (dział wodny 183 m). Na płn. od Esdrelonu rozciąga się górzysta Galilea (Tabor 562 m, Dżebel Dżermak 1.199 m), najurodzajniejsza część P. Wyżyna P. dzieli się, idąc z płd. na płn. na następujące krainy: Edom, Judea, Samarja i Galilea. Ob. Jordan i Martwe morze.

Pod względem geologicznym jest P. częścią wielkiej płyty pustynnej afryk.-azjatyckiej. Stare skały (gnejsy, granity, porfiry) występują tylko w wypiętrzeniach górskich na płd., zalegające zaś na nich piaskowce nubijskie tylko nad morzem Martwem. Największe obszary zajmują pokłady wapieni kredowych, tworzące krajobraz typowo krasowy. Wielkie tektoniczne rowy zapadlinowe Jordanu i Esdrelonu powstały w okresie trzeciorzędowym, a procesom tym towarzyszyły wybuchy wulkaniczne w Galilei i nad morzem Martwem. O trwaniu jeszcze dziś ruchów tektonicznych świadczą źródła gorące i częste trzęsienia ziemi.

Na klimacie P. wyciskają wyraźne piętno 2 czynniki: położenie jej między morzem Śródziemnem a pustynią Syryjską oraz wielkie różnice wysokości (zwierciadło m. Martwego 394 m poniżej poziomu morza, Jerozolima 790 m. nad p. m.).

Średnia temperatura:

	stycznia	sierpnia	roku
Wybrzeże (Gaza)	11,7°	26,5°	19,7°
Wyżyna (Jerozolima)	7°	23°	15,9°
Ghor (Tiberias)	12,6°	30,5°	22,5°

Do najcieplejszych okolic należą brzegi m. Martwego (upały prawie do 50°). Deszcze, spadające w okresie od listopada do kwietnia wahają się: na wybrzeżu 420—680, na wyżynie 600—700, nad Jordanem 300—500 mm. W lecie przeważają wiatry zach. i płn.-zach., przynoszące orzeźwienie powietrza w przeciwieństwie do suchych wiatrów pustynnych, wiejących z wsch. i płd.

P. posiada florę śródziemnomorską. W Judei uprawa roślin płd.-europejskich udaje się jedynie w dolinach rzek. Samarja natomiast odznacza się bogatszą roślinnością i stosunkowo znaczną lesistością gór. Żyzne role i obfite pastwiska pokrywają również zbocza gór w Galilei. Fauna P. należy do grupy śródziemnomorskiej. Niegdyś żyły tu: lew, lampart i niedźwiedź. Dziś spotyka się jeszcze, ale rzadko, antylopy i koziorożce. Często pojawia się masowo szarańcza.

Ludność, stosunki gospodarcze i polityczne.

Ludność P. jest bardzo różnorodna, w większości złożona z mahometańskich Arabów i Syryjczyków. Z dawnych mieszkańców P. żyje garstka (około 150) Samarytan w Nablus. W najnowszych czasach przybyli do P. Czerkiesi, a przedewszystkiem Żydzi ponownie (1919—25 około 75.000). W 1926 z 887.000 mieszk. było 641.000 mahometan, 158.000 Żydów i 78.000 chrześcijan. Imigracja żydowska do P. w ostatnich latach stale słabnie. Żydowskie kolonje rolne, do których należy 15% ziemi uprawnej, skupiają się na równinach Esdrelon i Saron, pod Jafą (Tell Awiw) oraz w okolicach jeziora Tyberjadzkiego. Kolonizacja ta mimo silnego popierania przez syjonizm przeżywa dotkliwy kryzys głównie z powodu wrogiego stanowiska, które wobec niej zajęła większość arabsko-syryjska oraz braku zbytu na produkty (pomarańcze, wino).

Najważniejszem źródłem bogactwa P. jest uprawa ziemi. Obok rolnictwa, produkującego pszenicę, jęczmień i durrę, kwitnie uprawa owoców (granaty, pomarańcze, morele, migdały, jabłka, figi, oliwki i wino). W hodowli pierwsze miejsce zajmuje chów owiec i kóz (1926: 1,132.143). Z płodów kopalnianych na uwagę zasługuje produkcja soli i asfaltu. Przemysł (młynarstwo, tkactwo, mydlarstwo, fabrykacja sody) jest słabo rozwinięty. Główny przedmiot wywozu z P. stanowią: owoce, mydło, wełna i wino. Największy udział w handlu z P. mają: Egipt, Syrja, Wka Brytanja i Niemcy. Sieć dróg (842 km) jest w wielkiej części dostosowana do potrzeb ruchu automobilowego. Kolei żel. ma P. (1927) 1.186 km. Najważniejszemi portami są: Jafa, Haifa, później Gaza i Akka.

Jednostką monetarną od 1927 jest funt palest. o wartości równej angielsk. funtowi sterl.

Od 24 lipca 1922 (prawomocnie od 29 września 1923) stanowi P. obszar mandatowy Wkiej Brytanji. Na czele rządu stoi wysoki komisarz, który jest równocześnie zwierzchnikiem siły zbrojnej i przewodniczącym Executive Council (3 urzędników). Władzę ustawodawczą posiada Legislative Council, złożona z 22 członków (12 pośrednio wybieranych, z czego 2 chrześc. i 2 Żydów). Stolicą jest Jerozolima, siedziba najwyższego sądu apelac., sądów apelac. rabinackiego i mahometańskiego oraz uniwersytetu hebrajskiego. P. obejmuje 3 okręgi administracyjne: 1. Jerozolimę, 2. południowy (gł. miejscowość Jafa) i 3. północny (Haifa). Jako języki urzędowe: angielski, arabski i hebrajski.

Dzieje. Pierwotna ludność, małego wzrostu, żyła w pieczarach i zajmowała się ok. 3500 prz. Chr. prymitywnem rolnictwem i hodowlą bydła. Ok. 2500 przybyli do kraju Kananejczycy, którzy pobudowali szereg potężnych miast, ok. 1440 nastąpiło przybycie Hebrajczyków (ob. Izrael). Dawid zdobył ostatnią twierdzę Kananejczyków, Syjon i zepchnął panowanie Filistynów na wybrzeże płd.-zach. W tym samym czasie (ok. 1000 prz. Chr.) wystąpiło t. zw. pismo hebrajskie, które zajęło miejsce używanego dotąd babilońskiego pisma klinowego. W X w. prz. Chr. na-

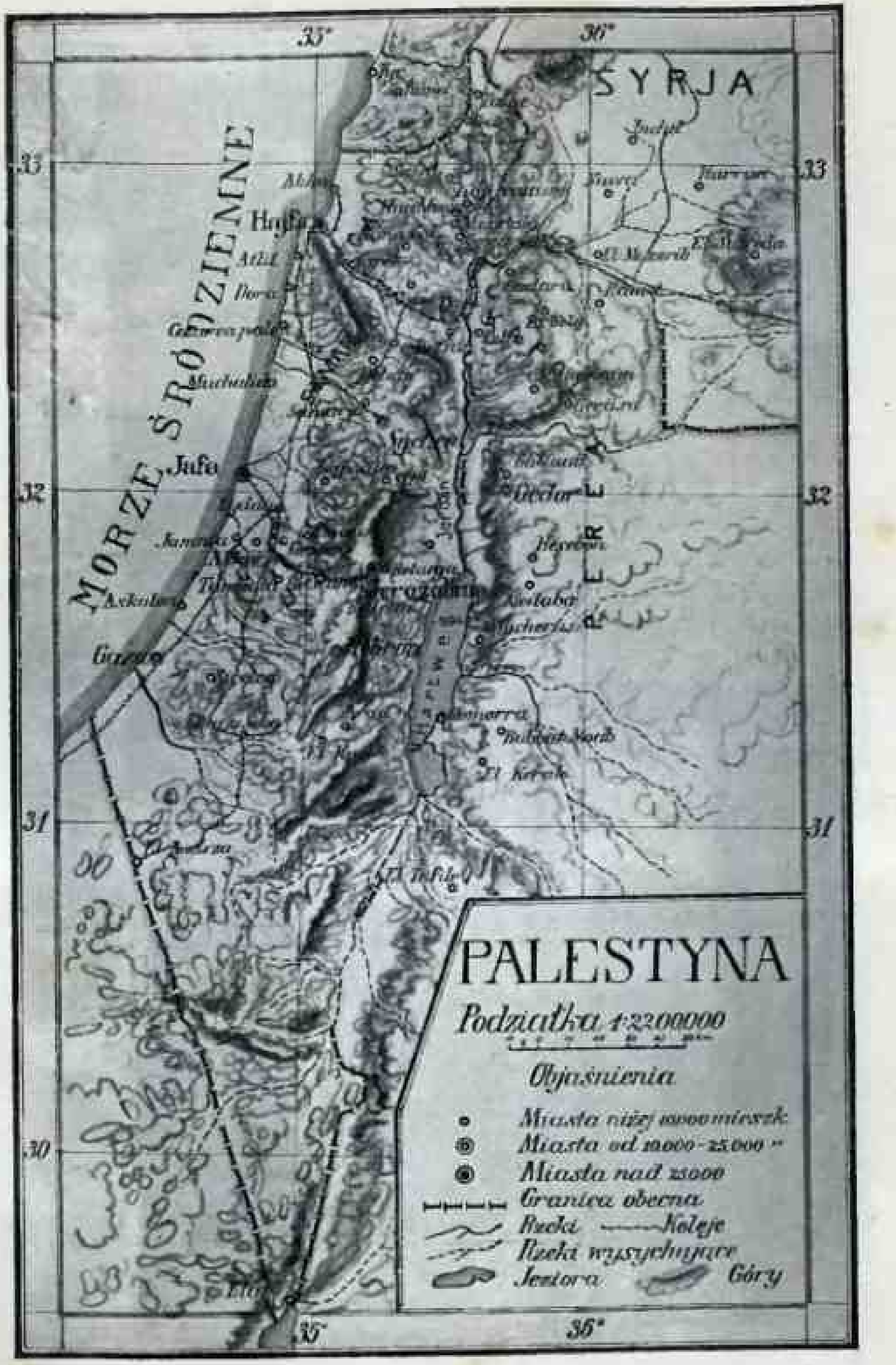

Jerozolima. Grób Chrystusa.
(Wide World).

Nad Morzem Martwem.

Tyberjada. Mury warowni krzyżowców.

Jerozolima. Ulica Dawida.

Ogród Getsemane u podnóża Góry Oliwnej.
(Wide World).

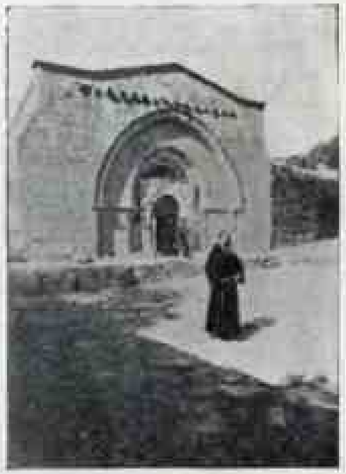

Kościół Grobu N. P. Marji
w Dolinie Cedronu.

stąpił, po pełnych chwały rządach Salomona, podział P. na państwo judejskie i izraelskie, które pozostawały pod silnym wpływem Tyru. Od r. 70 po Chr. stała się P. prowincją rzymską pod mianem Judei. 636—1918 znajdował się kraj pod rządami mahometan z wyjątkiem okresu wypraw krzyżowych, kiedy w XII. i XIII. w. powstały w niej feudalne państewka chrześcijańskie. 1517 dostała się P. w ręce Turków, 1799 wdarł się do niej z Egiptu Napoleon I., musiał jednak wycofać się po bezskutecznem oblężeniu Akkonu. 1831—40 znajdowała się P. w rękach paszy egipskiego, Mehmed-Alego, potem znów wróciła pod panowanie tureckie. W czasie wojny światowej zdobyli P. Anglicy, którzy w 1923 przekształcili ją ostatecznie w brytyjski kraj mandatowy. Podług deklaracji Balfoura z 2 listop. 1917 miała się P. stać „narodową siedzibą narodu żydowskiego", wszelako przeprowadzenie pokojowej judaizacji kraju napotyka na znaczne przeszkody, przedewszystkiem zdecydowany opór Arabów.

Palestyńska bitwa, stoczona została przy odwrocie wojsk niemieckich i tureckich pod wodzą Liman Sandersa Paszy 19 września do 30 października 1918, zakończyła się zawieszeniem broni w Mudros 30 paźdz.

Paleta (włosk. paletta, tavoletta, tavolozza), deseczka drewniana (także z metalu, porcelany lub t. p.), najczęściej owalnego kształtu, z otworem na palec, służąca do rozkładania i mieszania farb. Do malarstwa freskowego używa się p. blaszanych, z zagiętemi brzegami. P. metalowe i porcelanowe, używane najczęściej przy malowaniu minjatur, posiadają wgłębienia na farby.

Palewski Jean-Paul, współczesny pisarz francuski, wydał m. i. francuskie studjum o Mickiewiczu (1929).

Pálffy de Erdöd, stary ród węgierski, nosi tytuł hrabiowski, od 1807 książęcy. Ważniejsi przedstawiciele:

1. Mikołaj, hr., (1552—1600), dowodził w wojnach przeciw Turkom, zdobył 1598 Raab, został 1599 dziedzicznym nadżupanem preszburskim.

2. Mikołaj, prawnuk poprz., (1657—1732), 1707 feldmarszałek, 1714 palatyn, działał w kierunku uznania Sankcji Pragmatycznej na Węgrzech.

3. Jan, brat poprz., (1664—1751), 1704 ban Chorwacji, po pomyślnych walkach z Rakoczym został 1709 feldmarszałkiem, 1711 zawarł pokój w Szatmár, 1741 palatyn.

Palghat, miasto w okręgu Malabarskim (Indje ang.) z 45.487 mieszk. i znacznym handlem.

Palgrave, 1. Sir Francis, historyk ang., (1788—1861), nap.: „History of the Anglo-Saxons" (1832), „History of Normandy and England" (1851—64, 4 t.) i in.

2. Francis Turner, pisarz ang., (1824—1897), przyjaciel i wielbiciel Tennysona, autor cyklów poetyckich i studjów krytycznych, znany głównie z doskonałej antologji „The Golden Treasury of English Songs and Lyrics" (1861 i później, wyd. rozszerzone 1897).

Pāli („szereg, tekst"), należące do prakrytu średnioindyjskie narzecze mieszane; mówił niem prawdopodobnie Budda; w niem spisane są kanoniczne i egzegetyczne księgi buddyjskie; używają go również nowocześni mnisi cejlońscy. W piśmie używano t. zw. pisma kwadratowego P., które rozwinęło się z Brahmi, częściej alfabetów syngalezyjskiego, syjamskiego i birmańskiego; w wydaniach europejskich w transkrypcji łacińskiej.

Paliczki, ob. Phalanges.

Palikopa, przydomek, dawany przez lud św. Piotrowi, w którego święto (św. Piotra w okowach) bardzo często pioruny palą zbiory. Stąd w dzień ten wstrzymuje się lud (zwłaszcza na Mazowszu i Rusi) od pracy w polu.

Palikowie, dwa bóstwa czczone u podnóża Etny jako opiekunowie zdrowia, uprawy roli i podróży morskich, w mitologji synowie Zeusa i Talji. Ta przed gniewem Hery ukryła się w ziemi, a na tem miejscu powstały dwa gorące źródła siarkowe. Na te źródła składano przysięgi.

Palikur, plemię Indjan nad Rio Uaçá (Gujana brazylijska), ugrupowane w 7 klanów, z matrjarchatem i totemizmem.

Palimpsest (greck., łac. Codex rescriptus), pergamin, z którego ścierano później pismo, by go móc na nowo zapisać. Ponieważ w średniowieczu materjał do pisania był bardzo drogi, bardzo często radzono sobie w ten sposób. Obecnie przy pomocy chemji i fotografji można uczynić zpowrotem czytelnemi dawniejsze napisy.

Palindrom (greck. palindromon), wyraz, który czytany od początku do końca i wspak daje jedno i to samo słowo (n. p. Anna, zaraz), albo inny wyraz (n. rów, wór). Ob. Anacykliczny; por. Anagram.

Palingeneza (greck.), „powtórne narodziny". Platon i pitagorejczycy przyjmowali p. d u s z y, zgodnie ze swą teorją wędrówki dusz, Heraklit i stoicy p. ś w i a t a, odradzającego się po periodycznem spalaniu się. Niektóre religje przyjmują p. w e w n ę t r z n e g o c z ł o w i e k a. — W b i o l o g j i powtarzanie się stadjów rozwojowych starszych filogenetycznie w rozwoju osobniczem, np. tworzenie się łuków skrzelowych u zarodków ssaków.

Palinodja (greck.), wiersz napisany po pamflecie wymierzonym przeciw Helenie przez oślepionego za karę Stesichorosa; po napisaniu jego i odwołaniu pamfletu odzyskał zpowrotem wzrok; wogóle poetyckie sprostowanie.

Palisa Johann, astronom austr., (1848—1925), od 1872 dyr. obserwatorjum morskiego w Poli, 1880—1908 adjunkt, 1908—19 wicedyr. obserwatorjum uniw. we Wiedniu, zasłużony szczególnie przez obserwacje małych planet, których większą ilość odkrył. Ogłosił: „Katalog von 1238 Sternen" (1899), „Katalog von 3458 Sternen" (1908).

Palisadowa tkanka, ob. Liść.

Palisady, ob. Ostrokoły.

Palisandrowe drewno, p. Jacaranda.

Palissot de Montenoy Charles, poeta franc., (1730—1814), przeciwnik Rousseau i encyklopedystów, przeciw którym występował w kome-

djach: „Le Cercle ou les Originaux" (1755) i „Les Philosophes" (1760); pojednawszy się z filozofami poświęcił Voltaire'owi portrety satyryczne: „La Dunciade, ou la guerre des sots" (1764).

Palissy Bernard, francuski wynalazca polewy emaljowej na naczyniach glinianych, [ok. (1499) 1510—1589], 1565 udał się do Paryża, gdzie wykonywał sławne naczynia fajansowe z barwną polewą i z naturalistycznie traktowanemi płaskorzeźbionemi rybami, wężami, żabami lub roślinami. W Tuilerjach jego dziełem były sztuczne groty z zwierzętami i roślinami z terakoty. Był hugenotem i po nocy św. Bartłomieja wywędrował do Sedanu. Znalazł wśród współczesnych wielu naśladowców.

Palitana, stolica państewka P. (746 km² z 60.000 mieszk.) na półwyspie Katiawar (Indje ang.) z 8.000 mieszk. i sławnemi świątyniami.

Paliwo, materjały łatwopalne, które spala się celem uzyskania ciepła. P. naturalne stanowi drzewo, torf, węgiel brunatny, kamienny, antracyt, ropa naftowa i gaz ziemny. P. otrzymane przez przeróbkę: węgiel drzewny, koks, produkty destylacji ropy i węgla, alkohol, gaz świetlny, generatorowy i wodny. Substancją czynną p. jest węgiel i wodór, które przy spaleniu łączą się z tlenem na CO_2 i H_2O z wydzieleniem ciepła. Wartość p. zależy od wartości cieplnej, którą oznacza się w praktyce przy pomocy kalorymetru. Najważniejsze materjały opałowe posiadają następującą przeciętną wartość cieplną:

Drzewo suche	3600	kal.
Torf suchy	4000	„
Węgiel brunatny	5000	„
Węgiel kamienny	6500—8400	„
Antracyt	7500—8000	„
Węgiel drzewny	7500	„
Koks	7100	„
Ropa surowa	11520	„
Ropa odbenzynowana	11018	„
Alkohol	7183	„

Praktyczne wyzyskanie całkowitej wartości cieplnej p. jest nieosiągalne. Najlepsze jest u p. gazowego, najgorsze u stałego i zależy przedewszystkiem od konstrukcji paleniska (ob. Palenisko).

Palizzi Filippo, malarz włoski, (1818—1899), jeden z założycieli i kierowników nowoczesnej szkoły neapolitańskiej, malował z niezwykłą siłą i życiem zwierzęta („Arka Noego"). Wpływ na niego wywarła przyjaźń z Domenico Morellim (1854). Większość jego prac znajduje się w galerji sztuki nowoczesnej w Rzymie.

Paljusz (łac. pallium), u starożytnych Greków i Rzymian rodzaj wierzchniego, zazwyczaj białego płaszcza. W kulcie katolickim taśma biała, wełniana, szerokości 6 cm, tworząca jakby naszyjnik, spadający z ramion na piersi i na plecy. Zdobi go sześć krzyżyków z czarnego jedwabiu. Stanowi część ornatu papieskiego, a także od 1215 arcybiskupiego. Arcybiskup otrzymuje władzę jurysdykcji przez otrzymanie p. od papieża.

Paljusz.

Palk, cieśnina między Cejlonem i Indjami Przedgangesowemi, szeroka 100 km, trudno dostępna dla większych okrętów.

Pall Mall (ang. „piłka i bijak"), 1. nazwa przestarzałej angielskiej gry w piłkę, przypominającej krokiet, francuskiego pochodzenia. — 2. Elegancka ulica w Londynie (Westminster) między Trafalgar Square a Green Park, gdzie mieszczą się domy klubowe. Nazwa występuje także w Lyonie, Utrechcie, Altonie (Palmaille) i i.

Pall Mall Gazette, gazeta, wychodząca w Londynie, zał. 1865 jako dziennik liberalny, przyjęła 1877 kierunek radykalny, od 1892 umiarkowanie konserwatywny, od 1917 znowu liberalny, połączyła się 1921 z „Globe", przeszła 1923 w „Evening Standard".

Rzymianka w palli (t. zw. „Pudicitia", Watykan).

Palla, płaszcz rzymskich matron, czworokątny kawałek materji, (ob. ryc. i tabl. Kostjumy 1, 7). P. corporalis, w kościele katolickim kwadratowy, sztywny kawałek płótna, często ozdobiony haftem i koronką, służy jako nakrycie kielicha od ofiarowania do komunji.

Pallad, palad, (Pd), metal, należący do grupy platynowców. W przyrodzie występuje stopiony z innemi metalami tej grupy, oraz ze złotem w postaci blaszek, ziarn, niekiedy w większych bryłach (Ural, Brazylja, Kalifornja, Australja). Ze stopu ze złotem wydobywa się p., stapiając surowiec ze srebrem i traktując następnie stop kwasem azotowym. W tych warunkach przechodzi do roztworu srebro i p. Pierwsze usuwa się zapomocą kwasu solnego, p. natomiast można wydzielić działaniem metalicznego cynku. Jest to metal biały, błyszczący, dosyć ciągliwy; topi się w 1.557°, c. wł. wynosi 11,5, c. atom. 106,7. Kwas azotowy gorący rozpuszcza p., przyczem tworzy się azotan p. $Pd(NO_3)_2$. Działaniem kwasu solnego na p. wytwarza się przy dostępie powietrza kwas chloropalladowy H_2PdCl_4, który łatwo za ogrzaniem rozkłada się z wydzieleniem chloru na $PdCl_2$. P. odznacza się zdolnością pochłaniania znacznych ilości wodoru (1 obj. p. pochłania 600—3.000 obj. wodoru zależnie od ciśnienia i temperatury, a także od stopnia rozdrobnienia p.), wodoru, P. przyczem zwiększa aktywność wodoru. P. używa się do wyrobu części niektórych instrumentów mierniczych; srebro powleka się niekiedy p. celem zabezpieczenia przed czernieniem. Poza tem p. bywa używany jako katalizator przy redukcji związków organicznych. Odkryty został w r. 1803 przez Wollastona.

Palladiański styl, styl w architekturze, biorący za punkt wyjścia budowle pałacowe Palladia (ob. niżej).

Palladio Andrea, architekt włoski, (1518 [lub 1508]—1580), początkowo kamieniarz, po studjach architektonicznych w Rzymie i in. miastach Italji (od 1541), ok. 1550 rozpoczął swe sławne budowle w Vincenzy i okolicy, jak: Basilica Palladiana, Palazzo Tiene, Chieregati, Valmarana i Barbarano, wreszcie Villa Masèr i najsławniejsza Rotonda. Od ok. 1560 pracował w Wenecji, gdzie wybudował refektarz klasztorny i kościół San Giorgio Maggiore, fasadę kościoła San Francesco della Vigna, w pałacu Dożów: Sala delle quattro Porte, kościół del Redentore i t. d. P. stosował w swych budowlach półkolumny i portyki z przyczółkami; jego idee wywarły wielki wpływ na budownictwo angielskie, a w XVIII. i z pocz. XIX. w. na europejski neoklasycyzm. Głównem dziełem teoretycznem P. jest „Quattro libri dell' architettura" (1570).

Palladium, metal, ob. Pallad.

Palladium (greck. Palladion), rzekomo z nieba spadły drewniany obraz Pallas Ateny w Troi, której los od niego zależał. Diomedes zrabował p., lecz Demophoon (ob.) zabrał je do Aten. Według innego opowiadania zostało p. w Troi, a Eneasz zabrał je z sobą do Italji; później przechowywano je w Rzymie w świątyni Westy. — Stąd ogólnie: świętość opiekuńcza.

Palladius, 1. Rutilius Taurus Aemilianus, rzymski pisarz IV. w. po Chr., napisał: „De re rustica", dzieło jeszcze w średniowieczu często używane. Treścią jest wyliczenie robót wiejskich, podzielonych według miesięcy.

2. pustelnik i pisarz kościelny, († ok. 430); nap.: „Historia Lausiaca", zbiór życiorysów zakonnych.

Palladu stopy, stopy palladu z innemi metalami, zwłaszcza z złotem i srebrem; stop p., zawierający 80% złota, bywa używany w wielu wypadkach zamiast platyny. Stop o zawartości 10% srebra znalazł zastosowanie w dentystyce.

Pallanza, miasto i uzdrowisko klimatyczne na zach. brzegu Lago Maggiore, (Włochy), naprzeciw wysp Boromejskich z 5.122 mieszk.

Pallas (P. Atena), grecka bogini, ob. Atena.

Pallas, wyzwoleniec cesarza Klaudjusza, jego minister skarbu, nakłonił go do małżeństwa z Agryppiną i do adoptowania Nerona, który go rozkazał zabić.

Pallas Peter Simon, podróżnik i przyrodnik niem., (1741—1811), z ważniejszych prac należy wymienić: „Reisen durch verschiedene Provinzen des russischen Reichs" (1771—76), „Zoographia Rossiae asiaticae" (1811, 3 t.), „Species Astragalorum" (1800—1804) i in.

Pallasyt, grupa meteorytów (ob.).

Pallava, dynastja królestwa w Indjach płd. panowała od III. do XIII. w.; z okresu jej rządów dochowały się wielkie budowle.

Pallavicini, 1. Emilio, marchese P. di Priola, włoski generał, (1824—1901), odznaczył się w różnych wyprawach, 1862 wziął do niewoli Garibaldiego pod Aspromonte.

2. Jan, margr., dyplomata austr., * 1848, 1899—1906 poseł w Bukareszcie, 1906—18 ambasador w Konstantynopolu.

Pallavicino Sforza, historyk włoski, (1607—1667), 1637 jezuita, 1659 kardynał, główne dzieło: „Istoria del Concilio di Trento" (1656—57, 2 t.).

Pallavicino-Trivulzio Giorgio Guido, marchese, patrjota włoski, (1796—1878), uczestnik sprzysiężenia 1821, skazany przez Austrjaków na śmierć, ułaskawiony na dożywotne więzienie, po 14 latach wydostał się na wolność i brał udział w publicznem życiu Włoch.

Palliata fabula (łac.), ob. Fabula i Komedja.

Palliativus, uśmierzający, łagodzący; remedia palliativa, środki łagodzące cierpienia. — Stąd potocznie paljatywa: środki chwilowe, nie usuwające właściwego niedomagania.

Pallium (łac.), płaszcz, ob. Paljusz. W anatomji określenie na półkule mózgowe, które u człowieka przykrywają jak płaszcz pozostałe części mózgu. — Płaszcz mięczaków (ob.).

Pallotyni (Pia Societas Missionum, P. S. M., Pobożne Towarzystwo Misyjne) kongregacja misyjna, której założycielem (1835) był V. Pallotti (1795—1850). Od 1890 terenem misyjnym P. jest Kamerun. 1927 liczyli 444 członków w 15 osadach. W Polsce mają domy w Wadowicach i Warszawie.

Pallulon Mieczysław Leonard, biskup na Żmudzi [kowieński], 1834—1908, studja teol. ukończył w Petersburgu w akademji duchownej, wykładał w Kownie przez 23 lata teologję dogmatyczną, 1875 został kanonikiem, 1883 biskupem żmudzkim. Z powodu wydania przez P. zakazu katolikom, by nie uczęszczali do cerkwi, rząd rosyjski zarengował niewypłacaniem mu rocznej pensji (4000 rb).

Palma (greck.-łac., p. albo vola manus), dłoń.

Palma, roślina, ob. Palmy.

Palma (łac.), dłoń, palma; nagroda zwycięzcy, zwycięstwo („palma pierwszeństwa").

Palma, najdalej ku płn.-zach. wysunięta wyspa Kanaryjska z 704 km² i 46.582 mieszk., wysoka do 2.420 m. (Roque de los Muchacos). Stolicą jest Santa Cruz de la P. z 7.258 mieszk.

Palma, 1. (P. de Mallorca), stolica Balearów (Hiszpanja), na wyspie Majorce z 80.010 mieszk., gotycką katedrą (1231—1601) i wieloma innemi zabytkowemi budowlami (m. i mauretański pałac królewski Almudaina), znacznym przemysłem i handlem (port). — 2. (P. del Rio), miasto w prow. Cordoba (Hiszpanja), nad Gwadalkwiwirem, przy kolei: Kordoba-Sewilla z 9.246 mieszk. — 3. (P. di Montechiaro), miasto w prow. Girgenti na Sycylji (Włochy), wpobliżu wybrzeża, z 18.165 mieszk. i handlem owocami południowemi.

J. Palma

Palma, 1. Jacopo (Giacomo), zwany Il Vecchio („starszy"), malarz włoski, (ok. 1480—1528), kształcił się na dziełach Bellinich w Wenecji, później Tycjana i Giorgiona; stworzył własny typ piękności kobiecej, który przejawił się n. p. w obrazie „Trzy Siostry" (Drezno). Z zachowanych ponad 50 dzieł P., wśród których są liczne t. zw. Sante conversazioni, najważniejsze znajdują się w Wenecji (w Santa Maria Formosa „Św. Barbara"), w Vicenzy (w Santo Stefano „Madonna ze św. Łucją i Jerzym"), Dreźnie (w Galerji „Leżąca Wenus"), Londynie („Portret poety"), „Monachjum („Autoportret"), dalej w Wiedniu i t. d.

2. Jacopo, zw. Il Giovane („młodszy"), bratanek powyższego, malarz, (1544—1628), wykształcony na dziełach Tycjana, P. starszego i Tintoretta, przebywał dłuższy czas w Rzymie, potem w Wenecji. Główne dzieła: „Wskrzeszenie Łazarza" (Wenecja, Abbazia della Misericordia) i „Sąd Ostateczny" (pałac Dożów). Inne dzieła P. (przeważnie treści religijnej) znajdują się w Brescii, Genui, Modenie, Rzymie, Dreźnie, Monachjum, Wiedniu i t. d. Wykonał też 27 akwafort.

3. Tomas Estrada, polityk kubański, (1836—1908), brał udział w powstaniach na Kubie, 1875 prezydent rządu rewolucyjnego, 1877—79 w niewoli hiszpańskiej, 1902—1908 prezydent republiki Kuba, starał się uzgodnić interesy swego kraju z polityką Stanów Zjednoczonych.

Palma daktylowa, ob. Phoenix.

Palma kokosowa, ob. Cocos.

Palma sagowa, ob. Cycas i Metroxylon.

Palmaria, włos. wyspa, ob. Portovenere.

Palmarum (łac. dominica palmarum), Palmowa Niedziela (ob.).

Palmas, Kap, przylądek na wybrzeżu Liberji, skalisty 52 m wys. półwysep z latarnią morską.

Palmas, Las, ob. Las Palmas.

Palmblad Wilhelm Fredrik, pisarz szwedz., (1788—1852), wydawca czasopism: „Phosphoros" (1810—13), „Svensk Literaturtidning" (1813—24) i „Poetisk Kalender" (1812—22), autor nowel romantycznych, rzecznik romantyzmu filozoficznego.

Palmeirim Luiz Augusto, poeta portug., (1825—1893), autor „Poesias" (1851), zwany „portugalskim Bérangerem".

Palmella, płd. zach. plemię Karaibów, z nad Rio Baures (zach. Mato Grosso).

Palmella Pedro de, ks., polityk portugalski, (1781—1850), stanął 1820 na czele regencji portugalskiej, od 1823 kilkakrotnie minister spraw zagranicznych. 1829 jako liberał skazany przez Dom Miguela na śmierć, przez Dom Pedra 1834 mianowany premjerem, 1835 minister spraw zagranicznych. Rewolucja 1836 zmusiła go do ucieczki, 1837—42 znów piastował tekę spraw zagranicznych.

Palmén, 1. Johan Axel, fińs. zoolog, (1845—1919), 1882—1908 prof. w Helsingforsie, zajmował się głównie morfologją owadów i ptaków. Najważniejsze dzieło: „Om foglarnes flyttningsvägar" (1874).

2. Ernst Gustaf, bar., fins. historyk i polityk, (1849—1919), prof. w Helsingforsie, wybitny przywódca ruchu finomanów, wydawca czasopisma „Valvoja".

Palmer, nazwa wielu miast w Stanach Zjedn. Am. Płn., m. i. miasto w stanie Massachusetts z 9.890 mieszk. i przemysłem.

Palmer, 1. Samuel, malarz i grafik angielski, (1805—1881), pod wpływem Blake'a ilustrował „Songs of Shakespeare" i i.; znany cykl „Old England" (13 ryc.). Prace graficzne P. charakteryzuje nastrój romantyczny i znakomite cieniowanie. Obraz „Na morze" znajduje się w Londynie (South-Kensington-Museum).

2. Erastus Dow, rzeźbiarz płn. amerykański, (1817—1904), z dzieł: „Indjanka i biały jeniec" (w N. Jorku) i posąg R. Livingstona (na Kapitolu w Waszyngtonie).

Palmera archipelag, grupa wysp na zach. wybrzeżu półwyspu zach.-antarktycznego, między 64° i 65° szer. płd. oraz 62° i 64° dług. zach.

Palmerston, dawna nazwa Port Darwin.

Palmerston Henry John Temple, Viscount, bryt. mąż stanu, (1784—1865), od 1807 w Izbie Gmin, początkowo torys, 1827 przyłączył się do Canninga, który zrobił go ministrem wojny, następnie przeszedł do liberałów, w latach 1830—41, 1846—51 i 1852—55 minister spraw zagranicznych, od 1859 premjer. P. należy do najwybitniejszych polityków angielskich i wywierał potężny wpływ na sprawy kontynentu; wpatrzony w interes swego państwa, pragnął podnieść jego znaczenie przez roztoczenie protektoratu nad liberalnemi i narodowemi dążeniami

Palmy.

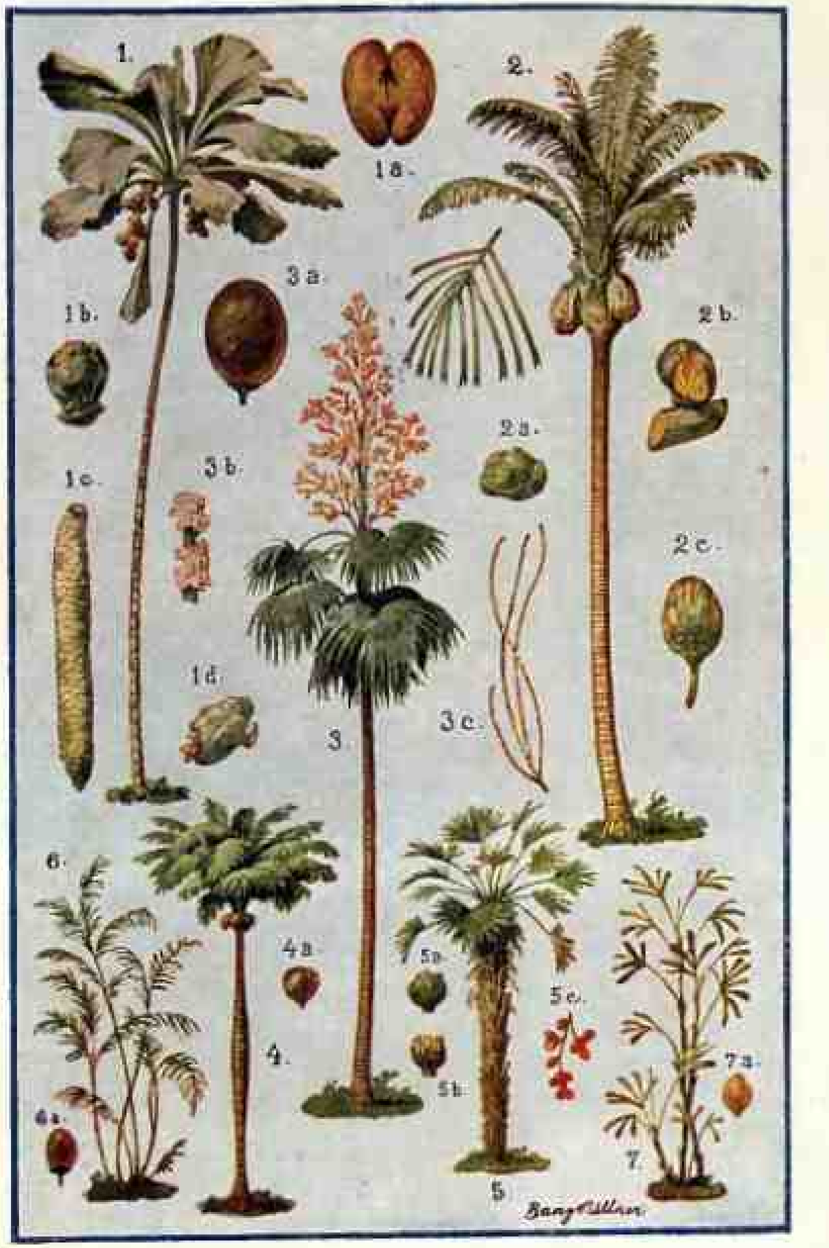

1. Lodoicea seychellarum: 1a. owoc, 1b. kwiat żeń., 1c. kwiatostan męs., 1d. kwiat męs. 2. Caryota urens (parzęsla): 2a. kw. ż., 2b. kw. m., 2c. owoc. 3. Corypha umbraculifera (palma wachlarzowa): 3a. owoc, 3b. kw. ż., 3c. kw. m. 4. Mauritia flexuosa: 4a. owoc. 5. Chamaerops humilis (palma karłowa): 5a. kw. ż., 5b. kw. m., 5c. owoc. 6. Sabal umbraculifera (palma sabal): 6a. owoc. 7. Rhabis flabelliformis: 7a. owoc.

Palmerston.

w Europie. Przyczynił się do utwierdzenia niepodległości Belgji, popierał włoski ruch zjednoczeniowy, na półwyspie pirenejskim zapewnił liberalizmowi zwycięstwo nad absolutyzmem. Zwolennik tradycyjnej polityki strzeżenia drogi do Indyj oraz Konstantynopola, był głównym sprawcą upadku protegowanego Francji, Mehmed-Alego, przez to zaś wpływów francuskich w Syrji, oraz złamania potęgi rosyjskiej w wojnie krymskiej.

Palmerston North, miasto na pln. wyspie Nowej Zelandji z 20.540 mieszk., tartakami i młynarstwem.

Palmeta.

Palmeta (franc. palmette), ornament z przestylizowanych liści palmowych, częsty w sztuce, znany już w Grecji starożytnej w dekoracjach architektonicznych i t. d.

Palmetto, ekstrakt garbarski z amerykańskich drzew palmowych.

Palmezzano Marco di Antonio, malarz włoski, (1456? po 1537), uczeń Melozza da Forli. Tworzył freski w kościołach w Forli i katedrze w Loreto. Obrazy w galerjach Berlina, Monachjum, Londynu i Dublina.

Palmgren, 1. Karl Edvard, pedagog szwedzki, (1840—1910), założył w Sztokholmie 1876 „Praktyczną szkołę pracy", którą kierował aż do śmierci; kładł w niej nacisk na pracę fizyczną obok umysłowej, na wolność wyboru w działach nauki oraz na wspólne wychowanie dziewcząt i chłopców. P. napisał: „École pratique de travail pour l'enfance et la jeunesse" (1882), „Sur l'importance du travail manuel dans l'éducation" i i.

2. Selim, kompozytor finlandzki, *1878, zużytkowuje narodowe pierwiastki muzyki ludowej w swych kompozycjach: opery, chóry, koncerty, utwory symfoniczne i t. d.

Palmi, miasto w prow. Reggio di Calabria (Włochy płd.) nad morzem Tyrreńskiem z 14.427 mieszk.

Palmieri Luigi, włoski meteorolog, (1807—1896), dyrektor stacji meteorologicznej na Wezuwjuszu i w Neapolu, zasłużył się szczególnie badaniami zjawisk wulkanicznych Wezuwjusza.

Palmira, miasto w depart. Cáuca (Kolumbja), połączone koleją z wybrzeżem Pacyfiku, ma 27.735 mieszk.

Palmira (Palmyra, aram. Tadmôr), stolica krainy Palmirene w Syrji, między Damaszkiem i Eufratem, położona w oazie na pustyni Syryjskiej, słynie z ruin zabytków z II i III. w. po Chr. Starożytne to miasto, odbudowane podobno przez ces. Hadrjana, należało za czasów Septimjusza Sewera i Karakalli do państwa rzymskiego, a po upadku państwa Nabatejskiego doszło do wielkiej potęgi i rozkwitu handlowego, zwłaszcza za czasów Septimjusza Odenatusa i Septimji Zenobji (od 267 po Chr.). Pierwszego musiał ces. Gallienus uznać za współrządcę państwa, Zenobja zaś, panująca z tytułem cesarzowej rzymskiej zdobyła Syrję, Mezopotamję i część Egiptu. W następstwie zatargu z Rzymem P. została w 272 zdobyta przez Aureljana i straciła raz na zawsze dawne znaczenie. Z zabytków na pierwszy plan wysuwa się świątynia słońca Baala, kwadrat o boku 235 m, oraz cmentarzysko z grobami skalnemi i wieżowemi.

Palmityna, ester glicerynowy kwasu palmitynowego (ob.), składnik wielu tłuszczów. Wydobywa się go z oleju palmowego. Powstaje przy ogrzewaniu kwasu palmitynowego z gliceryną. Tworzy ciało krystaliczne (p. top. 63°), bezbarwne, bezwonne, trudno rozpuszczalne w alkoholu, łatwo w gorącym eterze.

Palmitynowy kwas $C_{16}H_{32}O_2$, nasycony kwas tłuszczowy, występujący obficie w przyrodzie; w postaci estru glicerynowego znajduje się w większości tłuszczów naturalnych. Otrzymuje się go głównie z oleju palmowego. Tworzy bezbarwne, bezwonne kryształy, rozpuszczalne w gorącym alkoholu i eterze, nierozpuszczalne w wodzie. Topi się w 60°. Sole alkaliczne k. p. są w wodzie rozpuszczalne; sól ołowiowa służy do wyrobu t. zw. plastrów ołowianych. Sól sodowa k. p. jest jednym ze składników mydła.

Palmo (z łac. palmus major, „piędź"), dawna miara długości; w Hiszpanji P. mayor = 20,898 cm i P. menor lub de ribera = 6,966 cm; w Portugalji od 1835 i w Brazylji P. de craveiro = 22 cm, we Włoszech różnej wielkości.

Palmowa kapusta, ulubiona w krajach tropikalnych jarzyna z nierozwiniętych liści palm Arenga saccharifera, Cocos nucifera, Euterpe oleracea, Maximiliana regia.

Palmowa Niedziela (łac. Dominica Palmarum), zwana tak na pamiątkę wjazdu Jezusa do Jerozolimy; jest to ostatnia niedziela przed Wielkanocą, charakterystyczna przez to, że po kościołach święci się uroczyście t. zw. palmy i odbywa procesję z palmami.

Palmowe drewno, drewno wielu palm, jak kokosowej, daktylowej, Arenga saccharifera, Caryota urens, Borassus flabelliformis.

Palmowe wino, sfermentowany sok palmowy, napój alkoholowy, ulubiony w krajach tropikalnych. Otrzymuje się go z rodzajów: Arenga, Borassus, Caryota, Cocos, Mauritia, Phoenix, Raphia. Por. Palmowy cukier.

Palmowy cukier, cukier trzcinowy, produkowany ze soku niektórych palm, jak np. Arenga saccharifera, Cocos nucifera, Cocos vinifera. Z jednej palmy tego ostatniego gatunku można wyprodukować ok. 37 kg. cukru rocznie. Por. też Cocos.

Palmowy olej (masło palmowe), tłusty olej, otrzymywany z owoców palmy oliwnej, które w tym celu gotuje się z wodą i wyciska. Jest to ciało podobne z wyglądu do masła, barwy różowo-żółtej, przyjemnego smaku; topi się w 24—27°, składa się głównie z palmityny i oleiny, szybko jełczeje. P. o. znalazł zastosowanie przy fabrykacji świec i mydła oraz w przemyśle farbiarskim. Także nasiona palmy oliwnej i in. palm dostarczają tłuszczu, zwłaszcza Cocos nucifera (ob. Kokosowy tłuszcz).

Palmowy papier, materjał do pisania, wyrabiany w Indjach z liści palmowych.

Palmus (łac.), „szerokość dłoni", czwarta część stopy rzyms. = 0,074 m. Por. Palmo.

Odcinek pnia palmowego.
a) przekrój, na *b)* uwidoczn. nasady liści.

Palmy (Palmae), rodzina roślin jednoliściennych, należąca do Spadiciflorae. P. charakteryzują się pniem, który rośnie pączkiem szczytowym, brak wzrostu na grubość. Osobny typ stanowi rodzaj Calamus (palmy-liany), pnące się po innych drzewach. Pień p. pokrywają nasady obumarłych liści, pomiędzy niemi często kolce. Liście dłoniaste lub pierzaste, b. duże, dochodzą np. u p. wachlarzowej cieniodajnej 4 m przekroju, u gatunków Raphia długości 20 m. Potężne kwiatostany, złożone z mnóstwa niepozornych kwiatów, na gałęziach kolbiasto-zgrubiałych (spadix), zwisają wdół. U podstawy otacza je skórzasta spatha. Kwiaty jedno- lub dwudomowe, z reguły trójdzielne, o dwu naprzemianległych okółkach. Owocem jagoda lub pestczak 1—3 nasienny.

P. rosną w krajach tropikalnych, często o rozmieszczeniu ściśle ograniczonem, np. Lodoicea seychellarum tylko na wyspach Seychellskich. Tylko p. kokosowa (Cocos nucifera), Elaeis guineensis i Raphia vinifera występują w Starym i Nowym świecie. W Europie występuje jedyna p. Chamaerops humilis.

Kopalne p. znane już od kredy, w trzeciorzędzie najczęstsze, dochodziły w Europie do 54° szer. płn.

Wiele p. to rośliny użytkowe. Z rdzenia Metroxylon rumphii otrzymuje się sago; młode liście, szczeg. Euterpe oleracea używane jako jarzyny, pestczaki Phoenix dactylifera, daktyle, cenione jako doskonałe owoce, z bogatego w cukier soku Arenga saccharifera otrzymuje się wino palmowe i cukier palmowy. — Liście p. były już w starożytności symbolem zwycięstwa, to samo znaczenie mają w chrześcijaństwie (niedziela palmowa). — Pnie niektórych gatunków wydzielają wosk (Ceroxylon). Włókna, występujące u nasady ogonków liściowych, np. u Caryota urens lub na owocach (np. Cocos) służą do sporządzania silnych tkanin, pnie używane jako materjał budulcowy, liście na krycie dachów, na maty i t. d. Twardy endosperm Phytelephas macrocarpa dostarcza t. zw. roślinnej kości słoniowej.

Wiele gatunków p. hoduje się jako rośliny ozdobne, w okolicach cieplejszych na wolnem powietrzu, w okolicach zimniejszych w szklarniach i mieszkaniach. Z ulubionych p. hodowanych w mieszkaniach należy wymienić: Chamaedorea, Phoenix, Cocos, Chaemerops, Livistona, Kentia i t. d. Pomnaża się je z nasienia, sprowadzanego z ojczyzny lub z Europy płd.

Palmyra, 1. jedna z wysp Fanning (ob.); 2. ob. Palmira.

Palna broń (por. 3 tabl. poza tekstem), określenie broni ręcznej (ognistej), stanowiącej osobiste uzbrojenie, oraz tych broni, wymagających zbiorowej obsługi, które strzelają amunicją broni ręcznej. Rozróżnia się p. b. długą (karabiny i karabinki) i krótką (pistolety i rewolwery), ręczną, wzgl. lekką, oraz ciężką, na podstawach (lawetach). Pod względem szybkostrzelności dzieli się p. b. na powtarzalną, którą nabija się po każdym strzale, przesuwając z magazynka nowy nabój do lufy, samoczynnie powtarzalną, przy której wyzyskano siłę odrzutu gazów na zamek i reakcję sprężyn do samoczynnego nabijania się po każdym strzale, i samoczynną, czyli maszynową, która wykonuje wszystkie te czynności z odpaleniem włącznie bardzo szybko, aż do chwili zaprzestania ognia, dając w razie potrzeby 300—1800 strzałów na minutę, zależnie od typu broni. Bronią powtarzalną pozostały karabiny i karabinki małokalibrowe, o dużej wytrzymałości konstrukcji i materjału, dalekonośne, celne, o prostych mechanizmach. Zaopatrzone bagnetem służą do walki wręcz jako broń biała. Składają się z lufy, przyrządów celowniczych, zamku, magazynku i łoża. Lufy o kalibrze 6½—8 mm, wykonane z najlepszych stopów stali, posiadają przewód gwintowany, o 4-ch zwykle bruzdach skręcających się kilkakrotnie w lufie, przeważnie w prawo. Nadaje to pewny lot pociskowi podłużnemu, wywołuje jednak t. zw. derywację. Stożkowate gładkie przejście łączy część gwintowaną z komorą nabojową. Zewnątrz lufa posiada kształt stożkowy, zwężający się ku wylotowi, i jest skręcona w osadę zamka; na lufie znajdują się przyrządy celownicze, u wylotu muszka, bliżej osady zamka celownik. Istnieją celowniki ramkowe, ramkowo-schodkowe, krzywiznowe i ramieniowe, o szczerbinie

przesuwanej lub podnoszonej po podziałce zapomocą suwaka. Karabiny strzelców wyborowych (sniperów) mają także lunetki celownicze. Zamki są wyłącznie tłokowe, służą do otwarcia komory nabojowej, wyciągnięcia i wyrzucenia łuski, prowadzenia nowego naboju (przy równoczesnem napięciu iglicy) i zamknięcia lufy zapomocą dwu lub czterech chwytów, jako wyciągowe i obrotowe. Trzon zamka posiada z prawej strony rączkę, wewnątrz mieści iglicę ze sprężyną napinającą, która zwalnia spust po naciśnięciu cyngla. Rygle znajdują się na przodzie; umacniają one zamek, wchodząc w wycięcia obsady. Wyrzutnik zachodzi za stopkę łuski pazurem, umieszczonym na sprężynie. Magazynki (pudełkowe, rurowe zarzucono) mieszczą się tuż pod obsadą zamka. Zależnie od broni wkłada się naboje paczkami w łódce lub wciska się z taśmy łódkowej. Naboje leżą na sobie lub obok siebie naciskane podajnikiem, przytrzymywane krawędzią obsady. Ważniejsze systemy: 1. „Manlicher", magazynek wystający, dołem otwarty, łódka z nabojami przytrzymywana czepikiem służy za krawędzie, po wystrzeleniu ostatniego wypada. 2. „Mauser", magazynek w łożu zamknięty, naboje wciska się z taśmy. 3. „Lee", wyjmowany, również z taśmy nabijany. 4. „Krag-Jorgensen", poziomy niedogodny, otwierany z boku. 5. „Manlicher-Schönauer", bębenkowy, nabijany z taśmy. — Łoże służy do umocnienia lufy, kolba okuta na spodzie trzewikiem ułatwia złożenie się, nakładka na lufie chroni ręce, szyjka kolby ma czasem chwyt pistoletowy. Bączki i okucia łączą części karabinu z łożem. Długość karabinu od 1,12—1,33 m, ciężar od 3,3—4,3 kg.

W broni samoczynno-powtarzalnej i samoczynnej użyto siły odrzutu gazów, powstałych ze spalanego prochu, cisnących na dno łuski, do otwarcia zamku i wyrzucenia łuski, naciskana zaś sprężyna główna przez cofający się blok zamka, rozprężając się, dosyła go, wprowadzając nowy nabój i napiąwszy iglicę. Różnica między pierwszą a drugą bronią polega na tem, że przy pierwszej odpalenie powtarza każdorazowo strzelec, przy drugiej zaś następuje ono samoczynnie, po każdorazowem dosłaniu, wzgl. zaryglowaniu zamku, który po drodze uruchamia donośnik, przygotowując sobie nowy nabój. Bronią samoczynno-powtarzalną są pistolety i karabiny. Pistolety kalibru 6,35—9 mm dzielą się na dwa typy. Jeden o stałej lufie i nieryglowanym zamku, cofającym się dopiero, gdy pocisk opuści lufę (np. mauser i browning), drugi o lufie, cofającej się o tyle, by zwolnić rygiel zamka, poczem wraca na miejsce, zamek zaś cofa się dalej (np. system parabellum). Naboje mieszczą się w magazynkach po 7—16 sztuk, zaopatrzonych w podajnik, wkładanych w kolbę pistoletu.

Przy niektórych systemach od założenia magazynu uzależnia się działanie spustu, wzgl. pierwsze zarepetowanie, które uskutecznia się przez odciągnięcie zamka wtył po wodzidle, wprowadzając pierwszy nabój w lufę. Karabiny automatyczne mają zawsze zamek ryglowany, którego wyciąg uruchamia tłok osadzony w komorze gazowej, łączącej się z przewodem lufy kanalikiem wywierconym przed komorą nabojową, wzgl. parcie gazu przez kanalik odrzuca sworzeń rączki, jak przy zamku obrotowym, poczem silna sprężyna dosyła zamek. Magazynek mieści zwykle więcej naboi, niż powtarzalny.

Lekki karabin maszynowy.

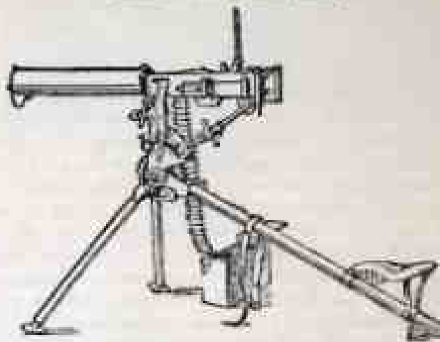

Ciężki karabin maszynowy.

Bronią samoczynną są karabiny maszynowe; dzielą się na trzy zasadnicze konstrukcyjne typy. Pierwszy, o ruchomej lufie, cofającej się z zamkiem, dopóki pocisk nie opuści lufy, poczem zamek odbiega dalej, naciskając sprężynę główną, pod której działaniem powraca wraz z lufą, opadając po drodze po nowy nabój, wydobyty uprzednio z taśmy, a podsunięty przez donośnik. Chłodzenie wodą. Naboje mieszczą się po 250 w parcianych taśmach. Tego typu są k. m. Maxim, Dreyse i Revelli. Waga: ciężkie 50, lekkie 19 kg. Drugi typ o stałej lufie, z nieryglowanym kolankowym zamkiem (łamanym), o silnej sprężynie głównej, służącej równocześnie za iglicową; donośnik bębenkowy, najmniej części składowych. Chłodzenie i taśmy jak w pierwszym. Reprezentowany w k. m. Schwarzlose i Skoda. Trzeci rodzaj o stałej lufie, łączący się z komorą gazową, w której umieszczony tłok porusza zamek pod działaniem cisnących gazów i sprężyny. Ruchy zamka i części złożone. Naboje w sztywnych taśmach metalowych po 16—40 sztuk, długich, łamanych po 3 naboje na 240 sztuk. Także bębenki (Levis); chłodzenie powietrzem przez ożebrowanie tylnej części lufy lub pompką przez przewód (Colt), ciągłość ognia ograniczona. Francuski Hotschkiss, angielski Levis, amerykański Colt należą do tego typu; ciężkie wagi 15—30 kg, lekkie 9,12 kg. — Strzelanie z karabinu maszynowego odbywa się w ten sposób, że „strzelec" wprowadza z taśmy przez odwiedzenie rączki zamku pierwszy nabój do lufy, poczem celując naciska spust i rozpoczyna ciągły lub przerywany ogień; „taśmowy" dba o dopływ naboi, podając nowe taśmy, zaś „celowniczy" śledzi działanie ognia, podając ewent. elementy. Karabiny masz. w celu taktycznego użycia zróżniczkowały się na ciężkie, których podstawa i donośnik umożliwiają pewny

i ciągły ogień (do nich należą również przeciwlotnicze i przeciwczołgowe, często o paru lufach, na specjalnych podstawach) oraz l e k k i e (ręczne), których mały ciężar umożliwia strzelanie w marszu krótkiemi serjami lub dłuższemi na widełkach z ziemi, zależnie od typu. Podstawą ciężkiego karabinu masz. są s a n e c z k i (Niemcy) lub t r ó j n ó g, umożliwiający, w razie przewrócenia go wprzód, osadzenie karabinu masz. do strzelania przeciwlotniczego na tylnej nóżce; stałe lawety na obrotnicach są w użyciu w obronie przeciwlotniczej, przeciwczołgowej lub w fortyfikacjach. — Lekkie karabiny masz. mają widełki; ostatnio wprowadzono małe podstawy, służące także za nosze. Przyrządami celowniczemi prócz muszki i celownika są specjalne dla ciężkich karabinów masz. dalmierze, lunetki i kątomierze dla ognia pośredniego. Karabiny masz. n a p ł a t o w c a c h umieszczone na przodzie (dla pilota) są nieruchome, strzelają zsynchronizowane z ruchem śmigła, ruchome są osadzone na obrotnicy (dla obserwatora), celem niezamarzania na dużych wysokościach ogrzewane elektrycznie. Kaliber karabinów masz. wynosi 6,5—8 mm, przeciwlotniczych i przeciwpancernych 13—20 mm. Amunicja karabinów masz. składa się z naboi z pociskami zwykłemi przeciwpancernemi, smugowemi i zapalającemi. Ciężkie karabiny masz. przewozi się na wozach, biedkach, jukach lub w podwoziach motorowych, lekkie składa się na wozy, w akcji przenoszą je żołnierze. O ogniu karabinów masz., ob. Ogień. P i s t o l e t y m a s z y n o w e, broń najnowsza, nadają się najlepiej do działania na najbliższe odległości. W użyciu pistolety Bergmanna i Thompsona, o pół ryglowanych zamkach, naboje w bębenkach po 50, bardzo szybkostrzelne.

P. b. weszła w użycie w połowie XIV. w.; są to pierwotnie krótkie rury, odpalane za przyłożeniem l o n t u (petrynały czyli kozy i hakownice). Celem ułatwienia celowania użyto w XV. w. z a m k ó w l o n t o w y c h ze spustem, w XVI. w. wydłużono lufę, zwiększając donośność broni (rusznice i muszkiety), oraz wyzyskano powstawanie iskry przy uderzeniu pirytu o stal do zapalania prochu na panewce, stwarzając z a m k i k o ł o w e (k r z o s k i). Przy muszkietach używano do celowania widełek (forkiet). Zamek kołowy wykształca się na s k a ł k o w y (flint) z cynglem w kabłąku; w XVII. w. w użyciu pierwsze karabiny, zaopatrzone w bagnety, ulepsza się zapał i stemple, służące przy nabijaniu. W XIX. w. z a m e k k a p i s z o n o w y usuwa skałkowy, gotowe ładunki i gwintowane lufy powodują prowadzenie wydłużonego pocisku. O d t y l c o w e k a r a b i n y, od 1866 r. (i g l i c ó w k i) wraz z jednolitym nabojem w łusce metalowej powszechnie prowadzone, po r. 1877 stają się powtarzalnemi, zaś od r. 1886 zwycięża mały kaliber dla ładunków z bezdymnym prochem. Pistolety, znane od końca XVI. w. z zamkami kołowemi, przechodzą podobne koleje rozwoju jak długa broń, rychlej jednak stając się wielostrzałowemi. R e w o l w e r, znany od 1800 r. o jednej lufie z bębenkiem, stale ulepszany, zastępuje w 1900 p i s t o l e t a u t o m a t y c z n y. Karabiny maszynowe po nieudałych próbach z mitraljezami (ob. Mitraljeza) stosowane początkowo w wojnach kolonjalnych; rychło stają się niezbędne, wykazując po raz pierwszy swe ogromne znaczenie bojowe w wojnie ros.-jap. 1905 r. Wojna światowa dała początek nowym typom broni, różniczkując je odrazu, pojawiły się lekkie i ręczne karabiny maszynowe, lotnicze, przeciwlotnicze, wzgl. przeciwpancerne i pistolety maszynowe. Kaliber broni lekkiej utrzymał się w granicach 6½—9 mm, wzrósł u broni ciężkiej samoczynnej.

Palnik, ob. Gazo-żarowe światło, Lampy, Paleniska.

Palo del Colle, miasto w prow. Bari (Włochy) z 12.446 mieszk., katedrą z XII. w., zamkiem Della Rocca-Filomarino.

Palócz (ze słow. Połowcy), grupa ludności (ok. 150.000 głów) komitatów węgierskich Hont, Nógrád, Gömör, Heves, Borsod, z siedzibą główną w Parád; uważa się ich za resztki Kumanów.

Palograf (albo w i b r o m e t r), przyrząd do graficznego przedstawienia drgań, jakim ulegają parowce, pociągi, mosty i t. p.

Palolo z mórz południowych.

Palolo (Eunice Quatref.), s z c z e c i o n ó g. Najbardziej znany E. viridis Gray dochodzący 25 cm dług., 1—2 cm grub., żyje ukryty w rafach koralowych mórz południowych. W październiku i listopadzie w przeddzień i w dzień ostatniej kwadry księżyca pojawiają się o świcie masy końcowych odcinków tego zwierzęcia, zawierające produkty rozrodcze. Z nastaniem dnia p. znika. Krajowcy łowią go i zjadają jako przysmak. Podobnie zachowuje się p. a t l a n t y c k i (E. fucata Ehlers). E. macrobranchia Schmarda występuje w Indjach Zach.

Palomino de Castro y Velasco, Don Acisclo Antonio, malarz hiszp., (1653—1726), 1688 malarz nadworny w Madrycie, twórca fresków (1697) w kościele San Juan del Mercado w Walencji. Ważniejszą od obrazów jest jego książka p. t. „El museo pictórico y escala óptica etc." (1715—24) z życiorysami hiszpańskich malarzy. Bratanek jego, J u a n B e r n a b é P., (1692—1777), był nadwornym miedziorytnikiem Ferdynanda VI.

Palorium, ob. Piatyny stopy.

Palos de la Frontera (przestarz. P. d e M o g u e r), miasto w prow. Huelva (Hiszpanja) z 1.653 mieszk., skąd 3 sierpnia 1492 wyruszyła wyprawa Kolumba.

Widok na starą część Jaffy.
(Fot. Service Général).

Mur płaczu w Jerozolimie.
(Keystone).

Hotel „King David" w Jerozolimie.
(Wide World).

Tel Awiw. Pierwszy ratusz.
(Presse-Photo).

Ulica w Tel Awiw.
(Presse-Photo)

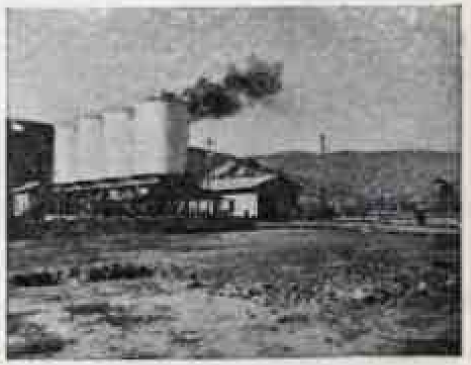

Zbiorniki benzynowe pod Haifą.
(Wide World).

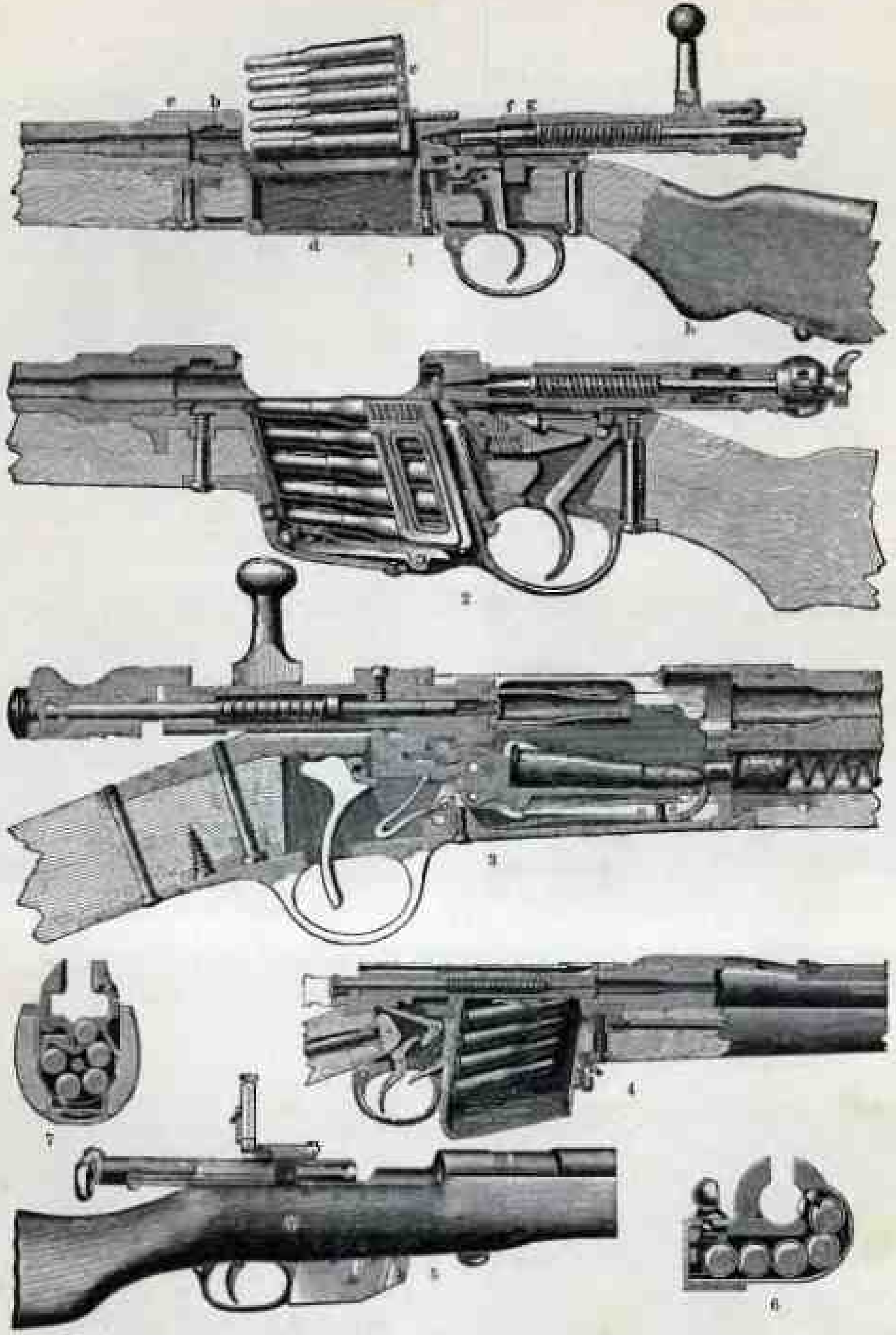

1. Karabin Mauser, wz. 98 (zamek otwarty, taśma łódkowa założona): a) komora nabojowa, b) wycięcia dla rygli, c) obsada, d) sprężyna podajnika, e) taśma łódkowa, f) trzon zamkowy, g) iglica, h) szyjka kolby. — 2. Kar. Manlicher, wz. 95 (zamek wyciągowy otwarty, łódka z nabojami w magazynku). — 3. Kar. Lebel, wz. 86/93 (zamek otwarty, łuska wyciągnięta, przytrzymywana pazurem wyrzutnika, łyżka podajnika podnosi nowy nabój, magazyn rurowy opróżniony, iglica napięta). — 4. Kar. Lee-Metford ang. (po strzale). — 5. Kar. Ross kanad. (otwarty). — 7. Magazynek bębenkowy Manlicher-Schönauer. — 6. Magazynek poziomy Krag-Jörgensen.

Palowe budowle, budowle spoczywające nie bezpośrednio na ziemi, lecz na palach, chroniących je przed powodziami, wilgocią, niespodziewanemi napadami ludzi lub zwierząt, etc. Spotyka się je w różnych epokach i u różnych ludów; dziś jeszcze cały szereg ludów używa takich budowli.

Szczególnie pospolitemi są one w Azji, gdzie można wyróżnić dwie strefy ich występowania, a to większą, o przebiegu równoleżnikowym, przechodzącą przez Małą Azję, Armenję, Syrję i Mezopotamję do Indyj Wsch. i Indochin, a kończącą się dopiero na wschodnich krańcach Oceanu Spokojnego, i drugą, wychodzącą z Indyj, a dochodzącą do najbardziej na północ wysuniętych krańców Azji i płn. zach. wybrzeży Ameryki. Szczególnie na uwagę zasługują p. b. Malajów, charakterystyczne swym typem, a rozpowszechnione na całym płd. wsch. Azji; wpływy ich przez Filipiny i Formozę przedostały się nawet do Japonji, nie mówiąc już o p. b. ludów Oceanji, gdzie obok budowli, wykazujących wpływy malajskie, spotykamy również i formy oryginalne.

Specjalny rodzaj budowli nadziemnych, zaliczanych jako takie do p. b. stanowią chaty na drzewach, spotykane wśród ludów Indyj, Australji, Oceanji etc., oraz domy pływające (następstwo przeludnienia), charakterystyczne zwłaszcza dla południowych prowincyj Chin.

Z innych części świata spotykamy p. b., pomijając Australję, tak w Afryce (zwłaszcza jako spichlerze), jak też i Ameryce (starożytne miasto Meksyk miało stać na palach), jak nawet i u nas w Europie.

W Europie, poza śladami tego sposobu budowania wśród dzisiejszego budownictwa ludowego, spotykamy też zabytki tego rodzaju, zwane p a l a f i t a m i z czasów przedhistorycznych, znane głównie ze słynnych odkryć na obszarze alpejskim, lecz znajdowane i poza nim, jak np. w Szwecji, Anglji, a także i u nas w Polsce; jako pokrewne zasługują tu na wzmiankę t. zw. terramary (ob.).

Prehistorycy zaliczają do palafitów obok właściwych b. p., także typ, zwany palafitem ruszłowym: fundament ich spoczywający na palach lub kamieniach, tkwiących w moczarzysku, chronią od rozsunięcia się na boki odpowiednio rozmieszczone pale dodatkowe. Same palafity stały albo pojedynczo, lub też na jednej platformie znajdowało pomieszczenie szereg budynków; wielkość takich osiedli była bardzo rozmaitą. Z lądem łączyły je mosty zwodzone. Osiedla te są bardzo ważne dla prehistorji, gdyż dostarczają całego szeregu znalezisk, pozwalających na lepsze odtworzenie życia ich mieszkańców, niż znaleziska z grobów ziemnych. Wilgotny muł przechował je bowiem znacznie lepiej, chroniąc przed zepsuciem nawet substancje organiczne, jak np. drzewo, wyroby roślinne, a nawet szereg artykułów spożywczych.

Palowch, mała wyspa przybrzeżna na płn. od wyspy Flores z 5.500 mieszk., zniszczona 5 sierpnia 1928 wybuchem wulkanu.

Palpatio (łac.), macanie, obmacywanie.

Palpebra (łac.), powieka oczna, P. Oko ludzkie; p. tertia, błona mrużna, nogieć (ob.).

Palpi (łac.), głaszczki, narządy podobne do macków, umieszczone przy pyszczku członkonogów.

Palpitatio (łac.), kołatanie (np. serca), drżenie.

Paltauf Richard, lekarz austr., (1858—1924), od 1893 profesor patologji na uniwers. wiedeńskim, znakomity anatom patologiczny i bakterjolog.

Palto(t) (z franc. paletot, obecnie: par-dessus), narzutka, płaszcz.

Paluch (łac. hallux), ob. Stopa.

Paludamentum (łac.), u Rzymian płaszcz wojenny, zwłaszcza czerwony płaszcz wodzów i purpurowy cesarzy.

Paludan-Müller Frederik, poeta duń., (1809—1876), rozpoczął od utworów romantycznych (komedja „Miłość na dworze" 1832, dramat „Amor i Psyche" 1834, poemat epiczny „Tancerka" 1833), po dramatach antycznych („Venus" 1841, „Wesele Dryady" 1844, „Tithon" 1844) napisał główne swe dzieło, epos psychologiczno-społeczne: „Adam Homo" (1841—49, 3 t.), oznaczające zwrot do zagadnień teraźniejszości. Pod wpływem Kierkegaarda zajął się zagadnieniami religijnemi w „Żeglarzu napowietrznym i ateiście" (1852) i w „Sześciu poematach" (1854—62). Jego późniejsze utwory prozą są słabsze.

Paludismus, zimnica (b a g i e n n i c a), ob. Malarja.

Palus Maeotis, łacińska nazwa morza Azowskiego.

Pałac (franc. palais, włoskie palazzo, z łac. palatium, nazwy wzgórza w Rzymie, na którym stały domy Augusta i innych cezarów), nazwa wspaniałej budowli, w rodzaju nieobronnego zamku. P. w nowoczesnem znaczeniu powstały najpierw we Włoszech w epoce renesansu; są to p. miejskie, mające bogatą fasadę od ulicy i dziedziniec kolumnowy lub t. p. wewnątrz. P. francuskie od końca XVIII. w. budowane są w formie podkowy dokoła dziedzińca (cour d'honneur), zamknięte od ulicy bramą, a ich główna fasada wychodzi najczęściej na ogród.

Pałacowa rewolucja, obalenie panującego nie wskutek rewolty mas, lecz intryg i przewrotów wewnątrz pałacu.

Pałamarka, rodzaj rękawicy drewnianej, używanej przez żniwiarzy bułgarskich; służy do chwytania większej garści zboża i ochrony palców lewej ręki od skaleczenia i pokłucia przez chwasty.

Pałanki, ob. Phalangeridae.

Pałasz (słow.), broń boczna do cięcia i sztychu, o głowni lekko zagiętej i rękojeści o dużym koszu. Stanowił uzbrojenie ciężkiej jazdy (kirasjerów i t. p.).

Pałąk, nazwa, służąca do oznaczania przedmiotów kształtu łukowatego, wygiętego; w szczególności nazywano p. część rękojeści szabli, służącą do osłaniania ręki, czyli gardę.

Pałka, roślina, p. Typha.

Pałuba, 1. pniak, kadłub, 2. niezgrabna lalka; 3. określenie niezdary, głupca, lenia; 4. stara, zła baba, względnie demon w postaci kobiecej; 5. wiecheć do zatykania komina; 6. buda na wozie, zwana tak prawdopodobnie od łubu, z którego ją pierwotnie robiono.

Pałuczanie, nazwa ludności t. zw. Pałuk (ob.); są przeważnie typu jasnego, dość wysocy (1667 mm), krótkawo-głowi, o twarzach szerokich, miernie wysokich.

Pałuki, nazwa obszaru w płn.-wsch. Wielkopolsce, obejmującego ziemie między rz. Wełną i Notecią, a więc dzisiejszy powiat Wągrowiec, wsch. część pow. Chodzież i zach. część pow. Szubin. W dawnej Polsce tworzyły P. powiat Keynia z miastami: Wągrowiec, Chodzież, Szamocin, Margonin, Gołańcz, Łekno, Keynia, Żerniki, Szubin, Łabiszyn, Żnin, Gąsawa i Pakość. P. jako osobna ziemia występują już w średniowieczu, wtedy ośrodkiem ich były grody: Łekno i Żnin. We wczesnem średniowieczu dzierżył w tej ziemi prym ród Pałuków, wywodzący się od Sławnikowiców (ród św. Wojciecha). Nazwa P. oznacza to samo, co łęgi.

Pamfil, św., ob. Pamphilius.

Pamfil (z franc. pamphile), staropolska nazwa na oznaczenie waleta treflowego, bądź też w bardzo popularnej niegdyś grze w marjasza — damy atutowej.

Pamfili, Villa (zwana przeważnie Doria P.), wybudowana przez Algardiego w Rzymie. Zawiera liczne dzieła sztuki, w parku kolumbarjum z malowidłami ściennemi.

Pamfilja, starożytna kraina w Małej Azji, między Licją i Cylicją nad rz. Eurymedonem (Köprüsu), zamieszkała przez korsarskich tubylców i osadników greckich. Od 102 prz. Chr. należała P. do państwa rzymskiego. Główne miasta: Attaleia (Adalia), Side i Aspendos.

Pamflet (pierwotnie anglołac. „panfletus" 1344, z greck. „pamphilos", t. j. „przez wszystkich lubiany"), pismo ulotne, zwłaszcza polityczne pismo polemiczne i obelżywe. Pamflecista, autor p.

Pamiers, miasto w depart. Ariège, nad rzeką Ariège (Francja) z 12.012 mieszk., przemysłem etalowym i włókienniczym.

Pamięci zaburzenia, odchylenia obrazów wspomnieniowych (p. Pamięć) od przeżytej rzeczywistości, spowodowane chorobowym stanem mózgu z powodu np. udaru mózgu, nadużywania alkoholu i t. d. Są one do pewnego stopnia nieuniknione i prawidłowe (np. szybkie zapominanie snów). U histeryków (podobnie epileptyków i neurasteników) przychodzi często do „wymazania" z pamięci pewnych nieprzyjemnych przeżyć, lub nawet całych odcinków życia, jeśli podświadomie istnieje potrzeba przywrócenia w ten sposób zachwianej równowagi ducha. Neurastenicy i epileptycy mają często złą pamięć. Po wstrząsach mózgu lub usiłowanem samobójstwie przez powieszenie, istnieje czasem zupełny zanik pamięci, odnoszący się do pewnego odcinka czasu, który upłynął tuż przed wypadkiem. Praktycznie najważniejszemi są z. p., pozostające w związku z organicznemi chorobami mózgu (np. paraliż postępujący), zanik pamięci starczy, który cechuje się zapominaniem przeżyć świeżych.

Pamięć, zdolność odtwarzania w świadomości dawniejszych przeżyć. Jeśli odtworzone przeżycia odpoznaje się, t. zn. poznaje jako dawniej przeżywane, mówimy o przypominaniu (ob.). P. jest koniecznym warunkiem naszego życia psychicznego, które bez niej rozpadłoby się na szereg niezwiązanych ze sobą, a przez to niezrozumiałych stanów psychicznych. Doświadczalne badania p. rozpoczął Ebbinghaus, przedkładając badanym osobom szereg nic nie znaczących zgłosek, każąc je następnie powtarzać. Dorosłe osoby zapamiętują przeciętnie po jednokrotnem przeczytaniu 6, po 14—16-krotnem 12, po 55-krotnem przeczytaniu 36 zgłosek. Siłę p. mierzył ilością zgłosek, przypomnianych po pewnym czasie. Pojemność p. zwiększa się znacznie przy materjale, posiadającym pewien sens. — Rozróżniamy różne typy p.; najważniejsze z nich: wzrokowa i słuchowa (np. wiersza jedni uczą się szybciej, czytając [patrząc], inni czytając na głos [słuchając]). Zdarzają się też przykłady p. szczególnej, ograniczającej się np. do nazw, liczb, barw i t. d., np. Temistokles znał imiona 20.000 ateńskich obywateli, Leibniz całą Eneidę, Hugo Grotius cały Corpus juris. Sposobami ćwiczenia p. zajmuje się mnemotechnika (ob. Mnemonika). P. też artyk. Mneme.

Pamiętne, staropolska nazwa na oznaczenie zapłaty sędziego za osądzenie sprawy lub też za słuchanie przysięgi.

Pamiętnik Literacki, kwartalnik poświęcony historji i krytyce literatury polskiej, wydawany od r. 1902 przezTowarzystwo Literackie imienia Adama Mickiewicza we Lwowie, obecnie redagowany przez prof. Bronisława Gubrynowicza przy współudziale najwybitniejszych historyków literatury polskiej.

Pamiętnik Towarzystwa Literackiego im. Ad. Mickiewicza, czasopismo poświęcone badaniom życia i twórczości Mickiewicza, wydawane we Lwowie w l. 1887—1898 pod redakcją prof. Romana Pilata (6 t.).

Pamiętnik Warszawski, tytuł polskich czasopism literackich: 1801—1805 pod redakcją Franc. Ksaw. Dmochowskiego; 1808—1810 pod redakcją Ludwika Osińskiego; 1815—1823 pod redakcją Feliksa Bentkowskiego, nieoficjalny organ Towarzystwa Przyjaciół Nauk, najpoważniejsze ówczesne czasopismo polskie, od 1822, po ustąpieniu Bentkowskiego, redagowany przez Kaz. Brodzińskiego, Fryd. Skarbka i J. K. Skrodzkiego. Po wiekowej przeszło przerwie tradycję tytułu wznowiono w r. 1929 pod redakcją Wacława Berenta, od 1930 pod redakcją Ludwika Hieronima Morstina; jest to obecnie najpoważniejszy, jakby „oficjalny" organ współczesnej literatury polskiej.

Pamiętniki, historyczny opis własnych przeżyć, różniący się od autobiografji stosunkiem autora do przedstawianego przedmiotu. Rodzaj uprawiany w starożytności przez Ksenofonta i Cezara, od XIII. w. we Francji, od XVI. w. w Anglji i innych krajach europejskich. Z wcześniejszych p. polskich najsłynniejsze Paska (XVII. w.) i Kitowicza (XVIII. w.). Ogólną bibljografję pamiętników polskich zestawił Edward Maliszewski (1928).

Pamir (tureck., kirgis. Bam-i-Duniah, „dach świata"), wielka wyżyna o pow. 140.000 km², w której łączą się systemy górskie: Tienszan, Kuenlun, Karakorum, Himalaje i Hindukusz. Jest to stary górotwór kadłubowy, wysoko podniesiony, zbudowany z granitów, gnejsów i łupków. Wsch. część P. przecinają łańcuchy górskie w kierunku z płn.-zach. na płd.-wsch. (góry Kaszgarskie z Mustagh-Ata 7.860 m). Zach. część zajmują łańcuchy górskie, ciągnące się z wsch. na zach.: Trans Alai (Garmo 7.495 m, Szczyt Lenina [Kaufmanna] 7.137 m), Aliczur, Pamir-Wachan. Wysokie kotliny zach. P. są częściowo bezodpływowe (kotlina Wkiego Karakul 3.780 m), częściowo zaś odwadnia te obszary Amu-Darja (Pandż) i jej dopływy: Aksu, Murgab, Gunt oraz Pamir. Przełęcze, wiodące ku Indjom (Barogil, Kilik) wznoszą się 3.800—5.000 m, ku Wsch. Turkestanowi (Kandahar) ok. 5.000 m, ku Turkestanowi (Kisil-art) ok. 4.600 m.

P. posiada klimat suchy i surowy (Pamirska Straż: średn. temp. stycznia —18,6°, lipca 13,9°). Brzeżne obszary mają więcej opadów (na zach. w zimie, na wsch. w lecie), a w związku z tem i olbrzymie lodowce. Roślinność jest bardzo uboga. Pastwiska górskie nadają się tylko 2—3 miesięcy do użytku. W warunkach szczególnie dogodnych rosną wierzby i brzozy karłowate. Fauna jest stosunkowo bogata z charakterystycznym argali.

Ludność składa się z osiadłych w dolinach Tadżików (ok. 500.000), uprawiających jęczmień, bób i owoce oraz koczowniczych Kirgizów, trudniących się pasterstwem wysokogórskiem.

Dzieje. W starożytności wiódł przez płn. P. szlak handlowy, jedwabny z Chin nad morze Śródziemne, później droga Nestorjan, niosących chrystjanizm do środkowej Azji. Około 640 przebył P. wracając z Indyj chiński podróżnik Hiuen-tsiang. W 1270 przebył P. przypuszczalnie Marco Polo, posuwając się wzdłuż rzeki Pandż na wsch. W XIX. w. zwiedzało P. wielu badaczy, głównie rosyjskich i angielskich, Szwed Sven Hedin, a także Polak gen. Bronisław Grąbczewski. 1895 ustalono przebieg granicy na obszarze P. między Rosją, Afganistanem i Chinami, przyczem Afganistanowi przypadło 19.600 km² na płd., Chinom wsch. stoki P., a reszta Rosji.

Pamir (Gornyj-Badachszan), autonomiczny obszar w republice sowieckiej Tadżikistanie z 56.900 km² i 21.207 mieszk., w tem 87,3% Tadżików i 12,7% Kirgizów. Obejmuje (od 1925) obszary wyżyny P. Stolicą jest Chorog.

Pampa, La, terytorjum w Argentynie, między Mendozą, San Luis, Cordoba, Buenos Aires i Rio Colorado z 145.837 km² i 147.265 mieszk., trudniących się głównie chowem bydła na obszarach stepowych oraz uprawą pszenicy i kukurydzy. Główną rzeką jest Rio Salado, a stolicą Santa Rosa.

Pampas (w języku keczua „równiny"), rozległe, bezdrzewne równiny w Argentynie. Określeniem tem oznacza się niekiedy ponadto obszary lesiste w międzyrzeczu Amazonki i Ucayali (P. del Sacramento), a także kotliny słonych jezior na wyżynie peruwjańskiej (Pampa de Empeza) oraz Gran Chaco. Właściwe P. zajmują w Argentynie obszar o pow. około 700.000 km², rozciągający się od rzek Rio Saladillo, Salado i Parany na płn. po Rio Negro na płd. i od podnóża Andów na zach. po krainy nadbrzeżne prow. Buenos Aires na wsch. Powierzchnia P. podnosi się stopniowo od wsch. ku zach. i płn.-zach. W środku wznoszą się góry: Sierra de Cordoba, Ancaste, Ambato, a na płd.-wsch. Sierra de la Ventana (1.060 m). Równiny pokrywa 30—50 m gruba warstwa żółtych i czerwonych, wapnistych lub piaszczystych glin (formacja pampasowa), zawierających często reszki starodyluwjalnych ssaków (konie, tapiry, mastodonty, pancerniki). Do młodszych utworów należą pokłady lodowcowe na zach., wędrujące wydmy piaszczyste i osady słonych lagun (salinas), licznie występujące między Sierra de Cordoba a rzeką Colorado.

Okres posuchy trwa często od października do lutego. Rzeki z wyjątkiem granicznych i Colorado często zupełnie wysychają. Lasy i krzewy rosną tylko nad brzegami rzek i lagun, resztę obszaru pokrywa step trawiasty, na którym wypasają się olbrzymie trzody bydła, koni (częściowo zdziczałych) oraz owiec. Do charakterystycznych zwierząt P. należą: jeleń pampas., pancernik, viscacha i nandu.

Reszki pierwotnej, koczowniczej ludności indjańskiej (Araukanowie, Tehuelczowie) zepchnęli Hiszpanie na płd. i zach. Koloniści, „gauchos" zajmują się prawie wyłącznie hodowlą.

Pampelona, ob. Pamplona.

Pampero, zimny wiatr płd.-zach., wiejący na pampasach.

Pamphilos, 1. malarz grecki z IV. w.prz. Chr., z Amfipolis w Macedonji, był uczniem Eupomposa. Większe znaczenie, niż jego działalność malarska (dzieła: „Odyseusz na okręcie", „Scena rodzinna" i in.), posiada działalność nauczycielska (był m. i. nauczycielem Apellesa); ważne jest również jego teoretyczne ujęcie nauk malarskiej szkoły sikjońskiej; m. i. twierdzi, że bez matematyki i geometrji malarstwo nie doszłoby nigdy do doskonałości.

2. grecki gramatyk z Aleksandrji, ok. 50 po Chr., ułożył słownik, z którego Diogenianos sporządził wyciąg, zachowany u Hesychiosa.

Pamphilius, św., pisarz starochrześcijański i męczennik, († 309); w Cezarei palestyńskiej założył wielką bibljotekę i szkołę teologiczną.

Pampficosund, zatoka na wybrzeżu Płn. Karoliny (Stany Zjedn. Am. Płn.), oddzielona od Atlantyku mierzeją Hatteras, ma 4.000 km², 130 km długości i 50 km szerokości. Do P. uchodzi Pamplico River i Neuse.

Pamplona (Pampelona, bask. Iruña), 1. stolica prow. Nawarra (Hiszpanja) z 33.031 mieszk., gotycką katedrą (z XI.—XVI. w.) i szeregiem innych zabytkowych budowli, 2 muzeami i znacznym przemysłem. Miasto założone przez Pompejusza było od 905 stolicą Nawarry, a i później odegrało znaczną rolę w dziejach Hiszpanji, zwłaszcza w walkach wewnętrznych w XIX. w.

2. miasto w depart. Płn. Santander (Kolumbja), nieopodal granicy Wenezueli z 14.834 mieszk. i przemysłem metalowym.

Pan... (greck.), wszystko..., ogólno...

Pan, w greck. micie początkowo arkadyjski bóg pasterzy i lasów, syn Zeusa lub Hermesa, czczony jako opiekun trzód, pasterzy i myśliwych, kochał muzykę i wynalazł syryngę (ob. niżej), na której wygrywał wieczorami przed swą grotą; budził nagły, paniczny strach.

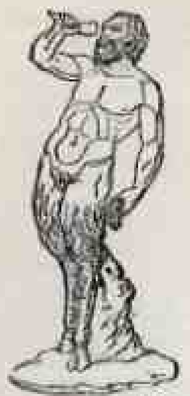

Pan. (Florencja).

Jako demon leśny miał dar przepowiadania przyszłości. Później należał do orszaku Dionizosa. Najczęściej przedstawiano go z krętemi włosami, brodą, rogami i koźlemi nogami, rzadko w postaci ludzkiej z zaledwie wyrosłemi różkami. Wiele jego rysów przeniesiono na postać djabła. Rzymianie utożsamili go z Faunem. — Później P. przez tłumaczenie tego słowa (to pan, „wszechświat") przybrał znaczenie wszechświata i „wielkiego P.".

Flet P. (greck. syrinx), fujarka pasterska w starożytnej Grecji, złożona z kilku piszczałek, sklejonych obok siebie woskiem, prawdopodobnie prototyp „organków". Dziś jeszcze ludy pierwotne, np. w Melanezji, posługują się podobnym instrumentem.

Pan (z awarskiego), żupan, pierwotnie był tytułem kasztelana, od w. XV., wypierając dawnego gospodzina, przybrał zczasem dzisiejsze znaczenia: 1. króla, władcy, 2. Boga, 3. tytułu towarzyskiego.

Panaceum (panacea), lek powszechny, przeciw wszystkim chorobom.

Panache (franc.), pióropusz na hełmie.

Panagjurište, miasto w okręgu Filipopol (Bulgarja, na płd. stokach Średnej Gory z 9.585 mieszk., przemysłem skórnym i tekstylnym.

Panainos, malarz grecki, ob. Panaios.

Panaios, malarz grecki, brat i pomocnik Fidjasza (ob.), wymalował razem z Mikonem (ob.) w Stoa Poikile w Atenach bitwę pod Maratonem; w Olimpji tron posągu Zeusa ozdobił scenami z cyklu heroicznego.

Panaitios, ob. Panecjusz.

Panakeia, grecka bogini wyzdrowienia: stąd panaceum (ob.).

Panalgia (greck.), bóle w całem ciele na tle histerycznem, neurastenicznem lub z powodu dny.

Panama, środkowo-amerykańska rzeczpospolita, zajmująca międzymorze Panamskie i granicząca z Costaricą i Kolumbją; 74.522 km² pow. z (1923) 446.198 mieszk.

Szkielet całego kraju tworzy łańcuch Kordyljerów, którego wysokość maleje z zach. na wsch. W wulkanie Chiriqui osiąga on 3.650 m. Góry P., posiadając różnorodną budowę geologiczną, obfitują w złoto i inne metale szlachetne. Rzeki P. są krótkie; największa Chagres uchodzi do Atlantyku. Wybrzeże pacyficzne (zat. Panamska) jest lepiej rozwinięte od atlantyckiego (zat. Darjeńska). Przesmyk Panamski posiada w najwęższem miejscu zaledwie 46 km szerokości, ale największe jego obniżenie (82 m) nie przypada na najwęższe miejsce.

O klimacie, faunie i florze ob. Ameryka Środkowa.

W 1920 ludność P. składała się z: 47.606 Indjan, 191.933 mieszańców (metysów i mulatów), 46.323 białych, 48.767 murzynów i 3.500 Chińczyków. Przeważa wyznanie rzym.-kat.

Produkcja naturalna P. obejmuje: eksploatację puszcz leśnych na wybrzeżu Pacyfiku, uprawę bananów, kawy, kakao, kauczuku oraz połowy pereł w zatoce P. W 1926 angielska grupa finansowa otrzymała koncesje na kopalnie złota, srebra, miedzi i cynku. Główne jednak znaczenie w gospodarce ma handel tranzytowy, koncentrujący się w kanale Panamskim i na linji kolej., zbudowanej wzdłuż kanału. Strefa kanału P. podlega zarządowi St. Zjedn. Ameryki Płn., które wywierają potężny wpływ na całe życie gospodarcze P.

Wedle konstytucji z 1918 rządy w republice sprawuje prezydent, wybierany w bezpośredniem głosowaniu na lat 4. Rada ministrów jest odpowiedzialna przed prezydentem republ. Izba deputowanych składa się z 46 członków. P. nie posiada armji lądowej, ani morskiej. Stolicą jest Panama.

Jednostkę monetarną stanowi balboa, dzieląca się na 100 centesimos.

Dzieje. Pierwsze kolonje w P. założyli Hojeda i Nicuesa 1508 w Portobelo, wybranem jeszcze przez Kolumba. Od tego czasu należała P. do Hiszpanji aż do 1821, kiedy samorzutnie przyłączyła się do republiki Kolumbji. Po wypowiedzeniu się St. Zjedn. za budową kanału przez przesmyk Panamski, oderwała się P. od Kolumbji i ogłosiła niepodległą republikę 4. XI. 1903. W 1917 odstąpiła P. St. Zjedn. wyspy Taboga i wypowiedziała wojnę Niemcom. W traktacie z 1921 uzyskała P. uznanie niepodległości przez Kolumbję wzamian za koncesje na kanale P. oraz odszkodowanie w wysokości 25 milj. dolarów. Spór P. z Nikaraguą 1922 został pokojowo załatwiony dzięki interwencji St. Zjedn., od których P. jest ściśle uzależniona w swej polityce zagranicznej.

Panama, stolica republiki P., przy ujściu kanału Panamskiego do zatoki Panamskiej, z 59.458 mieszk. i przemysłem spożywczym oraz dużym portem. Miasto zbudowane w 1519 i odbudowane na obecnem miejscu w 1673, było w 1827 siedzibą pierwszego kongresu panamerykańskiego.

Panama, tkanina o splocie wykonanym w szachownicę, przez przeplatanie splotem gładkim kilku nitek osnowy z kilku nitkami wątku. — Kapelusz p., ob. Carludovica i Kapelusz.

Panamerykanizm, dążenie Stanów Zjednoczonych do skupienia pod swoją egidą wszystkich państw Ameryki. Od 1827 (kongres panamski) odbywały się kongresy panamerykańskie, obradujące nad wspólnemi sprawami amerykańskiemi, ostatni 1928. 1910 nastąpiło założenie unji p. w Waszyngtonie, mającej na celu „rozwój i popieranie handlu, przyjaznych stosunków i dobrego porozumienia". Praktyczne znaczenie posiadają konwencje, dotyczące spraw monetarnych, celnych, finansowych, etc.

Panamski kanał, 78 km długi, zbudowany 1882—1914, przecina przesmyk Panamski i łączy ocean Atlantycki (Limonbai) z oceanem Spokojnym (zatoka Panamska); skraca żeglugę między obu oceanami, skazaną poprzednio na przymus opływania Ameryki Płd.

Międzynarodowe towarzystwo dla budowy kanału międzyoceanicznego powstało już 1848. W 1880 Lesseps przedstawił projekt budowy kanału bez śluz, a 1881 rozpoczęło prace francuskie towarzystwo akcyjne. Olbrzymie trudności terenowe (osuwanie się przekopanych wzgórz) i zabójczy klimat spowodowały przekroczenie preliminowanych kosztów po wykonaniu zaledwie ⅓ części robót, co w następstwie doprowadziło do upadku towarzystwa 1888. Prawa i koncesje nowego towarzystwa, założonego 1894 nabyły Stany Zjedn. 1902. Te 1903 zawarły układ z Panamą, w którym za 10 milj. dolar. nabyły wieczyście zwierzchnie prawa do strefy kanału P. z zastrzeżeniem międzynarodowego charakteru kanału, zagwarantowanego już konwencją Hay-Pauncefote, zawartą między Anglją a St. Zjedn. 1900/01. Wbrew orzeczeniu komisji międzynarodowej rząd St. Zjedn. zadecydował budowę kanału śluzowego. 3 śluzy podwójne znajdują się nad Atlantykiem i 3 nad oceanem Spokojnym.

Szerokość kanału P. waha się od 61—305 m, głębokość 12,8—13,7 m, najwyższe zwierciadło leży na wysokości 26 m n. p. m. Wykonanie budowy do 1927 kosztowało 487,6 milj., dochody zaś z opłat za przejazd 175 milj. dolar. Koszta utrzymania kanału wynoszą rocznie 8 milj., a przychód 25,5 milj. dolar. W 1927 ruch w kanale osiągnął: 5.475 okrętów z 28 milj. t. Jeśli ruch w kanale P. będzie nadal wzrastał, to realną stanie się potrzeba stworzenia drugiego kanału międzyoceanicznego w Ameryce Środkowej. Kanał P. posiada olbrzymie znaczenie strategiczne dla St. Zjedn., umożliwiając im szybkie połączenie floty atlantyckiej z pacyficzną. W związku z tem wejść do kanału bronią silne fortyfikacje. — Pas ziemi po obu stronach kanału P., odstąpiony St. Zjedn. 1903, obejmuje oprócz kanału wszelkie urządzenia obsługujące kanał oraz urządzenia portowe, razem 1.435 km². W 1926 na obszarze strefy kanału P. mieszkało 27.692 mieszk.

Panamski kapelusz, ob. Carludovica i Kapelusz.

Panamski kongres, ob. Panamerykanizm.

Panamski proces („skandal panamski", stąd krótko „Panama"). W r. 1888 nastąpiło załamanie finansowe przedsięwzięcia budowy kanału panamskiego przez Ferd. Lessepsa, przyczem akcjonarjusze stracili 1.500 mil. fr. 1892 boulanżyści podnieśli oskarżenie przeciw republikanom francuskim o przedajność; 510 deputowanych zasiadło na ławie oskarżonych. Prezydent Carnot, obawiając się wstrząsu państwa, spowodował poniechanie procesu 1894, wszelako szereg wybitnych polityków musiał czasowo usunąć się z życia publicznego. Wznowienie procesu zakończyło się 1897 uwolnieniem wszystkich oskarżonych.

Panamski przesmyk, ob. Panama.

Panaugraf (greck.), maszyna do rytowania w metalu, przy dowolnem powiększeniu lub pomniejszeniu wzoru.

Panangiikański kongres, odbył się 1908 przy współudziale duchownych i świeckich z całego imperjum angielskiego.

Panard Charles François, piosenkarz francuski, (ok. 1694—1765), utrzymywany przez przyjaciół i protektorów, którym odpłacał się wierszami. Wyd. zbior. 1763, 4 t.

Panaria, jedna z wysp Liparyjskich, ma 20 km² i 420 mieszk.

Panaritium, ob. Zanokcica.

Panaro, prawoboczny dopływ Padu.

Panasówka, osada w gminie Terespol, pow. Zamość (woj. lubelskie), gdzie 3 września 1863 oddział powstańczy M. Lelewela Borelowskiego zadał klęskę przeważającym siłom rosyjskim.

Panatenaje (greck.), główne święto Ateńczyków ku czci Ateny. Wielkie P. odbywały się w 3. roku olimpjady, w połowie sierpnia i obchodzono je przez 6 dni, podczas których recytowano utwory homeryckie oraz urządzano zawody gymniczne i muzyczne. Główną częścią P. był pochód obywatelstwa; wieziono na zamek szatę bogini, utkaną przez niewiasty attyckie, rozpiętą jak żagiel na okręcie toczonym na kółkach. W innych latach olimpjady obchodzono skromne małe P. przez dwa dni.

Panax L. (stosił, ginseng), trwałe byliny z rodziny Araliaceae, posiadają mięsisty, bulwiasty korzeń, liście palczaste, ustawione w okółkach, rosną w płn. Ameryce, płn. i wsch. Azji. P. ginseng C. A. Mey (ginseng) z Mandżurji i Korei dostarcza wrzecionowatych korzeni, podzielonych na szczycie, podobnych do człowieka, które przez gotowanie stają się prawie przeźroczyste. Tubylcy przypisują im cudowne własności. Podobne działanie przypisuje się korzeniom P. quinquefolius L. z płn. Ameryki.

Panay, wyspa w Filipinach, między Mindoro i Negros, ma razem z Guimares 12.520 km² i 968.000 mieszk. Główna osada Yloylo (Iloilo) ma 49.114 mieszk., dobry port i znaczny handel.

Pāncarātra (ind., „trwająca pięć nocy"), początkowo oznaczenie ofiary, następnie nazwa jednej z sekt wisznuistycznych.

Pancatantra (sanskr., „Podręcznik w pięciu częściach"), zbiór bajek i opowiadań, pełnych mądrości życiowej, przeznaczony do wychowania księcia; obok licznych redakcyj indyjskich przełożono go za króla Chosroesa na pahlavi, przedostał się do literatur niemal wszystkich narodów kulturalnych i ma olbrzymie znaczenie dla badań porównawczych nad bajkami; za autora uchodzi Pilpai (Bidpai, może indyjski Vidjāpati, „pan wiedzy"). Próbę rekonstrukcji tekstu dał Edgerton (1924, 2 t.), podstawowe wyd. Benfeya (1859, 2 t.).

Pancer Feliks, inżynier, (1798—1851), służył w korpusie inżynierów Królestwa Kongr. Po powstaniu bawił krótko w Krakowie, lecz już od 1832 zamieszkał w Warszawie, gdzie od 1838 był inspektorem generalnym dróg i mostów. Projektował i wykonał wiele budowli i mostów; naj-

większą jego pracą jest zjazd do Wisły (Nowy Zjazd) w Warszawie, wykonany 1844—46. Napisał wiele prac z zakresu budownictwa, najważniejsze: „Wiadomość o nowym rodzaju mostów żelaznych na wielką otwartość..." („Pamiętnik fizycznych, matematycznych i statystycznych umiejętności" 1830); „O budowie i konserwacji dróg bitych i zwyczajowych" 1895.

Pancerna baterja, szereg dział ustawionych w opancerzonych schronach (ob. Opancerzenie).

Pancerna blacha, sporządzana w połowie z żelaza miękkiego, w połowie ze stali, jest bardzo wytrzymała na gwałtowne uderzenia i używana do wyrobu kas pancernych oraz lekkich opancerzeń okrętów.

Pancerna broń, związki taktyczne pojazdów opancerzonych, na których osadzone działa i karabiny maszynowe strzelają w marszu. Działa zaskoczeniem, przebywając szybko (z małemi stratami) przestrzeń, dzielącą od celu, często pod osłoną dymów i gazów bojowych. Przeciwnik, przewidujący napady p. b., rozmieszcza w terenie działa i karabiny przeciwczołgowe i przygotowuje pułapki (sieci, prostopadłe mury, rowy, miny i t. p.). Do b. p. zalicza się czołgi, samochody pancerne oraz pociągi i drezyny pancerne, nie zalicza się zaś opancerzonych płatowców szturmowych i monitorów flotyll rzecznych.—Nowoczesne czołgi zróżniczkowały się na: 1. małe (tankette), 3-tonnowe, o jednej broni, szybkie, mało widoczne, przeznaczone do towarzyszenia piechocie, holowania jej broni ciężkiej i zapasu amunicji, oraz zwiadów; 2. bojowe (od 15 t., 1—2 dział, 2—6 kar. masz.), tworzące jądro formacji motorowo-pancernej do wsparcia piechoty i neutralizowania punktów oporu; 3. przełamujące (od 45 t. wzwyż), powolne, potężnie uzbrojone, masą swą łamiące wszelkie sztuczne i naturalne przeszkody, nieczułe za swym pancerzem na ogień lekkich dział; 4. pościgowe (w próbach), wystarczająco uzbrojone i osiągające do 60 km na godz.

Z każdą nową konstrukcją zwiększa się szybkość. Wprowadzenie gąsienic gumowych i sprężynowych udostępniło drogi, uszczelnienie chroni załogę przed gazami, zaś stroboskop ułatwił obserwację. W próbach olbrzymy po 800 t., przebywające dna rzek i łamiące mury, podobne do krążowników lądowych. Specjalne czołgi służą do przewozu wojsk. Czołgi tworzą pułki, bataljony (dywizjony) po 2—4 kompanij, te znów mają 3—4 plutonów po 3—5 wozów. — Samochody pancerne, przydzielane szwadronami (po 9 wozów) jednostkom taktycznym jazdy, dzielą się na: drogowe (na kołach) i terenowe (półczołgi z gąsienicą na tylnych kołach lub o 6—ciu kołach z ruchomemi osiami). Wspierają oddziały zwiadowcze, patrolują drogi, dokonują wypadów.—Pociągi pancerne tworzą dywizjony po 2 pociągi, składające się z lokomotywy i wagonów pancernych, z działami i karabinami maszynowemi, oraz platform, chroniących przed wykolejeniem, przyczepianych z obu stron w równej ilości. Nadają się do wypadu, ochrony flanki, oraz jako odwód ogniowy w działaniach wzdłuż linij kolejowych. Odgrywają dużą rolę w małej wojnie i walkach rewolucyjnych.

Pancerna kasa, szafa na pieniądze, sporządzana z płyt pancernych lub blachy pancernej.

Pancerne baszty, na okrętach linjowych i krążownikach mieszczą się po 2, 3 lub 4 działa ciężkie, wzgl. średnie, wzmocnione pancerną kopułą i ścianą czołową. Obracają się na boki pod pewnym kątem, poruszane hydraulicznie lub elektrycznie.

Pancerne chorągwie, jazda linjowa polskiego autoramentu, od końca XVI. w. do połowy XVII. zwana kozakami. Tworzone z zaciągów towarzyskich, popularne wśród ogółu szlachty, zaliczały się do t. zw. „poważnego znaku". Uzbrojenie ochronne stanowiły: kolczuga (karacena), karwasze, misiurka i kałkan (tarcze); zaczepne: szabla, pistolety i muszkiet, wzgl. łuk z sajdakiem, później część chorągwi przybiera spisy (piki), odrzucając karabiny i kałkan. Za króla Stanisława Augusta odrzucają zbroję, przywdziewając mundur (granatowy kontusz i czapka, karmazynowy żupan i wyłogi, pocztowi także katanki i żupaniki); towarzysze różnią się uzbrojeniem (proporce) od pocztowych (karabiny). Ostatecznie w 1775 r. ch. p. wraz z ussarskiemi zamieniają się w kawalerję narodową (ob.). P. też Polska, Wojskowość.

Pancerne dzieło, skupienie pancernych baterji, stanowisk obserwacyjnych i schronów bojowych.

Pancerne płyty, stalowe płyty, służące do wyrobu pancerzy ochronnych dla okrętów, dział i t. p. Aby wytrzymać uderzenia pocisków armatnich, muszą być twarde, a równocześnie mało kruche. W tym celu wyrabia się je ze stali chromoniklowej, utwardzonej do jednej czwartej grubości przez cementację.

Pancerne pociągi, ob. Pancerna broń.

Pancerne samochody, ob. Pancerna broń.

Pancerne wieże, ob. Opancerzenie.

Pancernik, ob. art. Krążownik, Linjowe okręty.

Pancerniki (Dasypodidae), rodzina szczerbaków. Są to zwierzęta o ciele krępem, które za wyjątkiem części brzusznej pokrywa pancerz utworzony z kostek skórnych. Głowa wydłużona, duże uszy, odnóża krótkie 5-palcowe, ogon różnej długości. Dzielą się na trzy podrodziny: 1. Tatusiinae; tu należy Tatus novemcinctus L. o 8—10 pasach kostnych, długości 40 cm, żyje od Teksasu aż do płn. Argentyny. 2. Dasypodinae; pancernik sześciopasowy cz. armadyl (Dasypus sexcinctus L.), w pampasach argentyńskich, pancernik olbrzymi (Priodontes giganteus E. Geoffr.), dług. 1¼ m, wagi 45 kg. P. trójpasowy cz. bolita (Polypeutes tricinctus L.), zaczepiony zwija się w kłębek, przybierając postać kuli kostnej. 3. Chlamydophorinae; pancerz tworzy na grzbiecie rodzaj fałdu skórnego. Blisko spokrewnione są potężne gliptodonty, które żyły w młodszym trzeciorzędzie i pleistocenie Ameryki płd. z gatunkami: Glyptodon roticulatum Owen, Panochthus Burm., Doedicurus Amegh.

Pancerz, ob. Zbroja. Por. też Opancerzenie, Pancerna baterja, Pancerne płyty.

Pancerzowce (Malacostraca) nadrząd skorupiaków (ob.). Zwierzęta tu należące posiadają 20 segmentów, z tych 5 przypada na głowę,

8 na tułów, 7 na odwłok. Narządy wydzielnicze występują zwykle jako narządy czułkowe. Rozwój prosty lub złożony. Typową larwą jest żywik (zoea), czasami poprzedzony przez stadjum pływika (nauplius). Dzielą się na następujące rzędy: 1. Leptostraca, 2. Thoracostraca, (słupkookie), 3. Stomatopoda (ustonogi), 4. Anomostraca, 5. Arthrostraca (siadłookie).

Pančevo (Pancsova), miasto w Banacie (Jugosławja), w okręgu Belgrad, nieopodal ujścia Temeszu z 19.392 mieszk., przemysłem spożywczym, jedwabniczym i znacznym handlem.

Panchromatyczne płyty zawierają w emulsji czynniki, pod wpływem których płyta p. reaguje mniej lub więcej na każdy składnik światła białego czyli na poszczególne barwy.

Panchrystjanizm („wszechchrześcijaństwo"), ruch, dążący do połączenia wszystkich kościołów chrześcijańskich. Katolicy nie biorą udziału w tym ruchu i konferencjach z nim związanych.

Panckoucke, franc. rodzina drukarzy i księgarzy. Charles Joseph P., (1736—1798), syn André Josepha), (1700—1753), wydawał „Mercure de France" i i. oraz założył „Moniteur". Syn jego Charles Louis Fleury P. wydawał „Bibliothèque française-latine" (1826—39, 178 t.). — Jego syn Ernest P. kierował „Moniteur'em" do końca 1868 r.

Pancratium L. (morska lilja), roślina cebulkowa z rodziny amarylkowatych, o wspaniałych kwiatach zwykle białych, pachnących wanilją. Niektóre gatunki hodowane jako ozdobne.

Pancreas (greck.), trzustka (ob.).

Pancreatitis (greck.), zapalenie trzustki.

Panczáratra, to samo, co Pāncarātra.

Pancžić Józef, przyrodnik serbski, (1814—1888), z ważniejszych jego dzieł należy wymienić: „Ribe u Srbiji" (1860), „Živi pesak u Srbiji i bilje što na njemu raste" (1863), „Jestastvenica" (1864), „Ptice u Srbiji" (1867) i in.

Panczykowski Ludwik, aktor polski, (1804—1871), uczeń Kudlicza, występował na scenie warszawskiej od r. 1827—1868, kreował niezwykle żywo uchwycone i mocno postawione role; pierwszy polski aktor, który studjował swe postacie z życia; do najlepszych jego ról należały: Dyndalski w „Zemście", Łykalski w „Majstrze i czeladniku", „starzy słudzy" w komedjach Fredry, Korzeniowskiego i Maleckiego, Cwejnos w „Pod strychem" (Stan. Bogusławskiego) i i.

Panda (Ailurus F. Cuv), azjatycki rodzaj ssaków drapieżnych. Panda (A. fulgens F. Cuv) żyje w Himalajach od 2.000—4.000 m wysokości, żywi się owocami.

Pandaemonium (grecko-łac.), królestwo złych duchów.

Pandanaceae (pochutnikowate), rodzina roślin jednoliściennych z rzędu Pandanales. Należą tu rośliny drzewiaste lub krzewiaste, o prostych, wąskich, ustawionych skrętolegle liściach. Kwiaty zebrane w kolbowate kwiatostany, jednopłciowe. U podstawy kwiatostanu pochwowate, barwne utwory. Okwiatu brak lub szczątkowy. Słupek złożony z 1-wielu owocolistków, owocem jagoda lub pestczak, owoce połączone w główkowate owocostany. Rosną w Indjach, na archipelagu Sundajskim i Nowej Gwinei. Najważniejsze gatunki: Pandanus i Freycinetia.

Pandanales, rząd roślin jednoliściennych, blisko spokrewniony z Spadiciflorae, od których różni się pojedynczemi, równowąskiemi liśćmi i dalej posuniętą redukcją listków okwiatu. Należą tu rodziny: Pandanaceae, Sparganiaceae, Typhaceae.

Pandanus odoratissimus

a) męski, b) żeński kwiatostan, c) owoc.

Pandanus L. fil (pandan, pochutnik), drzewa lub krzewy, należące do Pandanaceae, o pniu prostym lub słabo rozgałęzionym, dużych szablastych liściach, męskie kolby rozgałęzione, żeńskie pojedyncze; rosną w tropikalnej Azji, Afryce. Z najbardziej znanych należy wymienić: P. candelabrum Beauv. i P. obeliscus Thou. P. utilis Bory ma pień o 6 m wys., uprawiany głównie w Indjach Zach., dostarcza jadalnych owoców, podobnie jak P. odoratissimus L., o wonnych kwiatach, hodowany głównie na wyspach mórz płd.

Pandekta (greck.), główna część rzymskiego Corpus iuris civilis (ob.); tworzą też podstawę nowoczesnych systemów prawnych, opartych na teorji prawa rzymskiego.

Pandemja (greck., morbus pandemius), choroba powszechna, forma zarazy, przy której znaczna część ludności jakiejś większej połaci kraju ulega zakażeniu w przeciągu ograniczonego czasu; pandemiczny, ogólnie rozpowszechniony.

Pandero, hiszpańska nazwa bębenka baskijskiego, tamburino, ob.

Pandharpur, miasto w okręgu Szolapur, prezydenturze Bombaj (Indje ang.), nad rz. Biną, z 25.210 mieszk. i świątynią Wiznu, odwiedzaną rok rocznie przez tłumy pątników.

Pandion, rybołów, p. Orzeł.

Pandion, 1. ojciec Filomele (ob.); 2. ojciec Egeusza (ob.).

Pando Fernández de Pinedo Manuel, margr., hiszpański polityk i historyk, (1792—1872), 1834

ambasador w Londynie, 1838 w Paryżu, 1865 premjer, położył koniec wojnom domowym. Dzieła: „La sucesión a la corona de España" (1833), „La revolución de España" (1834), „El reinado de doña Isabel II." (1843), „Biografia del conde de Floridablanca" (1849), „El interés de España en la guerra entre Francia y Brusia" (1870).

Pandora, w greck. micie żona Epimeteusza, kobieta, którą Zeus zesłał na zgubę śmiertelnym, gdy Prometeusz ukradł ogień z nieba. Stworzył ją z ziemi Hefaistos, Afrodyta dała jej wdzięk, Hermes chytrość, Zeus beczkę (fałszywie puszkę P.), z której wypadły na ludzi wszystkie nieszczęścia; tylko zwodnicza nadzieja została w niej.

Pandura (bandura), instrument muzyczny, zbliżony do lutni, bandoli; u nas rozpowszechniony głównie na Ukrainie; do sławnych bandurzystów należeli Widortowie na przełomie XVIII. i XIX. w.

Pandurović Sima, poeta serb., * 1883, wybitny liryk-symbolista, działał twórczo przedewszystkiem w dziedzinie języka, wydał zbiory poetyckie: „Dni i noce" (1912), „Studja estetyczne" (1920) i i., tłumaczył dramaty poetów francuskich (Racine, Hugo, Rostand).

Pandury, Chorwaci i Węgrzy z austrjackiego pogranicza wojskowego, sformowani w oddziały lekkiej piechoty przez barona Trencka (1741) w czasie wojen śląskich. Bardzo przydatni w małej wojnie, wsławili się rabunkami; 1756 zamieniono ich w regularny pułk piechoty.

Pandyta, ob. Pundyta.

Pandżab, ob. Pendżab.

Pandżim, ob. Goa.

Panecjusz, fil. ze średniej szkoły stoickiej, (ok. 180—110 prz. Chr.), żył jakiś czas w Rzymie, 129 objął kierownictwo szkoły stoickiej w Atenach. Oczyścił stoicyzm z elementów metafizycznych i mistycznych (perjodyczne spalanie się świata, prorokowanie i t. d.) i ograniczył działalność filozofów do osiągalnych praktycznie zadań.

Paneczek Jan, budowniczy i rzeźbiarz polski XVIII. w., w l. 1754—1764 restaurował grobowiec Ostrogskich w katedrze w Tarnowie.

Panegiryk (panegyricus, grecko-łac.), mowa wygłoszona przed uroczystem zebraniem (panegyris), lub ujęte w tej formie pismo, np. Izokratesa; później przesadne mowy pochwalne, szczególnie na cześć rzymskich cesarzy. Zbiór 12 takich mów jest zachowany, m. in. p. Plinjusza młodszego na cześć Trajana (100 po Chr.), Nazarjusza na cześć Konstantyna (321), Klaudjusza Mamertynusa na cześć Juljana (362), Drepaniusa Pacatusa z Burdigali na cześć Teodozjusza I. (389). Wyd. W. Baehrens (2 wyd. 1911) Panegyrici latini. — Panegiryczny, pochwalny.

Panem et circenses (łac.), „chleba i igrzysk"; główne potrzeby ludu w starożytnym Rzymie (według Juwenalisa).

Panemory (z greck.), koła wiatrakowe o położeniu poziomem.

Panenteizm (grecko-łac.), teorja metafizyczna, głosząca, że wszechświat (pan) żyje w Bogu de España en da guerra entre Francia y Brusia"

Paneuropejski ruch, stworzony 1923 przez hr. Coudenhove-Kalergi (ob.), zmierza do ściślejszego związku polityczno-gospodarczego państw europejskich na wzór Stanów Zjedn. Am. Płn. 1930 program p. r. został wprowadzony przez Brianda w sferę oficjalnej polityki i stał się przedmiotem dyskusji przedstawicieli państw europejskich.

Panew, płaskie naczynie używane w przemyśle do topienia, gotowania lub odparowywania.

Panewka, kominek zapałowy przy broni palnej dawnego typu, z góry nabijanej.

Pangaios (dziś Bunar-Dagh), w starożytności góry w Macedonji, wysokie do 1870 m, między Strymonem i Nestosem, obfitowały w kopalnie złota i srebra.

Pangalos Theodor, grecki generał, (* 1878), 1919 szef sztabu, uchodził za duszę armji greckiej w wojnie małoazjatyckiej, po powrocie Konstantyna 1920 podał się do dymisji, 1922 po załamaniu frontu objął naczelne dowództwo i zreorganizował armję. 1922 minister wojny, 1925 rozpędził zgromadzenie narodowe i objął dyktaturę, 1926 obrany przez plebiscyt prezydentem republiki, wkrótce obalony i uwięziony w twierdzy Izzedin (Kreta), skąd wyszedł na wolność 1928. 1930 został skazany na 2 lata więzienia za nadużycie władzy.

Pangani (Rufu), rzeka w Afryce wsch. (Tanganika), długa 400 km. Wypływa u stóp Kilimandżaro, przepływa step Massajski i uchodzi poniżej miasta P. do oceanu Indyjskiego.

Pange lingua (łac., „Odezwij się języku"), początkowe słowa hymnu, napisanego na cześć Najśw. Sakramentu. Ostatnie dwie zwrotki „Tantum ergo" i „Genitori genitoque" śpiewa się w kościele katolickim przy schowaniu Najśw. Sakramentu.

Pangeneza, teorja postawiona przez Darwina na wytłumaczenie zjawiska dziedziczenia, głosi, że wszystkie komórki wydzielają drobniutkie cząstki, które rozchodzą się po całem ciele i zbierają się głównie w komórkach rozrodczych, gdzie wpływają na rozwój następnej generacji (dziedziczenie cech nabytych). — Teorja p. intracelularnej de Vriesa (1889) upatruje związek cech dziedzicznych z pangenami, występującemi we wszystkich komórkach organizmu.

Pangeometrja (greck.), geometrja nieeuklidesowa; por. Geometrja.

Pangermanizm, wspólność interesów wszystkich ludów germańskich, w praktyce bez znaczenia; termin często używany w znaczeniu kierunku wszechniemieckiego.

Panggongtso, słone jezioro na granicy zach. Tybetu i Kaszmiru, 4.310 m nad poz. morza, ma 500 km² pow.

Pangium Reinw., wysokie drzewa, należące do Flacourtiaceae, o kwiatach jednopłciowych, owocem wielonasienna puszka. P. edule Reinw. rozpowszechniony jest na całym archipelagu Malajskim. Roślina we wszystkich swych częściach zawiera wolny kwas pruski. Owoce miesiącami przechowuje się w wodzie celem usunięcia trucizny, następnie używane są na jarzynę. Świeże,

1. Pistolet Mauser z doczepianą kolbą. — 2. Wzmacniacz odrzutu przy strzelaniu amunicją ćwiczebną, zakładany na wylot lufy broni samoczynnej. — 3. Kar. automatyczny po wystrzale, zamek cofa się i wyrzuca łuskę; A) przewód lufy, B) nakładka, C) sworzeń, D) komora gazowa, E) sprężyna główna, F) rączka trzonu zamka, G) i H) wycięcia dla rygli. 3a) Zamek odryglowany. 3b) Zamek przed strzałem. — 4. Pistolet Browning: a) cyngiel, b) uchwyt, c) wodzidło, d) trzon sprężyny głównej, e) włącz. magazynka, f) sprężyna iglicy, g) bezpiecznik. — 5. Pistolet Parabellum, wz 08, (zamek cofnięty). — 6. Pistolet Mauser; a) trzon iglicy, b) spust, c) i d) bezpiecznik, e) sprężyna spustowa. — 7. Pistolet Parabellum (przed strzałem).

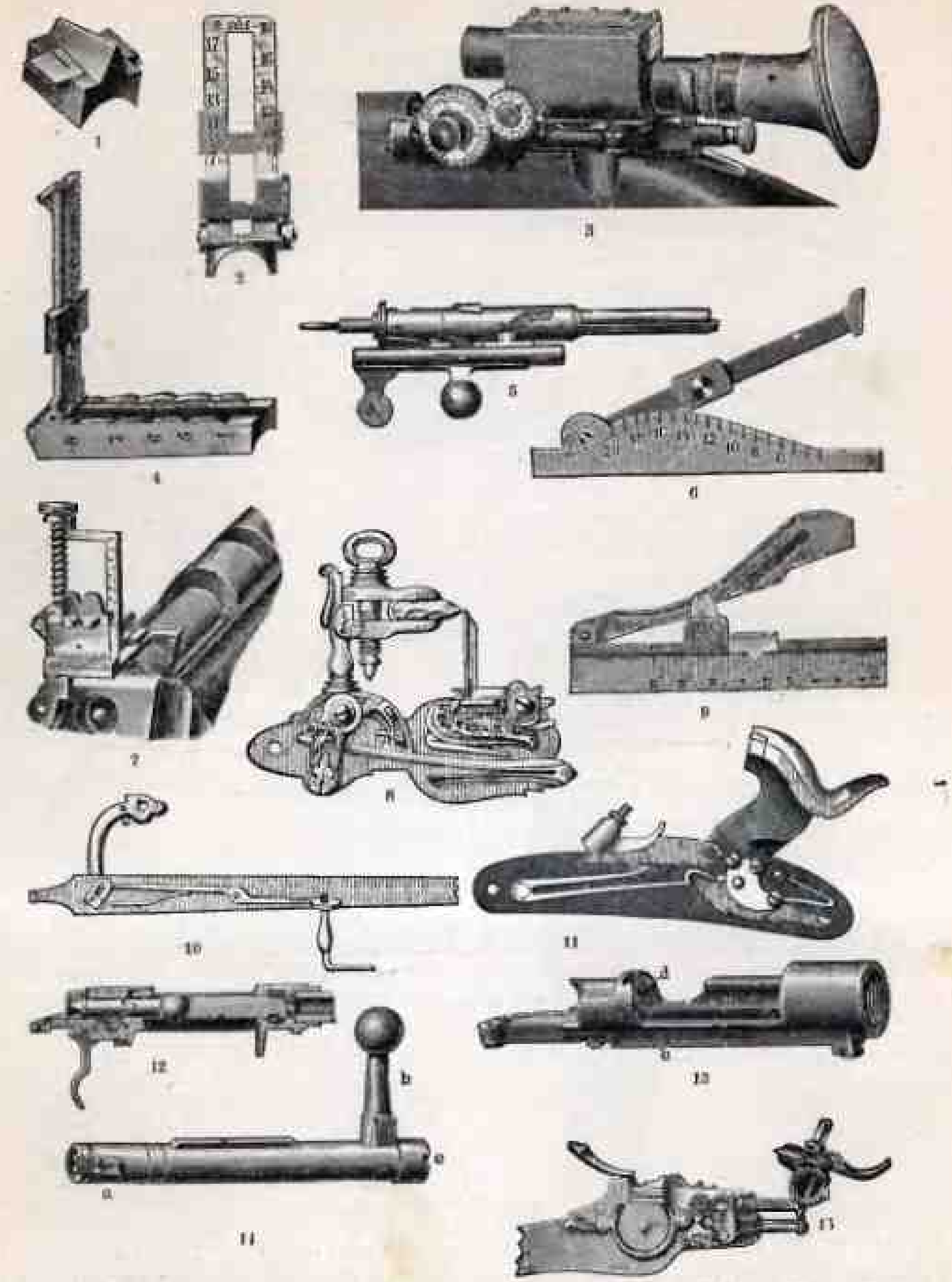

1. Muszka. 2. Celownik. 3. Celownik lunetka celownicza (okular zamknięty). 4. Celownik ramkowo-schodkowy. 5. Zamek wyciągowy (dwu-chwytowy, francuski). 6. Celownik ramieniowy. 7. Celownik ramkowy na ślimaku. 8. Zamek skałkowy. 9. Celownik krzywiznowy (karabin wz. 98). 10. Zamek lontowy. 11. Zamek kapiszonowy. 12. Zaryglowanie (karabin wz. 88). 13. Obsada zamka: a) wyżłobienie dla rygli, b) krawędzie magazynku, c) wodzidło trzonu zamka, d) wyżłobienie na taśmę łódkową. 14. Trzon zamka: a) rygiel, b) rączka z gałką, c) łożysko bezpiecznika. 15. Zamek kołowy (krzoska).

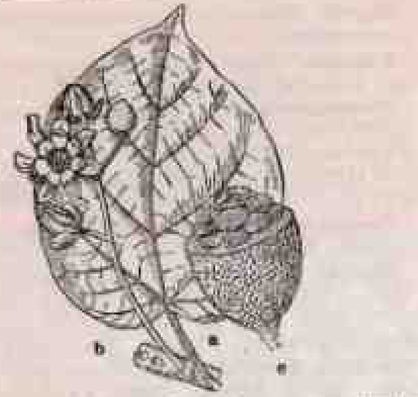

Pangium edule. a liść, b męs. kwiatostan, c owoc otwarty.

silnie trujące nasiona włożone do jamy brzusznej ryb konserwują je na czas dłuższy. Z nasion otrzymuje się brunatny olej.

Pango-Pango, ob. Tutuila.

Panhagia (Panagia, „Najświętsza"), nazwa Matki Boskiej w kościele greckim.

Panharmonikon (greck.), instrument mechaniczny, zbudowany podobnie jak orkiestrjon; skonstruował go Mälzl (1807), wynalazca metronomu.

Panhellenios, przydomek Zeusa; panhellenia, święto tego boga; panhellenion, jego świątynia na Eginie.

Panhellenizm, idea zjednoczenia politycznego wszystkich greckich krajów w jedno państwo, zrealizowana w państwie nowobizantyńskiem (1261—1453), następnie zaś nowogreckiem (1830), które w drodze częściowo pokojowej, częściowo wojennej zdołało skupić do 1913 w swych granicach niemal cały element grecki w Europie, w latach zaś 1919—22 pokusiło się o opanowanie zachodnich brzegów M. Azji.

Pani (Pawnee), szczep Indjan z nad Platte River, od 1876 na terytorjum Indjan; należą do nich również Arikara, Keddo (Caddo), Kichai i in.; zajmowali się myślistwem i uprawą roli, znali garncarstwo, tkactwo, tatuowanie się; animiści, wierzyli w życie pośmiertne.

Pani, tytuł wytwornego czasopisma polskiego, poświęconego kulturze i estetyce życia, wydawanego w Warszawie w l. 1922—1925 przy współpracy najlepszych polskich pisarzy i poetów.

Panicula (łac.), wiecha, p. Kwiatostan.

Panicum L. (proso), trawa jedno- lub wieloletnia o jedno- lub dwukwiatowych kłoskach, rośnie głównie w krajach cieplejszych. Wiele gatunków hodowanych jako ozdobne, np. P. virgatum L. z płn. Ameryki, dochodzące 1 m wysokości, P. plicatum Lam. z Indyj wsch. O odmianach użytkowych p. Proso.

Panieńskie skały, wzgórza na zach. od Krakowa, na Woli Justowskiej, stanowiące część grzbietu Tęczyńskiego wyżyny Małopolskiej, zbudowane z białego, skalistego wapienia górnojurajskiego, który tworzy tu śmiałe i strome formy dolinne i malowniczą grupę górską, porosłą lasem (m. i. buki) i stanowiącą cel wycieczek Krakowian w porze letniej. P. są wysokie do 300 m.

Panika, ślepy przestrach, popłoch, paniczny strach, por. Pan. — P. na giełdzie, gwałtowny spadek papierów wartościowych pod wpływem niepomyślnych wiadomości politycznych, finansowych lub i.

Panikonografja (z greck.), sporządzanie klisz drukarskich przez przedruk i następnie wytrawianie.

Panin, 1. Nikita Iwanowicz, hr., ros. mąż stanu, (1718—1783), od 1747 poseł w Sztokholmie, 1760 wychowawca w. ks. Pawła, 1762 uczestnik sprzysiężenia przeciw Piotrowi III, 1763 kierownik kolegjum spraw zagranicznych, główny doradca Katarzyny II w kwestjach polityki zagranicznej. P. był zwolennikiem przymierza z Prusami i twórcą idei „koncertu północnego", dzięki któremu Rosja utwierdziła swą przewagę nad Polską i Szwecją. W stosunku do Polski reprezentował program Piotra W., utrzymania całości ziem polskich w zależności od Rosji.

2. Piotr Iwanowicz, brat poprz., generał ros., (1721—1789), odznaczył się w wojnie siedmioletniej, zdobył 1770 Bender, zgniótł 1774 bunt Pugaczewa.

3. Nikita Petrowicz, syn poprz., (1770—1837), 1795 gubernator Litwy, 1797 poseł w Berlinie, 1799 wicekanclerz, 1801 uczestnik sprzysiężenia przeciw Pawłowi I, 1804 wygnany do swych dóbr.

Panini, indyjski gramatyk z V./IV. w. prz. Chr., którego „Ashtādhyāyī" (t. zn. „ośm rozdziałów" [gramatycznych reguł]), ułożone w rodzaju algebraicznych formułek, tworzy gramatykę, którą kieruje się klasyczny sanskryt. Wydał O. Böhtlingk (1839—40, 2 t.).

Paniowce, wieś na Podolu rosyjskiem, 10 km na płd. od Kamieńca Podolskiego, nad rz. Smotryczem, słynna ze zwycięstwa, odniesionego tu 22 paźdz. 1633 przez hetmana Stan. Koniecpolskiego na czele 10.000 armji polskiej nad 55.000 armją turecko-tatarsko-mołdawską Abazego baszy. Na przełomie w XVI. na XVII. istniała w P. sławna „akademja" kalwińska i drukarnia (1600—11).

Panipat (Paneeput), miasto w Pendżabie (Indje ang.), na płn.-zach. od Delhi z 27.343 mieszk. W 1526 pobił tu Wielki Mogoł Baber Ibrahima Lodhi z Delhi, w 1556 Wielki Mogoł Akbar wodza Lodhi Hemu, a w 1761 Afgańczyk Ahmed Durrani Marattów.

Paniquitá, szczep Indjan płd. Ameryki, u źródeł rzek Magdalena i Cauca.

Panis (łac.), chleb.

Panis bene merentium (łac. chleb dobrze zasłużonych), dobra nadawane w dawnej Polsce z królewszczyzn, zasłużonym w sprawach publicznych. (Dziś pod inną nazwą otrzymują zasłużeni, osobną uchwałą sejmu, zaopatrzenie na starość).

Panislamizm, dążność do skupienia wszystkich ludów Islamu w jedność polityczną i kulturalną, rozszerzająca się zwłaszcza po wojnie światowej.

Panizza Oskar, poeta niem., (1853—1921), od 1904 chory umysłowo, bardzo zdolny przedstawiciel „moderny" z silną skłonnością do groteski, nieokiełznany satyryk; główne dzieła:

„Düstere Lieder" (1885), „Legendäres und Fabelhaftes" (1889), „Dämmerungsstücke" (1890), „Das Liebeskonzil" (1894, tragedja), „Der heilige Staatsanwalt" (1894, komedja), „Dialoge im Geiste Huttens" (1897), „Züricher Diskussionen" (1900).

Panizzi Sir Antonio, ang.-włoski historyk literatury i bibljograf, (1797—1879), sporządził wyborne wydania „Orlando Innamorato" Bojarda i „Orlando Furioso" Ariosta (1830—34, 9 t.) oraz „Sonetti e Canzoni" Bojarda (1835 i 1845). Głośne „Lettres à M. P." przez P. Mérimée (wyd. 1881, 2 t.) oświetlają wypadki 1850—70.

Panjabi (pandżabi), współczesny indyjski język ludowy; ob. Pendżab.

Panjonje, jońska uroczystość ku czci Posejdona, obchodzona koło Mykale.

Pankiewicz, 1. Józef, polski malarz i grafik, * 1867, studja odbył w Petersburgu, następnie przebywał dłuższy czas zagranicą (Francja, Belgja, Hiszpanja). 1906 mian. został profesorem Akademji Sztuk Pięknych w Krakowie, od 1925 kierownik oddziału Akademji krakowskiej w Paryżu, jest jednym z najświetniejszych reprezentantów impresjonizmu w Polsce. — Z dzieł: „Targ za żelazną bramą", „Targ na kwiaty", „Wnętrze Notre Dame", „Wizyta". Muzeum Narodowe w Krakowie posiada szereg dzieł P., m. i.: „Portret matki", „Port w Concarneau", „Japonka", „Widok ulicy w nocy" i t. d. P. cechuje skłonność do badania i eksperymentowania różnych kierunków współczesnego malarstwa, bez popadnięcia jednak w eklektyzm, oraz wybitna kultura artystyczna.

2. Eugenjusz, kompozytor polski, (1875—1898), jego pieśni mają nowoczesny charakter, poza tem napisał kompozycje fortepianowe (warjacje) i opracowania pieśni ludowych.

Panklastyt, materjał wybuchowy, dwusiarczek węgla wysycony tlenkami azotu.

Pankracy św., męczennik za Dioklecjana w r. 304.

Pankracy, majster malarski, pochodzący z Włoch, pracował w Polsce w XVI. w., w r. 1555 wykonał sklepienie głównej hali Sukiennic w Krakowie.

Pankration (greck.), u starożytnych Greków połączenie zapasów z walką na pięści; zwyciężał ten, który w zapasach powalił przeciwnika, a w walce na pięści zrobił go niezdolnym do dalszej walki. Kopnięcia i t. p. były dozwolone. Często kończyła się ta barbarzyńska walka zawodowych atletów śmiercią jednego z walczących.

Pankreatyna, ob. Pankreon.

Pankreon, połączenie p a n k r e a t y n y (preparat z trzustek bydła lub świń, zawierający fermenty, rozszczepiające skrobię, białko i tłuszcze) z taniną; nierozpuszczalny w soku żołądkowym, rozpuszcza się w zasadowym soku jelit. Stosowany jako środek leczniczy w zaburzeniach jelitowych.

Panlogizm (greck.), teorja filozoficzna, według której istota świata jest rozumna (logiczna), por. Hegel 1.

Panna (łac. Virgo), 1. szósty „znak" zodjaku; 2. gwiazdozbiór nieba płn., zawierający jedną gwiazdę pierwszej wielkości (α) Spica (Kłos).

Panne, tkanina, rodzaj aksamitu o wełnianym włosie.

Panneau (franc., starofr. panel), wypełnienie ram boazeryj, stosowanych w dekoracji wnętrz.

Pannenkowa Irena, publicystka polska, * 1879, wydała m. i. „Punkty Wilsona, a Galicja Wschodnia" (1919), „Nowe myśli o wychowaniu" (1925), „Ryzykanci" (1926, pod pseud. J a n M i o t).

Panniculus adiposus (łac), podściółka tłuszczowa, p. Skóra.

Pannini Cav. Giovanni Paulo, malarz włoski, (1691—1764), studja odbył w Rzymie, gdzie przebywał stale. Malował widoki Rzymu, architektury, wnętrza i i. Obrazy jego odznaczają się doskonałą perspektywą i pełnem wdzięku ujęciem. Dzieła bardzo liczne (wielokroć rytowane), znajdują się w głównych zbiorach europejskich; najważn. w Luwrze: „Wnętrze kościoła św. Piotra w Rzymie".

Pannonja, dawna prowincja rzymska nad rz. Raab i Drawą, między Alpami, średnim Dunajem i Sawą. Podbita za ces. Augusta (ostatecznie w 9 r. po Chr.), została podzielona przez ces. Trajana na D o l n ą (Inferior) i G ó r n ą (Superior) P. Mieszkańcy pochodzenia illiryjskiego ulegli z biegiem czasu wpływom celtyckim. W 453 zajęli kraj Ostrogoci, w 527 Langobardowie, w 568 Awarowie, a wreszcie Słowianie i Węgrzy. Główne miasta: Vindobona (Wiedeń), Carnuntum, Savaria, Siscia, Aquincum (Buda), Mursa (Osiek) i Sirmium (Mitrovica).

Pannus, ob. Rogówka (Schorzenia).

Pannwitz Rudolf, pisarz niem., * 1881, w swych ekspresjonistycznych, trudno zrozumiałych utworach sławi wyzwolonego z wszelkich więzów Europejczyka, napisał dramaty: „Dionysische Tragödien" (1913), „Baldurs Tod" (1919), „Die Erlöserinnen" (1922), epopeje: „Mythen" (1919—21), „Das Geheimnis" (1922), „Orplid" (1923), „Das Kind Aion" (1919), pisma polityczne, pedagogiczne i i. Autobiografja w „Die Pädagogik der Gegenwart in Selbstdarstellungen" (1927) i „Kulturpädagogische Einführung in mein Werk" (1928).

Panny Angielskie (Instytut Marji), kongregacja, rozwijająca się w Niemczech, ma na celu wychowanie młodzieży żeńskiej. Założycielkami jej były w XVII. w. angielki, które musiały uciekać z kraju wskutek prześladowania religijnego. Główny dom macierzysty w Monachjum-Nymphenburg. Zwane są nieraz Jezuitkami.

Pano, szczep Indjan ze wsch. peruwjańskiego obszaru leśnego, posiada własny język, obejmuje plem. Conibo, Kaszibo, Pacaguara, Sipibo i in.

Panonja, ob. Pannonja.

Panophtalmitis (panophtalmia, greck.), ropne zapalenie całego oka, spowodowane wtargnięciem ropotwórczych drobnoustrojów przy zranieniach oka lub ropnem zapaleniu spojówki i rogówki, albo wskutek zakażenia drogą krwi przy ogólnych zakażeniach (sepsis, róża i t. d.). Jeśli nie udało się zapobiec p., oko musi być usunięte.

Panopolis, obecne Achmim (ob.).

Panopticum (greck. łac.), nazwa zbiorów, w których można „wszystko zobaczyć", n. p. anormalne okazy przyrodnicze, dziwolągi i t. d., figury woskowe, sensacyjne narzędzia i t. p.

Panorama (greck., „widok całkowity"), ogólnie: widok wokoło, oglądany z wyższego miejsca; w szczególności: wielkie malowidło w kształcie pełnego walca rozpięte na ścianach specjalnie zbudowanego budynku, oglądane ze środka z miejsca podwyższonego. Złudzenie rzeczywistości wywołane jest tutaj plastycznem ukształtowaniem pierwszych planów. Pierwszy raz wykonał p. irlandzki malarz Robert Parker w Londynie 1787, udoskonalił ją francuski malarz Prévost. P. malowali m. i. L. Braun, A. Werner, Detaille, Neuville, J. Koch, H. Petersen; z p o l s k i c h m a l a r z y: Tadeusz Popiel, Jan Stanisławski, Jan Styka, Wojciech Kossak. Dwaj ostatni są głównymi twórcami znanej p. R a c ł a w i c k i e j (przedstawiającej bitwę pod Racławicami) we Lwowie.

Panoramiczna luneta, ob. Luneta panoramiczna.

Panormita Antonius, właściwie B e c c a d e l l i A n t o n i o d e g l i, poeta nowołaciński, (1394—1471), autor śmiałych epigramatów p. t. „Hermaphroditus" (1432, nowe wyd. 1824).

Panormos, 1. staroż. nazwa Palermo (ob.); 2. port na płn. Mykonos (ob.).

Panorpata, p. Wojsiłkowate.

Panpsychizm (greck.-łac.), teorja filozoficzna, według której wszechświat jest istotą żywą, ob. Witalizm.

Panselinos Manuel, mnich i malarz bizantyjski, pochodzący z Tessaloniki, żyjący w XI. lub XII. Dzieła mu przypisywane znajdują się w kilku klasztorach na górze Athos.

Panseron Auguste, kompozytor francuski, (1796—1859), nauczyciel konserwatorjum w Paryżu, znany z licznych pieśni salonowych (romance) i prac do nauki śpiewu, m. i.: „Méthode complète de vocalisation".

Panslawizm, kierunek, zmierzający do zjednoczenia wszystkich ludów słowiańskich pod egidą Rosji. Idea p. ujawnia się już w XVIII. w.; początek ruchu p. przypada na 1. poł. XIX. w. Głosiciele jego występują zarówno w Czechach (zwł. Kollar), jak w Rosji (Momiakow, Aksakow, Wołujew), jednakowoż był to ruch o charakterze literacko-kulturalnym. Znaczenia politycznego nabrał od czasów panowania cara Aleksandra II., kiedy zwolennicy p. pierwej bezsilni, a nawet prześladowani przez rząd, stali się wpływowemi osobistościami, pismami swemi urabiali opinję publiczną (zwł. Katkow w „Wiadomościach Moskiewskich") i dostali się na wybitne stanowiska, z których mogli oddziaływać na politykę państwa (Ignatiew, Pobiedonoscew). P., szermujący hasłami oswobodzenia i zjednoczenia uciśnionych ludów słowiańskich, w praktyce stał się narzędziem ekspansywnej polityki rosyjskiej, która posługiwała się momentem wspólności rasowej dla podniesienia mocarstwowego stanowiska Rosji i zniszczenia Turcji i Austrji. 1857 utworzyło się w Moskwie Towarzystwo Dobroczynności Słowiańskiej, które pod płaszczykiem filantropji prowadziło ożywioną propagandę wśród ludów bałkańskich. 1867 odbył się kongres słowiański w Moskwie (bez udziału Polaków). 1871 ukazało się dzieło Danilewskiego: „Rosja i Europa", w którem autor sformułował najdobitniej program polityczny p.: Europa środkowa i wschodnia ma zostać przekształconą w sześć państw (rumuńskie, greckie, węgierskie, czeskie, serbskie, bułgarskie, wraz z prowincją Konstantynopolem), pozostających w związku z Rosją. Agitacja p. stała się jedną z przyczyn wystąpienia Rosji do wojny z Turcją w 1877. W XX. w. p. przybrał nową formę neoslawizmu (ob.). Przeciwieństwem p. był głoszony przez polityków polskich s l a w i z m, podług którego każdy naród słowiański uzyskać miał możność swobodnego rozwoju narodowego a zczasem niezawisłość państwową, bez podlegania hegemonji rosyjskiej. Idea slawizmu polskiego znalazła wyraz w wystąpieniach stronnictwa demokratycznego na emigracji, w polityce ks. Adama Czartoryskiego, oraz na kongresie słowiańskim w Pradze 1848 r.

Pansophia (greck.), wiedza, obejmująca całokształt nauk; nad stworzeniem jej pracował przez całe swoje życie Komeński (ob. Comenius).

Panspermja, teorja postawiona przez Arrheniusa, według której życie przenosi się z jednego ciała niebieskiego na drugie za pośrednictwem zarodników.

„Panta Koina" („Wszechwspólność"), nazwa organizacji studenckiej, założonej 1817 na uniwersytecie warszawskim przez Ludwika Mauersbergera o charakterze patrjotycznym; 1819 powstało jej odgałęzienie wśród Polaków studjujących w Berlinie. P. warszawska przestała faktycznie istnieć w 1820, jednak władze wpadły 1822 na jej trop i aresztowały uczestników. Komisja śledcza pod przewodnictwem gen. Hauckego wydała orzeczenie uniewinniające.

Panta rhei (greck.), „wszystko płynie" (jest zmienne, niestałe), twierdzenie Heraklita (ob.).

Pantágoras, plemię Indjan Paniquitá w Kolumbji, oparło się w latach 1550—70 Hiszpanom, zostało potem przez nich po wielu wysiłkach podbite.

Pantagruel, główna osoba powieści Rabelais'go „Gargantua et P.", syn olbrzyma Garguntui.

Pantajowie (Panthai), kilkusettysięczna ludność Jünnanu (ob.), wyznająca mahometanizm; P. są potomkami Arabów przybyłych po Hedżrze (ob. Hedżra) i bucharskich żołnierzy Kubilaj Chana. Założyli 1856 państwo, które 1872 upadło.

Pantaleon, św., lekarz Walerjusza Maksymiana; zmarł śmiercią męczeńską (305).

Pantaleon, instrument muzyczny, ob. Pantalon.

Pantalicha, nazwa stepu w zach. części pow. Trębowla (woj. tarnopolskie), zajmującego płaskowyż między jarami Seretu i Strypy, a nazwanego od wsi P. (20 km na zach. od Trębowli). Dziś step (zwany także Strusowskim) jest po większej części zaorany.

Pantalon (pantaleon), instrument podobny do cymbałów cygańskich, udoskonalony ok. r. 1690. Nazwę swą otrzymał od konstruktora Pantaleona Hebenstreita (1660—1750).

Pantalone, komiczna maska charakterystyczna włoskiej sceny ludowej; niekiedy zakochany, stale oszukiwany stary głupiec.

Pantalony (franc. pantalon), spodnie, wprowadzone w czasie Rewolucji francuskiej, długie, sięgające do stóp, w przeciwieństwie do używanych przedtem wyłącznie krótkich (culotte, ob. Sansculottes), pierwotnie strój wenecki, nazwany od figury komicznej Pantalone (ob.).

Pantar, wyspa w archip. Sundajskim, na płn.-zach. od Timoru z 5.200 km², dotychczas niezbadana. Należy do Holandji.

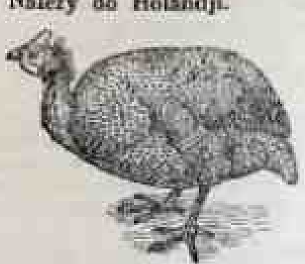

Pantarka zwyczajna.

Pantarki (perliczki), liczne gatunki ptaków grzebiących (kurowatych) zbliżonych do bażanta, o krótkich, sklepionych skrzydłach, krótkim, szesnastosterówkowym ogonie i bezostrogowych grzebnych nogach. Dziób krótki, mocny, jak u innych kurowatych, na głowie narośla skórne (korale) lub rogowe. Od p. *zwyczajnej* (Numida meleagris) wywodzą się b. liczne odmiany udomowione, których chów podobny do chowu kury domowej wymaga kurników z „wybiegiem". Żywienie normalne. Jaja podkłada się kwokom, pisklęta traktuje na równi z kurczętami. Mięso i jaja p. posiadają smak delikatniejszy od kurzych.

Panteg, miasto w Monmouthshire (Anglja) z 10.985 mieszk. Kopalnie żelaza i węgla.

Panteizm (greck.), pogląd filozoficzny, głoszący identyczność Boga i świata (świat i Bóg — to jedno). *Panteistycznemi* są religje indyjskie, oraz mistyka grecka i wiele poglądów mistycznych średniowiecza. P. znajdujemy też u stoików, neoplatoników, S. Erigeny, Giordana Bruna i innych filozofów odrodzenia, dalej u Spinozy, Goethego, Schellinga, Hegla, Schopenhauera, E. Hartmanna i i.

Pantelizm (greck.-łac.), pogląd filozoficzny, głoszący, że istotą świata jest wola, tyle co *woluntaryzm*.

Pantelleria, wyspa na morzu Śródziemnem, 110 km na płd.-zach. od Sycylji, należy do prow. Trapani (Włochy), z ma 83 km² i 9.051 mieszk. Wulkaniczna wyspa jest wysoka do 836 m. W średniowieczu należała do Saracenów.

Panteon (greck.), zrazu świątynia poświęcona „wszystkim bogom", później określenie dla budowli ku czci wielkich ludzi. Najsławniejszy p. M. Agryppy, zbudowany w 27 przed Chr. w Rzymie, odnowiony kompletnie przez Hadrjana, w IX. w. przemieniony na kościół chrześcijański (Santa Maria ad martyres); zawiera grobowce Rafaela i członków obecnego domu panującego. P. w Paryżu, rozpoczęty w 1764 przez Soufflota, jako kościół św. Genowefy, został przeznaczony za rewolucji francuskiej na mauzoleum ku czci wielkich mężów Francji. W sklepionych grobowcach leżą Voltaire, Rousseau, Victor Hugo, Soufflot, Zola i i.

Pantera, ob. Lampart.

Pantin, miasto w depart. Seine (Francja), przedmieście fabryczne Paryża nad kanałem Ourcq, z 39.189 mieszk.

Pantofel (z włosk. pantofola), półbucik. Nastąpienie na nogę było znakiem objęcia w posiadanie (np. narzeczonej przez narzeczonego), stąd „być pod pantoflem", tyle co ulegać; „pantoflarz" przezwisko dla męża ulegającego żonie.

Pantofelnik, ob. Calceolaria.

Pantografja (greck.), 1. powiększenie, względnie pomniejszenie rysunku przy pomocy *pantografu*, t. j. przyrządu podobnego w zasadzie do kopjarki (ob.); 2. powiększanie, względnie pomniejszanie odbitek litograficznych na tej zasadzie, że odbitkę przenosi się z kamienia na gumową kliszę, którą można w ramie dowolnie rozciągać lub skracać i w ten sposób obraz, w zmienionych wymiarach, na inny kamień litograficzny przenosić.

Pantoja de la Cruz Juan, malarz hiszpański, (1551—1610), uczeń Sanchez Coella, malarz nadworny Filipa II., malował przeważnie portrety dworskie, znajdujące się w Escorialu, Buenretiro i Torre de la Parada. Po śmierci Filipa II. został malarzem nadwornym Filipa III., wówczas powstał sławny portret króla na koniu, który posłużył we Florencji Giovanniemu da Bologna jako wzór pomnika. Prócz portretów znane obrazy religijne P. (w Toledo i Tesoro, Valladolid i Segowji).

Pantomima, ob. Pantomimus.

Pantomimus (greck. „naśladujący wszystko"), przedstawienie, w którem akcja dramatyczna wyrażona jest zapomocą tańca i sztuki mimicznej (ob. Mimika); pierwotnie przy p. chór wygłaszał tekst wyjaśniający. Popularny był od czasów Augusta w Rzymie; twórcą p. komicznego był *Bathyllos*, tragicznego *Pylades*. P. był źródłem włoskiej improwizowanej pantomimy z utartemi typami masek. Pantomimę (*pantomina*) stosuje się obecnie przeważnie w balecie.

Pantone, sporządzanie (wynalezione przez Ronalda Trista w Londynie, 1923) odbitek drukarskich przy użyciu odpowiednio spreparowanej kliszy płaskiej. Kliszę drukarską powleka się galwanicznie cienką warstwą miedzi, następnie powłoką chromową i sporządza na niej obraz tak jak przy fotolitografji; potem zanurza się ją do słabego roztworu azotanu srebrowego, który działa tylko na płaszczyzny niepokryte rysunkiem i naciera rtęcią. Przy drukowaniu oddaje klisza na papier farbę tylko z miejsc objętych rysunkiem.

Pantoplastyka (greck.), sztuka powiększania lub pomniejszania modeli plastycznych.

Pantopoda (*kikutnice*), rząd morskich członkonogów, o czterech parach długich odnóży. Są to przeważnie bardzo drobne zwierzęta; tylko w głębinach morskich spotyka się formy olbrzymie jak: Colossendeis colossea Wils. Na wybrzeżach morza Północnego częsta gonigliea (Nymphon grossipes F.).

Nymphon grossipes.

Pantopolit, substancja wybuchowa, zawierająca nitroglicerynę i nitronaftalin.

Pantopon, mieszanina chlorowodorków wszelkich alkaloidów grupy opjum, wolna od zanieczyszczeń żywicy, tłuszczów i t. p. Rozpuszcza się łatwo w wodzie, w roztworze glicerynowym bywa używana do zastrzyków podskórnych. Służy również jako namiastka opjum i morfiny.

Pantotheridae (Trituberculata), rodzina małych torbaczy z mesozoicum, blisko spokrewniona z owadożernemi.

Pantyrska przełęcz (*Legjonów*), w Gorganach między pasmem Bratkowskiej a grzbietem, wybiegającym na płd. od Sywuli, wysoka ok 1.180 m (największe obniżenie, niewyzyskane przez drogę 1.065 m), przez którą wiedzie droga z Rafajłowej do Bruszłury. Wsławiona walkami żelaznej brygady legjonowej w 1916 otrzymała nazwę przełęczy Legjonów.

Panurg (greck. panoûrgos, „wszystkorób"), postać Rabelais'go (Panurge); tyle co człowiek przebiegły, chytry.

Panurus, wąsatka, ob. Sikory.

Panyassis, grecki epik z Halikarnasu, † ok. 454 prz. Chr., stryj Herodota, zamordowany przez tyrana Lygdamisa, napisał utwór „Herakleia" (Prace Heraklesa). Fragmenty w Kinkela „Epicorum graecorum fragmenta" (1877).

Panzacchi Enrico, poeta i krytyk włoski, (1840—1904), idealista, przeciwnik weryzmu i dekadentyzmu, jako poeta („I miei racconti" 1889, „Poesie" 1894, „Rime novelle" 1898, „Cor sincerum, Nuove liriche" 1902) odznacza się subtelną nastrojowością, pięknemi obrazami przyrody, poczuciem muzykalności. Studja krytyczne: „Critica spicciola" (1886), „Nel mondo della musica" (1895), „Saggi critici" (1896), „Nel campo dell'arte" (1897), „Morti e viventi (1898).

Panzano Ibáñez de Aoyz, José Lupercio, historyk hiszpański, († 1706), kronikarz Aragonji, 1686 sekretarz króla, nap.: „Historia del cardenal Jiménez de Castro" (1698), „Anales del Aragón 1540—58" (1705), „Vida de Carlos Quinto" (1705).

Panzer Georg Wolfgang, bibljograf niem., (1729—1804), autor „Annales typographici" (1793—1803, 11 t.), doprowadzonego do r. 1536 spisu starych druków wszystkich krajów z dokładnym ich opisem.

Panzini Alfredo, pisarz włoski, * 1863, subtelny humorysta, autor nowel i powieści: „Il libro dei morti" (1893), „La lanterna di Diogene" (1909), „Santippe" (1914), „Donne, Madonne e bimbi" (1915), „Il romanzo della guerra" (1915), „Il Viaggio d'un povero letterato" (1919).

Państw związek, ob. Państwo.

Państwa bankructwo zachodzi wówczas, gdy państwo nie wypełnia swoich zobowiązań, nie spłaca zaciągniętej pożyczki (*zupełne bankructwo*) albo nie płaci odsetek, redukuje dłużną sumę i t. d. (*bankructwo częściowe*). B. p. może polegać na faktycznej niewypłacalności albo może być ogłoszone formalnie. W XVI.—XIX. w. b. p. zdarzały się często, były one wygodnym środkiem umorzenia długów państwowych. Po wojnie światowej wystąpiło b. p. w formie *inflacji* (ob.).

Państwa omnipotencja, dążność państwa do regulowania wszystkich spraw poddanych i ograniczenie wpływu korporacyj i jednostek znalazła wyraz w oświeconym absolutyzmie XVIII. w., dzisiaj zaś w Rosji sowieckiej.

Państwo, zjednoczenie ludzi pod wspólną najwyższą władzą. Do istoty nowoczesnego p. należą: *terytorjum*, *obywatele* oraz *władza*, rozciągająca się na wszystkich obywateli, zamieszkujących dane terytorjum.

Istota p. Rozliczne teorje usiłują podać naukowe uzasadnienie istnienia p. *Teorja religijna* uważa p. za część porządku, ustanowionego przez Boga; *teorja patrjarchalna* wyprowadza istnienie p. z rozszerzenia związku rodzinnego; t. *absolutnej monarchji* uważa monarchę za właściciela ziemi i ludzi na niej osiadłych; t. *kontraktowa* wyprowadza p. z umowy społecznej (contrat social): Rousseau, Locke; t. *manchesterska* widzi w ochronie prawnej, gwarantowanej przez istnienie państwa, cel jego istnienia.

Formy państwowe. Głównemi rodzajami formy państwowej są: *monarchja* (ob.) i *republika* (ob.), a ustanowienie ich organów będących wyrazem władzy państwowej i służących do jej wykonywania opiera się na *ustroju* państwowym (*konstytucji*). Por. też art. Dominion, Kolonje, Mandatowe kraje.

Związki państw posiadają zazwyczaj jednolite terytorjum i odrębną własną najwyższą władzę rządzącą. Niekiedy jednak p. łączą się w *systemy państwowe* w postaci *unji personalnej* lub *realnej* (ob. Unja), przy zachowaniu swej odrębności. Jeśli połączenia państwowe mają być trwałe i dążą do wykonywania praw zwierzchniczych na swych terytorjach w sposób jednolity, wówczas przybierają formę p. *związkowego* (Niemcy, Szwajcarja) lub *związku państw* (Niemcy w l. 1815—1866). Związki p. nie wpływają nieraz na sposób wykonywania zwierzchnictwa w państwach, wchodzących w skład danego związku, i ograniczają się jedynie do wspólnej określonej akcji (np. koalicja, przymierze obronne etc.). Związki tego rodzaju określa się mianem *systemu* p. w obszernem znaczeniu tego pojęcia, w przeciwstawieniu do związku p. lub p. związkowego, jako systemu p. w ściślejszem znaczeniu.

Stosunek p. do jego obywateli określa *prawo państwowe*, wzajemne zaś stosunki państw reguluje *prawo narodów*.

Państwo buforowe (franc. Etat-tampon, niem. Pufferstaat), podług określenia Thiersa p. utworzone pomiędzy dwiema rywalizującemi potęgami w celu zapobieżenia konfliktom.

Państwo konstytucyjne, państwo oparte o pisaną albo ustaloną drogą zwyczaju ustawę zasadniczą (konstytucję), która reguluje uprawnienia i obowiązki naczelnych organów państwowych, prawa obywateli i t. d. P. k. stanowi przeciwieństwo monarchji absolutnej.

Państwo kościelne, ob. Kościelne państwo.

Państwo policyjne, ob. Policja.

Państwo związkowe, ob. Państwo.

Państwowa gospodarka, ogół czynności i urządzeń, służących do zaspokojenia potrzeb państwowych; obejmuje oprócz skarbowości także administrację przedsiębiorstw państwowych.

Państwowa służba, w ogólnem znaczeniu każda służba świadczona państwu, w szczególności służba, wykonywana przez urzędników państwowych.

Państwowa zwierzchność (s u w e r e n n o ś ć), niezależność przysługująca państwu.

Państwowe długi powstają wtedy, gdy państwo swoje bieżące potrzeby finansowe pokrywa środkami pieniężnemi, płynącemi z zaciągania zobowiązań płatnych z dochodów późniejszych okresów gospodarczych. W prawidłowej gospodarce skarbowej nie powinno się długów zaciągać dla zaspokojenia wydatków konsumcyjnych (np. na pensje urzędnicze). D. p. dzielą się zasadniczo na d ł u g i b i e ż ą c e, p ł a t n e w k r ó t k i m o k r e s i e c z a s u, a zaciągane w postaci bonów skarbowych, oraz na d ł u g i f u n d o w a n e, d ł u g o t e r m i n o w e, zaciągane w formie pożyczek, których spłatę regulują specjalne plany. Zaciągnięcie pożyczek rodzi obowiązek zwrotu kapitału w określonym terminie spłaty i wówczas mówi się o p o ż y c z k a c h państwowych u m a r z a l n y c h, w odróżnieniu od d ł u g ó w r e n t o w y c h, które nakładają na państwo jedynie obowiązek perjodycznego płacenia odsetek bez obowiązku zwrotu kapitału. — Przemiana długu bieżącego na dług fundowany, przesunięcie terminu spłaty dawniej zaciągniętych pożyczek, dokonywuje się w drodze t. zw. k o n s o l i d a c j i (ob.), a nowe obligacje długu skonsolidowanego, wydawane w miejsce starych, nazywają się k o n s o l a m i. Obniżenie stopy procentowej pożyczek już znajdujących się w obrocie drogą ich wymiany na nowe obligacje niżej oprocentowane, określa się jako k o n w e r s j ę (ob.). — Skreślenie pożyczki bez zapłaty stanowi b a n k r u c t w o p.

E m i s j a pożyczek państwowych odbywa się drogą: a. n e g o c j a c j i, w wypadku przejęcia całej pożyczki przez konsorcjum bankowe po ustalonym kursie; b. s u b s k r y p c j i, w wypadku zwrócenia się państwa bezpośrednio do kapitalistów z ofertą zakupna pożyczki na warunkach określonych w zaproszeniu do subskrypcji; c. p o ś r e d n i c t w a, w wypadku sprzedaży pożyczki na giełdzie przez maklerów giełdowych po kursie bieżącym.

Przez u m o r z e n i e pożyczki rozumie się jej spłatę. Zasadą prawidłowej gospodarki skarbowej jest umarzanie pożyczek z dochodów osiągniętych z inwestycyj, poczynionych z funduszów płynących z danej pożyczki (np. dochód z kolei wybudowanych za fundusze pożyczkowe). D. p. obejmują oprócz zobowiązań z t. zw. długów bieżących i pożyczek także długi a d m i n i s t r a c y j n e, istniejące z tytułu prowadzenia zarządu państwowego, jak np. depozyty sądowe, zobowiązania prawno-prywatne państwa etc. D. p. powstają także na zasadzie traktatów międzynarodowych, w szczególności likwidujących wojnę lub związanych z powstaniem nowego państwa.

A d m i n i s t r a c j a d. p. należy w P o l s c e do Min. skarbu, kontrola zaś do Komisji Kontroli długów państwa, przewidzianej w art. 8 konstytucji. Stroną techniczną zaciągania pożyczek państwowych zajmuje się Urząd pożyczek państwowych. Bliższe szczegóły o długach państwowych polskich ob. w tomie Polska.

Państwowe godła i barwy, ob. poszczeg. art. o ważniejszych państwach. P. g. i b. p o l s k i e, ob. w tomie Polska.

Państwowe papiery, wszelkiego rodzaju papiery, wydawane przez państwo, i to tak nieoprocentowane (pieniądz papierowy, przekazy kasowe), jak i oprocentowane, połączone z nadzieją wygranej (losy państwowe, obligacje premjowe i t. d.).

Państwowe prawo (łac. jus publicum), w szerszem znaczeniu prawo publiczne, w ściślejszem prawo, normujące zasadnicze punkty organizacji i ustroju państwa (konstytucja). O g ó l n e m p. p. nazywamy podstawowe zasady ustrojowe wspólne wszystkim państwom, s z c z e g ó l n e m p. p. prawo pewnego oznaczonego państwa.

Państwowe prawo dziedziczenia, prawo skarbu państwa (fiskusu) do objęcia wakującego spadku, gdy spadkodawca nie pozostawił dziedziców ustawowych, a nie sporządził testamentu.

Państwowe przedsiębiorstwa, przedsiębiorstwa prowadzone przez państwo jako monopol lub z przedsiębiorstwami prywatnemi.

Państwowe Zakłady Inżynierji powstały z warsztatów wojskowych i obejmują wytwórnię samochodów (CWS i Ursus), saperską, łączności oraz stocznię.

Państwowe Zakłady Lotnicze, fabryka samolotów, spółka akcyjna w Warszawie, opierająca się na kapitale państwowym. Przekształciła się stopniowo z Centralnych Zakładów Lotniczych, które powstały pod zarządem wojskowym; do najbardziej udałych konstrukcyj należy P. Z. L. 1.

Państwowej gospodarki kontrola, system urządzeń i środków, mających na celu ustalenie, czy zarząd finansowy państwa odbywa się zgodnie z ustawą budżetową i innemi ustawowemi przepisami (kontrola ciał ustawodawczych i Najwyższa Izba Kontroli Państwa, ob.).

Państwowy majątek, ogół dóbr gospodarczych w posiadaniu państwa; tworzą go domeny państwowe, koleje, ulice, kanały, mosty, zabudowania i t.

Państwowy socjalizm, kierunek społeczno-gospodarczy, powstały w Niemczech w latach 70-ych XIX. w. pod wpływem K. Rodbertusa. Miał on na celu uregulowanie kwestji socjalnej przez państwo i usunięcie zarówno przewagi kapitalizmu, jak i panowania poglądów szkoły manchesterskiej.

Państwowych długów księga, urzędowy rejestr, w którym zapisuje się skonsolidowane długi państwowe. We Francji została wprowadzona ustawą z dnia 24 sierpnia 1793, w Anglji k. d. p. (Great Ledger) prowadzi Bank Angielski. — W P o l s c e k. d. p. prowadzi Ministerstwo Skarbu.

Pańszczyca, dolina w polskiej części Tatr Wysokich, stanowiąca płd.-wsch. odgałęzienie dol. Suchej Wody. W otoczeniu dol. P. wznoszą się szczyty: Koszysta, Buczynowe Turnie, Granaty i Żółta Turnia.

Pańszczyzna (łac. angaria lub corvea, ang. servitia, franc. corvée, niem. Frone), bezpłatna praca poddanych dla pana. Polegała ona na pracy na roli lub też na innych określonych usługach. Obowiązek p. rolnej wytworzył się na Zachodzie w okresie feudalizmu; w P o l s c e również od najdawniejszych czasów znaną była p., a wzrost jej spowodowało przejście na gospodarkę folwarczną. Statut toruński i bydgoski 1520 nałożył obowiązek pracy jednego dnia w tygodniu z łanu, lecz już w 1543 pozwolono panom powiększać p. według własnego uznania. W XVIII. w. dochodzi praca p. rocznie do 56 dni z włóki, a często nawet i więcej. Konstytucja 3-go Maja, następnie zaś manifest połaniecki zmniejszyły p., a znikła ona dopiero po rozbiorach (w zaborze pruskim 1823, austrjackim 1848 pod wpływem rewolucji, rosyjskim 1864 dzięki powstaniu styczniowemu).

Paola, miasto w prow. Cosenza (Włochy), nad morzem Tyrreńskiem, przy kolei: Reggio—Neapol, z 11.428 mieszk. i portem.

Paoli, 1. Pasquale, patrjota korsykański (1725—1807), po przyłączeniu Korsyki do Francji 1768 stawił opór zbrojny, skapitulował dopiero po klęsce pod Pontenuovo (1769). 1789 przybył do Paryża i został mianowany przez Ludwika XVI. generałem, 1790 dowódca gwardji narodowej na Korsyce. 1792 zwalczał konwencję w oparciu o Anglję.

2. Cesare, historyk włos., (1840—1902), profesor w Florencji, znany z prac z zakresu paleografji i dyplomatyki; redaktor „Archivio storico italiano".

Paolo, srebrna moneta dawnego państwa kościelnego, zwana czasowo g i u l i o, istniała do 1866 = $^1/_{10}$ scudo.

Paolo Veronese, malarz włoski, ob. Veronese.

Papa (ojciec), w kościele kat. nazwa włoska papieża. U protestantów północy nazwa wyższych duchownych (pappas).

Papa, miasto w komitacie Veszprem (Węgry), nad rz. Tapolczą z 20.011 mieszk., przemysłem bawełnianym, skórnym i tytoniowym.

Papa dachowa, czyli t e k t u r a s m o ł o w c o w a, tektura wysycona na gorąco terem i posypana piaskiem. Służy do krycia dachów (ob. Dach) i izolacji murów przed wilgocią. Najtrwalszy jest szary gatunek papy, zwany s e m p t a l i n e m, tektura wysycona mieszaniną żywicy ziemnej i ciężkich węglowodorów.

Papabiles, kardynałowie, którzy mogą być wybrani papieżem.

Papagos, plemię Indjan z płn. Meksyku i Arizony, spokrewnione z Pimami; ok. 4.000 głów.

Papaina (papajotyna, papajazyna), enzym, występujący w soku mlecznym drzewa melonowego (ob. Carica). Ze względu na zdolność rozpuszczania białek bywa używany jako środek leczniczy przy chorobach narządów trawienia.

Papajotyna, p. Papaina.

Papalny system (zw. także systemem kurjalnym), teorja o absolutnej władzy papieża w kościele. Przeciwieństwem jej jest t. zw. s y s t e m e p i s k o p a l n y, który tę władzę chciałby oddać zgromadzeniu wszystkich biskupów. Zwłaszcza w XV. i XVI. w. ścierały się obie teorje bardzo silnie. Od soboru trydenckiego (1545—1563) teorja s. p. staje się panującą. Pełny swój wyraz znalazła w dogmacie o nieomylności papieża na soborze watykańskim (1870).

Papas Hispanorum, najstarsza (ok. r. 1590) botaniczna nazwa ziemniaka.

Papaver L. (m a k), zioła z rodziny Papaveraceae, szczecinisto owłosione, zawierają biały sok mleczny, liście podzielone, kwiaty na długich szypułkach, stojące osobno, owocem wielonasienna puszka, zwana m a k ó w k ą. P. s o m n i f e r u m L. (m. l e k a r s k i), ojczyzną wschód, w Polsce hodowany w licznych odmianach jako roślina ozdobna oraz dla otrzymywania maku. Z niedojrzałych makówek otrzymują na wschodzie opjum (ob.). Dawniej niedojrzałych makówek używano jako środka nasennego dla dzieci, są wybitnie szkodliwe. Niedojrzałe makówki zawierają 0,25% morfiny i 0,15% narkotyny, w dojrzałych zawartość morfiny zwykle mniejsza. M a k używany do pieczenia oraz do otrzymywania oleju makowego. P. r h o e a s L. (m. polny) o kwiatach szkarłatnych, na dnie czarno plamistych, pochodzi prawdopodobnie z Europy płd., na polach uprawnych pospolity. W ogrodach hodowane jako ozdobne: P. o r i e n t a l e L. (m. wschodni), P. b r a c t e a t u m L i n d l. (m. kaukaski).

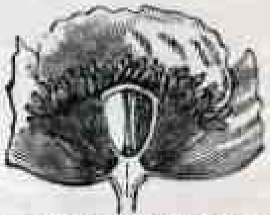

Papaveraceae. Kwiat maku w przekroju podłużnym.

Papaveraceae (m a k o w a t e), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Rhoeadales. Należą tu rośliny zielne, rzadziej krzewy lub drzewa, z sokiem mlecznym. Kwiaty promieniste lub grzbieciste, 2 działki, 4 płatki, pręcików 4 lub wiele, słupek górny, owocem puszka, nasiona oleiste. Najważniejsze rodzaje: Chelidonium, Corydalis, Fumaria, Glaucium, Papaver.

Papaweryna, alkaloid grupy opjum (ob.), tworzy bezbarwne kryształy, łatwo rozpuszczalne w gorącym alkoholu. B r o m o p a p a w e r y n a służy przy chorobach umysłowych jako środek uspokajający.

Papaya, p. Carica.

Papczyński Stanisław, ks., założyciel polskiego zakonu marjanów, (1631—1701), wstąpił do pijarów w Podolińcu, zasłynął wkrótce wymową kaznodziejską i nauką teologiczną. Przeniesiony do Warszawy, był spowiednikiem nuncjusza

(późniejszego papieża Inocentego), i Jana III. Sobieskiego, doradcą króla, nakłonił go do odsieczy wiedeńskiej i sam z nim pod Wiedeń pojechał. Zasłynął także jako pisarz, autor kazań, a nawet poezyj. 1673 założył w Puszczy Korabiewskiej zakon marjanów, mający za zadanie opiekę nad opuszczoną młodzieżą i modlitwę za dusze poległych.

Papebroek Daniel, jezuita holenderski, (1628—1714), jeden z głównych współpracowników dzieła „Acta Sanctorum".

Papée, 1. Fryderyk, historyk i bibljotekarz polski, * 1856, studja uniwersyteckie we Lwowie i Wiedniu, od 1883 pracował w Biblj. Uniwersyteckiej we Lwowie, którą przeprowadził do nowego gmachu, należał do założycieli Tow. Historycznego i redaktorów „Kwart. Hist." 1905—26 dyrektor Biblj. Jagiellońskiej w Krakowie, zasłużony również przy reorganizacji bibljotek ks. Czartoryskich i Akad. Umiejętności, której jest czynnym członkiem. Jeden z najlepszych znawców epoki jagiellońskiej, ogłosił szereg prac, z których najważniejsze: „Polska i Litwa na przełomie wieków średnich" (1903), „Studja i szkice z czasów Kaz. Jagiellończyka" (1907), „Skole i Tucholszczyzna" (1891), „Historja miasta Lwowa" (1894). W wydawanej przez Akad. Umiejętności „Historji politycznej Polski" opracował okres 1429—1506, wydał „Acta Alexandri Regis Poloniae" (1927), nadto szereg rozpraw, artykułów i recenzyj w czasopismach naukowych.

2. Stefan (pseud. S t e f), polski krytyk literacki i teatralny, * 1890, oddzielnie wydał: „H. Sienkiewicz jako humorysta" (1921, jedna z najlepszych prac o tym pisarzu), „Teatr Stefana Żeromskiego" (1926), „Misterja balladowe Emila Zegadłowicza" (1927), „Bernard Chrzanowski" (1928), „Kwiaty na ugorze. Rzecz o współczesnej kulturze Wielkopolski" (1929), „Teatr szkolny" (1929), „Szkoła Kochanowskiemu" (1930), „Stanisława Wysocka" (1930), „Dziesięć lat teatru w Polsce Zachodniej" (1930) i i.

Papeete (Papiti), stolica wyspy Tahiti i Oceanji Francuskiej z 5.569 mieszk.

Papenburg, miasto w Hanowerze (Niemcy), przy kolei Münster—Emden z 9.476 mieszk. i znacznym przemysłem, oraz eksploatacją torfu z okolicznych bagien

Papetto, srebrna moneta dawnego państwa kościelnego, ostatnio (do 1866) = ⅕ scudo = ok. 1,85 zł.

Paphlagonia (łac.), ob. Paflagonja.

Paphos, w starożytności dwa nadbrzeżne miasta na Cyprze: Stare P., fenicka kolonja pod rządami kapłanów, obok dzis. K u k l i a i Nowe P. lub Augusta, główne miasto rzymskiej prowincji, obok dzis. B a f f o. Stare P. uchodziło za ulubione miejsce Astarty (Afrodyty), która miała się tutaj wyłonić z morza i której bogatą świątynię 1888 odkopali Anglicy.

Papi Jadwiga (pseud. T e r e s a J a d w i g a), pisarka polska, (1844—1906), 1874 prowadziła w Warszawie zakład naukowy żeński, współpracowała w warszawskich czasopismach dla dzieci i młodzieży, dla których wydała oddzielnie szereg powieści i opowiadań, odznaczających się trafnym realizmem i szlachetną tendencją, m. i.: „Chwile rozrywki", „Szlachetne marzenia" (1888), „Z różnych sfer" (1888), „Podarunek wujaszka" (1892), „Ognisko rodzinne" (1893), „Kopciuszek", „Z lat minionych" (1887), „Różne ścieżki", „Opowiadania ciotki Ludmiły", „Z obcych dziejów", „Błysk słońca" (1895), „Po ciernistej drodze" (1896), „W słońcu" (1903), „Zwycięstwo woli" (1902), „Dworzanie królewicza Jakóba" (1903), „Dobre dziewczynki" (1903) i w. i.

Papias, św., biskup w Hierapolis we Frygji, pisarz starochrześcijański z I./II. w. Uczeń św. Jana. Z dzieła jego „Explanatio sermonum Domini l. V." zachowały się tylko urywki. Należy do Ojców Apostolskich.

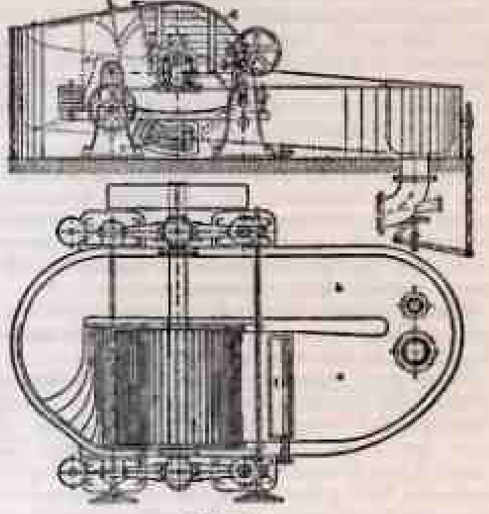

Holender.

Papier, spilśniona i w cienkiej warstwie sprasowana celuloza (ob.). Nazwa pochodzi od rośliny papyrus (Cyperus papyrus, ob. Cyperus), której łodyga służyła starożytnym Egipcjanom do wyrobu materjału piśmiennego. Przeróbka papirusu, polegająca na krajaniu łodygi na cienkie płatki, zlepianiu kilku płatków na krzyż i prasowaniu, nie miała jednak nic wspólnego z fabrykacją papieru, który jest wynalazkiem Chińczyków. — Celulozę p a p i e r n i c z ą, czyli t. zw. m i a z g ę p a p i e r n i c z ą uzyskuje się ze starych szmat bawełnianych i lnianych lub przez chemiczne oczyszczenie drzewnika, pochodzącego z drewna lub słomy. Surowe drewno, jedynie mechanicznie rozdrobnione, daje miazgę na wyroby liche (papier gazetowy), gdyż zawiera szkodliwą dla trwałości papieru ligninę (ob. Celuloza i Drewno, skład chemiczny). Stare szmaty gotuje się w kulistych kotłach z mlekiem wapiennem lub ługiem sodowym i rozdrabnia następnie w t. zw. m ł y n a c h p a p i e r n i c z y c h, czyli h o l e n d r a c h. W pierwszym holendrze rozdrabnia się włókna zgrubsza, w drugim bieli się je wapnem chlorowem i płócze, w trzecim rozciera na miałko. W podobny sposób postępuje się i z celulozą drzewną. Tak przygotowana miazga papiernicza może być dalej przerobiona ręcznie lub maszynowo. Do przeróbki ręcznej zarabia się miazgę z wodą w ku-

Budowle palowe.

1. Przekrój poprzeczny przez crannog (palafit rusztowy, sztuczna wyspa z drzewa, kamieni i ziemi) z okolic Strokestown, Irlandja. a, b, c poziom wody w różnych okresach czasu, d warstwy kulturowe. 2. Motyka z jeleniego rogu. 3. Topór-młot. 4. Dłóto kamienne w oprawie z rogu jelenia. 5. Garnek gliniany. 6. Kociołek. 7. Garnek gliniany. 8. Grzebień drewniany. 9. Naczynie bronzowe. 10. Piła krzemienna. 11. Grzebień z bronzu. 12. Nóż podwójny. 13. Matewka. 14. Oścień. 15. Narzędzie krzemienne, osadzone w rogu jelenim. 16. Siekiera kamienna, osadzona w rogu i drzewie. 17. Palafity (rekonstruowane).

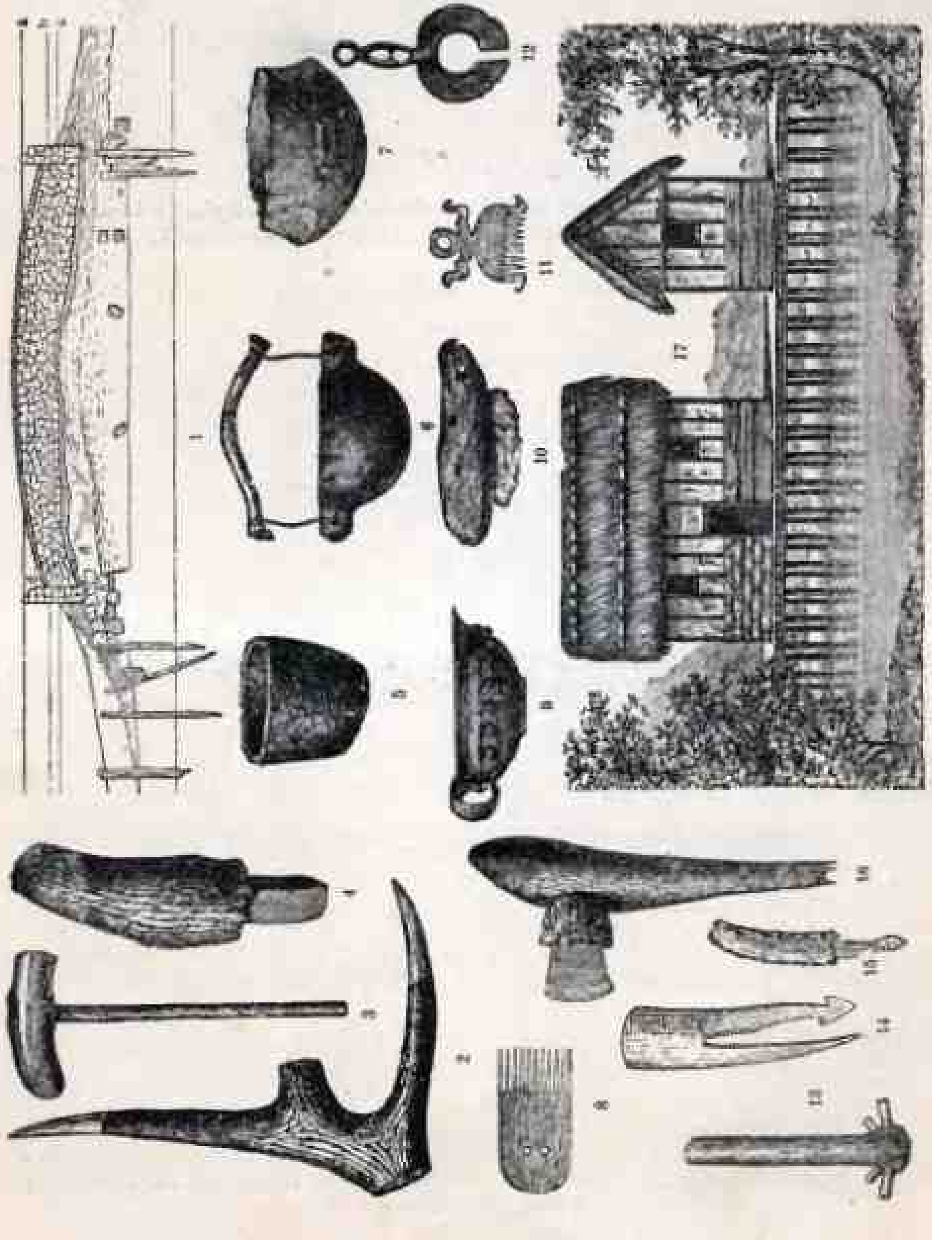

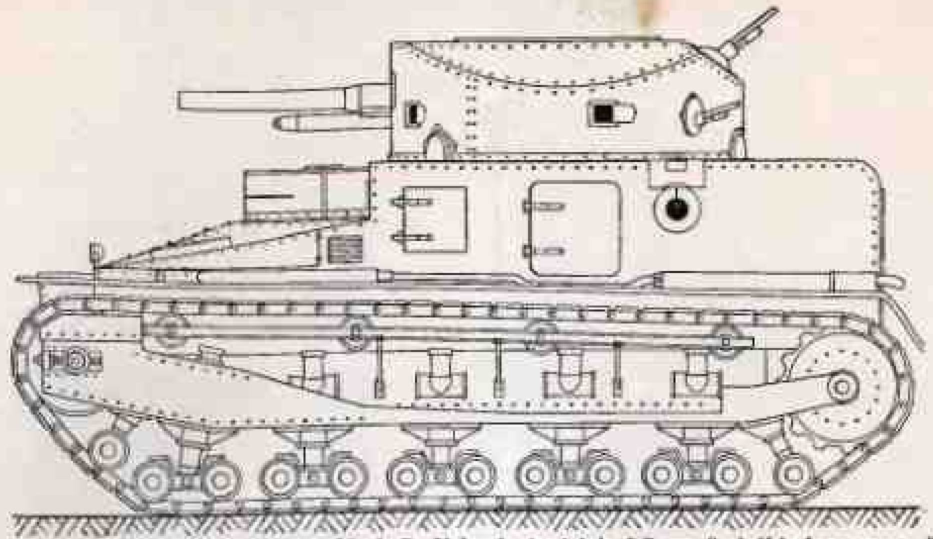

Rys. 1. Czołg angielski Medium — Mark D. Uzbrojenie działo 5,7 cm, 2 ciężkie kar. masz., 3 lekkie kar. masz.; ciężar 16 t.; załoga 6 ludzi; zasięg 200 km; szybkość 45 km/godz.; pancerz 14/8/6 mm.

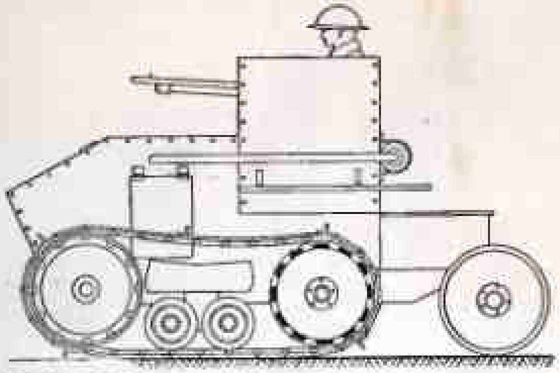

Rys. 2. Czołg angielski Martel-Tankette. Uzbrojenie 1 ciężki kar. masz., 1 lekki kar. masz.; ciężar 3 t.; załoga 2 ludzi; szybkość 45—30 km.

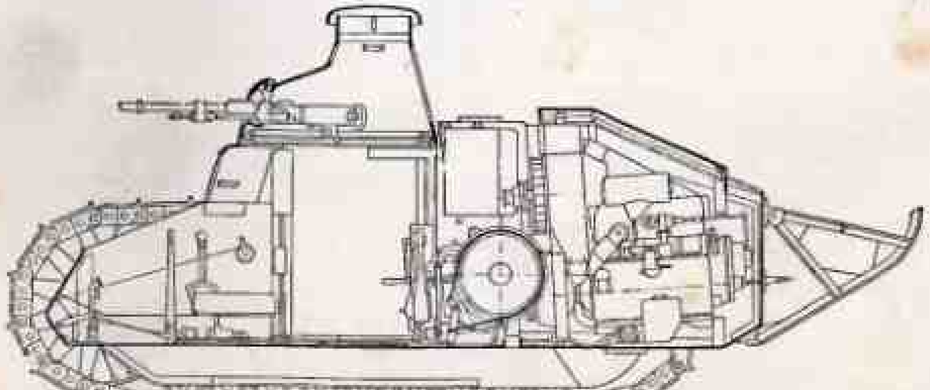

Rys. 3. Czołg francuski Renault. Uzbrojenie 1 działko 3,7 cm lub karab. masz.; ciężar 6½ t.; załoga 2 ludzi; szybkość 18 km.

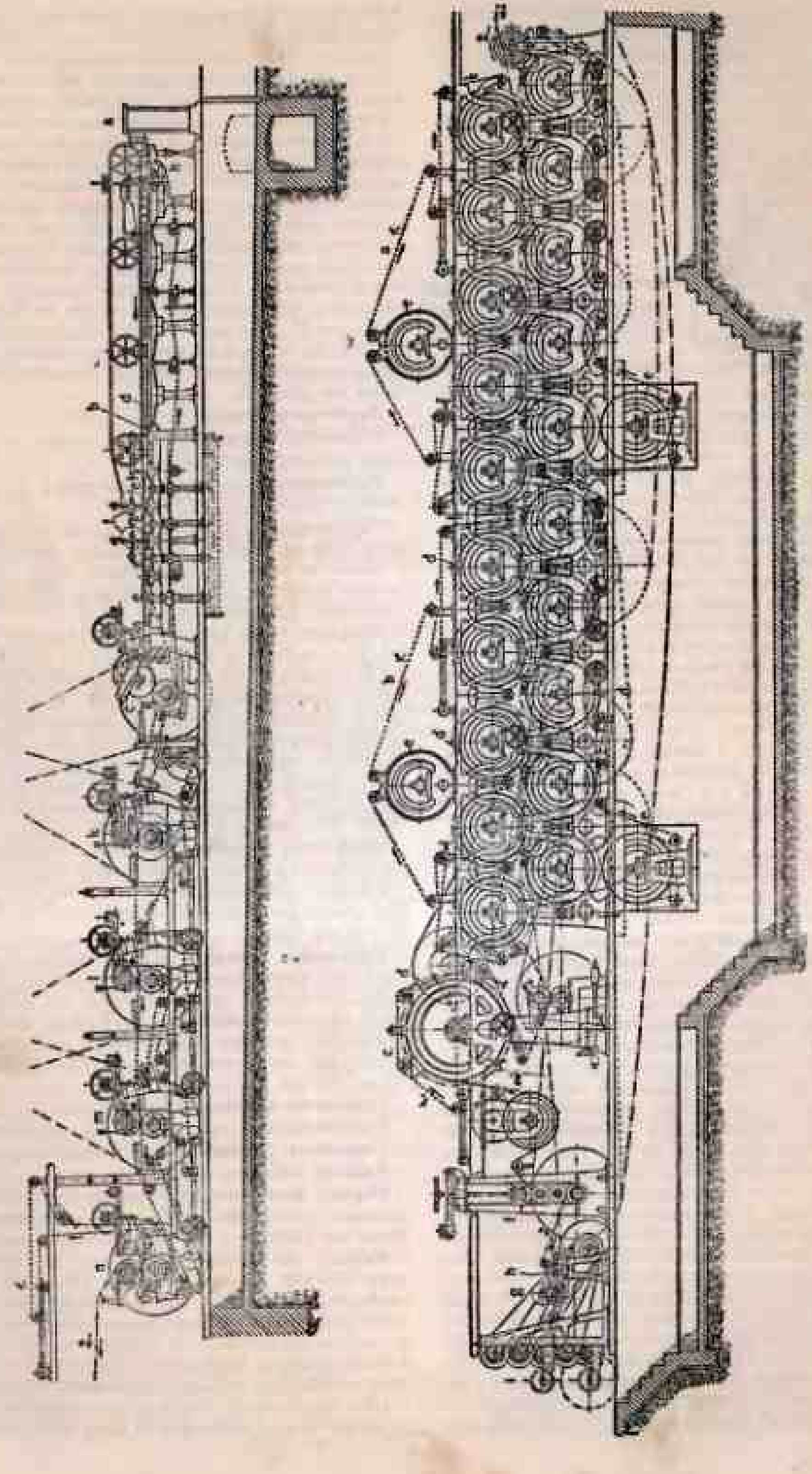

Maszyna papiernicza ciągła. U góry część mokra, u dołu cz. sucha.
(1. taśma filcowa, 2. taśma papieru).

dzi, z której czerpie się ją porcjami do formy. Stąd nazwa p. czerpany. Forma składa się z drewnianej ramy, na której rozpięte jest sito, i z pokrywy. Dno sita może się składać tylko z równoległych drutów, albo z oczkowej siatki drucianej. Znać to jako odcisk na wyrobionym

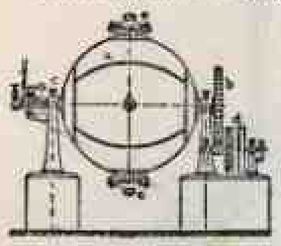

Kocioł do gotowania szmat.

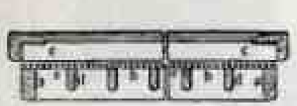

Forma do papieru czerpanego.

p., który nazywa się z pierwszej formy żeberkowym, z drugiej welinowym. Po wypełnieniu formy miazgą i przykryciu pokrywą, wstrząsa się nią, ażeby woda odciekła, poczem odwraca i wykłada w ten sposób arkusz na podkładkę z filcu. Gdy przez układanie naprzemian złoży się stos ze 180 arkuszy i 181 podkładek filcowych, prasuje się go w prasie, rozbiera, prasuje po raz drugi same tylko arkusze i rozwiesza luźno celem ostatecznego osuszenia. O ile we formie przytwierdzi się do sita wyrobione z drutu kształty, pozostają one widoczne na p. w postaci przeświecających miejsc. Są to t. zw. znaki wodne. Tak przygotowany p. ma strukturę bibulastą. Aby go uczynić zdatnym do pisania, zanurza się arkusze do wodnego roztworu klejącego, sporządzonego z kalafonji, sody i ałunu, jeszcze raz prasuje, suszy i gładzi w kalandrach (ob. Kalander). Do przeróbki maszynowej zadaje się miazgę odrazu w trzecim holendrze klejem kalafonjowym i masą wypełniającą, zazwyczaj kaolinem. Nowoczesną maszynę papierniczą, t. zw. ciągłą, przedstawia rysunek w dwóch częściach; w istocie stanowi ona jedną nieprzerwaną całość. Przez wylew a dostaje się zrobiona miazga papiernicza na sito b, spoczywające na walcach d. Tutaj następuje rozlew masy i odciek wody. W dalszej części wędruje sito ponad skrzynkami ssącemi, działającemi osuszająco jak aspiratory, wreszcie pomiędzy walce wyżymające c. Po tych walcach wraca sito jako taśma bez końca, a p. wędruje teraz na taśmie filcowej i pomiędzy wyżymaczkami k, l, m, n. W ten sposób podsuszony p. przewija się po całym szeregu cylindrów d, ogrzewanych wewnątrz parą, do których dociska go filcowa taśma bez końca. Ostatecznie osuszony p. dostaje się między walce gładzące f, a zwilżony i obcięty w przyrządach g i h zostaje nawinięty na szpulę i. — W handel przychodzi papier w zwojach lub pocięty na arkusze, według następujących wymiarów w centymetrach: Nr. I. — 33 × 42, II. — 34 × 43, III. — 36 × 45, IV. — 36 × 48, V. — 40 × 50, VI. — 42 × 53, VII. — 44 × 56, VIII. — 46 × 59, IX. — 48 × 64, X. — 50 × 65, XI. — 54 × 68, XII. — 57 × 78. Arkusze złożone są w libry po 100, ryzy po 1000 i bele po 10.000. Zależnie od przeznaczenia, rozróżnia się nieklejone bibuły i klejone p.: drukarskie, pisarskie, rysunkowe, pakunkowe i do celów specjalnych przyprawione, np. światłoczułe, pergaminowe i t. p. P. tak gruby, że przy zginaniu pęka, zowie się tekturą, wzgl. o ile jest gładzony kartonem. Badanie p. opiera się na oznaczeniu wagi jednego metra kwadratowego, grubości, gładkości, wytrzymałości na rozrywanie i na zginanie (składanie). Pod mikroskopem można stwierdzić rodzaj włókien użytych na miazgę, a przy pomocy floroglucyny wykryć obecność surowego drzewnika. Ważne jest też oznaczenie ilości popiołu pozostałego po spaleniu. Światowa produkcja p. jest olbrzymia; przed wojną światową szacowano ją na około 10 miljonów tonn. — P. w znaczeniu kupieckiem: p. wartościowy (szczególnie weksel). Handel p. wartościowemi odbywa się przedewszystkiem na giełdach.

Papiernicza maszyna, ob. Papier.

Papiernie, dawne wytwórnie ręcznie wyrabianego papieru (ob.).

Papierograf, przestarzały przyrząd do kopjowania rysunków.

Papierografja, powielanie pisma i rysunków przy pomocy formy drukarskiej, sporządzonej z woskowanego papieru, która może być dowolnie założona do prasy płaskiej lub maszyny rotacyjnej (ob. Drukarnia).

Papieros, tytoń krajany, przygotowany do palenia w osłonce z bibuły. Fabryczny wyrób p. składa się z następujących czynności: dobór odpowiedniej mieszanki liści tytoniowych; pokrajanie tychże na maszynach; zmieszanie krajanki, oddzielenie jej od pyłu tytoniowego i zwilżenie; maszynowe napełnienie bibułek tytoniem. Jedna maszyna wyrabia, zależnie od swej wielkości, 15—70 tysięcy p. na godzinę. Pakowanie p. odbywa się ręcznie.

Papierowa przędza, skręcana z wąskich pasków papieru i wyrabiana z niej tkanina, używana była jako surogat podczas wojny. Dzisiaj bez znaczenia. Zupełnie nieodporna na wilgoć, nie da się prać.

Papierowe koronki, paski papieru wystrzyżone we wzory koronek przy pomocy wygniatarek. Ostatniemi czasy sporządza się także imitacje koronek z wiskozy (ob.), przez oblewanie roztworem wiskozy metalowych cylindrów rytowanych, wewnątrz ogrzewanych, na których masa zastyga.

Papierowe kwiaty, p. Kwiaty sztuczne.

Papierowe nici, ob. Papierowa przędza.

Papierowy pieniądz, ob. Pieniądz papierowy.

Papieru badanie, ob. Papier.

Papiery handlowe, są to papiery wartościowe, używane w obrocie handlowym, szczególnie papiery na zlecenie i p. na okaziciela (ob.).

Papiery na okaziciela, papiery wartościowe, przy których uprawnienie jest związane z posiadaniem papieru, t. zn. tylko posiadacz jako taki jest wierzycielem (przeciwieństwo: papiery na zlecenie). Dłużnik nie ma prawa kwestjonowania legitymacji posiadacza p. n. o. P. n. o. ulegają w razie zniszczenia, zagubienia i t. d. amortyzacji. W Polsce reguluje kwestję amortyzacji ustawa z 26 lipca 1919, poz. 406

Dz. U., o utraconych tytułach na okaziciela, i ustawa z 18 października 1921, poz. 637 Dz. U., zmieniająca poprzednią.

Papieska kaplica (Cappella pontificia), nazwa dygnitarzy duchownych i świeckich, którzy w czasie nabożeństw, odprawianych przez papieża, posiadają wyznaczone miejsce.

Papieska rodzina, urzędnicy, gwardja i służba dworu papieskiego.

Papieska Stolica (Sedes Apostolica, Stolica Apostolska, Stolica Święta), siedziba biskupa rzymskiego, tak nazwana ze względu na jej pochodzenie od pierwszego jej biskupa, Piotra apost. Termin ten oznacza również kurję papieską, t. j. cały przyboczny dwór papieża (znaczenie szersze), ściślej mówiąc całe ciało urzędnicze, którem się papież w wykonywaniu prymatu posługuje. Jako pełnomocnicy papieża występują: legaci, obdarzeni prawami i pełnomocnictwami nadzwyczajnemi, nuncjusze, jako zastępcy dyplomatyczni, wreszcie, jeżeli idzie o kraje misyjne, wikarowie apostolscy. — Ordery papieskie: Order Chrystusa, Order Złotej Ostrogi, Order Św. Grobu w Jerozolimie, Order Piusa, Order Św. Grzegorza, Order Sylwestra, Krzyż Pro Ecclesia et Pontifice, Medal Bene Merenti. — Rezydencją papieży jest Watykan.

Papieski Zygmunt, malarz polski, (1852—1919), studja w Krakowie i Monachjum, malował przeważnie obrazy rodzajowe.

Papieski Krzyż posiada trzy ramiona poprzeczne, z których górne jest najkrótsze, dolne zaś najdłuższe, służy tylko, jako odznaka godności i nie nosi się go na piersiach.

Papiestwo, ob. Tabl. chronol. papieży i Papież.

Tablica chronologiczna papieży.

Imiona niezaopatrzone w numer porządkowy oznaczają antypapieży.

1. Piotr	†67 ?	42. Bonifacy I.	418—422	— Teodor	687
2. Linus	67— 79?	— Eulaljusz	418—419	— Paschalis	687—692?
3. Anaklet	79— 90?	43. Celestyn I.	422—432	84. Sergjusz	687—701
4. Klemens	90— 99?	44. Sykstus III.	432—440	85. Jan VI.	701—705
5 Ewaryst	99—107?	45. Leon I.	440—461	86. Jan VII.	705—707
6. Aleksander I.	107—116?	46. Hilary	461—468	87. Syzynjusz	708
7. Xystus (Sykstus I.)	116—125?	47. Symplicjusz	468—483	88. Konstanty I.	708—715
8. Telesfor	125—136?	48. Feliks II.	483—492	89. Grzegorz II.	715—731
9. Hyginus	136—140?	49. Gelazy I.	492—496	90. Grzegorz III.	731—741
10. Pius I.	140—154?	50. Anastazy II.	496—498	91. Zacharjasz	741—752
11. Anicet	154—165	51. Symmachus	498—514	— Stefan	752
12. Soter	165—174	— Laurencjusz	498—505	92. Stefan II.	752—757
13. Eleuterus	174—189	52. Hormisdas	514—523	93. Paweł I.	757—767
14. Wiktor	189—198	53. Jan I.	523—526	— Konstanty II.	767—768
15. Zefiryn	198—217	54. Feliks III.	526—530	— Filip	768
16. Kalikst I.	217—222	55. Bonifacy II.	530—532	94. Stefan III.	768—772
— Hippolit	217—235	— Dioskur	530	95. Hadrjan I.	772—795
17. Urban I.	222—230	56. Jan II.	533—535	96. Leon III.	795—816
18. Poncjan	230—235	57. Agapet I.	535—536	97. Stefan IV.	816—817
19. Anterus	235—236	58. Sylwerjusz	536—537	98. Paschalis I.	817—824
20. Fabjan	236—250	59. Wigiljusz	537—555	99. Eugenjusz II.	824—827
21. Korneljus	251—253	60. Pelagjusz I.	556—561	100. Walentyn	827
— Nowacjan	251—258	61. Jan III.	561—574	101. Grzegorz IV.	827—844
22. Lucjusz	253—254	62. Benedykt I.	575—579	— Jan	844
23. Stefan I.	254—257	63. Pelagjusz II.	579—590	102. Sergjusz II.	844—847
24. Sykstus II.	257—258	64. Grzegorz I.	590—604	103. Leon IV.	847—855
25. Dionizjusz	259—268	65. Sabinianus	604—606	104. Benedykt III.	855—858
26. Feliks I.	269—274	66. Bonifacy III.	607	— Anastazy	855
27. Eutychjan	275—283	67. Bonifacy IV.	608—615	105. Mikołaj I.	858—867
28. Kajus	283—296	68. Deusdedit	615—618	106. Hadrjan II.	867—872
29. Marcellin	296—304	69. Bonifacy V.	619—625	107. Jan VIII.	872—882
30. Marcellus I.	308—309	70. Honorjusz I.	625—638	108. Marinus I.	882—884
31. Euzebjusz	309 (310)	71. Seweryn	640	109. Hadrjan III.	884—885
32. Miltjades	311—314	72. Jan IV.	640—642	110. Stefan V.	885—891
33. Sylwester I.	314—335	73. Teodor I.	642—649	111. Formosus	891—896
34. Marek	336	74. Marcin I.	649—653	112. Bonifacy VI.	896
35. Juljusz I.	337—352	75. Eugenjusz I.	654—657	113. Stefan VI.	896—897
36. Liberjusz	352—366	76. Witaljan	657—672	114. Romanus	897
— Feliks II.	355—365	77. Adeodat	672—676	115. Teodor II.	897
37. Damazy I.	366—384	78. Donus	676—678	116. Jan IX.	898—900
— Ursyn	366—367	79. Agato	678—681	117. Benedykt IV.	900—903
38. Syrycjusz	384—399	80. Leon II.	682—683	118. Leon V.	903
39. Anastazy I.	399—401	81. Benedykt II.	684—685	119. Chrystofor	903—904
40. Inocenty I.	401—417	82. Jan V.	685—686	120. Sergjusz III.	904—911
41. Sozymus	417—418	83. Konon	686—687	121. Anastazy III.	911—913

122. Lando	913—914	165. Inocenty II.	1130—1143	— Benedykt XIV.	1424?
123. Jan X.	914—928	— Anaklet II.	1130—1138	210. Eugenjusz IV.	1431—1447
124. Leon VI.	928	— Wiktor IV.	1138	— Feliks V.	1439—1449
125. Stefan VII.	928—931	166. Celestyn II.	1143—1144	211. Mikołaj V.	1447—1455
126. Jan XI.	931—935	167. Lucjusz II.	1144—1145	212. Kalikst III.	1455—1458
127. Leon VII.	936—939	168. Eugenjusz III.	1145—1153	213. Pius II	1458—1464
128. Stefan VIII.	939—942	169. Anastazy IV.	1153—1154	214. Paweł II.	1464—1471
129. Marinus II.	942—946	170. Hadrjan IV.	1154—1159	215. Sykstus IV.	1471—1484
130. Agapet II.	946—955	171. Aleksander III.	1159—1181	216. Inocenty VIII.	1484—1492
131. Jan XII.	955—964	— Wiktor IV.	1159—1164	217. Aleksander VI.	1492—1503
132. Leon VIII.	963—965	— Paschalis III.	1164—1168	218. Pius III.	1503
133. Benedykt V.	964	— Kalikst III.	1168—1178	219. Juljusz II.	1503—1513
134. Jan XIII.	965—972	— Inocenty III.	1179—1180	220. Leon X.	1513—1521
135. Benedykt VI.	973—974	172. Lucjusz III.	1181—1185	221. Hadrjan VI.	1522—1523
— Bonifacy VII.	974	173. Urban III.	1185—1187	222. Klemens VII.	1523—1534
136. Benedykt VII.	974—983	174. Grzegorz VIII.	1187	223. Paweł III.	1534—1549
137. Jan XIV.	983—984	175. Klemens III.	1187—1191	224. Juljusz III.	1550—1555
138. Bonifacy VII.	984—985	176. Celestyn III.	1191—1198	225. Marceli II.	1555
139. Jan XV.	985—996	177. Inocenty III.	1198—1216	226. Paweł IV.	1555—1559
140. Grzegorz V.	996—999	178. Honorjusz III.	1216—1227	227. Pius IV.	1559—1565
— Jan XVI.	997—998	179. Grzegorz IX.	1227—1241	228. Pius V.	1566—1572
141. Sylwester II.	999—1003	180. Celestyn IV.	1241	229. Grzegorz XIII.	1572—1585
142. Jan XVII.	1003	181. Inocenty IV.	1243—1254	230. Sykstus V.	1585—1590
143. Jan XVIII.	1003—1009	182. Aleksander IV	1254—1261	231. Urban VII.	1590
144. Sergjusz IV.	1009—1012	183. Urban IV.	1261—1264	232. Grzegorz XIV.	1590—1591
145. Benedykt VIII.	1012—1024	184. Klemens IV.	1265—1268	233. Inocenty IX.	1591
— Grzegorz	1012	185. Grzegorz X.	1271—1276	334. Klemens VIII.	1592—1605
146. Jan XIX.	1024—1032	186. Inocenty V.	1276	235. Leon XI.	1605
147. Benedykt IX.	1032—1044	187. Hadrjan V.	1276	236. Paweł V.	1605—1621
148. Sylwester III.	1045	188. Jan XXI.	1276—1277	237. Grzegorz XV.	1621—1623
— Benedykt IX.	1045	189. Mikołaj III.	1277—1280	238. Urban VIII.	1623—1644
149. Grzegorz VI.	1045—1046	190. Marcin IV.	1281—1285	239. Inocenty X.	1644—1655
150. Klemens II.	1046—1047	191. Honorjusz IV.	1285—1287	240. Aleksander VII.	1655—1667
— Benedykt IX.	1047—1048	192. Mikołaj IV.	1288—1292	241. Klemens IX.	1667—1669
151. Damazy II.	1048	193. Celestyn V.	1294	242. Klemens X.	1670—1676
152. Leon IX.	1049—1054	194. Bonifacy VIII.	1294—1303	243. Inocenty XI.	1676—1689
153. Wiktor II.	1055—1057	195. Benedykt XI.	1303—1304	244. Aleksand. VIII.	1689—1691
154. Stefan IX.	1057—1058	196. Klemens V.	1305—1314	245. Inocenty XII.	1691—1700
155. Benedykt X.	1058—1059	197. Jan XXII.	1316—1334	246. Klemens XI.	1700—1721
156. Mikołaj II.	1058—1061	— Mikołaj V.	1328—1330	247. Inocenty XIII.	1721—1724
157. Aleksander II.	1061—1073	198. Benedykt XII.	1334—1342	248. Benedykt XIII.	1724—1730
— Honorjusz II.	1061—1064	199. Klemens VI.	1342—1352	249. Klemens XII.	1730—1740
158. Grzegorz VII.	1073—1085	200. Inocenty VI.	1352—1362	250. Benedykt XIV.	1740—1758
— Klemens III.	1084—1100	201. Urban V.	1362—1370	251. Klemens XIII.	1758—1769
159. Wiktor III.	1087	202. Grzegorz XI.	1370—1378	252. Klemens XIV.	1769—1774
160. Urban II.	1088—1099	203. Urban VI.	1378—1389	253. Pius VI.	1775—1799
161. Paschalis II.	1099—1118	— Klemens VII.	1378—1394	254. Pius VII.	1800—1823
— Teodoryk	1100—1102	204. Bonifacy IX.	1389—1404	255. Leon XII.	1823—1829
— Albert	1102	— Benedykt XIII.	1394—1424	256. Pius VIII.	1829—1830
— Sylwester IV.	1105—1111	205. Inocenty VII.	1404—1406	257. Grzegorz XVI.	1831—1846
162. Gelazy II.	1118—1119	206. Grzegorz XII.	1406—1409	258. Pius IX.	1846—1878
— Grzegorz VIII.	1118—1121	207. Aleksander V.	1409—1410	259. Leon XIII.	1878—1903
163. Kalikst II.	1119—1124	208. Jan XXIII.	1410—1415	260. Pius X.	1903—1914
164. Honorjusz II.	1124—1130	209. Marcin V.	1417—1431	261. Benedykt XV.	1914—1922
— Celestyn II.	1124	— Klemens VIII.	1424—1429	262. Pius XI. od 6.II.	1922

Papież (greck. pappas, łac. papa, ojciec), nazwa, przysługująca wyłącznie biskupowi rzymskiemu, jako widzialnej głowie kościoła katolickiego i namiestnikowi Chrystusa na ziemi. Każdorazowy p., obok tego, że jest zwierzchnikiem kościoła, jest równocześnie biskupem Rzymu i okolicy, dalej arcybiskupem rzymskiej prowincji kościelnej, nadto prymasem Włoch i przyległych wysp, wkońcu jedynym patrjarchą zachodu. Na oznaczenie władzy p. bywa używany wyraz: prymat. Władza ta obejmuje nietylko przywilej pierwszeństwa honorowego przed wszystkimi biskupami świata (primatus honoris), lecz także, a nawet przedewszystkiem rzeczywistą, naczelną, najwyższą władzę nauczycielską, prawodawczą, sądowniczą i wykonawczą (primatus jurisdictionis). W e d ł u g p o g l ą d u k a t o l i c k i e g o władzę tę otrzymał od samego Chrystusa naprzód apostoł Piotr, a po nim jego następcy, którymi są biskupi Rzymu. Ewangelje podają, że Chrystus od samego początku zwrócił na Piotra szczególną uwagę i zaraz przy pierwszem spotkaniu się z nim zmienił mu imię Szymon na symboliczne

imię Kefa (wyraz aramejski, którym mówił Chrystus, oznacza: skała, opoka, kamień; wyrazowi temu odpowiada greckie: petros, używane także w znaczeniu: petra, skała; stąd łacińskie: Petrus, polskie: Piotr). Według Mt. XVI., 13—19, Chrystus Piotrowi i to samemu jedynie Piotrowi tę władzę dać przyobiecał, wreszcie mu jej udzielił (Jan XXI, 15—17). Wolę Chrystusa dobrze pojął Piotr, który władzę, daną mu przez Mistrza, odrazu wykonywał, jak świadczy jego zachowanie się po wniebowstąpieniu Jezusa, np. przy wyborze Macieja na apostoła, jego wystąpienia wobec Żydów z kazaniami, nacechowane poczuciem osobistego autorytetu (Dz. Ap. II, 14; III, 6; X.), jego wizyty pasterskie, z któremi obchodził pierwsze gminy chrześcijańskie, wreszcie jego udział w pierwszym soborze w Jerozolimie, w którym obejmuje rolę kierowniczą. Apostołowie z tem stanowiskiem Piotra się liczą, uznają je, znali bowiem i doskonale rozumieli, że taka była wola Mistrza. Stąd też ewangeliści, ilekroć wyliczają apostołów i wymieniają ich po imieniu, niemal zawsze na pierwszem miejscu kładą imię Piotra. Punkt ciężkości w pierwszych gminach chrześcijańskich był zawsze tam, gdzie był Piotr. Stąd też, gdy Piotr przeniósł się do stolicy ówczesnego świata cywilizowanego, Rzymu, punkt ciężkości przeniósł się z nim razem do Rzymu, do gminy rzymskiej. Gmina ta wysunęła się odrazu na pierwsze miejsce. Po śmierci Piotra rolę jego obejmują jego następcy, Linus, Kletus, Klemens i t. d. Pod koniec wieku I. pisze Klemens, biskup kościoła rzymskiego, list do Koryntczyków, w którym daje im napomnienia, pomimo, że był jeszcze apostoł Jan i że znajdował się bliżej nich. Gmina koryncka przyjęła list Klemensa ze czcią i list ten przez długi czas był czytywany po kościołach. Pierwsze chrześcijaństwo instynktownie odczuwa rolę naczelną i przewodnią biskupów rzymskich, jako następców Piotra. We wspomnianym liście do Koryntczyków pisze Klemens, że przez jego usta przemawia Chrystus i że ci, którzy listu nie posłuchają, będą winni ciężkiego grzechu. Widzimy tedy w prastarym kościele u biskupów rzymskich poczucie własnego autorytetu, a ze strony gmin chrześcijańskich posłuch dla gminy rzymskiej. Na początku II. wieku pisze Ignacy, biskup Antjochji, że kościół, znajdujący się w Rzymie, jest nieskażony i że jest przewodnikiem związku miłości (t. j. całego chrześcijaństwa). W ciągu II. w. zwraca się wielu do Rzymu z żądaniem wyjaśnienia prawd wiary, np. Polikarp ze Smyrny, a nawet gnostyk Marcjon i Montaniści. Pod koniec II. w. pisze Ireneusz, że prawda chrześcijańska znajduje się w kościołach, które założyli apostołowie i w których przez prawowite następstwo biskupów utrzymuje się stara tradycja. Ponieważ zaś uciążliwą byłoby rzeczą pytać o zdanie wszystkie kościoły, jakie istnieją, najlepiej jest poznać tradycję kościoła w Rzymie, który to kościół jest regułą wiary wskutek swego wzniosłego stanowiska duchowego, jakie zajmuje po swoim założycielu Piotrze. Z naciskiem wielkim podkreśla Ireneusz, że tradycja apostolska zachowana jest przedewszystkiem w kościele rzymskim. W wieku III. rola Rzymu nabiera blasku i znaczenia za p. takich, jak Wiktor (189—198), Kalikst (217—222), Stefan (254—257). Pełne poczucie prymatu w kościele mają tak samo p. wieku IV. i V. P. Sylwester przez swych legatów przewodniczy na soborze w Nicei. P. Juljusz I. przywraca biskupa Atanazego na stolicę w Aleksandrji. P. Damazy odrzuca uchwały synodu w Syrmji, a natomiast przedstawia biskupom wschodnim rzymską regułę wiary. Św. Ambroży pisze, że kościół rzymski jest głową całego świata katolickiego i zjednoczenie z tym kościołem jest znakiem posiadania prawdziwej wiary. To samo zdanie mają inni Ojcowie Kościoła, jak św. Augustyn, św. Hieronim, św. Atanazy i św. Chryzostom. Potężne osobistości w rodzaju Leona I. (440—461) i Grzegorza I. (590—604) działalnością swą dokonały, że stolica biskupia w Rzymie ma znaczenie wprost wyjątkowe.

Z wiekami następnemi wpływ papiestwa rozchodzi się daleko poza Italję. Kościół zdobywa wyznawców wśród plemion germańskich, we Francji i Hiszpanji. Pod wpływ Rzymu dostają się Anglowie i przez św. Bonifacego Niemcy. Związek papieży z królami Franków był brzemienny w następstwa: dar Pepina w 754 r. stał się podwaliną państwa kościelnego, a tem samem świeckiego panowania papieży. W r. 800 koronuje Leon III. Karola Wielkiego cesarzem rzymskim. Powszechny upadek kultury europejskiej około 900 r. nie pozostaje bez wpływu i na papiestwo. Reforma klunjacka odradza ducha religijnego i papiestwo na nowo się podnosi. Przychodzą wojny krzyżowe, w których p. odgrywają olbrzymią rolę. W walce o inwestyturę z Henrykiem IV. wywalcza Grzegorz VII. (1073—1085) kościołowi rzymskiemu niezależność od władzy cesarskiej i blask potęgi świeckiej. Potęga świecka p. doszła do swego zenitu za p. Inocentego III. (1198—1216), który mógł się czuć panem ówczesnego świata. W walce z papiestwem Hohenstaufowie wkońcu ulegli. Od końca XIII. w. zaczyna się wpływ królów francuskich na stolicę papieską. „Niewola babilońska" papieży w Awinjonie trwa od 1309 do 1378. Rozkwit renesansu ma swych wybitnych mecenasów w p.: Juljuszu II. (1503—1513) i Leonie X. (1513—1521). Wystąpienie Lutra oderwało od papiestwa wiele krajów i poczyniło w szeregach katolików liczne spustoszenia. — Nie był Kościół bez winy, że do reformacji doszło. Oddawna nawoływano do zreformowania kościoła „w głowie i członkach". Z rozbicia relig. w XVI. w. wyłonił się odruch w kierunku naprawy i wzmocnienia. S o b ó r t r y d e n c k i daje podwaliny pod odrodzenie katolicyzmu. Wraz z odrodzeniem religijnem wzrasta wpływ papiestwa. Wpływ ten załamuje się jeszcze raz w XVIII. w. za czasów oświecenia i rewolucji francuskiej. W roku 1870 upada państwo kościelne, p. przestaje być suwerenem świeckim. Z upadkiem świeckiego panowania p. podnosi się ich znaczenie moralne. W tym samym roku 1870 s o b ó r w a t y k a ń s k i ogłasza nieomylność p. jako dogmat. Ogłoszenie tego dogmatu wywołało wiele sprzeciwów i niepokoju, mimo, że nieomylność p. jest ograniczona li tylko do prawd wiary i moralności, objętych objawieniem Chry-

stusa, a nie odnosi się do innych dziedzin nauki i życia. Ostatnie ćwierćwiecze XIX. w. i trzy pierwsze dziesięciolecia XX. w. były i są świadkami ogromnego wzrostu wpływów i znaczenia papiestwa. Nazwiska Piusa IX., Leona XIII., Piusa X., Benedykta XV. i Piusa XI. zaznaczyły się dobitnie na kartach historji i to nietylko w dziedzinie życia religijnego. Leon XIII. to twórca encykliki „Rerum novarum" i ruchu, usiłującego rozwiązać kwestję robotniczą i zagadnienie społeczne w duchu chrześcijańskim. Rzucił też nauce katolickiej hasło powrotu do filozofji św. Tomasza z Akwinu. Pius X. to papież eucharystji. Benedykt XV. wydał 1918 nowy zbiór prawa kościelnego: Codex Juris Canonici. Wreszcie Pius XI. znany jest jako papież Akcji katolickiej, przychodzącej coraz silniej do głosu.

Papieża obiór dokonywał się w najdawniejszych czasach przez duchowieństwo i lud; potem przybierał rozmaite formy. Od czasu dekretu Mikołaja II. z r. 1059 prawo wyboru papieża ma kolegjum kardynałów. W r. 1274 zostało w tym celu przepisane k o n k l a w e (ob.). Od r. 1904 obowiązuje podwójne skrutynjum.

Papilio (łac.), motyl; według Lineusza rodzaj motyli obejmujący wszystkie pałkorożne, obecnie tylko jeden rodzaj, do którego należy paź królowej i żeglarz. Por. Papilionidae.

Papilionaceae. Kwiat gat. Lotus.

Papilionaceae (m o t y l k o w e), rodzina roślin dwuliściennych, należąca do Rosales, rośliny drzewiaste lub zielne, o liściach złożonych, bez przylistków. Kwiaty zawsze grzbieciste, zebrane często w grona, kłosy i t. d. Korona 5-dzielna, wolnopłatkowa, pręcików zwykle 10, z tych wszystkie wolne lub zrośnięte nitkami, albo też 9 zrośniętych, a jeden wolny, słupek górny, owocem strąk. Liczne rodzaje na całej kuli ziemskiej: Lupinus, Cytisus, Trifolium, Medicago, Lotus, Astragalus, Vicia, Lathyrus, Pisum, Phaseolus.

Papilionidae (p a n o s z e), motyle, należące do Rhopalocera, obie płcie mają silnie rozwinięte odnóża. Należą tu następujące rodziny: b i e l i n k i (Pieridinae), w i t e z i e (Papilioninae) i n i e p y l a k i z rodzajem Parnassius. Z najbarwniejszych tropikalnych należy tutaj: Papilio aristolochiae F. i P. polymnestor parinda Cram. oraz Troides paradiseus Staud.

Papilla (łac.), każda brodawkowata wyniosłość na ciele, w szczególności brodawka piersiowa (ob. Sutki); papillaris, brodawkowy.

Papilloma (łac.-greck.), b r o d a w c z a k, guzy, narośle, wychodzące z nabłonka (brodawki skórne, kłykciny kończyste); w znaczeniu ogólniejszem także wyrośle z błon śluzowych.

Papillon, francuska rodzina drzeworytników z w. XVIII. Najważniejszy członek: Jean Michel P., (1698—1776), świetny w ornamentyce. Napisał: „Traité historique et pratique de la gravure en bois" (1766, 2 t.).

D. Papin.

Papin Denis, fizyk francuski, (1647—1712), lekarz, matematyk i wynalazca, prof. fizyki w Marburgu. Wynalazł nazwany od niego kociołek oraz machinę parową.

Papina kociołek, ob. Kociołek Papina.

Papineau Louis Joseph, polityk kanadyjski, (1786—1871), adwokat, deputowany, przywódca francuskich Kanadyjczyków, twórca powstania 1837.

Papini Giovanni, pisarz włoski, * 1881, należał do „Vociani" (ob. Prezzolini), przeszedł do futuryzmu (ob. Marinetti), następnie do katolicyzmu, od którego ostatnio odwrócił się. Główne dzieła: „24 cervelli" (1912), „Pragmatismo" (1913), „Stroncature" (1916), „L'uomo Carducci" (1918), nadto: „Il tragico quotidiano" (1900), „Parole e sangue" (1912), „Un uomo finito" (1912), „Cento pagine di poesia" (1915), „La storia di Cristo" (1921), „Ludzie winnic", „Święty Augustyn", „Gog" (1930, wyraz apostazji i skrajnego pesymizmu). Niektóre utwory P. tłumaczył Winc. Rzymowski (od r. 1921).

Papinian Leopardus, architekt włoski w XVI. w., pracował w Polsce jako architekt wojenny za czasów Stefana Batorego.

Papinianus Aemilius, najsławniejszy prawnik rzymski * ok. 140 po Chr., zamordowany z rozkazu Caracalli (ob.) r. 212. Główne dzieła: 37 ksiąg „Quaestiones" i 19 ksiąg „Responsa", które w wyjątkach weszły w justyniańskie pandekta.

Papinka (staropol.), przysmak, delikates; stąd p a p i n k a r z, pieszczoch, niewieściuch.

Papio, p. Pawjany.

Papirius (pierwotnie Papisius), rzymski ród plebejski, później też patrycjuszowski.

1. Inicjator rzekomego najstarszego zbioru praw królewskich (Ius Papirianum).

2. Lucius P. Cursor, kilkakrotnie konsul i dyktator, główny bohater wojny samnickiej (326—304 prz. Chr.), znany ze starorzymskiej surowości.

3. Caius P. Carbo, zwolennik Grakchów, członek komisji dla podziału roli, uchodził za winnego nagłej śmierci Scypiona (129), jako konsul 120 przeszedł do partji senatu, oskarżony przez L. Liciniusa Crassusa o udział w rozruchach grakchańskich, zabił się lub uszedł.

4. Caius P. Carbo Arvina, syn poprz., w 89 prz. Chr. jako trybun ludu z M. Plautiusem

Silvanusem przeprowadził prawo (lex Plautia Papiria), przyznające obywatelstwo rzymskie wszystkim Italikom po rz. Pad, którzy się zgłoszą w przeciągu dni 60. W r. 82 został zamordowany z rozkazu Marjusza młodszego.

Papirologja (grecko-łac.), nauka, która powstała w 1788 r., rozwinęła się szczególnie od 1877 roku, zajmuje się tekstami zachowanemi na starożytnych zwojach papirusowych (ob.). W ścisłem słowa znaczeniu p. obejmuje tylko „papyri" hellenistycznej oraz rzymskiej epoki, pisane najczęściej po grecku, rzadziej po łacinie lub w innym języku (III. w. prz. Chr. — VII. w. po Chr.). Zakres p. rozszerzył się znacznie przez to, że zajęła się również napisami na skorupkach glinianych (ostraka), tablicach drewnianych, woskowych i t. p.

Papirus, ob. Papirologja i Papirusowe zwoje.

Papirusowe plany, staroegipskie, kolorowe plany grobowców, ogrodów i kopalni, sporządzone na papirusie.

Papirusowe zwoje, materjał piśmienny, produkowany z łodygi papirusu, rozpowszechniony w Egipcie przez 4 tysiąclecia, aż do X. w. po Chr. Łodygę rośliny krajano na cienkie pasy, te układano na drewnianej, posmarowanej klejem desce, następnie układano na nich warstwę pasów w kierunku poprzecznym, poczem cały materjał, częstokroć pokaźnej długości, gładzono pumeksem i poddawano suszeniu. „Papyrus Harris" w Londynie dochodzi do długości 40 m, „papyrus Ebers" w Lipsku ma 20 m. P. zwijano w rulony, zwoje (volumen). Znajdywano je często w grobowcach obok mumij, ale najwięcej w rumowiskach w Arsinoe, w Fajum i w Oxyrhynchos. P. greckie i rzymskie zawierały częścią utwory literackie, częścią dokumenty z życia publicznego i prywatnego (por. tabl. Paleografja (2)). Na sprawy religijne rzucają pewne światło t. zw. „papirusy czarodziejskie". Do najbardziej znanych p. należą „papirus Prisse" (kodeks moralny, wyd. Paryż 1847), „księga umarłych" i „papirus Ebersa" o treści medycznej. Na tej drodze zachowały się bardzo ważne, nieraz uważane za przepadłe, utwory literatury greckiej, jak np. Arystotelesa „Ustrój Aten", część jambów mimicznych Herondasa, utwory Bakchylidesa, ułamki z komedji Menandra. — Obok egipskich, zasługują jeszcze na uwagę napół zwęglone papirusy „Herkulanejskie" w ilości około 2.000 sztuk, zawierające głównie pisma greckich filozofów ze szkoły Epikura, przedewszystkiem Philodemosa.

Paplika, jaskinia z naciekami przy wsi Abaliget w komitacie Baranya (Węgry), głęboka 950 m, w dolnej części zalana wodą, ze znaleziskami paleolitycznemi.

Popłoński Jan, pedagog i językoznawca polski, (1819—1885), od r. 1864 profesor gramatyki porównawczej w warszawskiej Szkole Głównej, oprócz rozpraw w czasopismach polskich i rosyjskich, oddzielnie wydał przekład kroniki słowiańskiej Helmolda (1862).

Pappataci choroba (pappataci gorączka), choroba zakaźna, występująca w ciepłych krajach; przebiega pomyślnie, dotyka szczególnie podróżujących obcokrajowców, podczas gdy tubylcy są przeważnie na nią odporni. Zaczyna się gwałtownemi dreszczami, wysoką gorączką, bólami głowy, tułowia i odnóży, przygnębieniem i zwykle biegunkami. Gorączka trwa najwyżej 7 dni, biegunki do kilku tygodni. Czasem występuje nawrót choroby po 2—6 dniach lub tygodniach, lecz o znacznie słabszem natężeniu. Przebycie tej choroby pozostawia odporność na nią na całe życie. Z a r a z e k nieznany, przenoszą ją komary (Phlebotomus papatacii Grassi). L e c z e n i e objawowe. Zapobieganie jak przy malarji (ob.).

Pappenheim, hrabiowski ród niemiecki, osiadły w Bawarji, od 1193 piastował dziedzicznie urząd marszałków Rzeszy, za który został 1815 odszkodowany dobrami nad rz. Saar.

Pappenheim Gottfried Heinrich, hr., wódz cesarski, (1594—1632), służył w armji polskiej i bawarskiej, walczył 1620 pod Białą Górą, został dowódcą pułku kirasjerów („Pappenheimer"), dowodził hiszpańską konnicą we Włoszech 1623—26, brał udział 1631 w zdobywaniu Magdeburga, spowodował klęskę Tilly'ego pod Breitenfeld, po bitwie pod Lützen osłaniał odwrót Wallensteina i został przytem śmiertelnie ranny pod Lipskiem.

Pappos (P a p p u s), matematyk grecki w III. w. po Chr. w Aleksandrji. Dzieło jego zawiera wiele twierdzeń matematyków starożytnych, a także jego własne odkrycia, przedewszystkiem z teorji krzywych stożkowych.

Paprocie (Filicales), gromada paprotników (ob.), rośliny zielne, rzadziej drzewiaste, o słabo rozgałęzionym pniu i dużych, wielokrotnie pierzasto złożonych liściach, zamłodu zwiniętych; na spodniej stronie liści tworzą się spory. Rosną przeważnie w strefie gorącej (na 4500 znanych rodzajów, 3600 w strefie gorącej) jako p. drzewiaste lub epifyty, w umiarkowanej mają pęd podziemny (kłącze). Wiele p. dostarcza środków leczniczych.

R o z w ó j p. odbywa się w dwu generacjach, różniących się zupełnie od siebie. Ulistniona paproć jest p o k o l e n i e m b e z p ł c i o w e m (sporofyt), które na wszystkich liściach lub też tylko na pewnych, charakterystycznie wykształconych, wytwarza zarodniki cz. spory. Z zarodnika rozwija się p r z e d r o ś l e (prothallium), przeważnie sercowate, wielkości paru cm, przytwierdzone do podłoża zapomocą chwytników (ob.), lub też jest bezzieleniowe i wówczas żyje pod ziemią symbiotycznie z grzybem. Przedrośle jest p o k o l e n i e m p ł c i o w e m; na niem rozwijają się narządy rozrodcze: żeńskie (a r c h e g o n i a), które są utworem flaszkowatym, zanurzonym w tkance przedrośla, z której wystercza tylko szyjka, podczas gdy część brzuszna wraz z zawartem w niej jajem tkwi w tkance. Komórki szyjkowe dojrzałego archegonium rozstępują się, pozwalając wniknąć plemnikom opatrzonym witkami (spermatozoidy). Męskie organa rozrodcze (a n t h e r i d i a) przedstawiają się jako półkuliste wypuklenia tkanki przedrośla, wewn. rozwijają plemniki śrubowato skręcone. Zapłodnienie tylko w tym wypadku możliwe, gdy na przedrośle padnie kropla wody, w której poruszają się plemniki, zwabiane chemotaktycznie przez wydzielinę szyjki.

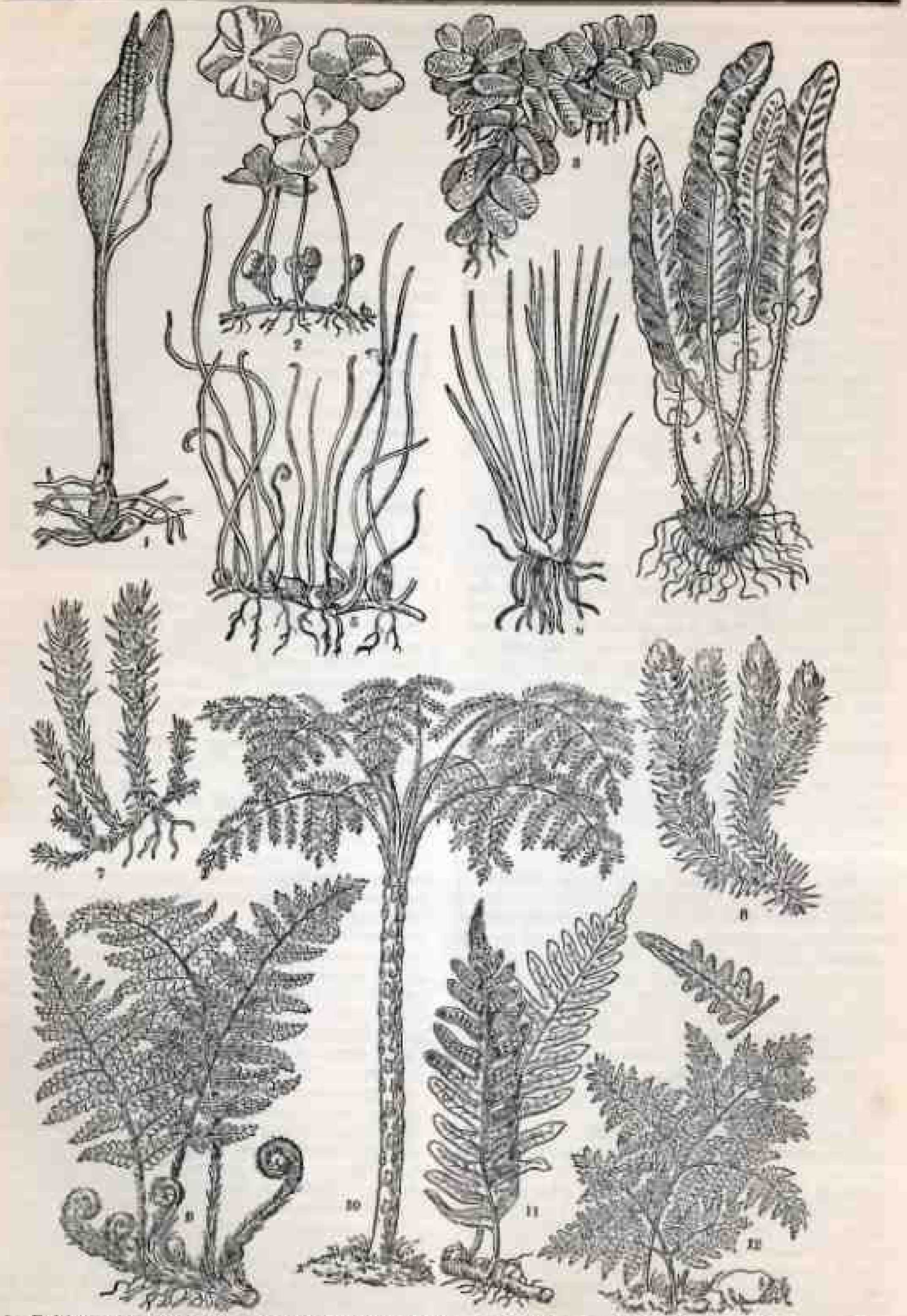

1. Ophioglossum vulgare. 2. Marsilia quadrifolia. 3. Salvinia natans. 4.Scolopendrium vulgare. 5. Pilularia globulifera. 6. Isoetes lacustris. 7. Selaginella selaginoides. 8. Lycopodium selago. 9. Aspidium (Nephrodium) filix mas. 10. Alsophila armata. 11. Polypodium vulgare. 12. Pteridium aquilinum.

Budowa anatomiczna. Obok tkanki parenchymatycznej występują tkanki przewodzące, które u wielu rodzajów łączą się pod postacią wiązek w stele, które otacza tkanka sklerenchymatyczna. Na skórce znajdują się charakterystyczne łuski (palene), które chronią pączki. Kształt liści rozmaity: rzadko prosty, zwykle liście są wielokrotnie pierzaste. Liście służą do asymilacji oraz do tworzenia zarodników. U niektórych p. podział ten jest wyraźny, wykształcają się obok liści asymilujących, zarodnikujące, lub też część liścia tworzy spory. Zarodniki tworzą się w sporangiach (zarodniach). Każde sporangium produkuje z paru komórek macierzystych wiele spor. Ściana zarodni posiada szereg grubościennych komórek, ułożonych w kształcie pierścienia (annulus); w miejscu zwanem stomium ściana pęka, dzięki hygroskopijnym ruchom pierścienia, wysypując zarodniki. P. dzielą się na: Eusporangiatae i Leptosporangiatae. Do Eusporangiatae zaliczamy: 1) Marattiaceae, pochodzące z strefy tropikalnej, o bulwiastych pniach. Należą tutaj rodzaje: Marattia, Angiopteris, Archangiopteris i in. 2) Ophioglossaceae, z rodzajami Ophioglossum, Botrychium, rozpowszechnione tak w strefie ciepłej jak i umiarkowanej.

Do Leptosporangiatae zaliczamy dwa rzędy: Filicines, o zarodnikach jednakowych i Hydropterides, o zarodnikach różnorakich.

I. Filicines obejmują następujące rodziny: 1) Hymenophyllaceae, 2) Zyanthaceae, 3) Polypodiaceae, do których należą przeważnie europejskie paprocie, 4) Gleicheniaceae, 5) Schizaeaceae, 6) Osmundaceae.

II. Hydropterides, paprocie wodne o różnorodnie wykształconych organach liściowych, z rodzinami: 1) Marsiliaceae, rosnące na miejscach mokrych, łodyga pełzająca, 2) Salviniaceae, pływające po powierzchni wody.

Kopalne p. spotykamy już od dewonu, największy swój rozwój osiągnęły w karbonie. Opisywane pod nazwą Cycadofilices stanowią przejście od paprotników do nagozalążkowych.

Paprocka Marja (pseud. Znicz), pisarka polska, (1871—1896), autorka obrazów psychologicznych i powieści z życia sfer arystokratycznych: „Fałszywe dźwięki" (1896), „Uśmiech życia" (1897).

Paprocki, 1. Bartosz, pisarz pol., (1543 albo 1540—1614), rodem z Mazowsza, występował w życiu publicznem jako stronnik Zborowskich i Habsburgów a przeciwnik Zamoyskiego, przeciw któremu pisał paszkwile. Po bitwie pod Byczyną przeniósł się do Czech, gdzie otrzymał 1598 indygenat, zaczął pisać po czesku i pozostawał na żołdzie cesarza Rudolfa. Przed śmiercią wrócił do Polski. Spuścizna literacka P. jest bardzo rozległa i różnorodna. Najbardziej wartościową jej część stanowią dzieła heraldyczne: „Herby rycerstwa polskiego" (1582, nowe wyd. 1858), oraz pisma heraldyczno-genealogiczne w języku czeskim; pisał również wiersze satyryczne i moralizatorskie: „Dziesięcioro przykazanie mężowe" (1575), „Koło rycerskie" (1576, wyd. krytycz. 1903), „Próba cnót dobrych" (1595), traktaty polityczne: „Król" (1578), „Hetman" (1578), „Senator" (1579) i paszkwile: „Upominek albo przestroga zacnemu Narodowi Polskiemu" (1587), „Pamięć nierządu w Polsce przez dwie frakcje uczynionego" (1588, nowe wyd. 1900).

2. Franciszek, historyk i pedagog polski, (1723—1790), 1740 wstąpił do zakonu jezuitów w Połocku, wykładał filozofję w Warszawie i Wilnie, później został kierownikiem szlacheckich konwiktów w Wilnie i Kamieńcu, dziekanem katedry inflanckiej i kanonikiem łowickim. Z licznych prac wymienić należy: „Wiadomości o Księstwie Kurlandzkiem i Semigalskiem" (1759), „Historja polska" (1766), „O sprawie rycerskiej polskiej" (2 t., 1776) i i.

3. Teodor, księgarz i wydawca warszawski z drugiej poł. XIX. w., wydał „Podręcznik księgarski" (1896), w l. 1882—86 redagował „Wiadomości bibliograficzne warszawskie".

Paprotnik, p. Aspidium.

Paprotniki (Pteridophyta), podtyp roślin wielokomórkowych, należący do Arhegoniatae; w przeciwstawieniu do mszaków (ob.), od których są wyżej uorganizowane, posiadają wykształcony korzeń, łodygę i liście, oraz system przewodzący, składający się z prawdziwych wiązek. Zmiana generacyj różni się tem od mszaków, że pokolenie płciowe jest zbudowane prosto, plechowato (prothallium, przedrośle), na niem rozwijają się archegonia (rodnie) i antheridia (plemnie). Z zapłodnionego jaja, które pozostaje w archegonium, rozwija się zarodek (embryo), który daje pokolenie zarodnikonośne (sporofyt), zróżnicowane na korzeń, pęd i liście. To ulistnione pokolenie produkuje na drodze bezpłciowej zarodniki (spory), które rozwijają się w prothallia. Prothallium posiada w swych komórkach połowę garnituru chromosomowego (pokolenie haploidalne), sporofyt podwójną ilość chromosomów (pokolenie diploidalne). Przed tworzeniem się spor w komórkach macierzystych następuje redukcja chromosomów. Liście zarodnikonośne noszą nazwę sporofyli, czasem są ułożone na samym końcu pędu, tak, że robią wrażenie kwiatu. U niektórych (np. Selaginelleae) wykształcają się różnej wielkości spory: makro- i mikro-spory, z których jedne dają przedrośla czysto żeńskie, inne męskie. Z heterosporowych p. rozwinęły się rośliny kwiatowe. P. dzielą się na paprocie, skrzypy i widłaki.

Papryka, p. Capsicum.

Paprzyca, część składowa żaren; poprzeczka drewniana lub metalowa, umieszczona na górnym końcu osi pionowej, przechodzącej przez kamień dolny; wspiera się na niej górny kamień żaren. P. też Młynarstwo.

Papua, terytorjum na Nowej Gwinei.

Papua, wielka zatoka u płd.-wsch. wybrzeży Nowej Gwinei.

Papua, grupa wysp u płn.-zach. wybrzeży Nowej Gwinei, należąca do holend. rezydentury Ternate, ma 8.566 km^2 i 15.000 mieszk. (Papuasi i Malajowie). Wszystkie wyspy (Waigeu, 3.223 km^2; Salwati, 1.685 km^2; Misol 1.751 km^2 i i.) są górzyste i silnie zalesione.

Papuasi, ludność Nowej Gwinei i najbliższych wysp, o charakterystycznej, czarno-brunatnej skórze i kręcących się włosach. Zajmują się rybołówstwem, myślistwem, uprawą roli (otrzymywanie sago). Jako broni używają łuków, strzał, włóczni, maczugi; dziś jeszcze polują na głowy ludzkie, jadają ludzkie mięso. Wierzą w demony i duchy przodków, obawiają się czarów.

Papuć (tur. pabucz, pers., papusz), rodzaj pantofli.

Papugi (Psittaci), rząd ptaków. Należą tu ptaki średniej wielkości, o silnej budowie ciała, dziobie krótkim, grubym, silnym, zakrzywionym w hak, przyczem szczęka górna jest dłuższa od dolnej. Nasadę dzioba pokrywa woskówka. Nogi krótkie, silne, służą jako narząd chwytny oraz do łażenia po drzewach. Język gruby i mięsisty, tępo zakończony. Upierzenie często bardzo barwne. Są to ptaki ruchliwe, hałaśliwe, żyją nadrzewnie, towarzysko, żywią się przeważnie nasionami i owocami, także owadami, w plantacjach wyrządzają nierzadko znaczne szkody. Gnieżdżą się w dziuplach drzew. Głos mają krzykliwy, łatwo się oswajają i uczą się naśladować głosy innych zwierząt, a także człowieka. Ojczyzną okolice międzyzwrotnikowe. Młode są gniazdownikami. Dzielimy p. na 8 rodzin: 1. Psittacidae z podrodzinami: a) Psittacinae, o krótkim, prostym i nigdy nie czerwonym dziobie, żyją w Afryce i płd. Ameryce: p. amazonka (Amazona Less.), pospolicie zwana p. zieloną, żyje w dolinie Amazonki. Najbardziej znany gatunek A. amazonica L., długości 35 cm, barwy ciemno-zielonej, łatwo się uczy wymawiać wyrazy, często hodowana w klatkach. P. popielata (Psittacus L.), odznacza się krótkim, szerokim ogonem, skrzydła długie, kończyste. P. czerwonoogonowa cz. jako (P. erithacus L.), długości 31 cm, popielata, ogon szkarłatno-czerwony, zamieszkuje Afrykę, (żyjąc w dziuplach drzew. Jest to najpojętniejsza ze wszystkich p. b) Papuziki (Conurinae), odznaczają się silnie zakrzywionym dziobem, z boku ścieśnionym, ogonem długim, stopniowanym i klinowanym. Zamieszkują dorzecze Amazonki. P. mniszka (Myopsittacus monachus Bodd), długości 27 cm, barwy oliwkowo-zielonej, pospolita w Paragwaju. Papuzik (Conurus Kuhl), ma silnie zakrzywiony dziób. Papuzik złotogłowy (C. carolinensis L.), 32 cm długości, żółtawo-zielony, spodem jaśniejszy, na czole i policzkach pomarańczowy. Dzisiaj prawie wytępiony. Największe i najpiękniejsze z p. to ary (Ara Cuv.). Zamieszkują Amerykę płd. i środkową, żywią się pokarmem roślinnym, na plantacjach wyrządzają znaczne szkody. Makao, arakanga (A. macao L.), szkarłatno-czerwona, długości 86 cm. c) Papugi szlachetne (Palaeornithinae), o silnym, wysokim, błyszczącym, zwykle czerwonym dziobie. Znany rodzaj Agapornis Selby żyje w Azji, Afryce, Ameryce i Australji. A. roseicollis Vieill. zamieszkuje płd. Amerykę, dochodzi długości 17 cm, ulubiony ptak pokojowy, rozmnaża się w niewoli, podobnie jak i A. cana Gm. P. szlachetne (Palaeornis Vig.) należą do najpiękniejszych, dochodzą wielkości naszej kawki. P. obrożna (P. torquatus Bodd.), do 40 cm długości, całkiem zielona z półobrożą różową na karku. Żyje w Azji płd. oraz w Afryce. Wyrządza w gospodarce człowieka nieraz znaczne szkody. Papużki (Loriculus Blyth) posiadają słaby dziób, nogi krótkie i silne, upierzenie gęste, o żywo zielonej barwie, czerwone, żółte lub niebieskie plamy na głowie i podgardlu. Żyją od Cejlonu aż po Malabar i od półwyspu Malajskiego aż po Nową Gwineę. Gnieżdżą się w dziuplach drzew, w czasie spoczynku i snu zwieszają się głową nadół. W Europie rzadkie, giną. P. uwieńczona (L. galgulus L.), wielkości wróbla, na Borneo, Sumatrze.

2. Lori (Loriidae), drobne papugi z językiem przystosowanym do zlizywania nektaru z kwiatów, żyją w Australji, na Nowej Gwinei, na archipelagu Malajskim i Polinezyjskim. Lora (Lorius Vig.), o budowie wysmukłej, połyskującem ubarwieniu, dziobie żywo pomarańczowym lub czarnym, nogach ciemnych. L. czarnołbiata (L. domicella L.), żyje w Indochinach i na Borneo, często przywożona do Europy. Trichoglossus novaehollandiae Gm., o ubarwieniu pstrem, wielkości 30 cm, żyje w Australji, wpobliżu jezior i rzek, mięso bardzo smaczne, niewolę doskonale wytrzymuje.

3. Papużeczki właściwe (Nasiternidae), najmniejsze przedstawicielki p., żyją na Nowej Gwinei i wyspach sąsiednich. Z najważniejszych: papużeczka karliczka (Nasiterna pygmaea Q. G.), zwierzchu zielona, spodem żółtawa, na czole i policzkach ruda. Tryb życia mało znany.

4. Cyclopsittidae, jeszcze mniej znane od poprzednich, trochę od nich większe, zamieszkują Australję, Nową Gwineę i sąsiednie wyspy.

5. Papuzie (Platycercidae), austral. papugi, w niewoli giną. Papuzia (Platycercus Vig.), ze znanym gatunkiem p. prześliczna (P. eximius Shaw.), wielkości drozda, zwierzchu czarna, poza tem ciemno-czerwona, brzuch złoto-żółty, żyje na Nowej Walji i Tasmanji. P. korella (Calopsitta novaehollandiae Gray.), wielkości drozda, o ubarwieniu pstrem, żyje we wnętrzu Australji, niewolę znosi doskonale. P. falista (Melopsittacus undulatus Shaw), do 25 cm długości, często trzymana w klatkach. W ojczyźnie żyje towarzysko, gnieździ się w dziuplach drzew, żywi się nasionami, zamieszkuje wnętrze Australji. Papużka pieszka (Pezoporus Illig.), zwierzchu czerwona, ze spodu żółtawo-zielona, zamieszkuje Australję płd. z wyjątkiem Tasmanji, żyje wyłącznie na ziemi, dobrze biega, żeruje w nocy. Mięso bardzo smaczne.

6. Kakadu (Cacatuidae), p. o silnie rozwiniętym czubie na głowie, który ptak dowolnie może zwijać i rozwijać. Skrzydła długie, ogon krótki. Żyją od Filipin aż do Nowej Zelandji i od wysp Małosundzkich do wysp Salomońskich, przeważnie w lasach wilgotnych i błotnistych. Łatwo się oswajają, odznaczają się doskonałą pamięcią. K. inka (Cacatua leadbeateri Vig.), o białem upierzeniu, miejscami różowo nalecianem, czub czerwony, przy nasadzie żółtoplamisty, na końcu biały. Z innych należy wymienić: C. sulfurea Gm., C. roseicapilla Vieill.

7. Nestory (Nestoridae), zamieszkują Nową Zelandję i Nową Gwineę, odznaczają się delikatnym dziobem, którego nasadę otacza woskówka. Trzy gatunki rodzaju Nestor Less. zamieszkują lasy do 2000 m wysokości. Nestor kea (N. notabilis J. Gd.), barwy oliwkowo-zielonej, żyje od 1500 m do 2000 m. Żywi się pokarmem mięsnym, do czego ma przystosowany dziób.

8. Papużki nocne czyli sowie (Stringopidae) odznaczają się miękkiem upierzeniem, żyją w Australji. Jedyny gatunek jedynego rodzaju papużka kakao (Stringops habroptilus Gray), przypomina sowę. Żyje w górach Nowej Zelandji.

Papuk (Papok), odosobnione pasmo górskie w Chorwacji, na płn. od Požegi, zbudowane ze skał krystalicznych, przykrytych osadami jury i kredy. Najwyższe szczyty: Brezovopolje (984 m), Papuk (953 m) i Crni Vrh (865 m).

Papula (łac.), grudka, guzek, małe, czerwone wyniosłości na skórze i błonach śluzowych wielkości ziarnka prosa do ziarnka soczewicy, spotykane w chorobach skórnych, najczęściej w kile.

Papuzia choroba (psittacosis). Papugi, cierpiące na krwotoczny nieżyt jelit z powiększeniem śledziony, mogą wywołać u człowieka ciężkie, podobne do tyfusu schorzenie. Wyhodowany przez Nocarda 1892 zarazek jest biologicznie i morfologicznie podobny do bakterji paratyfusu B, jednak rola tego zarazka nie jest jeszcze dokładnie zbadana. P. ch. może przebiegać u człowieka pod postacią nietypowego zapalenia płuc i kończy się często śmiertelnie.

Papyrolit, masa do wykładania podłóg, podobna do ksylolitu (ob.).

Papyrus antiquorum (papyrus L.), p. Cyperus.

Par, ob. Parowie.

par excellence (franc.), przedewszystkiem, właściwie, w najprawdziwszem tego słowa znaczeniu.

par force (franc.), gwałtem, przemocą.

Par nobile fratrum (łac.), „para szlachetnych braci" (ironicznie), cytat z Horacego, „Satyry" (II, 3, 243).

par ordre (franc.), na rozkaz.

Para, ciało gazowe, wytwarzające się z cieczy przez ogrzanie tejże; p. można skroplić przez zastosowanie odpowiedniego ciśnienia, podczas gdy warunkiem skroplenia gazu jest poprzednie jego oziębienie poniżej temperatury krytycznej. Wprowadziwszy pewną masę cieczy do próżni Toricellego, wytworzonej w długiej do 2 m rurze, dającej się zanurzać lub wysuwać z głębokiego zbiornika rtęci, spostrzeżemy, że część cieczy zamieni się na p., a słup rtęci, równoważący ciśnienie atmosferyczne obniży się. Tę różnicę ciśnień nazywamy prężnością p., znajdującej się nad rtęcią i cieczą. Zwiększanie lub zmniejszanie objętości, jaką wypełnia p., pociąga za sobą tylko wyparowanie części cieczy lub skroplenie częściowe p., wysokość słupa rtęci pozostaje niezmieniona, dopiero zmiana temperatury powoduje zmianę wysokości tegoż. Wnioskujemy z tego, że prężność p. w równowadze z cieczą, czyli p. nasyconej zależy tylko od temperatury. Skoro powiększymy objętość tak, że ciecz wyparuje całkowicie, p. zachowuje się już inaczej, dalsze powiększenie objętości powoduje zmniejszenie prężności p., która zachowuje się tak jak gaz. Taką p. nazywamy p. nienasyconą, dla zaznaczenia, że w przestrzeni tej zmieściłoby się jeszcze więcej p. lub p. przegrzaną, ponieważ ten sam stan można uzyskać przez odpowiednie podwyższenie temperatury. Parowanie cieczy z powierzchni odbywa się w każdej temperaturze, z wnętrza cieczy p. wydobywa się dopiero wtedy, gdy jej prężność zrówna się z ciśnieniem zewnętrznem, co następuje w temperaturze wrzenia. — P. również art. Parowanie.

Para (z pers. pâreh, „kawałek"), turecka stopa rachunkowa po 1/40 piastra lub gersza = 3 aspry = trochę więcej jak 1 grosz; w Serbji 1 p. = 1/100 dynara = 1,7 gr.

Pará, rzeki w Brazylji, ob. Parana i Pará (stan).

Pará (Grão Pará), stan w Brazylji z 1,150.000 km^2 i 1,260.344 mieszk., obejmuje głównie aluwjalne obszary dorzecza Amazonki, na płn. od nogi gór Tumuc-Humac i góry Acaray (1250 m), a na płd. sięga po krawędź wyżyny Centralnej. Amazonka przyjmuje tu dopływy: Tapajóz i Xingu i jest połączona kanałem z Rio Pará (dolny Tocantins). Wnętrze kraju jest pokryte puszczami, a wsch. część stepem. Klimat jest gorący średnio 20°—30° i wilgotny. Wśród ludności przeważają Indjanie. Wywozi się kauczuk, kakao, orzechy Pará i skóry. Kolei ma stan 330 km, zresztą w komunikacji główną rolę odgrywają rzeki Amazonka i Tocantins.

Stolica P. (Nossa Senhora de Belém), leży naprzeciw wyspy Marajó, na prawym brzegu estuarjum Pará, 138 km od Atlantyku i ma 302.000 mieszk., dobry port i znaczny handel, stanowi bowiem bramę wpadową do dorzecza Amazonki. Miasto założyli Portugalczycy w 1615.

Para... grecki przyimek, oznacza: przy, koło, opodal i t. p. W chemji służy do określenia położenia dwóch podstawników w rdzeniu benzolowym, np. dwubromobenzol zawierający atomy bromu przy węglach 1 i 4, określa się jako para-dwubromobenzol.

Para sił, układ dwóch równych i równoległych, lecz przeciwnie skierowanych sił, działających na ciało sztywne. P. s. powoduje obrót ciała koło osi prostopadłej do płaszczyzny, w której leży p. s. Moment p. s. wyraża się iloczynem z siły i odległości sił od siebie. P. s. można zastąpić przez inną o równym i tak samo skierowanym momencie, można ją zrównoważyć tylko przez inną p. s. o równym jej, ale przeciwnie skierowanym momencie, natomiast nie można jej zrównoważyć jedną tylko siłą.

Parabanowy kwas NHCO. CO. NHCO, powstaje z kwasu moczowego lub alloksanu pod wpływem kwasu azotowego.

Parabaza (greck.), ob. Chór.

Parabioza (greck.), nazwa na sztucznie przeprowadzony zrost (połączenie) dwu zwierząt. Przy transfuzji krwi przejściowa p. istnieje i u człowieka.

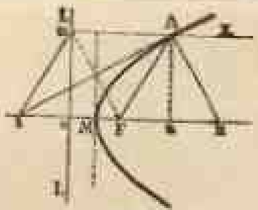

Parabola.

Parabola (greck.), 1. Jedna z krzywych stożkowych. P. jest miejscem geometrycznem punktów jednako odległych od prostej L L (ob. rys.), zw. kierownicą i punktu F zwanego ogniskiem p., t. j. takich punktów A, że Aα = A F. Punkt M powstały przez przecięcie p. prostą, przechodzącą przez ognisko F i do kierownicy LL prostopadłą, nazywa się wierzchołkiem p. Jeśli umieścimy początek układu współrzędnych w M, a oś x-ów skierujemy od M do F, to równanie p. będzie $y^2 = 2px$, gdzie p jest długością odcinka O F, czyli parametrem p. P. można otrzymać, przecinając stożek kołowy płaszczyzną równoległą do tworzącej stożka. Ciało ciężkie rzucone w próżni porusza się po p. — 2. Przypowieść z potocznych zdarzeń, kryjąca głębszą prawdę życiową lub naukę moralną; podobieństwo, porównanie; w twórczości poetyckiej Cyprjana Norwida używany przez poetę termin zbliża się do pojęcia symbolu.

Parabolanie, bractwo kościelne z V. w. w Aleksandrji, które się opiekowało chorymi.

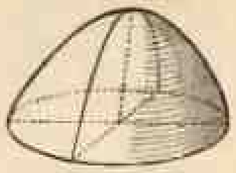

1. Paraboloida eliptyczna.

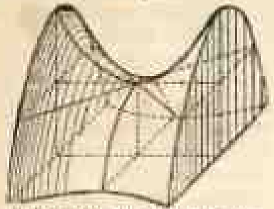

2. Paraboloida hiperboliczna.

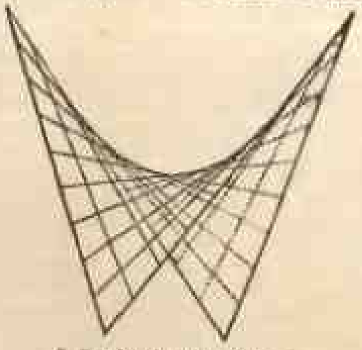

3. Paraboloida hiperboliczna.

Paraboloida (greck.), jedna z powierzchni drugiego rzędu. Rozróżniamy 1) p. eliptyczne, mające tę własność, że płaszczyzny, przechodzące przez oś, przecinają je wzdłuż elips oraz 2) p. hiperboliczne, które przy przecięciu płaszczyzny dają parabole lub hiperbole, lub też 2 proste. Ponieważ prosta może leżeć na p. hiperbolicznej, zaliczamy te ostatnie do powierzchni prostolinjowych. Najprostszym przykładem p. eliptycznej jest p. obrotowa, powstała przez obrót paraboli dookoła osi.

Paracatú, miasto w stanie Minas Geraes (Brazylja) z 30.000 mieszk.

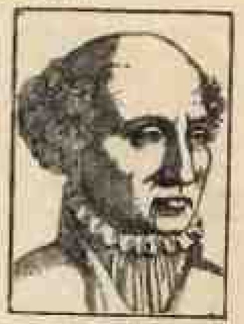

Paracelsus.

Paracelsus (Philippus, właśc. Aureolus Theophrast Bombast von Hohenheim), szwajcarski lekarz, przyrodnik, filozof i teolog. (1493—1541), studjował w Niemczech, Italji, Francji, stopień doktora otrzymał w Ferrarze, przewędrował całą Europę. Wykonywał będącą wówczas w pogardzie praktykę chirurgiczną, przejściowo osiadł w Salzburgu, potem w Strassburgu, gdzie swemi wykładami zdobył sławę; 1526 został lekarzem miejskim i profesorem w Bazylei. — Jego wielkie znaczenie polega na zaciętej walce (w praktyce i licznych pismach) z teorją humoralną (ob., por. też Medycyna). Teorji tej przeciwstawiał krytyczne spostrzeganie zjawisk w przyrodzie (experimentum cum ratione). W procesach chemicznych szukał wyjaśnienia dla rozmaitych zjawisk, rozgrywających się w organiźmie, które pojmował witalistycznie. Naukę o lekach wzbogacił wprowadzeniem środków chemicznych.

Paracentesis (greck.), przebicie, przekłucie. Zabieg stosowany celem usunięcia płynu lub gazu z jakiejś jamy ciała lub narządu, n. p. z jamy brzusznej, z opłucnej, pęcherza moczowego, przedniej komory oka, błony bębenkowej ucha.

Parachordalia, chrząstki przystrunne, leżące po obydwu stronach struny grzbietowej (chorda dorsalis) w zarodku.

Parachronizm (greck.), tyle co anachronizm (ob.).

Paracusis (greck.), fałszywe odbieranie wrażeń słuchowych (tony za wysokie, za niskie, za silne, za słabe, z fałszywego kierunku). P. Willisiana, polepszenie słuchu wśród hałasu.

Paracyesis (greck.), pozamaciczna ciąża (ob.), por. Ciąża.

Parada, 1. w wojsku popularne określenie uroczystego wystąpienia wojska (p. Przegląd wojsk), 2. w szermierce nadstawienie własnej broni w ten sposób, że zsuwa się po niej broń przeciwnika, odsłaniając tegoż przed równoczesnem natarciem, 3. w jeździe konnej zatrzymanie na miejscu; półparada, przejście do wolniejszych chodów.

Paradidymis (greck.), część jądra (ob.), pochodząca z pranercza, składa się z kanalików poplątanych w węzeł.

Papugi.

1. Ara błękitna. 2. Papuga czerwonoogonowa. 3. 4. Papugi szlachetne. 5. Papuzia prześliczna. 6. 7. Papugi grubodziobe. 8. Papuga amazonka. 9. 10. Kakadu inka.

Paradiseidae, ob. Rajskie ptaki.

Paradiso, Gran, szczyt w Alpach Graickich (Włochy), wys. 4.061 m.

Paradoks (z greck. paradoxon, „wbrew mniemaniu"), niezwykłe twierdzenie, sprzeczne (czasem tylko pozornie) z powszechnie uznanemi zasadami.

Paradoxides, rodzaj, należący do trylobitów (ob).

Paradoxurus, p. Łaskun jawański.

Paradyż, miejscowość w powiecie międzyrzeckim, W. Ks. Poznańskie, słynna ongiś klasztorem cystersów, z którego wyszli znani teologowie Jakób i Piotr z Paradyża.

Paradyż Marji, klasztor Kartuzów na Pomorzu, założony w XIV. w. przez księcia pomorskiego Mestwina.

z Paradyża Jakób, prof. teologji i prawa kanonicznego na Uniwers. Jag. w XV. w. Pochodził z klasztoru cystersów w Paradyżu. 1431 przeprowadził z innymi profesorami krakowskimi na zamku w Krakowie dysputę z husytami, brał udział w soborze bazylejskim wraz z Mikołajem z Kozłowa i Sędziwojem z Czechla. Zostało po nim pismo: „Determinationes Theologicae de Concilio super Papam" (rękopis w Bibljotece Jagiel.). Monografję napisał ks. dr. Jan Fijałek.

Paraesthesia (greck.), zboczenie czucia, chorobowo zmienione wrażenia czuciowe, jak mrowienie, ziębienie i t. d.

Parafa (z franc.), skrócony podpis, znak zamiast podpisu. — *Parafowanie* projektów dokumentów przez uczestników (np. przy umowach międzynar.) stanowi istotny warunek ich ważności; rozstrzygający podpis otrzymują dokumenty już ostatecznie wykończone.

Parafazja (greck.), zamiana wyrazów w mowie, mówienie zamienne, przyczem w miejscu zgłosek lub całych wyrazów wymawiane są zgłoski lub wyrazy niewłaściwe.

Parafina, mieszanina wyższych węglowodorów szeregu parafinowego, otrzymywana przy przeróbce rop naftowych (parafinowych), z węgla brunatnego, torfu oraz łupków bitumicznych. *Z ropy naftowej* otrzymuje się p., oziębiając poniżej 0° oleje parafinowe (ob. Olej skalny); w tej temperaturze wydzielają się węglowodory stałe w postaci krystalicznej, które po odprasowaniu na prasach filtrowych i wytopieniu składników łatwiej topniejących, rafinuje się kwasem siarkowym i odbarwnikami. W sposób powyższy otrzymana p. przedstawia się jako masa biała, bezwonna, topniejąca w ok. 50° C. — *Z węgla brunatnego* wydobywa się p. zapomocą odpowiedniej przeróbki produktów suchej destylacji (ob. Destylacja). W tym celu smołę z węgla brunatnego poddaje się wielokrotnej destylacji, przyczem otrzymuje się dwie frakcje główne: *olej surowy* i t. zw. *masę parafinową*. Ostatnią oczyszcza się zapomocą rozcieńcz., następnie stęż. kwasu siarkowego, przemywa wodą, a wreszcie ługiem sodowym. Przez oziębienie otrzymuje się t. zw. p. *surową*, którą po odprasowaniu i wytopieniu, rafinuje się odbarwnikami. — P. używa się do wyrobu świec, do napajania zapałek, do woskowania przędzy, skóry, papieru, do izolacji kabli i t. d.

Parafiny (*węglowodory nasycone*), związki chemiczne, w skład których wchodzi węgiel i wodór, odpowiadające ogólnemu wzorowi C_nH_{2n+2}. W związkach tych łączą się atomy węgla ze sobą zapomocą najmniejszej, potrzebnej do tego ilości wartościowości; reszta ostatnich wysycona jest wodorem. P. wchodzą w skład ropy naftowej, wosku ziemnego, parzelnego, gazów ziemnych i t. d. Wszystkie odznaczają się odpornością na działanie czynników chemicznych, stąd nazwa (parum affinis = mało pokrewny). Najprostszym związkiem szeregu p. jest *metan* CH_4; drugi człon stanowi *etan* C_2H_6, trzeci *propan*, czwarty *butan* i t. d.

Parafja, w znaczeniu ścisłem, prawnem, gmina kościelna, jako jednostka podstawowa w administracji kościelnej. W znaczeniu szerszem, potocznem: urząd parafjalny. *Parafjanie*, członkowie p. Obok kościoła głównego, *parafjalnego*, mogą czasem istnieć w p. kościoły *filjalne*. Obok p. znajdują się niekiedy tzw. *ekspozytury*, tzn. gminy kościelne, nie mające pełnych praw. Ekspozytura jest zwykle podległa p. głównej.

W Stanach Zjednoczonych, gdzie istnieje rozdział kościoła od państwa, ale z ustosunkowaniem się państwa życzliwem do wszystkich wyznań, życie religijno-kościelne opiera się na t. zw. organizacji parafjalnej. P. jest osobą prawną, której własność realna zapisywana jest w hipotece na imię miejscowego biskupa, i o którą oparte są różne instytucje, jak szkoły, związki, towarzystwa i t. p. Polacy na drugiej półkuli przejęli ten system, utworzyli około 1000 parafij i zorganizowali w nich życie narodowe polskie. Znaczenie więc mają p. polskie w Ameryce nietylko religijne, lecz także narodowe i społeczne.

Parafjalny kościół, pod względem prawnym pierwszy kościół na terenie parafji, obok kościołów zakonnych lub zakładowych.

Parafjalny przymus polega na tem, że członkowie gminy kościelnej (parafjanie) winni wszelkie akty kościelno-prawne załatwiać tylko u swego proboszcza. Dawny przymus bezwzględny został jednak zniesiony.

Parafonja (greck.), chorobliwy przygłos głuchoniemych. — *W muzyce* starogreckiej nazwa konsonansów: kwinty, kwarty, duodecymy, undecymy; natomiast oktawa i podwójna oktawa nazywały się *antifonja*.

Parafraza (greck.), szersze rozwinięcie myśli jakiegoś tekstu; opisanie, omówienie, przeróbka; *parafrasta*, autor p. — *W muzyce* nazwa fantazyj czyli opracowań, transkrypcyj pieśni, melodyj operowych, koncertowych, wyposażonych w bogatą figurację i ornamentykę.

Parafrenja (greck.), obłąkanie; według Kahlbauma obłąkanie w przejściowych okresach rozwoju (tu należą hebefrenja i presbyofrenja), p. Schizofrenja.

Parageneza (z greck.), występowanie minerałów obok siebie. Z zespołów minerałów można wnioskować o ich genezie; szczególnie odnosi się to do minerałów żył kruszcowych.

Parageusia (parageustia, greck.), smak opaczny, zaburzenia podmiotowe zmysłu smaku bez

zewnętrznych bodźców, występują przy porażeniach nerwu twarzowego i w histerji.

Paraglossae (łac.), przyjęzyczki u owadów, p. Owady.

Paragnejs, gnejs pochodzenia osadowego, p. Gnejs.

Paragon (z greck.), ubieganie się, konkurencja; stąd pójść z kimś w p., ubiegać się.

Paragonit, minerał, łyszczyk sodowy, p. Łyszczyki.

Paragraf (greck. „dopisany"), u starożytnych gramatyków znak do interpunkcji, celem odróżnienia osób, występujących w dramacie lub dla zaznaczenia miejsc nieprawdziwych; później w dziełach ustawodawczych i pismach naukowych numerowane według kolejności mniejsze ustępy (znak §, powstał z S [Signum], najpierw u Isidorusa z Sewilli, od XII. w. jako [illegible] lub [illegible]).

Paragrafja (greck.), wadliwe pisanie, objaw, występujący w chorobach mózgu; w miejsce słów właściwych jest wstawiane słowo inne wzgl. wyraz zniekształcony.

Paraguaná, półwysep na płn. wybrzeżu Wenezueli, połączony z lądem 35 km długim przesmykiem Istmo de Medanos, ma 60 km dług., 45 km szer., i jest górzysty.

Paraguassú, rzeka w stanie Bahia (Brazylja), długa 515 km. Łączy się pod Cachoeirą z Iacuhype i uchodzi do Bahia de Todos os Santos.

Paraguay, ob. Paragwaj.

Paragwaj (Rio Paraguay), największy dopływ Parany, długi 2.200 km, z dorzeczem 1.150.000 km². Wypływa na wyżynie Mato Grosso w Brazylji, rozlewa się w bagna de los Xarayes, przepływa Paragwaj, a od ujścia Pilcomayo tworzy granicę P. od Argentyny i po przyjęciu z prawej strony Rio Vermejo uchodzi powyżej Corrientes 3 ramionami do Parany. Żeglowny jest na 1.900 km, po San Luiz de Cáceres.

Paragwaj (Paraguay), rzeczpospolita w Płd. Ameryce, granicząca z Boliwją, Brazylją i Argentyną, między 17° 22′ i 27° 30′ płd. szer. a 54° 30′ i 62° 28′ zach. dług. geograf., z 253.100 km² pow. i 828.909 mieszk. (1926, bez płn. Chaco, spornego między P. a Boliwją).

P. leży w dorzeczu rzek Paragwaju i Parany, krainie przeważnie nizinnej i równinnej. Tylko we wsch. części P. wznoszą się wzgórza, osiągające na dziale wodnym między P. a Paraną (koło Villa Ricca) 700 m. Wzgórza te ciągną się w kierunku z płn. na płd. a budują je piaskowce i skały wulkaniczne (melafiry). Prawobrzeżne dorzecze P. zajmuje Gran Chaco.

Klimat P. jest b. ciepły (Asunción: średn. temp. stycznia 27, 2°, czerwca 14, 3°). W porze letniej panują tu naprzemian wiatry płn. i płd. Pierwsze niosą wilgoć, upały i burze, drugie są suche i chłodne. Opady wynoszą średnio w roku 1440 mm. Niższe obszary kraju nawiedzają często powodzie.

Rozległe przestrzenie zajmuje step trawiasty, krainy pagórkowate pokrywają lasy (dąb paragw.) a nad brzegami rzek rosną lasy „quebracho". Do charakterystycznych przedstawicieli fauny P. należą: puma, jaguar, tapir, jeleń pampas., śmierdziel, mrówkojad, pancerniki, z ptaków: kolibry i papugi a z gadów aligatory.

Większość ludności stanowią Indjanie, z pośród których cywilizowany szczep Guarani narzucił swoje narzecze jako język potoczny. Urzędowym językiem jest jednak hiszpański. Panującem wyznaniem jest rzym.-kat.

P. do dziś nie podniósł się jeszcze z upadku, w jaki wtrąciła go wojna 1865—70, która ludność kraju z 1½ milj. zmniejszyła do 220.000 (w czem tylko 28.000 mężczyzn). Rolnictwo mało uprawiane ustępuje w znaczeniu hodowli (bydła rogatego). Najcenniejszemi produktami są: drzewo, tytoń, quebracho i herbata paragwajska. Przemysł (drzewny, skórzany) jest słabo rozwinięty a handel cierpi z powodu braku dróg (1926: 832 km kolei żel.). Główny port P. stanowi Asunción.

Miar i wag używa się metrycznych. Jednostką monetarną jest peso, dzielący się na 100 centavos.

Na czele republiki stoi prezydent, wybierany na lat 4. Władzę ustawodawczą piastuje senat (20 członk.) i izba deputowanych (40). Stolicą jest Asunción. Obszar położony na wsch. od rzeki P. dzieli się na 12 departamentów, Chaco zaś na 3 „comandancias militares". Siła wojska stałego przy powszechnym obowiązku służby wojskowej wynosi ok. 3.000 ludzi.

Dzieje. Ujście La Plata zostało odkryte w 1514 przez Portugalczyków; 1536 Juan de Ayolas dokonał podboju kraju. 1588 zjawili się jezuici, którzy poczęli Indjan uczyć rolnictwa, chowu bydła i rzemiosł i założyli państwo teokratyczno-patrjarchalne, pozostające tylko formalnie pod zwierzchnictwem Hiszpanji. Owoce pracy Indjan składano do magazynów, skąd otrzymywali oni zaopatrzenie i doszli w ten sposób do stanu dobrobytu, zakon zaś ciągnął znaczne zyski. Wygnanie jezuitów z Hiszpanji pociągnęło również ich usunięcie z P. Kraj podzielony został pomiędzy Hiszpanję i Portugalję; Indjanie rychło zdziczeli. 1776 został P. wcielony do wicekrólestwa La Plata. 1811 podniósł powstanie przeciw panowaniu hiszpańskiemu. Od 1814 rządził dyktator Francia (ob.), który ubezpieczył P. przed sąsiadami i podniósł dobrobyt, od 1844 siostrzeniec jego Lopez, który wprowadził cła wolnohandlowe i uregulował finanse. 1865 wybuchnęła wojna z Brazylją i Argentyną, w trakcie której nastąpił 1870 przewrót demokratyczny. Pokój z Brazylją 1872 pozbawił P. jego prowincyj północnych, z Argentyną ustalił Pilcomayo jako granicę, ale arbitraż Stanów Zjednoczonych zmienił te warunki na korzyść P. Stosunki wewnętrzne przedstawiają okres zaciekłych walk partyjnych i częstych przewrotów, mimo to ostatnie lata, zwł. prezydentury Eligio Ayoli (1924—28), znamionuje wzrost dobrobytu.

Paragwajska herbata, p. Ilex.

Parah (ang. basket, „kosz"), wsch.-indyjska miara towarów sypkich: w Bombaju = 20,343 l soli, w Madrasie = 61,455 l ryżu. Później jednostka ciężaru: w Bombaju dla ryżu = 15,672 kg, dla zboża 20,321 kg, w Surate = 34,015 kg.

Parahyba, 1. (P. do Norte), przybrzeżna rzeka w stanie P. (Brazylja), długa 370 km, wypływa z Serra Jabatacá, a uchodzi pod miastem P. 2. (P. do Sul), rzeka w Brazylji, wypływa z Serra do Mar w stanie São Paulo, przepływa stan Rio de Janeiro i pod São João da Barra uchodzi po 950 km długim biegu do Atlantyku.

Parahyba, stan w Brazylji nad Atlantykiem z 75.000 km² i 1,193.260 mieszk. Wybrzeża stanu są płaskie i usiane rafami, wnętrze zaś zajmują góry Serra da Borborema. Jedyną większą rzeką jest P. Klimat jest gorący, we wnętrzu suchy i zdrowy. Ludność składa się z Indjan (Ges), murzynów, mieszańców i niewielu Portugalczyków, a trudni się głównie rolnictwem (bawełna, trzcina cukrowa, kakao, ryż, tytoń, kawa) Z kopalin mamy tu żelazo, azbest, antracyt i i. Stan skolonizowany w 1581 przez Portugalczyków, należał później do Francji i Holandji, a od 1675 zpowrotem do Portugalji.

Stolica P., leży nieco powyżej ujścia rzeki P. do Atlantyku, a ma 69.000 mieszk. i handel.

Paraklazy (greck.), ob. Litoklazy.

Paraklet, w ewangelji św. Jana oznacza Ducha świętego i samego Jezusa Chrystusa.

Paralaksa, kąt, pod którym z punktu S (rys. 1.) widać odcinek AB. Kąt ten jest tem mniejszy, im dalej od AB znajduje się punkt S, może być więc użyty za miarę odległości. Jeśli obserwator porusza się z punktu A do B, punkt S zdaje się poruszać w przeciwnym kierunku z szybkością tem większą, im bliżej się znajduje (ruch paralaktyczny).

Rys. 1.

Rys. 2.

Rys. 3.

Tak np. księżyc i bliższe planety obserwowane z różnych miejsc na kuli ziemskiej zajmują pozornie różne położenia na tle gwiazd. Zjawisko to stanowi podstawę do wyznaczania odległości ciał niebieskich. Na rys. 2. punkt O jest środkiem ziemi, koło wyobraża jeden z południków ziemskich, AH horyzont w punkcie A, OH′ jest równoległą do AH. Punkt obserwacyjny B jest tak położony, że księżyc K jest w jego zenicie, podczas gdy obserwator w A widzi K pod kątem HAK. Kąt p′ = AKO nazywa się p. wysokościową księżyca. Osiąga ona swą największą wartość wówczas, gdy K dla obserwatora w A znajduje się na horyzoncie (rys. 3.). Kąt p = AKO nazywa się wówczas p. poziomową. P. księżyca jest największa i waha się między 54 a 61′, wynosząc średnio 57′ 2″.4, co odpowiada odległości od środka ziemi 60.27 promieni ziemskich. Na p. słońca, którą wyznaczyć można z przejść Wenus lub z obserwacji Erosa, przyjmuje się obecnie wartość 8″.80. Pod takim kątem widać promień ziemi ze środka słońca. P. poziomowa i wysokościowa stanowią p. dzienną, gdyż powstaje ona skutkiem dziennego obrotu ziemi. Dla gwiazd stałych używa się t. zw. p. rocznej; jest to kąt, pod jakim z gwiazdy widać promień orbity ziemskiej. Oprócz tych t. zw. p. trygonometrycznych istnieje jeszcze p. spektroskopowa, otrzymywana drogą analizy widma gwiazdy. (Por. Gwiazdy stałe, [Odległość]).

Paralaktyczny, odnoszący się do paralaksy. Luneta nazywa się „paralaktycznie zmontowana", gdy przez obrót dokoła jednej osi (równoległej do osi ziemskiej) otrzymuje się gwiazdę w polu widzenia. Większość lunet astronomicznych jest paralakt. zmontowana (p. Ekwatorjał). Paralakt. kąt, w trójkącie sferycznym, utworzonym przez biegun, zenit, gwiazdę, kąt przy gwieździe. Paralakt. linjał, tyle co triquetrum (ob.).

Paraldehyd, środek nasenny, ob. Aldehydy.

Paralele, czyli równoległe postępy w muzyce uchodzą za błędy w prowadzeniu głosów; należą do nich równoległe oktawy, unisony i kwinty. Zakaz ten, obowiązujący w kontrapunkcie, gdzie mamy do czynienia z dwoma lub więcej realnemi głosami, przeszedł i harmonja przy łączeniu akordów, gdyż przy równoległem prowadzeniu kwint, oktaw lub unisonów zatraca się samodzielność głosów. Dozwolone są p., służące tylko do wzmocnienia brzmienia, dynamiki dźwięku; zwłaszcza doskonale brzmią zdwojenia oktaw. Prócz jawnych p. rozróżnia się p. ukryte, polegające na równoległym ruchu z dowolnego interwału do czystej oktawy lub kwinty.

Paralelizm (greck.), równoległość rzeczy różnych, stosunek wzajemny części do siebie podobnych; w retoryce i poetyce następstwo części zdania lub zdań podobnych lub o pokrewnej treści (P. membrorum), spotykane zwłaszcza w hebrajskiej poezji biblijnej. Rozróżnia się p. synonimiczny i antytetyczny.

Paralelizm walutowy, p. Waluta.

Paralexia (greck.), zamienianie słów w czytaniu. Objaw spotykany w chorobach mózgu, zazwyczaj w związku z afazją (ob.).

Paraliczny, nazwa osadów, zwłaszcza pokładów węglowych, które powstały na płaskiem dnie morskiem, wpobliżu wybrzeża.

Paralipomena (greck.), rzeczy pominięte, np. ustępy poematu, które autor przekreślił; także dodatki, uzupełnienia. — Tytuł dwóch ksiąg kroniki w greckiej biblji.

Paralityk, chory, cierpiący na porażenia.

Paraliż, ob. Porażenie.

Paralogizm (greck.), logicznie błędny wniosek.

Paralysis (greck.), paraliż, ob. Porażenie; p. agitans, drżączka poraźna, choroba Parkinsona (ob.); p. bulbaris, porażenie opuszkowe; p. progressiva, porażenie postępowe.

Paramagnetyzm, paramagnetyczny, ob. Magnetyzm.

Paramaecium, rodzaj, należący do wymoczków (Infusoria, ob.).

Paramaribo, stolica i główny port holenderskiej Gujany, leży powyżej ujścia Surinamu i ma 45.703 mieszk. oraz połączenie kolejowe z wnę-

trzem kraju, dolny port i znaczny handel. Klimat jest niezdrowy.

Paramenta (nowołac.), strój liturgiczny przy mszy św. Do p. należą: ornat, stuła, manipularz, alba, cingulum (pasek) palla, bursa, puryfikaterz, welon do nakrycia kielicha. Przed zastosowaniem do użytku liturgicznego muszą być p. poświęcone. Wspomniane powyżej szaty liturg. są p. w znaczeniu ścisłem. W znaczeniu szerokiem do p. zalicza się wszystkie szaty i sprzęty kościelne, np. chorągwie, baldachim, monstrancję, dywany i t. d.

Parameras, ob. Kantabryjskie góry.

Parametr (z greck.), w równaniu nieoznaczona stała, od której zależą pierwiastki równania; p. krzywej wzgl. powierzchni w rodzinie krzywych wzgl. powierzchni, stała, wyszczególniająca krzywą wzgl. powierzchnię w rodzinie. — W *krystalografji* odcinek, który odcinają płaszczyzny kryształów na osiach współrzędnych.

Parametritis (greck.), *zapalenie przymaciczne*, zap. tkanki okołomacicznej w miednicy małej u kobiet, wywołane zakażeniem. Najczęstszą przyczyną są porody, przy których nie przestrzegano aseptyki, wzgl. zabiegi wykonywane na macicy. *Ostre* zap. przym. przebiega wśród wysokiej gorączki, przyczem wytwarza się w otoczeniu macicy wysięk, który czasem ulega wessaniu, może jednak zropieć.

Leczenie: łóżko, zimne okłady, środki, łagodzące bóle. W razie zropienia leczenie operatywne.

Parametrium (greck.), tkanka przymaciczna, ob. Macica.

Paramnezja (z greck.), ob. Przypominanie.

Paramorfoza, p. Pseudomorfoza.

Paramos, dzikie i suche pustacie górskie w Andach (płd. Ameryka), leżące zazwyczaj powyżej 3.000 m i porosłe tylko drzewami karłowatemi i trawą.

Paramuszir (Horomusziru), druga co do wielkości, bezludna wyspa w Kurylach (2.500 km²), oddzielona od Kamczatki Wielką cieśniną Kurylską.

Paraná (Rio P.), rzeka w płd. Ameryce. Wypływa z Serra da Mantiqueira (Minas Geraes), przepływa jako *Rio Grande* (*Pará*) przez stan São Paulo, po złączeniu z Paranahybą otrzymuje nazwę P., oddziela rep. Paragwaj od Brazylji i Argentyny i płynie później aż do połączenia z rz. Paragwajem ku zach., następnie przez Argentynę ku płd.-zach. i płd.-wsch. aż powyżej Buenos Aires łączy się z rz. Urugwajem i tworzy *La Platę*. Ma 3.300 km długości i dorzecze z 2.880.000 km², a zatem należy do największych rzek ziemi. Aż po Rosario (245 km) jest dostępna dla wielkich okrętów, a do ujścia Paragwaju (1.135 km) dla statków o 2 m zanurzeniu. Liczne szypoty utrudniają jednak żeglugę, a częste wylewy niszczą nadrzeczne okolice.

Paraná, przybrzeżny stan w płd. Brazylji z 240.000 km² i 870.255 mieszk., w tem ok. 100.000 Polaków. Kraj podnosi się silnie od wybrzeża atlantyckiego ku górom Serra do Mar (1.600—1.700 m), a później obniża się stopniowo ku płd.-zach. o 1.000 m, tworząc wielką wyżynę, przeciętą dopływami Parany: Paranapanema, Ivahy i Iguassu z powodu szypot i wodospadów nienadającemi się do żeglugi. Wzdłuż płd. granicy biegnie rz. Urugwaj. Wyżyna jest pokryta małemi lasami (głównie araukarje) i stepami trawiastemi (Campos), wybrzeża zaś puszczami. *Klimat* na wybrzeżu gorący i wilgotny, jest na wyżynie umiarkowany i zdrowy. Opady są obfite (1.400 mm). Przymrozki zdarzają się każdej zimy. Na wybrzeżu uprawia się bawełnę, kawę, kukurydzę, a na wyżynie ziemniaki, zboża i owoce. W zach. części kraju przeważa chów bydła. W pasie przybrzeżnym i we wsch. części wyżyny przeważa *ludność* biała (koloniści włoscy, polscy, niemieccy, rusińscy i i.), a we wnętrzu Indjanie (Ges i Tupi). Kolei ma stan 1.187 km, jedna z nich łączy port Paranaguę ze stolicą *Kurytybą* (Curityba). *Główne kolonje polskie*: Abranchez, Araucaria, Prudentopolis, Rio Claro, Antonio Olyntho, Orleans i i.

Paraná, stolica prow. Entre Rios (Argentyna), na lewym brzegu P., naprzeciw Santa Fé, z 36.089 mieszk., portem rzecznym i wydziałem pedagogicznym uniwersytetu Santa Fé. 1852—61 była P. stolicą związkową.

Paranagua, miasto portowe w stanie Paraná (Brazylja), nad obszerną *zatoką* P. (część Atlantyku), połączone koleją z Kurytybą, ma 28.000 mieszk. i handel.

Paranahyba, źródłowa rzeka Parany w Brazylji, długa 900 km. Wypływa jako São Marcos na wyżynie Goyaz, przyjmuje dopływy: Corumba, Meia Ponte i Rio das Velhas i razem z Rio Grande tworzy Paranę.

Paranapanema, lewoboczny dopływ Parany w Brazylji, długi 750 km. Wypływa z Serra do Paranápiacaba w stanie São Paulo. Dopływy: Itavare, Rio das Cinzas i Tibagy.

Paranápiacaba, Serra do, łańcuch górski w Brazylji, ciągnący się przez stan São Paulo i tworzący wsch. krawędź wyżyny.

Parandowski Jan, pisarz polski, * 1893, świetny essayista i doskonały prozator, oprócz studjów krytycznych w czasopismach (zwłaszcza o pisarzach francuskich), wydał oddzielnie: „Rousseau" (1913), „Bolszewizm i bolszewicy w Rosji" (1920), „Antinous w aksamitnym berecie" (Wilde, 1921), „Mitologja. Wierzenia i podania Greków i Rzymian" (1924), „Eros na Olimpie" (1924), „Rzym czarodziejski" (1924), „Aspazja" (1925), „Dwie wiosny" (1927), „Król życia" (1930, o Wilde'zie, najlepsza polska powieść biograficzna); przekłady: „Dafnis i Chloe" Longosa (1925), „Ludzie areny" H. de Montherlant (1930). W r. 1930 należał do redakcji „Pamiętnika Warszawskiego".

Paranephritis (greck.), *zapalenie przynerkowe*, proces, prowadzący zazwyczaj do zropienia bezpośredniego sąsiedztwa nerki, wywołany przejściem zapalenia z sąsiedztwa (nerka, żołądek, jelito, woreczek żółciowy) lub przez zawleczenie bakteryj ropotwórczych prądem krwi z dalszych okolic ciała (czyraki, zapalenia gardła i t. d.). *Leczenie* chirurgiczne.

Parang, broń Dajaków, rodzaj miecza lub sztyletu.

Parangi, endemiczna na Cejlonie choroba skórna, identyczna podobno z frambozją, ob. Framboesia.

Parângu, ob. Paring.

Paranhos José Maria da Silva, Barão de, polityk brazylijski, * 1845, od 1871 deputowany, 1888 minister spraw zagranicznych.

Paranoia (greck.), pomieszanie (popularnie „*pomieszanie zmysłów*"), choroba umysłowa, cechująca się logicznym systemem myślowym zbudowanym na fałszywych przesłankach. Postępowanie chorych jest uporządkowane i wypływa z ich systemu myślowego. W przeciwieństwie do schizofrenji (ob.) nie pociąga ona za sobą upośledzenia inteligencji, wzgl. ogłupienia. Podstawowem urojeniem w tej chorobie jest najczęściej urojenie wielkości, z którego często wynika w następstwie obłęd prześladowczy, wielkości, zazdrości i t. d. Częste są w przebiegu p. usiłowania samobójstwa, podniecenia szałowe, które wymagają umieszczenia chorego w zakładzie zamkniętym. Przyczyną p. jest najprawdopodobniej skłonność wrodzona. Najczęściej zapadają na nią mężczyźni w wieku dojrzałym.

Parapamis, w szerszem tego słowa znaczeniu — Hindukusz (staroż. Paropamisus) a w węższem — przedłużenie ku zach. głównego łańcucha Hindukuszu od przełęczy Bamian, zwane także Gor (Ghor).

Paraparesis, ob. Porażenie.

Parapet (z włosk.), w umocnieniach, ob. Przedpiersie. Ogólnie poręcz, lina, sznur i t. d. zabezpieczające przy wychylaniu się.

Parapherna (greck.), w prawie rzymskiem osobny majątek małżonki, będący jej własnością, a podlegający tylko zarządowi męża.

Paraphimosis (greck.), zadzierzgnienie żołędzi, załupek, powstaje, skoro za ciasny lub zapalnie obrzękły, ściągnięty napletek uwięźgnie za koroną żołędzi. Napletek brzęknie szybko (*hiszpański kołnierz*) i jeśli nie zostanie odprowadzony, może ulec częściowej zgorzeli.

Paraphysae (greck., *wstawki*), płonne nitkowate narządy, występujące u paproci, mchów i grzybów, wśród sporangiów, antheridiów, apotheciów i peritheciów.

Paraplegia (greck.), *porażenie poprzeczne*, porażenie obydwu kończyn dolnych, rzadziej równocześnie i górnych, wzgl. tylko górnych (paraplegia brachialis). P. powodują choroby rdzenia pacierzowego, które znoszą przewodnictwo nerwowe między częściami ciała obwodowemi a mózgiem.

Parapodia, p. Pierścienice.

Parapsychologja, ob. Metapsychika.

Pararozanilina, ob. Rozanilina.

Parasanga, staroperska miara dróg. = 30 stadjów greckich = 5940 m.

Parasceve (z greck., paraskeue, „przygotowanie"), u Żydów dzień przed sabbatem, u chrześcijan Wielki Piątek.

Parasole, używane już u Egipcjan i Asyryjczyków dla ochrony przed słońcem, stanowiły u Asyryjczyków i Persów, a dzisiaj jeszcze u niektórych ludów pierwotnych, oznakę pewnej godności.

Paraspadia (greck.), boczniactwo, ujście cewki moczowej męskiej z boku prącia.

Parassols y Pi Pablo, historyk hiszp., (1824—1902), duchowny, czynny w dziedzinie hagiografji, nap. m. i. „Martirologi català" (1890).

Paratakamit, minerał, tlenochlorek miedzi, $CuCl_2 \cdot 3Cu(OH)_2$, podobnie jak i atakamit, lecz krystalizujący romboedrycznie; występuje w zielonych słupach w kopalniach Sierra Gorda i San Cristobal w Chile.

Paratrapeza (z greck.), stół poboczny, ołtarz boczny. W kościele wschodnim stół obok ołtarza, na którym przygotowuje się św. ofiara.

Paratyfus, choroba podobna do duru brzusznego (ob. Tyfus), lecz o łagodniejszym przebiegu, wywołana również przez drobnoustroje z grupy bakteryj okrężnicowych, różniące się od bakteryj tyfusu brzusznego właściwościami biologicznemi. Śmiertelność jest mała: 1—3%. *Leczenie* podobne jak przy durze brzusznym. Zarazki dostają się do ustroju zazwyczaj z zakażonemi pokarmami (mięso).

Paratyphlitis (greck.), zapalenie przykątnicze, w tkance łącznej, poza okolicą kątnicy (kiszki ślepej); może prowadzić do wytworzenia się ropni podprzeponowych.

Parawan (franc. paravent), zasłona rozpięta na stojącej, przenośnej ramie.

Parazytyzm (greck.-łac.), pasorzytnictwo.

Parca, ob. Parki.

Parcela (z łac. parcella, franc. parcelle, cząsteczka), drobna część gruntu wydzielona z większej całości. Por. Parcelacja.

Parcelacja, podział gruntu na parcele (ob. Parcela). W *Polsce* unormowana jest p. przedewszystkiem w ustawie z dnia 28 grudnia 1925 Nr. 1, poz. 1. Dz. U. Rz. P. z r. 1926, o wykonaniu reformy rolnej. Celem stworzenia nowego ustroju rolnego mają być wymienione w ustawie grunta obowiązkowo parcelowane. Rada Ministrów ustala *plan parcelacyjny* na każdy następny rok kalendarzowy. Parcelowane obszary winny być zużytkowane przedewszystkiem na uzupełnienia karłowatych gospodarstw, a następnie na tworzenie nowych samodzielnych osad. Okręgowe urzędy ziemskie sporządzają i wykonują projekty p. obszarów, położonych w ich okręgach. Ob. Rolna reforma.

Parceria (portug.), uczestnictwo, rodzaj dzierżawy, spotykany w okręgach kawowych São Paulo. Czynsz dzierż. opłaca się połową zbiorów.

Parch, ob. Favus.

Parchim, miasto w Mecklenburg-Schwerin (Niemcy), nad rz. Eldą, z 11.857 mieszk. i przemysłem.

Parcival, ob. Parsival.

Parczelina, ob. Pielea.

Parczew, miasto w pow. Włodawa (woj. lubelskie), nad rz. Piwonią, 1,5 km od kolei: Łuków—Lublin z 8.291 mieszk. Posiada młyny, cegielnie, fabr. wyrobów betonowych, wódek i likierów, hutę szklaną i handel nierogacizną. Miasto (od 1401) zawdzięcza swój rozwój w XV. i XVI. w. położeniu przy głównym trakcie z Małopolski na Litwę, na pograniczu obu krajów, dzięki czemu odbywały się tu liczne zjazdy polsko-litewskie.

Parczewska, 1. Róża, malarka polska, (1799—1852), malowała obrazy religijne, przeważnie kopje (ponad 15 znanych) i minjatury portretowe.

2. Melanja, pisarka polska, (ok. 1860—1920), współpracowniczka czasopism polskich, śląskich i łużyckich, tłumaczka poetów czeskich, autorka „Obrazków" (1893), powieści: „Dworzanin ostatniego Piasta" (1898), „Nad brzegami Odry" (1902).

Parczewski Alfons, polityk i prawnik polski, * 1849, jako adwokat w Kaliszu rozwijał szeroką działalność społeczno-gospodarczą i oświatową. Gorący zwolennik idei samostanowienia narodów, położył wielkie zasługi około utrzymania narodowości łużyckiej, odgrywał wybitną rolę na kongresach panceltyckich, zajmował się sprawą zjednoczenia Słowian południowych. Posłował do wszystkich Dum, zabierając często głos w najdonioślejszych kwestjach, 1915 objął katedrę prawa kościelnego w Uniwersytecie Warszawskim, od 1919 organizator i profesor uniwersytetu w Wilnie, prezes tamt. Towarzystwa Przyjaciół Nauk, jeden z przywódców ruchu monarchistycznego. Ogłosił szereg prac z zakresu prawa, ekonomji, etnografji; najważn.: „Monografja Szadku" (1870), „Analekta wielkopolskie" (1879), „Z dolnych Łużyc" (1881), „Jan Ernest Smoler" (1882), „Szczątki kaszubskie w prowincji pomorskiej" (1896), „Początki chrystjanizmu w Polsce i misja irlandzka" (1902), „Dolno-łużycki psałterz w Wolfenbüttel" (1907), „Rys historji Towarzystwa kredyt. miejskiego w Kaliszu" (1911), nadto szereg rozpraw i artykułów.

Pardo-Bazán Emilja, hr., pisarka hiszpańska, (1851—1921), poglądami wybitnie narodowemi wywarła wielki wpływ. Debjutowała w r. 1877 studjum o dobie Oświecenia. W l. 1891—93 wydawała czasopismo „Nuevo Teatro Critico". W „La cuestión palpitante" (1883) wystąpiła otwarcie po stronie naturalizmu. Główne dzieła: „Los Pazos de Ulloa" (1886), „Madre Naturaleza" (1887), „Morriña" (1889). Zbiory nowel i opowiadań: „Cuentos escogidos", „Historietas y cuentos regionales", Cuentos dramáticos", „Cuentos sacro-profanos" i i. Nadto obrazy obyczajowe (np. „La Quimera" 1905), opisy podróży (np. „Por Francia y por Alemania" 1899), „La literatura francesa moderna" (1911—12, 3 t.).

Pardo, Rio, prawoboczny dopływ Parany w stanie Mato Grosso (Brazylja). Wypływa z gór Serra das Araras, a uchodzi pod Tibiricą.

Pardo de Tavera, 1. Juan, hiszp. mąż stanu, (1472—1545), 1522 biskup Osma, kierownik szeregu Kortezów, 1531 kardynał, 1534 arcybiskup Toledo i namiestnik Kastylji i Leonu.

2. Trinidad, filolog filipiński, * 1857, 1880—87 sekretarz poselstwa dominikańskiego w Paryżu, 1893 profesor anatomji w Manili. Dzieła jego dotyczą języka, historji i kultury Filipin.

Pardon (franc.), „przepraszam; pardonować, w dawniejszem wojowaniu znaczyło tyle, co darować życie poddającemu się i rzucającemu broń przeciwnikowi (od okrzyku „pardon"). — P. nazywał się także okup w wysokości ¾ rocznego żołdu, składany przez zaciężnych żołnierzy za wypuszczenie z niewoli.

Pardubice, stolica żupy w Czechach, przy ujściu rz. Chrudimki do Łaby i kolei: Praga—Berno z 25.162 mieszk., zamkiem z XVI. w., muzeum oraz rafinerjami nafty i spirytusu, fabr. maszyn, papieru, środków spożywczych i handlem.

Pardwa, ob. Lagopus.

Pare (Pareh), górska kraina w Tanganice (Afryka wsch.) między równiną Usambara i Kilimandżaro, przecięta rz. Pangani, a zamieszkała przez lud Wapare (murzyni Bantu).

Parecis, Serra dos, pasmo górskie w stanie Mato Grosso (Brazylja) na dziale wód Amazonki i La Platy, stanowiące część wyżyny Centralnej. Nazwa pochodzi od Indjan Pareci.

Paredes Mariano, polityk guatemalijski, (1800—1856), wojskowy, 1849/50 prezydent republiki.

Paredes y Arrillaga Mariano, polityk meksykański, (1797—1849), uczestnik walk o niepodległość, 1846 prezydent republiki.

Pareja, 1. Juan de, malarz hiszpański zwany również el Esclavo, (1606—1670), początkowo niewolnik, później wyzwoleniec Velazqueza, którego naśladował. Najważn. „Chrzest Chrystusa" (Huesca) i i., m. i. przypisują mu portrety (w Piotrogrodzie, Dulwich i i.).

2. Antonio, hiszp. oficer morski, († 1813), 1810 mianowany generalnym kapitanem Chile, odniósł szereg zwycięstw nad powstańcami.

Parenchyma (greck.), miękisz, miąższ, tkanka, występująca wewn. organów; u zwierząt niższych masa, wypełniająca wnętrze jamy ciała. — U roślin tkanka złożona z cienkościennych, nie wydłużonych komórek. — Parenchymatosus, miąższowy, śródmiąższowy.

Parentalia, starorzymskie święto umarłych od 13 do 21 lutego; w tym czasie wszystkie świątynie były zamknięte, małżeństwa wzbronione, a urzędnicy nie nosili strojów służbowych. Ostatni dzień nazywano Feraljami i był uważany za dzień pojednania z cieniami zmarłych.

Parentela (łac., „ród"), pokrewieństwo, ogół potomków jednego ojca rodu.

Parentintin (własna ich nazwa Kawahib), plemię Indjan Tupi w brazylijskiej prowincji Amazonas, między Maderą a Purus, są do dziś dnia postrachem kolonistów i poszukiwaczy gumy, na których napadają.

Parenzo, miasto w Istrji (Włochy), nad Adrjatykiem z 12.252 mieszk., zabytkowemi budowlami (m. i. 2 rzymskie świątynie), muzeum, portem i handlem. Kąpiele morskie.

Pareński Stanisław, lekarz polski, (1843—1913), od 1884 prof. nadzwycz., od 1890 prof. zwycz. diagnostyki lekarskiej na Uniwers. Jagiellońskim w Krakowie, gdzie był do 1913 prymarjuszem szpit. św. Łazarza. Napisał kilka prac naukowych, cieszył się rozległą praktyką lekarską.

Parere (włosk.), opinja, orzeczenie bezstronnych kupców, izb handlowych lub t. p., dotyczące spornej sprawy handlowej wzgl. zwyczaju handl.

Parergon (greck.), dzieło poboczne, dodatek; w liczbie mnogiej (parerga), zebrane drobne pisma.

Pares (łac.), równi, równi stanem. P. curiae, wasalowie królów frankońskich, którym przysługiwało wzajemne sądownictwo (zwłaszcza w sprawach lennych). P. też Parowie.

Paresis (greck.), niedowład, porażenie niezupełne, ob. Porażenie.

Pareto Vilfredo, ekonomista szwajcarski, (1848—1923), 1894 prof. ekonomji w Lozannie, wyznawca metody matematycznej w ekonomji. Dzieła: „Cours d'économie politique" (1896—97), „Le péril socialiste" (1900) i „Les systemes socialistes" (1902) i i.

Pargasyt, minerał, p. Hornblenda.

Pari (włosk., franc. pair, ang. par), oznaczenie kursu papierów wartościowych, o ile odpowiada on wartości nominalnej. W przeciwnym razie mówi się o kursie poniżej p., względnie powyżej p. Por. też Kurs.

Paria, górzysty półwysep u płn.-wsch. wybrzeży Wenezueli, zamykający razem z wyspą Trinidad zatokę P., 160 km długą i 64 km szeroką.

Parian (ang.), nieglazurowana porcelana, barwy kości słoniowej, naśladująca marmur paryjski. Służy głównie do wyrobu figurek.

Parietale os (łac.), kość ciemieniowa.

Parietales (ścienne), rząd roślin dwuliściennych, obejmuje rośliny zielne lub drzewiaste, o liściach naprzemian- lub naprzeciwległych z przylistkami. Kwiaty promieniste lub grzbieciste, zwykle obupłciowe z podwójnym okwiatem zróżnicowanym na kielich i koronę. Okwiat zwykle 5-dzielny. Pręcików tyle, co płatków korony lub więcej. Słupek najczęściej złożony z trzech zrośniętych owocolistków, o łożysku ściennem lub brzeżnem, jedno lub więcej komorowy, dolny lub górny. Dzielimy je na następujące rodziny: Cistaceae, Bixaceae, Tamaricaceae, Frankeniaceae, Elatinaceae, Droseraceae, Violaceae, Flacourtiaceae, Turneraceae, Passifloraceae, Caricaceae, Loasaceae, Begoniaceae, Datiscaceae.

Parietalis (łac.), 1. ciemieniowy, 2. ścienny.

Parietaria L. (pomurnik), rodzaj należący do Urticaceae, rośnie w okolicach cieplejszych. W Polsce nad Dniestrem dziko P. officinalis L. (p. lekarski), w okolicach Krakowa i w Poznańskiem zdziczały.

Parieu Louis Pierre Félix Esquiron de, polityk franc., (1815—1893), adwokat, 1848 deputowany republikański, 1849—51 minister oświecenia, 1876—85 senator.

Parigi Giulio, architekt włoski, † 1635, syn Alfonsa P., również architekta († 1590), uczeń Buontalentiego, pozostawał w służbie wielkich książąt Toskanji oraz we Florencji (Palazzo Marcelli). Rysunki P. dekoracyj wnętrz, festynów, teatrów, baletów i t. d. wydane zostały w rycinach (przez R. Canta-Gallina, J. Callota i Stefana della Belle); wykonywał też akwaforty („Giardino di Calipso" 1608, „Tempio della pace" i in.). — Jego syn i uczeń Alfonso młodszy, również architekt i mechanik, † 1656, prowadził prace zaczęte przez ojca, wybudował Palazzo Scarlatti, tamy na Arno i kierował uroczystościami dworskiemi (zachowały się projekty dekoracyj).

Parima, Sierra, łańcuch górski nad górnym biegiem rz. Orinoco, na pograniczu Wenezueli i Brazylji, wysoki do 2.475 m (Cerro Duida).

Pariña, Punta, najdalej ku zach. wysunięty przylądek Płd. Ameryki, pod 4° 41' szer. płd. i 81° 20' dług. zach.

Parinarium Juss., drzewo, należące do Rosaceae, o liściach pojedynczych, występuje w krajach tropikalnych. Jadalnych, migdałowatych nasion dostarczają P. campestre Aubl. z Gujany, P. excelsum Don, i P. senegalense Perr. z Sierra Leone.

Paring (rum. Muntii Parângu), pasmo górskie w płd.-zach. części Alp Transylwańskich, między górami Vulkan i Cibin, wysokie do 2.520 (Mundra). Szczyt P. ma 2.076 m.

Parini Giuseppe, poeta włosk., (1729—1799), autor poematów „Il Mattino" (1763), „Il Mezzogiorno" (1765), „Il Vespro" i „La Notte" (1803), w wyd. zbior. p. t. „Il Giorno" (1805), odznaczających się dowcipem i ironją, wyobraźnią, siłą wyrazu i mistrzostwem wiersza. Wyborne są też niektóre jego ody. „Opere" (1924).

Paris L. (czworolist), roślina z rodziny Liliaceae, posiada kłącze, liści 4—10, ustawionych w okółku, jeden szczytowo stojący kwiat, owocem kulista jagoda. Rośnie w Europie i strefie umiark. Azji. W Polsce P. quadrifolia L. (cz. pospolity), roślina trująca, o 4-rech liściach, zielonawym kwiatku i niebiesko-czarnej jagodzie, rośnie w lasach liściastych.

Paris, ob. Paryż.

Paris, nazwa wielu miast w Stanach Zjedn. Am. Płn. Największe z nich miasto w płn. Texasie ma 15.040 mieszk., nieco przemysłu i handel ziemiopłodami.

Paris, 1. Paulin, filolog franc., (1800—1881), wydawca utworów starofrancuskich, autor prac o dawnym języku i literaturze franc., oraz katalogu rękopisów paryskiej Bibljoteki Narodowej (1836—48, 7 t.).

2. Gaston, syn poprz., znakomity filolog franc., (1839—1903), od 1896 członek Akademji, napisał: „Histoire poétique de Charlemagne" (1865, nowe wyd. powiększ. 1905), „La vie de Saint Alexis, poème du XI. s." (1872, VI. wyd. 1926), „La poésie du moyen-âge" (1885, 2 t., nowe wyd. 1903—06), „La littérature française au moyen-âge" (1888, IV. wyd. 1909), „Poèmes et légendes du moyen-âge" (1900), „Légendes du moyen-âge" (1903, II. wyd. 1904), „Vie de Saint Gilles" (1881), „Le Mystère de la Passion d'Arnoul Greban" (1878), „Miracles de Notre-Dame" (1876—93, 8 t.), „Mélanges linguistiques" (1905—06, 4 zesz.), „Esquisse historique de la littérature française au moyen-âge" (1907), „Mélanges de littérature française du moyen-âge" (1910—12, 2 t.).

Paris vaut bien une messe (franc.: „Paryż wart jest mszy"), słowa Henryka IV. franc. przy przejściu na katolicyzm (1593).

Pariset Georges, historyk franc., (1865—1927), prof. w Nancy i Strassburgu, nap.: „L'état et les églises de Prusse sous Frédéric-Guillaume Ier" (1896), „La réforme en Allemagne au XVI. siècle" (1893), „L'état et les églises en France" (1907), „La convention, le directoire, le consulat et l'empire" (w dziele Lavisse'a, Hist. de France cont., t. II. i III., 1920—22).

Parish-Alvars Elias, wirtuoz gry na harfie, (1808—1849), pochodzenia angielskiego, nadworny wirtuoz w Wiedniu, zdobył sławę w licz-

nych podróżach po Europie i Wschodzie; komponował utwory solowe na harfę z orkiestrą lub bez; niektóre kompozycje notował na 3 systemach linijnych, czem dał wzór Lisztowi w jego kompozycjach fortepianowych.

Parisienne, hymn paryski, napisany przez Delavigne'a na cześć rewolucji lipcowej 1830 r. („Peuple français, peuple des braves"), muzyka Aubera.

Parisius Ludolf, niem. prawnik i polityk (1827—1900), poseł do sejmu prus. i parlamentu, autor szeregu dzieł prawniczych, czynny również jako powieściopisarz.

Parisot Robert, franc. historyk, (* 1860), prof. w Nancy, nap.: „La Lorraine et les Carolingiens" (1898), „Les Origines de la Haute Lorraine et sa première maison ducale, 959—1033" (1909), „Histoire de Lorraine" (1919—24, 3 t.) i in.

Parisowie (Parisii), plemię celtyckie w Galji lugduneńskiej.

Parisylabiczny (łac.-greck.), z jednakową ilością zgłosek.

Parjasi, 1. lud pierwotny płd. części Indyj Przednich (Madras i Travankur), ok. 2½ mil. głów. P. stoją poza obrębem czterech kast Hindusów, są rękodzielnikami, muzykantami lub służącymi Europejczyków (ob. t. 2. tabl. „Ludy Azji").

2. Otoczona wzgardą część jakiegoś ludu, tego samego lub innego co on pochodzenia; zwykle jeńcy wojenni, niekiedy zdawna osiadłe lub przybyłe plemiona, często o niższej kulturze, wykonują specjalne zawody. Najbardziej znanymi P. są cyganie, plemiona Tumalod, Midgan w kraju Somali, Wandorobbo, Wangoni w Afryce wsch., Szumur, Szafedi, Achdam w Arabji, Jürük wśród Turków.

Park, w Anglji pierwotnie oznaczenie zwierzyńca, później ograniczona przestrzeń trawników urozmaicona skupieniami drzew i krzewów, przecięta ścieżkami i drogami jezdnemi. Obecnie nazwa p. obejmuje dość rozległe pojęcie ekstensywnego ogrodu (p. Ogród, Ogrodnicza sztuka). P. starożytne, a szczególnie renesansowe, oparte były na elementach geometrycznych i motywach architektonicznych; p. krajobrazowy jako reakcja wprowadza indywidualne wartości malarskie, przystosowane do lokalnej konfiguracji terenu i pozostawia dużą swobodę kompozycji. Te wytyczne prowadzą ostatecznie do t. zw. p. naturalnych, t. j. niezmienionych lub niemal niezmienionych wycinków zbiorowiska roślinnego (w najpospolitszej formie p. leśnych). Jeśli wytyczenie p. naturalnego ma na celu zachowanie pierwotnego obrazu przyrodniczego, czyto jego geologicznej budowy, czy też zoologicznych lub botanicznych cech, zagrożonych gospodarką ludzką, wówczas p. taki nosi nazwę p. narodowego, strzeżonego przez państwo ustawą o ochronie przyrody (w Polsce p. narodowe w Tatrach, Pieninach, w puszczy Białowieskiej i t. p.). Ze względu na cel i sposób użytkowania rozróżniamy p.: prywatne i publiczne, ludowe, rozrywkowe, sportowe, spacerowe, zieleńce i ogródki dla dzieci i t. p. Współczesna polityka parkowa zdąża do rozszerzenia i uporządkowania przestrzeni zielonych (skwerów, ogrodów, deptaków), a plany regulacyjne wielkich miast przewidują nowo powstające dzielnice, w których zwarte zabudowanie parcel nie jest dozwolone.

W znaczeniu wojskowem skład, także kolumny zaprzęgów lub samochodów z zapasami żywności, materjału wojennego i t. p., wzgl. przeznaczonych do przewozu tychże.

Park Mungo, szkocki podróżnik po Afryce, (1771—1806), odkrył 1796 górny bieg Nigru, dotarł w 1805 pod Bammako znowu do Nigru, dopłynął rzeką do Bussy w państwie Sokoto i tam utonął.

Park Range, łańcuch górski w górach Skalistych, w stanie Colorado (Ameryka płn.), wysoki 3.800—4.000 m. Przedłużenie jego na płd. od przełomu rz. Grand River stanowi łańcuch Moskitto ze szczytem Mount Lincoln (4.357 m).

Parkany (Párkán), miasto w płd. Słowacji, przy kolei: Bratysława—Budapeszt z 3.481 mieszk., przemysłem maszynowym i chemicznym. 9 paźdz. 1683 pobił tu Jan III. Sobieski i Karol Lotaryński Turków.

Parker, 1. Matthew, (1504—1575), ksiądz katolicki, na żądanie królowej Elżbiety wystąpił z kościoła i został przez nią zamianowany arcybiskupem (anglikańskim) Canterbury.

2. Samuel, biskup Oxfordu, filozof angielski, (1600—1688).

3. William, kontradmirał angielski, (1781—1866), 1835 lord admiralicji, 1841 dowodził ekspedycją przeciw Chinom, 1850 blokował Grecję, by ją zmusić do przyjęcia postulatów Anglji.

4. Teodor, duchowny amerykański, wróg supernaturalizmu w religji, unitarysta, (1810—1860).

5. Joseph, (1830—1902), uczony teolog anglikański. Dzieła: „Studies in Texts" (6 t. 1898—1900).

6. Gilbert, pisarz i polityk ang., * 1862, konserwatysta i imperjalista, 1900—18 członek parlamentu, autor opowiadań z Kanady: „Pierre and his People" (1892), cyklu sonetów „A Lover's Diary" (1894), poczytnych nowel i powieści (np. „The Seats of the Mighty" 1896), agitacyjnych pism wojennych („The World in the Crucible" 1915, „The World for Sale" 1916, „Carnac's Folly" 1922).

Perkersburg, miasto w Zach. Wirginji (Stany Zjedn. Am. Płn.), przy ujściu Małej Kanawhy do Ohio, z 20.050 mieszk. Ośrodek zagłębia naftowego z rafinerjami nafty, odlewniami żelaza, garbarniami i portem rzecznym.

Parkes Sir Henry, polityk australski, (1815—1896), piastował pięciokrotnie urząd premjera, jeden z głównych twórców państwa australskiego, nap.: „Fifty Years of the Making of Australian History" (1892, 2 t.).

Parkezyt, masa wyrabiana w podobny sposób jak celuloid (ob.).

Parki, rzymskie określenie Mojr. (ob.). Pierwotnie była tylko jedna Parca, która uchodziła za boginię urodzin.

Parki narodowe, ob. Park.

Parkia R. Br. (wielibrza), drzewa z rodziny Mimosaceae, liście pierzaste, duże, kuliste kwiatostany. Rosną w krajach tropikalnych. P. africana Willd. z trop. Afryki dostarcza mącznych nasion (kawa sudańska), z których tubylcy przyrządzają masę podobną do czekolady. Niedojrzałe owoce oraz liście jadane na surowo oraz gotowane.

Parkiet, posadzka układana we wzór. Parquet lumineux (franc.), szklana posadzka oświetlana od spodu różnobarwnemi reflektorami.

Parkinsona choroba (dawniejsza nazwa paralysis agitans, drżączka poraźna), opisana przez angiels. lekarza Jamesa Parkinsona (1755—1824), występuje zazwyczaj w późniejszym wieku, odznacza się drżeniem kończyn (rąk), sztywnością mięśni, przygarbieniem wywołanem sztywnością muskulatury, maskowatym wyrazem twarzy. Podobny obraz daje śpiączkowe zapalenie mózgu, jednak u osobników młodszych (encephalitis lethargica). Organicznem podłożem ch. P. są zmiany w mózgu (na tle miażdżycy tętnic mózgu?). Leczenie polega na ćwiczeniach i podawaniu skopolaminy.

Parkman Francis, historyk amer., (1823—1893), w szeregu dzieł omówił kolonizację francuską w Ameryce.

Parkosz Jakób, gramatyk polski, † 1455, prof. i rektor akademji krakowskiej, autor pierwszego traktatu o ortografji polskiej, napisanego k. r. 1440 po łacinie. Reforma ortografji P., mało zresztą praktyczna, nie weszła w życie, mimo to traktat jego ma duże znaczenie dla badań nad dziejami języka. Wyd. kryt. w II. t. „Materjałów i prac komisji językowej Akad. Um.".

Parkownictwo, ob. Ogrodnicza sztuka.

Parkowy krajobraz, typ krajobrazu (ob.) pozbawionego większych skupień leśnych. Spotykamy się z nim tylko na obszarach zdawna zasiedlonych przez człowieka lub stepowych.

Parlament, przedstawicielstwo ludności państwa. Wzorem wszystkich parlamentów jest p. angielski. Każda z jego części składowych, Izba Lordów i Izba Gmin, posiada odrębną genezę i rozwój historyczny. Pierwsza wywodzi się z anglosaskiego Witenagemot (zgromadzenia państwowego), wzgl. Curia regis (zjazd dostojników feudalnych), druga została przygotowaną przez Magna Charta 1215, która obok czynników feudalnych powołała do uchwalania podatków również przedstawicieli gmin (Commoners). Dalszemi krokami na drodze rozwoju p. były zgromadzenia, zwołane 1265 przez Szymona de Montfort, 1295 przez Edwarda I. Za Edwarda III. (1327—71) nastąpił rozdział zgromadzenia na Izbę wyższą (Peerage) i niższą (Gentry). Dalsze prawa p. narastały w związku z ograniczeniem władzy królewskiej. Lankastrowie podnieśli w XV. w. autorytet Izby Gmin, by stworzyć z niej przeciwwagę dla Izby Lordów. Również Tudorowie, mimo absolutystycznego zakroju, powiększyli znaczenie Izby Gmin przez społeczne i gospodarcze wzmocnienie reprezentowanych w niej warstw, podczas gdy arystokracja upadła po wojnach Dwóch Róż. W. XVII. był epoką decydującej rozprawy pomiędzy władzą królewską a p., który wyszedł z niej zwycięsko. Bezkrwawa rewolucja 1688 utwierdziła ostatecznie parlamentarny charakter rządów w Anglji. W tym czasie utworzyły się dwa klasyczne odtąd stronnictwa: torysi (późniejsi konserwatyści) i whigowie (późniejsi liberali). W. XVIII. był epoką upadku p. wskutek powszechnej korrupcji, oddającej faktycznie rządy w ręce oligarchji. Dopiero szereg reform demokratycznych XIX. w. (1832, 1867, 1880) przywrócił p. właściwy charakter reprezentacji narodu i uczynił zeń najwyższy czynnik w państwie. 1911 nastąpiło złamanie bezwzględnego prawa veto, przysługującego Izbie Lordów, 1918 nadanie praw wyborczych kobietom. W ostatnich latach klasyczny system dwóch stronnictw, obowiązujący w p. angielskim, został zachwiany przez pojawienie się na widowni trzeciej, potężnej Partji Pracy.

Odrębne od angielskiego znaczenie posiada p. francuski za czasów dawnej monarchji. Mianem tem określano najwyższy trybunał, podczas gdy odpowiednikiem p. angielskiego były Stany Generalne. Obok atrybucyj sądowych posiadały p. francuskie, z których najstarszy był paryski, znaczenie polityczne, albowiem ustawy i rozporządzenia królewskie musiały być przez nie zarejestrowane. Potęgę p. podniósł fakt, że członkowie ich stali się 1469 nieusuwalni. Za Franciszka I. weszło w zwyczaj kupowanie, 1604 dziedziczenie miejsc w p. Wskutek tego powstała warstwa t. zw. szlachty urzędniczej (noblesse de robe) która prowadziła często w miejsce Stanów Generalnych opozycję przeciw absolutyzmowi królewskiemu (zwł. w czasie „Frondy" przeciw Mazariniemu). Królowie wprowadzili dlatego od 1563 t. zw. „lit de justice"; gdy władca zjawił się osobiście w p., ten nie mógł odmówić zarejestrowania dekretu. W 1771 kanclerz Maupeon zniósł zupełnie p., ale Ludwik XVI. przywrócił je 1774 na swoją zgubę. P. prowadziły bowiem zaciekłą opozycję przeciw wszelkim próbom wprowadzenia reform i najbardziej przyczyniły się do przyspieszenia rewolucji. 1790 zostały zniesione przez Zgromadzenie Narodowe.

Parlamentarjusze, osoby pośredniczące pomiędzy stronami wojującemi. Prawa p. uregulowane są w art. 32—34 konwencji haskiej z 18. X. 1907 odnośnie do praw i zwyczajów wojny lądowej. P. jest ten, kto udaje się z upoważnienia jednej z stron wojujących w poselstwie, legitymując się białą chorągwią. Osoba jego, jakoteż jego towarzyszy (trębaczy, tłumaczy etc.) jest nietykalną. Przeciwnik nie jest obowiązany przyjąć p.

Parlamentarna reforma (Parliamentary Reform), reforma prawa wyborczego w Anglji, przeprowadzona przez ustawy 1832, 1867, 1884, oraz przez prawo głosowania kobiet, wprowadzone 1918, rozszerzone 1928.

Parlamentaryzm, system rządów, wywodzący się z Anglji, w którym władza wykonawcza odpowiedzialną jest przed parlamentem i może być przezeń usunięta przez uchwalenie votum nieufności.

Parland Alfred, architekt rosyjski, (1845—1907), zbudował w Petersburgu cerkiew Zmartwychwstania, oraz szereg innych. Był jednym z przedstawicieli stylu narodowego, wskrzeszającego dawne tradycje sztuki rosyjskiej.

Parlando (parlante, włosk. „mówiąc"), w muzyce określenie oznaczające, że śpiew ma się zbliżyć do dźwięku mowy, czyli tonu mownego.

Parlatore Filippo, włoski botanik, (1816—1877), prof. i dyrektor botanicznego ogrodu we Florencji (od 1842). Najważn. dzieło: „Flora italiana" (dokończył Caruel 1848—94, 10 t.).

Parlatorjum (nowo-łac.), rozmównica w klasztorach.

Parler, 1. Henryk, architekt i rzeźbiarz z XIV. w., mylnie nazwany Arlerem, a sam nazywający się Polakiem, pracował z Piotrem P. (ob.) w Pradze, później w Bernie (kościół św. Jakóba). 1391—1392 pracował przy budowie katedry medjolańskiej; 1394 otrzymał w Krakowie zapłatę za roboty kamieniarskie w kościele Panny Marji.

2. Piotr, budowniczy i rzeźbiarz, syn Henryka, (1333—1399), twórca chóru katedry św. Wita w Pradze, wieży mostu Karola tamże, chóru kościoła św. Bartłomieja w Kolinie, dalej rzeźb w katedrze praskiej. Na popiersiu jego w tejże katedrze znajduje się napis: Petrus Henrici Arleri de Polonia magistri de Gemunden..., odnoszący się do polskiej działalności jego ojca.

Parlofon, parlograf, ob. Dyktafon i Mówiące maszyny.

Parma, dawniej samodzielne księstwo włoskie, utworzone 1545 przez papieża Pawła III., który nadał je w lenno swemu naturalnemu synowi, Pietro Luigi Farnese. 1731 przeszło ono na infanta Karola Hiszpańskiego, który 1735 odstąpił je domowi austrjackiemu wzamian za królestwo obojga Sycylji. 1745 Hiszpanja odebrała P. spowrotem, 1805 Napoleon zjednoczył ją z Francją. 1815 przeszła P. wraz z Piacenzą i Guastalą na własność b. cesarzowej francuskiej Marji Luizy, 1847 przypadła dawnemu księciu Lukki Karolowi II. W 1848 opowiedziała się P. po stronie Sardynji, zaco po zwycięstwie Austrji Karol III. zainaugurował rządy najsroższej reakcji. 1859 opowiedziała się ludność P. w plebiscycie za przyłączeniem do Sardynji. 1860 weszła P. w skład królestwa włoskiego.

Parma, stolica prowincji w płn. Włoszech, nad rzeką P. (dopływ Padu w Emilji), przy kolei: Piacenza—Bolonja z 66.838 mieszk. Z pośród zgórą 60 kościołów zasługuje na wymienienie katedra (1058—74), Baptisterium (1196—1260) i kościół Św. Jana Ewangelisty (1510) z freskami Correggia, a z budowli świeckich: potężny Palazzo della Pilotta (Palazzo Farnese) z 1597, Palazzo del Giardino (1564) z freskami Ag. Carracci'ego i i. Z zakładów naukowych posiada P. uniwersytet (od 1512) z 3 wydziałami, szkołę weterynarji, konserwatorjum muzyczne, szkołę wojenną, 2 duże bibljoteki (Palatina i uniwersytecka), archiwum państwowe, 4 muzea, ogród botaniczny i i. W przemyśle wysuwają się na plan pierwszy odlewnie żelaza, fabr. skór, konserw i sera (parmezan).

Starożytne to miasto było od 183 przed Chr. kolonją rzymską. 18 lutego 1248 pobili Parmeńczycy ces. Fryderyka II. W 1306 zawładnął P. Ghiberto di Correggio, 1335—41 rodzina della Scala, później Obizzo III. d'Este, w 1346 Luchino Visconti, a w 1511 zajął papież Juljusz II. miasto na własność Kościoła.

Parmeggianino (Parmegiano), właśc. Francesco Mazzuoli (Mazzola), włoski malarz i rytownik, (1503—1540), kształcony na Correggiu, Rafaelu i Michale Aniele. W Parmie (od 1530) zdobił kościół Santa Maria della Steccata. Charakterystycznym przykładem jego wydłużonych proporcyj jest t. zw. „Madonna z długą szyją" (Florencja, Pitti). Malował tematy religijne i mitologiczne, oraz znakomite portrety, m. i. „Portret własny" (Uffizi) i „Portret córki" (Neapol, Pinakoteka). Jako rytownik był jednym z najwcześniejszych we Włoszech.

Parmelia Ach. (tarczownik), porost liściasty, występuje na korze drzew, oraz na kamieniach. Najbardziej znane: P. physodes L., kosmopolityczny na wielu roślinach drzewiastych, P. saxatilis Ach. na drzewach i skałach, rośnie także na kościach, zbierana dawniej z porzuconych czaszek ludzkich i używana przeciw epilepsji. (Muscus cranii humani).

Parmenides z Elei (płd. Italja), filozof greck., * 540 prz. Chr., właściwy założyciel szkoły eleackiej. Głosił on, że byt jest identyczny z myśleniem (pojęciowem), ponieważ zaś nasze pojęcia są niezmienne, przeto i istota świata jest wieczna i niezmienna, wszelka zaś zmiana i ruch są czemś pozornem, złudą zmysłów. Ob. Eleaci.

Parmenion, zaufany i wódz Filipa Macedońskiego, przygotował wojnę przeciw Persom 336 i był dowódcą falangi pod Aleksandrem W. do 330. Potem był namiestnikiem Ekbatany, 329 zamordowany, z polecenia Aleksandra, który go się obawiał z powodu skazania na śmierć syna P., Filotasa, ob.

Parmentier Antoine Augustin, francuski farmaceuta i agronom, (1737—1813), przyczynił się do rozpowszechnienia ziemniaków we Francji, zajmował się otrzymywaniem cukru gronowego i buraczanego.

Parmentiera DC, drzewa z rodziny Bignoniaceae, z kwiatami tworzącemi się wprost z pnia. P. edulis DC. w Meksyku, dostarcza jadalnych owoców, podobnych do ogórków, P. cerifera Seem z lasów Panamy dostarcza żółtych, długich na metr owoców o kształcie świecy, używanych jako pasza.

Parmeny (z ang. pearmain), szlachetna odmiana jabłoni z grupy złotych renet.

Parmezański ser (włosk. Formaggio parmigiano, „ser z Parmy"), ob. Ser.

Parmy książę, ob. Cambacérès; książęta P., ob. Farnese.

Parnahyba, rzeka w Brazylji, długa 1.040 km. Wypływa między górami Serra das Mangabeiras i Serra da Tabatinga, oddziela stan Piauhy i Maranhão i poniżej miasta P. uchodzi deltą do Atlantyku. Dopływy: Gurguelo, Piauhy z Caninde, Poty, Longa i Balsas.

Parnahyba (São Luis de P.), miasto portowe w stanie Piauhy (Brazylja), przy ujściu rzeki P. (22 km od oceanu) z 20.000 mieszk. Ma niezdrowy klimat, kiepski port i handel.

Parnas, góry, ob. Parnassos.

Parnas Jakób Karol, polski lekarz i fizjolog, * 1884, 1916—1919 wykładał w Warszawie, od 1921 prof. chemji fizjologicznej na Uniw. Jana Kazimierza we Lwowie. — Napisał szereg prac z zakresu chemizmu i fizjologji mięśni i t. d., poza tem wydał podręcznik „Chemja fizjologiczna".

Parnasiści (franc. Parnassiens), franc. szkoła poetycka XIX. w., nazwana od zbioru poezyj „Le recueil de vers nouveaux Parnasse" (1866—76, 3 t.). Przywódcą jej był Leconte de Lisle. — Stąd parnasizm.

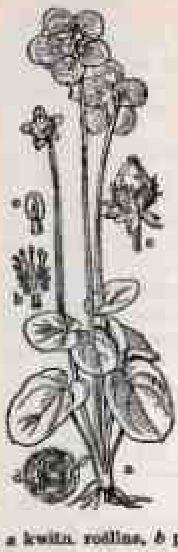

Parnassia palustris. a kwitn. roślina, b prątniczki, c pylnik, d zalążnia w przekroju, e owoc.

Parnassia L. (dziewięciornik), roślina z rodziny Saxifragaceae, zioła o liściach sercowatych, rośnie na półkuli płn. W Polsce pospolity na miejscach mokrych P. palustris L. (d. błotny), o kwiatach białych, charakterystyczny prątniczkami.

Parnassius apollo, motyl, p. Apollo.

Parnassos (Parnas), znany w mitologji, szczególnie Apollinowi i Muzom poświęcony łańcuch górski w Grecji; na płd. od Oeta ciągnie się przez Dorydę i Focydę do rzeki Pleistos (dziś. Xeropotamos), schodzi jako Kirfis (dziś. Sumalines) do zatoki Koryntckiej, dochodzi do 2.460 m (Lykoreia), pokryty gęstym lasem szpilkowym. Na płd. zboczu znajdowała się wyrocznia delficka i źródło kastalijskie (ob. Kastalja). — Wstąpić na Parnas: stać się poetą, tworzyć.

Parnawa (est. Pärnu), miasto okręg. w Estonji, przy ujściu rzeki P. (140 km długa) do zatoki Parnawskiej (płn.-wsch. część zatoki Ryskiej) z 21.580 mieszk., zamkiem, portem, kąpielami morskiemi oraz przemysłem drzewnym i rolniczym. Miasto (od 1255) należało 1561—1621 do Rzpltej polskiej wraz z całemi Inflantami i było od 1582 stolicą jednej z 3 prezydentur (województw) inflanckich. W 1699—1710 była P. siedzibą uniwersytetu dorpackiego.

Parnell Charles Stewart, polityk irlandzki, (1846—1891), od 1875 w Izbie Gmin, zdobył ogromne znaczenie jako mówca, agitator i przywódca opozycji, zarówno w kraju, jak wśród rodaków w Ameryce. Najbliższemi celami, do których zmierzał, była gruntowna reforma agrarna i autonomja dla Irlandji. Dla złamania oporu zastosował w parlamencie obstrukcję i kierował spotężniałą wskutek reformy wyborczej 1885 frakcją irlandzką tak zręcznie, że konserwatyści i liberali zabiegali o sojusz z nim. 1886 udało mu się skłonić Gladstone'a do przyjęcia zasadniczych postulatów w sprawie autonomji. Rozłam w stronnictwie liberalnem oddał rządy w ręce wrogich programowi P. konserwatystów, przeciw którym rozpoczął teraz walkę. Przeciwnicy, pragnąc skompromitować P., wywlekli na światło dzienne stosunek jego z żoną zaufanego przyjaciela, kapitana O'Shea. Uznany przed sądem winnym cudzołóstwa 1890, musiał P. wycofać się z życia publicznego.

Parnes, wapienne pasmo górskie w płn. Attyce (dziś Ozea), wys. do 1.412 m. W starożytności znajdował się tu ołtarz i posąg Zeusa.

Parnon, wapienne pasmo górskie między staroż. Lakonją i Kynurją, wys. do 1.960 m (dziś Malevos).

Parny Evariste Désiré de Forges, wicehr., poeta franc., (1753—1814), wsławił się szczerze odczutemi „Poésies érotiques" (1778); jego „Portefeuille volé" (1805), „Le voyage de Céline" (1806), „Les Rose-Croix" (1808), „La guerre de dieux" (1799, później powiększone p. t. „La Christianide") są frywolne, ale o formie wykwintnej.

Paroch, od łac. parochus, proboszcz, ob., też Parochja.

Parochialia iura, prawa, które posiada proboszcz w stosunku do swych parafjan, np. prawo udzielania chrztu, ślubu, pogrzebu i t. p.

Parochja, ob. parafja; historycznie rzecz rozpatrując, jest nazwa ta starszą od nazwy diecezja. Do X. w. nazwę parochus dawano biskupom, a terytorjum ich zwało się paroecia, t. j. parafja. Zczasem na terytorjum tem powstawały różne kościoły, do których biskup-parochus posyłał kapłanów, by w nich sprawowali obowiązki, oczywiście w zależności od niego. Kościoły te nazywały się pierwotnie tituli; stawały się one ogniskiem pracy kapłana na terenie, wyznaczonym mu przez parocha-biskupa, i zawiązkiem dzisiejszej parochji-parafji. Z pierwotnej p. wytworzyła się diecezja, dawny parochus stał się już tylko wyłącznie biskupem.

Parodja (greck. „przeciwśpiew"), w retoryce i poetyce zniekształcenie mowy lub utworu, wskutek czego przy zachowaniu formy treść staje się komiczną. Jako wynalazcę p. wymieniają Hipponaxa (530 prz. Chr.), po mistrzowsku uprawiał ją Arystofanes (przeciw Eurypidesowi). W nowszych czasach odznaczyli się w niej zwłaszcza Francuzi (Scarron); ostatnio uprawiał ją także Marcel Proust. W literaturze polskiej najwybitniejszym utworem tego rodzaju jest „Myszeis" Krasickiego. Z najnowszych prób w tym kierunku największy rozgłos zdobyła Magdalena Samozwaniec w „Na ustach grzechu".

Parodos, w starogreckim teatrze wejście od prawej i lewej strony budynku scenicznego, przez które chór wchodził do orchestry; także pieśń chóru (ob.) śpiewana na wstępie.

Paroimiakos (greck.), miara wierszowa, katalektyczna tetrapodja, stosowana w marszach i pieśniach bojowych; por. Anapest.

Paroksyzm (greck.), napad, zaostrzenie, szczytowe nasilenie objawów chorobowych (gorączki, duszności i t. p.).

Parol (franc., słowo), 1. Wiążące przyrzeczenie, dane przez rycerza, wzgl. wojskowego. — 2. Hasło rozpoznawcze, wydawane wartom i ubezpieczeniom wojsk.

Parole d'honneur (franc.), słowo honoru.

Parolist, p. Zygophyllum.

Parolistowate, ob. Zygophyllaceae.

Paronychia (greck.), ob. Zanokcica.

Paropamisos (Parapamisus), staroż. nazwa gór Hindukusz (ob. Parapamis).

Parorexia (greck.), łaknienie opaczne, nerwowe zaburzenie smaku u ciężarnych lub osobników błedniczych, którzy jedzą takie przedmioty, jak kreda, włosy, piasek i t. p.

Paros, wyspa na morzu Egejskiem, należąca do Cyklad, na zach. od Naxos, już w starożytności znana z marmuru paryjskiego, posiada ok. 9.000 mieszk., 209 km² pow., łagodny klimat; uboga w opady i zboże, wywozi wino, figi i wełnę. Główne miasto Parikia, na miejscu dawnego miasta P., posiada dobry port, zamek i kościół. Drugim portem jest Nausa. — Rozpoczęte w latach 1898 i 1899 wykopaliska odkryły resztki świątyń (Asklepiosa i świątyni na Akropolis) i starej nekropoli; znaleziono tu sarkofagi o typie dotychczas nie spotykanym w Grecji. Niedaleko dzisiejszego miasta odkopano święte okręgi Ateny Kyntyjskiej i Artemidy Delijskiej z świątynią, ołtarzami i t. p. — Zamieszkiwana była początkowo przez Kreteńczyków, potem przez tazyjskich Jonów. W wojnach perskich zachowała neutralność i była potem najważniejszą wyspą attyckiego związku morskiego. Należała zkolei do Rzymu, Naxos, Turków, 1830 do Grecji. — Z P. pochodzi „Marmor-Parium", sławna attycka kronika sięgająca od najstarszych czasów do 264/263 prz. Chr.

Parosmia (greck.), zboczenie węchowe, częste w histerji, także przy schorzeniach nerwów węchowych, np. po grypie, schorzeniach podstawy czaszki, i t. d. Leczy się cierpienie podstawowe.

Parostatek, parowiec (ob.).

Parotis (glandula parotis), ślinianka przyuszna.

Parotitis (greck.), mumа, ob. Ślinianki przyusznej zapalenie.

Parovarium (greck.-łac.), przyjajnik.

Parowa kąpiel (popularnie „parówka"), kąpiel, w której kąpiący się poddaje się działaniu powietrza przesyconego parą wodną o temperaturze 38—50°; rozmaite urządzenia pozwalają na korzystanie z różnych stopni ciepłoty. Skoro po 15—25 min. wystąpią silne poty, kąpiel kończy się zimnym lub letnim natryskiem (kąpielą lub zmywaniem). K. p. działa podobnie jak zwykła gorąca kąpiel, jednak silniej. Zimny natrysk lub zimna kąpiel użyte po k. p. są silnym bodźcem nerwowym i wywołują żywsze krążenie krwi. K. p. używa się w cierpieniach reumatycznych, dnie, nerwobólach i t. d. Stosowne są one tylko dla osób silnych, wykluczone u osobników z organicznemi wadami serca lub przy chorobach płuc, mózgu, rdzenia, w gorączce, padaczce, wzgl. u osób skłonnych do omdlewań lub udarów.

Parowa łaźnia, ob. Parowa kąpiel.

Parowa maszyna, w ogólnie przyjętem znaczeniu jest to silnik (ob.) tłokowy lub turbinowy, napędzany prężną parą wodną. Próby z zastosowaniem zamiast wody cieczy łatwoparujących dotąd nie osiągnęły praktycznego znaczenia. Dawniej używano do p. m. wyłącznie pary wodnej nasyconej, ostatnio coraz większe zastosowanie znajduje para przegrzana (Por. Para).

Według budowy rozróżniamy: wirujące p. m. (turbiny par., ob. Parowa turbina, i maszyny z wirującym tłokiem), w których para działa bezpośrednio na organy, osadzone na obracającym się wale, i m. p. w ściślejszem znaczeniu tego słowa, t. j. tłokowe, z posuwającym się w cylindrze tłokiem. Posuwisty ruch tłoka zostaje niekiedy zużytkowany bezpośrednio (np. w pompie par., młocie par.), zwykle jednak przeistoczony zostaje przy pomocy przenośni korbowej w ruch obrotowy wału korbowego. Gdy para doprowadzana jest tylko po jednej stronie tłoka, wówczas p. m. jest jednostronnie działająca, przy obustronnem doprowadzeniu — podwójnie działającą. W przestarzałych p. m. wlot pary do cylindra trwał podczas całej drogi (skoku) tłoka, a wypychana następnie przy powrotnym suwie tłoka nazewnątrz para posiadała jeszcze pierwotną prężność. Znacznie korzystniej pracują obecne p. m. z parą rozprężającą się w cylindrze, gdyż dopływ pary przerwany zostaje, gdy tłok odbył małą część swej drogi, a zamknięta w cylindrze para, rozprężając się, wypycha tłok do końca skoku. W miarę zwiększania się wolnej przestrzeni między tłokiem a wiekiem cylindra, ciśnienie znajdującej się tam pary opada, para opuszczająca cylinder po uskutecznieniu pracy ma prężność mniejszą od pary wlotowej. Stosunek drogi, odbytej przez tłok w okresie dopływu świeżej pary (t. j. aż do zamknięcia wlotu) do całkowitego skoku, zwie się stopniem napełniania cylindra. Rozrząd pary uskutecznia się stawidłami (suwakowemi, kurkowemi lub zaworowemi). Para po wykonaniu pracy w cylindrze uchodzi nazewnątrz (w p. m. t. zw. wydychowych) lub skierowaną zostaje do kondensatora (w p. m. z kondensacją, ob. Kondensacja) celem skraplania, przyczem powstaje niedoprężność, która przyczynia się do ułatwienia rozprężenia pary w cylindrze i tem samem zwiększa wydajność p. m.

W zależności od tego, czy jeden lub kilka cylindrów działa na wspólny wał korbowy, rozróżniamy: p. m. jedno- i wielocylindrowe. Poszczególne cylindry wielocylindrówki są albo sobie równe wielkością i bywają zasilane równomiernie parą wprost z kotła (m. bliźniacze), albo też posiadają cylindry różnej wielkości, w którym to wypadku para z kotła zostaje doprowadzona do pierwszego najmniejszego cylindra wysokiego ciśnie-

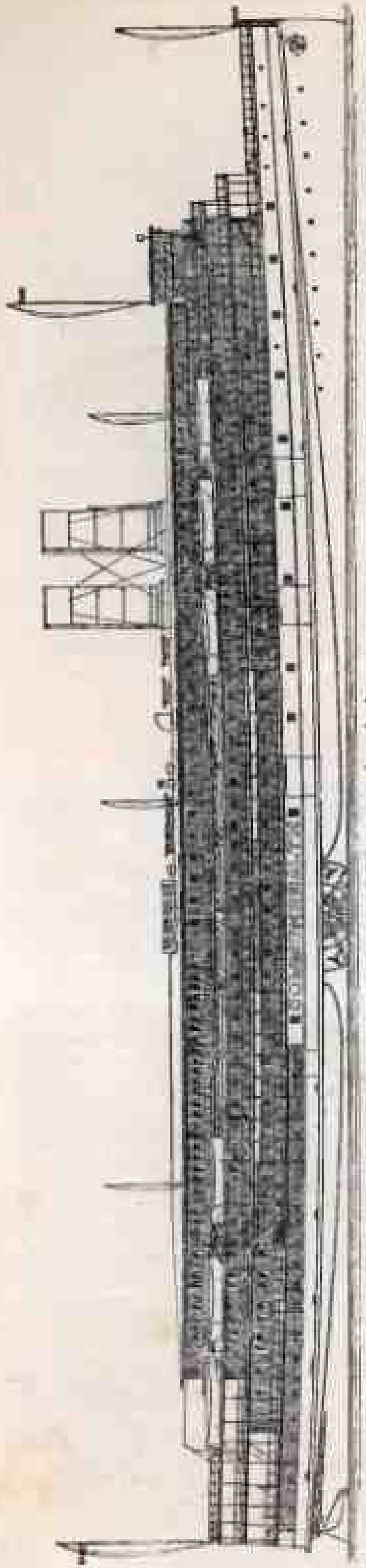

Amerykański parowiec kołowy rzeczny.

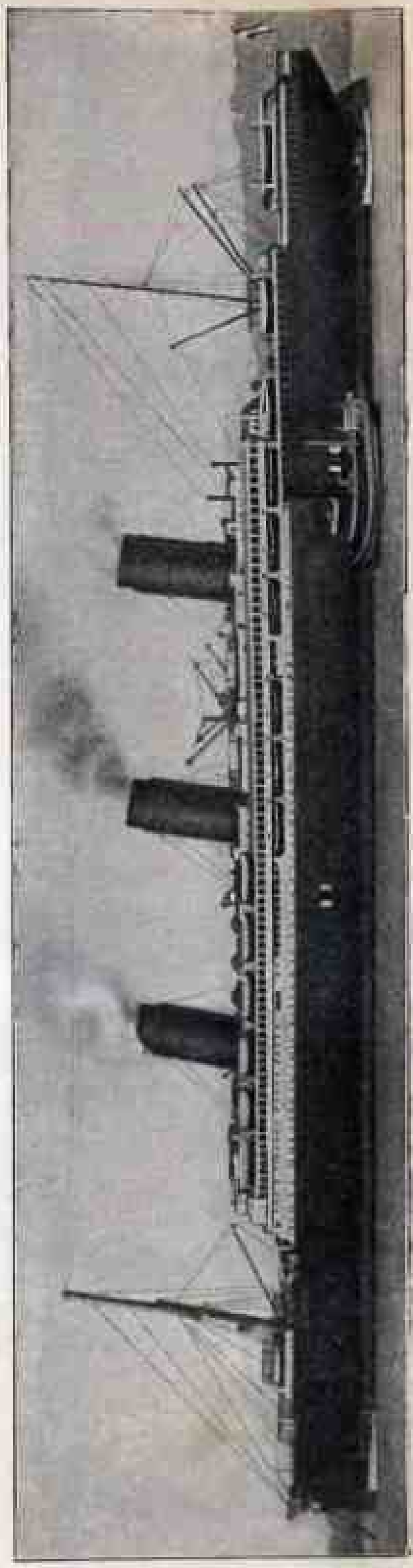

Trzyśrubowiec oceaniczny.

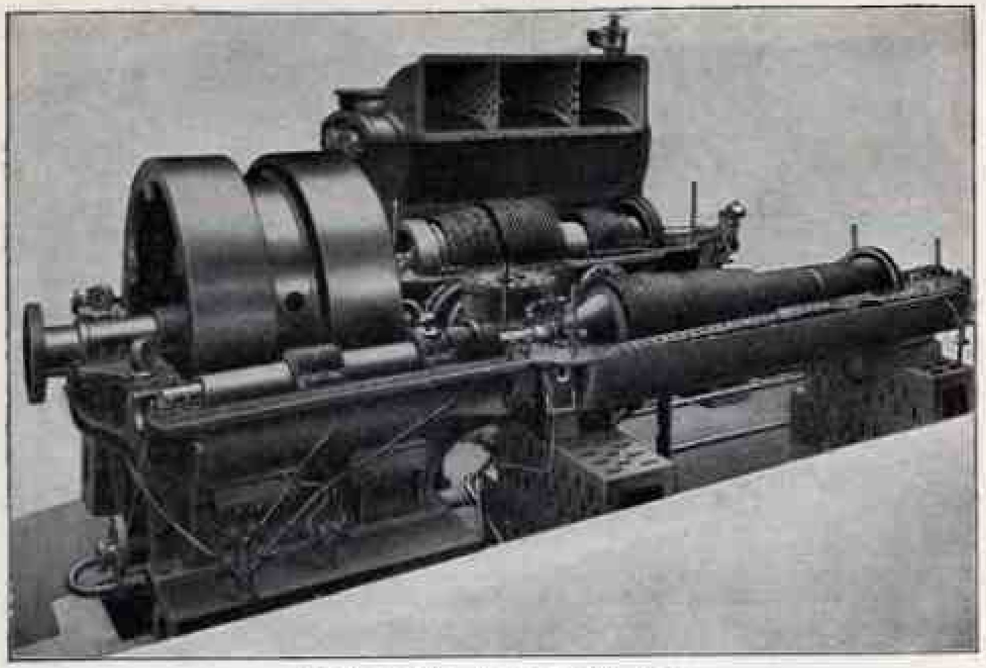

Wielka turbina okrętowa (otwarta).

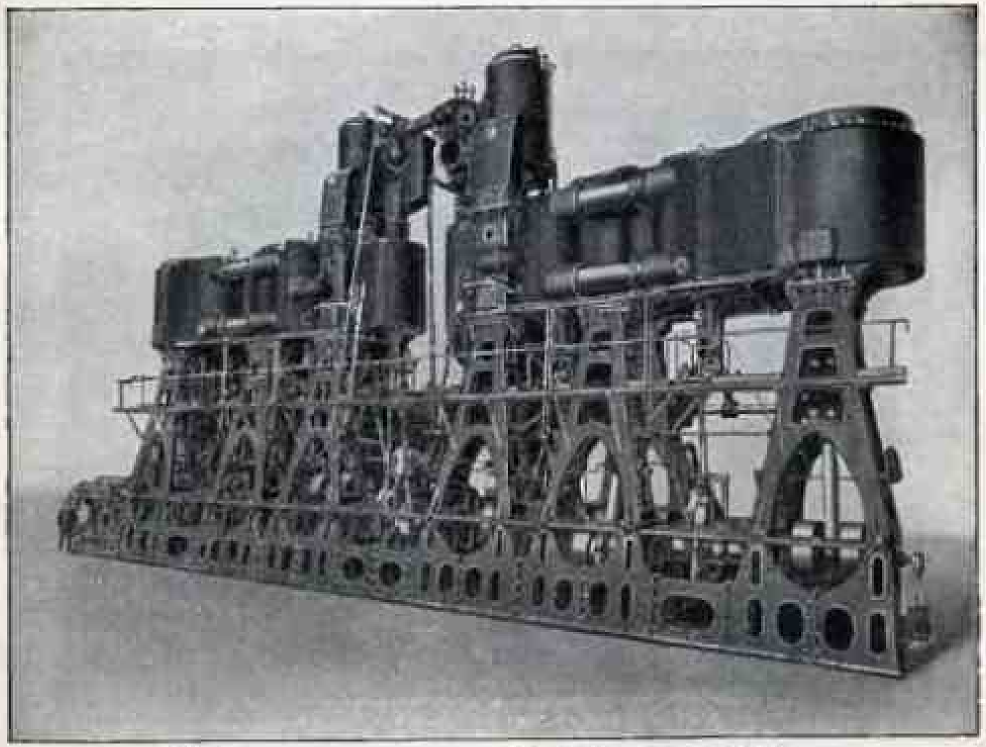

Okrętowa maszyna parowa z czterokrotnem rozprężaniem.

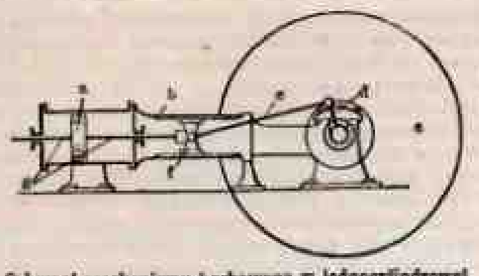

Schemat mechanizmu korbowego w jednocylindrowej maszynie parowej.

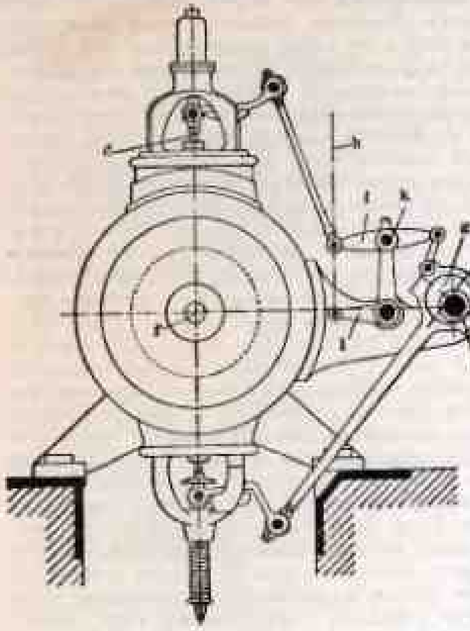

Stawidło zaworowe.

nia i w miarę rozprężania przechodzi kolejno do sąsiednich większych cylindrów (d w u-k r o t n e, t r z y k r o t n e i t. d. r o z p r ę ż a n i e z cylindrem niskiego, wzgl. również z cylindrem średniego ciśnienia). Zalety kilkakrotnego rozprężania szczególnie uwidoczniają się przy zastosowaniu pary przegrzanej. Bardzo rozpowszechniona jest tego rodzaju maszyna sprzężona z korbami przestawionemi względem siebie (w zależności od ilości cylindrów) o 90° lub 120°. Między cylindrem wysokiej i niskiej prężności znajduje się p r z e l o t n i a (receiver), gdzie gromadzi się para, aż do chwili, gdy zostaje wpuszczona do większego cylindra. Istnieją p. m. tzw. p o s o b n e, w których cylindry wysokiej i niskiej prężności znajdują się p o d lub n a d s o b ą, i wspólnym drążkiem tłokowym pracują na jedną korbę wału głównego. W p. m. o jednokierunkowym przebiegu prądu pary, wylot pary po ukończeniu pracy odbywa się przez podłużne otwory, znajdujące się w środku cylindra.

Według zewnętrznej formy budowy rozróżniamy: p. m. p o z i o m e, t. j. l e ż ą c e, p i o n o w e - s t o j ą c e lub o s c y l u j ą c e, wreszcie s t a ł e, tzw. s t a c y j n e i p r z e w o ź n e - l o k o m o b i l o w e (ob. Lokomobila). — P. m., w których tłok zamiast posuwu prostolinijnego obraca się lub wykonuje podobny ruch, mimo zasadniczych zalet nie osiągnęły dotąd z powodu rozmaitych trudności praktycznego znaczenia.

Różnica ciśnień między parą, działającą z jednej strony tłoka, a powietrzem, znajdującem się z drugiej jego strony, powoduje ruch tłoka. Ta n a d p r ę ż n o ś ć zmienia się odpowiednio do posunięć tłoka i daje się obrazowo przedstawić w formie w y k r e s u (diagramu) p a r o w e g o, w którym uwidocznione jest ciśnienie w atmosferach (kg na cm² pow. tłoka) we wszystkich punktach całkowitej drogi (skoku) tłoka. Wykres taki sporządzić można teoretycznie, na podstawie praw fizycznych, lub praktycznie (w istniejącej już maszynie) przy pomocy indykatora (ob.). W wykresie parowym odzwierciedla się sprawność maszyny; z niego daje się określić ś r e d n i e c i ś n i e n i e w cylindrze, na podstawie którego i przy uwzględnieniu innych danych maszyny (powierzchni tłoka, skoku, ilości obrotów na min.) można obliczyć pracę pary, t. zw. m o c i n d y k o w a n ą. R z e c z y w i s t a czyli e f e k t y w n a moc maszyny p. jest mniejsza, wynosi 75—85% powyższej, gdyż część pracy idzie na pokonanie tarcia i t. d. Moc m. p. bada się d y n a m o m e t r e m (ob.). Ilość zużycia pary w p. m. zależną jest od rodzaju, wielkości maszyny i rozmaitych okoliczności, a wynosi mniej więcej 6 do 10 kg. na indykowanego konia mechanicznego na godzinę przy parze nasyconej. Przy zastosowaniu pary przegrzanej ilościowe zużycie jest mniejsze i dochodzi do 4 kg. W p. m. zaledwie 10—16% wartości opałowej paliwa przetworzone zostaje w użyteczną pracę mechaniczną, stąd mała wydajność; dla jej zwiększenia używają często pary wylotowej z p. m. jeszcze do innych czynności, np. poruszania turbin i t. d. W nowoczesnych p. m. bardzo starannie opracowano smarowanie i wszystkie trące części zaopatruje się stale w oliwę. Z wszystkich silników znalazła p. m. największe zastosowanie i w dużym stopniu przyczyniła się do rozwoju techniki i kultury. Obecnie spotyka się p. m. o mocy, dochodzącej do kilku tys. koni mech., a ostatnio zastosowano do p. m. parę wysokiego ciśnienia do 100 atm.

Z a r y s h i s t o r y c z n y. Już w II. w. przed Chr. usiłował H e r o n użyć pary do wytworzenia ruchu, jakkolwiek przedtem A r c h i m e d e s pracował w podobnym kierunku. W późniejszych czasach (XVII. w.) robili doświadczenia nad praktycznem wyzyskaniem ciśnienia pary B r a n c a i P a p i n, jednak dopiero S a v e r y'e m u ok. 1698 i Anglikowi N e w c o m e n o w i 1712 udało się sporządzić p. m. do czerpania wody. W tem stadjum znajdował się ten problem aż do chwili, gdy w 1770 J a m e s W a t t stworzył podstawy dla dzisiejszych m. p.; jego m. p. z wahaczem pracowała niskiem ciśnieniem. Po licznych ulepszeniach wielu szczegółów, a przedewszystkiem stawideł, doszła p. m. do dzisiejszego stanu.

Parowa sikawka, ob. Pożarnicze przyrządy.

Parowa turbina jest silnikiem, zużytkowującym energję pędu parowego. Strumień pary odchylony zostaje od swego naturalnego kierunku, a łopatki koła, przejmując jego energję, wprawiają w ruch obrotowy główny wał. P. t. odznaczają się równomiernym i szybkim ruchem, kierunek biegu jednak nie daje się odwracać. — Rozróżnia się t. p.: dyszowe i z kierownicze m kołem łopatkowem, równoprężne i naporowe oraz kombinowane, jedno- i wieloskokowe, promieniowe i osiowe (w zależności od kierunku przebiegu pary przez łopatki), z częściowem lub pełnem zasilaniem (odpowiednio do tego, czy para wchodzi do łopatek na całym obwodzie koła, czy też tylko na jego części), wreszcie turbiny z wałem pionowym lub poziomym. — P. t. często instaluje się w zakładach, gdzie para znajduje także inne zastosowanie, a niejednokrotnie pędzi się turbiny parą odlotową tłokowych maszyn parowych (ob.). T. p. znalazły ostatnio duże zastosowanie szczególnie w okrętach, parowcach (ob.).

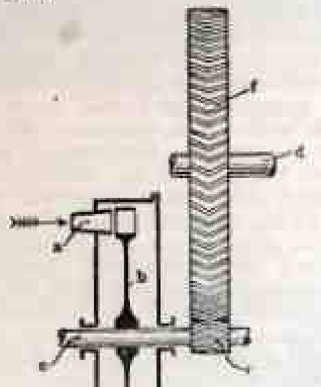

Turbina parowa Lavala.

Pierwsze doświadczenia, zmierzające do urzeczywistnienia p. t. przeprowadził Branca, dopiero jednak w 1886 Parsons zbudował t. p., która wykazywała jeszcze liczne wady. Po przeprowadzeniu wielu badań zbudował w kilka lat później de Laval (1889) turbinę wysokoobrotową. W początkach XX. w. poczynił Parsons dalsze znaczne ulepszenia, które miały decydujący wpływ na rozwój budowy p. t.

Parowa żegluga, całokształt zagadnień, związanych z używaniem parowców (żegluga morska, śródlądowa, nadbrzeżna, pasażerska i towarowa); należą tu także specjalne przepisy, dotyczące bezpieczeństwa i t. d., oraz nauka, zajmująca się badaniem wpływu biegu maszyn, pozycji śruby, steru, zanurzenia i t. d. na zwrotność parowców.

Parowanie, przejście ciała ze stanu ciekłego lub stałego w stan gazowy (ob. też Para). W temperaturach niższych od temperatury wrzenia p. ma miejsce tylko na powierzchni i odbywa się nawet na koszt własnych zapasów ciepła, t. zn., że ciecze parując oziębiają się. W przestrzeni zamkniętej p. cieczy odbywa się dotąd, dopóki przestrzeń ponad cieczą nie zostanie nasycona parą, o prężności charakterystycznej dla danej cieczy, a zależnej tylko od temperatury. Możemy przyspieszyć p. cieczy, usuwając wytwarzającą się parę zapomocą ciał hygroskopijnych i pompy ssącej, wtedy ciecz, parując kosztem własnych zapasów ciepła, oziębia się tak znacznie, że może ulec zestaleniu. Przez odparowanie pod zmniejszonem ciśnieniem ciekłego powietrza, wodoru lub helu uzyskujemy najniższe osiągalne temperatury. Zamiana jednostki masy cieczy na gram pary o tej samej temperaturze nosi nazwę ciepła p., wielkość, którą mierzy się kalorymetrem, oznaczając ilość ciepła, jaką oddaje gram pary, skraplając się na ciecz. Zwykle podaje się wartość ciepła p. dla normalnej temperatury wrzenia danej cieczy. W temperaturach niższych jest ono większe, w temperaturach wyższych od temperatury wrzenia jest mniejsze, niż ciepło p. w temperaturze wrzenia. Dla wody wynosi ono w 100° C 537 kaloryj na gram wody. Przy skropleniu pary wodnej wydziela się ciepło p. zpowrotem (zastosowanie przy systemie centralnego ogrzewania parą).

W zjawiskach meteorologicznych p., t. j. ulatnianie się wody wpływa na wilgotność powietrza. P. cieczy na otwartem powietrzu jest tem szybsze, im wyższą jest temperatura, im większą jest powierzchnia cieczy i im większy jest niedosyt wilgoci. Z chwilą nasycenia powietrza parą wodną p. ustaje. Z tego też względu p. wody sprzyja ruch powietrza, wiatr, bo w tym przypadku stykają się z cieczą coraz to inne warstwy powietrza, podczas gdy przy spokojnem powietrzu para przedostaje się do warstw wyższych drogą powolnego przenikania (dyfuzji). Ulatnianie się pary wodnej jest większe w lecie niż w zimie, na lądach szybsze niż na morzu. Ilość wody, zamieniającej się w ciągu roku na parę wodną wynosi dla kuli ziemskiej od 300.000—400.000 km³.

P. cieczy znajduje także wielostronne zastosowanie w przemyśle chemicznym, jako odparowywanie roztworów celem otrzymania rozpuszczonych tamże ciał. Stosuje się tu różne metody, począwszy od bardzo prostego sposobu wydostawania soli przez odparowanie wody ciepłem słonecznem, aż do odparowania cieczy w naczyniach zamkniętych pod zmniejszonem ciśnieniem i bez dostępu powietrza.

Parowe koło, ob. Parowa turbina.

Parowe kotły, ob. Parowy kocioł.

Parowe rurociągi służą do przeprowadzania pary z kotła do miejsc jej użycia. Składają się z poszczególnych rur, zakończonych kołnierzami, wzajemnie uszczelnionemi, oraz skręconemi śrubami.

Parowe sygnały dźwiękowe, gwizdek, syrena i dzwonek, znajdują zastosowanie na parowcach, okrętach i w fabrykach.

Parowie (franc. pairs, ang. peers, z łac. pares, „równi"), członkowie wyższej szlachty w Anglji, dawniej i w Francji, wyposażeni w przywileje polityczne. Godność p. wywodzi się z systemu lennego, w którym wasale mogą być sądzeni tylko przez równych sobie. Do p. angielskich zaliczają się książęta, margrabiowie, earls, wicehrabiowie i baronowie, którzy dzięki swej godności posiadają miejsce i głos w Izbie Lordów i sądownictwo w sprawach karnych przed Izbą. Każdy p. jest nadto doradcą korony i jako taki ma każdej chwili przystęp do króla. W średniowiecznej Francji było 12 p., 7 świeckich, 5 duchownych (Pairs de France). Liczba ich wzrosła później i wynosiła 1789: 38 świeckich p. Rewolucja zniosła tę godność, karta konstytucyjna 1814 stworzyła nowe parostwo, w 1848 miejsce jego zajął senat.

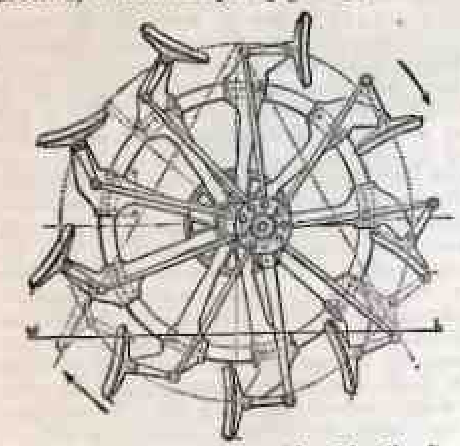

Koło łopatkowe (z przestawialnemi łopatkami).

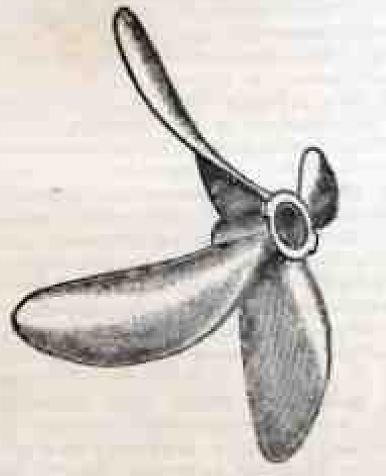

Śruba wodna.

Parowiec, środek lokomocji na wodzie poruszany pośrednio parą. Według organów napędowych rozróżniamy: p. kołowe, śrubowce i p. odrzutne. P. kołowe posiadają koła łopatkowe, nadają się szczególnie do płytkich wód, znajdują głównie zastosowanie w żegludze rzecznej. Śrubowce poruszane są śrubą wodną (propelerem) 2—4 skrzydłową, osadzoną na końcu wału maszyny parowej, przeprowadzonego szczelnie przez tylnicę. Śruba zanurzona jest w wodzie i wkręca się w nią (jakby w nakrętkę) naprzód lub wtył w zależności od kierunku obrotów. Istnieją: jedno-, dwu-, trzy- i czteroŚrubowce; te ostatnie nader rzadkie. P. odrzutne posiadają turbinę wodną, która z wielką siłą wyrzuca przez dwie boczne rury z przestawialnym wylotem dwa strumienie wody. W zależności od tego, czy strumienie są skierowane ku tyłowi lub przodowi, p. pchany jest wskutek reakcji hydraulicznej naprzód lub wtył.

Stosownie do przeznaczenia rozróżnia się p. rzeczne i morskie, wśród tych ostatnich p. daleko- i krótkodystansowe, p. nadbrzeżne, portowe; dalej p. pasażerskie, towarowe i specjalne (ratownicze i t. p.). Szybkość pasażerskich p. morskich wynosi naogół 17—20 mil morskich na godz., istnieją już jednak statki znacznie szybsze. Nowoczesne p. morskie dochodzą do olbrzymich rozmiarów i odznaczają się często wykwintnem urządzeniem wewnętrznem; budowane są jako pełnopokładowce.

W p. znajdują zastosowanie tłokowe maszyny parowe i parowe turbiny (ob.). Maszyny parowe p. pracują parą niskiego (poniżej 3 atm.), albo średniego (3—5 atm.), albo wysokiego (ponad 5 atm.) ciśnienia, zwykle używają maszyn z kilkakrotnem rozprężaniem. Najbardziej rozpowszechnione są maszyny stojące, z potrójnem rozprężaniem przy 12—18 atm. ciśnienia i z kondensacją. W dwu- lub trzyśrubowcach stosują osobne maszyny dla każdej śruby. Większe zastosowanie znajdują ostatnio masz. par., pracujące przegrzaną parą, o jednokierunkowym pędzie pary w cylindrze. Turbina parowa, która w okrętach wojennych wyparła już maszynę parową, nabiera dużego znaczenia w szybkich p. pasażerskich. Poza licznemi zaletami, ma turbina parowa w zastosowaniu do parowców tę wadę, że nie pozwala na zmianę kierunku biegu wału głównego, dlatego potrzeba do jazdy wtył osobnej turbiny; szybki bieg turbiny uniemożliwia umieszczenie śruby bezpośrednio na głównym wale i zmusza do stosowania mechanizmów redukujących obroty. W p. używają turbin jedno- lub wielowałowych (krótkich), najczęściej systemu Parsonsa lub Curtisa (Ob. Parowa maszyna, Parowa turbina).

Na dole p. w kotłowni ustawione są kotły parowe dla maszyn (przeważnie wodnorurkowe) i kotły pomocnicze dla małych maszyn do pomp powietrznych, urządzeń elektr., poruszania steru i t. d. Jako paliwa używa się węgla kam., ciężkiego oleju, a na małych p. niekiedy drzewa. Technika dąży do potanienia napędu parowego przy zwiększeniu chyżości (Ob. Motorowe statki, Motorowe łodzie, Okręty).

Zarys historyczny. Parowy napęd do statków wodnych projektował 1681 Papin. Anglik J. Hull uzyskał 1736 patent na zastosowanie masz. par. systemu Newcomena do napędu kół okrętowych. Badania i doświadczenia przeprowadzili Bernoulli, Euler, Auxiron, Périer i in., dopiero jednak w po-

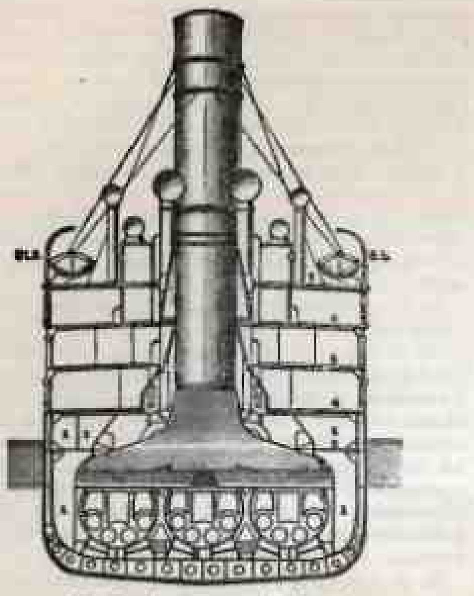

1. Przekrój poprzeczny kołowni.
1. Węgiel. 2. Przejście dla palacza. 3. Pierwszy pokład. 4. Pokład główny. 5. Pokład górny. 6. Pomost spacerowy. 7. Pomost wierzchni.

czątkach XIX. w. Amerykanin Fulton zbudował praktyczny parowiec kołowy, który 1807 odbył oficjalną próbną jazdę. Po raz pierwszy przepłynął ocean p. kołowy „Savannah" 1818 (Savannah—Liverpool 26 dni). W Europie zbudował p. Wood 1812. Niezwykle doniosłem zdarzeniem było zastosowanie przez Ressla 1829 śruby wodnej, która po doświadczeniach Anglika Smitha została ogólnie przyjętą. Pierwszym oceanicznym śrubowcem był p. „Great Britan", zbudowany przez Brunela (1843). Parową maszynę z trzykrotnem rozprężaniem zastosowano na p. 1882, a pierwszą turbinę w r. 1900.

Parowozowe kilometry, w kolejnictwie ilość przebytych kilometrów, notowana dla każdego parowozu. Dolicza się przytem za każdą godzinę, przez którą lokomotywa zostaje w pogotowiu pod parą — 3 km, za każdą godzinę szybowania 7 km.

Parowóz, jest to lokomotywa (ob.) poruszana parą. Według przeznaczenia rozróżniamy: p. głównolinjowe (pośpieszne i towarowe), podjazdowe i przemysłowe (leśne, polne, kopalniane i t. d.), w zależności od rozstawu kół: szeroko-, normalno-przestawno- i wąskotorowe, a odpowiednio do rodzaju służby: p. dla pociągów pośpiesznych, osobowych i towarowych, oraz p. przetokowe do przetaczania wagonów przy zestawianiu pociągów. W zależności od tego, czy zapas wody i paliwa znajduje się bezpośrednio na p., czy też obok, istnieją tzw. tendrówki i p. sprzęgnięte z osobnym tendrem, mieszczącym znaczne zapasy materjałów popędowych, przeznaczone dla pociągów dalekobieżnych. Mimo postępów elektryfikacji, p. odgrywa ciągle b. ważną rolę w kolejnictwie. Głównemi częściami składowemi p. są: kocioł parowy z przynależnościami, silnik-maszyna lub turbina par. i podwozie, utworzone z ramy oraz zawieszonych w niej na resorach kilku osi (wałów) z naprasowanemi kołami. Część kół służy do napędu, pozostałe zaś, znacznie mniejsze, biegną luzem i osadzone są zwykle z swojemi osiami w obrotowej podstawie. Koła napędowe, wzgl. ich osie sprzęgnięte są z sobą drągiem sprzęgowym; w zależności od ilości sprzęgniętych osi rozróżnia się także rozmaite typy p., określając je według przyjętego znakowania z uwzględnieniem ilości pomocniczych luźnych osi.

Siła pociągowa p. wytworzona zostaje w cylindrze, skąd drążkiem tłokowym przez krzyżak i korbowód przeniesiona zostaje na koła napędowe, które obraca, ciężar zaś p. powoduje tarcie między obręczami kół a szynami, potrzebne do umożliwienia p. pracy. Kocioł p. jest typu ogniorurkowego, ma kształt leżącego cylindra, w tyle jego znajduje się skrzynia ogniowa z rusztem i popielnikiem. Gorące gazy z paleniska przelatują przez rurki w kotle do dymnicy (na przodzie) i stąd kominem nazewnątrz. Para zbiera się nad poziomem wody i przez zbieralnik oraz regulator doprowadzona zostaje przewodami do stawidła i cylindra. P. pracują przeważnie parą przegrzaną, dla którego to celu posiadają przegrzewacz, poza tem także podgrzewacz dla świeżej wody, wchodzącej do kotła. W zależności od tego, czy para wpierw wlatuje przed, czy też za tłokiem, posuwa się on wtył lub naprzód i odpowiednio napędza koła. Po ukończeniu pracy dostaje się para dmuchawką do dymnicy, wywołuje ssanie i tem samem powoduje gwałtowniejsze spalanie węgla, poczem uchodzi kominem nazewnątrz. P. posiada najmniej dwa cylindry. Gdy zasilanie parą następuje jednocześnie w obu cylindrach (maszyna bliźniacza), wówczas korby głównych osi p. są względem siebie przestawione dla ułatwienia pracy. W p. stosują przeważnie maszyny z kilkakrotnem rozprężaniem, często spotyka się trzy i cztery cylindry (ob. Parowa maszyna). W p. turbinowych przeniesienie siły z wału turbiny na koła odbywa się najczęściej trybami. — W wieloosiowych p. sprzęgniętych dla ułatwienia jazdy na łukach, kilka osi lub grupy ich automatycznie przesuwają się nieco względem ramy.

Dla specjalnych celów (fabr. chemiczne, kopalnie), gdzie manipulowanie ogniem jest niebezpieczne, istnieją p. bezogniowe, nie posiadające własnego paleniska. Parę z innej instalacji kotłowej ładuje się do kotła p., który może nią pracować pewien czas. Ostatnio buduje się p., pracujące parą wysokiego ciśnienia, a do opalania używa się pyłu węglowego, wdmuchiwanego odpowiedniemi urządzeniami.

Pierwsze próby w początku XIX. w. z zastosowaniem pary do przewożenia większych ciężarów nie dały praktycznych rezultatów; do użytku nadawał się dopiero zbudowany w r. 1813 przez Anglika Williama Hedley'a p. „Puffing

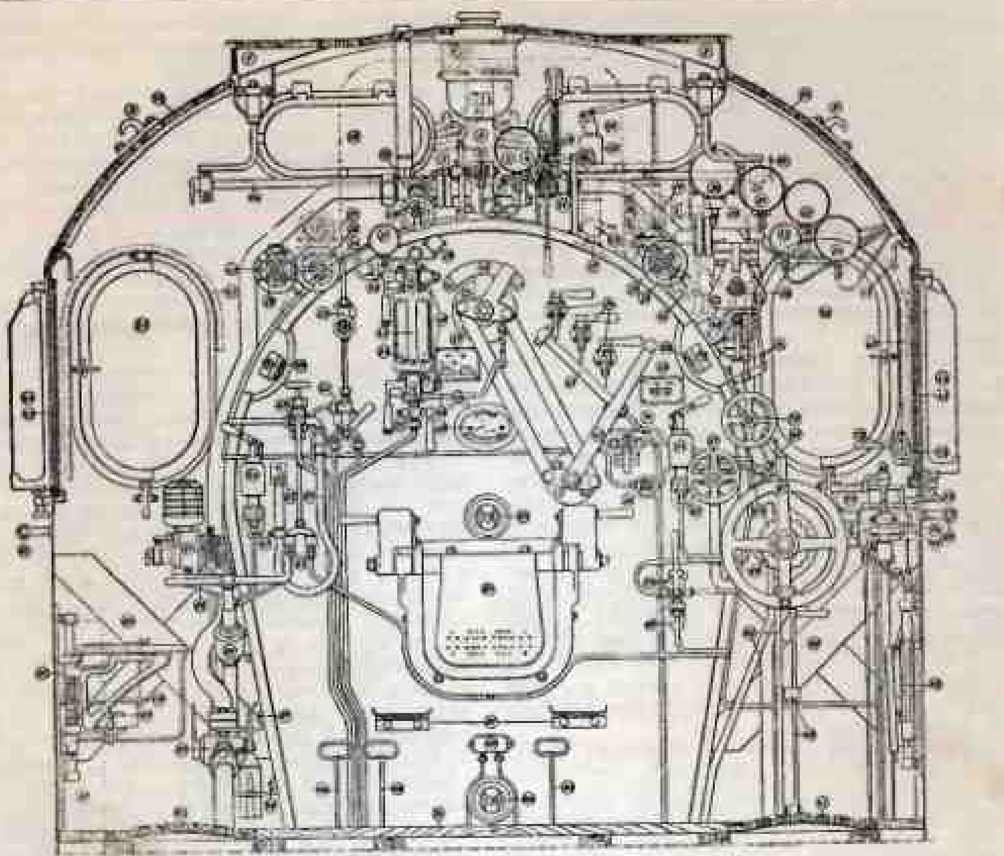

Budka maszynisty w nowoczesnym parowozie.

1. Lampa.
2. Zawór bezpieczeństwa.
3. Manometr kotłowy.
4. Trzymacz powyższego.
5. Kurek do manometru.
6. Przepustnik cechujący man.
7. Odbiornica parowa.
8. Zlad przewietrzający.
9. Haki do podnoszenia budki.
10. Drewniany dach.
11. Zawór smoczka parowego.
12. Gwizdek parowy.
13. Kurek gwizdkowy.
14. Załączniki gwizdka.
15. Trzymacz powyższego.
16. Okienka pochyłne.
17. Zawór zasilający.
18. Krócica gasidła.
19. Zawór par. do ogrzewania.
20. Kółko zaworowe.
21. Zawór przepustowy pompy zasilającej.
22. Przepustnik pary pompy zasilającej.
23. Pomocniczy zawór parowy.
24. Kółko zaworowe.
25. Kółko zaworowe.
26. Zawór przewodów grzejnych.
27. Manometr przewodów grzejnych.
28. Osada manometru.
29. Manometr podgrzewacza.
30. Termometr.
31. Manometr.
32. Manometr dla hamulcowych zbiorników powietrznych.
33. Manometr dla przewodów hamowniczych.
34. Manometr dla cylindra hamulcowego.
35, 36. Trzymacze manom.
37. Zawór parowy pompy powietrznej.
38. Kółko zaworowe.
39. Smoczek parowy.
40. Trzymacz powyższego.
41. Ochrona okienna.
42. Okno obrotne.
43. Ramka do rozkładu jazdy.
44. Boczne okienko ochronne.
45. Boczne okienko przesuwalne.
46. Dławik regulatora.
47. Rączka do regulatora.
48. Wodowskaz.
49. Ochrona wodowskazu.
50. Ogranicznik poziomu wodnego.
51. Kurek wodny wypustowy.
52. Zawór parowy polewaczki kołowej.
53. Smoczek do polewaczki.
54. Kurki kontrolne.
55. Przewód odprowadzający.
56. Trzymacz lampy wodowskazu.
57. Szyld kontrolny.
58. Szyld kotłowy.
59. Szyld chyżości.
60. Zawór pompy popielnika, dymnicy.
61. Wąż polewaczki węglowej.
62. Zawór wsteczny pompy popielnika.
63. Trzymacz węża polewaczki węglowej.
64. Ręczna tłocznia smarownicza.
65. Trzymacz powyższej.
66. Zawór sygnałowy (dzwonka).
67. Zawór do hamulca przeciwprężnego.
68. Kurek wyrównywacza ciśnień.

69. Trzymacz powyższego.
70. Kółko zaworu przydławiającego.
71. Kurek trzydrogowy.
72. Dodatkowy kurek hamowniczy.
73. Trzymacz powyższego.
74. Zawór hamulcowy dla maszynisty.
75. Trzymacz powyższego.
76. Zawór wyłączający.
77. Szybkościomierz.
78. Trzymacz powyższego.
79. Kurek do piasecznicy.
80. Trzymacz powyższego.
81. Pompa oliwna.
82. Trzymacz powyższej.
83. Podpórka dla ręcznego drążka.
84. Drzwiczki paleniskowe.
85, 86, 87. Części do obsługi stawidła.
88. Przesławnica rusztu.
89. Przesławnica zaworu przewodu cylindrowego.
90. Usztywnienie drewniane przedniej ściany.
91. Stopnie.
92. Siedzenia.
93. Skrzynia narzędziowa.
94. Podłoga.
95. Elastyczne podnóżki.
96. Kurek trzydrogowy do ogrzewania parowego.
97. Trzymacz powyższego.
98. Trzymacz oliwiarki.
99, 100. Części do urządzenia ogrzew.
101. Zbiornik na oliwę.
102, 103. Drążki do obsługi popielnika.
104. Wpust dla przepłókiwacza.

Billy". Twórcą parowozowych pociągów był George Stephenson, który w roku 1814 zbudował swój pierwszy p., potem zastosował drąg sprzęgowy i nowowynaleziony kocioł rurowy w p. „The Rocket" (1829 r.), pracując nad dalszemi ulepszeniami z swym synem Robertem. Ruch pasażerski z napędem parowozowym rozpoczęto w r. 1825 na linji Stockton—Darlington. Pierwszą tendrówkę zbudował Church w Birmingham w 1837. Maszynę sprzężoną zastosowano do p. w r. 1874, a parę przegrzaną w r. 1897. Pierwszy turbinowy p. zbudowali bracia Ljungström (Stockholm) w 1908. W Polsce przemysł parowozowy dobrze się rozwinął, istnieją trzy wielkie fabryki p., które nietylko pokrywają zapotrzebowanie krajowe, ale pracują także na eksport.

Parowy agregat stanowi silnik parowy, sprzęgnięty bezpośrednio z prądnicą.

Parowy kalorymetr, przyrząd do wyznaczania ciepła właściwego ciała na podstawie ilości cieczy, skraplającej się ze strumienia pary przy zetknięciu się z temże ciałem.

Parowy kocioł służy do wytwarzania pary wodnej dla parowych silników, ogrzewania, gotowania i t. d. Zasadniczą formą jest pusty cylinder z dennicami, zbudowany z blach kotłowych z sobą znitowanych lub spawanych. Do ostatnio stosowanych instalacyj wysokiego ciśnienia 60—100 atm. używa się kotłów specjalnie wytłaczanych. Należące do k. p. urządzenie paleniskowe (ob. Paleniska), dostosowane do rodzaju używanego paliwa (stałego, płynnego lub lotnego), powinno wytwarzać z paliwa jaknajwięcej ciepła i oddawać je nagromadzonej w k. wodzie. Przy użyciu stałego paliwa może się palenisko znajdować przed k., pod nim lub w k. Dla zwiększenia powierzchni ogrzewalnej przeprowadza się gorące gazy z paleniska kanałami wzdłuż kotła, z którym się stykają, zanim przelatują do komina. Dla uzyskania możliwie suchej pary znajduje się w p. k. kopuła parowa (zbiornik pary), skąd parę odprowadza się do maszyny lub t. p. Istnieją p. k. leżące i stojące, stałe i przewoźne. Stałe p. k. posiadają zwykle urządzenie paleniskowe obmurowane. Wśród rozmaitych typów p. k. najważniejszemi są: z rurą płomienną, ogniorurkowe i wodnorurkowe i ich połączenia. Każdy p. k. musi posiadać dwa urządzenia do zasilania go stale świeżą wodą: pompę i smoczek parowy-inżektor, który przy pomocy pary wtłacza wodę do kotła. Pozatem p. k. musi mieć, dla umożliwienia pracy i zapewnienia bezpieczeństwa, ruszt, drzwiczki ogniowe, powietrznik, właz i t. d., jako uzbrojenie surowe, oraz zawór zasilający, zawór pary, wodowskaz, manometr, zawór bezpieczeństwa i t. d., jako uzbrojenie właściwe. Do instalacji kotłowej włączony często jest podgrzewacz i przegrzewacz (ob.). Pod wydajnością p. k. rozumie się ilość pary w kg., wytworzoną w ciągu godziny na 1 m^2 powierzchni ogrzewalnej; normalnie wynosi ona 12—60 kg. Ilość kg wytworzonej pary z jednego kg paliwa charakteryzuje ekonomję pracy p. k.; w zależności od systemu kotła i t. d. daje przeciętnie 1 kg węgla 5—10 kg pary. Z wartości opałowej paliwa zostaje zużytkowane w p. k. 60—85%. Warunki konieczne do ustawienia i używania p. k. określone są odnośnemi przepisami. Historja rozwoju p. k. łączy się z rozwojem maszyn parowych (ob. Parowa maszyna).

Eksplozja kotła p. jest to nagłe, gwałtowne jego rozerwanie, wzgl. pęknięcie, powodujące zwykle znaczne spustoszenia. Przyczyny eksplozji mogą być rozmaite, jak np. silne zużycie, zbyt wielkie ciśnienie, brak wody, zły materjał, niewłaściwa obsługa i t. d.

Nadzór nad k. p. oraz perjodyczne badanie ich stanu wykonują inżynierowie-delegaci stowarzyszeń nadzoru kotłów, w którem k. p. muszą być zgłoszone. O wyniku rewizji spisuje się protokół w książce kotłowej. Dla wymiany wzajemnych doświadczeń istnieje Międzynarodowy Związek Stowarzyszeń Nadzoru Kotłów.

Parowy koń, ob. HP.

Parowy lewar wodny służy do podnoszenia cieczy ciśnieniem pary, która przy skropleniu wywołuje ssanie, wskutek czego p. l. w. pracuje tłocząco-ssąco na podobieństwo pompy.

Parowy młot, ob. Metali obróbka.

Parowy młynek Herona, jest naczyniem o zagiętych bocznych rurkach wylotowych, któremi wylatuje para podczas gotowania zawartej w naczyniu cieczy i powoduje jego obrót.

Parowy walec, ciężki pojazd mechaniczny, poruszany parą, który służy do prasowania, gładzenia powierzchni dróg, szos i t. p.

Paroxytonon, w jęz. greckim słowo, które ma akcent (acutus), na przedostatniej zgłosce.

Parów (wądoł), wąskie wcięcie erozyjne o silnie nachylonych stokach, bez większej rzeki na dnie.

Parpal y Marqués Cosme, historyk hiszp., * 1878, 1899—1924 profesor w Barcelonie, nap.: „La invasión turca en 1558" (1903), „Menéndez y Pelayo historiador" (1912), „Menorca en tiempo de Felipe II." (1915), „El puerto de Fornells" (1918) i in.

Parr Katharina, królowa Anglji, ob. Katarzyna.

Parra Aquileo, polityk kolumbijski, (1825—1900), 1857 deputowany, 1866 senator, 1876—80 prezydent, położył kres niepokojom wewnętrznym i obdarzył kraj szkołami, kolejami i uporządkowanemi finansami.

Parrain (franc.), chrzestny ojciec, świadek przy chrzcie, także świadek przy uroczystem przyjęciu do zakonu i t. p.; w niektórych zakonach rycerskich obaj świadkowie, których się wymaga od osoby, żądającej przyjęcia; w szczególności dwaj towarzysze kandydata ubiegającego się o miejsce w Académie française.

Parral, miasto w prow. Linares (Chile) z 10.200 mieszk. i handlem.

Parramatta, miasto w Nowej Płd. Walji (Australja), 22 km na płn.-zach. od Sydney z 16.400 mieszk., portem i handlem.

Parrhasios, malarz grecki z Efezu, syn i uczeń Euenora, ok. 400 przed Chr. w Atenach, jest obok Zeuxisa głównym przedstawicielem szkoły jońskiej. Miał pobić swego rywala Zeuxisa (który tak wymalował winne grona, że zwabiały one ptactwo), przez namalowanie kotary w ten sposób, że wprowadził w błąd samego Zeuxisa. Celować miał w oddawaniu charakterystyk i stanów duchowych przedstawianych osób. Sławnym jego dziełem był „Demos", personifikacja ludu ateńskiego.

Parricidium, w dawnem prawie rzymskiem każde przestępstwo przeciwko rzymskiemu państwu lub przeciwko rzymskiemu obywatelowi karane śmiercią. Później krewnobójstwo, zwłaszcza ojcobójstwo (ob.)

Parrocel, francuska rodzina malarzy. Pierwszy Barthélemy P., (ok. 1600—ok. 1660), jego „Zdjęcie z krzyża" znajduje się w Saint-Sauveur w Brignoles. Joseph P., syn poprz., (1646—1704), był wybitnym batalistą; dzieła w Paryżu, Wersalu i w zbiorach prowincjonalnych. Był też rytownikiem (ok. 90 sztychów). Syn jego, Charles P., (1688—1752), oraz bratanek i uczeń, Jacques Ignace P., (1667—1722), byli również batalistami. Brat ostatniego, Pierre P., (1670—1739), malował obrazy religijne, jak również uczeń jego, syn Jacques Ignace Etienne P., zw. Le Romain, (1696—1717), który pracował w Austrji i Niderlandach.

Parry, 1. Sir William Edward, angielski badacz okolic podbiegunowych, (1790—1855), 1818 dotarł wraz z Rossem do cieśniny Lancaster, w 1819—20 odkrył wyspę Melville'a, w 1821 przepłynął kanał Foxa, a w 1827 dotarł w okolicach Spitsbergenu do 82° 45' szer. płn. Napisał „Four Voyages to the North Pole" (1833, 5 t.).

2. Charles Hubert Hastings, kompozytor ang., (1848—1918), 1891 nauczyciel kompozycji, (1894—1908) dyrektor „Royal College of Music" w Londynie, zasłynął z oratorjów i kompozycyj orkiestralnych i kameralnych.

Parry'ego archipelag, część płn.-amerykańskiego archipelagu arktycznego, ograniczona od płd. cieśniną Banksa i Barrow, a od wsch. i płn.-wsch. kanałem Wellingtona i cieśn. Duńską. Największe wyspy: Cornwallis, Bathurst, Byam Martin, Melville'a (42.000 km^2), Eglinton, Prince Patrick oraz Brock, Borden i grupa Findlay, zaliczone także do wysp Sverdrupa. Wyspy te zbudowane przeważnie z piaskowców karbońskich i triasowych są równinami, wysokiemi najczęściej do 300 m, w pewnej części pokryte trawą, posiadają bogatą faunę. Archipelag został odkryty przez Parry'ego w 1818, a zbadany dokładniej dopiero z pocz. XX. w. Należy do Kanady (Arctic Islands Preserve).

Parry'ego wyspy, ob. Bonin'a wyspy i Parry'ego archip.

Pars (łac. l. mn.: partes), część, strona.

Pars pro toto (łac. „część zamiast całości"), retoryczna figura, w której składnik pewnej rzeczy służy do opisania całego przedmiotu, np. dach dla domu.

Parsek, miara odległości używana w astronomji, p. Gwiazdy stałe.

Parseval August, niemiecki konstruktor balonu sterowego, * 1861, nazwanego jego imieniem.

Parshva (Parshvanâtha), założyciel religji Dżaina (ob. Jaina).

Parsifal, bohater podania o Artusie. Na podstawie franc. „Perceval" przez Crestiena de Troyes (przed 1190) napisał Wolfram von Eschenbach niem. „Parzival" (1200—10) i stąd Ryszarda Wagnera P. — Po śmierci ojca wychowany w samotności przez swą matkę Herzeloyde, przez Gurnemanza wyszkolony na rycerza, udaje się P. na poszukiwanie przygód, zostaje przyjęty do grona rycerzy Okrągłego Stołu króla Artusa, przekleństwo nań rzuca Amfortas, chory król Grala, któremu nie okazał współczucia; oczyszczony przez cierpienie, osiąga wreszcie harmonję chrześcijanina-rycerza i zostaje królem Grala.

Parsons, Sir (od 1911) Charles Algernon, inżynier angielski, (1854—1931), konstruktor pierwszej parowej turbiny (ob.), którą następnie znacznie udoskonalił.

Parsowie (od Parsi, t. zn. pochodzący z Persji), nazwa wyznawców religji Zoroastry, którzy prześladowani przez Arabów, wyemigrowali w 766 do Kathiawar, osiedlili się w Gudżerat i Surat, a po upadku tych centrów handlowych, w Bombaju, gdzie do dziś przeważnie mieszkają (przeszło 83.000); por. Gheber. Należą do najinteligentniejszych i najbogatszych warstw ludności w Indjach (ob. tabl. „Ludy Azji I."), uprawiają głównie handel eksportowy i importowy, mówią jęz. gudżarati i angielskim; są wyznawcami mazdeizmu (ob. Avesta). Mają wysokie zasady moralne, zwłaszcza w życiu rodzinnem.

Parsyzm, religja Parsów (ob.); por. Avesta i Ormuzd.

Part, grube, lniane lub konopne płótno; szyte z niego spodnie, kapoty letnie zwie się parciankami; krawiec, który tylko z p. szył

ubrania zwał się **partaczem**. — W **muzyce**, ob. Parte.

Partactwo lekarskie, zawodowe uprawianie leczenia chorych przez osoby, nie mające wykształcenia lekarskiego, ani upoważnienia wydanego przez władze do wykonywania praktyki lekarskiej. (Tylko Niemcy i dwa małe kantony szwajcarskie są pod tym względem wyjątkiem: w krajach tych może każdy uprawiać zawodowo sztukę lekarską). Partacze lekarscy posługują się metodami i hołdują teorjom, które przez medycynę zawodową dawno zostały zarzucone. P. l. jest szkodliwe i niebezpieczne dla zdrowia publicznego, szczególnie jeśli chodzi o choroby zakaźne, weneryczne, a przedewszystkiem przez opóźnienie prawdziwej pomocy lekarskiej.

Partanna, miasto na Sycylji (Włochy), w prow. Trapani z 17.527 mieszk.

Parte (włos.), w muzyce „*część*" jakiejś kompozycji, także „*głos*" (part), zwłaszcza główny głos.

Partenje (greck.), chóry dziewicze.

Partenjowie (greck., „dzieci dziewic"), założyciele Tarentu (708), zmuszeni do opuszczenia Sparty ze względu na brak pełnych praw obywatelskich.

Partenkirchen, uzdrowisko klimatyczne i stacja sportów zimowych w Bawarji Górnej (Niemcy), nad rz. Partnach, u stóp Zugspitze, przy kolei: Monachjum—Innsbruck (702 m nad poz. morza) z 4.832 mieszk. Wpobliżu zdrojowisko **Kainzenbad**.

Partenocarpia (greck.), u roślin tworzenie się owoców bez nasion; owoce takie powstają ze słupków niezapylonych; częste zjawisko u niektórych odmian jabłoni, śliwek, ogórków, bananów i t. d. Beznasienne owoce Opuntia nie odpadające, mogą nanowo zakwitać, powstają w ten sposób całe sznury owoców.

Partenogeneza (z greck.), ob. Dzieworództwo.

Partenon, nazwa doryckiej świątyni Athene Parthenos na Akropolis w Atenach (ob. Grecka sztuka), wybudowanej w latach 454—422 przed Chr. przez Iktinosa i Kallikratesa (ob. Kallikrates, Ateny). Dekoracja rzeźbiarska P. wyszła z pod dłóta Fidjasza, jego też dziełem był posąg Ateny, wykonany ze złota i kości słoniowej (ob. Fidjasz). Lord Elgin (ob. Elgin Marbles) wywiózł do Anglji dużą część rzeźb P., jak figury z przyczółków, metopy i części fryzu (obecnie w Muzeum Brytyjskiem).

Partenopejska republika, nazwa republiki Neapolitańskiej pod Championnetem w 1799.

Partenopeos, syn Atalanty, jeden z „Siedmiu przeciw Tebom", (ob.).

Partenopeus de Blois, starofranc. romans (ok. 1185), zręczna przeróbka baśni o Amorze i Psyche.

Parter (z franc.), w budownictwie **przyziom** budynku; w teatrze rzędy krzeseł ustawione na przyziomie widowni.

Partes (łac. l. mn. od pars), części; p. orationis, części mowy; por. Itio in partes.

Partesy, staropolska nazwa na oznaczenie nut, partytury; **stąpać z partesów**, kroczyć z przesadną powagą, etykietalnie.

Parthenios, grecki poeta z Nikei, przybył w 73 przed Chr. do Rzymu jako jeniec wojenny, gdzie napisał dla Corneliusa Gallusa 36 opowiadań według greckich źródeł „O cierpieniach miłości". Wyd. Martini (1902).

Parthenium L. (**roślimianek**), zioła lub krzewy, należące do Compositae, charakteryzują się płaskiemi owocami bez pappusa. P. argentatum A. Gray. z Meksyku dostarcza kauczuku, który się otrzymuje przez wygotowanie rośliny.

Parthenocissus quinquefolia.
a gałązka kwiatowa, b kwiat, c owocostan.

Parthenocissus (Quinaria Raf., Ampelopsis Michx., **winobluszcz**), pnącz, czepiający się podpory zapomocą wąsów, należy do Vitaceae, pochodzi z umiarkowanej Azji i Ameryki płn. P. quinquefolia Köhne o pięciopalczastych liściach służy w Europie do ozdabiania murów. P. q. radicantissima Köhne wytwarza na końcach wąsów ssawki, mogące się trzymać nawet gładkich murów. Podobne właściwości ma P. tricuspidata Köhne i P. t. veitchi Köhne z Japonji. Wszystkie posiadają w jesieni wspaniałe barwy.

Parthenope, jedna z syren (ob.); niegdyś nazwa Neapolu, według jej rzekomego grobu wpobliżu tego miasta.

Participatum systema (łac.), w muzyce system ujednostajnionej temperatury.

Participium (łac.), imiesłów (ob.).

Partimento (włosk.), głos basowy ocyfrowany, jako podstawa harmoniczna akordów.

Partinico, miasto w prow. Palermo na Sycylji (Włochy) z 20.805 mieszk. i handlem.

Partita (włosk., franc. partie), część, partja, kompozycja muzyczna, złożona z kilku części, to samo, co suita.

Partja, w staroż. wyżyna, pierwotnie zamieszkała przez irańskich wojowniczych **Partów**, między Medją a Baktrją (dzis. Chorasan), z stolicą **Hekatompylos**. — P. (staropers. Parthava) była za Cyrusa W. prowincją Persji. Założycielem niezależnego państwa partyjskiego był Arsakes 248/47 prz. Chr. (stąd **dynastja Arsacydów**). Jego następcy Tiridates (248—214), Arsakes II. (214—196), Phraates I. (181—174), walczyli ze zmiennem szczęściem z Seleucydami i sąsiedniemi ludami; dopiero Mitrydates I. (174—136) przez podbój Medji, Baktrji i in. podniósł P. do rzędu mocarstw. Syn jego Phraates II. (136—127), pokonał Antjocha VII.,

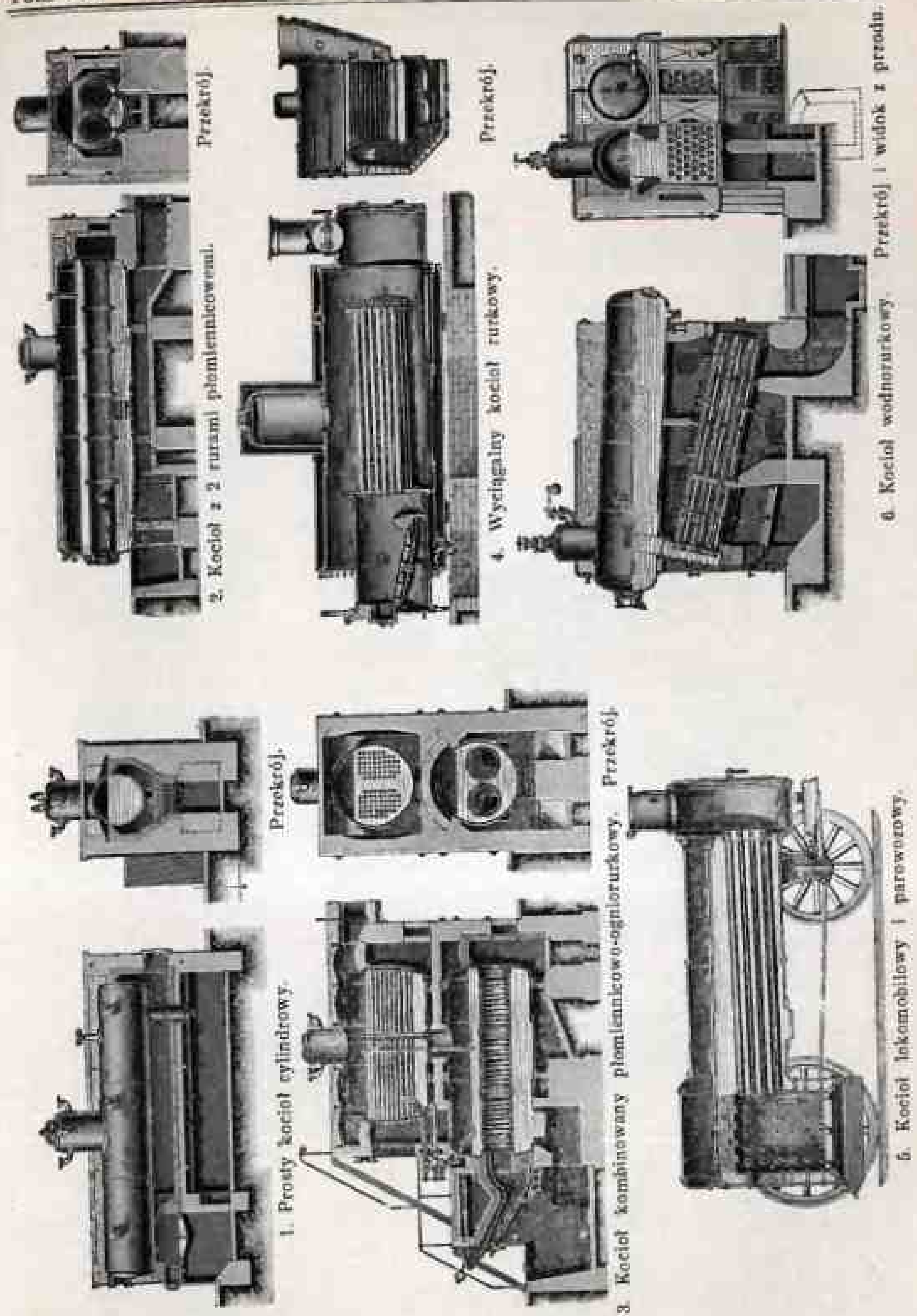

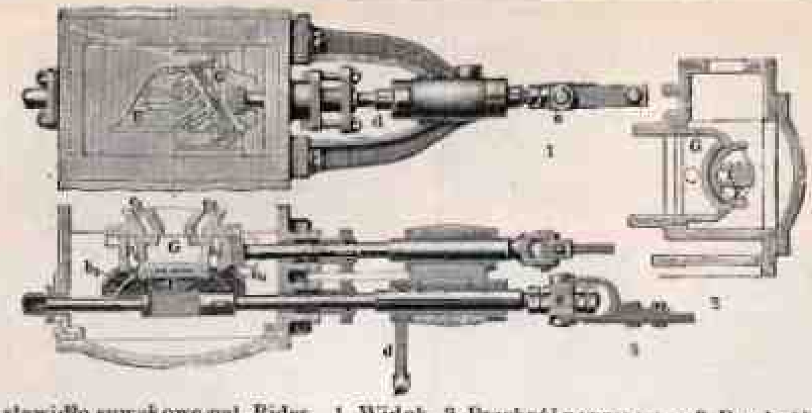

Podwójne stawidło suwakowe pat. Rider. 1. Widok. 2. Przekrój poprzeczny. 3. Przekrój podłużny.

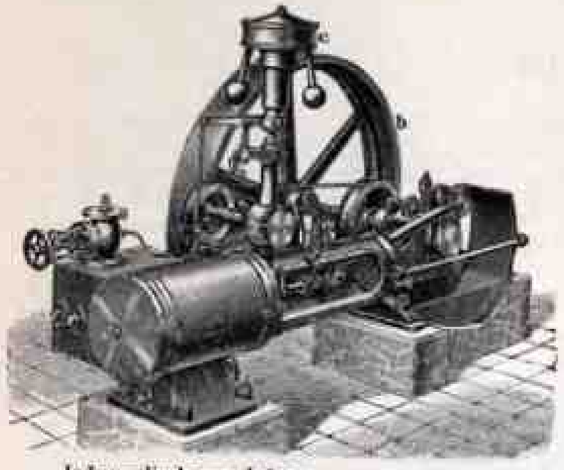

Jednocylindrowa leżąca maszyna parowa.

Stawidło kurkowe.

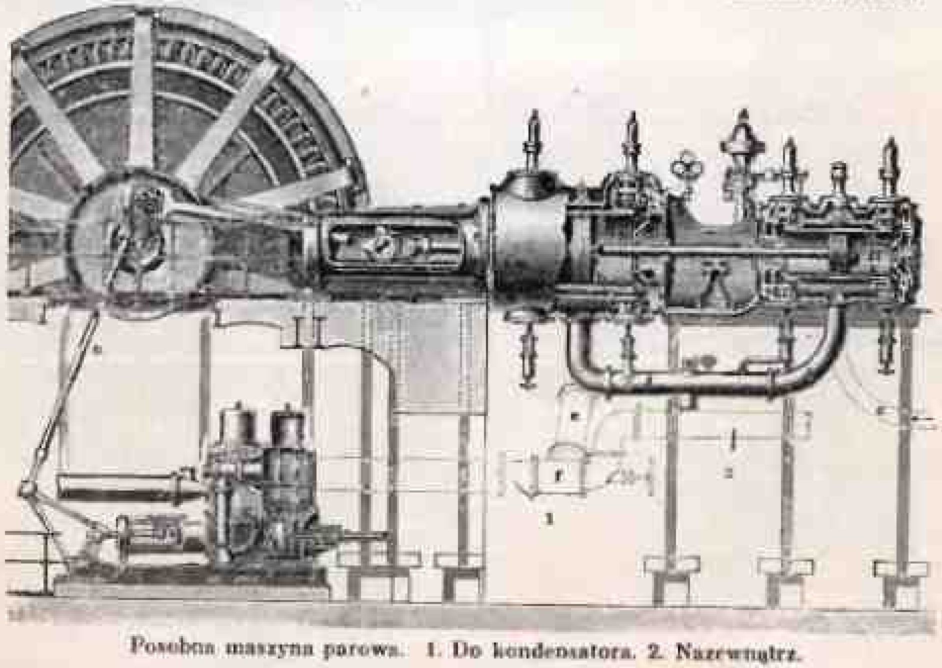

Posobna maszyna parowa. 1. Do kondensatora. 2. Nazewnątrz.

sam zginął w walce z Scytami. Następny okres zajmują walki z uzurpatorami i walki dynastyczne. W wojnie z Rzymem okazali się Partowie zwycięzcami (klęska rzymska pod Carrhae, ob. Crassus). Także wyprawa Antonjusza przeciwko P. spotkała się z niepowodzeniem, ale wewnętrzne niepokoje zmusiły Phraatesa IV. (37—2) do porozumienia się z Rzymem. Wojna odnowiła się i toczyła się z przerwami i zmiennem szczęściem przez długie lata. Wreszcie ostatnią wojnę rzymsko-partyjską zakończył haniebny dla Rzymian pokój, do którego został zmuszony cesarz Macrinus, pobity przez Artabanosa IV. pod Nisibis (217 po Chr.). Lecz tylko jeszcze 7 lat istniało państwo partyjskie, któremu położyła kres dynastja Sassanidów (Ardaszir I. 224 po Chr.).

Partja (z franc. partie), część. — W p o l i t y c e, ob. Stronnictwo. — W m u z y c e część partytury, przeznaczona dla danego instrumentu lub głosu. W operze i operetce: rola.

Partja pracy, stronnictwo radykalno-demokratyczne w Polsce. Zawiązkiem jego był utworzony 1925 w Sejmie Klub Pracy, powstały przez secesję kilku posłów z „Wyzwolenia", pod prezesurą K. Bartla, następnie M. Kościałkowskiego. Po przewrocie majowym p. p. weszła w skład obozu rządowego, 1928 wraz z „Związkiem Naprawy Rzplitej" utworzyła „Zjednoczenie pracy wsi i miast", 1930 wystąpiła zeń, tworząc znów odrębną grupę polityczną.

Partner (ang.), towarzysz, wspólnik, szczególnie często używane w odniesieniu do graczy.

Partowie, ob. Partja (kraj).

Partsch Joseph, niem. geograf, (1856—1925), od 1871 profesor we Wrocławiu, 1905—22 w Lipsku, zasłużył się szczególnie badaniami nad glacjologją i geografją Śląska. Główne prace: „Die Gletscher der Vorzeit in den Karpathen u. Mittelgebirgen Deutschlands" (1882), „Landeskunde der Prov. Schlesien" (1889), „Schlesien, eine Landeskunde" (1896—1911), „Die Hohe Tatra zur Eiszeit" (1923) i i.

Parturitio (łac.), rodzenie, prawidłowy poród.

Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus (łac.), „góry rodzą, powstaje śmieszna mysz", cytat Horacego („De arte poetica" 139).

Partus (łac.), poród (ob.); p. abortivus, poronienie; p. praematurus, poród przedwczesny.

Partycypować (z łac. „pars"), brać udział, uczestniczyć w czemś, (w jakimś interesie, przedsiębiorstwie i t. d.).

Partykularne prawo, prawo, obowiązujące tylko w pewnym okręgu terytorjalnym, w przeciwstawieniu do p r a w a p o w s z e c h n e g o, obowiązującego w całem państwie.

Partykularny (z łac.), dotyczący części (pars); także tyle co istniejący sam dla siebie, odrębny; h i s t o r j a p a r t y k u l a r n a, ob. Historja.

Partykularyzm, ustrój, wzgl. kierunek polityczny, w którym części składowe kraju, państwa, czy narodu cieszą się możliwie największą samodzielnością. Klasycznemi krajami p. politycznego były starożytna Grecja, Włochy w dobie Odrodzenia i Rzesza Niemiecka w XVI.—XVIII. w. W dzisiejszej Francji p. utożsamia się niejednokrotnie z regjonalizmem (ob.). — W dziedzinie r e l i g i j n e j zowie się tak naukę żydowską, utrzymującą, że Bóg jest wprawdzie stwórcą i panem całego świata i wszystkich ludów, lecz przedewszystkiem narodem wybranym i uprzywilejowanym są Żydzi, którzy pozostają w szczególnym stosunku do Boga. Przeciwieństwem p. jest u n i w e r s a l i z m. Charakter uniwersalistyczny nosi chrześcijaństwo.

Partykularz (z łac. pars, „część"), odległa prowincja, daleka od życia większych centrów kulturalnych; zaścianek.

Partykuła (łac. particula, „cząsteczka"), krótka, nieodmienna część mowy. — W liturgji kościoła katolickiego cząsteczka Hostji, a także sama Hostja, przeznaczona do komunji wiernych, albo cząstka większych relikwij.

Partytura (włosk. partitura, franc. partition, ang. score), p a r t y c j a, w muzyce ugrupowanie wszystkich głosów instrumentalnych i wokalnych jakiejś kompozycji, tak, że równocześnie brzmiące nuty umieszczone są jedne nad drugiemi. Najniżej umieszczone są linje dla instrumentów basowych, wiolonczele i kontrabasy, nadto głos organowy i głosy wokalne; najwyżej umieszcza się instrumenty dęte drewniane, w środku mosiężne i perkusja, pod niemi zaś instrumenty smyczkowe (bez wiolonczel i kontrabasów). Od dyrygenta wymaga się gry z p., t. zn., by umiał odrazu z p. przenosić głosy na fortepian.

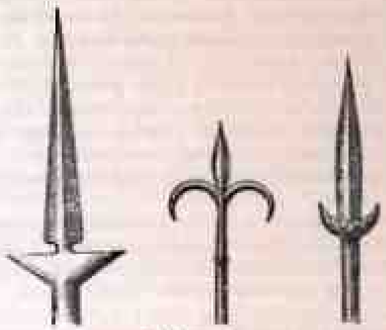

Partyzany.

Partyzana, broń kolna pieszych, pośrednia między oszczepem a halabardą, używana od XV. w. w piechocie, przetrwała do XVIII. w. jako broń oficerska. Obok ostrza głównego, szerokiego posiadała dwa boczne, często tworzące bosaki.

Partyzant (z franc. partisan), w średniowieczu określenie zaciężnego żołnierza na usługach najlepiej płacącej partji, później nazwa śmiałego dowódcy w małej wojnie (ob. Guerillas i Mała wojna); także określenie członków nieregularnych oddziałów dywersyjnych.

Parulis (greck.), ob. Zębów choroby.

Parus (łac.), sikora (ob. Sikory).

Paruzja (z greck., „przyjście"), powtórne przyjście Chrystusa na sąd ostateczny.

Parvati, bogini indyjska, córka Himavat, stąd imię („córka gór"), małżonka Sziwy, jako Durga, Uma dobroczynne, jako Kali („czarna") okrutne bóstwo, któremu składano także krwawe ofiary; przedstawiano ją z czterema ramionami, uzbrojoną, odstraszającą; kult jej głównie w Bengalji.

Parwenjusz (franc., parvenu), dorobkiewicz.

Pary gęstość określa się jako stosunek masy pary do objętości, jaką w danych warunkach p. zajmuje. Zamiast wyrażać g. p. w odniesieniu do wody, jak to czyni się w przypadku cieczy lub ciał stałych, podaje się zwykle gęstość względem suchego powietrza o tej samej temperaturze i o tem samem co i para ciśnieniu. Metody pomiaru g. p. polegają albo na wymierzeniu objętości, jaką w stanie pary zajmuje w znanej temperaturze i pod znanem ciśnieniem odważona ilość cieczy (Gay-Lussac) albo też na oznaczeniu masy pary w określonej objętości (Dumas). Mnożąc g. p. przez 28'95 otrzymujemy gęstość pary względem wodoru, czyli ciężar molekularny danego związku.

Parycyna, alkaloid, znajdujący się w korze Cinchona succirubra; tworzy proszek żółty, smaku silnie gorzkiego.

Paryjska kronika, słynny starożytny napis (ob. Arundel i Paros).

Parys (także Aleksander), w greckich podaniach drugi syn Priama i Hekaby, której się śniło, że urodzi pochodnię, od której spłonie Troja; dlatego podrzucił ojciec P. na górze Ida; P. jednak został znaleziony i wychowany przez pewnego pasterza i pojął za żonę nimfę Oinone. Hera, Afrodyta i Atena, w sporze o jabłko Eridy (ob. Eris) zwróciły się do P. o rozstrzygnięcie (ulubiony motyw w starożytnej sztuce). Hera obiecywała mu władzę i bogactwo, Atena sławę i mądrość, Afrodyta najpiękniejszą kobietę. P. przyznał jabłko Afrodycie. Uznany potem przez swego ojca, uprowadził przy pomocy Afrodyty żonę Menelaosa, Helenę, ze Sparty do Troi, czem wywołał wojnę trojańską, w czasie której zabił podstępnie Achillesa, sam zaś został śmiertelnie ugodzony strzałą Heraklesa przez Filokteta.

Parysatyda, żona króla perskiego Darjusza II. Notosa, (424—404 prz. Chr.), chytra i mściwa, usiłowała daremnie uzyskać dla swego młodszego syna Cyrusa († 401) następstwo tronu i opanowała zupełnie syna Artakserksesa II. Mnemona, (404—358).

Paryski układ dla zwalczania pornograficznych publikacyj z 4 maja 1910, do którego przystąpiły prawie wszystkie państwa, zobowiązuje kontrahentów do walki z pornografją przez zakaz szerzenia pism pornograficznych oraz przez szereg zarządzeń administracyjnych, mających utrudnić szerzenie podobnych publikacyj.

Parytet, w znaczeniu ogólnem zrównanie pewnych grup społecznych, instytucyj, stanów, czy pod względem ochrony prawnej, czy obowiązków i t. d. Na rynku pieniężnym rozumie się przez p. normalny stosunek wymienny monety dwóch państw, który się kształtuje w obrocie walutowo-dewizowym pomimo przemijających wahań. P. złota albo pokojowym zwie się stosunek siły kupna pieniądza przedwojennego do powojennego. — W polityce, gospodarstwie, w prawie robotniczem nazywamy instytucjami parytetowemi takie, w których przedstawiciele danych grup mają równą ilość przedstawicieli.

Paryzyt, rzadki minerał, węglan wapnia, ceru, lantanu i dydymu, zawierający ponadto fluor, występuje w postaci piramid heksagonalnych (Kolumbja, Montana i in.).

Paryż (franc. Paris), stolica Francji i trzecie co do wielkości miasto w Europie (po Londynie i Berlinie), leży pod 48° 50' 11" szer. płn. i 2° 20' 14" dług. wsch., po obydwu brzegach Sekwany (szeroka 136—263 m), poniżej ujścia Marny, 27 m nad poz. morza, 372 km od morza, w środku basenu Paryskiego, ma 78,02 km² i (w 1926 r.) 2,871.429 mieszk. Klimat posiada łagodny; średnia temperatura roku 10,3°, stycznia 2,5°, lipca 18,6°, opadów rocznie 540 mm, dni deszczowych 135, dni mroźnych 66, śnieg pada rzadko.

Rdzeń miasta tworzy wyspa Cité (na Sekwanie). Gallo-rzymskie miasto Lutetia Parisiorum leżało na lewym brzegu Sekwany. Najstarsza, wewnętrzna część miasta sięga aż po stworzone przez Ludwika XIV. Wewnętrzne lub Wielkie Bulwary. Wokół tej części grupują się nakształt pierścieni koncentrycznych narosłe z biegiem czasu dzielnice. Środkowy pierścień obejmuje części miasta, otaczające zewsząd część najstarszą, rozłożoną w nizinie, same zaś leżą na wzgórzach: Passy, Montmartre (127 m), Buttes Chaumont (101 m), Sainte-Geneviève i Montrouge i sięgają aż do starej (1786—1860) linji celnej, gdzie dziś ciągną się Zewnętrzne Bulwary. Pierścień zewnętrzny rozciąga się po wcieleniu do miasta w 1859 przedmieść: Auteuil, Passy, Batignolles-Monceaux, Montmartre, La Chapelle, Belleville, La Villette, Charonne, Bercy, Vaugirard i Grenelle i części 13 innych gmin aż do zbudowanych w 1841—45 wałów fortecznych. Jednak jako okręg policyjny oraz jako jednostka osadnicza przekracza P. znacznie zakreślone sobie granice i rozciąga swój wpływ na cały depart. Sekwany i część depart. Seine-et-Oise.

Prawie każda z 80 dzielnic P. posiada własną fizjognomję. W Cité stoi na miejscu starego zamku królewskiego pałac Sprawiedliwości oraz najpiękniejsze średniowieczne budowle kościelne: Notre Dame i Sainte-Chapelle; wewnętrzne części miasta na prawym brzegu Sekwany są dzielnicami handlowemi z mnóstwem lokali rozrywkowych i zbiorów sztuki; na lewym brzegu miejsce handlu zajmuje życie umysłowe (Sorbonna, Quartier latin, bibljoteki, muzea, handel książkami), a dalej ku zach. wielkie budowle wojskowe, poselstwa i pałace arystokracji. Na płn. od Wielkich Bulwarów znajdują się dzielnice rozrywkowe Montmartre oraz dzielnice fabryczne i robotnicze; na płd.-wsch. wpobliżu Lasku Bulońskiego (Bois de Boulogne), który leży już poza samym P. znajdują się wykwintne dzielnice willowe (Passy, Auteuil). Zewnętrzne dzielnice na płd. od Sekwany mają charakter fabryczny i są zamieszkałe przez robotników. Na płd. od Parc de Montsouris powstaje obecnie (od 1925) miasto uniwersyteckie (28 ha) z instytutami i bursami studenckiemi wszystkich narodów.

P. posiada 2.722 ulic (rues) i 234 „avenues", bulwarów etc. Głównemi arterjami komunikacyjnemi są ponad 30 m szerokie Wielkie Bulwary z pięknemi 5—7 piętrowemi budynkami, wspaniałemi kawiarniami, restauracjami, teatrami i sklepami. Spokojniejsze są już zewnętrzne bulwary, wyjąwszy tylko w wykwintnych dzielnicach w płn.-zach. częściach miasta. Tam biegnie od Place d'Étoile 12 pięknych alei, m. i. Avenue du Bois de Boulogne do parku tejże nazwy. Z ważniejszych ulic trzeba wymienić Avenue de l'Opera, Rue de la Paix, Rue de Lafayette, Boulevard de Magenta, Boulevard Haussmann, Rue du 4 Septembre i Rue Réaumur, węższe, lecz ruchliwe są ulice: Rue Richelieu, Rue Montmartre, Rue Vivienne oraz ulice dzielnicy Le Marais. Z placów zasługują na wyróżnienie: Place de la Concorde (plac Zgody) nad Sekwaną, miejsce stracenia Ludwika XVI. i 2.800 ofiar rewolucji z 22,8 m wysokim obeliskiem z Luksoru, 2 monumentalnemi wodotryskami i 8 pomnikami miast francuskich; Place de la République z posągiem Republiki i Place de la Bastille na miejscu zburzonej w 1789 Bastylji. Wewnątrz Wielkich Bulwarów leży Place du Carrousel z łukiem triumfalnym, pomnikiem Gambetty i Luwrem, Place Vendôme z pomnikiem Napoleona I., Place des Victoires z pomnikiem Ludwika XIV., Place de l'Hôtel de Ville (przed 1806 Place de Grève), Place de l'Étoile z 49 m wysokim Łukiem Triumfalnym i grobem Nieznanego Żołnierza, Place de la Nation z posągiem Republiki oraz największy plac — Pole Marsowe, miejsce wystaw światowych z 1867, 1878, 1889 i 1900 ze słynną wieżą Eiffla, zamienione w 1900 na park. Oprócz niego posiada P.: Parc des Buttes-Chaumont, Parc Monceau, Parc Montsouris, Parc du Trocadéro, Ogród Tuileryjski (1664) między placem Karuzeli i Zgody, na zach. od niego Pola Elizejskie, miejsce spacerowe eleganckiego świata z teatrami i restauracjami; dalej ogród Pałacu Luksemburskiego (z XVII. w.), Jardin des Plantes (od 1635), równocześnie ogród Zoologiczny. Już poza P. leży (na zach.) Lasek Buloński i (na wsch.) Lasek Vincennes.

Z pośród zgórą 100 kościołów zasługuje na wymienienie przedewszystkiem gotycka katedra Notre-Dame (z XII.—XIV. w.), 130 m długa i 48 m szeroka, pięcionawowa ze słynną zach. fasadą z 3 wspaniałemi, ozdobionemi rzeźbami portalami, 2 wysokiemi (69 m), niewykończonemi wieżami i wielkim dzwonem (1686). Poza tem mamy tu romański kościół Saint-Germain des Prés (XI.—XII. w.), gotycki Sainte Chapelle (1245—48), Saint-Germain-l'Auxerrois (XII.—XVI. w.), Panthéon (1764—90) z 83 m wysoką kopułą i 22 korynckiemi kolumnami, Saint-Sulpice (1646—1756) ze wspaniałym portalem, Madeleine (1806—42) i Sacré-Coeur (1875—91) z 83 m wysoką kopułą i 84 m wysoką dzwonnicą. Z cmentarzy zasługują na największą uwagę: Père-Lachaise, Montmartre i Montparnasse.

Z pałaców najważniejszy jest Luwr (Louvre). Z pałacu Tuileryjskiego, spalonego w 1871 pozostały tylko 2 budynki: Pavillon de Marsan i Pavillon de Flore. Palais Royal, naprzeciw Luwru jest siedzibą Rady Państwa, Pałac Elizejski (z 1718) siedzibą Prezydenta, Pałac Luksemburski — Senatu, a Palais Bourbon — Izby Deputowanych. Ratusz (Hôtel de Ville), odbudowany po pożarze w 1871 jest siedzibą zarządu miasta, a olbrzymi Hotel Inwalidów (1671—75) mieści komendę wojskową P. i muzeum Armji oraz sarkofag Napoleona I. Na Quai d'Orsay znajduje się Ministerstwo Spraw Zewn., Instytut Francuski i i. Poza tem wymienić trzeba obserwatorjum astronomiczne (1667—92), giełdę (1808—26 w kształcie świątyni korynckiej), Pałac Trocadéro (1878), Operę (1863—74) z piękną fasadą i widownią dla 2.158 osób, wreszcie wieżę Eiffla. Z czasów rzymskich zachowały się reszki amfiteatru (II.—III. w.) i term.

Już w 1250 liczył P. ok. 150.000 mieszk., 1675: 540.000, 1800: 646.856, 1906: 2,763.393 a w 1921 r. — 2,906.472 mieszk. Obecny ubytek ludności tłumaczy się odpływem ludności ze środk. dzielnic w okolice podmiejskie i słabym przyrostem naturalnym (w 1924 r. — 4.457 osób, t. j. 1,6%). W 1926 r. było w P. 293.442 obcokrajowców, przedstawicieli wszelkich ras i narodów.

Przemysł. W 1925 r. posiadał P. 75.000 zakładów przemysł., w których pracowało zgórą ½ miljona robotników. Przemysł jest wszechstronnie rozwinięty, na pierwszy jednak plan wysuwa się przemysł odzieżowy (9.500 zakładów), meblowy (3.200 warsztatów) i hotelarsko-gastronomiczny (55.000 zakładów). W przemyśle odzieżowym i w zakresie mody kobiecej zajmuje P. od czasów Ludwika XVI. przodujące stanowisko w świecie. Poza tem posiada P. doskonale rozwinięty przemysł tkacki (gobeliny, dywany, szale), metalowy (bronzy, obicia mebli, instrumenty, zegarki), skórny (obuwie, rękawiczki), chemiczny (perfumy), szklany (kryształy), papierowy i drukarski, mydlarski, cukrowniczy, galanteryjny, maszynowy, spożywczy (konserwy) etc. Jest również P. ośrodkiem wielkiego handlu, tak że $^{1}/_{3}$ całego handlu zagranicznego Francji koncentruje się w stolicy. Dzięki uregulowaniu Sekwany, która jest dostępna dla mniejszych okrętów i rozbudowie sieci kanałów posiada P. kilka ruchliwych portów (w 1926 r. — 13,400.000 tonn ładunku), z których najważniejsze są: port Ivry u spływu Sekwany i Marny, port Austerlitz, port Villette i Pantin nad kanałem Ourcq. Samym handlem środkami spożywczemi trudni się w P. zgórą 100.000 osób. Od 1904 istnieją paryskie Targi Majowe. Oprócz banku francuskiego, Crédit foncier de France i Crédit Lyonnais istnieje tu 29 wielkich i 3.000 mniejszych instytucyj bankowych.

P. stanowi ośrodek francuskiej sieci kolejowej, skąd wychodzi 5 (na ogólną liczbę 7) wielkich linij kolejowych; z dworców największe są: Północny, Wschodni (Strassburski), Lyoński, Orleański, Inwalidów, Montparnasse, Saint Lazaire i d'Austerlitz. 2 linje okólne, wewnętrzna i zewnętrzna łączą te dworce ze sobą. Komunikacji wewnątrz miasta służą 2 kolejki podziemne: Métropolitain (Metro) i Nord-Sud, liczne omnibusy, tramwaje i parowce na Sekwanie, nad którą znajduje się 37 mostów (ważniejsze: Pont d'Austerlitz z 1806, Saint Louis, Notre Dame, Neuf z 1573—1603 z pomnikiem Henryka IV.; des Arts, Royal z 1689, de la Concorde z 1790, Aleksandra III.,

Inwalidów, de l'Alma, d'Jéna z 1813, de Passy), nie licząc 7 kolejowych. Ruch obcych wynosił 1924: 2,050.000 gości. Komunikacji lotniczej służy oprócz lotniska w Issy i wielu lotnisk wojskowych — port lotniczy w Le Bourget na płn.-wsch. od P.

Z zakładów naukowych posiada P. uniwersytet (1926/7: 26.108 słuchaczy) z 5 wydziałami i niezliczonemi instytucjami, École pratique des hautes-études, École normale supérieure, École des chartes, Instytut Katolicki, Collège de France, Instytut Pasteura, École nationale des langues orientales vivantes, École libre des sciences politiques, École des hautes études sociales, Collège libre des sciences sociales i Wyższą Szkołę Ludową. Wykształceniu technicznemu służą: Institut national agronomique, École supérieure du génie rural, Conservatoire national des arts et métiers, École supérieure d'électricité, École nationale supérieure des mines (od 1782), École nationale supérieure des postes et télégraphes, d'aéronautique et de construction mécanique, École des hautes études commerciales, École coloniale, École polytechnique, École supérieure de guerre, École de guerre navale, École d'application du génie maritime et de l'artillerie navale, a poza tem mamy tu: École nationale et spéciale des beaux arts i także d'Arts décoratifs, École du Louvre i Conservatoire national de musique et de déclamation. Jak z tego widać P. jest najlepiej ze wszystkich stolic wyposażony w wyższe zakłady naukowe, nic też dziwnego, że ściągają doń po naukę adepci ze wszystkich stron świata.

Na czele ponad 270 towarzystw naukowych stoi Institut de France, od którego niezależnie istnieją Akademje: Medyczna, Rolnicza, Marynarki i Kolonjalna (des Sciences Coloniales). Z pośród zgórą 70 bibljotek największe są: Bibliothèque Nationale (4 miljony tomów, 15.000 inkunabułów, 125.000 rękopisów, 3 milj. sztychów, 500.000 monet i medali), B. Mazarine (od 1643, połączona w 1923 z Biblj. Narodową), B. d'Arsenal (od 1797), B. Sainte-Geneviève (od 1624), uniwersytecka w Sorbonnie i Bibl. Polska (120.000 tomów, 12.000 rękopisów i przeszło 30.000 rycin), założona w 1838, należąca obecnie do Polskiej Akademji Umiejętności. Poza tem posiada P. 83 książnic miejskich i 21 archiwów.

Największy z pośród zgórą 50 muzeów jest Luwr. Oprócz niego zasługują na wymienienie Musée du Luxembourg w pałacu Luksemburskim (sztuka współczesna), Musée des Beaux-Arts (salon sztuki nowoczesnej), Musée de Cluny (sztuka gotyku i renesansu), Musée Carnavalet (historyczne), Musée Galliera (wystawy rzemiosła artyst.), Musée Guimet (sztuka wschodnia), Musée Cernuschi (sztuka wsch. Azji), dalej muzea: G. Moreau, V. Hugo, Rodina, A. Mickiewicza, du Trocadéro, Musée des Arts Décoratifs i t. Jak w innych dziedzinach, tak i w życiu teatralnem P. nadaje ton całej Francji, wystarczy wymienić istniejące tu: Operę, Komedję Francuską, Operę Komiczną, Odeon, a poza tem 60 innych teatrów i 78 teatrów rewjowych i kabaretów. Gazet i czasopism francuskich ukazywało się w 1921 r. w P. — 2.078. Ma tu swoją siedzibę słynna Ajencja Havas'a.

Miasto dzieli się na 20 okręgów (arondissements), a podlega 2 urzędnikom państwowym, prefektowi depart. Seine i prefektowi policji. Rada miejska P. (Conseil Municipal) składa się z 80 członków, wybieranych na 4 lata, którzy razem z 40 radnymi, wybieranymi w gminach podparyskich tworzą „Conseil général de la Seine". Budżet miasta wynosił w 1928 r. — 3.062,800.000 franków.

Z P. graniczy szereg większych i mniejszych gmin, z których najważniejsze są: Boulogne-Billancourt (1926: 75.590 mieszk.), Neuilly-sur-Seine (52.433), Levallois-Perret (75.144), Clichy (50.427), Puteaux (37.958), Nanterre (35.843), Courbevoie (48.888), Asnières (52.609), Colombes (42.590), Saint Ouen (52.467), Saint-Denis (79.872), Aubervilliers (48.053), Pantin (39.189), Drancy (31.489), Bagnolet (26.538), Vincennes (45.236), Montreuil (58.521), Saint-Maur-des-Fossées (49.745), Ivry-sur-Seine (46.598), Vitry-sur-Seine (31.350), Montrouge (26.310) i Issy-les-Moulineaux (32.513). Na płd.-zach. od miasta leżą w pagórkowatej i lesistej okolicy ulubione miejsca wycieczkowe Paryżan: Meudon, Bellevue, Sèvres, Saint Cloud i Wersal (Versailles), a na płn. Chantilly.

Dzieje. Za czasów Cezara był P. stolicą celtyckiego ludu Parisii i nazywał się Lutuhezi, u Rzymian Lutetia Parisiorum. Podbity przez Rzymian, stał się miastem lenniczem i przystanią dla floty. Chrześcijaństwo zostało wprowadzone ok. 250 przez św. Dionizego (Saint-Denis). Od 358 występuje nazwa Parisia, 508 stał się P. stolicą państwa Merowingów, później Neustrji, od Karola W. został hrabstwem, wreszcie stolicą tworzącego się państwa Kapetyngów. Szkoły duchowne, wsławione nazwiskami Piotra Lombarda i Abelarda, zostały ok. 1200 zjednoczone w uniwersytet, który liczył wkrótce ok. 20.000 studentów i zajął przodujące miejsce w Europie. Od 1302 stał się P. definitywną siedzibą najwyższego trybunału (parlamentu). Od XIII. w. poczęło zdobywać dominujące stanowisko mieszczaństwo, które pod wodzą Marcel'a (ob.) wystąpiło 1357—58 energicznie przeciw władzy królewskiej. Karol V. rozpoczął 1369 budowę Bastylli dla ochrony przeciw napadom Anglików, oraz rozruchom wewnętrznym. Franciszek I. nadał miastu blasku przez budowę nowego Luwru. W czasie wojen religijnych był P. fanatycznie katolickim (Noc św. Bartłomieja) i po zaciekłym oporze poddał się 1593 Henrykowi IV. dopiero po przejściu przezeń na łono Kościoła. Henryk IV. dokończył budowy ratusza i Nowego Mostu i rozszerzył Tuilerje. Marja Medycejska rzuciła 1615 podwaliny pod Pałac Luksemburski. 1622 został P. arcybiskupstwem, zbudowano Sorbonę, 1635 założył Richelieu Akademję. W czasie Frondy stały się przedmieścia P. widownią zaciekłych walk. Ludwik XIV., pełen niechęci do burzliwego miasta, przeniósł rezydencję królewską do Wersalu, niemniej P. pozostał do schyłku monarchji ośrodkiem życia umysłowego i towarzyskiego. Dominującą rolę odegrał z swą 600-tysięczną ludnością w dobie W. Rewolucji, przyczyniając się w pierwszym rzędzie do zwycięstwa jej zasad, następnie do obalenia monarchji i zapewnienia centralistycznym Jakobinom przewagi nad federalistycznymi Żyrondystami. Napoleon przyczynił się znacznie do rozwoju i upiększenia miasta przez budowę gmachów, pomników, ulic, zwożenie zdobyczy wojennej etc. Za jego rządów stał się P. stolicą Europy, jego też zdobycie położyło dopiero kres cesarstwu. Po upadku rządów Stu Dni wkroczyli do P. Prusacy i Anglicy i odebrali wywiezione dzieła sztuki. Za Restauracji nastąpił rozkwit P. Ludność jego, zwłaszcza studenci i robotnicy, wystąpieniami swymi w 1830 i 1848 spowodowali obalenie Bourbonów i Orleanów. 1848 stał się P. widownią niezmiernie krwawych walk pomiędzy robotnikami a wojskami rządowemi pod wodzą gen. Cavaignaca. Za drugiego Cesarstwa P. rozszerzył się terytorjalnie dzięki działalności prefekta Haussmanna, który stworzył zewnętrzne bulwary, Lasek Buloński i park Buttes-Chaumont, zabłysnął w świecie dzięki wystawom powszechnym 1855 i 1867. W czasie wojny 1870 P. był siedzibą rządu obrony narodowej i wytrzymywał od 19 września do 28 stycznia 1871 oblężenie armji niemieckiej. 18 marca 1871 wybuchnęło w mieście powstanie przeciw monarchistycznemu Zgromadzeniu Narodowemu, które zawarło preliminarze pokojowe z nieprzyjacielem. 26 marca obrano Komunę, która chciała przekształcić Francję w federację republik miejskich. Wojska rządowe zdobyły P., wywierając ostre represje na przywódcach ruchu. Ofiarą walk padł spalony ratusz, Tuilerje, etc. Miasto dźwignęło się szybko z ruiny, okazując w czasie wystaw światowych 1878, 1889 i 1900 dawną świetność. Pod względem politycznym skłaniał się P. ku boulangeryzmowi, następnie wahał się między radykalizmem a nacjonalizmem, dziś jest naogół nacjonalistyczny, aczkolwiek na robotniczych przedmieściach wzrastają wpływy komunistyczne. W czasie wojny światowej był P. dwukrotnie (1914 i 1918) zagrożony przez Niemców, ostrzeliwany i bombardowany z balonów i samolotów.

Parzenica, forma drewniana, kształtu serca, w środku rzeźbiona w rozmaite wzory, służąca do wygniatania serków, zw. również p.; od niej pochodzi też nazwa charakterystycznego ornamentu, wyszywanego na spodniach góralskich.

Parzenie się (grzanie), płciowe łączenie się zwierząt.

Parzydełka, parzydełkowce, ob. Cnidaria.

Parzysta liczba, liczba całkowita podzielna przez dwa bez reszty.

Parzystokopytne (Artiodactyla, Mesaxonia, Paraxonia, Paridigitata), rząd zwierząt obecnie żyjących, charakteryzujących się tem, że cały ciężar ciała spoczywa na 3-cim i 4-tym palcu, inne natomiast ulegają uwsteczniemiu; tylko u niektórych form kopalnych był wykształcony 1-szy palec; liczba palców jest więc parzysta. Obecnie żyjące p. dzielimy na dwie podrodziny: przeżuwające (ob. Ruminantia) i nieprzeżuwające (Nonruminantia). Te ostatnie są to zwierzęta o ciele krępem, silnej budowy, nogi niskie, gruba skóra, skąpo pokryta sierścią. Należą tu: świnie i hipopotamy. Trzeci podrząd zw. Bunoselenodontia wymarły; należały doń rodziny: Anthracoteridae, Anoplotheriidae (ob. Anoplotherium) i Dichobunidae.

Parzystopalcowe (Fibulatores), rząd ptaków o parzysto ustawionych palcach, z tego 1. i 4. idą ku tyłowi, 2. i 3. ku przodowi. Pierwszy palec i pazur są najkrótsze. Należą tu papugi (ob. Psittaci) i łażące (ob., Scansores).

Pas, w ogólnem znaczeniu wstęga, sporządzona z giętkiego materjału. P., plecione z przędzy lnianej lub konopnej, służą do przenoszenia ciężarów, do sporządzania popręgów przy siodłach, w tapicerstwie przy wyrobie mebli wyściełanych i t. p. P. wycięte ze skóry lub filcu, zrobionego ze sierści wielbłądziej, służą do przenoszenia napędu motorów na transmisje i maszyny robocze. Węższe p. skórzane, zwane rzemieniami, mają zastosowanie w siodlarstwie i rymarstwie. Przy strojach wschodnich ważną rolę odgrywają tkane wzorzyście p. jedwabne, przy dawnych rycerskich i dzisiejszych ludowych p. skórzane, nabijane mosiężnemi ćwiekami.

Pas, jako część składowa ubioru polskiego, zmieniał w ciągu wieków wielokrotnie swą formę. Na wyszczególnienie zasługuje kilka jego typów specjalnie charakterystycznych, odmiennych jak w innych krajach. Od XIV. w. w użyciu u szlachty, później u mieszczaństwa szerokie pasy metalowe, zazwyczaj srebrne, złocone, złożone z kolistych tarcz i wycinków ruchomych między tarczami, nazwane w średniowieczu p. ruskiemi, później przeworskiemi, wyrabiane głównie w Krakowie, Przeworsku i Lwowie. W XVI.—XVIII. bogate mieszczaństwo nosiło p. metalowe, złożone z ogniw i blaszek, podobne do używanych w Niemczech, uderzające jednak różnorodnością. W XVII. pojawiają się w Polsce p. jedwabne, przywożone głównie ze Wschodu. Od czasów Jana III. p. stał się nieodzowną częścią ubioru każdego szlachcica. Za Augusta III. używano p. taśmowych, wełnianych, jedwabnych i t. d. Od połowy XVIII. w. powstaje w Polsce szereg pasiarń, wyrabiających p. polskie jedwabne, srebrne i złotolite, które, mimo, że nie brak w nich wpływów wsch. (Rosja, Turcja) oraz zach. (głównie Francja), to jednak stanowią produkt przemysłu artystycznego zupełnie specyficzny, o wybitnym charakterze lokalnym. Były one najczęściej dwu lub czterostronne, przyczem często połowa p. miała barwy ciemne (uwidoczniane w czasie pogrzebów, w czasie bezkrólewia i t. d.), połowa barwy jasne (na uroczystości weselne, zabawy). Okręcano się p. 2 lub 3 razy, węzeł zawiązując na przodzie, spuszczając końce o równych długościach. Z pasiarń w Polsce najbardziej znanemi były: a) w Słucku, założona ok. 1750 przez ks. Michała Radziwiłła, kierowana przez Jana (od 1758) i Leona (od 1780) Madżarskich. Upada ok. 1844; p. z niej, o widocznych silnych wpływach wsch., uważane są za najpiękniejsze; b) w Kobyłkach (pod Warszawą), założona przez Sellmanda z Lyonu (1782), a później prowadzona przez Jakóba Paschalisa; upada 1794; na p. z tej fabryki widoczne motywy zach.; c) w Lipkowie Jakóba Paschalisa (zał. 1790), o widocz-

nych wpływach wsch. i zach.; d) pasiarnie krakowskie, z pracowniami A. Puciłowskiego, F. Masłowskiego, D. Chmielewskiego, J. Trajanowskiego i J. K. Stummera (p., odznaczające się żywym kolorytem); e) szereg innych pasiarń, jak w Gdańsku, Grodnie, Drzewicy (Opoczyńskie), Międzybożu i t. d. Tkano też p. polskie w Lyonie. Największy zbiór p. polskich w krak. Muzeum Narod. (głównie z daru F. Jasieńskiego); duży zbiór hr. Potockich w Krakowie. — Lud polski posługiwał się p. od XVI., najczęściej wełnianemi. Z pośród wielu typów jakich używał i używa, specjalnie charakterystyczne są p. krakowskie (z tych najpiękniejsze o wierzchniej skórze biało wyprawnej, zdobnej plecionkami z barwnych rzemyczków i gwoździkami, układającemi się w rzędy lub koła, dalej p. o zwieszających się kilku rzędach kółek mosiężnych, dzwoniących przy ruchu, wreszcie szerokie trzosy ozdobione po bokach skórą, wycinaną we wzory, położoną na tle czerwonego sukna) i góralskie (zw. opaskami, p. bacowskiemi lub węgierskiemi, z grubszej skóry, ozdobione sprzączkami, kółkami i guzikami, o skórze zdobnej tłoczonym ornamentem).

Pas (franc.), krok; krok taneczny; także nazwa tańców, np. p. de deux, p. de trois i t. d. zależnie od liczby uczestników tańca. — W geografji cieśnina morska, np. Pas de Calais.

Pas, skrót dla pesetas.

Pas ciszy równikowej (franc. Calmes, ang. Doldrums), strefa między pasatami (ob.) obydwu półkul ziemskich, gdzie wiatry nie są liczne i nie mają stałych kierunków, gdyż tutaj ich pęd ustaje, zniesiony przez prądy powietrza wstępującego w silnie rozgrzanym pasie równikowym ku górze. P. jest szeroki tylko kilka stopni, a leży najczęściej na płn. od równika. Do pełnego rozwinięcia p. dochodzi tylko nad morzami. Na oceanie Spokojnym i Atlantyckim pada deszcz prawie codziennie, gęste chmury zasłaniają niebo, a burze są tu b. częste. P. ciszy spotykamy również poza obszarami pasatów, w okolicach zwrotników.

Pas de Calais (franc.; ang. Strait of Dover), nazwa cieśniny Kaletańskiej (ob.).

Pas de Calais, departament w płn. Francji z 6.752 km² i 1,171.912 mieszk. Stolicą jest Arras.

Pasadena, miasto i uzdrowisko klimatyczne w płd. Kalifornji (Stany Zjedn. Am. Płn.), wpobliżu Los Angeles, z 80.643 mieszk. i uprawą owoców południowych. Na górze Mount Wilson znajduje się obserwatorjum Licka.

Pasaman (lub pasamon, z franc. passement), staropolska nazwa na oznaczenie pasów, obszyć i galonów.

Pasamanik (lub pasamonik), szmuklerz, trudniący się wyrobem pasów; p. byli zrzeszeni w specjalne cechy. — Dzisiejsze pasamonictwo (albo szmuklerstwo), rzemiosło, zajmujące się wyrobem ozdób tkanych, plecionych lub wiązanych, używanych w krawiectwie i tapicerstwie.

Pasargade, najstarsza stolica kraju Persis (Farsistan), zbudowana przez Cyrusa ok. 556 prz. Chr. po całkowitem podbiciu Medów. Ruiny leżą obok Murghab na płn.-wsch. od Persepolis. Na zabytkach znalezionych tam powtarza się trójjęzyczny napis pismem klinowem „Ja, Cyrus, król, Achemenida". W okolicy P. mieszkali Pasargadowie, z których pochodzili Achemenidzi.

Pasaty (z hiszp. passata = przejazd), wiatry wiejące w okolicach podzwrotnikowych, na półkuli płn. stale z płn.-wsch., a na płd. z płd.-wsch., oddzielone nawzajem od siebie pasem ciszy równikowej (ob. wyżej). Najregularniej i najwyraźniej wieją p. (ang. „trade-winds") nad oceanami. Na oceanie Indyjskim ulegają pewnym zmianom, spowodowanym przez masy lądów (ob. Monsuny). Wpobliżu równika znajduje się obszar depresji, gdzie rozgrzane powietrze wznosi się ku górze, skąd odpływa w kierunku biegunów, podczas gdy dołem spływa ku równikowi powietrze z płn. i płd. W ten sposób powstają obydwa p., które idąc z płn. i płd. zamieniają się na skutek ruchu obrotowego ziemi na wiatry płn.-wsch. i płd.-wsch. Górny, w przeciwną stronę biegnący prąd powietrza nazywa się antypasatem. Mniej więcej koło 30° szer. płn. i płd. opada część powietrza płynącego od równika ku ziemi i powraca po części zpowrotem jako p., a reszta płynie w kierunku biegunów, jako wiatr płd.-zach. lub zach. na półkuli płn., a wiatr płn.-zach. lub zach. na półkuli płd. Pas ciszy i p. przesuwa się ku płn. lub płd. w miarę tego, jak słońce znajduje się dalej na płn. lub płd. od równika. Na Atlantyku wieje p. płn.-wsch. w zimie i na wiosnę między 3° i 26°, a w lecie i w jesieni między 10° i 35° szer. płn. P. płd.-wsch. wieje tu w zimie i na wiosnę między 0° i 25° szer. płd., a w lecie i w jesieni między 3° szer. płn. i 25° szer. płd. Pas ciszy równikowej jest na Atlantyku szeroki 3—8°, a na Pacyfiku 2—3°. Leży on na płn. od równika, podobnie jak i równik ciepła, gdyż mniejsze masy lądu półkuli płd. umożliwiają posuwanie się ku płn. p. płd.-wsch. i zimnych prądów morskich.

Pasaż, w budownictwie miejskiem przejście pomiędzy kamienicami, nakryte szklanym dachem, w którem pomieszczone są sklepy i t. p. — W muzyce dłuższa figura, biegnąca w szybkiem tempie, złożona z nut równej wartości i oparta na jednym stałym motywie. W kompozycjach wirtuozowskich, np. koncertach, fantazjach, mają p. główne znaczenie.

B. Pascal.

Pascal Blaise, filozof franc., * 1623 w Clermont, † 1662 w Paryżu, poświęcił się początkowo studjom matematycznym i fizycznym (pierwszy użył barometru do oznaczenia wzniesienia nad poziom morza i wynalazł rachunek prawdopodobieństwa). W r. 1656 zerwał z paryskiem życiem towarzyskiem, osiedlił się wpobliżu Port Royal, zbliżył się do jansenistów i oddał studjom religijno-filozoficznym. Wziął udział w walce jansenistów przeciw jezuitom, ogłaszając „Les Provinciales ou lettres écrites par Louis de Montalte à un provincial de ses amis" (1657); (polski przekład p. t. „Prowincjałki" wyd. Boy-Żeleński, 1921). Pisał też artykuły do „Logiki" Port Royal, której autorami byli Arnauld i Nicole („L'art de penser", 1662). W swych pracach filozoficznych wskazuje na granice racjonalizmu oraz na intuicję i uczucie jako na władze, które pozwalają nam te granice przekroczyć. O filozofji religji traktuje w „Pensées sur la religion" (1669; przekład polski p. t. „Myśli" Boya-Żeleńskiego 1921): doskonałość moralną może człowiek, wskutek swej ułomności osiągnąć tylko z pomocą Łaski Bożej.

Pascala prawo z zakresu statyki cieczy stwierdza, że w przypadku równowagi, w cieczy, nieulegającej działaniu siły ciężkości, ciśnienie w każdym przekroju jest jednakowe i to samo co na powierzchni cieczy. Na p. P. polega prasa hydrauliczna (ob.).

Pascala trójkąt arytmetyczny jest to figura:

1
1 1
1 2 1
1 3 3 1
1 4 6 4 1

którą można dowolnie daleko rozszerzać. Charakteryzuje się tem, że każda liczba, poza jedynkami, stojącemi na brzegach, jest sumą liczb bezpośrednio nad nią stojących. Liczby rzędu (n + 1) są współczynnikami rozwinięcia n-tej potęgi dwumianu.

Pascala twierdzenie, ob. Stożkowe przecięcia.

Pascendi dominici gregis, encyklika papieża Piusa X., wydana w r. 1907 przeciwko modernizmowi religijnemu, w swoim czasie bardzo głośna.

Pascha (hebr. pesach), u żydów święto wielkanocne, uroczyście obchodzone (14—21 Nissan), w czasie którego spożywają chleb niekiszony, macę. Obchodził je uroczyście (spożycie baranka wielkanocnego) także Chrystus, który w czasie tego święta został ukrzyżowany.

Paschalis, 1. P. I., papież, 817—824, święty, ukoronował syna Ludwika Pobożnego, Lotarjusza.

2. P. II., zakonnik z Cluny, potem kardynał i papież, 1099—1118. Za jego czasów pojawiło się czterech antypapieży. Rzucił klątwę na Henryka IV. w walce z nim o inwestyturę, potem walczył z Henrykiem V., który wtargnął do Rzymu i P. uwięził. Ten, znękany, przyznał wkońcu Henrykowi prawo inwestytury biskupów i opatów, wybranych bez symonji. Po odjeździe cesarza, P. zezwolenie swoje, jako wymuszone, cofnął.

3. P. (III.), antypapież Aleksandra III.

Paschalis Baylón, święty, (1540—1592), hiszp. zakonnik franciszkański, wielki czciciel eucharystji. Jest patronem związków eucharystycznych i bractw N. Sakramentu.

Paschalna kronika (chronicon paschale), kronika świata, doprowadzona do 1042 r. po Chr. (wyd. Dindorf 1832, 2 t.). Nazwa pochodzi stąd, że kronika ta dokładnie określa cykle Wielkanocne.

Paschał (łac. cereus paschalis), świeca duża i gruba, o jednakiej średnicy, cała z wosku, używana przez kościół katolicki przy poświęceniu wody chrzcielnej w Wielką Sobotę i w wigilję Zielonych Świąt. W okresie wielkanocnym p. stoi na wysokim, dużym świeczniku przy wielkim ołtarzu po stronie ewangelji i bywa zapalany w czasie mszy św. uroczystej (sumy). P. jest symbolem Zmartwychwstania Chrystusa.

Paschazy Radbert (Paschasius Radbertus), opat klasztoru Corbie (Pikardja), jeden z najbardziej uczonych ludzi swego czasu, (ok. 786—860). Napisał książkę: „De corpore et sanguine Christi", omawiającą tajemnicę Sakramentu Ołtarza.

Paschen Friedrich, fizyk niem., * 1865, badał zjawiska promieniowania gazów rozżarzonych, promieniowanie rozżarzonej platyny, zajmował się zagadnieniem rozkładu energji w promieniowaniu ciała czarnego oraz prawami seryj widmowych.

Pascoli Giovanni, włoski uczony i poeta, (1855—1912), autor głęboko odczutych poezyj: „Myricae" (1892), „Poemetti" (1897), „Odi e inni" (1906) i i., wyd. zbior. 1905—11, 6 t., nadto: „Canzoni di Re Enzio" (1908) i „Poesie varie" (1912). (Przekłady polskie Anny Bronisławskiej w „Chimerze" i Julji Dicksteinówny w czasopismach i oddzielnie: „Ostatnia podróż" 1924). Jako uczony komentował Dantego („Minerva oscura" 1898, „Sotto il velame" 1900 i i.). Wkońcu wydał: „Pensieri e discorsi" (1907).

Pasdeloup Jules Etienne, francuski dyrygent, (1819—1887), organizator ruchu muzycznego w Paryżu, założyciel „Société des jeunes artistes du Conservatoire" (1851 r.), towarzystwa, urządzającego sławne koncerty symfoniczne; 1861 rozpoczął P. w „Cirque Napoléon" (od 1870 Cirque d'hiver) epokowe „Concerts populaires" dla propagandy nowej muzyki.

Pasek Jan Chryzostom z Gosławic, słynny pamiętnikarz polski, (ok. 1630—1701), walczył pod Czarnieckim przeciw Szwedom, Rakoczemu i w wyprawie do Danji, 1660 przeciw Moskwie, 1666 pod Mątwami przeciw Lubomirskiemu, po 1667 osiadł na wsi w Rawskiem, później w Krakowskiem, gdzie zmieniał dzierżawy i wciąż się procesował, za pogwałcenie spokoju publicznego skazany na banicję, pozostał jednak w Polsce. Jego pamiętniki z lat 1656—1688, należące do arcydzieł literatury polskiej, wydano po raz pierwszy w r. 1836 (fragmenty w r. 1821). Z licznych wydań późniejszych najlepsze: Gubrynowicza (1898), Brücknera (1924) i zwłaszcza Czubka (1929). Tłumaczono je i na języki obce, m. i. na francuski Paul Cazin.

Paserstwo, uczestnictwo w kradzieży lub sprzeniewierzeniu, którego staje się winnym każdy, kto rzecz skradzioną lub sprzeniewierzoną ukrywa lub pozbywa, chociaż jej pochodzenie zna

lub znać powinien. Jest to przestępstwo, przewidziane w kodeksach karnych.

Pasewalk, miasto na Pomorzu pruskiem (Niemcy) nad rz. Ucker, przy kolei: Berlin—Stralsund, z 11.768 mieszk. oraz przemysłem maszynowym, tytoniowym, młynami i tartakami.

Pasiak, rodzaj wełnianego samodziału, zwanego tak dla swego pasiastego wzoru; charakterystyczny dla Łowickiego, Opoczyńskiego i Rawskiego.

N. Pašić.

Pašić Nikola, polityk serbski, (1846—1926), 1881 założył stronnictwo radykalne, 1883 skazany na śmierć za wywołanie powstania, uciekł zagranicę, 1889 ułaskawiony powrócił, został prezydentem skupczyny i burmistrzem Belgradu, 1891—92 premjer umiarkowano-radykalnego gabinetu, 1893—94 poseł w Rosji. Po upadku Obrenowićów stał się duszą stronnictwa narodowego, wrogiego Austrji, a dążącego do oparcia się o Rosję i państwa zachodnie. Od 1904 siedmiokrotnie piastował prezydenturę gabinetu, kierował polityką państwa w czasie w. wojny, 1919—20 reprezentował Jugosławję przy rokowaniach pokojowych, wewnątrz kraju reprezentował kierunek centralistyczny, zmierzający do zapewnienia przewagi żywiołowi serbskiemu.

Pasieczna, wieś w pow. Nadwórna (woj. stanisławowskie), nad Bystrzycą Nadwórniańską, 12 km od Nadwórny, z 3.432 mieszk., kopalniami nafty i fabr. maszyn.

Pasieka, gospodarstwo pszczelne wzgl. zbiór uli (Ob. Pszczoły, Pszczelarstwo, Barć).

Pasikonik (Locusta), owad, należący do prostoskrzydłych, rodzina pasikonikowatych (Locustidae), ma różki szczeciniaste, długie, na pokrywach samców niesymetryczne narzędzia dźwiękowe: na lewej pokrywie vena stridens (struna), smyczkiem zaś jest wew. brzeg kąta prawej pokrywy. W piszczelach nóg przednich narządy słuchowe. Samice mają długie, szablowate pokładełko. P. żywi się pokarmem roślinnym i zwierzęcym. P. zielony (L. viridissima L.) trawiasto-zielony, od góry rdzawo lub brunatno plamisty, o pokrywach dłuższych od ciała, dochodzi 40 mm długości. Pospolity w całej Europie, głównie w czerwcu i lipcu.

Pasing, miasto w Górnej Bawarji (Niemcy), nad rz. Würm, przy kolei: Monachjum—Augsburg, z 12.212 mieszk., fabr. instrumentów optycznych, maszyn rolniczych, chemikaljów i i.

Pasiphaë, matka Minotaura (ob.).

Pasiteles, rzeźbiarz grecki, tworzył w Rzymie w I. w. prz. Chr. Był eklektykiem, usiłując łączyć surowość archaiczną z obserwacją natury. Rzeźbił w marmurze, kości słoniowej, bronzie i srebrze. Dzieło jego o zabytkach starszej sztuki zaginęło; posługiwał się niem Plinjusz.

Pasja (łac. passio, cierpienie, męka), oznacza mękę Chrystusa. Stąd nabożeństwo wielkotygodniowe nazywa się nabożeństwem pasyjnem. P. oznacza także sam krzyż wraz z Ukrzyżowanym Chrystusem. — W sztuce p. nazywane są przedstawienia męki Pańskiej, zaczynające się zwykle wjazdem Chrystusa do Jerozolimy a kończące Wniebowstąpieniem. Najbardziej znane Giotta (freski w kościele Madonna dell' Arena w Padwie), Schongauera, Dürera, L. v. Leydena (cykle miedziorytnicze), Holbeina (cykl obrazów). Z polskich p. znana szczególnie p. słynnego tryptyku kaliskiego, powstała ok. 1500 r. — W muzyce kompozycja dramatyczno-muzyczna, której treścią jest Męka Pańska. Źródła p. tkwią w śpiewie gregorjańskim, który przeznacza na Wielki Tydzień wykonanie p. trzem solistom; jest to p. chorałowa, śpiewana jednogłosowo tonem, zbliżonym do recitativa. W XV. wieku powstała p. motetowa (Obrecht, J. Gallus), w której wszystkie partje, nawet solowe, śpiewał chór na sposób motetowy. Formę tę przejął protestantyzm i wprowadził do p. chorały ewangelickie, a zarazem oparł jej budowę na formie oratorjów. Mistrzem p. oratoryjnej jest J. S. Bach. P. jego obejmuje: chóry, recitativa, arje i partje instrumentalne; jako działające osoby występują: ewangelista, który opowiada tekst ewangelji, Chrystus, apostołowie; nadto gmina (turbae), traktowana jako chór. P. opiera się albo na wiernym tekście ewangelistów Łukasza, Mateusza, Marka i Jana, albo na swobodnie udramatyzowanym tekście poetyckim (Händel, Telemann, Spohr).

Pasja (z franc.), tyle co namiętność; także złość („szewska p."); pasjonowany, namiętny.

Pasjans, nazwa pewnych gier, zwłaszcza w karty, używanych niekiedy w celach wróżenia, głównie jednak dla zabicia czasu, a ułożonych dla uprawiania ich przeważnie przez jedną osobę.

Pasjoniści, kongregacja misyjna, założona 1725 przez św. Pawła od Krzyża. Dom główny w Rzymie; liczyli w 1923 r. 1941 członków.

Paskarstwo, wyrażenie powstałe w czasie w. wojny na oznaczenie wyzyskiwania ciągłej zwyżki cen i braku towaru, głównie przez ukrywanie zapasów i sprzedawanie towaru po cenach znacznie wyższych od kosztu nabycia. P. przybierało też postać wyzyskiwania braku towaru przez długi nieraz szereg pośredników, z których każdy dobijał swój zysk (ob. Łańcuszkowy handel). P. związane jest ściśle z istnieniem gospodarki przymusowej, której reglamentację umieli t. zw. paskarze obchodzić ze szkodą dla ludności, stosującej się do obowiązujących przepisów, któremi normowano obrót

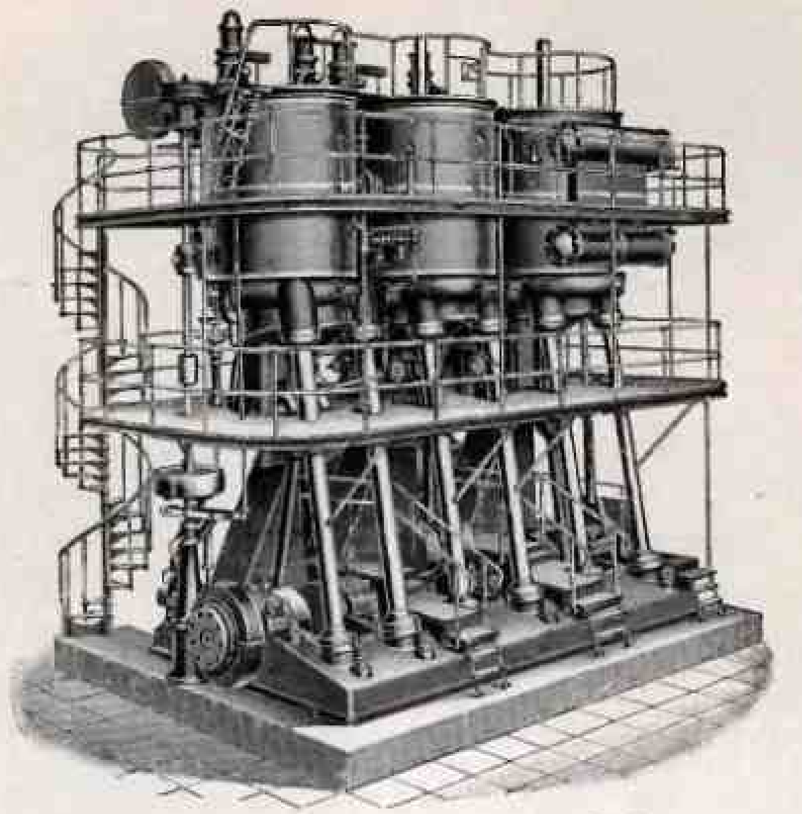

Maszyna parowa stojąca z trzykrotnem rozprężaniem.

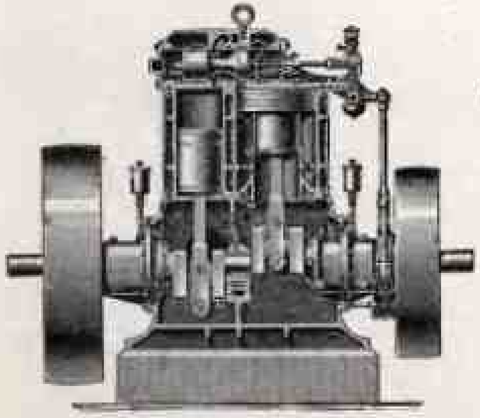

Maszyna parowa szybkobieżna, bliźniacza.

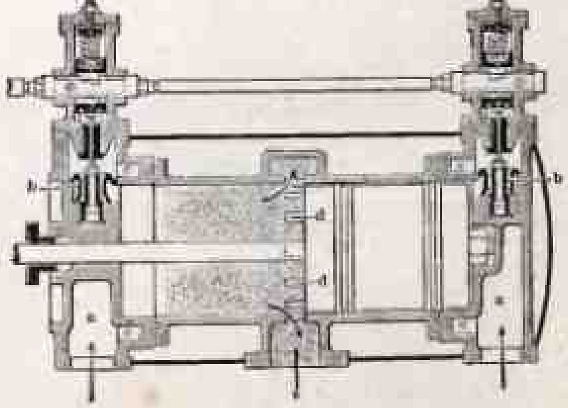

Przekrój cylindra maszyny parowej o jednokierunkowym prądzie pary.

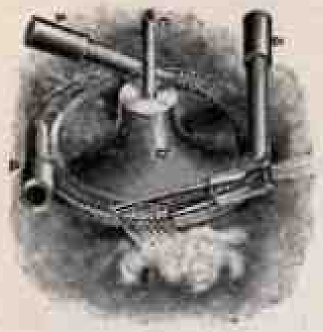

Wirnik i dysze turbiny parowej Lavala.

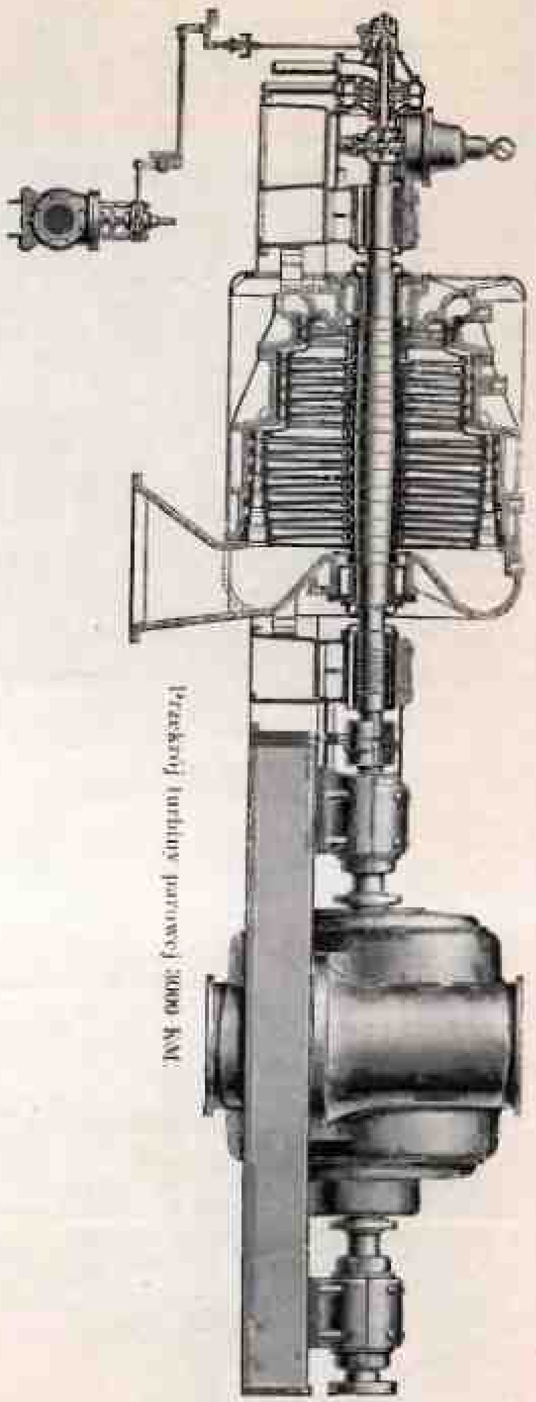

Przekrój turbiny parowej 3000 KW.

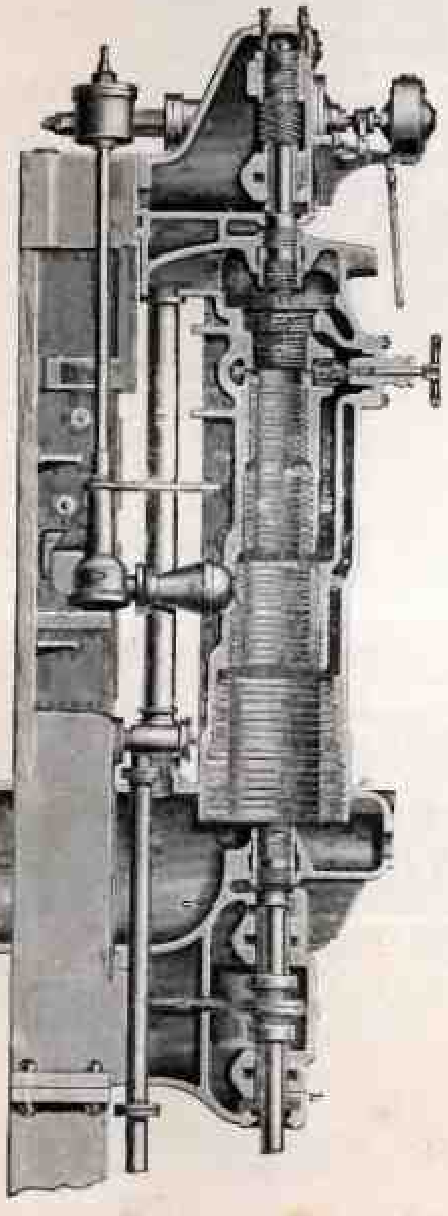

Przekrój podłużny turbiny parowej, system Brown, Boveri i Parsons.

towarowy. Ustawodawstwo wojenne podjęło walkę z p. drogą ustaw o t. zw. lichwie wojennej.

Paskiewicz Iwan Fedorowicz, ks. Warszawski, wódz ros., (1782—1856), od wczesnej młodości w wojsku, dosłużył się najwyższych stopni. W wojnie perskiej 1826—28 zdobył Armenję, wziął szturmem Eriwan i zmusił przeciwnika do pokoju. W wojnie tureckiej odniósł 1828 szereg zwycięstw, po zdobyciu Erzerum 1829 został feldmarszałkiem. W wojnie przeciw Polakom objąwszy 1831 naczelne dowództwo, zadał cios śmiertelny powstaniu, zdobywając Warszawę. Mianowany namiestnikiem Królestwa przez ćwierć wieku wywierał wpływ decydujący nietylko na jego losy, ale na całokształt sprawy polskiej. Najbliższy powiernik i współpracownik Mikołaja, inicjator wielu jego posunięć, był P. nieubłaganym wrogiem liberalizmu, dążeń narodowych, oświaty ludu, przedewszystkiem zaś — Polaków. Okres jego rządów zaznaczył się systematycznem niszczeniem szkolnictwa, forsowną rusyfikacją, świadomem obniżaniem poziomu życia umysłowego. Tropiciel i prześladowca stowarzyszeń patrjotycznych, rozciągał P. swój nadzór również nad innemi dzielnicami dawnej Rzplitej, w szczególności wywierał nacisk na rząd pruski w kierunku ostrzejszego traktowania Polaków. W 1849 na czele armji rosyjskiej wkroczył na Węgry i zmusił Görgei'a do kapitulacji pod Villagos. W wojnie krymskiej objął 1854 naczelne dowództwo nad Dunajem, doznał stoli niepowodzeń i ranny pod Silistrją, powrócił do Królestwa.

Paskarz, ob. Łańcuszkowy handel i Paskarstwo.

Pasłęk, ob. Preussisch-Holland.

Pasłęka, ob. Pasarga.

Pasmanterja (franc. passements), pierwotnie borty, sznurki, galony, potem także frendzle, kwasty, rozety, sznury, także obciągane guziki i klockowe koronki srebrne i złote, jako siatka na kwasty. P. Pasamonictwo.

Pasmo górskie, mniejszy lub podrzędny łańcuch górski. Górotwory nie wykazujące wyraźnych pasm nazywamy górami masowemi.

Paso (hiszp., „zdarzenie, scena"), krótkie dramaty (intermedja) o treści ludowej.

Pasorzytne rośliny, rośliny, pasorzytujące na organizmach zwierzęcych i roślinnych. Epifyty (ob.), rosnące na drzewach, należą do pasorz. pozornych (pseudoparasita). Do najniebezpieczniejszych p. r. należą niektóre bakterje i grzyby wywołujące różne choroby roślin, zwierząt i człowieka. Na owadach pasorzytuje rodzaj Cordyceps z workowców, z pleśniaków Empusa. Mącznice (Erisiphe, Uncinula), Exoascomycetes (Taphrina), Peronosporales wywołują liczne choroby u roślin. Z podstawczaków należą tu rdze i śniecie. Wśród roślin kwiatowych spotykamy pasorzyty znacznie rzadziej. Mają one specjalnie wykształcone organa czepne, haustorja i t. d. Do półpasorzytów (ob.) należy jemioła (Viscum), która dzięki zielonym liściom asymiluje, kiełkuje jednak tylko na korze drzew, do których wnętrza zapuszcza korzenie, czerpiące wodę wraz z solami z ziemi. Do prawdziwych r. p. należy kanianka (Cuscuta), która owija żywiciela bezbarwnemi pędami i wsysa się w jego ciało. U zarazowatych (Orobanchaceae) wykształca się pęd kwiatonośny pokryty łuskowatemi liśćmi, korzenie natomiast oplatują korzeń żywiciela. Rośliny humusowe (ob.) pobierają potrzebne składniki z ziemi dzięki wykształconej mycorrhizie (ob.), są więc jakby pasorzytami grzybów. U Rafflesiaceae całe ciało pasorzyta jest zredukowane do nitek podobnych do grzyba, występujących wśród tkanek żywiciela, kwiat duży, piękny, przebija korę i ukazuje się na zewnątrz.

Pasorzytnicze choroby, tyle co zakaźne choroby (ob.).

Pasorzytny krater, nazwa otworów powstałych na zboczach wulkanów, poza głównym kraterem wulkanu.

Pasorzyty, organizmy zwierzęce (zooparasita) lub roślinne (phytoparasita, ob. Pasorzytne rośliny), odżywiające się kosztem innego organizmu, żywiciela. P. zwierzęce występują we wszystkich gromadach zwierząt z wyjątkiem osłonic i szkarłupni; niektóre gromady szczególnie obfitują w p. Pasorzytniczy tryb życia (parazytyzm) wpływa przedewszystkiem na uwstecznienie narządów zmysłowych i narz. ruchu, u wielu brak jelita, poza tem ciało zwykle znacznie się spłaszcza, przy otworze ustnym rozwijają się zazwyczaj kolce, przyssawki, hakowate utwory i t. d., powiększa się płodność zwierzęcia. Zmiana gospodarza, wędrówki, zmiana generacyj, stoją również w związku z pasorzytniczym sposobem życia.

Pasorzytnictwo u zwierząt występuje pod różnemi postaciami. Rozróżnia się pseudopasorzyty, które żyją na żywicielu lub w żywicielu, nie odbierając mu jednak pokarmu. Przy kommensalizmie p. pobiera od żywiciela część pożywienia, nie szkodząc mu tem jednak. Przy mutualizmie obydwa zwierzęta, żyjące wspólnie mają jakąś korzyść (por. Symbioza). Prawdziwe p., które gospodarzowi szkodzą, dzielimy na ectoparasita (epizoa), p. zewn. które żyją na żywicielu, i na entoparasita (enterozoa), p. wewn. które pasorzytują wewn. żywiciela. P. mogą tylko czasowo odwiedzać żywiciela w celu znalezienia sobie pożywienia (np. pluskwa), lub też żyć stale kosztem żywiciela. P. nie zabija żywiciela, ponieważ samby wówczas musiał zginąć, często jednak wywołuje daleko idące zmiany; tak np. Sacculina niszczy zupełnie narządy płciowe krabów.

Pasowanie (od słowa pas), uroczyste nadanie giermkowi ze stanu szlacheckiego godności rycerza, dokonywane przez władcę z okazji święta, zwycięstwa lub uroczystości, w wyniku uznania dzielności i zasług przez doręczenie pasa rycerskiego, złotych ostróg i przez uderzenie po ramieniu mieczem. Mający otrzymać p. przedtem pościli wzgl. odprawiali pokutę i w czasie poprzedzającej ceremonji Mszy św. przystępowali do Sakramentów św., podobnie bowiem jak bierzmowanie w kościele p. rycerza nakładało nań obowiązki moralne (ob. Rycerstwo).

Paspalum L. (włoć), trawa o wiesze jednostronnej, rośnie w krajach tropikalnych, głównie w Ameryce. P. exile Kipp. (fundi) z Sierra Leone, nasiona używane na pokarm. P. scrobiculatum L. (koda), uprawiana tak jak proso w Indjach, ma dzięki zawartości grzyba trujące nasiona, podobnie jak Lolium. Nasiona P. longiflorum L. z Sudanu stanowią najważniejszą część pożywienia miejscowej ludności.

Pasquier Etienne Denis, ks., kanclerz franc., (1767—1862), 1815 i 1817—18 strażnik wielkiej pieczęci, 1819—21 minister spraw zagranicznych, 1824 przyczynił się do upadku Villèles'a, 1830 prezydent Izby Parów, 1837 kanclerz, 1848 wycofał się z polityki.

Pasquinade (franc.), paszkwil (ob.).

Pasquino, popularna nazwa zniekształconego posągu starożytnego w Rzymie, przy rogu pałacu Braschi, blisko Piazza Navona. W XVI. w. mieszkał tam szewc P. znany ze zgryźliwego dowcipu; skoro później ustawiono tę rzeźbę (Menelaos ze zwłokami Patroklosa) i zaczęto przybijać na niej pisma satyryczne (por. Paszkwil i Marforio), przeszło imię szewca P. na posąg. Grupa ta (kopje we Florencji i i.; ob. Menelaos) jest jedną z najpiękniejszych z pośród zachowanych rzeźb starożytnych.

Passacaglia (włosk., „krok koguta", franc. passecaille), dawny taniec francuski, napuszony, pełen powagi, stał się później częścią suity, pokrewny ciaconnie, z którą go łączy jednaka technika, t. j. cykl warjacyj, osnutych na krótkim temacie w basie.

Passaglia Carlo, teolog włoski, (1812—1887), jezuita, profesor kolegjum rzymskiego, wydalony z zakonu 1860 z powodu zwalczania władzy świeckiej papieża, schronił się przed inkwizycją do Turynu. Napisał: „De immaculato deiparae semper virginis conceptu" (1854, 3 t.).

Passaic, miasto w stanie New Jersey (Stany Zjedn.) na zach. od Nowego Jorku, nad rzeką P. (160 km długa, uchodzi do zatoki Newark), z 66.177 mieszk., przemysłem kauczukowym, tekstylnym i chemicznym.

Passamaquoddybay, usiana wysepkami zatoka przy wejściu do zatoki Fundybai, 20 km długa, 11 km szeroka.

Passamezzo (włosk.), taniec, rozpowszechniony w XVI. w., zbliżony do pawany (ob. Pavana), tylko nieco szybszy.

Passarga (Pasłęka, niem. Passarge), przybrzeżna rzeka w Prusach Wsch., długa 120 km. Wypływa z jezior Mazurskich pod Olsztynkiem, a uchodzi do zalewu Wiślanego poniżej Brunsbergi.

Passarge Siegfried, podróżnik i geograf niemiecki, (* 1867), od 1905 profesor we Wrocławiu, 1908 w Hamburgu, zasłużył się szczególnie jako twórca nowoczesnej nauki o krajobrazie. Główne prace: „Grundlagen der Landschaftskunde" (1919—20, 3 t.), „Vergleichende Landschaftskunde" (1921—24, 4 cz.), „Landschaft und Kulturentwicklung in unsern Klimabreiten" (1922) oraz szereg prac z geografji Afryki i antropogeografji.

Passaroti Aureljusz, inżynier - budowniczy pierwszej połowy XVII. w., w r. 1607 kierował fortyfikowaniem Lwowa (przedmieście halickie); jest autorem karty topograficznej obwodu Lwowa.

Passarowitz, ob. Požarevac.

Passaty, ob. Pasaty.

Passau, dawniej biskupstwo i opactwo w Niemczech, założone 739 przez św. Bonifacego. Z pośród biskupów P. wyróżnił się zwłaszcza znany z Pieśni Nibelungów Piligrim (971—981), czynny kolonizator. Biskupstwo P. zostało 1803 sekularyzowane, terytorjum przypadło Bawarji. 1817 założono nowe biskupstwo, obejmujące okręg dolnobawarski.

Passau (Passawa), miasto w Bawarji Dolnej (Niemcy), przy ujściu rz. Ilz i Inn do Dunaju, nad granicą Austrji, z 24.428 mieszk. Posiada szereg zabytkowych budowli z katedrą z XIV. w. (przebudowana w XVII. w., olbrzymie organy z 17.000 piszczałek) i kościołem Św. Seweryna (z X. w.) na czele, Akademję Filozoficzno-Teologiczną, 2 muzea, znaczny przemysł i handel. Miasto jest od 739 siedzibą biskupstwa, które przez długi czas było samodzielnem księstwem, aż w 1803 dostało się Bawarji.

Passavant Johann David, niem. malarz i teoretyk sztuki, (1787—1861), był uczniem Davida i Grosa w Paryżu, 1817—24 przebywał w Rzymie. 1840 został inspektorem Instytutu Staedla w Frankfurcie n. M. Głównem dziełem P. jest leksykon: „Le Peintregraveur", wyd. w l. 1860—1864, 6 t.

Passawa, ob. Passau.

Passawski traktat, zawarty 1552 pomiędzy stanami katolickiemi a protestanckiemi Rzeszy, zapewniał swobodę wyznania luteranom, potwierdził interim augsburskie, zapewniał amnestję ks. saskiemu Fryderykowi i landgrafowi heskiemu Filipowi. Pokój augsburski 1555 podnosił p. t. z pewnemi zmianami do godności ustawy Rzeszy.

Passe-partout (franc.), klucz, otwierający wiele zamków; wolna, stała karta wstępu (np. w teatrze), przepustka. Szeroka obwódka papierowa (np. u obrazów, fotografij i t. p.).

Passecaille (franc.), ob. Passacaglia.

Passepied, francuski taniec, pochodzący z Bretanji, w szybkiem tempie i takcie trójdzielnym; w suicie francuskiej zajmował miejsce między sarabandą a gigą.

Passepoil (franc.), wypustka.

Passer, wróbel, p. Wróblowate.

Passeres, p. Wróblowate.

Passero, Capo, płd. cypel Sycylji, staroż. Promontorium Pachynum, na wysepce P. W 1718 odniosła tu flota angielska pod Byng'iem zwycięstwo nad hiszpańską pod Castañetą.

Passiflora L. (męczennica), roślina z rodziny Passifloraceae, wijąca się, o wspaniałych kwiatach, owocem soczysta jagoda. Pochodzi z cieplejszej Ameryki, do Europy sprowadzona w XVI. wieku, dla jadalnych owoców. W kwiecie dopatruje się lud podobieństwa do narzędzi Męki Pańskiej. Z najbardziej znanych odmian należy wymienić: P. quadringularis L., hodowaną w szklarniach, o różowo-czerwonych kwiatach i aromatycznych owocach, korzeń trujący. P. edulis Sab. i P. laurifolia L. z Peru o smacznych owocach. Niektóre hodowane jako rośliny pokojowe, np. P. coerulea L. o białych kwiatach, z Brazylji i Peru.

Passiflora, kwiat.

Passifloraceae (męczennicowate), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Parietales; zioła lub krzewy pnące się zapomocą wąsów pędowych, rzadziej bez wąsów, lub wijące się. Liście naprzemianległe z przylistkami, miodniki na ogonkach liściowych. Kwiaty promieniste, obu- lub jednopłciowe, 5-dzielne. Pręcików 5, słupek górny, jednokomorowy, owocem puszka lub jagoda. Rosną w krajach zwrotnikowych i podzwrotnikowych Starego i Nowego Świata; wiele gatunków dostarcza jadalnych owoców. Najważniejszy rodzaj: Passiflora.

Passim (łac.), wzdłuż i wszerz, wszędzie wokoło, często.

Passini Ludwig, malarz austr., (1832—1903), uczeń Akademji wiedeńskiej, przebywał od 1864 w Berlinie i we Włoszech. Malował wnętrza i sceny rodzajowe z życia ludu włoskiego, np. „Nieszpory u św. Pawła w Rzymie", „Czytanie Tassa wśród rybaków w Chioggii", „Procesja w Wenecji" (1874), „Wenecjanki u studni" (1891). — Był mistrzem w akwareli.

Passional, poemat średniogórnoniem., napisany ok. 1300, w około 100.000 wierszach, głównie na podstawie „Legenda aurea" Jakóba de Voragine.

Passionato (appassionato, włosk.), namiętnie.

Passivum (łac.), strona bierna czasownika.

Passos, 1. Soares de, poeta portugal., (1826—1860), ultraromantyk, autor „Poesias" (1856).

2. John dos, współczesny pisarz płn.-amerykański, autor powieści „Trzej żołnierze z Ameryki" (przekład pol. 1931) i „Manhattan Transfer" (przekład pol. 1931).

Passulae (nowołac.), rodzynki.

Passus („krok"), starorzymska miara o 5-ciu stopach, podwójny krok, 1000 p. = 1 mila rzymska (1477,5 m); 125 p. = 1 stadium. — Także miejsce w jakiemś piśmie.

Passy, wytworna dzielnica w zach. części Paryża na prawym brzegu Sekwany, przy Lasku Bulońskim.

Passy, 1. Frédéric, polityk franc., (1822—1912), działacz pacyfistyczny, prezes Unji Międzyparlamentarnej, 1874—89 liberalny deputowany, otrzymał 1901 nagrodę Nobla, nap.: „La démocratie et l'instruction" (1864), „Historique du mouvement de la paix" (1905), „Eloges, notices et souvenirs" (1913).

2. Paul, fonetyk franc., (* 1859), współkierownik Ecole des hautes études, przedstawił jako jeden z pierwszych wymowę dzisiejszego języka francuskiego „Le français parlé" (1886), „Le sons du français" (1887), „Dictionnaire phonétique de la langue française" (1899). Pisał też „Etudes sur les changements phonétiques" (1890). Jako przedstawiciel idei chrześcijańsko-socjalnych, wydaje od 1908 czasopismo „L' Espoir du monde".

Pasta (włosk. pasta „ciasto"), masa ciastowata.

Pastaza (Pastaca), lewoboczny dopływ Marañonu, długi 520 km (200 km żeglowny). Wypływa z Kordyljerów w Ekwadorze jako Rio de los Baños, a uchodzi w depart. Loreto (Peru).

Pastelowe farby, kredki malarskie, sporządzone przez utarcie barwnika z kredą, białą glinką, bielą cynkową i środkiem wiążącym (gumą arabską lub klejem).

Pastelowe malarstwo, malarstwo, wykonywane kredkami pastelowemi (włosk. pastello) na papierze, tekturze, pergaminie, specjalnie spreparowanem płótnie i t. p. Farby rozciera się palcem lub szczecinowatemi pędzlami. Z nietrwałością faktury m. p. walczy się przez utrwalanie pasteli (przyczem jednak tracą one na świetności kolorytu), przez oprawianie ich w szkło i chronienie od wstrząśnień przy przenoszeniu. M. p. powstałe w XV. lub XVI. stało się odrębną gałęzią mal. w XVIII., charakterystyczną dla epoki rokoka. Najwybitniejsi pastelíści: we Francji Latour (1704—88), Liotard (1702—89), Vivien (1657—1736), we Włoszech Rosalba Carriera (1675—1757), w Niemczech R. Mengs (1728—79); w Polsce Marteau (w. XVIII.), Wyspiański, Axentowicz, Wyczółkowski.

Pastelowy druk, rodzaj druku wielobarwnego.

Pasterka, msza św. pasterska, odprawiana w Boże Narodzenie o północy, na pamiątkę zwiastowania pasterzom w nocy przez aniołów nowiny o narodzeniu Chrystusa. Zwie się także mszą anielską.

Pasternak, p. Pastinaca.

Pasternak Kleofas Fakunda, pseud. J. I. Kraszewskiego (ob.) w pierwszych jego utworach.

Pasterski pierścień (łac. annulus pastoralis episcopalis), pierścień poświęcony, który nosi biskup na znak zaślubin ze swą diecezją. Zwyczaj ten sięga IV. w.

Pasterskie listy, ob. Listy pasterskie.

Pasteryzacja, podana przez Pasteura (ob.) metoda konserwowania mleka, piwa, wina zapomogrzania do 60—70°; w tej temperaturze ulegają zniszczeniu drobnoustroje, wywołujące kiśnienie, fermentację i t. d. Por. Mleko, Piwo.

Pasterz (Pastor Temm.), ptak, należący do szpaków, ma dziób na końcu nieco zakrzywiony, zaostrzone skrzydła. P. różowy (P. roseus Temm.), głowa i szyja czarna z purpurowym połyskiem, skrzydła i ogon o połysku

stalowo-zielonym, reszta blado-różowa, żyje na stepach Europy płd.-wsch. i płd.-zach. Azji; w Polsce rzadki.

L. Pasteur.

Pasteur Louis, znakomity chemik i bakterjolog francuski, * 1822, w Dôle, † 1895 w Villeneuve l'Etang, od r. 1868 dyrektor Ecole des hautes-études w Paryżu, od r. 1889 kierownik Instytutu Pasteura (ob. niżej). Największe znaczenie posiadają jego prace nad tworzeniem się gliceryny i kwasu bursztynowego przy fermentacji alkoholowej, nad charakterem działania drożdży i i. niższych organizmów przy powyższym procesie, nad otrzymywaniem octu, piwa, oraz nad procesami gnicia. Podał sposób zabezpieczenia płynów przed procesami rozkładu, wywoływanemi przez bakterje (pasteryzacja, ob.). Ogromne również znaczenie posiadają jego prace z zakresu bakterjologji (wścieklizna i wąglik). Napisał: „Etudes sur le vin, ses maladies, etc." (1866), „Etudes sur la maladie des vers a soie", „Etudes sur la bière" (1876), „Les microbes", „Sur les maladies virulentes et en particulier sur la maladie appelée Choléra des poules" (1880) i i.

Pasteura Instytut, założ. w 1888 w Paryżu dla L. Pasteura (ob.), wybudowany za fundusze uzyskane ze składek publicznych (od 1886), służy dla badań bakterjologicznych i z zakresu higjeny, posiada m. in. oddział dla surowic ospy i pierwszą stację dla szczepień ochronnych przeciw wściekliźnie. Wydaje: „Annales" (od 1887).

Pastewnych roślin uprawa, uprawa wszystkich roślin przeznaczonych na paszę (ob.) dla zwierząt domowych; może być prowadzona bądź na stałych terenach (łąki i pastwiska), bądź też przejściowo na gruntach ornych. Uprawa pastewnych na gruntach ornych służy zwykle jako dopełnienie paszy wyprodukowanej na łąkach i pastwiskach. Plan uprawy musi przewidywać dostateczną ilość paszy zielonej od wczesnej wiosny do późnej jesieni oraz siana, słomy, kłębów, bulw, kiszonek i odpadków przemysłowych na zimę. Główną masę paszy zielonej stanowi koniczyna czerwona z domieszką szwedzkiej, białej, przelotu i traw pastewnych. Duże plony o wysokiej wartości pokarmowej (białka) daje lucerna. Uprawa rośl. past. uwzględniać musi miejscowe własności lub braki glebowo-nawozowe. Inne motylkowe, jak groch polny, wyki i peluszki, najczęściej uprawiane wraz z owsem jako t. zw. mieszanki, dostarczają paszy zasobnej w białko i inne składniki odżywcze. — Paszę zimową, prócz siana z powyższych roślin, sieczki, plew i t. p. stanowią: buraki pastewne, marchew, brukiew, ziemniaki, pasternak, rzepa ścierniskowa, bulwy (topinambur), kalarepa, oraz liczne odpadki z gorzelni, browarów, cukrowni (ob. Pasza). Jako rośliny pastewne bywają uprawiane z rodzin:

Motylkowych (Papilionaceae): przelot, lucerna, kozieradka, nostrzyk biały i żółty, koniczyna czerwona, inkarnatka, komonica, seradela, esparceta, wyki, lędźwień, bób, łubin żółty. Krzyżowych (Cruciferae): rzepaki, brukiew, gorczyca, kapusta. Goździkowatych (Caryophyllaceae): szporek. Szorstkolistnych (Borraginaceae): żywokost kaukaski. Rdestowatych (Polygonaceae): gryka. Baldaszkowatych (Umbelliferae): marchew pastewna, pasternak. Psiankowatych (Solanaceae): ziemniak. Złożonych (Compositae): bulwy. Komosowatych (Chenopodiaceae): buraki pastewne. Dyniowatych (Cucurbitaceae): dynia. Liczne rodzaje traw (Gramineae) i zboża.

Pasti Matteo dei, włoski medaljer, (ok. 1410—1468), obok swego nauczyciela Pisanella najwybitniejszy medaljer quattrocenta. Główne dzieła: medal Sigismonda Malatesty i Isotty da Rimini.

Pasticcio (włosk. „pasztet"), obraz, wykonany techniką i manjerą artysty, za którego dzieło ma uchodzić; kopja wykonana w zamiarze oszukańczym; marna robota. — W muzyce nazwa na określenie składanych, „łatanych" oper, których muzykę sklecono z różnych aryj i t. p. starszych oper.

Pastinaca sativa: a gałązka kwiat., b kwiat, c owoc (przecięty i zamknięty), d korzeń.

Pastinaca L. (pasternak), roślina baldaszkowa o mięsistym korzeniu, kwiatach czerwonych lub żółtych. Rośnie w Europie, na Kaukazie i na Syberji. Z krajowych P. sativa L. (p. zwyczajny), o kwiatach żółtych, uprawiany podobnie jak marchew dla mięsistego korzenia. Uprawiali go już Rzymianie, obecnie wyparty prawie zupełnie przez ziemniaki. O. opaca Bernh. (p. ćmy), dziko zwłaszcza na wsch. ziem polskich.

Pasto (San Juan de P.), stolica depart. Nariño (Kolumbja), w Kordyljerach (2.550 m nad poz. morza), z 29.035 mieszk.

Pasto, czynny wulkan w Andach płd.-kolumbijskich, wys. 4.204 m.

Pastonchi Francesco, poeta włos., * 1875; główne dzieła: „La giostra d'amore" (1898), „A mia madre. Canzoni" (1900), „Italiche. Ode" (1903), „Sul limite dell'ombra" (1905), „Il Randagio" (1921) i i. Nadto powieści: „Il violinista" (1908) i i.

Pastor (łac., pasterz), tytuł duchownych protestanckich. Władza p. jest podobna do władzy proboszcza w kościele katolickim, lecz z nią się bynajmniej nie pokrywa, choćby z tego względu, że w jednej gminie wyznaniowej może być kilku pastorów, pełniących obowiązki pasterskie kolegjalnie, albo też spełniających każdy jedną jej część.

Pastor (P. Hermae), ogromnie cenny zabytek pierwotnej, starochrześcijańskiej literatury z drugiej połowy I. w. po Chr., którego autorem jest nieznany bliżej Hermas.

Pastor, ptak, p. Pasterz.

Pastor Ludwig, bar., historyk austrjacki, (1854—1930), od 1886 profesor w Innsbrucku, od 1901 kierownik austrj. Instytutu Historycznego w Rzymie, od 1921 poseł austrj. przy Watykanie, nap.: „Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters" (od 1886, dotąd kilkanaście tomów), „Johannes Janssen" (1892), „August Reichensperger" (1899, 2 t.), „Leben des Freiherrn Max von Gagern" (1911), „Die Stadt Rom zu Ende der Renaissance" (1915), „Konrad von Hötzendorf" (1916), „Generaloberst Viktor Dankl" (1916) i in.

Pastor aeternus (łac.), początkowe słowa konstytucji, którą Pius IX. ogłosił na soborze watykańskim dogmat nieomylności papieża.

Pastor fido, Il (włosk. „Wierny pasterz"), znany dramat pasterski Guariniego (ob.).

Pastorale (włosk.), nazwa krótkich utworów scenicznych, o sielankowym charakterze, z muzyką. Również i kompozycje instrumentalne, w których odzywa się ton sielankowy, zwłaszcza naśladujący głos pasterskiej fujarki, lub też będące jakby apoteozą życia wiejskiego i jego poezji (por. VI. symfonja Beethovena), nazywają się p.

Pastoralna konferencja, zebranie księży w celach kościelnych lub naukowych.

Pastoralna medycyna, nauka pomocnicza teologji, mająca na celu zastosowanie wyników nauk przyrodniczych i medycyny do teologji moralnej i pasterskiej.

Pastoralna albo **pasterska teologja,** nauka, podająca reguły i wskazówki praktyczne umiejętnego kierowania duszami w ich życiu religijno-moralnem. Dzieli się t. p. na kilka odrębnych nauk, jak: homiletyka, nauka o głoszeniu słowa Bożego, katechetyka, nauka o metodach najbardziej celowego podawania wiernym prawd religijnych, liturgika, nauka o należytem sprawowaniu obrzędów religijnych, wreszcie t. p. w ścisłem znaczeniu, jako teorja duszpasterzowania.

Pastoralne (t. j. Pasterskie) **Listy św. Pawła,** dwa listy: do Tymoteusza i do Tytusa, tak zwane z powodu swej treści, pouczającej, jakim powinien być pasterz.

Pastoralny (łac.), pasterski, sielankowy, opisujący życie wiejskie pasterzy (ob. Sielanka); także dotyczący pastora (proboszcza) i jego urzędu. Ob. Pastorale.

Pastorał (łac. baculus pastoralis, virga episcopalis), laska u góry półkoliście zakręcona, jedna z oznak godności i władzy biskupiej. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa była zwyczajnym, niskim kijem, służącym do podpierania. Od XVI. w. nosi się p. w ten sposób, by zakręt górny był zwrócony nazewnątrz. Opaci mają p. skromniejszy i noszą go, zwracając krzywiznę ku sobie.

Pastorałka, sielska pieśń nabożna, śpiewana w czasie Bożego Narodzenia kolenda; sielanka. Ob. Pastourelle.

Pastorjusz Joachim, historjograf pol., (1610—1682), mieszczanin śląski, nauczyciel i lekarz, zrazu socynjanin, 1658 przeszedł na katolicyzm, został duchownym i kanonikiem. Historjograf Władysława IV. i Jana Kazimierza, został w nagrodę za dzieła historyczne i panegiryki uszlachcony. Nap.: „Florus Polonicus seu Polonicae Historiae Epitome" (1641), „Bellum Scythico-Cosacicum" (1652), „Palaestra Nobilium" (1654), „Aegis Palladia". Pisał również wiersze łacińskie, wydał akty pokoju oliwskiego.

Pastoso (włosk., franc. pâteux), termin malarski, oznaczający tłuste nakładanie farb jednej na drugą dla uzyskania plastyczniejszego efektu.

Pastosus („ciastowaty"), w medycynie „nalany" (dzieci ze skazą wysiękową).

Pastourelle (franc., prowens. pastorela, pastoreta, „pasterka, pieśń pasterska, pastorałka"), w literaturze starofranc. i prowensalskiej krótki poemacik liryczno-opisowy; wyprowadzany z dawnych miejscowych pieśni tanecznych i wiosennych. Najdawniejsze z dochowanych p. prowensalskich pochodzą z drugiej poł. XII. w. P. franc. pisali Jehan Bodel z Arras, Aubouin de Sézanne z Champagne i Thiebaut de Blaison († 1229).

Pastwiska, obszary pokryte trawami i rośl. koniczynowemi, przeznaczone do bezpośredniego spasania zwierząt domowych. Na p. przeznacza się zwykle tereny, które ze względu na: 1) położenie i konfigurację gruntu (stoki górskie, odległość od ośrodka gosp.), 2) własności fizyczne (tereny podmokłe i kamieniste) lub 3) niskie wartości glebowe, utrudniają intensywniejszy rodzaj uprawy wzgl. jej opłacalność. W gospodarstwach wyspecjalizowanych w kierunku hodowli bydła, zajmuje się pod p. również tereny o wyższych wartościach uprawnych. Z tego względu p. dzielimy na: naturalne (żuławy nadmorskie, p. porzeczne oraz podgórskie i górskie) i sztuczne, w okolicach, sprzyjających porostowi traw i hodowli bydła. Ze względu na

czas użytkowania dzielimy pastw. na *czasowe* i *trwałe*.

Obfitość paszy wymaga nast. czynności pielęgnacyjnych: a) *odprowadzenia* nadmiaru wody (ob. Meljoracje rolnicze i Odwadnianie), b) stosownej *uprawy i nawożenia* (bronowanie i wałowanie), c) *doboru roślin* (rajgras ang., mietlica, kostrzewa czerwona, wiechlina łąk., kupkówka, owsik zł., koniczyny, czerw. i biała) i d) *kolejności* i planowego *wypasania*; p. dzieli się płotami lub rowami na szereg kwater, kolejno wypasanych przez rodzaje inwentarza o coraz mniejszych wymaganiach pokarmowych (najmniej wymagające — owce i gęsi).

P. gminne, z których korzystają dowolnie wszyscy członkowie danej gminy, są wobec trudności przestrzegania powyż. wymienionych warunków pielęgnacji, w znacznej mierze przykładem gospodarki rabunkowej.

Pastylki (łac. pastilli), *kołaczyki*, specjalna forma, nadawana niektórym preparatom chemicznym i farmaceutycznym zapomocą prasowania, ugniatania i t. p. Masa p., zawierających określoną ilość preparatu leczniczego, nie przekracza 1 gr.

Pasuruan, prowincja we wsch. części Jawy (Indje holend.) z 8.782 km^2 i 2,241.231 mieszk. *Stolica* P. ma 33.133 mieszk. i port.

Pasy (*strefy*) **klimatyczne,** ob. Klimat.

Pasyjka, mały krzyżyk z Ukrzyżowanym Chrystusem. *Passionarium*, księgi, zawierające zbiór ustępów z czterech ewangelij, odnoszących się do męki Chrystusa, zdobione często drzeworytami, minjaturami i t. d.

Pasyjna niedziela (Dominica Passionis) czyli niedziela Męki Pańskiej, nazwa piątej niedzieli w. postu. Charakterystycznem dla tej niedzieli jest to, że w przeddzień od pierwszych nieszporów okrywa się wszystkie krzyże w kościele zasłoną fioletową, której się nie zdejmuje aż do Wielkiego Piątku.

Pasyjne Bractwo, Bractwo Męki Pańskiej, którego jednym z celów jest rozpamiętywanie męki Chrystusa. Istniało dawniej w Paryżu B. P., (Confrérie de la Passion), które zajmowało się urządzaniem przedstawień pasyjnych.

Pasyjne kazania, kazania o Męce Pańskiej w czasie Wielkiego Postu.

Pasyjne nabożeństwa, nabożeństwa, odprawiane w czasie Wielkiego Tygodnia.

Pasyjne widowiska, dramaty religijne, przedstawiające Mękę Pańską, rozwinięte z dawnych misteryj wielkanocnych. Rozkwitem p. w. był koniec średniowiecza, gdy grano je przez szereg dni. W Paryżu istniało w tym celu specjalne bractwo Confrérie de la Passion. Sławą cieszą się dotychczas niem. p. w. w Oberammergau (od 1633). Ob. Misterja.

Pasyjny tydzień, tyle co Wielki Tydzień.

Pasywa, ob. Pasywny.

Pasywistyczna polityka, ob. Pasywiści.

Pasywiści, nazwa polityków, którzy w czasie wojny światowej zajmowali w Polsce stanowisko niechętne współdziałaniu z mocarstwami centralnemi, pokładając swe nadzieje w zwycięstwie koalicji. P. rekrutowali się głównie z pośród narodowej demokracji, przeciwstawiającej się *aktywistom*, którzy brali czynny udział w organizowaniu państwa polskiego na gruncie aktu 5 listopada 1916. Ob. Polska, dzieje.

Pasywność (z łac.), stan nieczynności, bierność; w *chemji* zjawisko, polegające na występowaniu u niektórych metali w pewnych warunkach odporności na czynniki chemiczne; tak np. żelazo łatwo rozpuszcza się w kwasie azotowym, o c. wł. mniejszym niż 1,35, natomiast zanurzone na chwilę w dymiącym kwasie azotowym nie ulega następnie działaniu kwasu rozcieńczonego. Analogicznie zachowuje się żelazo, użyte jako anoda przy elektrolizie kwasu azotowego, ługów żrących lub soli obojętnych. Słabiej, lecz jeszcze wyraźnie występuje zjawisko p. u cyny, miedzi i bizmutu. Przyczyna występowania p. u żelaza leży w tem, iż zanurzony w dymiącym kwasie azotowym metal absorbuje na swej powierzchni tlen, który chroni go przed działaniem kwasu rozcieńczonego. Przez opiłowanie, wyżarzenie w atmosferze wodoru powraca żelazo do stanu normalnego.

Pasywny (*bierny*), nieczynny, w przeciwstawieniu do *aktywny*, *czynny*. W *handlu* przez *pasywa* rozumiemy długi; *stan pasywny* przedsiębiorstwa zachodzi wtedy, gdy długi przewyższają *aktywa*, czyli stan czynny.

Pasza, główna składowa karmy zwierzęcej (oprócz wody i pożywek). P. zawiera składniki strawne i niestrawne, stąd podział na p. *treściwą* (wysoki % składników strawnych) i p. *objętościową* (wysoki % składników niestrawnych). Składniki strawne p. mają na celu: bądź podtrzymywać tylko funkcje życiowe inwentarza, t. zn. uzupełniać straty, wynikające z naturalnych procesów fizjologicznych organizmu (np. straty powstałe przez spalanie pokarmów przy oddychaniu) — i wówczas nosi nazwę p. *bytowej* lub wyrównawczej, bądź podnosić specjalne wartości produkcyjne inwentarza i wówczas nosi nazwę p. *produkcyjnej*. Rozróżnia się liczne kategorje p. prod. (np. pasza mleczna, opasowa, mięsna, robocza, podnosząca produkcję wełny i t. p.).

Strawność wzgl. *wartość odżywcza* p. zależy od jej składu chemicznego. P. składa się z: wody i suchej masy, rozpadającej się na związki 1. *organiczne, zawierające azot*, 2. *organiczne bezazotowe* i 3. *nieorganiczne (mineralne)*, *w popiele po spaleniu suchej masy*. 1. Związki org. azotowe występują pod postacią: a) *ciał białkowatych* (protein), b) *związków amidowych* (bezbiałkowych). Ogólna zawartość białka zwana *białkiem surowem* składa się z białek strawnych i białek nie podlegających strawieniu (nukleiny). 2. Do związków bezazotowych organ. należą: a) *tłuszcz surowy*, tj. składniki wydobyte przez ekstrakcję eterem, jak tłuszcz roślinny, wosk, żywica, chlorofil i t. p., b) *włókno surowe*, obejmujące: błonnik (celulozę), oraz wszystkie nierozpuszczalne w eterze, alkoholu i wodzie substancje inkrustujące skórkę roślinną (korek), c) *bezazotowe substancje wyciągowe*: przedewszystkiem *węglowodany*, skrobia (mączka), cukry, kwasy organiczne, ciała pektynowe, gumowe i śluzowe.

Strawność p. ustala się z różnicy składu chemicznego p. zadanej i zawartości odchodów stałych, która przeliczona na % dawki pokarmowej stanowi tak zw. *współczynnik strawności*. Współczynnik ten zależy nietylko od rodzaju p., jej stanu dojrzenia, wzgl. sposobu przerobu, lecz również od rodzaju zwierzęcia (budowy przewodu pokarmowego), jego wieku, oraz indywidualnych cech hodowlanych. O. Kellner, twórca nowoczesnych zasad żywienia inwentarza, przyjmuje jako pełnowartościowe 100% p., których strawność wpływa w równej mierze na osadzanie tłuszczu u zwierząt, będących w spoczynku, jak w tej samej ilości zadane czyste substancje odżywcze (białko, tłuszcz, węglowodany). Wartość p. warunkują przeto 2 czynniki: % substancyj strawnych, oraz jej wartościowość, zwane przez Kellnera wspólnie *wartością skrobiową*. Ponieważ jednak białko zwierzęce może powstać tylko z białka pobieranego w pokarmie (podczas gdy produkcja tłuszczu siły pociągowej może korzystać z wszystkich innych składników odżywczych), przeto oprócz wartości skrobiowej danej paszy konieczna jest również znajomość zawartości strawnego białka.

Rodzaje paszy: a) *pasza zielona*, jak trawy łąkowe i pastwiskowe; b) *pasza surowa*: siano, słoma, sieczka, plewy; c) *korzenie i kłęby*: (ziemniaki, bulwy, buraki pastewne i cukrowe, marchew, brukiew, rzepa ścierniskowa); d) *ziarno*: (nasiona zbóż strączkowych, oleistych oraz żołędzie i kasztany gorzkie); e) *odpadki przemysłowe*: makuchy (słonecznikowe, rzepakowe, lniane, kokosowe, z orzecha ziemnego, bawełniane i t. p.), otręby, wywary ziemniaczane z gorzelni, odpadki z cukrowni (wytłoki buraczane), odpadki browarniane (wysłodki jęczmienne i młóto), przetwory i odpadki pochodzenia zwierzęcego (mączka z krwi, mięsa, ryb, serwatka, maślanka, mleko odtłuszczone).

Rację pokarmową według Kellnera ustala się według 3 czynników: suchej masy, zawartości białka strawnego i wartości skrobiowej. Racje te w przeliczeniu na 1000, wzgl. 500 kg żywej wagi danego zwierzęcia noszą nazwę *norm żywienia*, które uwzględniają rodzaj i wiek inwentarza oraz kierunek jego produkcji. Ponieważ p. przez własne gospodarstwo wyprodukowane nie często podlega się indywidualnej analizie chem., normy żywienia przeto zaopatrzone są w obszerne tabele o średnim składzie chem. wszystkich pasz, ich wartościowości, %-cie strawnego białka i wartości skrobiowej. Dane te pozwalają na dokładne zestawienie pokarmowej dawki dziennej w zakresie rozporządzanych przez dane gospodarstwo rodzajów p.

P. *przyrządanie*, w rolnictwie zabiegi, zmierzające do przechowania i przyrządzenia pożywienia dla inwentarza żywego na porę zimową. Korzenie buraków pastewnych i ziemniaki *kopcuje się*, t. j. układa w pryzmy i okrywa słomą i ziemią. Liście buraczane i łodygi końskiego zębu kisi się, t. j. ugniata w dołach, zalewa wodą i przyciska kamieniami. Trawy i rośliny motylkowe *suszy się* na słońcu na siano, lub *kraje* na sieczkę i *ugniata* w stanie zielonym w t. zw. *silosach*, t. j. betonowych wieżach, mających ok. 5 m średnicy i conajmniej 9 m wysokości, gdzie pasza przechodzi proces *fermentacji słodkiej*, t. j. mniej intensywnej, niż przy kiszeniu w dołach. O ile po ugnieceniu podda się zieleninę 12-godzinnemu działaniu prądu elektrycznego, o napięciu conajmniej 220 wolt, może być wysokość silosu o połowę niższa, bez obawy o zepsucie się zawartości.

Pasza (tureck.; fałszywie *basza*), tytuł urzędnika w Turcji, związany pierwotnie z najwyższemi urzędami w armji lądowej i flocie. Oznaką tej godności był jeden, dwa lub (w najwyższej klasie) trzy buńczuki. Murat II. zniósł tę oznakę, zachował jednak podział na 3 stopnie godności. Od Murata III. otrzymywali także wysocy urzędnicy cywilni, a potem nawet nie urzędnicy tytuł p.

Paszalik (tureck.), godność paszy; także prowincja podlegająca paszy.

Paszkiewicz, 1. Dionizy, pisarz sądu ziemskiego w Rosieniach, (1747—1831), właściciel majątku Bordzie na Żmudzi; zajmował się kulturą litewską, z której szereg pamiątek zebrał w swym „Dębie Baublisie". P. posiadał też talent improwizatorski, pisał satyry, przełożył Eneidę na jęz. litewski. Ogłosił: „Rozmyślania wieśniaka rolnika o narodzie i języku litewsko-żmujdzkim" (Warszawa 1829).

2. Józef, malarz polski, † 1844, uczeń Bacciarellego, pracował w Warszawie, malując i kopjując obrazy religijne, portrety i krajobrazy. Był kilkanaście lat nauczycielem rysunków u pijarów w Warszawie, w ich też refektarzu znajduje się kilka jego dzieł, portretów: Sz. Bielskiego, S. Sawickiego, A. Pomoszkanta, J. Ciastowskiego i in. W kościele trynitarzy na Solcu znajduje się jego obraz „Opatrzność" (z r. 1817).

3. Ludwik Antoni, lekarz polski, * 1878, od 1924 profesor anatomji patologicznej na uniwers. warszawskim. Autor szeregu prac z zakresu swej specjalności.

Paszkot, ptak, ob. Drozd.

Paszkowska Weronika, minjaturzystka polska, † 1842, malowała portrety minjaturowe (Kościuszko, ks. Józef Poniatowski i t. d.), kopje kompozycyj sławnych artystów („Modlitwa poranna" Greuze'a) i krajobrazy akwarelowe.

Paszkowskaja, osada kozacka na Płn. Kaukazie, w okręgu Kubań (Rosja), nad rz. Kubaniem, z 17.900 mieszk. Jest połączona tramwajem z Krasnodarem.

Paszkowski, 1. Marcin, wierszopis polski z czasów Zygmunta III., z licznych jego utworów ciekawsze: „Wykład bogiń słowiańskich" (1608), „Dzieje tureckie" (1615), „Dialog albo rozmowa grzesznego człowieka z anioły" (1612), „Bitwy znamienite... mężnych Polaków w r. 1620 i nieszczęsny przypadek ich pod Cecorą" (1620).

2. Franciszek, generał i historyk pol., (1778—1856), walczył w legjonach polskich we Włoszech, 1802 porzucił służbę i oddał się w Paryżu studjom, w czasie których zbliżył się do Ko-

ściuszki, potem wrócił do wojska, 1805 został adjutantem Murata, 1807 przeniósł się do armji Księstwa Warszawskiego, 1812 jako generał brygady odbył kampanję rosyjską. Otrzymawszy po śmierci Kościuszki zapis 50.000 franków, osiadł na wsi pod Krakowem, oddawał się pracom literackim, szerząc w społeczeństwie kult Naczelnika, przyczynił się wydatnie do wzniesienia kopca na jego cześć. Nap.: „Pomysły do dziejów Polski" (1840), „Żywot Tad. Kościuszki" (1872).

3. Józef, polski pisarz wojskowy i pedagog, (1787—1858), od r. 1831 członek warsz. Tow. Przyjaciół Nauk, od r. 1853 wychowawca synów Zygmunta Krasińskiego, napisał m. i.: „Nauka praktyczna kanoniera" (1830), kilka gawęd żołnierskich (druk. w czasopismach), „Wojna w Polsce w r. 1831" (1861). Pozostawił w rękopisie obszerną korespondencję literacką.

4. Józef, poeta i tłum. polski, (1817—1861), oprócz rozpraw o literaturze angielskiej (w „Bibliotece Warszaw."), wydał oddzielnie: „Poezje" (1842, tu m. i. przekłady „Manfreda" i „Kaina" Byrona), przekłady „Dramatów" Szekspira (1857—60, 3 t., zaliczane do najlepszych w języku polskim, liczne przedruki oddzielne i w wydaniach zbiorowych) i „Fausta" Goethego (1883).

5. Edward (pseud. Zadora), pisarz i dziennikarz polski, * 1863, w l. 1887—89 współredaktor „Głosu" warszawskiego, na tle tych czasów napisał powieść p. t. „Podniebie" (1901), wydał nadto oddzielnie: „Jasne wody" (1904), „Dolorosa" (1905), „Rozbitki" (1911); 1906—18 działał w Kijowie, od 1922 jeden z redaktorów krakowskiego „Czasu".

6. Wacław, wybitny żelbetnik polski, * 1881, w której to dziedzinie pracuje praktycznie i teoretycznie, profesor Politechniki warszawskiej.

7. Kazimierz, pisarz polski, * 1895, studja we Lwowie i we Wiedniu, wydał oddzielnie „Mądrości Wschodu", poezje, (1922), „Coś o figlach i figlikach" (1923), powieść psychol. „Grzech utajony" (1929), „Krzyk legjonisty" (1930), przekłady O. Wilde'a, Tagorego, Owidjusza oraz wybór arcydzieł pisarzy wschod. p. t. „Miłość na Wschodzie"; poza tem zamieszczał w czasopismach mnóstwo wierszy, artykułów literackich i publicystycznych oraz feljetonów.

Paszkwil (włos. pasquinata, pismo obelżywe, hańbiące, łacin. libellus famosus, franc. pasquinade), obelga rozszerzana pismem lub rysunkiem; jej autor i szerzyciel: paszkwilista. Nazwa pochodzi od Pasquina (ob.) i Marforia, na których posągach w Rzymie umieszczano pisma satyryczne.

Paszport (z franc. passeport), dokument wystawiany przez władze państwowe podróżnym, zawierający potwierdzenie obywatelstwa jego posiadacza, opis osoby oraz wezwanie wszystkich władz własnych i obcych o udzielenie pomocy posiadaczowi p. w razie potrzeby. Polska ustawa paszportowa z dn. 17 lipca 1924 r. dzieli, p. na pewne grupy, zależnie od wysokości pobieranej opłaty. Bezpłatne są p. dyplomatyczne i emigracyjne. Wysokość opłat za p. t. zw. zwyczajne i ulgowe ustala Min. Skarbu. P. wydają starostwa osobom zamieszkałym od 6 miesięcy na obszarze danego powiatu. Przekraczanie granicy państwa jest w zasadzie dozwolone jedynie za okazaniem p., z wyjątkiem pewnych pasów nadgranicznych, gdzie dopuszczalne jest przekroczenie granicy na podstawie przepustek, wydanych na zasadzie konwencji o „małym ruchu granicznym". Z konwencyj tych najważniejsze są: konwencja polsko-niemiecka, zawarta w Genewie w dn. 15 maja 1922, oraz w Poznaniu w dn. 27 stycznia 1926; warszawska konwencja z Gdańskiem z dn. 24. X. 1921 i konwencja turystyczna z Czechami z dn. 30 maja 1930 r.

Pasztu, język, ob. Afganistan.

Paśćl, rodzaj samołówki, przyrząd do zabijania szkodników zwierzęcych, składający się z dwóch półkolistych żelaznych obręczy, napiętych przy pomocy sprężyny. Skoro zwierzę pociągnie zębami za przynętę, przymocowaną do bezpiecznika sprężyny, obręcze zwierają mu się na szyi i duszą.

Paśmik (paśmica), sznurek lub nitka, służąca do wiązania pasm na motowidle.

P. A. T. (Polska Agencja Telegraficzna), polskie centralne biuro korespondencyjne, obsługujące redakcje dzienników.

Pat (z włosk. patto, łac. pactum, układ), w grze w szachy szczególny przypadek gry nierozegranej; gracz, nie będąc zaszachowanym, nie może uczynić żadnego ruchu.

Pataca, portug. określenie monet srebrnych kształtu talara, znane też w Brazylji i posiadłościach portug. w Ameryce, od 1894 dzieli się na 100 avos.

Patagium (greck.-łac.), błona lotna nietoperzy, polatuchy i i.

Patagonja, płd. część kontynentu Ameryki między oceanem Atlantyckim a Spokojnym, sięgająca na płn. po rzekę Rio Negro, obejmująca ok. 800.000 km², z czego 670.000 na wsch. należy do Argentyny a reszta na zach. do Chile.

Zach. wybrzeże posiada liczne fiordy i wyspy. Bezpośrednio nad niem wznoszą się Andy, wulkaniczne i silnie zlodowacone, kulminujące w Cerro S. Valentin (4.058 m) i Fitzroy (3.370 m). Rzeki, spływające do oceanu Spokojnego (Palena, Yelcho, Pascua) porozcinały góry głębokiemi jarami. Od wsch. przytyka do Andów kraina jezior a następnie płaska płyta wyżynna, poprzerzynana rzekami: Limay-Negro, Chubut, Deseado i Chico. W Andach występują stare skały krystaliczne (granity, gnejsy i łupki) z wulkanicznemi, na wsch. zaś zboczach pokłady kredowe. Płytę P. budują utwory trzeciorzędowe i dyluwjalne. Klimat jest dość ostry o dużych amplitudach temperatury, zwłaszcza na wsch. (Bahia Blanca: średn. temp. roku 15,2°, Punta Arenas: 6,2°), wilgotniejszy po zach. stronie grzbietu Andów (ok. 2.500 mm opadów rocznie), niż po wsch. (ok. 500 mm). Granica wiecznego śniegu obniża się szybko ku płd. tak, że lodowce dochodzą tu do brzegu oceanu. Zach. stoki Andów pokrywają bogate lasy (Araucaria, Nothofagus), podczas gdy wsch. P. zajmuje step. Do charakterystycznych przedstawicieli zwierząt należą: guanako, pancerniki, puma, lis ozara a z ptaków nandu.

Pałac Trocadero.

Giełda.

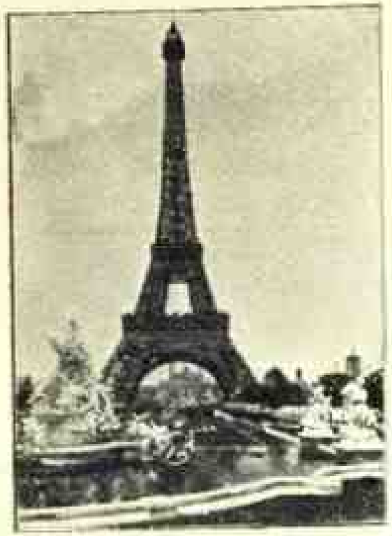

Wieża Eiffla.

Kolumna Vendôme.

Łuk triumfalny.

Notre Dame.

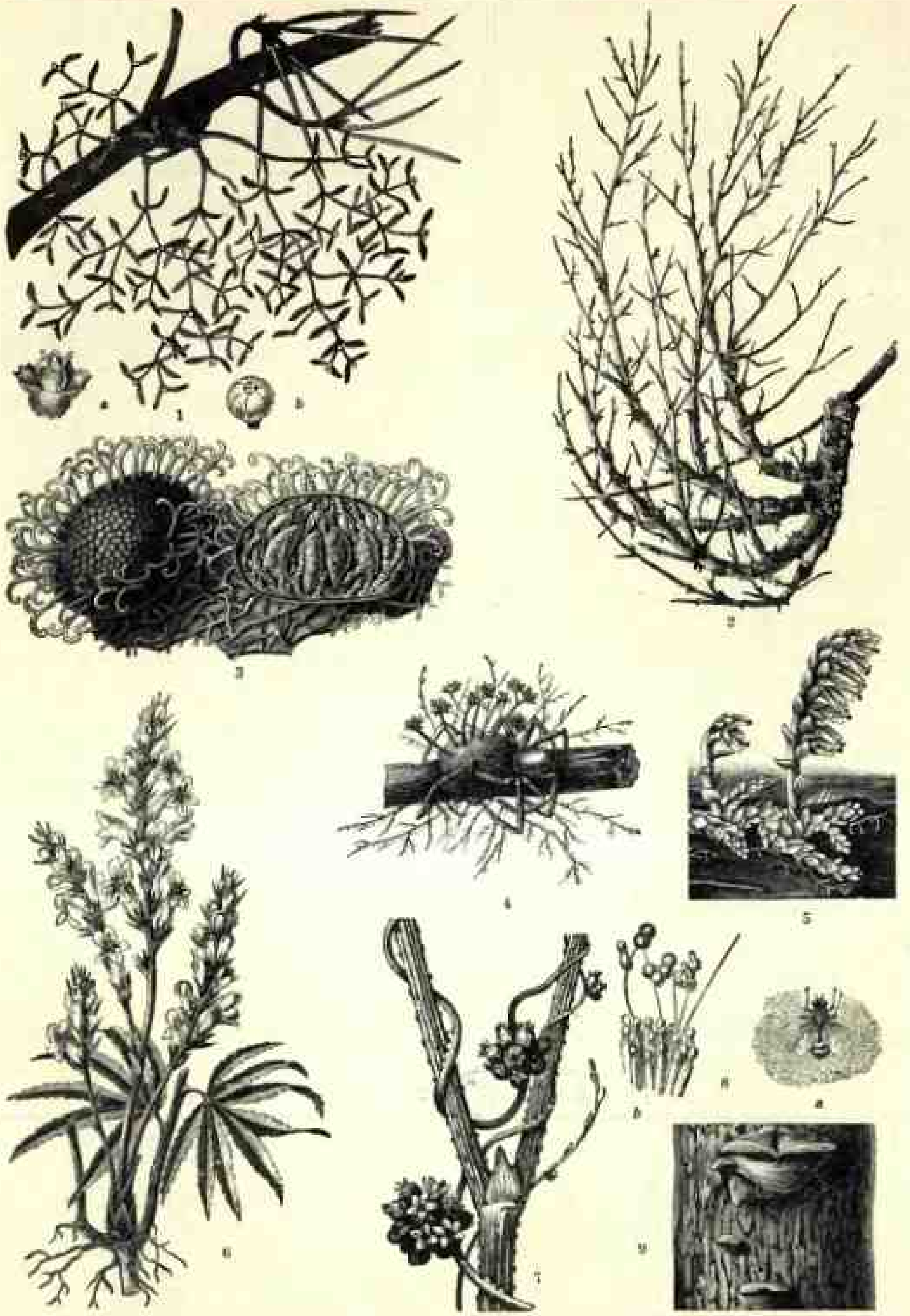

1. Viscum album (jemioła). 10× pomn., a) kwiat, b) owoc. 2. Czarcie miotły na wiśni wywołane przez Taphrina cerasi. 10× pomn. 3. Mącznica (Uncinula aceris) owocnik (perithecium) cały i w przekroju. 500× pow. 4. Cordyceps engleriana na pająku. 3× pow. 5. Lathraea squamaria (łuskiewnik). 10× pomn. 6. Orobanche ramosa (zaraza). 5× pomn. 7. Cuscuta europaea, pasorzytująca na chmielu. Wielkość naturalna. 8. Empusa muscae, a) zabita przez grzyba mucha otoczona zarodnikami. Wielk. nat. b) strzępki konidialne, wyrastające z muchy. 500× pow. 9. Polyporus igniarius na dębie. 15× pomn.

Pierwotnymi mieszkańcami P. są Tehuelczowie, nazwani przez Magellana Patagończykami (z powodu charakterystycznego obuwia). Po 1832 przybyły tu liczne plemiona Indjan, wypędzone z Pampasów. Koloniści argentyńscy, osiedleni głównie w krainie jezior na wsch. od Andów i na płd. w okolicach Punta Arenas trudnią się przeważnie hodowlą owiec.

Dzieje. Najstarszą kolonją w P. była hiszpańska Felipe, założona nad cieśniną Magellana 1581. Felipe jednak i późniejsze kolonje hiszp. na wybrzeżu wsch. zakładane w XVIII. w. szybko upadły. Pomyślne wyniki dała dopiero akcja kolonizacyjna XIX. w.

Pataliputra, stolica Mauryów (ob. Maurya) w Magadha; obecnie znajdują się tam Patna i Bankipur. Wykopaliska dostarczyły materjałów do historji budownictwa IV. i III. w. prz. Chr.

Patan (Patn), nazwa wielu miast w Indjach ang., m. i. miasto w państwie Baroda, z 27.017 mieszk., ze 108 świątyniami i bibljotekami.

Patanjali, słynny gramatyk indyjski, twórca Mahābhāshya (ob.), wielkiego komentarza do Vārttik Kātyāyany i do gramatyki Pāniniego. Czas, w którym P. żył, nie jest pewny, przyjmuje się II. w. przed Chr. Również niepewnem jest, czy gramatyk P. jest identyczny z twórcą Yogasūtra, podstawowego dzieła filozofji yogów.

Patapsco, rzeka w stanie Maryland (Ameryka płn.), długa 110 km. Wypływa z Alleganów, a uchodzi pod Baltimore do zatoki Chesapeake.

Patareni (Patareńczycy), członkowie Patarji (ob.). Nazwy tej używali także Katarowie (ob.).

Patarja, nazwa (szydercza) medjolańskiego stronnictwa dążącego do reform; celem p. była poprawa moralna kleru, zwłaszcza wyższego, który wówczas (wiek XI.) oddany był symonji i rozpuście. W r. 1057 p. zastrzegła się, że jej członkowie nie będą przyjmować komunji św. od kapłanów żonatych, i wymogła od duchowieństwa pisemne zobowiązanie się do przestrzegania celibatu.

Patavium, stara łacińska nazwa Padwy.

Patay, wieś w depart. Loiret (Francja), 22 km na płn.-zach. od Orleanu, gdzie 18 czerwca 1429 Dziewica Orleańska pobiła Anglików.

Pâte sur pâte (franc., „masa na masie"), technika wynaleziona przez Chińczyków, używana często w nowszych czasach. Polega na nakładaniu wypukłych ornamentów z białej masy na ciemne tło porcelany lub majoliki, które po wypaleniu prześwieca.

Patek, 1. Antoni, pols. wojskowy i zegarmistrz, (1811—1877), podporucznik w powstaniu 1831, jako emigrant założył w Genewie znaną fabrykę zegarków (wespół z Czapkiem).

2. Stanisław, polityk polski, * 1866, adwokat w Warszawie, przed wojną wsławił się jako obrońca więźniów politycznych, zaco rząd rosyjski zamknął mu kancelarję. 1919—20 minister spraw zagranicznych, 1921—26 poseł w Japonji, od 1926 w Moskwie.

Patella (łac.), rzepka, ob. Kolano.

Patena, małe naczynie w kształcie płaskiego talerzyka, używane wraz z kielichem do mszy św. Na p. leży hostja, gdy się ją przełamie przy mszy. P. była w użyciu już w pierwotnym kościele, jako naczynie, na którem rozdzielano wiernym chleb konsekrowany.

Patent, w znaczeniu ogólnem pismo, skierowane do ogółu, w którem stwierdza się pewną okoliczność; od czasów średniowiecznych p. urzędowe obwieszczenie władzy, skierowane do obywateli państwa (np. p., wprowadzający w życie ustawę). — W znaczeniu ściślejszem dokument, przez udzielenie którego powstaje dla danej jednostki prawo wyłącznego korzystania z wynalazku w sposób przemysłowy i handlowy, na ściśle oznaczony czas. Prawo patentowe normuje całokształt zasad prawnych w odniesieniu do istoty p. przemysłowego. Udzielanie p. uregulowane zostało po raz pierwszy w Anglji w r. 1623 za Jakóba I.; w Ameryce i we Francji ustawy, wydane pod koniec wieku XVIII. wzięły w opiekę wynalazcę. W Polsce obowiązuje w powyższej kwestji Rozp. Prez. Rzpltej z dnia 22 marca 1928 o ochronie wynalazków, wzorów i znaków towarowych (D. U. R. P. Nr. 39 z 1928 r.). Prawo wyłącznego korzystania z wynalazku trwa przez lat 15 od udzielenia p. i rozciąga się na cały obszar Rzeczypospolitej. Do udzielania p. powołany jest Urząd Patentowy Rzecz. Polskiej. Ważnym jest tylko p., uzyskany na wynalazek nowy. Pierwszeństwo p. liczy się od chwili zgłoszenia wynalazku w Urzędzie patentowym. Wyłącza się od patentowania środki żywności, lekarstwa i t. d. Moc p. rozciąga się także na przedmioty, wytworzone bezpośrednio, sposobem, na który udzielano p. P. gaśnie na skutek zalegania z opłatą, zrzeczenia się i wywłaszczenia w interesie wolności przemysłowej. Niewykonanie wynalazku w Polsce pociąga za sobą umorzenie p. Własność p. może przechodzić na inną osobę w drodze dziedziczenia, zapisu, lub przez umowę między żyjącymi. Urząd patentowy prowadzi specjalny rejestr dla wciągania p. Ochrona p. następuje w ten sposób, że naruszający winien wynagrodzić wszelką szkodę i dać pokrzywdzonemu zadośćuczynienie przez ogłoszenie wyroku w dziennikach, przez odpowiednią deklarację publiczną lub przez zapłatę pokutnego. Istnieje również odpowiedzialność karna za umyślne i bezprawne wkraczanie w zakres wyłączności przez p. określonej. Z p. na wynalazek można korzystać tylko za zezwoleniem (licencją) właściciela wcześniejszego prawa (p. zależny). Strony zastępują przed urzędem patentowym rzecznicy patentowi. Mianuje ich minister przemysłu i handlu; rzecznikiem może zostać tylko obywatel polski, pełnoletni, o pełnych prawach i odpowiedniem wykształceniu, w Polsce stale zamieszkały.

Pater (łac. ojciec, l. mn. patres), tytuł zakonnika, który jest równocześnie kapłanem, w przeciwieństwie do frater (łac. brat), tytułu zakonnika, nie mającego święceń kapłańskich; Sanctissime P. (łac. Najświętszy Ojcze), tytuł uroczysty, używany w przemówieniach do papieża; P. Ecclesiae (łac. Ojciec Kościoła), tytuł, który kościół katol. daje niewielu tylko znakomitym pisarzom starożytnego chrześcijań-

stwa, odznaczającym się wybitną nauką. P. familias, ojciec rodziny, ob. Patria potestas.

Pater Jean Baptiste Joseph, malarz francuski, (1695—1736), malował w rodzaju Watteau sceny pełne wdzięku z życia wytwornego towarzystwa. Dzieła P. znajdują się w Luwrze, Poczdamie, Londynie, Dreźnie, Sztokholmie, N. Jorku, Petersburgu i in.

Pater Walter Horatio, pisarz angiel., (1839—1894), autor powieści psychologicznej: „Marius the Epicurean" (1885) oraz opowiadań „Imaginary Portraits" (1887), mistrz prozy i znakomity essayista: „The Renaissance: Studies in Art and Poetry" (1873), „Appreciations" (1889), „Plato and Platonism" (1893), „Greek Studies" (1895), „Miscellaneous Studies and Essays" (1895), „Essays from the Guardian" (1901). „Wybór pism" przeł. Stan. Lack (1909), oddzielne studja przeł. Marja Rakowska w „Sfinksie" (1909—10) i „Museionie" (1911). Zbigniew Grabowski: „Walter Pater" (1929). — Uczniem P. był Wilde.

Pater patratus (łac.), przełożony fecjałów (ob. Fetiales).

Pater patriae (łac. „ojciec ojczyzny"), przydomek nadany Cyceronowi po odkryciu spisku Katyliny; później nadawany przez senat znakomitszym cesarzom rzymskim, po raz pierwszy Augustowi w 2 r. prz. Chr.

Pater peccavi (łac.), „Ojcze zgrzeszyłem" (Łuk. 15, 18, 21), formuła pełnego skruchy wyznania winy.

Pater seraphicus (łac. ojciec serafickl), przydomek św. Franciszka z Asyżu, zwanego także św. Franciszkiem serafickim.

Patera (łac.), czara rzymska, płaska, służąca do picia lub celów kultowych.

Paterculus, rzymski historyk, ob. Vellejus Paterculus.

Paterno, miasto w prow. Catania na Sycylji (Włochy), u płd. podnóży Etny, z 33.344 mieszk. i starym zamkiem.

Paternoster (łac.), Ojcze nasz, ob.

Paternoster, ob. Winda.

Paternoster, wyspy (Pulo Tenga), grupa wysp w archip. Małe Sunda (Indje holend.), na płn. od Sumbawy.

Paterson, miasto w stanie New Jersey (Ameryka płn.), przy wodospadach rz. Passaic River i nad kanałem Morris ze 143.800 mieszk. (w tem 3.500 Polaków). Przemysł maszynowy, stalowy, odlewnie żelaza i wielkie fabr. jedwabiu.

Paterson, 1. William, szkocki kupiec, (1665—1719), w r. 1694 jako finansowy doradca Wilhelma III. spowodował powstanie banku angielskiego.

2. James, malarz szkocki, * 1854, należał do grupy „Glasgow-Boys", czerpiących motywy z krajobrazu szkockiego. Główne jego obrazy, o perłowej tonacji i sielankowym nastroju, znajdują się w galerjach w Glasgow i Edynburgu.

Patetico (włosk., franc. pathétique), w muzyce: z wyrazem namiętnym.

Pathelin, bohater tytułowy farsy franc. „Maistre Pierre P." (1469), do dziś utrzymanej w repertuarze Comédie Française.

Patia, rzeka w Kolumbji, długa 300 km. Wypływa nieopodal Pasto, przebija się przez zach. Kordyljery, a uchodzi do oceanu Spokojnego.

Patiala, państwo dannicze w Pendżabie (Indje ang.) z 15.363 km² i 1,499.739 mieszk., składa się z 2 części, jednej u stóp Himalajów i drugiej w nizinie na płd. od rz. Satledż. Siedzibą maharadży jest miasto P. z 47.531 mieszk.

Patinir (Patenier) Joachim de, malarz niderlandzki, (ok. 1485—1524), twórca krajobrazu niderlandzkiego, na tle którego rozgrywa się scena figuralna w maleńkich wymiarach. Dzieł P. znamy stosunkowo niewiele, najsławniejsze wśród nich są: „Odpoczynek na drodze do Egiptu" (Berlin, Madryt i t. d., motyw powtarzany kilkakrotnie), „Chrzest Chrystusa" (Wiedeń), „Św. Hieronim" (Karlsruhe), „Kuszenie św. Antoniego" i „Piekło" (Madryt).

Patiño, 1. José, polityk hiszp., (1666—1736), jezuita, mianowany 1717 ministrem, stworzył hiszpańską marynarkę i akademję morską, 1734 premjer, kierował z powodzeniem polityką państwa.

2. Baltasar, brat poprz., polityk hiszp., (po 1666—1733), 1713 generalny intendent Aragonji, 1720 minister wojny, 1725 ambasador w Wenecji, 1726—30 znów minister wojny, potem ambasador w Paryżu.

Pâtisserie (franc.), pieczywo cukiernicze; ciastkarnia i paszteciarnia we Francji.

Patkowski Aleksander K., wybitny współczesny polski publicysta, rzecznik idei regjonalnej, oddzielnie wydał studja literackie: „Apostoł nierozsądku (G. K. Chesterton)" (1916), „Umysłowość i artyzm Henryka Sienkiewicza" (1917).

Patkul Jan Reinhold, polityk inflancki, (1660—1707), przywódca szlachty inflanckiej, walczącej z Karolem XI. o przywileje stanowe, za buntowniczą działalność skazany 1694 na ucięcie prawej ręki i konfiskatę dóbr, zbiegł zagranicę i rozwinął po dworach europejskich żywą akcję w celu stworzenia koalicji przeciw Szwecji. Przyczyniwszy się wydatnie do zawarcia przymierza pomiędzy Piotrem W. a Augustem II., wszedł 1701 w służbę rosyjską, został generałmajorem i ministrem pełnomocnym, od 1703 działał na terenie Rzpltej, gdzie stał się twórcą metod nowożytnej polityki rosyjskiej, zmierzającej do obezwładnienia Polski. Jego dziełem był traktat narewski 1704, który oddał Rzpltę w polityczną i wojskową zależność od Rosji. Główna sprężyna interesów rosyjskich w Warszawie, Berlinie i Dreźnie, naraził się P. Augustowi II., który go 1705 uwięził, 1707 na skutek traktatu altransztadzkiego wydał w ręce Karola XII. Ten rozkazał P. łamać kołem jako zdrajcę.

Patmore Coventry, poeta ang., (1823—1896), wyszedłszy z prerafaelitów, znalazł samodzielny wyraz w poniekąd dydaktycznych, ale szczerze odczutych utworach o małżeństwie: „The Angel in the House" (1854—62, VIII. wyd. 1905), „The Unknown Eros" (1877, ody, cykl jego najdojrzalszy), „Religio Poetae" (1893) i i., napisał nadto: „Principle in Art, and other Essays" (1889), „Selection from His Poetry" (1905).

Patmos (włosk. San Giovanni di Patmo), naga wyspa skalna w Sporadach, należąca od 1911 do włoskiego Dodekanezu. Ma 32 km² i 2.500

mieszk. Za czasów rzymskich była wyspa miejscem wygnania (m. i. św. Jana, Apostoła).

Patna, stolica dywizji w prow. Bihar i Orissa (Indje ang.), na prawym brzegu Gangesu ze 119.976 mieszk., posiada znaczny handel, port rzeczny oraz fabr. dywanów, brokatów i naczyń glinianych. Na przedmieściu Bankipur znajduje się dzielnica europejska i grobowiec Szaha Arganisa, do którego ściągają corocznie liczne pielgrzymki. Wpobliżu P. leży staroż. Pataliputra, stolica Czandragupty (Sandrokottos, 321—297 przed Chr.). Naprzeciw, u ujścia Gandaku leży Hadżipur z 16.760 mieszk.

Patofobja (grec.), przesadna obawa przed chorobami; por. Hipochondrja.

Patogeniczny (grec.), chorobotwórczy; patogeneza, powstawanie chorób, por. Patologja.

Patognomoniczny, patognostyczny (grec.), charakterystyczny, znamienny dla danej zmiany chorobowej.

Patois (franc., niepewnego pochodzenia), tyle co gwara ludowa.

Patoka, miód wydobyty z plastrów pszczelich przy pomocy centryfugi (miodarki) lub przez wytopienie.

Patologiczny (grec.), chorobowy, chorobowo zmieniony.

Patologja, nauka o istocie choroby, zajmuje się przyczynami chorób (etjologja), ich fizjologicznem powstawaniem (patogeneza) i zmianami, które wywołują (anatomja patologiczna, histologja patologiczna). Tutaj należy również chemja patologiczna. Celem naukowego zbadania powstawania choroby i jej przyczyn posługuje się p. doświadczeniami na zwierzętach (p. eksperymentalna). P. kliniczna zajmuje się wytłumaczeniem objawów chorobowych wywołanych zaburzeniami chorobowemi.

Paton sir (od 1867) Joseph Noel, malarz angielski, (1821—1901), uczeń szkoły londyńskiej. Główne dzieła: „Ruth zbierająca kłosy", „Pojednanie Oberona z Tytanją" (1847), „Francesca z Rimini" (1852), „In Memoriam" (1857), „Mors Janua Vitae" (1866), „Lux in Tenebris". Jako nadworny malarz królowej (od 1866) namalował „Królowa przy łożu śmierci małżonka". Był też ilustratorem.

Patos (greck.), cierpienie; w estetyce, świadomie wzmożona wzniosłość (n. p. w dziele sztuki).

Patos (Lagoa dos P.), zalew w stanie Rio Grande do Sul (Brazylja), 280 km długi, do 55 km szeroki i 12 m głęboki, łączy się wąską cieśniną (Rio Grande) z Atlantykiem.

Patow Erasmus Robert, bar., pruski mąż stanu, (1804—1890), jako minister skarbu 1858—62 dostarczył środków na przeprowadzenie reorganizacji armji, przygotowując przez to konflikt pomiędzy rządem a sejmem, 1873—81 nadprezydent prowincji saskiej.

Patras (Patrae), stolica nomarchji Achai i Elidy (Grecja płd.), rozłożona amfiteatralnie na płd.-wsch. wybrzeżu zatoki P., przy wejściu do zatoki Korynckiej, z 61.015 mieszk. Posiada dobry port, przędzalnie bawełny, fabr. koniaku i znaczny handel (wywóz rodzynek). Zatoka P. jest częścią morza Jońskiego, wsuniętą między ląd środk. Grecji i Peloponez, a na wsch. łączy się przez t. zw. Małe Dardanele z zatoką Koryncką.

Miasto założone według podania przez Achajczyka Patreusa, było jedną ze stolic Związku Achajskiego, a później wraz z Koryntem głównym ośrodkiem i punktem wyjścia chrześcijaństwa na półwyspie. W 1204 zostało P. stolicą księstwa Achai, 1408 przeszło do Wenecjan, a 1463 do Turków. W P. rozpoczęło się powstanie greckie 6 kwietnia 1821.

Patres (łac. ojcowie), w starym Rzymie senatorowie; także P. conscripti. P. apostolici, Ojcowie apostolscy.

Patres Unionis (łac. Ojcowie Zjednoczenia), zgromadzenie benedyktyńskie, założone 1924 za sprawą papieża Piusa XI., ma na celu pojednanie kościoła schizmatyckiego z kościołem katolickim.

Patria potestas (łac.), w prawie rzymskiem władza ojcowska, dzięki której pater familias miał nieograniczoną władzę nad dzieckiem. Później władza ojcowska uległa stopniowemu ograniczeniu. Z pod p. p. wychodzono na skutek emancypacji (ob.). Por. Rodzicielska władza.

Patrie française, Ligue de la, ob. Patrjotów Liga.

Patrie, La, paryska gazeta polityczna, zał. 1841, najwybitniejszy organ Ligi patrjotów, od 1905 o kierunku bardziej klerykalnym.

Patrimonium (łac.), majątek, odziedziczony po ojcu.

Patrimonium Petri (łac. „Dziedzictwo Piotra"), państwo kościelne, zwł. obszar, darowany papieżom 775 przez Pepina.

Patrizzi (Patritius) Francesco, włoski filozof, (1529—1597), w swoich „Discussiones peripateticae" (1571—1581) występuje z ostrą krytyką arystotelizmu. W „Nova de universis philosophia" (1591) daje obraz świata, oparty na filozofji neoplatońskiej.

Patrjarcha (z greck.), 1. u Izraelitów wyłączny przydomek Abrahama, Izaaka, Jakóba i jego dwunastu synów, jako ojców narodu izraelskiego. W późniejszych czasach p. zwał się naczelnik sanhedrynu. — 2. W kościele katol. jedna z najwyższych godności. Miejsce p. jest tuż po papieżu. Sobór chalcedoński 451 przyznał tytuł p. tylko biskupom kościoła rzymskiego, antjocheńskiego i aleksandryjskiego, jako kościołom najstarszym. Później powstał patrjarchat jerozolimski i konstantynopolitański. Jeszcze później otrzymał tę godność biskup Akwilei, obecnie Wenecji, biskup Lizbony i kapelan króla hiszpańskiego. Prócz tego istnieje patrjarchat Indyj Wsch. — 3. Patrjarchaty wschodnie są następujące: chaldejski w Bagdadzie, ormiański w Eczmiadzynie, trzy antjocheńskie różnych obrządków.

Patrjarchalna forma rządu oparta jest na pojmowaniu stosunku władcy do poddanych na wzór stosunków rodzinnych: władca dba o najdrobniejsze szczegóły życia poddanych, ci obowiązani są do posłuszeństwa, opartego na zasadach moralnych.

Patrjarchalny krzyż, krzyż procesjonalny z dwoma lub więcej ramionami poprzecznemi, z których górne są węższe od dolnych.

Patrjarchat (greck.), godność patrjarchy (ob.): okręg kościelny, składający się z kilku metropolij; w hierarchji najwyższy stopień po papieżu. Godność ta związana jest ze stolicą biskupią, przeważnie pochodzenia apostolskiego. Nazwa powstała na soborze chalcedońskim (451). Patrjarchaty wschodnie upadły w X. w. wskutek najazdu Mahometan i oderwania się od kościoła katolickiego. Obecnie papież mianuje patrjarchów tytularnych, którzy, oprócz jerozolimskiego, rezydują w Rzymie. Gdy część schizmatyków powróciła na łono Kościoła papieże ustanowili osobne p. obrządków wschodnich: jak ormjańskiego, koptyjskiego, malchickiego, syryjskiego, maronickiego i t. d. Na zachodzie jest tylko jeden p. rzymski; inne to tylko tytuły honorowe np. wenecki, lizboński.

Patrjarszy kapelusz, na herbach jako znak godności patrjarszej, podobny kapelusz ceremonjalny, jak kardynalski, lecz kap. i kwasty są zielone i zawsze jest umieszczony krzyż procesjonalny.

Patrjoci, określenie stronnictw, występujących w XVIII. w. w kilku krajach europejskich, których celem było oswobodzenie kraju z pod ucisku zewnętrznego lub wewnętrznego. W Holandji p. zwalczali dążenia absolutystyczne namiestników z rodu ks. Orańskich, zgnieceni przez interwencję Prus w 1787, odnieśli zwycięstwo 1795 dzięki pomocy rewolucyjnej Francji. — We Francji za Ludwika XVI. mianem p. określano zwolenników reform społecznych i politycznych, którzy pod wodzą Lafayetta zwalczali absolutyzm królewski i doprowadzili do zwołania Stanów generalnych. Nazwa ta rozpowszechniła się w czasie Rewolucji, służąc do oznaczenia jej zwolenników. — W Polsce p. nazywali się przeciwnicy supremacji rosyjskiej, walczący o niepodległość. W czasie Sejmu Czteroletniego stronnictwo p. pod wodzą Ignacego Potockiego zdobyło przewagę i spowodowało strząśnięcie zwierzchnictwa Rosji, następnie zaś zawarcie przymierza z Prusami i uchwalenie konstytucji 3-go maja.

Patrjotów Liga, związek założony 1880 we Francji przez Pawła Déroulède, popierał generała Boulanger, niecąc w społeczeństwie uczucia szowinistyczne i dążność do odzyskania Alzacji i Lotaryngji. 1899 przekształcony w Ligue de la Patrie française działał w duchu monarchistycznym, klerykalnym i antysemickim. Odnową L. P. jest założony 1920 związek Jennesse patriote o zabarwieniu faszystowskiem.

Patrjotyczne Towarzystwo, organizacja spiskowa, założona 1821 przez Umińskiego i Łukasińskiego, działalnością swoją obejmowała całość ziem dawnej Rzpltej, budząc ducha narodowego i dążenie do zjednoczenia. T. P. dzieliło się na gminy, obejmujące po 4—10 osób, okręgi (3—9 gmin) i siedm prowincyj (Królestwo Kongresowe, Litwa, Wołyń z Podolem, Galicja, Kraków, W. Ks. Poznańskie i armja). Liczba członków T. P. była nieduża, nieprzekraczająca kilkaset, fundusze szczupłe, wszelako wpływ w społeczeństwie zwłaszcza wśród studjującej młodzieży znaczny. 1822 nastąpiły liczne aresztowania, które odebrały T. P. jego twórcę i kierownika Łukasińskiego. Dzięki jego odporności w czasie śledztwa T. P. ocalało i rozwijało nadal swą działalność pod kierunkiem St. Sołtyka i Seweryna Krzyżanowskiego i nawiązało stosunki z rewolucjonistami rosyjskimi. Po wybuchu powstania dekabrystów nastąpiło wykrycie T. P. i aresztowanie jego przywódców, którzy zostali oddani pod Sąd Sejmowy (ob.) i uwolnieni od zarzutu zdrady stanu.

Patrjotyzm (łac.), umiłowanie ojczyzny, często jako przeciwieństwo kosmopolityzmu (ob.). Patrjota, człowiek, kochający ojczyznę. Por. Nacjonalizm, Patrjoci.

Patrocinium (łac.), opieka, ochrona, zwłaszcza klienta przez jego patrona, albo diecezji czy kościoła przez świętego (patron). Także święto patrona zwłaszcza parafji czy kościoła.

Patroklinicany, ob. Goneokliniczny.

Patroklos, przyjaciel Achillesa, (ob.), razem z nim wychowany, bierze też udział w walkach pod Troją, ginie tam z ręki Hektora.

Patroklus, święty męczennik z Troyes, śmierć poniósł za ces. Walerjana 259.

Patrol, mały oddziałek z kilku ludzi, wysyłany na zwiady. Stara się zaobserwować ruchy przeciwnika bez natknięcia się na ubezpieczenia tegoż, celem uniknięcia walki i strzelaniny. W tym celu posuwa się odcinkami, wysuwając szperaczy, a spostrzeżenia swoje przesyła natychmiast gońcami do głównych sił. Do ważniejszych zadań wysyła się p. pod wodzą oficerów, jako t. zw. oficerskie P. w garnizonie przestrzegają porządku i zachowania się żołnierzy.

Patrologja (z greck.), tyle co patrystyka (ob.).

Patron, (łac. Patronus) u Rzymian opiekun klientów i wyzwoleńców, stąd w ogólności opiekun, obrońca, także przełożony. W religji katol. święty, jako opiekun (kościoła, poszczególnych osób, związku, miasta, kraju i t. d.). — Prawo patronatu (ius patronatus) polega na tem, że ten kto kościół jakiś ufundował, zbudował albo dotował, uzyskuje w stosunku do niego pewne przywileje, zwłaszcza zaś prawo przedstawiania kandydata na dane stanowisko kościelne (ius praesentandi), udziału w zarządzie majątku kośc., pewne prawa honorowe i t. p. Prawo p. może przysługiwać kilku osobom łącznie (konpatronat).

Patron, w malarstwie pokojowem karton, w którym wycięty jest wzór, jaki ma być odbity na ścianie. — W tkactwie rysunek wzorzystego splotu, wykonany na papierze kratkowanym. — P. przy broni palnej ob. Nabój, Palna broń, Pocisk.

Patronat, ob. Patron.

Patronimikon (l. mn. patronimika), nazwisko lub, jak w Rosji, obok nazwiska używane oznaczenie osobowe, utworzone z imienia ojca.

Patryca (łac.), stempel do matrycy (ob.) przy prasowaniu.

Patrycjusz, Patrycy, Patryk (właśc. Sukat), syn Bretończyka Kalfurniusa, dekurjona rzymskiego, (377—464), święty, apostoł Irlandji, założyciel wielu kościołów, klasztorów i szkół, postać nadzwyczajna, na tle jego życia osnuło mnóstwo legend. Order Patryka, ustanowiony przez Jerzego III. w r. 1783 irlandzki order zasługi, przeznaczony tylko dla elity z pośród szlachty lub urzędników państwowych, ograniczony do liczby 22 rycerzy.

Patrycjusze, warstwa obywateli w starożytnym Rzymie, zażywająca pełni praw (ob. Rzymskie państwo). Za Konstantyna W. powstał tytuł i urząd p., nadawany wybitnym osobistościom przez cesarza. Godność tę piastowali z reguły egzarchowie Rawenny jako zastępcy cesarscy, papież nadał ją Pepinowi, następnie Karolowi W.; tytuł p. rzymskiego używany również później przez niektórych władców niemieckich, ostatni raz przez Fryderyka I. Istnieje hipoteza, że cesarz Otton III. nadał tytuł p. rzymskiego Bolesławowi Chrobremu w czasie zjazdu gnieźnieńskiego w r. 1000. — Inne znaczenie miała nazwa p. w ustroju miast średniowiecznych i nowożytnych. Określano nią członków najzamożniejszych i najbardziej wpływowych rodzin miejskich, którzy sprawowali rządy, roztaczali mecenat nad kulturą i sztuką, nierzadko tworzyli odgraniczony prawnie stan.

Patrycy, ob. Patrycjusz.

Patryk, ob. Patrycjusz.

Patrymonjalna zasada, zasada, wedle której władza państwowa i samo państwo uchodzi za prywatny i dziedziczny majątek (patrimonium) panującego i jego rodziny (państwo patrymonjalne).

Patrystyka (patrologja, historja literatury starochrześcijańskiej), nauka, zajmująca się życiem, pismami i nauką pisarzy starochrześcijańskich. Por. Kościelny pisarz, Ojcowie Kościoła.

Patschke Stanisław, inżynier-technolog polski, (1871—1917), profesor Politechniki warszawskiej (maszynoznawstwo i termodynamika). Napisał wiele prac z tego zakresu.

Patta (Pata), największa z wysp Witu u wybrzeży wsch. Afryki z 325 km². W XVI. w. obsadzili P. Portugalczycy, od 1889 należy do Anglji.

Pattani (Patani), dawne państwo malajskie na wsch. wybrzeżu półwyspu Malajskiego, dziś należy do Syjamu.

Patterson Elisabeth (Elisa), (1785—1879), córka kupca, 1803—5 pierwsza żona Hieronima Bonaparte.

Pattes d'oie (franc., „gęsie nóżki"), drobne zmarszczki przy zewnętrznych kątach oczu.

Patti, miasto na Sycylji, w prow. Messyna (Włochy), nad zatoką P. morza Tyrreńskiego, z 11.656 mieszk., starą katedrą i przemysłem.

Patti Adelina, włoska śpiewaczka operowa (sopran), (1843—1919), uczennica swego ojca, tenora Salvatore P. († 1889), i szwagra M. Strakoscha, święciła triumfy w Europie i Ameryce Płn. jako śpiewaczka koloraturowa.

A. Patti.

Patuca (Guayape), rzeka w Hondurasie, długa 300 km, uchodzi do Atlantyku.

Pâturages, gmina w prow. Hainaut (Belgja), na płd.-zach. od Mons, z 11.843 mieszk. i znacznym przemysłem.

Patyna (z łac. patina, aerugo nobilis, włosk. verde antico), niebieskawo-zielona powłoka zasadowego węglanu miedzi, tworząca się na powierzchni miedzi i bronzów (zwłaszcza ubogich w cynk) pod wpływem wilgotnego powietrza. Obecny w atmosferze wielkich miast siarkowodór, wytwarza na powierzchni p. czarny osad siarczku miedzi. P. sztuczna, ob. Metalochromja.

Pau, stolica depart. Basses-Pyrénées i uzdrowisko klimatyczne, nad Gave de P., przy kolei: Bajonna—Tuluza (Francja), z 37.711 mieszk., zamkiem z XIV. w., 2 muzeami, przemysłem skórnym, spożywczym i t. Miasto powstało w X. w. i było do 1589 siedzibą królów Nawarry. Uniwersytet istniał tu 1725—90.

Pau Paul Gérald, generał franc., * 1848, w czasie wojny 1870 stracił prawą rękę, 1903 generał dywizji, 1909 członek Najwyższej Rady Wojennej, 1914 i 1917 dowodził w G. Alzacji, 1915 odbył misje wojskowe do Rosji i Włoch.

Paudiss (Pauditz, Bauditz etc.) Christoph, malarz niem., (1618—1666 lub 7), przypuszczalnie uczeń Rembrandta, wzorował na nim swój koloryt i światłocień. Pracował w Dreźnie, Wiedniu i Freisingu. Malował portrety, świętych, sceny rodzajowe, zwierzęta, martwe natury.

Pauer Ernst, pianista austrjacki, (1826—1905), 1877—96 nauczyciel gry fortepianowej w Londynie, wydawca zbiorów dawnych kompozycyj: „Alte Meister", (4 t.) i „Alte Klaviermusik" (2 t.).

Paul et Virginie, tytuł powieści Bernardin de Saint-Pierre (1787).

Paul-Boncour Joseph, polityk franc., * 1873, od 1906 deputowany, jeden z przywódców stronnictwa socjalistycznego, pisał o zagadnieniach gospodarczych, przedstawiciel Francji przy Lidze Narodów.

Paula, święta (347—404), żyła jako wdowa w Betleem i zakładała klasztory. Jej żywot skreślił św. Hieronim.

Paulanie, ob. Minimi.

Paulding James Kirke, pisarz płn.-ameryk., (1779—1860), autor satyr politycznych („The Diverting History of John Bull and Brother Jo-

nathan" 1812, „Lay of a Scotch Fiddle" 1813), książki antiangielskiej „The United States and England" (1814), pełnych humoru powieści, z których dotychczas poczytne: „The Dutchman's Fireside" (1831) i „Westward Ho" (1832). W „Slavery in the United States" (1836) bronił niewolnictwa. „Select Works" (1867—68, 4 t.).

Pauler Giulia, historyk węgier., (1841—1903), autor dzieł węgierskich: „Sprzysiężenie Palatyna Franc. Wesselenyi'ego" (1876, 2 t.), „Historja narodu węgierskiego w wieku Arpadów" (1893, 2 t.), „Historja narodu węgier. do św. Stefana" (1900).

Pauli Żegota, etnograf, historyk i wydawca polski, (1814—1895), w wędrówkach pieszych po Galicji ok. r. 1831 zebrał cenione zbiory „Pieśni ludu polskiego w Galicji (1838) i „Pieśni ludu ruskiego w Galicji" (1839—40, 2 t.), wydał nadto „Starożytności galicyjskie" (1838—40) i szereg dzieł dawnych pisarzy polskich.

Pauli Karl, etruskolog, (1839—1901), profesor w Lugano, napisał „Etruskische Studien" (1879), „Altitalische Forschungen" (1885—94, 3 t.) i in.; wydał 1 t. „Corpus inscriptionum Etruscarum" (z Danielssonem, 1893—1902).

Paulicjanie, sekta gnostycko-manichejska, występująca od połowy VII. w. w Armenji, gdzie mimo prześladowania utrzymywała się aż do przesiedlenia do Tracji w 970 r. P. rozróżniali Boga złego (stwórcę świata materjalnego, Boga Żydów) i B. dobrego; odrzucali cześć świętych, obrazów, krzyża i relikwij, post, zakony, hierarchję i kult zewnętrzny. Ok. 1100 częścią powrócili do Kościoła, częścią przeszli do Massaljanów i Bogumiłów.

Paulin z Akwilei, teolog z otoczenia Karola W., (przed 740—802), patrjarcha akwilejski (od 787), nawracał Karyntję i Friul. Dzieła w Migne'a „Patrologia latina" t. 99.

Paulin z Noli (Pontius Meropius Anicius P.), święty, poeta, (353—431). Biskup Noli (od 394), pozostawił listy i hymny.

Paulini, zakon św. Pawła, pustelnika. Kolebką jego były Węgry. W XIII. w. powstał pierwszy ich klasztor na górze Patach i skrystalizowała się pierwsza ich reguła. W XIV. w. zakon tak się rozrósł, że na samych Węgrzech liczył 8 klasztorów i mnóstwo kościołów i kaplic. P. dostali się wkrótce do Polski, Niemiec, Istrji i Szwecji. Od 1526, t. j. od klęski pod Mohaczem i panowania Turków na Węgrzech, zaczął się upadek p.; po wypędzeniu Turków już się nie podnieśli do dawnej świetności. W Polsce tworzą odrębną prowincję. Przyszli tu w r. 1382 za Ludwika Węgierskiego, kiedy Władysław Opolczyk wybudował im w Częstochowie na Jasnej Górze klasztor i kościół, w którym umieścił znany obraz Matki Boskiej. Już w XV. w. mieli w Polsce 9 klasztorów. W Krakowie znany jest klasztor paulinów na Skałce.

Paulinus a Sancto Bartholomaeo (J. Ph. Wesdin), misjonarz w Malabarze, (1748—1806), wydał gramatyki sanskrytu w jęz. łacińskim i mitologję bramańską („Systema Brahmanicum", 1792).

Paulíści (Paulistas), mieszańcy Indjan, tyle co Mamelucos (ob.).

Paullinia L. (osmęta), pnące się krzewy z rodziny Sapindaceae, o liściach nieparzystopierzastych, kwiaty białe, pochodzą z tropikalnej Ameryki. Z nasion P. sorbilis Mart. otrzymuje się rodzaj czekolady (guarana). P. pinnata L. należy do roślin silnie trujących.

Paullus Aemilius Lucius, był dwa razy rzymskim konsulem, † 216 pod Cannami (ob. Cannae). — Jego syn L. Aem. P., † 160, był konsulem 182 i 168, cenzorem 164, pobił króla macedońskiego Perseusza pod Pydną. Biografja u Plutarcha.

Paulownia Sieb. et Zucc. (pawłównia), rodzaj, należący do Scrophulariaceae. Jedyny gatunek P. tomentosa Baill. dochodzi 15 m wysokości, liście duże, sercowate, owłosione, kwiaty duże, fioletowe, wonne; rośnie w Japonji, w cieplejszej części Europy sadzona jako drzewo ozdobne.

Paulsen Adam, duński meteorolog, (1833—1907), od 1884 dyr. duńsk. instytutu meteorol., 1882—83 i 1899 czynił obserwacje nad zorzą polarną. Nap.: „Récentes théories de l'aurore polaire" (1906) i in.

Paulsen, 1. Friedrich, niem. filozof i pedagog, (1846—1908), od 1878 prof. w Berlinie, pozostawał pod wpływem Fechnera, Wundta, Kanta i Spinozy. W swej teorji poznania, uzasadnionej biologicznie, nawiązywał do Kanta, w metafizyce do panteizmu Spinozy i Fechnera. Dzieła: „System der Ethik" (1889), „Einleitung in die Philosophie" (1892, 40. wyd. 1924), „Aus meinem Leben" (1909) i i.

2. Rudolf, syn P. 1., poeta niem., * 1883, autor głęboko odczutych i oryginalnych poezyj: „Töne der stillen Erinnerung und der Leidenschaft zum Kommenden" (1910), „Lieder aus Licht und Liebe" (1912), „Im Schnee der Zeit" (1922), „Die kosmische Fibel" (1924) i i.

Paulssen Arnold, polityk niem., * 1864, urzędnik w służbie sasko-weimarskiej, po przewrocie 1918 demokrata, 1919—21 prezydent ministrów, równocześnie organizator państwowości turyngskiej i pierwszy kierownik jej rządu (1920—21).

Paulus Eduard, pisarz niem., (1837—1907), autor studjów z historji sztuki, utworów lirycznych i epicznych, oraz zwłaszcza pełnych humoru opisów podróży: „Bilder aus Italien" (1866), „Ein Ausflug nach Rom" (1870), „Bilder aus Deutschland" (1873) i i.

Paulus Diaconus, historyk langobardzki, (ok. 720—ok. 800), żył na dworach królów langobardzkich Aistulfa i Dezyderjusza, ks. Beneventu Arichi, potem w klasztorze Monte Cassino, nap.: „Historia Langobardorum", „Historia Romana", „Gesta episcoporum Mettensium".

Pauly August, niem. filolog klas., (1796—1845), powołał do życia 1839 „Realenzyklopädie d. klassischen Altertumswissenschaft".

Paumotu wyspy, ob. Tuamotu wyspy.

Pauncefote Julian, bar. P. of Preston, dyplomata bryt., (1828—1902), adwokat, 1882 podsekretarz stanu spraw zagr., od 1889 poseł w Waszyngtonie, podpisał 1901 układ Hay-Pauncefote (ob.).

Pauper (łac. „ubogi"), w staropolszczyźnie jedna z nazw dla żaka, studenta.

Pauperies (łac.), bieda, nędza.

Pauperyzacja (z łac. pauper, biedny), zubożenie (szerokich mas).

Pauropoda, p. Wije.

Pausanias, ob. Pauzanjusz.

Paussidae, rodzina chrząszczy o czułkach łyżkowato rozszerzonych, żyją w krajach tropikalnych, w gniazdach termitów i mrówek. Podrażnione wystrzykują gazy lub płyny.

Pautingfu, miasto okręg. w prow. Czili (Chiny), przy kolei: Pekin—Hankou, z 80 000 mieszk. i 15 m wysokiemi murami miejskiemi.

Pautre Jean le (Lepautre, Le Pôtre), francuski miedziorytnik i medaljer, (1618—1682), zostawił ok. 1500 sztychów, które służyły przeważnie jako wzory dla dekoratorów.

Pautsch Fryderyk, malarz pol., * 1877, studja w Akademji Sztuk P. w Krakowie i w szkole Julian'a w Paryżu, 1912 został profesorem wrocławskiej Akademji Sztuki i Przemysłu art., od 1925 profesorem Akademji Sztuk P. w Krakowie. Położył zasługi jako organizator Państwowej Szkoły zdobnictwa w Poznaniu. Obrazy P., do których brał b. często tematy z życia Hucułów, uderzają wybuchowością temperamentu artystycznego, walorami kompozycyjnemi (widocznemi zwłaszcza w odtwarzaniu tłumów) i płomiennym, żywiołowym kolorytem. Z ważniejszych dzieł: „Święto Jordanu", „Pogrzeb wiejski" (Krak. Muzeum Narod.), „Żebracy", „Pochód Słowian", „Wesele huculskie", „Powódź w Karpatach". Znany również jako portrecista (m. i. portret Staffa, Kasprowicza, Womeli) i pejzażysta, jest P. jednym z najwybitniejszych współczesnych polskich malarzy.

Pautu (Bautu), miasto na obszarze Suijüan (Chiny), na płn. brzegu rz. Huangho, końcowa stacja kolei: Pekin—Suijüan, ważny ośrodek handlu wełną.

Pauwels Ferdinand, malarz belg., (1830—1904), uczeń Akademji w Antwerpji (Wappersa i Dujardina), 1876 prof. Akademji w Dreźnie. Jeden z najlepszych kolorystów nowszej szkoły belgijskiej. Główne dzieła: „Wdowa po Jakóbie Artevelde" (1857, Bruksela), „Ludwik XIV. przyjmujący deputację Republiki Genueńskiej" etc.

Pauza, w muzyce przerwa w jednym lub kilku głosach; długość p. oznaczają osobne znaki:

pauza 2-taktowa, 1-taktowa, ½ taktu, ¼, 1/8, 1/16, 1/32.

Pauzanjusz, 1. Spartańczyk z królewskiego rodu Agiadów, syn Kleombrotosa (ob. 1), od 480 prz. Chr. opiekun małoletniego króla Pleistarcha, 479 pobił (z Arystydesem) Persów pod Platejami i zdobył przy pomocy floty greckiej Cypr i Bizancjum (do r. 476). W Bizancjum, dążąc do jedynowładztwa w Grecji, prowadził z Persami tajne rokowania; oskarżony, schronił się do świątyni Ateny w Sparcie, w której zamurowany umarł z głodu (468). Jego żywot opisał Cornelius Nepos.

2. Grecki pisarz II. w. po Chr., prawdopodobnie z Lidji, opisał w „Periegesis" („Przewodnik") religijne i artystyczne osobliwości najważniejszych miejscowości Grecji. Wiele jego wiadomości potwierdziły wykopaliska.

Pauzjasz, malarz grecki z Sikjonu, wraz z Apellesem uczeń Pamfilosa, był znany z powodu mistrzostwa w enkaustji (ob.) i znajomości perspektywy. Jego rodzaj malowania przypominają amorki i kwiaty w Pompei.

Pavana (padovana), powolny taniec pochodzenia hiszpańskiego, naśladujący ruchy pawia, w XV.—XVII. w. rozwinięty, jako taniec towarzyski we Włoszech (w Padwie); zazwyczaj po tym tańcu, utrzymanym w takcie parzystym, następował żywy taniec, Gagliarda (niem. Proportz, włosk. Saltarello), w takcie trójdzielnym, oparty na tym samym motywie, jak p.

Pavet de Courteille Abel Jean Baptiste, orjentalista franc., (1821—89), profesor jęz. tureckiego w Collège de France, wydał „Dictionnaire turc-oriental" (1870), oraz tureckie i arabskie teksty wraz z tłumaczeniami.

Pavia, ob. Pawja.

Pavia y Lacy Manuel, margr., generał hiszp., (1814—1896), w wojnie karlistów szef sztabu generalnego i feldmarszałek, 1844 jako gubernator Barcelony stworzył pierwszą kasę oszczędności i kolej Barcelona—Mataró, 1847 minister wojny, 1853 gubernator generalny Filipinów, 1858 dowódca w wojnie marokańskiej.

Pavia y Rodriguez de Albuquerque Manuel, generał hiszp., (1827—1895), 1871 feldmarszałek, 1873 dokonał zamachu stanu na korzyść Castelara, 1876 deputowany, 1880 senator.

Pavić Armin, uczony i polityk chorwacki, (1844—1914), 1877—1904 profesor w Zagrzebiu, 1898—1903 kierownik chorwackiego szkolnictwa; główne dzieło: „Dzieje raguzańskiego dramatu" (1871).

Pavillons-sous-Bois, miasto i letnisko w departamencie Seine (Francja), nad kanałem Ourcq, tuż na płn.-wsch. od Paryża z 10.920 mieszk.

Pavletić Krsto, poeta chorw., (1865—1919), wybitny poeta epiczny i dramatyczny, głównie na tle historyczno-narodowem; poematy: „Los Banusa Mladena" (1896), „Krwawa rada" (1897), „Wierni pachołkowie" (1897) i i.; dramaty: „Tiberius Gracchus" (1897), „Petar Svačić" (trylogja, 1903), „Bratni spór" (1911) i i.

Pavo (łac.), paw.

Pavonazzo, pavonazetto, odmiana marmuru (ob.).

Pavor nocturnus (łac.), zrywanie się ze snu z głośnym krzykiem, zdarza się u dzieci o pobudliwym systemie nerwowym, przy żywych marzeniach sennych (snach). Po zupełnem przebudzeniu się napad mija; występuje silne ziewanie, czasem poty. Zapobieganie polega na opróżnieniu przewodu pokarmowego wieczorem i skąpej wieczerzy.

Pavullo nel Frignano, miasto w prow. Modena (Włochy) z 13.876 mieszk.

Paw (Pavo L.), ptak z rodziny bażantów, głowa mała, ozdobiona charakterystycznym pióropuszem, ogon zaokrąglony, o silnie wydłużonych piórach pokrywających, z których każde zdobi „pawie oczko". Pióra te ptak może rozwijać w wachlarz. Hodowany jako ptak domowy p. pospolity (P. cristatus L.) pochodzi z płd.

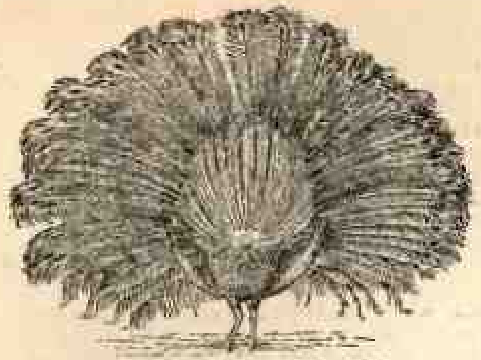

Paw (Pavo cristatus; widok z tyłu).

Azji, bardzo barwny, wielkości 1,25 m, ogon ma pióra zielone. Samica mniej barwna. Dziki żyje w Indjach Wsch. i na Cejlonie w stadach po 30—40 sztuk; żywi się nasionami, robactwem, płazami a nawet gadami. Samica składa 5—6 jaj, które wysiaduje przez 32 dni. Młode dopiero w trzecim roku nabierają pięknego upierzenia. — P. był znany już Żydom za czasów Salomona, w Grecji był poświęcony Herze. W starożytnym Rzymie języki p. stanowiły przysmak. W chrześcijaństwie był symbolem duszy nieśmiertelnej, później dumy i próżności. W średniowieczu pióra p. były bardzo cenione jako ozdoba rycerzy. W wierze ludowej p. ma przynosić nieszczęście. — W hodowli p. jest niewybredny i odporny na zimno. Jaja podkłada się zwykle kurze. Hoduje się go dzisiaj jako ptaka ozdobnego. Bardzo cenione rzadkie p. białe.

Paw (Pavo), gwiazdozbiór południowy.

Pawana, ob. Pavana.

Paweł (łac. Paulus, „malutki"), imię męskie.

Paweł, imię pięciu papieży: P. I., 757—767, święty, zawarł przymierze z królem Pepinem. — P. II., 1464—71, (przedtem Pietro Barbo, * 1417). 1440 został kardynałem, wyklął 1466 utrakwistę Jerzego z Podjebradu, ustanowił jubileusz od 1470 co 25 lat. — P. III., 1534—1549, (przedtem Alessandro Farnese, * 1468), został 1524 kardynałem-biskupem Ostji, wyklął Henryka VIII. angielskiego, zatwierdził 1540 zakon jezuitów, otworzył sobór trydencki (1545) i popierał sztukę i nauki. — P. IV., 1555—59, (przedtem Giovanni Pietro Caraffa, * 1476), został 1505 biskupem Teaty, założył 1524 zakon teatynów, 1553 został kardynałem-biskupem Ostji, umocnił dyscyplinę kościelną, odmówił uznania Ferdynandowi I. i Elżbiecie Angielskiej, kazał sporządzić 1559 pierwszy indeks książek zakazanych (Index librorum prohibitorum). — P. V., 1605—21, (przedtem Camillo Borghese, * 1552), został 1596 kardynałem, w sporze z Wenecją rzucił klątwę na republikę, popierał misje i przyczynił się do upiększenia Rzymu.

Paweł I. Petrowicz, cesarz ros., (1754—1801), syn Piotra III. i Katarzyny, za jej życia trzymany zdala od spraw państwowych, żył w Gatczynie, zajęty wyłącznie ćwiczeniem kilku bataljonów. Znienawidziwszy matkę, po wstąpieniu na tron 1796 starał się działać w zupełnie innym, aniżeli ona duchu: m. in. wypuścił z więzienia patrjotów polskich z Kościuszką na czele i złagodził system rządzenia w zabranych Polsce krajach litewsko-ruskich. Wkrótce jednak dzika, nieokiełzana natura wzięła górę nad początkową dobrocią i ludzkością. Przeciwnik Rewolucji Francuskiej, wprowadził ostrą cenzurę, zabronił obcym przyjazdu do Rosji, zamęczał armję tyrańską dyscypliną. W 1798 wziął udział w wojnie koalicyjnej przeciw Francji i wysłał wojska rosyjskie pod Suworowem do Szwajcarji i Włoch. Niebawem przeważyła w nim nieufność do Austrji i Anglji, 1799 wycofał się z koalicji, 1800, gdy Anglicy nie chcieli wydać mu Malty, mimo, że był wielkim mistrzem zakonu maltańskiego, obłożył sekwestrem wszystkie okręty angielskie w portach rosyjskich, wysłał ekspedycję przeciw Indjom, zawarł traktat neutralności z Danją, Szwecją i Prusami przeciw Anglji i wszedł w bliższe stosunki z Bonapartem. Jego dziwactwa i tyranja spowodowały zawiązanie sprzysiężenia wśród wojskowych pod wodzą hr. Pahlena. 23 marca 1801 został P. uduszony w Pałacu Zimowym w Petersburgu. Z małżeństwa z Marją Teodorówną Wirtemberską miał dziesięcioro dzieci, m. in. późniejszych cesarzy Aleksandra I. i Mikołaja I. oraz w. ks. Konstantego.

Paweł Apostoł, św., wielki apostoł narodów, najpotężniejsza i najenergiczniejsza postać w początkach chrześcijaństwa. Imię jego przed nawróceniem brzmiało Saul (albo Szaul). Urodził się w 3 roku (?) po Chrystusie w mieście Tarsus w Cylicji z rodziców żydowskich, z pokolenia Benjamina, z partji faryzeuszów, obywateli rzymskich. Mając lat dwanaście, udał się na naukę do szkoły Gamaljela w Jerozolimie. Otrzymał wykształcenie greckie i prawnicze, był biegłym także w rzemiośle, wyrabiał tkaniny do namiotów. Fanatyczny wyznawca Starego Zakonu, prześladował budzący się Kościół w Jerozolimie, brał żywy udział w kamienowaniu św. Szczepana i w celach wrogich chrześcijaństwu wybrał się w drogę do Damaszku. W drodze tej nawrócił się nagle, otrzymał chrzest i udał się na pustynię arabską, gdzie przebywał trzy lata. Wróciwszy do Damaszku, głosił Ewangelję i usiłował nawrócić Żydów; uszedł przed nimi do Jerozolimy, spotkał się z Piotrem, ale, prześladowany przez Żydów, usunął się do Tarsu (ok. 40 r. po Chr.). Stąd sprowadził go Barnaba do Antjochji w Syrji, gdzie nawrócił mnóstwo pogan, pracował wśród nich cały rok, poczem wrócił razem z Barnabą do Jerozolimy z jałmużną dla chrześcijan, prześladowanych przez Heroda Agryppę. Stąd udał się znowu do Antjochji, która stała się punktem wyjścia dla jego podróży misyjnych.

W r. 46 zaczął pierwszą podróż misyjną na Cypr i do płd. Azji Mniejszej, obchodząc Pamfilję, Pizydję i Likaonję w prowincji Galacji. Podróż ta trwała do 49. Drugą podróż apostolską odbył w 51 razem z Sylą, Tymoteuszem oraz Łukaszem po Azji Mniejszej, Macedonji, Achai, Atenach i Koryncie. Z Antjochji wybrał się 55 w trzecią podróż do prowincyj azjatyckich; trzy lata mieszkał w Efezie, stąd wypędzony udał się do Macedonji i Achai, poczem przez Tyr i Cezareę wrócił do Jerozolimy, gdzie dostał się do więzienia. Apelował do cesarza, jako obywatel rzymski, i został 62 ode-

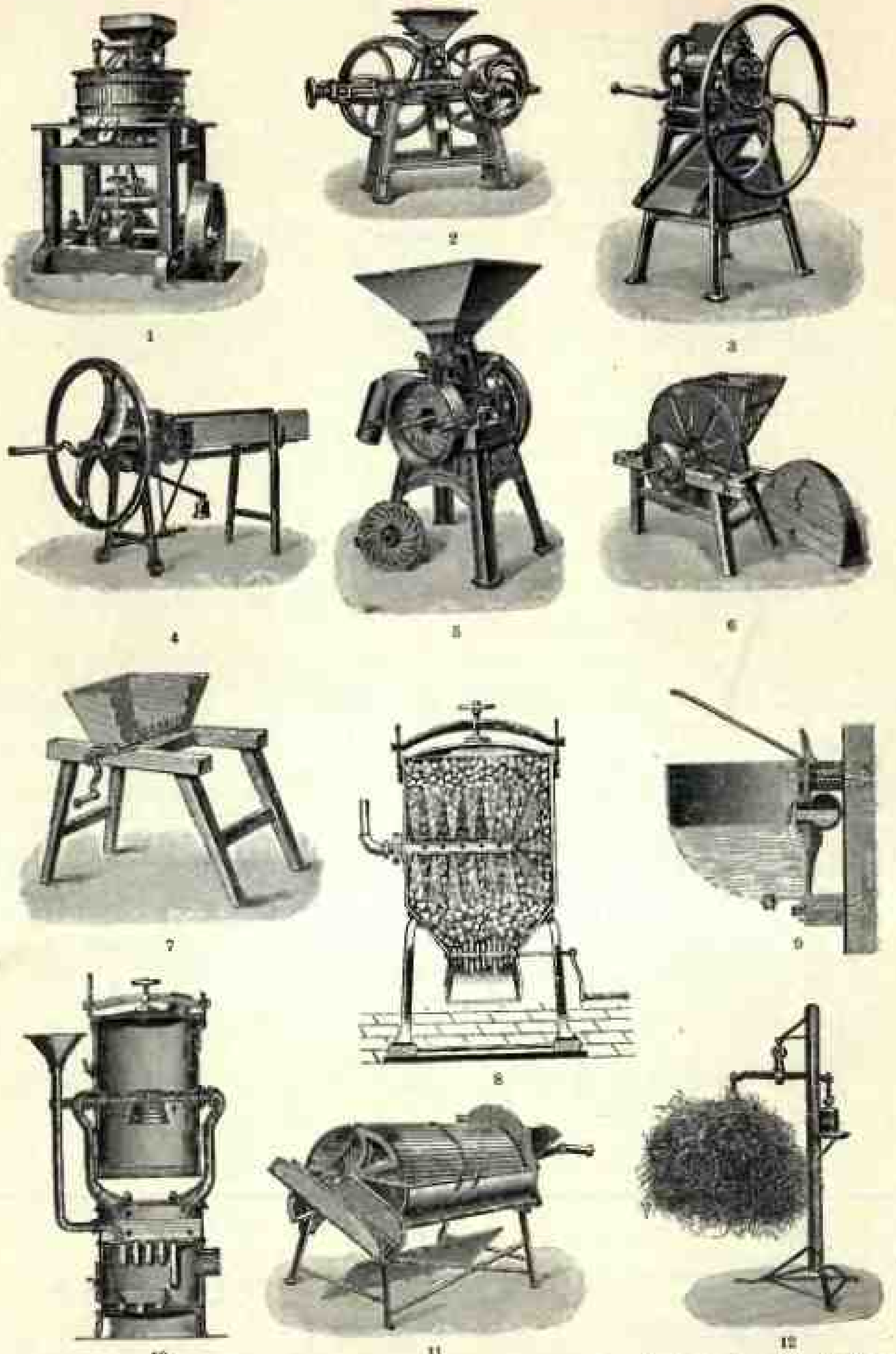

1. Śrutownik. 2. Gniotownik. 3. Łamacz makuchów. 4. Sieczkarnia. 5. Śrutownik. 6. Krajalnica buraków. 7. Gniotownik ziemniaków. 8. Parnik (w przekroju). 9. Poidło samoczynne. 10. Parnik z wysypem przechylnym. 11. Płuczka ziemniaków. 12. Waga do siana.

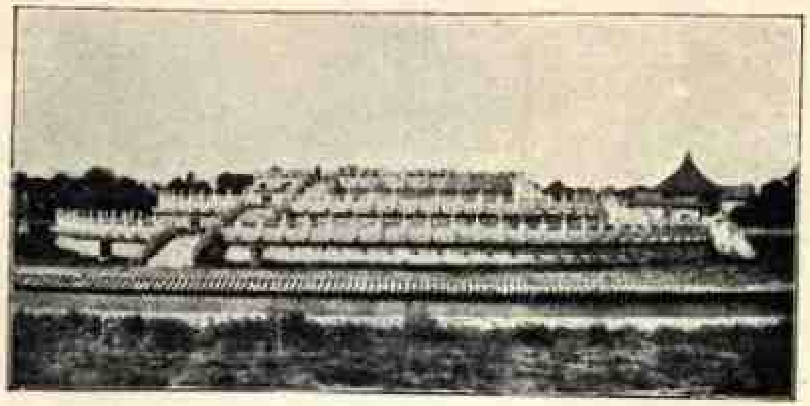

Ołtarz nieba w Pekinie.

Pochyła wieża w Pizie.

Świątynia nieba w Pekinie.

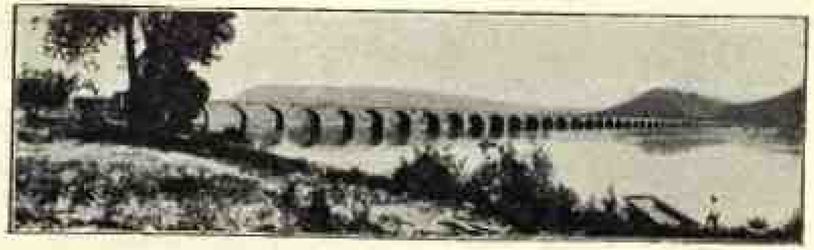

Most w Pensylwanji.

słany do Rzymu. Według starej tradycji został z więzienia wypuszczony na wolność, zrobił podróż do Hiszpanji, Efezu, Macedonji i Krety. Dostał się do więzienia po raz wtóry, i w r. 67 został ścięty mieczem za murami Rzymu.

Działalność apostolska P. nie ograniczyła się do samych podróży. Zostawił 14 listów, pisanych do różnych gmin chrześcijańskich, a które zostały objęte N. Testamentem: List do Rzymian, dwa listy do Koryntjan, list do Galatów, list do Efezów, list do Filippensów, list do Kolosan, dwa listy do Tesaloniczan, dwa listy do Tymoteusza, list do Tytusa, list do Filemona, wkońcu ostatni list do Żydów. Wszystkie były pisane po grecku w dialekcie aleksandryjskim, z wyjątkiem może listu do Żydów, pisanego językiem prawdopodobnie syrochaldejskim. Forma listów jest prawie wszędzie jednakowa: prolog, w którym zaznaczone jest imię apostoła piszącego, niekiedy imiona towarzyszów, dalej imię odbiorców, do których list był skierowany, wreszcie formuły pozdrowień i dziękczynień wypisywane na samym końcu w epilogu. Treść rozpada się prawie zawsze na dwie części: dogmatyczną lub apologetyczną i moralną.

Paweł od Krzyża, święty, założyciel zakonu pasjonistów, (zwał się Paolo Francesco Danei) (1694—1775), głosiciel kazań pokutnych, któremi nawrócił mnóstwo ludzi. Kanonizowany w r. 1867.

Paweł z Krosna, ob. z Krosna Paweł.

Paweł z Samosaty, teolog starochrz., ob. Monarchjanie.

Paweł z Teb, święty, żył w połowie III. w. na pustyni tebańskiej jako pustelnik. Żywot jego napisał św. Hieronim.

Paweł Dominici, architekt włoski, pochodzący z Rzymu, † 1618, przyjął 1585 prawo miejskie we Lwowie, gdzie budował: cerkiew, zwaną Wołoską (do r. 1597), zaczął budowę kościoła bernardynów, pracował przy budowie kościoła WW. Świętych i t. d. Budował kościół dominikanów w Jezupolu.

Paweł Szczęśliwy, architekt włoski, przyjął 1585 prawo miejskie we Lwowie. Prace: budowa (1580—1582) synagogi, t. zw. Złotej Róży (Turc Sahaw), szkoły jezuitów i t. d. W r. 1594 przeniósł się do Żółkwi, gdzie rozwinął szeroką działalność.

Pawęski (albo Powęski), ob. Skarga Piotr.

Pawęż, wielka, podłużna tarcza drewniana, używana przez pieszych w wojsku polskiem XV. i XVI. w. Ostrym końcem wbijano ją w ziemię. Por. Polska, Wojskowość (Broń).

Pawice (Saturniidae), podrodzina motyli, są to motyle duże, o żywem, wzorzystem ubarwieniu, na skrzydłach charakterystyczny rysunek barwnych kół, zw. „pawie oczy" (stąd polska nazwa). Reprezentowane głównie w krajach tropikalnych. Z krajowych należy wymienić rodzaj Saturnia, z gatunkami: S. pyri Schiff., gąsienice żerują na drzewach owocowych, bardzo rzadka; największy polski motyl S. spini Schiff., gąsienice na wierzbach, różach, tarninie, oraz Aglia O. (lotnica), z gatunkami: A. tau L., gąsienice żerują głównie na bukach.

Pawilon (franc. pavillon, z łac. papilio), właściwie namiot, domek ogrodowy, budynek o lekkiej konstrukcji.

Pawiment (łac. pavimentum, włosk. pavimento), staropolska nazwa na oznaczenie posadzki.

Pawiński, 1. Adolf, historyk pol., (1840—1896), studja uniwersyteckie w Petersburgu, Dorpacie, Berlinie i Getyndze, 1868 docent historji w Szkole Głównej w Warszawie, 1871 profesor uniwersytetu rosyjskiego tamże, 1875 dyrektor Archiwum Głównego. Jeden z największych i najbardziej zasłużonych historyków polskich, badaniami swemi ogarnął nieznane pierwej dziedziny powstawania i funkcjonowania instytucyj państwowych, rozwoju stosunków społecznych i gospodarczych, podstaw geograficznych i statystycznych państwowości polskiej. Niezmiernie płodny i wszechstronny autor prac konstrukcyjnych, niemniejsze zasługi położył jako metodyczny i skrupulatny wydawca źródeł, a również w historji literatury posiada swoją kartę jako świetny stylista. Główne dzieła: „Serbja. Zarysy historyczno-etnograficzne" (1874), „Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stef. Batorego" (1881), „Jana Ostroroga żywot i pismo o naprawie Rzplitej" (1884), „Rządy sejmikowe" (1888), „Ostatnia księżna Mazowiecka" (1892), „Młode lata Zygmunta Starego" (1893), „Sejmiki ziemskie" (1894), „Michał Gröll". Wydał lauda i instrukcje kujawskie (p. t. „Dzieje ziemi kujawskiej" 1888, 5 t.), pamiętniki Marc. Matuszewicza (1876, 4 t.), wspólnie z Al. Jabłonowskim podjął wielkie wydawnictwo „Źródła dziejowe", w którem ogłosił szereg tomów pierwszorzędnego znaczenia, zwłaszcza do poznania XVI. w. („Początki panowania w Polsce Stef. Batorego" [1877], „Stefan Batory pod Gdańskiem" [1877], zwłaszcza zaś „Polska XVI. w. pod względem geograficzno-statystycznym"). Napisał nadto ogromną ilość rozpraw, artykułów i recenzyj w języku polskim, rosyjskim i niemieckim. Ob. W. Zakrzewski, „A. P. Zarys dziejów żywota i pracy" (1897).

2. Józef, lekarz polski, * 1851, lekarz szpitala Dzieciątka Jezus w Warszawie, zajmował się szczególnie badaniem chorób serca, napisał wiele prac naukowych z tego zakresu („Pamiętniki Tow. lekarsk." 1883, „Gazeta lekarska" 1882, 1884).

Pawja (Pavia), stolica prowincji w Lombardji (Włochy), nad rz. Ticino i kanałem P., przy kolei: Medjolan—Genua z 42.043 mieszk. Z licznych zabytkowych budowli wymienić trzeba bazylikę San Michele (przebud. w 1117), już w 730 miejsce koronacji królów, kościół San Pietro in Ciel d'oro (z VIII.—XII. w.) z gotyckim grobowcem Św. Augustyna, katedrę z 1488 (skończona w 1885), zamek Visconti (1360—65), uniwersytet (z 1490) i i. Swoje znaczenie zawdzięcza miasto uniwersytetowi z 5 wydziałami (założ. w 1361). Poza tem posiada dużą bibljotekę uniwersytecką, muzeum, ogród botaniczny oraz port lotniczy, odlewnie żelaza, fabr. sztucznego jedwabiu, kapeluszy, wyrobów skórnych i znaczny handel.

Dzieje. Rzymskie Municipium Ticinum była P. (Papia) od czasów Alboina stolicą królów

langobardzkich, a później miejscem koronacji królów włoskich. W 1313 ces. Henryk VII. oddał miasto rodzinie Beccaria. W 1359 zawładnęli miastem Visconti'owie. W bitwie pod P. 24 lutego 1525 dostał się do niewoli król Francji Franciszek I. Później przeszła P. do Hiszpanji, po wojnie sukcesyjnej hiszpańskiej do Austrji, a w 1859 wraz z Lombardją do Sardynji.

Mandryl.

Babuin.

Pawjany, rodzina małp, największych i najsilniejszych po małpach człekokształtnych. Por. tabl. Małpy. Mają pysk wydłużony, ścięty, zęby silne, ogon rozmaitej długości, odciski pośladkowe jaskrawo zabarwione, torebki policzkowe obszerne. Samce większe od samic. Żyją w Afryce na płd. od Sahary, na ziemi i skałach, wyrządzają w plantacjach znaczne szkody, żywią się również drobnemi zwierzętami. Najważniejszy rodzaj p a w j a n (Papio Erxl.); gatunki: p. babuin (P. cynocephalus L.) o sierści gładkiej, na grzbiecie oliwkowo-zielonawo-żółtej, na stronie brzusznej jaśniejszej. Żyje we wsch. Afryce. Stare samce mają wydłużony włos naokoło głowy. P. h a m a d r j a n (P. hamadryas L.), sierść barwy szarej, samice i młode są krócej owłosione, barwy oliwkowo-brunatnej. D r y l (Mandrillus leucophaeus F. Cuv), twarz czarna z dwiema bróździami, otoczona białym włosem, grzbiet czarny, brzuch białawy, dochodzi 0,85 m dług. M a n d r y l (M. sphinx L.), zw. też djabłem leśnym, samiec dochodzi 120 cm; ciało grube i niezgrabne, ogon krótki, wzniesiony do góry, odciski pośladkowe barwy krwisto-czerwonej, sierść na grzbiecie oliwkowo-brunatna, pod spodem srebrzysto siwa. Wyżynę abisyńską zamieszkuje Theropithecus gelada Rüpp. P. doskonale chowają się w menażerjach, gdzie się nawet rozmnażają.

Pawlewski Bronisław, chemik polski, (1852—1917), 1885 prof. na Politechnice lwowskiej, autor prac z zakresu technologji nafty.

Pawlicki Stefan, ks., filozof polski, (1839—1916), studja w Ostrowie i Wrocławiu, 1866 wykładał jako docent historję filozofji w warszawskiej Szkole Głównej, w 1869 r. udał się do Rzymu dla studjum teologji, poczem wstąpił do zgromadzenia zmartwychwstańców. Od r. 1878 wykładał filozofję na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie na wydziale teologicznym, a od r. 1880 na wydziale filozoficznym. — P. zajmował się głównie historją filozofji, doszedł jednak również do pewnych skrystalizowanych poglądów na filozofję wogóle. Istotę filozofji według niego określa jej historja, oraz stosunek do nauk szczegółowych, których wyniki filozofja uogólnia. W stosunku do różnych systemów filozofji zajmował stanowisko liberalne, twierdząc, że ich sprzeczność jest tylko pozorna, gdyż każdy z nich inny promień prawdy uchwycił. Medjatorskie stanowisko zajmował P. także w stosunku do dylematu idealizm-realizm. Dążył on do stworzenia nowego systematu o nowej metodzie, biorąc za punkt wyjścia człowieka. Metoda ta miała być oczywiście psychologiczną, ale szerzej pojętą, niż u Kartezjusza i Kanta, gdyż P. domagał się uwzględnienia również strony uczuciowej człowieka, oraz jego więzi społecznej. Metodę tę P. nazywa metodą „o s o b i s t ą". Dzieła: „Historja filozofji greckiej" (2 t., 1890 i 1903), „Wiktor Cousin" (1867), „Początki chrześcijaństwa" (1884), „Pozytywizm" (1886), „Renan" (1896), „Filozofja Fouillé'go" (1899), „Materjalizm" (1870), „Darwinizm" (1876), „Mózg i dusza" (1874), „Kilka uwag o podstawach i granicach filozofji" (1878).

Pawlik Stefan, rolnik polski, (1864—1927), od 1909 prof. Ak. Roln. w Dublanach. Zrazu pracował głównie nad zagadnieniami ekonomiczno-rolniczemi, następnie poświęcił się historji różnych gałęzi rolnictwa polskiego („Polskie instruktarze ekonomiczne z końca XVII. i XVIII. w." [1915, t. I. wyd. przez Pol. Akad. Umiejętności], „Materjały do dziejów leśnictwa pol." [1908], „Hodowla bydła rogatego w Polsce w zarysie" [1925]), prócz tego wiele drobniejszych monografij specjalnych.

Pawlikowska Marja z Kossaków, córka malarza Wojciecha Kossaka, poetka polska, * 1895, autorka cyklów lirycznych: „Niebieskie migdały" (1922), „Różowa magja" (1924), „Pocałunki" (1926), „Wachlarz" (1927), „Dancing" (1927), „Cisza leśna" (1928), „Paryż" (1929), „Profil białej damy" (1930) i komedji „Szofer Archibald" (1924). Poetka o formie oryginalnej i doskonale opanowanej, celuje zwłaszcza w krótkich wierszach, zbliżonych do klasycznego epigramatu, ale nawskroś nowoczesnych.

Pawlikowski, 1. Jan Gwalbert, kolekcjoner polski, (1792—1852), przyjaciel Ossolińskiego,

razem z nim zbierał pamiątki polskie. 1827 przewiózł do Lwowa muzeum Ossolińskich, po śmierci właściciela. Zbiory swe zgromadził P. w Medyce, gdzie osiadł od r. 1827: rękopisy, mapy, szczególniej polskie, medale, zbiór numizmatyczny i może największą część zbioru stanowiące ryciny i rysunki artystów polskich. Popierał i sprowadził do Medyki znanego rytownika K. W. Kielisińskiego (ob.). Interesowały P. również zagadnienia gospodarcze. Nap.: „O rytownikach Polakach i cudzoziemcach u nas osiadłych" (1829, 1830 w „Czasopiśmie bibljoteki Ossolińskich"), 2 prace o stowarzyszeniach ziemiańskich (Lwów 1848) i in.

2. Mieczysław, syn P. 1., pisarz i publicysta polski, (1834—1903), od r. 1882 redaktor literacki krakowskiej „Nowej Reformy", oddzielnie wydał m. i.: „Pamiętnik pieśniarza" (1856), „Pseudo-plotki i prawdy" (1871), „Testament Napoleona" (1879), „Drugi tom" (1885, powieść obyczajowa), „Baczmaha" (1898), „Obrazki i opowiadania".

3. Jan Gwalbert, syn P. 2., polski ekonomista i historyk literatury, * 1860, 1891—1905 prof. Akademji roln. w Dublanach, zasłużony głównie jako badacz mistycznego okresu twórczości Słowackiego, wydał obszerne studjum źródłowe o „Mistyce Słowackiego" (1909) i komentowane wydanie krytyczne „Króla-Ducha" Słowackiego (1925, 2 t.), stanowiące epokę w ustaleniu tekstu tego poematu. Poświęca się również sprawie ochrony przyrody, zwłaszcza tatrzańskiej.

4. Tadeusz, syn P. 2., polski teatrolog, reżyser i dyrektor teatru, (1862—1915), pierwotnie poświęcił się muzyce. w „Nowej Reformie" pisał recenzje teatralne; od r. 1894—99 dyrektor sceny krakowskiej, którą postawił na bardzo wysokim poziomie, wprowadzając do Polski nowe kierunki zach.-europejskie, przyczynił się do ogólnego rozwoju t. zw. „Młodej Polski"; od r. 1900 prowadził teatr. lwowski.

5. Michał, syn P. 3., współczesny poeta polski, oddzielnie wydał cykle: „Wiosenny gość" (1906) i „Harfa Eola" (1930). W l. 1909—1913 wydawał i redagował czasopismo artystyczno-literackie p. t. „Lamus" (4 t.), obecnie wydaje „Bibljotekę Medycką", wytworną serję książek z utworami swej rodziny, liczącej szereg utalentowanych pisarzy i poetów.

6. Stefan, polski pilot akrobatyczny, * 1896, studja w Rosji, walczył w czasie wojny we Francji. W Polsce zdobył szereg rekordów lotniczych.

Pawliszak Wacław, malarz polski, (1866—1904), był uczniem krakowskiej Szkoły Sztuk Pięknych i Józefa Brandta. Dłuższy czas przebywał w Afryce; osiadł w Warszawie. Malował sceny historyczne i rodzajowe, stylizowane w duchu XVIII. w. Był też ilustratorem.

Pawluk Paweł Michnowicz, watażka kozacki, brał 1635 udział w wyprawie Sulimy na Kudak, następnie, korzystając z wzburzenia, wywołanego wśród regestrowych uciskiem ze strony starostów, podniósł 1637 bunt. W planach jego leżało połączenie się z Tatarami i oddanie pod protekcję Moskwy. Hetman p. kor. Mikołaj Potocki pobił Kozaków pod Kumejkami, następnie obległ ich w Borowicy i zmusił do wydania przywódców. P. został ścięty, towarzysze jego otrzymali przebaczenie. Następstwem buntu P. było z jednej strony nowe powstanie na Ukrainie pod wodzą Ostranina i Huni, z drugiej surowa uchwała sejmu 1638 r., mocą której zmniejszono liczbę regestrowych do 6.000, kozaczyznę zaś uznano za „w chłopy obrócone pospólstwo".

Pawła dzieje (Acta Pauli), apokryficzne, pochodzące z II. w. niezupełne opowiadanie o życiu św. Pawła Apostoła.

Pawła św. bracia (Bracia od św. Pawła), katolicka kongregacja dla dzieł chrześcijańskiego miłosierdzia, założona 1896 przez proboszcza Busserenu, 1905 zatwierdzona przez papieża.

Pawłodar, miasto okręg. w republ. Kozackiej, gub. Semipałatyńsk (Rosja), nad rz. Irtyszem, z 17.927 mieszk., tartakami i handlem.

Pawłograd, miasto w okręgu Dniepropetrowsk na Ukrainie, nad rz. Samarą i Wołczą, przy kolei: Charków—Sewastopol, z 17.957 mieszk. i przemysłem.

Pawłow Iwan Pietrowicz, rosyjski fizjolog, (1849—1916), profesor wojskowej Akademji lekarskiej w Petersburgu (1890), 1897 na uniwersytecie, otrzymał 1904 nagrodę Nobla. Jego badania nad fizjologją serca, wydzielaniem gruczołów, soku żołądkowego i nad procesem trawienia mają trwałe znaczenie. Napisał szereg cennych prac naukowych z zakresu fizjologji.

Pawłowa Anna, tancerka rosyjska, (1885—1931), jedna z najznakomitszych przedstawicielek klasycznej szkoły baletowej, pierwotnie występowała na scenie cesarskiego teatru nadwornego w Rosji, później utworzyła własną trupę objazdową, z którą święciła triumfy w Europie i Ameryce.

Pawłowicz, 1. Marcin, mineralog pol., (1789—1830), był prof. mineralogji na uniwers. warszawskim, autor licznych prac mineralog. oraz współwydawca „Pamiętnika fizyczn., matemat. i statyst. umiejętności...".

2. Edward, pisarz polski, konserwator Muzeum XX. Lubomirskich we Lwowie, (1825—1909), po r. 1863 zesłany do Rosji. Pozostawił kilka tomów wspomnień, oraz szereg przyczynków do historji sztuki.

3. ob. Jabłoński Izydor.

Pawłowo, miasto okręg. w gub. Niżny Nowogród (Rosja), nad rz. Oką, z 16.258 mieszk. i przemysłem metalowym.

Pawłowsk, do 1924 nazwa Słucka (ob.).

Pawłowskaja, osada kozacka na Płn. Kaukazie (Rosja), w okręgu Kubańskim z 14.086 mieszk.

Pawłowski, 1. Krzysztof, autor opisu podróży swojej z Krakowa do Indyj w r. 1596 (wyd. W. T. Baranowski, 1914).

2. Daniel, ksiądz, jezuita, (1626—1673), człowiek dużej, jak na swój czas, nauki i dość płodny pisarz. Pisał po łacinie i po polsku.

3. Stanisław, wybitny geograf polski, (* 1882), 1918 prof. uniwersytetu we Lwowie, od 1919 w Poznaniu, zasłużył się badaniami nad okresem dyluwjalnym w Polsce. Główne jego prace: „Charakterystyka morfol. wybrzeża polskiego" 1922; „O jeziorkach dyluwj. na płd. krawędzi zlodowacenia" 1921; „O utworach dyluwj. w dorzeczu Mleczki" 1920; „O utworach na dnie zatoki Gdańskiej" 1922; „Zlodzenie górnej Wisły, gór-

nego Dniestru oraz ich dopływów" 1911—12; „Temperatura wód płynących w Galicji" 1911; „W sprawie wieku nowej rzeźby polskich Karpat Fliszowych" 1915; „Ze studjów nad zlodowaceniem Czarnohory" 1915; a poza tem redaguje „Bibljotekę geogr.-dydaktyczną", wydaje podręczniki szkolne z zakresu geografji polskiej i powszechnej, oraz nauki o Polsce współczesnej.

4. Bronisław, historyk pol., * 1884, studja historyczne we Lwowie, podpułkownik W. P., organizator i dyrektor Archiwum Wojskowego w Warszawie, autor szeregu prac z historji wojskowości, wydawca źródła: „Memorjał J. Pistora o rewolucji polskiej 1794" (1924), „Polska historja wojskowa w wypisach źródłowych" (wraz z O. Laskowskim, 1928), „Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830—31 r." (1931).

Pawłowskij Posad (Pawłowo Posad), miasto w gub. Moskwa (Rosja), przy kolei: Moskwa—Niżny Nowogród, z 20.717 mieszk. i fabr. tekstylnemi.

Pawtucket, miasto w stanie Rhode Island (Ameryka Płn.), przy wodospadach *rzeki P. River*, z 69.760 mieszk., oraz przemysłem żelaznym, maszynowym i tekstylnym.

Pax (łac.), pokój, bogini pokoju u Rzymian, grecka Eirene (ob.); pocałunek pokoju, ceremonja przy uroczystej mszy św., w której diakon odbiera od celebransa „pax tecum" (pokój z tobą") i rozdaje go obecnym na mszy duchownym; dawniej otrzymywali „pax" także świeccy; p. nazywa się także lekki policzek, który daje biskup przy bierzmowaniu.

Pax Dei (łac.), ob. Pokój Boży.

Pax tecum (łac.), ob. Pax.

Pax vobiscum! (łac.), pokój z wami! pokój wam!

Paxillus Fr.-Quél. (*pomurnik*), grzyb z rodziny Agaricaceae, kapelusz o zwisających blaszkach, brzeg kapelusza zwinięty do środka. Jadalne: P. atrotomentosus Batsch., o krótkim, grubym, brunatno owłosionym trzonku. P. acheruntius Schroet. bez trzonka, dolnie P. involutus Batsch. o nieowłosionym trzonku. P. acheruntius Schroet. bez trzonka, spotykany na drzewach, także w mokrych domach, podobny do grzyba domowego, wywołuje pleśnienie drewna.

Paxos, jedna z wysp Jońskich, należąca do nomarchji Korfu (Grecja), z 19 km² i 4.120 mieszk. Wpobliżu leży wyspa *Antipaxos*.

Paxton sir (od 1851) Joseph, architekt angielski, (1803—1865), zajmował się sztuką zakładania ogrodów. Był twórcą Pałacu Kryształowego w Londynie.

Paya (Poya), plemię Indjan we wsch. Hondurasie, ok. 800 głów.

Payer, 1. Julius von, austrjacki badacz okolic podbiegunowych i malarz, (1842—1915), brał 1869—70 udział w drugiej niemieckiej wyprawie do bieguna płn., 1872 poprowadził razem z Weyprechtem austrjacką ekspedycję na okręcie „Tegethoff" do Spitzbergenu i Nowej Ziemi, przyczem odkryto i zbadano Ziemię Franciszka Józefa (dziś Lenina). Później osiedlił się w Monachjum i zajmował malarstwem.

2. Friedrich von, polityk niem., * 1847, adwokat, postępowy poseł do Reichstagu, 1895—1912 prezydent wirtemberskiej Izby poselskiej, 1917—18 wicekanclerz Rzeszy.

Payne John Howard, pisarz płn.-ameryk., (1791—1852), również aktor, napisał dramat: „Clari, or the Maid of Milan" (1823) ze sławną pieśnią „Home, Sweet home" na melodję sycylijską.

Pays-Bas, francuska nazwa Holandji (ob.).

Paysage (franc.), pejzaż, krajobraz; p. intime, krajobraz nastrojowy.

Paysandú, stolica departamentu P. w Urugwaju, na lewym brzegu rzeki Urugwaj, z 24.000 mieszk., portem rzecznym i przemysłem mięsnym.

Paz (La P.), 1. miasto w prow. Entre Rios (Argentyna), na lewym brzegu Parany z 10.000 mieszk.; 2. stolica terytorjum Płd. Dolnej Kalifornji (Meksyk), z 7.480 mieszk. i dobrym portem; 3. miasto w Boliwji, ob. La Paz.

Paz José, polityk argentyński, (1842—1912), założyciel największego dziennika południowoamerykańskiego „La Prensa", 1883 ambasador w Madrycie, 1885 w Paryżu.

Pazardżik (Tatar-P.), miasto w okręgu Filipopol (Bułgarja), nad rz. Maricą, z 21.630 mieszk.

Pazdro Zbigniew, prawnik polski, * 1874, studjował we Lwowie i Monachjum, 1909 prof. w Akademji roln. w Dublanach, 1911 prof. na Politechnice we Lwowie, po założeniu katol. Uniwersytetu w Lublinie objął tam katedrę administracji i prawa admin. Nap.: „Uczniowie i towarzysze cechów krakowskich" (1900), „Lichwa w świetle ustawodawstwa synodalnego polskiego w wiekach średnich" (1902) i i.

Pazend, ob. Pehlevi.

Pázmány Piotr, kardynał (od 1629), (1570—1637), 1587 wstąpił do jezuitów, 1595—1607 profesor na uniwersytecie w Gracu, 1616 arcybiskup Esztergomu, prowadził skuteczną walkę z reformacją na Węgrzech. Przez swoje pisma stał się twórcą nowożytnego węgierskiego języka literackiego i katolicko-teologicznej literatury węgierskiej. Aby podnieść wykształcenie kleru założył 1623 w Wiedniu seminarjum dla kleryków węgierskich „Pazmaneum", 1635 uniwersytet w Tyrnawie. Jako zwolennik Habsburgów przeprowadził wybór Ferdynada II. na króla węgierskiego 1618, czem przyczynił się do nowej unji austro-węgierskiej.

Paznokcie (łac. ungues), cienkie płytki rogowe na końcowych członkach palców u małp i człowieka, są produktem skóry i leżą w zagłębieniu zwanem *łożyskiem* p. Ku tyłowi stają się cieńsze i bardziej miękkie; *korzeń* p. jest schowany w rowku p., z wyjątkiem białawej plamki zwanej *łękotką* (lunula). Zupełne odrośnięcie p. trwa u człowieka na palcach rąk: 4—5, nóg 6—15 miesięcy. Niektóre choroby ustrojowe wpływają na wzrost p., pewne choroby skórne wywołują łuszczenie się p., plamki na p. i t. d. T. zw. *strupień* p. wywołują grzybki; cierpienie to wymaga mozolnego leczenia. Bardzo nieprzyjemne i bolesne są *zapalenia łożyska* p. przy p. wrosłym, zanokcicy i t. d.

Pazur, hakowaty ostry twór rogowy na palcu, głównie u zwierząt drapieżnych i ptaków. U członkonogów występuje podobny twór szkieletu chitynowego na zewn. końcu nogi.

Pazurkiewicz Stanisław, współczesny polski krytyk literacki, oddzielnie wydał studjum: „Poczucie przyrody w twórczości Seweryna Goszczyńskiego" (1921), opracował zbiorowe wydanie studjów Stan. Lacka o Wyspiańskim (1924).

Pazzi, gibeliński ród patrycjuszowski w Florencji, brał udział 1478 w spisku przeciw Wawrzyńcowi Medycejskiemu, który zakończył się dlań katastrofalnie.

Paź, chłopak szlacheckiego pochodzenia, pełniący na dworze posługi osobiste. W średniowieczu *paziostwo* było przygotowaniem do stanu rycerskiego. P. przybywające na dwór w ósmym roku życia, towarzyszył swemu panu w podróżach i na łowach, służył mu jako pokojowy, posłaniec i podczaszy, ćwicząc się w obyczaju dworskim i umiejętnościach rycerskich. Pomiędzy 14—18 rokiem życia p. zostawał *giermkiem*, przez co otrzymywał prawo noszenia i używania oręża.

Październik, u Rzymian starożytnych ósmy, u nas dziesiąty miesiąc roku, liczący 31 dni. Słońce w p. wstępuje w znak niedźwiadka.

Październikowa rewolucja, przewrót bolszewicki w Rosji 25 i 26 paźdz. (7 i 8 list. n. stylu) 1917. Ob. Rosja, Dzieje.

Październikowcy, stronnictwo rosyjskie o charakterze konserwatywno-liberalnym, w którego programie leżało urzeczywistnienie manifestu cara Mikołaja II. z 17 (30) paźdz. 1905. P. rozporządzali silnemi wpływami w trzeciej Dumie, po wybuchu wojny przyłączyli się do Bloku Postępowego, po rewolucji marcowej 1917 brali udział w rządzie tymczasowym.

Październikowy koń (October equus). W czasie rzymskich uroczystości dziękczynnych po żniwach, w dniu Id październikowych, ofiarowywano na ołtarzu Marsa przy drodze Appijskiej konia, który zwyciężył w poprzedzających wyścigach na cześć tego boga. Ofiara miała wyjednać urodzaj.

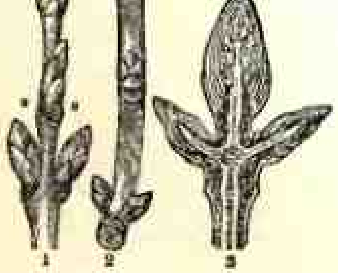

1 2 3

1. Pączek szczytowy (g) i pączki boczne (ss) klonu. 2. Pączki boczne Syringa. 3. Wnętrze pączka.

Pączek, u *zwierząt*, p. Pączkowanie. — W *botanice* (łac. gemma) młodociane stadjum pędu, w którym najważniejsze narządy znajdują się w zawiązku. Rozróżniamy w p. *oś*, na której końcu występuje *wierzchołek wzrostu*, i zawiązki liści. Te ostatnie są albo odrazu widoczne (nagie pączki), lub też u podstawy p. występują łuskowate utwory (squamae, perulae, tegmenta), które chronią p.; po rozwinięciu się p. listki te odpadają. Wewn. p. listki są rozmaicie pofałdowane i poukładane. Według położenia p. na pędzie rozróżniamy p. *szczytowy* (gemma terminalis), p. *boczne* (gemmae laterales), *boczne w pachwinie liścia* (gemmae axillares). Zwykle w pachwinie liścia znajduje się tylko jeden p., czasem jest ich więcej (gemmae accessoriae). P. boczne powodują rozgałęzienie się p. P., które tworzą się nie w pachwinie liścia, ale na wyrośniętych już partjach rośliny, noszą nazwę *przybyszowych* (gemmae adventitiae). Pędy, rozwijające się na starych gałązkach, pochodzą z *oczek śpiących*, które są normalnie założonemi pączkami i, po wieloletnim nieraz spoczynku, odzyskały możność wzrostu. Według rodzajów pędów, powstałych z p. rozróżniamy: p. *liściowe* (gemmae foliiparae), które dają długopędy pozbawione kwiatów, p. *mieszane* (gemmae mixtae), które dają pędy pokryte liśćmi i kwiatami. P. *kwiatowym* nazywamy nierozwinięty kwiat. Ciekawe biologiczne właściwości mają p. *zimowe* niektórych roślin wodnych.

Pączki, ciastka z mąki pszennej, masła, jaj i mleka, nadziewane konfiturą, pieczone przeważnie w karnawale.

Pączkowanie, u niższych zwierząt bezpłciowy rozród (ob.), polegający na tworzeniu się *pączków* na organizmie macierzystym, które zamieniają się w nowe zwierzęta, częstokroć niepodobne do macierzystego. Np. niektóre polipy przez p. tworzą meduzy. Por. Hydrozoa. Jeśli osobniki powstałe przez p. pozostają na organizmie macierzystym, tworzą się kolonje (np. u korali). U pierwotniaków pączek jest drobną cząstką komórki macierzystej.

Pągwice, rodzaj guzów w kształcie wiśni lub dzikich gruszek, służących do zapinania pętlic u kożuchów, szub, kontuszów etc.

Pątnik, ob. Pielgrzym.

Pb, znak chemiczny pierw. ołowiu (Plumbum).

Pchły (Aphaniptera, Siphonaptera), rząd owadów, obejmujący około 400 gatunków. P. mają ciało bocznie ścieśnione, bezskrzydłe, małe, proste oczka i bardzo krótkie czułki. Ssawkę tworzą wspólnie górna szczęka i górna warga, podczas gdy nożowate maxillae służą do przecinania skóry. Nogi charakteryzują się wydłużonemi biodrami, przyczem nogi tylne są dłuższe i silniej rozwinięte, co ułatwia skakanie. P. ssą krew głównie ssaków i ptaków. P. *ludzka* (Pulex irritans L.), błyszcząco brunatna, samiec wielkości 2,5 mm, samica 3—4 mm, składa ok. 12 jajek w szpary podłóg w mieszkaniach, z których po 6 dniach wychodzą beznogie larwy, które się po 11 dniach zapoczwarczają, po następnych 11 dniach wychodzi z poczwarki p. P. tępi się przedewszystkiem czystością. Na psie pasorzytuje Ctenocephalus canis Curt., na kocie C. felis Bouché. *Tunga* (Dermatophilus [Sarcopsylla] penetrans L.), 1 mm wielkości, żyje w Ameryce i Afryce w piasku, wpobliżu ludzkich domostw. Zapłodniona samica drąży skórę zwierząt ciepłokrwistych, także człowieka pod palcami nóg i tam dorasta 5 mm wielkości. Rozwijające się jaja przy

stąpaniu wydostają się na zewn. Samica po złożeniu jaj ginie. Przez ucisk i drapanie powstają stany zapalne, prowadzące niekiedy do zniekształcenia stopy.

p. Chr. (n.) = post Christum (natum), po narodzeniu Chrystusa.

Pd, symbol chemiczny 1 atomu palladu (ob.).

p. e. = par exemple (franc.) lub = per exemplum (łac.), naprzykład.

Pé, stopa portugalska i brazylijska = 33 cm.

Peabody, miasto w stanie Massachusetts (Ameryka płn.) obok Salem, z 19.870 mieszk., fabr. elektrycznych aparatów, obuwia i i.

Peabody George, płn. amerykański filantrop, (1795—1869), założył w Londynie (1837) bank, wsławił się wielkiemi fundacjami, zwłaszcza na cele wychowawcze, i wzorowemi mieszkaniami dla robotników w Londynie (fundacja P.).

Peace River, górny bieg rz. Mackenzie, 1.600 km długi. Wypływa w Kolumbji brytyjskiej, przebija się przez góry Skaliste, przepływa prow. Alberta i tworzy razem z Atabaską rzekę Niewolniczą. W dolnym biegu jest żeglowna.

Peaceful penetration (ang., franc. pénétration pacifique, pokojowe przenikanie), określenie, powstałe w Anglji przed w. wojną na oznaczenie gospodarczego zdobywania kraju drogą pokojowego przenikania kapitału.

Peacock Thomas Love, pisarz ang., (1785—1866), przyjaciel Shelleya, autor klasyczno-romantycznych powieści satyrycznych, z których najlepsza: „The Misfortunes of Elphin" (1829). Napisał też „Memoirs of Shelley" (wyd. w „Collected Works" 1875). „Complete Works" od r. 1923.

Peak (ang.), szczyt górski.

Pean (Paieon, „uzdrawiający"), u Homera lekarz bogów, potem przydomek Apollina, Asklepjosa, Dionizosa, Zeusa; pieśń zwrócona do nich, z końcowym wykrzyknikiem „p.", stąd wogóle pieśń uroczysta, pochwalna.

Péan Jules, lekarz francuski, (1830—1898), twórca wielu metod operacyjnych z zakresu chirurgji i ginekologji, wynalazca nazwanych od niego kleszczyków do tamowania krwi.

Pearl Cays, ob. Perłowe wyspy.

Pearl River (Perłowa rzeka), rzeka w stanie Missisipi, długa 480 km (340 km żeglowna), uchodzi do zatoki Meksykańskiej.

Pearse Patrick (Pádraic Mac Piarais), pisarz irlandzki, (1879—1916), (rozstrzelany), założyciel szkół irlandzko-gaelickich, w powstaniu 1915—16 prezydent rządu prowizorycznego i naczelny dowódca wojsk republikańskich. Pisał poezje i opowiadania w języku irlandzko-gaelickim o subtelnym tonie religijnym. „Collected Works" (1917).

Peary Robert Edwin, amerykański marynarz i badacz okolic podbiegunowych, (1856—1920), 1886 i 1891—1901 badał płn. Grenlandję, stwierdzając ostatecznie wyspowy charakter tego kraju, 1905—09 badał ziemię Grinnella i Granta i dotarł 6 kwietnia 1909 w okolice bieguna płn. Napisał kilka prac, zawierających wyniki jego badań.

R. E. Peary.

Peary'ego ziemia, nazwa nadawana płn. Grenlandji.

Pebryna (franc. pébrine), choroba jedwabnika, objawiająca się czarnemi plamami na gąsienicy, wywołana przez Nosema bombycis Näg.

Peć (tur. Ipek), miejscowość w okręgu Zeta, w Serbji (Jugosławja) w kotlinie Metoja, nad Bistricą (dopływ Białego Drinu) z 18.577 mieszk. Od XIII. w. był P. siedzibą metropolitów (patrjarchów) Serbji, którzy rezydowali tu do 1463 i 1557—1766.

Peçanha Nilo, polityk brazylijski, (1857—1924), adwokat, od obwołania republiki członek kongresu, 1909—10 prezydent republiki, 1917—18 minister spraw zagranicznych.

Peccatum (łac.), grzech; P. originis albo originale, grzech pierworodny; P. veniale, grzech lekki.

Peccatur intra et extra, właściwie: Iliacos intra muros peccatur et extra (łac.), „grzeszy się wewnątrz i zewnątrz" (murów Iljum [Troi]), t. zn. obie strony (wszyscy) popełniają błędy (Horacy „Listy", 1, 2, 16).

Pechblenda, tyle co uranowa blenda oraz smolista blenda.

Pechstein Max, niemiecki malarz i grafik, * 1881, kształcił się w Dreźnie, członek ekspresjonistycznej „Brücke", od 1908 w Berlinie, podróżował po Włoszech i wyspach Palau, pozostawał pod wpływem Matisse'a i Muncha. Główne dzieła: martwe natury, „Łódka", „Dwie kobiety na piaszczystej wydmie", liczne mozaiki (1917) i witraże; prace graficzne.

Pecht (Pacht), egipska bogini, podobnie jak Sechmet, z którą ją często identyfikowano, niszczące bóstwo przyrody, czczona szczególnie w Beni-Hassan w Speos Artemidos (świątynia Artemidy). Poświęcone jej były lwy i koty.

Pechuël-Loesche Eduard, niemiecki geograf i podróżnik, (1840—1913), 1895—1912 profesor w Erlangen. Objechał Indje Zach., Amerykę płn., morze Lodowate Płn. i Płd., Kongo, płd.-zach. Afrykę; 1874—76 brał udział w ekspedycji Loango.

Peck, angielska miara pojemności (dla przedmiotów sypkich) po 2 galony = 9,087 l; dla węgla = 8,467 kg.

Pecos, plemię Indjan Pueblo, językowo spokrewnione z Jemezami, pierwotnie osiadłe u źródeł P.-Gallinas (Nowy Meksyk); resztki ich wywędrowały 1840 do Jemezów.

Pecos (Rio P.), lewoboczny dopływ Rio Grande del Norte, długi 1.065 km. Wypływa z gór Skalistych, przecina Nowy Meksyk i Texas, w lecie ubogi w wodę.

Pecqueur Constantin, socjalista francuski, (1801—1887), stworzył system religijnego komunizmu. Dzieła: „Théorie nouvelle d'économie sociale et politique" (1842), „La république de Dieu" (1844) i in.

Pécs, ob. Pięciokościoły.

Pecten (łac.), ob. Grzebień (w anatomji).

Pectoralis (łac.), należący do piersi (pectus). Musculus p. major i minor, duży i mały mięsień piersiowy.

Pectus (łac., liczba mn. pectora), pierś, także serce, uczucie. „P. est, quod disertos facit", „serce czyni wymownym" (cytat w Kwintyljana „De institutione oratoria" 10, 7, 15). P. facit theologum (łac.), „serce stanowi o teologu", P. carinatum (P. gallinaceum), ob. Kurza pierś.

Pecunia (łac., od pecus, „bydło"), pierwotnie ruchomy majątek, składający się z bydła; potem wogóle majątek, pieniądze.

Pecyt, minerał; tellurek srebra, Ag_2Te, zawierający około 20% złota, występuje w Nagyág, w Colorado i t. d.

Peczeniżyn, miasto w pow. Kołomyja (woj. stanisławowskie), nad potokiem Łuzką (do Prutu), przy kolei: Kołomyja—Słoboda Rungurska, z 5.984 mieszk., przemysłem naftowym i drzewnym oraz handlem.

Peczili, prowincja i zatoka w Chinach, ob. Czili.

Peczora, rzeka w płn. Rosji, 1.649 km długa, 1.434 km żeglowna. Wypływa na zach. zboczach płn. Uralu, przepływa obwód Zyrjański i uchodzi wielką deltą do zatoki Peczorskiej (morze Lodowate Płn.) w gub. Archangielsk. Dorzecze P. ma 320.350 km^2. Główne dopływy: Ussa, Piżma, Iszwa, Suła i i.

Pedagog (greck. paidagogos, „prowadzący chłopca"), u starożytnych Greków dozorca chłopców, przeważnie wykształcony niewolnik, który był także nauczycielem; teraz: wychowawca, nauczyciel.

Pedagogiczny (greck.), odnoszący się do wychowania lub nauki o wychowaniu.

Pedagogika, nauka o wychowaniu i nauczaniu, t. j. o ich istocie, celach i zasadach, dalej o ich formach i ewolucji w różnych okresach dziejowych i u różnych ludów. Bliższe szczegóły o powstaniu i rozwoju p. ob. w art. Wychowanie.

Pedagogjum (z greck.), zakład wychowawczy, w XVI. w. przyjęło tę nazwę dla określenia szkół przygotowawczych przy uniwersytetach.

Pedał, w organach klawjatura, przeznaczona do nóg, wynaleziona ok. r. 1300, sięga od C do e^1, brzmi o oktawę niżej; w fortepianie zaś mechanizm, złożony z dwóch części: prawy i lewy p. Prawy p. podnosi tłumik, umieszczony na strunach i powoduje współbrzmienie pokrewnych strun; stąd ton pełny. Użycie p. wskazuje w nutach wyraz Ped., gwiazdka zaś, że należy go przerwać. Lewy p. przesuwa całą klawjaturę nieco na prawo, tak, że młoteczki uderzają tylko w jedną strunę, ton staje się słaby i brzmi jak harfa; zaznacza to napis „una corda". W nowszych czasach wprowadzono trzeci p. (prolongement), mający na celu przedłużenie dźwięku. Harfa zaopatrzona jest także p.: jest ich siedem i służą do przestrojenia harfy, gdyż skracają struny.

Pedałowa nuta, p. Organowa nuta.

Pedałowy fortepian (niem. Pedalklavier), instrument, służący do ćwiczeń dla organistów, zaopatrzony pedałową klawjaturą i odpowiednim naciągiem strun.

Pedant (włosk.; z greck. paideuein, „wychowywać"), dosł. wychowawca; sztywny, jednostronny uczony; wogóle każdy, kto przestrzega drobiazgowej dokładności. Stąd: pedanterja lub pedantyzm, pedantyczny, pedanteryjny.

Pedatrofja (paedatrophia, z greck.), (wyniszczenie dziecięce), ciężkie zaburzenie w odżywianiu o przebiegu przewlekłym, powstające wyłącznie w wieku dziecięcym z powodu zachwiania równowagi w przemianie materji; objawia się stałym ubytkiem wagi, zatrzymaniem wzrostu, znacznem wychudnięciem, przyczem proces trawienia może odbywać się zupełnie normalnie. Bez rychłej pomocy lekarskiej przychodzi nagle do ogólnego ubytku sił, oraz wagi ciała (decompositio) i następuje śmierć. Biegunki i wymioty potęgują niebezpieczeństwo; odporność na choroby zakaźne jest bardzo mała. Przyczyną są błędy w odżywianiu, przyczem głodzenie jest rzadziej przyczyną p., jak nieodpowiednie, tak pod względem ilości, jak i składu, sztuczne odżywianie dziecka, np. przekarmianie mlekiem bez dodatku odpowiedniej ilości cukru i t. d. Poza tem przyczyną p. mogą być rozmaite schorzenia nabyte lub wrodzone (gruźlica, kiła), także przedwczesny poród. Leczenie: unormowanie odżywiania dziecka i zaopatrzenie organizmu w wodę i sole (wewnętrznie lub przez infuzje). Por. Dziecko (Odżywianie dziecka).

Pedee (Great P.), rzeka w Stanach Zjedn. Am. Płn., długa 570 km. Wypływa w Płn. Karolinie, a uchodzi do Atlantyku.

Pedel (średn.-łac. pedellus lub bidellus), woźny w szkołach, zwłaszcza na uniwersytetach.

Pederastja (greck.), chłopcołóstwo, samcołóstwo, miłość między mężczyznami, od idealnego, duchowego upodobania, aż do najwyższych stopni namiętności (por. Homoseksualizm). P. obserwowana jest u wszystkich prawie ludów pierwotnych, szeroko rozpowszechniona była w starożytności (Egipcjanie, Persowie, Etruskowie, Celtowie i in.). U niektórych ludów greckich, np. w Sparcie, pielęgnowano p. jako metodę wychowawczą i zaprawianie do cnót męskich, w wielu państwach jońskich zwalczano ją, szczególnie w sensie seksualnym. Prawo izraelskie zabraniało p., jako zwyczaju pogańskiego i, zwalczając seksualizm wogóle, tolerowało pożycie seksualne tylko w małżeństwie. To stanowisko przyjęło się w całym świecie chrześcijańskim, w którym p. była w powszechnej pogardzie i uchodziła za grzech. W Azji uprawiano ją powszechnie (Japonja, Chiny), u muzułmanów, mimo

pewnych zakazów religijnych, naogół tolerowano i nawet opiewano w poezji.

Pedersen, 1. Christiern, „ojciec literatury duńskiej", (ok. 1480—1554), kształcił się u humanistów paryskich, stronnik Chrystjana II., któremu towarzyszył na wygnaniu, później drukarz i pisarz w Malmö; tłumacz Pisma św. (1529, 1550), autor pism budujących, wybitny historyk.

2. Holger, językoznawca duński, * 1867, prof. filologji porównawczej w Kopenhadze, zajmował się specjalnie językiem celtyckim („Aspirationen i Irsk", 1897, także gramatyka porównawcza języków celt., 1909—13), problemem napisów runicznych z punktu widzenia badań nad jęz. celt. („Runernes oprindelse" 1924). Ogólnemi kwestjami z zakresu językoznawstwa zajmuje się w „Sprogvidenskaben i det nittende Aarhundrede" (1924), „Le groupement des dialectes indoeuropéens" (1925) i „Die indogermanisch-semitische Hypothese und die indogermanische Lautlehre" (1908).

Pedes (łac., l. pojed. pes), nogi. P. spurii, nogi członkonogów, nie służące do chodzenia.

Pedicularis palustris.

Pedicularis L. (g n i d o s z), roślina z rodziny Scrophulariaceae, o kwiatach żółtych lub czerwonych. W P o l s c e P. palustris L. (g. b ł o t n y), pospolity na całym obszarze, na glebach bagnistych, ma smak ostry, ma wywoływać zapalenie jelit, odwar używany dawniej przeciw wszom.

Pediculosis (łac.), ob. Wszawica.

Pediculus (łac.), wesz, ob. Wszy.

Pedigree (ang.), drzewo genealogiczne, tabela przodków, szereg przodków.

Pedipalpi (s p a w ę c z a k i), rząd członkonogów, należący do Arachnoidea. Mają głowę i tułów zlane w głowotułowie, 3 pary nóg chodowych, 1-sza zamieniona w głaszczki zakończone kleszczykowatym bezpazurowym członkiem. Na czole para oczek. Żyją w krajach tropikalnych. Z ważniejszych rodzajów należy wymienić: Phrynichus (Phrynus, s p a w ę k), Pelyphronus (o g o n i e c).

Pedites, starorzymscy żołnierze piechoty.

Pedjatrja, dział medycyny (ob.), zajmujący się chorobami i cierpieniami wieku dziecięcego. Tu należą przedewszystkiem t. zw. choroby dziecięce (ob.) poza tem wszystkie inne choroby, które mogą u dziecka wystąpić. Odrębność organizmu dziecięcego, tak pod względem objawów chorobowych, jak i reagowania na leki, wytworzyła konieczność powstania tej specjalności lekarskiej. P. jako odrębna nauka istnieje mniej więcej od r. 1870, wyłoniła się z medycyny wewnętrznej.

Pedjon, forma, występująca na kryształach, składająca się tylko z jednej ściany.

Pedogamja (greck.), zlanie się dwu jąder, powstałych uprzednio przez podział jednego macierzystego.

Pedogeneza, ob. Paedogenesis.

Pedologja (greck., pais, dziecko), nauka o dziecku, o jego cielesnym i duchowym rozwoju i wpływie wychowania na tenże rozwój.

Pedologja (greck.), nauka o glebie, gleboznawstwo.

Pedrell Felipe, kompozytor i muzykolog hiszpański, (1841—1922), nauczyciel konserwatorjum w Madrycie, napisał opery („Pireneje" 1902), kompozycje kościelne, pieśni, muzykę kameralną, kompozycje chóralne. Najdonioślejszem dziełem jego jest ogłoszenie monumentów dawnej muzyki kościelnej „Hispaniae schola musica sacra" (1894—98, 6 t.) i zbioru pieśni ludowych „Cancionero".

Pedro, imię kilku władców brazylijskich i portugalskich. B r a z y l j a. 1. Dom P. I. d'Alcántara, cesarz brazyl., (1798—1834), syn króla Jana VI. portugalskiego, 1816 książę Brazylji, 1821 wprowadził w imieniu ojca liberalną konstytucję i objął regencję, od 1822 cesarz, rządził w duchu konstytucyjnym, okazał się jednak niezdolnym do pojednania Brazylijczyków z Portugalczykami. Po śmierci ojca 1826 wstąpił na tron w Portugalji jako P. IV., nadał krajowi konstytucję i oddał rządy córce Marji i swemu bratu Miguelowi. Nieszczęśliwa ekspedycja do Argentyny spowodowała 1831 rewolucję w Brazylji. P. abdykował na rzecz syna, 1833—34 rządził Portugalją jako regent.

2. Dom P. II. d'Alcántara, syn poprz., (1825—1891), 1831 cesarz brazyl., 1840 uznany pełnoletnim, prowadził wojny z dyktatorem Rosas'em z Buenos Aires (1851—52), z Urugwajem (1854—55 i 1864—65), z Paragwajem (1865—70), 1889 zdetronizowany z powodu swego liberalizmu.

P o r t u g a l j a. 3. P. I., (1320—1367), został królem 1357, mieszał się w wojny pomiędzy Kastylją a Aragonją, otrzymał przydomek „sprawiedliwego", z powodu surowego wymiaru sprawiedliwości w stosunku do szlachty.

4. P. II., (1648—1706), od 1667 regent, narzędzie jezuitów, załagodził spór z Holandją o kompanję wschodnio-indyjską, 1683 po śmierci brata przybrał tytuł królewski, w wojnie o sukcesję hiszpańską stanął 1703 po stronie Austrji.

5. P. V. d'Alcántara, (1837—1861), od 1853 na tronie pod opieką ojca, rządził w duchu konstytucyjnym.

Pieniądze papierowe. (Banknoty ważniejszych państw).

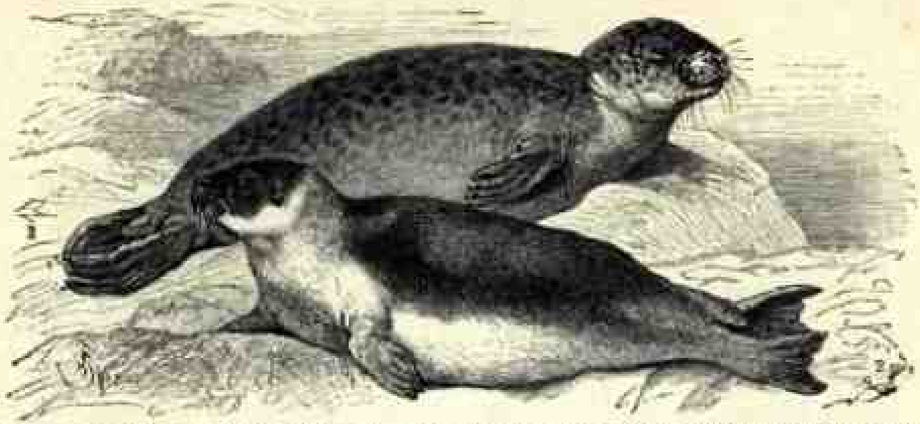

1. Pies morski (Phoca vitulina). 1/[illegible] nat. wielk. 2. Foka grenlandzka (Phoca groenlandica). 1/[illegible].

Uchatka grzywiasta (Eumetopias jubatus). 1/[illegible].

Foka kapturkowata (Cystophora cristata). 1/[illegible].

Pedro, 1. książę Coimbry, syn Jana I. Portugalskiego, (1392—1449), w l. 1438—48 rządził Portugalją w imieniu swego bratanka Alfonsa V., poróżniony z nim potem wskutek intryg politycznych, zginął w bitwie przeciw niemu. Jeden z najwybitniejszych pisarzy portug. XV. w., główne jego dzieło: „Da Virtuosa Benfeitoria" (rozprawa filozoficzna, naśladowana z Seneki), wyd. w r. 1910.

2. hrabia Barcelony, syn poprzedniego, (1423—1466), pisał głównie po kastylijsku: „Tragedia de la insigne Reyña doña Isabel" (1457, druk. 1899), „Poema del menosprezo del mundo", „Satyra de felice e infelice vida" (1455, druk. 1892).

Pedunculus (łac.), szypułka; pedunculatus, uszypułowany, pedunculi cerebri, szypułki mózgowe (ob. Mózg).

Peeblesshire (Tweeddale), hrabstwo w płd. Szkocji (Wka Brytanja) z 899 km² i 15.100 mieszk. Stolicą jest P e e b l e s.

Peekskill, miasto w stanie New York (Ameryka płn.), nad dolnym Hudsonem, z 15.868 mieszk. i fabr. maszyn.

Peel Robert, bryt. mąż stanu, (1788—1850), wszedł 1809 jako torys do Izby Gmin, 1812—18 był sekretarzem dla Irlandji, 1821—27 sekretarz stanu dla spraw wewnętrznych, stworzył policję londyńską, zwalczał emancypację katolików. 1827—28 był przywódcą opozycji, po śmierci Canninga znów minister spraw wewnętrznych, zdecydował się popierać równouprawnienie katolików, sprzeciwił się jednak reformie wyborczej. 1830 po obaleniu gabinetu przeszedł do opozycji, 1834—35 premjer i kanclerz skarbu. 1841 rozpoczęło się jego „wielkie ministerjum". 1846 postawił P. wniosek o zniesienie ceł ochronnych na zboże, co spowodowało rozłam w partji konserwatywnej. P. ustąpił z rządu, w oparciu o swych osobistych stronników („Peelitów") wprowadził wolny handel i dopomógł do emancypacji Żydów. Pamiętniki i wybór listów P. wydali Stanhope i Cardwell (1856—57, 2 t.), mowy ukazały się 1853 (4 t.).

Peele George, ang. pisarz dramat., bezpośredni poprzednik Szekspira, (ok. 1558—ok. 1597), autor: „The Arraignment of Paris" (druk. 1584), „The Battle of Alcazar" (1591), „Edward I." (1593), „The Old Wives' Tale" (1595) i „Love of King David and Fair Bethsabe" (druk. 1599, główne jego dzieło), nadto wierszy okolicznościowych. P. odznaczał się melodyjnością białego wiersza i wyobraźnią, ale słabo wiązał akcję. Wyd. zbior. 1838 i 1888.

Peelici, zwolennicy Roberta Peela (ob.), którzy 1846 po rozłamie w partji konserwatywnej i ustąpieniu Peela z prezesury gabinetu utworzyli w parlamencie odrębną grupę.

Peene, 1. Henryk van, architekt flamandzki XVII. w., powołany 1626 przez Zbaraskich do Polski, wybudował ich kaplicę przy kościele dominikanów w Krakowie, główne jednak jego prace miały mieć charakter fortyfikacyjny.

2. Hyppoliet Jan van, flamandzki pisarz dramatyczny, (1811—1864), autor zapomnianych dziś dramatów, któremi krzepił ruch flamandzki. Jego pieśń „De Vlaamsche Leeuw" stała się flamandzkim hymnem narodowym.

Peerage (ang.), godność parowska, ogół parów, ob. Parowie.

Peerdt Ernst te, malarz niemiecki, * 1852, uczeń akademij w Düsseldorfie, Monachjum i Berlinie, impresjonista, malował krajobrazy o romantycznym nastroju.

Peeters Bonaventura, niderlandzki pejzażysta i rytownik, (chrzcz. 1614—1652), jego krajobrazy wybrzeża i wzburzonego morza znajdują się w galerjach Antwerpji, Berlina, Drezna i Wiednia i i. — Bracia: Gillis P., (1612—1653) i Jan P. (chrzcz. 1624 — po 1677), byli również marynistami.

Pegamoid, namiastka skóry, tkanina lniana, powleczona warstwą złożoną z alkoholowego roztworu celuloidu, olceju rycynowego i barwnika. Na powierzchni wzorcowana.

Peganum L. (p o g a n e k), rodzaj z rodziny Zygophyllaceae, ma kwiaty duże i kulistą puszkę. P. harmala L., ze stepów Hiszpanji, płd. Rosji aż po Tybet, także w płn. Afryce; nasiona dostarczają h a r m a l i n y, używanej w niektórych okolicach do farbowania.

Pegaz.

Pegaz (łac., Pegasus), w greckim micie uskrzydlony rumak, który powstał z krwi Meduzy. Bellerophon (ob.) ujarzmił go i dokonał na nim swoich czynów; gdy wzbił się na nim pod niebiosa P. zrzucił go i poleciał sam na Olimp, gdzie nosił Zeusowi grzmoty i błyskawice. U późniejszych uchodził P. za rumaka bogini Eos lub Muz; za uderzeniem jego kopyta wytrysnęły źródła muz H i p p o k r e n e na Helikonie i P e i r e n e na zamku w Koryncie. Z poezją i poetami związany dopiero w nowszych czasach.

Pegaz (Pegasus), gwiazdozbiór nieba północnego.

Pegaz (Pegasus L.), ryba kostnoszkieletowa, pokryta łuskami kostnemi, pysk bezzębny. Nieliczne gatunki, jak np. P. natans C., 8—10 cm dług. w oceanie Indyjskim i Spokojnym.

Pegli, uzdrowisko klimatyczne nad morzem Liguryjskiem, 10 km na zach. od Genui (Włochy), należące od 1926 do Genui.

Pegmatolit, nazwa używana na określenie dużych skaleni, nie posiadających form własnych, występujących w granitach, sienitach i gnejsach.

Pegmatyt, skała żyłowa, odmiana granitu (ob.).

Pegnion (greck.), mały liryczny utwór, przeważnie żartobliwej treści.

Pegoud Alolphe Celestin, lotnik franc., * 1889, zginął 1915 w walce powietrznej pod Belfort, zrazu żołnierz w Marokku, został 1913 lotnikiem, poczynił pierwsze próby ze spadochronem z samolotu, wsławił się swoimi loopingami.

Pegu, stolica okręgu P. w Birmie (Indje ang.), z 18.769 mieszk., wspaniałą pagodą i wywozem ryżu. P. było przed 1757 stolicą królestwa Taleng i wielkiem miastem.

z **Peguilhan** Aimeric, trubadur prowensalski, ob. Prowensalska literatura.

Péguy Charles Pierre, pisarz franc., (1873—1914, [zginął na polu walki]), 1897 pod pseud. P. Deloire napisał: „De la Cité socialiste", wraz z Marcel Baudouin trylogję dramatyczną „Jeanne d'Arc"; od 1898 prowadził księgarnię socjalistyczną i występował za rewizją sprawy Dreyfusa; od 1900 jako samodzielny księgarz założył czasopismo „Cahiers de la Quinzaine", w którem drukował, obok własnych, utwory braci Tharaud, Bendy, G. Sorela i i. Autor głęboko religijnych utworów: „Le Mystère de la charité de Jeanne d'Arc" (1910), „Le Porche du Mystère de la deuxieme vertu" (1912), „Le Mystere des saints Innocents" (1912), „La Tapisserie de Sainte-Geneviève et de Jeanne d'Arc" (1913), „La Tapisserie de Notre-Dame" (1913); nadto „Notre Jeunesse" (1910), „Victor-Marie, comte Hugo" (1911), „L'Argent", ostre potępienie partyjnictwa i gieldziarstwa. Wyd. zbior. od r. 1916.

Pehlewân (persk.), w perskich podaniach bohaterskich: wojownik, bohater walk; obecnie na Wschodzie nazwa kuglarzy, którzy występują jako szermierze, zapaśnicy, linoskoczki i t. d.

Pehlewi (pahlawi, parthavi), język średnioperski (ob. Perski język), różni się od staroperskiego brakiem końcówek i wielu form verbum finitum, używany zwłaszcza w okresie rządów Sasanidów (III.—VII. w.). Pismo p., z którego się później rozwinęło pismo Awesty, jest pochodzenia aramejskiego; często spotyka się w tekście irańskim formy aramejskie (zw. huzwaresz). Próbami pisania p. czysto irańskiemi słowami jest pazend (pismo Awesty), i parsi (pismo arabskie). Literatura jest, z wyjątkiem napisów z czasów starszych Sasanidów, przeważnie zoroastryczno-teologiczna. Ostatnio znaleziono w Azji środk. urywki literatury manichejskiej w języku wolnym od naleciałości aramejskich.

Pehuelcze (Pehuelche, „wschodni"), niemal zupełnie wymarłe koczownicze plemię Araukanów w Andach i Pampasach argentyńskich.

Pei-hai (Pehai), ob. Pakhoi.

Peiching, ob. Pekin.

Peidl Gyula, polityk węg., * 1873, socjalista, 1919 był ministrem opieki społecznej, w sierpniu premjerem, od 1926 poseł do sejmu.

Peignoir (franc.), kobiecy strój ranny (właściwie narzutka do czesania).

Peiho, ob. Paiho.

Peine, miasto w Hanowerze (Niemcy), nad rz. Fuse, przy kolei: Brunświk—Hanower, z 17.111 mieszk., znacznym przemysłem i handlem.

Peintre-graveur (franc., „malarz-rytownik"), oznaczenie, używane przeważnie jako tytuł leksykonów rytowników (u Bartscha, Passavanta, Robert-Dumesnila, A. Andresena i in.), dosłownie oznacza malarzy, zajmujących się rytowaniem własnych kompozycyj.

Peiper Tadeusz, współczesny polski poeta i krytyk, jeden z najwybitniejszych przywódców nowych kierunków w sztuce, tak nazwanej przez niego „sztuki teraźniejszości", jako organ której wydawał i redagował w Krakowie w 1922—1927 czasopismo p. t. „Zwrotnica". Oddzielnie wydał „A" (1924, poezje), „Żywe linje" (1924, poezje), „Nowe usta" (1925, odczyt o poezji), „Szósta! Szósta!" (1926, utwór teatralny), „Raz" (1929, poezje), „Tędy" (1930, zbiór artykułów, dających w sumie wyraz nowego programu artystycznego, silnie związanego ze współczesną rzeczywistością życia).

Peirce Charles, płn.-ameryk. filozof, (1839—1914), jeden z głównych promotorów pragmatyzmu; jedyne kryterjum prawdy widział w użyteczności. Dzieła: Studies in Logic" (1883), „How to Make our Ideas Clear" (1878) i in.

Peire Cardinal, trubadur, mistrz moralnych „sirventés", (ok. 1150— prz. 1250), pozostawił około 70 utworów poetyckich, skierowanych głównie przeciw klerowi i arystokracji.

Peire Vidal, trubadur, (między 1175 a 1215), uczestniczył w trzeciej wyprawie krzyżowej aż do Cypru, gdzie zaślubił Greczynkę, z jego poezyj o nucie osobistej, mieszających wzniosłość ze sprawami powszedniemi, dochowało się 48 utworów (wyd. K. Bartsch, 1857).

Peireskia Plum. (pereskia), kaktus o dużych liściach i podobnych do róż kwiatach, rośnie w Meksyku. P. aculeata Plum., o kwiatach białych i kolczastych, smacznych owocach. Rodzaj ten służy do przeszczepiania innych kaktusów.

Peirol, trubadur prowensalski, ob. Prowensalska literatura.

Peirotes Jacques, polityk alzacki, * 1869, socjalista, od 1901 redaktor dziennika strassburskiego „Freie Presse", 1912—18 poseł do Reichstagu, od 1918 burmistrz Strassburga.

Peisandros, 1. grecki epik VI. w. prz. Chr., z Kameiros na Rodos, napisał „Herakleia". Fragmenty u Kinkel'a, Epicorum graecorum fragmenta (1877).

2. Demagog ateński z Acharne, wystąpił w 415, chcąc obalić Alcybjadesa, za przeprowadzeniem śledztwa w sprawie zbrodni zniszczenia posążków Hermesa. Przeszedłszy do oligarchji, chciał razem z Alcybjadesem przeprowadzić przewrót ustroju demokratycznego na wyspie Samos, 411 stworzył radę czterystu, po jej krótkiem istnieniu uciekł do Sparty.

3. Szwagier Agesilaosa, dowódca floty lacedemońskiej, zginął 394 prz. Chr. pod Knidos w walce z Kononem.

Peisistratos, ob. Pizystrat.

Peisker Jan, czeski historyk i socjolog, * 1851, profesor uniwersytetu w Gracu. Z prac ważniejsze: „Mistopisné studie" (1883), „Die Knechtschaft in Böhmen" (1890), „O slovanském pluhu" (1896), „O srbské zádruze" (1900), „Forschungen zur Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte d. Slawen" (1898).

Peitho, grecka bogini namowy, towarzyszka Afrodyty i Charytek.

Peixoto Floriano, brazylijski polityk, (1842—1895), jako generał oświadczył się 1889 za republiką, został ministrem skarbu i senatorem, 1891—94 prezydentem.

Pejpus (jez. Czudzkie, est. Peipsijärv), rybne jezioro na granicy Rosji i Estonji, połączone na płd.-wsch. z jez. Pskowskiem, ma 3.583 km², 143 km długie i 50 km szerokie, a do 18 m głębokie. Do jeziora uchodzi rz. Wielikaja (Wielka), Embach i Szelcza, zaś rz. Narwa (Narowa) odwadnia je do zatoki Fińskiej. Z wysp wymienić trzeba estońską Piiri i rosyjską Talabskij.

Pejritoos (łac. Pirithous), w greckim micie syn Zeusa i Dii, król Lapitów, pomógł Tezeuszowi w uprowadzeniu Heleny. Później chcąc uprowadzić Persefonę, udał się do podziemia, skąd już nie wrócił.

Pejus (łac.), w biologji najniższy stopień niedogodnych warunków życiowych.

Pejzaż (z franc.), krajobraz (ob.); pejzażowe malarstwo, ob. Krajobrazowe malarstwo.

Pekah, król izraelski, ok. 736—730 prz. Chr., zamordował swego poprzednika Pekahję, zawarł z królem Damaszku Resinem sojusz przeciw Asyryjczykom, pokonany przez nich, został zamordowany przez Hozeę.

Pekahja, król izraelski, ok. 737—736 prz. Chr., syn Menahema, zamordowany przez Pekaha (ob.).

Pekalongan, stolica prowincji P. na środk. Jawie (Indje holend.), z 60.686 mieszk., portem wywozowym.

Pekař Józef, historyk czeski, * 1870, prof. uniwersytetu w Pradze, członek akademij Umiejętności czeskiej i polskiej, jeden z najznakomitszych historyków czeskich, badał zwłaszcza epokę husytyzmu i wojny trzydziestoletniej.

Pekiang, rzeka w płd. Chinach, długa 300 km. Wypływa na przełęczy Czöling, a uchodzi pod Samszui z lewego brzegu do Sikiangu. Ważna droga handlowa między Kuangtung i Hunan.

Pekin (Peking, Peiching, od 1928 — Pepingi, aż do czerwca 1928 stolica Chin i okręgu Kingczou (24.000 km² z 4,014.619 mieszk.), leży w płn. kącie Wielkiej Równiny, 150 km od morza, między rz. Hunho i Paiho, pod 39° 45' szer. płn. i 116° 29' dług. wsch., a ma 1,181.400 mieszk. (w 1922 r.). P. składa się (jeszcze według planu z 1264) z miasta wewnętrznego tatarskiego) i zewnętrznego. Pierwsze tworzy czworobok (23,6 km²), otoczony wysokim (13 m) i szerokim (11 m) murem z 11 bramami, a wewnątrz pocięty szerokiemi ulicami, przy których stoją domy, otoczone zazwyczaj ogrodami. Tu znajduje się też dzielnica poselstw, banków i hoteli zagranicznych, obserwatorjum astronomiczne (od 1279), pałace, urzędy, świątynie (m. i. jezuicka katedra), misje kościelne, uniwersytet Jenking (od 1919), akademja medyczna (od 1912), a wreszcie stare cesarskie miasto (Kungczeng), otoczone 7 km długim, częściowo już zburzonym murem. Tutaj znajduje się pałac prezydenta, katolicka katedra, uniwersytet państwowy (od 1899) i muzeum państwowe. Otoczone murem „Czerwone" („zakazane") miasto z 4 bramami, z których, płd. prowadzi do dawnego pałacu cesarskiego. — Miasto zewnętrzne (chińskie), tworzy czworokąt z 5 bramami, zabudowany gęsto tylko w części płn. (sklepy, księgarnie), a poza tem zajęty przez ogrody, pola i świątynię nieba.

Przemysł posiada P. niewielki (porcelanowy, szklany, jedwabniczy, zapałczany, tytoniowy), podobnie i handel, który ogranicza się do zaopatrywania miasta i księgarstwa (również przez obcych kupców, mimo, że oficjalnie P. nie jest otwarty dla handlu zagranicznego). Kanał łączy P. z Tientsinem, koleje z Tientsinem, Hankou i Pautu. Poza wymienionemi 3 uczelniami posiada P. państwowy uniwersytet pedagogiczny (od 1908), uniwersytet Tsing Hua (od 1925), politechnikę (od 1903), akademję rolniczą, prywatny ang. uniwersytet Czauau Jang, uniwersytet Chiński (od 1912), amerykańską związk. akademję medyczną (od 1908), instytut meteorologiczny i geologiczny, ogród botaniczny i zoologiczny etc.

W okolicy miasta znajduje się szereg wspaniałych świątyń, klasztorów buddyjskich, pałaców i grobowców (m. i. cesarskich) oraz lotnisko (na płd.).

Miasto założone przez Kublaj Chana (w 1279), który przeniósł tu z Nankinu stolicę, przebudowane w 1401, a zniszczone trzęsieniami ziemi w 1662 i 1730, było w 1860 obsadzone przez Francuzów i Anglików, w 1900 zajęte przez Bokserów, a później (nie wyjmując „zakazanego miasta") znów wojska sprzymierzone, przyczem w czasie tego miasto silnie ucierpiało. W 1928 (w czerwcu) przeniesiono stolicę zpowrotem do Nankinu.

Pekin, miasto w stanie Illinois (Ameryka płn.), nad Illinois River, poniżej Peorii, z 12.086 mieszk. i fabr. maszyn.

Pektis, starogrecki instrument opatrzony strunami, podobny do harfy.

Pektorał (łac.), umieszczona na piersiach część pancerza lub zbroi konia; także złoty lub srebrny, wysadzany szlachetnemi kamieniami krzyż, zawierający relikwje, noszony od czasów Konstantyna W. przez cesarzy rzymskich, później przez biskupów.

Pekulat (łac. peculatus), w prawie rzymskiem sprzeniewierzenie publicznych pieniędzy, później wogóle sprzeniewierzenie.

Pektoza, p. Pektyny.

Pektyny, związki węglowodanowe, występujące w ścianach komórek roślinnych, głównie w owocach i korzeniach, przedewszystkiem w jabłkach, gruszkach, burakach; przy gotowaniu rozpuszczają się w wodzie i następnie galaretowacieją. W niedojrzałych owocach wystę-

pują pektozy, które w miarę dojrzewania przechodzą w p. P. są to ciała bezbarwne, bezwonne bez smaku, niekrystaliczne, w wodzie częściowo rozpuszczalne, częściowo nierozpuszczalne, tworzą często z wodą galaretę.

Peladan Joséphin (zwany „Sâr", jako domniemany potomek królów babilońskich), pisarz franc., (1859—1918), rzecznik Odrodzenia włoskiego, ale wierny katolicyzmowi, wraz z Barbey d'Aurevilly występował przeciw naturalizmowi, w cyklu powieściowym „L'Ethopée" głosił schyłek rasy łacińskiej. Jako „wielki mistrz" zainicjował ruch „różokrzyżowców", prowadząc go przeciw żydostwu i wolnomularstwu, a za kościołem katolickim i za Ryszardem Wagnerem. Powodzenie miały jego dramaty i wystawy sztuki („salons de la Rose-Croix" 1892—98). Pisma krytyczne „Décadence esthétique", „L'art ochlocratique" (1888), opis podróży wschodniej: „La Terre du Sphynx" (1898).

Pelagia, rodzaj, należący do Scyphozoa (ob.).

Pelagiczny (greck.), żyjący wolno w wodzie morskiej lub jeziornej. Przeciwieństwo: bentoniczny (ob. Benthos), litoralny lub neryczny. Por. Plankton i Morska flora i fauna.

Pelagijskie wyspy, wulkaniczna grupa wysp (Lampedusa, Linosa, Lampione) na płd. od Sycylji, należąca do prow. Girgenti (Włochy).

Pelagja, święte: 1. P., dziewica, męczenniczka ok. 306 w Antjochji.

2. P., Pokutnica, aktorka i tancerka z Antjochji, żyła po swojem nawróceniu (ok. 450) na górze Oliwnej.

3. J., męczenniczka za Dioklecjana.

Pelagjanizm, nauka, głoszona od 411 przez brytyjskiego mnicha Pelagjusza († po 429), pochodzącego ze Szkocji rzymskiego adwokata Celestjusza i biskupa Juljana z Eklanum, zaprzeczająca istnieniu grzechu pierworodnego i utrzymująca, że człowiek może osiągnąć zbawienie siłami czysto naturalnemi. Zwalczał p. głównie św. Augustyn. Sobór efeski 431 potępił p. Por. Semipelagjanizm.

Pelagjusz, święci, 1. P., diakon i męczennik, † 284 (?), patron Konstancji.

2. P., męczennik, † 925 w Cordobie.

3. mnich brytyjski, ob. Pelagjanizm.

Pelagjusz, dwaj papieże, P. I. 555, (konsekrowany 16 kwietnia 556) do 561, 536—545 poseł papieski w Konstantynopolu. — P. II., 579—590.

Pelagonisi (Kyra Panagia, staroż. Polyaigos), grecka wyspa w płn. Sporadach, z 24 km², 40 mieszk. i 2 klasztorami.

Pelagonius, autor łacińskiego lekospisu dla zwierząt („Ars veterinaria"), po 350 r. po Chr.

Pelagonja, ob. Macedonja.

Pelagosa, grupa skalistych wysp (P. grande i P. piccola) u wybrzeży Dalmacji, niezamieszkałych, a należących do Włoch.

Pelargonium Hérit. (pelargonja), roślina z rodziny Geraniaceae, o liściach okrągłych, zwykle pokrytych włoskami gruczołowemi, wydzielającemi olejki eteryczne, pochodzi z płd. Afryki, Syrji, Abisynji i Australji. Wiele gatunków hodowanych w ogrodach i mieszkaniach w licznych odmianach. Formą macierzystą pelargonij czerwono kwitnących („geranij") jest

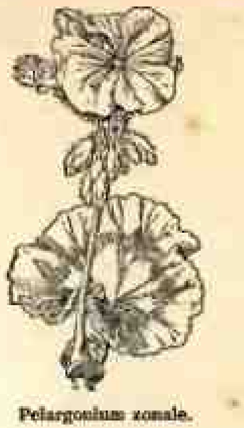

Pelargonium zonale.

P. inquinans Ait, podobnie jak P. zonale Willd. jest formą macierzystą wielu odmian ogrodowych różowo kwitnących. Dla otrzymywania wonnego olejku „geranjowego" hoduje się w płd. Francji, Hiszpanji i Algerze: P. odoratissimum Ait., P. roseum Willd. Formą macierzystą p. bluszczowych, o płożącym się pędzie, jest P. peltatum Ait. — P. sprowadzono do Europy około r. 1680.

Pelargonja, ob. Pelargonium.

Pelargonowy kwas (kw. nonylowy), powstaje przy utlenianiu kwasu ehidynowego. Tworzy ciecz oleistą, bezbarwną, woni kwasu masłowego. Jest składnikiem niektórych olejków eterycznych.

Pelasgiotis, kraina, ob. Tesalja.

Pelasgja, najstarsza (mityczna) nazwa Peloponezu, także Argos, Tesalji i Lesbos.

Pelasgowie, u Homera tesalski szczep koło Larisy. Później nazywali P. starożytni Grecy wypartych przez siebie pra- mieszkańców Grecji.

Pelcowizna, dzielnica Warszawy, obejmująca płn.-zach. część Pragi z dworcem kolejowym, przy drodze do Modlina i Jabłonny.

Pelczar Józef Sebastjan, biskup, (1842—1924), po studjach teologicznych w Przemyślu i w Rzymie profesor teologji pastoralnej i prawa kanonicznego w seminarjum duch. w Przemyślu, następnie profesor tych samych przedmiotów w Uniwersytecie Jagiell. w Krakowie, od 1899 biskup przemyski. Autor licznych prac naukowych i ascetycznych, pisanych z wielkim talentem, o charakterze raczej kompilacyjnym.

Pelczarski Władysław, rzeźbiarz polski, † 1891, stypendysta Wydziału krajowego, odznaczony w „Salonie" paryskim 1880 za grupę marmurową.

Pelé, ob. Mont Pelé.

Pêle-mêle (franc.), mieszanina, pstrokacizna, („piąte przez dziesiąte").

Pelecyphora Ehrenb., kaktus o ciele cylindrycznem, pokrytem brodawkami, ustawionemi na linjach spiralnych, kwiaty małe, liljowe. Pochodzi z Meksyku.

Peleryna (z franc.), narzutka sukienna, spadająca na ramiona, pierwotnie noszona przez pielgrzymów, obszyta muszlami; obecnie rodzaj płaszcza, narzuconego, bez rękawów.

Pelesz, królewski zamek górski obok Sinaia w Rumunji. Poniżej leży rezydencja letnia, zamek Peliszor.

Peleus, w greckim micie syn Eakosa, króla Eginy, pojął za żonę Antygonę, córkę tesalskiego króla Eurytiona, zabił go przypadkiem na łowach kalidońskich i schronił się w Jolkos u Akastosa. Żona tego, Astydameja, oczerniła go przed jego małżonką, która się powiesiła, i również przed Akastosem, który go chciał zabić. P. zgładził Akastosa oraz jego żonę, został królem Jolkos, potem poślubił nereidę Tetydę, z którą miał syna Achillesa; w czasie uczty weselnej, w której brali udział bogowie, Eris (ob.), jedyna niezaproszona, rzuciła złote jabłko między gości.

Pelew, wyspy, ob. Palau, wyspy.

Pelham Henry, polityk brytyjski, (1696—1754), od 1717 w Izbie Gmin, zwolennik Walpole'a, wystąpił 1733 jako obrońca jego polityki finansowej, od 1744 do śmierci piastował urząd premjera i kanclerza skarbu.

Pelias, w greckim micie syn Posejdona, brat Neleusa (ob.), wywalczył sobie panowanie w Jolkos i posłał Jazona do Kolchidy po złote runo. Po jego powrocie namówiła Medea córki P., aby go celem odmłodzenia poćwiartowały i ugotowały; jego syn Akastos urządził słynne igrzyska pogrzebowe.

Pelida, „syn Peleusa", przydomek Achillesa.

Pelignowie, wojowniczy szczep w Samnium, pochodzenia sabelskiego; głównem ich miastem było Corsinium w dzisiejszych Abruzzach.

Pelikan Wacław, lekarz polski, (ok. 1780—1873), pierwotnie adjunkt akademji petersburskiej, mianowany został w r. 1817 profesorem chirurgji na uniwersytecie wileńskim, w r. 1820 objął także katedrę anatomji; 1833 w Petersburgu wydał wiele prac naukowych i podręcznik: „Myologja czyli nauka o muskułach ciała ludzkiego".

Pelikany (Pelecanidae), rodzina ptaków, należąca do rzędu rudlonogich (Steganopodes), żyją w krajach tropikalnych i subtropikalnych. Są to duże zwierzęta o ciele wydłużonem, głowie małej, osadzonej na długiej szyi, dziób długi, prosty i szeroki, od strony dolnej opatrzony w fałd skórny, tworzący rodzaj worka. Skrzydła duże i szerokie, ogon mały, nogi opatrzone błoną pływną. P. baba (P. onocrotalus L.), długości 1,5 m, biało-różowy, prócz brunatnych lotek, przód piersi żółty. Nieco większy p. kędzierzawy (P. crispus Bruch), ma kędzierzawe pióra na karku i potylicy, zalatuje do Polski bardzo rzadko. P. baba żyje w płd. Europie, płn. Afryce i płd. Azji, p. kędzierżawy nad morzem Czarnem, w środk. i płd Azji oraz w płn. Afryce. P. żyją stadami po 400—600 sztuk, dobrze pływają i latają, żywią się rybami. Od najdawniejszych czasów p. uchodzą za symbol miłości rodzicielskiej, gdyż rzekomo karmią młode własną krwią, w rzeczywistości krew ta pochodzi z wyrzuconych z worka ryb.

Pelikat (z łac. pellex lub pelex, nałożnica), konkubinat.

Pelion (obecnie Plessidi), wapienny łańcuch górski pokryty lasem liściastym w star. Tesalji na półwyspie Magnezja, 1620 m wysoki, uchodził za siedzibę centaura Chejrona. Znany jest mit, że giganci zrzucili Ossę (ob.) na P., aby zdobyć niebo.

Peliosis (greck.), plamica, p. rheumatica, plamica gośćcowa (ob. Plamice).

Pélissier Aimable Jean, generał franc., (1794—1864), brał 1830 udział w zdobyciu Algeru, gdzie został 1839 szefem sztabu generalnego, od 1851 stronnik Napoleona III., 1855 dowódca armji, oblegającej Sebastopol, po którego zdobyciu został marszałkiem Francji. 1858—59 poseł w Londynie, od 1860 namiestnik Algeru.

Pelity, klastyczne lub semiklastyczne skały, często uwarstwowane, składające się z pylastych cząstek, jak łupki iłaste i t. d. Pelityczna struktura, tyle co struktura szlamowa.

Pella, nomarchja w Macedonji (Grecja) z 3.336 km i 118.049 mieszk. Stolicą jest Edessa.

Pella, 1. miasto w star. Macedonji, od Filipa II. rezydencja, miejsce urodzenia jego i Aleksandra W., posiadało m. i. zamek z malowidłami ściennemi Zeuksisa i słynne cenotafjum Eurypidesa; za panowania Rzymian była P. głównem miastem trzeciego okręgu macedońskiego. Ruiny obok Janica.

2. miasto w Palestynie, na wsch. od Jordanu, należące do dekapolis w Perei, przed zburzeniem Jerozolimy było miejscem schronienia tamtejszych chrześcijan. Dzisiaj Fahil.

Pella y Forgas José, historyk hiszp., (1852—1918), założył 1870 klub „La Jove Catalunya" dla poparcia ruchu katalońskiego, zredagował i wręczył 1885 Alfonsowi XII. zażalenia katalońskie. Dzieła: „Las cortes catalanas" (1876), „Los Fueros de Catalunya" (1878), „Historia de Ampurdán" (1883), „Llibertats y antich govern de Catalunya" (1905), „Código civil de Cataluña" (1916—19, 4 t.), „La crisis del catalanisme" (1906).

Pellagra (łac. pellisagra), rumień lombardzki (maidismus, włosk. mal rosso), choroba, występująca u ludów, odżywiających się kukurydzą (Włochy, Hiszpanja, Rumunja, płd. Ameryka). Dotyka osoby dorosłe, przeważnie kobiety, zaczyna się przygnębieniem, osłabieniem, zaczerwienieniem i obrzękiem tych części skóry, które wystawione są na działanie promieni słonecznych, także u mężczyzn na worku mosznowym. Wkońcu może przyjść do objawów ze strony systemu nerwowego, jak: zboczeń w uczuciu, obrzęków troficznych, zaniku mięśni, porażeń, zaniku odruchów i do zupełnego ogłupienia. Przyczyny, wywołujące p. nie są jeszcze dokładnie poznane. Istnieją dwie teorje etjologji p.: 1) teorja zakaźna i 2) teorja, która stawia p. w rzędzie t. zw. awitaminoz (ta teorja zmodyfikowana jest jeszcze poglądem, który dodaje do niej t. zw. czynnik fotodynamiczny). — Leczenie: mieszane pożywienie, mięso, świeże jarzyny.

Pellé Maurice, franc. generał, (1863—1924), był 1913—14 szefem sztabu generalnego w Marokku, w wojnie światowej walczył 1917 pod Soissons, 1918 pod Noyon, 1919 kierownik komisji wojskowej w Czechosłowacji, 1919—20 do-

wódca armji czeskiej, 1920—21 wysoki komisarz w Syrji.

Pellegrini Carlos, polityk argentyński, (ok. 1848—1906), 1873 deputowany, 1886 wiceprezydent, następnie prezydent republiki, 1892 minister wojny, 1895 senator.

Pellegrino, malarz i architekt włoski, ob. Tibaldi.

Pellestrina, wydmowa wyspa między Wenecją i Chioggią (Włochy), 12 km długa, do 300 m szeroka. Osada P. (3.843 mieszk.) należy do Wenecji.

Pelletan, 1. Pierre Clément Eugène, franc. polityk i literat, (1813—1884), krytyk, założył 1848 wraz z Lamartinem „Bien public", zwalczał Drugie Cesarstwo, był 1863—76 deputowanym, 1870—71 ministrem, od 1876 senatorem, nap.: „La loi du progrès" (1857), „Les droits de l'homme" (1858), „Décadence de la monarchie française" (1860) i in.

2. Camille, syn poprz., (1846—1915), publicysta, 1881—1912 radykalny deputowany, 1902—1905 minister marynarki, od 1912 senator.

Pelletier d'Oisy, współczesny francuski pilot dalekodystansowy; najbardziej znanym jego lotem, jest wykonany w r. 1924 lot: Paryż—Tokio przez Indochiny.

Pellia Raddi (pleszanka), wątrobowiec o płaskiej, na brzegu podniesionej pleszze. P. epiphylla Dill., na mokrych skałach, drogach leśnych.

Pellicanus Konrad, reformator szwajcarski, (1478—1556), franciszkanin, przyłączył się do reformacji 1519, został profesorem w Bazylei 1523, 1527 w Zurychu; pisał komentarze biblijne.

Pellico Silvio, pisarz włoski, (1789—1854), zdobył powodzenie tragedjami w rodzaju Alfieriego („Francesca da Rimini", 1818), 1818 wraz z innymi patrjotami założył „Conciliatore", czasopismo, głoszące odrodzenie Włoch i przygotowujące romantyzm włoski, zawieszone przez Austrjaków 1820; równocześnie P. jako karbonarjusz został uwięziony, 1821 skazany na śmierć, ułaskawiony na piętnastoletnie kazamaty w Spielbergu, wypuszczony na wolność w r. 1830. Okropne doznania więzienne opisał w „Le mie prigioni" (1833; ostatni przekład pol. Natalji D. Strzelbickiej, 1924), pamiętniku słynnym w całej Europie. Pisał opowiadania, poezje i „Discorso dei doveri degli uomini" (1834). Liczne wydania zbiorowe, jednotomowe 1886, „Epistolario" (1856), „Lettere alla donna gentile" (1901), „Prose e tragedie scelte" (1898).

Pellicula, p. Pierwotniaki.

Pelliot Paul, franc. sinolog i badacz Azji środk., * 1878, 1901 prof. Ecole Française d'Extrême Orient w Hanoi (1901), podróżował 1906—1909 po Azji środk.; 1911 został profesorem w Collège de France, napisał: „Les Grottes de Touenhouang" (1920), „La mission P. en Asie centrale" (1923 nn.) i in.

Pellis (łac.), skóra, futro.

Pellissier Georges, franc. historyk literatury, (1852—1918), napisał: „Le mouvement littéraire au XIX. s." (1889, dzieło nagrodzone przez Akademję), „Traité de versification française" (1882), „Etudes de littérature contemporaine" (1898—1901), „Etudes de littérature et de morale contemporaine" (1905), opracował „Anthologie des prosateurs français contemporains" (1910—13, 3 t.) i i.

Pelloux Luigi, generał włoski, (1839—1924), brał udział w wojnach 1859—60, 1866 i przy zajmowaniu Rzymu 1870; był kilkakrotnie ministrem wojny.

Pellucida (łac., zona p.), jasna, przejrzysta obwódka naokoło jaja ssaków.

Pelly River, rzeka na terytorjum Yukon (Kanada), 800 km długa. Wypływa z gór Skalistych i łączy się pod Fort Selkirk z rz. Lewes w Yukon.

Pelmatozoa, ob. Liljowce.

Pelobatidae (huczki), rodzina żab. Najważniejszy przedstawiciel Pelobates fuscus Laur (huczek ziemny), 7 cm długości, grzbiet szarobronzowo-żółty, z ciemniejszemi plamami, środkowy pas jaśniejszy, czerwonawy. Spotykany w całej Polsce. Prowadzi życie nocne, dzień przepędza zagrzebany w ziemi.

Pelokonit, minerał, odmiana psylomelanu, zawierająca miedź, występuje w niebieskawo-czarnych skupieniach w Chile (Remedinos).

Pelopidas, wódz tebański, przyjaciel Epaminondasa, z znakomitego rodu, jako jeden z siedmiu uwolnił swe rodzinne miasto od Spartan 379, i zwyciężył ich 375 przy pomocy zorganizowanego przez siebie świętego hufca pod Tegyrą i 371 z Epaminondasem pod Leuktrami, dowodził od 369 w walce przeciw Tessalom i Macedończykom. Zginął pod Kynoskefalai (364), walcząc przeciw Aleksandrowi z Pherae. Jego żywot opisali Cornelius Nepos i Plutarch.

Pelopidzi, potomkowie Pelopsa (ob.).

Peloponeska wojna, została spowodowana przez wzajemną zazdrość i walkę o hegemonję między demokratycznemi Atenami i jej związkiem morskim a arystokratyczną Spartą. Bezpośrednim powodem tej wojny (431—404 przed Chr.) był konflikt koryncko-korcyrejski, w który wmieszały się Ateny i Sparta. Pierwszy okres, zwany wojną archidamijską (431—421) znamionują najazdy armji lądowej spartańskiej na Attykę i niszczenie wybrzeży Peloponezu przez Ateńczyków. Wtedy w Atenach wybuchła straszna zaraza, której uległ i Perykles. Wojnę prowadzono z okrucieństwem (ukaranie Lesbos przez Ateny, zniszczenie Platejów przez Spartan). W 425 r. zdobyli Ateńczycy pod Demostenesem Pylos i Sfakterję, za Kleona (ob.) odrzucili pokojowe propozycje Sparty, w 424 ponieśli klęskę pod Delion, 422 pod Amfipolis, gdzie zginął Kleon i wódz spartański, Brazydas. Wreszcie w 421 doszło do pokoju, zwanego pokojem Nikjasza (ob.). — Za sprawą jednak młodego Alcybjadesa (ob.) podjęli Ateńczycy znowu kroki wojenne (zwycięstwo Sparty pod Mantineą, 418). Głównie też za jego sprawą wysłali na Sycylję przeciw Syrakuzom znaczną flotę i armję pod dowództwem jego, Nikjasza i Lamachosa (415—413), lecz po odwołaniu Alcybjadesa wzięła wyprawa ateńska nieszczęśliwy obrót i zakończyła się zupełną klęską floty i armji lądowej. — Z wiosną 413 rozpoczęła Sparta znowu wojnę lądową; za radą Alcybjadesa, który przeszedł na stronę Sparty, obsadziła ona Dekeleję, 20 km na płn. od Aten, i opanowała tem samem całą Attykę, a główne źródło dochodów Aten, kopalnia srebra w Laurion, została unieruchomiona. Podczas tej wojny dekelejskiej (413—404) zapewniła sobie Sparta pomoc pieniężną Persji. W Atenach walki partyjne doprowadziły 411 do oligarchji „czterystu", która wnet upadła. Kiedy Alcybjades, znowu na czele armji ateńskiej, zadał Sparcie kilka klęsk (411—410), prosiła ta ostatnia o pokój, jednak ateńska demokracja, której przewodniczył Kleofon, propozycję odrzuciła. Tymczasem nowy wódz spartański, Lizander, pokonał 407 na morzu pod Notion Alcybjadesa, który został skazany na wygnanie. Wprawdzie Ateńczycy odnieśli zwycięstwo morskie pod Arginuzami (406), lecz w bitwie pod Aigospotamoi (405) ulegli Lizandrowi. Spartanie po odcięciu dowozu żywności do Aten zdobyli je i nałożyli ciężkie warunki pokoju; zniszczono długie mury, rozwiązano ateński związek morski i t. d. Wojnę peloponeską opisuje aż do 407 r. Tucydydes, koniec od 411 r. Ksenofont w swej „Hellenika".

Peloponez (greck. Peloponnesos; Morea), półwysep w płd. Grecji, połączony z resztą kraju przesmykiem (Istmus) Korynckim, ma 22.500 km². Środek kraju zajmuje wyżyna Arkadji, przecięta pasmami górskiemi, opadająca ku nizinom Argolidy, Sparty, Mesenji i Elidy. Większe miasta: Patras, Korynt, Pyrgos, Kalamata, Nauplia, Argos i Trypolis. Na wyżynach i w górach trudni się ludność chowem bydła; na nizinach zaś uprawą roli, wina i oliwy oraz owoców południowych, ryżu, fig i drzew morwowych.

P. nazwany tak od mitycznego Pelopsa odegrał doniosłą rolę w historji Grecji (ob.), później należał do cesarstwa rzymskiego, po 750 został obsadzony przez Słowian. Od XIII. w. nazywano go także Moreą.

Pelops, w greckim micie syn Tantala, jako dziecko został przez swego ojca poćwiartowany i podany podczas uczty bogom, którzy go jednak przywrócili do życia. Gdy dorósł udał się P. do Pizy w Elidzie i ubiegał się o rękę Hippodamji, córki króla Ojnomaosa, który dotąd wszystkich jej zalotników przeszywał ztyłu włócznią podczas wyścigów na rydwanach. Przy pomocy uskrzydlonego rumaka Posejdona lub przez zdradę woźnicy Ojnomaosa, Myrtilosa, odniósł P. zwycięstwo i uzyskał wraz z narzeczoną władzę nad Pizą. Gdy Myrtilos zażądał nagrody, strącił go P. do morza; odtąd spoczęła klątwa na domu P. (Pelopidów). Później nabył P. tak duże obszary w płd. Grecji, że tu od niego została nazwana Peloponezem.

Peloryczność (z greck. „pelor", potwór), występowanie promienistego kwiatka na miejscu grzbietowego, obserwowane często u Delphinium, Nigella, Viola, Tropaeoleum; u Digitalis purpurea często kwiatek szczytowy staje się promienistym.

Pelotas, miasto w stanie Rio Grande do Sul (Brazylja), nad rz. São Gonçalo, z 65.769 mieszk., przemysłem i handlem.

Pelouze Théophile Jules, chemik francuski, (1807—1867), od r. 1833 profesor chemji w École polytechnique, następnie w Collège de France w Paryżu. Pracował głównie w zakresie chemji organicznej; w r. 1846 założył w swojem laboratorjum szkołę, w której wykształcił cały szereg wybitnych później chemików zarówno teoretyków, jak i praktyków. Napisał m. i.: „Traité de chimie générale".

Pelplin, miasto w pow. Tczew (woj. pomorskie), nad rz. Wierzycą, przy kolei: Tczew—Laskowice, z 3.860 mieszk., cukrownią, młynem elektr., fabr. mebli i handlem. Znaczenie swe zawdzięcza P. (do niedawna wieś) temu, że jest od 1821 stolicą diecezji chełmińskiej, obejmującej polskie Pomorze. Katedrą został piękny, ostrołukowy kościół cysterów, którzy w 1274—1823 mieli tu swój klasztor, fundację książąt pomorskich.

Peltasta, u starożytnych Greków lekko zbrojny, z małą płaską tarczą (pelte).

Peltiera zjawisko, p. Termoelektryczność.

Peltigera Willd. (pawężnica), skórzasty porost o okrągłych, czerwonych apotecjach, występujących na brzegu plechy. Występuje na całej kuli ziemskiej wśród mchów. P. canina Hoffm. używana dawniej jako lek przeciw ukąszeniom wściekłych psów.

Peluszka (paluszka, groch piaskowy, groch szary), odmiana grochu polnego (Pisum arvense L.), o kwiatach motylkowatych barwy amarantowo-fioletowej, nasionach kulistych, szarych, ciemniej nakrapianych. Wysiewana w mieszance z owsem, żytem lub jęczmieniem (sama wylega), daje obfitą i bogatą w białko paszę zieloną lub siano. (Por. Nawozy i nawożenie, Pastewnych roślin uprawa).

Pelvis, w pojęciu anatomicznem: miednica (ob.); p. renalis, miedniczka nerkowa (ob. Nerki).

Pelvoux, grupa górska w Alpach Delfinackich, między dolinami Drac i Romanche, pokryta dużemi lodowcami. Szczyt Barre des Ecrins ma 4.103 m, a Mont P. 3.954 m.

Pelwimetr, miednicomierz, ob. Miednica.

Pelesz Juljan, biskup gr.-kat., (1843—1896), studjował teologję w Wiedniu, gdzie się doktoryzował, wyświęcony na księdza w Przemyślu, pracował jako katecheta we Lwowie, jako profesor teologji pastor. w Przemyślu, przeniósł się do Lwowa, gdzie pracował naukowo (wydał wtedy „Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart" 2 t.), 1885 biskup stanisławowski, od 1891 przeniesiony do Przemyśla na stolicę grecko-katolicką.

Pełka, 1. biskup krakowski, († 1207), herbu Lis, brat Mikołaja, wojewody krakowskiego, od 1186 na stolicy krakowskiej, jeden z wybitnych przedstawicieli możnowładztwa, odegrał ważną rolę polityczną jako stronnik Kazimierza Sprawiedliwego, następnie opiekun i doradca Leszka Białego.

2. P., synowiec poprz., arcybiskup gnieźnieński, († 1258), obrany arcybiskupem 1232, wzniósł szereg kościołów, stworzył nowe fundacje, w obronie interesów Kościoła obłożył klątwą Konrada Mazowieckiego i Bolesława Łysego.

Pełna obręcz gumowa, zwana masywem dla kół wozów, do niedawna miała duże zastosowanie w samochodach ciężarowych.

Pełne koło jest przeciwieństwem koła drążonego (ob. Tryby).

Pełnia księżyca, ob. Księżyc.

Pełnoletność osiąga się wedle polskiego prawa z ukończeniem 21 roku życia. Małoletni może być uznany za pełnoletniego po ukończeniu 18 roku życia, jeżeli go ojciec zgodnie z jego wolą za zezwoleniem sądu wyraźnie uzna za pełnoletniego (venia aetatis). Również sąd opiekuńczy może małoletniego, z jego przyzwoleniem, uznać za pełnoletniego. Z p. łączy ustawa szereg praw i uprawnień, które małoletniemu nie przysługują. Por. Wiek.

Pełnomocnictwo, umowa, przez którą ktoś przyjmuje zleconą sobie czynność w imieniu drugiego do załatwienia. Osoby, ustanowione publicznie do załatwiania pewnych czynności, obowiązane są oświadczyć bezzwłocznie i wyraźnie dającemu zlecenie, czy je przyjmują, czy nie. Pełnomocnik obowiązany jest załatwić czynność stosownie do zlecenia mocodawcy i tylko wyjątkowo może przekroczyć granice upoważnienia. Obowiązany jest dalej przedłożyć mocodawcy rachunki, odnoszące się do interesu i wydać mu wszelkie pożytki, z czynności tej wynikające. Mocodawca obowiązany jest zwrócić pełnomocnikowi wszystkie konieczne lub pożyteczne wydatki, dać mu odpowiednią zaliczkę i wynagrodzić wszelką szkodę. P. gaśnie przez odwołanie, wypowiedzenie, śmierć, konkurs, ukończenie interesu i t. d. Do niektórych czynności konieczne jest p. szczególne (np. p. procesowe). Rozróżnia się p. darme i odpłatne, ustne i pisemne, ogólne i szczególne, ograniczone i nieograniczone.

Pełnomocnik, osoba, która przyjęła zleconą sobie czynność do załatwienia w imieniu drugiego. Ob. Pełnomocnictwo.

Pełnomocny minister, p. Poseł.

Pełnożaglowiec, jest to trzy- do pięciomasztowy żaglowiec, który posiada maszty pełnoożaglone.

Pełtew, lewoboczny dopływ Bugu, powstaje w obrębie Lwowa z kilku małych strug; na terenie miasta koryto jej jest zasklepione. W dalszym ciągu płynie rzeka naogół bagnistą doliną i po 70 km długim biegu uchodzi do Bugu pod Buskiem.

Pemba (Dżesiret el-Chofera, el-Hutera), koralowa wyspa w grupie Zanzybarskiej, na wsch. wybrzeżu Afryki z 980 km² i 88.601 mieszk. i uprawą goździków (20.000 ha). Należy do Anglji.

Pembaur Joseph, kompozytor niem., (1848—1923), dyrygent w Innsbrucku, pisał chóry, pieśni, kompozycje fortepianowe i operę „Zigeunerliebe" (1898).

Pemberton Max, pisarz ang., * 1863, autor licznych powieści, np. „The garden of Swords" (1899), „Pro Patria" (1901) i i.

Pembroke, miasto w Pembrokeshire, w płd. Walji (Wka Brytanja), nad zatoką Milford Haven, z 15.472 mieszk., ruinami zamku z XI. w. i portem.

Pembroke, ang. tytuł hrabiowski, związany pierwotnie z godnością i władzą sądowniczą palatyna, w XII.—XIX. w. nadawany różnym rodzinom. Henryk VIII. wyniósł 1532 Annę Boleyn do godności markizy P.

Pembrokeshire, hrabstwo przybrzeżne w płd. Walji z 1.590 km² i 91.978 mieszk. Stolicą jest Haverfordwest.

Pemmikan, potrawa Indjan, przyrządzona ze suszonego na słońcu i ubitego na krucho mięsa bawołów lub łosiów, utłuczonego potem ze suchemi burakami; daje się przechowywać w skórzanych workach przez całe lata i stanowi ważny prowiant dla wypraw podbiegunowych.

Pempflinger Markus, saski hrabia w Siedmiogrodzie, † 1537, zwolennik Habsburgów, przywódca Sasów w walce z Janem Zápolyą.

Pemphigus, ob. Pęcherzyca.

Pen, 1. (ang.), pióro, pióro do pisania (z łac. penna); 2. (celt., starogall. pennos), głowa, góra, często w nazwach miejscowości, jak Penrith, Apeniny i t. p.

Peña (hiszp.), skała. Występuje często w nazwach górskich.

Penarth, miasto w Glamorganshire, w Szkocji (Wka Brytanja), nad Cardiff Bay, z 17.104 mieszk. i portem.

Peñas de Europa, ob. Kantabryjskie góry.

Penaty, rzymskie bóstwa opiekuńcze, strzegące spiżarni (łac. penus), bóstwa domowe, czczone obok Westy i Lar (ob. Lary) przy ognisku domowem. Także państwo miało swoje p., które czuwały nad jego dobrobytem; przedstawiano je jako Dioskurów, miał je przywieźć Eneasz z Troi. Już wcześnie p. równoznaczne z domem, ojczyzną.

Pence (ang.), liczba mnoga od penny.

Penck Albrecht, niemiecki geograf, (* 1858), profesor uniwersytetu w Wiedniu (od 1885) i w Berlinie (od 1906), dyrektor Instytutu Geogr. (do 1926) i Muzeum Oceanograficznego (do 1921) w Berlinie, autor szeregu doskonałych prac z zakresu glacjologji, klimatologji, geografji ogólnej i fizycznej, m. i. „Morphologie der Erdoberfläche" (1894), „Die Alpen im Eiszeitalter" (z Brücknerem, 1901—06) i i. Od 1886 wydaje „Geographische Abhandlungen".

P. E. N. Club, międzynarodowe zrzeszenie literatów (P. = poets, E. = editors, essayists, N. = novelists), założone w r. 1922 w Londynie przez Mrs. Dawson Scott, z celem wzajemnego zbliżenia osobistego między pisarzami różnych krajów. W Polsce ideą Pen-Clubu zajął się najpierw Żeromski, obecnie prezesem oddziału polskiego jest Ferdynand Goetel, wiceprezesem Juljusz Kaden-Bandrowski. Organ: „Bulletin de la Fédération Internationale des Pen Clubs" (kwartalnik wyd. w Paryżu). Corocznie odbywają się zjazdy międzynarodowe (1930 w Warszawie).

Pencz Georg, niem. malarz i miedziorytnik, (ok. 1500—1550), pozostawał pod wpływem Dürera, którego był prawdopodobnie pomocnikiem. Dzieła jego, przeważnie portrety, znajdują się w galerjach Berlina, Drezna, Wiednia, Florencji i i. Sztychy (126), pokrewne manierze Behamów, wykazują wpływ renesansu włoskiego.

Pend d'Oreille, plemię Indjan w Idaho (ob.), od którego otrzymało swą nazwę jezioro P. (Kalispelum 337 km²).

Penda, król Mercji, † 654 albo 655, wstąpił na tron ok. 626, za jego rządów syn jego Peada wprowadził do kraju chrześcijaństwo.

Pendant (franc.), odpowiednik, przedmiot, stanowiący dopełnienie symetryczne; dzieło sztuki, odpowiadające drugiemu takiemuż dziełu pod względem formy i treści.

Pende (persk. Pendżdeh), oaza w Turkmenistanie w okręgu Merw, nad rz. Murgab, zamieszkała przez Saryków. Główna osada Tachtabazar (Pende) ma wraz z okręgiem 19.795 mieszk. W 1885 pobili tu Rosjanie pod Komarowem Afgańczyków.

Pendentywy (z franc.), żagielki, trójkąty sferyczne, tworzące przejście od kwadratowej lub poligonalnej podbudowy do okrągłej podstawy kopuły.

Pendzel, ob. Pędzel.

Pendżab (Pandżab, ang. Punjab, „Pięciorzecze"), prowincja w Indjach ang., graniczy z Kaszmirem, Płn.Zach. Prowincją, Beludżystanem, Radżputaną, Zjednoczonemi Prowincjami i Tybetem, a ma 258.591 km² i 20.685.024 mieszk., przeważnie mahometan. Do tego dochodzą 34 lenne państewka (Bahawalpur, Bilaspur, Czamba, Faridkot, Dżind, Kapurtala i i.) z 95.979 km² i 4.416.036 mieszk., przeważnie Hindusów. Za wyjątkiem górzystych obszarów na wsch., płn. i zach. pograniczu (Himalaje, góry Arawali i Sulejman) jest P. równiną aluwjalną, odwadnianą przez Indus i 5 jego głównych dopływów (Czinab z Dżilam i Rawi oraz Satledż z Bias) oraz dopływy Dżamny. Klimat jest na nizinach kontynentalny i suchy (poniżej 500 mm), tak że 59% ziemi uprawnej musi być sztucznie nawadniane.

Ludność trudni się głównie (w 60%) rolnictwem, które dzięki sztucznemu nawadnianiu rozwija się świetnie. Uprawia się głównie zboża, zwłaszcza pszenicę, a poza tem oliwki, ryż, bawełnę i trzcinę cukrową. Lasy zajmują 11.319 km². Również chów bydła jest dobrze rozwinięty. Bogactwa mineralne (sól, saletra, węgiel, złoto, żelazo, miedź) nie są dostatecznie eksploatowane. Dobrze rozwinięty jest przemysł domowy (wyroby bawełniane). Głównemi ośrodkami handlu są: Lahor, Amritsar i Multan. Wywozi się głównie pszenicę, bawełnę, sól i metale. W komunikacji dużą rolę odgrywają rzeki i kanały. Gubernator mieszka w Lahor, a w lecie w Simla. Kraj dzieli się na 5 dywizyj: Ambala, Dżalandar, Lahor, Rawalpindi i Multan. W Lahor znajduje się uniwersytet. Szkolnictwo robi szybkie postępy, mimo to w 1921 r. było tu blisko 20 milj. analfabetów.

Dzieje. P. ulegał kilkakrotnie podbojom, idącym z zach., zaczynając od Aleksandra Wielkiego. Po 1500 r. opanowali kraj Sikhowie. Od 1799 był Lahor stolicą P. za rządów Randżit Singa, „lwa P.". Po jego śmierci toczył P. wojnę z Anglikami, aż w 1848 dostał się pod ich panowanie.

Penedo, miasto w stanie Alagoas (Brazylja), nieopodal ujścia rz. Św. Franciszka, z 17.238 mieszk. i handlem.

Peneios, 1. (dziś Salamvrias), główna rzeka Tessalji, długa 200 km, wypływa z gór Pindos, przecina dolinę Tempe i uchodzi do morza Egejskiego, 2. rzeka w Elidzie, dziś Gastuniotiko.

Penelopa, w greckich podaniach żona Odyseusza (ob.), matka Telemacha. Podczas wędrówki swego męża napastowana przez zalotników, znalazła wybieg przez tkanie i potajemne rozpruwanie szaty pogrzebowej swego teścia, aż do powrotu Odyseusza.

Peneplena (ang. Peneplain), ob. Prawierównia.

Penetracja (z łac.), przenikanie, wgłębianie się. P. też Przenikanie pokojowe.

Penetralia (łac.), wnętrze domu, zwłaszcza świątyni; miejsce, w którem umieszczano trumny na pogrzebach książąt i t. p.

Pénétration pacifique (franc.), ob. Przenikanie pokojowe.

Penfield Samuel Lewis, płn.-ameryk. mineralog, (1856—1906), od 1888 prof. w Newhaven, autor „Contributions to Mineralogy and Petrography" (1911) i in.

Penfieldyt, minerał, składem chemicznym zbliżony do matlokitu, $2\,PbCl_2 \cdot PbO$, tworzy słupkowate, heksagonalne kryształy o połysku djamentowym.

Penge, przedmieście Londynu (na płd. od metropolji) z 26.284 mieszk. i pałacem kryształowym.

Pengö, jednostka waluty węgierskiej, od 1926 = 100 fillér = ok. 1,55 zł.

Penia, grecka personifikacja ubóstwa, uchodziła za wynalazczynię sztuk i rzemiosła.

Pénicaud, sławna rodzina emaljerów francuskich w Limoges, najbardziej znani: Léonard (Nardon), (ok. 1470—1539); Jean P. starszy, znany z prac w początku XV. w.; Jean P. młodszy, pracujący w latach 1531—1542 i Jean P. trzeci, najznakomitszy wśród nich; malował głównie grisaille (ob.). Ob. Emalja malarska.

Penicillium Lk. (pędzlak), grzyb, należący do Euascomycetes, posiada kulisty owocnik i jednokomórkowe spory. P. glaucum Lk., forma konidjalna szeroko rozprzestrzeniona, częsta jako sinawe naloty na chlebie, konfiturach i t. d. Rozgałęziona grzybnia posiada pędzlowato rozgałęzione strzępki, na końcu których tworzą się paciorkowate rzędy drobniutkich zarodników (konidja).

Penin, minerał, p. Chloryt.

Peninsular and Oriental Steam Navigation Company (P. and O. Company), towarzystwo okrętowe w Londynie, utrzymuje stałą komunikację okrętową z wybrzeżami morza Śródziemnego, Indjami i Azją Wsch., rozporządzało (w 1928 r.) 60-ciu okrętami o 580.000 t. r. btto.

Penińskie Alpy, pasmo Alp Zach., między grupą Wkiego Św. Bernarda, Dora Baltea, Toce, Simplonem i doliną Rodanu. Dzieli się na grupę: Arolla na zach. (Weisshorn 4.512 m, Matterhorn 4.505 m) i Monte Rosa na wsch. (do 4.638 m).

Penińskie góry (ang. Pennine Chain), rozległa grupa górska w płn. Anglji, między górami Cheviot na płn. i Midlandem na płd., złożona z szeregu płaskich wzniesień (Cross Fell, 893 m)

zbudowanych ze skał karbońskich. Obfitują w pokłady węgla.

Penis (łac.), członek męski, ob. Prącie.

Penitencja, ob. Poenitentia.

Penitencjały (łac. Libri Poenitentiales, księgi pokutne), księgi, zawierające szczegółowe pouczenia, jakiej należy się poddać pokucie za grzech i w jaki sposób ją wykonać. Rodzaj przewodników dla pragnących poddać się pokucie. Były one bardzo liczne w Anglji i Francji. Najsłynniejszy z nich jest t. zw. Penitencjał Teodora z Canterbury z VII. w.

Penitencjarny system polega na organizowaniu więziennictwa w sposób, umożliwiający poprawę przestępców, przez wywoływanie u nich skruchy.

Penitencjarz, kapłan (zazwyczaj kanonik) przy kościele katedralnym, posiadający władzę rozgrzeszania w zastępstwie biskupa. P e n i t e n c j a r j a a p o s t o l s k a w Watykanie, z kardynałem na czele (p. w i e l k i), rozstrzyga zawiłe sprawy sumienia.

Penitent (łac.), pokutnik; spowiadający się.

Penn, 1. William, admirał bryt., († 1670), walczył 1651—53 przeciw Holendrom, 1654 zdobył Jamaikę, autor pierwszych wskazówek taktycznych dla floty.

2. William, syn poprz., założyciel Pensylwanji, (1644—1718), kwakier, odziedziczył po ojcu pretensje do państwa w wysokości 16.000 £, otrzymał ich tytułem terytorjum na zachodnim brzegu Delaware z nieograniczonemi niemal prawami zwierzchności (Pensylwanja, ob.). 1683 założył Filadelfję, 1684 wrócił do Anglji, odprzedał 1712 swe prawa własności co do Pensylwanji koronie i żył odtąd na ustroniu. „Collected Works" (wśród nich traktat o wiecznym pokoju) i autobiografja ukazały się 1726, 2 t.

Penna (łac.), pióro.

Penna Affonso A. Moreira, polityk brazyl., (1847—1909), za rządów Dom Pedra II. minister wojny, sprawiedliwości, wkońcu handlu, za republiki przewodniczący komisji do opracowania nowej konstytucji, 1893 prezydent banku państwowego, 1902 wiceprezydent, 1906 prezydent, zasłużony około uporządkowania finansów i wewnętrznych stosunków państwa.

Pennalizm (nowo-łac.), zwyczaj tyranizowania młodszych studentów przez starszych, rozwinięty zwłaszcza w XVII. w., ślady utrzymały się w korporacjach akademickich. Istnieje nadal w szkołach angielskich. Por. Fagging-System.

Penne (staroż. Pinno), miasto w prow. Pescara (Włochy), z 10.471 mieszk., romańską katedrą i szeregiem innych zabytkowych budowli oraz fabr. skór i kapeluszy słomkowych.

Pennell Joseph, grafik płn.-ameryk. (1858—1926), samouk, później (1884) pod wpływem Whistlera. Czerpał motywy z topografji i życia wielkich miast, z warsztatów wielkiego przemysłu. Główne dzieła: serje z Filadelfji (1883), z Włoch (1883—7), Londynu (1893, 1903, 1912, 3 serje), Nowego Jorku (2 s., 1908), Górnego Śląska i najsławniejsza z Toledo. Wydał dzieło p. t. „Lithography and Lithographers" (1900).

Penni (l. mn. Pennie), od 1860 finlandzka jednostka monetarna = $^{1}/_{100}$ marki finl. Por. Finlandja.

Penni Gianfrancesco, malarz włoski, (ok. 1488—1528), uczeń Rafaela, wykonywał jego szkice wraz z Giuliem Romanem, np. „Chrzest Konstantyna" (Watykan) i freski „Amor i Psyche" (Farnesina).

Pennińskie góry (Pennine Chaine), ob. Penińskie góry.

Pennisetum Pers. (r o z p l e n i c a), trawa, rosnąca w zwrotnikowej i podzwrotnik. Afryce. P. americanum L. (p r o s o m u r z y ń s k i e) dochodzi 1—2 m wys., trawa jednoroczna, niewiadomego pochodzenia, hodowana w Afryce środk., Arabji i Indjach wsch. jako zboże i zielona pasza, używana także do pędzenia piwa. Owoce są jadalne. P. benthami Steud. dochodzi kilku m wysokości, pokrywa rozległe przestrzenie Afryki zach. P. latifolium Spr. hodowana jako roślina ozdobna.

Pennsylvania, ob. Pensylwanja.

Penny (l. mn. Pence, skróc. d. [= denarius]), moneta brytyjska = $^{1}/_{12}$ szylinga = $^{1}/_{240}$ £ (funta szterlingów). Bita dawniej w państwach anglosaskich ze srebra, obecnie w Anglji z bronzu, podobnie jak halfpenny = ½ p. i farthing = ¼ p. Istnieją też monety srebrne po 3 albo 6 p.

Penobscot (P. River), rzeka w stanie Maine (Ameryka płn.), długa 480 km. Wypływa na pograniczu Kanady, tworzy szereg jezior i uchodzi do z a t o k i P. (Atlantyk).

Peñon de Vélez de la Gomera, jedna z hiszp. presidios. (ob.).

Pensacola, miasto nadmorskie w zach. Florydzie (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad z a t o k ą P., z 25.305 mieszk., doskonałym portem, odlewniami żelaza i znacznym handlem (zwłaszcza rybnym).

Penshurst-Place, zamek (z XIV. w.) w ang. hrabstwie Kent, koło Tonbridge, z galerją obrazów.

Pensja (łac., pensio, „płacenie"), zapłata za utrzymanie (pensjonarjusza); stąd p e n s j o n a t, zakład mieszkalny z utrzymaniem, przeważnie na dłuższy pobyt. Przez p. rozumie się także emeryturę, pobory urzędnika i t. p. P. też Emerytura.

Pensjonarz, ten, kto pobiera emeryturę lub pensję z łaski.

Pensjonowanie, przeniesienie urzędników w stan spoczynku, z prawem do emerytury (ob.).

Pensum (łac. „odważone"), pierwotnie pewna odważona ilość wełny, którą w Rzymie musiały niewolnice uprząść w przeciągu jednego dnia; potem w znaczeniu ogólnem: zadana, przydzielona praca, zwłaszcza zadanie szkolne.

Pensyjne ubezpieczenie polega na tem, że osoby zatrudnione u innych osób fizycznych lub prawnych w charakterze pracowników umysłowych (urzędników pryw.), podlegają obowiązkowi ubezpieczenia. W P o l s c e obowiązuje Rozp. Prez. Rzeczp. z dnia 24 listopada 1927 o ubezpieczeniu pracowników umysłowych (Dz. U. R. P. 106), które normuje ubezpieczenie pracowników umysłowych 1) na wypadek braku pracy, 2) na wypadek niezdolności do wykonywania zawodu, 3) na starość i 4) na wypadek śmierci.

Pensylwanja („kraj lesisty Penna"), jeden z 13 pierwotnych stanów Unji Płn.-ameryk., pod względem znaczenia oraz liczby ludności pierwszy po Nowym Jorku, z 116.872 km² pow. i 9.854.000 mieszk. Na płn. zach. dotyka P. jeziora Erie a przy ujściu rzeki Delaware ma dostęp do oceanu Atlantyckiego. P. obejmuje 3 różne krainy fizjograficzne: 1) niską krainę pagórkowatą na wsch., 2) w środku góry Appalachy, przecięte dolinami rzek Susquehanna i Delaware, pokryte na wielkich przestrzeniach pralasem oraz 3) rozległą, żyzną i pełną bogactw górniczych wyżynę Cumberland, położoną na zach. od Appalachów. Największemi r z e k a m i są: Delaware, Susquehanna i Ohio z Alleghany. K l i m a t cechują znaczne amplitudy temperatury (Filadelfja: średn. temp. roku 12°, lipca 24,3°, stycznia 0,1°, opadów rocznie 996 mm).

Liczba l u d n o ś c i w P. wzrosła z 434.373 w 1790 do 9.854.000 (84 na km²) w 1928, Polaków żyje w P. ok. 375.000. Jest to drugie z rzędu skupienie emigracji polskiej po stanie Illinois. Do najbardziej rozpowszechnionych należą wyznania rzym. kat., metodyst. i luter. Główne uniwersytety znajdują się w Filadelfji (Philadelphia) i Pittsburgu. W życiu gospodarczem St. Zjedn. zajmuje P. jedno z czołowych miejsc. U p r a w a z i e m i dostarcza kukurydzy, owsa, pszenicy, ziemniaków, tytoniu oraz owoców. Kwitnie również h o d o w l a, głównie bydła rogatego. W g ó r n i c t w i e przoduje P. innym stanom, posiadając olej skalny, gaz ziemny, rudy żelaza i węgiel. Zagłębie węglowe (bogate w pokłady antracytu) pokrywa prawie połowę powierzchni stanu a wydajność jego wynosi ponad 50% prod. St. Zjedn. P. jest największym producentem żelaza i stali na świecie. Potężny p r z e m y s ł, zatrudniający 1.5 milj. robotników rozwinął się w wielu gałęziach (hutnictwo, odlewnie metal., fabryki maszyn, drzewny, skórzany, tekstylny, szklany i t. d.). Ruch h a n d l o w y kieruje się głównie na Filadelfję i jezioro Erie. W 1925 było w P. 27.701 km kolei żel. P. dzieli się na 67 counties a do Kongresu wybiera 2 senatorów i 36 deputowanych. Stolicą stanu jest H a r r i s b u r g.

D z i e j e. P., zasiedlana przez Szwedów i Holendrów od 1627, przeszła pod panowanie Anglji 1664. W 1681 cały obszar między Maryland a Delaware otrzymał Wiljam Penn (ob. Penn 2), który położył wielkie zasługi dla rozwoju kraju. P. od 1712 ang. kolonja koronna, odegrała wybitną rolę w czasie wojny niepodległościowej.

Pensylwański system, p. Więziennictwo.

Pent..., penta... (greck.), pięć, pięcio...

Pentaclethra Benth., drzewo z rodziny Mimosaceae, rośnie w Ameryce i Afryce. P. macrophylla Benth. z zach. Afryki dostarcza oleistych nasion, które tubylcy przerabiają na t. zw. c h l e b d i k a, prócz tego otrzymuje się z nich olej używany do fabrykacji mydeł.

Pentacrinus, rodzaj, należący do liljowców (ob.).

Pentada (z greck.), okres 5-dniowy, używany w meteorologji przy obserwowaniu różnych zjawisk. Rok dzieli się na 73 p. Okres 5-letni nazywa się w meteorologji l u s t r u m.

Pentadactylia (greck.), występowanie 5 palców na odnóżach przednich i tylnych u kręgowców.

Pentadesma Sabine (p o m a ś l a), rodzaj, należący do Guttiferae. Jedyny gatunek P. butyraceum Don., z zach. Afryki, nasiona dostarczają tubylcom jadalnego tłuszczu.

Pentaedr (greck.), nazwa używana dawniej w krystalografji na określenie słupa trójbocznego.

Pentaglikozy, tyle co pentozy (ob.).

Pentagon (greck.), pięciobok.

Pentagondodekaedr, dwunastościan pentagonalny, postać krystalograficzna otoczona 12 przystającemi pięciokątami; ze względu na występowanie w tej postaci pirytu p. nosi również nazwę p i r y t o e d r u.

Pentagram.

Pentagram, znak magiczny używany w starożytności i średniowieczu jako symbol tajemnicy, powodzenia, wszechświata, zdrowia, jak również i tajnych stowarzyszeń; miał on zastosowanie i w magji, jako ochrona przeciwko złym siłom.

Pentangulum (greck.-łac.), pięciobok, pięciokąt; także tyle co pentagram (ob.).

Pentagynus (greck.), kwiaty o 5 słupkach, stąd Pentagynia, rząd w Lineuszowskim systemie roślin.

Pentamerone, tytuł słynnego zbioru baśni neapolitańskich (ob. Basile Giambattista), które autor opowiada w ciągu pięciu dni.

Pentametr (greck.), pozornie pięciostopowy (daktyliczny) wiersz, właściwie podwojony penthemimeres (ob.) lub hemiepes:

— ⏑⏑ — ⏑⏑ — ‖ — ⏑⏑ — ⏑⏑ —

Pentandrus (greck.), kwiaty o pięciu pręcikach, stąd Pentandria, piąta klasa Lineuszowskiego systemu roślin.

Pentany C_5H_{12}, trzy izomeryczne węglowodory parafinowe, występujące w ropach naftowych.

Pentapolis (greck., „pięć miast"), od czasu Ptolemeuszów nazwa północnego greckiego obszaru Cyrenaiki (ob.); także określenie pięciu największych miast filistyńskich.

Pentarchja (greck., „rządy pięciu"), określenie systemu mocarstw europejskich 1815—60 (W. Brytanja, Francja, Rosja, Austrja i Prusy).

Pentas (pentada, greck.), w ilości pięciu, okres pięcioletni.

Pentastemon Mitchell (Pentstemon L'Hérit., Pentastemum, w ą s a t k a), roślina z rodziny Scrophulariaceae, byliny lub krzewinki o dużych, żywo zabarwionych kwiatach, owocem puszka. Rosną w płn. Ameryce i płn.-wsch. Azji. Wiele odmian hoduje się jako ozdobne, np. P. cobaea Nutt., P. laevigatus Sol. i in.

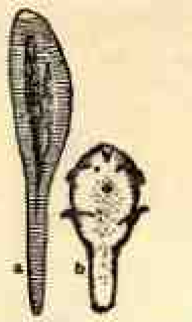

Linguatula serrata. b larwa.

Pentastomidae (Pentastomida, Linguatulida, wrzęchowate), podobne do robaków zwierzęta, pasorzytujące wewnątrz zwierząt ciepłokrwistych i gadów, pajęczaki (ob.), o stanowisku systematycznem niepewnem. Na stronie brzusznej posiadają otwór ustny, obok którego dwa wgłębienia, z utworami hakowatemi. Należy tutaj Linguatula serrata Fröhlich, Pentastomum taenioides R. (wrzęch tasiemcowaty), samiec wielkości 2—3 cm, samica 7—13 cm; przeźroczysty lub białawo-żółtawy, żyje w nosie i jamach czołowych psa, wilka, lisa, konia, czasami także człowieka. Larwy przechodzą swój rozwój w żołądku królika lub zająca, drążąc do wątroby i mięśni, skąd wraz ze zjedzonem mięsem dostają się do organizmu psa lub innego żywiciela, by tutaj już samodzielnie powędrować do jamy nosowej. W stadjum młodocianem mogą spowodować nawet śmierć, pasorzyty dojrzałe wywołują tylko chorobę.

Pentateuch (Pięcioksiąg Mojżesza), u Żydów Tora, wspólna nazwa pierwszych pięciu ksiąg Starego Testamentu. I. Genesis (Księga Rodzajów) zawiera dzieje Stworzenia świata i dzieje Żydów od Abrahama do śmierci Józefa. II. Exodus (Ks. Wyjścia) zawiera opis wydarzeń, które spowodowały wyjście z Egiptu, t. j. prześladowanie przez Faraona, dzieje Mojżesza, wędrówkę przez pustynię, przejście przez morze Czerwone, Zawarcie Przymierza, ogłoszenie Przykazań i budowę Przybytku. III. Leviticus (Ks. Kapłańska), zawiera liczne przepisy co do odprawiania ofiary, święcenia kapłanów, obchodzenie uroczystych świąt i różne inne zarządzenia życia religijnego i społecznego. Z dziejów izraelskich zawiera tylko wyświęcenia Aarona i ukaranie bluźniercy Salomitha. IV. Numeri (Ks. Liczb), opisuje podróż z góry Synai do pobliża Ziemi obiecanej. V. Deuteronomium (Ks. Powtórzonego Prawa), czyli opis powtórnego ogłoszenia Prawa. Śmierć i pogrzeb Mojżesza. — Por. Izraelicka literatura.

Pentatlon, ob. Pięciobój.

Pentatonika, skala muzyczna, złożona z pięciu całych tonów, np. c. d. e. g. a. c., a więc pozbawiona półtonu, p. bezpółtonowa, anhemitoniczna; skala taka jest podstawą melodyj ludów pierwotnych. Dzisiaj jeszcze w muzyce ludów na wysokim poziomie stojących występują ślady pentatonicznych melodyj, m. i. w naszych melodjach góralskich na Podhalu.

Pentekontaitia (greck.), okres 50-ciu lat w starożytnej historji Grecji, między wojnami perskiemi a wojną peloponeską, 480—431 prz. Chr.

Pentekotera, starogrecki 25-wiosłowy okręt wojenny.

Pentekoste (greck.), Zielone świątki.

Pentelikon (dziś Mendeli), góry w Attyce, na płn.-wsch. od Aten (Grecja), wysokie do 1.110 m, słynne w staroż. z łomów marmuru. Z P. wypływa rz. Kefizos.

Pentery (z greck., łac., quinquereme, „pięciowiosłowiec"), wielkie okręty wojenne starożytności: 5 rzędów wioseł, ok. 300 wioślarzy, ok. 300 tonn wyporności.

Umierająca Pentesilea.

Pentesilea, w greckim micie córka Aresa, królowa Amazonek, zginęła pod Troją z rąk Achillesa, który się zakochał w umierającej; w późniejszych opowiadaniach sam ginie z jej ręki.

Penteus, bajeczny król Teb, za sprzeciwienie się kultowi Dionizosa został przez swą matkę Agaue i jej siostry w szale bachicznym rozszarpany. Podanie to udramatyzował Eurypides w tragedji „Bachantki" (Przekład J. Kasprowicza, Kraków 1910).

Penthemimeres (greck.), każde następujące po piątej półstopie przecięcie wiersza, szczególnie przy wierszach daktylicznych (ob. Heksametr) i jambicznych; potem człon wiersza, obcięty przez p., podobnie jak i tego rodzaju miara wierszowa (daktyliczna: hemiepes:

— ◡◡ — ◡◡ —).

Penther Daniel, malarz polski, (1837—1887), studja odbył we Lwowie, Wiedniu i Monachjum. Malował portrety, wśród których najważniejsze są autoportret i portret Karola Libelta. Przebywał stale w Wiedniu, gdzie był od r. 1881 kustoszem galerji Akademji sztuk pięknych i cenionym restauratorem obrazów. Przeważna ilość dzieł P. znajduje się w Wiedniu.

Penthièvre, dawne hrabstwo bretońskie, 1569 księstwo; Ludwik XIV. nadał je 1697 swemu najmłodszemu synowi, hr. Tuluży. Syn tegoż Louis Jean de Bourbon, ks. P., (1725—1793), był najbogatszym człowiekiem Francji. Wskutek małżeństwa jego córki Marji Luizy z ks. Filipem Orleańskim („Egalité"), dobra jego przeszły na dom Orleański.

Pentland Firth, cieśnina między wyspami Orkney i Szkocją, długa 23 km, szer. 11,5—14,5 km.

Pentland Hills, pasmo górskie w płd. Szkocji (Wka Brytanja), między górną Clyde i Edynburgiem, wys. do 579 m (Scald Law), zbudowane ze skał paleozoicznych.

Pentozany, polisacharydy wyższe, ulegające pod wpływem rozcieńczonych kwasów hydrolizie, przyczem rozkładają się na pentozy.

Pentozurja (z greck.), oddawanie pentoz z moczem, niewinne zaburzenie przemiany materji. Często zamieniana jest z prawdziwą chorobą cukrową. Występuje szczególnie u morfinistów.

Pentozy (pentaglikozy), monosacharydy, o wzorze ogólnym $C_5H_{10}O_5$. Do najważniejszych p. należą: arabinoza, ksyloza, riboza i liksoza. P. ogrzane z kwasem solnym przechodzą łatwiej niż heksozy w furfurol.

Pentri, samnicki szczep w środkowej Italji.

Pentstemon, p. Pentastemon.

Pentyty, alkohole pięcioatomowe, odpowiadające wzorowi $C_5H_{12}O_5$. Należą tu: arabit, ksylit, ramnit i adonit. W przyrodzie występuje tylko ostatni. Pozostałe otrzymuje się syntetycznie przez redukcję odpowiednich pentoz.

Penumbra (nowołac.), półcień przy plamach słonecznych.

Penuti, szczep Indjan kalifornijskich, obejmuje plem. Maidu, Miwok, Wintun i in. Są zbieraczami (zwłaszcza żołędzi) i myśliwymi. Obok rodów patrjarchalnych istnieją u nich endogamiczne związki wiejskie.

Penwityt, minerał, wodny krzemian manganu o składzie $MnSiO_3 . 2H_2O$, tworzący bezkształtne skupienia barwy czerwonawo-brunatnej z rodonitem w Penwith (Kornwalja).

Penza, stolica gubernji w Rosji środk., przy ujściu rzeki P. do Sury, przy kolei: Syzrań—Wiaźma, z 91.151 mieszk., muzeum, przemysłem drzewnym i znacznym handlem. Została założona w XVII. w. Gubernja P. ma 40.249 km² i 2.207.668 mieszk., obejmuje zaś żyzne obszary (4.565.000 ha użytków, z tego 63% ról i 18% lasów) na dziale wodnym Wołgi i Donu. Wśród ludności znajduje się 12% Mordwinów i 4% Tatarów.

Penzance, miasto w Kornwalji (Anglja), nad Mounts Bay z 12.087 mieszk., portem handlowym i rybackim.

P. e. o., professor extraordinarius, nadzwyczajny profesor.

Peon, używana w peanach czterogłoskowa stopa wierszowa z jedną długą na 1. lub 4. miejscu (◡◡◡— albo —◡◡◡).

Peonowie, tracko-macedoński lud nad górnym Wardarem i nad Strumą, podbity przez Filipa i Aleksandra W.

People Act, angielska ustawa wyborcza z r. 1918, nadała Anglikom bez różnicy płci powszechne prawo wyborcze, niezależne od cenzusu majątkowego.

Peoria, miasto w stanie Illinois (Ameryka płn.), nad Illinois River z 78.731 mieszk., politechniką i przemysłem maszynowym.

Pepe Guglielmo, generał neapolit., (1783—1855), służył w armji republiki partenopejskiej i francuskiej, 1815 został generałem-porucznikiem, brał udział w spiskach karbonarjuszów, 1820 stanął na czele powstania w Neapolu, 1821 dowodził przeciw Austrjakom, pobity pod Rieti uciekł zagranicę, 1848 dowódca korpusu neapolitańskiego, który miał walczyć po stronie Sardynji przeciw Austrjakom, kierował obroną Wenecji. Autor dzieł historyczno-politycznych i wojskowych.

Peperomia Ruiz. et Pav. (pieprznica), zioła z rodziny Piperaceae, liście mięsiste, kwiaty zebrane w grona, rosną w krajach tropikalnych, głównie w Ameryce płd. Niektóre aromatyczne odmiany mają w Ameryce zastosowanie jako herbata, inne używane w lecznictwie lub, jak P. inaequalifolia Ruiz. et Pav. do żucia. Wiele gatunków hoduje się w szklarniach europ. jako ozdobne.

Pepi, skrócone imię Józef, Józefina.

Pepin, ob. Pipin.

Peping, nowa nazwa Pekinu.

Peplos, starogrecka długa, obszerna szata niewieścia, przeważnie wełniana (ob. tabl. Kostjumy I., 3). Matrony z rodów szlachetnych często składały wspaniale tkane p. w ofierze boginiom.

Peplowski Edward, polityk pol., * 1880, ukończył Instytut Technologiczny w Petersburgu, następnie oddał się działalności politycznej w Królestwie, gdzie należał do założycieli Narodowego Związku Robotniczego, 1907 wybrany został do Dumy, 1908 aresztowany za działalność patrjotyczną, musiał emigrować do Czech. 1919—21 minister opieki społecznej, 1921—26 nacz. dyrektor Państw. zakładów górniczych i hutniczych, 1928 senator.

Peplowski-Schnür Stanisław, publicysta polski, (1859—1900), studja prawnicze we Lwowie, początkowo urzędnik, później poświęcił się dziennikarstwu. Oddzielnie ogłosił: „Teatr polski we Lwowie" (1790—1881), „Teatr Bogusławskiego", „Kościuszkowskie czasy" (1895), „Polacy i Węgrzy..." (1896), „Galiciana 1778—1812", „Z tajnego archiwum", „Mowy Leszka Dunina Borkowskiego 1867—1887", „Pamiętniki generała Szymanowskiego", „Jeszcze Polska nie zginęła..." (1897), „Z papierów po Fredrze" (1900) i in.

Pepromene (greck.), bogini przeznaczenia, doli.

Pepsis (greck.), trawienie.

Pepsyna, zaczyn (ferment), znajdujący się w soku żołądkowym; w stanie suchym przedstawia się jako proszek bezpostaciowy, prawie biały, mało hygroskopijny. Jest składnikiem wielu leków, używanych w chorobach żołądka.

Peptony, powstające obok albumoz (ob.) wytwory hydrolizy białek, wywołanej działaniem enzymów proteolitycznych (pepsyna, trypsyna) lub też rozcieńczonych kwasów mineralnych. Dają czerwoną reakcję biuretową; od albumoz różnią się tem, iż nie dają się z roztworów wysolić, ani też nie strącają się od kwasu azotowego. Pod względem własności fizycznych i chemicznych podobne są do syntetycznie otrzymanych peptydów (ob. niżej). Są to ciała bezpostaciowe, b. łatwo rozpuszczalne w wodzie, częściowo w 96% alkoholu. Z tlenkami metali tworzą związki, z których kilka znalazło zastosowanie w lecznictwie (związki żelaza, rtęci i i.).

Peptydy, jeden z produktów hydrolizy białek (pod wpływem enzymów proteolitycznych lub też rozcieńczonych kwasów mineralnych), które ulegają rozkładowi według schematu: białka ⟶ albumozy ⟶ peptony ⟶ peptydy ⟶ aminokwasy. Syntetycznie otrzymał p. E. Fischer; wykazał on, że aminokwasy mogą się łączyć z wydzieleniem wody i w ten sposób tworzyć związki

złożone z dwu lub więcej cząsteczek tego samego lub różnych aminokwasów. Otrzymał w ten sposób t. zw. dwu, trój..., polipeptydy, czyli ogólnie p., z których wyższe zbliżały się co do własności do peptonów. Najwyższy z otrzymanych dotychczas p. składa się z ośmnastu cząsteczek aminokwasowych.

Peptyzacja, ob. Koloidy.

Pepys Samuel, pisarz ang., (1633—1703), autor wartościowego pod względem historyczno-kulturalnym i wybornego w swej szczerości pamiętnika („Diary") z l. 1660—1669, wyd. druk. 1825; najlepsze wyd. kryt. Wheatley'a, 1893—99, 9 t.

Per anum (p e r r e c t u m, łac.), przez odbytnicę; określenie, używane w medycynie przy stosowaniu środków (np. czopki, lewatywy) lub przy badaniu przez odbyt.

Per anno (łac.), na rok, rocznie.

per appunto (włosk., franc. par appoint; appoint lub appunto = moneta zdawkowa, służąca do uzupełnienia wypłat) t r a s o w a ć, dokonać wyrównania reszty dłużnej pretensji przez wystawienie weksla. — A p p o i n t s zwą się także odcinki obligacji, opiewające na okrągłe kwoty, np. 100, 500, 1000 fr.

Per aspera ad astra (łac.), „poprzez uciążliwe (drogi) ku gwiazdom", t. zn. poprzez walkę do zwycięstwa; motto często spotykane.

Per capita (łac.), wedle głów.

per cassa (włosk.), za gotówkę.

per contante (włosk.), za gotówkę, za zapłatą gotówką.

per conto (włosk.), na rachunek.

Per diem (łac.), na dzień, dziennie.

Per Dio! (włosk.), „na Boga!".

Per exemplum (łac., skr. p. e.), naprzykład.

per fas (łac.), prawą (uczciwą) drogą; przeciw.: p e r n e f a s; stąd per fas et nefas: na wszelki (dozwolony lub niedozwolony) sposób.

per mandatarium (łac.), przez upełnomocnionego, uprawnionego, plenipotenta.

per nefas (łac.), ob. Per fas.

per pedes (łac.), pieszo, p. p. apostolorum, pieszo (podróżować), jak apostołowie.

per saldo (włosk.), do wyrównania jako reszta.

Per se (łac.), przez siebie, dla siebie samego, samorzutnie.

per stirpe (łac., „wedle pokoleń"), wyrażenie oznaczające dziedziczenie wedle pokoleń (przeciwstawienie: w e d l e g ł ó w, in capita).

Per vota majora (łac.), większością głosów.

Pera, dzielnica w Konstantynopolu.

Perak, jedno ze sfederowanych państewek malajskich na zach. wybrzeżu Malakki, z 20.395 km² i 599.055 mieszk. (Malajów, Chińczyków i Hindusów). Górzysty (do 2.150 m) kraj jest przecięty r z e k ą P. (110 km). Stolicą jest T a i p i n g, a siedzibą sułtana Kwala Kangsar. P., od 1550 niepodległe państwo, stoi od 1818 pod opieką i (od 1875) rządami Anglji.

Peramás José Manuel, jezuita hiszp., (1732—1793), przebywał od 1755 w Paragwaju jako misjonarz guarański. Główne dzieło: „De invento novo orbe inductoque illuc Christi sacrificio libri tres" (1777).

Perambulator (łac.), licznik obrotów, ob. Liczniki.

Peramelidae (j a m r a j e), rodzina australijskich torbaczy. U odnóży tylnych drugi i trzeci palec zrośnięte. Tylne odnóża 4-palcowe, dłuższe od przednich 5-palcowych. Najważniejszy przedstawiciel: j a m r a j n o s a t y (Perameles nasuta Geoffr.), wielkości królika, sierść barwy brunatno-żółtej.

Peraudi Raimund, kardynał, (1435—1505), rozwijał działalność za wojną turecką, od 1500 jako legat w Niemczech i krajach północnych usiłował zebrać odpowiednie środki przez ogłoszenie odpustu jubileuszowego.

Perca (łac.), okuń (ob. Okuniowate).

Percepcja (łac.), postrzeżenie (ob.), por. też Apercepcja.

Perceval Spencer, polityk bryt., (1762—1812), 1807 kanclerz skarbu, 1809—11 kierownik ministerjum, pierwotnie zwolennik Pitta, po jego śmierci należał do grupy torysów, która występowała w obronie przywilejów korony, kościoła anglikańskiego i ceł ochronnych.

Perch (ang.), ang. miara długości = 5,5 jardów (yard) lub 5,029 m; jako miara powierzchni = 30,25 jardów kwadratowych = 25,293 m².

Perche, Col de la, przełęcz we wsch. Pirenejach, wys. 1.577 m. Biegnie przez nią droga: Perpignan—Urgel.

Perche, Le, kraina w depart. Orne i Eure-et-Loir (płn. Francja), słynna z chowu koni (p e r s z e r o n y).

Percier Charles, architekt francuski, (1764—1838), wraz z Pierre François Louis Fontaine, (1762—1853), współtwórca stylu empire (ob., p. też Klasycyzm). Do ich dzieł architektonicznych należy skrzydło Luwru (Pavillon Marsan), łuk triumfalny „Carrousel", dalej dekoracje wnętrz i t. d. Wydali wspólnie: „Palais, maisons etc. à Rome" (1798) i „Recueil de décorations intérieures" (1812).

Percussio (łac.), ob. Perkusja.

Percussio clerici (łac., „uderzenie duchownego"), w prawie kanonicznem czynne znieważenie kleryka w złych zamiarach (suadente diabolo), karane ekskomuniką.

Percy, 1. Thomas, poeta ang., (1728—1811), wpłynął pobudzająco na literaturę angielską zbiorem dawnych pieśni angielskich i szkockich, głównie ludowych: „Reliques of Ancient English Poetry" (1765, 3 t., liczne wydania późniejsze, przekład częściowy Porębowicza w „Pieśniach ludowych celtyckich, germańskich, romańskich", 1909).

2. John, chemik i metalurg ang., (1817—1889), zajmował się chemją patologiczną, następnie nieorganiczną oraz procesami hutniczemi (prace o otrzymywaniu metali).

Percylit (boleit), minerał, wodny tlenochlorek ołowiu i miedzi o składzie $PbCl_2 . CuO . H_2O$, występujący w regularnych kryształach barwy niebieskawej w Boleo (Kalifornja), w Sierra Gorda (Chile), Sonora (Meksyk). Często występuje razem ze złotem.

Percyt, stop metaliczny, odpowiadający co do własności stellitowi (ob. Kobaltu stopy).

Perczel Maurycy, generał węg., (1811—1899), w latach 40-ych bojownik radykalnego kierunku na Węgrzech, 1848 zorganizował oddział partyzancki i zmusił 6 października gen. Rotha do kapitulacji, zwyciężył 25 stycz. 1849 pod Czegléd, z wiosną walczył pomyślnie przeciw Serbom. Po upadku powstania uciekł zagranicę, gdzie żył do 1867.

Perć, w Tatrach ścieżka wysokogórska.

Perdendo (także perdendosi, włosk.), określenie muzyczne, oznaczające: „zwolna zanikając".

Perdikkas, 1. imię wielu staromacedońskich królów (ob. Macedonja).

2. wódz Filipa i Aleksandra W., który umierając powierzył mu pieczęć państwową, 323 został opiekunem spodziewanego przez Roksanę dziecka i regentem, zdobył 322 satrapję Kapadocję, 321 padł w Egipcie w walce przeciw Ptolemeuszowi jako ofiara spisku oficerskiego.

Perdix, w greck. micie siostrzeniec Dedala, wynalazł piłę i cyrkiel; zrzucony przez tamtego z zazdrości z Akropolis, został zamieniony w kuropatwę.

Perdix, p. Kuropatwa.

Perdu (franc., włosk., perduto), zgubiony, stracony.

Perdu, Mont, ob. Pireneje.

Perduellio (łac.), w prawie rzymskiem: zdrada stanu.

Perdyt, materjał wybuchowy, zawiera: 72% azotanu amonowego, 10% nadchloranu potasowego, 15% płynnego dwunitrotoluolu oraz 3% trocin drzewnych, stosowany w czasie wojny światowej do napełniania min.

Père Duchesne, Le, ob. Hébert 2.

Père Grégoire, ob. Girard 1.

Père-Lachaise, cmentarz w Paryżu, por. Lachaise.

Perea, starogrecka nazwa obszaru położonego za morzem lub rzeką, tak np. w P a l e s t y n i e nazywano P. obszary na wsch. od rz. Jordanu i na płn. od krainy Moab; P. r o d y j s k ą zaś część płd. wybrzeży Karji, naprzeciw Rodos.

Pereat! (łac.), niech zginie! Precz z nim! P e r e a n t ! niech zginą! Precz z nimi!

Pereat mundus, fiat iustitia, świat niech zginie, sprawiedliwości niech stanie się zadość.

Perec Jehuda Loeb, pisarz żydowski, (1852—1915), ur. i um. w Polsce, opisywał życie ludu żydowskiego. Wyd. zbior. pism hebr. od 1922, pism żyd. 1921—23, 12 t.

Pereda José Maria de, pisarz hiszp., (1833—1906), autor powieści i opowiadań z życia hiszpańskiego, główne jego dzieła: „D. Gonzalo González de la Gonzalera" (1889), „La Puchera" (1889), „La Montálvez" (1891), „Sotileza" (1888), „Peñas arriba" (1893). Wyd. zbior. 1894—1906, 18 t.

Peregil, skalista wysepka u płn. hiszp. wybrzeży Marokka, w cieśninie Gibraltarskiej, oddzielona od przylądka Kap Leona wąską (200 m) cieśniną, ma 13,5 ha i jest niezamieszkała.

Peregrino da Cesena, włoski miedziorytnik i złotnik (niello), na przełomie XV. i XVI. w., uczeń Francesca Francii. Jego miedzioryty sygnowane przeważnie O. P. D. C., służyły prawdopodobnie jako wzory dla złotników.

Peregrinus, w staroż. rzymskiej republice: nie-Rzymianin, obcokrajowiec; cudzoziemski.

Peregrinus Proteus, grecki filozof (cynik), znany ze swoich marzycielskich i mistyczno-ascetycznych upodobań; jako chrześcijanin uwięziony, po uwolnieniu został wędrownym kaznodzieją cynicznym. Zginął śmiercią samobójczą (spalił się) w czasie igrzysk olimpijskich 165 po Chr. Lukjan ogłosił pismo „P.", skierowane przeciwko niemu.

Peregryn, sławny prowincjał dominikanów w Polsce od r. 1305—1322. Wybitny kaznodzieja, rodem ze Śląska (Lignica). Pozostały po nim kazania: „Sermones de tempore et de Sanctis".

Perehińsko, wielka wieś w pow. Dolina (woj. stanisławowskie), 24 km na płd.-wsch. od Doliny, nad rz. Łomnicą z 5.912 mieszk. i młynami.

Pereira, 1. Beato Nuño-Alvarez, portug. mąż stanu, (1360—1431), pokonał 1385 Hiszpan pod Valverde i walczył zwycięsko aż do pokoju 1410, 1918 beatyfikowany.

2. Francisco Xavier da Silva, generał portug., (1793—1852), walczył przeciw Francuzom i hiszpańskim karlistom, 1837 feldmarszałek, 1842 generalny gubernator w Indjach portugalskich.

Pereira da Silva João Manuel, pisarz brazyl., (1819—1885), autor „Historia de fundação do Imperio Brazileiro" (1864—68, 3 t.) i i.

Pereira de Mello Antonio de Fontes, polityk portug., (1819—1887), był od 1848 ośmiokrotnie ministrem, sześciokrotnie premjerem. Portugalja zawdzięcza mu wprowadzenie kolei żelaznych, organizację wojska, reformę kodeksu cywilnego i karnego oraz zniesienie kary śmierci.

Pereira Gómez Wenceslao Braz, polityk brazyl., * 1868, 1914—18 prezydent republiki, umocnił kredyt i spokój wewnętrzny, 1917 zerwał stosunki dyplomatyczne z Niemcami i wypowiedział im wojnę, której Brazylja faktycznie nie prowadziła.

Perejasław, miasto na Ukrainie, w okręgu Kijów, nad rz. Trubieżą i Altą, 8 km na płn. od Dniepru, z 14.975 mieszk., przystanią rzeczną i młynami. P. założony w 993 był już od 1054 stolicą udzielnego księstwa, a później należał do Litwy i Polski, od której odpadł dopiero w czasie buntu Chmielnickiego (1648). W 1654 oddał się tenże w ugodzie perejasławskiej pod opiekę cara moskiewskiego Aleksieja Michajłowicza, co stało się przyczyną wojny polsko-moskiewskiej. W 1658 stoczył tu hetman kozacki Wyhowski nierozstrzygniętą bitwę z Wdowiesieńką, hetmanem Kozaków, stojących po stronie Moskwy.

Perejasław Zaleski, miasto okręg. w gub. Włodzimierz (Rosja), nad rz. Trubieżą, nieopodal jez. P l e s z c z e j e w o (K l e s z c z y n o), na którem w 1691 wybudowano po raz pierwszy moskiewskie okręty wojenne. P. ma 12.096 mieszk., starą katedrę i zamek oraz przemysł bawełniany. W 1176—1302 był P. stolicą udzielnego księstewka.

Perekop (tatar. Orkapu), wieś (do 1926 miasto) w republ. Krym, na wsch. wybrzeżu p r z e s m y k u P e r e k o p s k i e g o z 700 mieszk. Chan Mengli Girej wystawił tu w końcu XV. w. twierdzę, zamykającą dostęp do Krymu, zdobytą w 1783 ostatecznie przez Rosjan. Od P. zwali się Tatarzy krymscy także perekopskimi.

Perempcja (z łac.), zniszczenie, termin używany w prawie dawniejszem dla oznaczenia, że proces wygasł, umorzył się na skutek niepodejmowania go przez czas w ustawie przepisany. P e r e m p t o r y j n y (n i w e c z ą c y), w przeciwstawieniu do d y l a t o r y j n y (w s t r z y m u-

jący); podział ten ma znaczenie przy zarzutach procesowych.

Perepłut, jeden z bożków pogańskich Słowian, czczony głównie przez plemiona ruskie. Por. Słowiańska mitologja.

Pereskia, kaktus, p. Peireskia.

Peresyp (przesyp), języki lądowe, podobne do mierzei, odcinające limany rzek czarnomorskich od morza.

Pereświt, pseud. Jadwigi Marcinowskiej (ob.).

Péret Raoul, polityk franc., * 1870, adwokat, od 1902 deputowany radykalnej lewicy, 1914 minister handlu, 1920—24 prezydent Izby, 1926 minister skarbu i znów prezydent Izby. Napisał „L'inviolabilité du secret des lettres" (1895), „La réforme du mariage" (1901), „La puissance et le déclin économiques de l'Allemagne" (1915) i in.

Peretiatkowicz, 1. Marjan, architekt polski, (1876—1916), studja odbył w Petersburgu i w zach. Europie. Jest twórcą kilku budowli w Petersburgu, jak: Banku Wawelberga, Banku Handlowo-Przemysłowego, Banku Azowskiego, Ministerstwa handlu i kościoła franciszkanów.

2. Antoni, prawnik polski, * 1884, od 1919 profesor uniwers. w Poznaniu, wydał szereg dzieł, najważniejsze: „Filozofja Rousseau'a (1913), „Literatura encyklopedji i filozofji prawa w latach ostatnich" (1916), „Idea umowy społecznej w rozwoju historycznym" (1920), „Wojna a idea prawa" (wyd. II., 1920), „Prąd nowy w prawoznawstwie" (wyd. II., 1922), „Zarys encyklopedji prawa jako wstęp do nauk prawnych" (1923), „Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej..." (wyd. III., 1924), „Państwo współczesne..." (wyd. VI., 1928), „Współczesna encyklopedja życia politycznego..." (wyd. III., 1931).

Peretti Piotr, czyli Perti, architekt włoski z XVII. w., pochodzący z Rzymu, pracował w Polsce. Budowle: 1622 kościół i klasztor kamedułów w Pożajściu, w Wilnie pałace Słuszków i Sapiehów, kościół trynitarzy, wnętrze kościoła św. Piotra i Pawła na Antokolu i t. d.

Perewołoczna, wieś w okręgu Połtawa (Ukraina), nad Dnieprem, gdzie reszta (14.000 ludzi) pobitej pod Połtawą armji szwedzkiej poddała się 11 lipca 1709 kn. Mieńszykowowi.

Perey Lucien (Luce Herpin), pisarka franc., (1832—1914), napisała z Gaston Maugras: „L'abbé Galiani et sa correspondance" (1879), „Une femme du monde au XVIII. s., Mme d'Epinay" (1882—83, 2 t.), nadto liczne studja biograficzne z historji Francji.

Pereyra Emanuel, rzeźbiarz hiszp., † 1667, sławny współcześnie w Madrycie, dostarczał dla tamtejszych kościołów liczne polichromowane figury, aż do chwili oślepnięcia. Z dzieł jego wymienić należy figurę św. Brunona u kartuzów w Miraflores.

Pérez Antonio, sekretarz stanu Filipa II., (1534—1611), dzięki swej zręczności zdobył silne wpływy na dworze, był przywódcą wrogiej Albie partji pokojowej, której panowanie utrzymał do 1580. Straciwszy później zaufanie króla uciekł 1590 do Francji i Anglji, gdzie publikował przeciw niemu pamflety („Cartas" i „Relaciones").

Pérez Costales Ramón, polityk hiszp., (1832—1911), lekarz, uczestnik wielu sprzysiężeń, 1873 minister spraw wewnętrznych.

Pérez das Mariñas Ribadeneira Gómez, wódz hiszp., (ok. 1539—1593), został 1589 gubernatorem Filipinów, gdzie zbudował fort Santiago i szerzył chrześcijaństwo, zginął w czasie podróży odkrywczej na Molukki. Syn jego i następca Luis Pérez, (ok. 1567—1603), rządził Filipinami 1593-96 i zbudował tam dom dla sierot.

Pérez de Guzmán y Gallo Juan, historyk hiszp., * 1841, napisał: „El principado de Asturias" (1860), „Bibliografía de Gibraltar" (1886), „El nuevo imperio de Alemania" (1902), „María Luisa y Aranda" (1900), „El principe de la Paz y Luciano Bonaparte" (1900) i in.

Pérez de Hita Ginés, * ok. 1544, data śmierci nieznana, pisarz hiszp. doby klasycznej, autor słynnego opisu wojny z Maurami: „Las guerras civiles de Granada" (1610).

Pérez de Urdininea José Maria, generał boliwijski, (1782—1865), uczestnik powstania 1809 przeciw Hiszpanom, 1826 i 1843 minister wojny, 1828 i 1842 prowizoryczny prezydent, 1855 senator.

Pérez Galdós Benito, pisarz hiszpański, (1843—1920), autor powieści na tle narodowem „La fontana de oro" (1868), nadto 46 powieści historycznych („Episodios nacionales"), nowel obyczajowych („Marianela" 1878, „La familia de León Roch" 1878), powieści: „Gloria" (1877), „Lo Prohibido" (1885), „La Incógnita (1889), „Tristana" (1892), „Doña Perfecta" (1876), „Angel Guerra" (1891, z przedmową Zoli), „Misericordia" (1897) i i., dramatów: „La Realidad" (1892), „La loca de la casa" (1893), „La de San Quintin" (1894), „Electra" (1901).

Pérez García José, historyk hiszp., (1721—1814), od 1756 kupiec w Chile, napisał: „Historia General de Chile" (1810).

Pérez Sarmiento José Manuel, kolumbij. historyk i polityk, * 1882, general. konsul w Andaluzji, napisał: „Los límites de Colombia" (1903), „La república de Colombia" (1912), „Límites de Panamá" (1915), „La mujer en la civilisación y descubrimiento de América" (1916), „Recuperación de Gibraltar" (1917) i in.

Perfectibilitas (łac.), zdolność doskonalenia się.

Perfekcja (łac.), doskonałość; w muzyce mensuralnej oznacza trójdzielną wartość nuty, a więc jest tem, czem w muzyce dzisiejszej kropka przy nucie.

Perfectum, łac. nazwa na oznaczenie czasu przeszłego dokonanego.

Perfekcjoniści, ob. Perfekcjonizm.

Perfekcjonizm (łac., nauka o doskonałości), pogląd niektórych kierunków w protestantyzmie, według którego chrześcijanin może już na ziemi dojść do stanu moralnej doskonałości, a więc bezgrzeszności. Perfekcjoniści, przedstawiciele tego kierunku, występowali w różnych epokach, obecnie szczególnie w związku z ruchem metodystycznym; także nazwa członków małej gminy koło Oneida (Oneida Community; New York), hołdującej tej nauce; założycielem jej był w 1836 r. prawnik John Humphrey Noyes (1811—1886).

Perfidny (franc.), przewrotny, niewierny; perfidja, przewrotność, obłuda, brak lojalności.

Perforata (łac.), Foraminifera, posiadające sitowato podziurawioną skorupkę.

Perforatio (łac., „przedziurawienie"), otwór w jakimś narządzie (np. w błonie bębenkowej, w jelicie z powodu tyfusowych owrzodzeń i t. d.), powstały wskutek procesów chorobowych, lub zranienia. — W położnictwie przebicie czaszki płodu przy t. zw. kraniotomji (ob.).

Perforowanie, dziurkowanie arkuszy papieru, które mają być rozrywane, np. arkuszy, znaczków pocztowych. Odbywa się na maszynach przy pomocy stempli lub radełek.

Perfumerja, przemysł, zajmujący się wyrobem pachnideł. Czynnej substancji pachnącej dostarczają olejki eteryczne zawarte w kwiatach, piżmo, ambra, zybet i w najnowszych czasach syntetyczne związki chemiczne. Z kwiatów wydobywa się olejki eteryczne czterema sposobami: 1. przez destylację rozdrobnionych kwiatów z parą wodną, przyczem para porywa olejki eteryczne mechanicznie; 2. przez wytrawianie kwiatów alkoholem i następne oddestylowanie rozpuszczalnika; 3. przez t. zw. macerację, t. j. wytrawianie kwiatów przy pomocy ciepłych tłuszczów i następne wyciągnięcie ekstraktu alkoholem; 4. przez t. zw. nawonienie (franc. enfleurage). Ten ostatni sposób, praktykowany w mieście Grasse w płd. Francji, daje najdelikatniejsze olejki zapachowe. Polega na tem, że w zamkniętych szafach, przez które przepuszcza się słaby strumień powietrza, rozpościera się na drucianych siatkach, piętrowo ułożonych, naprzemian cienkie płatki smalcu wieprzowego i rozdrobnione kwiaty. Ponieważ tłuszcz nie styka się z kwiatami bezpośrednio, przyjmuje od nich tylko esencje lotne, które następnie wyciąga się z tłuszczu alkoholem. Skoncentrowane olejki eteryczne dają po rozcieńczeniu alkoholem perfumy, po zmieszaniu z tłuszczami pomady, kremy, a dodane do mydła, toaletowe mydła pachnące. — W używaniu pachnideł lubowały się od zamierzchłej starożytności ludy Wschodu, skąd zwyczaj ten dostał się do Europy w czasach starorzymskich, po upadku kultury rzymskiej po raz drugi w średniowieczu za pośrednictwem Arabów.

Pergameńskie państwo, powstało w okresie diadochów; założył je 283/282 prz. Chr. Philetairos, rozszerzył je jego następca Eumenes I. († 241). Krewniak tegoż Attalos I., († 197), po świetnych zwycięstwach nad Galatami, zapanował nad całą zachodnią Małą Azją, popierał przemysł i nauki i ozdobił Pergamon wspaniałemi budowlami. Syn jego Eumenes II. walczył wraz z Rzymianami przeciw Antiochowi W. i otrzymał 189 Chersonez Tracki i kraje Antiocha po Taurus. Założył bibljotekę pergameńską i zbudował na pamiątkę czynów Attalosa I. wspaniały ołtarz z fryzem Gigantów (ob. Pergamon). Także brat jego Attalos II. Philadelphos (159—138) protegował nauki. Attalos III. Philometor († 133) przekazał swoje państwo Rzymianom, którzy w r. 129, po usunięciu pretendenta Aristonika, urządzili ten obszar jako prowincję z nazwą Asia, a stolicą w Pergamonie (ob.).

Pergameszka, ludowy taniec włoski (bergamasca), tańczony w Polsce za czasów Zygmunta III.

Pergamin, skóra zwierzęca, głównie owcza, odwłoszona działaniem mleka wapiennego i silnie napięta w drewnianej ramie, zostaje kolejno poddawana obustronnemu skrobaniu i nacieraniu białą glinką i oliwą, aż nabierze wiotkości i grubości błony. Po papirusie najstarszy materjał piśmienny. Nazwa wywodzi się od miasta Pergamon (ob.), gdzie sporządzano najlepszy p. Farbowano go na czerwono, biało, czasem czarno. W XIV. w. zastąpiony przez papier, służy jeszcze dzisiaj do spisywania dokumentów historycznych. Imitacją p. jest papier, sporządzony z bardzo dokładnie zmielonej miazgi papierniczej. — Por. Pergaminowy papier.

Pergamino, miasto okręg. w prow. Buenos Aires (Argentyna), na płn.-zach. od stolicy z 35.000 mieszk.

Pergaminowe płótno, tkanina bawełniana, spergaminowana działaniem kwasu siarkowego (podobnie jak papier) lub wgnieciona przez prasowanie w świeżo spergaminowany papier.

Pergaminowy papier. Pod działaniem kwasu siarkowego zmienia się papier w sztywną, rogowatą, przeświecającą masę, przypominającą pod wielu względami błonę zwierzęcą. A więc w wodzie wiotczeje, ale się nie rozpuszcza, płyny przepuszcza tylko endosmotycznie. Służy do opakowania, zwłaszcza do zawiązywania słojów z konserwami, jako namiastka pęcherza zwierzęcego. Imitacja p. p. sporządzona jest przez bardzo dokładne zmielenie miazgi i dodatek 2% stearyny.

Pergamoid, papier napojony roztworem acetylo-celulozy lub wiskozy, nieprzepuszczający wody i tłuszczów. Wzorcowany na powierzchni służy jako imitacja skóry.

Pergamon (łac. Pergamus), miasto w Myzji (płn. zach. Azja mniejsza), sławne w starożytności. Pierwotnie zamek, w którym król Lizymach przechowywał swój ogromny skarb wojenny. Po upadku Lizymacha zatrzymał skarb i zamek jego zarządca Philetairos, który położył podwaliny potęgi swego domu. Z zamku wytworzyła się stolica powstającego państwa pergameńskiego. Zakwitnął w niej handel i przemysł, ważnym produktem eksportu był pergamin (charta pergamena). P. stał się ośrodkiem sztuki. Rozkwit miasta utrzymał się po r. 129 prz. Chr., gdy stało się stolicą rzymskiej prowincji Asia. Obecnie znajduje się na miejscu P. miasto Bergama, z 15.000 mieszk.

Wykopaliska przedsiębrano w P. w l. 1878—87, 1900—14 oraz od 1927. — Akropolis leżała na kilku tarasach; na jednym z nich stał wielki ołtarz Zeusa, wybudowany za Eumenesa II. (197—159 prz. Chr.), ozdobiony licznemi reljefami, które przedstawiały walki bogów z Gigantami. Reljefy te są znakomitym przykładem dramatycznego i patetycznego kierunku w sztuce hellenistycznej i należą do najważniejszych dzieł sztuki greckiej. Cały ołtarz jest dziś zrekonstruowany w Muzeum berlińskiem. Na prawo od niego znajdują się ruiny 2 pałaców, na lewo świątynia Ateny Polias z IV. w. prz. Chr. Za halą na północ od świątyni znajdowała

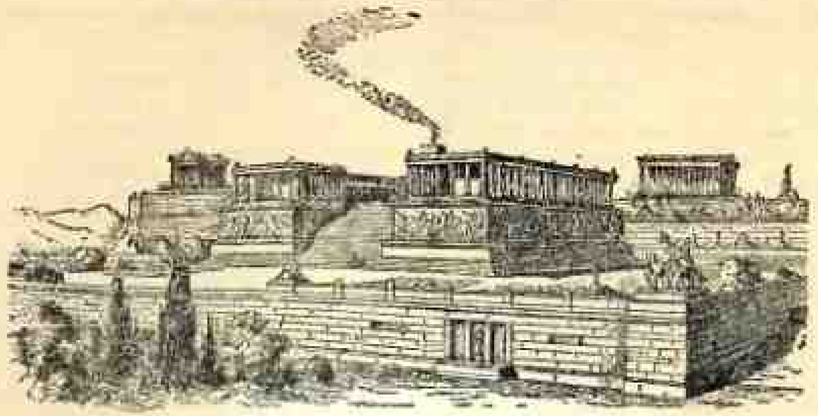

Wielki ołtarz Zeusa w Pergamonie (rekonstrukcja).

się bibljoteka królewska, po aleksandryjskiej najważniejsza w czasach hellenistycznych na ziemiach greckich. Hadrjan wybudował na szczycie wzgórza Traianeum. Prócz wymienionych budowli znajdowało się w P. jeszcze wiele innych, jak agora z portykami, gimnazjum, teatr, świątynie i t. d.

Pergamos, zamek w Troi (ob.).

Perge, u Rzymian stolica Pamfilji, z wspaniałą akropolą i sławną świątynią Artemidy Pergaia. Ruiny obok M u r t a n a (Adalia).

Perger Richard von, kompozytor austrjacki, (1854—1911), dyrygent koncertów filharmonicznych w Wiedniu, dyrektor Konserwatorjum, komponował opery i utwory orkiestralne i kameralne.

Pergola, miasto w prow. Pesaro-Urbino (Włochy), nad rz. Cesano, z 10.309 mieszk., starą katedrą i 2 innemi kościołami z X. i XIII. w., oraz przemysłem.

Pergola (włosk.), altana lub chodnik między drzewami sztucznie ciętemi, u góry zasklepiony, z boku otwarty. W opisach polskich ogrodów XVI. i XVII. w. występuje ten wyraz jako „pergola".

G. B. Pergolese.

Pergolese (P e r g o l e s i) Giovanni Battista, kompozytor włoski, (1710—1736), naczelny przedstawiciel szkoły n e a p o l i t a ń s k i e j, mistrz i twórca opery komicznej, opera buffa. Intermedjum „La serva padrona", wystawione w Paryżu 1752, stało się przyczyną walki o wyższość opery włoskiej i francuskiej, a zarazem źródłem narodowej francuskiej opery komicznej. Sławę zdobyło dwugłosowe „Stabat Mater" z orkiestrą, nadto sonaty w formie tria instrumentalnego, w których Allegro odznacza się wielką śpiewnością.

Peri... (greck.), dokoła..., naokoło...

Peri, ob. Pairika.

Peri Jacopo, włoski kompozytor, (1561—1633), kapelmistrz i intendent dworu w Florencji, jeden z współtwórców opery. Pierwsza jego próba, kompozycja opery „Dafne" do słów Rinucciniego (r. 1594), nie zachowała się, dopiero opera „Euridice", napisana na zaślubiny Henryka IV., króla francuskiego z Marją de Medici, wykonaną we Florencji (1600, druk. 1601, nowe wyd. Guidi'ego, 1863).

Periandros (łac. Periander), tyran Koryntu, 627—585 prz. Chr., Heraklida, panował po swym ojcu Kypselosie, uchodził za wzór mądrego władcy, za którego Korynt stał się potęgą kolonjalną; uważano go za jednego z siedmiu mędrców.

Perianthium (greck.-łac.), okwiat, p. Kwiat.

Periarteriitis nodosa (greck.-łac.), guzkowatość tętnicy, ostra, prawdopodobnie zakaźna choroba, dotykająca tętnice, których ściany grubieją; może przyjść do zamknięcia światła tętnicy i do zakrzepów. Przebiega wśród silnych bólów, gorączki, porażeń mięśni, zapalenia nerek i prowadzi często do śmierci.

Periastrum (greck.-łac.), w wypadku gwiazdy podwójnej punkt orbity najbliższy gwiazdy centralnej.

Peribolos (greck.), ogrodzenie jakiejś przestrzeni, okręgu; w średniowieczu ogrodzone święte miejsce.

Peribronchitis (greck.), zapalenie tkanki łącznej, otaczającej oskrzela.

Pericambium (pericykl), ob. Korzeń.

Pericarditis, zapalenie osierdzia, ob. Serca choroby.

Pericardium (greck.-łac.), osierdzie, ob. Serce.

Pericarpium (greck.-łac.), p. Owoc.

Perichondritis (greck.), zapalenie ochrzęstnej.

Perichondrium (greck.-łac.), o c h r z ę s t n a, ob. Chrząstka.

Pericranium (greck.-łac.), oczaszna, okostna czaszki (po stronie zewnętrznej czaszki).

Periculum in mora (łac.), niebezpieczeństwo (leży) w zwłoce (t. zn. nie należy zwlekać).

Periderma (greck.), o s k ó r n i a, tkanka, występująca na starszych pędach roślin drzewiastych; zastępuje jednowarstwową skórkę, składa się z tkanki korkowej, pozbawionej przestworów, tworzy się zaś dzięki działalności phellogenu. Zależnie od silniejszego lub słabszego rozwoju tkanki korkowej, wykazują drzewa albo cienką korę (np. buki), albo też grubą warstwę korka (d ą b k o r k o w y). U wielu roślin drzewiastych tworzy się wcześniej czy później p. wewnątrz kory, co prowadzi do obumarcia wszystkich tkanek, położonych od niej na zewn., t. zw. k o r o w i n y. Korowina ta odpada ł u s k a m i lub też p i e r ś c i e n i a m i. Wymiana gazów odbywa się w p. dzięki obecności p r z e t c h l i n e k (lenticellae).

Peridineae (Dinoflagellata), mikroskopowe, jednokomórkowe organizmy, poruszające się w wodzie przy pomocy dwu witek, skutkiem czego były dawniej zaliczane do pierwotniaków, jako Cilioflagellata. Komórka ma jedno jądro, żółte chromatofory, błona komórkowa składa się z płytek o misternej często budowie. Jako produkty asymilacji tworzą się: skrobia i tłuszcze, stąd uważamy je dzisiaj za glony. Rozradzają się przez podział. Z najbardziej znanych słodkowodnych i słonowodnych rodzajów należy wymienić: Peridinium, Ceratium, Ornithocercus, Ceratocorys i i.

Periegeta (greck.), przewodnik; autor „Przewodnika podróżniczego" (Periegesis), ze szczególnem uwzględnieniem pomników budowlanych i artystycznych, jak Pauzanjasz, Polemon (ob. także Dionisius 5). Fragmenty u Müller'a „Fragmenta historicorum graecorum" (1841—51, 4 t.). Rzymskie periegesy Ziemi Świętej od IV. w. w „Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum", tom 39, (1898). P e r i e g e s i s, oprowadzania obcego połączone z objaśnieniami.

Périer, 1. Casimir, franc. mąż stanu, (1777—1832), właściciel domu bankowego w Paryżu, 1817 deputowany, zwalczał Restaurację, 1828 minister skarbu i handlu, 1830 prezydent Izby. Powołany przez Ludwika Filipa na premjera 1831—32 sprzeciwił się wystąpieniu w obronie ludów walczących o swą wolność w Europie, w myśl zasady, że „krew Francuzów należy do Francji"; niemniej, umiał strzec interesów i godności swego kraju, przyczynił się energiczną interwencją do utwierdzenia niezawisłości Belgji i przeciwdziałał supremacji Austrji we Włoszech.

2. Jean Paul Pierre Casimir-P., franc. mąż stanu, ob. Casimir-Périer.

Perifraza (greck., łac. circumlocutio), figura retoryczna, polegająca na tem, że nazwę przedmiotu zastępuje się jego właściwością, stosunkiem do czegoś i t. p. np. „Wszechmogący" na oznaczenie „Boga".

Perigenesis (greck.), teorja, postawiona przez Haeckla (1875), głosi, że przy rozrodzie przenosi się na potomstwo nietylko chemiczny skład plazmy, ale także swoiste ruchy najmniejszych cząstek plazmy (plastidul).

Perigeum (greck.-łac.), punkt orbity księżyca, najbliższy ziemi; punkt najdalszy nazywa się a p o g e u m.

Perigon (perigonium, greck.-łac.), p. Kwiat.

Périgord, kraina w płd.-zach. Francji (depart. Dordogne i część Lot-et-Garonne), ze stolicą P é r i g u e u x. W 1152—1454 należało hrabstwo P. do Anglji.

Périgueux, stolica depart. Dordogne i krainy Périgord (Francja), nad rz. Isle, przy kolei: Limoges—Agen z 33.389 mieszk. Posiada szczątki rzymskich budowli, bizantyjską katedrę (984—1047), kościół z XI. i ruiny zamku z X.—XII. w. oraz znaczny przemysł.

Perihel, punkt orbity ziemskiej najbardziej zbliżony do słońca.

Perihepatitis (greck.), zapalenie otrzewnej w okolicy wątroby.

Perijovium (greck.-łac.), punkt orbity każdego z księżyców Jowisza najbardziej zbliżony do ciała centralnego.

Perik Franciszek, malarz polski, syn nadwornego rzeźbiarza Stanisława Augusta, uczeń Bacciarellego, studja odbył w Rzymie. Malował krajobrazy, z których najbardziej znane: „Polowanie na sarny" (Królikarnia pod Warszawą) i 2 krajobrazy w Galerji w Wilanowie.

Perikles, ob. Peryklès.

Perillaos (Perillos), grecki odlewacz metalów, miał według Ovidiusa i in. zrobić dla tyrana Agrigentu, Falarisa, spiżowego byka, którego grzbiet można było otwierać i wrzucać tam zbrodniarzy; ich krzyki, po zapaleniu pod bykiem ognia, podobne były do ryku byka. Pierwszą próbę miał zrobić Falaris z samym mistrzem.

Perilla L. (p a c h n o t k a), roślina wargowa. Białokwitnąca P. ocymoides L. z Indyj wsch., dostarcza nasion, mających zastosowanie w fabrykacji laku.

Perilympha (greck.), ciecz błędnikowa zewnętrzna (przychłonka), ob. Ucho.

Perim, ang. wyspa w cieśn. Bab-el-Mandeb z 13 km² i 1.200 mieszk., należąca do Adenu. Jest to trachitowy, zniszczony, bezwodny wulkan z doskonałym portem i stacją kablową. Portugalczycy zwali ją Meho. Do Anglji należy stale od 1857.

Perimetritis (greck.), zapalenie okołomaciczne, cechuje się zapaleniem otrzewnej, pokrywającej macicę (perimetrium) i otoczenia macicy, wywołanem zakażeniem (sepsis, rzeżączka, gruźlica), prowadzi do wytworzenia się wysięku lub zapalnych zlepów i zrostów, które wpływają na położenie sąsiednich narządów. Rozróżnia się r o p n e i s u r o w i c z e zap. okołomaciczne. L e c z e n i e w ostrych przypadkach: łóżko, worek z lodem, przy ropnem zapal. otwarcie ropnia, w przypadkach przewlekłych wodolecznictwo, kąpiele. Czasem wskazane jest chirurgiczne rozdarcie zrostów.

Perimetrium (greck.-łac.), omacicze, por. Perimetritis.

Perineum (greck.-łac.), ob. Krocze.

Perineurium (greck.-łac.), pochewka pęczków włókien nerwowych (ob. Nerwy).

Periojkowie (greck.), w Lakonji i innych starogreckich państwach nazwa ludności miasteczek, zależnych od panującej gminy. P. nie mieli praw obywatelskich gminy przewodniej, byli jednak wolni i mieli możność posiadania ziemi, zajmowali się głównie handlem i rzemio-

słem i byli obowiązani do służby wojskowej na rzecz panującego miasta.

Periophthalmus (podskoczek), ryba, należąca do babek. P. koelreuteri (p. mułowy) żyje w nadbrzeżnych bagnach oceanu Spokojnego i Indyjskiego, zwłaszcza w Afryce zach. i wsch., dochodzi 15 cm długości, okryta ząbkowanemi łuskami, płetwy brzuszne są ze sobą zrośnięte, piersiowe silnie umięśnione, tak, że ryba może się na nich opierać i przy ich pomocy i ogona poruszać się na lądzie.

Periostitis (greck.) okostnej zapalenie (ob.).

Periostium (greck.-łac.), okostna, ob. Kości.

Periplaneta americana L. (karaczan amerykański), owad, należący do Blattidae (karaczanowate), pospolity na całej kuli ziemskiej, zawleczony przez człowieka, trzyma się mieszkań ludzkich, żywi się odpadkami. P. australasiae Fab. z krainy indo-australijskiej spotykamy również w Europie środk., choć znacznie rzadziej.

Periplus (greck., „opłynięcie"), tytuł dzieł geograficznych, pochodzących ze starożytności z opisami podróży morskich (zachowane są P. Skylaxa, Arrianosa, Avienusa i in.).

Periproctitis (greck.), zapalenie okołoodbytnicze, które prowadzi do procesów ropnych i przetok odbytnicy (powody: zapalenie guzków krwawniczych i t. d.).

Peripteros (greck.), budowla, otoczona jednym rzędem kolumn, przeważnie świątynia.

Perisaturnium, punkt orbity każdego z księżyców Saturna najbardziej zbliżony do ciała centralnego.

Perisperma (greck. obielmo), tkanka zapasowa w nasionach różnych roślin.

Perisplenitis (greck.), zapalenie otrzewnej w okolicy śledziony (torebki śledziony).

Perispomenon, w jęz. greckim słowo z akcentem circumflexus na ostatniej zgłosce.

Perissodactyla (greck.), nieparzystokopytne (ob.).

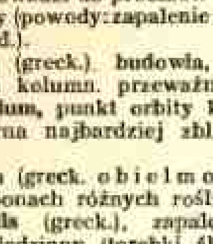

Peristerium.

Peristerium (greck.-łac., „gołębnik"), średniowieczne złote lub srebrne naczynie, mające kształt gołębia, które zawieszone na łańcuchach nad ołtarzem służyło do przechowywania Najśw. Sakramentu.

Peritonaeum (greck.-łac.), otrzewna (ob.), peritonaealis, otrzewny.

Peritonitis (greck.), ob. Otrzewnej zapalenie.

Peritricha, rząd Infusoria (ob.).

Perityphlitis (greck.), zapalenie okątnicze.

Perjod, okres; określenie używane także na krwawienia miesięczne kobiet (ob. Miesiączka).

Perjodyczność (nowołac.), okresowość, powtarzanie się pewnych zjawisk w regularnych, określonych odstępach czasu (np. pory roku); perjodyczny, okresowy.

Perjodyczny układ pierwiastków, ob. Pierwiastki.

Perk Jacques Fabrice Herman, poeta holend., (1859—1881), autor mistrzowskich liryków (1882), zwłaszcza sonetów („Cykl Matyldy"), najwybitniejszy poprzednik holenderskiej „moderny" lat 1880-tych.

Perkal (z franc.), tkanina bawełniana, o splocie gładkim, słabo apretowana, biała lub drukowana.

Perkalina, lekki perkal (ob.).

Perkin, 1. sir (od 1906 r.) William Henry, chemik angielski, (1838—1907), w r. 1856 odkrył pierwszy barwnik anilinowy, mowcinę (fiolet anilinowy). Odkrycie to, o epokowem znaczeniu, wywołało przewrót w przemyśle barwników organicznych, które do tego czasu otrzymywano wyłącznie z substancyj pochodzenia roślinnego, wzgl. zwierzęcego.

2. William Henry, syn poprzedniego, chemik, * 1860, od r. 1912 profesor chemji w Oxfordzie. Pracował nad węglowodorami aromatycznemi oraz nad budową alkaloidów.

Perkins Charles Callahan, płn.-amerykański historyk sztuki, (1823—1886), od 1870 dyrektor muzeum w Bostonie; badał we Włoszech plastykę XV. i XVI. w. Wydał m. i. „Tuscan Sculptors" (1864) i „Italian Sculptors" (1868).

Perkonig Josef Friedrich, pisarz austrjacki, * 1890, autor powieści („Die stillen Königreiche" 1917, „Heimat in Not" 1921, „Bergsegen" 1928 i i.), nowel („Maria am Rain" 1919, „Liebe, Leid und Tod" 1924 i i.) i t. d., jeden z najwybitniejszych regjonalistów austrjackich.

Perkunas, główny bóg dawnych Litwinów, Łotyszów i Prusaków, czczony w świętych gajach, był bogiem burzy (stąd na Litwie dziś jeszcze powiedzenie „P. grzmi"). Poświęcony mu był dąb, którego łacińska nazwa „quercus" etymologicznie jest pokrewna nazwie P. (w języku indoeurop.).

Perkusja (łac.), w medycynie opukiwanie, jedna z metod klinicznego badania ciała ludzkiego. Opukiwanie wykonuje się palcami, przyczem środkowy palec lewej ręki kładzie badający na miejscu, które chce opukiwać i uderza w ten palec środkowym palcem ręki prawej, lub odpowiednim młoteczkiem. Wyniki opukiwania przy pewnej wprawie badającego zezwalają na wyciąganie wniosków, co do położenia i jakości narządów, leżących pod opukiwanem miejscem. Opukiwanie zostało wynalezione w r. 1761 przez Auenbruggera i jest jedną z zasadniczych metod badania lekarskiego. — W muzyce komplet instrumentów perkusyjnych, których dźwięk wydobywa się przez uderzenie w błony, metal lub drzewo. W błony zaopatrzone są kotły, bębny i bębenki; metalowe są: żele, dzwonki i pręty; do drewnianych należy ksylofon, kołatki i t. p. Por. Muzyczne instrumenty.

Perkyn, bożek pogańskich Słowian, zwany też Perunem (ob.). Por. Słowiańska mitologja.

Perl Feliks, socjalista pol., (1871—1927), jako student uniwersytetu warszawskiego działał w „Proletarjacie", następnie na emigracji stał

się jednym z założycieli Polskiej Partji Socjalistycznej, występując jako rzecznik programu niepodległościowego. Świetny publicysta, współpracował w londyńskim „Przedświcie", redagował „Światło", po aresztowaniu Piłsudskiego wyjechał do Królestwa i objął redakcję „Robotnika". 1904 uwięziony, wydostał się wkrótce na wolność, wstąpił do Frakcji Rewolucyjnej, w czasie wojny światowej pracował w Polskiej Organizacji Narodowej, redagował w Warszawie „Jedność Robotniczą", zaco dostał się do więzienia niemieckiego. W niepodległej Polsce wszedł 1919 do Sejmu, był naczelnym redaktorem „Robotnika" i prezesem Centralnego Komitetu Wykonawczego. Z pośród licznych jego prac publicystycznych największe znaczenie posiada ogłoszona pod pseudonimem „Res" książka p. t. „Dzieje ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim" (1910).

Perla, p. Perlidae.

Perlak (greck. cholesteatoma), wyrośl, pochodząca z naskórka, składająca się z białawych, połyskujących ciałek, podobnych do pereł; zdarza się w oponach miękkich mózgu, w przewodzie słuchowym, w jamkach wyrostka sutkowego i w dolnych drogach moczowych.

Perlas, Islas de las, ob. Perłowe wyspy.

Perleberg, miasto w Brandenburgji (Niemcy), nad rz. Stepenitz, przy kolei Wittenberge—Neustrelitz z 10.233 mieszk., przemysłem i handlem.

Perler Domingo, hiszp. podróżnik, (1724—1800), bronił w r. 1762 Habany przed Anglikami i wyparł ich z wysp Falklandzkich.

Perles Joseph, żyd. teolog i orjentalista, (1835—1894), poch. z Węgier, rabin w Monachjum, napisał „Beiträge zur Geschichte der hebräischen und aramäischen Studien" (1884) i in.

Perlica, perłowa zaraza, ob. Zwierząt domowych choroby.

Perliczki, ob. Pantarki.

Perlidae, rodzina ważek, reprezentowana przez rodzaj Perla, z gatunkami: P. abdominalis Burm. (żyje wpobliżu rzek na nizinach, lata w czerwcu), P. marginata Panz (nad górskiemi potokami, lata w czerwcu).

Perlis, nieskonfederowane państewko malajskie na zach. wybrzeżu półwyspu Malajskiego z 818 km^2 i 40.087 mieszk. Siedzibą radży jest Kangar, portem Tebing Tinggi.

Perlit, skała, szklista odmiana trachitów i liparytów, zbliżona do obsydjanu, posiada jednak kulistą, skorupową strukturę (struktura perlitowa), przechodzącą czasem w porfirową wskutek obecności kryształów skalenia i biotytu (perlit porfirowy). Razem z liparytami i trachitami występuje zwłaszcza na Węgrzech, w Meksyku, na Islandji, na N. Zelandji.

Perlit, mieszanina eutektyczna ferrytu-cementytu (ob. Żelazo).

Perlustracja (łac.), przegląd.

Perłopławy, nazwa małży, produkujących perły. P. perłorodny (Meleagrina margaritifera L.), przytwierdzony do podłoża zapomocą bisioru, występuje w 6—30-metrowych głębiach. Żyje w zatoce Perskiej, w morzu Czerwonem, koło wybrzeży Cejlonu, w zatokach koło Panamy i Meksyku, na wybrzeżach Kalifornji i zach. Australji. Żabiarka perłorodna

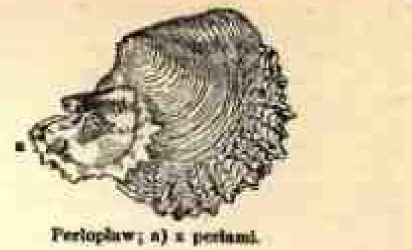

Perłopław; a) z perłami.

(Margaritana margaritifera L.), z rodziny Unionidae, żyje w czystych, górskich wodach w Europie płn., rozprzestrzenia się naokoło bieguna płn. przez Syberję aż do Ameryki płn. Spokrewniony gatunek M. sinuata Sam. żyje w Europie płd. Także w Ameryce są swoiste gatunki p., z których Indjanie już w czasach przedhistorycznych otrzymywali perły.

Perłowa esencja (fr. Essence d'Orient), ciecz, używana do wyrobu pereł szklanych (ob. Perły sztuczne); jest to mieszanina srebrzysto białej substancji, pokrywającej łuski płotek, z niewielką ilością roztworu żelatyny.

Perłowa macica (perł. masa), wewnętrzna powłoka muszli perłowej (ob. Perłopławy), składająca się z węglanu wapniowego, przesyconego substancjami organicznemi i tak uwarstwionego, że światło odbija się tęczowemi kolorami. Daje się obrabiać i szlifować i służy do wyrobu rozmaitych drobiazgów ozdobnych. Naśladownictwa wyrabia się z celuloidu.

Perłowa rzeka (Kanton, Czukiang), dolny bieg Pekiangu i Sikiangu poniżej Kantonu (Chiny). Przed ujściem P. leży Macao i Hongkong.

Perłowe szkło (brokatowe szkło), ozdobne wyroby szklane, wykazujące na ciemnem tle złocisto i srebrzysto lśniące punkciki, pochodzące od wtopionych w szkło różnobarwnych łyszczyków.

Perłowe wyspy, 1. (Islas de las Perlas), grupa złożona z 39 większych i 63 mniejszych wysp (razem 600 km^2) w zatoce Panamskiej. Należą do Panamy. 2. (Pearl Cays), mała grupa wysp na wybrzeżu Moskitów morza Karaibskiego, przed Laguna de las Perlas.

Perłowiec, odmiana skał wylewnych zbliżona do obsydjanu; odznacza się budową kulistą. Kulki promienisto-włókniste, składające się ze skaleni i kwarcu noszą nazwę sferolitów.

Perłowy druk, pismo wielkości 5 punktów typograficznych (ob. Drukarstwo).

Perłówka, ob. Melica.

Perły, ciała obce, złożone z węglanu wapnia, powstające w ciele małży. U słodkowodnej żabiarki perłorodnej proces ten, jak się zdaje, ma podłoże fizjologiczne: rozmieszczone w płaszczu ciałka żółte stają się ośrodkiem tworzenia się p. P. jest zbudowana koncentrycznie dokoła jednego lub kilku jąder. Ciężar właściwy waha się między 1,54—2,72, twardość 3—4. U p. morskich jądrem jest ciało obce (np. pasorzytujące larwy Distomum, ziarnka piasku, drobne rybki i t. d.), na zew. otaczają je warstwy macicy perłowej. Czasem p. są przyrośnięte do skorupki lub też leżą wolno, otoczone płaszczem. W Azji wsch. otrzymuje się

sztuczne p. przez wkładanie ciał obcych do jamy płaszcza małży (najbardziej znane metalowe posążki Buddy powleczone macicą perłową). Najładniejszych p. dostarczają zatoki mórz płd., Persji, Indyj, Cejlonu, archipelagu Malajskiego, Australji i Ameryki środkowej. Małże wydobywa na wierzch nurek, następnie według dawniejszych metod otwiera się je lub według nowszych prześwieca promieniami Roentgena, nie zawierające pereł nanowo wpuszczając do morza. Obecnie hoduje się perłopławy głównie na wybrzeżach indyjskich, australijskich, amerykańskich i japońskich, oraz na wyspach oceanicznych. Blask p. po jakimś czasie zanika. Według barwy rozróżnia się p. niebieskawe, żółtawe, czarne, czerwone. Największa znana p. dochodzi 35 mm długości, 27 mm szerokości, ma kształt gruszkowaty. W jednem zwierzęciu spotyka się czasem do 150 drobnych pereł. Ciężar oznacza się w karatach. P. służą od niepamiętnych czasów jako klejnoty.

Perły boraksowe (p. fosforowe), kuleczki stopionego boraksu, wzgl. fosforanu sodowo-amonowego, otrzymywane zapomocą stapiania na pręciku platynowym niewielkich ilości powyższych soli. Tlenki niektórych metali jak np. miedzi, niklu, kobaltu, chromu i t. d. stapiane z perłami zabarwiają je charakterystycznie, co znalazło zastosowanie w chemji analitycznej.

Perły sztuczne, wyrabia się ze szkła jako pełne, lub puste. Pierwsze, cięte z prętów, formuje się przez toczanie na gorąco, drugie wydyma. Barwi się je esencją wydobytą z łuski rybiej (ob. wyż. Perłowa esencja). Wyrabia się p. sz. także z zębów dugonga, alabastru, korali i i.

Perm, miasto okręg. na obszarze Uralskim (Rosja), nad rz. Kamą, przy kolei Wiatka—Swierdłowsk, ze 119.420 mieszk., uniwersytetem (od 1917), instytutem biologicznym, muzeum, portem rzecznym oraz znacznym przemysłem drzewnym, skórnym i handlem. Założono P. w 1781, do 1923 był stolicą gubernji.

Permanencja (z łac.), ciągłe trwanie, zwłaszcza w odniesieniu do obrad ciał parlamentarnych (w permanencji).

Permjacy, plemię fińskie, spokrewnione z Zyrjanami, zamieszkuje dziś część gub. Permskiej i Wiackiej; słabej budowy, o wzroście niskim, typie jasnym, ulegają coraz to bardziej rusyfikacji, zarzucając dawne stroje i zwyczaje; w tych ostatnich zachowali wiele pozostałości z czasów pogańskich.

Permoser Balthasar, niem. rzeźbiarz, (1651—1732), główny przedstawiciel baroku w Niemczech, działał w Berlinie i Dreźnie, gdzie zdobił rzeźbami Zwinger (1711—22); prócz tego wykonał szereg pomników grobowych i rzeźb z kości słoniowej. Dzieła przeważnie w Dreźnie, Freibergu, Berlinie i Wiedniu.

Permska formacja.

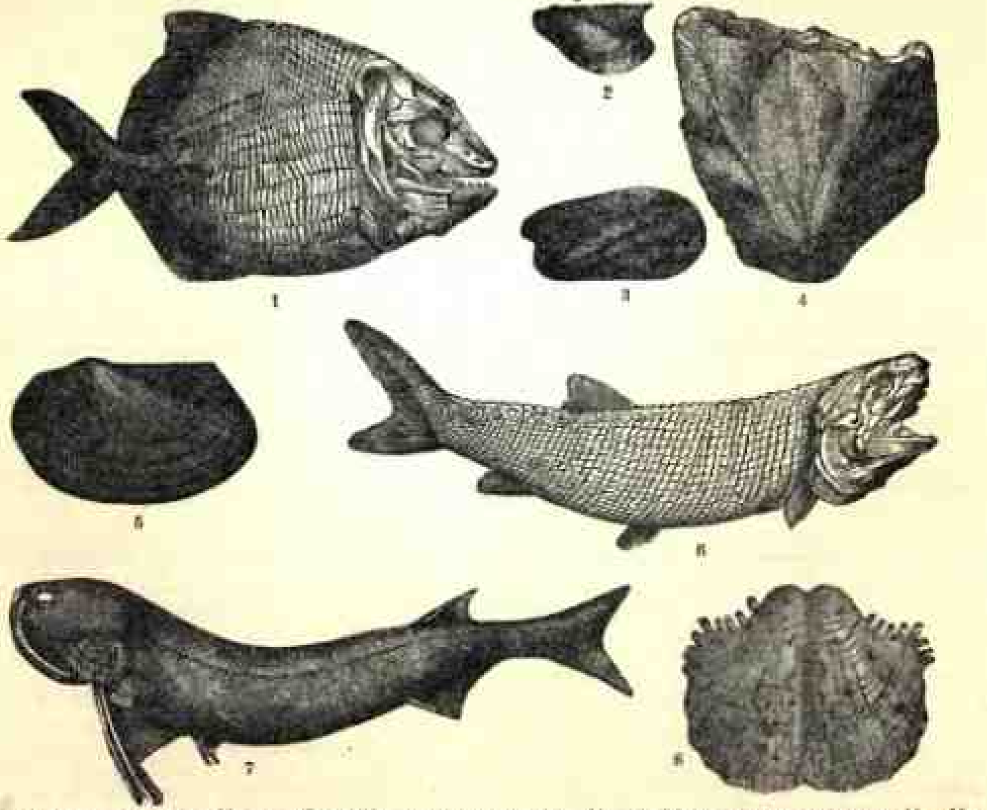

1. Platysomus striatus. $^1/_2$. 2. Gervillia ceratophaga. $^1/_2$—$^1/_1$. 3. Pleurophorus costatus. $^1/_2$—$^1/_1$. 4. Fenestella retiformis $^1/_2$—$^1/_1$. 5. Arca striata. $^1/_2$—$^1/_1$. 6. Palaeoniscus freieslebeni. $^1/_2$—$^1/_1$. 7. Acanthodes gracilis. $^1/_3$. 8. Productus horridus. $^1/_2$—$^1/_1$.

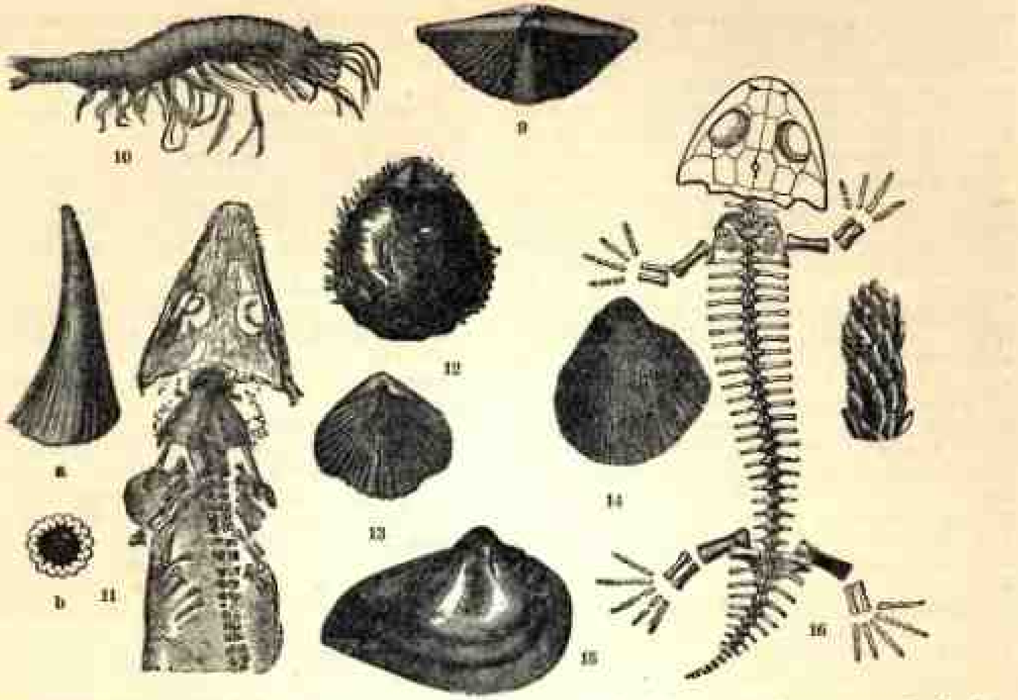

9. Spirifer undulatus. $^1/_2$—$^1/_1$. 10. Gampsonyx fimbriatus. $^1/_2$—$^1/_1$. 11. Archegosaurus decheni. $^1/_2$ a ząb powiększ., b przekrój poprzeczny. 12. Strophalosia goldfussi. $^1/_2$. 13. Camarophoria schlotheimi. $^1/_2$—$^1/_1$. 14. Pseudomonotis speluncaria. Wielk. nat. 15. Schizodus obscurus. $^1/_2$—$^1/_1$. 16. Branchiosaurus amblystomus (nieco powiększ.). 17. Ullmania bronni. $^1/_2$—$^1/_1$.

Permska formacja (perm, diass), najmłodsza formacja grupy paleozoicznej, leżąca między karbonem a formacją triasową. Wyróżnia się w niej dwa oddziały: dolny, zw. czerwonym spągowcem i górny, cechsztyn. Nazwa dias miała oznaczać dwudzielność tej formacji. Nazwa permu pochodzi od gubernji permskiej, gdzie utwory te są typowo rozwinięte. Wielu geologów, zwłaszcza francuskich, łączy tę formację z węglową w jedną t. zw. antrakolitową ze względu na to, że granica pomiędzy karbonem a permem wydaje się sztuczną. Utwory permskie występują w Niemczech, Rosji, Anglji, Czechach, Polsce, Ameryce i t. d. (por. też Geologiczne formacje).

Objaśnienia do tabl. Permska formacja.

Formacja permska w stosunku do innych formacyj jest wyjątkowo ubogą w resztki organiczne. Gdzie można przeprowadzić podział na dolne piętro czerwonego spągowca i górne cechsztyńskie, w dolnem stwierdza się obecność roślin i zwierząt lądowych, podczas gdy górne warstwy zawierają faunę morską. Resztki roślinne czerwonego spągowca wykazują duże podobieństwo do flory karbońskiej i w niejednym przypadku jest rzeczą bardzo trudną przeprowadzić podział między temi dwiema formacjami. Z roślin występują kalamity i drzewa szpilkowe, podczas gdy sygillarje i lepidodendrony zaczynają zanikać. Z roślin szpilkowych występuje charakterystyczny rodzaj Walchia i spokrewniona z cyprysem Ullmania. Z resztek zwierzęcych dobrą przewodnią skamieliną cechsztynu jest mszywioł Fenestella. W cechsztynie występują również ramienionogi: Productus horridus, Spirifer undulatus, Camarophoria schlotheimi, Strophalosia goldfussi oraz małże: Arca striata, Avicula, Pesudomonotis speluncaria, Gervillia ceratophaga, Pleurophorus costatus, Schizodus obscurus i in. Duże ilości resztek ryb znajdują się w łupkach miedziowych (np. Platysomus i Palaeoniscus) i w sferosyderytach warstw lebachskich (np. Acanthodes); w tych warstwach występuje również rak Gampsonyx fibriatus. Trylobity, które występowały jeszcze w karbonie, zdarzają się w permie tylko wyjątkowo. W licznych egzemplarzach zostały znalezione stegocefale (jaszczury pancerne), jak np. Branchiosaurus i Archegosaurus.

Najważniejsze pod względem górniczym jest najwyższe piętro cechsztynu, zawierające pokłady soli kamiennej i soli potasowych. Obszar solonośny rozciąga się od Renu na zachodzie aż po granice Polski na wschodzie.

W Anglji, Francji i Niemczech utwory permskie wykształcone są podobnie. W Polsce występują utwory permskie w Tatrach, w Krakowskiem, w Górach Świętokrzyskich i na Kujawach. W Tatrach występują od strony płn. czerwone zlepieńce i piaskowce, nie zawierające żadnych skamielin. W Krakowskiem w Karniowicach i okolicy występują wapienie słodko-

wodne (t. zw. martwica karniowicka), charakteryzujące się obfitą florą, składającą się głównie z paproci; wyżej leżą zlepieńce i piaskowce, zawierające pnie drzew szpilkowych (Araucarites Schrollianus). Piaskowce te, grupujące się głównie koło Kwaczały, znane są pod nazwą piaskowców Kwaczalskich. W Górach Świętokrzyskich występują wapienie i margle cechsztyńskie z florą i fauną. Górnopermska solna formacja Niemiec przechodzi na obszar Polski, dostarczając pokładów soli kamiennej (Wapno) lub warzonki (Ciechocinek), soli potasowych i gipsów.

Permutacja (z łac.), przestawienie, zmiana porządku; w matematyce zmiana kolejności kilku elementów; np. dla elementów a, b, c, p. są: a b c, a c b, b a c, b c a, c a b, c b a.

Permutyty (z łac. permutare, „wymieniać"), sztuczne zeolity, nierozpuszczalne glinokrzemiany sodowe o zmiennym składzie, otrzymane przez stopienie glinokrzemianów z sodą i następne wymycie wodą. Wymieniają łatwo sód na wapń, mangan, żelazo i t. d. w zetknięciu z roztworami soli tych metali i mają dzięki temu zastosowanie do czyszczenia i zmiękczania wody.

Pernambuco, stan przybrzeżny w Brazylji z 99.254 km² i 2,617.310 mieszk. Obejmuje oprócz wysp Itamaracá i Fernando de Noronha, nizinny pas nadmorski, wznoszący się na zach. ku wyżynie wys. 500—1.100 m, zamkniętej od zach. górami Serra do Piauhy i Serra dos dous Irmaos. Najważniejszą rzeką jest rz. Św. Franciszka. Obszary wyżynne mają upalny klimat i są pustynne, na nizinie natomiast kwitnie rolnictwo. Stolicą jest Recife (Pernambuco). W 1630—54 należało wybrzeże do Holandji, później do Portugalji.

Pernerstorfer Engelbert, polityk austr., (1850—1918), początkowo przywódca ruchu narodowo-niemieckiego, redaktor czasopisma „Deutsche Worte", 1891 przeszedł do obozu socjalistycznego i stał się jednym z głównych jego przedstawicieli na terenie parlamentu wiedeńskiego.

Pernice, 1. Ludwig, prawnik niemiecki, (1799—1861), prof. w Halle; dzieła: „Geschichte, Altertümer und Institutionen des römischen Rechts im Grundriss" (1821), „Quaestiones de jure publico germanico" (1828—35, 3 t.).

2. Alfred, syn poprzed., prawnik, (1841—1901), profesor prawa w Halle, Berlinie; dzieła: „Marcus Antiscius Labeo. Das römische Privatrecht..." (1873—1895, 3 t.).

Perniciosus (łac.), złośliwy, zgubny, niebezpieczny (o chorobach, jak niedokrwistość, zimnica i t. d.).

Pernik, osada w Bułgarji, nad rz. Strumą, przy kolei: Sofja—Küstendil z 10.094 mieszk. i kopalnią węgla.

Perniones (łac.), odmroziny, odzięblny (ob. Odmrożenie).

Pernis, ptak, ob. Pszczołojad.

Perogrullo, narodowy typ hiszpańskiego głuptasa.

Perojo y Figueras José del, polityk hiszp., (1852—1908), członek Kortezów, występował za liberalnemi zarządzeniami wobec Kuby i Filipinów. Napisał: „El movimiento intelectual en Alemania" (1875), „Cuestiones coloniales" (1883), „España en las repúblicas hispano-americanas" (1893), „La ciencia española bajo la inquisición" (1877).

Peroksydaza, enzym utleniający; występuje w chrzanie, rzepie i t. d.

Peron (z franc.), chodnik na dworcach i przystankach kolejowych, biegnący wzdłuż toru, a przeznaczony dla publiczności, wsiadającej i wysiadającej z pociągu. — Także rodzaj podmurowanej terasy przy budynkach mieszkalnych.

Péron François, zoolog i podróżnik francuski, (1775—1810), napisał (razem z Freycinetem) „Voyage de découvertes aux terres Australes" (1807—10, 2 t.).

Perone (greck.), strzałka, kość strzałkowa, ob. Noga.

Peronina, pochodna morfiny, o działaniu podobnem, lecz łagodniejszem, bez szkodliwych działań ubocznych, stosuje się w lecznictwie przy astmie, bólach reumatycznych i t. p.

Péronne, miasto okręg. w depart. Somme (Francja wsch.), nad Sommą przy kolei: Montdidier—Cambrai z 3.185 mieszk. i przemysłem. Miasto zburzone przez Niemców w 1870/71 było od sierpnia 1914 do września 1918 ośrodkiem ciągłych walk francusko-niemieckich.

Peronospora Corda (wrośl), grzyb z rodziny Peronosporaceae, grzybnia rośnie między komórkami żywiciela, pojedyncze strzępki, wyrastające z komórek nabłonkowych i rozgałęziające się krzaczasto, odsznurowują konidja, które pokrywają liście szarym nalotem. Konidja kiełkują wprost, lub też zawartość ich tworzy pływki dwurzęskowe, które dłuższy czas poruszają się w wodzie, następnie kiełkują. Prócz konidjów, grzyb produkuje oogonja i antheridja oraz oospory, zimujące wewn. zakażonych części roślinnych. Najbardziej szkodliwą w gospodarce człowieka jest P. viticola Berk. (Plasmopara viticola Berk. et Curt), wywołująca chorobę winorośli. Blisko spokrewnionym jest rodzaj Phytophthora (ob.).

Peronosporaceae, rodzina grzybów z rzędu Oomycetes, pasorzytuje na roślinach wyższych. Rodzaje: Albugo, Peronospora, Phytophtora.

Perorować (łac.), mówić głośno i z naciskiem, prawić coś.

Perosi Lorenzo, włoski kompozytor kościelny, * 1872, 1898—1915 dyrygent chóru kaplicy Sykstyńskiej, kompozytor mszy i oratorjów.

Perotinus, Magister (zw. Magnus), muzyk francuski XII. w., główny przedstawiciel muzyki kościelnej stylu zw. ars antiqua, obejmującej wielogłosowe kompozycje, „organa".

Peroutka Emanuel, prof. historji starożytnej w Pradze, (1860—1912). Wartościowe są jego studja o cesarzu Juljanie (Dějiny řecké I. 1908).

Perow Wasilj Grigorjewicz, malarz rosyjski, (1833—1882), kształcił się w Moskwie i Paryżu, później osiadł w Moskwie, gdzie stał się przywódcą szkoły realistycznej. Malował sceny dramatyczne („Przybycie policji") lub humorystyczne, również doskonałe portrety; w późniejszym wieku tworzył głównie obrazy historyczne i religijne, np. „Zdjęcie z Krzyża". Główne dzieła znajdują się w galerji Tretjakowa w Moskwie.

Perowo, miasto w gub. Moskwa (Rosja), przy kolei: Moskwa—Riazań z 13.617 mieszk. Letnisko.

Perowsk, ob. Ksyl-Orda.

Perowskaja Zofja, słynna rewolucjonistka ros., (1854—1881), pracowała w organizacjach „Ziemia i Wola" i „Narodna Wola"; powieszona za udział w zamachu na Aleksandra II.

Perowskit, minerał, tytanian wapnia, tworzący czarne, brunatne lub żółtawe regularne kryształy lub nieregularne skupienia. Występuje w łupkach talkowych i chlorytowych, w wapieniach, bazaltach i t. d.

Perpendykuł (z łac.) pion, także wahadło; perpendykularny, pionowy, prostopadły.

Perpera (z greck. „hyperpyros — „oczyszczony"), ostatnia jednostka monetarna dawnej Czarnogóry, odpowiadała dawnej koronie austrjackiej, dzieliła się na 100 para.

Perpetua, święta, wraz z Felicytą poniosła w Kartaginie śmierć męczeńską, za panowania Septimjusza Sewera († 202).

Perpetuel, angielska tkanina z wełny czesankowej, bardzo trwała.

Perpetuum mobile (łac.), maszyna, która ma trwać w wiecznym ruchu, dostarczać pracy, nie pobierając równocześnie w jakiejkolwiek postaci energji, równoważnej dostarczonej pracy, któraby zatem stwarzała pracę z niczego (p. m. pierwszego rodzaju). P. m. jest nieosiągalne, niemożliwe do urzeczywistnienia, jest sprzeczne z zasadą zachowania energji, według której energja nie ginie, ale też z niczego powstać nie może. — Według pierwszej zasady termodynamiki każda ilość ciepła jest równoważna pewnej ilości pracy. Urządzenie, któreby mogło każdą ilość ciepła, bez względu na temperaturę źródła, z którego ono pochodzi, zamieniać na pracę, nazywamy p. m. drugiego rodzaju. Jest ono również niemożliwe, ponieważ warunkiem koniecznym zamiany ciepła na pracę jest, aby źródło, z którego czerpiemy ciepło miało temperaturę wyższą, niż otoczenie, ponadto zamianie pewnej ilości ciepła na pracę towarzyszy zawsze rozproszenie reszty pobranego ze źródła ciepła.

Perpignan, stolica depart. Pyrénées-Orientales (Francja), 11 km od morza Śródziemnego, nad rz. Tet, przy kolei: Narbonne—Barcelona z 68.835 mieszk., katedrą z XIV.—XVI. w., zamkiem królów Majorki, ratuszem z XIV.—XVII. w., muzeum, ogrodem botanicznym, fabr. sukna, korków, papieru i znacznym handlem. Wpobliżu miejscowość kąpielowa Canet. W średniowieczu stolica hrabstwa Roussillon, należało P. w 1172—1475 do Aragonji, a w 1493—1659 do Hiszpanji. W 1349—1793 istniał w P. uniwersytet.

Perraud Jean Joseph, rzeźbiarz francuski, (1819—1876), uczeń Ecole des Beaux-Arts w Paryżu. Główne dzieła: „Dzieciństwo Bachusa", „Rozpacz", posągi do Pałacu Sprawiedliwości, dla fasady Opery, marmurowy posąg Galatei, grupa marmurowa „Dzień", oraz popiersia Mozarta i Beethovena.

Perrault, 1. Claude, architekt francuski, (1613—1688), lekarz, tłumacz Witruwjusza, twórca klasycyzującej wsch. fasady Luwru, oraz Obserwatorjum paryskiego (1667—72).

2. Charles, poeta franc., (1628—1703), od 1671 członek Akademji, miernym poematem „Le siècle de Louis le Grand" wszczął spór młodych ze starymi, w którym jego przeciwnikiem był Boileau; w „Le parallèle des anciens et des modernes" (1688—98, 4 t.), wystąpił przeciw ślepemu naśladownictwu wzorów starożytnych. Nieprzemijającą wartość ma jego zbiór baśni „Contes de ma mère l'Oye" (1687, liczne wydania).

Perréal Jean, zw. Jehan de Paris, francuski malarz, architekt i rytownik, (1455— ok. 1528), był malarzem nadwornym Karola VIII., Ludwika XII. i Franciszka I., działał przeważnie w Paryżu i Lyonie. Najważn. prace: rysunki architektoniczne, projekty pomników, np. grobowce Franciszka II. i Małgorzaty Bretańskiej w katedrze w Nantes (wykonane przez Colombe'a), dalej minjatury, przypuszczalnie także portrety.

Perrebowie, szczep starogrecki, w górzystej okolicy północnej Tesalji.

Perrens François Tommy, historyk franc., (1822—1901), napisał: „Jérôme Savonarole" (1853, 2 t.), „L'église et l'état en France sous Henri IV. et Marie de Médicis" (1872, 2 t.), „La démocratie en France au moyen-âge" (1873), „Histoire de Florence" (1877—90, 9 t.) i in.

Perreux-sur-Marne, Le, miasto w depart. Seine (Francja), tuż na wsch. od Paryża, na prawym brzegu Marny z 17.915 mieszk., przemysłem i hodowlą kwiatów.

Perrier Léon Laurent, polityk franc., * 1873, od 1910 radykalny deputowany, 1920 senator, 1925—26 minister handlu, 1926 kolonij.

Perrin (zw. Abbé P., choć nie był duchownym) Pierre, poeta franc., (prz. 1620—1675), współzałożyciel opery francuskiej (ob. Cambert).

Perrine Charles Dillon, astronom ameryk., * 1867, początkowo kupiec, od 1901 obserwator w obserwatorjum Licka, gdzie odkrył 8 nowych komet, od 1909 dyr. obserwatorjum w Kordobie (Argentyna).

Perron Oskar, matematyk niem., * 1880, prof. uniwersytetu w Monachjum, pracuje nad algebrą wyższą i teorją równań różniczkowych.

Perrone Giovanni, teolog włoski, (1794—1876), rektor w Collegium Romanum, wstąpił do jezuitów 1850, dogmatyk, nap.: „Praelectiones theologicae" (1835—42, 9 t.) i in.

Perronneau Jean Baptiste, rytownik francuski, (1731—1796), uczeń L. Cars'a, rytował przeważnie według dzieł Bouchera, C. Natoire'a, C. Vanloo i C. Bouchardon'a.

Perrot George, archeolog franc., (1832—1914), od 1877 prof. w Paryżu; główne dzieło: „Histoire de l'art dans l'antiquité" (1881 nieukoń.).

Perrotin Henri Joseph Anastase, astronom francuski, (1845—1904), od 1880 dyrektor obs. w Nizzy, odkrył 5 nowych planetoid i opracował teorję ruchu Westy („Théorie de la planète Vesta", 1879).

Persano Carlo, hr. Pellion di, admirał włoski, (1806—1883), 1862 minister marynarki, 1866 dowodził flotą i przegrał bitwę pod Lissą, zaco został zdegradowany.

Persanta (Prośnica), przybrzeżna rzeka na Pomorzu pruskiem, długa 165 km. Wypływa na zach. od Szczecinka a uchodzi pod Kołobrzegiem do Bałtyku.

Persea Gärtn. (smaczliwka), roślina drzewiasta z rodziny Lauraceae, o liściach skórzastych, kwiaty drobne, owocem jajowata jagoda. Rośnie w tropikalnej Ameryce. P. gratissima Gärtn. (grusza adwokacka), małe drzewo, pochodzące z tropikalnej Ameryki, hodowane wszędzie w krajach cieplejszych, również w Europie płd., owoce jadalne, solone i przyprawiane korzeniami. P. indica Spr. z Madery, wysp Kanaryjskich i Japonji, dostarcza liści używanych w medycynie.

Persefona i Hades.

Persefona, w greckim micie córka Zeusa i Demetry (ob., rzyms. Prozerpina), uprowadzona przez Hadesa (Plutona), została władczynią podziemi; na prośby matki pozwolił jej Zeus przebywać przez dwie trzecie roku na ziemi (odzwierciedlenie się w legendzie obumierania i odżywania przyrody). W misterjach eleuzyjskich pojmowano P. jako wyobrażenie zmysłowe duszy nieśmiertelnej; jako Kore (dziewica) była czczona wraz ze swą matką.

Perseidy, rój meteorów, promieniejący z gwiazdozbioru Perseusza w pierwszych dniach sierpnia. Meteory te znane są u nas popularnie pod nazwą „Łez św. Wawrzyńca".

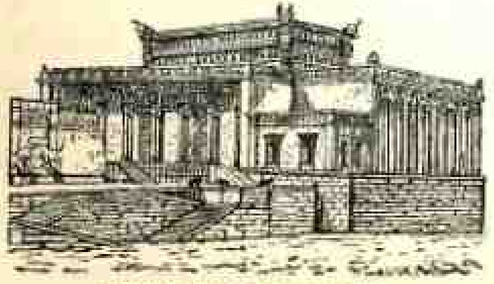

Hala Kserksesa w Persepolis.

Persepolis, późniejsza stolica Persji, założona przez Darjusza I., częściowo spalona przez Aleksandra W. Zachował się (50 km na płn. zach. od Szirasu) szeroki i wysoki taras ze schodami, bramami, kolumnami, filarami i t. d. oraz

Kolumna.

Część bramy głównej pałaców królewskich.

rzeźbami i napisami klinowemi Darjusza, Kserksesa i Artakserksesa II. i III., którzy mieli tutaj swe pałace.

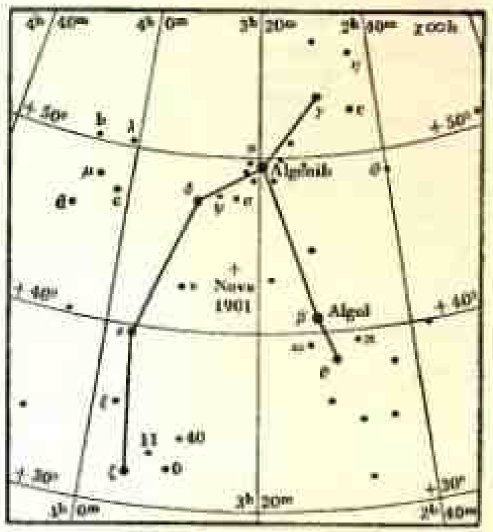

Perseusz, gwiazdozbiór.

Perseusz, gwiazdozbiór nieba płn. zawiera jasną gwiazdę 2. wielk. Algenib (α) oraz zmienną Algol (β) i wiele gromad; z nich 2 największe (h i χ Persei) widoczne są gołem okiem. W miejscu oznaczonem + świeciła w lutym 1901 jasna gwiazda nowa, 3. wielkości (Nova Persei, 1901).

Perseusz, grecki bohater mityczny, syn Zeusa i Danae, został przez swego dziadka, króla Akrizjosa z Argos, któremu wyrocznia przepowiedziała śmierć z ręki wnuka, wrzucony do morza wraz z Danae. Dostał się na wyspę Serifos, rządzoną przez Polydektesa, który go wysłał po głowę Meduzy (ob. Gorgony). Jej wzrok zamieniał ludzi w kamień; P. uniknął go i obciął jej głowę patrząc w lustro. Uwolnił potem Andromedę (ob.) i pojął ją za żonę. Głową Meduzy zamienił w kamień Polydektesa i oddał ją Atenie (ob. Egis). W Argos przypadkowo zabił Akrizjosa, zamienił potem Argos na Ti-

Perseusz i Andromeda. Płask. marmur., Rzym, Kapitol.

ryns i założył Mykeny. Już w archaicznej sztuce chętnie przedstawiano P., zabicie Meduzy spotykamy na bardzo starej glinianej płaskorzeźbie z Beocji i na wazach. Często przedstawiano P. prześladowanego przez Gorgony. Podanie o Andromedzie również było częstym tematem archaicznej sztuki, szczególnie zaś w czasach rzymskich. Także w nowoczesnej sztuce chętnie brano temat z przygód P. (Cellini, Puget, Canova).

Perseusz, ostatni król macedoński, 179—168 prz. Chr., syn Filipa V., (* 212, † 166), we wczesnej młodości brał udział w walkach z Rzymianami, których z całego serca nienawidził, a przez intrygi doszedł do władzy. W 171 wydał mu Rzym wojnę; 168 został P. pobity pod Pydną przez L. Aemiliusa Paulliusa i musiał zdobić jego triumf w Rzymie. Umarł w Albie jako jeniec rzymski.

Perseweracja (łac.), wytrwałość, wytrzymałość, uporczywość.

Pershing John Joseph, generał Stanów Zjedn., * 1860, brał udział w wojnie z Hiszpanją i urządzaniu zdobytych Filipinów, 1917—19 dowódca korpusu ekspedycyjnego do Francji.

Persica (Prunus persica, brzoskwinia) p. Prunus.

Persiceto, miasto w prow. Bolonja (Włochy) z 18.361 mieszk., przemysłem żelaznym i handlem.

Persigny Jean Gilbert, ks., polityk franc., (1808—1872), przyjaciel Ludwika Napoleona, któremu pomagał przy urządzaniu zamachów stanu 1836 i 1840, zaco był więziony 1840—48, został 1849 deputowanym, 1852—55 ministrem spraw wewnętrznych, 1855—60 posłem w Londynie, 1860—63 znów ministrem spraw wewn.

Persis (Pârsa, dziś Fars), rdzeń staroż. państwa perskiego, kraina leżąca między Suzjaną i Karmanją ze stolicą Persepolis, założoną przez Darjusza I. 35 km na płn.-wsch. od dawnej stolicy Pasargady. Z P. rozpoczęli Persowie (Cyrus) podboje.

Persius Flaccus Aulus, rzymski satyryk, 34—62 po Chr., z Volaterrae w Etrurji, żył w Rzymie. Wpływ Luciliusa i Horacego wykazuje sześć zachowanych satyr, wydanych przez jego przyjaciela Caesiusa Bassusa; chłosta w nich obłudę współczesnej sobie epoki ze stanowiska stoików (wyd. O. Jahn 1843).

Persja (urzęd. tytuł: Memâlik-i machrûseh-i Irân), cesarstwo, zajmujące większą część wyżyny Iranu, o pow. 1,647.000 km² i z około 10 milj. mieszk.

Bezodpływową, środkową wyżynę P. (średnio 1000 m wzniesioną) dzielą łańcuchy górskie, ciągnące się w kierunku z płn.-zach. na płd.-wsch. (osiągające ponad 4.500 m wys.) na kilka kotlin, zaścielonych żwirami, piaskami lub lessem. Wielkie obszary wyżyny zajmują pustynie (Daszt-i-Kewir na płn., Lut na płd.-wsch.) oraz słone jeziora (Hamun na wsch.). Wyżynę tę otaczają dokoła góry krawędziowe: na płn. Elburs (Demawend 5.670 m), Dżagatai, Mirabi i Parapamis, na wsch. góry pograniczne między P. a Afganistanem (wulkan Kûh-i-Taftân 3.973 m), na płd. pasma Mekranu (2.160 m), a na zach. łańcuchy systemu Zagros (Kuh-i-Denna 5.180 m), krzyżując się na płn.-zach. z łańcuchami Armenji.

Nad morzem Kaspijskiem i nad zatoką Perską rozciągają się między górami a wybrzeżem pasy równinnych pobrzeży.

Jądro gór tworzą zazwyczaj granity, gnejsy i łupki krystaliczne, na których spoczywają niezgodnie warstwy piaskowców i wapieni górnej kredy. W obniżeniach występują trzeciorzędowe zlepieńce, wapienie i piaskowce. Wszystkie prawie najwyższe wzniesienia są pochodzenia wulkanicznego.

P. posiada wielkie bogactwa mineralne, w małym jednak stopniu wyzyskane. Dotyczy to zwłaszcza rud miedzi, żelaza, ołowiu, a dalej cyny, antymonu, niklu i manganu. Nad jeziorem Urmja znajdują się bogate pokłady soli kamiennej, a w górach Elburs złoża ałunu, soli, siarki oraz węgla kam. Masdan i Niszapur słyną z turkusów. Najważniejszemi są jednak kopalnie nafty, występujące w 2 obszarach: nad morzem Kaspijskiem (koło Namin i Enseli) oraz u płd.-zach. brzegu gór Zagros (Disful, Szuszter), gdzie je eksploatuje Anglo-Persian Oil Company.

Obfitą sieć rzeczną posiadają tylko obszary nad morzem Kaspijskiem, odwadniane przez: Aras, Kisil-Usen, krótkie, lecz zasobne w wodę rzeki Mazenderanu i Atrek. Rzeki płd. i płd.-zach. P., wypływające z gór krawędziowych wpadają częścią do Tygrysu (Kercha) i Szatt-el-Arab (Karun) lub do zatoki Perskiej (Hindian, Mand). Nieliczne rzeki wnętrza wyżyny giną w piaskach pustyń lub słonych bagnach i jeziorach (jeziora: Urmja, Niris, bagna Hamun).

Wnętrze P. cechuje klimat suchy (Teheran 250, Ispahan 130 mm opadów rocznie) i kontynentalny o wielkich amplitudach temp. nawet w ciągu doby. Średnie temperatury w Buszir (nad zat. Perską): stycznia 14,2°, sierpnia 31,9°, roku 23,6°, w Teheranie (1.123 m nad poz. m.): stycznia 0,9°, lipca 29,4°, roku 16,5°. Przeważającemi wiatrami są płn. pasaty, które na wyżynie wieją przez całe lato (wiatr 120 dni). Wybrzeżu Kaspijskiemu przynoszą one dużo opadów.

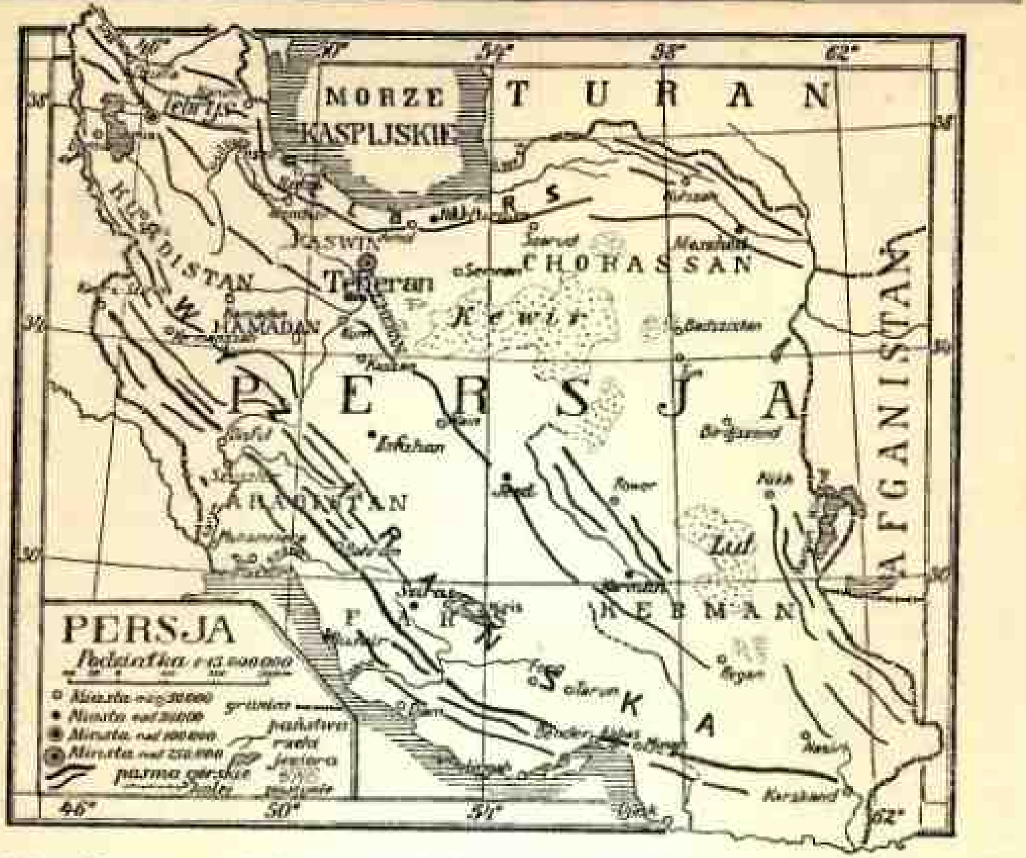

Świat **r o ś l i n n y** na wyżynie jest dość ubogi, a uprawa roli wymaga tu sztucznego nawodnienia. Najbujniejszą roślinnością odznaczają się prowincje, położone na płn. od gór Elburs (Ghilan i Mazenderan). Tu udaje się: ryż, tytoń, jarzyny i mnóstwo owoców, mających tu swoją ojczyznę. P. obfituje w liczne drzewa owocowe (orzechy, pistacje, wiśnie, morele, brzoskwinie, jabłka, gruszki, figi, granaty, migdały, pigwy, wino, melony i t. d.).

Lasy zajmują większe obszary w 2 pasach: w górach Elburs i od Kurdystanu ku płd.-wsch. (na płd. od Sziras). Step wyżynny, zielony i kwitnący od marca do maja w lecie schnie, przybierając koloryt szaro-brunatny. W płd. P. uprawia się: pszenicę, jęczmień, bawełnę, drzewa morwowe, tytoń, hennę oraz mak (na opjum), a w okolicy Sziras róże (na olejek). Palma daktylowa sięga na płn. aż po 34° szerok. geogr.

Do charakterystycznych przedstawicieli **f a u n y** P. należą: lew, tygrys (nad m. Kaspijskiem), wilk, szakal, hjena, niedźwiedź, jeleń, antylopa oraz dziki baran i kozioł.

W hodowli zwierząt, prowadzonej przez koczownicze plemiona, pierwsze miejsce zajmują owce i kozy, później zaś wielbłądy, muły, konie i bydło rogate.

Na wymienienie zasługuje również hodowla jedwabnika i pszczół. Nie bez znaczenia jest także rybołówstwo oraz połowy pereł w zat. Perskiej.

L u d n o ś ć, s t o s u n k i g o s p o d a r c z e.

Ludność P. niejednolitego pochodzenia składa się z: ok. 8 milj. Szyitów, prawie 1 milj. Sunnitów, 9.000 Parsów, ok. 50.000 Ormjan i Żydów oraz 25.000 Nestorjan i Chaldejczyków. Aryjscy potomkowie pierwotnych mieszkańców P., w ciągu dziejów zmieszani z napływowym elementem tureckim i arabskim, przedstawiają fizycznie typ wysokorosły, ciemnowłosy, o cerze jasnej lub śniadej, ciemnych oczach i silnie zagiętym nosie. Duże różnice zachodzą między ludnością osiadłą, wśród której przeważa element aryjski, a koczownikami (ok. 2 milj.) przeważnie pochodzenia tureckiego i arabskiego.

Wyjątek z pośród nomadów stanowią aryjscy: Kurdowie, Lurowie i Bachtjarowie. Rdzenni **P e r s o w i e** (sami nazywają siebie „**I r a n i**") posługują się powszechnie językiem Farsi, właściwym dla prowincji Fars (Parsa). Na wybrzeżu zat. Perskiej używa się języka arabskiego, w Kurdystanie kurdyjskiego, a na płn.-zach. tureckiego. — Kultura perska i język perski rozszerzyły się w Azji daleko poza granice dzisiejszej P.

Główne znaczenie gospodarcze dla P. ma **r o l n i c t w o**, mimo, że pod uprawą znajduje się tylko 10% pow. kraju, 10% zajmują pastwiska, 5% las, a 75% nieużytki. **P r z e m y s ł** stawia dopiero pierwsze kroki (nowoczesne przędzalnie jedwabiu w Reszt), dawny zaś **p r z e m y s ł d o m o w y** (wyroby miedziane, broń, fajanse, szale, dywany) znajduje się w upadku. **H a n d e l** cierpi z powodu braku kapitału, sił roboczych oraz komunikacji. W 1926 było w P. tylko 275 km kolei żel. (Dżulfa—Tebrys i odnoga kolei indyjskiej do Dusdab). 3 linje automobilowe i 2 lotnicze łączą Teheran z Chanikinem (Bagdad), Buszirem i Enseli. Teheran stanowi też największy węzeł komunikacyjny (drogi do Askabadu, Reszt, Bagdadu, Busry, przez Ispahan do Bender—Abbas). Handel zewnętrzny na płd. opanowali całkowicie Anglicy, na płn. zaś pozostaje on pod wpływem rosyjskim. P. wywozi: naftę, benzynę, dywany, owoce, opjum, ryż, tytoń i skóry, sprowadza zaś: cukier, towary tekstylne i metalowe, herbatę, ryż, stal, żelazo oraz maszyny. Największy handel prowadzi P. z Wką Brytanją, Rosją i St. Zjedn. Ruch okrętowy w portach nad zat. Perską wynosił w 1926: 23.321 parowców z 7,835.204 t. rej. (w tem 7,460.379 angiel.), a nad morzem Kaspijskiem 473.126 t. rej.

Jednostką **m o n e t a r n ą** jest kran, dzielący się na 20 szahi. W rachubie używa się jednostki teoretycznej dinaru (1 szahi = 50 din.).

M i a r ą: długości jest gez = 104—113 cm, powierzchni djerib = 1.153 m², ciężaru man = 1,6—4 kg.

D z i e j e. Starożytni Persowie wystąpili na widownię dziejową w VI. w. prz. Chr. jako naród zdobywczy. Początkowo żyli oni w stanie patrjarchalnym, podzieleni na 7 pokoleń, pod zwierzchnictwem Medów. Najpotężniejszy wśród nich ród **A c h e m e n i d ó w** zawojował krainę Elam i przeniósł stolicę do Suzy. **C y r u s** dokonał 550 podboju państwa medyjskiego, opanował Armenję, Mezopotamję i M. Azję, 539 również Babilonję. Syn jego **K a m b y z e s** (529—22) dokończył budowy państwa perskiego, przyłączając doń Egipt i Nubję. Jego organizatorem stał się **D a r j u s z** (521—485), który pokonawszy wywołane przez pretendentów do tronu bunty, podzielił monarchję na szereg wielkich prowincyj (satrapje), rządzonych przez namiestników (satrapów), poddał całą administrację ścisłemu nadzorowi, budował bite gościńce, ustanowił złotą monetę i pocztę, zreorganizował siłę zbrojną. Stolicami państwa, obok Suzy, stały się Babilon, Ekbatana i Persepolis; miejsce dawnej prostoty i patrjarchalności zastąpił orjentalny przepych i ceremonjał, otaczający osobę absolutnego władcy. Darjusz rozszerzył granice państwa nad Indem, w Europie podbił ludy trackie, ale wyprawa przeciw Grekom nie powiodła mu się, podobnie bezowocnemi pozostały przedsięwzięcia syna jego Kserksesa (ob. Perskie wojny), za którego rządów rozpoczął się już rozkład państwa. Częste zmiany tronu, połączone z krwawemi przewrotami, bunty satrapów, rządy faworytów i kobiet zdezorganizowały tak dalece państwo perskie, że stało się ono łatwą zdobyczą Aleksandra W. Po jego śmierci dostała się P. w ręce jednego z diadochów, **S e l e u k o s a**, który ugruntował tam dynastję (Seleucydzi). Za jego następców nastąpił rozpad monarchji, przez oderwanie się Baktrji i Partji. Częściowe odrodzenie nastąpiło za rządów **S a s a n i d ó w** (ob.), którzy dostawszy się na tron 224 po Chr., podnieśli państwo na szczebel potęgi, przypominającej czasy Achemenidów, odnieśli szereg sukcesów nad Rzymem, przedsięwzięli śmiałe wyprawy zdobywcze (zajęcie Jerozolimy 614). Za ich rządów poczęło się szerzyć w kraju chrześcijaństwo (mianowicie nestorjanizm).

W VII. w. nastąpił podbój P. przez **A r a b ó w**. Język arabski i islam poczynał zdobywać sobie wpływy, z drugiej strony cywilizacja perska oddziaływała potężnie na zdobywców. Pod względem politycznym nastąpił najazd **S e l d ż u k ó w**, którzy 1055 zajęli Bagdad, pod względem kulturalnym ulegli jednak zwyciężonym. Gospodarcza i duchowa ruina P. rozpoczęła się dopiero z chwilą najazdu **D ż e n g i s - C h a n a** 1223, po którym nastąpiły tyrańskie rządy jego potomków. Próby stworzenia nowej, rodzimej dynastji perskiej udaremniło wtargnięcie **T i m u r a** (1380), który spustoszył P. straszliwie i wcielił ją do swego wielkiego państwa azjatyckiego. Z pod rządów mongolskich oswobodziła P. nowa dynastja irańska **S e f e w i d ó w**, która założyła ok. 1501 **p a ń s t w o n o w o - p e r s k i e**, wprowadzając doń oficjalnie religję szyicko-mahometańską. Punkt szczytowy panowania Sefewidów przypada na **A b b a s a I. W i e l k i e g o** (1587—1628), który w szeregu pomyślnych walk przeciw Bucharze, Chiwie, Turcji i Portugalczykom rozszerzył granice państwa, ulepszył administrację i stosunki społeczne, opiekował się rzemiosłami, handlem i oświatą. Za jego następców P. pogrążyła się w słabości. W początkach XVIII. w. powstanie Afgańczyków oddało P. w ich władzę, równocześnie wyrósł jej groźny wróg w postaci Rosji, która za Piotra W. rozpoczęła ekspansję w kierunku m. Kaspijskiego. Wielki wódz **N a d i r**, zająwszy miejsce Sefewidów (1736—47), odebrał Rosji i Turcji jej zdobycze, walczył zwycięsko przeciw Indjom, Bucharze i Chiwie, ale padł ofiarą spisku z powodu swej tyranji i popierania sunnitów. Był to ostatni przebłysk dawnej świetności. Odtąd następuje kurczenie się państwa perskiego. Afganistan uniezależnił się, Rosja w coraz bardziej zdecydowany sposób występowała jako naturalny wróg P., która musiała odstąpić jej 1802 Gruzję, 1813 (pokój w Gulistanie) przeważną część Kaukazu, 1828 (pokój w Turkmanczaj) perską część Armenji, 1847 (układ w Erzerum) zwierzchnictwo nad m. Kaspijskiem. Jako antagonistka Rosji na terenie perskim występowała Anglja. Polityka panującej od schyłku XVIII. w. dynastji **K a d ż a r ó w** polegała na lawirowaniu pomiędzy temi obu mocarstwami. Szach **N a s s i r e d - d i n** (1848—96) grawitował w stronę Rosji, narażając się przez to na kilkakrotne konflikty z Anglją. Przekonany o konieczności reform, podjął trzykrotne podróże do Europy, których następstwem była reorganizacja wojska, zacząłki budowy kolei żelaznych i sieci telegraficznej, ogłoszenie tolerancji religijnej. Za rządów jego syna **M u z a f f e r e d - d i n a** (1896—1907) państwo przeżyło ciężkie przesilenie gospodarcze i zawarło traktaty handlowe z Rosją i Anglją. 1907 oba rywalizujące mocarstwa zawarły w sprawie P. układ, w którym podzieliły cały kraj na 3 sfery wpływów: północną, rosyjską, południową, angielską i środkową, neutralną. 1906 nastąpiło

nadanie P. konstytucji i zwołanie parlamentu. Panowanie Mohammeda Alego (1907—1909) wypełnione było wewnętrznemi zaburzeniami, w trakcie których doszło do parokrotnej interwencji wojskowej Rosji. Za Ahmed Szacha trwały w dalszym ciągu zamieszki, podsycane przez Rosję, co wywołało groźbę wmieszania się Anglji. Szach dokonał reorganizacji policji przy pomocy szwedzkich oficerów; reorganizacja finansów przez komisję rzeczoznawców amerykańskich (1911) okazała się niemożliwą wskutek nacisku obu mocarstw opiekuńczych, które postawiły sobie za cel zdławienie P. W czasie wojny światowej pozostała P. neutralną; faktycznie stanowiła punkt oparcia dla wojsk rosyjskich i angielskich.

Po wojnie wybuchnęła w P. reakcja narodowa przeciw obcym rządom. Prosty oficer kozaków Reza Chan podniósł 1921 powstanie, opanował stolicę, został 1923 premjerem, 1925 obwołany w miejsce zdetronizowanego Ahmeda szachem (jako Reza Szach Pahlawi). Rezultatem jego rządów jest wzmocnienie władzy centralnej, reorganizacja finansów przy pomocy obcych doradców, poskromienie wielkich właścicieli ziemskich, wreszcie zniesienie kapitulacyj (1928) i traktat przyjaźni z Afganistanem.

Perska literatura. Od podboju Persji przez Islam w r. 644 był nowoperski język narodowy mocno upośledzony, sfery bowiem kulturalne przyjęły język zwycięzców i przez długie wieki w twórczości literackiej używano języka arabskiego. Historja właściwej l. p. rozpoczyna się dopiero z chwilą, gdy państwo kalifów nie mogło już przeszkadzać powstawaniu samodzielnych państw wschodnich. Za Samanidów (819—999), Ghaznawidów (od 976) i Seldżuków (od 1037) powstaje l. p. Z licznych utworów pierwszego wybitnego poety Rûdagi († ok. 954) dochowało się niewiele. Świetnem środowiskiem kultury był dwór Mahmuda z Ghazny (998—1030). Działają tu epik Unsuri († ok. 1049), poprzednicy Firduziego: Farruchi i Dakiki. Do tego czasu należą też słynne czterowiersze Szeicha Abu Sa'îd-i-Abi'l-Chair (998—1049) i poezje dydaktyczne Nâsir-i-Chozrau (1004—88). Na wschodzie do dziś uchodzi za wyborne „zwierciadło książęce" napisana przez księcia Kaika'us z Gilanu „Księga Kabûz" (1082, przekład niem. 1811; franc. 1886). W XII. w. wyróżniają się: poeta dworski Enweri († ok. 1190; przekład rosyj. Żukowskiego 1883); Châkâni Hakâ'iki († ok. 1199), autor „czterowierszy"; Sanâ'i († 1141), autor „Ogrodu prawdy", w którym dociekał tajemnicy Boga i człowieka; jego przeciwnik, satyryk Omar (-i) Khajjâm (ob.); Watwât († 1182), autor poetyki; wreszcie największy poeta tego okresu Nizâmi (ob.).

Najazd Mongołów (1223) tylko przejściowo powstrzymał dalszy rozwój kultury; do największego rozkwitu wznoszą się mistyka i dydaktyka. Ferîd-ud-Dîn Attâr (1119—1230) w „Rozmowach ptaków" opisał mistyczną pielgrzymkę duszy; jego „Księga dobrej rady" (Pendnâmeh) szeroko się rozpowszechniła; wpłynął on poważnie na największego perskiego poetę mistycznego, Dżelâl-ed-dîn-Rûmi (por. przekład polski Tad. Micińskiego w „Chimerze"). Głównym przedstawicielem poezji dydaktycznej jest Sa'adi (ob.). Indus Emir Chozrau (1253—1325) pisze romantyczną „Historję czterech derwiszów", albo „Ogród wiosenny"; Mahmud Szebisteris († 1320) — mistyczne „Różane kwiaty tajemnic"; Chwâdżu Kirmâni (1281—1352) — poematy miłosne, mistyczno-dydaktyczne i pochwalne („Piątka"); Ibn Jemîn († 1344) — poezje gnomiczne. W XIV. w. Hâfis (ob.) stanowi szczytowy rozwój liryki. Fettâhi († 1448) jest autorem klasycznej powieści alegorycznej prozą „Piękno i serce". Ostatnim wielkim poetą jest Dżami (ob.). Z późniejszych wyróżnili się: Hâtifi († 1521), sułtan turecki Selim I. († 1520), Hilâli (ob.), Ahli z Szirazu († 1535) i Faizi (ob.); następnie Tâlib z Amol († 1626), „Sâ'ib z Tebris († 1677) i piszący pod pseud. Âftâb („Słońce") Mogul Szach Âlam (panował 1759—1806).

L. p. posiada liczne zbiory opowiadań, bajek, baśni, nowel, czerpanych głównie z wzorów indyjskich, często łączonych w t. zw. opowiadaniu ramowem w jednolitą całość artystyczną: „Enwâr-i-Suhaili" („Światła Kanopu"), przeróbka bajek Bidpaia przez Huzain Wâ'is Kâszifi († 1504 lub 1505); „Tûtinâmeh" („Księga papug"), zbiór baśni przez Nachszebi (1535); zbiory nowel „Behâr-i-dâniar" („Wiosna wiedzy") przez Inajet Ullah Kanbu († 1671), „Historja księcia Bakhtijar i 10 wezyrów" przez Hâtim Tâ'i (ob.) i i. Dramat rozwinął się słabo. Trzy nowoczesne komedje, pierwotnie po azerbejdżańsku przez Feth Ali Achundzade, przełożył na język perski Moh. Dża'far z Karabagh. Na pamiątkę Alego i i. męczenników szyickich wystawiano corocznie gry pasyjne. — Poezja perska jest nieprzebraną kopalnią mistrzowskich utworów refleksyjnych, często tłumaczonych na różne języki, także i na polski.

W lit. naukowej wyróżnili się przedewszystkiem historycy: Bal'ami (963), wezyr Nizâm-el-mulk († 1092), Mirchond (ob.), Chondemir i wielu innych pisarzy, których dzieła stanowią niewyczerpany materjał źródłowy. W astronomji zasłynął książę Ulugh Beg (wnuk Timura, † 1449).

Opracowania historji l. p.: ang. E. G. Browne (1902—24); niem. Ethé (1896) i P. Horn (1901); polskie J. A. Święcicki (1902).

Perska sztuka, ob. Mahometańska sztuka i Wschodu starożytnego sztuka.

Perska zatoka, odnoga oceanu Indyjskiego z 233.000 km², głęboka średnio zaledwie 25 m, połączona z oceanem cieśniną Ormuz i zatoką Oman. Jedynym większym dopływem jest Szat-el-Arab. Ciepłota wody wynosi w lutym 15—20°, a w sierpniu 30—33°. Zasolenie b. duże (38—40%), opadów niewiele (głównie w zimie). W lecie wieje tu płn.-zach. wiatr szamal, niosący tumany pyłu. Główne porty: Bender Abbas, Buszehr, Mohammera, Basra i Koweit. Wybrzeża należą do Persji, Iraku, Arabji i Omanu, choć polityczne wpływy Anglji są tu decydujące.

Perski język, najważniejszy z żyjących języków irańskich. Rozróżnia się trzy okresy: staroperski, średnioperski albo pehlewi i od IX. w. nowoperski (farsi), zwany potocznie „perskim". Ten ostatni silnie nasiąkł wpływami arabskiemi, przyjął też alfabet arabski, pomnożony o cztery litery dla oznaczenia odrębnych głosek perskich. Gramatyka jest bardzo prosta. J. nowoperski jest używany w Iranie, Turkiestanie, Afganistanie, Beludżystanie, aż po Indje. Wpłynął też na język turecki.

Perskie fajanse, wyrabiane od mniej więcej XIII. do XVIII. w. w Persji, z gliny fajansowej lub masy białej w rodzaju porcelany, barwnie dekorowane we wzory roślinne i t. p. Były to przeważnie czary, talerze, misy, flizy ścienne i t. d. Jeden z najbogatszych zbiorów w Musée Cluny w Paryżu. Ob. Fajanse.

Perskie wojny, wojny, które toczyły się od 490—479 wzgl. do 448 przed Chr. między Grekami a Persami. Zaczęły się za Darjusza I. (521—485), po stłumieniu powstania w Jonji (494) wyprawą karną Datysa i Artafernesa przeciwko Atenom i Eretrji 490. Ta wyprawa 15—20.000 ludzi wylądowała pod Maratonem, gdzie została przez połączone wojska Ateńczyków (ok. 10.000) i Platejczyków pod dowództwem Miltjadesa pokonana i zmuszona do odwrotu. — Syn Darjusza, Kserkses, (485—465), przygotował nową wyprawę. Ateny zbudowały z inicjatywy Temistoklesa flotę wojenną (180 trier); 481 przystąpiły: Sparta z związkiem peloponeskim (bez Argos), Ateny, wyspy i większa część państw środkowej Grecji do związku helleńskiego pod przewodnictwem Sparty. Na wiosnę 480 wyruszył Kserkses z ok. 100.000 armją (olbrzymie cyfry podawane przez Greków są przesadzone) z Sardes drogą lądową, wzdłuż wybrzeża tracko-macedońskiego do Grecji. Armji lądowej towarzyszyła wielka flota. Pod Termopilami (ob.) pokonał mężnie pod Leonidasem broniących się Spartan i ich sprzymierzeńców. Temistokles usiłował stawić opór flocie perskiej około północnej Eubei, lecz z pod Artemizjon musiała się cofnąć flota grecka przed przeważającemi siłami nieprzyjaciela. Teraz był dla Greków cały kraj aż do Istmu stracony. Przez podstęp udało się Temistoklesowi skłonić Kserksesa w niedogodnej dla perskiej floty cieśninie pod Salaminą (ob.) do stoczenia bitwy morskiej, zakończonej zupełną klęską Persów; reszta ich floty musiała uchodzić do Azji. W Tesalji pozostał Mardonjusz z częścią armji lądowej na leże zimowe, został jednak 479 pod Platejami przez Greków pod wodzą Spartańczyka Pauzanjasza pokonany. Bezpośrednio potem została zniszczona flota perska u przylądka Mykale na wybrzeżu małoazjatyckiem, co dało hasło do powstania miast greckich w Azji Mniejszej i do podjęcia greckiej ofensywy. Kierownictwo objęły teraz Ateny, które utworzyły attycko-delijski związek morski (478/7), mający na celu oswobodzenie Greków małoazjatyckich z pod panowania Persów. Wojnę prowadzono z przerwami. Odznaczył się w niej Kimon (ob.), który m. i. odniósł świetne zwycięstwo nad flotą perską u ujścia rz. Eurymedon. — Przewrót w Atenach i tarcia ze Spartą spowodowały znowu przerwę w akcji wojennej. W 459 podjęło ją na nowo wyprawą na Cypr i do Egiptu. W 454 Grecy ponieśli straszną klęskę w Egipcie. Po powrocie z wygnania stanął Kimon znowu na czele floty, zginął jednak w czasie oblężenia m. Kition na Cyprze. Do steru doszedł teraz Perykles; mimo zwycięstwa floty greckiej koło Salaminy (na Cyprze) 449, podjął on rokowania z Persją, ukończone przez Kaljasza w 448 r. Formalnego uznania niepodległości Greków małoazjatyckich Ateńczycy nie uzyskali.

Persona grata (łac.), miła osoba, mile widziana, poważana, będąca w łaskach (przeciw.: persona ingrata).

Persona turpis (łac.), osoba o złej opinji.

Personalizm, teorja, według której świat nie jest zbiorowiskiem elementów i mechanizmem, kierowanym bezmyślnemi prawami, ale rozumnym systemem istot aktywnych i dążących do określonego celu oraz wartości odpowiednio ugrupowanych. Twórcą p. krytycznego jest W. Stern.

Personalja (łac., sprawy osobiste), spis najważniejszych danych i szczegółów, dotyczących pewnej osoby.

Personalna unja, ob. Unja.

Personel (nowołac.), urzędnicy, ogół pracowników zatrudnionych w przedsiębiorstwie, biurze i t. p.

Personifikacja (łac.), uosobienie zjawisk nieosobowych („matka-ziemia") lub pojęć abstrakcyjnych (por. Kairos) zapomocą słowa, obrazu, postaci mitologicznych i t. p. (ob. Alegorja); stąd personifikować, uosabiać.

Persoon Christian Hendrik, botanik niderlandzki, (1755—1837), oparł badania nad grzybami na podstawie naukowej. Najważn. prace: „Mycologia europaea" (1822—28), „Synopsis plantarum, seu Enchiridion botanicum" (1805—07, 2 t.), „Species plantarum" (1817—21, 5 t.).

Persowie, ob. Persja.

Perspektywa (z łac. perspicere), nauka pomocnicza studjum malarskiego i architektury, polegająca na umiejętności przedstawienia przedmiotów w ten sposób, w jaki nam się ukazują w barwie, położeniu, wielkości i t. d., z przyjętego punktu widzenia. P. linearna uczy odpowiedniego rozmieszczania punktów i linij w obrazie i jest gałęzią geometrji wykreślnej. P. powietrzna polega na stopniowaniu wyraźności przedmiotu w miarę oddalania i zbliżania, oraz na zmianie kolorytu na skutek światła, atmosfery i t. d. Do artystów najbardziej zasłużonych dla badań nad p. (które właściwie rozpoczęły się wraz z renesansem), należą Brunellesco i Paulo Uccello (1397—1475), Dürer, matematyk Lambert i i. — W p. matematycznej rozróżnia się p. środkową i równoległą. W pierwszym przypadku punktom przedmiotu rysowanego odpowiadają punkty umieszczone na rysunku tak, jakby leżały na prostych, łączących punkty przedmiotu z jednym obranym punktem, zw. środkiem p.; w drugim prowadzimy z punktów przedmiotu proste równoległe do siebie i w miejscach, w których trafiają płaszczyznę rysunku, umieszczamy punkty obrazu. Por. Rzut.

Perspektywa, dawna nazwa na lunety.

Perspektywiczne mapy, na których obraz (góry, lasy, osady) jest rysowany jak z lotu ptaka lub pod kątem 45°. Są bardzo podobne do obrazków i widoków. Rysunek perspektywiczny (lub półperspektywiczny) był używany na mapach do pocz. XIX. w.

Perspiracja (łac.), przewiew (oddychanie skórne), ob. Oddychanie i Skóra.

Perswazja (z łac.), namawianie, przekonywanie. W medycynie metoda lecznicza wprowadzona przez szwajcarskiego lekarza Duboisa, która u osobników nerwowych i psychicznie chorych niejednokrotnie odnosi dobry skutek. Stara się ona przekonać chorego o bezpodstawności jego urojeń chorobowych, powstałych na drodze autosugestji, i w ten sposób uwolnić go od tychże. — Perswadować (łac.), przekonywać, nakłaniać.

Persyflaż (z franc.), szyderstwo (maskowane), persyflować, wyszydzić, wykpić.

Perszerony, rasa ciężkich koni o wielostronnej użytkowości; pochodzi z okolic la Perche w Normandji.

Perth, 1. stolica hrabstwa P. w Szkocji (Wka Brytanja), nad rz. Tay, przy kolei: Glasgow—Aberdeen z 33.200 mieszk. Posiada późnogotycki kościół z XIII.—XV. w., kilka bibljotek, muzeów i znaczny przemysł. Przed 1482 było P. stolicą Szkocji. — 2. stolica Zach. Australji, nad rz. Swan River ze 184.223 mieszk., uniwersytetem (od 1911), obserwatorjum astron., muzeum oraz przemysłem tekstylnym, metalowym i maszynowym. Ważne centrum komunikacji kolejowej wpobliżu portu Fremantle.

Perth Amboy, miasto portowe i miejscowość kąpielowa w stanie New Jersey, nad zatoką Raritan z 41.707 mieszk. (6.000 Polaków) i przemysłem hutniczym.

Perthées Karol de, kartograf króla Stan. Augusta i pułkownik artylerji koronnej (1739—1815). Sprowadzony w 1764 z Niemiec, pracował dla króla, jako wykonawca jego projektów kartograficznych aż do r. 1797. W ciągu tego czasu sporządził P. ogromną ilość kopij różnych współczesnych map polskich, a poza tem opracował samodzielnie, z pomocą dostarczonych sobie przez współpracowników (zwłaszcza Czakiego, ob.) materjałów, kilka mniejszych i większych map całej Polski i jej poszczególnych części. Miano pierwszego kartografa polskiego XVIII. w. zjednały mu szczegółowe mapy (1 : 225.000) wszystkich prawie województw koronnych, z których 5 (woj. krakowskie, sandomierskie, lubelskie, rawskie, płockie) zostało wydanych drukiem. Poza tem zostawił P. po sobie 12-tomowy opis Polski oraz zbiory i rękopisy entomologiczne.

Perthes, 1. Johann Georg Justus, księgarz niem., (1749—1816), założył 1785 w Gotha wydawnictwo kartograficzne.

2. Klemens Theodor, historyk niem., (1809—1867), prof. prawa w Bonn, napisał: „F. P.' Leben" (1848—55, 3 t.), „Das deutsche Staatsleben vor der Revolution" (1845), „Politische Zustände und Personen in Deutschland zur Zeit der französischen Herrschaft" (1862), „Politische Zustände und Personen in den deutschen Ländern des Hauses Österreich von Karl VI. bis Metternich" (1869) i in.

Perthshire, hrabstwo w Szkocji z 6.458 km² i 125.200 mieszk. Stolicą jest Perth (ob.).

Perthus, Col du, przełęcz w paśmie Albères (wsch. Pireneje), wys. 290 m, przez którą biegnie droga z Perpignan do Figueras.

Perti, ob. Peretti.

Pertinax, jako cesarz rzymski Imperator Caesar P. Helvius P. Augustus, (126—193), syn bogatego wyzwoleńca, odznaczył się w służbie wojskowej i państwowej, jako prefekt miejski doszedł po zamordowaniu Commodusa 1 stycz. 193 do pryncypatu, został jednak wkrótce zamordowany przez pretorjanów.

Pertuis (z franc.), przełęcz (w Wogezach, Jurze Szwajc., lub wsch. Pirenejach) lub cieśnina, np. P. Breton, cieśnina między wyspą Ré a Wandeą (Francja zach.).

Perturbacje (łac.), odchylenia biegu planety od orbity keplerowskiej, spowodowane przyciąganiem innych planet. Odróżnia się p. okresowe i wiekowe; pierwsze powtarzają się po pewnym czasie, drugie działają zawsze w tym samym sensie i powodują trwałe zmiany orbit planetarnych. Znacznie większym p. niż planety, podlegają asteroidy i komety. Teorją p. zajmuje się mechanika niebios. P. też Astronomja.

Pertussis (łac.), koklusz (ob.).

Pertyt, p. Skalenie.

Pertz Georg Heinrich, historyk niem., (1795—1876), od 1828 historjograf domu brunszwickiego, 1842 bibljotekarz w Berlinie, rozpoczął wydawać z polecenia Steina „Monumenta Germaniae historica", napisał: „Das Leben des Ministers Frhrn. vom Stein" (1849—1855, 6 t.), „Das Leben des Feldmarschalls Grafen Neithard von Gneisenau" (1864—69, 3 t.) i in.

Peru, rzeczpospolita w Płd. Ameryce nad oceanem Spokojnym, między 2° 20' a 17° 55' płd. szerok. geograf., obejmująca 1,355.054 km² z 5,550.000 mieszk. (szacowane dla 1921).

Wybrzeże oceaniczne 2.150 km długie jest ubogie w porty. Wzdłuż niego rozciąga się wąskim pasem pustynna równina lub kraj pagórkowaty, podnoszący się ku Andom, które P. przecinają w dwu potężnych łańcuchach (ob. Kordyljery). Zach. łańcuch Andów posiada szczyty, pokryte wiecznym śniegiem a przełęcze wysokie do 4.800 m. Między zach. a wsch. łańcuchem Andów zalegają wysokie wyżyny (Paramos albo Punas: Junin, Huancavelica, Cangallo, Cotobamba i Titicaca), średnio 4.000 m wysokie, pocięte głębokiemi dolinami i pooddzielane od siebie wulkanicznemi wzniesieniami. Na wsch. opadają Andy stromo ku Montanie i nizinie Amazonki. We wsch. pasmach Andów występują starsze utwory geologiczne, niż w zach. Pierwsze budują archaiczne łupki krystaliczne, granity, skały paleo- i mezozoiczne, drugie porfiry, skały osadowe jurajskie i kredowe oraz młode wulkaniczne. Do częstych zjawisk w pasie przybrzeżnym należą trzęsienia ziemi. Nawodnienie nie jest równomierne. Suchemu, bezwodnemu obszarowi wybrzeża przeciwstawiają się wsch. zbocza Andów, odwadniane przez wielkie rzeki, należące do systemu Amazonki: Marañon, Huallaga, Ucayali, Purus i Yavari. Największem jeziorem jest Titicaca, przepołowione granicą P. i Boliwji. Równolegle do kierunku gór układają się w P. pasy klimatyczne. Wybrzeże posiada klimat gorący i suchy (średn. temp. roku 20—26°). Nikłe opady (Lima 46 mm rocznie) przynosi tylko mgła (garua), powstająca nad zimnym prądem przybrzeżnym. Wyżyna, położona między Kordyljerami jest chłodna (średn. temp. roku 8—10°) z opadami w porze letniej. Wsch. stoki Andów, wystawione na działanie passatów odznaczają się klimatem wilgotnym i gorącym.

W ścisłym związku z klimatem pozostaje roślinność. Na obszarze wybrzeża rosną kaktusy i mimozy. Zach. stoki Andów są bezleśne i pokryte krzaczastemi zaroślami do wys. 4.000 m. Na wyżynie przeważa step. Niższe części wsch. zboczy Andów i równiny w dorzeczu Amazonki (Montana) zajmuje roślinność podzwrotnikowa, tworząca dziewicze lasy.

Faunę Andów, podobną do patagońskiej, charakteryzują: lama, alpaka, niedźwiedź and., lis azara a z ptaków kondor. Bogatsza fauna żyje w lasach wsch. P.: małpy, leniwiec, pancernik, mrówkojad, jaguar, ocelot, puma, tapir, różne rodzaje ptaków, gadów, płazów i t. d.

Ludność i stosunki gospodarcze. Przeszło połowę ludności stanowią Indjanie, biali około 10% a resztę Metysi, Murzyni i Chińczycy. Indjanie, zamieszkujący góry i wyżynę należą do 2 szczepów: Keczua na płn. i Kolja na płd. Ludność biała skupia się przeważnie w miastach na wybrzeżu, podobnie i Murzyni.

Językiem urzędowym jest hiszpański a przeważającem wyznaniem (obok resztek pogaństwa) rzym.-kat. Uniwersytety znajdują się w Limie, Arequipie, Cuzco i Trujillo.

Co najmniej połowa całej pow. P. przypada na lasy (prow. Montana). Uprawa ziemi nie ma większego znaczenia. Jest to pozostałość z czasów panowania hiszpańskiego, kiedy kosztem upadku rolnictwa rozwijano górnictwo. W pasie nadbrzeżnym przy sztucznem nawodnieniu uprawia się: trzcinę cukrową, ryż i wino, w obszarach wyższych: kawę, kakao, bawełnę i tytoń, na wyżynie zaś: zboża i ziemniaki, które tu mają swą ojczyznę. Hodowla ogranicza się do lam, alpak oraz owiec. Lasy obfitują w cenne gatunki drzewa (chinina). Już od czasów odkrycia P. główne źródło bogactwa kraju stanowiło górnictwo. Niegdyś na pierwszem miejscu stała eksploatacja srebra, dziś zaś nafty (1926: 1,422.000 t.), następnie srebra, miedzi, złota, ołowiu, węgla, rtęci, soli i guana. Przeważna część kopalń znajduje się w rękach anglosaskich. Przemysł rozwinął się słabo (głównie w Limie). Handel cierpi z powodu braku dróg i kolei. W 1926 było w P. 3.409 km kolei żel. (sławne dwie linje transandyjskie: z Molendo do Puno i Cuzco oraz z Callao przez Limę do Cerro de Pasco). Głównym portem jest Callao. Eksport P. z głównemi artykułami: nafta, bawełna, cukier i szlachetne metale idzie w 34% do St. Zjedn. a w 18% do Wkiej Brytanji. Z tych krajów pochodzi też w lwiej części import P. (żywność, maszyny, wyroby tekstylne i metalowe). Jednostką monetarną jest funt (libra) peruwjański, dzielący się na 10 soles po 100 centavos; miary są metryczne.

Ustrój i administracja.

Podług konstytucji z 18. I. 1920, zmienionej 9. VII. 1921 i 7. IX. 1923, stoi na czele państwa prezydent, obierany na okres 5 lat przez wszystkich mężczyzn, którzy ukończyli 21 lat i są piśmienni. Jest on naczelnym wodzem armji i mianuje rząd, złożony z 7 ministrów. Władzę prawodawczą wykonuje senat i izba poselska, wybierane na 5 lat. P. dzieli się na 20 departamentów i 3 odrębne prowincje. Finanse są należycie uporządkowane, pieniądz papierowy banku państwowego posiada wysokie pokrycie w złocie. Budżet na 1928 wynosił 10,22 milj. funtów, dług państwowy wynosił 1926 17,25 milj. funtów. Armja oparta jest na obowiązku powszechnej służby wojskowej. Flota jest przestarzała. Port wojenny znajduje się w Callao. Flaga czerwono-biało-czerwona, prążkowana pionowo.

Wojownicy z czasów Inkasów
(malow. na glinianej wazie peruwjańskiej).

D z i e j e. Wyżyna P. była siedzibą wysoko rozwiniętej kultury Inkasów, która w chwili odkrycia kraju przez Hiszpan liczyć mogła 300—400 lat wieku. Podboju kraju dokonał Pizarro w latach 1531—32, dopiero jednak ok. 1550 ustanowił tam Pedro de la Gasca normalne stosunki. Od 1542 tworzyło P. wraz z Chile, Paragwajem, Buenos Aires i Tierra Firme w i c e k r ó l e s t w o h i s z p a ń s k i e z stolicą w Limie. 1739 została odłączona od P. Tierra Firme, 1776 Buenos Aires. Znacznych dochodów dostarczyło odkrycie 1547 kopalni srebra pod Cerro de Potosi. Handel musiał kierować się przez Portobelo i Panamá, opłacał się wszelako z powodu bogatych złóż drogich metali. Podobnie jak w Meksyku, idea niepodległości powoli torowała sobie drogę. P. najdłużej trzymało się Hiszpanji. 1821 nastąpiło wypędzenie wicekróla Laserny z Limy, oraz p r o k l a m o w a n i e n i e z a w i s ł o ś c i P. Górne P. oderwało się 1825 jako republika B o l i w j a. Bolivar pragnął zjednoczyć P. z Kolumbją i narzucił mu 1826 antyderookratyczną konstytucję, wszelako 1829 odzyskało P. samodzielność. 1836 połączyło się P. z Boliwją, wskutek czego Argentyna i Chile wypowiedziały mu wojnę. Dopiero generał Ramon C a s t i l l a zapewnił państwu 1845—62 spokój, uporządkowanie finansów, lepszą organizację wojska i marynarki, rozwój przemysłu. Nowa konstytucja 1856 wprowadziła powszechne głosowanie, jednak duchowieństwo spowodowało 1860 jej zmianę i zakaz jakiegokolwiek oficjalnego kultu, poza katolickim. 1862 wybuchnął konflikt z Hiszpanją, połączony z przewrotem wewnętrznym, a 1866 rozpoczęły się kroki wojenne, zamknięte 1879 pokojem paryskim. Za prezydentury B a l t y rozpoczęto budowę wielkich linij kolejowych, rozszerzono port w Callao i zaciągnięto w Europie dwie lichwiarskie pożyczki, co umożliwiło przetrzymanie klęsk elementarnych, które 1868 zwaliły się na kraj (żółta febra, trzęsienie ziemi, potopy). 1879 rozpoczęło P. wojnę przeciw Chile na tle rywalizacji ekonomicznej, która zakończyła się przegraną i odstąpieniem 1883 prowincji Tarapaca na stałe, Arica i Tacna na 10 lat. Wśród późniejszych prezydentów wyróżnił się P i e r o l a jako wzór nieposzlakowanej uczciwości; za prezydentury José P a r d o (1904—08) powstał Instituto Histórico akademja wojskowa, flota wojenna i szereg linij kolejowych; 1906 zamknięto granice P. dla imigracji chińskiej. 1912 zrównano wszystkie wyznania w obliczu prawa. Organizację armji przeprowadzili oficerowie francuscy. Ciężkich szkód przysporzyły krajowi spory graniczne z Chile z powodu Tacna (ob.), z Ekwadorem z powodu strefy kauczukowej Putumayo (załagodzony 1908), z Boliwją, Kolumbją i Brazylją (uśmierzone 1909). 1917 obłożył rząd P. sekwestrem okręty niemieckie i zerwał z Niemcami stosunki dyplomatyczne, 1920 wprowadzono nową konstytucję.

Peru, 1. miasto w stanie Illinois (Ameryka płn.), nad rz. Illinois, obok La Salle z 8.869 mieszk. (3.000 Polaków). Huta cynkowa, kopalnie węgla i handel zbożem. — 2. miasto w stanie Indiana, nad rz. Wabash, na płn. od Indianopolis z 12.410 mieszk., przemysłem drzewnym i wełnianym.

Perugino (właśc. P i e t r o V a n n u c c i), malarz włoski, (1446—1523), uczeń Piera della Francesca w Perugji i Verrocchia we Florencji, pracował we Florencji, Rzymie i Perugji, był nauczycielem Rafaela. 1478 malował freski w Cerqueto (zachowany „Św. Sebastjan"), 1482 rozpoczął w Rzymie dekorację ścian kaplicy Sykstyńskiej (m. i. „Wręczenie kluczy św. Piotrowi"). Najlepsze obrazy sztalugowe P. powstały w l. 1485—1500: „Opłakiwanie Chrystusa" (1486, Florencja), „Adoracja Dzieciątka" (1491, Rzym), „Wizja św. Bernarda" (Monachjum). Z fresków P. wymienić jeszcze należy „Ukrzyżowanie" (1493—1496) w Santa Maria Maddalena de' Pazzi we Florencji. — Po pełnych świeżości okresach młodzieńczych i dojrzałości, nastąpił ostatni, słabszy od poprzednich, z którego pochodzą obrazy ołtarzowe w kościołach Città della Pieve, w Cambio w Perugji i w tamtejszej galerji. P. był przed Rafaelem najważniejszym przedstawicielem szkoły umbryjskiej.

Perugja (włosk. Perugia), stolica prowincji P. w Umbrji (Włochy środk.), nad rz. Tybrem z 76.834 mieszk. Posiada szczątki staroż. murów i bram, szereg wspaniałych kościołów (Sant' Angelo z VI. w., bazylika San Pietro z X. w., San Severino z 1007 r. z freskami Rafaela, gotycki San Domenico z 1305, gotycką katedrę San Lorenzo z 1490), piękny gotycki ratusz (1297—1429), pałac Cambio z freskami Perugina, Palazzo del Capitano del Popolo (XV. w.) i Palazzo del Podesta oraz uniwersytet (od 1266) z wydziałem prawa i medycyny, akademję weterynarji, rolniczą i Sztuk Pięknych, 2 duże bibljoteki, muzeum z zabytkami etruskiemi i rzymskiemi i galerję obrazów, a poza tem przemysł maszynowy, wełniany i znaczny handel. 5 km na wsch. od miasta znajduje się rozległe cmentarzysko etruskie.

P., staroż. P e r u s i a, odegrała znaczną rolę w czasie walk wewn. za drugiego triumwiratu (wojna peruzyjska 41—40 przed Chr.). W średniowieczu miasto zmieniało często panów (ok. 1400 rodzina Michelotti) aż w 1543 zostało wcielone do Państwa Kościelnego.

Peruka (franc. perruque, włosk. parrucca, hiszp. pelúca z łac. „pilus" włosy), nakrycie głowy sporządzone z włosów (lub traw). Używana już w starożytności, z początku dla nadania noszącemu ją wyglądu wzbudzającego szczególną cześć lub zgrozę, podobnie jak to istnieje jeszcze dzisiaj u ludów pierwotnych. Od Medów, Persów, Lidów i Karów przejęli ją Grecy i Rzymianie; za cesarstwa rzymskiego rozpowszechnione były wśród kobiet p. płowe. W średniowieczu pojawiła się za Ludwika XI. we Francji, rozwinęła się jednak tam i rozpowszechniła po całej Europie dopiero od XVII. w. Binette, nadworny fryzjer Ludwika XIV., wprowadził ok. 1670 p. paradną (allonge); odrębny wygląd miały: p. abbé, „harbajtel", warkocz (harcap), p. wiązana w węzeł (à noeuds). Wielkie p. wyszły z mody za Ludwika XV., wyparte przez warkocz. — Dzisiaj nosi się p. lub pół-peruki, tupety i t. p. tylko dla zakrycia łysiny. U ortodoksów żydowskich noszą p. mężatki, bo istnieje dla nich zakaz pokazywania włosów. — Wielkie znaczenie posiada p. w teatrze i t. p.

1. Peruka abbé, 2. harbajtel, 3. warkocz, 4. p. allonge, 5. p. à noeuds (wiązana).

Perun, bóg piorunów i grzmotów pogańskich Słowian, odpowiadający litewskiemu Perkunasowi. Por. Słowiańska mitologja.

Perusia, ob. Perugja.

Perutz Leo, pisarz austrjacki, * 1886, autor powieści i nowel fantastycznych: „Die dritte Kugel" (1915), „Zwischen neun und neun" (1918), „Der Marquis de Bolibar" (1920), „Die Geburt des Antichrist" (1921), „Der Meister des jüngsten Tages" (1923), „Der Kosak und die Nachtigall" (1927) i i.

Peruwjański balsam, syropowaty wysięk z drzewa Toluifera pereirae (ob. Myroxylon). Eksploatacja polega na obijaniu kory na drzewie, zdzieraniu jej po kilku dniach i zbieraniu wysięku. P. jest to ciemno-brunatna gęsta masa, o zapachu wanilji, służy w lecznictwie chorób skórnych. Główną substancją czynną jest zawarty w nim ester benzylowy kwasu benzoesowego.

Peruwjański prąd, ob. Spokojny ocean.

Peruzzi Baldassare, włoski architekt i malarz, (1481—1537), od 1503 w Rzymie, pod wpływem dzieł Rafaela, Bramanta i zabytków sztuki starożytnej; malował początkowo freski („Sybille" w San Pietro in Montorio, malowidła chóru San Onofrio w Rzymie), uważany też jest za architekta willi Farnesiny (ob.), gdzie wykonał również dekorację malarską. Po śmierci Rafaela był budowniczym kościoła św. Piotra, po r. 1527 udał się do Sieny, gdzie był architektem katedry; budował też w Montepulciano, Bolonji i Carpi. Jest twórcą Palazzo Massimi (ob.), którego nie dokończył.

Pervigilium (łac.), uroczystości nocne Rzymian na cześć bóstwa. Do uroczystości wiosennych na cześć Wenery trwających trzy noce, odnosi się prawdopodobnie napisane ok. 200 po Chr. dzieło „P. Veneris" (wyd. Riese w „Anthologia latina").

Perwersja (z łac.), odchylenie od normy, zboczenie, np. smaku (zjadanie rzeczy budzących wstręt), popędu płciowego (por. Homoseksualizm), zw. obecnie także i n w e r s j ą (inversio sexualis).

Perwolf Józef, slawista czeski, (1841—1892), od 1871 profesor w Warszawie, napisał: po czesku „Słowiańska wzajemność od najdawniejszych czasów" (1874) i „Germanizacja Słowian nadbałtyckich" (1876), po niem. „Sprawa słowiańsko-wschodnia" (1878), po rosyj. „Słowianie austrjaccy" (1876) i i. oraz główne swe dzieło „Słowianie, ich wzajemne stosunki i związki" (1886—93, 3 t.).

Perydot, nazwa minerału oliwinu (ob.).

Perydotyt (skała oliwinowa), skała, składająca się z oliwinu jako składnika głównego (por. Oliwinowa skała).

Peryferja (greck.), okręg, obwód koła lub jakiejkolwiek płaszczyzny, otoczonej krzywą linją, rzadziej obwód figury prostolinijnej. P. w znaczeniu przenośnem: brzeg, granica, kraniec zewnętrzny; p e r y f e r y c z n y, znajdujący się na krańcu, nieistotny, odległy.

Peryklaz, minerał, tlenek magnezu, zawierający domieszki tlenku żelaza, występuje w małych kryształach, należących do układu regularnego, bezbarwnych aż do ciemno-zielonych. Tw. 6. Występuje m. in. na Wezuwjuszu.

Perykles, największy ateński mąż stanu, syn zwycięzcy z pod Mykale Ksantyppa i Agaristy z rodu Alkmeonidów (499—429 przed Chr.), wystąpił 463 jako oskarżyciel Kimona, obalił z Efjaltesem 462 Areopag, przez zaprowadzenie diet dla sędziów i t. d. dał ludowi większy udział w sprawach państwowych i utwierdził umiarkowaną demokrację; 442 obalił swego przeciwnika Tucydydesa i stał się odtąd jako strateg kierownikiem ateńskiej polityki. Oszczędności Aten obracał na budowę wspaniałych gmachów (Parthenon 447—438, Propyleje); popierał ze swą kochanką, później małżonką Aspazją, jako przyjaciel Fidjasza, filozofa Anaksagorasa, Sofoklesa i Herodota, nauki i sztuki, tak, że za niego Grecja osiągnęła najwyższy stopień rozkwitu kultury (wiek peryklesowski). Jego popiersie stworzył Kresilas, życiorys dał ok. 100 r. po Chr. Plutarch. Por. Ateny, Alkmeonidzi, Aspazja, Peloponeska wojna.

Peryklin, minerał, p. Skalenie.

Perykopy (z greck.), części Pisma Świętego (Ewangelji i listów), odczytywane i objaśniane w czasie nabożeństw, tak zw. „Lekcje" i Ewangelje niedzielne i świąteczne. Ostateczne ustalenie p. nastąpiło na soborze trydenckim 1545.

Perymetr (greck.), przyrząd do mierzenia pola widzenia, ob. Oczu badanie.

Perymorfoza, zjawisko, polegające na tem, że niektóre kryształy posiadają jądro, składające się z obcej substancji mineralnej. Tak n. p. kryształy granatu i wezuwjanu posiadają jądro z substancji kalcytowej.

Perypatetycy (greck.), określenie uczniów Arystotelesa (ob.), nie dlatego jakoby się przechadzali podczas nauczania, lecz dlatego, iż ich szkoła leżała przy ulicy (peripatos) Lykeionu. P e r y p a t e t y c z n a f i l o z o f j a, filoz. arystotelesowska.

Perypetja (greck.), zmiana, punkt zwrotny w losie jakiegoś człowieka, zwłaszcza w dramacie lub powieści.

Peryskop (greck.), luneta pryzmatyczna, w której bieg promieni ulega dwukrotnie załamaniu o 90° przez całkowite odbicie w pryzmacie lub lustrze parabolicznem. P. przeznaczony jest do oglądania przedmiotów odległych, niedostępnych bezpośrednio dla oka, znajduje zastosowanie w łodziach podwodnych.

Perystaltyka, ruch robaczkowy, określenie ruchów muskulatury jelita, które przesuwają treść jelita w kierunku odbytnicy. Por. też Trawienie.

Perystyl, kolumnada, otaczająca plac lub budowlę. Nazwą tą oznaczano w starożytnym domu greckim i rzymskim dziedziniec mieszkania mężczyzn, który leżał za tablinum i zdobiony był motywami ogrodniczemi. Ob. też Świątynia.

Perz, ob. Pszenica.

Perzyna Ludwik, lekarz polski, zakonnik braci miłosierdzia, (1742—1812), autor szeregu dzieł naukowych z zakresu położnictwa, anatomji i prac popularno-lekarskich.

W. Perzyński.

Perzyński Włodzimierz, pisarz polski, (1878—1930), debjutował „Poezjami" (1900) jako liryk równocześnie nastrojowy i sarkastyczny; „Lekkomyślną siostrą", wystawioną najpierw we Lwowie w r. 1904, zdobył odrazu powodzenie na scenie, tym i następnemi swemi utworami stał się najwybitniejszym polskim talentem komedjopisarskim swego czasu, odznaczając się żywością naturalnego dialogu, doskonałem poczuciem sceny, bogactwem skali psychologicznej, realizmem obserwacyj i trafnym umiarem satyryka współczesnego życia. Do najlepszych jego komedyj, oprócz „Lekkomyślnej siostry", należą „Aszantka" (1906) i „Szczęście Frania" (1913), nadto: „Majowe słońce" (1907), „Idealiści" (1909), „Dzieje Józefa" (1913), „Polityka" (1920), „Uśmiech losu" (1927), „Lekarz miłości" (1928), „Dziękuję za służbę" (1929). P. był również wybornym powieściopisarzem, nowelistą i feljetonistą, świetny zwłaszcza jako ironiczny obserwator życia mieszczańskiego. Wydał m. i.: „Pamiętnik wisielca", „Michalik z P. P. S." (1910), „Wiosna" (1911), „Lot szczęścia" (1913), „Do góry nogami", „Złoty interes" (1914), „Idylle wojenne i pokojowe troski" (1915), „Strach na wróble", „Wróg wojny" (1916), „Wielka Warszawa" (1917), „Świat po wojnie", „Kłopoty ministrów", „Uczniaki" (1919), „Cudowne dziecko" (1921), „Raz w życiu" (1925), „Nie było nas, był las" (1926), „Znamię" (1927), „Dwoje ludzi" (1928), „Mechanizm życia" (1929), „Pralnia sumienia" (1930), „Klejnoty".

Pes (łac.), stopa (ob.); p. calcaneus, stopa hakowata; p. equinus, s. końska, kopytowata; p. varus, s. szpotawa; p. valgus, s. koślawa; p. planus, płaskonóg (stopa płaska).

Pesade (franc.), ob. Jazda konna.

Pesante (włosk.), muzyczne określenie: ciężko, z rozmachem.

Pesaro, stolica prowincji P. Urbino (Włochy), przy ujściu rz. Foglia do Adrjatyku i kolei: Bolonja—Ankona z 34.801 mieszk., katedrą z XIII. w., 3 kościołami z XIII. i XIV. w., Palazzo Ducale (1364—1461), zamkiem Rocca Costanza (1474—1505), szkołą muzyczną, dużą bibljoteką, muzeum, kąpielami morskiemi oraz przemysłem (m. i. majolika) i handlem (port). Starożytne to miasto (Pisaurum) dostało się w 1285 Malatestom, w 1445 Sforzom, później książętom della Rovere z Urbino, a w 1631 papiestwu.

Pescadores (Hokoto), grupa wysp w płd.-zach. Japonji, w cieśninie Formoza, złożona z 60 wysepek mających razem 127 km^2 i 60.600 mieszk. Portem wojennym jest B a k o k o (Mekong). Do Japonji należą P. od 1895.

Pescara, stolica prowincji P. (Włochy środk.), przy ujściu r z e k i P. (w górnym biegu Aterno, długa 145 km) do Adrjatyku i kolei: Ankona—Foggia z 9.630 mieszk. przemysłem meblowym, chemicznym i portem handlowym.

Pescara Fernando Francesco, wódz Karola V., (1490—1525), zdobył 1521 Medjolan, po zwycięstwie pod Pawją 1525 naczelny wódz armji cesarskiej.

Pescennius Niger C., dzielny wódz rzymski, jako namiestnik Syrji został przez swe legjony obwołany cesarzem (od maja 193 do listop. 194), lecz w górach Taurus i pod Antjochją przez Severusa (ob.) pokonany i zabity w ucieczce.

Pesch, 1. Tilmann, niem. teolog kat., (1836—1899), jezuita, nap.: „Das religiöse Leben" (1878), „Institutiones philosophiae moralis" (1880), „Institutiones logicae" (1888—90, 3 t.), „Christliche Lebensphilosophie" (1895) i in.

2. Christian, niem. teolog kat., * 1853, jezuita, został 1884 profesorem w angielskiem College Ditton Hall, 1895 w Valkenburgu, nap.: „Praelectiones dogmaticae" (1894—99, 9 t.), „Compendium theologiae dogmaticae" (1913—14, 4 t.) i in.

Peschel, 1. Karl Gottlieb, malarz niem., (1798—1879), malował freski w pałacu w Dreźnie i i. W galerji drezdeńskiej: „Powrót Jakóba" i „Chrystus przy Ostatniej Wieczerzy".

2. Oskar, geograf niem., (1826—1875), od 1871 prof. w Lipsku. W 1854—71 redagował pismo „Ausland", a poza tem napisał „Geschichte d. Zeitalters d. Entdeckungen" (1858), „Geschichte d. Erdkunde" (1865), „Neue Probleme d. vergleichenden Erdkunde" (1870), „Völkerkunde" (1875), „Physische Erdkunde" (1879—81) i i.

Pescia, miasto w prow. Lukka (Włochy środk.), nad rzeką P. (do Arno), przy kolei: Pistoia—Piza z 17.932 mieszk., starą katedrą (1306) i znacznym przemysłem.

Pesellino, właśc. F r a n c e s c o d i S t e f a n o G i u o c h i, malarz włoski, (1422—1457), naśladowca Filippina Lippi, malował predelle (Florencja, Luwr w Paryżu, Londyn i t. d.) i skrzynie wyprawne (cassone), ozdabiając je scenami biblijnemi lub z średniowiecznej poezji.

Peseta („mała sztuka"), hiszp. jednostka monetarna, od 1868 = 100 centimos. Dawna p. (p. provincial) = $^1/_5$ duro — 4 reales de vellón.

Pesne Antoine, malarz francuski, (1683—1757), uczeń ojca, Tomasza, i wuja Ch. de la Fosse'a (ob. Lafosse Charles), studjował we Włoszech. W r. 1710 został dyrektorem Akademji berlińskiej i pruskim malarzem nadwornym. Malował portrety (rodzina Fryderyka W.), obrazy historyczne, dekoracje i sceny rodzajowe w typie Watteau. Obrazy w Berlinie, Poczdamie, Sanssouci, Dreźnie i t. d.

Peso (włosk. i hiszp. „ciężar" od łac. pensum „zważone"), pierwotnie jednostki wagi w Italji. Jako moneta był p. w XIX. w. jednostką monetarną przeważnej części państw łacińskich w Ameryce, odpowiadająca żułto 5 frankom, żułto 1 dolarowi. Dzielił się na 8 reales de plata, od 1850 na 100 centavos. Obecnie przeważnie wyszedł z użycia. Dawny hiszp. p. oraz meksykański p. odegrały wybitną rolę w obrocie monetarnym w Azji wsch. pod nazwą p i a s t r a.

Pessarium (łac.), ob. Krążek maciczny.

Pessimum (łac.), w ekologji granica warunków życiowych, t. zn. takie warunki, w których jeszcze jest życie możliwe. Przeciwieństwo: o p t i m u m, warunki, pozwalające na najlepszy rozwój.

Pessina z Czechorodu Jan Tomasz, historyk czeski, (1629—1680), pracował nad dziejami Moraw. Główne dzieło: „Mars Moravicus" (1677).

Pessinus, główne miasto Tolistobojów w zach. części Galacji, główne miejsce kultu Cybeli, której słynny obraz przywieźli Rzymianie 204 prz. Chr. do Rzymu. Ruiny obok B a l a h i s s a r, 25 km na płd.-wsch. od miasta Siwrihissar.

Pessoa Epitacio, polityk brazyl., * 1864, od 1890 profesor prawa w Pernambuco, 1898 minister spraw wewnętrznych, 1918—19 przedstawiciel Brazylji na kongresie wersalskim, 1919—23 prezydent republiki.

J. H. Pestalozzi.

Pestalozzi Johann Heinrich, szwajc. pedagog i pisarz, (1746—1827), reformator metod wychowawczych. Przerwał studja teologji i praw i został rolnikiem. Usiłował założyć wzorowe gospodarstwo wiejskie (Neuhof), potem zakład wychowawczy dla biednych dzieci, próby te jednak nie powiodły się. 1798 założył z polecenia dyrektorjatu (P. był gorącym zwolennikiem rewolucji franc. i honorowym obywatelem republiki franc.) zakład dla sierót w Stans, 1800 zakład wychowawczy w zamku Burgdorf, przeniesiony 1804 do klasztoru Münchenbuchsee (później pod kierownictwem Ph. E. Fellenberga). W Iferten (Yverdon) otworzył P. również zakład wychowawczy i szkołę zawodową dla nauczycieli, która słynęła przez jakiś czas, później podupadła. W Clindy koło Yverdon założył zakład dla biednych, który istniał do 1825. — P. napisał: „Abendstunden eines Einsiedlers" (1780), „Lienhardt und Gertrud" (1781—87), „Wie Gertrud ihre Kinder lehrt" (1801, przeł. Osterloff, 1909), „Lebensschicksale" (1826) i w. i. Zarówno w swej bogatej działalności nauczycielskiej, jak i w swych dziełach zwalczał P. dawny system mechanicznego wpajania wiadomości i usiłował rozwijać wrodzone zdolności i władze umysłowe dziecka drogą nauczania poglądowego, opartego na znajomości psychologji dziecka. — W Szwajcarji i w Niemczech istnieje wiele instytutów i stowarzyszeń im. Pestalozziego dla popierania wdów i sierót po nauczycielach, z nich „Pestalozzianum" w Zurychu posiada cenne zbiory i stałą wystawę szkolną.

Pestczak, owoc (ob.), którego nasienie jest otoczone twardą łupiną, np. czereśnia, wiśnia, morela, brzoskwinia i i.

Pestel Paweł Iwanowicz, spiskowiec rosyjski, (1793—1826), pułkownik armji rosyjskiej, od 1816 odgrywał wybitną rolę w organizowaniu tajnych stowarzyszeń, od 1821 na czele „Związku Południowego", dążył do przekształcenia Rosji w demokratyczną, scentralizowaną republikę, 1825 po wybuchu rewolty dekabrystów aresztowany i stracony.

Pesterzsebet, miasto w komitacie Peszt (Węgry), na lewym brzegu Dunaju, na płd.-wsch. od Kispest z 40.545 mieszk. Tramwaj do stolicy, przemysł maszynowy, metalowy, tkacki i mydlarski.

Pesti Hirlap, węgierskie czasopismo polityczne, wych. 1841—49 (od 1841—44 pod redakcją L. Kossuth'a, ob.). — W r. 1878 założył K. Légrády nowy polityczny dziennik liberalny pod nazwą P. H., istniejący do dziś dnia.

Pesti Napló, polityczny dziennik węgierski, założ. 1850.

Pestis (pestilentia, łac.), dżuma (ob.).

Pestka, w zwykłem znaczeniu twarda część wewnątrz owocu. W b o t a n i c e część twardsza od otoczenia, zawierająca wewn. nasienie, np. u pestkowców. Por. Owoc.

Pestszentlörinc, gmina w komitacie Peszt (Węgry), na płd. od Kispest, z 11.777 mieszk.

Pesymizm (z łac. pessimum, „najgorsze"), teorja, według której świat jest zły i nierozumnie urządzony. P. występuje jako n a s t r ó j s u b j e k t y w n y jak np. u Byrona, Leopardiego i i., następnie jako współczynnik w r e l i g j a c h, np. w buddyźmie, albo w chrystjaniźmie, który uważa świat za królestwo szatana, z którego tylko łaska Boża wybawić

nas może. P. występuje także w systemach filozoficznych, np. u Schopenhauera i E. v. Hartmanna.

Peszan, koczownicze plemię z nad rz. Nura (na wsch. od jez. Tenis, Syberja zach.), różnią się językowo od sąsiadujących z nimi Samojedów.

Peszan (Beiszan), kadłub górski na pograniczu prow. Sinkiang i Kansu (Chiny), ograniczony od płn. rowem Tienszanu, a od płd. rowem Suloho, wysoki do 2.000 m i pustynny.

Peszawar (Peshawar), stolica Płn.-Zach. Prowincji granicznej (Indje ang.), na równinie Gandhara, 16 km na wsch. od przełęczy Chaiber ze 104.452 mieszk., przeważnie mahometan. Miasto jest ośrodkiem znacznego handlu na pograniczu Azji środk. i Afganistanu i odgrywa do dzisiaj ważną rolę strategiczną.

Peszere, nazwa mieszkańców ziemi Ognistej, wprowadzona przez Bougainville'a, oznacza uroczyste zgromadzenie czarowników. Obecnie nazywa się ich właściwiej: Alakaluf, Yagan, Ona.

Peszita, syryjskie tłumaczenie pisma św. z początku V. w. po Chr.

Peszka Józef, malarz polski, (1767—1831), studja odbył w Krakowie, (uczeń Estreichera) i Warszawie (w pracowni Fr. Smuglewicza). Malował portrety, obrazy historyczne i religijne. Z dzieł jego wymienić należy: 12 portretów osobistości z Sejmu Czteroletniego (w ratuszu warszawskim), sześćdziesiąt kilka rysunków, t. zw. „Pomysły do dziejów Polski" i t. d. 1813 został P. pierwszym prof. malarstwa przy Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie.

Peszke, 1. Samuel, lekarz wojsk polskich z czasów Księstwa Warszawskiego, (1779—1837), brał udział w walkach napoleońskich, dostał się do niewoli rosyjskiej pod Moskwą (do 1813). Pozostawił wspomnienia z niewoli p. t.: „Mój pobyt w niewoli rosyjskiej w r. 1812" (ogłoszone w języku niem.).

2. Józef Emiljan, lekarz polski, wnuk poprz., (1845—1916), studja w Wrocławiu i Dorpacie, poza rozprawami specjalnemi ogłosił prace, dotyczące słownictwa lekarskiego i z zakresu historji medycyny. 1877—78 był ordynatorem Szpitala Czerw. Krzyża w Warszawie.

Peszt (Pest—Pilis—Solt—Kiskun), największy komitat na Węgrzech z 12.034 km² i 1,029.246 mieszk., odwadniany na zach. przez Dunaj, a na wsch. przez Cisę. Stolicą jest Budapeszt.

Peszt, ob. Budapeszt.

Peszwa, władcy bramińscy, przywódcy skonfederowanych państw w 1. poł. XVIII. w. mieli stolicę w Poona (na płd. od Bombaju).

Pétain Henri Philippe, marszałek Francji, * 1856, w czasie wojny światowej dowodził jako generał brygady 1914 korpusem pod Arras, 1916 wsławił się obroną Verdun, zwłaszcza odbiciem fortu Vaux, zaco został oficerem Wielkiej Legji Honorowej i dowódcą grupy środkowej. 1917 objął po Nivellu naczelne dowództwo, unikał ofensywy, wysuwając na pierwszy plan walkę artyleryjską. 1918 marszałek Francji, 1925 rozpoczął jako członek Najwyższej Rady Wojennej reorganizację armji i dowodził w Marokko (ob.).

Petalit, minerał, glinokrzemian litu o składzie $Li_2 Al_2 Si_8 O_{20}$, tworzący jednoskośne kryształy bezbarwne aż do barwy różowawej lub występujący w skupieniach ziarnistych. M. in. występuje na Elbie (ob. Kastor).

Petaloidja (nowołac.), przemiana pręcików lub innych elementów kwiatu w płatki, skutkiem czego powstają kwiaty pełne. Por. Kwiat.

Petalum (nowołac.), płatek, listek korony.

Petarda, puszka metalowa wypełniona prochem strzelniczym i zaopatrzona w wystający lont. Służyła w dawnej robocie oblężniczej do wysadzania bram, murów, palisad i t. p.

Petasites Gärtn. (lepiężnik, roślina, należąca do Compositae, rośnie na miejscach mokrych, ma liście sercowate. P. officinalis Mnch. (L. różowy), nierzadki w całej Polsce, o kwiatach bronzowo-różowych, korzeń dawniej używany w lecznictwie.

Petasos, u star. Greków płaski pilśniowy kapelusz z szerokim brzegiem, noszony przez młodzieńców. Hermesa przedstawiano z p., ozdobionym skrzydłami.

Petaurus (lotopałanka), ob. Phalangeridae.

Petavius Dionizy, teolog kat., (1583—1652), od 1621 prof. w Paryżu, wstąpił do jezuitów 1605, nap.: „De doctrina temporum" (1627, 2 t.), „De theologicis dogmatibus" (1083, 4 t.) i in.

Petel Georg, rzeźbiarz niem., (ok. 1590—1633), jeden z głównych przedstawicieli niemieckiej rzeźby późnego baroku. Główne dzieła: krucyfiksy i posągi w kościołach Augsburga i Ratyzbony, oraz małe rzeźby w kości słoniowej, drzewie i bronzie.

Petén, departament w Gwatemali z 36.033 km² i tylko 7.820 mieszk. Stolicą jest Flores.

Petent (z łac.), proszący, ubiegający się o coś.

Peter Hermann, niem. filolog klas. i historyk, (1837—1914), zasłużył się około „Scriptores historiae Augustae" (ob.), zebrał „Historicorum Romanorum reliquiae" (2 wyd. 1914) i „Histor. roman. fragmenta" (1883), napisał: „Die geschichtliche Literatur über die römische Kaiserzeit bis Theodosius I. und ihre Quellen" (1897), „Der Brief in der römischen Litteratur" (1901) i in.

Peterborough, 1. miasto w Northamptonshire (Anglja), nad rz. Nen, z 35.532 mieszk., katedrą z 1118—1237 i fabr. narzędzi rolniczych. W 655—1539 istniało tu słynne opactwo benedyktyńskie. 2. miasto rzemieślnicze we wsch. Ontario (Kanada) z 20.994 mieszk., przemysłem i handlem drzewnym.

Petercyment, gatunek wina hiszpańskiego, bardzo ceniony w dawnej Polsce; nazwa z hiszp. nazwiska Pedro Ximenes.

Peterhead, miasto portowe w Aberdeenshire (Szkocja), nad morzem Północnem, z 13.126 mieszk., ośrodek połowu śledzi, ma fabr. wełny i narzędzi rolniczych.

Peterhof, miasto nieopodal Leningradu (Rosja), nad zatoką Fińską z 8.925 mieszk. P. powstał w pocz. XVIII. w. jako letnia rezydencja carów i posiadał szereg pałaców, zamienionych obecnie na muzea.

Petermann August, niemiecki kartograf, (1822—1878), pracował początkowo z Johnstonem w Edynburgu, a od 1854 w zakładzie J. Perthesa w Gotha, gdzie w 1855 założył „Petermanns Mitteilungen", jedno z najważniejszych czasopism geograficznych. Jemu głównie zawdzięcza zakład w Gotha swój świetny rozkwit. Jest autorem szeregu atlasów i mnóstwa map oraz artykułów z kartografji.

Petermanna szczyt, ob. Grenlandja.

Peters, 1. Christian August Friedrich, astronom niem., (1806—1880), od 1849 prof. astronomji w Królewcu, od 1854 dyr. obserwatorjum w Altonie, od 1872 w Kilonji, pisał o nutacji (1842) i ruchu własnym Syrjusza (1851).

2. Christian Heinrich Friedrich, astronom (1813—1890), od 1858 dyr. obserwatorjum w Clinton (N. J.), odkrył 48 małych planet.

3. Karl Friedrich Wilhelm, syn Christiana A. F., astronom niem., (1844—1894), od 1883 dyr. obserwatorjum chronometrycznego w Kilonji, od 1888 dyrektor obs. w Królewcu, wydał „Astronom. Tafeln und Formeln" (1871), „Die Fixsterne" (1883) i in.

4. Christian Carl, rzeźbiarz duński, (1822—1899), uczeń Akademji w Kopenhadze, 1849—1852 we Francji i Włoszech. Główne dzieła: „Herkules duszący węże" (1845), „Faun z fletem" (1854), posąg, przedstawiający Thorwaldsena (1878) i 12 płaskorzeźb z bronzu dla ołtarza katedry w Viborg (1876).

5. Karl, niemiecki podróżnik po Afryce, (1856—1918), założyciel niem. kolonji Afryki Wsch. Założył w 1884 towarzystwo niem.-kolonizacyjne, dla którego nabył wielkie obszary. Do 1901 odbył szereg podróży po Afryce i napisał szereg dzieł o „czarnym" kontynencie.

Petersburg, 1. ob. Leningrad, 2. miasto w Wirginji (Stany Zjedn. Am. Płn.), na płd. od Richmond, nad rz. Appomattox z 31.002 mieszk., przemysłem młynarskim, tytoniowym i bawełnianym.

Petersen Nils Mathias, duński filolog i historyk, (1791—1862), od 1845 prof. w Kopenhadze, napisał szereg prac z zakresu mitologji, językoznawstwa, historji i literatury skandynawskiej.

Pétion Alejandro Sabes, polityk na Haiti, (1770—1818), mulat, początkowo walczył w armji francuskiej na Santo Domingo, potem przeszedł na stronę kolorowych, został 1807 prezydentem, popierał rolnictwo, handel i oświatę.

Pétion (Péthion) **de Villeneuve** Jérôme, rewolucjonista franc., (1756—1794), adwokat, członek Zgromadzenia Narodowego, w którem należał do przywódców Żyrondy, 1791 prezes klubu Jakobinów i burmistrz Paryża, uczestniczył w obaleniu monarchji, 1793 aresztowany, zbiegł z więzienia i popełnił samobójstwo.

Petit (franc.), w drukarstwie (ob.) pismo wielkości 8 punktów typograficznych.

Petit, 1. Jean Louis, anatom i chirurg franc., (1674—1760), profesor akademji chirurgicznej, najsłynniejszy chirurg franc. pierwszej połowy XVIII. w. Najważniejsze dzieło: „Traité des maladies des os etc." (1723—59, 2 t.).

2. Antoine, anatom franc., (1718—1794), zajmował się szczególnie badaniami nad anatomją otrzewnej.

3. Alexis Thérèse, fizyk franc., (1791—1820), prof. Ecole polytechnique w Paryżu, w r. 1819 wraz z Dulongiem odkrył prawo stałości ciepła atomowego pierwiastków (t. zw. prawo Dulonga i Petita, ob. Właściwe ciepło).

Petit de Julleville Louis, franc. hist. literatury, (1841—1900), główne dzieło: „Histoire du théâtre en France" (1880—86, 5 t.) i „Le théâtre en France" (1889). Wraz z innymi opracował „Histoire de la langue et de la littérature française" (1896—99, 8 t.).

Petit Journal, Le, bardzo rozpowszechniony dziennik prawicowy, wychodzi w Paryżu od r. 1863.

Petit-loup (franc.), aksamitna maska, zakrywająca tylko górną część twarzy (pół-maska).

Petit-maître (franc.), przestarzała nazwa modnisia, strojnisia; zwłaszcza za frondy (ob.) nazywali się p.-m. zwolennicy Kondeusza.

Petit-mal (franc.), ob. Epilepsja.

Petit-Morin, lewoboczny dopływ Marny, długi 90 km, wypływa w bagnach Saint-Gond. Grand-Morin, długi 112 km, uchodzi pod Meaux do Marny.

Petit Parisien, Le, najbardziej rozpowszechniony dziennik franc. (załoź. 1876), zwykle prorządowy, przez swój dział wiadomości bieżących przystosowany do wymogów szerokich mas, jedna z najpoczytniejszych gazet świata.

Petit-point, ob. Ręczne roboty kobiece.

Petit-Quevilly, Le, miasto w depart. Seine-Inférieure (Francja) płd.-zach. przedmieście Rouen, nad Sekwaną z 17.478 mieszk. i znacznym przemysłem.

Petitio principii (łac.), błąd logiczny w dowodzeniu, ob. Dowód.

Petition of Rights, pismo angielskiej Izby Gmin, wręczone 1628 Karolowi I., zawiera skargi i żądania przywrócenia praw i wolności, przedewszystkiem w sprawach samowolnego nakładania podatków, samowolnych aresztów, wyroków i inkwaterunków wojskowych.

Petitot Jean, szwajcarski malarz minjatur, (1607—1691), wiele jego prac (według dzieł van Dycka, Honthorsta, Mignarda, Nanteuila i i.) w Luwrze.

Petits fours (franc.), małe ciasteczka deserowe lub herbatniki.

Petkow Dymitr, polityk bułgarski, (1858—1907), 1884 deputowany, potem prezydent Zgromadzenia Narodowego, minister spraw wewn., 1906 premjer.

Petlura Szymon, polityk ukraiński, (1879—1926), od wczesnej młodości uczestniczył w ukraińskim ruchu wolnościowym, 1903 wydobywszy się z więzienia rosyjskiego działał wśród socjalistów ukraińskich we Lwowie, 1905 wrócił do Rosji i redagował socjalistyczne „Słowo" w Kijowie, 1912 „Ukrainskaja Żizń" w Moskwie. Po przewrocie rosyjskim 1917 był kolejno przewodniczącym ukrain. Komitetu Wojskowego, sekretarzem spraw wojskowych, członkiem Dyrektorjum, po obaleniu Skoropadzkiego 1918 ogłosił się głównym atamanem. Wyparty 1919 przez bolszewików z resztą armji do Polski, zawarł sojusz z Naczelnikiem Państwa i brał udział w wyprawie na Kijów. 1921 na żądanie Sowietów opuścił Polskę i udał się do Paryża, gdzie został zamordowany przez żydowskiego zegarmistrza Schwarzbarda przez

zemstę za pogromy Żydów, które zostały dokonane w czasie jego rządów na Ukrainie.

Petocie (łac. petechiae), małe wybroczyny krwi w skórze lub w błonach śluzowych, wielkości główki od szpilki do ziarnka soczewicy, np. po ukłuciu przez pchłę, silniej występujące w cierpieniach reumatycznych (purpura rheumatica), przy gnilcu, zakażeniu krwi, krwawiączce i t. d.

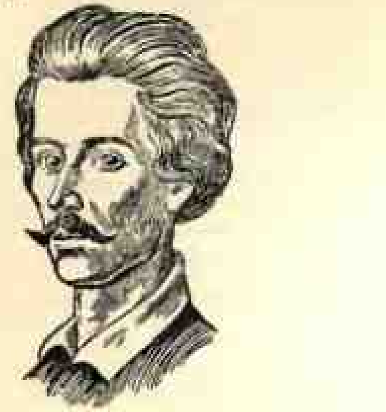

A. Petőfi.

Petőfi Aleksander, poeta węgier., jeden z największych liryków XIX. w., (1823—1849), był aktorem, ale niepowodzenia na scenie zwróciły go do literatury. Pierwszy tom poezyj wydał w r. 1844, następnie baśń epiczną „Witeź Janosz" (1845), liryczny „Wieniec cyprysowy na grobie Etelki", cykl „Perły miłości", pesymistyczne „Chmury" (1846). W r. 1847 zaślubił Julję Szendrey, która była mu natchnieniem w najgłębszych jego poezjach miłosnych. — P. wyszedł z wzorów poezji ludowej, którą podniósł na wyżyny artyzmu. Utwory jego odznaczają się prawdą, prostotą, odczuciem przyrody i dramatyczną dynamiką. W rewolucji marcowej 1848 r. odegrał P. rolę przywódcy, napisał wówczas „Apostoła", tragiczny obraz idealisty rewolucyjnego, w l. 1848/49 płomienne pieśni patrjotyczne. Zginął na polu bitwy jako adjutant gen. Bema. Wyd. zbior. poezyj 1847, wyd. kryt. 1894; przekłady pol. W. Sabowskiego („Wojak Janosz" 1869 i „Wybór poezyj" 1890), Sew. Duchińskiej („Janosz Witeź" 1871), Erazma Krzyszkowskiego, Ant. Langego („Przekłady z poetów obcych" 1899), Andrzeja Gawrońskiego (1930) i i. Monografja I. Horvátha (węg., II. wyd. 1927).

Petra (greck. „skała"), starożytne miasto w Edom, ok. 100 km od płn. krańca zatoki Akabskiej, w skalistej dolinie u stóp wsch. zbocza Hor. Pierwotnie w jęz. aramejskim zwane Sela („miasto skał"), od IX. w. prz. Chr. Jokteel, w czasach hellenistycznych P., było to miasto, jako leżące na skrzyżowaniu płn.-płd. i wsch.-zach. szlaków karawan, ważnym punktem handlowym. Od 300 r. stolica państwa Nabatejczyków, po jego upadku (105 po Chr.) straciła znaczenie na rzecz Palmiry (ob.) zajęta przez Mahometan (636) nazywała się *Wadi Musa* („Dolina Mojżesza"). W 1812 r. odnaleziono wspaniałe ruiny i poddano je wielokrotnym badaniom archeologicznym. Bardzo dobrze zachowały się świątynie, groby, domy prywatne przeważnie oparte o ściany skał z czerwonego i białego piaskowca, lub też w nich wykute; charakterystyczne są groby skalne o fasadach wykutych w skale.

F. Petrarca.

Petrarca Francesco, największy włoski poeta liryczny, * 1304 w Arezzo, † 1374 w Arquà, kształcił się w Montpellier i Bolonji, w Awinjonie w r. 1326 przyjął niższe święcenia, w r. 1327 po raz pierwszy zobaczył swoją umiłowaną, którą opiewał pod imieniem *Laury* (ob.). Rychło wsławił się swemi poezjami, za które w r. 1341 uwieńczony na Kapitolu w Rzymie. W tym czasie poznał podstawy greki. W r. 1347 wydał słynny list do Coli Rienziego i ludu rzymskiego, 1350 zaprzyjaźnił się we Florencji z Boccacciem. Przebywał we Francji i w górnych Włoszech, gdzie osiadł na stałe od r. 1353. — Większość swych *utworów* pisał P. po *łacinie*, *wierszem*: „Africa" (ukończ. 1342), poemat epiczny heksametrem, zawierający piękne szczegóły; „Epistolae metricae" z opisami zdarzeń własnego życia, wdzięcznemi opisami przyrody, dygresjami moralnemi i t. d.; z jego *rozpraw moralnych* w duchu średniowiecznym należy wymienić: „De contemptu mundi" (1342), „De vita solitaria" (1346—56, pochwała samotności), „De remediis utriusque fortunae" (1358—66, ascetyczny pogląd na świat); *dzieła historyczne*: „Rerum memorandum" i „De viris illustribus". Z pism łacińskich P. wyróżniają się zwłaszcza listy (wyd. Fracassetti, 1899). — Najważniejsze są *włoskie poezje* P.: „Canzoniere" albo „Rime", zbiór 366 pieśni głównie miłosnych, w których przedstawia wewnętrzne życie duchowe, unikając właściwych dawnym poetom abstrakcyj i personifikacyj. Poezje P. odznaczają się jasnym i czystym językiem, bogactwem i różnorodnością myśli, wyrazu i obrazów, poczuciem melodji i subtelności. W późnym wieku napisał nieukończone „Trionfi", obraz losu ludzkiego i częścią życia ziemskiego. — Jako badacz literatury rzymskiej uchodzi P. za poprzednika humanistów. — Liczne wydania zbiorowe i oddzielne. Przekłady na różne języki; z polskich najlepszy Felicjana Faleńskiego: „Pieśni Petrarki" (1881). O wpływie P. na dawną literaturę polską: Miecz. Brahmer: „Petrarkizm w poezji polskiej XVI. w." (1926).

Petrażycki Leon, prawnik pol., (1867—1931), studjował prawo na uniwersytetach w Berlinie i Kijowie, od 1894 docent, od 1899 profesor encyklopedji i filozofji prawa na uniw. w Petersburgu, od 1912 członek czynny Pol. Akad. Umiejętności, od 1919 profesor socjologji na uniw. w Warszawie. Najważniejsze dzieła: „Die Lehre vom Einkommen" (1893), „Bona fides w graždanskom prawie" (1903), „Ueber die Motive des Handelns u. ueber das Wesen der Moral u. des Rechts" (1907, przekład polski 1925), „Tieorja prawa i gosudarstwa w swiazi s tieorjej nrawstwiennosti" (1909—11, t. 1—2), „O ideale społecznym i odrodzeniu prawa naturalnego" (1925); 1930 przystąpił Komitet Jubileuszowy do zbiorowego wyd. dzieł P., do 1931 wyszedł t. I.

Petrefakt (greck.-łac.), skamieniałość, skamielina.

Petreius Marcus, wódz rzymski, rozbił 62 prz. Chr. oddziały spiskowców Katyliny pod Pistorją, w 49 jako pompejański legat został zwyciężony przez Cezara pod Ilerdą, a po klęsce pod Tapsos 46 odebrał sobie życie.

Petrén Karl Anders, lekarz szwedzki, (1868—1927), profesor w Upsali (1902), w Lund (1910), jeden z najznakomitszych skandynawskich klinicystów, pracował szczególnie w dziedzinach fizjologji i przemiany materji, przedewszystkiem nad chorobą cukrową.

Petrescu Cezar, pisarz i dziennikarz rumuński, * 1892, autor pesymistyczno-mistycznych nowel, powieści psychologicznej „Symfonja fantastyczna", wojennej „Ciemność", na tle współczesnego życia rumuńskiego: „Calea Victoriei" i „Le Paradis General" i t. d., nadto uważanych za najdojrzalszy jego utwór „Listów zagonowych szlachcica".

Petri Olaus, reformator szwedzki, (1493—1552), kaznodzieja w Sztokholmie, nap.: „Svenska krönika" (wyd. 1860) i in.

Petrie, Sir (od 1923) William Mathew Flinders, egiptolog ang., * 1853, od 1892 prof. University College w Londynie, badał starożytne zabytki celtyckie, potem piramidy egipskie, i kierował pracami wykopaliskowemi w Egipcie. Napisał: „Ten Years' Digging in Egypt 1881—91" (1893), „The Pyramids and Temples of Gizeh" (1883), „Researches in Sinai" (1906) i in.

Petri'ego płytki, płaskie, okrągłe, szklane pudełka, złożone z dna i nakrywki, służące do hodowania bakteryj i do innych celów laboratoryjnych; nazwane od bakterjologa Petri'ego (* 1853).

Petrila, wieś w Siedmiogrodzie (Rumunja), w okręgu Hunedoara z 10.639 mieszk. i kopalnią węgla.

Petrini Giovanni Battista (*Petreni*, *Petrino*, *Petryn*, *Peryn*), mistrz cechu mularskiego w Krakowie, † 1613. Pracował na Zamku krakowskim (1601), ok. 1608 przy budowie klasztoru na Zwierzyńcu, 1606—1610 przy kościele św. Andrzeja w Krakowie; prócz tego pracował w Lanckoronie dla Zebrzydowskich.

Pétrissage (franc.), ob. Mięsienie.

Petrobrusjanie, sekta założona przez Pierre de Bruys (ok. 1130 spalony na stosie), na początku XII. w. w południowej Francji, odrzucała chrzest dzieci, cześć krzyża i autorytet kapłański.

Petrogeneza (z greck.), tworzenie się skał (ob. Skały, Neptunizm, Metamorfizm, Diageneza); *petrogenetyczna geologja*, część geologji, zajmująca się tworzeniem skał.

Petrograd, w 1914—24 nazwa Leningradu.

Petrografja (greck.), nauka o skałach.

Petroklastyt, materjał wybuchowy, zawierający azotan amonowy, dwuchromian potasu, siarkę i smołę z węgla kamiennego.

Petromyzon, ob. Minog.

Petronela, święta, dziewica z cesarskiego domu Flawjuszów, męczenniczka w I. w.

Petronia, ptak śpiewający. Jedyny gatunek P. petronia, dzióbek cieńszy niż u wróbla, dochodzi 16 cm długości, 25 cm szerokości, szarobronzowy, zamieszkuje Europę płd. i Azję środkową.

Petronius Arbiter, pisarz rzymski, arbiter elegantiae (znawca w kwestjach dobrego smaku) na dworze Nerona; oczerniony przez swego rywala Tigellinusa, odebrał sobie życie 66 po Chr. Z jego powieści, zatytułowanej „Satirae", której akcja rozgrywa się za czasów Tyberjusza a bohaterem jest Encolpius, opowiadający swe przygody, znana jest oprócz mniejszych fragmentów „Cena Trimalchionis" („Uczta Trymalchjona"); jest to dowcipnie ujęte opowiadanie, opisujące obyczaje płd.-italskich dorobkiewiczów, w ich własnej mowie. — Jedna z głównych postaci „Quo Vadis" Sienkiewicza.

Petropawłowsk (kirg. Kizyl-Dżar), stolica gub. Akmolińsk w republ. Kozackiej, na prawym brzegu Iszimu przy kolei: Czelabińsk—Omsk z 44.272 mieszk., muzeum, fabr. skór, maszyn, konserw i handlem.

Petropawłowsk-Kamczacki (do 1924 Petropawłowsk), stolica Kamczatki (Okręg Dalekiego Wschodu), nad zatoką Awacza (ocean Spokojny) z 1.670 mieszk. i portem (3 miesiące zamarznięty).

Petropawłowskaja, osada kozacka na Płn. Kaukazie, w okręgu Armawir z 13.814 mieszk. i handlem.

Petropolis, miasto w stanie Rio de Janeiro (Brazylja), położone zdrowo i malowniczo w górach Serra do Mar z 65.000 mieszk. i przemysłem tkackim, tytoniowym, meblowym i spożywczym. Siedziba letnia rządu i zamożniejszych mieszkańców stolicy.

Petroşani, miasto górnicze w Siedmiogrodzie (Rumunja), w okręgu Hunedoara z 14.465 mieszk., kopalniami węgla brun. i przemysłem drzewnym.

Petroselinum, roślina, p. Pietruszka.

Petrovaradin, ob. Petrowaradyn.

Petrović, 1. Petar, poeta chorw., * 1877, autor dramatów realistycznych, przeważnie z życia ludowego: „Ruška" (1905), „Dusze" (1910), „Ciemność" (1916), „Węzeł" (1920) i i.

2. Veljko, liryk serbski, * 1884, poeta nowego, społecznego patrjotyzmu. Główne dzieło: „Pieśni ojczyste" (1911).

Petrovice, ob. Piotrowice.

Petrovics Piotr, hr., polityk siedmiogrodzki, (ok. 1480—1557), stronnik Jana Zapolyi, opiekun jego syna, usiłował zapewnić mu panowanie nad Siedmiogrodem, działał skutecznie około rozszerzenia katolicyzmu.

Petrowaradyn (Petrovaradin), miasto w Syrmji (Jugosławja), na prawym brzegu Dunaju, naprzeciw Nowego Sadu z 5.115 mieszk.; słynna twierdza. 5 sierpnia 1711 pobił tu ks. Eugenjusz Sabaudzki Turków.

Petrowsk, 1. (Saratowskij), miasto okręg. w gub. Saratow, nad rz. Miedwiedicą z 19.208 mieszk., fabr. maszyn, młynami, olejarniami i handlem. — 2. P.-Port, stolica Dagestanu, zmieniono nazwę w 1922 na Machacz-Kala.

Petrowsk Zabajkalskij (do 1926 Petrowskij Zawod), miasto w okręgu Tichila w obwodzie Dalekiego Wschodu, przy kolei Syberyjskiej, nad rz. Baljagą z 7.301 mieszk. Kopalnie i odlewnie żelaza. Miejsce zesłania wielu Polaków i dekabrystów.

Petrowskaja, osada kozacka na Płn. Kaukazie, w okręgu Kubań, nad rz. Kubań z 10.889 mieszk.

Petrowskij Rudnik (do 1925 Wozniesieńskij R.), osada górnicza na Ukrainie, w okręgu Stalin z 11.792 mieszk.

Petrowskij Zawod, osada fabr. w okręgu Artiemowsk (Ukraina) z 9.813 mieszk., hutą żelazną i walcownią.

Petrowskoje, wieś w okręgu Stawropol na Płn. Kaukazie z 14.350 mieszk.

Petrozawodsk, stolica Karelji (Rosja), nad jez. Onega i koleją Murmańską z 26.344 mieszk., przemysłem metalurgicznym, drzewnym i młynarskim. W 1802—1920 był P. stolicą gub. Ołoniec.

Petrucci Ottaviano de', wynalazca druku nutowego zapomocą metalowych czcionek, (1466—1539), drukował w Fossombrone, niedaleko Urbino i w Wenecji. Druki jego, doskonałe w technice, obejmujące msze i motety najznakomitszych mistrzów XV. i XVI. w., należą do cennych i rzadkich zabytków wczesnej sztuki drukarskiej.

Petrus de Vinea, prawnik i mąż stanu, * ok. 1190, od 1232 używany przez cesarza Fryderyka II. do najważniejszych misyj politycznych, 1249 oślepiony z jego rozkazu za rzekome zamiary otrucia go, wkrótce zginął, zapewne śmiercią samobójczą.

Petrus Hispanus, filozof średniowieczny, później obrany papieżem jako Jan XXI. (ob.), (1226—1277), ważny w historji logiki, jako autor „Summulae logicales", w których usystematyzował arystotelesowską sylogistykę.

Petrus Italus, architekt włoski w Lugano, pracował w XVI. w. we Lwowie: 1559 ukończył pierwotną cerkiew wołoską, zniszczoną przez pożar 1571, wybudował dom przy ul. Ormiańskiej 20 i in. Wiadomo też, że pracował w Siedmiogrodzie.

Petrus Lombardus, scholastyk, † ok. 1160, nauczyciel i późniejszy biskup przy szkole katedralnej w Paryżu (w l. 1140—1159), jego dzieło „Libri quattuor sententiarum", które zawiera zbiór orzeczeń Ojców Kościoła, wywołało nowy rodzaj literatury, a mianowicie: komentarze do tych sentencyj.

Petrus Martyr Anglerius, historyk, (1457—1526), od 1487 na dworze hiszpańskim, wysłany przez Ferdynanda I. w poselstwie do sułtana Egiptu, 1524 został opatem Jamaiki. Wydał pierwszy opis odkrycia Ameryki („De orbe novo" 1516), „Opus epistolarum" (1530), „De legatione babylonica libri III." (1516).

Petrus Venerabilis („Czcigodny"), teolog i asceta, (1092—1156), jako opat w Cluny od 1122 zreformował dyscyplinę klasztorną, pisał przeciw petrobrusjanom.

Petrycy, 1. Sebastjan z Pilzna, filozof polski, (1554—1626), prof. Akademji krakowskiej, zajmował się problemami politycznemi, etycznemi i pedagogicznemi, w poglądach nawiązywał do dzieł Arystotelesa, które tłumaczył i komentował; kwestje, w których odbiegał od stanowiska Arystotelesa przedstawił w „Przydatkach" do swych przekładów. Ważnym jest dla historji pedagogji, gdyż jeden z pierwszych podkreślił konieczność wychowania nietylko intelektualnego, ale także moralnego i fizycznego. Dzieła: „Polityka, t. j. rząd w Rzeczypospolitej" (1605), „Etyka" (1618).

2. Jan Innocenty, lekarz i historyk pol., († 1641), wychowanek Akademji Krakowskiej, doktorat medycyny uzyskał w Bononji, 1620 został profesorem medycyny i wymowy, 1621 historjografem Akademji w Krakowie. Nap.: „Historia rerum in Polonia gestarum anno 1620" (1622), „Comitia Sapientium" (1628), „Princeps Polonus" (1633) i in.

Petryków, miasto na Białorusi, w okręgu Mozyr, nad Prypecią z 5.819 mieszk.

Petsamo (ros. Peczenga), najdalej ku płn. wysunięta kraina w Finlandji, nad morzem Lodowatem Płn., ze 109 km wybrzeża, wolnego od lodów. Ma 10.150 km² i 2.000 mieszk. Główna osada P. nad fiordem P. Odstąpiona w 1920 przez Rosję należy do okręgu Uleåborg.

Pettenkofen August von, austrjacki malarz i litograf, (1822—1889), kształcił się w Wiedniu i Paryżu, malował obrazki z życia ludowego i żołnierskiego, pastele i akwarele. Dużo dzieł jego w Wiedniu, Amsterdamie i i.

Pettenkofer Max von (od 1883), lekarz niem., (* 1818, † 1901 samobójczo), po burzliwej młodości został w r. 1843 aptekarzem i lekarzem, w r. 1847 profesorem medycyny i chemji w Monachjum, 1865 profesorem higjeny, 1890 prez. bawarsk. Akademji Umiejętności. Jego rozległe badania obejmowały chemję, fizjologję przemiany materji i higjenę. Zajmował się szczególnie zagadnieniami z dziedziny higjeny mieszkaniowej i epidemjologji. Napisał duży szereg wartościowych prac naukowych, był redaktorem i założycielem pism naukowych.

Pettigrew James Bell, fizjolog ang., (1834—1908), prof. fizjologji na uniwers. w Edynburgu; autor wielu prac naukowych.

Petto (włosk.), pierś; stąd mieć in p., mieć przed sobą, mieć na widoku, żywić zamiar.

Petty Sir (od 1662) William, ang. ekonomista, (1623—87), jeden z założycieli Royal Society, poprzednik Adama Smitha, napisał: „Treatise of Taxes and Contributions" (1662), „Fife Essays of Political Arithmetic" (1687) i i.

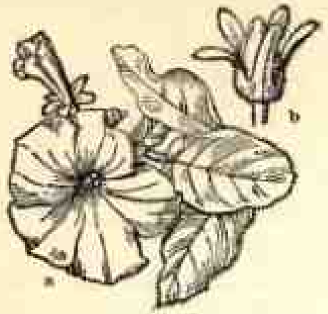

Petunia hybrida. a gałązka kwiatowa, b owoc.

Petunia Juss. (zawieratka), roślina, należąca do Solanaceae, zioła o naprzemianległych liściach, kwiaty szczytowe, o dużej, dzwonkowatej koronie, owocem wielonasienna puszka. Pochodzą z Ameryki płd. Z hodowanych należy wymienić: P. nyctaginiflora Juss. i P. violacea Lindl. używane do ozdoby balkonów i okien.

Petycja (łac.), prośba, skierowana do władz albo do reprezentacji ludowej. Prawo p. upoważnia do zwracania się z p. do organów państwowych a gwarantują je zwykle ustawy zasadnicze, wedle których każdy obywatel ma prawo zwrócić się czyto z prośbą, czyto z zażaleniem do właściwej władzy. Por. Petition of Rights.

Petyhorcy, jazda polskiego autoramentu w litewskim komputie, podobna do usarzy, lżejsza od nich. Mylnie identyfikowana z koronnemi chorągwiami pancernemi. Druga brygada kawalerji narodowej W. Księstwa Lit. nosiła nazwę petyhorskiej, wsławiła się przedarciem z za kordonu po drugim rozbiorze Polski do Insurekcji w 1794 r. pod wodzą wice-brygadjera Kopcia.

Petytoryjna skarga, skarga, którą dochodzi się samego prawa własności, w przeciwstawieniu do skargi posesoryjnej, w której chodzi tylko o ochronę posiadania pewnej rzeczy.

Petzold Alfons, poeta austrj., (1882—1923), z rodziny robotniczej, najwybitniejszy przedstawiciel t. zw. poezji robotniczej, autor cyklów poetyckich: „Trotz alledem" (1910), „Der stählerne Schrei" (1916), „Der Dornbusch" (1919) i i., powieści: „Der feurige Weg" (1918), „Das Lächeln Gottes" (1923) i i., opowiadań, szkiców i t. d.

Petzolt Hans, najwybitniejszy obok Jamnitzera złotnik norymberski renesansu, (1551—1633), tworzył srebrne puhary, sygnowane głową barana (zach. ok. 20).

Peu à peu (franc.), zwolna, stopniowo.

Peucedanum L. (gorysz), roślina baldaszkowa, bylina, o kwiatach białych, żółtych, rzadziej czerwonych, występuje w ok. 160 gatunkach na półkuli płn., w Andach i Afryce. P. officinale L. (g. siny), w Polsce na niżu i w niższych położeniach w Karpatach, nie występuje na Wileńszczyźnie, Podolu i Mazowszu; korzeń miał znaczenie lecznicze. P. oreoselinum Mnch. (g. olszyniec) na niżu i w Karpatach; P. ostruthium Koch (g. miarz), dziko w Sudetach.

Peucer Kaspar, niem. uczony, (1525—1602), filolog, później lekarz, napisał: „Commentarius de praecipuis divinationum generibus" (1553), „Elementa doctrinae sphaericae" (1551), historję od Karola W. do Karola V., wydał wybór listów swego teścia Melanchtona (1565—70).

Peucker, 1. Eduard v., generał pruski, (1791—1876), 1848—49 minister wojny Związku Niemieckiego, dowodził 1849 wojskami przeciw powstańcom badeńskim, 1872 członek prus. Izby Panów.

2. Karl, kartograf austrjacki, (* 1859), kierował do 1922 wydawnictwami „Artaria" w Wiedniu, wydawał w 1920—1922 „Kartographische Zeitschrift", a w 1924 założył księgarnię „Landkarte". Autor wielu map i prac z zakresu kartografji, m. i. „Der Bergschatten" (1897), „Schattenplastik u. Farbenplastik" (1898), „Höhenschichtenkarten" (1911) i i.

Peuerbach (Purbach, Peurbach) Georg von, matematyk i astronom austrjacki, (1423—1461), od 1450 prof. astronomji w Wiedniu, sporządził nowe tablice planetarne i nowy spis gwiazd, wynalazł przyrząd zw. quadratum geometricum. Główne dzieło: „Tractatus super Propositiones Ptolemaei de sinubus et chordis" (1541).

Peumus Pers. (orcza), rodzaj, należący do Monimiaceae. Jedyny gatunek P. boldus Mol. o wiecznie zielonych, skórzastych liściach i białych kwiatach, rośnie w Chile, dostarcza liści boldo, które są tam używane jako przyprawa korzenna oraz, podobnie jak kora, w lecznictwie.

Peutinger Konrad, wybitny humanista niem., (* 1465, † 1547). Z nazwiskiem P. wiąże się ściśle historja t. zw. „Tabula Peutingeriana", jednego z najważniejszych zabytków kartografji starożytnej. Mapa ta, odnaleziona w 1507 przez Konrada Celtesa i przesłana do wydania P. do Augsburga, przedstawia na wąskim (0,34 m), a długim (6,82 m) pasie cały znany Rzymianom obszar ziemi, bez uwzględnienia jednak jej kulistości i bez dążności do dokładnego przedstawienia zarysu lądów. Autor mapy troszczył się jedynie o zaznaczenie odległości między poszczególnemi osadami. Jest to zatem prototyp mapy drogowej. Oryginał mapy, wydanej już parokrotnie w podobiźnie, znajduje się w Bibl. Narodowej w Wiedniu.

Pewnik (aksjomat, greck.), sąd, który jest pierwszem założeniem jakiegoś systemu poznań, którego wskutek tego w obrębie tego systemu udowodnić się nie da. Np. p. geometrji są podstawą dla twierdzeń geometrji i uzasadniają je, same jednak geometrycznie dowieść się nie dają. Pytaniem, czy i o ile p. dadzą się uzasadnić, oraz o ile posiadają one swą moc w rzeczywistości, zajmuje się teorja poznania. Szczególną rolę w naszem poznaniu grają p. logiczne (np. zasada sprzeczności), ponieważ występują one jako założenia każdego myślenia, bez względu na jego przedmiot.

Pewność jest to oparte na wiedzy przekonanie, wykluczające wszelką wątpliwość. Określenia p. używamy często niewłaściwie na ozna-

czenie prawdy, chociaż to, co jest uznane za pewne, nie zawsze samo z siebie jest prawdziwe. Stąd też rozróżniamy p. objektywną i subjektywną.

Peyera gruczoły (grudki chłonne skupione), nazwane tak od ich odkrywcy, szwajc. anatoma J. C. Peyera (1653—1712); są to narządy limfatyczne w ścianie jelita cienkiego u wyższych zwierząt kręgowych. Przy nieżytach jelit nabrzmiewają, a przy tyfusie brzusznym ulegają owrzodzeniu i są głównem siedliskiem tej choroby.

Peyote (Echinocactus lewini [williamsi]), kaktus, rosnący w Meksyku, zawiera alkaloid meskalinę, który wywołuje oszołomienie i omamy. Znany był już w Meksyku przed odkryciem Ameryki przez Kolumba. Tubylcy żują go w stanie surowym (ob. Echinocactus).

Peyron Vittore Amadeo, włosk. filolog i orjentalista, (1785—1870), profesor Ateneum i sekretarz Akademji w Turynie, zasłużony ok. badań nad językiem koptyjskim i odczytania grecko-egipskich papirusów oraz grecko-łacińskich palimpsestów. Główne dzieło: „Lexicon linguae copticae" (1835; uzupełnienie: „Grammatica linguae copticae" 1841).

Peyronnet, 1. Charles Ignace, hr., polityk franc., (1778—1854), jako minister sprawiedliwości 1821—28 wprowadził cenzurę i karę za bluźnierstwo, 1830 minister spraw wewnętrznych, za udział w wydaniu ordonansów Karola X. więziony 1830—36.

2. Albert, polityk francuski, *1862, senator, 1922—24 minister pracy.

Peytral Victor, polityk franc., *1874, 1902—1919 radykalny deputowany, od 1920 senator, 1924—25 minister pracy.

Peziza L. (kustrzebka), grzyb, należący do Emascomycetes, charakteryzuje się kubkowatym owocnikiem, powleczonym na wolnej powierzchni warstwą hymenium, często o innej barwie, niż owocnik. Występuje na butwiejących częściach roślinnych lub na ziemi, zabarwiony różnorodnie. Jadalne: P. acetabulum L., dochodzi 55 cm wielkości, rośnie wiosną i jesienią w lasach, ma smak smardza. P. leporina Batsch. w lasach szpilkowych jesienią i i.

Pezowie (Paeces), plemię Indjan Paniquitas (ok. 2000 głów), w górach między rzekami Magdalena a Cauca (Kolumbja).

Pęcherz, 1. (łac. vesica), zbiornik w ciele zwierzęcym, przeznaczony dla jakiegoś płynu, n. p. p. żółciowy, p. moczowy: — 2. (łac. bulla), wykwit na skórze, jako wyraz procesów zapalnych w powierzchownych warstwach skóry, w wielu chorobach skórnych.

Pęcherz moczowy, ob. Moczowy pęcherz.

Pęcherz pławny, ob. Pławny pęcherz.

Pęcherzowe kamienie, ob. Moczowe kamienie.

Pęcherzyca (łac. pemphigus), poważna choroba skórna, cechująca się występowaniem pęcherzy na skórze i błonach śluzowych, bez widocznej zewnętrznej przyczyny, wśród objawów gorączki i ogólnego zaniku sił (p. vulgaris acutus). Rozróżnia się p. ostrą, która kończy się najczęściej śmiertelnie, oraz p. przewlekłą, która ma nieco lepsze rokowanie. Leczenie powinno odbywać się pod nadzorem lekarza; polega ono na kąpielach, stosowaniu maści i na ogólnem wzmacnianiu ustroju. Oprócz tego rodzaju p. istnieją p., występujące u noworodków, bez widocznej przyczyny, lub p. kiłowa (p. syphiliticus).

Pęcina (mesocynium), dolna, cieńsza część łydki; u zwierząt kopytnych część odnóża między śródstopiem a kopytem.

Pęczarski Feliks, malarz polski w XIX. w., studja w Düsseldorfie, wystawiał w Warszawie w l. 1830—50 obrazy rodzajowe ze starej Warszawy, studja naturalistyczne: „Szulerzy" (Muzeum Narodowe w Warszawie), „Honoratka" i i.

Pęd, ilość ruchu, iloczyn z masy i prędkości ruchu ciała. Według zasad dynamiki newtonowskiej w ruchu bezwładnym p. jest wielkością niezmienną, zaś zmiana p. jest co do wielkości i co do kierunku równa impulsowi, który tę zmianę wywołał. Popędem (impulsem) nazywamy iloczyn z siły i czasu działania siły. Podobnie dla ruchu obrotowego ciał określamy moment p., jako iloczyn z momentu bezwładności i prędkości kątowej obrotu. Ciało, obracające się koło pewnej osi ruchem bezwładnym, t. j. bez działania momentu sił, może zmieniać prędkość kątową obrotu, jeżeli odpowiednio zmieni się moment bezwładności, natomiast moment p. pozostaje niezmiennym. Na wartość jego i kierunek może wpłynąć tylko moment sił z zewnątrz przyłożonych.

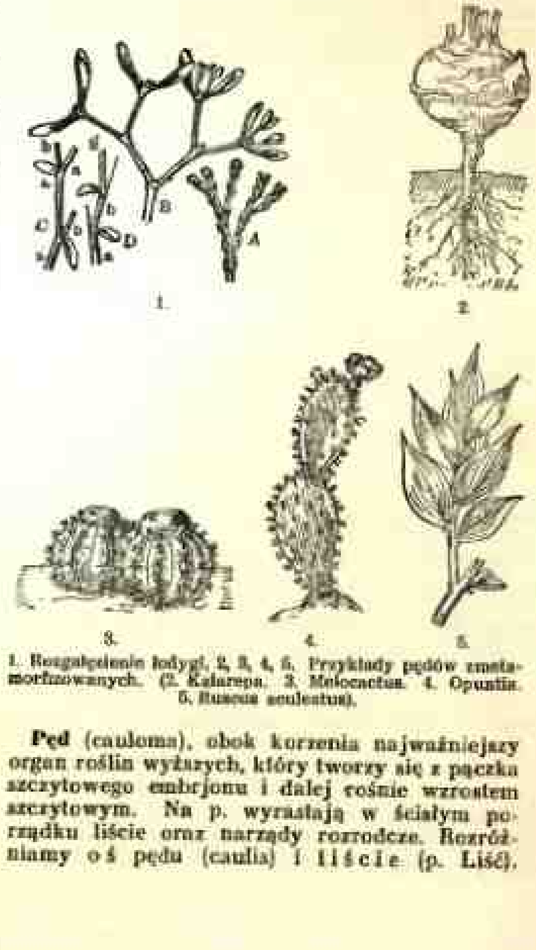

1. Rozgałęzienie łodygi, 2, 3, 4, 5. Przykłady pędów zmetamorfizowanych. (2. Kalarepa. 3. Melocactus. 4. Opuntia. 5. Ruscus aculeatus).

Pęd (cauloma), obok korzenia najważniejszy organ roślin wyższych, który tworzy się z pączka szczytowego embrjonu i dalej rośnie wzrostem szczytowym. Na p. wyrastają w ścisłym porządku liście oraz narządy rozrodcze. Rozróżniamy oś pędu (caulis) i liście (p. Liść). Miejsca na osi, w których występują liście, noszą nazwę węzłów (nodus), partje, leżące między niemi — międzywęźli (internodia). Zawiązki p. bocznych tworzą się na p. głównym egzogenicznie. P. powstałe np. z korzenia noszą nazwę p. przybyszowych. Całość p. tworzy system pędowy rośliny. Rozróżniamy rozgałęzienie monopodjalne (monopodium), gdy z pączków bocznych osi głównej rozwijają się boczne odgałęzienia, np. u paproci, oraz dichotomiczne, gdy wierzchołek wzrostu dzieli się na dwie części, z których każda da boczne odgałęzienie, tak, że łodyga dzieli się widlasto. Ze względu na wzajemny stosunek odgałęzień bocznych do osi głównej rozróżniamy u p. monopodjalnych dwa systemy: nieskończony (groniasty) i skończony (baldaszkowy). W pierwszym oś główna może się nadal rozwijać równocześnie z odgałęzieniami bocznemi, od których od samego początku jest jednak silniej rozwinięta, w drugim oś główna zatrzymuje się we wzroście poniżej miejsca rozgałęzienia się na p. boczne. W tym ostatnim wypadku rozróżniamy: monochasium, gdy ponad wierzchołkiem głównego pędu rozwija się tylko jedna gałązka boczna. Często bardzo człony, następujące po sobie wyprostowują się, tak, że wyglądają pozornie na jedną oś (sympodium), 2) dichasium, ponad wierzchołkiem osi głównej tworzą się dwa pędy boczne, sobie równe i 3) pleiochasium, ponad wierzchołkiem osi głównej rozwijają się trzy lub więcej p. bocznych. Ze względu na kierunek wzrostu rozróżniamy p. ortotropowe (proste) i plagjotropowe (płożące się). Zupełnie horyzontalne położenie wykazują podziemne kłącze.

Budowa anatomiczna p. zielnych charakteryzuje się tem, że system naczyń stoi w związku z liściośladami (wiązkami, odchodzącemi od liści). U roślin wieloletnich skutkiem wtórnego wzrostu na grubość budowa ta komplikuje się. Pędy, spełniające inne funkcje, niż normalnie, noszą nazwę p. zmetamorfizowanych. U jednych stanowią rezerwat dla wody i zapasów: np. u Melocactus, wtedy wydymają się bulwowato, lub u kalarepy. Inną formą magazynu jest cebula (ob.), gdzie magazynują zapasy liście. Płaskie, zielone p. Opuntii zastępują zmarniałe liście, u Ruscus przyjmują postać zupełnie podobną do liści gałązki boczne (phyllocladia, cladodia). Do rozrodu wegetatywnego służą cebulki lub bulwki potomne. P. zmienia się ponadto w organy czepne, jak to ma miejsce u winorośli. Ochronę stanowią kolce natury pędowej. Przyjmuje się, że i kwiat jest zmetamorfizowanym pędem.

Pędnie (transmisje), są to urządzenia do przenoszenia pracy silnika do maszyn roboczych. Przeważnie składają się z wałów, osadzonych w łożyskach. Na wałach tych umocowane są tarcze pasowe, z których jedna połączona jest pasem z silnikiem, a obracając się, udziela ruchu całemu wałowi. Dalsze osadzone na wale tarcze połączone są w podobny sposób z maszynami. Napęd uskuteczniany być może także trybami, linami lub drążkami.

Pędzel (pendzel), pęk włosów zwierzęcych, osadzony w rączce, służący do malowania, kierowania i t. p. Miękkie p. malarskie zrobione są z włosów sobola lub kuny; p. do tuszu z włosów wiewiórki lub tchórza; półtwarde p. malarskie i rzemieślnicze ze sierści koziej, twarde ze szczeciny świńskiej. Do golenia najlepsze są p. ze sierści borsuczej. — W gwarze myśliwskiej nazywa się p. charakterystyczny pęk włosów, wyrastający u jelenia i kozła na podbrzuszu, w okolicy prącia, który dozwala odróżnić zdaleka samca, w czasie gdy zrzucił rogi.

Pędzenie roślin, czynności, przyspieszające rozwój, zakwitanie, owocowanie, wzgl. skracanie spoczynku zimowego roślin. Na małą skalę rośliny można pędzić, stosując sztuczne środki pobudzające, jak pary eteru, roztwór alkoholu, kilkugodzinna kąpiel w ciepłej wodzie, nakłuwanie pączków i t. p. Również rad, promienie X, oraz, prawdopodobnie, wpływ pola magnetycznego działają na rośliny pobudzająco. Na szerszą skalę p. r. stosuje się w ogrodnictwie: a) wysiew do ciepłych inspektów z wczesną wiosną pozwala na znaczne przesunięcie okresu wegetacyjnego, tak, iż rośliny wysadzone z inspektu do gruntu dojrzewają w porze znacznie wcześniejszej; b) szklarnie i cieplarnie umożliwiają p. r. w dowolnej porze roku, bez względu na naturalny okres wegetacji. W ten sposób produkuje się na wielką skalę jarzyny i owoce, jak: ogórki, pomidory, kalafjory, ziemniaki, sałatę, truskawki, ananas, kwiaty cięte, jak: róże, goździki, narcyze, fiołki, konwalje, tulipany, oraz kwiaty doniczkowe, jak: azalje, bez, rododendrony, hortensje, kamelje i t. p.

Pędzlak, p. Penicillium.

Pęk promieni, ob. Promieni pęk.

Pępek (łac. umbilicus, greck. omphalos), 1. okrągławe zagłębienie na środku powłok brzusznych; jest to wciągnięta blizna po pępowinie, która w życiu płodowem jest połączeniem płodu z łożyskiem, a po porodzie wkrótce odpada. Pępowina (funiculus umbilicalis) jest na ½ m długa, grubości małego palca, zawiera naczynia, za pośrednictwem których odbywa się odżywianie płodu. Poza tem przechodzą przez p. pęcherzyk pępkowy i omocznia (allantois), które u zwierząt ssących i człowieka są narządami szczątkowemi. Wszystkie te twory zanurzone są w t. zw. galaretce Whartona. — Krwotok pępkowy (omphalorrhagia) powstaje, skoro w ranie po odpadnięciu p. naczynia nie zamknęły się. Rana pępkowa tworzy wrota dla zakażenia rozmaitemi drobnoustrojami chorobotwórczemi, które łatwo wywołują zapalenie pępka (omphalitis), ropienie p. (omphalophlegmone) zakażenie krwi, tężec. Każdą ranę pępkową powinno się opatrywać aseptycznym opatrunkiem aż do zupełnego wygojenia, także nie powinno się noworodka do tego czasu kąpać. Częsty dosyć ziarniniak pępkowy (granuloma umbilici) wymaga usunięcia przez lekarza. — 2. Nazwa na środkowe zagłębienie w błonie bębenkowej ucha.

Pępkowych żył zapalenie powstaje wskutek zakażenia rany pępkowej u źrebiąt i cieląt. W 70—90% prowadzi do ogólnego zakażenia krwi i kończy się śmiercią zwierzęcia.

Pępowina (łac. funiculus umbilicalis), ob. Pępek.

Pętla rzeczna, bardzo silnie wygięte zakole.

Pętlica, ob. Looping.

Pętówka (Alytes), p. Żaby.

pf, w muzyce = poco forte (włosk.), „nieco silnie", albo più forte, „silniej".

p. f., na biletach wizytowych: pour féliciter, „aby złożyć życzenia", gratulować.

Pfalz, ob. Palatynat.

Pfau Ludwig, pisarz niem., (1821—1894), autor zbiorów poetyckich (od r. 1846, wyd. zbior. 1874 i później), studjów estetycznych (wyd. zbior. „Kunst und Kritik" 1888), wydawca czasopisma satyrycznego „Eulenspiegel" (1848), po upadku rewolucji badeńskiej skazany na 22 lata twierdzy, zbiegł do Francji, 1865 powrócił do Niemiec, gdzie redagował „Stuttgarter Beobachter" w duchu antypruskim.

Pfeffel Gottlieb Konrad, poeta niem., (1736—1809), autor popularnych bajek („Ibrahim", „Die Tabakspfeife"). Wyd. zbior. pism wierszem i prozą 1810—12, 10 t.

Pfeffer Wilhelm, botanik niem., (1845—1920), profesor w Bonn, Bazylei, Tybindze i Lipsku, zajmował się fizjologją roślin. Napisał: „Physiolog. Untersuchungen" (1873), „Osmotische Untersuchungen" (1877, 2 wyd. 1921), „Pflanzenphysiologie" (1882), „Beiträge zur Kenntnis der Entstehung der Schlafbewegungen" (1915) i w. in., od r. 1894 wydawał „Jahrbücher für wissenschaftliche Botanik".

Pfeiffer Richard, lekarz niem., * 1858, od-

Pfeiffera odczyn bakterjolityczny, polega na w Królewcu, 1909—26 we Wrocławiu. Napisał szereg prac naukowych, które stanowią podwaliny nauki o odporności.

Pfeiffera odczyn bakterjolityczny, polega na tem, że bakterje tyfusu (wzgl. cholery) rozpuszczają się zupełnie pod wpływem specyficznej, odpornościowej surowicy, jeśli je wstrzykniemy do jamy brzusznej normalnej świnki morskiej (razem ze surowicą).

Pfemfert Franz, pisarz niem., * 1879, od 1911 wydawca „Aktion" berlińskiej, rzecznik skrajnych kierunków w literaturze i polityce, autor: „Die deutsche Sozialdemokratie bis August 1914" (1917), „Moskau und wir" (1920), wydawca seryj: „Aktions-Lyrik" (1916—22, 7 t.), „Literarische Aktionsbücher" (1916—21, 10 t.), „Der rote Hahn" (1917—24, 60 t.).

Pfennig (niem.), ob. Fenig.

Pfister Albrecht, niem. drukarz, (w l. 1460—64) w Bamberdze, † ok. 1466, był pierwszym, który zdobił swoje książki drzeworytami (najsłynniejszy jego druk: Bonera „Edelstein" z r. 1461).

Pfitzer Ernst, botanik niemiecki, (1846—1906), 1872 prof. w Heidelbergu, z najważn. jego prac: „Untersuchungen über Bau und Entwicklung der Bazillariazeen" (1871), „Grundzüge einer vergleichenden Morphologie der Orchideen" (1882) i i.

Pfitzner Hans, kompozytor niemiecki, * 1869, nauczyciel w konserwatorjum w Koblencji, w Berlinie, dyrygent opery w Moguncji, w Strassburgu, nawiązał do romantyzmu Schumanna i Wagnera, natura uczuciowa, wytworna; dramaty muzyczne: „Der arme Heinrich" (1893), „Die Rose vom Liebesgarten" (1906), „Palestrina" (1917), nadto pieśni, kompozycje kameralne, koncerty i in. Niechętny radykalizmowi współczesnej muzyki, ogłosił studja polemiczne: „Futuristengefahr" (1917) i „Aesthetik der musikal. Impotenz".

Pfizer Gustav, pisarz niem., (1807—1890), autor „Gedichte" (1831), „Dichtungen epischer und episch-lyrischer Gattungen" (1840) i i., od 1836 redagował „Blätter zur Kunde der Literatur des Auslandes", anonimowo ogłosił „Gereimte Rätsel aus dem Deutschen Reich" (1876).

Pfizmaier August, sinolog austrjacki, (1808—1887), kucharz, studjował prawo, potem medycynę, od 1878 członek wiedeńskiej Akademji Umiejętności, napisał wartościowe prace z dziedziny filologji chińskiej, japońskiej i tureckiej oraz historji kultury.

Pflanzer-Baltin Karl, generał austr., (1855—1925), od 1907 feldmarszałek-porucznik, 1914 objął dowództwo w Siedmiogrodzie i na Bukowinie, odznaczył się w czasie rosyjskiej ofensywy zimowej 1916.

Pfleger Gustav, pisarz czeski, (1833—1875), epigon romantyzmu, autor poezyj, powieści („Zmarnowane życie" (1862, „Z małego świata" 1864, „Żona fabrykanta" 1873), dramatów i poematu satyrycznego „Pan Vyšinsky" (1859, najlepszy jego utwór).

Pflug Julius, teolog kat., (1499—1564), biskup Naumburgu (od 1547), czynny w ratyzbońskich dysputach religijnych (1541 i 1546), opracował augsburskie Interim.

Pflüger Eduard Friedrich Wilhelm, fizjolog niem., (1829—1910), od 1854 prof. fizjologji w Bonn, pracował nad fizjologją systemu nerwowego, dziedzicznością, chemją fizjologiczną. Napisał duży szereg bardzo wartościowych prac z zakresu fizjologji człowieka i zwierząt. Był założycielem (1868) istniejącego do dnia dzisiejszego: „Archiv für die gesamte Physiologie des Menschen und der Tiere" (obecnie p. t. „Pflügers Archiv usw.").

Pflugk-Harttung Julius, historyk niemiecki, (1848—1919), 1883—89 profesor w Bazylei, od 1893 w pruskiej służbie archiwalnej, nap.: „Acta Pontificum romanorum inedita 748—1188" (1881—88, 3 t.), „Perikles als Feldherr" (1884), „Geschichte des Mittelalters " (1888), „Die Bullen der Päpste bis zum Ende des 12. Jh." (1901), „Der Kampf um die Freiheit der Meere" (1917), wydał „Weltgeschichte" (1907—10, 6 t.).

Pfordten Ludwig Karl Heinrich, bar., polityk bawarski, (1811—1880), 1843 prof. w Lipsku, 1848—49 saski minister spraw zagranicznych, przeszedł następnie do służby bawarskiej, 1849 premjer, 1859 poseł przy Sejmie Frankfurckim, 1864—66 znów premjer, zwolennik reakcji i partykularyzmu, przeciwnik Prus.

Pforr Franz, malarz niem., (1788—1812), uczeń Tischbeina i Fügera w Wiedniu, gdzie zbliżył się do Overbecka, od 1810 przyłączył się w Rzymie do nazarenistów. Główne dzieła: „Wjazd Rudolfa Habsburga do Bazylei", liczne rysunki (ilustracje).

Pforzheim, miasto w Badenji, w okręgu Karlsruhe (Niemcy), na płn. krawędzi Schwarzwaldu, nad rz. Enz, z 78.859 mieszk., kościołem zamkowym z XI.—XV. w. i kościołem św. Marcina z XI. w., muzeum, wyrobem towarów zdobniczych i biżuterji oraz różnorodnym przemysłem i handlem. W 1300—1565 było P. stolicą Badenji.

Pfuël Ernst, generał pruski, (1779—1866), walczył o oswobodzenie Prus 1809 w armji austrjackiej, 1812 w rosyjskiej, 1831 stłumił rozruchy w Neuchatel i został tam gubernatorem, 1848 komisarz królewski w Poznańskiem, drakońskiemi środkami uśmierzył powstanie i prześladował Polaków, następnie został premjerem i ministrem wojny, od 1858 poseł do sejmu.

p. f. v., dawniej na biletach wizytowych: „pour faire visite" (franc.), „aby złożyć wizytę, odwiedzić".

Pfyffer, 1. Ludwig, „król szwajcarski", (1524—1594), od 1562 pułkownik regimentu szwajcarskiego Karola IX. francuskiego, odznaczył się w walkach przeciw Hugenotom, później jako sołtys Lucerny wywierał decydujący wpływ na politykę kantonów katolickich.

2. Kasimir (von Altishofen), historyk i polityk szwajc., (1794—1875), profesor prawa i historji w Lucernie, 1826—67 członek Wielkiej Rady, czynny w sądownictwie, inicjator systematycznego prawodawstwa dla Lucerny, przywódca liberałów, 1848—63 członek szwajcar. Rady Narodowej.

p_H, w myśl definicji Sörensena logarytm z koncentracji jonów wodorowych ze znakiem ujemnym, przyczem koncentracja wyrażona jest w gramrównoważnikach na 1 litr roztworu. Tak np. koncentracji $c_H = 10^{-7}$, będzie odpowiadać $p_H = 7$, $c_H = 10^{-2} - p_H = 2$ i t. d. Roztwory o reakcji kwaśnej posiadają p_H mniejsze od 7, o reakcji alkalicznej — większe od siedmiu. Czystej wodzie odpowiada $p_H = 7$.

Phacelia Juss. (w i ą z a n k a), roślina, należąca do Hydrophyllaceae, o kwiatach fioletowych, niebieskich lub białych, owocem puszka. Rośnie w Ameryce płn. P. tanacetifolia Benth., hodowana w Europie, często zdziczała.

Phacochoerus, p. Świnie.

Phaedrus, ob. Fedrus.

Phaeophyceae, b r u n a t n i c e, p. Algae.

Phagedaena (greck.), wyżer, wyżarcie, owrzodzenie, odznaczające się złośliwością, rozszerzające się.

Phagocytosis, ob. Fagocyty.

Phalacrocorax, ob. Kormorany.

Phalanges (digitorum), paliczki, członki palców rąk i nóg i ich kości (p. Ręka, Stopa).

Phalangeridae (p a ł a n k i), rodzina torbaczy o długim ogonie chwytnym, którym się posługują przy wspinaniu się na drzewa. Pysk krótki, szeroki, silne, dobrze rozwinięte zęby, niektóre z nich posiadają aparaty spadochronowe, żyją nocnie, żywią się pokarmem roślinnym. Zamieszkują Australję. P a ł a n k a l i s o w a t a (Trichosurus vulpecula Kerr.), 60 cm długości, ogon 45 cm, barwy szaro-brunatnej, żyje w lasach Australji i Tasmanji. Pałanka p l a m i s t a (kuskus, P. maculatus E. Geoffr), o zmiennem ubarwieniu, długości 1,1 m, w tem ogon 48 cm. W i e w i ó r k a l a t a j ą c a (Petaurus sciureus Shaw), wielkości naszej wiewiórki, żyje nadrzewnie, żywi się roślinami, owadami, miodem eukaliptusów, żyje w Australji. Ł o t o p a ł a n k a w i e l k a (P. taguanoides) ma fałd skórny między przedniemi a tylnemi nogami, skacze z jednego drzewa na drugie. Najmniejszą p. jest mysz latająca (Acrobates pygmaeus Shaw) dochodzi wielkości 7 cm, ma sierść krótką i miękką, wierzchem brudno szarą, spodem żółtawą.

Phalangium, p. Kosarz ścienny.

Phalanstère, ob. Fourier 2.

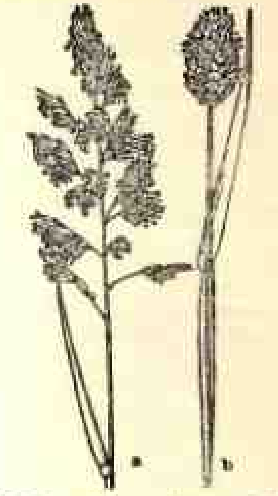

Phalaris. a P. [Digraphis] arundinacea. b P. canariensis.

Phalaris L. (m o z g a), trawa, występująca w 10 gatunkach, przeważnie w Europie płd. P. canariensis L. (m. k a n a r y j s k a), z wysp Kanaryjskich, uprawiana w Europie. P. arundinacea L. (m. t r z c i n o w a t a), w Polsce pospolita na brzegach wód.

Phalerae, okrągłe płytki metalowe, używane jako ozdoby na rzędach końskich w starożytności. W wojsku rzymskiem stanowiły oznakę zasługi, noszone podobnie jak obecne ordery na piersi.

Phaleron, demos i najstarszy port ateński, wcześnie został zastąpiony przez Pireus.

Phallaceae (s r o m o t n i k o w a t e), rodzina purchawek (ob.). Najważniejsze rodzaje: Phallus, Dictyophora.

Phallus (greck.-łac.), prącie; wzgórek płciowy zarodka wyższych zwierząt kręgowych i człowieka, który wykształca się potem w prącie lub łechtaczkę. — P. też Fallus.

Phallus L., Ithyphallus (s r o m o t n i k), grzyb, należący do Gastromycetes, owocnik ma pierwotnie kształt jajowaty, następnie otwiera się, przyczem zewnątrz wydobywa się trzonek z dzwonkowatą lub główkowatą glebą (ob.), która się na powietrzu rozlewa w śluz. P. impudicus L., pierwotnie jajowaty, biały, następnie o pustym, wałkowatym trzonku, wysokim na 10—16 cm i dzwonkowatej glebie, rośnie w lecie i w jesieni w lasach, wydaje zapach padliny, niejadalny. Używano go dawniej do wyrobu maści przeciw dnie.

Phanerogamae (Spermatophyta, Siphonogama, greck.), jawnokwiatowe, nasienne, wszystkie ro-

śliny, posiadające kwiaty, w przeciwieństwie do kryptogamów, roślin bezkwiatowych, ściślej: wszystkie te rośliny, które wykształcają nasiona, a w nich nierozwinięty zarodek, podczas gdy elementy rozrodcze kryptogamów (zarodniki) nie posiadają rozwiniętego zarodka. Zawarte w kwiecie pręciki odpowiadają filogenetycznie mikrosporangiom, słupek makrosporangiom paproci heterosporowych. Roślina więc kwiatowa jest tylko sporofytem. Łagiewka pyłkowa przedstawia pokolenie płciowe męskie, woreczek zalążkowy pokolenie płciowe żeńskie, w ścisłem znaczeniu niema tu więc obojnactwa (hermafrodytyzmu). P. dzielimy na Gymnospermae i Angiospermae.

Phaneroglossa, ob. Bezogonowe.

Phanes (greck.), u orlików (por. Orfeusz) tajemnicza i cudowna istota, która powstała z tworzącego się w eterze jaja świata i z nieba rządzi światem.

Pharmacopoea (greck.), ob. Farmakopea.

Pharos, ob. Faros.

Pharyngitis (greck.), nieżyt gardzieli, zapalenie gardła (ob. Gardło).

Pharyngoscopia (greck.), oglądanie gardła, bez lub przy pomocy lusterka.

Pharyngotomia (greck.), chirurgiczne rozcięcie gardła, celem usunięcia ciała obcego, nowotworu i t. d.

Pharynx (greck.), gardło (ob.).

Phascolarctus, ob. Koala.

Phascolomys ursinus Shaw. (niedołąg tasmański, wombat), zwierzę, należące do torbaczy, uzębieniem przypomina gryzonie, brak mu kłów, siekacze bezkorzeniowe, długie i zakrzywione. Ciało krępe, głowa duża, płaska, odnóża niskie, jednakowej długości, uzbrojone silnemi pazurami. Żyje w gęstych lasach w norach, żeruje w nocy. Dochodzi 95 cm długości, futro barwy żółtawej lub szarej, gęste, szorstkie, ciemno nakrapiane. Zamieszkuje Tasmanję.

Phaseolus L. (fasola), rodzaj, należący do Papilionaceae, wijące się zioła o trójlistkowych liściach, białych, żółtych, fioletowych, czerwonych i purpurowych kwiatach, owocem wydłużony strąk. Rośnie w ok. 150 gatunkach w cieplejszych okolicach Starego i Nowego Świata. P. vulgaris L., p. Fasola. P. mungo L. z Indyj zach., hodowany wszędzie w krajach tropikalnych jako jarzyna, podobnie jak P. lunatus L., pochodzący z Ameryki płd.

Phasianus, ob. Bażant.

Phasmoidea (Phasmida, straszykowate), podrząd prostoskrzydłych, dziwacznie wykształcone owady, żyjące w krajach tropikalnych, żerują w nocy, żywią się liśćmi, w spoczynku upodabniają się do gałązek, liści i t. d. W płd. Europie żyje pręcik konarek (Bacillus rossii F.) i B. gallicus F., oba barwy zielonawej lub brunatnawej, 5—8 cm długości. W krajach tropikalnych żyje liściec (Phyllium siccifolium L.), podobny do liścia, 9 cm długości, barwy jasno-zielonej.

Phazania, w starożytności nazwa miasta Fezzan (ob.).

Ph. B., w Anglji i Ameryce = Bachelor of Philosophy, „bakałarz (baccalaureus) filozofji".

Ph. D. lub **Ph. Dr.,** w Anglji i St. Zjednocz. Am. Płn. = Philosophiae Doctor, doktór filozofji.

Phegopteris Fée. (zachyłka), paproć, należąca do Polypodiaceae, rośnie od obszarów zwrotnikowych aż do strefy umiarkowanej płn. P. dryopteris Mett., o płożącym się kłączu i wielokrotnie pierzastych liściach, rośnie w lasach liściastych.

Phellandrium, ob. Oenanthe.

Phellogen (fellogen), ob. Korek.

Phenacodus, wymarły rodzaj kopytnych.

Pherae, 1. miasto w tesalskiej krainie Pelasgiotis, znajdowało się od ok. 410 prz. Chr. pod panowaniem tyranów, z których Jazon (ok. 370) jako naczelny wódz opanował całą Tesalję; ruiny obok Velestino.

2. Miasto na Peloponezie, dzisiejsze Kalamata.

Phidias, ob. Fidjasz.

Phigalia, miasto w starożytnej Arkadji, ruiny obok Pawlitza na płn.-zach. od Messeny. Wpobliżu znajduje się grota z czarną (o głowie konia) Demetrą i świątynią Apollina w Bassae.

z Phigalii fryz, przedstawia w 2 pasach płaskorzeźby walkę amazonek z centaurami. Zabytek ten powstał ok. 420 r. prz. Chr. na wewnętrznym dziedzińcu świątyni Apollina w Bassae, koło Ph. Resztki tego fryzu w British-Museum w Londynie.

Philadelphia, ob. Filadelfja.

Philadelphos (greck., „kochający(a) brata, wzgl. siostrę"), przydomek królów i królowych z okresu hellenistycznego, zwłaszcza w dynastji Ptolemeuszów.

Philadelphus coronarius.

Philadelphus L. (jaśminek), roślina z rodziny Saxifragaceae, krzewy o liściach naprzeciwległych, białych, krótkoogonkowych kwiatach, owocem wielonasienna puszka. Rosną w płn. i środk. Ameryce. P. coronarius L. (jaśmin), rośnie od Kaukazu do Japonji, w Europie środkowej zdziczały, ma kwiaty w 3—11 gronach, hodowany w licznych odmianach, jako krzew ozdobny. W płd. Francji otrzymuje się z kwiatów pomadę.

Philae, ob. File.

Philenowie, dwaj bracia w staroż. Kartaginie, którzy wygrali spór graniczny z Cyreną w wyścigach pieszych; gdy ich posądzono o nieuczciwość, pozwolili się żywcem pogrzebać. Nad ich grobem wystawione potem ołtarze P. (Arae Philaenorum) były odtąd słupami granicznemi.

Philetairos, założyciel państwa pergameńskiego (ob.).

Philidor François André Danican, kompozytor francuski, (1726—1795), jeden z współtwórców opery komicznej. Jako świetny szachista objeździł Anglję, Holandję i Niemcy. Po wybuchu rewolucji uciekł z Francji do Londynu. Jego podręcznik gry szachowej ma dotąd jeszcze swą wartość.

Philikos (Philiskos), jeden z tragików Plejady (ob.) hellenistycznej, kapłan Dionizosa, w III. w. po Chr.

Philippe Charles Louis, pisarz franc., (1874—1909), autor opowiadań i powieści: „La bonne Madeleine et la pauvre Marie" (1898, przekład Jarosława Iwaszkiewicza 1924), „La mère et l'enfant" (1900), „Bubu de Montparnasse" (1901), „Le père Perdrix" (1902), „Marie Donadieu", „Croquignole" (1906), oraz nowel („Quatre histoires de pauvre amour" 1897 i i.), w których głębokie poczucie społeczne ukrywa pod dowcipną ironją.

Philippeville, miasto okręg. w depart. Constantine (Alger) z 40.541 mieszk., ruchliwym portem i handlem.

Philippi Friedrich, historyk niem., * 1853, od 1876 w pruskiej służbie archiwalnej, 1897—1921 dyrektor archiwum państwowego w Monastyrze, nap.: „Westfälische Siegel des Mittelalters" (1882), „Zur Geschichte der Reichskanzlei unter den letzten Staufern" (1885), „Einführung in die Urkundenlehre des deutschen Mittelalters" (1920), „Wappen" (1922), „Atlas zur weltlichen Altertumskunde des deutschen Mittelalters" (1924), „Geschichte Westfalens" (1926), i in.; wydał zbiory dokumentów do historji Westfalji.

Philippine Islands, ob. Filipiny.

Philippovich, 1. Joseph, bar., generał austr., (1818—1889), brał udział w wojnach 1848—49, 1859 i 1866, w 1878 dowodził korpusem, który dokonał okupacji Bośni i Hercegowiny.

2. Franz, brat poprz., generał austr., (1820—1903), 1877 przeprowadził przyłączenie Pogranicza wojskowego do Chorwacji.

3. Eugen, ekonomista austr., (1858—1917), prof. w Fryburgu i Wiedniu, od 1907 członek Izby Panów, nap.: „Wirtschaftlicher Fortschritt u. Kulturentwicklung (1892), „Grundriss der politischen Ökonomie" (1893—99, 2 t.).

Philippson Martin, historyk niem., (1846—1916), prof. w Bonn i Brukseli, napisał: „Geschichte Heinrichs des Löwen" (1867—68, 2 t.), „Das Zeitalter Ludwigs XIV." (1880); „Geschichte des preuss. Staatswesens vom Tode Friedrichs d. Gr. bis zu den Freiheitskriegen" (1880—82, 2 t.), „Westeuropa im Zeitalter von Philipp II., Elisabeth und Heinrich IV." (1882), „Histoire du règne de Marie Stuart" (1891—92, 3 t.), „Der Grosse Kurfürst" (1897—1903, 3 t.), „Max von Forckenbeck" (1898), „Das Leben Kaiser Friedrichs III." (1900) i in.

Philippus, ob. Filip.

Philipsburg, miasto w stanie New Jersey (Ameryka płn.), nad rz. Delaware z 16.923 mieszk., przemysłem żelaznym i maszynowym.

Philistion, grecki poeta z Małej Azji, układał na początku I. w. po Chr. w Rzymie greckie mimy (ob. Mimus) np. „Ardalion".

Phillips Stephen, poeta ang., (1864—1915), autor poezyj białym wierszem („Marpessa" 1890, przedruk w „Poems" 1897) i poetyckich opisów przyrody („New Poems" 1907), pisał też dramaty; wraz z E. Carrem opracował „Fausta" Goethego (1908).

Phillpotts Eden, pisarz ang., * 1862, autor powieści: „Children of the Mist" (1898), „The Human Boy" (1899), „The Secret Woman" (1905), „The Whirlwind" (1907) i i.

Phillyrea L. (trzemcha), krzewy wiecznie zielone z rodziny Oleaceae, mają skórzaste liście i drobne, białe kwiaty, rosną nad morzem Śródziemnem. W doniczkach hodowana: P. angustifolia L.

Philodendron Schott (filodendron), rodzaj, należący do Araceae, rośliny pnące się, o dużych liściach, pochodzą z tropikalnej Ameryki, często hodowane dla pięknych liści w europejskich szklarniach i mieszkaniach. Z najbardziej znanych P. wendlandi Schott.

Philon, ob. Filon.

Philtrum (greck.-łac.), rynienka wargowa (na wardze górnej pod przegrodą nosową).

Phimosis (greck.), ob. Stulejka.

Phlebectasis (greck.), ob. Żylaki.

Phlebitis (greck.), zapalenie żył, ob. Żyły.

Phlebosclerosis (greck.), stwardnienie żył.

Phlebotomia (greck., łac. venaesectio), nacięcie żyły, wykonuje się zazwyczaj, celem upuszczenia większej ilości krwi, w przegubie łokciowym, przyczem powyżej miejsca nacięcia podwiązuje się kończynę, jednak nie za silnie, aby nie zamknąć tętnicy. Por. Krwi upust.

Phlegmasia (greck.), bolesny, nieropny obrzęk odnóży dolnych u położnic, wskutek skrzepów w dużych żyłach (kończyn dolnych), spowodowany zazwyczaj procesami zapalnemi w okolicy macicy (p. alba dolens). Leczenie polega na spokojnem i wysokiem ułożeniu chorej kończyny, okładach i leczeniu cierpienia podstawowego.

Phlegmone, ob. Flegmone.

Phlegon, grecki pisarz z Tralles, wyzwoleniec cesarza Hadrjana, napisał: „O cudownych rzeczach" i „O długo żyjących"; wyd. O. Keller w „Rerum naturalium script." (1877). Z jego historycznego dzieła „Olympiades" zachowały się jedynie urywki (Müller „Historicorum graec. fragmenta", t. 3. 1849).

Phleius, główne miasto znanej z uprawy wina górzystej krainy Phleiasia w płn.-wsch. części Peloponezu, ciążyło zwykle ku Sparcie. 228 przystąpiło P. do Związku Achajskiego. Ruiny obok wsi Hagios Georgios.

Phleum L. (brzanka), trawa, rosnąca w klimacie umiarkowanym. P. pratense L. (b. pastewna), w Polsce pospolita na całym niżu, od 30—100 cm wysokości; uprawiana razem z koniczyną, w drugim roku dostarcza obfitej ilości siana.

Phlox L. (floks, płomyk) roślina z rodziny Polemoniaceae, o liściach niepodzielonych, kwiaty różnobarwne. Ojczyzną Ameryka płn., wiele gatunków w licznych barwnych odmianach hodowane jako ozdobne.

Phlox paniculata.

Phlyakowie („bajarze"), u staroż. Greków żartownisie, wystawiali, przedewszystkiem w dolnej Italji, rodzaj farsy ludowej. Fragmenty wyd. Kaibel, „Comicorum graec. fragm." I., 1 (1890) i Olivieri (1925).

Phlyctaena (greck.), pryszczyk.

Phoca, ob. Foka.

Phocaena, p. Delphinidae.

Phoenicopteridae, ob. Flamingi.

Phoenix L. (d a k t y ł o w i e c), drzewiasta palma o gęstej koronie, liściach pierzastych, w dole zwykle kolczastych, kolby kwiatowe 1 m długości, o żółtych kwiatach, owoce wydłużone, barwy żółtobronzowej, nasienie rogowate. Rosną w krajach tropikalnych Starego Świata. Z nich najważniejsza: P. dactylifera L., której zasięg rozciąga się od wysp Kanaryjskich, przez Saharę do Arabji i płn.-zach. Azji i płd. Europy. Najlepiej udaje się w oazach. Jest to najważniejsze drzewo użytkowe płn. Afryki i Arabji, uprawiane obecnie także i w Kalifornji. Pień wysokości 10—20 m, o przekroju często 1 m, dochodzi niejednokrotnie do 100 lat. Owoce dzięki hodowli jadalne. Daktyle jajowate lub prawie kuliste, dochodzą do 5 cm długości, miąższ zielonawo-żółty lub brunatny, delikatne w smaku. Palmę tę rozmnaża się przez odrośla korzeniowe. Od dawien dawna zapylenie przeprowadza się sztucznie, umieszczając część męskiego kwiatostanu w kolbie żeńskiej. Liście przerabiają tubylcy na miotły i szczotki, drzewa używają jako materjału budulcowego, liście znajdują zastosowanie w zdobnictwie oraz w kultach religijnych. Włókna otrzymywane z liści (w płn. Saharze l i f a) stosowane przy wyrobie sznurów, mat i t. d. Owoce, bogate w cukier i białko, stanowią podstawę pożywienia tubylców. W Polsce otrzymuje się w handlu wysuszone daktyle, pochodzące z Egiptu, Tunisu, Syrji i Algeru. Hodowla rozpoczęła się prawdopodobnie w Mezopotamji, w Babilonji daktylowiec był drzewem świętem, w Grecji gałązki służyły jako symbol zwycięstwa. We Włoszech rośnie P. od III. w. prz. Chr., następnie wyginął, dopiero Arabowie wprowadzili go nanowo. Formą macierzystą daktylowca jest prawdopodobnie indyjski P. silvestris Roxb., o drobnych, niejadalnych owocach. Niektóre gatunki dobrze się nadają do hodowli pokojowej, np. płd.-afrykańska P. reclinata Jacq. oraz P. canariensis, hodowane w wielkich ilościach na Rivierze.

Phoenix, stolica Arizony (Stany Zjedn. Am. Płn.), w oazie nad rz. Salt River z 45.000 mieszk. (w tem 10.000 Polaków) i szkołą indjańską. Wpobliżu ruiny przedhistor. miast. Wywóz owoców południowych i wielkie urządzenia irygacyjne.

Phoenix, grupa wysp w środk. Polinezji, między 2°30′ i 4°30′ szer. płd. i 171°—174° dług. zach., składa się z 10 wysp koralowych z 41 km² i 59 mieszk. Wyspy odkryte w 1823 należą do Anglji.

Phoenixville, miasto w Pensylwanji (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Schuylkill z 10.484 mieszk., przemysłem jedwabniczym, żelaznym i stalowym.

Phokis, ob. Focyda.

Phokylides, grecki poeta z Miletu, ok. 540 prz. Chr., pisał sentencje moralne w heksametrach i dystychach; fragmenty w Diehla „Anthologia lirica graeca" I. (1925).

Pholegandros (Polykandros), wyspa w Cykladach (Grecja), 25 km na wsch. od Milos z 36 km² i 1.000 mieszk., wysoka do 410 m.

Phoma Fr., grzyb, należący do Fungi imperfecti, występuje w licznych gatunkach, które, pasorzytując na roślinach, wywołują ich choroby. P. betae Frank. wywołuje chorobę buraka, P. uvicola choroby winnej latorośli.

Phoradendron Nutt., pasorzytny krzew z rodziny Loranthaceae, ma liście skórzaste, kwiaty małe, zielonawe lub żółtawe, pasorzytuje nadrzewnie, pochodzi z tropikalnej Ameryki. Liści P. flavescens Nutt. używają Indjanie i murzyni zamiast tytoniu, kawy, oraz jako aphrodisiacum.

Phoridae (d r z e w i g o w a t e), rodzina muchówek o krótkiej głowie, zakrzywionym tułowiu, czułki krótkie, nogi silnie rozwinięte. W Europie liczne gatunki nie latające, lecz biegające po liściach. Larwy żyją na larwach owadzich i na gnijących częściach roślinnych. Z najbardziej znanych: d r z e w i g a (Phora incrassata Meig).

Phorminx (greck.), forminga, ob.

Phormium tenax.

Phormium Forst. (d ł u g i e l n o), roślina z rodziny Liliaceae. P. tenax Forst., o dwumetrowym kwiatostanie, rośnie na Nowej Zelandji i w Australji, hodowana prawie wszędzie w krajach tropikalnych. Liście dostarczają silnych włókien używanych do wyrobu tkanin.

Phoronidea, gromada, należąca do Tentaculata (czułkowce). Zwierzęta tu należące mają ciało robakowate, umieszczone w wydłużonej rurce, dochodzą paru mm długości. Otwór ustny otoczony wieńcem czułków. Układ krwionośny zamknięty. System nerwowy składa się z pierścienia, otaczającego nasadę czułków. P. są hermafrodytami. Rozwój przez stadjum larwalne Actinotrocha. Żyją kolonjalnie w morzu. Z najbardziej znanych: Phoronis hippocrepia Wrigh, Phoronis psammophila.

Phoroneus, w greckim micie syn Inachosa, heros Argos, miał pierwszy nauczać używania ognia.

Phosphaturia, ob. Fosfaturja.

Photinos, założyciel sekty chrześcijańskiej Fotynianów, † 376; z powodu mylnych nauk o Chrystusie i Duchu Świętym, ogłoszony kacerzem. Był biskupem w Sirmium, skąd go Konstancjusz usunął w 351 r.

Phoxinus, ryba, ob. Strzelba.

Phraates, imię kilku królów partyjskich, ob. Partja.

Phragmites Trin. (t r z c i n a), wysoka trawa o dużej wiesze. P. communis Trin. (t. p o s p o l i t a), roślina kosmopolityczna, rośnie nad wodami, dochodzi 1—3 m wys., (niekiedy 8 m), źdźbła używane do wyrobu mat, młode rośliny jako pasza dla koni, kłącze w lecznictwie.

Phrantzes Georgios, historyk bizantyń., (1401—1477), sekretarz i dyplomata Manuela II. Paleologa, następnie minister, po zdobyciu Konstantynopola przez Turków schronił się do Włoch, potem na Korfu, gdzie napisał dzieło historyczne, obejmujące okres 1258—1476.

Phraortes, według Herodota drugi król Medów, następca Deiokesa i ojciec Kyaksaresa, ok. 620 prz. Chr., podbił Persów.

Phrixos (Fryksos), w greckim micie syn Atamasa (ob.), uciekł na baranie przed swą macochą Ino, udał się do Kolchidy, złożył w ofierze barana i podarował jego złote runo królowi Aetesowi, który je zawiesił w gaju Aresa.

Phrygia, ob. Frygja.

Phtha, bóstwo egipskie, ob. Ptah.

Phthiotis, najbardziej na południu położona kraina starożytnej Tesalji, (ob.), w najdawniejszych czasach zamieszkana przez Achajów, nazywała się stąd także Achaja. Por. Focyda.

Phthirusa Mart., rodzaj, należący do Loranthaceae, pochodzi z tropikalnej Ameryki. P. theobromae Eichl. pasorzytuje na kakaowcu i innych drzewach liściastych w Brazylji, owoce zawierają kauczuk.

Phthiriasis, ob. Wszawica.

Phthisis (greck.), suchoty (np. p. pulmonum, suchoty płucne, ob. Płuc gruźlica); p. florida, suchoty nagłe.

Phul (hebr., babil. Pûlu, greck. Poros), babilońskie imię króla asyryjskiego Tiglatpilesera III. (745—727), który panował w Babilonji 729—727 pod tem imieniem.

Phycomycetes (p l e ś n i a k i), p. Grzyby.

Phylarchos, grecki historyk III. w. prz. Chr., opisał w swych „Historjach" dzieje czasów od 272 do 220, przedstawiając je barwnie, lecz nie naukowo. Wyjątki wyd. Jacoby w „Fragmente der griechischen Historiker" II. (1926).

Phyllachora Nitschke (g r u d e k), grzyb, należący do Pyrenomycetes, wywołuje choroby różnych roślin, np. P. trifolii (Pers.) Fuck. wywołuje chorobę koniczyny.

Phyllanthus L. (l i ś c i o k w i a t), rośliny drzewiaste lub krzewy z rodziny Euphorbiaceae, mają drobne kwiaty, owocem niekiedy mięsista puszka. Rosną w krajach ciepłych. P. emblica L. z Indyj, owoce jadalne, suszone (Mirobalani Emblicae). P. distichus Müll. Arg. hodowany w Indjach dla jadalnych owoców wielkości wiśni.

Phyllis, w mitol. greckiej królewna tracka, odebrała sobie życie z tęsknoty za Demophoonem (ob.); ulubione imię w poezji pasterskiej.

Phyllites (z greck. phyllon, liść), dawniejsze określenie na resztki kopalnych liści i odcisków liściowych.

Phyllocactus (płaśt), kaktus, rosnący w ojczyźnie epifytycznie, ma duże kwiaty. Pochodzi z Ameryki środk. i płd., gdzie występuje w ok. 12 gatunkach. Z tych niektóre, jak np. P. phyllanthoides S. Dyck, hodowane w liczn. odmianach w doniczkach.

Phyllocladium (greck.-łac.), g a ł ę z i a k, pęd w kształcie liścia, p. Pęd.

Phyllocladus Rich. (k o k i e t n i k), rodzaj, należący do Taxaceae, ma szpilki przemienione w łuski, w pachwinach których stoją pędy przemienione w liściaki (phyllocladia), rośnie na Tasmanji i Nowej Zelandji. P. trichomanoides D. Don., hodowany często w chłodnych szklarniach.

Phyllodium, p. Liść.

Phyllodromia (Blatta) germanica L. (persak, p r u s a k), owad, należący do prostoskrzydłych, brudno-biały, głowa brunatna, dochodzi 13 mm długości. Skrzydła ma nieco dłuższe od odwłoku. Żyje w mieszkaniach ludzkich, żywiąc się odpadkami. Występuje na całej kuli ziemskiej.

Phyllopertha (ogrodnica), chrząszcz o 9-członowych rożkach, zakończonych nagą pałeczką. Całe ciało krępe, nie pokryte łuskami. Żeruje na liściach i kwiatach, pędraki w próchnie i na korzeniach roślin. P. horticola L. 12 mm długości, zielonawo-czarna, metalicznie błyszcząca, pokrywy czarne. Pojawia się od czerwca do sierpnia, żywi się częściami kwiatów różnych roślin, masowo na różach. Pędrak żywi się korzeniami traw.

Phyllopoda, p. Liścionogi.

Phylloscopus Boie, ptak śpiewający, należy do drozdów, posiada dziób prosty, szczupły, krótszy od głowy. Nogi cienkie, pazurki łukowato zgięte, ogon na końcu słabo wycięty. W Polsce żyje kilka gatunków: P. trochilus L. (p i e c u s z e k) zwierzchu oliwkowo-szary, od spodu brudno-biały, na piersiach i szyi żółte kreski. Wszędzie pospolity, na zimę odlatuje. P. sibilathrix Bp. (ś w i a t u c h a) wierzch ciała szaro-zielony, szyja i przód piersi białawo-żółty. W czasie jesiennego przelotu częsty. P. eversmanni Bp. po-

spoiły w lasach. P. rufus Bp. (w ó j c i k), brunatno-szary, spód brunatno-szary z żółtawym odcieniem, na zimę odlatuje.

Phyllostachys Sieb. et Zucc., trawa podobna do bambusa, rośnie w Japonji, Chinach i w Himalajach. P. bambusoides Sieb. et Zucc. z Himalajów, drewno używane do wyrobu lasek spacerowych, cybuchów i t. d.

Phylloxera vastatrix Planch (f i l o k s e r a), owad, należący do rodziny Chermesidae, rodu Phylloxerini (wińce), żyje wyłącznie na korzeniach winorośli. Dochodzi 0,5—1,5 mm długości, barwy początkowo żółtej. Nogi, oraz czułki duże i silnie rozwinięte. P. charakteryzuje się zmianą pokoleń. Po kilku wylinkach owad staje się dojrzałym, przybierając zielonawo-brunatną barwę. Z przezimowanego, zapłodnionego jaja wylęgają się samiczki, które na drodze partenogenetycznej składają jaja, z których znów wylęga się partenogenetyczne pokolenie, dające pokolenie, żyjące na liściach, jak też i wędrujące pod ziemię, gdzie składają jaja. Młode, z nich wylęgłe, wychodzą częścią nad ziemię jako uskrzydlone owady, składające jaja na nadziemnych częściach winorośli, częścią zaś pozostają pod ziemią na korzeniach. Z jaj tego pokolenia lęgną się samce i samice, które składają zapłodnione jaja zimujące. Dla winorośli najbardziej szkodliwemi są pokolenia, które żerują na korzeniach, tworząc na nich zniekształcenia i galasówki, przyczem cała roślina po jakimś czasie ginie. P. rozprzestrzenia się dzięki wędrówkom pod- i nadziemnym, przez zawleczenie razem z ziemią i t. d. Ojczyzną Ameryka północna. W Europie rozpowszechniła się P. jako plaga winorośli około 1860 r. najpierw w winnicach francuskich i niemieckich. Zwalczanie bardzo trudne. Pewne odmiany winorośli są odporne. Na międzynarodowym zjeździe w r. 1881 uchwalono akcję zwalczania filoksery: nie wolno wywozić winorośli z krajów zakażonych prócz samych winogron, zakażone winnice mają być niszczone. Bezpośrednio zwalcza się je skrapianiem chemikaljami.

Phylogenesis (phylogenia, greck.), historja rozwoju pnia rodowego, p. Rozwój w przyrodzie.

Physalis L. (m i e c h u n k a), roślina z rodziny psiankowatych, ma liście pojedyncze, małe kwiaty, owocem mała, kulista jagoda, otoczona rozdętym kielichem. Rośnie przedewszystkiem w Ameryce. W płd. Polsce rośnie w zaroślach P. alkekengi (m. r o z d ę t a), o kwiatach białych i czerwonej jagodzie, otoczonej czerwonym kielichem. Jako ozdobna hodowana P. franchetti z Japonji.

Physeter, ob. Kaszalot.

Physiologus (greck., Bestiarium), najważniejsze średniowieczne dzieło o zwierzętach, napisane częściowo prozą, częściowo wierszem, zachowane w językach greck., łacinie, armeńskim, etjopskim, fryzyjskim, staroangielskim, starofrancuskim i i., powstało w II. w. po Chr. w Aleksandrji, łączy opisy (często legendarnych) właściwości zwierząt z artykułami wiary chrześcijańskiej w formie alegoryj.

Physometra (greck.), odma macicy, nagromadzenie się gazów w macicy przez wtargnięcie do niej powietrza lub gazów, powstałych przez rozkład zawartości macicy.

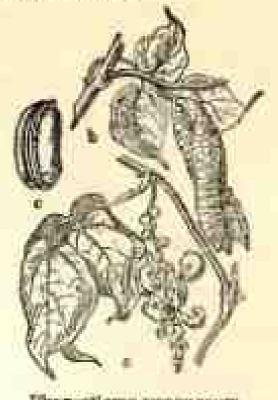

Physostigma venenosum.
a gałązka z kwiatami, b z owocami, c nasienie.

Physostigma Balf. (b o b o t r u t k a), krzewy z rodziny motylkowych, kwiaty zebrane w grona, występują w Afryce. P. venenosum Balf. (b ó b k a l a b r y j s k i), pnącz w lasach zach. Afryki, ma nasiona silnie trujące, które dzięki zawartości fyzystygminy, znalazły zastosowanie w lecznictwie.

Phytelephas Ruiz et Pav. (s ł o n i r o ś l a), niskopienna palma o dużych liściach, kolby kwiatowe obupłciowe, rośnie nad wodami Ameryki tropik. P. macrocarpa Ruiz et Pav. ma nasiona początkowo miękkie, jadalne, które w miarę dojrzewania stają się twarde jak kość, używane do rozmaitych wyrobów (guziki), jako t. zw. r o ś l i n n a k o ś ć s ł o n i o w a.

Phyteuma L. (z e r w a), roślina z rodziny Campanulaceae, kwiaty o kłosach lub główkach, rośnie w Europie i Azji. W lasach europejskich rozpowszechniona, w Polsce w całych Karpatach i na niżu w rozproszonych stanowiskach P. spicatum L. (z. k ł o s o w a), ma kwiaty białe, korzenie i młode liście jadalne.

Phyto..., (greck.), w złożonych wyrazach: roślina.

Phytocecidia, fytocecidia, ob. Galasówki.

Phytocrene Wall. (s t u d n i c a), roślina, należąca do Icacinaceae, rośnie w dziewiczych lasach tropikalnej Azji, z pnia po nacięciu wypływa sok, zdatny do picia.

Phytolacca decandra. a gałązka kwiatowa, b owoc, c nasienie.

Phytolacca Tourn. (s z k a r ł a t k a), zioła, krzewy lub drzewa z rodziny Phytolaccaceae, o liściach całobrzegich, kwiatach zebranych w grona, owocem jagoda. Rosną w krajach tropikalnych. P. decandra L. z płn. Ameryki, w krajach śródziemnomorskich zdziczała, owoców używa się do szminek, do farbowania napojów, korzeni jako środka ściągającego, młodych pędów jako jarzyny. Hoduje się po ogrodach.

Phytolaccaceae (s z k a r ł a t k o w a t e), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Centrospermae, obejmuje rośliny zielne lub zdrewniałe, o okwiecie niepozornym, kwiaty zwykle obupłciowe, okwiat jednookółkowy, pręcikowie rozmaicie wykształcone, pręcików tyle co listków okwiatu, słupek złożony w 1-wielu owocolistków, owocem jagoda lub puszka. Najważniejszy rodzaj: Phytolacca.

Phytologia (greck.), nauka o roślinach, botanika (ob.).

Phytopatologia, nauka o chorobach roślin.

Phytophaga (r o ś l i n i a r k i), rodzina chrząszczy. Należą tutaj: kózki, stonki, strąkowce. W płd. Europie żyje m u s z e n i c a (Clythra laeviuscula Ratzeb).

Phytophthora de By., pasorzytny grzyb, należący do Peronosporaceae. P. infestans de By. wywołuje chorobę ziemniaków, P. omnivora de By. chorobę kiełkujących buków.

Pi (Π, π), greck. p., w matematyce jest π oznaczeniem dla ludolfiny, t. j. liczby, podającej stosunek obwodu koła do średnicy. π jest liczbą niewymierną, przestępną i wynosi z dokładnością do 5 miejsc dziesiętnych 3,14159...

Pia causa (łac.), fundacja dobroczynna.

Pia corpora (Piae causae, łac.), fundacje dobroczynne.

Pia desideria (łac.), pobożne życzenia, ob. Desiderium.

Pia fraus (łac., „pobożny podstęp"), podstęp w dobrej myśli, dla dobrego celu; z „Metamorfoz" Owidjusza (9, 711).

Pia mater (łac.), miękka opona mózgu (ob. Mózg).

Piacenza, stolica prowincji w Emilji (Włochy), nad Padem przy kolei: Rzym—Medjolan z 61.691 mieszk. Posiada szereg zabytkowych budowli (katedra z 1122—1233 z lombardzką fasadą, kościół Sant'Antonio z 1014, romański San Savino z XII. w., gotycki San Francisco z 1278, ratusz Palazzo Gotico z XIII. w., Palazzo Farnese z 1558, obecnie muzeum padańskie etc.), instytut sztuki (Inst. Gazzola), wielką bibl. miejską i muzeum oraz przemysł i znaczny handel. Tu ma swoją siedzibę „Federazione italiana dei Consorzi agrari". Starożytne to miasto (Placentia), należało od 1313 do Viscontich, a od 1545 do Parmy.

Piacere (także piacimento, włosk.), upodobanie; a piacere (al piacere), w m u z y c e: wedle upodobania, dowolnie.

Piacevole (włosk.), muzyczne określenie interpretacji: mile, lekko, z wdziękiem.

Piaculum (łac.), ofiara oczyszczająca.

Piae memoriae (łac.), pobożnej pamięci.

Piagnoni („płaczący"), zwolennicy Savonaroli, w przeciwstawieniu do świecko nastrojonej partji, t. zw. Arrabiati.

Piana (niem. Peene), 1. zach. ramię ujścia Odry, długie 58 km. — 2. rzeka w Meklemburgji i na Pomorzu zach., długa 156 km, uchodzi do P. 1.

Piana dei Greci, miasto na Sycylji, w prow Palermo (Włochy) z 10.096 mieszk. Jest to kolonja albańska, założona w 1466 przez emigrantów z Albanji, którzy do dziś zachowali odrębność narodową.

Pianino, instrument klawiszowy, zbudowany tak, jak fortepian (ob.), z tą różnicą, że struny biegną pionowo. Dawniej nazywano je „clavicitherium".

Pianista, grający na fortepianie, wirtuoz fortepianowy.

Pianka morska, ob. Sepjolit.

Piano (włosk., skrót p.), słabym głosem, cicho; p i a n i s s i m o (pp.), bardzo cicho.

Pianola, instrument mechaniczny: co do budowy i manewrowania ob. F o n o l a.

Pianosa, wyspa na morzu Tyrreńskiem, 18 km na płd. od Elby z 9,8 km^2 i 908 mieszk. Włoska kolonja karna.

Piarżysta dolina, najwyższe piętro dol. Koprowej w Tatrach Wysokich, z 2 pięknemi stawami Ciemnosmreczyńskiemi: Niżnim (na wys. 1.674 m) i Wyżnim (1.723 m). Otoczenie dol. P. stanowią szczyty: Liptowskie Mury, Cubryna i Koprowy Wierch.

Piasecki, 1. Paweł, historyk pol., (1579—1649), studja akademickie odbył w Pradze i Rzymie, następnie wyświęcił się na duchownego i został kanonikiem poznańskim. W czasie powtórnych studjów w Rzymie 1608—11 uzyskał doktorat praw, po powrocie do kraju mianowany sekretarzem królewskim i kanonikiem warszawskim, 1627 biskupem kamienieckim, 1640 chełmskim, 1644 przemyskim. Napisał „Chronica gestorum in Europa singularium" (1645, przekł. pol. p. t. „Pamiętn. do panowania Zygmunta III., 1846, 2 t.). Występuje w niej P. jako przeciwnik Habsburgów i jezuitów, krytykuje politykę austrjacką Zygmunta III., przekonaniami ciąży ku opozycji. Mimo pewnej stronniczości i niedość poprawnej łaciny dzieło to posiada wielką wartość jako źródło do panowania Zygmunta III. i należy do najwybitniejszych utworów historjograficznych XVII. w.

2. Wojciech, aktor polski, (1803—1839), uczeń Kudlicza, celował w rolach amantów.

3. Eugenjusz, teoretyk wychowania fizycznego, * 1872, studjował we Lwowie, Krakowie i zagranicą, został 1909 docentem higjeny szkolnej na Uniwersytecie Jana Kazimierza, od 1919 prof. teorji wychowania fizycznego na Uniwersytecie poznańskim. Napisał szereg prac, m. i. „Dzieje wychowania fizycznego", „Zabawy i gry ruchowe".

4. Juljusz, pseudonim, ob. Kallas (Korngutówna) Aniela.

Piasecznica, skrzynia z piaskiem, umieszczona na lokomotywach i wozach tramwajowych, od której prowadzi lej pod koła. W razie potrzeby motorowy sypie piasek na szyny, celem zwiększenia tarcia.

Piaseczno, miasto w pow. Warszawa, nad rz. Jeziorną, połączone ze stolicą kolejką wąskotor., ma 5.604 mieszk., garbarnie, młyny i handel. Miastem jest od 1461.

Piasek, osadowa skała klastyczna, składająca się z luźnych ziaren minerałów skałotwórczych, przedewszystkiem kwarcu (p. kwarcowy), skaleni, łyszczyków (p. łyszczykowy), glaukonitu (p. glaukonitowy), wreszcie z szlachetnych kamieni i metali. Znane są również p., składające się z ziarenek kalcytu lub dolomitu (p. wapienne i dolomitowe), z resztek korali (p. koralowe), z magnezytu (p. magnezytowe) i z okruchów law. Barwa p. zależy od dominującego składnika. Wielkość ziaren jest bardzo rozmaita. Od ziaren mikroskopowej wielkości do grubych, o średnicy kilku mm, a czasem i większej. P. powstają przez mechaniczne rozdrobnienie skał, zwłaszcza piaskowców, granitów i gnejsów. Najczęściej występują w młodych utworach geologicznych (trzeciorzęd, dyluwjum i aluwjum). Na wybrzeżach morskich p. tworzą często liczne wydmy, duże przestrzenie zajmują p. eolicznego pochodzenia, zwłaszcza w bezroślinnych obszarach pustyniowych. — Czyste p. kwarcowe (nie zawierające domieszek żelaza) używane są do wyrobu szkła, p. glaukonitowe (wraz z piaskowcami glaukonitowemi) jako nawozy (dzięki znacznej zawartości potasu), niektóre odmiany służą do celów szlifierskich i t. d.

Piaski, miasto w pow. Gostyń (woj. poznańskie), przy kolei: Leszno—Jarocin z 1.638 mieszk. Cegielnie oraz handel bydłem i zbożem. Miastem jest od 1775.

Piaski Luterskie, osada miejska w pow. Lublin, nad rz. Giełczwią, 8 km od kolei: Lublin—Rejowiec z 3.974 mieszk. Garbarnia, gorzelnia, olejarnia, młyny i handel ziemiopłodami. W XVI. i XVII. w. były P. ośrodkiem kalwinizmu i do niedawna istniał tu stary zbór luterański.

Piaskowa dmuchawka służy do czyszczenia odlewów metalowych i do matowania szkła przy pomocy strumienia ostrego piasku, wyrzucanego prądem powietrza.

Piaskowa pompa wydobywa piasek ze studzien, szybów i t. p. Składa się ze skrzyni, do której wciąga się, przez lej dotykający dna studni, ssącym ruchem tłoka, piasek z wodą. Przy tłoczącym ruchu tłoka woda wypływa ze skrzyni przez wentyle, a piasek zostaje w niej zatrzymany.

Piaskowe trawy, biologiczna grupa traw, rosnących na glebie piaszczystej, np. Calamagrostis, Elymus, Festuca, Stipa z krajowych, z tropikalnych np. Spinifex.

Piaskowiec, osadowa skała klastyczna, powstała przez sklejenie ziaren piasku (ob.) lepiszczem (czyli spoiwem) krzemionkowem, wapnistem, żelazistem i t. p. Niektóre p. są bogate w blaszki miki, grupujące się na powierzchniach warstw (piaskowce mikowe, łupki piaszczyste), lub w glaukonit (p. glaukonitowe) wreszcie w skalenie i kaolin (p. skaleniowe, kaolinowe, arkozy). Barwa p. jest jednostajnie jasna lub ciemna, niekiedy plamista. Wielkość ziaren bardzo zmienna: od p. bardzo drobnoziarnistych (pelitycznych) istnieją wszystkie przejścia do p. gruboziarnistych, które stanowią ogniwo pośrednie między piaskowcami właściwemi a zlepieńcami. P. p o l s k i e wchodzą w skład wielu formacyj geologicznych. Typowym obszarem piaskowcowym są Karpaty, gdzie skały te, występujące łącznie z iłami węgl. łupkami iłastemi i zlepieńcami są wieku kredowego i trzeciorzędowego. W zależności od części Karpat, w której występują, noszą nazwę p. godulskich, ciężkowickich, kwaśnieńskich, jamneńskich, dobrotowskich i t. d.

Piaskowiec (Calidris arenaria Temm), ptak, należący do rodziny bekasów, długości 18 cm, ma dziób prosty, walcowaty, w nasadzie zgrubiały, upierzenie zależnie od pory roku i wieku zmienne. Na wybrzeżu Bałtyku częsty, w głębi kraju spotykany rzadziej.

Piaskowy papier, papier z nałożoną na kleju warstwą piasku, służy do czyszczenia i gładzenia metalu i drzewa.

Piaskowy zegar (klepsydra).

Piaskowy zegar (k l e p s y d r a), stary przyrząd do mierzenia czasu. Jest to szklane naczynie zwężone w środku i częściowo wypełnione drobniutkim piaskiem, który przesypując się wolno z jednej części naczynia do drugiej odmierza czas. — P. z. jest symbolem znikomości rzeczy ziemskich, czasu i śmierci, która wyobrażona jako kościotrup trzyma p. z. w ręce lub na głowie.

Piassawa, włókno, pochodzące z nerwów liściowych różnych gatunków palm. Delikatniejsze gatunki służą do wyrobu mat i plecionek, grubsze do wyrobu szczotek.

Piast, ob. Piastowie.

„Piast", polskie stronnictwo ludowe, powstałe 1912 wskutek secesji szeregu wybitnych polityków z stronnictwa J. Stapińskiego. W niepodległej Polsce szło w Sejmie Ustawodawczym razem z lewicą, popierając Naczelnika Państwa J. Piłsudskiego, w sejmie 1922—27 wiązało się przeważnie z prawicą, z którą utworzyło rząd 1923 na podstawie t. zw. „paktu lanckorońskiego", następnie w maju 1926. W epoce pomajowej pozostaje w opozycji do rządów J. Piłsudskiego, 1928 szło do wyborów wraz z Chrześcijańską Demokracją, 1930 jako część „Centrolewu". Pod względem programowym stoi P. na stanowisku obrony klasowych interesów chłopskich; reprezentując przeważnie zamożniejsze włościaństwo, odcina się od skrajniejszych stronnictw chłopskich bardziej umiarkowanym programem: żąda wywłaszczenia wielkiej własności za odszkodowaniem, sprzeciwia się autonomji terytorjalnej dla mniejszości narodowych, akcentuje swój charakter katolicki. 1931 połączył się P. z „Wyzwoleniem" i „Stronnictwem Chłopskiem" w wspólne Stronnictwo Ludowe. Przywódcą partji jest Wincenty Witos.

Piast, pseud. Stanisława Szczepanowskiego (ob.).

Piast, czasopismo dla ludu, organ polityczny Polskiego Stronnictwa Ludowego.

Piasta, środkowa część koła wozu, maszyny i t. p., osadzona ruchomo lub nieruchomo (przez zaklinowanie) na osi, względnie wale.

Piastowie, dynastja, panująca w Polsce, której pierwszym przedstawicielem historycznym jest Mieszko I. Imię pochodzi od rzekomego twórcy rodu, kołodzieja P i a s t a, aczkolwiek nowsze badania usiłują wytłumaczyć je jako nazwę urzędu (ob. Wojciechowski, O Piaście i piaście, 1895). W XII. w. po podziale państwa polskiego przez Krzywoustego nastąpiło rozszczepienie się dynastji na szereg linij dzielnicowych: małopolską, wielkopolską, kujawską, mazowiecką, śląską. W 1370 przestali być P. rodziną panującą w Polsce, zatrzymali natomiast panowanie na Mazowszu, gdzie wygaśli 1526, oraz na Śląsku, gdzie ulegli największemu rozdrobnieniu i germanizacji. P. odegrali w dziejach Polski rolę decydującą, jako jedyna dynastja rodzima, która zbudowała państwo, wniosła doń chrześcijaństwo wraz z wyższą cywilizacją zachodnią, nadała mu organizację, rzuciła podwaliny pod rozwój społeczny i gospodarczy, następnie zaś, po okresie rozbicia, znów je zjednoczyła i uczyniła zdolnem do mocarstwowego rozwoju. Ob. Polska, dzieje. Związki dynastyczne P. sięgały szeroko, obejmując poza Polską, Czechy, Ruś, Litwę, Węgry, Niemcy i Skandynawję. — W epoce królów elekcyjnych określano mianem P. kandydata-rodaka w przeciwieństwie do cudzoziemców. Por. Balzer, Genealogja Piastów (1895).

Piastr, ob. Peso.

Piaszczak (greck. p s a m m o m a), nowotwór z rzędu włókniaków i mięsaków, przeniknięty złogami wapna. Zdarza się na oponach mózgowych, w komorach mózgowych i nerwach.

Piaśnica, rzeka na pograniczu Pomorza polskiego i pruskiego, przepływa przez jez. Żarnowieckie, a następnie po 4 km uchodzi pod Dąbkiem do Bałtyku.

Piatigorsk, stolica okręgu Terek na Płn. Kaukazie (Rosja), nad rz. Podkumok, przy kolei: Mineralnyje Wody—Kisłowodsk z 53.487 mieszk. Dzięki ciepłym źródłom siarczanym i kąpielom błotnistym należy P., leżący u stóp gór (Piatigora, 1398 m) do największych zdrojowisk w Sowietach.

Piatra-Neamţ, stolica okręgu Neamţ w Mołdawji (Rumunja), nad rz. Bystrzycą z 18.981 mieszk., 10 cerkwiami, przemysłem i handlem drzewnym.

Piatti (włosk.), talerze; w muzyce instrument kapeli tureckiej, żele (czinele).

Piauhy, nadmorski stan w płn. Brazylji z 250.000 km² i 738.740 mieszk. (metysi). Wybrzeża zajmują lasy mangrowjowe i palmowe, wewnętrzną zaś wyżynę step. Wzdłuż płn.-zach. granicy płynie rz. Parnahyba, a na płd.-zach. ciągną się góry Serra Gurgueia. L u d n o ś ć trudni się przeważnie chowem bydła. K l i m a t gorący, na wybrzeżach niezdrowy. Stolicą jest T h e r e z i n a, portem P a r n a h y b a.

Piava (włosk. Piave), rzeka w płn. Włoszech, długa 220 km. Wypływa z Monte Paralba w Alpach Karnickich, a uchodzi na płn.-wsch. od Wenecji do Adrjatyku.

Rzeka odegrała dużą rolę w wojnie światowej, nad nią bowiem ustalił się front włosko-austrjacki po klęsce Włochów nad Tagliamento, od 10 listop. 1917. Próby Austrjaków sforsowania rzeki spełzły na niczem, nie wyłączając generalnej ofensywy, z 15—23 czerwca 1918, w której Austrjacy stracili ok. 200.000 ludzi. Z chwilą wzrostu rozkładu armji austrjackiej przeszli Włosi 24 paźdz. 1918 do generalnego natarcia, zakończonego całkowitem ich zwycięstwem i zabraniem do niewoli 450.000 jeńców.

Piave, ob. Piava.

Piazetta Giovanni Battista, malarz i rytownik włoski, (1682—1754), od r. 1750 dyrektor Akademji weneckiej, malował obok obrazów religijnych sceny rodzajowe w półfigurach, a także głowy, które przeważnie są tematem jego rysunków i akwafort. Silne cienie, koloryt soczysty charakteryzują obrazy P.

Piazza (włosk.), plac, plac targowy.

Piazza Armerina, miasto na Sycylji (Włochy), w prow. Castrogiovanni z 38.046 mieszk. i kopalniami siarki.

Piazzetta (z włosk. „piazza"), mały plac, placyk.

Piazzi Giuseppe, astronom włoski, (1746—1826), 1781 profesor astronomji i matematyki oraz dyr. obs. w Palermo, ułożył 2 katalogi gwiazd, odkrył pierwszą planetoidę „Ceres" (1801); napisał: „Lezioni elementari di astronomia" (1817).

Piazzola sul Brenta, miasto w prow. Padwa (Włochy) nad rz. Brentą z 9.686 mieszk. oraz przemysłem jutowym i jedwabniczym.

Piątek, 6 dzień tygodnia (według dawnej rachuby wschodniej piąty — stąd nazwa), w starożytności był poświęcony Wenerze (łac. dies Veneris, franc. vendredi), u Germanów bogini Freyi (stąd niem. Freitag, ang. Friday). Jako dzień śmierci Chrystusa jest święcony w kościele katolickim przez post; u mahometan dzień spoczynku świątecznego.

W i e l k i P., ostatni przed Wielkanocą, święcony jako dzień śmierci Chrystusa.

Piątkiewicz Marjan, współcz. wydawca i bystry komentator „Króla Ducha" Słowackiego (1923, całość ułożona w cztery rapsody).

Piątkowski Henryk, polski malarz i krytyk artystyczny, * 1853, studja w Warszawie, Monachjum i w Paryżu. Z dzieł: obrazy rodzajowe („La Citoyenne Tallien", „Dramat w hotelu") oraz liczne portrety. Z prac krytycznych oraz z historji malarstwa ważniejsze: „Polskie malarstwo współczesne", studja o Gierymskim i Podkowińskim oraz długi szereg życiorysów współczesnych malarzy.

Pibeseth, staro-egipskie miasto, rezydencja 22. dynastji, obecnie Bubastis (ob.).

Pibroch (gael. piobaireachd), nazwa staroszkockich warjacyj na kobzę, osnutych na ludowym temacie i zakończonych żywym finałem.

Pic (franc., ang. Peak), szczyt góry. Występuje często w nazwach gór.

Pic d' Aneto, najwyższy szczyt w Pirenejach (ob.).

Pic du Midi, ob. Midi, Pic du.

Pica (łac.), sroka.

Picacho de Veleta, szczyt w Sierra Nevada (Hiszpanja), wys. 3470 m.

Picada (portug.), dukt, droga utorowana, przebita w dziewiczej puszczy, nazwa ulic w Brazylji.

Picadores (hiszp.), ob. Walki byków.

Picae (łac.), zachcianki niezwykłego pokarmu, występujące szczególnie u dziewcząt w wieku pokwitania i u ciężarnych (ocet, mur, kreda, włosy, i t. p.).

Picard, 1. Jean, astronom franc., (1620—1682), początkowo ksiądz, uczeń Gassendiego, później jego następca w Collège de France. 1669 prowadził pierwsze dokładne pomiary stopnia we Francji, przyczem po raz pierwszy użyto instrumentów mierniczych zaopatrzonych w lunety. 1679 założył wydawnictwo rocznika „Connaissance des temps"; należał do najlepszych obserwatorów swego czasu.

2. Louis Benoît, komedjopisarz franc., (1769—1828), wsławił się komedją „Médiocre et rampant" (1797), od 1807 członek Akademji, w l. 1816—21 dyrektor Odeonu; duże powodzenie miały jego komedje obyczajowe: „La petite ville" (1801), „Monsieur Musard" (1804), „Les Marionnettes" (1806), „Les deux Philiberts" (1816) i i.

3. Edmond, pisarz belgij., (1836—1924), autor świetnych szkiców z życia prawników: „La Forge Roussel" (1881), „Mon Oncle le jurisconsulte" (1884), dramatów, antysemickiego „Jéricho" (1903), satyry politycznej „L'Ambidextre" (1904), dramatu hist. „Charles le Téméraire" (1905), wydawca encyklopedji prawniczej: „Pandectes belges" (od 1878).

4. Ernest, polityk franc., (1821—1877), adwokat, od 1866 deputowany republikański, 1870 minister skarbu, 1871 spraw wewnętrznych, 1871—73 poseł w Brukseli, 1876 senator, „Discours parlementaires" (1882—90, 4 t.).

5. Emile, matematyk franc., * 1856, jeden z najznakomitszych współczesnych matematyków, jest prof. uniwersytetu w Paryżu i dożywotnim sekretarzem Akademji. Wydał wiele dzieł i rozpraw z dziedziny równań różniczkowych i teorji funkcyj analitycznych.

6. Ernest, historyk franc., (1863—1913), napisał: „Bonaparte et Moreau" (1905), „1870. Sedan" (1906), „1870. La perte de l'Alsace" (1907), „La campagne de 1800 en Allemagne" (1907—09, 2 t.) i in.

Picasso Pablo Ruiz, malarz hiszpański, * 1881, po studjach w Barcelonie osiadł 1900 w Paryżu. Do 1907 w swych dziełach konsekwentnie przekształcał impresjonizm w ekspresjonizm. Jego modele, zaczerpnięte najczęściej ze świata arlekinów i pajaców, odznaczają się starannem studjum wewnętrznego życia, stylizacją formy i użyciem przygasłego kolorytu (t. zw. „niebieski okres" od głównego tonu). Od 1907 poprzez prymitywizm dochodzi do nowej koncepcji malarstwa, kubizmu, w którym formę upraszcza według pewnych zasad do form geometrycznych (ob. tabl. Ekspresjonizm, kubizm, futuryzm). Ton obrazu zmienia się wtedy na szarobrunatny. Od 1917 kierunek jego twórczości ponownie uległ zmianie. Liczne dzieła P. w muzeach francuskich i niemieckich.

Piccadilly, jedna z głównych ulic Londynu (Westminster), od Haymarket do Hyde Park Corner, długości 1,5 km, z eleganckiemi sklepami, okazałemi domami prywatnemi i klubowemi.

Piccard Leon, malarz polski, (1843— ok. 1910), studja w Krakowie, Monachjum i Wiedniu, poczem osiadł w Krakowie. Malował głównie obrazy historyczne i rodzajowe. Z dzieł: „Uczta", „Samuel Zborowski w więzieniu", szereg obrazów, ilustr. epizody z 1863 i t. d. Ilustrator krak. pisma humor. „Djabeł".

Piccard, fizyk szwajc., * 1884 w Bazylei, prof. uniwersytetu w Brukseli, wsławił się lotami balonowemi w wyższe części atmosfery, dokonywanemi w celach naukowych. 27 maja 1931 odbył wzlot do stratosfery (do 16.000 m wysokości) w balonie, zaopatrzonym w szereg przyrządów naukowych, m. in. elektrometr do badania jonizacji tych warstw powietrza, co powinno przyczynić się do wyjaśnienia zagadki promieniowania kosmicznego, którego wpływ w tych częściach atmosfery jest prawdopodobnie wybitny.

Piccini (P i c c i n n i) Niccolò, kompozytor włoski, (1728—1800), przeniósłszy się do Paryża (1776), stał się przeciwnikiem Glucka, co rozpętało walkę „gluckistów" i „piccinistów" o wyższość opery włoskiej i francuskiej. Zasługą P. jest wzbogacenie form opery komicznej i wprowadzenie do „opera seria" wielkiego finału, a usunięcie arji da capo. Opery komiczne: „La Cecchina" (1760), „La buona figliuola maritata" (1765) i opery poważne: „Zenobia" (1756), „Olimpiade" (1761) i in.

Piccolo (włosk.), mały instrument; f l a u t o p., pikulina, mały flecik; młody kelner, praktykant kelnerski.

Piccolomini, stary ród włoski, przez pewien czas dzierżył księstwo Amalfi jako lenno. Najwybitniejszym jego przedstawicielem, poza papieżem Eneaszem Sylwjuszem (Piusem II.), jest O c t a v i o, (1599—1656), który walczył w armji cesarskiej pod Białą Górą, od 1627 w wojsku Wallensteina, odznaczył się pod Lützen, 1633 został generałem. Jeden z sprawców upadku Wallensteina, został zato przez cesarza hojnie nagrodzonym, walczył następnie przeciw Francji, Szwecji i Holandji, otrzymał godność księcia Rzeszy. Zmarł bezpotomnie; postać syna jego Maksa w „Wallensteinie" Schillera jest wytworem fantazji poety. Ród wygasł 1757.

Pice, bryt.-indyjska moneta miedziana = $\frac{1}{4}$ anna = 3 pie = $\frac{1}{64}$ rupji = ok. 0.06 zł.

Picea Lk., świerk (ob.); P. Don., jodła (ob.).

Picenum, staroż. kraina w środkowej Italji, na płd.-wsch. od Umbrji, nad morzem Adrjatyckiem, ok. 5000 km^2 pow., urodzajna. — Mieszkańcy, Picenowie (Picentes, „ludzie dzięcioły") należeli do szczepu sabelskiego, od 268 podbici przez Rzymian, w 91 przed Chr. z innymi sprzymierzeńcami wzniecili powstanie i uzyskali prawo obywatelstwa. Znaczniejsze miasta: Ancona (kolonja Syrakuz), jedyne miasto portowe; wewnątrz kraju Auximum oraz stolica A s c u l u m.

Pichegru Charles, generał franc., (1761—1804), od 1783 w wojsku, w czasie Rewolucji prezydent klubu politycznego w Besançon, 1793 generał dywizji, oswobodził Landau, 1795 zajął Holandję, następnie zdobył Mannheim, 1796 wziął dymisję i został 1797 prezydentem Rady Pięciuset. Przy zamachu stanu 18 Fructidora skazany na deportację do Cayenne pod fałszywym zarzutem spiskowania na rzecz Bourbonów, uciekł 1798 do Anglji, wszedł w kontakt z zdetronizowaną dynastją, 1804 udał się do Paryża w celu zorganizowania zamachu na Bonapartego, z którym pozostawał na stopie ostrej rywalizacji. Aresztowany, zginął w więzieniu śmiercią samobójczą lub uduszony z rozkazu Bonapartego.

Pichincha, prowincja w Ekwadorze, nazwana od czynnego w u l k a n u P. (4.790 m), obejmująca wyżynę Quito i stoki Kordyljerów. Ma 16.106 km^2 i 200.000 mieszk. Stolicą jest Q u i t o.

Pichler, 1. Antonio, rytownik w kamieniu, (1697—1779), stworzył szereg świetnych gemm. (m. i. Homer, Juljusz Cezar, Antygona i Ismena, i t. zw. sygnet Michała Anioła). Działał w Rzymie.

2. Giovanni, syn i uczeń poprz., rytownik w kamieniu i malarz pasteli, (1734—1791); gemmy jego odznaczają się wyrazistością i czystością linij. Brat jego, L u i g i, (1773—1854), wykonywał również świetne intaglia (ob.).

3. Adolf, austrj. pisarz i przyrodnik, (1819—1900), autor regjonalnych poezyj i opowiadań tyrolskich, nadto autobiograficznych „Aus den März- und Oktobertagen zu Wien 1848" (1850), „Aus dem Welschtirolischen Kriege" (1849), „Zu meiner Zeit" (1892). Wyd. zbior. 1904, 10 t.; wybór pism 1928, 2 t.

4. Franz Seraph, polityk niem., (1852—1927), duchowny, członek Reichstagu i bawarskiej Izby posłów, członek centrum, zwalczał ostro socjalistów.

Pichon Stephen, polityk franc., * 1857, dziennikarz, pracował w służbie dyplomatycznej, 1885—93 deputowany, od 1906 senator, 1906—11, 1913 i 1917—20 minister spraw zagranicznych i członek konferencji pokojowej.

Pichor Stanisław, malarz polski, (1875—1922), studja w krak. Akademji Sztuk Pięknych. Malował głównie portrety (m. i. portret Biegasa i portret własny).

Pickel, ob. Celtis Konrad.

Pickering, 1. Edward Charles, astronom płn.-amerykański, (1846—1919), 1877 prof. astronomji w Cambridge (Mass.) i dyrektor Obserwatorjum w Harvard. Ułożony przez niego katalog („The Revised Harvard Photometry") zawiera jasności 45792 gwiazd. Wspólnie z miss A. J. Cannon opracował „Henry Draper Catalogue", zawierający widma ponad 200000 gwiazd. Prace jego publikowane są przeważnie w „Annals of the Harvard College Observatory".

2. William Henry, brat poprzedniego, astronom, * 1858, 1890 prof. astronomji w Cambridge (Mass.), odkrył 9. i 10. księżyc Saturna i napisał „The Moon" (1903), „A statistical Investigation of Cometary Orbits" (1912) i in.

Pickles (ang.), tyle co Mixed-pickles (ob.).

Pickowski Adam, polski mistrz mularski i kamieniarski z XVI. w. Był jednym z założycieli cechu murarskiego we Lwowie w r. 1572.

Pico (hiszp. i portug.), szczyt góry.

Pico, wulkaniczna wyspa w Azorach, wysoka do 2.320 m (Pico Alto), ma 447 km^2 i ok. 25.000 mieszk., w czem znaczna większość kobiet na skutek emigracji. Uprawa wina.

Pico della Mirandola.

Pico Giovanni, hr. Mirandola, włosk. humanista, (1463—1494), przyjaciel Wawrzyńca Medici, usiłował pogodzić filozofję platońską z arystotelesowską, religję z filozofją przez dodanie idei kabalistycznych: „Opera" (1496 i cz.). Życie jego opisał bratanek Francesco P. de M., (1469—1533).

Pico de Teyde, najwyższy szczyt na Teneryffie (ob.).

Picot, 1. François, malarz francuski, (1786—1868), uczeń Vincenta i Davida. Główne dzieła: „Amor i Psyche", „Orestes i Elektra", liczne portrety w Wersalu, dwa plafony w Luwrze i „Chrystus z Apostołami" w absydzie Saint-Vincent de Paul w Paryżu.

2. Georges, historyk franc., (1838—1909), 1865 sędzia, 1877 dyrektor w ministerstwie sprawiedliwości, 1879 redaktor liberalnego czasopisma „Parlament", nap. „Histoire des états généraux et leur influence sur le gouvernement de la France de 1355 à 1614" (1872, 4 t.) „Etudes d'histoire contemporaine" (1907, 2 t.), „L'Institut de France" (1907).

Picpus, stowarzyszenie (Ojcowie od Najświętszych Serc Jezusa i Marji, Towarzystwo Najśw. S. Jezusa i Marji i wiecznej adoracji), stowarzyszenie księży świeckich, założ. 1805, przez O. J. Coudrin'a (* 1768, † 1837), poświęca się czci Serc Jezusa Chr. i N. Marji Panny. Od 1817 pracuje na misjach w Oceanji.

Picquart Georges, generał franc., (1854—1914), od 1895 szef biura wywiadowczego, stwierdził niewinność Dreyfusa, zaco został dymisjonowany i uwięziony; po jego rehabilitacji mianowany generałem brygady, 1906—09 minister wojny.

Picropegae, gorzkie wody, ob. Mineralne wody.

Pictet, 1. Marcus Auguste, szwajc. przyrodnik, (1752—1825), 1786 prof. w Genewie, za-

łożył razem ze swym bratem, dyplomatą Charles'em P. de Rochemont (1755—1824), „Bibliothèque britannique" (od 1816 „Bibliothèque universelle"), następnie zajął się meteorologją i założył obserwatorjum na górze św. Bernarda.

2. Adolphe, krewny poprzedniego, szwajc. językoznawca, (1799—1875); główne dzieła: „De l'affinité des langues celtiques avec le Sanscrit" (1837) i „Les origines indo-européennes, ou les Aryas primitifs" (1859—63, 2 t., 2 wyd. 1877, 3 t.).

3. François Jules P. de la Rive, krewny poprzedniego, (1809—1872), od 1835 prof. w Genewie, napisał: „Histoire naturelle des insectes névroptères" (1841—1845), „Traité de paléontologie" (1844—1857) i i.

4. Raoul Pierre, franc. fizyk i chemik, (1846—1879), zajmował się zagadnieniem niskich temperatur oraz własnościami ciał w tychże temperaturach. W nieznacznych ilościach skroplił po raz pierwszy 1877 tlen. Napisał: „L'acétylène" (1896), „Le carbide" (1896) i i.

Pictor (łac.), malarz; gwiazdozbiór, ob. Malarz.

Picts'houses (ang.), przedhistoryczne mieszkania podziemne na wyspach Orkney i Shetland, budowane z kamieni bez zaprawy, składające się z izby środkowej i łączących się z nią komor; pochodzą, być może, z wczesnej epoki żelaznej.

Pictura (łac.), malowidło, obraz; także haft; pictus, malowany, haftowany.

Picunche, indjański szczep Araukanów nad Coquimbo (Chile).

Picus (łac.), dzięcioł (ob.).

Picus, italski demon lasów, także uprawy roli; według późniejszych podań, najstarszy król Latium, który pogardziwszy Kirką, został przez nią zamieniony w dzięcioła (picus).

Piczajewo, wieś w gub. Tambow (Rosja) z 10.357 mieszk.

Piczeta Włodzimir Iwanowicz, historyk ros., * 1879, od 1918 profesor w Moskwie, 1921 w Mińsku, ogłosił po rosyjsku szereg dzieł, dotyczących przeważnie dziejów społeczno-gospodarczych Rosji i ziem litewsko-ruskich.

Pie, jednostka monetarna, w bryt. Indjach = 20 kesz = $^1/_3$ pice = $^1/_{192}$ rupji = ok. 0.02 zł.

Pié (hiszp.), stopa; dawna hiszp. miara długości (por. Stopa).

Piec, zamknięta przestrzeń, obudowana materjałem ogniotrwałym, w której przez spalenie materjału opałowego gromadzi się zapas ciepła. Piece pokojowe (ob.) i kuchenne (ob.) budowane są z cegły, kamyków, kafli lub blachy żelaznej, wyłożonej szamotą. Wyzyskuje się w nich ciepło, promieniujące z rozgrzanego obudowania. P. techniczne, służące do rozgrzewania, osuszania, wypalania, prażenia i topienia materjałów, posiadają bardzo różnorodną konstrukcję. Można je podzielić na cztery zasadnicze grupy: 1. P. szybowe, t. j. takie, w których materjał ogrzewany styka się bezpośrednio z paliwem. Do nich należą wysokie p. do wytapiania metali z rud (ob. Żelaza otrzymywanie), piece do prażenia rud (ob. Miedzi otrzymywanie) i piece kupolowe (ob. Odlewnictwo).2. P. płomienne, t. j. takie, w których materjał ogrzewany styka się tylko z płomieniem, przeciągającym ponad kotliną, na której rozłożony jest materjał ogrzewany. Do nich należą p. do przetapiania żelaza na stal (ob. Żelazo), p. do topienia szkła i p. do wypalania ceramiki. 3. P. tyglowe i muflowe, t. j. takie, w których materjał nie styka się zupełnie z gazami spalenia, gdyż zamknięty jest albo w ogniotrwałem naczyniu, zw. tyglem, albo w ogniotrwałej komorze, zwanej muflą. W tyglach przetapia się zazwyczaj stal, w muflach ogrzewa gotowe wyroby stalowe do hartowania. 4. P. elektryczne, w których wyzyskuje się ciepło wytwarzane przez prąd elektryczny przy pokonywaniu oporu w przewodnikach. — Sposoby opalania pieców, ob. Paleniska.

Piec (Fornax), gwiazdozbiór nieba płd.

Pièce (franc., „kawałek"), sztuka, utwór (muzyczny, sceniczny i t. p.); ubikacja (pokój). P. de résistance, główne danie; przenośnie: specjalność, silna strona.

Pièces rustiques (franc.), oznaczenie fajansów, wyrabianych przez B. Palissy (ob.).

Piechocki Stefan, prawnik i polityk pol., * 1885, adwokat w Poznańskiem, 1918 sekretarz Naczelnej Rady Ludowej, następnie zaś wydziału sądownictwa i administracji w Poznaniu, 1919—23 dyrektor Wydziału Spraw Wewnętrznych w Ministerstwie b. dzielnicy pruskiej, 1922 poseł na Sejm z stronnictwa chrześcijańsko-demokratycznego, 1925—26 minister sprawiedliwości.

Piechota (infanterja), przodująca broń główna, zdobywa i utrzymuje teren, wywalczając zwycięstwo wspierana przez inne bronie. Wyposażona bogato w broń samoczynną (lekkie i ciężkie karabiny maszynowe) i specjalną (miotacze granatów i bomb, działka i działa towarzyszące) działa ogniem i ruchem swych drużyn (półplutonów). Podstawową jednostką walki jest drużyna, rozporządzająca lekkim karabinem maszynowym, obsługiwanym przez 2—4 ludzi oraz zastępem 6—12 strzelców i grenadjerów z ręcznemi i karabinowemi granatami. Drugą zkolei jednostkę bojową tworzy bataljon, którego dowódca poza drużynami, ujętemi ze względów taktyczno-administracyjnych w 3—4 kompanje strzeleckie (po 9—12 drużyn w 3—4 plutonach), rozporządza kompanją ciężkich karabinów maszynowych (3—4 plutonów po 2—4 karabinów maszynowych), oraz plutonami, wzgl. drużynami miotaczy bomb, działek, broni przeciwlotniczej, przeciwczołgowej, łączności, pionierów i t. p. Jednostkę administracyjną tworzy pułk w składzie 2—4 bataljonów z dodaniem kompanij szkolnych broni specjalnych i kadry bataljonu zapasowego, która zawiaduje w czasie pokoju materjałem i sprzętem mobilizacyjnym i prowadzi ewidencję rezerwy.

P. jest najliczniejszą bronią w wojsku (56—64%). Tworzy wyższe jednostki taktyczne, wchodząc po 3—4 pułków p. w skład dywizji p. z dodaniem 1—2 pułków artylerji, szwadronów jazdy, bataljonów technicznych i t. d. Istnieją t. zw. brygady mieszane i górskie po 2 pułki p., lub 5—9 bataljonów p. Specjalnemi formacjami p. są pułki i bataljony p. górskiej, kolonjalnej, strzelców, oraz bataljony i kompanje kolarzy; różnią się one od p. linjowej oporządzeniem i odmiennym taborem. P. walczy uszykowana w głąb, wydzielając na każdym szczeblu dowództwa odwód. W natarciu kolumienki drużyn posuwają się, wspomagając wzajemnie ogniem i ruchem, przydzielone organicznie bronie specjalne podążają wspólnie z nią, zaś ogień artylerji, ruch czołgów i opieka lotników ułatwiają posuwanie się, neutralizując opór, niszcząc przeszkody i wskazując cele. W obronie drużyny rozkładają się w terenie jako punkty oporu, których ogień krzyżuje się wzajemnie na przedpolu. Punkty oporu wzmocnione ciężkiemi karabinami maszynowemi organizuje się bataljonami w ośrodki. Nawet w wypadku wdarcia się przeciwnika lub przejścia czołgów tegoż, drużyny pierwszej linji winny utrzymać się, licząc na przeciwnatarcie własnych odwodów. W pościgu p. może podążyć w każdym terenie, starając się nie utracić kontaktu z przeciwnikiem. W odwrocie natomiast wyrobienie marszowe kolumn p. oraz poświęcenie oddziałów kryjących odwrót umożliwiają oddzielenie się od nieprzyjaciela.

P. tworzyła u kulturalnych ludów staroż. podstawową część wojsk. Walczyła uszykowana w głębokie linje (grecko-maced. falanga), mając ciężko zbrojnych z tarczami i spisami na czele, zaś strzelców (łuczników i procarzy) po bokach lub wtyle. Rzymianie walczyli uszykowani w 3 linje manipułów, tworzących szachownicę. W średniowieczu p. jest bronią pomocniczą (przeważnie łucznicy, kryjący się za kopijnikami i pawężnikami), przed starciem się rycerstwa odstępuje na boki lub do tyłu. W okresie nowożytnym masowe użycie p. przez Szwajcarów i Turków oraz wskrzeszenie metod starorzymskich przywraca łącznie z wykształceniem się broni palnej ręcznej poczesne stanowisko p. Ówczesna p. formuje ciężkie czworoboki najeżone spisami, muszkieterzy stają na rogach. W dążeniu do wyzyskania całej siły ogniowej przechodzi p. od pocz. XVII. w. poprzez szachownicę bataljonów, w XVIII. w. na płytkie linje, strzelające salwami plutonów po kolei i powoli posuwające się ku sobie (taktyka fryderycjańska). Uprzedni wynalazek bagnetu i podział p. na lekką (strzelcy wzgl. woltyżerzy) i ciężką (fizyljerzy i grenadjerzy, wzgl. muszkieterowie), oraz taktyka osłaniania się łańcuchem tyraljerów, umożliwiają na przełomie XIX. w. natarcie kolumnami w szybkiem tempie w dowolnym punkcie. Dalsze udoskonalenia broni palnej powodują rozsypywanie kolumn na coraz mniejsze, wojny w pocz. XX. w. wysuwają znaczenie krycia się w terenie, karabin maszynowy staje się potężnym środkiem obrony. Wojna światowa przez dostarczenie p. szeregu broni specjalnych, mogących towarzyszyć jej akcji, oraz rozwinąwszy użycie karabinów maszynowych, które stają się podstawowem uzbrojeniem, zmieniła w zupełności wygląd nowoczesnej p., stającej się skupieniem drużyn, które zastąpiły dotychczasowe słabe łańcuchy strzelców.

Piechota wybraniecka, ob. Łanowa piechota.

Piecuszek, ptak, ob. Phylloscopus.

Pieczara, tyle co grota, jaskinia (ob. te art.).

Pieczarka, p. Champignon.

Pieczeniarz, darmozjad, pasorzyt, żyjący cudzym chlebem.

Pieczęcie woskowe sporządza się z mieszaniny wosku pszczelnego, wosku roślinnego (karnauba), parafiny, minji i kredy (por. z art. Pieczęć).

Pieczęć, odcisk wklęsłego rytego tłoku, zjawiający się już w wczesnej starożytności, pierwotnie służący do tego, by dokumentowi zaopatrzonemu weń zapewnić wiarygodność i zaufanie społeczne, zczasem do zamykania korespondencji i do znaczenia przedmiotów. Tłoki (stemple) pieczętne sporządzano z metalu, kamienia, masy rogowatej lub twardego drzewa; materjałem pieczętnym jest najczęściej wosk, od r. 1560 też lak i opłatek. P. metalowe (ołów, złoto) zowią się bullami. Kształt p. może być okrągły, jajowaty, owalny i t. d. Owalne p. były używane w XII. w., zwłaszcza zaś w XIII. w., przez duchowieństwo i kobiety. P. panujących (cesarskie, królewskie, książęce) były w późniejszem średniowieczu dwustronne (p. monetarne). W związku z tem pozostają t. zw. p. sekretne (sekrety) oraz t. zw. contrasigillum, t. zw. p. mniejsze, umieszczane na odwrociu p. większej, które samodzielnie występują dopiero w XV. w. Pierwotnie, aż do mniej więcej XII. w. wyciskano p. bezpośrednio na dokumencie, później zjawiają się p. wiszące, przymocowane do dokumentu zapomocą sznurów (konopne, jedwabne, jedno i wielobarwne) lub pasków pergaminu. Po wprowadzeniu papieru szmacianego zaczęto znów wyciskać p. na dokumencie. Pod względem wyobrażeń napieczętnych można podzielić p. następująco: 1. p. obrazowe, mieszczące obrazy symboliczne, historyczne, mury miast, gmachy, i t. d. 2. p. portretowe, przedstawiające wyobrażenie właściciela p. 3. p. herbowe (heraldyczne), zjawiające się od ok. 1150 r. 4. p. napisowe, zawierające tylko napis.

Wieki średnie rozróżniały pod względem prawnym: 1. pieczętowanie w własnej sprawie, 2. w cudzej sprawie. Tylko w 1. wypadku mógł p. skutecznie użyć każdy, kto posiadał prawnie zdolność do działania. W 2. wypadku stworzyło średniowiecze pojęcie p. autentycznej, określające, komu przysługuje prawo pieczętowania w cudzej sprawie. Zczasem prawo pieczętowania w związku z utworzeniem się stanu szlacheckiego i rozwojem prawa herbowego zostaje ustawowo określone jako przywilej stanów wyższych. Fałszowanie p. było w wiekach średnich karane przez gotowanie żywcem w wrzącej wodzie. By zapobiec nadużyciom niszczono zazwyczaj p. po śmierci jej właściciela. Dzisiejsze ustawodawstwo poszczególnych krajów karze w różny sposób (areszt, grzywna) umyślne naruszenie, nadużycie i fałszowanie p., zwłaszcza urzędowych.

Podstawy pod naukę o p. położyli Mabillon oraz Heineccius (1709), nazwę dla niej pocho-

dzenia greckiego „*sfragistyka*" stworzył J. Heumann.

Pieczęć cylindryczna (*cylinder*), pieczęć w kształcie walca, o powierzchni zdobnej w ornamenty i napisy, wykonana często z półszlachetnych kamieni. Cylindry znalezione w wykopaliskach Babilonu, Asyrji, Persji i innych krajach Wschodu, sięgają do 10 cm długości.

Pieczęć Salomona, nazwa różnych znaków magicznych. Pierścień z p. króla Salomona uchodził u późniejszych Żydów, Arabów, Persów i i. za symbol mocy czarnoksięskiej. Stąd nazywano p. S. potem w magji heksagram (ob.), pentagram (ob.) i rozwinięte z nich skomplikowane figury. Mniemano, że z ich pomocą można uzyskać władzę nad duchami.

Pieczętarz, strażnik pieczęci, ob. Kanclerz.

Pieczyngowie (w kronikach polskich Piecinigi), koczowniczy lud turecko-tatarskiego pochodzenia, w w. IX. mieszkający między Wołgą a Uralem, pod koniec jego ustąpił na zach., wypierając Madziarów z nad Donu i Dniestru. P. pośredniczyli w handlu między Grecją, Chazarami i Rusią; z tą ostatnią toczyli nieustanne walki. Wypierani ze swych siedzib, pobici przez książąt ruskich, posuwają się coraz to bardziej na płd.-zach. i płd., docierając nawet na półwysep Bałkański. W XIII. w. giną wiadomości o nich.

Pieczywo, wyroby piekarskie, por. Chleb.

Pied (franc.), dawna franc. miara długości, ob. Stopa.

Pied-fort (franc., „silna sztuka"), gruba moneta, wybijana dla wypróbowania nowych stempli i tłoków menniczych, niejednokrotnie z innego metalu, niż właściwa moneta. Zachowały się zwłaszcza wśród dawnych monet czeskich, francuskich i niderlandzkich.

Piědecuesta, miasto w depart. Santander Sur (Kolumbja) z 10.000 mieszk.

Piedestał (franc., włosk. piědestallo), podnóżek, podstawa waz, posągów i t. d. (por. Postument).

Piedmont („podgórze"), potężna płyta archaiczna, zniszczona i rozczłonkowana silnie przez erozję, między Alleganami i wybrzeżem Atlantyku, opada progiem ku nizinie nadbrzeżnej.

Piegi (greck. ephelides), małe, okrągłe, brunatne plamki na skórze, zwłaszcza odkrytej, głównie u blondynów i rudowłosych. Zmiana ta polega na wzmożonej ilości barwnika w górnych warstwach skóry i trudno jest ją w zupełności usunąć. Odpowiedniemi roztworami łagodnie żrącemi lub mydłami można uzyskać poprawę, należy jednak chronić skórę przed słońcem.

Piekarski, 1. Wojciech, budowniczy polski XVI. w., pracował w Krakowie, gdzie od mieszczan otrzymywał liczne zamówienia.

2. Michał, pierwszy w dziejach Polski, królobójca. Ziemianin w Sandomierskiem, cierpiący od młodości na lekkie pomieszanie zmysłów, w czasie rokoszu Zebrzydowskiego postanowił zamordować Zygmunta III. Plan swój układał przez kilkanaście lat i kilkakrotnie usiłował go wykonać. 15 list. 1620 napadł na króla w kościele katedralnym św. Jana i uderzył go czekanem w głowę, ale nieszkodliwie. Zamach ten wywołał niesłychane w narodzie oburzenie. Sąd sejmowy skazał P. na infamję, konfiskatę dóbr i śmierć wśród strasznych tortur.

3. Krzysztof, podkomorzy brzesko-litewski z XVII. w., pisarz polski, naśladowca wzorów włoskich i hiszpańskich, odznaczający się rubasznym stylem barokowo-sarmackim, napisał: „Bohatyr straszny..." (1652), „Suplement Bohatyra strasznego" (1665), „Cnoty cel, nie ów, do którego zmierza Machiawell..." (1662).

4. Edward, podróżnik polski i badacz języków syberyjskich, * 1858, wybitny znawca języka jakuckiego.

5. Florjan, malarz polski, (1866—1918), studja w Warszawie i Krakowie, malował typy ludowe (z okolic Sieradza) i obrazy rodzajowe.

6. Kazimierz, współczesny bibljograf polski, wybitny znawca druków XVI. i XVII. w., oprócz licznych prac z tej dziedziny wydał źródłową „Bibljografję dzieł Jana Kochanowskiego. Wiek XVI. i XVII." (1930). Redagował czasopisma bibljofilskie „Exlibris" i „Silva rerum".

Piekary Wielkie, gmina o charakterze miejskim w pow. Świętochłowice (Śląsk), 2,5 km od stacji kolej. Szarlej a 5 km od Bytomia z 11.725 mieszk., fabr. dewocjonaljów i obuwia. W tutejszym kościele par. znajduje się cudami słynący obraz N. P. Marji, do którego ściągają tłumne pielgrzymki.

Piekielna maszyna, naczynie wypełnione materjałem wybuchowym, który pod działaniem mechanizmu zegarowego wybucha w określonym czasie po uruchomieniu zegara.

Piekło (hebr.: szeol; greck.: hades; łac.: infernus), miejsce cierpień dusz (po zmartwychwstaniu wraz z ciałami) potępionych.

Piekosiński Franciszek, historyk pol., (1844—1906), ukończył prawa na Uniw. Jagiell., brał udział w powstaniu styczniowem, następnie pracował jako kodyfikator w Wydziale Krajowym, 1895 powołany na katedrę historji prawa polskiego w Krakowie. Pod względem wszechstronności i ogromu badań porównywano P. z Lelewelem. Jeden z twórców nauk pomocniczych historji, zaznaczył się podstawowemi dziełami w zakresie heraldyki, genealogji, sfragistyki i numizmatyki. Płodny historyk średniowiecznego prawa polskiego, zapisał się również trwale jako jeden z najgruntowniejszych wydawców źródeł. Szczególny rozgłos zyskała, dziś już obalona, teorja P. o powstaniu społeczeństwa polskiego w drodze najazdu, oraz pochodzeniu najstarszych herbów polskich z tematów runicznych skandynawskich. Główne dzieła: „O powstaniu społeczeństwa polskiego" (1881), „O dynastycznem szlachty polskiej pochodzeniu" (1888), „Rycerstwo polskie wieków średnich" (1896—1906, 3 t.), „Ludność wieśniacza w Polsce w dobie piastowskiej" (1896), „O sądach wyższych prawa niemieckiego w Polsce" (1885), „O monecie i stopie menniczej XIV. i XV. w." (1878), „Heraldyka polska wieków średnich" (1899). Główne wydawnictwa źródłowe: „Dyplomata klasztoru mogilskiego" (1865), „Kodeks dyplomat. katedry krakowskiej" (1874—83, 2 t.), „Kodeks dyplomat. m. Krakowa" (1879—82, 2 t.), „Najstarsze księgi miasta Krakowa" (1878, wraz z Szujskim), „Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa" (1885—92, 2 t.), „Rachunki dworu Wład. Jagiełły" (1896) i in. Nadto dziesiątki rozpraw, artykułów i recenzyj w wydawnictwach Akad. Umiejętności, „Kwartalniku Historycznym", „Heroldzie Polskim", którego był redaktorem etc.

Pielesz, łożysko dzikiego zwierzęcia; przenośnie — dom rodzinny.

Pielęgniarska służba składa się z osób, które zawodowo trudnią się pielęgnowaniem chorych (ob.). W zawodzie tym przeważają kobiety. Niewyszkolony personel pielęgniarski wypierają coraz bardziej siły wyszkolone i egzaminowane, zorganizowane w związkach i stowarzyszeniach świeckich wzgl. zakonnych (S. S. Miłosierdzia, S. S. Czerwonego Krzyża i t. d.). Od szeregu lat istnieją w *Polsce* wyższe szkoły pielęgniarek, zakładane przy uniwersytetach (fundacji Rockefellera), do których przyjmuje się osoby ze średniem wykształceniem. Po ukończeniu nauki teoretycznej i praktycznej, nabytej w klinikach i po złożeniu odpowiednich egzaminów, otrzymują absolwentki tych szkół dyplomy. Do służby pielęgniarskiej należą również t. zw. masażyści, a w byłym zaborze rosyjskim felczerzy, którzy pełnią funkcje pomocniczo-lekarskie.

Pielęgnowanie chorych. Całokształt p. ch. obejmuje opiekę nad chorym człowiekiem, tak w zakładach publicznych (szpitalach, klinikach, lecznicach), jak i w jego własnem mieszkaniu. Publiczna opieka nad chorymi zajmuje się zakładaniem instytucyj leczniczych, zwalczaniem epidemij, przygotowaniem personalu lekarskiego i pielęgniarskiego (por. Pielęgniarska służba). P. ch. *w ścisłem tego słowa znaczeniu*, polega na czynnościach, mających na celu niesienie pomocy, kojenie bólów, wogóle na tworzeniu choremu jak najlepszych warunków podczas choroby. Ważne jest odpowiednie *pomieszczenie* chorego: pokój, w którym chory przebywa, powinien być jasny, możliwie słoneczny, przewietrzony, łatwy do opalenia, suchy i powinien zawierać dla jednego chorego 40—60 m³ przestrzeni. Firanki, dywany, wyściełane meble powinno się usunąć. W izbach przeznaczonych dla zakaźnie chorych powinny być meble i podłogi lakierowane, celem łatwego przeprowadzenia dezynfekcji. Podłogę powinno się codziennie wycierać wilgotną ścierką, nigdy zamiatać. Chorych zamroczonych, wysoko gorączkujących, powinno się często przekładać z boku na bok, celem zapobieżenia zaburzeniom w krążeniu płucnem. Dolne kończyny chorego należy wyżej ułożyć. Szczególnie uważać należy, aby nie przyszło do odleżyn, co się często zdarza u chorych zanieczyszczających się; jest obowiązkiem osoby pielęgnującej dokładnie zmywać ciało chorego po każdem wypróżnieniu. Dla oddawania moczu służą chorym t. zw. „kanki", dla stolca specjalne miski. Celem uniknięcia odleżyn służą również poduszki wypełnione wodą lub pierścieniowe poduszki wypełniane powietrzem, które kładzie się choremu pod krzyże. Plwocinę odpluwać powinien chory do specjalnie w tym celu skonstruowanych spluwaczek. Włosy wymagają troskliwego pielęgnowania. Bielizna i pościel powinny być często zmieniane, bieliznę brudną należy natychmiast usunąć z pokoju chorego, a przy chorobach zakaźnych zanurzyć przedtem w mydlinach, w których następnie powinno się ją ½ godziny gotować. Do p. ch. należy również badanie gorączki, tętna, wykonywanie poleceń lekarza, podawanie leków, kąpanie i t. d. Przy karmieniu należy unikać zmęczenia chorego.

Pielęgnowanie ciała, podstawowa część kultury ciała, zarazem część higjeny indywidualnej, ma na celu uchylanie wpływów szkodliwych a potęgowanie jędrności i sprawności ciała i ducha i wślad za tem wzmożenie dodatniego samopoczucia. P. c. należy rozpoczynać zamłodu i stale przeprowadzać. W ten sposób nietylko zachowuje się zdrowe ciało, lecz można wstrzymać lub poprawić wrodzone skłonności do schorzeń (np. skrzywienie kręgosłupa i t. p.). Do zakresu p. c. należą wszelkie zabiegi, służące czystości ciała. Codzienne, dokładne mycie i jak najczęstsze kąpiele są równie niezbędne, jak czyszczenie i pielęgnowanie zębów. Obok kąpieli wodnych w ostatnich latach coraz szersze zastosowanie mają kąpiele słoneczne, które dzięki pozafiołkowym promieniom wpływają zbawiennie na organizm i przyczyniają się do zahartowania ciała. Do p. c. należą również środki zapobiegawcze, których celem jest ochrona przed szkodliwemi wpływami nowoczesnego życia i wyrównywanie jednostronności, połączonej z wykonywaniem pewnych zawodów. Wchodzi to w zakres higjeny przemysłowej i sportowej. Pośrednio służą p. c. wszelkie dążenia do racjonalnego sposobu życia, odpowiedniego odżywiania się i ubierania. Por. Higjena, Wychowanie fizyczne.

Pielgrzym (pątnik, łac. peregrinus), człowiek, odbywający pielgrzymkę (ob. niżej) do miejsca świętego. W dawnych czasach pielgrzymkę odbywało się w specjalnym stroju pokutnym (płaszcz szary, szeroki kapelusz z muszelkami, laska pielgrzymia i manierka, zawieszona na szyi).

Pielgrzym, miesięcznik wydawany i redagowany w Warszawie w l. 1842—46 przez Eleonorę Ziemięcką (ob.), która propagowała w nim poglądy swej „filozofji katolickiej".

Pielgrzymi, właściwie Ojcowie Pielgrzymi (ang. Pilgrim Fathers), sekta anglikańska, która 1620 wywędrowała do Massachusetts.

Pielgrzymka, w kościele katol. podróż pobożna do miejsc, słynących łaskami, w celach pokuty, zadośćuczynienia lub prośby. Najbardziej znanemi miejscami pielgrzymek są: Ziemia święta z Jerozolimą, Betlejem i Nazaretem; Rzym z katakumbami; Kompostella z grobem św. Jakóba w Hiszpanji; Lourdes; w *Polsce*: Częstochowa, Kalwarja Zebrzydowska, Ostra Brama w Wilnie.

Pielgrzymowski Eljasz, († 1603), sekretarz królewski za Batorego, pisarz W. Ks. Litew. za Zygmunta III., brał udział w poselstwie Lwa Sapiehy do Moskwy 1600, które opisał w diarjuszu (wyd. Trębicki p. t. „Poselstwo Lwa Sapiehy w r. 1600 do Moskwy" 1846), oraz w poemacie p. t. „Poselstwo i krótkie spisanie rozprawy z Moskwą" (w rękopisie, wyjątki ogłosił Brückner w Bibl. Warsz. 1896).

Pielnik, narzędzie rolnicze, ciągnione przez konie, służące do tępienia chwastów i kruszenia ziemi między roślinami uprawnemi, zasianemi rzędowo. Żelazne ostrza obróbcze, osadzone w poprzecznej ramie, są zazwyczaj wymienne, tak, że mogą być dobierane do rozstawu rzędów i potrzebnej głębokości, na jaką mają wzruszyć glebę.

Piemont (włosk. Piemonte), dawne księstwo w płn.-zach. Włoszech, obejmujące dzisiejsze prowincje: Alessandria, Aosta, Cuneo, Novara, Turyn i Vercelli, razem 29.536 km² i 3,410.315 mieszk. Nazwa pochodzi od położenia u stóp Alp. Od 1815 tworzył P. część Królestwa Sardynji.

Pieneman Jan Willem, malarz holenderski, (1779—1853), samouk, 1820 został dyrektorem Akademji w Amsterdamie, był głównym przedstawicielem kierunku historycznego w Holandji, pozostającego pod wpływem francuskim. Dzieła: „Bitwa pod Waterloo" i portrety.

Pieniacz, człowiek lubiący się procesować: nazwa z staropolskiego *pieniać się*, procesować się.

Pieniaczy obłęd, psychiczna anomalja; dotknięci nią wnoszą skargi do władz, uciekają się przed forum publiczne, wszczynają procesy, rzucają oszczerstwa na przeciwników i t. d. Ponieważ mogą być niebezpiecznymi dla społeczeństwa należy ich umieszczać w zakładach dla umysłowo chorych, które dają najlepsze widoki dla poprawy lub wyleczenia.

Pieniądz, przedmiot ruchomy, wydawany przez podmioty prawno-publiczne lub przez banki biletowe, służący na danym obszarze do pośredniczenia w wymianie i do mierzenia wartości.

Funkcje p. Zasadniczemi funkcjami p. są: *pośredniczenie w wymianie i mierzenie wartości*. W prawidłowej gospodarce pieniężnej spełnia p. obie te funkcje, w czasie zaburzeń spotyka się ich rozszczepienie się (np. w Polsce w czasie inflacji głównym pośrednikiem wymiany była marka, natomiast miernik wartości stanowił dolar). Istnienie p. jako miernika wartości umożliwia przeprowadzanie rachunku gospodarczego przez dokładne rozgraniczenie wartości dóbr. W nowoczesnej gospodarce p. staje się przedewszystkiem abstrakcyjną jednostką rachunkową, w szczególności w postaci t. zwan. p. *zastępczego*, jak np. weksla, czeku, obrotu żyrowego etc. Wszelki p. zastępczy nie jest jednak w stanie w zupełności usunąć p. realnego, albowiem operacje pieniężne, dokonywane surogatami p., w ostatnim rzędzie muszą się sprowadzać do wypłat gotówkowych, względnie wymagają istnienia gotówki w obrocie, jako punktu odniesienia.

Rodzaje p. Rozróżniamy p. *materjalny*, posiadający wartość niezależną od swego charakteru pieniężnego (np. monety złote) i p. *niematerjalny*, którego wartość leży tylko w jego charakterze pieniężnym (np. p. papierowy). P. *ustawowym* nazywamy p., któremu państwo nadało moc zwalniania od zobowiązań. (Ob. art. *Monety*, *Pieniądz papierowy*).

Powstanie pieniądza. Istnienie p. uwarunkowane jest możnością nabycia własności indywidualnej na ruchomościach. — W gospodarstwach pierwotnych funkcje p. spełnia jeden z towarów łatwo pozbywalny (np. owca, wół). W późniejszym rozwoju metale szlachetne wypierają inne rodzaje towarów i stają się w postaci sztabek lub krążków monetami. *Materjał* z którego sporządza się p. powinien wykazywać *cechy* trwałości, łatwej rozpoznawalności, podzielności, stałej wartości. Właściwości te posiadają w najwyższym stopniu metale szlachetne, konieczność jednak dokonywania wielkich wypłat zmusza do posługiwania się w nowoczesnym obrocie p. papierowym lub zastępczym.

Znaczenie gospodarki pieniężnej polega przedewszystkiem na możliwości przeprowadzenia ścisłego rachunku gospodarczego, obliczenia rentowności i ustalenia wysokości poszczególnych kosztów produkcji. Przeciwstawieniem gospodarki pieniężnej jest *gospodarka naturalna*, w której towar wymienia się za towar bez pośredniczenia p. Gospodarka taka istniała w Europie do XIV. w., dzisiaj spotykaną jest jeszcze w Afryce, Azji i Amer. płd.

Wartość p. Ilość p., znajdującego się w obiegu w danem gospodarstwie społecznem, powinna odpowiadać ilości wymaganej przez obrót. Wysokość sumy środków obiegowych wymaganych przez obrót zależy od rozmiarów obrotu, t. j. zakresu operacyj gospodarczych, dokonywanych w danym okresie, i od szybkości obrotu, t. j. ilości wypłat dokonanych jednostką p. w tym odcinku czasu. Na rozmiar jednak zapotrzebowania pieniężnego w danem społeczeństwie wpływa także stopień posługiwania się w obrocie p. zastępczym. Ponieważ wahania się w ilości pieniądza gotówkowego i zastępczego wpływają na wartość p., t. j. ilość towarów, które można nabyć za jego jednostkę, przeto do najważniejszych zadań państwa należy takie dostosowanie ilości p. do potrzeb obrotu, które powoduje zachowanie stałości poziomu cen. Środkami państwa w tej dziedzinie są: emisja p. i polityka dyskontowa.

Teorje pieniężne. 1. *Problem statyczny*. Teorje pieniężne, tłumaczące jego istotę dzielą się na dwie zasadnicze grupy: *Metaliści* upatrują istotę p. w wartości metalu, stanowiącego podstawę danego pieniądza, *nominaliści* w charakterze wymiennym, nadanym przez państwo. — 2. *Wartość* p. (*problem dynamiczny*). *Metaliści* bronią tezy, iż wartość p. zależną jest od wartości metalu, *nominaliści* uważają, iż państwo wyznacza wartość p. Obecnie powszechnie uznawaną jest teorja *ilościowa*, wskazująca na współzależność wartości p. i jego ilości w stosunku do ogólnej ilości towarów.

Pieniądze ludów pierwotnych.

U ludów pierwotnych zwracamy uwagę głównie na powstawanie obiegowych środków płatniczych, których wyróżniamy dwa rodzaje: p. mające wartość jedynie w obrębie danego plemienia i p., przyjmowane i poza jego obszarem. Początków pierwszych dopatrywać się można w podarkach, składanych wodzom i kapłanom (początki podatków), lub też jako okup za popełnione przewinienie (pierwsze kary pieniężne), wkup do stowarzyszenia, opłata za żonę, pomoc lekarska etc. Niekiedy środki te zatracają swą wartość obiegową, stając się jedynie wyrazem bogactwa ich posiadacza, co prowadzi do ich gromadzenia. Drugi rodzaj środków płatniczych powstaje dzięki temu, że któreś z plemion posiada jakieś wyroby (np. maty, tytoń etc.), już też jakieś naturalne bogactwa (np. sól, rośliny użytkowe itp.), które inne plemiona chętnie przyjmują wzamian za własne wyroby. Dlatego też środki płatnicze międzyplemienne mają zawsze charakter towarów; ułatwiają one rozwój handlu, lecz nie mają czystego charakteru p., za które nabywa się przedmioty użytkowe, gdyż same, jako takie, są poszukiwane, a jedynie wyjątkowo używane jako środki wymienne.

Co do formy p. l. p., wyróżniamy wśród nich środki płatnicze, będące w użyciu jako ozdoby (klasycznemi ich przedstawicielami są rozmaitego rodzaju muszle) i takie, które są przedmiotami codziennej potrzeby, a więc środki żywnościowe i używki (ryby suszone, zwierzyna, herbata, tytoń). Przejście między jednym i drugim rodzajem środków obiegowych stanowią rozmaitego rodzaju materje, używane do wyrobu odzieży, lub też wprost sama odzież (maty plecione, materjały wełniane i bawełniane etc.).— Znacznie bardziej naszemu pojęciu p. odpowiadają środki obiegowe, które w rzeczywistości są bezwartościowemi, a mimo to mają wartość obiegową (por. p. z wyspy Jap, tab. XI. [Ludy pierwotne] w t. 9; tu należy też p. chiński z bronzu, drzewa, porcelany, gliny lub ołowiu).

Wiele plemion pierwotnych nie posunęło się w swym rozwoju kulturalnym poza handel wymienny, inne, jak Melanezyjczycy, liczne plemiona Afryki, ludy Ameryki Płn.-zach., znają już pożyczki i system procentowy, przyczem tam, gdzie wspomniane środki płatnicze zaczynają nabierać charakteru właściwych p., powstają wśród nich pewne zróżnicowania co do wartości; często miernikiem wartości jest jakiś przedmiot, nie używany jako środek płatniczy, jak np. na wyspach Palau, gdzie miernikiem jest kosz korzeni taro, gdy obiegowym środkiem płatniczym są paciorki. W Afryce takim miernikiem wartości jest często kura lub kurze jajo.

P. ludów kulturalnych docierają niekiedy do ludów pierwotnych, lecz jedynie wyjątkowo stają się miejscowym środkiem płatniczym. Gdy jednak raz już taki p. zyska zaufanie tych ludów utrzymuje się wśród nich długo jako moneta obiegowa, jak to ma miejsce np. z talarami Marji Teresy, będącemi dziś jeszcze w obiegu wśród wielu ludów północnej i środkowej Afryki i południowej Arabji.

Pieniądz nie cuchnie, ob. Non olet.

Pieniądz papierowy (por. tabl. poza tekstem oraz tabl. w tomie Polska), ogólnie każdy środek płatniczy w formie odcinka papieru. Rozróżnia się: 1. zależnie od tego, kto go wydaje: a) P. p. państwowy, b) Bilety bankowe (ob. Banknot), c) Bilety pien. prywatne; — 2. zależnie od czynników, które decydują o jego wartości: a) p. p. z pokryciem, albo bez pokrycia, b) p. p. wymienny lub niewymienny. Powrót p. p. do kas w ilości odpowiadającej ilości emitowanej następuje przy biletach bankowych samoczynnie, drogą spłaty udzielonego przez bank biletowy kredytu dyskontowego; przy innych rodzajach p. p., wymienionych pod 1. tego automatyzmu niema. — Ad 2.: P. p. w pełni pokryty kruszcem posiada w praktyce tę samą wartość co moneta. Zależnie od rodzaju pokrycia stanowi on „certyfikat" złoty, albo srebrny. Im mniejsze pokrycie, tem wyraźniej występuje charakter p. p. Znaczenie posiada tylko pokrycie w metalu, albo w walucie zagranicznej; pokrycie innemi dobrami, jak np. własnością gruntową, nie daje żadnych rezultatów.

Ostatecznie decyduje o wartości p. p. możność wymienienia go na metal; w braku jej zwykło się nadawać p. p. „kurs przymusowy". Z tą chwilą pojawia się p. p. *w znaczeniu ściślejszem*. Obieg jego opiera się na „proklamacji" państwowej, ta zaś przyjmuje istnienie *zaufania* publiczności t. j. wiary w ostateczne zaspokojenie. Przez przyjmowanie p. p. przez kasy państwowe stara się państwo to zaufanie utwierdzać. Także i tutaj może następować wymiana bez szczególnych ustawowych postanowień, a nawet pośrednio przez stały parytet w stosunku do metalowych walut zagranicznych. Aby tak było, musi ilość emitowanego p. p. być ograniczoną. Właśnie w niemożności utrzymania w tym kierunku stałej gwarancji, leży główna trudność przy p. p. Stąd spór co do możliwości istnienia uporządkowanej waluty papierowej (ob. Waluta).

Pieniądz zastępczy, pieniądz (monety i pieniądz papierowy) wytwarzany i wypuszczany z braku środków obiegowych, z zamiarem późniejszego wymienienia go na pieniądz obowiązujący. Takie p. wypuszczano np. w miastach oblężonych (pieniądz oblężniczy), dalej wypuszczały go (bony) w pewnych okresach przedsiębiorstwa dla uskuteczniania wypłat, obozy jeńców w czasie wojny, gminy i zrzeszenia w okresie wojennym i inflacyjnym i t. d. Wyrabiano go z materjału taniego (cynk, żelazo, skóra, tektura, porcelana), przeważnie jednak w formie biletów papierowych.

Pieniądza wymiana, czynność bankowa, polegająca na wymianie pieniędzy papierowych lub monet. Notowanie *kursu wymiennego* odbywa się na giełdach pieniężnych, przyczem na giełdzie londyńskiej wyraża się wartość obcych walut w cenie jednego funta szterlingów, natomiast na innych giełdach podaje się wartość stu jednostek obcej waluty w odpowiedniej ilości krajowej waluty.

Pieniążek Przemysław, laryngolog polski (1850—1916), studja lekarskie odbył w Krakowie i Wiedniu, od 1892 prof. zwycz. laryngologji na uniwers. Jagiell. w Krakowie. Był twórcą krakowskiej kliniki laryngologicznej, napisał poza pracami specjalnemi: „Laryngologja oraz choroby krtani i tchawicy", pierwszy podręcznik polski z tej gałęzi medycyny.

Pieniężna gospodarka, ob. Pieniądz.

Pieniny, najpiękniejsza część karpackiego pasu skalicowego, zbudowana z wapieni juraj-

skich i kredowych, sięgająca od Czorsztyna na zach. po pasmo Radziejowej na wsch. Najbardziej malowniczą część P. tworzy przełom Dunajca, którego bieg między Czerwonym Klasztorem a Szczawnicą, odległemi tylko 2,4 km wynosi 9 km. Dunajec wije się tu w 7 pętlicach między skalicami, których przestrome ściany wznoszą się do 450 m ponad dno rzeki. P. mimo swej nikłej wysokości (Trzy Korony 982 m, Sokolica 746, Wysokie Skałki 1052) odcinają się niezwykle wyraźnie swemi ostremi wapiennemi formami od fliszowych Beskidów. Geologicznie stanowią P. resztki starych (kredowych) płaszczowin, wydobytych przez erozję z pod pokrywy fliszowej. Jest to dzieło Dunajca, który niegdyś (pliocen) płynął w poziomie o 300 m wyższym i zwolna piłował swoją dolinę wśród twardych skalic. Flora P. posiada liczne gatunki endemiczne i reliktowe. Stoki łagodniejsze zajmuje las jodłowo-bukowy, szczyty zaś sosna. Niekiedy pojawia się jeszcze w P. ryś, żbik lub borsuk.

Pieno (włosk.), pełny; p. organo = forte (ob.); coro p., cały chór mieszany, w przeciwieństwie do samych tylko głosów męskich lub kobiecych; a voce p., pełnym głosem, w przeciwieństwie do „mezza voce" (ob. Mezzo).

Pień, w botanice oś pędu, w ściślejszem znaczeniu zdrewniała oś pędu (truncus). — W geologji, forma wykształcenia skał wybuchowych o wymiarach mniej więcej jednakowych we wszystkich kierunkach. Zwykle rozszerzają się one w głąb (batolity). Pnie tworzą stare skały wybuchowe. — W gramatyce nazywa się p. ta część tematu wyrazowego, która pozostaje po odjęciu końcowego przyrostka, a więc bądź sam rdzeń (np. książ-ka) bądź rdzeń z innemi przyrostkami (np. latan-ina).

Pieńkowski, 1. Stanisław, poeta i publicysta pol., * 1875, autor poezyj, druk. w czasopismach, oddzielnie wydał zbiór feljetonów dziennikarskich z l. 1910—20 p. t. „Maski życia" (1925).

2. Ignacy, malarz polski, * 1877, po dłuższym pobycie w Paryżu został profesorem warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych, potem Akademji w Krakowie. Maluje portrety dekoracyjne (np. „Portret własny"), obrazy rodzajowe („Prządki", „Panna Młoda"), oraz pejzaże („Willa w Tivoli" i liczne krajobrazy z okolic nadbużańskich). W 1925 urządził zbiorową wystawę swych dzieł w Brazylji.

3. Stefan, fizyk polski, * 1883, kształcił się w Warszawie, Brukseli, Liège, Heidelbergu, od 1919 prof. fizyki doświadczalnej na uniwers. warszawskim; tu też zorganizował zakład fizyczny, tworząc zeń nowoczesny warsztat pracy naukowej. P. ogłosił kilkadziesiąt cennych prac naukowych z zakresu elektryczności i optyki nowoczesnej. Od 1926 członek Polskiej Akademji Umiejętności.

Pieprz, roślina, ob. Piper.

Pieprznik, ob. Cantarellus.

Pieprzojady (tukany, Rhamphastidae), rodzina ptaków łażących, o dużym, bardzo lekkim dziobie, którego ściany są pokryte siatką kostną o dużych oczkach, brzegi szczęk ząbkowane.

Rhamphastos toco.

Upierzenie: na czarnem przeważnie tle żywe barwy; również oczy, nogi i dziób zabarwione. Zamieszkują płd.-amerykańskie lasy dziewicze, żywią się owocami i nasionami. Polują na p. dla mięsa i piór. Tukan białogardły (Rhamphastos toco A. Müll.), 58 cm długości, zamieszkuje płd. Europę. P. pomarańczowy (R. ariel Vig) żyje w płd. Brazylji.

Pieprzowate, p. Piperaceae.

Pieprzowe Góry, stromy, lewoboczny stok doliny Wisły pod Sandomierzem, zbudowany z łupków kambryjskich i od ich barwy biorący swą nazwę.

Pieprzowe wybrzeże, ob. Gwinea.

Pieprzyca, p. Satureia i Lepidium.

Pieracki Bronisław, pułkownik, * 1895, służył w Legjonach, w armji polskiej zastępca szefa sztabu generalnego, przeszedł następnie do ministerstwa spraw wewnętrznych, 1929 wiceminister i poseł do sejmu, 1930 wicepremjer.

Pierantoni Augusto, ekonomista włoski, (1840—1911), od 1876 profesor prawa międzynarodowego; dzieła: „Trattato di diritto internazionale" (1881), „Trattato di diritto costituzionale" i t. d.

Pierantoni-Mancini Gracia, pisarka włoska, * 1843, autorka nowel i poezyj („Poesie" 1879, nowe wyd. 1905), opowiadania „Lidia" (1880), powieści „Dalla finestra" (1881) i „Nuove poesie" (1888).

Pierce Franklin, polityk Stanów Zjedn., (1804—1869), adwokat, członek ciał parlamentarnych, walczył jako ochotnik przeciw Meksykowi i zdobył stopień generała, 1853—57 prezydent republiki.

Pieria, płd. nadmorska kraina starożytnej Macedonji, po drugiej stronie Haliakmonu, klucz do Tesalji i Helady.

Pieridinae (bielinki, cz. łobce), podrodzina Papilionidae (panosze), motyle o nogach u obu płci dobrze wykształconych, rożki i oczy nieowłosione, gąsienice pokryte rzadkiemi włosami, owad doskonały biały lub żółty, często wybitne różnice w ubarwieniu samca i samicy. Wiele z nich pasorzytuje na roślinach uprawnych. Aporia Hübn. (niestrzęp), w Polsce jedyny gatunek (A. crataegi L.) n. głogowiec, motyl biały z czarnemi żyłkami, gąsienica popielatoszara z czarnym grzbietem, żeruje w koronie drzew aż do jesieni, zimuje we wspólnie sporządzonych gniazdach, największe szkody wyrządza na wiosnę. Pasorzytuje głównie na wiśniach, śliwach, jabłoniach, gruszach oraz na dębach. Zwalcza się, obcinając w zimie gniazda z gąsienicami. Pieris brassicae L. (bielinek kapustnik), motyl żółtawy, z czarnemi plamami

na skrzydłach, pojawia się w dwu pokoleniach, jedno lata na wiosnę, drugie w sierpniu. Gąsienice żerują na roślinach krzyżowych, wyrządzają niekiedy znaczne szkody. Najskuteczniej zwalcza się go zapomocą pasorzytnych błonkówek, głównie baryłkarza. P. napi L. (b. bytomkowiec) i P. rapae (b. rzepik), gąsienice żerują na chwastach z rodziny krzyżowych. Z innych przedstawicieli tej rodziny należy wymienić: Euchloe Hübn., Leptidia Bild., Colias Fanr. (szlaczkon) Anthocharis cardamines L. (zorzynek rzeżuchowiec), Gonopteryx rhamni (latolistek cytrynek).

Piernacz, rodzaj buławy, używany w wojsku zaporoskiem do oznaczenia godności pułkownika; zamiast gałki miał sześć wklejonych piór.

Pierné Gabriel, kompozytor franc., * 1863, zasłynął z kilku oper, kantat i oratorjów, wśród których rozgłos zdobyła „Krucjata dzieci" (1902).

Piérola Nicolás, dyktator Peru, (1839—1913), adwokat, 1869 minister skarbu, doprowadził finanse państwa do ruiny i musiał uciec zagranicę, 1879 przez zamach stanu zagarnął władzę dyktatorską, popierał klerykałów i prowadził wojnę z Chile. Po obsadzeniu Limy 1881 uciekł, 1895—99 dostał się znów na prezydenturę.

Pierot, ob. Pierrot.

Pierre-Quint Léon, współczesny pisarz franc., autor podstawowej monografji: „Marcel Proust, sa vie, son oeuvre" (1925).

Pierrefitte-sur-Seine, płn.-wsch. przedmieście Paryża z 8.609 mieszk.

Pierrefonds, zdrojowisko i letnisko w depart. Oise (Francja), na płd.-wsch. krawędzi Lasu Compiègne z 1.566 mieszk., zamkiem z XIV. w. oraz źródłami żelazistemi i siarczanemi.

Pierrette (franc.), postać kobieca, odpowiadająca pierotowi (ob. Pierrot).

Pierrot (pierot, franc. „Piotruś"), główna postać pantomimy francuskiej (od XVIII. w.), powstał z Pedrolina. Piera włoskiej komedji dell'arte. Występuje w czarnej calotte (okrągłej, małej czapce bez daszka), z upudrowaną twarzą, w białej krezie, białym kaftanie o szerokich rękawach z wielkiemi czarnemi guzami i w szerokich białych spodniach.

Piersiowa klatka, piersiowa jama, ob. Pierś.

Piersiowe choroby, choroby płuc, serca, opłucnej, osierdzia i większych naczyń.

Piersiowy gruczoł, tyle co grasica (ob.), u człowieka także gruczoł mleczny, ob. Mleczne gruczoły.

Pierson (Pearson) Henry Hugh, kompozytor ang., (1816—1873), pod wpływem romantyków niemieckich pisał opery, oratorja, pieśni i kompozycje orkiestralne.

Pierson Nicolas Gerard, polityk holend., (1839—1909), 1881 prezes Banku Holenderskiego, 1891—94 jako minister skarbu wprowadził podatek obrotowy, 1897—1901 premjer liberalnego rządu, od 1905 członek Drugiej Izby.

Pierś (greck. thorax), przednia część tułowia wielu zwierząt, w pierwszym rzędzie wyższych kręgowców. U ssaków wewnątrz p. jest jama piersiowa oddzielona przeponą od jamy brzusznej i wysłana opłucną ścienną. Kostną klatkę piersiową tworzą kręgi piersiowe, mostek i żebra. Poszczególnemi częściami p. są: p. w ściślejszem znaczeniu (pectus) z sutkami, plecy i okolice boczne, czyli żebrowe. Od wielkości, kształtu i ruchomości klatki piersiowej zależy oddychanie. — U członkonogów składa się p. z kilku (u owadów z trzech) członków piersiowych (segmentów), opatrzonych w odnóża. U pajęczaków i niektórych raków zrastają się te człony, tworząc głowotułów (cephalothorax).

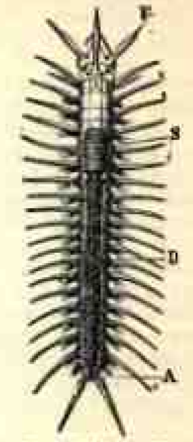

Pierścienica. *A* odbyt, *D* jelito, *F* czułki, *S* przełyk.

Pierścienice (Annulata, Annelides), wysoko uorganizowany typ robaków, zwierzęta o ciele wydłużonem, silnie spłaszczonem lub okrągłem, pokrytem zwykle miękką skórą; ciało składa się z szeregu podobnych części ułożonych jedna za drugą. U jednych segmentacja wyraźna, u innych zatarta. Wtórna jama ciała dobrze wykształcona, podzielona przegrodami międzysegmentalnemi na oddzielne komory, lub też skutkiem przerostu tkanki parenchymatycznej i mięśni zmienia się w system zatok podłużnych. Do organów segmentalnych zaliczamy narządy wydzielnicze (nerki), występujące w każdym następującym po sobie segmencie. Na powierzchni ciała występują szczecinki oraz szczęki, u niektórych występują parapodia, t. j. bardzo prymitywne nóżki, znajdujące się po bokach pierścieni. Przewód pokarmowy najczęściej prosty, kończy się otworem odbytowym, umieszczonym na końcu ciała, czasem przesuniętym ku stronie grzbietowej. Układ krwionośny zamknięty; p. oddychają skórą lub też specjalnie do tego celu przystosowaną częścią narządu pokarmowego. System nerwowy składa się z nieparzystego zwoju nerwowego nadprzełykowego, z obręczki okołoprzełykowej oraz z podwójnego pnia nerwowego, który biegnie wzdłuż całego ciała zwierzęcia i tworzy w każdym segmencie węzeł nerwowy. Narządy zmysłowe dobrze wykształcone. Rozwój narządów rozrodczych bardzo różnorodny, produkty płciowe wydostają się nazewn. przy pomocy przewodów wydzielniczych. Rozwój prosty lub też poprzedzony stadjum larwalnem trochofory. Zdolność regeneracji znaczna. Żyją w mokrej ziemi, niektóre z nich są pasorzytami. Dzielimy

je na 5 gromad: Archiannelida, Chaetopoda, Hirudinei, Echiuroidea, Sipunculoidea. Kopalne spotykamy już od syluru (Nereites cambrensis M' Levy).

Pierścienník (także z niem. r y n g m a c h e r), staropolska nazwa dla rzemieślnika, wyrabiającego pierścienie, spinki, sygnety etc.

Pierścieniowata chrząstka (cartilago cricoidea), ob. Krtań.

Pierścieniowe góry, ob. Księżyc.

Pierścieniowe monety, pierścienie, naramienniki, naszyjniki etc., ze złota, srebra lub bronzu, które aż do epoki żelaznej służyły jako pieniądze.

Pierścień, obrączka z metalu, rogu, gliny etc., służąca do ozdoby, lub też noszona jako symbol wieczności zawartych związków albo w celach magicznych. Specjalny rodzaj p. stanowią s y g n e t y, które spotykamy już u starożytnych Egipcjan i Żydów. W starożytnej Grecji i Rzymie p., a zwłaszcza sygnety były oznaką wolnego obywatela; w Rzymie senatorzy i rycerze nosili początkowo p. żelazne, później złote. W średniowieczu znano jeszcze p. wiążące się ze złożonemi ślubami, które zdejmowano po ich spełnieniu. Pewien związek z tego rodzaju p. stanowią p. noszone przez kardynałów, biskupów, kanoników, zakonnice etc., będąc równocześnie oznaką godności piastowanej przez noszącą p. osobę.

Już Grecy, Rzymianie i i. używali p. jako symbolu zawieranego związku małżeńskiego. Początkowo wręczał go narzeczony ojcu lub opiekunowi swej wybranej, jako oznakę zawarcia wiążącej umowy ślubnej (pierwotnie kupna), później, z chwilą zapanowania chrześcijaństwa, a wraz z niem konieczności zgody narzeczonej na małżeństwo, jej samej. Zwyczaj wymiany p. przez zaręczających się zapanował dopiero w końcu XII. w., a obrączki ślubne wchodzą w użycie dopiero w późnem średniowieczu.

P. złamany jest dziś jeszcze symbolem złamania wierności; wielkie znaczenie posiada p. w zabobonach i czarach, w których odgrywa rozmaite role, jak amuletu, p. czarodziejskiego etc.

Pierścień, w m a t e m a t y c e, ob. Kołowy pierścień; w c h e m j i (p. benzolowy, por. Benzol); w b u d o w n i c t w i e tyle co astragalus (ob.); w b o t a n i c e (annulus), skórka w kształcie kołnierzyka na trzonach niektórych grzybów, np. pieczarki, muchomora i t. d.; ob. też Paprocie.

Pierścień rybaka, złoty pierścień papieski, z wyobrażeniem św. Piotra w łodzi, zarzucającego sieć. Służy do pieczętowania brewów papieskich. Po śmierci papieża zostaje zniszczony.

Pierwiastek, w m a t e m a t y c e: 1. Pojęcie odwrotne dla potęgi (ob.); 2. rozwiązanie równania (ob.).

Pierwiastka, pierworódka (primipara), po raz pierwszy rodząca, por. Poród.

Pierwiastki chemiczne. Wszystkie ciała składają się w znaczeniu chemicznem z ciał prostych, elementarnych, t. zw. pierwiastków, wykazujących pewne stałe cechy fizyczne (ciężar atomowy) i chemiczne właściwości, lub z ciał złożonych, czyli t. zw. związków chemicznych. Liczba obecnie znanych p. wynosi 90. Większość ich jest mieszaniną izotopów (ob.). Ze względów praktycznych, każdy pierwiastek oznaczono symbolem (znakiem chemicznym), który jest skrótem jego nazwy łacińskiej. Niżej zamieszczona tabelka zawiera spis p. w porządku alfabetycznym, ich znaki, ciężary atomowe oraz t. zw. liczby atomowe czyli porządkowe (ob.). Rozpowszechnienie p. w przyrodzie jest bardzo rozmaite. Większość ich występuje na ziemi w b. nieznacznych ilościach; na więcej niż 99% całej skorupy ziemskiej składa się ok. 20 p. Stosunki ilościowe ostatnich podaje zestawienie Clarka: tlen 49.98%, krzem 25.3%, glin 7.3%, żelazo 5.1%, wapń 3.5%, magnez 2.5%, sód 2.3%, potas 2.2%, wodór 0.9%, węgiel 0.15%, fosfor 0.1%, siarka 0.04%, azot 0.02%. Suma pozostałych p. nie przenosi 0.01%. Głównemi składnikami organizmów żywych są: węgiel, tlen i wodór. P. dzielimy na m e t a l e (ob.) i m e t a l o i d y (ob.), a w dalszym ciągu na p. elektrododatnie i elektroujemne. Pierwsze z nich wytwarzają w roztworach wodnych ich soli jony naładowane dodatnio (katjony), drugie, jony naładowane ujemnie (anjony). W r. 1829 Döbereiner zwrócił uwagę na fakt istnienia szeregów, zawierających po trzy bardzo podobne do siebie pierwiastki (triady), z których środkowy posiada ciężar atomowy, będący prawie ściśle średnią arytmetyczną p. skrajnych; zależności powyższe wykazują następujące triady: chlor, brom, jod; siarka, selen, tellur; wapń, stront, bar. Zależność własności p. od ich ciężaru atomowego formułuje już ogólniej N e w l a n d s (1865) w t. zw. p r a w i e o k t a w. Uszeregował on pierwiastki według wzrastających ciężarów atomowych i otrzymał grupy, liczące po 7 p., z których każdy jest najbardziej podobny do poprzedzającego go lub następującego po nim pierwiastka ósmego w szeregu (oktawy). Prawo to zawodzi jednak w szeregach od potasu począwszy. W r. 1869 L. Meyer i D. Mendelejew doszli do odkrycia prawa, znanego pod nazwą p e r j o d y c z n e g o u k ł a d u p i e r w i a s t k ó w (ob. niżej tabl.), które brzmi: własności pierwiastków są perjodycznie zależne od ich ciężarów atomowych.

P., stojące w jednym szeregu poziomym układu wykazują stopniową zmianę własności. Tak np. w III. okresie po wybitnie elektrododatnim sodzie, następują kolejno słabiej zasadowe p. (magnez, glin), czwarty, krzem, jest już metaloidem, a następujące po nim fosfor, siarka i chlor zaliczają się do p. kwaśnych. Wartościowość w związkach tlenowych wzrasta od sodu do chloru (I—VII.), wartościowość względem wodoru wzrasta w każdym szeregu do czterech, poczem maleje do jedynki. Każdy szereg kończy się pierwiastkiem, nie wykazującym żadnej wartościowości (ob. Gazy szlachetne).

W grupach pionowych zestawione są p. o analogicznych własnościach chemicznych. Grupa I. obejmuje silnie zasadowe potasowce oraz miedź, srebro i złoto. Są to pierwiastki zasadniczo jednowartościowe. W grupie II. są pierwiastki dwuwartościowe, nieco już słabiej zasadowe. Grupa III. obejmuje pierwiastki trójwartościowe, b. słabo

zasadowe (glin). P. grupy IV. są czterowartościowe, o charakterze słabo kwaśnym (węgiel, krzem). Tlenki p. grup V., VI. i VII. są już wybitnemi bezwodnikami kwasowemi. Grupa VIII. obejmuje p. nie mające analogji z innemi p. układu, należą tutaj: żelazo, kobalt, nikiel, platynowce lżejsze oraz platynowce cięższe. Przy rozpatrywaniu analogji pomiędzy p. układu należy zwrócić uwagę na fakt, iż występują one tylko u p. uszeregowanych w tych samych podgrupach (a, b). Nieprawidłowości układu: argon (c. at. 39.9) powinien stać za potasem (c. at. 39.1), jod (c. at. 126.92) przed tellurem (c. at. 127.5), kobalt za niklem.

Perjodyczny układ pierwiastków.

Grupy		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	0
Wartościowość		ECl E_2O	ECl_2 EO	ECl_3 E_2O_3	EH_4 EO_2	EH_3 E_2O_5	EH_2 EO_3	EH E_2O_7	EO_4	
Podgrupy		a b	a b	a b	a b	a b	a b	a b		
Perjody										
I.	1							1 H 1,008		2 He 4·00
II.	2	3 Li 6·94	4 Be 9·10	5 B 10·82	6 C 12·00	7 N 14·01	8 O 16·00	9 F 19·00		10 Ne 20·2
III.	3	11 Na 23·0	12 Mg 24·32	13 Al 27·1	14 Si 28·30	15 P 31·04	16 S 32·07	17 Cl 35·46		18 Ar 39·88
IV.	4 5	19 K 39·10 29 Cu 63·57	20 Ca 40·07 30 Zn 65·37	21 Sc 45 31 Ga 69·92	22 Ti 48·1 32 Ge 72·5	23 V 51·0 33 As 74·96	24 Cr 52·0 34 Se 79·2	25 Mn 54·93 35 Br 79·92	26 Fe, 27 Co, 28 Ni 55·85, 58·97, 58·68	36 Kr 82·92
V.	6 7	37 Rb 85·5 47 Ag 107·88	38 Sr 87·6 48 Cd 112·4	39 Y 88·7 49 In 114·8	40 Zr 90·6 50 Sn 118·7	41 Nb 93·5 51 Sb 120·2	42 Mo 96·0 52 Te 127·5	43 Ma 53 I 126·92	44 Ru, 45 Rh, 46 Pd 101·7, 102·9, 106·7	54 Xe 130·2
VI.	8 9 10	55 Cs 132·8 79 Au 197·2	56 Ba 137·4 80 Hg 200·6	57 La 138·9 58-71 81 Tl 204·4	72 Hf 178·6 82 Pb 207·2	73 Ta 181·5 83 Bi 209·0	74 W 184·0 84 Po 210	75 Re 186·31	76 Os, 77 Ir, 78 Pt 190·9, 193·1, 195·2	86 Em 222
VII.	11		88 Ra 226·0	89 Ac 227	90 Th 232·1	91 Pa 230	92 U 238·2			

O B J A Ś N I E N I A:

1) Liczby znajdujące się pod symbolami pierwiastków, wyrażają ich ciężar atomowy.
2) Liczby umieszczone przed symbolami pierwiastków, oznaczają ich liczby porządkowe (ob.).
3) Pierwiastki III grupy VI perjodu zaznaczone liczbami porz. 58-71 noszą nazwę „ziem rzadkich".

Zajmując się zagadnieniem budowy atomu, f i z y k a w s p ó ł c z e s n a usunęła sprzeczności napotykane w pierwotnym układzie perjodycznym pierwiastków. Teorje Rutherforda i Bohra opierają się na założeniu, że atom każdego pierwiastka jest utworem złożonym z elementów podstawowych: ujemnych ładunków elektrycznych i dodatnio zjonizowanych jąder wodorowych, t. zw. p r o t o n ó w, oraz z odznaczających się szczególną stałością j ą d e r h e l o w y c h, zawierających 4 protony i 2 elektrony (tak np. azot zawiera 3 jądra helowe i dwa protony, tlen 4 jądra helowe i t. p.). W jądrze atomu skupiona jest prawie cała jego masa materjalna, jądro atomu zawiera zawsze (za wyjątkiem wodoru) pewną ilość elektronów oraz dodatnich protonów wzgl. jąder helowych, przyczem ilość tych ładunków dodatnich jest większa niż ujemnych, tak, że jądro posiada zawsze ładunek dodatni. W polu działania jądra krążą elektrony zewnętrzne. Stwierdzono, że od ładunku jądra zależą własności chemiczne pierwiastka, że ten czynnik, a nie ciężar atomowy powinien być podstawą uszeregowania pierwiastków. I tak w charakterystycznym przykładzie izotopów widzimy, że p. o różnych ciężarach atomowych wykazują te same właściwości chemiczne (np. ołów = rad G, c. a. = 206 oraz ołów = rad D, c. a. = 210). Możemy sobie wyobrazić, że przez utratę jądra helowego, t. j. cząsteczki a masa zmniejsza się o 4 jednostki, zaś ładunek jądra tylko o dwie jednostki; jeżeli jądro utraci także dwa elektrony, to ładunek jądra powróci do swej pierwotnej wartości (82), będziemy mieli element o tych samych własnościach chemicznych. Że przypuszczenie to jest możliwem, stwierdzają to fakty znane z promieniotwórczości. Rad D, wysyłając promienie β (elektrony) przechodzi w rad E, ten znów drogą takiej samej przemiany w rad F (polon), który wysyłając tylko cząstki a staje się radem G. Pomyślmy sobie, że począwszy od helu będziemy kolejno powiększać ładunek jądra o jednostkę ładunku i to na różne sposoby, albo przez dodanie protonu, albo przez włączenie jądra helowego i trzech elektronów, możemy ułożyć szereg elementów o ładunku jądra wzrastającym stale o jednostkę, przyczem l i c z b a p o r z ą d k o w a wskazywać będzie ładunek jądra danego atomu. Takim szeregiem jest właśnie perjodyczny układ pierwiastków. Izotopy są to p. ch., które posiadają ten sam ładunek jądra, ale róż-

ny ciężar atomowy. Ostatnim pierwiastkiem w u. p. p. jest uran (92), pierwszym wodór (1), pomiędzy niemi znamy 88 p. ch., nieznane są tylko p. 87 i 85, niewystarczająco zbadane: 75, 72, 61, 43.

Znakomite potwierdzenie znalazła powyższa teorja w prawie Moseleya, według którego kwadratowy pierwiastek z częstości drgań, odpowiadających pewnym serjom widm roentgenowskich jest proporcjonalny do liczby porządkowej atomu (liczby atomowej), czyli do liczby dodatnich ładunków jądra. Przy pomocy tego prawa stwierdzono, że pomiędzy wodorem a helem jest tylko miejsce na 90 p. ch., ustalono ostateczny porządek pierwiastków znanych, a także wykryto kilka p. dotychczas nieznanych. Teorja powyższa tłumaczy spotykaną w ukł. p. p. prawidłowość, że ciężary atomowe wielu pierwiastków są wielokrotnością liczby 4, względ. liczbą całkowitą, jak również odstępstwa od tej prawidłowości w przypadku p. o różnych rodzajach atomów czyli izotopów.

Nazwa	Znak chem.	Ciężar atom.	Liczba atom.	Nazwa	Znak atom.	Ciężar atom.	Liczba atom.
Aktyn	Ac	226	89	Miedź	Cu	63·57	29
Antymon	Sb	121·8	51	Molibden	Mo	96·0	42
Argon	Ar	39·94	18	Neodym	Nd	144·27	60
Arsen	As	74·96	33	Neon	Ne	20·18	10
Azot	N	14·008	7	Nikiel	Ni	58·69	28
Bar	Ba	137·36	56	Niob	Nb	93·5	41
Beryl	Be	9·02	4	Niton (Emanacja)	Nt	222	86
Bizmut	Bi	209·00	83	Ołów	Pb	207·21	82
Bor	B	10·82	5	Osm	Os	190·9	76
Brom	Br	79·916	35	Pallad	Pd	106·7	46
Cer	Ce	140·13	58	Platyna	Pt	195·23	78
Cez	Cs	132·81	55	Polon	Po	210	84
Chlor	Cl	35·457	17	Potas	K	39·104	19
Chrom	Cr	52·01	24	Prazeodym	Pr	140·92	59
Cyna	Sn	118·70	50	Protaktyn	Pa	(231·)	91
Cynk	Zn	65·38	30	Rad	Ra	225·97	88
Cyrkon	Zr	91·22	40	Rod	Rh	102·9	45
Dysproz	D	162·46	66	Rtęć	Hg	200·61	80
Erb	Er	167·64	68	Rubid	Rb	85·45	37
Europ	Eu	152·0	63	Ruten	Ru	101·7	44
Fluor	F	19·00	9	Samar	Sm	150·43	62
Fosfor	P	31·02	15	Selen	Se	79·2	34
Gadolinit	Gd	157·3	64	Siarka	S	32·06	16
Gal	Ga	69·72	31	Skand	Sc	45·10	21
German	Ge	72·60	32	Sód	Na	23·0	11
Glin	Al	26·97	13	Srebro	Ag	107·880	47
Hafnjum	Hf	178·6	72	Stront	Sr	87·63	38
Hel	He	4·002	2	Tal	Tl	204·39	81
Holmium	Ho	163·5	67	Tantal	Ta	181·36	73
Ind	In	114·8	49	Tellur	Te	127·5	52
Iryd	Ir	193·1	77	Terb	Tb	159·2	65
Itr	Y	88·93	39	**Tlen**	O	**16·0000**	8
Jod	J	126·93	53	Tor	Th	232·12	90
Kadm	Cd	112·41	48	Tytan	Ti	47·90	22
Kobalt	Co	58·94	27	Uran	U	238·14	92
Krypton	Kr	82·9	36	Wanad	V	50·95	23
Krzem	Si	28·06	14	Wapń	Ca	40·07	20
Ksenon	Xe	130·2	54	Węgiel	C	12·000	6
Lantan	La	138·90	57	Wodór	H	1·008	1
Lit	Li	6·940	3	Wolfram	W	184·0	74
Lutec	Lu	175·00	71	Złoto	Au	197·2	79
Magnez	Mg	24·32	12	Żelazo	Fe	55·84	26
Mangan	Mn	54·93	25				

Pierwiastki promieniotwórcze, ob. Promieniotwórcze pierwiastki.

Pierwiosnka, ob. Primula.

Pierwiosnkowate, p. Primulaceae.

Pierwociny, pierwsze plony, zwłaszcza rolne, składane dawniej w ofierze bóstwom.

Pierwomajsk (ukr. Pierszomajsk, do 1922 Olwiopol) miasto okręg. na Ukrainie, nad rz. Bohem i Siniuchą, przy kolei: Balta—Zinowjewsk, z 30.242 mieszk., odlewniami żelaza, browarami i fabr. skór. P. (Orlik) został założony w 1744.

Pierwomajski Rudnik, osada w okręgu Ługańsk na Ukrainie z 10.745 mieszk. i kopalniami węgla.

Pierwoptak, ob. Archaeopteris.

Pierworodny grzech (łac. peccatum originale), grzech pierwszych rodziców, który następnie stał się dziedzictwem całej ludzkości (Dogmat rel. katolickiej i protestanckiej). Istnienie tego grzechu ma za podstawę przyjęcie podwójnego porządku w powołaniu człowieka: 1. porządku natury i 2. porządku nadnaturalnego, polegającego na posiadaniu łaski uświęcającej. Istota g. p. polega na utracie tej łaski, która to strata, spowodowana przez pierwszą parę ludzką, przeszła potem w dziedzictwie na wszystkich ludzi, tak że każdy człowiek, przychodzący na świat, jest pozbawiony łaski. Nie jest to grzech osobisty, lecz raczej grzech t. zw. „habitualny", to jest stan wyzucia człowieka z ścisłej łączności z Bogiem. Protestanci XVI. w. utrzymywali, że g. p. polega na całkowitem zepsuciu natury ludzkiej; Luter twierdził, że „istotą człowieka jest grzech", Kalwin zaś, że wskutek g. p. człowiek stracił wolną wolę i został poddany wszelkiemu złemu. Są to poglądy skrajnie pesymistyczne. Pogląd katol. jest łagodniejszy, a przez przyjęcie sakramentów chrztu i pokuty, jako środków do odzyskania pierwotnej łaski, zatraca nawet ten łagodny pesymizm, jaki w nim tkwi.

Pierworództwo, w znaczeniu prawnem, ob. Majorat, Primogenitura.

Pierwoszcze, ob. Protoplazma.

Pierwotek, p. Protococcus.

Pierwotne ludy, ob. Ludy pierwotne.

Pierwotniaki, ob. Protozoa.

Pierwotny obwód, pierwotny prąd, ob. Elektryczna indukcja.

Pierwowije, ob. Wije.

Pierwsza audjencja, w postępowaniu sądowem, obowiązującem w b. zaborze austrjackim, audjencja na skutek wniesienia skargi przez powoda, na której pozwany składa oświadczenie procesowe t. zn. że się wdaje w spór. W razie niestawiennictwa pozwanego na p. a. może na wniosek powoda zapaść wyrok zaoczny.

Pierwsza Komunja św., pierwsze przystąpienie do najbardziej mistycznego aktu wiary katolickiej. Z dziejami tego aktu związane jest imię pap. Piusa X., który w r. 1910 zezwolił na dopuszczenie do 1. komunji nawet dzieci, o ile przyszły do używania rozumu i mają niejakie pojęcie znaczenia tego aktu.

Pierwsza kwadra, ob. Księżyc.

Pierwsza liczba, w arytmetyce liczba cała podzielna bez reszty tylko przez siebie i liczbę 1. L. p. są liczby 1, 2, 3, 5, 7, 11, 13, 17, 19 i t. d. L. p. jest nieskończenie wiele. Liczby, nie będące pierwszemi, jak 4, 6, 8, 9, 10 i t. d. nazywają się złożonemi. Liczby względnie pierwsze są to liczby, nie mające poza liczbą 1 żadnego wspólnego podzielnika, np. 8 i 15.

Pierwsza pomoc w nagłych wypadkach, ob. Pomoc w nagłych wypadkach.

Pierydy, przydomek muz (ob.); także dziewięć córek Pierosa, zamienionych w ptaki po niepowodzeniu w zawodach z muzami.

Pierzeja, staropolska nazwa na oznaczenie jednej strony ulicy lub szeregu domów.

Pies, ob. Psy.

Pies latający (rudawka), ob. Rudawki.

Pieszczanokop, wieś na płn. Kaukazie przy kolei: Tichorjeckaja-Stalingrad, z 12.095 mieszk. i młynarstwem.

Pieski, wieś w gub. Tambow (Rosja), nad rz. Choper (dopływ Donu) z 13.274 mieszk.

Pieskowa Skała, zamek w dolinie Prądnika, 2 km na płn. od Ojcowa, między Sułoszową i Grodziskiem (pow. Olkusz). Zamek wznoszący się na wysokiej skale (497 m) istniał tu już w pocz. XIV. w., później jednak Stan. Szafraniec wybudował nowy (ukończony w 1582) zamek, który był jeszcze przebudowywany przez Zebrzydowskich, Wielopolskich i Mieroszewskich, ostatnio po zniszczeniu w czasie walk powstańczych 1863 r. P. jest poza tem uczęszczanem letniskiem dla swego zdrowego i malowniczego położenia.

Piešťany, słowacka nazwa Piszczan.

Piestrzenica, p. Helvella.

Pieszkow Aleksiej Maksymowicz, ob. Gorkij.

Pieśni konfederackie, ob. Konfederackie pieśni.

Pieśni ludowe, ob. Ludowa pieśń.

Pieśni religijne, ob. Religijne pieśni.

Pieśni Sandomierzanina, ob. Sandomierzanina pieśni.

Pieśni świeckie, ob. Świeckie pieśni.

Pieśnia (piesznia), rodzaj wielkiego dłóta do dłubania w drzewie, próbowania lodu etc.

Pieśń, w najogólniejszem znaczeniu utwór poetycki, przeznaczony do recytacji, o przewadze pierwiastków lirycznych, w ściślejszem znaczeniu forma liryczna, jako wyraz afektu; jeśli afekt przybiera ton patetyczny lub wzniosły, p. przeobraża się w odę. Zależnie od tego, czy p. jest wyrazem uczuć osobistych czy zbiorowych, rozróżnia się p. solową i p. chóralną. Ze względu na charakter rozróżnia się p.: świecką i kościelną, a raczej religijną. Kościelna wiąże się ściśle z liturgją, religijna zaś, niezależna od liturgji, ma formę i wyraz swobodny, jako wykładnik nabożnego nastroju (ob. Religijne pieśni). — Świecka p. (ob. Świeckie pieśni) występuje w różnorodnych formach: p. miłosna, biesiadna, taneczna, patrjotyczna, kołysanka i t. p. Jest ona wytworem ludu, posiada wdzięk, prostotę i owe charakterystyczne cechy, które są odzwierciedleniem duszy narodu, jego usposobienia i warunków życia. P. bowiem łączy się z glebą, z której wyrasta, z krajobrazem (pogodny, ponury, nizinny, górski), nawet z klimatem.

Jako muzyczna forma jest p. kompozycją metrycznego lub rymowanego tekstu lirycznego, złożonego ze zwrotek i zaopatrzonego w symetrycznie zbudowaną melodję. Taką formę ma p. zwrotkowa, w której jedna melodja służy za podstawę muzyczną dla wszystkich zwrotek (pieśni ludowe, taneczne, hymny kościelne od IV. w., p. trubadurów, francuskie i hiszpańskie ballady, rondeaux i t. d.). Drugą formą jest swobodnie opracowana p. deklamacyjna, idąca w melodji i rytmie ściśle za tekstem poetyckim. Nowoczesna p. pojawia się właściwie dopiero z początkiem XIX w., w okresie romantyzmu, jako wyraz epoki subjektywistycznej. Twórcą jej jest Fr. Schubert, do którego nawiązuje liryka późniejsza: R. Schu-

mann, Stan. Moniuszko, Brahms, Wł. Żeleński, Hugo Wolf, R. Strauss, K. Szymanowski. Odrębny typ wobec niemieckiej p. („Lied") stanowi francuska „chanson".

Pieśń bez słów, forma minjatury instrumentalnej, zwłaszcza fortepianowej, stworzona przez F. Mendelssohna; jest to zatem kompozycja instrumentalna o charakterze lirycznym, utrzymana w formie pieśni do śpiewu.

Pieśń ludowa, ob. Ludowa pieśń.

„Pieśń nad pieśniami" (t. j. najpiękniejsza pieśń, łac. Canticum Canticorum), księga Starego Testamentu, zbiór pieśni miłosnych i weselnych, częściowo o bardzo wysokiej wartości poetyckiej. Niektóre z tych pieśni są bardzo dawne, ostatni zbiór z doby wczesno-greckiej. Mylnie przypisywana Salomonowi, interpretowana też alegorycznie jako wyraz miłości Jehowy do Izraela lub Chrystusa do gminy wiernych. Liczne przekłady pol., m. i. Kazimierza Brodzińskiego, Karola Brzozowskiego.

Pietà. Rzeźba marmurowa Michała Anioła.

Pietà (włosk., „pobożność, miłosierdzie"), w sztuce oznacza przedstawienie Marji ze zwłokami Chrystusa. Ten typ kompozycji powstał w Niemczech w XIV. w. i rozpowszechnił się w XV. w. we Włoszech i Francji. Najsławniejsza P. Michała Anioła w kościele Św. Piotra w Rzymie. Por. Mater dolorosa.

Pietermaritzburg, stolica prow. Natal (Afryka płd.) z 36.023 mieszk. Posiada University College (od 1909), muzeum, ogród botaniczny i znaczny handel. — Miasto założone w 1838 zostało nazwane na cześć straconych w 1838 przywódców Burów: Pietra Retief i Gerta Maritz.

Pietersz Gerrit, malarz i rytownik niderlandzki, (ok. 1566— przed 1615), przebywał przypuszczalnie w Antwerpji, Haarlemie, Rzymie i Amsterdamie i był ceniony jako malarz nagich postaci. Z dzieł znanych wymienić należy: „Portret zbiorowy bractwa strzeleckiego" (1604, Amsterdam), „Portret organisty J. Swelinga" (1606, Darmstadt) i 4 akwaforty ze scenami religijnemi.

Pietkiewicz, 1. Antoni (pseud. A d a m P ł u g), pisarz pol., (1823—1903), redaktor „Kłosów" (1875—90), „Wielkiej Encyklopedji Powszechnej Ilustr." (1891—1903), „Wędrowca" (1894—99); współpracownik różnych czasopism warszawskich i wileńskich; tłumacz W. Hugo i Szekspira; autor poematów („Sroczka" 1867) i powieści (główny jego utwór „Duch i krew" 1859, 2 t., II. wyd. 1897; „Oficjalista" 1866—67), odznaczających się szlachetną tendencją; nadto życiorysów Syrokomli (1862), Kraszewskiego (1880), Odyńca (1885), Deotymy (1900) i i.

2. Apolinary, meteorolog polski, (1829—1891), wydał w r. 1872 „Meteorologję" oraz ogłosił szereg prac z tego zakresu w „Pamięt. Fizjograficznym".

3. Zygmunt, publicysta polski, * 1860, współpracownik czasopism warszawskich, w których ogłosił szereg nowel, autor powieści „Na łukach słońca" (1911).

4. Zenon, ekonomista polski, * 1862, ukończył studja prawne w Warszawie; od 1899 redaktor „Ekonomisty", ogłosił znaczną liczbę prac, najważniejsze: „Ogniwa. Myśli o naszej teraźniejszości" (1914), „Gospodarka miast polskich" (1928), „Samorząd gospodarczy w Polsce" (1930).

Pietra dura (włosk. mussico in p. d.), barwna mozaika w twardym kamieniu, ulubiona we Florencji w XVII. w.

Pietraperzia, miasto na Sycylji (Włochy), w prow. Castrogiovanni z 11.175 mieszk., normańskim zamkiem i handlem.

Pietrasanta, miasto w prow. Lukka (Włochy), przy kolei Piza—Spezia z 18.220 mieszk., katedrą (XIV. w.), zamkiem z XII. w. i łomami marmuru.

Pietraszek Jan, inżynier polski, (1830—1880), kształcił się w szkołach technicznych w Krakowie i w Wiedniu, 1854 wstąpił do zarządu żeglugi parowej na Wiśle, później pracował w kolejnictwie. Ogłosił: „Przewodnik dla maszynistów" (1873), „Mechanika popularna" (1878) i in.

Pietraszewski Ignacy, orjentalista pol., (1797—1869), profesor języków wschodnich w uniw. berlińskim, autor słynnych studjów francuskich o gramatyce języka zendyjskiego („Abrégé de la Grammaire Zend" 1861), po polsku wydał: „Nowy przekład dziejopisów tureckich, dotyczących się historji polskiej" (1846), „Dziesięcioletnia podróż po Wschodzie" (1872), przekład z perskiego „Powieści Pilpaja" (1855), zajmował się również pierwotnemi dziejami Słowian („Słowianie w badaniach początkowych z historji powszechnej", 1845).

Pietraszkiewicz Onufry, filomata wileński, (1793—1863), jeden z najwięcej zasłużonych członków tego Towarzystwa i jego archiwista, po procesie wywieziony do Moskwy, po r. 1831 za pomoc udzielaną powstańcom zesłany do Tobolska, skąd dopiero po dwudziestu latach jako starzec powrócił do Wilna, wydobył z dobrego ukrycia archiwum filomatów i zajął się jego uporządkowaniem; pracę tę po śmierci powierzył swemu bratankowi J a n o w i, którego córka S t a n i s ł a w a P. (autorka „Dziejów Filomatów w zarysie", 1912), te materjały, uważane przedtem za zaginione, w r. 1908 złożyła Polskiej Akademji Umiejętności (wydano 9 t., 1913—22).

Pietro, włoska forma imienia Piotr (Petrus).

Pietrusiński Ludwik, pisarz i publicysta pol., (1803—1865), redagował warszawski „Dziennik Powszechny Krajowy" (1831—36) i pismo zbiorowe „Wieniec" (1858, 3 t.), współpracował w „Encyklopedji Powszechnej" i w różnych czasopismach, oddzielnie wydał m. i.: „Podróże, przejażdżki i przechadzki po Europie" (1843, 2 t.), „Wspomnienia z Wenecji i kolei żelaznej Lipnicko-wiedeńskiej, Wiednia, Karpat wadowickich, Frankfurtu nad Menem i przelotu z Krakowa do Tatr spiskich" (1845, 2 t.), „Krasny Bór czyli Sztabin i Karol hr. Brzostowski" (1863), „Przed stu laty. O prawodawstwie wieku XVIII." wraz z „Wykazem bibliograficznym dzieł wydanych u nas w dziedzinie nauk stosowanych, zebranym systematycznie" (1858).

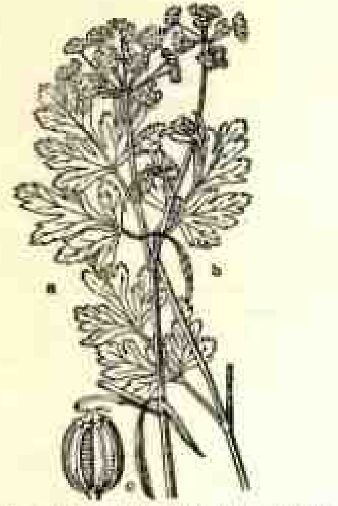

Pietruszka. a liść, b gałązka kwiatowa, c owoc.

Pietruszka (Petroselinum Hoffm.), roślina baldaszkowa, jedno- lub dwuletnia, o liściach pierzastych, białych lub żółtych kwiatach, rośnie w Europie środkowej i w obszarze śródziemnomorskim. P. z w y c z a j n a (P. sativum Hoffm.), roślina dwuletnia, o zgrubiałym korzeniu, podobnie jak u marchwi, liściach błyszczących, pochodzi z Europy płd., znana była już w starożytności. Obecnie liście używane jako przyprawa kuchenna, hodowane wszędzie po ogrodach. P. udaje się na glebie humusowej, wysiewa się ją w kwietniu. Korzenie używane na jarzynę. Z owoców otrzymuje się eteryczny olejek, bezbarwny, który się już przy normalnej temperaturze zestala, składający się z apiolu.

Pietrzwałd (Pietwałd, czes. Petřvald), wieś w pow. Bogumin w czeskiej części Śląska Ciesz. z 9.381 mieszk., w tem dużo Polaków. Kopalnie węgla.

Pietrzycki Jan, poeta pol., * 1880, oddzielnie wydał: „Poezje" (1901), „Refleksy światła" (1905), „O Bogu marmurowym" (1921), „Włoskie Madonny" (1928), przekłady Anakreonta i Safony, nowele „Pan Brzeżan" (1909), szkice o Słowackim i Wyspiańskim. W r. 1929 wznowił działalność i był pierwszym prezesem Związku Zawodowego Literatów Polskich w Krakowie.

Pietschmann Richard, niem. egiptolog i bibljotekarz, (1851—1923), prof. w Getyndze, nap.: „Hermes Trismegistos" (1875), „Geschichte der Phönizier" (1889), wydał „Historję państwa Inkasów" P. Sarmienta de Gamboa (1906) i in.

Pietyzm (nowołac. pietas), 1. cześć, mająca zabarwienie religijne (np. odnosić się z p. do przeszłości, p. dla rodziców i t. p. — 2. Protestancki ruch religijny, który powstał w XVII. w., jako odruch przeciw zeświecczeniu i skostnieniu urzędowej teologji protestanckiej. Wyszedł z Niderlandów, skąd przeszedł do Niemiec. Najwybitniejszym pietystą był luteranin Spener, który działalność swą rozwijał przez pisma („Pia desideria", 1675) i przez zakładanie zgromadzeń religijnych („Collegia pietatis"). Stąd nazwa p. Ruch wzmógł się od czasu, gdy wsparł go z towarzyszami swymi w Lipsku Francke, który w 1686 utworzył t. zw. „Collegia philobiblica", zgromadzenia, mające na celu modlitwę i wykład biblji dla ludzi świeckich. Z Lipska, przeniósł się ruch pietystyczny do Halli. Ten tak zwany p i e t y z m h a l l i j s k i głosił konieczność oczyszczenia przez pokutę i łaskę, zerwania ze światem, pogardy dla uczonych studjów teologicznych i praktykowania chrześcijaństwa w życiu. W Halli zyskał p. gorliwego i wybitnego wyznawcę w Breithaupcie. Środowisko to odznaczało się dużą inicjatywą, stworzyło wiele instytucyj dobroczynnych i wywarło korzystny wpływ na teologję protestancką. Pietyści opanowali także przez czas pewien Wirtembergję (Bengel, Oetinger i inni), oraz inne środowiska niemieckie. W XVIII. w., a więc w wieku oświecenia, stanowił p. reakcję przeciw wszechwładnemu racjonalizmowi. Mimo swych niewątpliwych zasług nie zdołał się ruch ten obronić przed zwyrodnieniem, które w niektórych sektach i gminach przybrało charakter marzycielskiego wizjonerstwa, nauki o tysiącletniem państwie Chrystusa, dziwacznego pojmowania małżeństwa i t. p. Z Niemiec p. dostał się do Szwajcarji, potem przeszedł do Anglji i powołał do życia podobny ruch w m e t o d y ź m i e (ob. Metodyści).

Piewcow Michał Wasyljewicz, rosyjski generał i badacz Tybetu, (1843—1902), brał od 1876 jako topograf i geodeta udział w badaniach Dżungarji i płn.-zach. Mongolji, objął w 1889 po śmierci Przewalskiego kierownictwo jego wyprawy do Tybetu i razem z Kozłowem, Roborowskim i Bogdanowiczem objechał Wsch. Turkestan, Kuenlun, płd. Tybet i Dżungarję.

Piewiki, ob. Cicadidae.

Piezoelektryczność. Płytki z turmalinu lub kwarcu wycięte z kryształu w ten sposób, że ściany ich są prostopadłe do osi elektrycznych, poddane ściskaniu w kierunku osi lub rozciąganiu w kierunku prostopadłym do tychże, wykazują na przeciwległych ścianach ładunki elektryczne, których wielkość zależna jest od ciśnienia i wymiarów płytki. W ten sposób uzyskaną elektryczność nazywamy p. (z greck. piezein ściskać). Zjawiska p. są odwracalne. Odpowiednio wycięta płytka kwarcowa wpro-

wadzona w pole elektromagnetyczne szybko zmienne (np. pomiędzy okładki kondensatora w obwodzie generatora fal elektromagnetycznych), odkształca się w takt drgań elektrycznych, wytwarzając fale akustyczne o tej samej częstości. Druga taka sama płytka pobudzona ową falą akustyczną, wzbudza w innym obwodzie drgającym elektrycznym drgania elektromagnetyczne o tej samej częstości. W związku z p. pozostaje piroelektryczność (ob.) kryształów.

Piezokrystalizacja, krystalizacja pod ciśnieniem.

Piezometr (greck.), przyrząd zbudowany przez Örsteda celem doświadczalnego wyznaczenia współczynników ściśliwości cieczy. Uzyskanie mierzalnego zmniejszenia objętości cieczy wymaga stosowania wielkich ciśnień. W tym celu badaną cieczą wypełnia się całkowicie bańkę p. Odwróciwszy p. bańką do góry, zanurza się długą, o bardzo wąskiem świetle szyjkę bańki w zbiorniku rtęci, a całość umieszcza się w wodzie, wypełniającej grubościenne wytrzymałe naczynie szklane. Na powierzchnię wody wywiera się znaczne ciśnienie, które, według prawa Pascala, rozchodząc się jednostajnie działa na rtęć, ta znowu ściska ciecz w bańce p., która równocześnie tego samego ciśnienia doznaje ze strony wody na powierzchni zewnętrznej. Miarą zmniejszenia objętości cieczy pod wpływem ciśnienia jest wzniesienie, względnie zmiana wysokości słupka rtęci w szyjce p. Znając ciśnienie i zmniejszenie objętości oblicza się współczynnik ściśliwości.

Pięciobok pięciokąt (greck. pentagon), figura płaska, ograniczona pięciu odcinkami. Suma kątów p. wypukłego wynosi 540⁰.

Pięciobój, zawody lekkoatletyczne, obejmujące pięć konkurencyj: celem ich jest zapobieżenie specjalizacji w jednej gałęzi sportu, a tem samem wszechstronne wyćwiczenie ciała. W skład starogreckiego p. (pentatlon) wchodziły następujące zawody: bieg płaski na jeden stadjon (192 m), skok wdal, rzut dyskiem, rzut oszczepem i zapasy. Do zapasów wchodzili tylko zawodnicy, którzy osiągnęli największą ilość punktów w poszczególnych zawodach. P. nowoczesny zawiera: skok wdal z rozbiegiem, rzut oszczepem (dowolną ręką), bieg płaski 200 m, rzut dyskiem (dowolną ręką) i bieg płaski 1500 m. Ilość punktów decyduje o zwycięstwie.

Pięciochloroetan, powstaje z acetylenu i chloru w obecności katalizatorów (pięciochlorku antymonu). Używa się go jako niepalnego izolatora elektrycznego przy wyłącznikach, transformatorach i t. p.

Pięcioksiąg Mojżesza, ob. Pentateuch.

Pięcioliść, forma, używana w architekturze gotyckiej (najczęściej w maswerku), złożona z pięciu odcinków koła, grupujących się wokół koła. W stylu gotyck. stosowano też często trójliść, czworoliść i sześcioliść (zależnie od ilości odcinków).

Pięciomasztowiec, żaglowiec o pięciu masztach, czasami tylko o czterech masztach pełnych i jednym soszaku (barka pięciomasztowa).

Pięciometylenodwuamina, ob. Kadaweryna.

Pięciornik, ob. Potentilla.

Pięciorzecze, ob. Pendżab.

Pięć, znak 5, liczba cała. Ob. Liczba.

Pięć Stawów Polskich, zbiorowa nazwa 5 jezior tatrzańskich, położonych w dolinie, nazwanej od nich dol. Pięciu Stawów Polskich, którą ograniczają główny grzbiet Tatr Wysokich na przestrzeni od Świnicy po Liptowskie Mury oraz 2 grzbiety boczne, wybiegające od Świnicy (Kozi Wierch, Granaty) i od Liptowskich Murów (Miedziane, Opalony). W rozległej górnej części tej doliny ciągnie się łukiem sznur 5 jezior. Są to: 1. Zadni Staw (na wys. 1890 m) o pow. 6,75 ha, z 31,1 m największej głęb., leżący w kotle, zwanym dol. Pod Kołem, 2. Czarny Staw (1724 m), 13,05 ha i 55,5 m głęb., 3. Wielki Staw (1669 m), największe i najgłębsze jezioro w Tatrach, 34,84 ha i 87,5 m głęb., 4. Mały Staw, 0,22 ha oraz 5. Przedni Staw (1672 m), 7,7 ha i 33,7 m głęb. Dolna część dol. P. S. P., wąska, pozbawiona jezior, o kształcie typowego żłobu polodowcowego nazywa się dol. Roztoki. Na stromym progu skalnym, oddzielającym obie doliny tworzy potok, wypływający z Wielkiego Stawu największy wodospad tatrzański (ok. 70 m wysoki), Siklawę.

Pięć Stawów Spiskich, 5 małych jeziorek tatrzańskich, położonych w górnej części dol. Zimnej Wody.

Pięciokościoły (węg. Pecs), miasto w komitacie Baranya (Węgry), u stóp gór Mecsek, przy kolei: Budapeszt—Osiek z 55.107 mieszk. Posiada mnóstwo pięknych kościołów i klasztorów, m. i. romańską bazylikę z XI. w. (1543—1686 meczet), a poza tem uniwersytet (od 1923), przeniesiony tu z Preszburga, oraz znaczny przemysł (fabr. majoliki, organów, win etc.). Miasto było siedzibą biskupstwa od czasów Stefana I., a od 1367 uniwersytetu, który upadł w czasie wojen z Turkami, do których P. należały w 1543—1686.

Piękna literatura, ob. Beletrystyka.

Piękno, pojęcie, obejmujące wszystkie przymioty, należące do istoty piękna. — W szerszem rozumieniu coś, co w zupełności odpowiada zasadom estetyki. P. dzieła sztuki polega na tem, że jego elementy łączą się w organiczną całość zgodnie z wymogami estetyki, nie sprawiając wrażenia przymusu. Jako cechy decydujące o p. występują często umiarowość i symetrja. Zasadniczą cechą p. w malarstwie jest harmonja barw, w muzyce czystość i płynność dźwięków, kontrast wywołany harmonją i dysharmonją, modulacja i rytm. P. poezji polega w znacznej mierze na rytmice, jaką daje zestawienie odpowiednich wyrazów, przedewszystkiem zaś jeżeli przez treść i formę wywołuje w nas wrażenie harmonji. Przyroda jako organiczna całość musi być piękną, mówi się też o jej dziełach tak, jakgdyby tworząc je była artystką.

Pięknoduch (franc. Bel esprit), określenie człowieka (obecnie przeważnie ironiczne), który, nie posiadając sam zdolności twórczych, za główną treść swego życia uważa duchowe, zwłaszcza estetyczne użycie.

Pięstówka, ob. Piłka siatkowa.

Pięściarstwo, ob. Boks.

Pięta (łac. calx), tylna część stopy (ob.).

Piętak Leonard, polski prawnik i polityk, (1841—1909), ukończył studja prawne we Lwowie, od 1870 prof. prawa rzymskiego, handlowego i wekslowego na uniwers. lwowskim, od 1893 poseł do parlamentu austr., od 1900—1907 minister dla Galicji. Pozostawił po sobie bogaty dorobek naukowy; ważniejsze dzieła: „O towarzystwach zarobkowych i gospodarczych według ustaw z dn. 9 kwietnia 1873"... (1874), „Zur Lehre der Pupillarsubstitution" (1876), „Pandekta" (1880 litogr.), „Prawo spadkowe rzymskie" (1882—1888, t. 1—2).

Piętnowanie polegało na wypalaniu znaków na ciele. Była to kara przewidziana za pewne zbrodnie, miała także na celu późniejsze rozpoznanie przestępcy. Stosowane powszechnie w średniowiecznem sądownictwie karnem, przetrwało gdzieniegdzie jeszcze do XIX. w.

Piętowa kość (łac. calcaneus), ob. Stopa.

Piętowa stopa, hakonóg (pes calcaneus, łac.), wrodzone lub na skutek porażenia mięśni łydki powstałe zniekształcenie stopy: pięta silnie wystercza do dołu i na niej tylko noga się opiera, podeszwa jest uniesiona do przodu. Leczenie może się ograniczyć przy wrodzonej wadzie do gimnastyki i masażu, przy nabytej: aparaty lub operacja.

Piętro, przedział domu, liczony w kierunku wysokości. Dom miejski wielopiętrowy dzieli się zwyczajnie na następujące przedziały: podziemie czyli piwnica, przyziemie czyli sutereny, nadziemie czyli parter, półpiętrze czyli mezzanin, 1., 2., 3. i t. d. p., poddasze. W niektórych domach nie buduje się przyziemia, półpiętra i poddasza.

Pifferari (włosk.), pasterze z Abruzzów, którzy przybywali do Rzymu w okresie adwentu, śpiewali i grali na fujarkach (piffero) i kobzach (zampogna) przed obrazami i figurami Matki Boskiej, zbierając datki. Pieśni ich są bardzo stare.

Piffl Friedrich, kardynał, książę arcybiskup wiedeński, * 1864, został 1913 księciem arcyb. Wiednia i prezydentem Towarzystwa Leona, 1914 kardynałem.

Pigafetta Antonio, (1491—1534), Włoch, towarzysz Magellana w pierwszej jego podróży dookoła ziemi i autor cennego opisu tej podróży.

Pigalle Jean Baptiste, rzeźbiarz franc., (1714—1785), uczeń Lemoyne'a, stworzył marmurowe posągi Merkurego i Wenery (Berlin), pomnik Ludwika XV. w Reims, nagrobki d'Harcourt'a w Notre-Dame w Paryżu i marszałka Maurycego Saskiego w St. Thomas w Strassburgu etc.

Pigault-Lebrun, właściwie Antoine P. de L'Epinay, franc. pisarz, (1753—1835), aktor, żołnierz, urzędnik, napisał przeszło 70 powieści: „L'enfant du carnaval" (1792), „M. Botte" (1802, 4 t.); komedje: „Le pessimiste" (1789), „L'amour de la raison" (1799) i i. „Oeuvres complètes 1822—24, 20 t.

Piglhein Bruno, malarz niem., (1848—1894), uczeń Pauwelsa w Weimarze i Dieza w Monachjum, tworzył kompozycje religijne („Moritur in Deo", „Złożenie do Grobu") i mistrzowskie rysunki pastelowe.

Pigmaljon, bajeczny król Cypru, zakochał się w stworzonym przez siebie posągu dziewicy z kości słoniowej, którą na jego prośby ożywiła Afrodyta, poczem pojął ją za żonę.

Pigmejczycy (Pigmeje), nazwa wspólna karłowatych ludów Afryki, (Akka, Batua, i i.), Azji płd. (Weddasi, Semangowie, Sakajowie i i.), Nowej Gwinei i Europy przedhistorycznej. Obok karlego wzrostu (130—150 cm), charakterystyczną dla nich jest krótkogłowość, oraz niski poziom rozwoju kulturalnego; przeważnie zajmują się łowiectwem, ze zwierząt domowych znają psa, rzadziej spotyka się u nich kury. Pod względem antropologicznym jedni uważają p. za szczątki wymierającej prarasy, inni za wyraz degeneracji. — Pierwsze wiadomości o p. znajdujemy już u Herodota i Homera.

Pigment, ob. Pigmentum.

Pigmentowy druk. Mieszanina żelatyny, barwnika i dwuchromianu potasowego nałożona na papier i naświetlona przez negatyw fotograficzny, staje się w miejscach naświetlonych nierozpuszczalną w wodzie i po wymyciu powierzchni nienaświetlonych daje obraz dowolnej barwy, zależnej od użytego barwnika.

Pigmentowy papier służy do sporządzania druków fotograficznych, jest powleczony warstwą żelatyny i barwnika, ma własność chromowanej żelatyny, t. j. nierozpuszczalność w wodzie po naświetleniu.

Pigmentum (nowołac.), pigment, barwnik, szczególnie barwniki, występujące w żywych organizmach. U człowieka zależne jest zabarwienie tęczówki, włosów, skóry u murzynów, piegów i różnych znamion barwnikowych, od złogów drobnoziarnistego barwnika, który odkłada się w komórkach odpowiednich narządów. U wielu zwierząt zależna jest zmiana barwy skóry od przemieszczania się, zbijania się lub rozprzestrzeniania się barwnika.

Pigoń Stanisław, historyk literatury polskiej, * 1885, profesor uniw. wileńskiego, od r. 1930 uniwersytetu krakowskiego, do r. 1930 prezes Związku Zawodowego Literatów Polskich w Wilnie, znakomity badacz twórczości Mickiewicza, wydawca jego pism („Księgi Narodu i Pielgrzymstwa" 1920, „Pan Tadeusz" 1925, „Poezje" 1930, 4 t.), krytyk o głębokiej i trafnej intuicji, o doskonałej metodzie i o ujmującym stylu pisarskim, oprócz studjów w czasopismach, wydał oddzielnie: „O Księgach Narodu i Pielgrzymstwa Polskiego A. Mickiewicza" (1911), „Do podstaw wychowania narodowego" (II. wyd. 1920), „Z epoki Mickiewicza" (1922), „Głosy z przed wieku" (1923), „Z dawnego Wilna" (1929), „Ze studjów nad tekstem „Pana Tadeusza" (1928), „Do źródeł „Dziadów" kowieńsko-wileńskich" (1930) i i. Opracował „Wybór pism" Towiańskiego" (1920, „Bibl. Narod."). Współpracował w czasopiśmie „Eleusis".

Pigres, brat Artemizji z Karji, (ok. 480 przed Chr.), rzekomy autor „Batrachomyomachji" („Wojna między żabami a myszami", właściwie Batrachomachji („Wojna żabia"), epopei greckiej, parodjującej Iljadę, przypisywanej także Homerowi.

Pigułecznik, p. Cleome.

Pigułki (łac. pilulae), lekarstwo, przyrządzone w postaci kulek, o wadze zwykle 0,1 gr., zawierające dokładnie odmierzone ilości lekarstwa,

łatwe do połykania. Środki sproszkowane miesza się z odpowiedniemi łącznikami i z uzyskanej plastycznej masy tworzy się kuleczki, które obsypuje się proszkiem, aby się nie zlepiały lub powleka srebrem, albo złotem. P. mające się rozpuścić dopiero w jelicie, pokrywa się keratyną (ob.). B o l i są to duże p. dla zwierząt; g r a n u l a (ziarnka) — b. drobne p. (wagi 0,01 gr lub mniej).

Pigwa (Cydonia Tourn), krzewy lub drzewa z rodziny Rosaceae, o niepodzielonych liściach, dużych siedzących kwiatach i owocach podobnych do jabłka. Rosną w umiarkowanej Azji i płd. Europie. P. p o s p o l i t a (C. vulgaris Pers.), krzew o zaokrąglonych liściach, bladoróżowych kwiatach, wonnych, zielonawo-żółtych owocach, pochodzi ze Wschodu, w wielu krajach hodowana, w ogrodach, owoce używane na konfiturę. Nasiona dają z wodą gęstą masę (b a n d o l i n ę), używaną do celów kosmetycznych, oraz w technice mikroskopowej. P. japońska (C. japonica Pers.), niski, często ciernisty krzew, o płomienno-czerwonych kwiatach, wonnych owocach, hodowana w ogrodach. W Japonji owoce jadane i używane na perfumy.

Piis Manibus (łac.), „pobożnym zmarłym" (por. Manes).

Pijacki obłęd, ob. Delirium.

Pijaństwo, ob. Alkoholizm.

Pijao, plemię Indjan Paniquita, w nielicznych wioskach koło Popayán (Kolumbja), o starej kulturze Czibcza; deformowali sztucznie czaszki.

Pijarzy (pijaryści, Patres scholarum piarum), zakon szkolny, założony w r. 1597 w Rzymie przez św. Józefa Kalasantego (z Calasanza), zatwierdzony 1621 przez Grzegorza XV., rozszerzył się i działał w Austrji, na Węgrzech i w Polsce. W r. 1927 liczył 4.454 członków w 344 kolegjach. Dom macierzysty: Collegio Calasanzio w Rzymie. Zasłużyli się zwłaszcza w Polsce, gdzie reformą pijara Konarskiego przyczynili się do odrodzenia narodu.

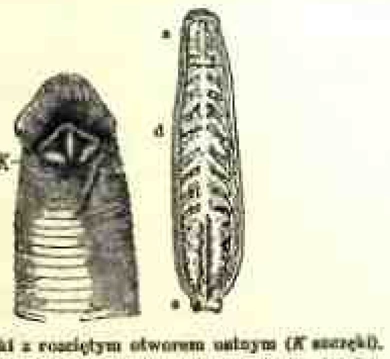

1. Głowa pijawki z rozciętym otworem ustnym (*K* szczęki). 2. Pijawka, przekr. podłużny; *a*) przełyk, *d*) jelito, *e*) tylna przyssawka.

Pijawki (Hirudinei), rząd pierścienic, wydłużone, spłaszczone robaki z dwiema przyssawkami: jedna na przednim, druga na tylnym końcu ciała. Otwór ustny prowadzi do silnie umięśnionego przełyku, do którego otwierają się ujścia gruczołów ślinowych, których wydzielina ma tę własność, że pod jej wpływem krew nie krzepnie. Otwór ustny uzbrojony trzema szczękami, które na brzegach są wykształcone jako tarka. P. są hermafrodytami. Jaja po złożeniu otaczają śluzem, który powoli krzepnie w kokon. Żyją w wodzie, często pasorzytniczo na rybach, żywiąc się ich krwią, rzadziej połykają drobne zwierzęta w całości. Dzielimy je na: 1. p i j a w k i r y j k o w e (R h y n c h o b d e l l i d a e), gdzie wyróżniamy trzy rodziny: Acanthobdellidae, Piscicollidae, żyjące na rybach, oraz Glossosiphoniidae (tu należy Glossosiphonia complanata L., żyjąca w wodach środkowej Europy, pasorzytująca na ślimakach i robakach, Haementeria ghilianii Fil. z Amazonki i H. officinalis Fil. z Meksyku, używana w medycynie). 2. Gnathobdellidae z rodzinami: Herpobdellidae (tu należy Herpobdella (Nephelis) octoculata), żywią się zwierzętami wodnemi. Do Hirudinidae należą najbardziej znane p., pasorzytujące na zwierzętach ciepłokrwistych. Na liściach, trawach, w krajach tropikalnych czyha na zdobycz Hirudo ceylonica Bl., której ukąszenie jest często niebezpieczne. Do najbardziej pospolitych środkowo-europejskich p. należą: p. k o ń s k a (Haemopis sanguisuga Bergm.), żywi się normalnie dżdżownicami i mięczakami, przy piciu przysysa się do przełyku zwierząt ciepłokrwistych, dlatego niebezpieczna. W lecznictwie używa się p. l e k a r s k i e j (H. medicinalis L.): pospolita dawniej w całej Europie, płn. Afryce i płd.-zach. Azji, obecnie prawie wytępiona. Za młodu żywią się p. krwią owadów, następnie żab, później przechodzą na zwierzęta ciepłokrwiste, dlatego dopiero trzyletnie p. mogą mieć zastosowanie w medycynie. W 5. r. życia p. osiąga swą maksymalną wielkość, żyje do 20 lat. Duże p. ssą krew około godziny, wysysając ok. 10 gr krwi, mniejsze tyle krwi, że przewyższa ich wagę 4½ razy. Młodsze trawią 3—5 miesięcy, starsze 1½ roku. Głodna p. może żyć całe dwa lata. Zastosowanie p. w lecznictwie datuje się od dawnych czasów, stosuje się je skutecznie do uśmierzania bólów. Dzisiaj używa się p. bardzo rzadko do miejscowego odciągania krwi. Dorosłemu stawia się 4—20 osobników, dzieciom rzadko ponad 6, skórę przy tem naciera się mlekiem, wodą cukrzoną lub krwią.

Pijnacker Adam, malarz i rytownik niderl., (1621—1673), pracował w Delft i Amsterdamie, malował głównie krajobrazy, motywy włoskie, w różnem oświetleniu i ze sztafażem ludzkim i zwierzęcym. Dzieła w większych galerjach Europy.

Pik (franc. Pique), jeden z czterech kolorów we francuskich kartach do gry (ob. Karty do gry).

Pik (p i c c o, c o v i d), europ. nazwa wsch. miary długości Dhraa (ob.), w Konstantynopolu przyjęta zwykle za równą 27 calom ang. = 68.579 cm.

Pik Franciszek, ob. Mirandola Franciszek.

Pika, ob. Spisa.

Pika, tkanina bawełniana, wzorzysta, o podwójnej osnowie, czasami na lewej stronie włochata.

Pikantny (franc. piquant), ostry, drażniący; p i k a n t e r j a, ukłucie, „pieprzyk", także lekka, nieprzesadna rozwiązłość.

Pikardja (Picardie), kraina w płn.-wsch. Francji, nad rz. Sommą, tworzy obecnie depart. Somme i części depart. Oise, Aisne i Pas-de-Calais. Jest to żyzna wyżyna z kwitnącem rolnictwem. Stolicą jest A m i e n s. Hrabstwo P. przeszło w 1477 do korony francuskiej.

Pikardyjska tercja, nazwa, wprowadzona przez J. J. Rousseau'a w jego „Słowniku muzycznym", oznaczająca wielką tercję w akordzie, zamykającym kompozycję religijną, czyli akord durowy, kończący kompozycję, utrzymaną w Moll. Nazwa pochodzi od katedralnych chórów w Pikardji, gdzie zawsze motety i msze kończono w Dur, czyli wielką tercją. To samo występuje w muzyce J. S. Bacha.

Pikermi, wieś w Attyce, k. Maratonu, znana z bogatych pokładów szczątków, pozostałych z pliocenu. Ta stepowa fauna była szeroko rozprzestrzeniona po Europie płd. i zach. Azji. Znajdowano tu liczne szczątki Hippariona, antylopy (Palaeoryx, Protragelaphus, Plaeotragus), (żyraf (Helladotherium, Samotherium) wielu zwierząt drapieżnych z rodzin: hijen, kotów, kun i t. d.

Pike's Peak, odosobniony szczyt w górach Skalistych (stan Kolorado), wys. 4.312 m, z kolejką zębatą, długą 14 km.

Piki, greck. miara długości po 10 palamos, po 10 daktylów, po 10 gramów = 1 m.

Pikieta (z franc.), ob. Placówka.

Pikieta (franc. piquet), popularna gra w karty (32) na dwie osoby, wynaleziona podobno ok. 1390 r. we Francji.

Pikinier, ob. Spiśnik.

Pikling, lekko osolony i wędzony śledź; najlepszy pochodzi z wybrzeży Holandji.

Piknik (ang. „picnic", franc. „pique-nique"), składkowa zabawa towarzyska, właściwie towarzyska uczta na łonie przyrody.

Piknometr (greck.), ob. Właściwy ciężar.

Pikoliny $C_5H_4N \cdot CH_3$, α-, β- i γ-metylopirydyny, występują w olejku kostnym i mazi pogazowej. Są to ciecze bezbarwne, nieprzyjemnej woni, wrzące w 130°—144°.

Pikowanie, w ogrodnictwie, rozsadzanie gęsto wzeszłego siewu w szersze linje, celem otrzymania rozsady do gruntu.

Pikrosmin, zielony minerał zbliżony do serpentynu, również wodny krzemian magnezu.

Pikrynowy kwas (s y m e t r y c z n y t r ó j n i t r o f e n o l), powstaje przy działaniu stężonego kwasu azotowego na roztwór fenolu w stężonym kwasie siarkowym. Świeżo otrzymany jest ciałem bezwonnem, zczasem zabarwia się na kolor jasno-żółty. Tworzy kryształki bezwonne, błyszczące, trudno rozpuszczalne w zimnej wodzie; jest trujący. Roztwory p. k. barwią jedwab i wełnę na żółto; wyfarbowanie nie jest jednak zbyt trwałe. Ogrzany nagle p. k. wybucha. Z zasadami daje sole t. zw. p i k r y n i a n y, zabarwione na żółto lub czerwono, łatwo wybuchające. K. p., a zwłaszcza jego sole znalazły szerokie zastosowanie przy fabrykacji środków wybuchowych (melinit, ekrazyt i in.).

Pikryt (paleopikryt), skała, należąca do grupy diabazu.

Piktawowie, plemię celtyckie w Galji akwitańskiej, na płd. od dolnej Loary, ze stolicą Limonum (obecnie Poitiers).

Piktowie (łac. Picti), najdawniejsi mieszkańcy Kaledonji, pochodzenia nieceltyckiego, a prawdopodobnie i nieaaryjskiego; wzmianki o nich znajdują się wraz ze wzmiankami o Szkotach, z którymi często napadali na Anglję. Około VI. w. przyjęli chrześcijaństwo, w VII. w. założyli własne państwo, które w IX. w. po zlaniu się P. ze Szkotami, wraz z imieniem P. znikło. P. niscy, o czarnych falistych włosach, chodzili nago, tatuowali się (stąd też i nazwa „malowani"-P.), zajmowali się łowiectwem, panował u nich matrjarchat.

Pikuj, jeden z najwyższych szczytów (1.405 m) w Bieszczadach.

Pikulina, ob. Piccolo (flauto).

Pikulski Gaudenty, historyk pol., († 1763), reformat prowincji ruskiej, autor pism teologicznych łacińskich i polskich, oraz dzieła historycznego p. t. „Sukces świata czyli historja uniwersalna" (1763), będącego jednym z najbardziej charakterystycznych wytworów dziwaczności pojęć i zepsucia smaku epoki saskiej. Napisał nadto traktat przeciw Żydom p. t. „Złość żydowska przeciwko Bogu i bliźniemu na objaśnienie talmudystów" (1758).

Pilaryt, minerał zbliżony do chryzokolli, wodny glinokrzemian miedzi barwy jasno-zielonawo-niebieskiej.

Pilaster.

Pilaster (franc. pilastre), filar mniej lub więcej występujący ze ściany, z którą jest połączony. Służy do wzmocnienia murów, ich rozczłonkowania, wsparcia belkowania, czasem ma znaczenie czysto dekoracyjne, np. na fasadach. Podobnie jak kolumna składa się z podstawy, trzonu i kapitelu (głowicy).

Pilat, 1. Tadeusz, statystyk i ekonomista pol., (1844—1923), od 1869 docent, od 1872 prof. statystyki na uniw. lwowskim, od 1877 poseł do Sejmu Galicyjskiego, był pionierem naukowych badań statystycznych w Galicji. 1873 zorganizował Gal. Biuro Statystyczne, którem kierował do 1920, redagował „Rocznik statystyki Galicji" (tytuł pierwszych 5 tomów „Podręcznik statystyki Galicji"); napisał: „Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych" (t. 1—21, 1873—1909), „O miejskich biurach statystycz-

nych..." (1871), „Nauka administracji" (lit. 1880), „Statystyka" (1923) i w. in.

2. Roman, historyk literatury polskiej, (1846—1906), uczeń Ant. Maleckiego, profesor uniwersytetu lwowskiego; znakomity wychowawca, wykształcił wielu wybitnych pracowników naukowych; jego wykłady uniwersyteckie „Historji literatury polskiej" (wyd. pośm. 1907—11, t. II.—IV., 1926, t. I., od czasów najdawniejszych do roku 1815, najlepszy dotychczas uniwersytecki podręcznik przedmiotu) i „Gramatyki języka polskiego" (wyd. pośm. 1909) uznano za mistrzowskie opracowanie przedmiotu ze stanowiska metody filologicznej. Zasłużył się również jako badacz twórczości Mickiewicza, m. i. jako wydawca „Pana Tadeusza" i redaktor „Pamiętnika Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza" (1887—1898, 6 t.). Oprócz rozpraw i artykułów w czasopismach, wydał oddzielnie: „O literaturze politycznej Sejmu czteroletniego" (1872), „Pieśń Bogarodzica" (1879, rozprawa podstawowa), „Początek publicystyki literackiej w Polsce" (1882), „Jak należy wydawać dzieła polskich pisarzów XVI. i XVII. wieku?" (1884).

2. Władysław, socjolog i ekonomista polski, (1857—1908), ukończył studja prawnicze we Lwowie, od 1889 docent ekonomji na Politechnice Lwowskiej, od 1890 na Uniwers., od 1881 urzędnik prokuratorji we Lwowie. Napisał: „Własność ziemi i stosunki posiadania" (1894), „Socjologja sztuki" (1907); z W. Lassotą „O nowoczesnej socjologji" (1903) i in.

Pilat, Mont du, łańcuch górski w depart. Loire (Francja), na wsch. od St. Etienne, długi 32 km, wys. do 1.434 m (Crête de la Perdrix).

Pilati Acta, właściwie Acta Pilati, t. zw. Ewangelja Nikodema, apokryf z IV. w., zawiera w I. części opisanie całego zasądzenia Chrystusa na śmierć, sporządzane rzekomo przez samego Piłata.

Pilatus, masyw skalny w Alpach Emmentalskich, nad jez. Czterech Kantonów. Najwyższym szczytem jest Tomlishorn (2.132 m). Od 1899 prowadzi zębata kolejka do hotelu P.-Kulm na wys. 2.070 m.

Pilatus Pontius, ob. Piłat.

Piławce, wieś na Podolu ukraińskiem, w połowie drogi między Starym Konstantynowem i Międzybożem, słynna z haniebnego pogromu wojsk polskich 23 września 1648. Gdy wyznaczeni przez sejm konwokacyjny regimentarze: stary sybaryta Dominik Zasławski, uczony prawnik Mik. Ostroróg i młody Aleks. Koniecpolski, przezwani urągliwie przez Chmielnickiego „pierzyna, łacina i dziecina", zaczęli zbierać wojsko pod P., wówczas Chmielnicki wraz z Tuhaj Bejem uderzył na nich. Regimentarze pierwsi zbiegli z obozu, a za nimi bez walki pierzchło 34.000 świetnego rycerstwa, zostawiając na łup wroga armaty, żywność i bezcenne skarby.

Pilcha, p. Popielica.

Pilchowski Dawid, pisarz i pedagog polski, jezuita, (1735—1803), nauczyciel kolegjów jezuickich, profesor literatury w uniwersytecie wileń., w l. 1783—84 wizytator szkół, 1795—1803 biskup-sufragan wileński, wzorowy tłumacz Salustjusza i Seneki, nadto autor pism publicystycznych, członek warsz. Tow. Przyjaciół Nauk.

Pilcomayo, rzeka w płd. Ameryce, długa 2.500 km. Wypływa na wsch. stokach Andów w Boliwji, odgranicza Argentynę i Paragwaj i uchodzi pod Asuncion do rz. Paragwaj. Nieżeglowna.

Pilecki, 1. Tytus, malarz pol., (1843—ok. 1900), kształcił się w Dreźnie i w Monachjum, malował portrety, sceny rodzajowe, wschodnie i i. Najpopularniejsze jego dzieło: „Goplana".

2. Antoni, prawnik, poeta i publicysta polski, (1853—1921), studja na uniwers. warsz., oddzielnie wydał m. in.: „Poezje" (1892), „Przyroda w poezji" (1899), „Miłość w poezji romantycznej" (1894), „Kobiety-poetki" (1895); redagował pisma: „Opiekun domowy", „Antrakt", „Rocznik literacki".

Piles Roger de, franc. malarz, pisarz i dyplomata, (ok. 1635—1709), wysłany w tajnej misji do Holandji został tam uwięziony i w więzieniu napisał „Abrégé de la vie des peintres" (1669). Pozostawił nieliczne portrety (m. i. Boileau).

Pileus, ob. Pilleus.

Pilgram Anton, austrjacki rzeźbiarz i architekt na przełomie w. XV. i XVI., działał w Brünn i we Wiedniu (ok. 1500), gdzie wykonał organy (1513) i kazalnicę do katedry Św. Stefana (1515).

Pilgrim Fathers, ob. Pielgrzymi.

Pili (łac.), włosy.

Pilibhit, miasto okręg. w Zjedn. Prowincjach (Indje ang.) z 32.344 mieszk., przemysłem cukrowniczym i miedzianym oraz handlem.

Pilica, lewoboczny dopływ Wisły, długi 313 km, z tego 198 km (od Przedborza), dostępny dla małych statków. Wypływa wpobliżu miasteczka Pilicy, nieopodal źródeł Warty i Białej Przemszy, płynie ku płn. pod Żarnowcem, Szczekocinami, Koniecpolem, Przedborzem i Sulejowem, koło Tomaszowa Maz. skręca ku zach. pod Inowłodzią, Nowem Miastem i Warką i pod wsią Mniszewem uchodzi do Wisły. Od Koniecpola rozgranicza wojew. kieleckie (dawniej sandomierskie) od woj. łódzkiego i warszawskiego.

Pilica, osada miejska w pow. Olkusz (woj. kieleckie), u źródeł rzeki P., 14 km od Wolbromia (kolej: Strzemieszyce—Kielce) z 3.300 mieszk., elektrownią, papiernią, fabr. wódek i drożdży, gorzelnią, krochmalnią, młynami i tartakami. Z czasów dawnych pozostał w P. (dawniej Pilcza) zamek z pięknym parkiem. Z P. pochodzi rodzina Pileckich, z której wyszła trzecia żona Władysława Jagiełły, Elżbieta z Pileckich Granowska.

Pilichowski Leopold, malarz polski, * 1869, malował portrety i sceny z życia robotników i Żydów w Łodzi.

Piligrim, biskup Passawy 971—991, czynny około nawrócenia Węgier na chrześcijaństwo i skolonizowania Marchji Wschodniej, ufundował władzę biskupów nad miastem Passawą.

Piliński, 1. Adam, polski rytownik, (1810—1887), studja odbył w Paryżu, gdzie do r. 1840 wykonał liczne ryciny, główne znajdują się w wydawnictwach: „Pologne pittoresque" i „Pologne illustrée" (widoki Warszawy, ratusze i zamki polskie, chorągiew turecka z pod Wiednia, domy Kopernika i t. d.). W r. 1840 stworzył w Mermond-Ferrand zakład litograficzny, w którym zaczął przenosić na kamień stare ryciny

i rzadkie druki; w ten sposób uzyskane faksimilja cieszyły się współcześnie wielkiem powodzeniem (np. drzeworyt, przedstawiający Dymitra Samozwańca).

2. Tadeusz, hist. pol., (1837—1867), brał udział w powstaniu 1863, napisał: „Bezkrólewie po Zygmuncie Auguście i elekcja króla Henryka" (wyd. 1872).

Pilis, góry, płn. odnoga Lasu Bakońskiego (Węgry), na prawym brzegu Dunaju. Szczyt P. ma 757 m wys.

Pilkały (niem. Pillkallen), miasto powiat. w Prusach Wsch., nieopodal Tylży z 4.501 mieszk., przemysłem i handlem.

Pillati, 1. Henryk, malarz polski, (1832—1894), studja odbył w Warszawie i Monachjum, dalej w Rzymie, poczem osiadł w Warszawie. Malował sceny historyczne, głównie bitwy i sceny z życia wojska, np. „Zdobycie Sławiszcz", „Sztab ks. Józefa i Kościuszki jadący konno" i in. Wśród karykatur i satyr P. wyróżniają się: „Turniej artystów" i „Rozejście się narodów", ze scen rodzajowych najbardziej znane: „Wnętrze szynku na Starem Mieście", „Przynęta", „Stara przekupka przy latarce", ilustracje do „Portugalji" T. Tripplina i t. d.

2. Ksawery, malarz polski, (1843—1910), kształcił się w warszawskiej Szkole Sztuk Pięknych, następnie w Monachjum. Malował portrety olejne oraz obrazy rodzajowe, np. „Stajnia staropolska", „Stajnia wiejska", „Pogoń" i t. d. Był dobrym ilustratorem.

3. Gustaw, syn poprz., malarz, * 1874, uczeń krakowskiej Akademji Sztuk Pięknych. Maluje krajobrazy górskie oraz obrazy rodzajowe, m. i. „Dziadek i wnuczka", „Rekruci".

Pillement Jean, franc. malarz i rytownik, (1727—1808), pracował jakiś czas w paryskiej Manufakturze Gobelinów, potem dłuższy czas przebywał w Polsce, jako malarz nadworny Stanisława Augusta. Liczne jego obrazy posiadały galerja tego króla i zbiory Wilanowskie. Pod koniec życia powrócił do Paryża, jako malarz nadworny Marji Antoniny. Malował głównie krajobrazy w rodzaju modnych „chinoiseries" i kwiaty.

Pillersdorf Franz, bar., polityk austr., (1786—1862), 1824 wiceprezydent, 1842 kanclerz połączonej kancelarji nadwornej. Przeciwnik systemu metternichowskiego, został w 1848 ministrem spraw wewnętrznych, potem prezydentem ministrów. W erze reakcji w niełasce, 1861 powołany został do Rady Państwa i przywrócony do urzędów i godności.

Pilleus (pileus, łac.; greck. pilos), szpiczasta pilśniowa czapka noszona u staroż. Rzymian przez prostych ludzi; u wyzwoleńców znak wolności.

Pillkallen, ob. Pilkały.

Pillnitz, wieś w Saksonji (Niemcy), w okręgu Drezno, nad Łabą z 1.107 mieszk. i rolniczą stacją doświadczalną. W 1791 (25—27 sierpnia) odbyło się tu spotkanie ces. Leopolda II. z Fryderykiem Wilhelmem II. pruskim, na którem postanowiono wojnę z rewolucyjną Francją.

Pilnik, stalowe narzędzie o karbowanej lub ząbkowanej, szorstkiej powierzchni, służące do obrabiania metali przez tarcie. Istnieją p. o przekroju prostokątnym, trójkątnym, półokrągłym i okrągłym, w sześciu grubościach nasieku. Grubsze p. zwą się zdzierakami, średnie równiakami, a cienkie, o miałkiem nasieku, gładzikami. Do żelaza używa się p. o nasieku podwójnym, krzyżującym się, do metali miękkich o nasieku pojedynczym. Do zdzierania drzewa używa się p. o grubym nasieku ząbkowanym, zwanego tarnikiem. Nasiekanie p. odbywa się przy pomocy maszyny, zwanej nasiekarką.

Pilobolus Tode (szronówka), grzyb, należący do Zygomycetes, drobny pleśniak, tem charakterystyczny, że tworzy sporangia zwrócone ku światłu i wyrzuca je w kierunku światła. Siłą motoryczną jest ciśnienie komórkowe wewn. sporangium, przyczem zewn. ściana sporangium pęka. Na nawozie końskim rośnie P. crystallinus Wiggers.

Pilocarpus Vahl. (potośliu) drobne drzewa lub krzewy z rodziny Rutaceae, kwiaty drobne, zielonawe, zebrane w kłosy lub grona, rosną w tropikalnej Ameryce. P. pennatifolius Lem. z Brazylji, dostarcza Folia Jaborandi, które znalazły zastosowanie w medycynie, dzięki zawartości pilokarpiny.

Pilocereus Lem. (włosista gromnica), kaktus o pniu kanciastym, żebrowanym, w czasie kwitnienia pokryty często długim włosem. 45 gatunków rośnie od Meksyku do Peru.

Pilokarpina, alkaloid, znajduje się obok pilokarpidyny w liściach Pilocarpus (ob.), pobudza wydzielanie, przyspiesza tętno, zwęża źrenice, ma zastosowanie do zastrzyków podskórnych jako środek napotny i moczopędny.

Pilon Germain, rzeźbiarz franc., (ok. 1537—1590), jeden z najznakomitszych rzeźbiarzy franc. XVI. w., stworzył: „Trzy Gracje" (Luwr, ok. 1563), dekorację nagrobka Henryka II. i Katarzyny Medycejskiej w St. Denis, popiersia Henryka II., Franciszka II. i Karola IX. w Luwrze (1570—75), tamże pomnik grobowy Valentine Balbiani, kardynała de Birague i „Matkę Boską Bolesną" (1586).

Pilot (ang., franc. pilote), 1. na morzu żeglarz, zawodowo przeprowadzający obce okręty przez niebezpieczną lub trudną strefę wód (mielizny, skały). Dzielą się na portowych i rejonowych, opłacani wedle taryf. Z chwilą objęcia kierownictwa odpowiadają za wydane zarządzenia. Okręty, żądające p., wyrzucają odpowiednią flagę, wzgl. światło (niebieskie) na maszt. Kutry p. oczekują na okręty przed granicą strefy.

2. W znaczeniu lotniczem: człowiek, który po ukończeniu odpowiednich teoretycznych i praktycznych studjów, oraz po wykonaniu wszystkich warunków (ob. Lotnicze warunki), uprawniających do samodzielnego prowadzenia maszyny latającej, uzyskuje ten tytuł od władz, do tego uprawnionych. — Rozróżnia się p.: samolotowych i sterowcowych, albo p. balonów wolnych; zależnie od specjalizacji istnieją p.: sportowi, komunikacyjni w lotnictwie cywilnem, zaś linjowi, myśliwacy, niszczycielscy w lotnictwie wojskowem. — Pilotaż w znaczeniu lotniczem, określenie całego szeregu czynności, związanych z prowadzeniem maszyny la-

tającej. — W meteorologji lotniczej oznacza wypuszczenie małego balonu wolnego celem obserwacji prądów powietrznych na różnych wysokościach. — P i l o t o w a n i e, w znaczeniu lotniczem prowadzenie samodzielne samolotu, sterowca lub balonu wolnego.

Pilot, w budownictwie tyle co pal.

Piloty Karl von, malarz niem., (1826—1886), uczeń Schnorra, studja w Monachjum, Antwerpji i Paryżu. Od 1856 profesor monachijskiej Akademji Sztuk Pięknych. Twórca szeregu dzieł, głównie o treści historycznej, cechujących się walorami kolorystycznemi, lecz zarazem pewną teatralnością. Z dzieł najważniejsze: „Seni nad zwłokami Wallensteina" (1855) i „Tusnelda w triumfalnym pochodzie Germanika" (oba w Nowej Pinakotece monachijskiej). Wpływ P. był silny na współczesne mal. historyczne. Oddziałał on również na wielu malarzy polskich.

Pilpul, sofistyczna metoda studjum talmudu, powstała podobno w XVI. w., obecnie już zarzucona.

Pils Isidore, malarz franc., (1813—1875), był uczniem Picota, skłaniał się jednak raczej do realizmu. Główne dzieła: religijne i historyczne obrazy, jak „Rouget de l'Isle śpiewający Marsyljankę" (1849), „Bitwa nad Almą" (1861), oraz mitologiczno-alegoryczne malowidła plafonowe w klatce schodowej Nowej Opery w Paryżu.

Pilsko, drugi co do wysokości szczyt (1.557 m) w Beskidach Zachodnich, najwyższy w grupie Pilszczańskiej, wznoszącej się na płd. od doliny Koszarawy, między doliną górnej Soły a przełęczą Glinne, oddzielającą P. od pasma Babiej Góry. Potężny, kopulasty szczyt, sięgający prawie 200 m ponad górną granicę lasów pokrywają rozległe hale i kosodrzew. P., sławne ze znakomitych terenów narciarskich stanowi ulubiony punkt wycieczkowy zarówno w lecie, jak w zimie.

Pilśń, ob. Filc.

Piltyń (łot. Piltene), miasto w Kurlandji (Łotwa), nad rz. Windawą z 2.500 miesz. P. był do 1795 (1817) ośrodkiem osobnej z i e m i p i l t y ń s k i e j, obejmującej 2 wielkie enklawy w płn. i środk. Kurlandji. Były to posiadłości biskupstwa P., istniejącego od 1236, a sekularyzowanego w 1562. Ostatni biskup sprzedał P. Duńczykom, od nich nabył go jako lenno Polski w 1585 Jerzy Fryderyk brandenburski, a w 1611 przeszła ziemia pod bezpośrednią władzę Polski, z ramienia której rządził nią osobny starosta przy współudziale czynników miejscowych, za wyjątkiem okresu 1661—1717 kiedy P. był połączony z Kurlandją.

Piltz Erazm, polityk i publicysta pol., (1851—1929), najwybitniejszy po Wielopolskim przedstawiciel ugody z Rosją, głosił program uznania państwowości rosyjskiej wzamian za możność swobodnego rozwoju odrębności narodowej i kulturalnej Polski. W l. 1879—82 wydawał w Warszawie „Nowiny" w duchu pozytywistycznym, 1882—1907 redagował w Petersburgu wraz z Włodz. Spasowiczem „Kraj". Dzięki większej swobodzie cenzuralnej uczynił zeń najlepsze czasopismo polskie w zaborze rosyjskim, zasilone pismami najznakomitszych uczonych i literatów. Następnie zbliżył się do stronnictwa konserwatywnego (t. zw. „realistów") i zasilał ich organ warszawski „Słowo". W czasie wojny światowej jeden z najczynniejszych członków Komitetu Narodowego w Paryżu, rozwijał szeroką działalność dyplomatyczną, zwł. w Francji. Po wojnie poseł polski w Belgradzie, następnie wiceminister spraw zagranicznych i poseł w Pradze. Z prac publicystycznych najważniejsze: wydana pod pseudonimem „Scriptor" książka „Nasza młodzież" (1903), „Nasze stronnictwa skrajne" (1903), „Polityka rosyjska w Polsce" (1909).

2. Jan, lekarz polski, (1870—1930), studja lekarskie odbył w Zurychu, gdzie był asystentem prof. Forela, potem prof. Bleulera, następnie został wicedyr. kliniki psychjatrycznej prof. Mahaima w Lozannie. Od 1905 prof. neurologji i psychjatrji w Krakowie, gdzie dzięki swej energji i talentowi organizacyjnemu stworzył uniwersytecką klinikę neurologiczną i psychjatryczną, jedną z najpiękniejszych i najlepiej zorganizowanych w Europie. Napisał szereg prac naukowych z zakresu neurologji, m. i. „O porażeniach czucia".

Pilulae (łac.), pigułki (ob.). P. aloeticae ferratae, pigułki aloesowe, z domieszką siarczanu żelazawego. P. asiaticae, pigułki arsenowe. P. kreosoti, pigułki kreozotowe.

Pilularia L. (g a ł u s z k a), roślina z rodziny Marsiliaceae, wodna paproć o płożącym się pędzie i nitkowatych listkach, u których nasady tworzą się kuliste sporocarpia. Z Polski nie podawana, w Niemczech rośnie P. globulifera L. (g. k u l e c z n i c a).

Pilum (łac.), włócznia rzymskich legjonistów, około 2 m długa, składała się z drzewca i długiego żelaznego grotu z zakrzywionym hakiem.

Pilus (łac., l. mn. pili), włos (ob. Włosy).

Pilzno, miasto powiat. w woj. krakowskiem, na lewym brzegu Wisłoki, 11 km od linji kolej.: Tarnów—Rzeszów z 3.544 mieszk. i pięknym starym kościołem. Cementownie, młyny i handel zbożem. Miasto (od 1354) było do 1772 r. stolicą powiatu, obejmującego część woj. sandomierskiego na płd. od Wisły. Obecny p o w i a t P. ma 573 km² (61,2% ról i 22% lasów) i 47.355 mieszk.

Pilzno (czes. Plzeň, niem. Pilsen), stolica żupy w Czechach zach., przy ujściu rz. Uslavy do Mży, 115 km od Pragi z 88.146 (a po wcieleniu 4 przedmieść — 102.000) mieszk., kościołem z 1292 (wieża wys. 102 m), szeregiem szkół wyższych i 3 muzeumi. Poza tem posiada P. znaczny przemysł (fabr. maszyn, lokomotyw, zakłady Skody), w którym na pierwszy plan wysuwa się słynne piwowarstwo (3 wielkie browary, produkujące zgórą miljon hl rocznie), oraz handel (największy po Pradze). W okolicy kopalnie węgla kam., kaolinu i glinki ogniotrwałej.

Piła, narzędzie stalowe do rozdzielania drzewa, metali, kamieni i t. p. przez tarcie zębatem ostrzem. P. r ę c z n e różnią się między sobą, zależnie od celu, do jakiego mają służyć, wielkością, gęstością i rozstawem zębów. P. m a s z y n o w e, ob. Drewno i Metali obróbka. — Już w epoce kamiennej używano p., sporządzonych przez osadzenie krzemiennych zębów w drewnianej listwie.

Piła (niem. Schneidemühl), stolica rej. w Grenzmark Posen—Westpreussen (Niemcy), nad rz. Gdą, przy kolei: Kistrzyń—Tczew z 37.518 mieszk., znacznym przemysłem (fabr. maszyn, cementownie, fabr. papy dachowej, browary, młyny, tartaki) i handlem. Stare to miasto (od pocz. XVI. w.) wielkopolskie, w którem urodził się Stan. Staszic, dostało się w 1772 Prusom i zostało silnie zgermanizowane.

Piłat (łac. P o n t i u s P i l a t u s), rzymski prokurator w Judei od 27 do 37 r. po Chr., znany w dziejach z niesprawiedliwego wyroku, jaki pod naciskiem Żydów wydał na Chrystusa. Legenda mówi, że skończył samobójstwem, inna, że został skazany na śmierć za Nerona. Piłatem nazywał się w średniowieczu demon górski (stąd nazwa góry Pilatus nad Lucerną). — W Polsce piłatem zwał się pręgierz, pod którym sławiano na rynku złoczyńców.

Piława (niem. Pillau), miasto i miejscowość kąpielowa w Prusach Wsch., przy wejściu do zalewu Wiślanego, port Królewca, z którym łączy P. morski kanał królewiecki, ma 6.893 mieszk. i znaczne rybołówstwo. Miasto (od 1725) było w 1626—36 obsadzone przez Szwedów, a w 1812—13 przez Francuzów.

Piłka, przyrząd do gier i zabaw w kształcie kulistym. P. dla dzieci sporządzane są z kauczuku, wypełnianego powietrzem lub z dwóch stopionych półkul celuloidowych. Gumowa p. tennisowa obszyta jest materją, rzadziej skórą. P. do golfa zawierają płyn. P. wodne i nożne składają się z gumowej wkładki t. zw. duszy, napompowanej powietrzem i ze skórzanej powłoki zewnętrznej. P. uszata jest zaopatrzona w pętlę skórzaną. P. skórzane mogą być wypełnione pakułą. — G r ę w p i ł k ę znano od najdawniejszych czasów u ludów pierwotnych i cywilizowanych. W starożytnej Grecji (zwłaszcza w Sparcie) stanowiła jako sferystyka albo sferomachja osobny dział gimnastyki. Także w średniowieczu gra w p. cieszyła się wielkiem powodzeniem; budowano dla niej osobne gmachy i opłacano nauczycieli. We Włoszech uprawia się grę w p. jako widowisko publiczne. W XIX. w. zaczęły się w Anglji i Ameryce płn. rozwijać gry w p., jako sportowe gry drużynowe: kricket, piłka nożna, tennis, baseball, golf.

Piłka graniczna (uszata), gra połączona z rzucaniem i łapaniem piłki, rozgrywana przez dwie drużyny (po 8 graczy) na boisku 100×15 m. Cel gry: rzucić piłkę poza granicę przeciwnej partji, wzgl. chwycić ją przed granicą własną. Piłka skórzana, o wadze 1.5 kg, zaopatrzona jest w pętlę (ucho). Przerzucenie piłki przez granicę drużyny przeciwnej liczy się za „punkt", a ilość „punktów", zdobytych w określonym czasie (2 × 20 min.) decyduje o wygranej.

Piłka koszykowa, ob. Koszykówka.

Piłka nożna (ang. football), gra, w Anglji (XIX. w.) ujęta w prawidła, dziś b. rozpowszechniona. Gra toczy się na boisku prostokątnem, długości 90—125 m, szerokości 60—75 m. Linje dłuższe boiska nazywają się bocznemi, linje krótsze bramkowemi. W środku linij bramkowych znajdują się bramki, zbudowane z dwóch słupków, odległych od siebie o 7.30 m, połączonych poprzeczką na wysokości 2.40 m ponad ziemią. Naprzeciw siebie stają 2 drużyny, po 11 graczy. Na przedzie 5 graczy tworzy t. zw. atak (napad, forwards), za nimi znajdująca się „pomoc" (half backs, 3 graczy), wspiera atak i obronę, dalej dwie „straże", o b r o n a (backs), na końcu „bramkarz" (goalkeeper), któremu wolno piłkę złapać do rąk i odrzucić. Ta drużyna wygrywa, która w czasie 2 × 45 min. strzeli więcej goalów, t. j. częściej zdobędzie bramkę. Jeżeli piłka zostanie wyrzuconą poza linję boczną (out), gracz drużyny przeciwnej ma prawo „wrzutu". Jeżeli piłka rzucona przez obronę przejdzie własną linję bramkową, drużyna atakująca ma prawo „rzutu narożnego" (corner). Jeżeli piłka rzucona przez atak przejdzie linję bramkową, drużyna atakowana bije „rzut bramkowy". Gdy drużyna naruszy prawidła gry w obrębie własnego pola karnego, następuje „rzut karny", z odległości 11 m; wtedy bronić wolno tylko bramkarzowi. Naruszenie prawideł gry poza polem karnem pociąga za sobą „rzut wolny" dla przeciwnika. — Odmianą gry w piłkę nożną jest r u g b y.

Piłka siatkowa, (p i ę s t ó w k a, s i a t k ó w k a, d ł o n i ó w k a), gra, w której biorą udział dwie drużyny. Na środku boiska rozpięta jest siatka na wysokości 3 m. Cel gry: zagrać piłkę, by przeszła ponad siatką na drugą stronę boiska i dotknęła ziemi na wyznaczonym terenie. Zadaniem przeciwnej drużyny jest odbić piłkę i nie dopuścić, by dotknęła ziemi na jej boisku.

Piłka wodna (water-polo), gra w piłkę wodną, rozgrywka dwóch drużyn pływackich po 7, w małych basenach po 5 graczy. Cel gry: rzut piłki (dętej, obszytej skórą) do bramki przeciwnej. Czas gry: 2 × 7 min.

Piłsudski, 1. Bronisław, etnograf i lingwista pol., (1866—1918), brat P. 2.; wmieszany w 1886 w spisek na życie Aleksandra III., skazany na 15 lat ciężkich robót na Sachalinie. Po paru latach, uzyskawszy większą swobodę ruchów zajął się studjami nad kulturą tamtejszych ludów, a zwłaszcza Ajnów, Giljaków i Oroczów. W 1899 został kustoszem muzeum władywostockiego, 1903 brał udział w wyprawie Sieroszewskiego na Hokkaido i do Japonji dla badań nad tamtejszymi Ajnami. W 1906 wrócił okrężną drogą do Polski, gdzie przebywał przeważnie w Krakowie lub na Podhalu. W 1911 założył sekcję etnograficzną w Tow. Tatrzańskiem, zajmował się żywo etnografją górali, ogłosił szereg prac tak o ludach Sachalinu, których był jednym z najlepszych znawców, jak też i z zakresu ludoznawstwa krajowego. Z prac ważniejsze: „Aborigeny o. Sachalina" (1909), „Poczja Giljaków" (1911), „Materials for the Ainu language and folklore" (1912), „Les crois lithuaniennes" (1916), „W sprawie Muzeum Tatrzańskiego" (1914—21).

2. Józef, Pierwszy Marszałek Polski, * 1867 w Żułowie pod Wilnem, w rodzinie, zaangażowanej czynnie w powstaniu styczniowem, wychował się w atmosferze tradycyj patrjotycznych i walki orężnej z Rosją. Ukończywszy gimnazjum w Wilnie, zapisał się 1885 na wydział medyczny uniwersytetu charkowskiego, skąd został wkrótce wydalony za udział w rozruchach studenckich. Wróciwszy do Wilna brał udział w kółkach młodzieży o zabarwieniu so-

Józef Piłsudski (jako komendant I. brygady).

cjalistycznem. 1887 został wmieszany w przygotowywany przez rewolucjonistów rosyjskich spisek na życie cara i zesłany na pięć lat na Syberję wschodnią, początkowo do Kiryńska nad Leną, potem do Tunki. 1892 powrócił do Polski i wziął udział w stworzeniu Polskiej Partji Socjalistycznej. 1894 objął redakcję jej organu „Robotnika". Niestrudzony propagator idei niepodległości, przyczynił się wydatnie do nadania socjalizmowi polskiemu zabarwienia patrjotycznego. Pod pseudonimem „Wiktor" objeżdżał Królestwo i „ziemie zabrane", rozwożąc drukowane przez się pismo, zakładał wszędzie tajne organizacje, apelując w pierwszym rzędzie do robotników. Po ośmioletniej pracy podziemnej został 1900 aresztowany i osadzony w X. Pawilonie w Warszawie. Symulując obłęd, zmusił tem władze do przeniesienia go do szpitala św. Mikołaja w Petersburgu, skąd zbiegł 1901 przy pomocy lekarza Wład. Mazurkiewicza. Osiadłszy w Krakowie, brał udział w życiu politycznem Galicji, krzewiąc myśl walki zbrojnej z caratem. Po wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej wyjechał do Tokio, aby uzyskać od rządu Mikada pomoc dla ruchu zbrojnego w Królestwie. Wróciwszy do kraju, zorganizował 13 listopada 1904 zbrojne wystąpienie przeciw władzom rosyjskim na pl. Grzybowskim w Warszawie, następnie utworzył organizację bojową, jako zawiązek przyszłej siły zbrojnej i kierował jej walką przeciw caratowi. Gdy w Pol. Partji Socjalistycznej wziął górę kierunek, wrogi dążeniom niepodległościowym, P. wystąpił z niej wraz z grupą swych zwolenników i utworzył t. zw. „Frakcję Rewolucyjną". Po upadku rewolucji w Królestwie, terenem jego działalności stała się Galicja.

W przewidywaniu wojny europejskiej głównym celem P. stało się przygotowanie polskiej siły zbrojnej. Propaganda jego w tym kierunku przez długi czas trafiała na opór i brak zrozumienia szerokich warstw, odzwyczajonych od myśli o polskim czynie orężnym. Dopiero po przesileniu z powodu aneksji Bośni i Hercegowiny nastąpił zwrot i P. udało się powołać do życia „Związki Strzeleckie". Zajęty odtąd tworzeniem szkół oficerskich i kursów obozowych, kształceniem instruktorów, rozwojem polskiej literatury wojskowej, z chwilą wybuchu wojny światowej zarządził mobilizację strzelców i 6 sierpnia na czele kompanji kadrowej wkroczył do Królestwa i zajął opróżniony przez Rosjan pas pograniczny. Po utworzeniu Legjonów objął dowództwo nad pierwszą brygadą i na jej czele stoczył z Rosjanami kilkadziesiąt bitew, potyczek i utarczek, zdobywając sobie sławę wskrzesiciela polskiej armji. Równocześnie począł tworzyć niezależnie od Legjonów tajne wojsko niepodległościowe — Polską Organizację Wojskową (P. O. W.), której odgałęzienia sięgnęły w głąb Rosji. Narażony na ustawiczne starcia z władzami wojskowemi państw centralnych w lipcu 1916 podał się do dymisji z dowództwa I. brygady Legjonów. Po proklamacji 5 listopada 1916 wszedł do Tymczasowej Rady Stanu jako dyrektor departamentu wojskowego. Po wybuchu rewolucji rosyjskiej doszedł do przekonania, że głównym wrogiem stali się odtąd Niemcy i przeciw nim skierował działalność P. O. W. Gdy na porządek dzienny weszła sprawa przysięgi legjonistów na braterstwo broni z Niemcami, P. sprzeciwił się jej. 20 lipca 1917 został przez władze niemieckie uwięziony i osadzony w Magdeburgu. Po katastrofie państw centralnych wypuszczony na wolność, powrócił do Warszawy i przejął z rąk Rady Regencyjnej władzę wojskową, następnie zaś (14 list. 1918) cywilną. Zwołany przezeń Sejm Ustawodawczy uchwałą z 20 lutego 1919 poruczył mu sprawowanie obowiązków Naczelnika Państwa do chwili uchwalenia konstytucji. Jako Naczelny Wódz wojsk polskich przeprowadził P. zwycięską wojnę z Sowietami, w trakcie której starał się urzeczywistnić ideę federacji Polski z Litwą i Ukrainą. W marcu 1920 armja ofiarowała mu buławę Pierwszego Marszałka Polski. Występując w tym czasie jako mąż sztandarowy lewicy, popadał P. w częste konflikty z najsilniejszem w sejmie stronnictwem demokratyczno-narodowem, zarówno o kierunek w polityce zagranicznej, jak stosunek Naczelnika Państwa do sejmu. Po zebraniu się drugiego sejmu odmówił P. kandydowania na prezydenta Rzplitej i objął funkcje szefa sztabu generalnego. Po utworzeniu się gabinetu Witosa 1923 wystąpił z czynnej służby w wojsku i wycofał się do Sulejówka pod Warszawą, oddając się pracy literackiej i opozycyjnej propagandzie politycznej. W maju 1926 niezadowolony z istniejących w państwie stosunków stanął na czele oddanych mu pułków i wkroczył do Warszawy, zmuszając po trzechdniowej walce do ustąpienia Prezydenta Rzplitej i gabinet Witosa. Od tej chwili sprawuje P. faktyczną dyktaturę. Obrany w czerwcu 1926 przez Zgromadzenie Narodowe Prezydentem Rzplitej, odmówił przyjęcia tej godności, obejmując natomiast tekę ministra spraw wojskowych i stanowisko przewodniczącego Ścisłej Rady Wojennej i generalnego inspektora armji. Dwukrotnie (X. 1927 — VI. 1928, VIII—XII. 1930) sprawował prezesurę gabinetu. — Jest autorem szeregu prac publicystycznych i historyczno-wojskowych; najważniejsze:

„Walka rewolucyjna w zaborze rosyjskim" (1903), „22 stycznia 1863" (1913), „Wspomnienia o Gabrjelu Narutowiczu" (1923), „O wartości żołnierza Legjonów" (1923), „Rok 1920" (1924), „U źródeł niemocy Rzplitej" (1924), „Moje pierwsze boje" (1925). Od 1930 poczęło wychodzić zbiorowe wydanie pism P. p. t. „Pisma — Mowy — rozkazy" pod redakcją M. Sokolnickiego i J. Stachiewicza.

3. Jan, brat P. 1. i P. 2., prawnik i polityk, * 1876, po ukończeniu studjów prawniczych w Kazaniu osiadł w Wilnie, gdzie pracował społecznie jako adwokat. Po powstaniu państwa polskiego został sędzią trybunału kasacyjnego, 1928 posłem do Sejmu, 1930 jego wicemarszałkiem, 1931 ministrem skarbu.

Piły (Pristidae), rząd ryb kostnoszkieletowych, żyją w ciepłych morzach, mają część pyskową w kształcie piły silnie wydłużoną. Najbardziej znana: p i ł a cz. t r a c z, 4—5 m długości, charakteryzuje się organami elektrycznemi, występującemi po obu stronach ogona. P ł a s z c z k a c i e r n i s t a (Raja clavata L.) dochodzi w ciepłych morzach 4 m długości i 200 kg wagi, skórę ma szorstką, na starość pokrytą kolcami. Wierzchem brunatna, spodem biała, żyje we wszystkich zatokach europejskich, poławiana w znacznych ilościach. P. o s t r o n o s (R. batis L.) 1 m długości, wagi 50 kg, zamieszkuje morze Północne. — Silnie rozwinięte elektryczne narządy posiadają przedstawiciele rodziny d r ę t w i k ó w (Torpedinidae), zamieszkujące przeważnie morza tropikalne. D r ę t w i k m a r m u r k o w y (Torpedo marmorata Risso), znany z morza Śródziemnego już w starożytności, waży 30 kg, ma 1,5 m dług. O g o ń c z e (Trygonidae), charakteryzują się batowatym ogonem, pokrytym niebezpiecznemi kolcami. O g o ń c z a p a s t e r n a k (Trygon pastinaca L.) we wszystkich europejskich morzach. Wielu gatunków nie poławia się z powodu groźnych dla życia człowieka kolców ogonowych. O r l e n i e (Myliobatidae) mają batowaty ogon z jednym kolcem. O r l e ń m o r s k i (Myliobatis aquila L.) żyje w morzach ciepłych i umiarkowanych, unikany z powodu kolca.

Pima (Nevome), szczep Uto-Azteków w Arizonie i Sonorze (5.000 głów) obejmuje właściwych P., Cahitów, Opatów, Papagów i i. P. tatuują się, zajmują się rybołówstwem, myślistwem, rolnictwem (znają sztuczne odwadnianie), koszykarstwem. Ich bronią są łuki, proce, maczugi, panuje u nich patrjarchat, wale podlegają wodzom; religja podobna do staromeksykańskiej. Przodkowie P. wybudowali „Casas grandes" (obecnie ruiny miasta) na obszarze Gila.

Pimbwe, plemię Bantu z płd. wybrzeży jez. Tanganika, trudnią się uprawą roli (kukurydza) i hodowlą bydła, noszą skórzane przepaski, jako broni używają łuków i oszczepów. Tarczy nie znają, grzebią zmarłych w pozycji skurczonej.

Pimelosis (greck.), otyłość.

Piment (semen amomi), ob. Pimenta.

Pimenta Lindl. (k o r z e n n i k), drzewa, o wiecznie zielonych liściach, należą do Myrtaceae, kwiaty drobne. Rosną w tropikalnej Ameryce. P. officinalis Bg. w Indjach zach., hodowany w wielu krajach tropikalnych, owoce wielkości pieprzu, o smaku silnie korzennym, używane jako przyprawa, otrzymuje się z nich również olejek eteryczny

Pimpinella L. (biedrzeniec), roślina baldaszkowa, zioła o liściach pierzastych, białych lub czerwonych kwiatach, rosną na półkuli płn. P. saxifraga L. (b. m n i e j s z y) i P. magna L. (b. w i e l k i) rosną na łąkach Europy, korzenie używane w lecznictwie. P. anisum, p. Anyż.

Pina, prawoboczny dopływ Jasiołdy, długi 87 km. Wypływa na płd.-wsch. od Drohiczyna (Polesie), łączy się z kanałem Królewskim (Muchawieckim), przepływa pod Pińskiem, a uchodzi poniżej tego miasta.

Pinaigrier Robert, franc. malarz na szkle, (prz. 1500—prz. 1550), dzieła jego znajdują się w Chartres i w Paryżu. Synowie jego: Robert II., Jean, Nicolas i Louis malowali również na szkle.

Pinaki (franc. pinacle, łac. pinnaculum), ozdobne zakończenie szczytowe szkarpy gotyckiej, przeważnie w kształcie kapliczki z kamienia, zakończonej kwiatonem.

Pinakoid, forma krystalograficzna, składająca się z dwu równych równoległych ścian; por. Kryształ.

Pinakoteka (greck. „zbiór obrazów"), u staroż. Greków miejsce przechowywania obrazów, złożonych w ofierze bogom. W Samos, Efezie, Pergamonie etc. istniały na ten cel specjalne budynki. U Rzymian p. nazywało się miejsce u wejścia do atrium, ozdobione dziełami sztuki. Obecnie nazywają się p. publiczne galerje obrazów (Rzym, Bolonja, Monachjum i t. d.).

Pinang (Penang, wyspa Księcia Walji), ang. wyspa, należąca do Straits Settlements, na zach. wybrzeżu półwyspu Malajskiego, ma 280 km², zdrowy klimat i bujną roślinność. Stolicą jest G e o r g e t o w n ze 101.180 mieszk. i znacznym handlem.

Pinar del Rio, stolica prowincji P. na Kubie z 50.315 mieszk. i znacznym wywozem.

Pinassa (włosk.), w XVI. i XVII. w. mały żaglowiec, obecnie łódź okrętowa.

Pinaster, p. Sosna.

Pinatypja, sposób sporządzania kopij fotograficznych, polegający na tem, że naświetlona i nienaświetlona żelatyna chromianowa nie jednako intensywnie wchłania barwniki. Z reljefu żelatynowego zostaje barwnik wchłonięty przez żelatynowy papier. Sposób służy do kopjowania fotografij trójbarwnych.

Pincé (franc.), szarpane; w muzyce tyle co p i z z i c a t o. Instrumenty „à cordes pincés": harfa, lutnia, mandolina i t. p. Dawniej nazwą p. oznaczano ozdobnik „mordent".

Pincenez (franc.), binokle (ob.), trzymające się na nosie przy pomocy sprężynki, „cwikier".

Pincette (franc.), szczypczyki.

Pinchbeak (nazwa od wynalazcy), stop, zawierający 93,6% miedzi, oraz 6,4% cynku; niezwykle łatwo daje się obrabiać, na powietrzu utlenia się nieznacznie; używany do wyrobu przedmiotów ozdobnych.

Pincio, Monte, staroż. Pincius Mons, 50 m nad poz. morza, ulubiona, bogato ozdobiona promenada Rzymu z pięknym widokiem (kościół św. Piotra) oraz słynnemi willami Medici i in.;

już w starożytności nazywano to wzgórze Collis hortorum, gdyż tu znajdowały się ogrody i wille Lukullusa, Salustjusza i in.

Pindar, grecki liryk, (522 lub 518—446 prz. Chr.), pisał liryki chóralne, pełne powagi moralnej, głębokości myśli, w formie doskonałej pod względem rytmicznym i metrycznym (wzór wzniosłego stylu w liryce). Zachowały się 4 ks. Epinikij, t. j. pieśni wielbiących zwycięzców na igrzyskach olimpijskich, pytyjskich, nemejskich i istmijskich; z papirusów dobyto fragmenty Hymnów, Peanów, Dityrambów, Partheniów, Trenów i Skolij. Wyd. Schroeder (Poëtae lyrici Graeci I. I t. 5 wyd. Bergk, 1900), „Scholia" wyd. Drachmann (1903—28); Rumpel, „Lexicon Pindaricum" (1883). W P o l s c e tłóm. P. częściowo Jan Wiernikowski (prozą). Wilno 1824; J. Korsak i i.

Pindari (Pindhari), nazwa band rozbójniczych, towarzyszących od początku XVIII. w. wojsku Maratów (nazwa ta pochodzi od imienia Beder, rozbójniczego plemienia indyjskiego na płd. od Kistny aż do Maissur). Najwybitniejszy ich wódz, Emir Chan został w r. 1817 pokonany przez Hastingsa, tak samo Karun Khan.

Pindarus Thebanus, średniowieczna nazwa łacińskiego wyciągu z „Iljady" (Ilias latina, Homerus latinus), z czasów Nerona; autorem był prawdopodobnie Baebius Italicus; przez długi czas jedyne źródło do poznania Homera. Wyd. Vollmer w „Poetae lat. minores", t. 2 (1913).

Pindemonte, 1. Giovanni, margr., włoski pisarz dramat., (1751—1812), autor popularnych dramatów patrjotycznych (wyd. zbior. 1804—05, 4 t., 1827, 2 t.) oraz „Poesie e lettere" (1883).

2. Ippolito, brat poprz., poeta włoski, (1753—1828), autor wybornych „Poesie campestri" (1788), przekładu „Odyssei" (1809—22), doskonałej prozy „Elogj di letterati" (1825—26, 2 t.).

Pindus (Pindos), pasmo górskie na pograniczu Epiru i Tesalji (Grecja), biegnące w kierunku południkowym, a zbudowane z wapienia i fliszu. Rzeki (Aspropotamos, Arachtos, Peneios i Spercheios) przecinają P. głębokiemi dolinami. P. jest długi 150 km, a wysoki do 2.575 m (Smolika). Jedyną dogodną przełęczą jest Zygos (staroż. Lakmon), wys. 1.551 m.

Pine Barrens, w Stanach Zjedn. Am. Płn. nazwa nieurodzajnych, piaszczystych obszarów na wybrzeżu Atlantyku i zatoki Meksykańskiej, pokrytych głównie lasami sosnowemi.

Pine Bluff, miasto w stanie Arkansas (Ameryka płn.) nad dolnym biegiem rz. Arkansas z 19.280 mieszk., fabr. maszyn, młynami, tartakami i handlem.

Pinega, prawoboczny dopływ Dźwiny Płn., długi 656 km, uchodzi powyżej Archangielska. Żeglowna na 462 km.

Pinel Philippe, franc. psychjatra, (1745—1826), 1791 naczelny lekarz zakładu dla obłąkanych w Bicêtre, 1794 w Salpêtrière, później profesor szkoły medycznej, pierwszy dążył do bardziej ludzkiego obchodzenia się z umysłowo chorymi; swemi poglądami na analizę choroby („Nosographie philosophique", 1798), przygotował kierunek anatomiczny francuskiej medycyny.

Pinelli Luigi Pompeo, liryk włoski, (1840—1913), autor „Dolori e speranze" (1860), „L'Italia pretesca e ciarlatanesca" (1867), „Affetti e pensieri" (1869), „Vita intima" (1876), „Poesie varie nuovamente ordinate" (1888).

Pinen $C_{10}H_{16}$, węglowodór, należący do grupy połączeń terpentynowych, rozpowszechniony w przyrodzie jako składnik soków wielu roślin; otrzymuje się go głównie z olejku terpentynowego. Tworzy ciecz bezbarwną, o silnym zapachu. Z suchym chlorowodorem łączy się, dając hydrochlorek p., wonią i wyglądem podobny do kamfory (t. zw. s z t u c z n a k a m f o r a).

Pinero Sir (od 1909) Arthur Wing, ang. pisarz dramat., pochodzenia żydowsko-portugal., * 1855, w l. 1874—81 aktor, autor wesołych fars: „The Magistrate" (1885), „Dandy Dick" (1887), „Sweet Lavender" (1888), później, pod wpływem Ibsena, głównie dramatów rodzinnych i społecznych, o żywym dialogu, najlepsze: „The Profligate" (1889), „The Second Mrs. Tanqueray" (1893), „The Gay Lord Quex" (1899), „Iris" (1901), „Mid-Channel" (1909). „Plays" 1891—95, 11 t.

Pinerolo, miasto w prow. Toryn (Włochy), przy wejściu do alpejskiej doliny Chisone z 19.033 mieszk., katedrą (z XIV. w.) i szeregiem innych zabytkowych budowli oraz przemysłem tekstylnym i metalowym. W 1630—96 należało P. do Francji, wtedy też osadzono w tutejszym zamku „Żelazną maskę", Fouqueta i Lauzuna.

Pingaud Albert, historyk franc., * 1869, zajmował szereg posterunków w służbie dyplomatycznej, obecnie minister pełnomocny i dyrektor archiwum w Min. Spr. Zagr., napisał: „La politique exterieure du second Empire" (Rev. hist. 1926), „Bonaparte président de la république italienne" (1914, 2 t.), „L'Italie depuis 1890" (1916), „Le développement de l'Allemagne contemporaine" (1917) i in.

Pingjang, miasto okręg. w prow. Szansi (Chiny), nad rz. Fönnho.

Ping-Pong, tenis (ob.) stołowy, nazwany tak żartobliwie od odgłosów, wywoływanych przez uderzanie piłeczek celuloidowych o rakiety.

Pingré Alexandre Guy, astronom francuski, (1711—1796), obserwował przejście Wenus przed tarczą słońca w Indjach 1760 i w Ameryce Płd. 1769. Napisał: „Cométographie" (1783), „Histoire de l'astronomie du XVII. siècle" (1790).

Pingsiang, miasto okręg. w prow. Kiangsi (Chiny), połączone koleją z Czuczou, ma znaczny handel, a wpobliżu kopalnie węgla.

Pinguecula, ob. Tłuszczyk.

Pinguente, miasto w Istrji (Włochy), przy kolei: Triest—Pola z 10.049 mieszk.

Pinguicula Tourn. (t ł u s t o s z), roślina z rodziny Lentibulariaceae, rośnie na glebach torfiastych, ma liście mięsiste, lepkie, służące do łapania owadów. Kwiaty dwuwargowe, opatrzone ostrogą, owocem wielonasienna puszka. W Polsce w stanowiskach rozproszonych: P. vulgaris L. (t. p o s p o l i t y), o fiołkowych kwiatach.

Pingwiny (Impennes), rząd ptaków pływających, skrzydła przekształcone na wiosła, pokryte łuskowatemi piórami. Krótkie nogi utrzymują ciało w pozycji stojącej. Chodzą źle, natomiast doskonale pływają i nurkują. Żywią się przedewszystkiem mięczakami. Na ląd wychodzą tylko w okresie wylęgowym. Jaja składają do dołków wygrzebanych w ziemi. Żyją na półkuli płd. Poluje się na nie dla mięsa, tranu i skóry. Należą do nich: s k o c z e k c z u b a t y (Catarrhactes chrysocome Forst.), zamieszkujący zatoki Patagonji, b e z l o t e k t o n i e c (Spheniscus demersus L.) na wybrzeżach Ameryki płd. i Afryki, b e z l o t e k p a t a g o ń s k i (Aptenodytes patachonica Forst.), b. o l b r z y m i (A. forsteri Gr.).

Pingwit, minerał o złożonym składzie chemicznym, wodny krzemian żelaza, zawierający glin, mangan i magnez, tworzy pseudomorfozy po fluorycie.

Pinheiro Chagas Manuel, portug. pisarz i polityk, (1842—1895), sekretarz Akademji, autor „Poema da Mocidade" (1865), który dał powód do głośnego sporu, dramatu „A morgadinha de Val Flor" (1869), powieści „Tristezas á Beira Mar" (najwyżej ceniony z jego utworów) i i., nadto „Historia de Portugal" (1867, 8 t.).

Pini Tadeusz, historyk literatury polskiej, * 1872, wydał m. i.: „Niedokończony poemat" (1896), „Mickiewicz jako wydawca poezyj Garczyńskiego" (1898), „Stefan Garczyński" (1898), „Studjum nad genezą Irydiona" (1899), „Henryk Sienkiewicz jako pisarz narodowy i artysta" (1901), „Wł. Syrokomla i jego utwory" (1901), „Nasza współczesna poezja" (1902), „Młodość Słowackiego" (1909), „O przyszłe drogi literatury polskiej" (1916), „O sztukę polską. Uwagi i projekty" (1919), „Piotr Chmielowski" (1904), „Krasiński. Życie i twórczość" (1928, monografja krytyczno-rewizjonistyczna, główne jego dzieło). Opracował zbiorowe wydania dzieł Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego.

Piulcola, ptak, ob. Łuskowiec.

Piniński Leon, hr., pol. pisarz, polityk, prawnik i krytyk estetyczny, * 1857, od 1891 prof. prawa rzymskiego w uniw. lwowskim, w l. 1888—98 poseł do wiedeńskiej Rady Państwa, w r. 1898—1903 namiestnik b. Galicji, następnie członek Izby Panów, członek Polskiej Akademji Umiejętności; miłośnik literatury i sztuki, swoje zbiory obrazów, rzeźb i mebli ofiarował na Wawel (około 600 przedmiotów). Napisał: „Der Tatbestand des Sachbesitzerwerbs nach gemeinem Recht" (1885), „Uwagi o niektórych kwestjach spornych, tyczących się zastosowania nowej ustawy propinacyjnej" (1889), „Dwaj wielcy prawnicy Niemiec, Ihering i Windscheid" (1893), „Pojęcie i granice prawa własności według prawa rzymskiego" (1900), „O operze nowoczesnej i znaczeniu Ryszarda Wagnera, oraz o Parsifalu Wagnera" (1883), „Ewolucja i moda w pojmowaniu piękna" (1908), „Galerja miejska we Lwowie" (1909), „Pod wrażeniem „Rozmyślań" Marka Aurelego" (1911), „Piękno miast i zabytki przeszłości" (1912), „Sądy Goethego o sztuce włoskiej" (1916), „Etyka Dantego w Boskiej Komedji" (1922), „Shakespeare. Wrażenia i szkice z twórczości poety" (1924, 2 t., główne jego dzieło, stanowiące wartościową pozycję w europejskiej literaturze szekspirowskiej), nadto szereg studjów w czasopismach.

Pinit, minerał, produkt przeobrażenia kordierytu, składający się głównie z muskowitu i biotytu.

Pinitoid, nazwa na określenie produktów przeobrażenia skaleni, występujących w porfirach, tufach porfirowych w Saksonji.

Pinitowy granit, granit, zawierający pinit.

Pinitowy porfir, porfir, zawierający pinit.

Pinja (Pinus pinea L.), gatunek sosny o parasolowej koronie, dochodzi 15—30 m wysokości, ma długie szpilki (13—20 cm), szyszki długości 10—15 cm, dojrzewające w trzecim roku, nasiona o twardej łupinie, występuje w krainie śródziemnomorskiej. Nasiona o białem, oleistem jądrze mają smak migdałów, jadalne, używane także do karmienia ptaków.

Pinna (łac. l. mn. Pinnae), pióro, skrzydło, płetwa; w b o t a n i c e liść pierzasty, p. Liść.

Pinnipedia (c z t e r o p ł e t w o w c e, cz. p ł e t w o n o g i), rząd wodnych, drapieżnych ssaków, o krótkim ogonie, krótkich odnóżach, których palce spięte błoną pływną, ilość zębów mniejsza jak u innych drapieżnych, futro o włosie krótkim, grubym, gładkim, poszukiwane. Dzieli się je na trzy rodziny: f o k i u s z a t e (Otariidae), Odobenidae, cyrkumpolarne i foki właściwe (Phocidae). K o p a l n e znane z miocenu.

Pinnoid, minerał, wodny metaboran magnezu, o składzie $MgB_2O_4 + 3H_2O$, tworzący drobnoziarniste lub włókniste skupienia barwy żółtawej lub zielonawej w stassfurckich złożach solnych.

Pinon René, historyk franc., * 1870, od 1913 prof. w szkole Nauk Politycznych w Paryżu, nap.: „L'empire de la Méditerranée" (1904), „L'Europe et la jeune Turquie" (1911), „France et Allemagne, 1870—1913" (1913), „François-Joseph" (1917), „L'avenir de l'entente franco-anglaise" (1923), „La bataille de la Ruhr" (1925) ii.

Pinos, Isla de, wyspa na płd. od Kuby, otoczona wieńcem raf koralowych, ma 3.138 km^2 i ok. 4.000 mieszk.

Pins, Ile des, ob. Nowa Kaledonja.

Pint (ang.), brytyjska i płn. ameryk. miara objętości = $^1/_2$ quart (kwarty), oprócz piwa i ale'u = 4 gills; w wagach aptecznych (znak O) 20 fluid ounces, od r. 1878 = 566,99 g.

Pinta, rzadko występująca choroba skóry, najczęściej na zachodzie Meksyku, zaczyna się od plam na skórze.

Pinto Hector, portugalski teolog i mistyk, † 1584, uchodzi za jednego z największych prozaików portug. z powodu swego dzieła: „Imagem da Vida Cristã" (1563).

Pinto, srebrna moneta portug. z l. 1690—1794.

Pinto Mendes, ob. Mendes Pinto.

Pinturicchio (właśc. B e r n a r d i n o d i B e t t o B i a g i), malarz włoski, (ok. 1454—1513), uczeń Fiorenza di Lorenzo w Perugji, pomagał od 1480 Peruginowi przy freskach kaplicy Sykstyńskiej, malował w Rzymie w S. Maria del Popolo, w Araceli (sceny z życia św. Bernardyna z Sieny), w Belwederze watykańskim i pałacu Colonna, głównem jednak dziełem jego z tego czasu są freski w Appartamenti Borgia w Watykanie (1490—1498). Udał się później do Perugji, Orvieto, Spoleto i Spello, 1502 zdobił bibljotekę katedralną w Sienie (sceny z życia Piusa II.). Malował też obrazy sztalugowe, znajdujące się w Sienie, Florencji, Rzymie („Koronacja NPM." w Watykanie), Neapolu, Perugji, Berlinie, Medjolanie i Londynie.

Pinus (łac.), ob. Sosna.

Pinxit (łac., skróc. pinx. lub pxt.), „namalował", napis na obrazach, miedziorytach i t. d. obok podpisu malarza.

Pinzgauery (pinzgauery), 1. rasa ciężkich koni roboczych; 2. brunatno-biała rasa bydła rogatego, o wielostronnych wartościach użytkowych (siła pociągowa, mleczność, opasowość).

Pińczów, miasto powiat. w woj. kieleckiem, nad rz. Nidą, 190 m nad poz. morza, przy linji wąskotor.: Hajdaszek—Wiślica z 7.749 mieszk. (4.324 Żydów). Elektrownia, młyny, fabr. cykorji, farbiarnia i handel. Miasto zawdzięcza swe powstanie kard. Zbigniewowi Oleśnickiemu. W XVI. w. był P. ośrodkiem ruchu reformatorskiego aż do przejścia miasta do Myszkowskich (1586), którzy utworzyli tu ordynację (1601), odziedziczoną później przez Wielopolskich. Dawniej istniał w P. zamek, zniesiony ok. 1800 r. Powiat P. ma 1.154 km² (66,8% ról i 9,1% lasów) i 120.402 mieszk.

Pińsk, miasto powiat. w woj. poleskiem, nad rz. Piną, przy kolei: Brześć n. B.—Żabinka—Łuniniec z 25.325 mieszk. (większość Żydów). Miasto jest siedzibą wielu władz i instytucyj, biskupa rz.-kat. i prawosławnego, kilku szkół średnich, a poza tem posiada liczne młyny, tartaki, fabr. zapałek, kredek, wódek i mydła, browar, garbarnię oraz handel drzewem, rybami i zbożem. Mamy tu również 2 przystanie rzeczne, gdyż odtąd zaczyna się prawidłowa żegluga na Prypeci. — P. należy do najstarszych grodów ruskich, już też w XII. w. był ośrodkiem osobnego księstwa, istniejącego do pocz. XV. w. Miasto, stanowiące naturalny ośrodek Polesia rozwijało się szybko, mimo pożarów (1648, 1706), hamujących ten rozwój. Najcięższy cios spotkał miasto 7 sierpnia 1921, wtedy bowiem uległo ono wielkiemu zniszczeniu przez pożar, w następstwie czego stolicę województwa przeniesiono do Brześcia n. B.

Powiat P. ma 5.453 km² (w tem 16,4% ziemi ornej i 38,6% lasów) oraz 133.989 mieszk. (16,4% Polaków).

Piola Józef, architekt włoski na przełomie XVII. i XVIII. w., pozostawał w służbie polskiej Augusta II., wynagrodzony w r. 1715 przez króla za 22-letnią służbę. Jest wspólnie z J. Bellotim twórcą planów kościoła paulinów w Warszawie.

Piołun, ob. Artemisia.

Piombino, miasto w prow. Livorno (Włochy), na półwyspie P. i nad zatoką P. morza Tyrreńskiego z 20.692 mieszk. oraz przemysłem hutniczym, odlewniami żelaza i bronzu. Na płn. od P. leżą ruiny etruskiego miasta handlowego Populonia (dziś Porto di Baratti). W 1805 otrzymała P. Eliza Bonaparte.

Piombo Sebastiano del, właśc. Luciani, malarz włoski, (1485—1547), uczeń Giov. Belliniego, pozostawał pod wpływem Giorgiona. Z okresu tego pochodzi wielki ołtarz w San Giovanni Crisostomo (Wenecja). 1511 udał się do Rzymu, gdzie pracował przy dekoracji Farnesiny. W Rzymie uległ wpływowi Michała Anioła i w dziełach swych starał się połączyć jego sposób przedstawiania z kolorytem weneckim („Wskrzeszenie Łazarza" 1519, Londyn). Najlepsze dzieła P. stanowią portrety, szczególnie kobiet (w półpostaci), z których niektóre, np. „Fornarina" w Uffiziach i „Skrzypek" (u Rotschilda w Paryżu) uchodziły długi czas za dzieła Rafaela. Nadto należy wymienić: portrety Hadrjana VI. (Neapol) i Andrea Dorii (Rzym), z obrazów religijnych: „Pietà" (Viterbo), „Zdjęcie z krzyża" (Petersburg), „Męczeństwo św. Agaty" (1520, Florencja), „Biczowanie" (Rzym). Przy końcu życia był P. strażnikiem pieczęci papieskiej i poświęcał się poezji.

Pion, kierunek siły ciężkości, naogół prostopadły do powierzchni ziemi. Wyznacza się go wieszając masywne ciało na nici, które to urządzenie również nosi nazwę p. P. Rzut.

Pionu odchylenie, kąt, jaki tworzy p. danego miejsca, a więc normalna do geoidy, z normalną do elipsoidy odniesienia. Jest ono spowodowane nierównomiernym rozkładem mas skorupy ziemskiej. Znamy także odchylenie p. perjodyczne, w związku z odkształceniami, jakich doznaje skorupa ziemska pod wpływem przyciągania księżyca.

Pioneer Baden (ang.), przyrząd umieszczany na samolotach, a umożliwiający orjentację w czasie lotu bez widoczności horyzontu, (np. w nocy, w mgle, w chmurach).

Pionek, pieszek w szachach; przenoś. człowiek niesamodzielny, będący tylko czyjemś narzędziem.

Pionierzy (ang. pioneers, torujący drogę), nazwa, nadawana w płn. Ameryce pierwszym kolonistom, torującym drogę następcom. — Rodzaj wojsk technicznych, wyspecjalizowanych w budowie mostów i służbie wodnej, (obok drugiego rodzaju, saperów, przeznaczonych do robót ziemnych). W Polsce istnieje jeden typ unitarny t. j. saperzy, nazwą zaś p. określa się tylko szeregowych wojsk łączności i pododdziałów technicznych broni głównych, przeznaczonych do wykonywania najprostszych urządzeń technicznych dla oddziałów w polu.

Pionowe koło (wertykał, koło wysokościowe), w astronomji każde koło wielkie na sklepieniu niebieskiem, przechodzące przez zenit i nadir miejsca obserwacji, zatem prostopadłe do horyzontu (p. Niebo). Pierwszym wertykałem nazywa się koło, przechodzące przez punkty: wschodni i zachodni. Południk miejscowy jest wertykałem, przechodzącym przez punkty: północny i południowy.

Piorun, ob. Burza.

Piorunochron, gromochron, ob.

Piorunowy kwas CN.OH, izomeron kwasu cyjanowego, nie otrzymany ze względu na nietrwałość w stanie czystym. Sól rtęciową $Hg(CNO)_2$ można otrzymać działaniem alkoholu na roztwór rtęci w nadmiarze kwasu azotowego. Związek ten ogrzany powyżej 190° lub silniej uderzony rozkłada się, gwałtownie wybuchając. Jeszcze gwałtowniej wybucha w tych warunkach sól srebrowa k. p. Obie sole są używane do wyrobu kapsli, zapom. których doprowadza się naboje do wybuchu.

Piorunujący gaz (piorunująca mieszanina), mieszanina 2 objętości wodoru z 1 obj. tlenu, spalająca się z wybuchem na wodę. Wybuch następuje za ogrzaniem mieszaniny do 700° lub

też przy zetknięciu z ciałem rozpalonem do czerwoności. Słabiej eksploduje mieszanina 2 obj. wodoru i 5 obj. powietrza, gdyż ostatnie zawiera zaledwie ok. 21% tlenu przy 78% azotu, nie biorącego udziału w powyższej reakcji. Bez wybuchu można spalać p. g. przy użyciu t. zw. kurka Daniella, w którym wodór i tlen są doprowadzane odrębnemi przewodami i mieszają się u wylotu, gdzie można je zapalić. Tlen doprowadza się wąską rurką, którą otacza szersza, służąca do wprowadzania wodoru wzgl. innego gazu palnego (acetylenu), gazu świetlnego i t. d. Płomień taki świeci bardzo słabo, jednakże w zamkniętej przestrzeni może dać temperaturę, przekraczającą 2500° C. Używa się go do wyrobu naczyń kwarcowych. Płomień g. p. skierowany na kawałek wapna palonego rozżarza go do białości, dając t. zw. światło Drummonda, stosowane dawniej do oświetlania latarń morskich, urządzeń sygnalizacyjnych i t. p.

Piotr (łac. Petrus, z greck. Petros, „skała"), imię męskie.

Piotr, imię szeregu panujących. Najważniejsi:

Aragonja. 1. P. I., (ok. 1074—1104), wstąpił na tron 1094, kontynuował wojnę z Maurami, zwyciężył 1096 pod Alcoraz, zdobył 1096 Huesca i obszar na północ od Ebra.

2. P. II., (1174—1213), wybitny wojownik i trubadur, 1196 na tronie, koronował się 1204 w Rzymie, odniósł 1212 zwycięstwo nad Arabami pod Navas de Toloza, 1213 wyruszył z pomocą Albigensom, padł w bitwie.

3. P. III. Wielki, (1239—1285), wstąpił na tron 1276, został 1282 dzięki „Nieszporom Sycylijskim" królem Sycylji, walczył pomyślnie przeciw Francji, Neapolowi i swemu bratu Jakóbowi.

4. P. IV., (1319 [?] —1387), wstąpił na tron 1336, poskromił nieposłuszeństwo Stanów, uzyskał 1342—44 Baleary, w walce z Henrykiem z Trastamara utracił 1375 swoje nabytki kastylijskie.

Bizancjum. 6. P. II. de Courtenay, syn Piotra I., hr. Tonnerre i Nevers, wystąpił 1216 jako mąż Jolanty, siostrzenicy cesarza konstantynopolitańskiego Henryka z pretensjami do tronu cesarskiego, 1217 zamordowany przez ks. Epiru, Theodorosa Angelosa.

Brazylja, ob. Pedro.

Chorwacja. 7. P., ostatni król narodowy, ok. 1093—97, padł w bitwie z Węgrami.

Czarnogóra, ob. Czarnogóra, Dzieje.

Kastylja. 8. P. Okrutny, (1334—1369), wstąpił na tron 1350, poślubił 1353 Blankę de Bourbon, zatrzymując Donnę Marję Padillę jako kochankę, wskutek czego wybuchnął bunt. P. walczył przy pomocy ks. Edwarda Walijskiego („Czarnego Księcia") najokrutniejszemi środkami przeciw swoim przeciwnikom, popieranym wkońcu przez Francję, 1369 pobity i zamordowany.

Portugalja, ob. Pedro.

Rosja. 9. P. I. Aleksiejewicz Wielki, (1672—1725), 1682 obwołany wraz z bratem Iwanem, carem, pozostawał zdala od dworu, gdzie rządziła jako regentka siostra jego Zofja, zajęty we wsi Preobrażeńskoje pod Moskwą ćwiczeniem żołnierzy i nauką budowania okrętów. 1689 zamknął siostrę w klasztorze i sam objął rządy. Chcąc poznać europejską organizację państwa i armji, przedewszystkiem zbudować flotę przeciw Turkom, którym 1696 wydarł Azow, podjął 1697 wielką podróż incognito po północnych Niemczech, Holandji i Anglji, badał pilnie wszystko, pracował jako prosty cieśla w warsztatach okrętowych. 1698 powrócił do Moskwy, gdzie w czasie jego nieobecności strzelcy podnieśli bunt, pokarał okrutnie jego uczestników i rozwiązał pułki strzeleckie. 1700 zawarł z Turcją pokój, zapewniający mu posiadanie Azowa i wraz z Danją i Augustem II. rozpoczął wojnę przeciw Szwecji. Mimo początkowych klęsk zdołał, korzystając z wmieszania się Karola XII. w sprawy polskie, zająć szwedzkie posiadłości nadbałtyckie, gdzie 1703 założył przyszłą stolicę państwa, Petersburg. 1709 zadał Karolowi XII. rozstrzygającą klęskę pod Połtawą. Gdy ten schronił się do Turcji i skłonił ją do wypowiedzenia Rosji wojny, wkroczył P. 1711 do Mołdawji z zamiarem wywołania ogólnego powstania chrześcijan, atoli otoczony przez Turków nad Prutem musiał zrzec się Azowa. Niepowodzenie to wynagrodził sobie dalszemi sukcesami przeciw Szwecji, którą w pokoju nystadzkim 1721 zmusił do odstąpienia Estonji, Inflant, Ingrji i Karelji, oraz ugruntowaniem wszechwładzy rosyjskiej w Polsce, gdzie po bitwie połtawskiej osadził zpowrotem Augusta II. jako swego protegowanego, w czasie zaś konfederacji tarnogrodzkiej stał się rozjemcą pomiędzy królem a szlachtą. W rezultacie zrobił P. z Rosji pierwsze mocarstwo na Wschodzie Europy, spychając w cień i uzależniając od siebie przodujące dotąd potęgi, wpływami swemi zaciążył na polityce państw zachodnich, również dał się we znaki Persji, którą zmusił 1723 do odstąpienia zachodnich wybrzeży m. Kaspijskiego. Zewnętrzną oznaką nowego stanowiska Rosji było przybranie przez P. 1721 tytułu cesarskiego. Równolegle z wojnami i podbojami prowadził P. energiczną akcję reformatorską, zmierzającą do nadania państwu i społeczeństwu charakteru europejskiego i wydobycie zeń maksimum sił militarnych i fiskalnych. Zorganizował aparat administracyjny, powołał do życia senat, w miejsce dotychczasowych „prikazów" stworzył kolegja, zniósł patrjarchat, zastępując go zależnym bezwzględnie od rządu Przenajświętszym Synodem, wprowadził nowy system podatkowy. Niezmordowanym był P. na polu działalności gospodarczej, popierając rozwój handlu, manufaktur, górnictwo i leśnictwo, budując drogi i koleje, założył szereg szkół i drukarń oraz Akademję Nauk. Reformami swemi sięgnął w głąb życia prywatnego, wprowadzając europejskie stroje i obyczaje, urządzając zebrania towarzyskie, w których obok mężczyzn musiały brać udział kobiety. W pracy tej posługiwał się pomocą zarówno Rosjan, jak cudzoziemców; dominujący wpływ uzyskali Niemcy, którzy zagarnęli za niego i jego następców najwyższe urzędy na dworze, w armji i administracji. — P. był człowiekiem szorstkim, niepohamowanym w namiętnościach, skłonnym do największych okrucieństw, ale kierującym się głębokiem poczuciem obowiązku wobec państwa. T. zw. „Testament P. W.", podług którego misją Rosji jest osiągnięcie panowania nad Eu-

ropą, jest falsyfikatem pióra gen. M. Sokolnickiego (ob.). P. żonaty był dwukrotnie: z Eudoksją Łopuchin i Katarzyną (ob. K. 7). O zatargu jego z synem ob. Aleksy 2.

10. P. II., syn Aleksego, (1715—1730), wstąpił na tron 1727, rządy sprawował Menszykow, po jego wygnaniu na Sybir rodzina Dołhorukich. 1729 zaręczył się P. z Katarzyną Dołhoruki, wszelako zmarł przed ślubem.

11. P. III. Teodorowicz, syn Anny Piotrówny i ks. Karola Fryderyka v. Holstein-Gottorp, (1728—1762), powołany 1742 przez ciotkę swą, ces. Elżbietę do Rosji i uznany następcą tronu, poślubił 1745 ks. Zofję v. Anhalt-Zerbst, późniejszą Katarzynę II. 1762 wstąpił na tron, rozpoczął od zatwierdzenia przywilejów szlachty, zniesienia tortur, zakazu prześladowania starowierców, niebawem jednak stał się niepopularny wskutek swych dziwactw, sympatyj prusofilskich i stawiania spraw holsztyńskich ponad żywotne interesy Rosji. Katarzyna, pozostająca z nim na nieprzyjaznej stopie, stanęła na czele sprzysiężenia, wskutek którego P. został zdetronizowany, niebawem zaś zamordowany przez Aleksego Orłowa.

S e r b j a. 12. P. I., król serbski, 1903—18, od 1919 jugosłowiański, (1844—1921), z rodu Karadżordżewiczów, w wojnie 1870—71 oficer francuski, uczestnik powstania bośniackiego 1875/76, po wstąpieniu na tron zainaugurował politykę wrogą Austrji, a szukającą zbliżenia do Rosji i państw zachodnich. W czasie wojny światowej oddał z powodu złego stanu zdrowia regencję synowi swemu Aleksandrowi, który sprawował również rządy od 1919 w państwie jugosłowiańskiem.

W ę g r y. 13. P. Wenecjanin, (ok. 1012—po 1050), z rodu dożów weneckich Orseolich, objął 1038 rządy po św. Szczepanie, 1041 wypędzony, 1044 osadzony zpowrotem przez cesarza Henryka III. jako jego lennik, 1046 znów obalony i oślepiony.

Św. Piotr (Rzym, ok. 1250).

Piotr Apostoł (łac. Petrus [z greck. petros], aramejskie kefas: kamień, głaz, skała), właściwe imię: Szymon, syn Jonasza; imię P. nadał mu Chrystus zaraz przy pierwszem spotkaniu się z nim (Mat. 16, 18). Kościół katolicki widzi w nadaniu tego imienia wolę Chrystusa, by z Szymona stworzyć kamień węgielny kościoła, skałę, opokę, na której zbudować postanowił Chrystus swój kościół, tak silny, „by go bramy piekielne nie zwyciężyły" (ob. Papież). Bratem P., starszym od niego, był Andrzej; obaj pochodzili z Betsajdy nad jez. Tyberjadzkiem i byli rybakami. Piotr był żonaty, mieszkał w Kafarnaum, jeden z najpierwszych uczniów Jezusa, porzucił dla Niego rodzinę, towarzysz Jego od samego początku do końca, zawsze przez Niego wyróżniany. Natura uczuciowa, ulega porywom chwili i w czasie pojmania Chrystusa chwieje się, załamuje i zapiera Go. Skruszony, oczyszcza się, ale chwiejność pewna cechuje go także w późniejszej działalności chrześcijańskiej. Kiedy bowiem wśród pierwszych chrześcijan zarysował się spór między chrześcijanami, pochodzącymi z Żydów, a chrześcijanami, pochodzącymi z nawróconych pogan, P. w swej metodzie postępowania zdawał się skłaniać raczej na stronę pierwszych. Wystąpił wtenczas przeciw niemu Paweł i określił ściśle, że poganie mogą przejść na chrześcijaństwo wprost, nie zaś, jak chcieli tamci, poprzez żydostwo. Około r. 44 po Chr. wtrącił P. do więzienia w Jerozolimie Herod Agryppa I., który już przedtem kazał ściąć apostoła Jakóba Większego. P. uniknął grożącej śmierci, a w kilka lat potem (ok. 50, 51 czy też 52 r.) przewodniczył na pierwszym soborze w Jerozolimie. Poprzednio jeszcze założył gminę chrześcijańską w Antjochji Syryjskiej (ok. 36 r.), był jej biskupem lat siedm (do r. 42), poczem wyjechał do Rzymu (ok. r. 42) i tu założył stolicę biskupią. Z Rzymu pisał dwa swoje Listy. Tradycja, którą zapisali Euzebjusz (w Kronice) i Hieronim (De viris illustr.), głosi, że P. rządził gminą rzymską przez lat 25. 29 czerwca 67 r. poniósł za Nerona śmierć na krzyżu, na obecn. wzgórzu Watykańskim. Tradycja głosi, że uważając się niegodnym umierać jak Chrystus, kazał się ukrzyżować głową nadół.

Piotr z Alcantary, franciszkanin, święty, (1499—1562), prowincjał zakonu i jego reformator. Klasztory, które przyjęły jego reformę, zwą się a l k a n t a r y j s k i e m i.

Piotr z Aleksandrji, święty, arcybiskup aleksandryjski, pisarz kościelny, umarł śmiercią męczeńską 311.

Piotr z Amiens, działacz religijny (ok. 1050—1115), przeor założonego przezeń klasztoru augustjanów w Huy, pielgrzymował 1093 do Palestyny nie osiągnąwszy Jerozolimy, następnie przebiegał Francję wzywając do krucjaty, 1096 poprowadził wzdłuż Dunaju krucjatę, złożoną z chłopów, po jej zniszczeniu pod Niceą przyłączył się do wojsk Gottfryda de Bouillon.

Piotr Celestyn, święty, papież Celestyn V., (1294 r.), zrezygnował ze stolicy na rzecz Bonifacego VIII.

Piotr Chryzolog, święty i ojciec kościoła, (ok. 406—450), biskup Rawenny, wybitny kaznodzieja; kazania wydane w Migne'a „Patrologia Latina" t. 52.

Piotr Comestor (łac. „Zjadacz", mianowicie książek), pisarz kościelny, († 1179), 1164—69 kanclerz katedry w Paryżu i nauczyciel, później wiktorjanin, nap. „Historia scholastica".

Piotr Damian, święty, (988—1072), biskup Ostji, obrońca prawowitych papieży przeciw antypapieżom Benedyktowi i Kadalausowi. Pod koniec życia rzucił wszystkie godności i udał się na pustynię. Ogłoszony świętym. Jeden z doktorów Kościoła. Pozostawił po sobie wiele pism.

Piotr z Duisburga, kronikarz pruski XIV. w., członek zakonu krzyżackiego, którego historję przedstawił w „Chronicon terrae Prussiae" (wyd. 1861).

Piotr González (Gundisalvus), święty, dominikanin, (1190—1246), patron żeglarzy.

Piotr Klaver, święty, (1581—1654), od 1602 jezuita, nawracał niewolników murzyńskich i pracował nad polepszeniem ich doli. P. 1888 kanonizowany i ogłoszony patronem misyj murzyńskich. Od niego została nazwana S o d a l i c j a Ś w. P i o t r a K l a w e r a dla popierania misyj afrykańskich, założona 1894 przez hr. Marję Teresę Ledóchowską, 1902 zatwierdzona przez papieża; siedziba w Rzymie.

Piotr Nolascus (Nolasko), święty, założyciel zakonu Mercedarjuszów, (1182—1256), zasłużony przez wykupywanie chrześcijan z niewoli saraceńskiej.

Piotr Waldus, założyciel waldensów, ob.

Piotr (Męczennik) **z Werony,** święty, (1205—1252), uniwersytet skończył w Bolonji, wstąpił do zakonu dominikanów w Weronie, zasłynął cnotami i gorliwością, zwalczał manicheizm, w czasie podróży z Como do Medjolanu przez manichejczyków zamordowany. 1253 ogłoszony świętym.

Piotra i Pawła św. św., apostołów dzień, święto, począwszy od IV w. obchodzone na pamiątkę śmierci męczeńskiej obu apostołów dnia 29 czerwca.

św. Piotra apokalipsa, apokryf, pisany na wzór apokalipsy św. Jana, przypisywany św. Piotrowi, pochodzący z 1. połowy II. w.

św. Piotra Ewangelja, jedna z dochowanych ewangelij apokryficznych, powstała w środowisku św. Piotra około r. 150 w Egipcie, zachowała się tylko w fragmentach.

św. Piotra kongregacje: 1. Kongregacja św. Piotra, założona przez H. F. de Lamenais 1825.— 2. Bracia św. Piotra w okowach, kongregacja, założona w Marsylji 1839. — 3. Siostry św. Piotra, kongreg., założona na wyspie Cejlon 1861.

św. Piotra listy, w Nowym Testam. dwa z pośród t. zw. listów katolickich, to jest wystosowanych do wszystkich gmin chrześcijańskich.

św. Piotra pisma apokryficzne, są to t. zw. A c t a P e t r i, t. j. Dzieje św. Piotra, zachowane tylko w okruchach legendy o Piotrze.

św. Piotra w okowach, uroczystość kościelna dnia 1 sierpnia, ustanowiona na pamiątkę przesłania łańcuchów więziennych św. Piotra przez cesarzową Eudoksję do Rzymu i umieszczenia ich w kościele św. Piotra.

Piotra I. wyspa, pod 68° 57' szer. płd. i 90° 46' dług. zach., odkryta w 1821 przez Belinghausena jako pierwsza ziemia w Antarktydzie.

Piotra Wielkiego zatoka, na morzu Japońskiem, u płd. cypla obwodu Dalekiego Wschodu, między granicą Korei na zach. i przył. Powożnyj na płn.-wsch., ma 80 km szer., a wciska się 80 km w ląd. Nad jedną z drugorzędnych zatok P. (Złotym Rogiem) leży Władywostok. Zatoka zamarza tylko przy brzegu na 110 dni w roku.

Piotrawin, wieś w pow. Puławy (woj. lubelskie) nad Wisłą z 643 mieszk., gdzie według legendy miał św. Stanisław Szczepanowski wskrzesić zmarłego właściciela P. Piotra.

Piotrkowczyk Jędrzej, drukarz krakowski na przełomie XVI. i XVII. w., założył drukarnię ok. r. 1576; po nim objął ją w spadku syn, także Jędrzej, istniała do r. 1645.

Piotrków (P. T r y b u n a l s k i), miasto powiatowe w woj. łódzkiem, nad rz. Strawą, przy kolei: Częstochowa—Koluszki i P.—Sulejów z 43.437 mieszk. Posiada 5 kościołów katol. 1 ewang. i 1 prawosł., kilka szkół średnich, muzeum krajoznawcze, Archiwum Państwowe, 3 bibljoteki oraz znaczny przemysł (fabr. narzędzi roln., dykty, mydła, kafli, chemikaljów, gilz, cegielnie, browar) i handel bydłem, ziemiopłodami etc. Świetny swój rozwój, od XIV. w. zacząwszy zawdzięcza miasto położeniu na pograniczu Wielko- i Małopolski, dzięki czemu stał się P. miejscem licznych synodów kośc., zjazdów, a potem sejmów (do 1567) i siedzibą Trybunału koronnego (1578—1792). Mimo licznych pożarów (ostatni 1865) P. należał zawsze do większych i zamożniejszych miast polskich, był też otoczony murami, a do dziś zachowały się szczątki starego zamku Kazimierza Wielkiego i kilka starych kościołów. W 1867—1915 był P. stolicą gubernji. P o w i a t P. ma 2.088 km^2 (w tem 70,6% ról i 4,9% lasów) oraz 197.285 mieszk.

Piotrowice (czes. Petrovice), wieś w pow. Frysztat w czeskiej części Śląska Ciesz., stacja pograniczna kolei: Dziedzice—Mor. Ostrawa, 5 km od Zebrzydowic, ma 2.000 mieszk. prawie samych Polaków.

Piotrowice, wieś w pow. Pszczyna (woj. śląskie), przy kolei: Ligota Pszczyńska—Orzesze, 9 km od Katowic z 5.027 mieszk., kopalnią węgla, kamieniołomami i tartakami.

Piotrowicz Ludwik, historyk pol., * 1886, odbywszy studja filologiczno-historyczne w Krakowie, Berlinie, Paryżu, habilitował się w Uniw. Jagiellońskim, 1919 objął katedrę historji starożytnej w Poznaniu, 1922 w Krakowie. Główne prace: „Plutarch a Appjan" (1921), „Stanowisko nomarchów w administracji Egiptu" (1922), „Kult panującego w starożytności" (1922), „Upadek Asyrji w świetle nowo odkrytej kroniki babilońskiej" (1928), „L'invasion des Scythes en Asie Anterieure au VIIe siècle av. J. C." (1929), „Ziemia śląska w starożytności" (1929). Nadto szereg rozpraw w języku łacińskim, przekład polski „Ustroju politycznego Aten" Arystotelesa (1931) i w. in.

Piotrowin, właśc. Piotr z Janiszewa Strzemieńczyk, bohater legendy, podług której św. Stanisław, biskup krakowski, prawując się z Bolesławem Śmiałym, wskrzesił i wezwał na świadka nieżyjącego od 3 lat P.

Piotrowski, 1. Sebastjan, amator-budowniczy polski XVII. w., proboszcz na Grodzisku pod Krakowem, wybudował kościoły tamże i w Żegocinie.

2. Gracjan, satyryk pol., pijar, (1735—1785), głośny kaznodzieja („Kazania przeciwko zdaniom i zgorszeniom wieku naszego..." 1772), współpracownik „Monitora", ceniony głównie

jako autor wierszy satyrycznych, zebranych p. t. „Satyr przeciw zdaniom i zgorszeniom wieku naszego" (1773).

3. Antoni, architekt polski, † 1833, odbył studja w Berlinie. Główne prace: 1807—1811 fortyfikowanie Torunia i tamże budowa mostu na Wiśle, 1826 restauracja zamku biskupów płockich w Pułtusku.

4. Eligjusz, prawnik i historyk pol., † 1863, prezes izby kryminalnej wołyńskiej, pracownik w dziedzinie historji, nap.: „Rzecz o patronach" (1817), „Sumarjusz królewszczyzn w całej Koronie Polskiej" (1862), pozostawił w rękopisie dzieło „Dzieje Kijowszczyzny".

5. Rufin, patrjota polski, (1806—1872), uczestnik powstania listopadowego, potem emigrant, 1843 wyjechał na Podole jako emisarjusz Tow. Demokratycznego. Uwięziony i zesłany na Syberję, uciekł stamtąd 1846 i dotarł do Paryża, gdzie przez 17 lat był profesorem w szkole polskiej na Batignolles, poczem osiadł w Galicji. Napisał: „Pamiętniki z pobytu na Syberji" (1860—61, 3 t.); tłumaczone na szereg obcych języków.

6. Maksymiljan, malarz polski, (1813—1875), studja odbył w Berlinie, gdzie przejął się sentymentalizmem historycznym szkoły düsseldorfskiej. Obrazy P. są dobrze rysowane, poprawne i bardzo przez współczesnych były cenione, czego dowodzi choćby mianowanie go profesorem Szkoły sztuk pięknych w Królewcu, gdzie pozostał do śmierci. Liczne dzieła P. znajdują się zagranicą, z polskich wymienić należy: „Śmierć Wandy" w Muzeum Narodowem w Krakowie i „Rozłączenie Marji Antoniny z młodym Delfinem w więzieniu w Temple" w galerji Mielżyńskich w Poznaniu. O zdolnościach portretowych P. dobrze świadczy autoportret artysty.

7. Gustaw, fizjolog polski, (1833—1884), czynny członek Akademji Umiejętności w Krakowie, prof. fizjologji i mikroskopji na Uniwers. Jagiellońskim. Napisał oprócz kilku prac, podręcznik fizjologji człowieka.

8. Stanisław, ekonomista i socjolog polski, (1849—1919), ukończył prawo w Warszawskiej Szkole Głównej; w pracach swoich dążył do polepszenia doli robotnika. Napisał: „K. Marxa teorja wartości" (1891), „Wspólna własność ziemska w gminie wielkorosyjskiej" (1902), „Bezrobocie powszechne" (1906), „Praca i zarobki" (1914), „Szkice socjologiczne" (1930, przygotował do druku E. Arnekker) i w. in.

9. Mieczysław Korwin-, malarz polski, (1869—1930), kształcił się w Kamieńcu, Krakowie i zagranicą, głównie w Monachjum, poczem osiadłszy we Lwowie malował krajobrazy, sceny myśliwskie i rodzajowe. Główne dzieła: „Wicher", „Alea w noc zimową", „Wzlatujące kaczki", „Stary młyn przy księżycu" i t. d.

10. Aleksander, psychjatra polski, * 1878, autor podręcznika „Psychjatrja kliniczna" i wielu prac z zakresu swej specjalności.

11. Jan, inżynier polski, * 1885, studjował w Rosji, specjalizując się w miernictwie, wykładał w tomskiej politechnice, 1923 objął katedrę miernictwa w Politechnice Warszawskiej.

12. Zygmunt Kazimierz, socjalista pol., * 1891, w l. 1912—19 przebywał w Stanach Zjednoczonych, gdzie organizował kółka oświatowe i uniwersytet ludowy, oraz redagował „Dziennik Ludowy" w Chicago. Przybywszy do Polski rozwija działalność oświatową i publicystyczną, od 1922 poseł do sejmu.

13. Kazimierz, współczesny polski krytyk teatralny, piszący w krakowskim „Ilustr. Kurjerze Codziennym" pod kryptonimem **rz**; z zawodu lekarz, z zamiłowania również lotnik cywilny.

Piotrowski-Junosza Wiktor, architekt polski, († 1917), studja odbył w Petersburgu. Wybudował koszary im. Suworowa w Warszawie i kozackie na Pradze, dalej w Mokotowie, Jabłonnie, Białymstoku i Ostrogu; w Witebsku wybudował kościół św. Barbary.

Pioupiou (franc.), we Francji i Belgji pospolita nazwa żołnierza (piechura), rzekomo powstała z „pierrot".

Piove di Sacco, miasto w prow. Padwa (Włochy) z 12.920 mieszk.

Piórko (plumula), p. Embrjon (Embr. roślinny).

Piórkowe rysunki, ob. Rysunki.

Pióro, utwór skórny, odpowiadający włosom ssaków i łuskom gadów. P. składa się z osi (rhachis) i chorągiewki (vexillum), nasadowa część p. nosi nazwę dudki (calamus); jest ona wew. pusta i zawiera duszę, stanowiącą pozostałość brodawki piórotwórczej. Na zewn. dudka przechodzi w stosinę (scapus) o budowie twardej, chociaż gąbczastej. Ze stosiny na dwie strony wyrastają promienie (rami), które tworzą boczne wyrostki zwane promykami (radii), często opatrzone w haczyki (hamuli). Często z osi p., w miejscu, gdzie kończy się dusza, wyrasta t. zw. pióro dodatkowe, które u niektórych ptaków może osiągnąć wielkość tę samą, co ma p., częściej zmienione jest w pęczek puchu. Nasada p. jest połączona z górnemi warstwami skóry przy pomocy mięśni, skutkiem czego p. mogą się poruszać. — Rozróżniamy p. puchowate (pennopluma), jeśli oś jest cienka, promienie miękkie i długie, zaś promyki pozbawione haczyków, puch, gdy oś jest silnie skrócona lub też zupełnie nie rozwinięta. P. nitkowate nie posiada promieni, oś ma silnie wydłużoną i miękką.

Zastosowanie. P. używa się do napychania poduszek, do ozdoby, dawniej też do pisania. Pierwszych dostarczają pływaki: gęsi, kaczki, łabędzie, najlepsze są z edredonu. Lepsze są z ptaków żywych, wyrywane być muszą w stanie dojrzałym (najlepiej w okresie linienia). P. do ozdoby, na sztuczne kwiaty i t. p. dostarczają rajskie ptaki, kolibry, papugi, strusie, dalej czaple, sępy, koguty, marabuty i in. Niektórym z p. zostawia się naturalną barwę, inne farbuje się, fryzuje i t. p. Puszek, naśladujący futra, wyrabia się z puchu perkoza, łabędzia i t. d. P. do pisania wyszły obecnie z użycia (zastąpione przez metalowe); używało się dawniej (od XIII.—XIX. w.) przedewszystkiem gęsich i łabędzich.

Pióropusz, pęk piór, służący za ozdobę hełmu. Noszony już przez starożytnych, w średniowieczu wykształcił się jako oznaka godności rycerskiej. W czasach nowożytnych używany przy mundurze paradnym na czakach i kaskach. Generałowie, oficerowie sztabu, oraz urzędnicy państwowi nosili je na kapeluszach (pierogach).

Pipa, ob. Pipidae.

Piper L. (pieprz), pnące się krzewy z rodziny Piperaceae, o liściach prostych, kwiatostany kłosowate, złożone z kwiatków jednej płci, owocem jagoda. Rosną w krajach tropikalnych. P. angustifolium Ruiz et Pav. i P. aduncum z Ameryki płd. dostarczają liści matiko, o smaku gorzkim, woni aromatycznej, mają zastosowanie w leczeniu rzeżączki. P. nigrum, (p. zwyczajny) pochodzi z Azji płd., nie jest znany w stanie dzikim, owocem jagoda, znana w handlu pod nazwą pieprzu, używana jako przyprawa kuchenna. Niedojrzałe owoce suszy się na słońcu. P. biały otrzymuje się z p. czarnego: dojrzałe nasiona zanurza się w wodzie płynącej przez 8—10 dni, następnie suszy na słońcu i rozciera w rękach. P. zawiera piperynę, olejek eteryczny i żywicę. Znany był już w starożytności. P. longum L. z krainy Indo-Malajskiej, niedojrzałe kolby owocowe były dawniej używane pod nazwą p. długiego, w Europie rzadki. Kubeba (cubeba) rośnie na Jawie, owoce używane w lecznictwie, w małych dawkach, podniecają apetyt, używa się ich w leczeniu trypra. P. żuwny (P. betle L.) z krainy Indo-Malajskiej dostarcza liści o zapachu korzennym, które żują tubylcy wraz z orzeszkami areka. P. awa czyli kawa (P. methysticum Forst), z korzeni wyrabia się napój odurzający, zw. kawa (ob.).

Piper Karl, hr., dyplomata szwedzki, (1647—1716), główny doradca Karola XI., za Karola XII. członek Rady Państwa i kanclerz, w czasie wojny północnej prowadził rokowania dyplomatyczne, ale wpływ jego na postanowienia króla był nikły, 1709 dostał się pod Połtawą do niewoli rosyjskiej.

Piperaceae (pieprzowate), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Piperales. Należą tu krzewy lub drzewa, o liściach ustawionych skrętolegle, rzadziej w okółkach, kwiaty w kłosach lub gronach. Słupek jednokomorowy, o 1—6 znamionach, owocem jagoda lub niełupka, bogate w tkankę zapasową. Rosną przedewszystkiem w krajach tropikalnych, głównie w Ameryce. Ważniejsze rodzaje: Piper i Peperomia.

Piperales, rząd roślin dwuliściennych, o kwiatach jedno- lub obupłciowych, bez okwiatu, pręcików 10, słupek jednokomorowy. Jedyna rodzina Piperaceae (ob.).

Piperazyna $C_4H_{10}N_2$, zasada organiczna, z grupy połączeń heterocyklowych. Tworzy się przy ogrzewaniu chlorowodorku etylenodwuaminy. Jest to ciało krystaliczne, łatwo rozpuszczalne w wodzie. Z kwasem moczowym daje sól łatwo rozpuszczalną w wodzie (zastosowanie w lecznictwie).

Piperonal, eter metylenowy aldehydu protokatechusowego, otrzymywany przez utlenienie safrolu. Tworzy ciało stałe woni heljotropu. Pod nazwą heljotropiny bywa używany do wyrobu perfum.

Piperydyna $C_5H_{11}N$, związek organiczny, należący do grupy połączeń heterocyklowych. Związany z kwasem piperynowym występuje w owocach pieprzu. Tworzy ciecz bezbarwną, o zapachu amonjaku, rozpuszczalną w wodzie, alkoholu i eterze. Należy do silnych zasad. Otrzymano ją m. i. zapomocą redukcji pirydyny.

Piperyna $C_{17}H_{19}NO_3$, alkaloid, występujący w owocach różnych gatunków pieprzu; tworzy ciało krystaliczne, bezbarwne i bezwonne, łatwo rozpuszczalne w alkoholu, nierozpuszczalne w wodzie. Ogrzewana z alkoholowym roztworem ługu potasowego rozkłada się z wydzieleniem kwasu piperynowego i piperydyny.

Pipeta (franc.), rurka szklana, rozszerzona w środku w bańkę i zaopatrzona w markę, oznaczającą jej pojemność. Służy w pracowni chemicznej do odmierzania płynów, przez wciąganie ustami.

Pipidae (grzbietorody), rodzina bezjęzycznych żab (Aglossa), jedyny gatunek: pipal (Pipa americana Laur.) dochodzi 20 cm, barwy czarno-brunatnej, szczęki bezzębne, żyje w Ameryce płd. porusza się ogromnie wolno. Samiec zapładnia złożony do wody skrzek, następnie układa go samicy na grzbiecie, gdzie zaczyna bujać tkanka, która wkrótce otacza ściśle jaja. Wewn. niej wylęgują się młode.

Pipilowie (Pipil), wymarłe plemię Indjan Nahua z Guatemali i San Salvador.

Pipin (Pepin), imię kilku majordomów i królów frankońskich.

1. P. I. starszy, † 639, piastował za Chlotara II. (613—628) i Dagoberta urząd majordoma w Austrazji.

2. P. II. Średni, wnuk poprz., (ok. 635—714), został majordomem Austrazji, Neustrji i Burgundji, sprawował rządy jako princeps regiminis, wprowadził zpowrotem zebranie na Polu Marcowem, walczył pomyślnie przeciw Sasom, Turyngom, Alemanom i Bawarom.

3. P. Mały, król Franków, wnuk poprz., (715—768), syn Karola Młota, objął po nim 741 urząd majordoma w Neustrji, zjednoczył państwo frankońskie, 751 obrany królem w miejsce Merowinga Childeryka III., przeprowadził wraz z św. Bonifacym podporządkowanie kościoła frankońskiego papieżowi, pokonał króla Langobardów Aistulfa 754 i 755 i podarował odebrany mu egzarchat Stolicy Apostolskiej, walczył zwycięsko przeciw Sasom i Saracenom.

4. Król Włoch, drugi syn Karola W., (777—810), nazywał się pierwotnie Karloman, imię P. otrzymał dopiero 781 przy chrzcie w Rzymie i koronacji na króla Włoch, brał udział w wojnach ojcowskich przeciw Awarom, Sasom i Słowianom, otrzymał 806 Bawarję i Włochy, wypędził Maurów z Korsyki, zdobył 810 Wenecję.

5. Król Akwitanji, trzeci syn Ludwika Pobożnego, (ok. 803—838), początkowo buntował się przeciw ojcu, potem osadził go zpowrotem na tronie i pozostał mu wierny.

Pippi Giulio, włoski malarz, ob. Giulio Romano.

Piqua, miasto w płd.-zach. Ohio (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Miami z 15.044 mieszk. Źródła gazu ziemnego, znaczny przemysł i handel.

Piqûre (franc.), nakłucie; w medycynie określenie na nakłucie dna czwartej komory mózgu, które wywołuje cukromocz (nie ma nic

wspólnego z chorobą cukrową), stąd nazwa p. diabétique. Ma tylko znaczenie eksperymentalne.

Pir (pers. „starzec"), zwierzchnik duchowny, zwłaszcza mahometańskiego zakonu religijnego.

Piracicaba, miasto w stanie São Paulo (Brazylja), nad rzeką P. (do Tieté) z 67.732 mieszk. Wywóz kawy.

Piractwo, napad na obce okręty na wolnem morzu bez upoważnienia państwa, (w odróżnieniu od kaperstwa, ob.), w celu owładnięcia ładunkiem lub ludźmi. W starożytności kwitnęło p. na m. Śródziemnem, zwł. w I. w. prz. Chr., zanim nie zniszczył go Pompejusz. Od 750 r. po Chr. pojawili się piraci algierscy, którzy zagrażali wszystkim państwom morskim aż do XIX. w. Pomiędzy VIII. a XI. w. najgroźniejszymi piratami byli Normanowie. Na m. Bałtyckiem kwitło p. zwłaszcza w okresie upadku Hanzy w XV. i XVI. w., na wodach wschodnio azjatyckich występuje ono jeszcze dzisiaj. Nierzadko bywa p. zastosowane przez rządy państw w celu zgnębienia przeciwnika: np. kaperstwo Anglików i Holendrów przeciw Hiszpanji w XVI. w., lub „Frejbiterzy" Zygm. Augusta w wojnie o Inflanty. — Ob. też Korsarz.

Piram i Tyzbe, według Owidjusza para zakochanych w Babilonie, dzieci nienawidzących się sąsiadów. Na nocną schadzkę pod drzewo morwowe pierwsza przyszła Tyzbe, uciekła jednak przed lwicą, która podarła pozostawioną przez T. zasłonę. Piram, myśląc, że jego ukochana znalazła śmierć, odebrał sobie życie a Tyzbe poszła jego śladem.

Piramida, ob. Ostrosłup, p. też Piramidy.

Piramidon, dwumetyloaminoantypiryna, działa kojąco w bólach głowy, migrenach, szczególnie jako sól kwasu salicylowego, obniża gorączkę; działa silniej od antypiryny, mniej gorzka.

Piramidowe drogi, ob. Rdzeń pacierzowy.

Piramidy, oznaczenie budowli wybudowanych na planie kwadratu, których 4 ściany w kształcie trójkątów schodzą się u góry; w Egipcie p. spełniały rolę grobowców. P. powstały z mastaby (ob.), przyczem członem pośrednim stała się p. stopniowa, wzniesiona przez faraona Zosera (III. dynastja) koło Sakkara i przez Snofru (IV. dynastja) koło Meidum oraz p. ścięta (koło Dahszur). Przez pokrycie występów p. stopniowej powstała p. właściwa. P. tworzyła jedną całość z świątynią zmarłych, położoną obok i połączoną z komorą grobową, znajdującą się wewnątrz p. Od V. dynastji zawierały p. różne napisy religijne, które mają duże znaczenie jako najstarsze pomniki języka egipskiego. Najważniejsze p. egipskie, pochodzące z lat ok. 3000—2000 przed Chr. zgrupowane są w północnym Egipcie na zachodnim brzegu Nilu, np. wpobliżu Gizeh, (tu 3 najsławniejsze p., z których największa jest p. Cheopsa [233 m szer. 145 m wysoka] najmniejsza Mykerinosa), Sakkara, Dahszur i t. d. Prócz tego w Fajum znajdują się p. faraonów starego państwa egipskiego, w Tebach zaś wybudowały sobie p. dynastje XIII.—XVII. Od Tutmozisa I. zaczęli faraonowie budować sobie groby skalne; p. pojawiają się znów w VII. w. przed Chr., odtąd już nietylko dla faraonów. Te p. leżą wpobliżu Gebel Barka i Meroe. Wcześniejsze p. budowano z kamienia, późniejsze z cegieł i okładano droższemi kamieniami, jak granitem lub t. p. — Rodzaj p. stopniowej ze świątynią na szczycie znany jest też w Ameryce południowej i Oceanji.

G. Piramowicz.

Piramowicz Grzegorz, pedagog polski, (1735—1801), ukończywszy szkołę jezuicką, wstąpił 1754 do zakonu, gdzie pracował jako nauczyciel i kaznodzieja, 1768—70 przebywał jako wychowawca kasztelaniców lwowskich Potockich w Francji i Włoszech, zapoznał się gruntownie z najnowszemi zdobyczami nauki i wychowania i zaprzyjaźnił się z Ignacym Potockim, który po kasacie jezuitów dał mu plebanję w Kurowie i wciągnął do pracy w Komisji Edukacji Narodowej. Jako jej sekretarz rozwinął P. owocną działalność nad podniesieniem oświaty narodowej. Niezmiernie pracowity, trzeźwy, praktyczny, doskonały znawca pedagogji, stał się najużyteczniejszym pracownikiem Komisji, szczególnie w dziedzinie oświaty ludowej, której doniosłość umiał ocenić i jako sekretarz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych zapewnił jej pomyślny rozwój. Jest on twórcą „Ustaw Komisji Eduk. Narod." oraz wiekopomnego dzieła: „Powinności nauczyciela" (1787). Napisał również „Uwagi o nowym instrukcji publicznej układzie" (1776), w których bronił Komisji przed atakami eks-jezuitów, „Naukę obyczajową dla ludu" (1785), podręcznik „Wymowy i poezji dla szkół narodowych" (1792—1810, 3 t.), układał oficjalne „Mowy" na posiedzenia Tow. Ksiąg Elementarnych, próbował swych sił w wierszopisarstwie („Fedra Augustowego wyzwoleńca bajki wybrane" 1767 i in.). W 1788 ustąpił z sekretarjatu Tow. Elem., w czasie Sejmu W. współdziałał w przygotowaniach do Konstytucji 3 Maja, 1797 więziony w Krakowie, 1800 objął probostwo w Międzyrzeczu Podlaskiem.

Pirandello Luigi, pisarz włoski, * 1867, przedstawia ludzi z ponurą ironją i zimnym humorem, napisał nowele: „Amori senz'amore" (1894), „Quand ero matto" (1902), „La trappola" (1912) i i. (wyd. zbior. w 24 t. od 1923), powieści: „Il fu Mattia Pascal" (1904, II. wyd. 1921), „Si gira" (1926), utwory dramatyczne: „Maschere Nude" (1916—24, 4 t.), „Tutto per bene" (1920), „Sei personnaggi in cerca d'autore" (1921, przekład pol.), „Enrico IV." (1922, przekład pol.) i i., nadto do znajomości jego twórczości ważne dzieło krytyczne „L'umorismo".

Piranesi Giambattista, rytownik i architekt włoski, (1720—1778), działający w Wenecji i Rzymie, wybudował kościół Priorato di Malta w Rzymie i in. Jako rytownik wydał bardzo cenne zbiory sztychów, przedstawiających zabytki architektury starożytnej i nowszej. Wśród nich najważn.: „Vedute di Roma" (1748) i „Le antichità romane" (1756). — Dzieci P., Francesco (rytownik, 1756—1810), Laura i Pietro, prowadziły dalej jego prace i wykonywały ryciny.

Piranhas (Rio das P.), rzeka w płn.-wsch. Brazylji (stan Parahyba i Rio Grande do Norte), uchodzi jako Rio Assu do Atlantyku.

Pirano, miasto w Istrji (płn. Włochy) z 14.158 mieszk., szeregiem zabytkowych budowli (od XIV. w.) i portem.

Pirargiryt, minerał, siarkoantymonin srebra o składzie Ag_3SbS_3, tworzy heksagonalne kryształy barwy czerwonawej aż do ciemno-szarej lub skupienia blaszkowate. Tw. 2—2,5. C. wł. 5,75—5,85, występuje często w srebronośnych żyłach kruszczowych. Piękne kryształy znane są z Andreasbergu, Freibergu, Przybramu, Kremnicy, Szczawnicy Bańskiej. W znacznych ilościach występuje p. w Chile, Meksyku i Newadzie.

Pirat, ob. Piractwo.

Piraura, forma małżeństwa grupowego, spotykana u plemion australijskich (Dieri, Urabunna i in.): zachowują oni małżeństwo osobiste, ale oprócz tego wyznaczają naczelnicy rodów przed specjalnemi świętami mężczyzn i kobiety, którzy mają żyć ze sobą aż do następnego święta jako małżonkowie P.

Piren $C_{16}H_{10}$, węglowodór o 4 rdzeniach benzolowych w cząsteczce, występujący obok chryzenu i picenu w mazi pogazowej.

Pireneje (franc. Pyrénées, hiszp. Pirineos), góry graniczne między Francją a Hiszpanją, ciągnące się od zatoki Biskajskiej po morze Śródziemne na przestrzeni 435 km, szerokie 60—130 km, opadające stromiej ku Francji a łagodniej i stopniowo ku Hiszpanji. P. Wschodnie wznoszą się nagle i stromo ponad równiny Roussillonu i Ampurdanu a obejmują pasma: Corbières, Canigou (2785 m) i Monts Albères. P. Środkowe, najwyższe i najtrudniejsze do przebycia nie mają w łańcuchu 280 km długim między Puigmal (2909 m) a Pic d' Anie (2504 m) ani jednej przełęczy, leżącej poniżej 1600 m a szczyty przeciętnie 3000 m wysokie. W masywie Maladetta (Monts Maudits), pokrytym małemi lodowcami osiągają: Pic d' Aneto 3404, Picos de Posets 3367, Pic du Milieu 3356 m, Vignemale 3290 m, a grupa Mont Perdu 3352 m. P. Zachodnie są niższe i porosłe lasami lub łąkami górskiemi. Z wyjątkiem części wsch. brak w P. dolin podłużnych. Liczne doliny poprzeczne, zaczynające się często pod głównym grzbietem gór wspaniałemi cyrkami (kotlami), jak np. Gavarnie, Troumouse noszą wyraźne ślady rzeźby lodowcowej z epoki dyluwjalnej, kiedy P. uległy silnemu zlodowaceniu. Przy wielkiej masywności P. niewiele jest przełęczy (Porta lub Cols), dostępnych dla komunikacji, na zach.: Roncesvalles (1057 m), Somport (1640), Gavarnie (2282), na wsch.: Puymorens (1931), La Perche (1577), Perthus (290). Środkowy trzon P. budują: granity, gnejsy i skały osadowe paleozoiczne, sfałdowane po raz pierwszy w karbonie. Trzon ten otacza pokrywa skał młodszych od liasu do górnej kredy. Ostatecznie sfałdowały się P. w trzeciorzędzie. Budowa płaszczowinowa, tak charakterystyczna dla Alp występuje tu w mniejszych rozmiarach. W związku z silnem potrzaskaniem górotworu pozostają liczne cieplice siarczane w pasie środkowym i zdroje alkaliczne w strefie brzeżnej (Bagnères de Bigorre, — de Luchon, Lourdes). Znajdują się też w P. rudy żelaza, ołowiu, cynku i manganu.

Klimat u podnóży P. jest na płn. oceaniczny, na wsch. i płd. wsch. śródziemnomorski a na płd. stepowy, o cechach kontynentalnych. We wnętrzu gór panuje klimat górski (Pic du Midi, 2859 m: średn. temp. lutego —8°, sierpnia 6,4°, roku —1,9°, opadów rocznie 1630 mm). Najobfitsze opady posiadają zach. i płn. stoki. Granica wiecznego śniegu przebiega na wysok. 2.500 m na płn. a 2.800 na płd. Suchy a gwałtowny vent d' autan odpowiada alpejskiemu foehnowi. Płn. stoki P. odwadniają: Adour, Garonna, Têt, płd. zaś Ter, Llobregat i Ebro.

Flora P., podobna do alpejskiej i górskiej na Korsyce wykazuje ok. 200 roślin endemicznych (Xatardia scabra, Endressia pyrenaica, Ramondia pyren. i t. d.). Lasy w najwyższym pasie jodłowe, sięgają średnio do wys. 2150—2300 m. We wsch. P. miejsce lasów zajmują krzaki i pastwiska. Fauna P. (niedźwiedź, wilk, koziorożec, gemzy) jest ilościowo uboga. W zach. P. mieszkają Baskowie, a we wsch. Katalończycy, na płn. Francuzi a na płd. Hiszpanie. Największą gęstość zaludnienia mają wsch. i zach. P. (do 150 na 1 km²), do najsłabiej zaś zaludnionych należą płd. stoki P. (8—15 na km²). Głównem zatrudnieniem ludności jest rolnictwo i hodowla. Na wsch., w dolinach kwitnie uprawa roślin śródziemnomorskich (oliwka, wino). Na płn. stokach udaje się: wino, owoce, kukurydza i pszenica. Uprawa żyta i ziemniaków w pasie 1200—1800 m związana jest tu z okresowemi wędrówkami ludności. Pasterstwo wysokogórskie (owce, kozy) stanowi w całych P. bardzo ważną gałąź gospodarki. Lasy (kasztanowe, dębowe i bukowe) uległy silnej trzebieży. Znaczniejszy przemysł, oparty o energję wodną rozwinął się tylko po francuskiej stronie, przyciągającej również liczne rzesze kuracjuszów i turystów do swych uzdrowisk. Wielkie trudności, jakie P. przedstawiają dla komunikacji zostały przezwyciężone dopiero w XX. w. przez budowę 3 linij kolejowych wpoprzek środkowych P., pokonujących góry tunelami (Oloron—Jaca, Foix—Ripoll, St. Girons—Lerida). Obok nich istnieją 2 dawniejsze linje, omijające góry na zach. (Bayonne—San Sebastian) i na wsch. (Perpignan—Gerona).

Pirenejski pokój zakończył 1659 wojnę francusko-hiszpańską, trwającą od 1635. Hiszpanja musiała zrzec się na rzecz Francji Roussillon, części Artois, Flandrji i Luksemburga, oraz zgodzić się na małżeństwo Ludwika XIV. z infantką

Marją Teresą, co umożliwiło Francji w przyszłości podniesienie pretensyj do dziedzictwa hiszpańskiego.

Pirenejski półwysep (Iberyjski) leży na płd. zach. krańcu Europy, odciętej od jej kontynentu barjerą Pirenejów, (między 43°27' i 35° 59' 50" szerok. geogr. płn. a 9°30' zach. i 3°19' dług. wsch., największa rozciągłość z płn. na płd. 856, z wsch. na zach. 1086 km), obejmując 581.872 km² pow. z (1920) 27,581.063 mieszk. Pod względem politycznym w ⁴/₅ należy do Hiszpanji a w ok. ¹/₅ do Portugalji. Obok tych państw istnieje na półwyspie P. maleńka rzeczpospolita Andorra i brytyjska kolonja, Gibraltar.

F i z j o g r a f j a.

Wybrzeże, ok. 3400 km długie jest przeważnie strome a najlepiej rozczłonkowane na płn. zach. (riasy, wąskie i długie zatoki). W miejscach, gdzie do wybrzeża dochodzą góry, wybiegają w głąb morza skaliste przylądki (Finisterre, Roca, S. Vicente, Punta Marroqui, Palos, Creus). Płaskie, piaszczyste wybrzeże spotyka się głównie w Andaluzji (Arenas Gordas). Około ³/₅ pow. półwyspu zajmuje wyżynna płyta, średnio 660 m wzniesiona, zwana mesetą. Przecinające ją góry Kastylijskie, złożone z kilku łańcuchów (Sierra de Guadarrama, S. de Gredos 2661 m, S. de Gata) dzielą ją na wyżynę Staro- i Nowo-Kastylijską. Zach. przedłużenie gór Kastylijskich stanowi Serra da Estrella (1991 m), oddzielająca płn. i płd. Portugalję. Zach. krawędź mesety, do której przylega pogórze Portugalji przedstawia krainę górzystą, głęboko poprzecinaną przez rzeki. Ku równinnym wybrzeżom Walencji i Murcji na wsch. opada płyta progami, na płd. zaś ku nizinnej niecce andaluzyjskiej stromą i wysoką krawędzią (Sierra Morena). Na płd. od niziny nad Guadalquivirem wznoszą się góry Andaluzyjskie, osiągające w łańcuchu Sierra Nevada, w szczycie Mulahacén, najwyższym na półwyspie, 3.481 m. Góry Andaluzyjskie należą razem z łańcuchami wysp Balearskich do systemu Alpidów, młodych gór sfałdowanych w trzeciorzędzie. Wszystkie inne, tak liczne góry półwyspu P. zawdzięczają swe powstanie częściowo młodym ruchom fałdowym w strefie przedmurza Alpidów (Kantabryjskie, Pireneje), częściowo zaś są tylko podniesionemi bryłami mesety, porozcinanemi erozją (Iberyjskie). Płn. obramienie wyżyny tworzą granitowe ale niskie góry Galicji a dalej na wsch. Kantabryjskie (2685 m) i Iberyjskie (ponad 2300 m). Między temi ostatniemi a Pirenejami rozciąga się pagórkowata kotlina Aragonji, od wsch. zamknięta wałem gór Katalońskich, przez które przełamuje się rzeka Ebro.

Największe r z e k i półwyspu P.: Miño, Duero, Mondego, Tajo, Guadiana i Guadalquivir uchodzą do Atlantyku; do morza zaś Śródziemnego: Ebro, Guadalaviar, Jucar i Segura. Wodostany tych rzek wahają się bardzo silnie w ciągu roku, mniejsze zaś rzeki na wyżynie płyną tylko okresowo. Ta cecha i przełomy w dolnym biegu w obrębie krawędzi wyżyny ograniczają ich żeglowność tylko do krótkich odcinków.

Wnętrze półwyspu posiada k l i m a t suchy i kontynentalny z gorącemi latami i chłodnemi zimami. Wybrzeża mają klimat morski, wilgotniejszy na zach. (w Portugalji), niż na wsch. (nad morzem Śródziemnem), gdzie natomiast bywa lato cieplejsze. Najwięcej opadów otrzymuje płn. zach. (Galicja).

	Średnia temp. miesiąca najcieplejsz.	najzimniejsz.	roku	Opad roczny
Bilbao	20,5°	8,1°	14,1°	1247 mm
Lizbona	21,2	9,6	15,3	726
Madryt	24,3	4,5	13,3	419
Sewilla	29,4	11,2	19,6	471

F l o r a. Świat roślinny zależny od ukształtowania pionowego oraz od opadów, stąd flora śródziemnomorska, lasy wiecznie zielone oraz stepy z charakterystycznemi dla nich roślinami. Człowiek zmienił dawną florę tego kraju. Hoduje się tutaj dzisiaj wiele roślin obcych, np. ryż, pomarańcze, tytoń, agawę, palmę daktylową i t. d., uprawia zboża oraz jarzyny.

F a u n a. Świat zwierzęcy przedstawia mieszaninę reprezentantów europejskich i afrykańskich (dzikie kozy, ichneumon, flamingi, żółwie szyldkretowe i t. d., z aklimatyzowanych wielbłąd jednogarbny). Zatoki bogate w sardynki, sardele i t. d.

L u d n o ś ć.

Struktura antropologiczna i etniczna ludności półwyspu P. jest wytworem wielokrotnego zmieszania najróżnorodniejszych elementów. W czasach przedhistorycznych zamieszkiwali półwysep niearyjscy Iberowie, od których pochodzą dzisiejsi Baskowie, zasiedlający zach. Pireneje. Iberowie zmieszani z napływowymi Liguryjczykami oraz Celtami dali początek Celto-Iberom. Ci znowu zmieszani częściowo z przybywającymi na półwysep Fenicjanami, Kartagińczykami i Grekami zostali zlatynizowani przez Rzymian. Dalszych zmian etnicznych dokonały wędrówki na półwysep P.: Swewów, Wandalów, Alanów, Wizygotów i Maurów. Z pośród 4 języków, używanych przez mieszkańców półwyspu 3 należą do grupy romańskiej: hiszpański (kastylijski), portugalski oraz kataloński (w Katalonji i Walencji), bliższy prowansalskiemu, niż hiszpańskiemu. Język baskijski tworzy sam dla siebie odrębną grupę językową (ob. Hiszpanja i Portugalja).

Pirenne Henri, najwybitniejszy historyk belgijski, * 1862, od 1886 profesor uniw. w Gandawie, członek szeregu towarzystw naukowych, ogłosił wybitne prace z historji Belgji. „Bibliographie de l'histoire de Belgique" (1893), „Histoire de Belgique" (1899—1926, 6 t.), „Les villes du moyen âge" (1927) i in.

Piretryna, składnik Radix Pyrethri, środek antyseptyczny, używany jako domieszka do proszku do zębów i t. p.

Pireus (greck. Peiraieus), drugie co do wielkości miasto i największy port Grecji, nad zatoką Eginecką, tuż na płd. od Aten z 217.793 (w 1870 r. — 11.000) mieszk. i resztkami staroż. budowli (2 teatry, mury miejskie, kilka świątyń). W ostatniem 50-leciu rozwinął się P. na wielki ośrodek przemysłu (bawełniany, wełniany, maszynowy, młynarski, spirytusowy, chemiczny, szklany, zapałczany etc.), a poza tem posiada znaczny eksport oleju i oliwek. Ruch

portowy wynosił w 1927 r. — 7.540 parowców z 6 milj. tonn rej. P. od najdawniejszych czasów port Aten, obwarowany w 493 przed Chr. przez Temistoklesa i połączony z metropolją „długiemi murami" był już w starożytności ważnym portem i ośrodkiem handlu. Kres tej świetności położyło spalenie P. przez Sullę w 87 przed Chr.

Piriformis (pyriformis, łac.), gruszkowaty, kształtu gruszki.

Pirin, starokrystaliczne góry w bułgarskiej Macedonji, między Strumą i Mestą, wys. do 2.920 m.

Pirjatyn (Piratyn), miasto w okręgu Pryłuki na Ukrainie, nad rz. Udaj, przy kolei: Bachmacz—Czerkasy z 11.495 mieszk.

Pirke Aboth, część IV. Miszny, zawierająca sentencje hebrajskie ojców synagogi.

Pirmasens, miasto w Palatynacie Reńskim (Niemcy) z 42.996 mieszk. oraz przemysłem skórnym, chemicznym i maszynowym.

Pirmez Octave, pisarz belg., (1832—1882), autor głębokich utworów melancholijnych (wyd. zbior. 1900, 5 t.): „Les Feuillées, pensées et maximes" (1862, IV. wyd. 1881), „Victor Hugo" (1863), „Jours de solitude" (1869; III. wyd. 1877), „Remo; souvenir d'un frère" (1880), „Heures de philosophie" (nowe wyd. 1881), „Lettres à José" (1884) i i.

Pirminius, święty, † ok. 753, Anglosas, głosił ewangelję w Niemczech i założył klasztory Reichenau (714), Murbach; nap.: „Dicta abbatis Pirminii", ważne dla historji kultury.

Pirna, miasto w Saksonji (Niemcy), w okręgu Drezno nad Łabą z 30.460 mieszk. i wszechstronnie rozwiniętym przemysłem. P. była już w średniowieczu znacznym ośrodkiem handlu. 15 paźdz. 1756 zmusił tu Fryderyk Wki wojska saskie do kapitulacji.

Piro... (z greck. pyr, ogień), często w wyrazach złożonych, por. też Pyro...

Pirochlor, minerał, nioban i tantalan wapnia i sodu, zawierający tytan, tor, cer i fluor, tworzy regularne kryształy barwy czerwono-brunatnej w sienitach eleolitowych (Miask, Brevig).

Pirochroit, minerał, wodorotlenek manganu o składzie $Mn(OH)_2$.

Piroelektryczność, elektryczność, powstała przez podgrzewanie lub oziębianie pewnych kryształów; por. Piezoelektryczność.

Pirofilit, minerał, wodny krzemian glinowy, występujący w skupieniach promienistych i promienisto-pręcikowych, barwy żółtawej aż do zielonawej (Ardenny, Berezowsk na Uralu, Brazylja i t. d.).

Piroga (hiszp. „piragua"), pierwotnie nazwa łódek z jednego pnia, używanych przez Karaibów i Aruaków wybrzeża, później także określająca podobne łódki ludów Oceanji; por. Kanu.

Pirogow Nikołaj Iwanowicz, lekarz rosyjski, (1810—1881), 1837 profesor w Dorpacie, 1841 w Petersburgu, był najwybitniejszym rosyjskim chirurgiem z czasów przedantyseptycznych; podał osteoplastyczną amputację stopy.

Pirografja (z greck.), wzorcowanie wyrobów drewnianych, przez prasowanie rozparzonego drewna gorącemi płytami lub walcami metalowemi.

Piroksen, ob. Augit.

Piroksenit, skała, składająca się głównie z minerałów grupy piroksenowej (bronzyt, hypersten, diopsyd lub diallag). Zależnie od rodzaju piroksenu wyróżnia się bronzyty, hyperstenity i t. d.

Pirola rotundifolia.

Pirola L. (g r u s z y c z k a), drobne byliny o wiecznie zielonych liściach, kwiatach pojedynczych lub w gronach. P. uniflora L., P. umbellata L. w naszych lasach, podobnie jak i P. rotundifolia L. (g. o k r ą g ł o l i s t n a).

Pirolaceae (g r u s z y c z k o w a t e), rodzina roślin jednoliściennych z rzędu Bicornes, charakteryzujących się wiecznie zielonemi liśćmi, albo bezzieleniowe roztocze. Kwiaty pojedyncze lub zebrane w grona, o koronie zrosłej lub wolno-płatkowej, pyłek pojedynczy lub w tetradach. Słupek 4-ro do 5-cio owocolistkowy, nasiona bardzo drobne w znacznej ilości, zarodek nie zróżnicowany. Ważniejsze rodzaje: Pirola, Monotropa, Sarcodes i t. d.

Pirolatrja (greck.), kult ognia (ob. Ognia kult).

Piroluzyt, minerał, dwutlenek manganu MnO_2, występuje w zbitych ziemistych skupieniach, często o budowie promienisto-włóknistej. Tw. 2—2,5, c. wł. 4,7—5. Barwa ciemna, stalowo-szara. P. jest utworem wtórnym, powstałym wskutek przeobrażenia innych minerałów manganowych. Znane są pseudomorfozy tego minerału po kalcycie, dolomicie i t. d.

Piromancja (greck.), przepowiadanie z ognia, zwłaszcza z ognia palącego się przy składaniu ofiar.

Piromanja (greck.), obłęd podpalania, chorobliwa skłonność do podkładania ognia, przedtem zaliczana do t. zw. monomanij, występuje szczególnie u epileptyków w stanie zamroczenia, czasem także pod wpływem alkoholu.

Piromorfit, minerał, ważna ruda ołowiu, fosforan ołowiu z domieszką chlorku ołowiu o składzie $3Pb_3(PO_4)_2 \cdot PbCl_2$, występuje w słupkowatych heksagonalnych kryształach lub skupieniach bezpostaciowych, bezbarwnych, zielonawych, żółtych i brunatnych. Tw. 3,5—4, c. wł. 6,9—7. P. jest utworem wtórnym, występującym w złożach kruszców ołowiu.

Piron Alexis, poeta franc., (1689—1773), autor oper, komedyj i tragedyj, z których dotychczas żywotna komedja „La métromanie" (1738), nadto dowcipnych epigramatów. Wyd. kryt. 1859, nowe wyd. 1888.

Pirop, minerał, odmiana granatu.

Piroplasma Patton (łac.-greck.), pasorzyty czerwonych ciałek krwi, kształtu gruszkowatego, wywołują piroplazmozy (ob.).

Piroplazmozy, rozpowszechnione zarazy ssaków, wywołane przez zwierzęce pasorzyty krwi (Piroplasma); przenosicielami są kleszcze. Pasorzyt niszczy czerwone ciałka krwi i powoduje ciężkie schorzenia ogólne. Przy niektórych formach p. mocz przyjmuje barwę krwistą lub ciemno-czerwoną (hemoglobinurja), p. nie związane z hemoglobinurją przebiegają wolniej, są jednak równie niebezpieczne. Kleszcze wraz z krwią chorych zwierząt pobierają piroplazmy; także jaja i larwy kleszczy, zawierające pasorzyty, po dojrzeniu przenoszą chorobę. Największe znaczenie mają p. bydła. Panująca w Ameryce gorączka bydła (Lomadera) została rozpoznana jako piroplazmoza po raz pierwszy w r. 1889 przez Smitha i Kilbornea (Piroplasma bigeminum, kleszcz Boophilus annulatus, rodzaj Rhiphicephalus). P. bydła występuje również w środk. i wsch. Europie, w Skandynawji i płd. Ameryce. W Afryce występują 2 formy p. wyjaśnione przez R. Kocha. P. koni jest częsta w płd. Afryce i płd. Rosji, występuje też we Włoszech, na płw. Bałkańskim oraz w Indjach i Brazylji. P. owiec opisana po raz pierwszy w Rumunji jako Babesia ovis jest rozpowszechniona w Europie, Indjach Zach., w Chinach i Afryce płd. P. psów, opisana po raz pierwszy w r. 1895 we Włoszech, występuje we wsch. i płd. Afryce, Rosji i Francji.

Piros, 1. plemię Indjan Tano z nad średniego Rio Grande. 2. Chontaquiros, plemię Aruaków z nad Rio Ucayali w Peru, będących pod wpływem kultury Inkasów.

Pirot, miasto w okręgu Nisz w Serbji (Jugosławja), nad rz. Niszawą z 10.534 mieszk., przemysłem tkackim i filigranowym. 27 i 28 listop. 1885 pobili tu Bułgarzy wojsko serbskie.

Pirotechnika (z greck.), umiejętność przyrządzania materjałów wybuchowych, o działaniu rozprężającem, akustycznem lub świetlnem dla celów technicznych, wojennych, sygnałowych lub dla zabawy (ognie sztuczne). Ognie sztuczne dają bądź efekty świetlne błyskowe, bądź iskrowe, przy silniejszej lub słabszej detonacji. Istnieją też ognie kombinowane, o efektach zarazem świetlnych i iskrowych. Substancją podstawową jest czarny proch strzelniczy, ziarnisty lub w proszku, z odpowiedniemi dodatkami. Dla efektów iskrowych dodaje się opiłek żelaznych, mosiężnych, miedzianych, cynkowych lub sproszkowanej porcelany, o ile zaś iskry mają być wielkie (t. zw. złoty deszcz), gruboziarnistego węgla. Dla efektów świetlnych dodaje się soli sodowych (żółte światło), barowych (zielone światło), strontowych (czerwone światło) lub miedziowych (niebieskie światło). Dla wzmożenia detonacji dodaje się chloranu potasowego. Mieszaniny wkłada się do papierowych tulejek, w które wprawia się lonty zapalające. Przez odpowiedni układ mieszanin w tulejkach i przegradzanie ich powolniej spalającemi się materjałami, regulującemi czas wybuchu, otrzymuje się różne efekty, jak fontanny świetlne, młynki wirujące, żabki skaczące i t. p. Przyrządzanie ogni sztucznych jest niebezpieczne i wymaga dużej ostrożności. Z pośród ogni sztucznych mają duże praktyczne zastosowanie w wojskowości i żeglarstwie rakiety (ob.).

Pirotyn (piryt magnetyczny), połączenie siarki i żelaza, rzadko tworzy kryształy heksagonalne, przeważnie występuje w skupieniach bezpostaciowych, barwy żółtawej. Tw. 3,5—4; c. wł. 4,54—4,64. Magnetyzm wyraźny. P. występuje jako składnik uboczny niektórych skał głębinowych lub w postaci soczewek w łupkach krystalicznych; znany jest również z niektórych żył kruszcowych, gdzie tworzy nieraz wyraźne kryształy.

Pirquet Clemens, baron, lekarz austrj., (1874—1930), od 1909 prof. w Baltimore, od 1911 w Wiedniu, znakomity lekarz chorób dziecięcych, pracował nad odżywianiem niemowląt i diagnostyką gruźlicy.

Pirquet'a odczyn na gruźlicę polega na wpuszczaniu do dwóch ranek (z trzech powierzchownych ranek na skórze przedramienia) kropli starej tuberkuliny (Koch), a do trzeciej dla porównania roztworu fizjologicznego soli. Przy gruźlicy wytwarza się po 24 godz. silnie zaczerwieniony guzek. Znaczenie dowodowe ma tylko u małych dzieci.

Pirro André, francuski muzykolog, * 1869, profesor w Paryżu, napisał cenne studja krytyczne o J. S. Bachu i mistrzach niemieckich XVII. w., H. Schützu i Buxtehudem.

Piruet (franc., pirouette), bączek, krążek; w tańcu szybkie obracanie się na jednej nodze; w jeździe konnej całkowity obrót konia podczas galopu, przy którym tylne nogi pozostają niemal na tem samem miejscu [ob. tabl. Jazda konna (1)].

Pirus L., rodzaj, należący do Rosaceae, drzewa lub krzewy o liściach prostych, piłkowanych, kwiaty w baldachach, owocem jabłko. Najważniejsze podrodzaje: Pirophorum, Malus, Sorbus. Prócz drzew owocowych i leśnych rodzaj ten obejmuje drzewa ozdobne, np. P. spectabilis Ait. z Chin, o różowych kwiatach, P. baccata Borkh., o białych kwiatach, również mieszańce, jak P. floribunda i in. Gatunki o drobnych owocach dostarczają t. zw. rajskich jabłek.

Pirydyna C_5H_5N, ob. Pirydynowe zasady.

Pirydynowe zasady, grupa zasad organicznych, występujących m. i. w oleju lekkim, wydzielanym z mazi pogazowej. Obok pirydyny należą tutaj: pikoliny (metylopirydyny), lutydyny (dwumetylo- i etylopirydyny) oraz kollidyny (trójmetylopirydyny, metyloetylopirydyny). Powstają przy suchej destylacji ciał organicznych, zawierających azot. Tworzą ciecze bezbarwne, o nieprzyjemnym zapachu. Używa się ich do denaturowania spirytusu, do tępienia pasorzytów, żyjących na roślinach i t. p. Pirydynę można otrzymać z kwasu pirydynokarbonowego przez destylację z wapnem. Tworzy

ciecz bezbarwną, o woni nieprzyjemnej. Wrze w 114,5°, z wodą, alkoholem i eterem miesza się w każdym stosunku. W technice znalazła duże zastosowanie jako rozpuszczalnik. Po raz pierwszy otrzymał ją w r. 1851 Anderson z olejku kostnego.

Piryt, minerał, siarczek żelaza o składzie FeS_2, występuje w postaci kryształów regularnych, najczęściej tworzy sześciany, ośmiościany lub dwunastościany pentagonalne (pirytoedry); nierzadkiemi są agregaty kuliste i skupienia bezpostaciowe. Barwa spiżowo-żółta, na powierzchni występują nieraz brunatne lub pstre barwy nalecialc. Tw. 6—6,5; c. wł. 4,9—5,2. Niektóre p. zawierają złoto, srebro lub miedź i dla wydobycia tych metali są eksploatowane.

P. należy do minerałów bardzo rozpowszechnionych, występuje nietylko w żyłach, lecz także jako część składowa wielu skał. Największe złoża p. pochodzenia magmowego występują w Hiszpanji i Portugalji. P. pochodz. pneumatolitycznego występuje w Strzygłowie na Śląsku. W Polsce występuje p. w Kluczach na pln. od Olkusza, w wielu kopalniach węgla (np. Mysłowice), we fliszu karpackim oraz na niżu polskim. Ten sam skład chemiczny posiada rombowy markazyt (ob.).

Pirytoedr, forma krystalograficzna, dwunastościan pentagonalny, szczególnie często występuje na kryształach pirytu. Por. Kryształ.

Pirytoidy (iskrzyki), grupa minerałów, połączenia arsenu, siarki, telluru i antymonu z metalami grupy żelaza (żelazem, kobaltem i niklem), a także z miedzią.

Pisa, ob. Piza.

Pisan Christine de, ob. Christine de Pisan.

Pisanello, ob. Pisano 5.

Pisani Vittore, dowódca floty weneckiej, † 1380, pokonał 1378 Genueńczyków pod Porto d'Anzio, pokonany 1379 pod Pola, uwięziony w Wenecji, po uwolnieniu pokonał Genueńczyków pod Chioggia.

Pisanie, sztuka pisania, zwłaszcza pięknego (kaligrafja) lub szybkiego (stenografja, ob.). W średniowieczu z wielką starannością przepisywano księgi, często zdobione barwnemi literami początkowemi (inicjały) i obrazami (minjatury). Kanciaste, ozdobne średniowieczne pismo kancelaryjne spotyka się jeszcze dotychczas, zaokrąglone pismo rondowe rozpowszechniło się najpierw we Francji. — Ostatnio ze względów higjenicznych zalecane jest pismo proste. — Wysoko rozwinęła się sztuka pisania u ludów, używających pisma arabskiego, (Arabowie, Persowie, Turcy).

Pisanie na maszynie polega na sporządzaniu zapomocą maszyny pisarskiej, zaopatrzonej w ruchome czcionki, napisów, wzgl. tekstów na papierze na wzór druków. Maszyna do pisania posiada dla każdej litery, wzgl. czcionki (zwykle podwójnej) osobny klawisz, a porządek ułożenia tej klawjatury, zw. tastaturą, został ujednostajniony. Nacisk palca na klawisz przenosi się mechanizmem dźwigniowym na metalową czcionkę, która poprzez nasyconą farbą wstążkę odbija literę na papierze, przewiniętym na gumowym walcu, umocowanym w t. zw. wózku. Po odbiciu litery wózek wraz z walcem i papierem przesuwa się samoczynnie, by zrobić miejsce dla następnej litery. Istnieje wprawdzie wiele systemów masz. pis., jednak większość opiera się na tej samej zasadzie. Masz. pisarskie znajdują też często zastosowanie dla celów specjalnych, w połączeniu z masz. do liczenia lub do księgowania. — Pierwszą maszynę pis. wynalazł i opatentował w 1714 Anglik Henry Mill; po przejściu całego szeregu udoskonaleń, nabrała praktycznego znaczenia, gdy w r. 1873 fabryka broni Remington rozpoczęła produkcję m. p. Maszynę z widocznem pismem wprowadziła w r. 1888 firma Underwood Typewriter Co. W fabrykacji m. p. przodują Stany Zjednoczone A. P., w Europie poważniej rozwinął się ten przemysł w Niemczech; w Polsce próby podjęcia produkcji w toku.

Pisanki, jaja barwione w rozmaity sposób na Wielkanoc. Już w czasach przedchrześcijańskich jajo, symbol poczęcia, odgrywało wielką rolę w uroczystościach wiosennych. Znaczenie to jajo zachowało i w czasach późniejszych, czego zabytkiem są p. Wyróżnia się p.: właściwe, o różnokolorowym ornamencie (technika malowania podobna do batiku), malowanki (kraszanki), patrokate, lub barwione na jeden kolor, wreszcie rysowanki, o deseniu rysowanym na malowance przy pomocy ostrego narzędzia. Malowaniem p. zajmują się przeważnie dziewczęta.

Pisano, 1. Niccolò, rzeźbiarz włoski, (ok. 1206—1280), działał w Pizie, Sienie, Pistoi i Perugji, czerpał ze wzorów antycznych, przez co stał się niejako poprzednikiem renesansu w rzeźbie toskańskiej. Główne dzieła: płaskorzeźba „Zdjęcie z Krzyża" w portalu w San Martino w Lucce, ambony w Pizie i w katedrze w Sienie, oraz studnia przed katedrą w Perugji (wraz z synem).

2. Giovanni, rzeźbiarz, architekt i złotnik, syn i uczeń poprzedniego, (ok. 1250—1328), zerwał z tradycjami antyku, dążąc przedewszystkiem do oddania duchowego wyrazu. Cechuje go naturalizm. Pracował przy katedrze w Sienie, wykonał plan jej fasady. Inne dzieła: Madonna w Campo Santo w Pizie, rzeźby na portalu San Quirico koło Pienzy, ambona w Sant' Andrea w Pistoi i w katedrze w Pizie, Madonna w Arenie Padewskiej i w kaplicy della Cintola w Prato i t. d.

3. Andrea di Ugolino Nini, architekt i rzeźbiarz, (1273—1348), uczeń P. 2., któremu pomagał w pracach przy katedrze w Pizie, działał we Florencji i w Orvieto. Główne dzieła: drzwi bronzowe do Baptysterjum florenckiego, ozdobione płaskorzeźbą z historją św. Jana Chrzciciela, reljefy na Campanile katedry we Florencji, figury marmurowe Chrystusa i św. Reparaty w Muzeum katedralnem we Florencji.

4. Nino, syn poprzedniego, rzeźbiarz, † przed 1368, działał we Florencji, Orvieto i Pizie. Z pełnych wdzięku dzieł jego najważn.: Madonny w Santa Maria Novella we Florencji, Santa Maria della Spina w Pizie, oraz nagrobek arcybiskupa Saltereño w Santa Caterina w Pizie; był też złotnikiem.

5. Vittore, zw. Pisanello, malarz i medaljer, (ok. 1380—1451), z fresków jego zacho-

wały się w Weronie: „Zwiastowanie" w San Fermo i „Św. Jerzy" w Sant' Anastasia. Obrazy sztalugowe w Luwrze („Ginevra d'Este"), w Londynie, w Berlinie („Hołd trzech króli") i in. Pozostawił też około 30 medali.

6. Leonardo z Pizy, ob. Fibonacci Leonardo.

Pisarew Dmitrij Iwanowicz, pisarz rosyjski, (1840—1868), w l. 1862—66 więziony, radykalny krytyk i publicysta, rzecznik realizmu wolnego od „mrzonek metafizycznych i estetycznych". Wyd. zbior. 1870, 12 t., nowe wyd. 1897—1901, 6 t.

Pisarski kurcz (mogigrafja, graphochirospasmus), skurcz mięśni, używanych do prowadzenia pióra, który występuje tylko przy zamiarze pisania, a nie utrudnia innej, nawet dokładnej pracy ręki. Obejmuje zwykle zginacze dłoni i może doprowadzić do zwinięcia się ręki nakształt szponu (forma spastyczna). Przy zajęciu również mięśni przedramienia występuje bolesność ramienia i barku. Przyczyną jest przemęczenie ręki i usposobienie neuropatyczne. Leczenie naogół mało wydatne; używa się aparatów; masaż daje niezłe wyniki.

Pisarz polny, kierował w Polsce przed rozbiorami kancelarją rachunkowości wojskowej, w której prowadzono ewidencję ludzi i koni; wypłacał żołd; na nim spoczywał obowiązek troszczenia się o zapasy wojskowe, które winien był w miarę zużycia uzupełniać; w sprawach potrzeb wojskowych znosił się z królem, często godność pisarza była wstępem do godności hetmana. Dla Litwy i Korony byli osobni p.

Pisarz sądowy, ob. Sądowy pisarz.

Pisarz wojskowy, na dawnem Zaporożu naczelnik kancelarji atamanów kozackich. Godność ta powstała na Siczy po zorganizowaniu się Kozaczyzny, a doszła do wielkiego znaczenia od czasów Chmielnickiego, gdy p. redagował i prowadził całą korespondencję z ościennemi mocarstwami. Dzięki temu godność p. szła kolejno po godności atamana.

Pisatis, środk. część staroż. Elidy (Grecja), nazwana tak od zburzonego w 572 przed Chr. miasta Pisa.

Pisces (łac.), ryby (ob.).

Piscina (łac.), basen dla ryb, także basen do pływania; w kościołach katolickich zagłębienie dla ścieku wody, służącej do mycia naczyń kościelnych.

Piscis austrinus (łac.), Ryba, gwiazdozbiór południowy.

Piscis volans (Ryba latająca), gwiazdozbiór południowy.

Pisé (franc.), mur ubijany z mieszaniny wapna gaszonego i piasku.

Pisek, miasto powiat. w żupie Budziejowice (płd. Czechy), nad rz. Otawą z 16.306 mieszk. oraz przemysłem maszynowym, tytoniowym, cementowniami i fabr. papieru.

Pisemna ekspertyza polega na sądowem porównaniu pism. Jest to dowód, który przeprowadzają biegli (znawcy), celem stwierdzenia identyczności podpisów na dokumentach. Biegły musi dokładnie znać cały szereg nauk pomocniczych, jak np. mikroskopja, chemja, fotografja itd. Także stosowanie promieni pozafiołkowych oddaje w ostatnich czasach wielkie usługi przy odtwarzaniu pisma zanieczyszczonego lub zniszczonego.

Pishāca, 1. indyjska nazwa ludożerczych demonów. 2. Dawne dzikie plemię między Hindukusz, a obecną płn. granicą Indyj, którego język (Paishāci) jest spokrewniony z sanskrytem. Do tego języka, zwanego obecnie dardyjskim, należą jęz.: Kafir, Khowar, Chitrali (Arniyā), właściwe języki dardyjskie: Shinā, Kāshmiri, Kohistāni. Por. Dardistan.

Pisia, prawoboczny dopływ Bzury, długi 43 km. Wypływa wpobliżu Mszczonowa, a uchodzi wpobliżu Sochaczewa.

Pisiemskij Aleksiej Fieofiłaktowicz, pisarz rosyj., (1820—1881), autor tęgich realistyczno-satyrycznych powieści: „Tysiąc dusz" (1858), „Wzburzone morze" (1863), „W wirze" (1871); z jego dramatów należy wymienić tragedję chłopską „Gorzka dola" (1858) i komedję z XVIII. w. „Gwałciciele" (1867).

Pisiforme (os, łac.), kość grochowata: ob. Ręka.

Pisino (chorw. Pazin), miasto w Istrji (Włochy) z 17.965 mieszk., posiada kilka starych budowli (XIII.—XVI. w.).

Piskor Tadeusz, generał W. P., * 1889, b. szef sztabu generalnego, brał wybitny udział w walkach o niepodległość. Napisał: „Gra wojenna" (1920), „System trójdzielny w organizacji wyższych jednostek wojskowych" (1920), „Wyprawa wileńska" (1919), „Działania dywizji kawalerji na Ukrainie" (1926) i in.

Piskorz, ryba, ob. Ślizowate.

Piskozub Adam Brzeg —, pisarz i krytyk polski, * 1891, wydał: „Przeczucia" (1912, nowele), „Krasiński a Wyspiański. Ze studjów nad „Legjonem" (1912), „Do źródeł twórczości St. Wyspiańskiego. Studjum o „Legjonie" (1913), „Zmierzch romantyzmu. Zarys poezji powstania styczniowego" (1913), „Haszysze" (1921), „Zwierciadło kobiety" (1922).

Pisma wymiary. Przy wyrobie czcionek drukarskich uwzględnia się pewne zwyczajowo przyjęte wymiary pisma, mierzone w t. zw. punktach typograficznych. Jeden punkt typograficzny = 0.3759 mm, wprowadzony został jako miara długości w drukarstwie jeszcze przed zaprowadzeniem systemu metrycznego. Poniżej nazwy i wielkości liter drukarskich:

Diament, wysokość 4 punkty typograficzne;
Perełka, wysokość 5 punktów typograficznych;
Nonparel, wysokość 6 punktów typograficzn.;
Kolonel (Mignon), wys. 7 punkt. typograficzn.;
Petit, wysokość 8 punktów typograficznych;
Borgis (Bourgeois), wysokość 9 pkt. typograf.;
Korpus (Garmond), wys. 10 pkt. typograficzn.;
Cycero, wysokość 12 punktów typograficzn.;
Średnie, wysokość 14 punktów typograficzn.

Litery większe jak średnie odlewa się zazwyczaj w wymiarach, które są wielokrotnościami 12 punktów. A więc podwójny Cycero 24 punkty, potrójny Cycero czyli Kanon 36 punktów, poczwórny Cycero 48 punktów i t. d.

Pismo, wyobrażenie mowy za pomocą widocznych znaków. Cel p., mianowicie udzielanie wiadomości na odległość lub utrwalenie ich, osiągają ludy niecywilizowane przez symboliczne stosowanie przedmiotów (laski karbowane, znaki umowne, pomniki kamienne i t. i.), zwyczaj dochowany częściowo dotychczas u ludów kulturalnych (karby). P. węzłowego używali Inkasi w Peru, także najdawniejsi Chińczycy. P. ociemniałych polega na geometrycznie uporządkowanych grupach punktów wypukłych, także p. nutowe. — Przy właściwem p. występuje obrazowe przedstawienie zespołów myślowych (p. symboliczne [ideogramy]; piktografja Indjan) lub oddzielnych pojęć (p. obrazowe w ściślejszem znaczeniu). W rozwoju p. punktem zwrotnym była utrata pierwotnego znaczenia danego przedmiotu na rzecz oznaczenia określonego zespołu głosek. Występuje to w swoich początkach w piśmie obrazowem Azteków w Meksyku, doskonali się w p. egipskiem, w p. klinowem, w p. chińskiem. Z p. obrazowego rozwija się p. zgłoskowe (u Japończyków z p. chińskiego), także p. klinowe, które przejęli Babilończycy (Akkadyjczycy) od Sumerów z zachowaniem jednak ideogramów. Ostatni zwrot rozwojowy występuje u Egipcjan, gdy ze znaków zgłoskowych powstają jednodźwiękowe znaki spółgłoskowe, litery, ale obok tego utrzymują się znaki wyrazowe i zgłoskowe (ob. Hieroglify). Z egipskich hieroglifów wyrabia się prasemickie pismo literowe, zwłaszcza na południu, gdyż szczepy północne (Fenicjanie, Starohebrajczycy, Aramejczycy) ulegli — być może — innym wpływom. Wszystkie p. semickie były conajmniej pierwotnie spółgłoskowe i pisano je od strony prawej ku lewej. Najdawniejsze dochowane napisy sem. są w p. fenickiem; z alfabetu aramejskiego powstało kwadratowe p. hebrajskie, p. palmirskie, syryjskie, nabatejskie i arabskie. Alfabet arabski z drobnemi zmianami przyjęli Persowie, Afgańczycy, Hindustańczycy, Malajczycy, Turcy i niektóre ludy afrykańskie. Z późniejszego alfabetu syryjskiego powstało za pośrednictwem Turków ujgurskich p. mongolskie, stąd p. mandżu, z dawniejszego zaś pisma aramejskiego p. Pehlewi i Awesta (Zend) w Iranie. Liczne p. indyjskie, z których najważniejsze używane w sanskrycie Devanagari i którego najdawniejszą znaną formą p. Brahmi, powstały prawdopodobnie z alfabetu fenickiego.

Alfabet grecki powstał z fenickiego. Najdawniejsze p. greckie pisano jeszcze od prawej strony ku lewej albo bustrofedon (ob., por. Grecki język). Pragrecki alfabet rozwinął się odmiennie na wschodzie i na zachodzie. Ateńczycy w r. 403 prz. Chr. wprowadzili u siebie wschodni alfabet joński o 24 znakach (reforma Euklidesa); za tym przykładem poszły niebawem wszystkie inne szczepy greckie. Zachodniogrecki alfabet Greków dolnoitalskich przyjęli Etruskowie, Latynowie i inne ludy italskie. Stąd pochodzą odstępstwa w alfabecie łacińskim od klasycznego alfabetu greckiego. Z chrześcijaństwem i cywilizacją rzymską alfabet łaciński przyjął się u większości ludów europejskich, wypierając częściowo już wyrobione z wzorów greckich i łacińskich p. runiczne i gockie. Z greckiego źródła powstały p. słowiańskie (cyrylica, z której się rozwinęło p. rosyjskie i głagolica) i koptyjskie. P. armeńskie i gruzińskie pochodzą prawdopodobnie z alfabetu irańskiego, zmienionego pod wpływem greckim.

O typach i rozwoju pisma łacińskiego ob. Paleografja (do tego 2 tabl.).

Pismo Święte, ob. Biblja.

Piso, przydomek Calpurniów, rzymskiej rodziny, plebejskiego pochodzenia.

1. Lucius Calpurnius P. Frugi, jako trybun ludowy 149 prz. Chr. wydał ustawę przeciw zdzierstwom, był 133 konsulem, 120 cenzorem. Fragmenty jego „Annales" w Peter'a „Historicorum Romanorum Fragmenta" I. (2 wyd. 1914).

2. Cnaeus Calpurnius P., znany z surowości i zarozumiałości, w 7 prz. Chr. był konsulem z Tyberjuszem, w 17 po Chr. otrzymał namiestnictwo w Syrji. Oskarżony niesłusznie o otrucie Germanika, odebrał sobie życie (20).

3. Caius Calpurnius P., zawiązał spisek przeciw Neronowi, po wykryciu go, musiał sobie odebrać życie.

4. Lucius Calpurnius P. Frugi Licinianus, * 38, został adoptowany przez Galbę i po kilku dniach razem z nim zamordowany 15 stycznia 69.

Pisownia, ob. Ortografja.

Pissa, dopływ Pregoły w Prusach Wsch., długi 109 km. Wypływa z jez. Wisztynieckiego, przepływa pod Gąbinem i uchodzi pod Wystruciem.

Pissa (Pisa, niem. Pisseck), prawoboczny dopływ Narwi, długa 76 km (z tego 42 km w Polsce). Wypływa z jez. Śniardwy w Prusach Wsch., a uchodzi pod Nowogrodem.

Pissarro Camille, malarz franc., (1830—1903), pochodzenia hiszpańsko-żydowskiego, pod wpływem Corota poświęcił się malarstwu krajobrazowemu. Był wraz z Monetem jednym z najgorliwszych bojowników impresjonizmu, następnie przez krótki czas hołdował pointylizmowi. Malował przeważnie krajobrazy o głębokiem odczuciu natury, potem widoki miast z Rouen, Dieppe i Paryża. Dzieła jego przeważnie w zbiorach prywatnych, w Muzeum Luksemburgs i w Berlinie. Był także grafikiem.

Pissofan, minerał, siarczan glinu, zawierający siarczan żelaza, występuje w stalaktytowych formach, barwy oliwkowo-zielonawej aż do brunatnej, jako produkt rozkładu łupków ałunowych.

Pistacia. a gałązka kwiatowa P. lentiscus, b owoc P. vera, c przekrój poprzeczny, d przekrój podłużny owocu, e galasówka P. terebinthus.

Pistacia L. (pistacja), krzewy lub drobne drzewka z rodziny Anacardiaceae, o czerwonawych kwiatach i oleistych owocach. Rosną w krajach śródziemnomorskich, we wsch. Azji

i w Meksyku. P. lentiscus L. (sondrio), o liściach skórzastych i czarniawym owocu, rośnie w macchi śródziemnomorskiej, z liści otrzymuje się w Algerze materjał do garbowania (lentisque), z nasion oliwę. P. terebinthus L. (spaccacasso) rośnie podobnie w krajach śródziemnomorskich, przez nacięcie kory otrzymuje się cypryjską terpentynę. Na końcach gałązek mszyca (Aphis pistaciae) wywołuje często gałasówki, zawierające do 60% garbnika, używane do farbowania jedwabiu i wina. P. vera L. pochodzi z Syrji, hodowana wszędzie nad morzem Śródziemnem, dostarcza mięsistych owoców i nasion wielkości laskowego orzecha, o smaku migdałów (zielone migdały).

Pistia L. (topian), rodzaj, należący do Araceae, rośliny wodne, pływające. Jedyny gatunek P. stratiotes L. rośnie prawie wszędzie w krajach tropikalnych, także w Nilu, często hodowany w akwarjach.

Pistis Sophia (greck. „Wiara — Mądrość"), koptycko-gnostyckie pismo z III. w. po Chr., w którem Chrystus zmartwychwstały opowiada przygody mądrości (Sophia).

Pistoja, stolica prowincji w Toskanji (Włochy), przy kolei: Florencja—Bolonja z 67.502 mieszk. Miasto otoczone murami posiada wiele zabytkowych budowli z romańską katedrą z XIII. w. na czele, kilka bibljotek, muzeum i znaczny przemysł (żelazny, maszynowy, szklany, fabr. broni, dzwonów, wagonów, jedwabiu i t.). Pod P. (Pistoriae) poniósł w 62 przed Chr. klęskę Katylina. W 1306 przeszło miasto pod władzę Florencji.

Pistol (hiszp. pistolete), pierwotnie hiszp. złota moneta, od 1730 — ¼ onza — ok. 37 zł., potem mniej. Na wzór p. został wprowadzony francuski luidor z lat 1640—1708. Według podobnej stopy bito w Niemczech i Danji w XVIII. i XIX. w. złote monety 5-talarowe, zwane też p.; wartość ich wahała się między 35.20 a 36.50 zł.

Pistolet (z włosk. pistola, od miasta Pistoia), krótka palna broń (ob.). Para p. obok krótkiego bandoletu stanowi uzbrojenie arkebuzjerów, wzgl. rajtarów w XVII. w. Jako broń osobista zwany krucicą (terceroła) z zamkiem skałkowym. Dawny p. zastąpił już ok. 1800 r. początkowo rewolwer pistonowy, później broń samoczynno-powtarzalna, t. zw. p. automatyczny. Dawne jednostrzałowe p. służą dziś tylko do pojedynków.

Pistolet automatyczny, broń samoczynna, powtarzalna, ob. art. i tabl. Palna broń.

Piston (franc., cornet à pistons), dęty instrument mosiężny, zwany kornetem, opatrzony wentylami czyli pistonami, które umożliwiają wydobycie całkowitej skali chromatycznej przez kilka oktaw.

Trzpień z boku lufy (ręcznej broni palnej, nabijanej zprzodu), na który zakładano kapiszon (spłonkę); pod uderzeniem kurka zapalał przez kanalik ładunek naboju.

Pistyń, miasteczko w pow. Kosów (woj. stanisławowskie), nad rz. Pistynką (do Prutu), przy kolei: Stanisławów—Śniatyn i Kołomyja—Delatyn z 3.379 mieszk. Fabr. siatek do włosów, młyny, tartaki, uczęszczane letnisko na wys. 459 m nad poz. morza.

Pisuerga, prawoboczny dopływ Duero w płn. Hiszpanji, długi 283 km. Wypływa z gór Kantabryjskich, a uchodzi na płd.-wsch. od Simancas.

Pisum, ob. Groch.

Piszczałka, pierwotny instrument pasterski drewniany, fujarka, fletnia, w której drgający słup powietrza jest źródłem dźwięku; otwory służą do skracania drgającego słupa powietrza. P. zastosowano do konstrukcji różnorodnych instrumentów drewnianych dętych: flet, obój, klarnet, fagot czyli t. zw. „drzewo" w orkiestrze, nadto do konstrukcji p. organowych, fletowych i języczkowych.

Piszczałki organowe, kryte („gedakt"), t. j. zamknięte przy ujściu piszczałki fletowe, zaopatrzone tylko bocznym otworem. Dają one ton o oktawę niższy, aniżeli równej długości otwarte piszczałki fletowe, o zabarwieniu nieco głuchem i ciemnem.

Piszczany (słow. Piešťany), znane zdrojowisko na Słowaczczyźnie, nad rz. Wagiem, przy kolei: Bogumin—Bratysława, w 1927 r. 19.247 kuracjuszy. Źródła siarczane (67°) i radjoaktywne kąpiele mineralne. Wieś P. ma 9.321 mieszk., zamek i fabr. maszyn.

Piszczel (łac. tibia), p. Noga.

Piszczel, ruska nazwa kozackiej rusznicy.

Piszczkowski Mieczysław, współczesny polski krytyk literacki, wydał oddzielnie: „Józef Weyssenhoff, poeta przyrody" (1930).

Piszpek (od 1926 Frunze), stolica republ. Kirgiskiej nad rz. Alamedyn i Alsarcz (do rz. Czu) z 35.453 mieszk. fabr. tytoniu, młynami i browarami.

Pitagoras, 1. grecki filozof, * 582 na Samos, † 493 prz. Chr. w Metapontion (płd. Italja), założył w Krotonie, od ok. 509 w Metapontion gminę, zbliżoną do sekt orfickich. Gmina miała cele religijne, moralne, polityczne i naukowe. Członków jej obowiązywało bezwzględne posłuszeństwo dla mistrza i jego nauczania, zachowywanie w tajemnicy nauk P. i wiele symbolicznych przepisów. Adepci musieli przechodzić przez okres próby i oczyszczenia. Dokoła osoby P. utworzyło się wiele legend. Nauki jego dokładnie nie znamy, nie pozostawił bowiem żadnych dzieł. Z całą pewnością wiadomo tylko, że od niego pochodzi nauka o wędrówce dusz, mistyczna spekulacja na temat liczb i „twierdzenie P.". Dawnym pitagorejczykom (Philolaos, Archytas, Alkmeon) zawdzięczamy rozważania nad stosunkami ilościowemi tonów oraz astronomiczny obraz świata. Według tego obrazu wszechświat składa się z ognia centralnego, dokoła którego krążą: słońce, księżyc, 5 planet, ziemia i jakaś niewidoma dla nas przeciwziemia (razem 10 ciał; liczba 10 była według P. liczbą doskonałą). Pitagorejczycy przyjmowali też t. zw. harmonję sfer (ob.). W I. w. po Chr. światopogląd pitagorejski odżył, jako t. zw. neopitagoreizm (ob.).

2. grecki odlewacz z bronzu z Rhegion, około 470 przed Chr. Główne jego dzieła: „Kulejący Filoktet", „Apollo walczący ze smokiem", „Europa z bykiem" i t. d., przeważnie nie zachowane.

Pitagorasa liczby, ob. Pitagorasa trójkąt.

Pitagorasa trójkąt, trójkąt prostokątny, którego wszystkie boki są współmierne, a więc ich długości wyrażają się przy stosownym wyborze jednostki miary, jako liczby całe. Są to t. zw. liczby Pitagorasa; spełniają one równanie $x^2 + y^2 = z^2$ i można je wszystkie obliczyć ze wzorów: $x = 2abc$, $y = (a^2-b^2)\,c$, $z = (a^2 + b^2)\,c$, gdzie a, b oznaczają dowolne liczby całe, względnie pierwsze, c dowolną liczbę całą, gdy zaś a i b są jednocześnie nieparzyste, to także połowę liczby całej. Np. dla $a = 3$, $b = 1$, $c = \frac{1}{2}$ mamy $x = 3$, $y = 4$, $z = 5$.

Pitagorasa twierdzenie, zwane tak od odkrywcy, bardzo ważne twierdzenie geometryczne: kwadrat, którego bokiem jest przeciwprostokątnia trójkąta prostokątnego jest równoważny (ma równą powierzchnię) sumie kwadratów, których bokami są odpowiednie przyprostokątnie tego trójkąta. T. P. ma wielkie zastosowanie w obliczeniach geometrycznych.

Pitagorasa znak, pentagram, (ob.).

Pitagorejczycy, ob. Pitagoras, Neopitagoreizm.

Pitaval François Gayot de, franc. prawnik, (1673—1743), wydał zbiór spraw kryminalnych: „Causes célèbres et intéressantes" (1734, 20 t.).

Pitcairn, wyspa w płd.-wsch. części archip. Tuamotu (Polinezja) z 5 km² i 174 mieszk. Wyspa odkryta w 1767 przez Carteret'a i Roberta P., została zasiedlona w 1790 przez europejskich marynarzy i Tahityjczyków. Od 1898 należy do Anglji.

Pitcairnia Hérit. (żywotnik), rośliny trwałe z rodziny Bromeliaceae, o liściach równowąskich, często ciernisto-piłkowanych, kwiatach czerwonych, żółtych lub białych. Wiele z nich, pochodzących z tropikalnej Ameryki, hodowane jako rośliny ozdobne.

Pitch-pine (ang.), drewno amerykańskiej sosny smolistej Pinus palustris. Cenny materjał budulcowy i stolarski.

Piteelf (Piteå), rzeka w płn. Szwecji, długa 308 km, tworzy wiele wodospadów i uchodzi do zatoki Botnickiej.

Piteşti, stolica w okręgu Argeş na Wołoszczyźnie (Rumunja), nad rz. Argeş, przy kolei: Bukareszt—Temeszwar z 19.620 mieszk., przemysłem rolniczym i handlem.

Pithecanthropus, ob. Rasy ludzkie.

Pitheci (greck.), małpy (ob.).

Pithecolobium Mart. (małpiouch), krzewy lub drzewa z rodziny Mimosaceae, o liściach podwójnie pierzastych, kwiaty zebrane w główki lub kłosy. Rosną we wszystkich krajach tropikalnych. P. saman Benth. dochodzi 30 m wysokości, owocem mięsisty strąk, używany na paszę dla bydła. P. avaremotemo Mart. dostarcza kory bogatej w garbniki, używanej w lecznictwie. P. dulce ma zastosowanie w garbarstwie.

Pithekoidny (greck.), podobny do małpy; por. Człowiek.

Pithom (egip. Pi-Atum, „Dom Atona", później Heroonpolis), miasto w płn. egip. krainie Gosen, przy budowie którego pracowali Żydzi, według 2 Mojż. 1, 11. Ruiny odkopał Naville w dzis. Tell el Maschutta.

Pithou Pierre, humanista franc., (1539—96), prokurator generalny Paryża, napisał: „Les libertés de l'Eglise gallicane" (1594, koment. przez Dupuy 1715, 2 t.), „Opera sacra, juridica etc." (wydał Labbé, 1609).

Pitota rura, przyrząd do pomiaru prędkości przepływu cieczy (ob. Prędkości pomiary).

Pitra Jean Baptiste, teolog franc., (1812—1889), wstąpił 1843 do benedyktynów, współpracował z Mignem, 1858 został kardynałem, 1896 bibljotekarzem Biblj. Watykańskiej, 1874 biskupem we Frascati, 1884 w Porto, znany z powodu ogłoszenia nowoodkrytych dzieł patrystycznych: „Spicilegium Solesmense" (1852—64, 4 t.), „Analecta sacra" (1876—91, 9 t.) i in.

Pitrè Giuseppe, etnolog włoski, (1843—1916), wydawał „Biblioteca delle tradizioni popolari siciliane", (1870—1913, 25 t.), ponadto „Bibliografia delle tradizioni popolari d'Italia" (1894), dzieło „La vita in Palermo cento e più anni fa" (1904—05, 2 t.) i in.

Pitschmann Józef, malarz niem., (1758—1834), po studjach w Wiedniu powołany 1788 do Polski, przebywał najpierw na dworze ks. Józefa Czartoryskiego w Korcu, później w Warszawie, gdzie wstąpił w służbę królewską, po powstaniu Kościuszkowskiem przeniósł się do Lwowa, 1806 został profesorem w liceum Krzemienieckiem. Przed przybyciem do Polski malował modne wtedy sceny mitologiczne, np.: „Herkules oddający Admetesowi Alcestę", w Polsce już powstały: „Nimfa i satyr", „Achilles nad zwłokami Patrokla", „Achilles z Thetydą", oraz na tematy biblijne („Adam i Ewa w raju", „Józef i żona Putyfara"), a dalej religijne („Madonny", „Chrystus błogosławiący dzieci" i t. p.). Główną jednak spuściznę artystyczną P. stanowią portrety dworskie i ziemiańskie współczesnej Polski.

W. Pitt.

Pitt, 1. William, pierwszy Earl of Chatham, bryt. mąż stanu, (1708—1778), od 1735 w Izbie Gmin, przeciwnik systemu korupcyjnego Walpole'a i hanowerskiej polityki dworu, 1746 wszedł do Tajnej Rady, 1756 sekretarz stanu, 1757 ustąpił pod naciskiem szlachty whigowskiej, na żądanie opinji publicznej wrócił do rządu i stał się faktycznym jego kierownikiem. Jego dziełem było zwycięstwo Anglji nad Francją w wojnie siedmioletniej (ob. Wielka Brytanja, Dzieje). Stanowisko jego zostało zachwiane, gdy na tron wstąpił 1760 Jerzy III.

pragnący zlikwidowania wojny i pozbycia się potężnego ministra. W czasie rokowań pokojowych dowiedział się P. o układach Francji z Hiszpanją o sojusz i zażądał wypowiedzenia Hiszpanji wojny. Opuszczony przez wszystkich niemal członków gabinetu ustąpił 1761. 1766 powołany znów na premjera, nie zdołał już urzeczywistnić swych wielkich idei. Wobec zatargu z kolonjami amerykańskiemi, starał się dojść do porozumienia, w przeciwnym razie zdecydowany był prowadzić wojnę z całą stanowczością. Zmuszony chorobą złożył urząd 1768. „Correspondence of the Earl of Chatham" (1838, 4 t.)

W. Pitt Młodszy.

2. William **Młodszy**, syn poprz., bryt. mąż stanu, (1759—1806), od 1781 członek Izby Gmin, 1782 kanclerz skarbu, 1783 rozpoczął gwałtowną kampanję przeciw billowi w sprawie zniesienia kompanji wschodnio-indyjskiej, osiągnął odrzucenie go i obalenie gabinetu Fox-North. Wybory 1784 dały mu ogromną większość. 1784—1801 sprawował rządy, wzmocnił państwo wewnętrznemi reformami, przeprowadził unję z Irlandją, nie cofając się przed stosowaniem korupcji na wielką skalę. W polityce zagranicznej pierwszy z angielskich mężów stanu wystąpił przeciw zaborczemu parciu Rosji w kierunku Konstantynopola, następnie był duszą walki przeciw Napoleonowi (ob. W. Brytanja, Dzieje). 1801 ustąpił, gdyż król nie chciał się zgodzić na proponowaną przezeń emancypację katolików, 1804 wobec groźby wyprawy francuskiej na Anglję powołany zpowrotem do rządów, stworzył trzecią koalicję przeciw Napoleonowi. Jeden z największych mężów stanu Anglji, nieposzlakowanej uczciwości, talentem swym i energją podtrzymał potęgę swego kraju w okresie najcięższych jego przesileń. „Speeches of W. P. in the House of Commons" (1817, 3 t.).

Pittakos, jeden z siedmiu mędrców Grecji. Przypisywane mu sentencje: u H. Diels'a „Die Fragmente der Vorsokratiker", 2 t. (4 wyd. 1922).

Pittosporaceae (pospornikowate), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Rosales. Należą tu rośliny drzewiaste, często pnące się, bez przylistków. Od Saxifragaceae różnią się występowaniem schizogenicznych przewodów żywicznych, korona często lekko zrosłopłatkowa. Występują głównie w Australji, rodzaj Pittosporum w krajach tropikalnych Starego Świata.

Pittosporum tobira. a kwiat, b owoc.

Pittosporum Banks. (pospornica), krzewy z rodziny Pittosporaceae, rosną w krajach tropikalnych Starego Świata. P. tobira Ait. z Japonji i Chin, ma skórzaste liście i kwiaty, pachnące pomarańczą.

Pittsburg, nazwa wielu miast w Stanach Zjedn. Am. Płn., m. i. 1. miasto w Pensylwanji, przy połączeniu rz. Monongaheli i Alleghany z 665.500 mieszk. P. jest jednym z największych ośrodków przemysłu (żelaznego, stalowego, szklanego, zakłady Carnegie'go, fabr. aparatów elektr.) i handlu. Miasto przysłonione dymami fabrycznemi (Smoke City) leży w centrum olbrzymiego zagłębia węglowego i gazu ziemnego i posiada doskonałe połączenia kolejowe i wodne z portami jez. Erie i Górnego. Poza tem posiada P. 2 uniwersytety: 1. Un. of P. (od 1787) i Duquesne-Un. (od 1878). W P. mieszka ok. 35.000 Polaków. Miasto powstało 1753 z fortu francuskiego Duquesne, zostało zajęte w 1758 przez Anglików i nazwane Fort Pitt. Dzisiejsze miasto powstało w 1765.

2. miasto graniczne we wsch. Kansas z 19.182 mieszk. Kopalnie węgla i handel.

Pittsfield, miasto w płn. Massachusetts (Ameryka płn.), letnisko z 46.877 mieszk. (1.500 Polaków). Przemysł maszynowy i tekstylny.

Pittston, miasto w Pensylwanji (Ameryka płn.), nad rz. Susquehanną z 18.497 mieszk. (2.100 Polaków). Kopalnie węgla, fabr. maszyn i broni.

Pitycyt, minerał, arsenian żelaza, występujący w postaci bezkształtnych, brunatnych skupień. Produkt wietrzenia arsenopirytów.

Pituitryna, ob. Hypophysis cerebri, Hormony.

Pityriasis, (greck.), łupież pstry (p. versicolor), występuje w postaci plamek, łuszczących się, żółtawo-brunatnych na przedniej stronie klatki piersiowej i na plecach, szczególnie u osób bardzo się pocących. Cierpienie to wywołuje grzybek pasorzytniczy (Microsporon furfur). Leczenie: utrzymywanie czystości, zmywania wyskokiem.

Pityuzy (u Rzymian Pithecusae), grupa wysp, należąca do prow. Baleary (Hiszpanja), składa się z wysp: Ibiza, Formentera oraz wysepek: Espalmador, Cunillera i Tagomago, mających razem ok. 700 km² i 28.500 mieszk.

Più (włosk.), więcej, bardziej; w muzyce più allegro, szybciej; più lento, wolniej.

Piura, przybrzeżny departament w płn. Peru, ma 39.468 km² i 220.000 mieszk. Obejmuje nizinny i pustynny pas nadmorski i część Kordyljerów przybrzeżnych między rz. Macara i P. Stolica P. (San Miguel de P.), nad Rio P. ma 15.000 mieszk. i handel.

Pius (łac. pobożny), imię męskie, w Polsce bardzo rzadkie, poza Spiszem i Orawą niemal nieużywane. — Imię jedenastu papieży:

1. P. I., 140—155?, brat pisarza Hermasa, za jego rządów spotęgowane wystąpienie sekty gnostyckiej z Marcjonem, Walentynem i Cedronem na czele.

2. P. II., 1458—1464 (* 1405), pochodził ze starożytnego rodu z Sieny, jako Aeneas Silvius de Piccolomini. Był m. i. sekretarzem soboru bazylejskiego. Zwolennik i rzecznik idei soborowych, przeciwnik papieża Eugenjusza, sekretarz antypapieża Feliksa V., poseł do Niderlandów i Szwecji, potem poseł na sejm Rzeszy we Frankfurcie (1442), sekretarz Fryderyka III. Uczony, poeta i światowiec, zmienił pod wpływem otoczenia papieża Eugenjusza swe poglądy i swe życie, przyjął święcenia kapłańskie i przekształcił się w gorliwego obrońcę kościoła (Epistola retractationis). Został biskupem Triestu (1447), Sieny (1450), następnie kardynałem (1456), wkońcu papieżem w r. 1458. Jako papież, organizował krucjatę przeciw Turkom, na czele której stanął sam w Ankonie, i starał się pognębić idee soborowe, którym dawniej hołdował; wydał prawo, zabraniające apelacji od papieża do soboru. W nowych „Retractationes" odwołał dawne swe poglądy (Aeneam reicite — Pium suscipite, Eneasza odrzućcie — Piusa przyjmijcie). Umarł, ruszając na wyprawę krzyżową. Uczony humanista, zostawił dzieła z dziedziny geografji, historji, polityki, pedagogiki i kaznodziejstwa, nadto, listy (Epistolae).

3. P. III., (pap. 1503), przedtem Francesco Todeschini, siostrzeniec P. II., biskup Sieny, kardynał protektor Niemiec, patrzył na zepsucie obyczajów duchowieństwa i samego pap. Aleksandra VI. krytycznie. Spodziewano się, że przeprowadzi pożądaną reformę w kościele, wśród duchowieństwa i w kurji rzymskiej, wkrótce jednak po wyborze umarł.

4. P. IV., 1559—1565, poprzednio Giovanni Angelo Medici, (* 1499), odbył studja medyczne i prawnicze, przez pap. Pawła III. był używany w celach politycznych, dwa razy posłował do Polski, jako papież tępił nepotyzm swego poprzednika, podnosił powagę Rzymu, sobór trydencki, przerwany, zwołał na nowo 1562 i doprowadził go do końca w dniu 14 grudnia 1563 r. Uchwały jego zatwierdził bullą w styczniu 1564 r.

5. P. V., 1566—1572, święty, dominikanin, (* 1504), pierwszorzędny kaznodzieja i profesor, biskup Sutri, potem kardynał i papież, wybrany pod wpływem Karola Boromeusza. Asceta przed wyborem, pozostał nim dalej jako papież. Wprowadzał w życie reformy soboru trydenckiego, wydał katechizm rzymski w 1566, zreformował brewjarz i mszał.

6. P. VI., 1775—1799, (* 1717), panował w czasach trudnych: w Austrji panował wszechwładny józefinizm, w Niemczech febronjanizm, we Francji gallikanizm wkońcu wybuchła rewolucja francuska. Gdy Bonaparte zajął Rzym i ogłosił państwo kościelne republiką, P. został z Rzymu wywieziony do Francji i tu w Valence dokonał życia.

7. P. VII., 1800—1823, pochodził z rodziny Chiaramonti (* 1740), wstąpił w 16 roku życia do benedyktynów, był w zakonie profesorem, potem biskup Tivoli, kardynał, po śmierci swego krewnego Piusa VI. na konklawe w Wenecji obrany papieżem. 1801 zawarł z Napoleonem konkordat, lecz mimo ogłoszenia go przez obie strony do porozumienia nie doszło. Na żądanie Napoleona przybył na jego koronację 1804 do Paryża; z trudem tylko udało się P. stąd wydostać. Konflikty między papieżem a Napoleonem wzrastały. Skończyło się na zupełnym zaborze państwa kościelnego i rzuceniu klątwy na Napoleona, czego następstwem było porwanie papieża w nocy z 5 na 6 czerwca 1809 i wywiezienie do Grenobli, potem do Sawony pod Genuą. Po upadku Napoleona wrócił P. do Rzymu 1814; w tym samym roku przywrócił skasowany zakon jezuitów.

8. P. VIII., 1829—1830, uczony prawnik, biskup Montalto, przez Napoleona prześladowany, potem biskup Frascati, wreszcie papież.

9. P. IX., 1846—1878, poprzednio Giovanni Maria, hr. Mastai-Ferretti, (* 1792), pierwsze wykształcenie odebrał u pijarów, w Ameryce płn. działał jako gorliwy misjonarz. Po powrocie biskup Spoleto, potem biskup Imoli, wkońcu, po śmierci Grzegorza XVI., wybrany papieżem. Gdy 1848 wybuchła w Rzymie rewolucja, P. uszedł w przebraniu do Gaety i odwołał się do interwencji mocarstw w r. 1849. Rzym zajęły wojska francuskie, Garibaldi i Mazzini uciekli. 1850 Pius wrócił do Rzymu i zajął się zorganizowaniem państwa kościelnego, jak również pracą nad podniesieniem wiary. 1854 ogłosił dogmat niepokalanego poczęcia N. P. Marji, 1864 „Syllabus", 1870 zwołał sobór watykański, na którym ogłoszono dogmat nieomylności papieża w rzeczach wiary i obyczajów. Sobór właściwie nie został zakończony, ponieważ pułki piemonckie zagarnęły Rzym. P. zamknął się w Watykanie i tu † 1878. Był wielkim przyjacielem Polski.

10. P. X., 1903—1914, poprzednio Giuseppe Sarto, (* 1835), biskup Mantui, potem kardynał i patrjarcha wenecki; wybrany papieżem rzucił hasło, że należy „wszystko odnowić w Chrystusie" — „Omnia instaurare in Christo". Z tego powodu wystąpił z reformą kleru, wydał dekrety o częstem przystępowaniu do komunji św., potępił modernizm religijny w swojej encyklice „Pascendi Dominici gregis" 1907. W przeciwieństwie do jego poprzednika Leona XIII., polityka, nazywano P. papieżem-proboszczem. Umarł w chwili wybuchu wielkiej wojny światowej 20 sierpnia 1914.

Pius X.

11. P. XI., (pap. od r. 1922), poprzednio Achilles Ratti, * 1857 w Desio, 1879 wyświęcony na księdza, 1882 profesor seminarjum duch. w Medjolanie, 1888 bibljotekarz Ambrozjany, 1907 jej prefekt, 1914 prefekt bibljoteki watykańskiej, 1919 nuncjusz w Warszawie i tytularny biskup Lepanto, 1921 arcybiskup Medjolanu i kardynał, wreszcie papież. Zawarł konkordaty z Łotwą (1922), Bawarją (1924), Polską (1925), Litwą (1927), zreorganizował Kongregację Propagandy, zcentralizował związki misyjne, wezwał do akcji katolickiej, ustanowił uroczystość Chrystusa króla (1925), rozszerzył jubileusz ćwierćwiecza (1925) na całą ziemię, potępił skrajny ruch nacjonalistyczny we Francji (Action française [1926]), wreszcie załagodził walkę z Kościołem w Meksyku.

Piuska, mała, okrągła czapeczka, którą noszą niektórzy księża i zakonnicy. Jest różnokolorowa, zależnie od piastowanej godności, np. kardynał ma p. purpurową.

Pivot (franc.), czop, na którym osadzona jest lufa armatnia w lawecie.

Piwarski, 1. Jan Feliks, rytownik polski, (1794—1859), od r. 1818 sekretarz bibljoteki publicznej i konserwator Gabinetu rycin przy Uniw. warsz. Wysłany później na studja rytownicze do Wiednia, wrócił 1825 do Warszawy, gdzie 1846 został profesorem rysunków w szkole sztuk pięknych. W epoce 1820—1830 był P. jednym z najważniejszych rytowników polskich. Prace: „Turek w zawoju" (1819), 3 ryciny do „Liber familiae Schidlovicianae, 1531" (wydanej przez hr. T. Działyńskiego w r. 1849), 16 litografij i miedziorytów do Rastawieckiego: „Słownika malarzy polskich" i w. i. Ze szkoły P. wyszli Gerson, H. Pillati, J. Brodowski, Kostrzewski i in.

2. Adolf, malarz polski, brat poprzed., (ok. 1800—po 1850), malował liczne portrety minjaturowe osobistości warszawskich, a także wykonał zbiór wizerunków dawniejszych i współczesnych mu malarzy polskich.

Piwiński Leon, współczesny pol. krytyk literacki, zajmuje się głównie powieścią współczesną, o której ostre i często złośliwe oceny zamieszcza od r. 1921 w „Przeglądzie Warszawskim", „Przeglądzie Współczesnym", „Wiadomościach Literackich".

Piwnica, część budynku, leżąca pod powierzchnią ziemi i nadająca się, z powodu względnie małych zmian temperatury, do przechowywania środków spożywczych. Wolno stojące piwnice bez nadbudowy muszą być zabezpieczone przed zmianami temperatury izolacyjną warstwą ziemi, ułożonej na sklepieniu.

Piwniczna, miasto w pow. N. Sącz (woj. krakowskie), nad Popradem, przy kolei: N. Sącz—Muszyna, 368 m nad poz. morza, z 3.670 mieszk., jest dzięki malowniczemu położeniu uczęszczanem letniskiem beskidzkiem nieopodal Szczawnicy, Żegiestowa i Krynicy, tuż nad granicą Czechosłowacji.

Piwo, napój alkoholowy, otrzymywany przez fermentację drożdżową gotowanego wyciągu ze słodu jęczmiennego, zawierający alkohol, bezwodnik węglowy, pewne ilości ekstraktu t. j. nieprzefermentowanego wyciągu słodowego i przyprawę z goryczki chmielowej. P. w tem rozumieniu jest napojem stosunkowo niedawno znanym. Prawdopodobnie zaczęto je wyrabiać w sposób zbliżony do metod dzisiejszych dopiero w średniowieczu, w Niemczech, aczkolwiek przyrządzanie napojów alkoholowych ze słodu zbożowego znane było różnym ludom już od zamierzchłej starożytności. Dzisiaj opiera się wyrób p. na ściśle opracowanych metodach, w wielkich zakładach przemysłowych zw. b r o w a r a m i. Przebieg fabrykacji p. jest następujący:

1. P r z y g o t o w a n i e s ł o d u. Doborowe ziarno jęczmienia zwilża się wodą i doprowadza do skiełkowania, przyczem w ziarnie wytwarza się diastaza, t. j. ferment, pod którego działaniem skrobia jęczmienia zamienia się w cukier słodowy. Aby uniknąć zaparzenia porusza się kiełkujące ziarno ręcznie, szuflami na podłodze słodowni, lub maszynowo w obracalnych bębnach. Gdy kiełek dorośnie 1—1½ długości ziarna, przerywa się dalszy wzrost przez osuszenie ciepłem powietrzem. Im silniej osuszy się słód, tem ciemniejsze otrzymuje się z niego p. Następnie oddziela się od słodu kiełki i korzonki, przez tarcie pomiędzy walcami.

2. P r z y g o t o w a n i e z a c i e r u. Słód rozdrabnia się między walcami i miesza w t. zw. kadzi zaciernej z wodą. Najlepsza jest woda miękka, zawierająca mało soli mineralnych. Zacier utrzymuje się przez pewien czas w temp. 70—75°, w której diastaza działa najenergiczniej i w krótkim czasie zamienia prawie całą skrobię na cukier słodowy, czyli m a l t o z ę. Tej zamiany nie doprowadza się jednak rozmyślnie do końca, aby pozostała pewna ilość produktów przejściowych t. j. dekstryn, tworzących w p. ekstrakt, którego pozostawia się więcej w p. ciemnych, a mniej w jasnych. Przygotowanie zacieru odbywa się w Anglji i Ameryce t. zw. sposobem i n f u z y j n y m, a na kontynencie europejskim t. zw. sposobem d e k o k c y j n y m. Pierwszy sposób polega na tem, że porcję słodu miesza się z wodą i ogrzewa do temp. 70—75°. Drugim sposobem prowadzi się scukrzenie słodu stopniowo, a mianowicie zaciera się w temp. niższej, poczem przepompowuje się część zacieru do osobnego kotła, ogrzewa tam do wrzenia i pompuje zpowrotem do kadzi zaciernej, przez co podnosi się temperaturę całej masy. W ten sposób gotuje się mniejsze porcje zacieru dwa, a nawet trzy razy zanim cała masa dojdzie do temp. 70—75°.

3. G o t o w a n i e b r z e c z k i. Scukrzony zacier odcedza się od nierozpuszczonej pozostałości, zw. m ł ó t e m, przyczem otrzymuje się czysty przesącz zw. b r z e c z k ą. Cedzenie odbywa się albo na t. zw. c e d z i ń c a c h, t. j. płaskich kadziach z sitem na dnie, albo na p r a s a c h f i l t r a c y j n y c h. Młóto popłókuje się wodą i popłóczyny dodaje do brzeczki. Rozcieńczoną w ten sposób brzeczkę gotuje się z szyszkami chmielowemi, przyczem: 1. brzeczka zagęszcza się do wymaganej koncentracji; 2. goryczka chmielowa rozpuszcza się w brzeczce; 3. substancje białkowate ścinają się i wydzielają; 4. działalność diastazy zostaje przerwana i w brzeczce pozostaje pewna ilość dekstryn, tworzących ekstrakt. Po gotowaniu następuje powtórne cedzenie brzeczki, celem oddzielenia rozgotowanych szyszek chmielowych, poczem szybkie ostudzenie, które dawniej odbywało się na olbrzymich, płaskich basenach chłodzących, a dzisiaj na oziębialnikach z falistej blachy, chłodzonych wewnątrz wodą. W ostudzonej brzeczce opadają na dno wytrącone podczas gotowania osady białkowe, z ponad których ściąga się ją do fermentacji.

4. F e r m e n t a c j a b r z e c z k i. Ochłodzoną brzeczkę pompuje się do otwartych kadzi fermentacyjnych, ustawionych w chłodnej piwnicy i zadaje drożdżami. W temp. 5—8°, panującej w piwnicy odbywa się fermentacja, trwająca zazwyczaj 5—7 dni. Po tym czasie drożdże opadają na dno kadzi, a p. przepompowuje się do wielkich beczek, pojemności 10—30 hl, wewnątrz smołowanych, ustawionych w sztucznie chłodzonej piwnicy, gdzie w temp. ok. 0° odbywa się dalsza, bardzo powolna fermentacja, trwająca u p. lżejszych kilka tygodni, a u p. cięższych t. zw. l e ż a k o w y c h: eksportowych, kilka miesięcy. Ponieważ beczki przytkane są przez ten czas szpuntami, p. wysyca się wytworzonym bezwodnikiem węglowym. Dojrzałe p. rozlewa się ostatecznie przy pomocy pompy, połączonej z filtrem, do baryłek i flaszek.

Mniejsze znaczenie przy wyrobie p. posiada prowadzenie t. zw. fermentacji górnej, w temp. wyższej, 12—22°, przy końcu której drożdże wypływają na wierzch kadzi (skąd nazwa). Po takiej fermentacji, trwającej 2—3 dni, pompuje się p. odrazu do baryłek transportowych. W ten sposób wyrabia się p. lekkie, nienadające się do dłuższego przechowania, które są konsumowane jeszcze w trakcie fermentacji. Mają one tylko lokalne znaczenie.

P. z a w i e r a, zależnie od gatunku, 3—6% alkoholu i 3—6½% ekstraktu, poza tem bezwodnik węglowy, nieco kwasu mlekowego, soli fosforowych, ciał białkowatych i goryczki chmielowej. Oprócz własności podniecająco-orzeźwiających ma pewną wartość odżywczą. Barwa p. od jasno-żółtej do ciemno-bronzowej, zależy od stopnia wysuszenia słodu, zaś smak słodko-gorzkawy, lub gorzkawy od stosunku chmielu do ekstraktu.

Światowa produkcja p. wynosiła w r. 1927 172 miljonów hl. — W P o l s c e wytworzono w tym roku 2.1 milj. hl w 247 browarach.

Piwonja, p. Paeonia.

Pixerécourt René Charles Guilbert de, franc. pisarz dramatyczny, (1773—1844), dyrektor teatralny i autor ok. 120 scenicznych, ale przesadnie patetycznych sztuk: „Victor" (1797), „La forêt de Sicile" (1798), „Le château des Apennins" (1798) i in. Wybór utworów 1841—43, 4 t.

Pi y Margall Francisco, polityk hiszp., (1824—1901), filozof pozytywistyczny, 1868 członek Kortezów, gorący republikanin i federalista, objął 1873 ministerstwo spraw wewnętrznych i został prezydentem republiki. W czasie zaburzeń dyktator, niebawem abdykował.

Piza (Pisa), stolica prowincji w Toskanji (Włochy), nad rz. Arno, 13 km od morza z 68.933 mieszk. Miasto otoczone murami posiada wiele zabytkowych budowli, m. in. wspaniałą romańską katedrę z 1063—1118, naprzeciwko której stoi romańskie Baptisterium (1153—1278), zbudowane z białego marmuru. Na wsch. od bazyliki wznosi się słynna cylindryczna, k r z y w a w i e ż a p i z a ń s k a, wys. 55,2 m z 8 piętrami, zbudowana w 1174—1350. Skrzywienie wieży jest następstwem obsunięcia się podłoża (o 4,2 m). Poza tem wymienić trzeba piękną, gotycką budowlę Camposanto (zbud. 1278—83 przez Giov. di Simone), ozdobioną 62 arkadami oraz freskami, rzeźbami i nagrobkami, dalej kościoły romańskie: San Michele in Borgo (XI. w.), San Niccola (ok. 1.000 r.), San Pierino (1072—1119), Santa Cecilia (1.103), San Sepolcro (1.150), San Frediano (XII. w.); gotyckie: San Francesco (1230—1323), San Paolo a Ripa d'Arno (XIII. w.), mnóstwo starych (z XI—XVI. w.) pałaców i budowli świeckich etc. W P. istnieje od 1343 u n i w e r s y t e t, szkoła inżynierji, akademja rolnicza, 2 muzea. W przemyśle wysuwa się na plan pierwszy przemysł szklany, porcelanowy, wełniany i drukarski.

D z i e j e. Od czasów staroż. (Pisae), a zwłaszcza w średniowieczu była P. wielkiem miastem portowem i znaczną potęgą morską, rywalizującą z Genuą. Dzięki wielkim swobodom i bogactwom stała się P. ośrodkiem życia artystycznego. Dopiero strata posiadłości azjatyckich oraz floty (w walce z Genuą, 1284) rozpoczyna okres upadku miasta, które po utracie swych posiadłości, samo dostało się w 1399 pod władzę Medjolanu, a potem Florencji (1406). W 1409 odbył się w P. słynny sobór powszechny.

Pizarro Francisco, hiszpański odkrywca i zdobywca Peru, (1475—1541), najpierw pasterz, później żołnierz, wybrał się w 1509 do Ameryki środk. Z Hernando de Luque i Diego de Almagro dotarł w 1524—27 do wybrzeży Ekwadoru i Peru i w 1529 został mianowany wielkorządcą tych prowincyj na których podbój wybrał się w styczniu 1531 z Panamy. W 1532 wtargnął do wnętrza Peru, wziął do niewoli inkasa Atahualpę i kazał go udusić w 1533. W 1535 założył P. Limę, w 1538 pobił i kazał stracić swego rywala Almagra, został jednak przez jego towarzyszy zamordowany. Brat jego G o n z a l o został w 1544 wielkorządcą Peru, jednak w 1548 stracony, jako buntownik.

Pizydja (Pisidia), staroż. kraina w środk. Azji Mniejszej, na płn. od Pamfilji, górzysta i trudno dostępna, z miastami Termessos i Selge. Zamieszkiwał ją lud niewiadomego pochodzenia, zhellenizowany w czasach rzymskich.

Pizystrat (greck. Peisistratos), tyran ateński, (ok. 600 prz. Chr. —528), krewny Solona, zdobył władzę 561, dwa razy wypędzany, utrzymał się przy władzy do swej śmierci, przestrzegał praw Solona, otaczał opieką rolników oraz handel i rękodzieła, przyozdobił miasto budowlami (Olimpieion, świątynia Ateny, wodociągi i in.), popierał rozwijającą się sztukę i naukę. Zapoczątkowana przez niego krytyka pieśni homeryckich oraz ponowne założenie panatenajów mają olbrzymie znaczenie. Następcami jego byli jego synowie Hippiasz i Hipparch (określani zwykle jako *Pizystratydzi*).

Pizzetti Ildebrando, kompozytor włoski, * 1880, dyrektor konserwatorjum w Medjolanie, napisał opery, muzykę dramatyczną, utwory chóralne, kameralne, pieśni i in.

Pizzicato, określenie muzyczne w grze na instrumentach smyczkowych, oznacza: szarpnąć strunę palcami.

Pizzo (włosk.), szczyt góry.

Piżmo, substancja, wytwarzająca się w organizmach samców piżmowców (ob.). W handlu rozróżnia się trzy gatunki p.: *tybetańskie* (najlepsze), *syberyjskie* oraz *himalajskie*. Jest to ciało maziste, barwy brunatnej, o połysku tłustym, smaku gorzkiego, silnej, przenikliwej woni. W Chinach połowa wytwórczości krajowej p. zostaje zużyta, jako środek leczniczy (przeciw cholerze), oraz do wyrobu pachnideł. W Europie i Ameryce używa się p. prawie wyłącznie do wyrobu substancyj wonnych. Głównymi odbiorcami p. są Stany Zjedn. A. P. oraz Francja. — Mieszanina stężonego kwasu siarkowego, azotowego i butyloksylolu wydziela za ogrzaniem trójpodstawne związki nitrowe, o charakterystycznym, silnym zapachu p. To t. zw. *sztuczne p.* (*tonkinol*), zmieszane z acetanilidem ma zastosowanie w perfumerji jako namiastka p.

Piżmoszczur, *piżmak wonny* (Fiber zibethicus Cuv.), gryzoń z rodziny *norników* (Arvicolidae), długości 29 cm, ogon tej samej długości, ścieśniony, głowa okrągła, szyja krótka, przednie odnóża zakończone 4, tylne 5 palcami. Futro grube, miękkie i błyszczące, jasnobrunatne lub czarne. Koło odbytu leżą gruczoły wydzielające płyn o silnej woni zybetu. Zamieszkują rzeki i stawy Ameryki płn., żywią się roślinami, nierzadko wyrządzają znaczne szkody w plantacjach. Samica rodzi trzy do czterech razy w roku po 3—6 młodych. Futro cenione, w handlu znane pod nazwą *piżmaków* lub *piżmowców*.

Piżmowa świnia, ob. Świnie.

Piżmowce (Moschinae), podrodzina jeleni, bezrogie, samce mają kły górne wystające z pyszczka, na brzuchu torebkowate wgłębienie t. zw. woreczek piżmowy, w którym wytwarza się piżmo (ob.). *Piżmowiec piżmorodny* (Moschus moschiferus L.) dochodzi 1 m długości, żyje w górskich lasach środkowej Azji.

Piżmowy wół (Ovibos Bl.), rodzaj, należący do Bovidae, zamieszkuje Amerykę płn. i Grenlandję. O. moschatus Zimm. dochodzi 2,44 m długości, ponad 1 m wysokości. Ciało krępe i grube, szyja krótka, na głowie skręcone rogi, schodzące się u nasady. Sierść ciemno-brunatna. Żyją stadami, żywią się roślinami. Mięso czuć piżmem, jest jednak jadalne, sierści i skóry używają Eskimosi do różnorakich wyrobów.

Pjasina, żeglowna rzeka na Syberji, długa 1.000 km, wypływa z *jeziora P.*, płynie przez tundry i uchodzi do *zatoki P.* na morzu Lodowatem Płn.

Pjawo, jezioro w Karelji (Rosja) z 492 km², należy do dużego systemu jeziornego, odwadnianego przez rz. Kowdę do morza Białego.

P. K. O., ob. Pocztowa Kasa Oszczędności.

Place (franc.), plac, plac targowy.

Placenta (łac.), łożysko (ob.). P. sanguinis (skrzep), ob. Krew. U roślin, ob. Zalążnia.

Placentalia (łac.), p. Ssaki.

Placentia, łacińska nazwa miasta Piacenzy.

Placet (łac. podoba się): formuła, wyrażająca zgodę papieża na uchwały synodu czy soboru. *Placetum regium*, prawo panującego, na podstawie którego rozporządzenia biskupów i papieży przed ich ogłoszeniem muszą być przedłożone do zatwierdzenia władzy świeckiej. *Placet sub conditione*, warunkowe zezwolenie na jakiś akt prawny.

Placidi Franciszek, architekt, pracujący w Polsce w XVIII. w., był zięciem malarza A. Radwańskiego. Wykonał liczne projekty kościołów (misjonarzy na Stradomiu w Krakowie, trynitarzy tamże, kościoła w Kozienicach, kaplicy zamkowej w Warszawie, kościoła w Morawicy), w latach 1745—1757 wykonał projekty, dotyczące zamku w Lubowli i t. d.

Placidia Galla, córka ces. Teodozjusza W., († 450), przy zdobyciu Rzymu pojmana przez Alaryka, poślubiła króla Gotów Ataulfa; po jego zamordowaniu odesłana zpowrotem do Italji, została żoną Constantiusa, wodza ces. Honorjusza. Po jego nagłej śmierci (421) udała się do Bizancjum, gdzie później sprawowała regencję za swego syna Valentinianusa III.

Placitum (łac.), opinja; uchwała; rozporządzenie.

Placodermi, wymarłe ryby, żyły w dewonie i sylurze, skórę miały pokrytą drobnemi łuskami, które łączyły się w płyty. Należą tutaj: Pterichthys Ag., Asterolepis.

Placodium Pers. (*skorupowiec*), skorupiasty porost. Najczęstsze gatunki: P. elegans Lk., P. murorum Hoffm., na skałach i murach.

Placówka, pikieta, ubezpieczenia czaty głównej, złożone z kilkunastu żołnierzy, służą, jako odwód dla czujek (ob. Ubezpieczenia).

Placyd, święty, Rzymianin, uczeń św. Benedykta z Nursji, został 541 opatem klasztoru pod Messyną, zabity przez piratów 546.

Plafon (z franc.), sufit lub sklepienie, przeważnie ozdobne; ob. Plafonowe malarstwo.

Plafonowe malarstwo, polega na ozdabianiu malowidłami plafonów i sklepień. Zrazu traktowane jak dywan przytwierdzony do sufitu (Rafael), zaczyna być ujmowane perspektywicznie (figury w skrócie) przez Melozza da Forli i Mantegnę. Correggio, a po nim Veronese i Tintoretto, zdobiąc wnętrza kopuł, otwierają je niejako, ukazując przez nie niebo i postacie, unoszące się wśród obłoków. W. XVII. i XVIII. celują w perspektywicznych ujęciach malowanej architektury, której efekt polega na optycznem złudzeniu. Obecnie m. p., jako odrębny dział dekoracji wnętrz, zostało zarzucone. Sufit, jako jednobarwna płaszczyzna, komponowany jest w ścisłym związku z całością wnętrza.

Plaga (łac.), 1. raz, uderzenie, 2. klęska.

Plagalna kadencja, zwana niewłaściwie kadencją kościelną, jest połączeniem subdominanty z toniką = IV, I.

Plagalna tonacja, ob. Kościelne tonacje.

Plagi egipskie, kary, klęski, które według biblji zesłał Bóg na Egipt za to, że faraon nie chciał pozwolić Żydom na wyjście z ziemi Gossen. Plag było dziesięć: 1) woda w Nilu przemieniła się w krew, 2) pojawienie się żab, 3) muszyce, 4) muchy, 5) pomór bydła, 6) wrzody na ludziach i zwierzętach, 7) grad z piorunami, 8) szarańcza, 9) ciemności, trwające przez trzy dni, 10) śmierć pierworodnych synów.

Plagiochila (Dum.) Spruce, wątrobowiec z rodziny Jungermanniaceae. Na humusowem podłożu leśnem najczęstszy: P. asplenioides (L.) N. v. E.

Plagiotremata, dawna nazwa Lepidosauria (ob.).

Plagjat (łac. plagium), kradzież literacka, polega na tem, że ktoś publikuje utwór lub dzieło drugiego, bez podania autora (ob. Prawo autorskie); *plagjator*, popełniający p.

Plagjocefalja (greck.) skośna głowa, jednostronne spłaszczenie sklepienia czaszki na skutek zbyt wczesnego skostnienia czaszki między kością czołową i ciemieniową po dotkniętej stronie, nie wpływa zdaje się na umysłowość.

Plagjoklazy, p. Skalenie.

Plaidoyer (franc.), mowa obrońcy i prokuratora przed sądem. Stąd *pledować*, przemawiać w obronie jakiejś osoby lub sprawy.

Plain (ang.), równina.

Plaine, La (franc. „równina"), nazwa partji, ob. Marais, Le.

Plainfield, miasto i letnisko w stanie New Jersey (Ameryka płn.), 35 km na zach. od Nowego Jorku z 27.700 mieszk. i przemysłem.

Plainpalais, przedmieście Genewy.

Plakat, ogłoszenie, nalepiane na ściany i t. p. Już w staroż. Grecji i Rzymie podawano w ten sposób do wiadomości prawa, postanowienia senatu i t. p. W średniow. Rzymie używano torsu statui, zwanej Pasquino, do nalepiania złośliwych i satyrycznych p.; odpowiedzi pojawiały się na posągu boga rzek Marforio. Od czasu wynalezienia sztuki drukarskiej są p. przeważnie drukowane. Od ok. 1890 wykształciła się specjalna sztuka plakatowa, głównie z inicjatywy Francuzów (Forain, Toulouse-Lautrec i i.) i stanowi dziś gałąź sztuki stosowanej.

Plakieta (franc. plaquette), mała, przeważnie czworokątna płytka z bronzu lub ołowiu, ozdobiona płaskorzeźbą. P. bywały wpuszczane w meble i małe sprzęty (kasetki) lub używane jako agrafy. W nowszych czasach formę renesansowej p. wskrzesili francuscy medaljerzy, jak Chaplain, Roty i i.

Plamice, choroby krwi, polegające prawdopodobnie na zakażeniu, wywołujące mniej lub więcej obfite wylewy krwawe w skórze lub błonach śluzowych. Krwawienia te mogą spowodować zagrażającą życiu niedokrwewność (purpura haemorrhagica, morbus maculosus Werlhofii); lżejsza postać p. (purpura simplex, peliosis rheumatica) przebiega łagodniej, cechuje się obrzękami stawów i jest łatwiej uleczalna. *Leczenie* polega na odżywianiu pokarmami obfitującemi w witaminy i podawaniu leków, przyspieszających krzepnięcie krwi. P. występują również u bydła.

Plamistość liści, choroba, wywoływana przez obecność grzyba pasorzytniczego, głównie rodzajów Sphaerella Fr. lub Stigmatea Fr.

Plamisty dur, ob. Tyfus plamisty.

Plamka oczna, organ wzroku u zwierząt niższych, pływek glonów; ma postać czerwono-zabarwionego ciałka. Por. Oko.

Plamka żółta (macula lutea), ob. Oko ludzkie.

Plamy słoneczne, ob. Słońce.

Plan, ob. Mapy. *W znaczeniu wojskowem* p. są to mapy w wielkich skalach, najczęściej ok. 1 : 25.000.

Plan puławski, osnuty przez ks. Adama Czartoryskiego 1805 przewidywał uderzenie Rosji na Prusy, zajęcie przez nią ziem polskich i proklamowanie się ces. Aleksandra królem polskim w zdobytej Warszawie. Istotnie, jesienią 1805 Aleksander wyruszył na czele armji przeciw Prusom, w październiku zatrzymał się na 2 tygodnie w Puławach, gdzie przyjmował wybitnych działaczy polskich z wszystkich trzech zaborów, karmiąc ich obietnicami odbudowy ojczyzny, stamtąd jednak pojechał do Berlina i odnowił sojusz z Fryd. Wilhelmem III. Historycy niemieccy ochrzcili p. p. mianem „morderczego planu przeciw Prusom".

Plana Giovanni Antonio Amedeo, astronom włoski, (1781—1864), 1813—1864 dyrektor obserwatorjum w Turynie, napisał „Théorie du mouvement de la lune" (1832).

Planaria, p. Wirki.

Planchon, przełęcz w Andach, wys. 2.230 m, łączy Chile z Argentyną.

Planck Max, niemiecki fizyk, * 1858, 1889—1923 kierownik Instytutu fizyki teoret. w Berlinie, od 1894 członek tamtejszej Akademji, zajmował się termodynamiką oraz teorjami promieniowania. W r. 1900 stworzył teorję kwantów; 1918 otrzymał nagrodę Nobla za fizykę. Napisał m. in. „Einführung in die theoretische Physik" (1921—1926, 4 t.) oraz „Theorie der Wärmestrahlung".

Plancka stała, ob. Kwantów teorja.

Planetarja, przyrządy dla zobrazowania ruchów w systemie słonecznym. Są to precyzyjne mechanizmy, w których planety jako małe kule krążą dokoła wielkiej (słońca), przyczem zachowane są właściwe proporcje. Ostatnim wynalazkiem na tem polu są p. budowane przez firmę Zeiss w Niemczech. W zasadzie p. składa się z szeregu aparatów projekcyjnych, które rzucają na sklepiony w kształcie nieba ekran obrazy gwiazd i planet. Precyzyjne mechanizmy umożliwiają dokładne odzwierciedlenie ruchów słońca, księżyca i planet wśród gwiazd. Jest to pierwszo-

rzędny pomocniczy środek przy nauce kosmografji.

Planetarna (astronomiczna) **jednostka**, w astronomji jako fundamentalną jednostkę długości przyjmuje się średnią odległość ziemi od słońca, która wynosi 149,450.000 km.

Planetarna tarcza, krążek, którego oś podczas obrotów opisuje drogę kołową.

Planetarne mgławice, ob. Mgławice.

Planetoidy, ob. Asteroidy, Planety.

Planetolabium (greck.-łac.), dawniejsza nazwa dla planetarjum.

Planety (z greck. planetes), ciała niebieskie, krążące dokoła słońca po drogach eliptycznych, zbliżonych do kół. P. nie posiadają własnego światła, świecą odbitem światłem słonecznem. Ruchy p. obserwowane z ziemi są b. skomplikowane i robią wrażenie bezładnych, stąd nazwa: p. czyli gwiazdy błędne. Jasnością przewyższają naogół p. najjaśniejsze gwiazdy stałe, od których odróżniają się na pierwszy rzut oka blaskiem, nie ulegającym niemal drganiom, tak charakterystycznym dla gwiazd stałych. Widmo p. jest, z małemi różnicami spowodowanemi przez atmosfery p., powtórzeniem widma słonecznego. W lunecie okazują p. większe lub mniejsze tarcze, w przeciwieństwie do gwiazd stałych, które przedstawiają się w największych nawet lunetach jako bezwymiarowe punkty świetlne. Wielkość tarcz p. zmienia się zależnie od odległości ich od ziemi w dużych granicach; granice te największe są dla Wenus i Marsa. Na powierzchni p. dostrzegamy plamy, z których ruchu wnioskujemy o obrocie tych ciał dokoła osi, czasami daje się zauważyć spłaszczenie p. spowodowane szybkim ruchem wirowym (np. Jowisz). U planet, zwłaszcza górnych, dostrzegamy fazy podobnie jak u księżyca.

Większość p. posiada swoje księżyce (satelity), krążące dokoła nich również po orbitach eliptycznych. Starożytni znali tylko pięć najjaśniejszych p.: Merkurego, Wenus, Marsa, Jowisza i Saturna, przyczem także słońce i księżyc zaliczano do p. Pierwszy Kopernik zaliczył ziemię do p. (1543). Wynalazek lunety (1610) rozszerzył znacznie układ planetarny. W 1771 W. Herschel odkrył Urana, w 1801 Piazzi pierwszą planetoidę Ceres. Dziś znamy przeszło 1000 tych drobnych ciałek (p. Asteroidy). Triumfem astronomji teoretycznej jest odkrycie planety Neptuna przez Leverierra i Adamsa w r. 1846. Odkrycie Plutona w r. 1930 powiększa rozmiary naszego układu planetarnego o 3 i pół miljarda kilometrów czyli o 80%. Najważniejsze liczby odnoszące się do systemu planetarnego zawiera poniższa tabela.

Przegląd systemu planetarnego.

Nazwa i znak	Średnia odległość od słońca (w jedn. planet.)	Obieg gwiazdowy (dni)	Ekscentryczność orbity	Nachylenie orbity do ekliptyki	Czas obrotu dokoła osi	Masa (ziemia = 1)	Gęstość (ziemia = 1)	Jasność w średniej opozycji (wielkość gwiazd)
Słońce . . ☉					24,65d na równiku	331 950	0,256	—26,72
Księżyc . . ☾					27d 7h 43m 11,5s	1/81 56	0,604	—12,55
Wewnętrzne planety:								
Merkury . ☿	0,38710	87,969	0,20562	7°0,2'	88,0d	0,04	0,70	0,16
Wenus . . ♀	0,72333	224,701	0,00681	3 23,6		0,81	0,88	—4,07
Ziemia . . ♁	1,00000	365,256	0,01674	0 0,0	23h 56m 4,09s	1,00	1,00	— 3,50
Mars . . . ♂	1,52369	686,980	0,09333	1 51,0	24h 37m 22,58s	0,108	0.72	—1,85
Zewnętrzne:								
Jowisz . . ♃	5,20280	4,332,588	0,04837	1 18,7	9h 50m-9h 55m	316,94	0,242	—2,23
Saturn . . ♄	9,53884	10 759,201	0,05582	2 29,6	10h 14m-10h 38,5m	94,9	0,13	+ 0,89—0,18
Uran . . . ♅	19,19098	30 685,93	0,04710	0 46,4	10,7h	14,66	0,23	5,74
Neptun . . ♆	30,07067	60 187,64	0,00855	1 46,8	15h ?	17,16	0,29	7,65
Pluto . . .	39,8	251 lat	0,254	17°12'	?	?	?	15

P. dzielimy na dolne, bliższe słońca niż ziemia, i górne, dalsze niż ona. Bardziej racjonalnym wydaje się podział p. na trzy grupy: wewnętrzne, środkowe i zewnętrzne. Do wewnętrznych należą Merkury, Wenus, Ziemia, Mars, wszystkie średnich rozmiarów i znacznej gęstości, pozbawione księżyców z wyjątkiem ziemi i Marsa. Grupę środkową tworzą planetoidy (asteroidy). Do grupy zewnętrznej zaliczamy Jowisza, Saturna, Urana i Neptuna, wszystkie bardzo wielkie, o małej gęstości, szybko obracające się dokoła osi, (10—11 godz.) silnie spłaszczone, bogate w księżyce. Wiadomości nasze, dotyczące ostatnio odkrytego Plutona są na razie zbyt skąpe i niepewne. Istnieje istotna różnica w pozornym ruchu p. górnych i dolnych. Ostatnie nie mogą się nigdy zbytnio od słońca oddalić, skutkiem czego nie mogą być nigdy widoczne o północy. Są one widzialne przed wschodem słońca jako poranne lub po zachodzie, jako gw. wieczorne i to Merkury do 1½, Wenus do 4 godzin. Dla Wenus największe oddalenie od słońca (elongacja) wynosi 46%. Wenus i Merkury mogą w czasie ich dolnych złączeń ze słońcem (dolna konjunkcja) być widzialne na tle tarczy słońca jako czarne tarcze. T. zw. górna konjunkcja zachodzi, gdy p. widziana z ziemi znajduje się w kierunku słońca ale po przeciwnej jego stronie. U p. górnych zachodzi tylko ten rodzaj konjunkcji. Przeciwległe położenie: Słońce — ziemia — p., nazywamy opozycją.

W czasie tychże ruch p. jest wsteczny, t. j. wydaje się, że p. porusza się na tle gwiazd ze wschodu na zachód. Gdy ruch wsteczny przechodzi w ruch prosty (z zachodu na wschód) p. wydaje się przez jakiś czas nieruchomą (punkt stacjonarny).

Celem wytłumaczenia pozornych ruchów p. przyjmowali starożytni astronomowie, że kulista ziemia stoi nieruchomo w punkcie środkowym wszechświata i że całe niebo gwiaździste, pomyślane jako pusta kula, obraca się raz w ciągu 24 godz. ze wschodu na zachód dokoła swej osi, p. natomiast biegną po t. zw. epicyklach dokoła ziemi. Pogląd ten znajdujemy w Almageście Ptolemeusza, jako t. zw. system Ptolemeusza. Dotrwał on aż do czasów Kopernika. Kopernik w epokowem swem dziele: „De revolutionibus orbium coelestium" (1543) dał podstawę nowemu, heljocentrycznemu poglądowi na budowę świata. Nieruchome słońce stanowi odtąd punkt centralny. Ziemia wraz z innemi p. obiega je dokoła. Księżyc krąży dokoła ziemi. Punkty stacjonarne i ruchy wsteczne p. tłumaczą się w sposób prosty w systemie Kopernika przez założenie, że ziemia i inne p. biegną dokoła słońca po rozmaicie wielkich orbitach i w rozmaitych czasach.

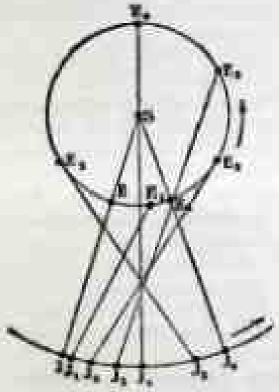

Pozorny ruch górnych planet.

Jeżeli słońce (S), ziemia (E) i Jowisz (J) (p. rysunek) ustawią się na jednej linji, Jowisz znajduje się w opozycji do słońca. E i J poruszają się w kierunkach strzałek. Gdy J przesunie się do J_1, E znajdzie się w E_1. Linja E J przeszła w $E_1 J_1$, i skutkiem szybszego ruchu ziemi zachodzi złudzenie, że Jowisz się cofnął. Ten wsteczny ruch staje się coraz wolniejszy i znika z chwilą gdy prosta, łącząca planety, stanie się styczną do drogi ziemi ($E_2 J_2$). Wówczas ziemia oddala się od Jowisza i ten wydaje się nieruchomym. Od tej chwili Jowisz porusza się znów ruchem prostym aż do punktu J_3, który jest znowu punktem stacjonarnym. Ruch prosty jest najszybszy, gdy Jowisz w punkcie J_4 znajduje się w konjunkcji z ziemią, ruch wsteczny najszybszym jest w czasie opozycji (przy J i J_6). Odchylenia w szerokości i powstające stąd pętle znajdują swoje wyjaśnienia w rozmaitem nachyleniu orbit planetarnych do ekliptyki. System Kopernika ulepszył Kepler postawieniem trzech nazwanych od niego praw, z których dwa pierwsze ogłosił w „Astronomia nova" (1609), natomiast trzecie w piśmie „Harmonices mundi libri V." (1619). Prawa te brzmią: 1. P. krążą po elipsach, mających jedno ognisko wspólne, w którem znajduje się słońce. 2. Pola zakreślane przez promienie wodzące p. w różnych czasach są sobie równe. 3. Trzecie potęgi średnich odległości p. od słońca mają się do siebie tak, jak kwadraty z okresu obiegu. Newton w dziele swem „Philosophiae naturalis principia mathematica" (1687) podaje jako właściwą przyczynę tych praw powszechne przyciąganie (grawitację), które wszystkie ciała wzajemnie na siebie wywierają, w szczególności słońce i planety. Jednak i przyciągają się p. wzajemnie, dzięki czemu ruchy ich nie stosują się ściśle do praw Keplera, które zachodziłyby w tym wypadku, gdyby jedna tylko p. okrążała słońce.

Jednakże odchylenia te (ob. Perturbacje), są stosunkowo nieznaczne, gdyż masy p. w stosunku do masy słońca są niewielkie. — O „prawie Bodego", dotyczącem odległości p., ob. Titiusa-Bodego szereg.

Planigloby, odtworzenie półkul ziemskich lub niebieskich na płaszczyźnie.

Planimetr, przyrząd do wyznaczania powierzchni figur płaskich. P. nitkowy składa się z prostokątnej ramy, na której w znanych odstępach naciągnięte są równolegle do siebie w dwóch prostopadłych kierunkach nitki. P. przykrywamy figurę, której powierzchnię chcemy wyznaczyć, dzieląc ją w ten sposób na paski o znanej powierzchni. Inny typ przedstawiają p., w których, jak np. w p. biegunowym wiedziemy ostrzem p. po obwodzie figury. Ramię, na którem jest osadzone ostrze, połączone jest z rolką p., zaś licznik wskazuje ilość obrotów rolki. Powierzchnia badanej figury jest proporcjonalna do ilości obrotów rolki.

Planimetrja (greck.), część geometrji (ob.), traktująca o figurach płaskich.

Planisferjum (z greck.), rzut kuli na płaszczyznę, projekcja stereograficzna nieba ze siatką, służyła do XVII. w. do graficznego rozwiązywania wielu zagadnień astronomicznych.

Planitz, miasto w Saksonji (Niemcy), w okręgu Zwickau z 24.004 miesz. Kopalnie węgla i przemysł.

Plankton, ogół organizmów roślinnych i zwierzęcych, poruszających się w wodzie nie własnym ruchem, ale ruchem wody. Zależnie od tego, gdzie p. występuje rozróżnia się: p. słodkowodny, morski, jeziorny, zaś ze względu na skład, p. roślinny (phytoplankton) i zwierzęcy (zooplankton). Ze względu na wielkość organizmów żyjących w p. rozróżnia się: makroplankton, obejmujący większe organizmy, mikroplankton, który daje

się schwytać w siatki planktonowe, i n a n n o p l a n k t o n, przechodzący przez najdelikatniejsze siatki, który otrzymać można tylko przez centryfugowanie znacznych ilości wody. P. składa się z drobnych organizmów roślinnych i zwierzęcych, które charakteryzują się przystosowaniem do unoszenia się w wodzie. Cechą wielu istot planktonowych jest zupełna przeźroczystość, wiele z nich świeci. P. stanowi pokarm dla zwierząt wodnych. P. też Morska flora i fauna; do tego tabl. Morski plankton roślinny.

Planografja (łac.-greck.), w ogólności wszystkie metody drukowania i powielania na powierzchniach płaskich.

Planorbis, ślimak, p. Zatoczek.

Planquette Robert, kompozytor franc. (1848—1903), jeden z najlepszych przedstawicieli francuskiej „musiquette" obok J. Offenbacha, napisał 23 operetki; z nich najsławniejsza „Les cloches de Corneville" (1877).

Plansza (z franc. planche), płyta rytowana, służąca do odbijania rycin, rycina, sztych, reprodukcja, luźnie umieszczona w jakiemś wydawnictwie.

Planta (łac.), roślina; także podeszwa.

Planta, szwajcarski ród szlachecki w kantonie gryzońskim, występujący od XIII. w., odgrywał wybitną rolę w życiu politycznem i kulturalnem. Ważniejsi członkowie: 1. Johann, (ok. 1500—1572), przywódca partji katolickiej, stracony jako zdrajca stanu.

2. Pompejus, (1569—1621), stronnik Habsburgów, ogłoszony przez protestantów banitą, wprowadził do kraju obce wojska, zginął w walce z przeciwnikami.

3. Martin, pedagog i przyrodnik, (1727—1772), kaznodzieja kalwiński, założył 1761 w Zizers zakład wychowawczy w duchu Oświecenia.

4. Gaudenz, polityk, (1757—1834), przywódca stronnictwa demokratycznego, sympatyzującego z Francją, 1797—8 poseł przy Bonapartem, potem prefekt i namiestnik kantonu gryzońskiego.

5. Peter Konradin, polityk i historyk, (1815—1902), członek Wielkiej Rady i rządu gryzońskiego.

6. Alfred, dyplomata, (1857—1922), 1896—1914 członek Rady Narodowej, 1915—18 poseł w Rzymie, od 1919 w Berlinie.

Plantacja, uprawa roślin, wymagających sadzenia. Jako forma uprawy intensywnej (praca ręczna, pielęgnacja) musi być przystosowana do warunków ekonomicznych danej okolicy (p. buraków cukrowych, cykorji, roślin leczniczych i t. p.). W gospodarce k o l o n j a l n e j pod pojęciem p. rozumie się wogóle jednostkę rolniczą, bez względu na jej kierunek specjalny.

Plantagenet, przydomek hr. Geoffrey d'Anjou, ojca Henryka II. angielskiego, przeszedł na panujący w Anglji dom królewski Anjou-Plantagenet od Henryka II. po Ryszarda III.

Plantaginaceae (b a b k o w a t e), zioła lub krzewy z rzędu Tubiflorae, o kwiatach niepozornych, zebranych w kłosy lub główki, kwiaty promieniste o 4-dzielnym kielichu i koronie, słupek 2—4-komorowy, owocem orzeszek. Są anemogamiczne. Ważniejsze rodzaje: Plantago, Litorella.

Plantago L. (b a b k a), roślina z rodziny Plantaginaceae, kwiaty niepozorne, zebrane w kłosy, owocem puszka. W Polsce: P. major L. (b. z w y c z a j n a), roślina trwała, o liściach ogonkowych, ustawionych w rozetę, pęd bezlistny, kłos wydłużony, występuje na całej kuli ziemskiej; P. media L. (b. ś r e d n i a), podobna do niej. P. lanceolata L. (b. l a n c e t o w a t a), o lancetowatych liściach, używanych jako herbata na kaszel. W krajach śródziemnomorskich rośnie P. psyllium L., która dostarcza nasion, używanych do nadawania połysku skórze, do sztywnienia bielizny, kapeluszy i t. d.

Plantamour Emile, astronom szwajc., (1815—1882), pracował zwłaszcza nad kometami i meteorologją.

Plantigrada (łac.), stopochody, p. Ssaki.

Plantin Christoph, drukarz niderlandz., (1520—1589), rozwinął działalność drukarską w Antwerpji (dzieła liturgiczne, przedewszystkiem „Biblia polyglotta", 1569—73, 8 t.). Dwaj jego zięciowie Franz R a p h e l e n g h i Egydius B e y s objęli filje w Lejdzie i Paryżu; trzeci, Jan M o e r e n t o r f (Joh. Moretus) objął zakład antwerpski. Syn tegoż, Balthasar M o r e t u s, nawiązał stosunki z Rubensem, od którego pochodzi znak firmowy druków P.: ręka, wystająca z chmur z cyrklem, wokół którego wstęga z napisem: „Labore et constantia". Bogate zbiory P. i jego następców (druki, listy, rękopisy, obrazy) istnieją nadal jako Museé P.-Moretus.

Planudes Maximos, uczony mnich, (ok. 1260—1310), 1296 poseł bizantyński w Wenecji, pisał dzieła szkolne, w szczególności gramatyczne, przekładał dzieła autorów łacińskich na grekę i zebrał grecką Antologję.

Planula (łac.), orzęsiona larwa wielu jamochłonów, składa się z dwu warstw, odpowiadających pierwszym dwom listkom zarodkowym, podobna do Gastraea.

Planum (łac., planie, franc.), teren wyrównany pod budynek lub roboty ziemne.

Plaque (franc.), plama; plaques opalines, plamy mleczne na błonach śluzowych, zwłaszcza ust (ob. Leukoplakja). Plaques muqueuses, grudki na śluzówce, zwłaszcza gardzieli, przy kile.

Plaque (franc.) i **plaquette,** dawna moneta w Francji i krajach sąsiednich od XV. do XVIII. w.

Plasencia, miasto okręg. w prow. Cáceres (Hiszpanja), nad rz. Jerte, przy kolei: Madryt—Lizbona z 9.456 mieszk. Posiada stare mury miejskie (z XII. w.), wspaniały akwadukt i renesansową katedrę.

Plasmodium (greck.-łac.), stadjum rozwojowe śluzowców. P. malariae, P. vivax, P. immaculatum wywołują malarję.

Plasomy (z greck.), bioplasty (ob.).

Plassey (Palassi), pole bitwy nad rz. Bagirati w Bengalji, gdzie Clive pobił 23 czerwca 1757 nababa Bengalji.

Plasson (greck.), protoplazma.

Plaster (łac. emplastrum), leki, służące do zewnętrznego użytku, przyrządzane w postaci tabliczek, walców i t. d., wzgl. rozciągnięte na płótnie. Masą podstawową p. ołowiowych są sole ołowiowe tłuszczów naturalnych, poza tem składają się one z tłuszczu, oliwy, wosku, żywicy, terpentyny lub mieszaniny poszczególnych tych składników. Są też p. nie zawierające ołowiu. W temperaturze pokojowej mają spoistość stałą, można je ugniatać w ręce, przy podgrzaniu topią się.

Plastidule, nazwa nadana przez Haeckla najmniejszym cząsteczkom żyjącej plazmy (micelle Nägeliego, biofory Weismanna).

Plastogamja (z greck.), ob. Plazmogamja.

Plastografja (greck.), fałszowanie pisma; pismo sfałszowane.

Plastomenit, bezdymny proch strzelniczy, mieszanina dwunitrotoluolu, nitrocelulozy i azotanu barowego.

Plastron (franc.), blacha, osłaniająca pierś przy kolczudze; napierśnik ochronny dla ćwiczeń w szermierce; szeroki krawat. — Pancerz brzuszny żółwi.

Plastrotyl, plastyczny materjał wybuchowy, zawierający 86% trójnitrotoluolu, 10% ciekłego dwunitrotoluolu, 0,3% wełny strzelniczej oraz 3,7% terpentyny modrzewiowej krzepnie w temperaturze 20—25°.

Plastyczne operacje (p l a s t y k a), chirurgiczne operacje celem pokrycia lub zastąpienia brakującej albo n. p. przy urazach lub operacjach utraconej tkanki, celem usunięcia oszpecenia (kosmetyczne operacje) albo ubytku funkcji (n. p. porażenia). W tym celu stosuje się wszczepianie lub przeszczepianie tkanek (implantacja, transplantacja). Zależnie od części, mającej ulec zastąpieniu mówi się o cheilo- (wargi), melo- (policzki), rhino- (nos), osteo- (kości) plastyce. Tkankę użytą do wszczepienia można wziąć albo na szypule z sąsiedztwa miejsca chorego lub z dalszych części, albo z innych części, już bez szypuły.

Plastyczność, cecha ciał stałych, nie dająca się w sposób ilościowy określić. Uwydatnia się ona w tem, że skoro siły, działające na ciało plastyczne przekroczą granicę sprężystości, występuje trwałe odkształcenie ciała, wzrastające z czasem działania siły. P., k r u c h o ś ć i r o z c i ą g l i w o ś ć ciał są to własności, które w dużej mierze zależą od sposobu, nagłości lub powolności działania sił, a także od uprzedniej historji ciała.

Plastydy (greck.), ogólne określenie komórek, zawierających jądra oraz bezjądrowych cytod. Według teorji Haeckla bezjądrowe „monery" były formą macierzystą organizmów.

Plastyka (greck.), w ogólnem znaczeniu sztuka rzeźbiarska. Używa się również w zastosowaniu do malarstwa i rzeźby, np. sztuki plastyczne. W ścisłem znaczeniu oznacza modelowanie w miękkim materjale, np. w wosku, glinie i t. d. P. w medycynie, to samo co plastyczne operacje (ob.).

Plastylina, nie wysychająca, plastyczna masa, składająca się z gliny, siarki, wosku, wazeliny i olejanu cynku. Służy do modelowania.

Plastyna, ciało białkowe w protoplazmie, spokrewnione z nukleinami.

Plata, La (Rio de la P., hiszp. „srebrna rzeka"), lejkowata, 300 km długa i do 320 km szeroka zatoka, stanowiąca przedłużenie ujścia Parany i Urugwaju do Atlantyku. Żegluga cierpi z powodu silnych burz. Nad P. leżą miasta: Buenos Aires i Montevideo.

Platalea, p. Ibisy.

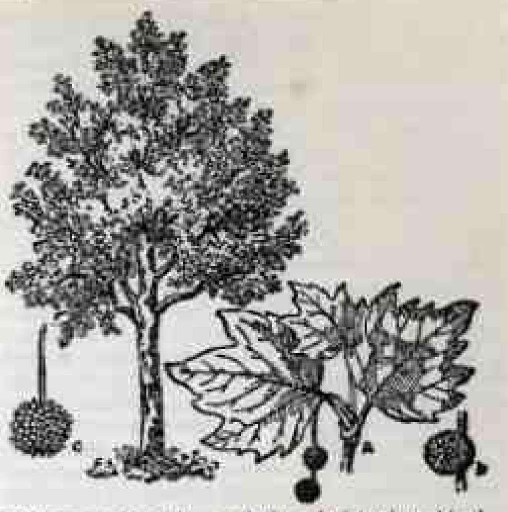

Platanus occidentalis. a gałązka z kwiatami męskiemi, b kwiatostan żeński, c owocostan.

Platan (Platanus L.), rodzaj drzew o naprzemianległych liściach z dłoniastem unerwieniem, rosną w krajach śródziemnomorskich aż do Himalajów i płn. Afryki. P. w s c h o d n i (P. orientalis L.), drzewo, dochodzące 20—30 m wysokości, silnie rozgałęzione, kora odpada wielkiemi łuskami, liście duże, hodowany w płd. i środk. Europie. Bardzo do niego podobny p. z a c h o d n i (P. occidentalis L.), o piramidalnej koronie, korze łupiącej się drobniejszemi płatami, liściach dużych. Pochodzi z Ameryki płn. Oba hodowane w parkach w wielu odmianach i krzyżówkach, dostarczają doskonałego drewna.

Platanaceae (p l a t a n o w a t e), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Hamelidales. Kwiaty jednopłciowe o podwójnym okwiecie, przyczem męskie z 3—8-miu pręcikami, żeńskie z tyloma ż słupkami, zebrane w kuliste kwiatostany. Owocem orzech. Drzewa dwudomowe, wiatropylne. Jedyny rodzaj: Platanus.

Platantera Rich. (p o d k o l a n), storczyk, rosnący w 70 gatunkach w strefie umiarkowanej płn. P. bifolia Rchb. (p. b i a ł y) ma dwa liście jajowate, białe kwiaty zebrane w prosto do góry wzniesionem gronie, silnie wonne, o ostrodze dwa razy tak długiej, jak cały kwiat, rośnie w lasach liściastych i na łąkach.

Plateau (franc.), płyta.

Plateau Joseph Anton Ferdinand, fizyk belgijski, (1801—1883), zajmował się wyjaśnieniem sił molekularnych, w szczególności postaciami powierzchni cieczy uwarunkowanemi przez nie (f i g u r y P l a t e a u'a).

Plateje (greck. Plataiai), miasto w staroż. Beocji na płn. zboczu Kiteronu. Od 519 sprzymierzone z Atenami, wysłały P. 1000 wojowników pod Maraton, za namową Tebańczyków 480 zburzone przez Kserksesa, lecz po zwycięstwie odniesionem tu przez Pauzanjasza nad Persami (479) znowu odbudowane. Po bohaterskiej obronie (429—427) zburzone przez Spartan i Tebańczyków, zostały P. na nowo odbudowane 382; 373 po raz trzeci przez Teby zburzone odbudo-

wały się P. jeszcze raz i od 331 zachowały się aż do czasów bizantyńskich. Ruiny obok Kokla.

Platen August, hr. P.-H a l l e r m u n d, poeta niem., (1796—1835), w pierwszych swych utworach pozostawał pod silnym wpływem romantyzmu, od którego niebawem odwrócił się i wyszydził go w arystofanesowskich komedjach: „Die verhängnisvolle Gabel" (1826) i „Der romantische Oedipus" (1828). Z powodu tego ostatniego ostro wystąpił przeciw poecie Heine, oziębły nadto stosunek doń niemieckich kół literackich skłonił P. do wyjazdu na dłuższy pobyt do Włoch, gdzie napisał szereg poezyj lirycznych, baśń poetycką „Die Abbassiden" (1830) i zabronione przez cenzurę niemiecką „Polenlieder" (1830—31). Podczas przejściowego pobytu w Niemczech wydał zbiorowe „Gedichte" (1833) i dramat „Die Liga von Cambrai" (1834). Utwory jego, odznaczające się doskonałością formy i wysokim polotem, miały wybitny wpływ dodatni na młodsze pokolenie poetów niem. Namiętne podłoże jego rzekomo chłodnej twórczości i osobisty tragizm poety oceniono dopiero w ostatnich czasach. Zbiorowe wyd. kryt. 1910, 12 t.

Plater Emilja, patrjotka pol., (1806—1831), zamieszkała w Inflantach, oddawała się studjom nad folklorem białoruskim. Gorących uczuć patrjotycznych, stosunkami rodzinnemi związana z ruchem narodowym (kuzyn jej M i c h a ł, uczeń gimnazjum wileńskiego skazany został 1823 w sołdaty za manifestację na cześć Konstytucji 3-go Maja), po wybuchu powstania listopadowego zorganizowała na Żmudzi oddział partyzancki, złożony przeważnie z włościan, z którym operowała na Litwie, biorąc udział w szeregu walk. Po przejściu Giełguda i Chłapowskiego przez granicę pruską postanowiła przedrzeć się do wojska polskiego w Kongresówce, lecz wyczerpana trudami i przejściami moralnemi, zmarła w chacie włościańskiej 29 grudnia.

Plater-Broel, 1. Kazimierz Konstanty, polski pisarz i polityk, (1748—1807), poseł na sejmy 1764 i 1766, 1766—83 członek Rady Nieustającej, 1792 udał się w poselstwie do Petersburga (opis podróży w „Darjuszu"); był ostatnim podkanclerzym litewskim. Z dzieł należy wymienić: „Kosmopolita do narodu polskiego" (1789), „O banku narodowym w Polsce" (1789), „Listy..." (1788), „Quelque chose concernant la souveraineté du Roi..." (1792, tłum. na niem.) i i.

2. Ludwik, syn poprzed., leśnik i geograf, (1774—1846), 1794 brał udział w powstaniu Kościuszkowskiem, 1807—11 inspektor lasów rządowych, 1816 został sekretarzem stanu i dyrektorem general. dóbr rządowych, prezesem rady politechnicznej, wkońcu senatorem kasztelanem. Był bliskim współpracownikiem Lubeckiego.

3. Stanisław, brat poprzed., geograf i historyk, (1784—1851), oddzielnie ogłosił: „Geologja wsch. części Europy..." (1825), „Atlas historique de la Pologne..." (1827), „Mała encyklopedja polska" (1839—47) i i.

4. Adam, polski przyrodnik i archeolog, (1790—1862), prócz licznych rozpraw historycznych i archeologicznych, drukowanych w rozmaitych czasopismach, wydał osobno: „Rzut oka na skład geognostyczny Inflant" (1832), „Widoki pozostałych w Krakowie pomników starożytnych Polski" (1826), „O dawnych grobach i starożytnościach odkrytych w Inflantach polskich" (1848), „Spis zwierząt ssących, ptaków i ryb krajowych" (1852), „Opisanie hydrograficzno-statystyczne Dźwiny Zachodniej, oraz ryb w niej żyjących" (1861).

5. Władysław, dziennikarz i polityk polski, (1806—1889), po r. 1831 na emigracji, 1833—36 wydawał w Paryżu dziennik „Le Polonais", 1868 założył w Szwajcarji muzeum rapperswylskie. Napisał: „Coup d'oeil sur la situation de l'église...".

6. Włodzimierz Stanisław, historyk, (1831—1906), zasłużył się jako zbieracz i wydawca źródeł („Zbiór pamiętników do dziejów polskich" (1858—59, 4 t.).

Platerowanie, powlekanie metalu mniej szlachetnego metalem szlachetnym w ten sposób, że grubą blachę z metalu mniej szlachetnego owija się cienką blachą z metalu szlachetnego, tak przygotowaną całość rozgrzewa się i spaja razem przez walcowanie. Zazwyczaj plateruje się srebro złotem, na tańsze wyroby jubilerskie, t. zw. złoto doublé i miedź lub mosiądz srebrem, na wyrób tańszej zastawy stołowej. Jest to najtrwalsza powłoka metalu na metalu, która nie odłącza się przy dalszem kształtowaniu wyrobów. P. też Galwanoplastyka i Metalowe powłoki.

Platerowy styl (z hiszp. platero, „jubiler"), bogaty styl dekoracyjny o motywach maurytańskich, antycznych i gotyckich, charakterystyczny dla architektury przełomu gotyku na renesans w Hiszpanji.

Platforma (ang. platform, „płaski dach" i t. d.), w Ameryce płn. mównica dla mów wyborczych; program partyjny. Wyraz ten odnosi się w Ameryce także do stosunków kościelnych, gdzie używa się go dla wyznania wiary, ustroju kościoła, np. Cambridge P. i Saybrook P., ustrój kongregacjonalistów, ustanowiony 1648 w Cambridge (Massachusetts), 1708 w Saybrook (Connecticut).

Platforma, w konstrukcyjnem znaczeniu tyle co równia. — W dalszem znaczeniu: równy pomost; niekryty wagon towarowy.

Plathelminthes (Platodes), gromada robaków, p. Płazińce.

Platina, ob. Mosiądz.

Platneryt, minerał, dwutlenek ołowiu PbO_2, tworzący tetragonalne kryształy barwy czarnej, o połysku metaliczno-diamentowym w Leadhills (Szkocja) i w in. miejscach.

Platon, grecki filozof, (427—347 prz. Chr.), żył w Atenach, w czasach największego ich rozkwitu, pochodził ze znakomitego rodu i odebrał w domu staranne wychowanie. Studja filozoficzne rozpoczął naprzód pod kierunkiem Kratyla, zwolennika Heraklita, potem przez lat 8 był uczniem Sokratesa, po śmierci zaś jego opuścił wraz z innymi współuczniami Ateny i przez 12 lat podróżował po Grecji, Egipcie i Wielkiej Grecji. Chciał nieograniczyć się do dziedziny teorji, lecz działać praktycznie, zwłaszcza w dziedzinie polityki, jako reformator państwa. Swój ideał państwa, wyrażony później w „Rzeczypospolitej" i „Prawach", zamierzał urzeczywistnić, a za teren swych doświadczeń wybrał Syrakuzy, najbogatsze podówczas państwo greckie, rządzone absolutystycznie. Miało to dla P. tę dobrą stronę, że wystarczało przekonać władcę,

Platon.

aby swe plany zrealizować, w przeciwieństwie do państwa demokratycznego, gdzie wszelkie decyzje zależały od woli większości niewykształconej i nieprzystępnej dla rozumowań filozoficznych. Plan P. jednak się nie udał, gdyż podejrzliwy władca kazał go wydalić i sprzedać w niewolę. Poznany i wykupiony przez Annikerisa, powrócił w 40-tym roku życia do Aten i tu założył swą A k a d e m j ę (ob.). — Dzieła P. pod wpływem Sokratesa nie zostały spisane w formie ciągłego wykładu, ale w formie dialogów, które noszą nazwę od głównych osób w nich występujących, np. „Fedon", „Protagoras", „Gorgias" i t. d. Jest ich 35 i nie stanowią one jakiegoś cyklu, ale każdy z nich jest pewną zamkniętą całością. Wskutek tego zrekonstruowanie systemu P. natrafia na trudności, gdyż poglądy P. zmieniały się z biegiem lat, a ustalenie kolejności dialogów jest rzeczą trudną. Punktem wyjścia teorji platońskiej są rozważania o poznaniu, które dla P., jak i dla wszystkich Greków jest odzwierciedleniem swego przedmiotu. W poznaniu naszem są jednak, obok zmiennych wrażeń zmysłowych, niezmienne p o j ę c i a i ta wiedza pojęciowa jest właściwem poznaniem. Ponieważ świat, który dostrzegamy zmysłami, jest niestały i zmienny, przeto pojęcia nie mogą pochodzić z niego, ale muszą być odbiciem jakichś przedmiotów, równie jak pojęcia, wiecznych, stałych i niezmiennych. Te przedmioty razem tworzą świat i d e j, t. zn. przedmiotów idealnych, które P. umieszcza ponad najwyższą sferą niebieską. Świat idej jest wzorem, nakształt którego Demiurgos uformował z bezkształtnej materji nasz świat zmysłowy. Wiedzę pojęciową, która jest odbiciem świata idej, posiadamy dzięki temu, że dusza ludzka żyła dawniej w świecie idej, skąd za jakieś winy została strącona i wtłoczona w ciało; poznanie pojęciowe zatem nie jest wynikiem jakiegoś procesu twórczego, ale odtwórczego, t. zn. polega na p r z y p o m i n a n i u sobie tego, cośmy kiedyś w świecie idej widzieli. Teorję idej w tej postaci zawierają: „Symposion", „Teaitet", „Fedon" (o nieśmiertelności duszy) i „Fajdros". Idee obok tego znaczenia ontologicznego (są rzeczami, jakkolwiek niezmysłowemi i wzorami, nakształt których powstały przedmioty świata zmysłowego) mają i znaczenie logiczne (są warunkami tworzenia pojęć i sądów pojęciowych). Logiczne znaczenie idej uwydatnia się zwłaszcza w późnych dialogach P., jak: „Sophistes", „Politikos" i „Philosophos". Idee czyto w znaczeniu ontologicznem czy logicznem nie tworzą bezładnego zbioru, ale są uporządkowane w pewną hierarchję, na której szczycie znajduje się idea dobra. — Poglądy psychologiczne i polityczno-społeczne P. są ściśle z sobą związane. Dusza ludzka posiada trzy władze (lub jak je P. nazywa części): r o z u m n ą (siedlisko myśli), i m p u l s y w n ą (siedlisko uczuć) i z m y s ł o w ą (wegetatywną). Te trzy części są sobie nawzajem podporządkowane, a ich harmonijne działanie daje w rezultacie sprawiedliwość. Analogicznym jest ustrój społeczeństwa; składa się ono również z trzech części — warstw. Części rozumnej duszy odpowiada klasa intelektualistów, filozofów, która powinna państwem rządzić, części impulsywnej warstwa wojowników, wreszcie części zmysłowej, wegetatywnej, klasa rolników, rzemieślników i kupców, która powinna się starać o zaspokojenie materjalnych potrzeb całości. W państwie, w którem te trzy klasy są sobie nawzajem podporządkowane, panuje harmonja i sprawiedliwość. Cel państwa jest idealny, jest nim dążenie do doskonałości, której rezultatem będzie zespolenie myśli wszystkich obywateli, dlatego poeci, podlegający zmiennym uczuciom, wprowadziliby rozbicie i powinni być z państwa doskonałego wydaleni. Dążenie do doskonałości (co zresztą jest tylko zadaniem dwóch klas najwyższych) wymaga uwolnienia się od trosk materjalnych, i w tym celu proponuje P. dla tych klas ustrój komunistyczny i socjalizację kobiet i dzieci. Ingerencja państwa jest ogromnie szeroka i obejmuje m. in. kwestję zawierania małżeństw (eugenika) i regulowanie liczby dzieci. Poglądy polityczne P. zawierają się w „Rzeczpospolitej" (Politeia) i „Prawach" (Nomoi), przyczem te ostatnie są późniejsze i o wiele mniej radykalne. — Szereg dzieł P. przetłumaczył na język polski Wład. Witwicki.

Platon, święty, opat w Bitynji, potem w Konstantynopolu (ok. 734—813), w młodości na dworze cesarskim w Konstantynopolu, potem wstąpił do klasztoru. Czas jakiś sprawował urząd opata, potem żył jako prosty zakonnik. Przed śmiercią sam sobie wykopał grób i położył się w nim.

Platon Piotr Lwowicz, metropolita prawosławny moskiewski, (1737—1812), wychowawca późniejszego cara Pawła I., został 1770 archirejem w Twerze, 1775 metropolitą moskiewskim, napisał: „Prawosławna nauka albo krótki wyciąg chrześcijańskiej teologji" (1765).

Platona rok, ob. Rok i Precesja.

Platoniczna miłość, ob. Miłość platoniczna.

Plattdeutsch, język dolnoniemiecki; w powszechnie przyjętem znaczeniu niemiecki język ludowy, różny od języka literackiego; ob. Niederdeutsch.

Platte River (Nebraska River), prawoboczny dopływ rz. Missouri, długi 505 km. Powstaje w górach Skalistych z połączenia North i South Platte (990 i 685 km), które łączą się pod Platte City w Nebrasce. P. jako rzeka stepowa ma zmienne wodostany, a uchodzi poniżej Omaha.

Plattsburgh, miasto w stanie New York (Ameryka płn.), nad jez. Champlain z 10.909 mieszk.

Przemysł włókienniczy, żelazny, drzewny i handel. W 1814 pobili wpobliżu Amerykanie Anglików.

Platybazja (greck.), chorobliwa zmiana kształtu czaszki, przy której części położone wokoło otworu potylicznego są spłaszczone i wgniecione.

Platykuemja (greck.), boczne spłaszczenie kości goleniowej u człowieka. *Wskaźnik spłaszczenia* służy do oznaczenia stopnia p. Szkielety przedhistoryczne, a także ludów pierwotnych wykazują często p.

Platyna (z hiszp. plata, srebro), Pt, pierwiastek metaliczny, należący do grupy platynowców (ob.). W przyrodzie występuje stopiona z innemi metalami tej grupy w postaci ziarn, blaszek, w złożach wtórnych, w postaci większych brył (do 16 kg). Największe znaleziska p. znajdują się na zboczach Uralu, w Ameryce Płd., Kalifornji, Australji, płd. Afryce oraz Kanadzie. W celu uwolnienia p. od zanieczyszczeń, rozpuszcza się produkt surowy w wodzie królewskiej, strąca z roztworu salmjakiem, wyżarza osad, poczem t. zw. *gąbkę platynową* stapia się w tyglu wapiennym, następnie kuje i walcuje. Oczyszczona w powyższy sposób p. zawiera ok 2% irydu i nadaje się w większości wypadków do użycia dla celów technicznych. Czysta p. jest metalem szaro-białym, bardzo ciągliwym i kowalnym. Jest dosyć miękka i daje się łatwo spajać. Cięż. wł. p. 21,44, c. at. 195,2, temp. topnienia 1764°. Rozpuszcza się tylko w wodzie królewskiej. W wysokiej temperaturze ulega również działaniu alkaljów i łączy się z większością metaloidów, jak np. z węglem, fosforem, krzemem i t. d. Łatwo również tworzy stopy z innemi metalami. Zanieczyszczenia fosforu, krzemu, a zwłaszcza węgla czynią p. kruchą. P. posiada własność pochłaniania znacznych ilości gazów. Zdolność tę wykazuje wyraźnie p. subtelnie rozdrobniona, jako t. zw. *czerń* oraz *gąbka platynowa*. Pierwszą otrzymuje się zapom. redukcji kwasu chloroplatynowego cynkiem. Gąbka p. powstaje przy prażeniu chloroplatynianu amonowego w postaci szarej, gąbczastej masy. Mieszanina wodoru i tlenu zapala się w zetknięciu z czernią wzgl. gąbką platynową. Własność p. przyspieszania przebiegu reakcyj chemicznych (ob. Kataliza) została wyzyskana przy wielu procesach oksydacyjno-redukcyjnych w technice, np. przy wyrobie kwasu siarkowego metodą kontaktową. P. znalazła zastosowanie w przemyśle jubilerskim, w technice dentystycznej, w przemyśle chemicznym i elektrotechnicznym. Dla niektórych celów zastępują czystą p. platynowanem złotem lub miedzią. Wielkie zastosowanie znalazły również stopy platyny z innemi metalami.

W r. 1926 wyprodukowano ogółem 4260 kg p., z czego 1700 kg przypada na Rosję, 1850 kg na Kolumbję, 260 kg na Kanadę. P., jako metal o odrębnych własnościach fizycznych i chemicznych opisał po raz pierwszy 1750 Watson.

Platynotypja (*platynowy druk*), otrzymywanie odbitek fotograficznych na papierze światłoczułym, przez redukcję soli platynowych. Środkiem redukującym jest szczawian żelazowy, który pod wpływem światła zamienia się na szczawian żelazawy, mający zdolność wytrącania metalicznej platyny z soli platynowych. Odbitki wykazują bardzo ładne matowe tony. Wzmacnia się je przez kąpiel w szczawianie potasowym.

Platynowa gąbka, platynowa czerń, ob. Platyna.

Platynowce, pierwiastki, należące do ósmej grupy układu perjodycznego. Należą tutaj: ruten, rod, pallad, oraz osm, iryd i platyna. Występują one wspólnie, stopione ze sobą w t. zw. *rudzie platynowej*. *Platyna surowa*, otrzymana przez wypłókanie rudy, zawiera 50—86% platyny obok innych p. oraz zmiennych ilości złota, miedzi, ołowiu, żelaza, chromu i kwarcu. Rozdzielenie i otrzymanie p. w stanie czystym jest niezwykle uciążliwe. Pierwsze trzy o c. atom. ok. 104 posiadają niski stosunkowo ciężar właściwy (ok. 12). Ciężary atomowe jak i c. wł. następnych są znacznie wyższe: ok. 193 oraz 22. Wspólną cechą p. jest wielka odporność na czynniki chemiczne (z wyj. osmu).

Platynowy termometr, p. Oporowy termometr.

Platyny stopy, stopy platyny ze złotem (jak palorium) lub srebrem mają zastosowanie w dentystyce; od czystej platyny łatwiej topliwe. Stopy z irydem służą do wyrobu naczyń chemicznych, z rodem do wyrobu pirometrów. Czasami są też używane stopy z miedzią na wyroby jubilerskie i z niklem na przyrządy naukowe.

Platyny związki. W związkach występuje p. jako pierwiastek dwu- i czterowartościowy (połączenia platynawe i platynowe).

Chlorki p. powstają przy ogrzewaniu kwasu chloroplatynowego w strumieniu chloru (chlorek platynowy $PtCl_4$, trójchlorek p. $PtCl_3$, chlorek platynawy $PtCl_2$; ostatni, trudno rozpuszczalny, rozpuszcza się w kwasie solnym, tworząc *kwas chloroplatynawy* H_2PtCl_4. Sól potasowa tego kwasu znalazła zastosowanie w przemyśle fotograficznym (tonowanie platyną). *Kwas chloroplatynowy* H_2PtCl_6 tworzy się przy rozpuszczaniu platyny w wodzie królewskiej, bywa używany jako odczynnik na zasady organiczne, do wyrobu azbestu platynowanego, do platynowania szkła, porcelany i metali, do wyrobu zwierciadeł platynowych i t. d. Sole potasowa i barowa kwasu cyjanoplatynowego $H_2Pt(CN)_4$ w stanie stałym wyróżniają się silną fluorescencją pod wpływem promieni Roentgena, ultrafioletowych oraz promieniowania ciał radjoaktywnych. Stąd też na ekranie powleczonym platynocyjankiem barowym widoczne są przedmioty nieprzenikliwe dla promieni Roentgena. Ze wszystkich z. p. strąca siarkowodór *czarne siarczki* PtS i PtS_2, podobne w zachowaniu się do siarczków złota.

Platypsyllidae, rodzina ślepych chrząszczy, podobnych do karaczanów. Jedyny rodzaj Platypsyllus castoris Rits. pasorzytuje, podobnie jak i jego larwa, na bobrze.

Platyrrhina (greck., *szerokonose*), ob. Małpy.

Platysma myoides (greck.), płaski, cienki mięsień skórny szyi i piersi, u człowieka w różnym stopniu rozwinięty, pozostałość silnie u ssaków rozwiniętej muskulatury skóry. P. bierze udział w mimice.

Platysomus Ag., wymarły rodzaj ryb kostnoszkieletowych, które żyły w karbonie i permie. Najbardziej znany P. striatus Ag.

Plauen (P. im Vogtland), miasto w Saksonji (Niemcy), w okręgu Zwickau, przy ujściu rz. Syra do Białej Elstery, ma 111.436 mieszk., szereg starych budowli (kościół z XII. w., zamek z XVIII. w., ratusz z XVI. w.) oraz bardzo duży przemysł (zwłaszcza tekstylny, a poza tem metalowy, maszynowy, konfekcyjny, chemiczny i i.) i handel.

Stara ta osada słowiańska, była od 1224 siedzibą komturji krzyżackiej. Przemysł tkacki rozwinął się w P. już w XVI. w. dzięki immigrantom ze Szwajcarji.

Plaustrum (łac.), starorzymski wóz ciężarowy, na czterech kołach sprychowych lub tarczowych.

Plautus Titus Maccius, komedjopisarz rzym., (250—184 prz. Chr.). Uznane przez Warrona za autentyczne 21 komedyj, są opracowaniami lub kontaminacjami, zabarwionemi kolorytem rzym., z t. zw. nowej komedji attyckiej; tytuły ważniejszych: „Amphitruo", „Aulularia", (pierwowzór „Skąpca" Moliera), „Captivi", „Menaechmi" (wzór Szekspira „Comedy of Errors"), „Mercator", „Miles gloriosus", „Mostellaria", „Trinummus", „Truculentus". P. wywarł wpływ na twórczość Ariosta, Macchiavellego, Bibbienę, Goldeniego, Moliera, Holberga, Szekspira, Lenza, Bohomolca, Fredry. Wyd.: Ritschl (1848—54 now. opr. przez Goetz—Schöll 1878—1894). Lexikon wyd. Lodge 1901 i i. Na polski częściowo tłumaczyli J. Wolfram, A. Kantecki, J. J. Kraszewski, G. Przychocki. Lit.: G. Przychocki, Plautus 1925.

Play (ang.), gra; sztuka sceniczna. *Player*, gracz, aktor.

Playfair Lyon P., lord of Saint Andrews, (od r. 1892), chemik angielski, (1819—1898), w l. 1873—74 minister poczt. Pracował nad procesem wielkopiecowym, odkrył nitroprusydki. Napisał: „Report on the Coals Suited to the Steam Navy" (1846), „On Chemical Principles" (1852), „Subjects of Social Welfare" (1889) i i.

Plazma (greck.), płyn krwi wolny od krwinek; w komórkach tyle co protoplazma.

Plazma, zielonawa odmiana chalcedonu (ob.)

Plazmodesmy, p. Roślinna komórka.

Plazmogamja (*plastogamja*, greck.), u pierwotniaków występujące zlanie się protoplazm dwu lub więcej osobników bez zlania się jąder; nie jest identyczne z kopulacją.

Plazmogonja (z greck., także abiogenesis, archigonja, archiogenesis, łac. generatio aequivoca, g. primaria, g. spontanea), tworzenie istot żywych z substancji martwej, w przeciwieństwie do tokogonji (rodzenia przez rodziców). Rozróżniamy tworzenie z substancji organicznej (plazmogonja) i nieorganicznej (*autogonja*). W starożytności (Arystoteles) oraz w średniowieczu sądzono, że nawet wyższe zwierzęta, jak np. ryby tworzą się z mułu, gnijących resztek i t. d. Według obecnych badań można twierdzić, że w dzisiejszych ziemskich warunkach tworzenie się życia na tej drodze jest niemożliwe. Z drugiej strony, jeśli się nie przyjmie, że zarodki życia znajdowały się na naszej planecie, nie można sobie bez pomocy p. wytłumaczyć powstania życia na ziemi w związku z teorją descendencji. (Ob. Panspermja).

Plazmoliza (z greck.). Przenikanie wody przez błonę żywej komórki ulega prawom osmozy (ob.). Przy słabszem stężeniu otaczającego roztworu następuje przeto przypływ wody i napęcznienie, przy silniejszem — odpływ wody i skurczenie komórki. Jeżeli błony komórkowe są sztywne, jak u komórek roślinnych, plazma kurczy się i odstaje od nich. To zjawisko nazywamy p. (Ob. też Komórka).

Plaża, pas przybrzeżny, zalewany przez wody w czasie przypływu morza, lub podniesienia poziomu wody w rzece, zbudowany z piasku lub mułu naniesionego przez wodę. Najlepsze p. znajdują się na płaskich, piaszczystych wybrzeżach morskich, tu też znajdują się z reguły bardziej uczęszczane miejscowości kąpielowe (Ostenda, Odesa i t.).

Plądrowanie, ob. Rabunek. W dawnych wojnach wydawano na splądrowanie przez krótki okres czasu miasta, odmawiające kontrybucji lub zbuntowane, przyczem łup stawał się własnością żołnierzy.

Pląsawica (*taniec św. Wita*, chorea), choroba nerwowa z ciągłemi mimowolnemi drganiami mięśni, zwłaszcza twarzy i rąk, które występują bądź samoistnie, bądź towarzyszą zamierzonym ruchom. Zapadają na nią młodociani, zwłaszcza dziewczynki. Rozwój choroby jest zwykle powolny; chorzy nie mogą niczego utrzymać, nie mogą siedzieć spokojnie. Podczas snu ruchy się uspokajają. Często istnieje związek przyczynowy z równoczesnemi lub uprzedniemi schorzeniami reumatycznemi lub serca, prawdopodobnie przez działanie jadów bakteryjnych na mózg. Choroba trwa od kilku tygodni do kilku miesięcy. Wyleczenie może być zupełne, czasem zostaje osłabienie serca. Dobrym lekiem okazał się arsen.

Pląskowski Romuald, polski lekarz-psychjatra, (1821—1896), studja lekarskie ukończył w Dorpacie, był ordynatorem szpitala św. Jana Bożego w Warszawie. 1862 powołany został przez akademję lekarską do wykładu higjeny, potem został kierownikiem kliniki chorób umysłowych i docentem na uniwersytecie warszawskim. Napisał „Psychjatrja" i szereg prac z zakresu higjeny i chorób umysłowych.

Ple, plemię Negrytosów z Peraku (półwysep Malakka), zmieszane z Malajami, przyjęło kulturę innych plemion Negrytosów (Kenta). P. hodują rośliny, żyją poligamicznie w domach komunalnych, ich bronią są dzidy i dmuchawki. Zmarłych chowali dawniej na drzewach, obecnie w ziemi.

Plebanja, probostwo, mieszkanie proboszcza, *pleban*, proboszcz.

Plebański Józef Kazimierz, historyk pol., (1831—1897), po studjach w Wrocławiu i Berlinie był nauczycielem gimnazjalnym, 1862—69 profesorem historji w Szkole Głównej, 1880—90 redaktorem „Bibljoteki Warszawskiej". Nap.: „Jan Kazimierz Waza. Marja Ludwika Gonzaga" (1862), „O historycznem znaczeniu Juljusza Cezara" (1865), oraz szereg artykułów w „Encykl. Wychowawczej".

Plebejusze (łac. plebei), członkowie rzymskiej plebs (ob.), ogólnie ludzie niskiego pochodzenia.

Plebiscyt (z łac. plebiscitum), w dawnym Rzymie był ustawą uchwaloną na zgromadzeniach plebejuszów i początkowo tylko ich obowiązującą. Później ustawodawstwo rzymskie rozciągnęło moc obowiązującą p. na wszystkie warstwy ludności rzymskiej. — W czasach nowożytnych p. oznacza głosowanie całej do tego aktu uprawnionej ludności. W nowoczesnych, w szczególności powojennych konstytucjach p. stanowi instytucję prawa publicznego, dzięki której naród może w każdej chwili wywołać doniosłe zmiany prawne, o ile liczba głosujących osiągnie przez konstytucję przewidzianą liczbę głosów. Polskiej konstytucji jest p. nieznanym. W prawie narodów p. pojawił się jako środek wybadania woli ludności, przy ustanawianiu nowych granic. Przy wyznaczeniu granic Polski odrodzonej zastosowano p. 1920 w pewnych okręgach Prus Zachodnich i Wschodnich, 1921 na G. Śląsku.

Plebs, w najstarszych czasach nie szlachecka (wieśniacza) ludność staroż. Rzymu (przeciwieństwo: patrycjusze; ob. Rzymskie państwo); w późniejszej republice nie posiadająca majątku dolna warstwa ludności miejskiej. P. rustica, obywatelska ludność wieśniacza Italji. Por. Klientela.

Plecak (niem. Rucksack), worek nieprzemakalny, ściągany sznurem, noszony przez turystów na plecach zapomocą przesuwalnych rzemieni; pochodzi ze wschodnich krajów alpejskich.

Plecha (thallus), strzępkowata tkanka niezróżnicowana na narządy.

Plechanow Jerzy, ros. polityk i publicysta, twórca ros. partji socjalistycznej, (1857—1918), pochodzenia szlacheckiego, jako student akademji górniczej w Petersburgu musiał 1876 uciec zagranicę za udział w demonstracji przeciw rządowi. 1877 powrócił i prowadził propagandę rewolucyjną wśród robotników i chłopów, od 1880 znów zagranicą, założył 1883 rosyjską partję socjalistyczną „Wyzwolenie Pracy". 1901—05 redagował w Genewie pismo socjalistyczne „Iskra". Po rozłamie w partji 1903 na bolszewików i mienszewików stanął na czele tych ostatnich. Po przewrocie 1917 powrócił do Rosji i założył tam antybolszewicką grupę socjalistyczną i gazetę „Jedinstwo". P. należał do najwybitniejszych teoretyków marksizmu i odgrywał w II. Międzynarodówce kierowniczą rolę. Ogłosił szereg dzieł w języku rosyjskim, niemieckim i francuskim.

Plechowe, p. Thallophyta.

Plecionki, wyroby (koszyki, kapelusze, maty, taśmy i t. p.), sporządzane przez splecenie podatnych materjałów, jak wiklina, trzcina, łyko, słoma, włókno, włosie i t. p. Plecenie jest umiejętnością niezmiernie dawną, która poprzedziła niewątpliwie sztukę tkacką i dzisiaj jeszcze stoi u niektórych ludów pierwotnych na wysokim poziomie artystycznym. — P. też Koszykarstwo.

Plecoptera, p. Widelnicowate.

Plecotus auritus, ob. Nietoperze.

Plectranthus L'Hérit (kogucie ostrogi), roślina wargowa, rośnie w krajach tropikalnych. P. fruticosus L'Hérit, o sercowatych liściach i blado-niebieskich kwiatach, ma woń aromatyczną, ma chronić przed molami.

Plectrum, ob. Plektron.

Plehwe Wjaczesław Konstantynowicz, polityk ros., (1846—1904), 1881 dyrektor departamentu policji, 1884 senator i pomocnik ministra spraw wewnętrznych, 1900 sekretarz stanu dla Finlandji, 1902 minister spraw wewnętrznych, podpora reakcji, zamordowany przez rewolucjonistów.

Plein-air (malarstwo plenerowe, pleineryzm), kierunek artystyczny, zapoczątkowany w Paryżu po 1870, a mający na celu oddanie światła słonecznego w malarstwie. Kierunek ten należy do impresjonizmu (ob.).

Plein pouvoir (franc.), plenipotencja, nieograniczone pełnomocnictwo, wolna ręka przy załatwianiu pewnej transakcji.

Pleiobary, izobary ponad 760 mm.

Pleiochasium (greck.-łac.), p. Kwiatostan.

Pleisse, prawoboczny dopływ Białej Elstery w Saksonji (Niemcy), długi 90 km, uchodzi pod Lipskiem.

Pleistocen (greck.), nazwa, wprowadzona 1830 przez ang. geologa Lyella na określenie dyluwjum (ob.).

Plejada (greck.), siedm gwiazd (ob. Plejady); także siedmiu greckich tragików 1-szej połowy III. w. prz. Chr. żyjących za Ptolemeusza Philadelphosa w Aleksandrji: Lykofron, Aleksander Etolczyk, Homer z Bizancjum, Sositheos, Phili(s)kos z Kerkyry, Sosiphanes z Syrakuz, Dionizjades z Tarsos.

Plejada (franc. Pléiade), grupa siedmiu poetów franc. XVI. w.: Ronsard, Du Bellay, Pontus de Tyard, Jodelle, Belleau, Baïf i Dorat.

Plejady, w greckim micie siedm córek Atlasa i Plejony: Maia, Elektra, Taygete, Alkyone, Kelaino, Sterope i Merope; zabiły się z żalu po śmierci swych sióstr Hyad (ob.) i zostały przeniesione między gwiazdy. O P. w starogreckiej literaturze ob. Plejada. — W astronomji grupa gwiazd w Byku pod 24° deklinacji i 54° rektascenzji. Sześć najjaśniejszych gwiazd tej grupy jest dobrze widzialnych gołem okiem; są to Alcyone, Atlas, Elektra, Maja, Merope, Taygeta. W dobrych warunkach atmosferycznych widać jeszcze trzy: Plejone, Celeno i Asterope. Gromada P. otoczona jest ciemną mgławicą, widoczną dobrze na zdjęciach fotograficznych dzięki oświetleniu jej przez jasne gwiazdy gromady.

Plejone, jedna z gwiazd grupy Plejad.

Plektron (łac. plectrum), pałeczka z kości słoniowej, metalu lub drzewa, w starożytnej Grecji używana do szarpania strun na lutni, czyli kitarze; dzisiaj zadanie to spełnia pierścień przy grze na cytrze.

Plemię, grupa ludzi wywodząca się od wspólnych rodziców. Por. Ród, Szczep.

Plemnie, p. Paprotniki, Mszaki.

Plemniki (spermidia, spermatozomy, antherozoidy), męskie komórki rozrodcze, znajdujące się w nasieniu, odkryte 1677 przez Hamma, uważane początkowo za samodzielne zwierzęta (spermatozoa), skutkiem samodzielnego ruchu. Są one z zasady bardzo drobne (u ssaków: 0,01—0,04 mm), kształtu nitkowatego. P. składa się

z główki, zakończonej zazwyczaj zaostrzonym końcem (akrosom, perforatorium), szyjki i witki, służącej do wykonywania ruchów. Główka składa się z substancji chromatynowej. Ona to ma znaczenie w procesie zapłodnienia. Różna zawartość protoplazmy ma znaczenie także przy napozór jednakowo wyglądających p. dla dziedziczenia płci. P. tworzą się w jądrze (ob.) z komórki macierzystej (spermatogonjum) przez podział (spermatocyty pierwszego rzędu), te następnie ulegają redukcji chromatyny (podział redukcyjny, ob.) w procesie t. zw. dojrzewania, który składa się z dwu podziałów: pierwszy daje dwa spermatocyty drugiego rzędu, drugi 4 spermatydy. Z nich już wprost tworzą się, zmieniając kształt, p. P. produkuje organizm w znacznej ilości. Te, które nie biorą udziału w zapłodnieniu, po jakimś czasie giną. Wstrzyknięcie do organizmu samicy mogą w nim przebywać żywe znaczny czas, u człowieka kilka tygodni.

Plenarny (łac.), w związku z plenum, pełny.

Plener, 1. Ignaz, polityk austr., (1810—1908), od 1836 w służbie skarbowej, 1860—65 minister finansów, przeprowadził szereg reform, 1867—70 minister handlu, potem poseł, 1873 członek Izby Panów.

2. Ernst, syn poprz., (1841—1923), niemiecko-liberalny członek parlamentu, 1893—95 minister skarbu, 1896 prezes naczelnej Izby Obrachunkowej, 1900 wszedł do Izby Panów, autor szeregu dzieł ekonomicznych.

Plenipotencja (łac.), pełnomocnictwo.

Plenkiewicz Roman, polski historyk literatury i pedagog, (1833—1910), redaktor „Encyklopedji Wychowawczej", wydał m. i.: „Wrażenia z pięciodniowej podróży" (1856), „Uwagi o dziełach pomocniczych do wykładu nauk w zakładach średnich" (1865), „Słowo wstępne do historji literatury polskiej" (1874), „Faust i jego przekłady u nas" (1888), „Jan Kochanowski, jego ród, żywot i dzieła" (1897, tom IV. jubileuszowego wydania „Dzieł" poety, główne dzieło autora, źródłowa praca podstawowa), „Historja literatury powszechnej w zarysie" (1906).

Plenność, zdolność obfitego owocowania, cecha dziedziczna, dająca się potęgować i ustalić przez celową hodowlę roślin. P. roślin uprawnych jest zwykle wyższa od p. dzikorosnących.

Pleno choro (łac.), pełnym chórem.

Plentybal, zatoka na płn. wybrzeżu płn. wyspy Nowej Zelandji.

Plenum, całość, ogół, komplet, kompletne zebranie jakiegoś ciała zbiorowego. — Plenarne posiedzenie, posiedzenie w komplecie wszystkich członków danego zebrania, kolegjum, stowarzyszenia i t. d. Przeciwstawienie: posiedzenie wydziału, komisji, frakcji i t. d.

Pleo... (pleio..., greck.), więcej..., zbytecznie.

Pleochroizm, własność niektórych barwnych, podwójnie łamiących światło minerałów, jak turmalinu, pennimu, dychroitu, polegająca na tem, że minerały te w dwóch lub w trzech kierunkach wykazują odmienne barwy. Zjawisko to polega na różnej absorbcji światła w różnych kierunkach. W kryształach tetragonalnych i heksagonalnych występują zwykle dwie barwy: w kierunku osi głównej, w której niema podwójnego załamania, i w kierunku do poprzedniego prostopadłym. W układach rombowym, jednoskośnym i trójskośnym występuje zjawisko trychroizmu (trójbarwności).

Pleogamja (greck.), występowanie różniących się płciowo kwiatów na tej samej roślinie lub też na różnych okazach tego samego gatunku.

Pleomorficzne rośliny mają różnie wykształcone liście, kwiaty i t. d. Pleomorfja, „różnopostaciowość", np. liści tej samej rośliny w różnych stadjach rozwojowych, także występowanie różnego typu owocowania u grzybów.

Pleonast, minerał, p. Spinel.

Pleonazm (z greck.-łac.), nadmiar wyrazów o podobnem znaczeniu, np. biały siwek.

Plerom (z greck.), p. Wierzchołek wzrostu.

Pleroma (greck., „pełnia"), w gnostycyzmie siedziba bóstwa, źródło wszelkiego dobra.

Plersch Jan Bogumił, malarz polski, (1732—1817), studja odbył w Augsburgu i Wiedniu, po powrocie do kraju został nadwornym malarzem Stanisława Augusta. Malował pełne fantazji dekoracje teatralne, kurtyny i i., dalej obrazy religijne dla warszawskich kościołów (pijarów, bernardynów, paulinów i bonifratrów), wreszcie portrety, wśród których wyróżniają się jego 3 autoportrety. W dziełach swych był zależny od twórczości G. B. Tiepola.

Plesiosaurus, p. Sauropterygia.

Pless, ob. Pszczyna.

Plessur, grupa górska w Alpach Szwajcarskich, w kantonie Gryzonów, między doliną Renu, Albulą, doliną Davos i Prätigau. Szczyt Aroser Rothorn ma 2.985 m.

Plessymetr, przyrząd do opukiwania chorych (ob. Opukiwanie) w kształcie płytki szklanej lub celuloidowej, wzgl. w kształcie słupka.

Pleszczejew Aleksiej Nikołajewicz, poeta rosyj., (1825—1893), więziony w r. 1849 i zesłany „w sołdaty", w r. 1857 ułaskawiony, w poezjach swych (zbiory od r. 1846) dawał wyraz ideom postępowym, później zwrócił się do liryki uczucia i przyrody. Pierwsze wyd. zbior. 1887.

Pleszczyński Adolf, ksiądz, pisarz relig. i etnograf, * 1841, semin. duch. w Janowie i Warszawie, wyświęcony w 1866, proboszcz w Międzyrzeczu, Żeliszewie i Maciejowicach. Wydał sporo prac religijnych, m. in. „Dziejowy Żywot Jezusa Chrystusa" (1895). Jest autorem studjum etnograficznego p. t. „Bojarzy międzyrzeccy" (1893). Przedstawił też: „Dzieje akademji duchownej rzymsko-katol. w Warszawie" (1907).

Pleszew, miasto powiat. w woj. poznańskiem, na lewym brzegu Neru, przy kolei: Poznań—Ostrów i wąskotor. Krotoszyn—P., na płn.-zach. od Kalisza z 8.126 mieszk. Posiada fabr. maszyn, mebli, luster, zabawek, wódek i konserw, cementownię, browar, młyny, tartaki, garbarnię oraz znaczny handel bydłem i zbożem. Miastem jest P. od ok. 1400 r.

Powiat P. ma 483 km^2 (w tem 78,9% ziemi ornej i 9,6% lasów) oraz 38.234 mieszk. (91% Polaków).

Pleśniaki (Phycomycetes), ob. Grzyby.

Pleśń, ogólne określenie na grzyby, pleśniaki, występujące na obumarłych częściach roślinnych i zwierzęcych, czy też na substancjach organicz-

nych, tworzące naloty białe lub barwne. Wywołują one wraz z bakterjami gnicie. Należą do rozmaitych rodzajów, rodzin, a nawet rzędów. Niektóre z nich można spotkać tylko na jednych substancjach, gdy inne występują wszędzie. Do nich należy pleśniak (Mucor mucedo), pędzlak (Penicillum glaucum), kropidlak (Aspergillus) i i. Grzybnie wielu wyższych grzybów tworzą podobne kożuchy na drzewie. U człowieka p. rzadko wywołuje chorobę. Wiele pleśniaków jest powodem chorób roślin.

Plethon Gemistos, uczony greck., (ok. 1355—1450), brał 1439 udział w Soborze florenckim, zachęcił Cosima de Medici do założenia Akademji Platońskiej we Florencji. Poza scholjami do Tukidydesa był autorem pism filozoficznych.

Plethora (greck.), krwistość (nadmierna), może być ogólna lub w poszczególnych częściach ciała, np. krwistość brzuszna.

Pletron (Plethron), starogrecka miara długości, 100 stóp greckich = 29,6 m; jako miara powierzchni = 876 m².

Pletwa, p. Płetwa.

Pletysmograf (z greck.), aparat do mierzenia zmian, jakim ulega zawartość krwi w kończynach.

Pleura (greck.), opłucna.

Pleuresia (pleuritis, greck.), zapalenie opłucnej.

Pleureur, Mont, szczyt w Alpach Penińskich, między Val de Bagnes i Val d' Hérémence, wys. 3.706 m.

Pleuritis (pleuresia, greck.), zapalenie opłucnej.

Pleuronectes, ob. Flondra.

Pleuropneumonia (greck.), zapalenie płuc i opłucnej.

Pleurotus Fr., grzyb należący do Agaricaceae, o bocznie stojącym trzonku. P. ostreatus Jacq. rośnie na bukach, topolach oraz na innych drzewach liściastych, jadalny.

Pleven, ob. Plewna.

Plewiaste, p. Glumiflorae.

Plewińska Zofja, malarka polska, *1887, kształciła się w Warszawie i w Paryżu, ilustratorka i rysowniczka, zajmuje się też sztuką stosowaną (projekty witraży); 1914 brała udział w organizowaniu legjonów Piłsudskiego.

Plewna (bułg. Pleven), miasto okręg. w Bułgarji, wpobliżu rz. Wid z 29.063 mieszk., przemysłem włókienniczym i handlem. P. upamiętniła się w historji zaciętą obroną Turków pod wodzą Osmana Nuri Paszy przeciwko wojskom rosyjskim i rumuńskim od września do grudnia 1877 r.

Plewy, zewnętrzna okrywa kwiatu traw (Gramínae). Po dojrzeniu ziarna p. bądź otulają je szczelnie, jak u owsa i jęczmienia (ziarno oplenione), bądź też obejmują je luźno, tak, iż ziarno z p. się wysypuje, jak u pszenicy i żyta. Odżywcze wartości p. są niewielkie, zawierają one 30—40% włókna surowego, tyleż mniej więcej % bezazotowych subst. wyciągowych, 14—16% wody, 3—4% surowego białka i 1—2% tłuszczu (por. Pasza).

Plexus (łac.), splot, zwłaszcza splot kilku nerwów. P. pampiniformis, duży splot żylny wokoło powrózka nasiennego; p. sacralis, splot krzyżowy.

Pleydenwurff, 1. Hans, malarz niemiecki, (ok. 1420—1472), obok Wolgemuta najznakomitszy malarz norymberski, pracował krótki czas we Wrocławiu i Krakowie. Malował obrazy religijne; znajdują się one w Wrocławiu i w Monachjum („Ukrzyżowanie").

2. Wilhelm, syn powyższego, malarz i drzeworytnik niemiecki, (1450—1490), uczeń Wolgemuta, z którym często współpracował. Jego dziełem liczne drzeworyty w sławnej „Kronice świata" H. Schedla (1493).

Pleyel Ignacc, kompozytor, (1757—1831), założyciel fabryki fortepianów w Paryżu (1795). Jego symfonje, kwartety, tria, koncerty i kompozycje fortepianowe były swego czasu popularne, stawiano je narówni z kompozycjami haydnowskiemi.

Plica polonica, ob. Kołtun.

Plichta Andrzej, powstaniec polski, (1797—1866), za udział w spisku Łukasińskiego więziony w Warszawie i w Petersburgu, 1830—31 sekretarz Rządu Narodowego, jako emigrant należał do współpracowników ks. Adama Czartoryskiego; był też jednym z założycieli towarzystwa literackiego.

Pliegos sueltos (hiszp.), „luźne (ulotne) pisma", rozpowszechniają w Hiszpanji po dziś dzień pieśni, romance, baśnie, modlitwy, żywoty świętych, powieści, dramaty duchowne i in.; przeważnie z drzeworytami. W Portugalji nazywają się „Literatura de cordel", ponieważ zeszyty te wiszą w straganach na sznurach.

Plinius, 1. Caius P. Secundus, Starszy (Maior), rzymski uczony (23 po Chr. —79), piastował szereg wyższych urzędów, zginął w czasie wybuchu Wezuwjusza. Oprócz innych pism (np. O wojnach germańskich) napisał bez głębszej znajomości i krytyki „Naturalis historia" ks. 37, encyklopedję wiadomości z geografji, z medycyny, historji sztuki, historji naturalnej (częstokroć ekscerpowanych, np. w „Medicina Plinii" z IV. w. (wyd. Rose, 1875) i przez Solinusa. Wyd. Mayhoff (1892—1908).

2. Caius P. Caecilius Secundus Minor (młodszy), (62 po Chr. —113), konsul w 100 r., 112 namiestnik Bitynji. Ważne dla współczesnej historji są jego doskonałą formą odznaczające się listy z 97—109 (ks. 9), oraz korespondencja z Trajanem, wśród której znajduje się sprawozdanie o chrześcijanach; V. wyd. Merril 1922. Oprócz tego napisał Panegyricus Trajani (pol. tłum. W. Borkowskiego 1792).

Plintha (z greck.), prostokątna płyta, tworząca podstawę kolumny, pilastru lub postumentu.

Pliocen, najwyższe piętro trzeciorzędowej formacji (ob.).

Pliohippus, p. Equidae.

Plissa, jezioro w pow. Głębokie (woj. wileńskie), długie 4,5 km, szerokie do 1,5 km. Rzeka Mniuta odwadnia je do rz. Dzisny. Nad jeziorem leży miasteczko P. z 844 mieszk.

Plisy (franc. plissée, „fałdowane"), regularne fałdy, ułożone z materjału na sukniach.

Pliszka (Motacilla L.), ptak śpiewający z rodziny pliszek (Motacillidae), mały, wysmukły ptaszek, o prostym, cienkim dziobie, długich skrzydłach, długim, zaokrąglonym ogonie, nogi o długich palcach. Gnieździ się nad wodami.

P. siwa (M. alba L.), w Polsce bardzo pospolita, na zimę odlatuje, zamieszkuje Europę i płn. Azję. Żyje wpobliżu ludzkich domostw, żywi się owadami. P. górska (M. boarula L.), pospolita w okolicach górskich, grzbiet szary, brzuch żółtawy, żyje aż po 55° szer. płn., na zimę odlatuje. P. żółta (Budytes flavus L.), w Polsce pospolita, dochodzi 17 cm dług., 25 cm szer., na zimę również odlatuje.

Pliszki (Motacillidae), rodzina ptaków śpiewających, wysmukłe ptaki o cienkim dziobie, zamieszkują pola, łąki, żywią się owadami i nasionami miękkiemi, gnieżdżą się w miejscach osłoniętych, często wprost na ziemi. Są to ptaki kosmopolityczne, występują w Starym Świecie. Najbardziej znane rodzaje: pliszka (Motacilla L.), Budytes Cuv. i świergotka (Anthus Bechst.).

Plitvica, grupa 13 jezior górskich w Chorwacji, w okręgu Primorska Krajna, w górach Mała Kapela. Jeziora wznoszą się stopniami ku górze (506—625 m), a są odwadniane przez Czerwoną Rzekę, która tworzy 35 wodospadów (m. i. wodospad P.) do Kulpy.

Plješivica, część chorwackiego Krasu, między Wielką Kapelą i Alpami Dynarskiemi. Szczyt Gola ma 1.649 m, a Jawornik 1.552 m. Ku wsch. opada P. do doliny rz. Uny.

P. L. M., skrót dla franc. towarzystwa kolejowego Paris—Lyon—Méditerranée. Ob. Francja.

Ploceus, tkacz, p. Tkacze.

Plöcken, przełęcz w Alpach Karnickich, wys. 1.362 m., która odgrywała w starożytności i średniowieczu ważną rolę komunikacyjną.

Ploeşti, stolica okręgu Prahova (Wołoszczyzna) w Rumunji, przy kolei: Braşov—Bukareszt z 60.000 mieszk. Przemysł włókienniczy, rolniczy i naftowy oraz handel wełną.

Plomba (z franc.), pieczęć ołowiana założona na opakowania towarów (skrzyniach, workach i t. p.), tak że bez naruszenia pieczęci otwarcie jest niemożliwe. — P. w dentystyce, ob. Zębów choroby.

Plombières-les-Bains, miasto i zdrojowisko w depart. Wogezów (Francja) z 1.591 mieszk. i 27 źródłami żelazistemi. W 1858 spotkali się tu Napoleon III. i Cavour.

Plombieryt (nazwa od gorących źródeł w Plombières-les-Bains, ob.), minerał, wodny krzemian wapnia, tworzący śnieżno-białe utwory stalaktytowe.

Plombit, sztuczny asfalt, używany jako materjał kwasotrwały.

Plon, pożytek, osiągnięty z uprawy rolniczej lub ogrodniczej. W ściślem znaczeniu zbiór ziarna zbóż, nasion, owoców lub części podziemnych rośl., ogólnie również zbiór paszy, kwiatów w ogrodnictwie, a zatem wszelkich efektów końcowych produkcji roślinnej.

Plon Eugène, franc. wydawca i krytyk sztuki, (1836—1895), napisał: „Thorwaldsen" (1867), „Le sculpteur danois V. Bissen" (1870), „Benvenuto Cellini" (1882) i i.

Ploss Hermann Heinrich, lekarz i antropol. niem., (1819—1885). Główne dzieło: „Das Weib in der Natur- und Völkerkunde" (1884, 2 t. 1927, 3 t.).

Plotyn, greck. filozof, założyciel t. zw. neoplatonizmu, (ok. 205—270). Nauczycielem jego był początkowo Ammonios Sakkas, który skłonił go do studjum dzieł Platona. W r. 244 udał się P. do Rzymu, gdzie rozpoczął działalność nauczycielską i charytatywną. Cesarz Gallienus zamierzał powierzyć mu moralne wychowanie młodzieży. Plan P. założenia w Kampanji miasta filozofów (Platonopolis), którego obywatele rządziliby się według wskazówek Platona, nie doszedł do skutku z powodu śmierci cesarza, która zmusiła P. też do ucieczki z Rzymu. — Według P. źródłem, początkiem wszelkiego bytu jest prajedność. Proces ontologiczny, t. zn. proces powstawania świata, jest dla P. identyczny z procesem logicznym. Z Boga bowiem, który jest tą prajednością, powstaje przez różnicowanie się myśli Duch, w którym mieszczą się idee wszystkich rzeczy; z Ducha powstaje Dusza świata, a z tej dopiero świat materjalny. Wskutek tego poznanie zapomocą pojęć, które są odbiciem idej, może nas doprowadzić tylko do poznania Ducha, który jest zróżnicowany na idee, nie da nam natomiast poznania Boga, w którym żadnej wielości, a zatem i wielości idej niema. Poznanie Boga możemy osiągnąć jedynie przez poznanie ponadpojęciowe, mianowicie poznanie intuicyjne. P. zalecał swym uczniom kształcenie się w tem poznaniu, które ma charakter mistyczny, gdyż w ten tylko sposób może człowiek osiągnąć szczęście, polegające na złączeniu się z Bogiem przez poznanie. — Pierwiastki mistyczno-religijne, jakie znajdują się w systemie P., są wynikiem wpływu systemów religijnych Wschodu. W metafizyce określa się zwykle system P., jako panteizm emanacyjny. P. wraz z innymi neoplatonikami wywarł wielki wpływ na filozofję chrześcijańską, zwłaszcza na św. Augustyna. Dzieło P. nosi tytuł „Enneady", gdyż składa się z 6 grup po 9 ksiąg.

Ploug Parmo Carl, duń. poeta i polityk, (1813—1894), pod pseud. Poul Rytter pisał żywiołowe pieśni studenckie (1847), był jednym z najruchliwszych działaczy ruchu skandynawskiego w Danji, co wyrażał również w swych lirykach (wyd. zbior. od r. 1861). Wydawał pismo „Fädreland" (1841—81).

Pluciński, 1. Leon, polityk pols., *1875, studjował na wydziale rolniczym w Berlinie i Halli, jako ziemianin w Poznańskiem brał wybitny udział w życiu społecznem, po powstaniu państwa polskiego podsekretarz stanu w ministerstwie dla dzielnicy pruskiej, 1921—22 generalny komisarz Rzplitej w Gdańsku, od 1921 poseł na sejm z stron. narodowo-demokratycznego.

2. Tadeusz, architekt pols., *1883, studjował w Odesie i Petersburgu, był profesorem na Uniwersytecie w Niżnim Nowgorodzie, obecnie na politechnice w Warszawie.

Plücker Julius, matematyk i fizyk niem., (1801—1868), był prof. uniwersytetu w Bonn; pracował nad geometrją analityczną, którą bardzo rozwinął, poczem zwrócił się do doświadczalnych badań nad magnetyzmem, elektrycznością i optyką.

Pludry (z niem. Pluderhosen), szerokie, bufiaste spodnie. W staropolszczyźnie nazywano też p. pogardliwie Niemców.

Plujka, p. Muchy.

Plumae (łac.), puch młodych ptaków. Plumulae, pióra puchowe.

Plumbaginaceae (zawciągowate), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Plumbaginales, zioła lub krzewy o spiralnie ustawionych liściach i 5-dzielnych kwiatach. Rosną w krajach śródziemnomorskich, w Afryce i na słonych stepach azjatyckich. Najważniejsze rodzaje: Armeria, Plumbago, Statice.

Plumbago L. (ołowianka) zioła lub krzewinki z rodziny Plumbaginaceae, rosną w krajach cieplejszych. P. europaea L., z krajów śródziemnomorskich, ma liście lancetowate, główki kwiatowe czerwonawo-fioletowe, hodowana jako ozdobna. Sok wyciśnięty z korzenia barwi skórę na szaro i wywołuje pęcherze. P. capensis hodowana jako ozdobna, kwitnie niebiesko.

Plumbum (łac.), ołów; P. aceticum, octan ołowiu; Liquor subacetici, zasadowy octan ołowiu; P. oxydatum, Lithargyrum, tlenek ołowiu; P. oxydatum fuscum, dwutlenek ołowiu, P. oxydatum rubrum, minja.

Plumer Sir Herbert Charles Onslow, generał bryt., * 1857, odznaczył się w wojnie burskiej, w czasie wojny światowej dowodził pod Ypres, potem we Włoszech i w Flandrji, 1919 został marszałkiem polnym i gubernatorem Malty.

Plumier Charles, botanik franc., franciszkanin, (1646—1706), napisał m. i. „Description des plantes de l'Amérique" (1693).

Plumula (łac.), p. Embrjon (e. roślinny).

Pluraletantum (łac.), rzeczownik dający się użyć tylko w liczbie mnogiej.

Pluralis (łac.), liczba mnoga, ob. Liczba.

Pluralis majestatis lub **majestaticus** (łac.), określanie własnej osoby liczbą mnogą w orędziach osób wysoko postawionych; należy odróżnić od pluralis modestiae (liczba mnoga skromności), np. u pisarza.

Pluralitas (łac.), większość (głosów).

Pluralizm, stanowisko metafizyczne, według którego świat składa się z wielu różnych pierwiastków metafizycznych (substancyj). Przeciwieństwo: monizm, dualizm.

Pluralny system wyborczy, ob. Wyborcze prawo.

Plus (łac., „więcej"), wyrażenie dla określenia dodawania; więcej. Wyraża się znakiem + (ob. Matematyczne znakowanie). — W rachunkach oznacza p. przewagę dochodu lub wydatku.

Plus ultra (łac. „coraz dalej"), dewiza Karola V., umieszczana często na dwu kolumnach (słupy Herkulesa).

Pluskwa, ob. Rhynchota.

Pluskwiaki, ob. Rhynchota.

Plusquamperfectum (łac.), czas zaprzeszły, wyraża czynność, która się dokonała przed inną czynnością przeszłą.

Plusz, tkanina kosmata, strzyżona, podobna do aksamitu, tylko o wyższym włosie. Pasmo osnowy, z którego powstały kosmki, może być jedwabne lub wełniane, przez co powstaje p. jedwabny lub wełniany.

Pluszcz (Cinclus Bechst.), ptak, należący do rzędu wróblowatych, rodziny Cinclidae (pluszcze). P. kordusek (C. aquaticus Briss.), ptak pospolity w płd. części Polski, ma głowę i kark czekoladowo-brunatne, grzbiet popielaty z czarnemi, falistemi linjami, boki popielate, dochodzi 20 cm dług. Żyje w lasach górskich nad strumieniami, na zimę nie odlatuje. Żyje samotnie, tylko w porze godowej i okresie karmienia razem z samiczką.

Plutarch, pisarz grecki, (ok. 46—120 po Chr.), pochodził z Cheronei w Beocji, bawił kilkakrotnie w Rzymie, gdzie za Trajana i Hadrjana sprawował honorowe urzędy. Jest on ostatnim uniwersalnym przedstawicielem greckiego światopoglądu. Jego wielostronne, przeważnie popularno-filozoficzne pisma cechuje moralna powaga, choć brak im naukowej głębokości i oryginalności. Z jego licznych zachowanych dzieł grupę historyczną stanowi 76 porównawczych życiorysów sławnych mężów (βίοι παράλληλοι, vitae parallelae), odznaczających się mistrzowską charakterystyką, w których zestawia zawsze jednego Greka z jednym Rzymianinem i cztery pojedyncze żywoty (Artakserkses Mnemon, Aratos, Galba i Otho). Wyd. pełne Lindskog-Ziegler 1914 nn. — Drugą grupę popularno-filozoficznych dzieł P., t. z. „Moralia" tworzy reszta jego i jemu przypisywanych dzieł. Wśród nieautentycznych dzieł znajduje się ważny dialog „De musica". W wielu pismach zwraca się przeciw stoikom i epikurejczykom, w innych objaśnia filozofję Platona, w niektórych porusza kwestje religijne i dotyczące kultów, w 9 księgach rozmów biesiadnych (symposiaca) traktuje o historji, mitologji, starożytnościach i t. d. (Wyd. Paton-Wegehaupt-Pohlenz 1925 nn.).

Większy wpływ na umysłowość w Polsce wywarł Plutarch w czasach Odrodzenia. Przypisywany mu traktat o wychowaniu dzieci był wzorem dla kard. Eneasza Sylwjusza Piccolominiego w r. 1450 do pisanego dla króla Wład. Jagiellończyka „Tractatus de educandis liberis" i dla Erazma Glicznera „Ksiąg o wychowaniu" (1558). Wyjątki „Moralii" tłumaczyli Mikołaj Kochanowski przed r. 1582 (36 piosenek, rps. Bibl. Zam. w Warszawie), Andrzej Maczuski „O przyjaźniach, przyjaciółkach" (Dobromil, 1614—16). — „Żywoty" tłumaczyli częściowo: ks. J. Januszowski (Kraków 1613, Tezeusz i Numa), ks. Kaszewski (Warszawa 1880, Wypisy), A. Bronikowski (Warszawa 1884), w całości ks. F. N. Gołański (Wilno 1801—3), Leon Ulrich (przekład zaginął). Przerobił żywoty Ign. Krasicki, Warszawa 1804, 6 wyd. Na wzór Plutarcha pisał Krasicki 9 nowych porównawczych żywotów, Konst. Bogusławski „Życie sławnych Polaków" (Warszawa 1788). Dla użytku szkół w Polsce wydał P. J. Zwolski (Ostrow 1865) i W. Krajewski.

Pluteus, stadjum larwalne szkarłupni, u jeżowców zwane Echinopluteus, u wężowideł Phiopluteus.

Pluto (łac., „Bogaty"), w greckiej mitologji określenie Hadesa (właściwie Aides „niewidzialny"; stąd nosi często jako symbol hełm czyniący go niewidzialnym), boga podziemia, które mu przypadło po upadku ojca jego Kronosa przy podziale świata i w którem panuje przy boku uprowadzonej przez siebie Persefony (ob.). Uważano go nietylko za wroga życia, lecz, podobnie jak Persefonę, za bóstwo plonów rol-

Pluton.

nych; stąd jego imię P. Rzymianie nazywali go Dis (ob.) i Orkus. W sztuce przedstawiano go podobnego do Zeusa, najczęściej w pozycji siedzącej z Cerberem u nóg.

Pluto, najdalsza z obecnie znanych planet, odkryta w styczniu 1930 r. w obserwatorjum Lowella w Ameryce, w odległości 4° od miejsca, wskazanego teoretycznie przez Percivala Lowella. Odszukano ją na zdjęciach fotograficznych nieba jako gwiazdkę 15 wielkości wpobliżu jasnej gwiazdy δ Bliźniąt. Dotychczasowe obliczenia wykazały, że P. krąży dokoła słońca po orbicie eliptycznej, silnie wydłużonej, w średniej odległości 40 jednostek astronomicznych, okrążając je w okresie około 251 lat. Orbita P. wykazuje najsilniejsze spłaszczenie ze wszystkich orbit planet wielkich (0.254), co powoduje, że P. w peryheljum wkracza w obręb orbity Neptuna, a środek jego orbity leży poza orbitą Saturna. Szybkość, z jaką P. posuwa się po swej drodze jest 6 razy mniejsza od szybkości ziemi i wynosi 5 km/sek. Masa P. wynosi około $^{7}/_{8}$ masy ziemi; o rozmiarach nowej planety brak dotychczas bliższych danych.

Plutokracja (z greck. plutos, „bogactwo"), panowanie bogaczy, rządy arystokracji pieniężnej; także sama ta sfera.

Pluton (z franc. peloton = kłębek), tworzy od XVIII. w. jednostkę taktyczną w batalјonie, który dzieli się na dywizje po 2 plutony, od połowy XIX. w. w kompanji. Obecnie p. piechoty dzieli się na dwa półplutony lub wprost na drużyny (3—4), w kawalerji na 3—5 sekcyj, w artylerji na 2 działony.

Plutonizm, p. Geologja.

Plutos (greck.), personifikacja bogactwa; w greckiej mitologji syn Demetry, oślepiony przez Zeusa.

Pluviale (łac., cappa pluvialis), czyli tak zwana kapa: 1. płaszcz koronacyjny cesarzy i królów, także królów polskich. — 2. szata liturgiczna, rodzaj długiego płaszcza, zapiętego na piersiach, spływającego przez ramiona na plecy, którego się używa w czasie uroczystych nabożeństw lub czynności liturgicznych (np. ślub w kapie, chrzest w kapie, nieszpory, procesje uroczyste i t. d.).

Pluwjometr, pluwjograf, p. Ombrometr.

Plwocina (sputum), płynny i stały materjał, wydzielany z dróg oddechowych lub gardzieli przez chrząkanie lub kaszel; ob. Płuc choroby.

Plymouth, miasto w Devonshire (Anglja), nad kanałem La Manche, który tworzy tu 4 km w głąb lądu sięgającą zatokę, do której uchodzą rz. Plym i Tamar. Najpiękniejszy ten port Anglji ma razem z przyłączonemi miastami: Stonehouse i Devonport — 187.300 mieszk., szereg pięknych budowli (m. i. katolicką katedrę), nieco przemysłu (stocznie okrętowe, fabr. maszyn, mydła i produktów chemicznych) i handel. Ruch portowy wynosił w 1927 r. — 11.600.000 tonn rej. netto (przeważnie do kolonij ang.). Oprócz handlowego posiada P. silnie ufortyfikowany port wojenny i arsenał marynarki (od 1689). Za panowania Elżbiety był P. najważniejszym portem Anglji.

Plymouth, nazwa wielu osad w Stanach Zjedn. Am. Płn. m. i.: 1. miasto i letnisko w stanie Massachusetts, nad zatoką P. oceanu Atlantyckiego z 13.045 mieszk. Port rybacki i przemysł bawełniany. P. jest najstarszą (od 1620) kolonją ang. w Nowej Anglji; 2. miasto w Pensylwanji, nad rz. Susquehanną z 16.500 mieszk. (3.300 Polaków). Kopalnie węgla, fabr. maszyn i pończoch.

Plzeň, czeska nazwa Pilzna.

Płaca, w szerszem znaczeniu wynagrodzenie za świadczenie pracy, w ściślem znaczeniu umówione wynagrodzenie za pracę określoną w kontrakcie pracy. Wynagrodzeniem w naturze nazywamy wypłatę wynagrodzenia w formie towarów a nie pieniędzy. — Ze względu na sposób obliczenia wysokości p. rozróżniamy następujące systemy: 1. system p. czasowej, w którym o wysokości p. decyduje czas pracy niezależnie od jej wyniku. 2. system p. akordowej, w którym wysokość p. zależy od wykonania pracy wyznaczonej przez przedsiębiorcę, obojętnym jest natomiast czas pracy. 3. system premji, w którym pracownik otrzymuje oprócz pewnego ustalonego minimum wynagrodzenia należnego za przepracowany czas także i premje, o ile wynik jego pracy przekracza normę przeciętną. System premji przyjmuje nieraz postać podziału zysku osiągniętego wskutek wydatniejszej pracy robotnika, między przedsiębiorstwo i pracownika, według przyjętego klucza. 4. system płac ruchomych czyni wysokość płacy zależną już-to od ceny uzyskiwanej za produkt pracy, już-to od wysokości kosztów utrzymania rodziny robotniczej. System p. ruchomych łączy się także nieraz z systemem stałych płac realnych, przyczem przez p. realną rozumie się ilość dóbr, którą w danej chwili można kupić za ilość pieniędzy wypłaconych jako wynagrodzenie za pracę.

Kształtowanie wysokości i przyjmowanie systemu p. należy do dziedziny polityki p. Należy rozróżnić politykę pracodawców i pracowników. Pracodawcy dążą do uzyskania możliwie wydajnej i taniej pracy, a ponieważ rynek pracy nie dostarcza równocześnie najtańszej i najwydatniejszej pracy, przedsiębiorcy usiłują przez politykę p. tak wpłynąć na robotnika, by ten możliwie wydajnie dla przedsiębiorstwa pracował. Najniekorzystniejsza z tego punktu widzenia jest dla pracodawcy płaca cza-

sowa, albowiem robotnik otrzymuje w tym systemie p. wynagrodzenie niezależnie od wyniku swej pracy. Pracodawcy dążą więc do narzucenia p. akordowych lub premjowych jako zapewniającym wydatniejszą dla przedsiębiorstwa pracę. Związki zawodowe pracowników dążą natomiast do przyjęcia systemu płac, który najwięcej sprzyja interesom całości klasy robotniczej, a nie interesom poszczególnego robotnika. P. premjowe i akordowe związki zawodowe zwalczają, wskazując na ujemne zdrowotne i społeczne skutki pracy wytężającej zbytnio robotnika, opanowanego chęcią zdobycia możliwie wysokiego zarobku. Zawieranie zbiorowych umów o pracę ułatwia związkom zawodowym wpływ na politykę p.

T e o r j e p. usiłują wyjaśnić mechanizm wysokości p. T e o r j a s p i ż o w e g o p r a w a p. (ob. Spiżowe prawo płacy) jest już dzisiaj zarzuconą. Z uznawanych obecnie teorji najważniejszemi są: teorja w y z y s k u (ob. Wyzysku teorja), zawarta w Kapitale Karola Marksa, teorja w ł a d z y, według której o wysokości p. decyduje nietylko stan gospodarczy ale także i siła polityczna pracowników, teorja f u n d u s z u p ł a c, według której w społeczeństwie istnieje w danym momencie stała ilość środków pieniężnych, które przedsiębiorcy mogą obrócić na płacę, wobec czego o wysokości p. decyduje ilość pracowników, na których rozkłada się powyższa kwota zwana funduszem p. Teorja p r o d u k c y j n o ś c i wskazuje na związek zachodzący między wzrostem płac robotniczych w okresie ostatnich stu lat, a wzrostem kapitału w tymże okresie czasu, i usiłuje wytłumaczyć wzrost p. pomnożeniem ilości kapitału wyzyskiwanego gospodarczo. — Por. też Wynagrodzenie.

Płachta (rańtuch), część małopolskiego ubioru kobiecego; jest to rodzaj płóciennego prześcieradła, złożonego wzdłuż i noszonego na plecach, podobnie do pledu. Ob. też Zapaska.

Płaczki, ob. Żałoba i Umarłych chowanie.

Płanetnik (chmurnik), w wierzeniach ludu słowiańskiego postać demoniczna, ściągająca i kierująca chmurami.

Płaska stopa (łac. pes planus), najczęstsze, zwykle obustronne zniekształcenie stopy na skutek zawodowego przeciążenia, np. u kelnerów, piekarzy itp. polegające na zapadnięciu się naturalnego sklepienia stopy, tak, że przy staniu zewnętrzny brzeg stopy dotyka ziemi. Chorzy chodzą ciężko, z rozstawionemi stopami i łatwo się męczą. Bóle występują tylko przy obciążeniu. L e c z e n i e: noszenie odpowiednich wkładów, poza tem masaż, gimnastyka, ewent. okłady, opatrunek gipsowy lub zabieg operacyjny.

Płaskie robaki, p. Płazińce.

Płaskonosy (Platyrrhina), podrząd małp.

Płaskorzeźba (r e l j e f, franc. relief, włosk. rilievo), rzeźba, wykonana na płaszczyźnie gładkiej lub wygiętej, stanowiąca z nią jedną całość. P. może bardzo niewiele odstawać od swego tła (basrelief, basso rilievo) lub też być w y p u k ł o r z e ź b ą (hautrelief, alto rilievo), częściowo nawet w pewnych partjach wykonaną jak rzeźba okrągła (ob. Rzeźba). Mistrzami w p. byli starożytni (Egipt, Asyrja, Babilonja), przedewszystkiem Grecy, którzy p. zdobili architekturę (fryzy, metopy), stele grobowe, sarkofagi, studnie i t. d. Rzymianie mieli zamiłowanie do bardziej wypukłego traktowania p. (np. sarkofagi, łuki triumfalne i t. d.). Do płaskiego traktowania reljefu wraca renesans włoski, barok znowu dla wyrażenia siły częściej posługuje się reljefem wypukłym. Z r e n e s a n s o w y c h mistrzów p. wymienić należy: Ghibertiego, Donatella, della Robbiów, z b a r o k o w y c h Berniniego. W epoce n e o k l a s y c y z m u wraca zamiłowanie do p. (Thorwaldsen), wzorowanej na p. starożytnych. — W okresie i m p r e s j o n i z m u p. traktowana była bardzo płasko, gdy w ekspresjonizmie pojawia się znowu reljef wypukły. — W starożytności m a l o w a n o p., używane szczególnie do celów architektonicznych; podobnie p. drewniane i t. p.; p. średniowieczne bywały polichromowane i złocone. Od renesansu zaczynają się pojawiać bez polichromji, co się utrzymało, z niewielkiemi wyjątkami (wprowadzeniem np. złotego tła), do dnia dzisiejszego.

Płaskowyż, obszar wyżynny o płaskiej, równinnej powierzchni. Mniejszy p. nosi nazwę p ł a s k o w z g ó r z a.

Płaskowzgórze, ob. Płaskowyż.

Płastugi (Pleuronectidae), charakteryzują się ciałem bocznie ściśnionem i asymetrycznem, przyczem oba oczy występują po tej samej stronie zwierzęcia. W stanie spoczynku wierzchnia strona, gdzie znajdują się oczy, ma inne, ciemniejsze zabarwienie od strony dolnej, gdzie oczu brak. Larwy są zbudowane symetrycznie, dopiero w rozwoju późniejszym zaznacza się asymetrja. Żyją towarzysko, żywią się drobnemi zwierzętami. Występują w morzach zwykle przy ujściu rzek, niejednokrotnie wchodząc do nich. Najczęstsze w strefie umiarkowanej. Rodzaj Pleuronectes, p. Flondra. Hippoglossus vulgaris Flem. (flondra olbrzymia) 2 m dług., wagi 100—200 kg, zwierzchu brunatna ze spodu biała. Podobna do niej, tylko znacznie mniejsza Drepanopsetta platessoides Fabr. dochodzi 30 cm dług., wagi najwyżej 2 kg. Turbot wielki (Rhombus maximus L.) 2 m dług., wagi 35 kg, żyje na wybrzeżach Europy. Lepidorhombus whiff Walb. ryba wydłużona, żółto-brunatna, wagi 1½ kg. Podeszwica morska (Solea vulgaris Quens) zwierzchu czarna, ze spodu biała 60 cm dług., 4 kg wagi, poławiana dla dobrego mięsa.

Płastunowskaja, osada kozacka na Płn. Kaukazie (Rosja) w okręgu Kubań z 12.348 mieszk.

Płaszcz, w znaczeniu technicznem zewnętrzna osłona konstrukcji. — U d z i a ł nazwa przedłużenia obsady lufy, służącej za płozy na kołysce, przy k a r a b i n a c h rura na lufie dla osłony rąk. W niektórych p o c i s k a c h k a r a b i n o w y c h p. stalowy tworzy osłonę jądra ołowianego. — U mięczaków p., ob. Mięczaki.

Płaszcza i miecza dramaty (Comedias de capa y espada), hiszp. utwory sceniczne, ob. Comedia.

Płaszczki (Batoidei), ryby, zaliczane do ż a r ł a c z y, mają ciało płaskie, duże płetwy piersiowe, cienki, długi ogon, otwory skrzelowe po stronie brzusznej, płetwy odbytowej brak. Żyją zagrzebane w płytkich zatokach, żywią się drobnemi zwierzętami, dobrze pływają.

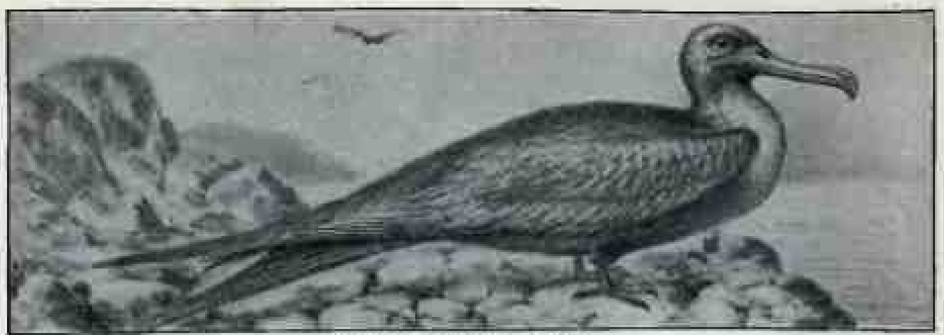

Fregata (Fregata aquila).

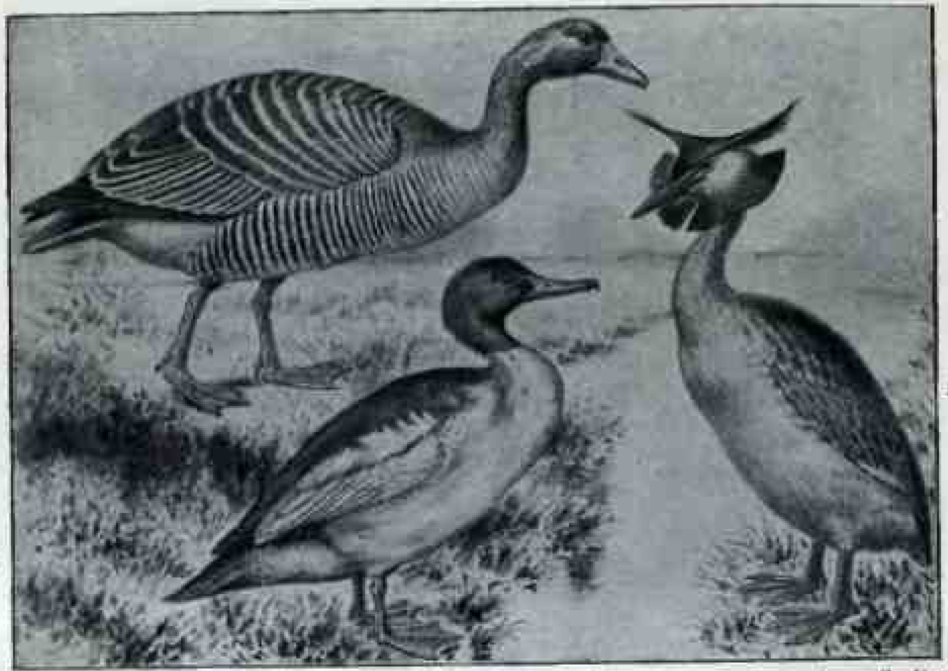

1. Gęś gęgawa cz. szara (Anser anser). 2. Tracz nurogęś (Merganser merganser). 3. Perkoz dwuczuby (Lophaethyia cristata).

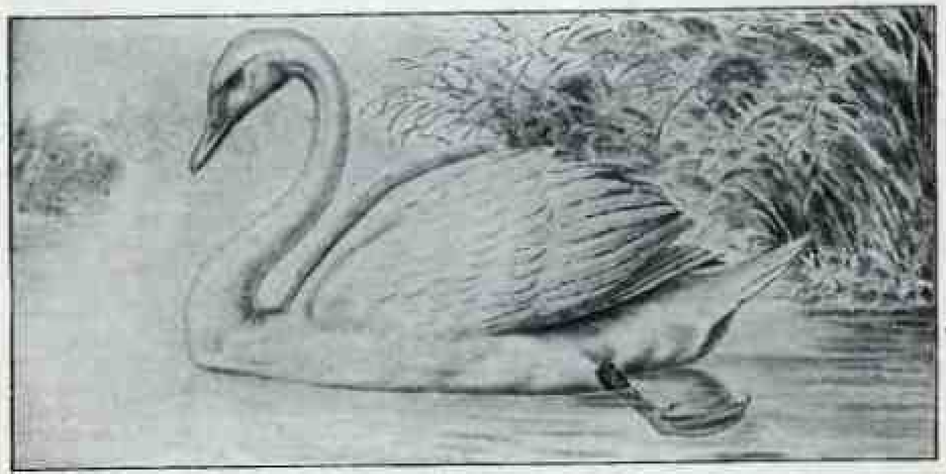

Łabędź (Cygnus cygnus).

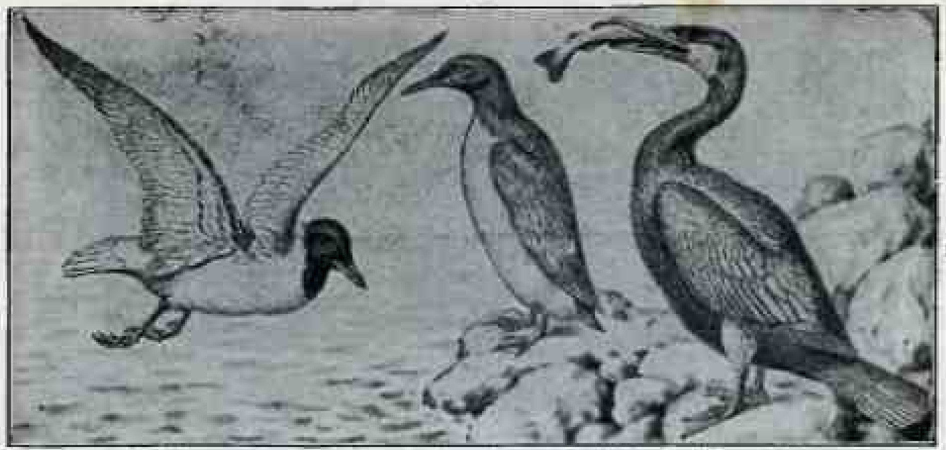

1. Mewa śmieszka (Larus ridibundus). 2. Nurek nurzyk (Uria troile). 3. Kormoran czarny (Phalacrocorax carbo).

1. Bezlotek olbrzymi cz. patagoński (Aptenodytes patachonica). 2. Albatros (Diomedea exulans).

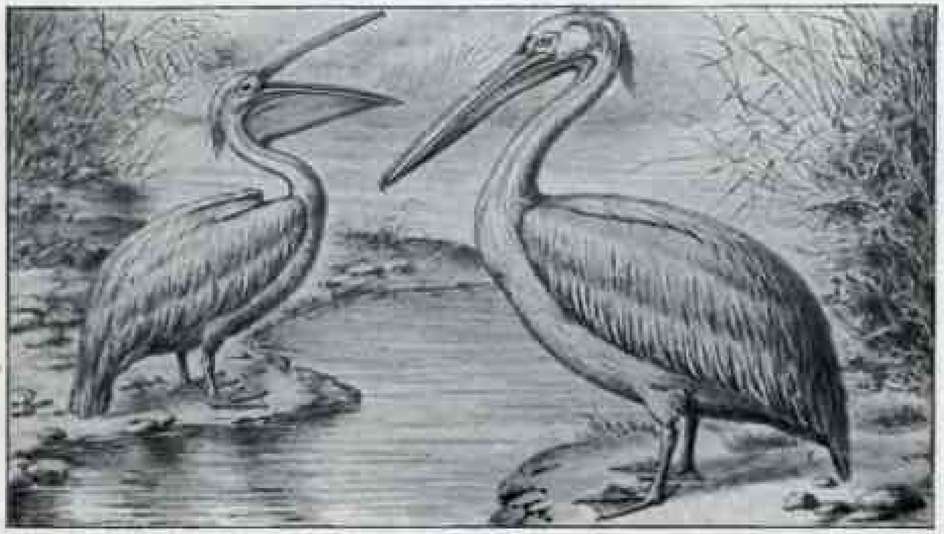

Pelikan baba (Pelecanus onocrotalus).

Płaszczowina (w geologji), wielkie nasunięcie, rodzaj fałdu obalonego, który stracił łączność ze skałami macierzystemi. Jedną z cech charakterystycznych p. jest wyprasowanie — częściowe lub zupełne — części brzusznej. Zwykle szereg p. leży na sobie i największą jest najwyższa, która zarazem jest utworem najmłodszym. — W Polsce utwory płaszczowinowe występują w Tatrach i Karpatach.

Płaszczyzna, ob. Powierzchnia.

Płaszczyzna symetrji, ob. Symetrja.

Płat, staropolska nazwa na oznaczenie kawału materji płóciennej. Według źródeł arabskich IX. i X. w. był p. u Słowian rodzajem monety obiegowej, stąd płacić, płaca.

Płatkowski Jan Szczęsny (pseud. Pobratymiec J. S.), pisarz polski, * 1864, etnolog, zamieszczał materjał w kwartalniku „Lud", jako humorysta zasilał kolejno pisma „Kolce", „Perły humoru polskiego", „Śmieszek", „Śmigus", „Ananas", „Różowe domino", „Mucha", „Humor", „Humorysta", „Chochlik krakowski" i „Djabeł". Liczne jego nowele rozsypane są po czasopismach, osobno wydał „Urzeczone szkiełko z kalejdoskopu" (1892). Napisał szereg komedyj podmiejskich o charakterze wodewilicznym, od „Pana burmistrza z Wielkich Kozłowic" (1894) do „Krajowych wyrobów" (1920), cieszących się znacznem powodzeniem na scenach ludowych i amatorskich.

Płatnerz, średniow. rzemieślnik, wyrabiający pancerze, miecze, zbroje; zwano go także miecznikiem, szabelnikiem, pancernikiem. Nazwa z niem. Plattner, a ta z łac. plata, zbroja.

Płatnik, oficer służby zaopatrzenia intendentury, łącznie z dowódcą oddziału prowadzi gospodarkę pieniężną.

Płatnirowskaja, osada kozacka w okręgu Kubań (Rosja) z 13.932 mieszk.

Płatonow Sergej Teodorowicz, historyk ros., (1860—1930), 1890—1926 profesor uniw. w Petersburgu, prezes rosyjskiej Akademji Umiejętności, wmieszany przez rząd sowiecki w rzekomy spisek, zmarł w więzieniu. Autor szeregu dzieł w języku rosyjskim, traktujących o Iwanie Groźnym, Borysie Godunowie, okresie Samozwańców, Piotrze W. etc.

Płatow Matwej Iwanowicz, hetman kozacki, (1751—1818), walczył 1807—14 przeciw Napoleonowi i Turcji, pokonał 1812 króla westfalskiego pod Mirem i Romanowem, brał następnie udział w ofensywie rosyjskiej, pobił 1813 Lefebvre'a pod Altenburg, przyczynił się do zwycięstwa pod Laon i wkroczył z sprzymierzonymi do Paryża.

Płatowiec, ob. Samolot.

Płatwa, belka, ułożona wzdłuż muru, na której wspierają się krokwie dachowe. Ob. Dach.

Pławicowate (Hydrophiinae Sws.), rodzina węży o ciele ścieśnionem, mała głowa, zęby jadowe bróżdowane. Żyją towarzysko w morzu między Madagaskarem a Panamą, między płd. Chinami a płn. Australją, rodzą żywe młode, ukąszenie bardzo niebezpieczne. Żywią się rybami, rakami, głowonogami. Należą tutaj: Laticauda laticaudata L. z oceanu Indyjskiego, częsty wioślowąż pręgowany (Distica [Hydrophis] cyanocincta Daud.), dochodzący 2 m długości, żyje między Cejlonem a Japonją, najczęstszy z wszystkich, dochodzący 1 m długości szerokogon (Pelamydrus platurus L.) zwierzchu brunatno-czarny, spodem jasno-bronzowy lub biały.

Pławik, u wędki rybackiej korek, zapobiegający opadnięciu haczyka z przynętą na dno.

Pławikonik (Syngnathus Gthr), ryba kostnoszkieletowa z rodziny Syngnathidae. S. acus L., 46 cm długości, barwy niebiesko-bronzowej, ma trąbkowato wydłużony pysk, żyje w morzu Płn. Hippocampus Leach. ma ogon przemieniony w narząd chwytny. H. guttulatus Cuw. i H. brevirostris Cuw., oba dochodzą 10—20 cm długości, żyją w morzu Śródziemnem i oceanie Atlantyckim. Z innych rodzajów spokrewnionych należy wymienić: Nerophis Kaup., którego ogon służy jako organ chwytny, Phyllopteryx Swains., o wsiąžkowatych wyrostkach, żyje na łąkach podwodnych Australji.

Pławny pęcherz, worek z grubej błony, napełniony gazem u wielu ryb kostnoszkieletowych. Jest to organ hydrostatyczny, umożliwiający rybie wznoszenie się i opadanie na różne głębokości. Ryba może regulować jego objętość. P. p. wypełniony jest tlenem, azotem i dwutlenkiem węgla. Powstaje on jako wypuklenie jelita. U niektórych ryb zachowuje to połączenie z jel. Czasem służy jako płuco zapasowe. U ryb płucodysznych wreszcie zamienia się w prawdziwe płuco.

Płaz, płaska strona szabli, stąd puścić płazem, przebaczyć, puścić bezkarnie. P. też Płazy.

Płazińce (Plathelminthes, Platodes), gromada robaków silnie spłaszczonych, bez jamy ciała, które wypełnia parenchyma, para zwojów nerwowych okołoprzełykowych, z których wychodzą nerwy podłużne, połączone między sobą komisurami, organami wydzielniczemi są protonefridia. Organy rozrodcze obojnacze, często bardzo duże i o budowie skomplikowanej, w jajniku rozwijają się jaja pozbawione materjałów pokarmowych, w które zaopatruje jajo dopiero gruczoł żółtkowy. Ze zmysłów należy wymienić: oczy, otocysty.

Płazy (Amphibia), gromada zwierząt kręgowych, które w stadjum larwalnem są opatrzone skrzelami i żyją w wodzie (np. kijanka żaby), w stanie dojrzałym oddychają płucami i żyją na lądzie, przechodzą więc przeobrażenie. Są to zwierzęta zimno-krwiste, rozwijające się bez owodni i omoczni. Serce o jednej komorze i dwu przedsionkach. Skóra naga, gładka, bogata w gruczoły produkujące śluz oraz ciecz, która działa trująco na drobne zwierzęta. Występują w niej ponadto komórki pigmentowe, których skurcz lub rozkurcz wywołuje zmianę barwy skóry. U niektórych rodzajów skóra samców w okresie godowym zmienia barwę, często na grzbiecie wyrasta grzebień. Skóra ponadto służy do oddychania. Co pewien czas ulega zrzuceniu. Mózg mały. Oczy zwykle występują, często schowane pod skórą. Narząd słuchu rozwinięty, jednak ucha zewn. brak. Dwa otwory nosowe stoją w związku z jamą ustną. Język przyrośnięty przednim końcem, wyrzucalny. Czasem brak języka. Zębów brak u ropuch. Płuca u postaci dojrzałych w związku z szparą głosową. W związku z zmianą narządu oddechowego

serce i narząd krążenia rozwijają się rozmaicie u postaci młodych i dojrzałych. Narządy rozrodcze w związku z narządami wydzielniczemi. Brak organów kopulacyjnych. Zapłodnienie jaj następuje przy wyjściu z organizmu macierzystego, jak u ryb. Tylko u salamander występuje zapłodnienie wewn. organizmu macierzystego, a nawet żyworództwo. Inne p. składają jaja w postaci skrzeku i zwykle pozostawiają je własnemu losowi. Rzadko daje się obserwować opieka nad potomstwem. P. przebywają zwykle w miejscach mokrych. W strefie umiarkowanej zapadają w sen zimowy.

Dzielimy je na 4 rzędy: 1. Stegocephali, wymarłe, opancerzone. 2. Gymnophiona, ob. 3. Ogoniaste, ob. 4. Bezogonowe, ob. P. występują przedewszystkiem w krajach tropikalnych, coraz mniej ich ku biegunom. Bezogonowe są prawie kosmopolityczne, z ogoniastych salamandra charakterystyczna dla strefy umiarkowanej pln. — Pojawiły się po raz pierwszy w karbonie (pł. pancerne).

Płażek Feliks, współczesny polski poeta dramatyczny, wydał: „Elektrę" (1905), „Pogrom" (1907), „Ejrene" (1907), „Trzy struny" (1915), „Powrót" (1919), „Napięty łuk" (1931).

Płci determinacja, oznaczenie, czy z zarodka powstanie osobnik płci żeńskiej, czy męskiej. Zależnie od tego, czy d. p. następuje przed, w czasie, czy po zapłodnieniu — rozróżnia się progamiczną, syngamiczną i epigamiczną d. p. W pierwszym wypadku jeszcze nie zapłodnione jaja wybitnie się między sobą różnią (np. jaja mszyc). W drugim determinacja może polegać na tem, czy jajo zostanie zapłodnione, czy też nie, np. jaja pszczoły: z jaja zapłodnionego powstaje samica, zależnie od odżywiania królowa lub robotnica, z niezapłodnionego samiec (truteń). U innych zwierząt determinacja syngam. zależy od obu elementów płciowych, a mianowicie od ich garnituru chromosomowego. Szczególne chromosomy (heterochromosomy) rozdzielają się podczas podziału redukcyjnego (ob.) tylko między połowę jaj wzgl. spermatozoów. One to określają płeć osobnika. Ta determinacja dziedziczna została stwierdzona dla grzybów, mchów, roślin wyższych i wielu zwierząt. — Wreszcie w wypadku d. epigam., po zapłodnieniu, o płci osobnika decydują warunki zewn., jakim podlega jajo po odbytem zapłodnieniu: przez zmianę warunków zewn. udało się w wielu wypadkach eksperymentalnie zmienić płeć: i tak przez dogodne warunki życiowe można wywołać tworzenie się osobników żeńskich u wielu niższych zwierząt, zaś w warunkach niepomyślnych rozwijają się osobniki męskie. Podobnie ma się sprawa z roślinami zarodnikonośnemi, np. ze skrzypami.

Płciowa dojrzałość, zdolność rozpłodu u wyższych zwierząt, u człowieka ob. Pokwitanie (pubertas).

Płciowa niemoc, ob. Impotencja.

Płciowe cechy, cechy, odróżniające obie płci. Ich całość stanowi o różnopostaciowości płci, czyli o dymorfizmie płciowym. Istotną cechą są same narządy płciowe (ob.). Dalsze, drugorzędne p. c., to narządy, ułatwiające kopulację (jak kleszcze, szczypce, rogi u samców), lub opiekę nad potomstwem (pokładełka, torby lęgowe, gruczoły mleczne u samic), wreszcie inne cechy, jak wyrostki skórne płazów, grzebienie, ostrogi, upierzenie i głos ptaków, brody ssaków. U człowieka występują różnice między mężczyzną a kobietą w wielkości i kształtach ciała, owłosieniu, wreszcie w cechach psychicznych. U niektórych ras ludzkich różnice między mężczyzną a kobietą są nieznaczne, np. u szczepu Somali i Malajczyków. Gruczoły płciowe oprócz komórek rozrodczych wytwarzają też hormony (ob.) i wydzielają je do krwi (ob. Wewnętrzne wydzielanie). Hormony te wywołują powstawanie drugorzędnych c. pł. Przez wycięcie gruczołów płciowych można przeto zmienić także drugorzędne c. p. (ob. Kastracja). Podobne zjawisko feminizacji po przeszczepieniu gruczołów żeńskich na organizm męski i maskulinizacji — po zabiegu odwrotnym. Wyjątkowo u motyli dymorfizm płciowy nie ulega zmianie po kastracji.

Płciowe choroby, ob. Weneryczne choroby.

Płciowe chromosomy, ob. Płci determinacja.

Płciowe gruczoły, p. Ssaki.

Płciowe narządy (organa genitalia), narządy, przygotowujące produkty gruczołów płciowych (jajka i plemniki). U człowieka i zwierząt wydzielają one przytem produkty te nazewnątrz, przedstawiają więc gruczoły płciowe i drogi płciowe. Rozróżnia się n. p. męskie i żeńskie, które mogą być złączone w jednem zwierzęciu (obojnactwo, hermaphroditismus), lub rozdzielone na dwa osobniki. W pierwszym wypadku jest gruczoł płciowy obojnaczy, w drugim natomiast mamy do czynienia z jądrem, wzgl. z jajnikiem. Jądra wytwarzają plemniki i inne jeszcze składniki, jajniki produkują jajka. Drogi płciowe u obojnaczych robaków i mięczaków posiadają bardzo zawiłą budowę. U kręgowców, które są prawie bez wyjątku rozdzielnopłciowe, wytwarza się t. zw. system moczopłciowy, w którym drogi odprowadzające nerki embrjonalnej obejmują rolę dróg płciowych. Początkowo (w zarodku) jest budowa dróg płciowych męskich i żeńskich zupełnie podobna, potem dopiero następuje zróżnicowanie.

Podczas gdy jądro jest w ścisłym związku z nasieniowodem, to jajka wyprodukowane w jajniku, wpadają do jamy brzusznej, skąd dopiero przez ruchy migawkowe błony śluzowej t. zw. trąbki jajowodu, dostają się do tegoż, a stąd dopiero do macicy.

Ujścia dróg płciowych i moczowodów znajdują się u ptaków i gadów obok siebie w kiszce odbytowej. Wówczas mówi się o t. zw. kloace. U ssaków kloaka z małemi wyjątkami utrzymuje się tylko w życiu embrjonalnem, a wspólny kanał, wyprowadzający mocz i nasienie nazewnątrz, ma ujście swe na końcu prącia (ob.), natomiast u samic cewka moczowa kończy się w przedsionku pochwy, zazwyczaj nieco w tyle od łechtaczki (u kobiet ponad łechtaczką). U ssaków męskich mieszczą się jądra w kieszonce skórnej między odbytem a prąciem w t. zw. worku mosznowym. U samic narządem, służącym do spółkowania jest pochwa (ob.), przez którą płód podczas porodu wydostaje się nazewnątrz.

Płciowy dobór, ob. Darwinizm.

Płciowy dymorfizm, dwupostaciowość, ob. Dymorfizm, Płciowe cechy.

Płciowy popęd, ob. Popęd płciowy.

Płeć, odrębność osobników żeńskich i męskich, będąca w związku z rozrodem płciowym. Określenie „męski" i „żeński" odnosi się do komórek rozrodczych, cz. gamet (jaj i plemników), do organów, które je wytwarzają oraz do całego organizmu. Oba narządy płciowe występują na jednym osobniku (Rośliny i zwierzęta obupłciowe) lub też na różnych osobnikach tego samego gatunku (rozdzielnopłciowe). W tym wypadku osobniki różnopłciowe różnią się między sobą. Jeżeli różnice są wybitne, mówi się o dymorfizmie płciowym (ob. Dymorfizm). — P. też art. na str. 294.

W dziedzinie prawnej nie powoduje p. obecnie żadnych ograniczeń, tak w prawie publicznem, jak i prawno-prywatnem. Mężczyźni i kobiety mają te same prawa i obowiązki obywatelskie, (czynne i bierne prawo wyborcze). Kobiety wolne są tylko od obowiązku służby wojskowej. W dziedzinie prawa prywatnego są wprawdzie tu i ówdzie pozostałości pewnych ograniczeń kobiet (prawo małżeńskie), ale nie mają one decydującego znaczenia i powoli znikają.

Pieszniec (Cladocera, wioślarki), podrząd liścionogów, drobne raczki o 4—6 parach odnóży pływnych. Ich skorupka dwuklapowa. Pierwsze anteny krótkie, drugie służą do wiosłowania. Żywią się drobnemi glonami i detritusem organicznym. P. żyją w wodach słodkich, wykazują znaczną zmienność, tworząc rasy lokalne. P. mają znaczenie dla życia ryb, które w znacznej części niemi się żywią. Wysuszone Daphniae służą jako pokarm ryb akwarjowych. Z ważniejszych rodzajów należy wymienić: Daphnia, np. D. pulex - rozwielitka, Diaphanosoma, Sida, Ceriodaphnia.

Płesznik, p. Pulicaria.

Płetwa, organ, służący do wiosłowania i sterowania u zwierząt, żyjących w wodzie, w najprostszym wypadku jako listwa skórna, podparta rusztowaniem kostnem i umięśniona. U ryb wyróżnia się p. parzyste (piersiowe, brzuszne) i nieparzyste (grzbietowa, ogonowa, odbytowa). Także u niektórych mięczaków, gadów, ptaków i ssaków występują p. U wielu kopalnych organizmów, a z dzisiaj żyjących u pingwinów, wieloryba i t. d. odnóża zmieniają się w p.

Płetwonogi, ob. Pinnipedia.

Płocha, część warsztatu tkackiego, zwana też grzebieniem tkackim; przez jej zęby przechodzą nici osnowy. P. służy do przybijania wątku do gotowego płótna.

Płochocki Leon, pseudonim Leona Wasilewskiego (ob.).

Płock, miasto powiat. w woj. warszawskiem, położone najpiękniej z miast niżowej Polski na wysokim prawym brzegu Wisły, przy kolei: Kutno—P. (49 km) z 31.768 mieszk. Z dawnych 11 kościołów (ok. 1800 r.) pozostała do dziś stara katedra, zbudowana w XII. w., w stylu romańskim, a przebudowana w XVI. w., z grobami Władysława Hermana i Krzywoustego, oraz 4 kościoły katol., 1 marjawicki (P. jest głównym ośrodkiem marjawitów w Polsce), szereg szkół średnich, Towarzystwo Naukowe, utrzymujące muzeum i dużą bibl. im. Zielińskich, Seminarjum duchowne, Muzeum i Archiwum Diecezjalne etc. Poza tem posiada miasto przystań żeglugi rzecznej, znaczny handel zbożem oraz fabr. narzędzi roln. i wódek, młyny, olejarnie, cegielnię i elektrownię.

P. należy do najstarszych grodów i miast (od 1237) polskich, był bowiem od najdawniejszych czasów stolicą Mazowsza, a za Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego główną siedzibą władców Polski. Wcześnie też stał się P. stolicą biskupstwa, istniejącego po dziś dzień. Po 1138 był P. stolicą dzielnicy mazowieckiej, a później księstwa (wcielonego do Korony w 1495), województwa płockiego (do 1795 i 1816—1837) i gubernji (1837—1915). Obecny powiat P. ma 1.438 km² (w tem 77,7% ról i 5% lasów) oraz 111.749 mieszk.

Płodność, zdolność rodzenia, lub płodzenia licznego potomstwa, zawisła od właściwości rasowych, dziedzicznych i indywidualnych, a również od warunków rozwoju i życia.

Płodowe błony, ob. Embrjonalne błony, Embrjon.

Płodowe wody (Liquor amnii), płyn, zawarty u ssaków wewnątrz błon płodowych, chroniący płód przed szkodliwem działaniem urazów zewnętrznych; embrjon w w. p. pływa. U człowieka p. w. mają barwę jasną, białawo-żółtą do zielonawej, słabo alkaliczną; przy rozpoczęciu porodu p. w. wypływają. (Ob. Embrjon).

Płodozmian (rotacja, turnus), kolejność następujących po sobie rodzajów rośl. uprawnych w obrębie jednostki gospodarczej, wzgl. podział areału (gruntów ornych) pomiędzy różne rodzaje uprawy. Za podstawę p. przyjmuje się taką kolejność roślin, aby wyzyskiwały one te własności nawozowe i fizyczne gleby, jakie pozostawiły po sobie plony poprzednie. Plony jednakowo oddziaływujące na fizyczne i nawozowe własności gleby, należy przegradzać plonami o wpływie odmiennym, a więc np. rośliny głęboko korzeniące się, jak: buraki, marchew, należy przegradzać rośl. płytko się korzeniącemi (zboża), rośl. zadarniające glebę (koniczyny, trawy) przegradza się roślinami, wymagającemi częstego spulchniania ziemi jak okopowe, rośliny azototwórcze (motylkowe) przegradza się plonami wyczerpującemi azot.

Płodu spędzanie, ob. Spędzanie płodu.

Płomienny kanał, ob. Parowy kocioł, Paleniska.

Płomień, strumień gazu lub par, spalający się w powietrzu. Ciała, które w powietrzu palą się płomieniem, są tak lotne, że w temperaturze zapalności zamieniają się na pary, lub też ulegają w tej temperaturze rozkładowi na gazy łatwopalne. Kształt p. zależny jest od rodzaju i szybkości strumienia gazu, oraz od szybkości mieszania się gazu z powietrzem. Części strumienia gazu niezmieszane z gazem nie palą się. Temperatura p. zależy od rodzaju spalających się gazów. P. świecące posiadają temperatury niższe, nieświecące wyższe; doprowadzając do p. większe ilości tlenu podwyższamy temperaturę p., powodując spalenie

wszystkich cząstek gazu. P. gazowy, zasilony prądem powietrza lub tlenu, jest nieświecący. Jego część uboga w tlen działa na tlenki odtleniająco, zaś część, zawierająca nadmiar tlenu, wywiera działania utleniające na wprowadzone tamże ciała. Bardzo wysokie temperatury uzyskuje się w p. tlenowowodorowym. P. przewodzą dobrze prądy elektryczne.

Płomień, *płomieniste znamię* (znamię naczyniowe, teleangiektasia, greck.), ciemnoczerwony, często tętniący guz; jest to rzeczywisty naczyniak (ob.), zwykle wrodzony i składa się z małych nierównomiernie rozszerzonych naczyń krwionośnych. Rzadko dochodzi do wielkości orzecha włoskiego. Leczenie: wczesne wycięcie lub wypalenie.

Płomień śpiewający, ob. Manometryczny płomień.

Płomieńczyk Iwo, pseudonim Maryli Wolskiej (ob.).

Płomieński Jerzy Eugenjusz, pol. krytyk literacki, * 1893, współpracownik różnych czasopism, oddzielnie wydał: „Dzieje dramatycznej twórczości J. A. Kisielewskiego" (1922), „Problem pracy w „Przepióreczce" Żeromskiego" (1926), „Zapomniany krytyk (Tadeusz Dąbrowski)" (1927), „Szukanie współczesności" (1931).

Płomyk, roślina, ob. Phlox.

Płomyk, czasopismo tygodniowe dla dzieci, wydawane w Warszawie od r. 1917 pod redakcją Heleny Radwanowej, z dodatkiem dla młodszych dzieci p. t. „Płomyczek".

Płonczyński Aleksander, malarz pol., (1822—1857), uczeń krakowskiej Szkoły Sztuk Pięknych (u Głowackiego), po śmierci Głowackiego został w tejże szkole nauczycielem. Malował i rysował krajobrazy, przeważnie małego formatu. Z olejnych krajobrazów P. wymienić należy: „Kopiec Krakusa" i „Skała Kmity". Wiele dzieł K. znajduje się w krakowskich zbiorach prywatnych.

Płonica, ob. Szkarlatyna.

Płonka, ludowa nazwa dzikiej gruszy lub jabłoni; w *ogrodnictwie* jabłonka, wyrosła w szkółce z nasienia.

Płonnik, ob. Polytrichum.

Płonność, niepłodność, zwłaszcza u roślin. Częsta u roślin hodowanych, u których kwiatów organa rozrodcze zamieniają się w płatki dodatkowe (wypełnienie kwiatu).

Płońsk, miasto powiat. w woj. warszawskiem, nad rz. Płonką (do Wkry), przy kolei: Nasielsk—Sierpc z 9.220 mieszk., fabr. maszyn roln., młynami, tartakami, cegielniami, browarem i handlem ziemiopłodami. Stary ten gród mazowiecki był do 1795 stolicą powiatu w woj. płockiem. Obecny (od 1867) *powiat* P. ma 1.329 km² (w tem 82,1% ról i 4% lasów) oraz 74.466 mieszk.

Płoński Michał, malarz i rytownik polski, (1782—1812), należy do najsławniejszych rytowników polskich. Był uczniem Norblina w Warszawie, poczem 1801—1802 przebywał w Amsterdamie, następnie w Paryżu, wreszcie od 1810 w Warszawie. Umarł w obłąkaniu. W dziełach P. widoczny wpływ studjów nad Rembrandtem, szczególniej w akwafortach, które posiadają zbiory polskie i zagraniczne (m. i. Drezno). Z rycin P. wymienić należy: „Recueil de 19 planches études des figures dessinées d'après nature à Amsterdam en 1802... par M. Plonski à Paris...", prócz tego kilkanaście rycin P. na różne tematy: studja postaci ludzkich, zwierzęta, krajobrazy i t. d.

Płoskirów (ros. Proskurow), miasto okręg. na Podolu ukraińskiem, przy ujściu rz. Płoski do Bohu i kolei: Wołoczyska—Żmerynka z 26.397 mieszk., browarami, fabr. maszyn, wyrobów drzewnych i ceramicznych. W okolicy mieszka wielu Polaków.

Płoszewski Leon, współczesny polski historyk literatury, od VI. tomu redaktor zbiorowego wydania „Dzieł" Wyspiańskiego, opracował wydanie „Zygmunta Augusta" Wyspiańskiego (1930), komentowane wydania „Balladyny" Słowackiego (1929) i „Wesela" Wyspiańskiego (1928); przygotował krytyczne wydanie „Literatury słowiańskiej" Mickiewicza (fragmenty w czasopismach); w „Przeglądzie Warszawskim" prowadził od r. 1924 świetną kronikę rozumowaną „Ruchu literackiego w czasopismach". Badacz wzorowy, niezwykle dokładny i sumienny.

Płowce, wieś w pow. Nieszawa (woj. warszawskie), na Kujawach, przy drodze z Brześcia Kuj. do Radziejowa, pamiętna zwycięstwem, odniesionem tu 27 września 1331 przez Władysława Łokietka nad częścią wojska krzyżackiego, wracającego z łupami i bagażami z wyprawy pod Kalisz. W morderczej bitwie został wycięty cały oddział prawie do nogi. Na wieść o bitwie zawróciły z drogi główne siły (²/₃ wojska) krzyżackie, które zamierzały pod wodzą landmistrza Ottona z Lauterbachu zająć gród Brześć Kuj. i wdały się w nową bitwę z Polakami, która pozostała nierozstrzygnięta. Bitwa pod P. była pierwszą większą bitwą z Krzyżakami, z której oręż polski wyszedł niemal zwycięsko.

Płoza, 1. Jedna z dwóch podstaw, jakby wielkich łyżw, na których osadzone są sanie. — 2. Deska trójkątna, na której osadza się lemiesz w pługu. — 3. Drewniana listwa, zagięta na jednym końcu, dawniej ogólnie używana w podwoziach samolotów; obecnie stosują ją tylko jako podporę ogona kadłuba.

Płód, p. Embrjon.

Płótno, tkanina lniana, o splocie gładkim, niebarwiona. Por. Tkaniny.

Płótno Weroniki, raczej *Chusta* W. (łac. Sudarium Christi), chusta, przechowywana w kościele św. Piotra w Rzymie od r. 1011, którą, według podania, św. Weronika obtarła twarz Chrystusowi, dźwigającemu krzyż na górę kalwaryjską.

Płuc chirurgja. Operatywne leczenie chorób płucnych poczyniło duże postępy, odkąd nauczono się unikać niebezpieczeństw, zachodzących przy otwarciu jamy opłucnowej, t. zn. osłabienia serca, duszności w związku z zapadnięciem się płuca i zakażenia worka opłucnowego. *Sztuczna odma piersiowa* jest również chirurgiczną metodą leczenia gruźlicy płuc (ob. Pneumothorax). T. zw. torakoplastyka polega na wycięciu większych kawałków żeber (od 1. do 11.) po stronie chorego płuca, wskutek czego ulega ono zapadnięciu. Zabieg ten wykonuje się w wypadkach, w których z powodu zrostów nie można wykonać sztucznej odmy piersiowej. W wypadkach wytworzenia się jam w płucach,

stosuje się czasem *metodę plombowania* tychże jam parafiną i t. d.

Płuc choroby. Płuca w porównaniu z innemi narządami zapadają częściej na rozmaite choroby, ponieważ przez proces oddychania narażone są na rozmaite szkodliwości, szczególnie zakażenia, powodujące procesy zapalne, przy których płuco ulega zagęszczeniu (zwątrobieniu), wskutek nagromadzenia się w pęcherzykach płucnych wysięku. Ogniska zapalne mogą ulec wyleczeniu, mogą jednak ulegać rozmaitym przemianom: zropieniu, zgorzeli, rozpadowi, zserowaceniu. Objawy ch. p. stoją w związku z czynnością oddychania (duszność, bóle przy oddychaniu, kaszel, obfitsze wydzielanie plwociny, krwotoki). Ob. art. Płuc gruźlica, zapalenie, zgorzel i t. d.

Płuc gimnastyka, ob. Lecznicza gimnastyka.

Płuc gruźlica, *suchoty płucne* (tuberculosis pulmonum, phthisis pulmonum; skrót tbc. albo th. pulm.), choroba płuc, wywołana przez bakterje gruźlicze; jest najczęstszą formą gruźlicy u człowieka. Przenoszenie odbywa się przez osobniki gruźlicze i przedmioty przez nich zakażone, przez rozpryskiwanie maleńkich kropel plwociny (przy kaszlu; t. zw. *zakażanie kropelkowe*) i przez pył zakażony bakterjami gruźliczemi. Błona śluzowa nosa i ruch migawkowy błony śluzowej oskrzeli ludzi zdrowych wydalają bakterje gruźl., które się tam dostały, jednak przy zakażaniu częstem i wielką ilością prątków, te ochronne urządzenia nie wystarczają, stąd wielkie niebezpieczeństwo zakażenia w pożyciu z osobnikami gruźliczemi, szczególnie dzieci z chorymi rodzicami. — Zakażenie gruźlicze płuc zaczyna się od gruczołów oskrzelowych, stąd rozszerza się na najmniejsze oskrzela i tkankę płucną. Gruczoły te, jak i gruczoły limfatyczne wnękowe, ulegają obrzękowi zapalnemu i często w środkowych częściach zserowaceniu. Stamtąd przechodzą bardzo łatwo prątki gruźlicze do szczytów płucnych, a u dzieci do środkowych i dolnych płatów płucnych. Ogniska zapalne mogą ulec wyleczeniu przez zwłóknienie lub zwapnienie, zawierać jednak mogą mimo to, zdolne do życia prątki, które wtargnąwszy do naczyń krwionośnych lub limfatycznych wywołują *gruźlicę prosówkową*. *Jamy* czyli t. zw. *kawerny* gruźlicze powstają, jeśli ognisko gruźl. ulegnie zserowaceniu i wkońcu rozmięknieniu. Wielkość ich jest rozmaita: od ziarnka grochu do wielkości jabłka. Jak długo ognisko otoczone jest zdrową tkanką, mówi się o *gruźlicy zamkniętej*; jeśli jednak ono rozmięknie i komunikuje z oskrzelem, mamy do czynienia z *gruźlicą otwartą*. Osobniki zakażone gruźlicą są nadwrażliwe na powtórne zakażenie gruźlicą (allergia), na czem opiera się tuberkulinowy odczyn (ob. Pirqueta odczyn).

Początkowe objawy g. p.: łatwe męczenie się, brak łaknienia, obniżona zdolność do pracy, psychiczne zniechęcenie, czasem nieżyt oskrzeli, uporczywy kaszel, zazwyczaj suchy (bez plwociny), czasem jednak z plwociną śluzową, krwawo podbarwioną. Ciepłota ciała może być wieczorami nieco podniesiona. Rozszerzanie się procesu cechuje się coraz intensywniejszem zaznaczaniem się powyższych objawów i wystąpieniem objawów fizykalnych, które przy badaniu stwierdza lekarz. Gorączka jest zawsze oznaką czynności procesu. T. zw. *suchoty galopujące* przebiegają z wysoką gorączką wieczorną, obfitemi i osłabiającemi potami nocnemi, rano spada ciepłota poniżej normy. Wyczerpujące poty nocne zdarzają się także w postaciach g. p., przebiegających nie tak gwałtownie. Przez połykanie zakażonej plwociny przyjść może do gruźliczych owrzodzeń w jelitach, które wywołują osłabiające biegunki. Częsty jest białkomocz jako wyraz skrobiowatego zwyrodnienia nerek. Początkowe objawy cierpienia, rozpoczynającego się często w szczytach płuc, są niejednokrotnie bardzo trudne do rozpoznania i wymagają skrupulatnego badania lekarskiego, w późniejszych jednak okresach choroby są one łatwe do stwierdzenia. Badanie rentgenologiczne płuc, dodatni odczyn tuberkulinowy (mający tylko u dzieci znaczenie rozpoznawcze), ułatwiają rozpoznanie natury cierpienia.

Plwocina początkowo śluzowa, staje się przy otwartej gruźlicy śluzowo-ropną, a przy wytworzeniu się kawern jest nawet ropna i zbita w kule; zawiera ona w ciężkich postaciach gruźlicy masę prątków gruźliczych, jednak nie zawsze, a w g. p. zamkniętej, wogóle ich nie zawiera. Ilość prątków w plwocinie niezawsze świadczy o rozległości zmian gruźliczych w płucach. Plwocina może zawierać krew w każdym okresie choroby. Jeśli w kawernie zniszczy proces gruźl. większe naczynie krwionośne, przychodzi do krwotoku (haemoptoe). G. p. towarzyszy często gruźlica krtani.

Leczenie. Ogólne leczenie g. p. jest dietetyczno-higjeniczne. Chorego należy dobrze odżywiać, jednak nie przekarmiać; powinien on stale przebywać w atmosferze wolnej od pyłu i zgiełku. Przebywanie w klimacie górskim, lub nadmorskim wywiera bezsprzecznie dodatni wpływ na gojenie się procesu. W wyborze klimatu należy uwzględnić indywidualne właściwości chorego. Naświetlania lampą kwarcową są obosieczne, stosować je należy bardzo ostrożnie i tylko pod stałą kontrolą lekarza. Środki farmaceutyczne odgrywają w leczeniu gruźlicy drugorzędną rolę. Ograniczają się one do łagodzenia kaszlu, bólów, obniżania gorączki, zaostrzenia łaknienia i t. d. Środków specyficznych dotąd nie znamy. Działanie preparatów tuberkulinowych i złotowych (sanochryzyna) nie jest dokładnie zbadane.

Zapobieganie g. p. jest w dobie dzisiejszej jednem z najważniejszych zagadnień społecznych wogóle, a medycyny społecznej w szczególności (zakładanie przychodni i poradni przeciwgruźliczych i t. d.). Najważniejszem zadaniem zapobiegania jest oddzielenie ludzi chorych od zdrowych. Tam, gdzie się to nie da przeprowadzić, powinien sam chory pamiętać o tem, że plwocina jego jest zakaźna i przedstawia groźne niebezpieczeństwo dla otoczenia; chorzy powinni pluć do specjalnych spluwaczek, które łatwo można odkażać; nie powinni oni zawierać małżeństw z osobnikami zdrowymi. Dzieci chorych na g. p. rodziców powinny być możliwie jak najwcześniej od nich oddzielone. Od szeregu lat

przeprowadzane we Francji i poza nią szczepienia ochronne Calmette'a, które stosuje się u oseskόw niedługo po urodzeniu, rokują pewne nadzieje, nie wyszły jednak jeszcze z okresu doświadczalnego.

Płuc jamy (k a w e r n y), ob. Płuc gruźlica.

Płuc kiła, występuje przy kile wrodzonej. U dorosłych zdarza się bardzo rzadko pod postacią rozległych zagęszczeń ze skłonnością do stwardnień. Po ustaleniu rozpoznania leczenie przeciwsyfilityczne (odczyn Wassermanna).

Płuc niedodma, ob. Niedodma płuc.

Płuc nieżyt, ob. Płuc gruźlica.

Płuc nowotwory, nowotwory, występujące w płucach (carcinoma, sarcoma), nie są prawie nigdy pierwotne, lecz wychodzą zwykle z sąsiednich organów (opłucna, oskrzela, żołądek, przełyk). L e c z e n i e jest dlatego zwykle bez wyniku. Przerzuty tego rodzaju w płucach mogą wydawać się zapaleniami płuc.

Płuc obrzęk (oedema pulmonum), wydzielenie z naczyń włosowatych płuc obfitego surowiczego płynu do pęcherzyków płucnych, występuje przy stanach znacznego osłabienia serca i jest nieraz oznaką zbliżającej się śmierci, może jednak ustąpić przez poprawienie się siły serca. Przy osłabieniu serca lewego przy względnej wydolności serca prawego nagromadza się krew w naczyniach płucnych i pozwala surowicy przesiąknąć do pęcherzyków. Niezawodną oznaką o. p. jest wilgotne, początkowo drobnobańkowe, później grubobańkowe rzężenie, które słyszy się już na pewną odległość przy oddychaniu chorego. L e c z e n i e polega na upuście krwi i zastosowaniu środków nasercowych.

Płuc przekrwienie, przepełnienie krwią płuc lub większych ich części, występuje w pierwszym okresie zapalenia płuc albo na skutek zastoju przy przepełnieniu krwią prawego serca.

Płuc rozedma (emphysema pulmonum), chorobliwe rozszerzenie pęcherzyków płucnych, czasem na tle wady w budowie klatki piersiowej, najczęściej jako następstwo długotrwałych nieżytów oskrzeli. O r. p. można mówić dopiero wtedy, gdy oprócz zwiększenia płuc występują zaburzenia oddychania, wskazujące na zmniejszenie sprężystości płuc. Objawami zmniejszenia sprężystości płuc są: utrudniony, przedłużony wydech, który u człowieka zdrowego jest aktem biernym, tutaj zaś staje się aktem czynnym, nieprzesuwalność granic płucnych. Podczas astmy występuje często napadowa r. p. Pogorszenie oddychania w związku z r. p. prowadzi do zaburzeń w krążeniu małem i przez to do rozszerzenia serca, najpierw prawego, potem lewego. L e c z e n i e w początkowych stadjach polegać będzie na gimnastyce oddechowej i terapji pneumatycznej.

Płuc stwardnienie (induratio pulmonum) powstaje przez zagęszczenie łącznotkankowe przekrwionych płuc przy wadach serca, przy odkładaniu się pyłu w płucach (pneumonoconiosis), np. w chronicznych zapaleniach płuc pracowników, oddychających w atmosferze zapylonej (kamieniarze, węglarze i t. p.).

Płuc zapalenie (płatowe z. p., lobularna pneumonja, pneumonia crouposa), zakaźne zapalenie pęcherzyków płucnych. Po okresie zastoju krwi w naczyniach płucnych, następuje okres t. zw. z w ą t r o b i e n i a, w którym do pęcherzyków płucnych wydziela się wypocina płynna, zczasem krzepnąca, złożona z krwi i włóknika. Po kilku dniach wysięk ten rozpuszcza się i zostaje wchłonięty przez naczynia krwionośne i limfatyczne. Choroba rozpoczyna się zazwyczaj dreszczami, dusznością, silnem kłuciem w miejscu procesu zapalnego; występuje zwykle bardzo wysoka gorączka, która utrzymuje się 7—13 dni, poczem nagle opada poniżej normy (crisis), wśród silnych potów, lub ustępuje powoli (lysis). Plwocina jest najpierw barwy rdzawej, później staje się powoli coraz bardziej żółta i zawiera masowo pneumokokki. Z. p. pociąga czasem za sobą zapalenie opłucnej z wysiękiem surowiczym, który może zropieć. Choroba umiejscowiona jest zwykle w jednym płacie płucnym, zdarzają się jednak z. p. obustronne, które mają bardzo ciężki przebieg. Z. p. ulega zazwyczaj zupełnemu wyleczeniu, występują jednak czasem powikłania w postaci zapalenia opłucnej, ognisko zapalne może zropieć, lub ulec zgorzeli, procesy gruźlicze mogą zaostrzyć się i t. d. Naogół osobniki młode, zdrowe i silne przechodzą z. p. lekko, dla ludzi chorowitych i starszych przedstawia ono poważne niebezpieczeństwo.

Z. p. wywołują zarazki (dwoinki Fränkla, lub bakterje Weichselbauma), zw. p n e u m o k o k k a m i. Obrażenia klatki piersiowej, alkoholizm, sprzyjają wystąpieniu z. p.; zdarza się ono często u chorych, leżących długo w łóżku, u których krążenie krwi jest upośledzone. Inną formą z. p. jest t. zw. kataralne czyli oskrzelowe z. p. (bronchopneumonja). W cierpieniu tem proces zapalny przechodzi z oskrzeli na pęcherzyki płucne. Zdarza się szczególnie często u dzieci i jako powikłanie innych chorób (grypa). Przebieg tej choroby jest długi i nietypowy. Ogniska zapalne zniknąć mogą w jednych i pokazywać się w innych częściach płuc. Leczenie z. p. polega na wzmacnianiu akcji serca przez podawanie środków nasercowych. Leczenie specyficzne surowicami i antytoksynami zawodzi, jednak badania nad tym sposobem leczenia nie są jeszcze zamknięte. W ostatnich latach podaje się przetwory chininy, jak: zasadową optochinę i kukupinę, z których pierwsza ma być specyficznym środkiem przeciw pneumokokkom. — Przy grożącym zapadzie i osłabieniu serca daje upust krwi niejednokrotnie bardzo dobre wyniki.

Płuc zawał (k r w o t o c z n y z a t o r p ł u c n y), wypełniony krwią ograniczony obszar tkanki płucnej, powstaje na skutek zamknięcia tętnicy płucnej przez zaniesiony czop (embolus), głównie przy wadach serca prawego. Występują oznaki bezpowietrzności objętej przestrzeni płuca i krwawa plwocina. Małe zawały przebiegają bez znaczniejszego niebezpieczeństwa, natomiast zaczopowanie większych tętnic płucnych może sprowadzić śmierć.

Płuc zgorzel (gangraena pulmonum), zgorzelowate obumarcie pojedynczych części płuc. W małych lub większych ogniskach zamienia się miąższ płucny w czarno-zieloną, cuchnącą, rozmiękającą masę, której cząstki wydala się z kaszlem przez oskrzela. Plwocina zawiera, jak przy ropniu, tłuszcz, włókna sprężyste, bakterje i krętki. Przyczyny: przenoszenie się sąsiednich gnilnych zakażeń (rozpadający się rak przełyku), dostanie się gnijących części z zepsutych zębów, czopków migdałów, czasami przyłączenie się zakażenia wtórnego do włóknikowego zapalenia płuc. R o z p o z n a n i e opiera się na wyniku badania plwociny i objawach fizycznych. Małe ogniska mogą się wyleczyć samorzutnie, leczenie operacyjne daje dobre wyniki. W wypadkach zakażenia spirochetami (krętkami) stosuje się z dobrym skutkiem salwarsan.

Płuca, ob. Płuco.

Płucna próba, wprowadzona po raz pierwszy przez Schreyera 1682 celem wywnioskowania z pływania lub zanurzenia się płuc, czy dziecko po urodzeniu oddychało powietrzem (czyli żyło), czy nie. P. p. nie jest dowodem bezwzględnym, ma jednak bardzo ważne znaczenie, uzupełnione innemi metodami.

Płucne kamienie (o s k r z e l o w e k a m i e n i e), twarde złogi, powstałe na skutek zagęszczenia śluzu i wydzielania soli; można je znaleźć w drobnych oskrzelach lub w ogniskach serowatych w płucach gruźlików.

Płucne suchoty, tyle co gruźlica płuc.

Płucne tętnice (arteriae pulmonales), duże pnie naczyniowe u kręgowców, które prowadzą żylną krew z serca do płuc, względnie oskrzeli.

Płucne żyły (venae pulmonales), u kręgowców, oddychających płucami naczynia, które prowadzą utlenioną w płucach krew (tętniczą) do lewego przedsionka serca. P. ż. są jedynemi żyłami z krwią tętniczą.

Płucnik, ob. Cetraria.

Płucny krwotok, ob. Płuc choroby, Płuc gruźlica i Serca choroby.

Płucny obieg krwi, ob. Krwiobieg.

Płucny ropień, zropienie miąższu płucnego, powstaje jako następstwo zapalenia płuc, w otoczeniu ciała obcego lub przez zawleczenie zarazków z innych części organizmu (zakażenie połogowe, septyczne, zapalenie wsierdzia). P. r. rzadko się leczy samoistnie. W ostatnich czasach operacje dają przy abscesach płuc dobre wyniki.

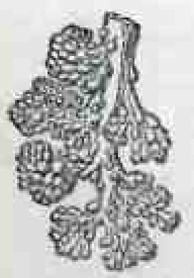

Oskrzela z pęcherzykami.

Płuco (pulmo), narząd oddechowy, powstaje u zarodka zwierząt kręgowych, jako nieparzyste wypuklenie górnej części przewodu pokarmowego, które rozdzielając się na dwie cewki, tworzy potem płuca, połączone ze sobą tchawicą. U płazów przedstawia się p. jako prosty worek, w którego ścianach rozgałęziają się naczynia krwionośne; u gadów p. ma już budowę p ł a t o w ą: każdy płatek zaopatrzony jest specjalnem odgałęzieniem tchawicy. Bardzo zawiłą jest budowa p. u ptaków; u ssaków dzielą się p. na płaty, które składają się ze zrazików, a te znowu rozpadają się na pęcherzyki p.

U c z ł o w i e k a jest p. organem parzystym, mieszczącym się w klatce piersiowej. Mają one kształt stożkowaty, przyczem wierzchołkiem (szczytami) zwrócone są ku górze, natomiast szeroką podstawą leżą na przeponie. Prawe p. złożone jest z trzech, lewe z dwóch płatów. To ostatnie posiada wgłębienie (impressio cardiaca), w którem leży serce. Objętość prawego płuca jest o 1/10 większa, niż p. lewego. Powierzchnia p. pokryta jest cienką, gładką i lśniącą błoną, t. zw. o p ł u c n ą. T k a n k a p. u młodych, zdrowych osobników jest różowa; u ludzi starych ma zabarwienie fioletowo-czarne, lub szare z licznemi czarnemi plamkami (złogi węgla). Przy średniem wypełnieniu krwią ważą p. 1—1.7 kg.

Obydwa p. połączone są tchawicą, która rozgałęzia się na dwa, a te na coraz to mniejsze o s k r z e l a, około których, nakształt winogron usadawiają się p ę c h e r z y k i (alveoli pulmonales). W podobny sposób rozgałęziają się tętnice, które wkońcu przechodzą w naczynia włoskowate. Te otaczają pęcherzyki p. i przechodzą potem w naczynia żylne, z których krew odpływa do serca (ob. tabl. Schemat krążenia krwi u człowieka, w t. 8.). W ten sposób możliwa jest wymiana gazów pomiędzy krwią a powietrzem oddechowem, która może się odbywać tylko w cienkościennych pęcherzykach płucnych. W p. znajduje się bardzo dużo naczyń i gruczołów (okołooskrzelowych) — limfatycznych. Drogi oddechowe wyścielone są t. zw. nabłonkiem migawkowym, którego migawki, poruszając się w kierunku od wewnątrz ku zewnątrz, wydalają maleńkie cząstki z dróg oddechowych (sadze, pył). Por. Oddychanie.

Płucodyszne, ob. Pulmonata.

Płudy, letnisko w pow. Warszawa, 7 km na płn.-wsch. od Pragi.

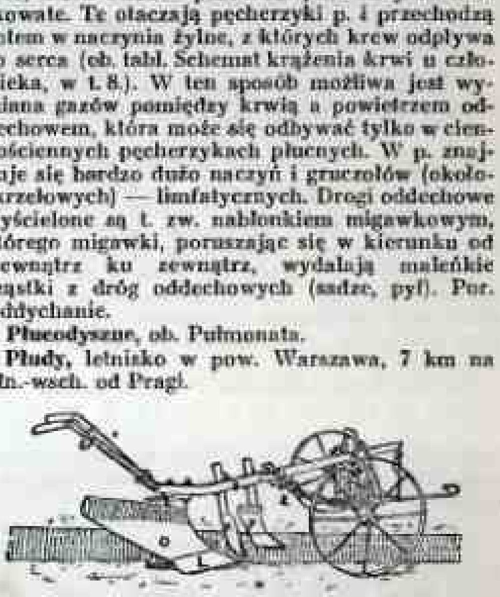

l) lemiesz, o) odkładnica, k) krój, p) przedpłużek, g) grządziel, c) czepigi,) łańcuszki.

Pług, najstarsze narzędzie, służące do mechanicznej uprawy gleby. W obecnej postaci służy do odcinania, odwracania i rozluźniania skiby oraz tworzenia brózdy. K o r p u s p. składa się: z k r o j u k), odcinającego skibę pionowo, l e m i e s z a l), podcinającego ją poziomo od spodu, o d k ł a d n i c y o), przewracającej i rozkruszającej skibę (p. Odkładnica). Korpus osadzony jest zapom. jednej lub dwóch słupic na g r z ą d z i e l i g), której przód służy do zaczepienia siły pociągowej, tył zaś zaopatrzony jest w parę wygiętych rękojeści (c z e p i g i c), przeznaczonych do prowadzenia i kierowania. Głębokość i szerokość skiby reguluje: u p. b e z-

przodkowych (bezkoleśnych) ucho, u pługów zaś *koleśnych*, t. j. zaopatrzonych dwukołowym wózkiem, t. zw. siodełko, spięte z grządzielą parą łańcuchów f). Niskie zaczepienie siły pociągowej, którą stanowić może siła sprzężajna (konie, woły) lub motorowa (silniki spalinowe lub parowe), powoduje podniesienie korpusu p. i płytsze jego zagłębianie się w glebę (płytka orka). Zaczepienie wysokie działa odwrotnie (orka głęboka). Podobnie przesunięcie osi p. w lewo lub w prawo zwęża lub poszerza skibę. O ile p. bezprzodkowy wymaga umiejętnego prowadzenia rękojeści, o tyle p. koleśny nastawiony na pewną głębokość i szerokość brózdy, kraje glebę samodzielnie, stąd nazwa „samochód".

Tereny górzyste, utrudniające zawracanie p. wymagają użycia p. *bliźniaczych*, posiadających 2 oddzielne (lewo i prawostronne) korpusy, działające naprzemian, bądź też p. *zwrotnych* o odkładnicy symetrycznej, dającej się odwracać wzdłuż osi poziomej. Do uprawy głębokiej stosuje się p. *piętrowe*, które przed właściwym korpusem, idącym do głębokości 35 cm, posiadają mniejszy korpus (*przedpłużek*), odwracający wierzchnią warstwę skiby, lub też p. o pojedynczym lecz głębokim i b. mocnym korpusie („rajol", p. magdeburski). Dla uniknięcia niekorzystnego wydobywania na wierzch głębszych, mniej rodzajnych warstw gleby, wymagających jedynie miejscowego spulchnienia, stosuje się zamiast powyższych t. zw. *podskibniki* cz. *pogłębiacze*, które idąc za pługiem w bróździe, podważają i kruszą jej dno hakowatym korpusem. P. *przegonowy* o podwójnym lemieszu i odkładnicy rozdziela wydobytą skibę na 2 strony, pozostawiając po sobie szeroką brózdę, zw. *przegonem*. Podobnej budowy p. używa się przy obrabianiu rośl. okopowych, są to t. zw. *obsypniki* (ob.).

Dla usuwania chwastów i darni stosuje się płytkie p., zw. *zrzynaczami*. P. *wieloskibowe* o 2—7 oddzielnych korpusach, umieszczonych na wspólnej ramie i wózku skracają czas orki, wymagają jednak znacznej siły pociągowej.

Dzisiejsza forma p. wywodzi się od drewnianego haka używanego w Europie już we wczesnej epoce kamiennej; hak ten, strugany z krzywych gałęzi lub korzeni, z biegiem czasu udoskonalał się przez dodanie rękojeści kierującej, stopy, aż przybrał formę sochy, jeszcze dziś w różnych postaciach używanej w prymitywnych systemach uprawy.

Pług Adam, pseudonim Antoniego Pietkiewicza (ob.).

Płycizna, nazwa używana na oznaczenie mielizny (ob.).

Płyn, w fizyce ciało, które nie znosi ciśnień stycznych, powodujących zawsze przesuwanie się jednych cząstek warstw ciała względem cząstek innych. P. pozostają w równowadze tylko pod wpływem ciśnień prostopadłych do ich powierzchni; należą tu zatem ciecze i gazy.

Płyta, w budownictwie materjał, obrobiony w formę, której grubość jest nieznaczna w stosunku do długości i szerokości.

Płyta, obszar odznaczający się poziomym układem warstw, niewyruszonych przez ruchy tektoniczne ze swego pierwotnego położenia. Klasycznym przykładem p. jest płyta Rosyjska lub Kanadyjska. P. (*pokrywą*) *wulkaniczną* nazywamy poziomo zalegającą na powierzchni pokrywę skał wulkanicznych, a p. *podmorską* — rozległe i płaskie wzniesienie podmorskie o stromych stokach.

Płytowy druk, ob. Stereotypja.

Pływacz, ob. Utricularia.

Pływaczowate, ob. Lentibulariaceae.

Pływak, ciało pływające po powierzchni wody, służy jako wskaźnik wysokości poziomu cieczy.

Pływak Ampère'a, p. Elektromagnetyczne pole.

Pływaki (Natatores) szereg rzędów ptaków o nogach pływnych. Należy tu 5 rzędów: pingwiny (ob.) (Impennes), Pygopodes (ob.), Longipennes (ob.), rudionogie (ob.) (Steganopodes) i karbodziobe (Lamellirostres, ob.).

Pływakowate (Dytiscidae), rodzina chrząszczy o ciele płaskiem, jajowatem, tylne odnóża do wiosłowania orzęsione. Żyją w wodach stojących, w nocy odlatują. Aby móc oddychać co jakiś czas wystawiają ponad wodę tylną część ciała. Żywią się, podobnie jak ich larwy, mięczakami, owadami wodnemi, rybami i narybkiem. Larwy cylindrycznie wydłużone, aparaty pyszczkowe przystosowane do ssania. Najważniejszy rodzaj: *pływak żółtobrzeżek* (Dytiscus marginalis L.), wierzchem oliwkowo-zielony, spodem żółty. Żyje w stojących wodach, samica znosi wiosną jaja do tkanek roślinnych. Z innych rodzin chrząszczy wodnych należy wymienić: *pepłonie i kręłaki*.

Pływalnia, ob. Łaźnie i łazienki, por. też Pływanie.

Pływanie. Jeżeli gęstość ciała jest mniejsza, niż gęstość cieczy, ciało zanurza się w cieczy do takiej głębokości, że ciężar cieczy wypartej równa się ciężarowi ciała. Trwałość równowagi ciała pływającego jest zależna od wzajemnego położenia środków ciężkości ciała pływającego i objętości wypartej cieczy. Ciała o gęstości większej, niż gęstość cieczy, mogą pływać statycznie tylko przez połączenie ich z ciałami o znacznie mniejszej, niż gęstość cieczy gęstości, tak dobranej, aby średnia gęstość była jeszcze mniejsza, niż gęstość cieczy (np. pas ratunkowy i człowiek). Prócz *statycznego* p. ciał wymienić jeszcze należy p. *dynamiczne*, ułatwiające utrzymanie się przy powierzchni cieczy i posuwanie się w niej ciała o gęstości większej, niż gęstość cieczy, a to przez wykonywanie odpowiednio skoordynowanych ruchów, wywołujących skierowane do góry ciśnienie cieczy, które podtrzymuje ciało pływające.

Człowiek, którego ciężar właściwy u zdrowego osobnika męskiego wynosi 1.017, może się utrzymać na powierzchni wody tylko przez zastosowanie odpowiednich ruchów. Ruchy, służące do utrzymania się na wodzie i poruszania się po niej, mają charakter naciśnięć i pchnięć. Im bardziej celowy jest ruch, tem mniejszy wysiłek. P. znane już u starożytnych Greków i Rzymian, w późniejszem średniowieczu coraz bardziej zaniedbywane, wreszcie potępiane jako

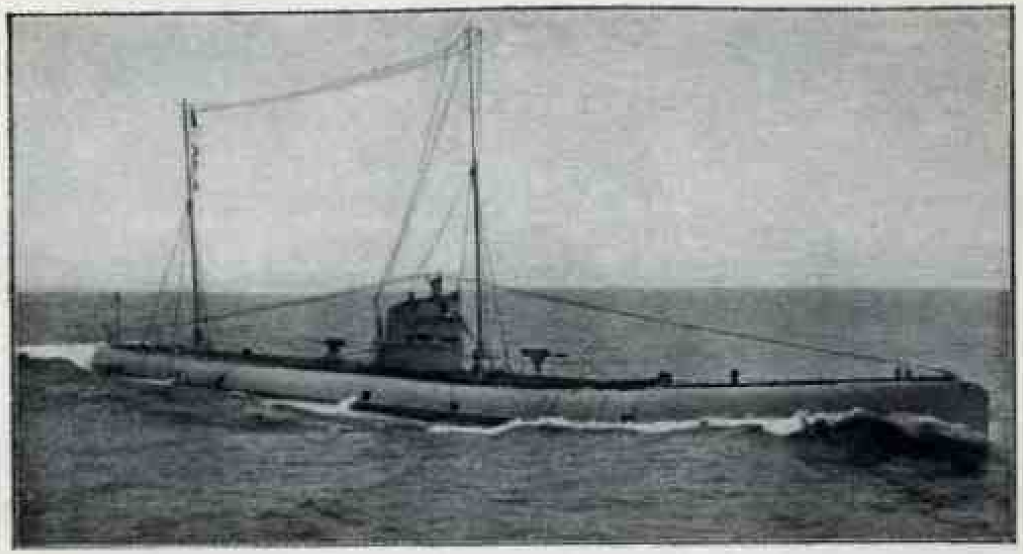

Łódź podw. I-szej kl., konstr. wojennej (Niem. U. 48 z 1915 r.), wyporność 720 t., 2 silniki po 100 KM, szybkość 15.5 mil/godz., 6 rur torped., 1 działo 10,5 cm i 1 działo 8,8 cm. — Obsada 39 ludzi.

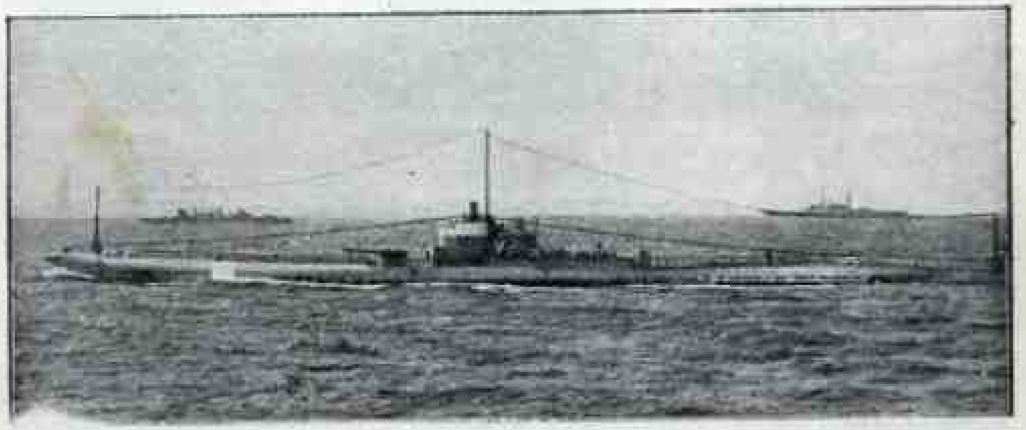

Łódź podw. eskadrowa St. Zjd. Am. Płn. V2 z 1924 r., wyp. nad wodą 2200 t., pod wodą 2530 t. Silniki Diesla 6500 KM, elektr. 1700 KM, szybkość nad wodą 21.5 mil/godz., pod wodą 10 mil/godz., zasięg 10.000 mil po 11 mil/godz., 6 rur torped., 1 działo 12.7 cm i 2 kar. masz. — Obsada 85 ludzi.

I. rząd: Kobieta z wysp Marquesas. Mężczyzna z Tahiti. Dziewczyna z Tahiti. — II. rząd: Dziewczyna z Samoa. Mężczyzna z wysp Cooka. Wódz szczepu Maori. — III. rząd: Dziewczyna z wysp Tonga. Dziewczyna z wysp Tokelau. Kobieta z Ponape. — IV. rząd: Mężczyzna z Ponape. Wódz z wysp Ruk. Dziewczyna z wysp Ruk.

nieprzyzwoite, wraca do swoich praw w drugiej połowie XVIII. w. Ze względów zdrowotnych p. jest b. wskazane, gdyż ćwiczy wszystkie grupy mięśniowe i pogłębia oddech. Obecne „p. na piersiach", zwane też stylem „klasycznym" jest naśladownictwem ruchów pływackich żaby. Do masowej nauki p., najlepiej nadaje się styl zwany „crawlem" t. j. pełzaniem po wodzie. Crawl jest p. naprzemianręcznem; nogi wyciągnięte swobodnie, prawie że równolegle do powierzchni, unosi się naprzemian lekko do góry i opuszcza nieco energiczniej do poprzedniej pozycji. Umożliwia uzyskanie wielkich szybkości. Inne style: p. nawznak, na boku, trudgem; ten ostatni jest stylem naprzemianręcznym (hand over hand), ciało obraca się wzdłuż swej osi podłużnej, głowę zanurzoną we wodzie skręca się na bok dla zaczerpnięcia powietrza, a nogi wykonują jedne duże nożyce na ruch obu rąk. Do sportu pływackiego należą nurkowanie, skoki z wieży i trampoliny wyrabiające śmiałość i zręczność; mają praktyczne zastosowanie przy ratowaniu tonących.

Pływna noga (Pes natatorius), noga, przystosowana do wiosłowania w wodzie, spotykana u kręgowców, owadów, raków i t. d. Wśród palców wykształca się błona pływna lub też wszystkie palce otacza napięta skóra.

P. M. lub **p. m.:** 1. = pro memoria (ob.); 2. = piae memoriae (łac.), błogosławionej (dosł. „pobożnej") pamięci; 3. = pro mille (ob.); 4. = post meridiem (łac.), po południu; 5. = Pontifex maximus (ob. Pontifex); 6. = częste w Anglji = post mortem (ob.).

p. n. = pro notitia.

Pnącze, rośliny o płożącym się pędzie, oplatające lub też wspierające się o pęd innych roślin. Duże zastosowanie znalazły w ogrodnictwie.

Pneuma (greck.) tchnienie; dusza; także Duch święty (P. hagion).

Pneumatochord (greck.), tyle co harfa Eola (ob.).

Pneumatokele (greck.), wypełnienie przestrzeni podskórnych powietrzem na skutek chorobliwego połączenia z drogami oddechowemi lub jamą bębenkową.

Pneumatoliza (z greck.), powstawanie minerałów przy współudziale gazów wulkanicznych. Por. Minerały.

Pneumatologja (greck.), nauka o duchu; w dawniejszej metafizyce odpowiada dzisiejszej psychologji; w teologji nauka o dobrych i złych duchach.

Pneumatomachowie (z greck., zwalczający Ducha), teologowie kościoła wschodniego, zwani tak z powodu zwalczania tezy o równości Ducha św. z Ojcem i Synem. Ponieważ głową ich był biskup Macedonius z Konstantynopola († 360), znani są w historji pod nazwą Macedonjanów.

Pneumatophorae, p. Hydrozoa.

Pneumatosis (greck.), odma, p. pulmonum, rozedma płuc.

Pneumatoterapja (greck.), leczenie powietrzem zgęszczonem lub rozrzedzonem z uwzględnieniem oprócz ciśnienia także i temperatury, wilgotności i zawartości tlenu w powietrzu. Przy utrudnionej czynności oddechowej wystarczają czasem ćwiczenia gimnastyczne na otwartem powietrzu. Utrudniony wydech poprawia się przy oddychaniu w rozrzedzonem powietrzu, przeciwnie wdech ułatwia powietrze zgęszczone. Przy rozedmie płuc ułatwia wydech specjalne krzesło Rossbacha, które wywiera ucisk na klatkę piersiową. Obecnie do leczenia używa się wyłącznie komór pneumatycznych, w których można powietrze dowolnie rozrzedzać i zgęszczać.

Pneumatyczna kolej, ob. Kolejowy system.

Pneumatyczna poczta, urządzenie do szybkiego przesyłania listów, kart, małych paczek, gazet itd. rurami pod wpływem zgęszczonego lub rozrzedzonego powietrza. W wielkich miastach cała sieć rurociągów rozprowadzona jest pod ziemią; niektóre instytucje (jak banki, biura przemysłowe i t. d.) posiadają własną p. p. wewnętrzną. Zwykle nie wkłada się przesyłek bezpośrednio do rur, lecz do odpowiednich puszek. Długość poszczególnych linij wynosi do 5 km. Tłoczone lub ssane pompą (dmuchawą, sprężarką) powietrze bywa doprowadzane do stacyj nadawczych, wzgl. odbiorczych i powoduje ruch puszek w rurach.

Pneumatyczny (greck.), dotyczący oddychania, stąd pneumatyczne narządy, narz. oddechowe, w anatomji także kości napełnione powietrzem, np. kości ptaków i t. d.; także odnoszący się do gazów, określenie niektórych przyrządów lub maszyn, których działanie polega na zgęszczaniu lub rozrzedzaniu powietrza.

Pneumatyk, gumowa obręcz koła wypełniona ścieśnionem powietrzem, a złożona z części wewnętrznej (zbiornika powietrza), zw. dętką, i zewnętrznej (ochrony), zw. oponą. Niedawno wynaleziony p. balonowy posiada w porównaniu z zwykłym większy przekrój i pracuje niższem ciśnieniem (1—3 at.). Zastosowanie: w szybkich pojazdach mechanicznych, rowerach, samolotach i niekiedy w powozach.

Pneumoconiosis, pneumonoconiosis (greck.), ob. Pylica.

Pneumograf (greck.), przyrząd do graficznego uwidocznienia rozszerzenia i zwężenia klatki piersiowej przy wdechu i wydechu.

Pneumokokki, przez Fraenkla wprowadzona nazwa dla drobnoustrojów, wywołujących zapalenie płuc.

Pneumolit (greck.), kamień płucny.

Pneumon (greck.), płuco.

Pneumonia (greck.), zapalenie płuc.

Pneumopericardium (greck.), nagromadzenie się powietrza w worku osierdziowym.

Pneumoperitoneum (greck.-łac.), wprowadzenie powietrza do jamy opłucnej w celach diagnostyki rentgenologicznej.

Pneumorrhagia (greck.), krwawienie płucne, krwotok płucny, krwioplucie przy kaszlu.

Pneumothorax (greck.), odma piersiowa, nagromadzenie powietrza w jamie opłucnowej, powstaje od zewnątrz przez rany klatki piersiowej lub częściej od wewnątrz przez przedarcie gałązki oskrzelowej lub opłucnej. O ile nie ma zrostów, sprężyste płuco kurczy się przytem i zapada i przestaje się przy wdechu napełniać powietrzem. Przez to występuje duszność, zwłaszcza przy istniejących chorobach płuc. P. po-

wstaje przez rany postrzałowe lub kłute, przy sprawach wrzodziejących, najczęściej w gruźlicy. Do p. dołącza się często ropne zapalenie opłucnej (pyopneumothorax). Objawy p.: nagłe wystąpienie lub spotęgowanie duszności, w pewnych warunkach gorączka i bóle, przesunięcie narządów sąsiednich, rozszerzenie klatki piersiowej po stronie dotkniętej, zanik szmerów oddechowych. Powstanie p. w czasie gruźlicy lub innych spraw wrzodziejących jest zawsze oznaką poważną, zwykły urazowy p. goi się naogół. Obecnie zakłada się sztucznie odmę w celach leczniczych. Zapomocą igły wkłutej do klatki piersiowej wprowadza się do jamy opłucnowej pod kontrolą manometru powietrze lub azot i jeżeli niema zrostów, uzyskuje się dobre wyniki lecznicze. Działanie odmy pierś. sztucznej polega na uciśnięciu chorego płuca, które wykluczone w ten sposób od czynności oddychania, łatwiej się goi.

Pniewski Władysław, współczesny pisarz polski, badacz Kaszubów, wydał m. i. pożyteczny „Przegląd literatury kaszubskiej" (1929).

Pnlów, duża wieś w pow. Nadwórna (woj. stanisławowskie), nad rz. Bystrzycą, 3 km na płd. od Nadwórny z 5.254 mieszk. i cegielniami.

Pnom-Penh, stolica Kambodży (Indochiny franc.) nad rz. Mekong z 77.050 mieszk. Posiada wielki pałac królewski, piękne pagody, a poza tem same prawie lepianki. Ośrodek handlu bawełną i skórami.

Pnyx, wzgórze w Atenach (ob.).

Po, symbol chemiczny pierwiastka polonu (ob. Promieniotwórcze pierwiastki).

Po, rzeka, ob. Pad.

Poa L. (wyklina), trawa o wiesze rozpierzchłej. Rośnie w krajach umiarkowanych i zimnych. W Polsce pospolite: P. pratensis L. (w. łąkowa), P. trivialis L. (w. zwyczajna), P. annua L. (w. roczna), najpospolitsza z traw, P. palustris L. (w. błotna), P. nemoralis L. (w. gajowa).

Poale-Sion, żydowska partja socjalistyczna w Polsce, ma na celu utworzenie państwa żydowskiego w Palestynie i zaprowadzenie w niem ustroju socjalistycznego.

Pobereże („pobrzeże"), nazwa płd. części Podola, między rz. Dniestrem i Bohem oraz Murachwą i Jahorlikiem, na płd. krawędzi dawnej Rzplitej (woj. bracławskie), u granic Turcji i Mołdawji, z miastami: Balta, Hajsyn, Tulczyn i Olwiopol. P. należało dawniej do kilku potężnych rodów magnackich (Koniecpolscy, Potoccy, Lubomirscy, Sieniawscy).

Pobiedonoscew Konstanty Piotrowicz, ros. polityk, (1827—1907), 1860—65 profesor prawa w Moskwie, 1868 senator, 1872 członek Rady Państwa, 1880—1905 nadprokurator Św. Synodu, wszechwładny doradca obu ostatnich carów, wywierał na ich politykę mocny wpływ w duchu skrajnie reakcyjnym i panslawistycznym. Autor dzieł prawniczych i politycznych. „Mémoires politiques" (1927).

Pobiedziska, miasto w pow. Poznań, między rz. Główną i Cybiną, przy kolei: Poznań (27 km) — Gniezno z 3.500 mieszk., fabr. maszyn, młynami, tartakami i handlem. P. są starym grodem piastowskim, miastem były już w połowie XIII. w. W 1331 zniszczyli je Krzyżacy, a w 1580 pożar.

Poblocki Gustaw, ks., (1840—1915), badacz Pomorza, ogłosił szereg prac z dziejów tamtejszego Kościoła oraz ze studjów nad gwarami, z których najważniejsza „Słownik kaszubski z dodatkiem idjotyzmów chełmińskich i kociewskich" (1887).

Poborzanie, drobna szlachta z okolic Mławy, osiadła w borach i na piaskach dawnej ziemi zawkrzyńskiej.

Pobożność lub **religijność** (łac. pietas), stała świadomość idei Boga, objawiająca się w usposobieniu i czynach. P. jest: wewnętrzna (uczucie) i zewnętrzna (obrzędy liturgiczne, śpiewy, ceremonje). Obie się wzajemnie uzupełniają.

Pobratymiec J. S., p. Piątkowski J. S.

Pobratymstwo, 1. wspólność pochodzenia, stąd zwie się też powinowactwo, pokrewieństwo; 2. stosunek, wynikający z pobratania się t. j. zawarcia związku, opartego na przyjaźni, którą wiążące się osoby wzajemnie sobie przysięgają. Związki takie, pospolite zwłaszcza wśród Słowian Południowych, zawiera się w niektórych okolicach w drugi poniedziałek po Wielkiejnocy, a po roku albo je utwierdza na zawsze, lub też rozwiązuje. Por. Krwi braterstwo.

Pobudka (franc. réveil), wojskowy sygnał wstawania i rozpoczęcia zajęć, grany co rano (w lecie o piątej, w zimie o szóstej godz.) na trąbkach, wzgl. bębnach; można go zastąpić indywidualnem budzeniem lub wzywaniem przez żołnierzy inspekcyjnych. — P. działania, ob. Motyw.

Pocatello, miasto w płd.-wsch. Idaho (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 15.001 mieszk. i górnictwem.

Poccetta (włosk.), ob. Pochette.

Poccetti, właściwie Bernardo Barbatello, malarz włoski, (1549—1612), uczeń Ghirlandaja, malował freski w Santa Maria Novella, Sant' Annunziata i San Marco we Florencji, oraz szereg obrazów sztalugowych i plafon w Uffiziach.

Pocenie się, ob Pot.

Pöch Rudolf, antropolog i etnolog austrjacki, (1870—1921), poch. z Tarnopola, zasłużony badaniami nad mieszkańcami Nowej Gwinei, Australji i Afryki płd. Od 1913 był profesorem we Wiedniu; w czasie wojny prowadził badania nad jeńcami wojennymi. Z prac najważniejsze „Studien an Eingeborenen aus Neusüdwales und an australischen Schädeln" (1915).

Pochette (franc. z poche — kieszeń, włosk. poccetta), małe skrzypeczki, „kieszonkowe", opatrzone 3 lub 4 strunami, nieraz nawet bez boków, używane w XVI.—XVIII. w., głównie przez baletmistrzów przy nauce tańca.

Pochłanianie, p. Absorbcja, Promieniowanie.

Pochłonięcia zasada, por. Kumulacja.

Pochmarski Bolesław, współczesny pol. krytyk literacki i publicysta, autor studjów o Słowackim, b. redaktor krakowskiej „Nowej Reformy", 1930 poseł do Sejmu z B. B. W. R., prezes Związku Legjonistów, współpracownik „Ilustrowanego Kuryera Codziennego".

Pochmiel (niem. Katzenjammer), cierpienie z przepicia, po mniejszem lub większem zatruciu alkoholem. Objawia się nudnościami, bólem

głowy i przygnębieniem. Leczenie: środki lekko drażniące żołądek, jak czarna kawa, słabe kwasy, ewent. proszki od bólu głowy.

Pochodna, ob. Różniczkowy i całkowy rachunek.

Pochodnia, światło płonące wielkim płomieniem. Używa się powiązanych razem szczap sosnowych lub świerkowych, częściej p. smolnych z knota przepojonego smołą lub z kija owiniętego pakułami, a potem przepojonego smołą. Już w starożytności posługiwano się p. przy uroczystościach weselnych (p. Hymens), pogrzebach i t. d., a to płonącemi prosto jako symbolami życia, odwróconemi i zgaszonemi jako symbolami śmierci, dalej na okrętach i na wojnie jako sygnałami. W Atenach wykonywali efebowie bieg z p. (lampadodromia) w czasie uroczystości ku czci bogów światła Hefaistosa, Prometeusza i Artemidy. Na dworze Konstantyna W. i na dworach średniowiecznych tańczono taniec z p., przyjęty ponownie na dworach książęcych w XVII. i XVIII. w., a to jako rodzaj poloneza, w którym panowie nosili p. woskowe. Pochody z p., przyjęte już przez kościół starochrześcijański, częste i dziś przy procesjach, nocnych pogrzebach i w wigilje uroczystości (capstrzyk).

Pochodzenia świadectwo (certyfikat), dokument wystawiony dla celów cłowych przez władzę lub organizację handlową do tego uprawnioną, a stwierdzający pochodzenie towaru. Ma zastosowanie tam, gdzie przewidziane jest różne pod względem celnym traktowanie towarów, w zależności od kraju, z jakiego pochodzą.

Pochodzenie człowieka, ob. Człowiek. Por. Genealogja.

Pochutnik, p. Pandanus.

Pochutnikowate, ob. Pandanaceae.

Pochwa (łac. vagina), część kobiecych narządów płciowych, służy do przyjęcia prącia w czasie spółkowania i jako droga rodna. Wyraźnie rozwinięta u ssaków jako połączenie między macicą (ob.) i sromem (ob.). Pierwotnie jest parzysta (u workowców), później rozwidlona (u niektórych gryzoniów), wreszcie pojedyncza. U człowieka p. jest mięsistą, rozciągliwą i elastyczną rurą, wysłaną błoną śluzową o wybitnych fałdach (columnae rugarum), w której część najbardziej wewnętrzną (sklepienie, fornix) wpukla się macica, a jej ujście zewnętrzne (orificium vaginae) daje się zwężać dzięki mięśniowi zwieraczowi (constrictor cunni). U dziewic jest ono częściowo zamknięte błoną dziewiczą (ob. Hymen). U osobników zdolnych do rozrodu wyściółka p. ulega cyklicznym zmianom pod wpływem działania jajników. Z wrodzonych zmian rozwojowych wymienić należy: niedrożność (athresia), zwężenie (stenosis), podwojenie i wytworzenie kloaki, czyli wspólnego ujścia dla p., pęcherza moczowego i odbytu. — Choroby: zapalenie, wypadnięcie, torbiele i nowotwory, przetoki (do pęcherza lub odbytnicy). — Nazwy p. używa się w anatomji i dla oznaczenia wogóle osłon, obejmujących inne narządy.

Pochwalski Kazimierz, malarz polski, * 1855, uczeń Matejki, kształcił się również w Monachjum u Seitza, w Paryżu i Rzymie. W 1893 został profesorem Akademji Sztuk Pięknych we Wiedniu, gdzie jako sławny portrecista był też nieoficjalnym malarzem dworu cesarskiego. Malował obrazy rodzajowe, sceny wschodnie, a przedewszystkiem doskonałe portrety, ujęte realistycznie, o wyraźnym wpływie współczesnego portretu francuskiego. Główne portrety: rektorów Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, H. Sienkiewicza, Pawła Popiela, hr. Leona Pinińskiego, hr. Agenora Gołuchowskiego, J. I. Kraszewskiego i t. d. Malował też obrazy religijne i krajobrazy.

Pochwist (pogwizd, poświst), domniemane bóstwo burzy i wiatrów pogańskich Słowian.

Pochwy przedsionek (vestibulum vaginae), ob. Srom.

Pochwy wypadnięcie (prolapsus), wystąpienie części lub całej ściany pochwy z położenia prawidłowego, na skutek zwiotczenia utwierdzeń normalnych. Objawy: uczucie ciągnięcia, zaburzenia pęcherza i odbytu, uporczywe nieżyty pochwy i macicy. P. w. małego stopnia da się leczyć krążkiem, zwykle jednak konieczny jest zabieg operacyjny.

Pochwy zapalenie (vaginitis, kolpitis), może mieć za przyczynę ciała obce, przepłókiwanie silnie żrącemi środkami, zakażenie (gonokokki, bakterje ropotwórcze, dyfterytyczne, tyfus, choroby zakaźne). Leczenie: łóżko; w stanach ostrych przepłókanie tylko na polecenie lekarza.

Pochyłościomierz, przyrząd przeznaczony do wskazywania pilotowi położenia samolotu w stosunku do horyzontu, dla lotu w nocy, we mgle lub chmurach. — Budowany jest przeważnie na zasadzie żyroskopu.

Pociąg, w kolejnictwie jednostka przewozowa, zestawiona z lokomotywy i pewnej ilości wagonów. Ze względu na odległość jazdy rozróżnia się pociągi dalekobieżne i lokalne, ze względu na rodzaj wagonów towarowe, mieszane i osobowe. Te ostatnie dzielą się ze względu na szybkość jazdy na pospieszne, przyspieszone i normalne, a ze względu na częstość jazdy na stałe, kursujące stale, sezonowe, kursujące w okresach wzmożonego ruchu i nadzwyczajne, puszczane w ruch tylko jednorazowo, w wyjątkowych okolicznościach lub na zamówienie osób prywatnych. — P. pancerny, ob. Pancerna broń.

Pociągów korpus, za królestwa kongresowego (1815—30) nazwa wojsk taborowych.

Pociecha Michał, malarz polski, (1852—1908), studja odbywał w Krakowie i Monachjum, był akwarelistą. Malował sceny rodzajowe, ludowe i krajobrazy.

Pociej, 1. Adam Hipacy, działacz religijny, (1541—1613), dworzanin Zygmunta Augusta, następnie kasztelan brzeski, przeszedł ewolucję wyznaniową od prawosławia, poprzez kalwinizm i socynjanizm do unji z kościołem rzymskim. 1590 został władyką włodzimierskim i brzeskim, położył zasługi około unji brzeskiej, której bronił następnie piórem. 1600 został metropolitą kijowskim. Autor dzieł teologiczno-polemicznych oraz kazań i homilij.

2. Ludwik, hetman w. lit., († 1730), był za Augusta II jednym z głównych przywódców stronnictwa rosyjskiego na Litwie, jako pod-

skarbi zalewał kraj fałszywą monetą, 1709 wypromowany przez cara Piotra na hetmana oddał mu ważne usługi, występując przeciw dworowi; wichrzycielstwem swem przyczynił się do wywołania konfederacji tarnogrodzkiej.

Pocisk, ciało rzucone przy pomocy ręki lub przyrządu w kierunku odległego celu dla zniszczenia tegoż. Forma, działanie i zasięg zmieniają się w ciągu wieków, zależnie od celów, zadań oraz udoskonaleń, zarówno przyrządów miotających, jak i samych pocisków.

Najpierwotniejszemi p. były kamienie (otoczaki), rzucane ręką, oraz oszczepy, topory (tomahawki) i pałki (bumerangi). Wynalazek procy spowodował zwiększenie wagi p. (kamiennego lub ołowianego). Z łuku wyrzucano strzały rozmaitych form (lekkie, zapalające, przebijające), z kusz ponadto kule ołowiane. P. machin wojennych były duże kule kamienne (do 1500 kg), kłody, naczynia z żarem lub cuchnące. Średniowieczna palna broń strzelała wyłącznie kulami ołowianemi, działa zaś również kamiennemi i żelaznemi; te ostatnie, rozżarzone, służą jako p. zapalające. W XVI. w. zastosowano bomby (p. drążone z ładunkiem i zapalnikiem) zapalające i kruszące, jak również prymitywne p. świetlne. Kartacze gronowe i puszkowe, o działaniu podobnem do strzału śrutem, długo stanowiły t. zw. białą broń artylerji. Wynalazek broni gwintowanej zmienił formę p. z kulistych na podłużne, jednak zagadnienia punktu ciężkości w formie głowicy oraz zewnętrznego urządzenia p. długo nie umiano pomyślnie rozwiązać. Palna broń ręczna gwintowana, ładowana zprzodu, miała ze względu na szybkość ładowania p. o kalibrze mniejszym od kalibru broni; aby uszczelnić p. i spowodować przyleg do gwintu, owijano p. masą (papą) lub drążono u dna (Minié). Przy broni odtylcowej jeszcze owijano p. papierem; dopiero późniejsze zastosowanie prochu bezdymnego i elastycznego płaszcza, przy równoczesnem zmniejszeniu kalibru broni, spowodowało jego obecny wygląd.

Nowoczesny p. karabinowy, osadzony w łusce, zawierającej ładunek prochu i spłonkę, tworzy wraz z nią nabój. P. karabinowe zróżniczkowały się na zwykłe przeciw celom żywym oraz przebijające, zapalające i smugowe przeciw płatowcom i broni pancernej. P. zwykły składa się albo z jądra ołowianego, mieszczącego się w płaszczu z twardego metalu, albo też jest jednolity, z twardej miedzi. Ostatnio wydłużono ostrze p. i zwężono podstawę, co wpływa na zalety balistyczne. P. przeciwpancerne mają wewnątrz trzpień stalowy otoczony ołowiem: uderzając w cel ołów przylega, spłaszczając się, trzpień zaś mocą bezwładu przebija pancerz. Podobnie ma się z p. dum-dum o przyciętym płaszczu, z którego wypada rozpłaszczona masa jądra ołowianego, działając jak pocisk wybuchowy. P. zapalające mają na przodzie jądra fosfor, który przy zetknięciu się z celem, żarząc się, wypryskuje. P. smugowo-świetlne służą do zaznaczenia kierunku lotu p., przeto masa fosforowa mieści się na dnie. — P. pistoletowe zasadniczo nie różnią się od zwykłych karabinowych, rewolwerowe są wyłącznie ołowiane. Granaty karabinowe, ob. Ręczne granaty. — Działanie p. karabinowych zależy od szybkości wylotowej i kalibru, a wyraża się siłą przebicia. Zwykłe p. płaszczowe lub twarde przechodzą nawskroś przez ciało, nie powodując rozszarpań i zmiażdżeń (za wyjątkiem kul dum-dum lub rykoszetów). Na normalną odległość 400 m przebija pocisk karabinowy kłodę drzewa 80 cm grubości lub 6 mm płytę żelazną; oczywiście p. 127—200 mm z karabinów maszynowych przewiercają grubsze pancerze z większych odległości. Najlepszą osłoną jest ziemia: w wale grubości 90 cm grzęzną p. broni palnej. Pistolety i rewolwery mają różne działanie na różnych odległościach.

P. zprzodu ładowanych dział gładkich składały się z pełnych kul, którymi strzałem czołgającym (rykoszetowym) osiągano 1500 m, lub bomb z zapalnikiem uderzeniowym; z gwintowanych strzelano pełnym p. wydłużonym t. zw. turbinowym, zaopatrzonym w kanały, w które wciskające się gazy prochowe powodowały obroty w lufie i przyleg do gwintów, lub bombami z pierścieniem wiodącym, zaopatrzonym w nacięcia przystosowane do gwintów. Działa odtylcowe otrzymały, obok dawnych kartaczy, bomby i granaty, podobne do nowoczesnych zewnętrznem urządzeniem w postaci pierścieni wiodąco-uszczelniających i zgrubieńześrodkowujących. Nowoczesna artylerja rozporządza następującemi rodzajami pocisków: A. Szrapnel, przeciw celom żywym, nieosłoniętym, składa się z czerepu (szklanki), 200—300 kulek (lotek, w nim ułożonych i zalanych masą nad ładunkiem wybuchowym na dnie czerepu) i z zapalnika na głowicy, odpowiednio naskalowanego, który powoduje wybuch czasowy (w powietrzu) lub uderzeniowy (o ziemię). Działanie szrapnela dzięki zapalnikowi czasowemu polega na wybuchu w powietrzu i zasypaniu snopem lotek pewnej przestrzeni (normalnie 150 m długiej a 25 m szerokiej); przy zapalniku uderzeniowym na bliską odległość działa rykoszetem. — B. Granat, przeciw celom osłoniętym i martwym, w dwu rodzajach, jako rażący i burzący. Granaty rażące mają czerep o grubych ścianach, celem osiągnięcia dużej ilości odłamków, średni ładunek materjału wybuchowego i zapalnik akalowany. Wybuch na pewnej wysokości przy zapalniku czasowym powoduje rozprysk odłamków o dużej sile przebicia, wybuch przy zapalniku na uderzenie natychmiastowe razi odłamkami cele tuż przy powierzchni; przy uderzeniu na zwłokę powoduje odskok i wybuch w powietrzu. Granaty burzące (bomby) mają cienkie ściany czerepu i mieszczą duży ładunek wybuchowy, zapalniki zwykle tylko na uderzenie natychmiastowe lub na zwłokę. Działanie ich zasadza się na zmieceniu przedmiotów w promieniu ich uderzenia (do 1 km przy dużych kalibrach) lub, przy uderzeniu na zwłokę, na zniszczeniu dzieła po przebiciu osłony. Granaty przeciwpancerne artylerji morskiej o grubych ściannach, zarówno przebijające z miękkim czepcem, jak i kruszące, o silnym ładunku, mają zapalnik na zwłokę i głowicę ze specjalnie hartowanej stali. Działanie ich podobne do przebijających pocisków karabinowych wzgl. granatów burzących. Bomby artylerji okopowej, ob. Miotacz bomb i Powietrzne torpedy. — C. Granatoszrapnele, uniwersalne p., łączące w sobie: na dnie szrapnel, zaś bliżej głowicy granat. Stosowane w obu postaciach, jednak o połowicznem działaniu. — D. P. gazowe o cienkich ściannach, z zapalnikiem uderzeniowym, mają słaby ładunek kruszący i napełnione są gazem skroplonym drażniącym, trującym lub żrącym. Po wybuchu płyn rozpryskuje się lub paruje. — E. P. dymne służą do wytworzenia zasłon dymowych, napełnione są fosforem. — F. P. oświetlające, są to szrapnele wypełnione kulami świetlnemi ze spadochronami; pękając w powietrzu rozrzucają je, te zaś opadając powoli oświetlają znaczną przestrzeń. — G. P. zapalające, granaty wypełnione termitem i celuloidem. — H. P. smugowe (przeciwlotnicze), granaty wypełnione masą, która paląc się znaczy lot p. smugą dymu lub płomienia z otworów dolnej części czerepu. — I. P. przeciwczołgowe, granaty również z materjałem dymowym o silnej głowicy.

Pociski inne, ob. Miny, Ręczne granaty, Strzały, Torpedy. Ob. również Zapalnik.

Poco (włosk.) mało, troszkę; p. a p., powoli, stopniowo.

Poczajów Nowy, miasteczko w pow. Krzemieniec (woj. wołyńskie), 22 km na płd.-zach. od Krzemieńca, położone malowniczo w górzystej i lesistej okolicy z 2.317 mieszk. Słynna jest Ławra Poczajowska, klasztor bazyljański z cudownym obrazem Matki Boskiej, istniejący tu od średniowiecza, a w obecnej postaci wybudowany w 1771—91 przez Mik. Potockiego, starostę kaniowskiego. Przy klasztorze istniała (od pocz. XVII. w.) sławna drukarnia. W 1833 skasowano klasztor Bazyljanów unickich, którzy siedzieli tu od 1720.

Poczdam (niem. Potsdam), stolica rejencji w Brandenburgji, nad rz. Hawelą, przy kolei: Berlin—Magdeburg z 65.672 mieszk., słynnym parkiem i zamkiem Sanssouci, kościołem garnizonowym z XVIII. w. (grobowce Fryderyka W-kiego i Fryd. Wilhelma I.) oraz szeregiem innych budowli z końca XVIII. w. i parków. Zwłaszcza park Sanssouci (od 1744) jest przeładowany różnemi budowlami i dekoracjami w duchu rokoka. Poza tem posiada miasto szereg instytucyj naukowych (m. i. instytut geodetyczny) i znaczny przemysł.

P. jest starą osadą słowiańską, która urosła za czasów Fryderyka Wilhelma I. i Fryderyka II.

Poczdamski układ, zawarty 1720 pomiędzy Prusami a Rosją, zobowiązywał oba państwa do utrzymywania Polski w stanie bezsilności i anarchji i przeciwdziałania wszelkim próbom reform. P. u. posiada z tego względu w dziejach Polski znaczenie ogromne, zapoczątkował on bowiem wspólną, niszczycielską działalność obu państw postronnych, która w rezultacie stała się najważniejszą przyczyną upadku państwa polskiego.

Poczdamskie spotkanie, odwiedziny cara Mikołaja II. u Wilhelma II. 4—5 list. 1910, w trakcie których kanclerz Bethmann-Hollweg usiłował oderwać rosyjskiego ministra spraw zagr. Sazonowa od Francji i Anglji i wciągnąć Rosję w orbitę wpływów niemieckich.

Poczep, miasto okręg. w gub. Brjańsk (Rosja), nad rz. Sudością, przy kolei: Brjańsk—Homel z 13.460 mieszk.

Poczesne, dar, dawany panu lub zwierzchności w oznace czci.

Poczet, w średniowieczu giermkowie i pachołkowie, towarzyszący rycerzowi w wyprawie i boju, oraz obrządzający jego rynsztunek i konie. W Polsce rozszerzono tę nazwę również na nadworne wojska magnatów, wzgl. przybocznych rycerzy i dworzan. W pospolitem ruszeniu p. składali ludzie zbrojni tylnych rzędów, dostawiani w ilości oznaczonej konstytucją, wzgl. uniwersałem, przez rycerzy-szlachtę, walczącą w pierwszym szeregu. W miarę rozwoju wojskowości zawodowej w zaciągu towarzyskim ograniczano ilość głów p., aż wreszcie na schyłku Rzpltej p. przytomny składał się z towarzysza i pocztowego, zaś p. sowity zamiast towarzysza liczył dwu pocztowych.

Poczinki, wieś w gub. Niżny Nowogród (Rosja), nad rz. Rudnią z 10.620 mieszk.

Poczobut Marcin Odlanicki, T. J., astronom polski, (1728—1808), kształcił się zagranicą, 1764 wykładał matematykę i astronomję w Akademji Wileńskiej. Dzięki fundacji księżny Puzyniny założył w Wilnie obserwatorjum astronomiczne, subwencjonowane także przez króla Stanisława Poniatowskiego. Regularne obserwacje rozpoczął w niem w 1772. W Warszawie, dokąd często jeździł, pracował z Kołłątajem nad ustawami szkolnemi. P. dokonał wielu obs. Merkurego, które posłużyły Lalande'owi do ułożenia nowych tablic biegu tej planety. 1793 obserwował wraz z Janem Śniadeckim całkowite zaćmienie słońca pod Grodnem. Prace te zjednały mu tytuł astronoma królewskiego oraz wybór na członka Królewskiego towarzystwa astronomicznego w Londynie (1769). Ogłosił m. i. rozprawę „O dawności zodjaku niebieskiego w Denderah (Tentyris)", 1803.

Poczta, (średniow. posita [statio]), w dzisiejszem znaczeniu oznacza urządzenie do przyjmowania, przewozu i doręczania przesyłek listowych, listów wartościowych i paczek. — Do najstarszych historycznie zaczątków poczty należą: 1. W staroż. Egipcie i Grecji zawodowi posłańcy, gońcy (hemerodromowie), w Republice rzymskiej „cursores", „viatores" i „tabellarii", a w innych państwach posłańcy miast, biskupstw, klasztorów, zakonów rycerskich i t. p. — 2. Urządzenia ze stacjami do zmiany posłańców i zaprzęgów, jak np. instytucja „angarów", to jest posłańców konnych, stworzona w VI. w. prz. Chr. przez władców perskich; „cursus publicus" w Cesarstwie rzymskiem, ustanowiony również do przewozu urzędników i wojska, a wyjątkowo tylko osób prywatnych; urządzenia do przesyłania wiadomości kalifów arabskich; urządzenia posłańcze i przewozowe Merowingów i Karolingów i znane już w XIII. w. w Europie pocztowe urządzenia chińskie. — Wreszcie 3. urządzenia posłańcze, utrzymywane przez korporacje naukowe (uniwersytety), kupieckie, polityczne i t. p.

Rozwój poczty w dzisiejszem znaczeniu rozpoczyna się z w. XVI. i wielkie są pod tym względem zasługi włoskiej rodziny Taxis z Bergamo. Taxisowie urządzili połączenia pocztowe w Niemczech, w Belgji i Holandji, w Hiszpanji i we Włoszech, a w pocz. XVII. w. otrzymali oni zarząd tych poczt (regale pocztowe) w lenno (państwa niem.). W Niemczech obok p. Taxisów powstały p. terytorjalne książąt krajowych; z nich p. brandenbursko-pruska, zał. 1646 przez Elektora Wielkiego, stała się podwaliną dzisiejszej poczty państwa niemieckiego. W miarę mnożenia się owych p. i łączenia się ich zczasem w wspólną p. państwową kurczyły się wpływy Taxisów, aż wreszcie ustąpili oni zupełnie w r. 1867. W Hiszpanji utrzymali się Taxisi tylko do w. XVII. — *Jednolitą p. państwową* wprowadzono: w Hiszpanji 1716, we Włoszech po utworzeniu królestwa Italji 1861, w Holandji 1752, w Belgji w 1803. — We Francji stała się p. instytucją państwową w r. 1627, zaś w 1681 wprowadzono tam przymus pocztowy na listy. W Szwajcarji stała się p. wspólnem regalem związkowem w r. 1848; aż do tego czasu istniało tam mnóstwo p. prywatnych i regali pocztowych poszczególnych kantonów. W Anglji początki urządzeń pocztowych sięgają wieku XIV.; jednolitą pocztę państwową z przymusem na listy założono tam za Karola I. (1637), do znacznego jej rozwoju przyczyniła się jednolita taryfa listowa dla całej Wielkiej Brytanji, t. zw. „penny-porto" (1840). W Szwecji upaństwowiono p. w r. 1636, a w Rosji za Katarzyny II. w r. 1775.

Potrzeby komunikacyjne handlu, przemysłu, banków i prasy wywołały szybki rozwój p. w ciągu w. XIX., przyczem rozwój ten ułatwiały wynalazki techniczne, a zwłaszcza kolej żelazna. Wzrosła sprawność i szybkość p., pomnożyły się jej agendy, a obniżyły taryfy. Również i na polu *ruchu międzynarodowego* nastąpił szybki postęp. W roku 1874 zebrał się w Bernie szwajcarskiem pierwszy międzynarodowy Kongres pocztowy i utworzył „Powszechny Związek Pocztowy" z biurem międzynarodowem w tem mieście. Kongres następny w r. 1878 w Paryżu zamienił związek ten na obecny „*Światowy Związek Pocztowy*", którego konwencje i porozumienia, odnawiane i uzupełniane, normują stosunki pocztowe jednolicie na całej kuli ziemskiej. — Rozwój p. trwa ustawicznie i wyzyskuje ona natychmiast wszelkie wynalazki i zdobycze kulturalne, zwłaszcza w dziedzinie komunikacji (np. poczta lotnicza ostatniej doby). — O rozwoju i organizacji *p. polskiej* p. w tomie Polska.

Poczlmistrz, dawna nazwa naczelnika urzędu pocztowego.

Pocztowa Kasa Oszczędności (P. K. O.), instytucja państwowa, z własną osobowością prawną i z własnym majątkiem. Siedziba w Warszawie, oddziały w Katowicach, Krakowie i Poznaniu; pododdziały w Łodzi i Wilnie. *Działalność:* obrót oszczędnościowy, czekowy i papierami wartościowemi, udzielanie pożyczek i wynajem kasetek (safety), a od roku 1928 także ubezpieczenia na życie. *Władze:* 1. Prezes, mianowany przez Prezydenta Rzplitej, 2. Rada zawiadowcza, w składzie: prezes P. K. O. jako przewodniczący, dwóch członków z wyboru Sejmu i czterech członków, mianowanych przez Ministra Skarbu. Urzędy i agencje pocztowe są zbiornicami P. K. O. i na tej podstawie: a) wydają one książeczki oszczędnościowe, przyjmują na nie wkłady i uskuteczniają zwroty doraźne, t. j. najwyżej do 100 zł; b) przyjmują wpłaty na konta czekowe Centrali P. K. O. i wyżej wspomnianych oddziałów, c) przeprowadzają wypłatę przekazów, nadesłanych przez P. K. O.; 4) zajmują się zjednywaniem członków (akwizycja) oraz ściąganiem składek miesięcznych (inkaso) w dziale ubezpieczeń na życie.

Pocztowa ordynacja, ogłoszona rozp. Prezydenta Rzplitej z 21. V. 1931, jest zbiorem przepisów, określających rodzaje przesyłek pocztowych, warunki dopuszczalności ich do przewozu pocztą i sposób ich nadawania i odbioru.

Pocztowa ustawa (z 3. VI. 1924, zmieniona rozporządzeniami Prezydenta Rzplitej, z 22. III. 1928 i z 29. XI. 1929), określa zakres działania i uprawnienia poczty polskiej, oraz jej stosunek do władz i instytucyj państwowych oraz do osób prywatnych, i oznacza kary i sposób postępowania w wypadkach jej naruszenia.

Pocztowe automaty, służą do obsługi publiczności w urzędach pocztowych N. p. wydają znaczki, kwitują odbiór listów poleconych, stemplują listy, których opłatę uskuteczniono ryczałtowo i t. p.

Pocztowe deklaracje dołączają nadawcy, do paczek zagranicznych, dla rewizji celnej i wypełniają je w języku francuskim, albo języku kraju przeznaczenia.

Pocztowe instytucje, dla służby lokalnej: a) urzędy pocztowe i pocztowo-telegraficzne, zależnie od ich wielkości, podzielone na pewną ilość klas, b) agencje, pod względem zakresu działania zrównane z urzędami, lecz o słabych obrotach, c) pośrednictwa pocztowe o zwykłym i rozszerzonym zakresie działania, uprawnione do przyjmowania i doręczania tylko niektórych rodzai przesyłek i d) listonosze wiejscy, uprawnieni do przyjmowania, w czasie służby doręczeń, niektórych kategorji przesyłek.

Pocztowe opłaty, należytości za przewóz i doręczenie. Ustala je (w obrocie zagranicznym w myśl umów) Minister P. i T. i ogłasza w spisach urzędowych, zwanych taryfami. Za przesyłki listowe uiszcza się je znaczkami pocztowemi, albo maszynami do frankowania, pozatem gotówką. *Zwolnione od opłat* są tylko służbowe przesyłki pocztowe, niektóre przesyłki służbowe P. K. O., niektóre urzędowe przesyłki władz i urzędów państwowych i samorządowych, tudzież w czasie wojny przesyłki poczty polowej oraz od i do jeńców wojennych i osób internowanych.

Pocztowe paczki. Waga i obciążenie wartością, według taryfy pocztowej; za zaleganie p. ponad terminy, określone Ordynacją pocztową, dopłata, zwana składowem. Przy nadaniu dołącza się formularze „adresy pomocnicze", do zagranicznych także i „karty wywozu". Obrót zagraniczny, według porozumienia londyńskiego z r. 1929 i osobnych umów.

Pocztowe pobrania, możność obciążenia przesyłki listowej poleconej, listu wartościowego, lub paczki pewną kwotą, w celu ściągnięcia jej od adresata i przesłania jej następnie nadawcy, przekazem pobraniowym, albo wpłacenia na jego konto czekowe. Dopuszczone do wysokości kwoty, określonej dla przekazów pocztowych. Do paczek dołącza się specjalne adresy pomocnicze.

Pocztowe przekazy, formularze do wpłacania pieniędzy na poczcie, w celu wypłacenia takiej samej kwoty odbiorcy, podanemu w adresie. Do przekazów telegraficznych formularze specjalne. Obrót zagraniczny według porozumienia londyńskiego z r. 1929 i osobnych umów.

Pocztowe przesyłki albo doręcza się przez służbę pocztową albo wydaje w urzędzie, zależnie od miejsca zamieszkania odbiorcy i rodzaju przesyłki. Należytość za doręczenie tylko za listy wartościowe, paczki i przekazy wraz z pieniędzmi. Opłatę za doręczenie przesyłek ekspresowych składa się już przy ich nadaniu. Przesyłki listowe zwykłe i polecone, paczki zwykłe tudzież przesyłki wartościowe i przekazy tylko do granicy kwoty, określonej Ordynacją pocztową, wydać można także członkom rodziny i domownikom adresatów. *Odszkodowanie* tylko za zaginięcie przesyłek listowych poleconych, oraz za zaginięcie, ubytek i uszkodzenie listów wartościowych i paczek.

Pocztowe przesyłki pieniężne, listy z podaną na nich wartością, albo paczki z wartością podaną na przesyłce i na adresie pomocniczym. Wartość nie śmie być wyższą od rzeczywistej. Warunki dopuszczalności podaje Ordynacja pocztowa.

Pocztowe skrytki, numerowane przegródki, zamykane na klucz, odnajmowane odbiorcom, za opłatą za cały miesiąc kalendarzowy, celem bezpośredniego podejmowania z nich zwykłych przesyłek listowych i dowodów odbioru oraz zawiadomień o nadejściu przesyłek zapisanych do ksiąg.

Pocztowe umowy, konwencje i porozumienia Zarządów pocztowych w sprawach obrotu zagranicznego i międzynarodowego, a także umowy Zarządu pocztowego z przedsiębiorstwami przewozowemi.

Pocztowe zlecenia, służą do ściągania roszczeń pieniężnych i do protestowania przez pocztę weksli do 1000 zł., płatnych w miejscowościach posiadających urząd pocztowy lub agencję i do przekazania ściągniętej kwoty, lub wpłacenia jej, na jego konto czekowe, wzgl. do zwrócenia weksla zaprotestowanego. *List zleceniowy,* jest listem poleconym, zawierającym wykaz zleceniowy, dokumenty wierzytelnościowe (najwyżej 5) wraz ze spisem oraz przekaz zleceniowy albo czekowy blankiet wpłaty. *Kartka zleceniowa* jest formularzem pocztowym, przesyłanym polecono bez dokumentów wierzytelnościowych. Przy wykupnie zlecenia wydaje się adresatowi dokumenty wierzytelnościowe, wzgl. odcinki kartek. Dopuszczone, tylko w obrocie krajowym.

Pocztowi urzędnicy. a) Urzędnicy administracyjni, zajęci w Ministerstwie i w Dyrekcjach poczt i tel. są urzędnikami podlegającymi ustawie o państwowej służbie cywilnej. b) Urzędnicy służby wykonawczej, zajęci w urzędach pocztowych i telegraficznych, podlegają jeszcze pragmatykom służbowym państw zaborczych, wzgl. na terenie b. zaboru rosyjskiego Tymczasowym przepisom z r. 1919 i nazywają się asystentami, starszymi asystentami, kontrolerami, starszymi kontrolerami i naczelnikami względnie kierownikami urzędów. c) Pracownicy kontraktowi, do nich należą agenci, zastępcze siły urzędnicze (substytuci) i zawiadowcy pośrednictw pocztowych. Czynności podrzędne i służbę doręczycielską pełnią *niżsi pracownicy pocztowi* (gońcy, pocztyljoni, starsi pocztyljoni, ekspedjenci i podurzędnicy), tudzież kontraktowi posłańcy pocztowi.

Pocztowy, w dawnym polskim zaciągu towarzyskim szeregowiec zwykły, nie-szlachcic. Ob. Poczet.

Pocztowy debit, rozpowszechnianie czasopism za pośrednictwem poczty. Pocztowa służba gazetowa polega na możności prenumerowania za pośrednictwem poczty czasopism i wydawnictw perjodycznych, *wychodzących w kraju* i zgłoszonych przez wydawców do *cennika czasopism,* wydawanego przez Min. Poczt i Tel. Wykluczone dzienniki w siedzibie wydawnictwa.

Pocztowy gołąb, ob. Gołąb.

Pocztowy kongres, obrady delegatów Zarządów pocztowych, państw, należących do Światowego Związku pocztowego. Ostatni w r. 1929 w Londynie.

Pocztowy przymus, wypływający z regale pocztowego, obowiązek przesyłania przesyłek tylko pocztą państwową. *W Polsce* p. p. podlegają listy i kartki pocztowe, tudzież czasopisma, ukazujące się najmniej 12 razy do roku i o ile od ich wydania nie minął rok. Przesyłanie ich posłańcem umyślnym dozwolone pod warunkiem, że ani wysyłający, ani posłaniec nie trudnią się tem zawodowo. Zastrzeżeniu nie podlega również rozsyłka czasopism w siedzibie wydawnictwa i w obrębie 15 km.

Pocztowy znaczek, znaczek (marka) do nalepiania, o różnych wartościach, wydawany przez Zarząd pocztowy, dla pobierania opłat pocztowych. Wynaleziony w Anglji i w obecnej formie wprowadzony tam po raz pierwszy równocześnie ze sławną reformą opłat *Hilla* (penny-porto). Za jego zaczątek uważa się sprzedawane w r. 1653 we Francji „*billets de port payé*", rodzaj opasek z ostemplowanemi znakami opłat. Wytwarzanie p. z. odbywa się pod zarządem państwowym; ochrona prawna taka sama jak dla pieniężnych środków obiegowych. — *Zbieranie* p. z. używanych oraz ogół wiadomości z tej dziedziny nazywa się *filatelistyką.* Powstaje wiele placówek ich sprzedaży, ceny rzadkich egzemplarzy dochodzą do ogromnej wysokości, wychodzi wiele cenników i nawet pism zawodowych. Ze zbiorów prywatnych najsławniejszy należy do barona Rotschilda w Paryżu, z publicznych do Muzeum brytyjskiego.

Z. p. są wydawane przez rząd i pod bezpośrednią jego kontrolą. Dzielą się na znaczki *opłaty i dopłaty.* Z. p. ostemplowane, prze-

kreślone, podrobione, sfałszowane, sklejone z kilku części oraz wykrojone i nalepione z druków płatnych, uważane są za nieważne. Z. p. oraz wszelkie płatne druki, których pod karą nie wolno sprzedawać po cenie wyższej od nominalnej, znajdują się pod szczególną ochroną prawa, a wszelkie naśladownictwo karane jest przez sąd, tak samo surowo, jak podrabianie pieniędzy.

Pocztyljon (franc. postillon), woźnica pocztowy.

Poczwarka (Pupa, Chrysalis), stadjum rozwojowe owadów (ob.) między larwą a owadem doskonałym. W okresie tym owad znajduje się w stadjum zupełnego spoczynku.

Poczwórne przymierze, 1. pomiędzy Anglją, Holandją, Francją i Austrją w 1718, powściągnęło zdobywczą politykę Hiszpanji na terenie Włoch i spowodowało upadek jej inicjatora, kardynała Alberoniego.

2. Pomiędzy Francją, Anglją, Hiszpanją i Portugalją w 1834 pod egidą Palmerstona, miało na celu obronę rządów liberalnych w obu państwach iberyjskich przed zamachami reakcji obsolutystycznej.

Poczytalność jest to zdolność rozpoznania znaczenia i skutków swego postępowania w każdym kierunku; zarazem człowiek poczytalny jest wolny w swem działaniu od wpływów obcych, mających swe źródło poza jego charakterem. Niepoczytalnym w rozumieniu prawa karnego jest ten, kto w czasie popełnienia przestępstwa nie ukończył lat 14-tu, jest pozbawiony rozumu, popełnił czyn w stanie przemijającego pomieszania zmysłów, pijaństwa i t. d. Są to tak zwane okoliczności uchylające zły zamiar i powodujące bezkarność czynu skądinąd karalnego.

Podagra, dna nożna, ob. Dna.

Podaleirios, w greck. mitologji brat Machaona (ob.), lekarz pod Troją.

Podanie, wszystko, co przechodzi z ust do ust, zwłaszcza w ustnej tradycji zachowana i przez nią upiększona opowieść o jakiemś zdarzeniu. Rozróżnia się p. mitologiczne, historyczne, miejscowe i z obu ostatnich powstałe p. bohaterskie i wielkie ich cykle, jak we Francji p. karolińskie, w Anglji p. o Arturze, w Niemczech Nibelungi.

Podarek (łac. donum), w znaczeniu prawnem tyle co darowizna (ob.).

Podatki, jednorazowe lub stałe świadczenia pieniężne, nie będące opłatą za świadczenia wzajemne, pobierane przez państwo lub związki prawno-publiczne od wszystkich osób, zobowiązanych przez ustawy do tego rodzaju świadczeń. Obowiązek płacenia p. został wykształcony dopiero w czasach nowszych, w epoce państwa stanowego uważano p. za dobrowolną daninę, uchwalaną każdorazowo przez stany. Celem pobierania p. jest uzyskanie środków na zaspokojenie potrzeb finansowych państwa, względnie osiągnięcie zmian w rozdziale dochodu lub majątku społecznego, podyktowanych polityką socjalną. Typem p. o celach socjalnych jest p. spadkowy, typem p. ściśle fiskalnego, p. obrotowy. Źródłem opodatkowania powinien być w zasadzie dochód danego płatnika. Przedmiot opodatkowania stanowi przedmiot fizyczny lub czynność człowieka, której istnienie powoduje pobieranie p. Sposób ustalenia przedmiotu opodatkowania określa się mianem podstawy wymiaru. Podmiotem opodatkowania jest osoba fizyczna lub prawna, zobowiązana do zapłaty p. — Płatnikom p. udaje się często uniknąć ciężaru zapłaty p. przez podwyższenie cen swych produktów o kwotę p. Objaw ten określa skarbowość jako przerzucenie p.

Pobór p. w wiekach ubiegłych poruczano osobom prywatnym, dzierżawiącym dany p. za określoną kwotę, w czasach obecnych należy wyłącznie do państwa. Płatnik otrzymuje od władzy skarbowej nakaz zapłaty p. z podaniem terminu wpłaty. W razie niezapłacenia władza skarbowa przeprowadza egzekucję, już to przez własne organy, już to przez sąd.

Prawidłowa polityka podatkowa kieruje się następującemi zasadami: 1. Koszta poboru p. winny wynosić nieznaczną część wpływów. P. nie powinien wywoływać zaburzeń gospodarczych. Wpływy osiągane zapomocą p. winny nadawać się do możliwie ścisłego preliminowania. — 2. P. winien być wymierzanym sprawiedliwie, przyczem uważa się, iż warstwy posiadające znaczniejszy dochód winny płacić stosunkowo wyższe p., aniżeli warstwy uboższe, a w szczególności rodziny, żyjące z pracy i obarczone rodziną. — 3. Termin i sposób ściągnięcia powinien być możliwie jak najdogodniejszy dla płatnika.

Teorja skarbowości dzieli p. na pośrednie, tj. ponoszone przez osoby, od których pobiera się podatek i nieprzerzucalne według intencji ustawodawcy; pośrednie, tj. których przerzucenie na inne osoby jest przez ustawodawcę przewidziane (np. akcyzy); rzeczowe, tj. związane z samym faktem posiadania określonych przedmiotów opodatkowania; osobiste, tj. związane z dochodem lub majątkiem danego płatnika; ogólne, tj. wymierzane od całokształtu dochodu czy majątku; szczególne, t. j. związane z poszczególną pozycją majątkową lub dochodową. — Najważniejsze p. w Polsce są: p. przemysłowy, gruntowy, od nieruchomości, dochodowy, od lokali i od placów niezabudowanych. P. też Polska, Skarbowość.

Podatkowa stopa, miara obciążenia podatkowego w cyfrach względnych lub absolutnych. Rozróżnia się: 1. stopę podatkową proporcjonalną, nie ulegającą zmianie zależnie od kwoty opodatkowanej; 2. stopę progresywną, wzrastającą w miarę wzrostu kwoty opodatkowanej; 3. stopę degresywną, przyjmującą maximum stawki i zniżki zależnie od stopnia różnicy zachodzącej między daną kwotą opodatkowaną a kwotą, dla której jest przewidziana maksymalna stawka; 4. stopę regresywną, malejącą zależnie od kwoty opodatkowanej.

Podatkowe komisje szacunkowe składają się z osób, wybranych przez ciała samorządowe oraz zamianowanych przez władze skarbowe celem dokonania wymiarów podatkowych. Polskiemu ustawodawstwu skarbowemu komisje szacunkowe znane są w ustawach o podatku przemysłowym i dochodowym.

Podatkowe prawo karne nie jest w Polsce (1931) uregulowane ustawą karno-skarbową i odnośne postanowienia karne mieszczą się w poszczególnych ustawach podatkowych. Władzą karzącą jest w regule władza skarbowa lub komisja podatkowa, w niektórych zaś wypadkach sąd. Sąd, o ile sprawa nie należy do jego kompetencji wyłącznej, może zawsze stać się właściwym do orzekania, jeśli skazany po wydaniu orzeczenia skarbowego w I. instancji zażąda skierowania sprawy do sądu. Od wyroków sądowych wydanych w sprawach karno-podatkowych nie przysługuje odwołanie, lecz jedynie wnieść można kasację do Sądu Najwyższego w Warszawie.

Podazotawy kwas, ob. Azot i jego związki.

Podaż, suma dóbr lub czynności, ofiarowanych na danym rynku w celu sprzedaży, wynajęcia lub dzierżawy.

Podbiał, ob. Tussilago.

Podbiegunowe (polarne) **kraje,** obszary leżące wokół bieguna płn. (ob. Arktyda) i bieguna płd. (Antarktyda). Granicę k. p. tworzą nie koła podbiegunowe, lecz jeśli chodzi o Antarktydę izoterma 0° najcieplejszego miesiąca, a w Arktydzie izoterma + 10° najcieplejszego miesiąca (lipca), oraz granica drzew.

Podbrodzie, miasto w pow. Święciany (woj. wileńskie), przy ujściu rz. Dubinki do Żejmiany oraz kolei: Wilno—Dukszty i P.—Królewszczyzna z 2.800 mieszk., elektrownią i garbarnią oraz handlem drzewem. Miastem jest od niedawna.

Podchlorawy kwas, ob. Chlorowe kwasy.

Podchorąży, w dawnem wojsku zast. chorążego, potem uczeń szkoły podchorążych; obecnie tytuł, dodawany do właściwego stopnia uczniom szkół podchorążych (np. kapral-podchorąży); w szkole zawodowej na kursie unitarnym po odbyciu wyszkolenia rekruckiego, zaś w szkole rezerwy po ukończeniu kursu.

Podchorążych szkoły, kształcą szeregowych z cenzusem na oficerów, dzielą się na zawodowe i rezerwy. W zawodowych s. p. piechoty, kawalerji, artylerji, lotnictwa i inżynierji, kurs zasadniczy (dwuletni, sz. inżynierji trzechletni) poprzedza roczny kurs unitarny przy s. p. piechoty, w szkole marynarki wojennej kurs trwa 3 lata, w sanitarnej 6 lat. Ponadto istnieje s. p. dla podoficerów zawodowych trzech broni głównych z kursem 3-letnim. Po ukończeniu szkoły podchorążowie otrzymują nominację na podporuczników. W s. p. rezerwy piechoty, kawalerji, artylerji, saperów, łączności, lotnictwa i sanitarnych, kurs trwa 9 miesięcy, poczem podchorążowie odchodzą na 6-miesięczną praktykę do oddziałów. — Za Królestwa Kongresowego (1815—30) istniały s. p. piechoty i kawalerji, szkolące inteligentnych ochotników na oficerów.

Podchwytliwość (łac. captio), polega na chytrem (podchwytliwem) zadawaniu pytań, celem wydobycia od odpowiadającego potwierdzenia pewnego faktu, czegoby nie uczynił przy prostem zapytaniu. Podchwytliwe pytania, skierowane do oskarżonego, celem wydobycia zeznań, są niedopuszczalne.

Podcienia, część budynku (występująca najczęściej przy kościołach, chatach i domach drewnianych, oraz murowanych domach mieszczańskich), powstała przez silne wysunięcie okapu dachowego, względnie piętra przed ścianę budynku i podparcie go filarami (w architekturze murowanej) lub słupami (w architekturze drewnianej). Stały się w XVI. i XVII. w. typowemi dla polskiego budownictwa drewnianego. P. kościołów drewnianych nazywają się sobotami. — Podcieniowy dom ma w Polsce swój prototyp w chacie mazowieckiej, posiadającej już podcienie. W domach na rynkach miast i miasteczek, p. rozszerzyły się głównie ze względów handlowych (ochrona wyładowywanego towaru przed zamoknięciem) na całe lica domów, łącząc się z sobą i tworząc krużganki, obiegające wokół rynku i ulic dojazdowych. Znane są p. w Krośnie, Cieszynie, Jabłonowie (pod Kołomyją) i i. Piękne drewniane p. w Wiśniczu uwiecznił Matejko.

Podczaszy (łac. pocillator), w dawnej Polsce urząd dworski i ziemski; p. dworskich było dwóch: p. wielki koronny i p. wielki litewski.

Podczaszyński, 1. Jan, architekt polski † ok. 1800, uczeń W. Gucewicza w Wilnie, został nadwornym architektem Radziwiłłów. 1788 wybudował kościół w Żyrmunach.

2. Karol, architekt polski, (1790—1860), syn Jana, kształcił się w architekturze w Wilnie i Petersburgu, 1816—1833 profesor architektury w uniwersytecie wileńskim i budowniczy uniwersytecki. Przebudował gmachy uniwersyteckie (aulę na bibljotekę, cerkiew Spaska na teatr anatomiczny), restaurował kościół św. Jana, wybudował kościół ewangelicko-reform., dwór w Jaszunach i t. d. Wydał: „Początki architektury dla użytku młodzi akademickiej" (1828—1857), „Nomenklatura architektoniczna czyli słownik powodowany cieśliczych wyrazów" (1843 i 1854) i w. i.

3. Michał, publicysta pol., (1800—1835), przyjaciel Maur. Mochnackiego, w r. 1825 założył „Dziennik Warszawski", w r. 1827 współpracował w „Gazecie Polskiej", w l. 1832—33 wydawał w Paryżu „Pamiętnik Emigracji polskiej".

4. Bolesław Paweł, architekt polski, (1822—1876), syn P. 2. i jego uczeń, studjował dalej w Wilnie i Paryżu. Od r. 1846 profesor rysunków architektonicznych i perspektywy w Warszawie, budował bardzo wiele. Prace b. liczne: kościoły (Wola Ossowińska, Stara Wieś, Ceranów, Korytnica, Dobre), kaplice (w Instytucie szlacheckim w Warszawie, w kościele kapucynów w Lublinie, w Waliszewie, w kolegjacie w Zamościu [restauracja] i t. d.), stacje kolejowe (w Tłuszczu i Łochowie), pałace i dwory (Czaple Wielkie, Długoszyje), gmachy szkolne, liczne przebudowy i restauracje (pałac w Tomaszowie Rawskim, pałac Kazimierzowski w Warszawie i tamże obserwatorjum astronomiczne, kościół w Krasnem i t. d., dekoracje wnętrz, projekty pomników i ołtarzy i t. d. P. wydał szereg prac teoretycznych i rozpraw w „Pamiętniku Sztuk Pięknych" (1850—1855), w kalendarzu Ungera (z lat 1835, 1856), w „Athenaeum" wileńskiem (1851) i in.; interesował się również zastosowaniem żelaza w budownictwie. W r. 1850 wydał w Warszawie:

„Naukę perspektywy", 1853 studja o Thorwaldsenie" (w „Księdze Świata"), 1854 o Wicie Stwoszu.

Podczerwone promieniowanie, część widma elektromagnetycznego, obejmująca fale o długości od 325 mikronów, t. j. blisko ⅓ mm, aż do czerwonej granicy widma widzialnego. P. p. ulega łatwo absorbcji, np. soczewki ze szkła nie przepuszczają go wcale, tak że w badaniach w tej dziedzinie trzeba posługiwać się zwierciadłami lub też specjalnie dla danego zakresu widma dobranemi dlań przeźroczystemi ciałami, jak n. p. kwarzec, fluoryt, sylwin.

Poddaństwo, stosunek zależności wolnego kmiecia wobec swego pana, który do czasu zniesienia pańszczyzny był właścicielem roli, uprawianej przez chłopa; ten ostatni nie był nigdy pozbawiony wszystkich praw obywatelskich. Miał on mianowicie prawo wolności osobistej, zwyczajowe prawo dziedziczności a nawet w okresie rozkwitu kolonizacji na prawie niemieckiem (XII.—XV. w.) samorząd sądowy, zagwarantowany dokumentem lokacyjnym. Kmiecie wolni pochodzili z prastarej ludności, lub zubożałych mieszczan, a nawet szlachty.

Najniższą natomiast warstwą ludności poddańczej byli niewolni, pozbawieni wszystkich praw obywatelskich, stanowiący wyłączną własność swego pana. Rekrutowali się oni z jeńców wojennych, z wolnych, sprzedanych za długi w niewolę, a nadto przestępców, pozbawionych praw obywatelskich. Ob. Chłopi; Pańszczyzna. — Poddaństwo (łac. subditus), inaczej przynależność państwowa, dawne określenie obywatelstwa państwowego, pod którem rozumiano zależność wobec władzy państwowej lub książęcej. Por. Obywatelstwo.

Poddasze (albo strych), najwyższa połać budynku, leżąca bezpośrednio pod dachem.

Poddębice, osada miejska w pow. Łęczyca (woj. łódzkie), nad rz. Nerem, 26 km od Łęczycy z 3.122 mieszk. Kamieniołomy, młyny, tartaki, fabr. maszyn roln. Miasteczko (od XV. w.) ma kościół par. z 1610. Spaliło się w 1879.

Poddzierżawa zachodzi wtedy, gdy dzierżawca oddaje trzeciemu przedmiot dzierżawy w dalszą dzierżawę. Poddzierżawcę łączy bezpośrednio stosunek prawny tylko z dzierżawcą, jednakowoż w razie rozwiązania stosunku dzierżawy pomiędzy wydzierżawiającym a dzierżawcą, poddzierżawca musi ustąpić z dzierżawy. — Por. Dzierżawa, Najem.

Poděbrady, ob. Podiebrad.

Podejma, ob. Wóz.

Podejrzany, według polskiej procedury karnej ten, przeciwko któremu toczy się dochodzenie, podczas gdy oskarżonym (ob.) nazywamy tego, przeciwko któremu wszczęto postępowanie sądowo-karne. Por. Podejrzenie.

Podejrzenie, przypuszczenie, domysł, oparty na dowodach lub poszlakach, że dana jednostka popełniła przestępstwo. P. wystarcza w myśl procedury karnej do wdrożenia dochodzeń przeciwko podejrzanemu, aresztowania jego i przeprowadzenia rewizji.

Podejźrzon, p. Botrychium.

Podest (włosk.), 1. posąg w postaci stojącej, w odróżnieniu od posągu konnego. — 2. płyta włączona na półpiętrzu pomiędzy ramiona schodów.

Podestà (z łac. potestas), piastował w średniowiecznych republikach włoskich najwyższą władzę wykonawczą. W obecnych Włoszech (od 1926) jest urzędnikiem państwowym, wykonującym funkcje dawnego burmistrza, wzgl. rady miejskiej.

Podeszwa, dolna powierzchnia stopy, służąca do stąpania u człowieka i ssaków. P. u obuwia, p. Obuwie.

Podfosforowy kwas, ob. Fosforowe związki.

Podgorica, miasto w Czarnogórze (Jugosławja), okręg Zeta, nad rz. Moračą, na płn. od jez. Skutari z 1.053 mieszk.

Podgorzanin, pseudonim nieznanego autora pols. „Uwag do zupełnego zabierających się w stan małżeński szczęścia służących" (1758) oraz „Przydatku do Uwag.., to jest Listów rozlicznych do delikatnej o pozwoloną przyjaźń negocjacji służących" (1760), uważanego za pierwszy oryginalny polski romans w listach.

Podgórski Stanisław, malarz pols., * 1882, studja malarskie ukończył w Krakowie, jest pejzażystą i marynistą.

Podgórz, miasto w pow. Toruń (woj. pomorskie), tuż na płd. od Torunia, na lewym brzegu Wisły z 3.232 mieszk., młynami, browarem i fabr. kitu. Miastem jest P. od 1555.

Podgórze (pierwotnie Josefsstadt), dzielnica Krakowa na prawym brzegu Wisły, do 1919 osobne miasto (w 1921 r. — 24.676 mieszk.), między Wisłą a górą Lasoty. Zostało założone po pierwszym rozbiorze Polski przez Austrjaków.

Podgórze, ob. Pogórze.

Podgrodzie Spiskie (Podegrodzie, słow. Podhradie), miasto na Spiszu (Czechosłowacja) z 3.700 mieszk., pięknym ratuszem z 1546; 2 km na wsch., na wyniosłej, wapiennej skale są ruiny Zamku Spiskiego, od którego pochodzi nazwa krainy. P. jest jednem z najstarszych miast spiskich, w 1412—1772 należało do Polski.

Podgródka, na gzymsie przegięcie, występujące z lica muru.

Podgrzewacz służy do podgrzewania zasilającej kocioł wody gorącemi gazami z paleniska, parą wylotową maszyny par. i t. p., które przelatują szeregiem rur przez zbiornik z cyrkulującą wodą. Czasem woda przepływa rurami a zbiornik jest ogrzewany. Najprostszy p. składa się z otoczonego gorącemi gazami zwoju rurowego, w którym płynie woda (Ob. Parowy kocioł).

Podhajce, miasto powiat. w woj. tarnopolskiem, nad rz. Koropiec (do Dniestru), przy kolei: P.—Potutory z 4.814 mieszk. Handel bydłem, cegielnia, garbarnia, fabr. wódek i likierów. Miasto (od pocz. XVI. w.), położone w połowie drogi między Brzeżanami i Buczaczem, posiadające dawniej obronny zamek, było świadkiem wielu potyczek z Tatarami i jest pamiętne bohaterską obroną Jana Sobieskiego (z 8.000 żołnierzy) między 4 a 17 paźdz. 1665 przeciw 100.000 armji tatarsko-kozackiej. Powiat P. ma 1.042 km^2 (68% ról i 14,1% lasów) i 81.998 mieszk. (42,5% Polaków).

Podhalanie, grupa górali polskich, etnograficznie wyróżniająca się gwarą i białemi, krótkiemi guńkami; nieco niżsi od górali beskidowych, typu przeważnie ciemnego, są w większości bardzo krótkogłowi, twarze mają długie o konturach ostrych, wyniosłych czołach, głęboko osadzonych oczach, nosach prostych, garbatych lub jastrzębich. Spotykany wśród nich typ jasny jest wyższego wzrostu, mniej krótkogłowy, twarze ma krótsze i szersze, czoło niższe, nos szerszy.

Podhalańskie dywizje, składają się z pułków strzelców i artylerji. Odróżniają się swastyką na kołnierzach i orlem piórem na czapkach. Na paradę używają kapeluszy góralskich i peleryn.

Podhale, kotlina, położona między Tatrami na płd. a Gorcami i niskim działem, wiążącym Gorce z Babią Górą (przełęcze Sieniawska i Pieniążkowicka) na płn., średnio wzniesiona powyżej 600 m a odwadniana przez Czarny i Biały Dunajec oraz Białkę. Płn. część P. zajmuje rów Nowotarski, wypełniony utworami mioceńskiemi i fluwjoglacjalnemi zlodowacenia tatrzańskiego. Na równiach tej części P. rozwinęły się potężne torfowiska („Bory"), pokryte kępami kosówki błotnej i karłowatej sosny. Na płd. od rowu N. przebiega na linji Rogoźnik—Szaflary pas poprzerywanych skałek pienińskich. Od niego zwolna podnosi się P., zbudowane tu z fliszu (eocen, oligocen) ku wzniesieniu Gubałówki (1253, 1123 m), oddzielonemu od Tatr rowem Zakopiańskim. Doliny zaścielają potężne żwirowiska tatrzańskie, dyluwjalne i aluwjalne. Ostry klimat (Poronin: średn. temp. stycznia — 5,9°, lipca 15,3°, roku 4,9°, opadów rocznie 922 mm) w połączeniu z lichemi glebami stwarza niepomyślne warunki dla rolnictwa na P. Mimo to rolnictwo (owies, ziemniaki) jest głównem zajęciem ludności, trudniącej się obok niego hodowlą (pasterstwo wysokogórskie w Gorcach i Tatrach), leśnictwem oraz przemysłem letniskowo-turystycznym. P. zasiedlone przez górali podhalańskich cierpi dotkliwie z powodu przeludnienia. Najważniejszemi miejscowościami są: Nowy Targ, stolica P. i Zakopane.

Dzieje. Mimo kresowego położenia i niedostępności oraz niedogodnych warunków dla rozwoju rolnictwa, P. zostało zasiedlone wcześnie (XII. w.) przez ludność posuwającą się z płn. doliną Dunajca. Duże zwłaszcza usługi położył dla kolonizacji P. klasztor cystersów w Ludzimierzu, a potem w Szczyrzycu (ob.). W XVI. w. dotarło tu, posuwające się wzdłuż grzebienia Karpat pasterskie osadnictwo wołoskie, które wyparło rolnictwo z hal i mniej urodzajnych gruntów. Pod wpływem tej fali osadniczej zmienił się również charakter etnograficzny P., powstał typ górala zakopiańskiego. Ponieważ lwia część P. należała do starostwa nowotarskiego (królewszczyzna), zatem i ludność wychowana w większych swobodach odgrywała w dziejach Polski większą rolę, żeby przytoczyć jako przykład bunt Kostki-Napierskiego, okres wojny szwedzkiej za Jana Kazimierza, konfederację Barską i powstanie chochołowskie (ob. Chochołów), a wreszcie znane z tradycji zbójnictwo.

Podhorce, wieś w pow. Złoczów (woj. tarnopolskie), 17 km na płn.-wsch. od Złoczowa, 8 km od Oleska, na europejskim dziale wodnym, 14 km od stacji w Ożydowie (kolej: Lwów—Brody) z 2.258 mieszk., młynami i browarem. P. posiadają stary klasztor bazyljanów oraz piękny zamek w stylu renesansu holenderskiego, wzniesiony w 1635—40 przez hetmana Koniecpolskiego, a należący potem do Rzewuskich, a obecnie do Sanguszków. Bogate i cenne zbiory historyczne, muzealne i bibljoteczne uległy niestety w czasie wojny światowej wraz z zamkiem częściowemu zniszczeniu.

Podhorska-Okołów Stefanja (zamężna Łozińska), poetka pol., * 1887, oprócz wierszy, nowel i studjów w czasopismach, wydała oddzielnie tom poezyj p. t. „Tarcza" (1919), nadto kilka przekładów współczesnych powieści francuskich.

Podhorski-Okołów Leonard, współczesny poeta pol., wydał oddzielnie zbiory liryków: „Słoneczny śmiech" (1912), „Droga do Emaus" (1923), „Białoruś" (1924), nadto w „Skamandrze" i „Wiadomościach Literackich" studja krytyczne, z których ważne: „O rymowaniu", „Mechanizm twórczości poetyckiej w świetle danych budowy przysłów", „W obronie nowych rymów" oraz szereg artykułów o topografji „Pana Tadeusza".

Podhradie Spišske, ob. Podgrodzie Spiskie.

Podiceps (perkoz), p. Nurowate.

Podiebrad (czesk. Poděbrady), miasto powiat. i uzdrowisko we wsch. Czechach (župa Hradec Králové), nad rz. Łabą z 5.973 mieszk., kościołem z XIV. w. i zamkiem oraz przemysłem szklanym i spożywczym. Źródła żelaziste i szczawowe. Na zamku P. urodził się król czeski Jerzy z P.

z Podiebradu Jerzy, przywódca utrakwistów czeskich, (1420—1471), zręczny polityk, został 1453 regentem za małoletniego Władysława Pogrobowca, po jego śmierci obrany 1458 królem, rządził pomyślnie, popadł w konflikt z Stolicą Apostolską, która zniosła t. zw. kompaktaty praskie i obłożyła go klątwą jako heretyka. Katolickie stronnictwo w Czechach i na Morawach przywołało na pomoc Macieja Korwina, któremu Jerzy stawiał skuteczny opór, zmarł jednak przed zawarciem pokoju.

Podjavorinska (Riznerova) Ludmiła, pisarka słowacka, * 1872, autorka poezyj („Z wiosny życia") i nowel („Kobieta", „Błąd", „W niewoli") na tle ludowem, tłumaczka poetów jugosłowiańskich.

Podjazd, silniejszy oddział jazdy (plut. lub szwadron), wysyłany na dalszą odległość dla zasięgnięcia wiadomości; może podjąć walkę celem przedarcia się przez osłonę ubezpieczeń przeciwnika oraz zbadać szeroki pas terenu. Ubezpiecza się wysuniętemi patrolami.

Podjazdowy tor, odnoga toru kolejowego, prowadząca do ładowni, fabryki, portu i t. p.

Podjęzykowy nerw, ob. tom 11, tabl. Mózg i nerwy, 3.

Podkamień, 1. miasteczko w pow. Brody (woj. tarnopolskie), nad rz. Ikwą, na grzbiecie Woroniaków, 22 km na płd.-wsch. od Brodów z 3.037 mieszk. i kamieniołomami. P. słynie z klasztoru dominikańskiego (od 1464), z kościołem barokowym z 1695, w którym znajduje się cudowny obraz Matki Boskiej. W maju 1916 cały klasztor wraz z bogatą bibljoteką i zbiorami sztuki został zniszczony przez pożar.

2. miasteczko w pow. Rohatyn (woj. stanisławowskie) nad rz. Świerz 11 km na płn.-zach. od Rohatyna z 1.536 miesz., gorzelnią i kamieniołomami. Istnieje tu zamek hr. Starzeńskich ze zbiorami sztuki. W 1914 uległ zamek częściowo dewastacji.

Podkanclerzy (vicecancellarius), dygnitarz w dawnej Polsce, zastępował kanclerza i podobnie jak on zasiadał w senacie.

Podkarpacka Ruś, ob. Ruś Podkarpacka.

Podkładka, w ogrodnictwie drzewo, na którem się szczepi zraz.

Podkładka, płytka żelazna, podkładana pod szyny kolejowe, dźwigary i t. p. celem rozłożenia ciśnienia na większą powierzchnię.

Podkolan, p. Platanthera.

Podkomorzy (succamerarius), urzędnik w dawnej Polsce, na dworze pierwszych Piastów był zastępcą wojewody i miał poruczoną kontrolę nad zarządem dóbr książęcych. Potem z urzędnika książęcego przedzierzgnął się w ziemskiego i sprawował sądownictwo w sprawach granicznych.

Podkoniuszy (subagazo, vicepraefectus stabuli) najniższy urzędnik dworski w Polsce przed rozbiorami, był nadzorcą stajen i stajennych królewskich. P. było 2, nadworny koronny i litewski, ten ostatni do końca Rzeczypospolitej, gdy urząd P. koronnego szybko zniknął za Jagiellonów.

Podkowa, ochrona kopyta końskiego przed ścieraniem, sporządzona z płaskiej sztabki z żelaza miękkiego, ręcznie lub maszynowo. Kształt p. odpowiada dolnemu obwodowi kopyta, do którego przybija się ją od spodu hufnalami do puszki rogowej, bacząc, aby gwoździe nie przeszły przez miazdrę (ob. Kopyto). Na obwodzie p. znajdują się trzy wzniesienia. W środku przegięcia, czyli na przodzie kopyta t. zw. bródka i na końcach t. zw. pieńki. Zapobiegają one ślizganiu się podkutego konia. W tym samym celu wkręca się w zimie do podków ocele (ob.). W starożytności nie znano p., konie podkuwano bronzowemi blachami. Dopiero u schyłku cesarstwa rzymskiego pojawiła się p. w obecnej formie. Wieśniacy uważają znalezienie p. za dobrą wróżbę i przybijają ją jako symbol pomyślności na progu chaty.

W. Podkowiński

Podkowiński Władysław, malarz pols., (1866—1895), uczeń Gersona, następnie kształcił się w Akademji petersburskiej; w r. 1889 przebywał w Paryżu. Typowy przedstawiciel właściwego, naukowego impresjonizmu, znakomity pejzażysta, w późniejszym okresie malował tematy fantastyczno-symboliczne. Główne dzieła: „Konwalje", „Lubin", „Szał", „Latarnik" i in.

Podkumok, prawoboczny dopływ rz. Kumy na Płn. Kaukazie, długi 150 km. Nad rzeką leży kilka zdrojowisk (Kisłowodzk, Jessentuki, Piatigorsk i i.).

Podkuwacz, kowal, wyszkolony w kuciu koni.

Podlasie, w pojęciu geograficznem kraina, zalegająca po obu brzegach środkowego Bugu, sięgająca na płn. po doliny Narwi i Biebrzy, na wsch. po okolice Wołkowyska i puszczę Białowieską, na płd. ograniczona pradoliną Puławsko-Pińską, a na zach. zlewająca się z Mazowszem wzdłuż brzegów pradolin Wisły i Narwi.

P. stanowi krainę jednostajnie równinną i na małych tylko przestrzeniach wznoszącą się ponad 200 m (na płd.-zach. koło Łukowa i na płn.-wsch. od Białegostoku).

Powierzchnię zalegają tu piaski fluwjoglacjalne i morena denna. Dna dolin są nierzadko zatorfione. Moreny czołowe, silnie rozmyte urozmaicają nieco krajobraz tylko na wsch., w dorzeczu Niemna. Pod Drohiczynem w przełomie Bugu wyłaniają się utwory wieku kredowego. Na płd.-wsch. nabiera krajobraz P. cech, charakterystycznych dla sąsiedniego Polesia. Większe zwarte obszary leśne znajdują się na pograniczu P. i Mazowsza oraz koło Białowieży.

P. posiada najlepiej z ziem dawnego zaboru rosyjskiego rozwiniętą sieć dróg żelaznych. Fakt ten zawdzięczało swemu położeniu w polu ważnego czworoboku strategicznego, wyznaczonego twierdzami: Grodno, Modlin, Dęblin i Brześć nad Bugiem. Do największych miast P. należą: Białystok, wielki ośrodek przemysłu sukiennego, Siedlce, Łuków oraz Brześć nad Bugiem.

Dzieje P., jak na to wskazuje etymologja (pod Lachami), jest krainą skolonizowaną dopiero z biegiem czasu przez żywioł polski. Istotnie P. było zamieszkałe pierwotnie przez Jadźwingów, wypartych stąd przez Polaków w drugiej połowie XIII. w., choć osadnictwo polskie idące w górę Narwi i Bugu, oraz ruskie, posuwające się w dół tej ostatniej rzeki, dotarło jeszcze wcześniej na obszar P. Dzięki sąsiedztwu rojnego, a ubogiego Mazowsza kolonizacja polska P. postępowała szybko w XIV. i XV. w., przyczem wpływała na P. przedewszystkiem mazowiecka szlachta zaściankowa. W związku z kolonizacją P. staje się ta, podówczas kresowa kraina przedmiotem sporów między Mazowszem i Litwą i przechodzi w XIV. i XV. w. raz do jednej, to do drugiej strony; należy w drugiej połowie XV. i w pierwszej XVI. w. stale do Litwy, aż na sejmie Unji w 1569 przyłączyła się do Korony (prow. Małopolska), do której należała do końca istnienia Rzpltej. Od 1520 tworzyło P. osobne województwo, dzielące się na powiaty: Drohiczyn, Bielsk, Mielnik, Brześć Litewski, Kamieniec Lit. i Kobryń. W 1566 odłączono od P. 3 ostatnie powiaty do wojew. brzesko-litewskiego, tak, że wojew. podlaskie dzieliło się odtąd na 3 ziemie: bielską, drohicką i mielnicką, a obejmowało wąski pas kraju wzdłuż wsch. granicy Mazowsza od rz. Liwca na płd., aż poza Rajgród na płn. z miastami: Mielnik, Łosice, Drohiczyn, Mordy,

Węgrów, Bielsk, Narew, Brańsk, Suraż, Wysokie Maz., Tykocin, Knyszyn, Białystok, Goniądz, Rajgród i Augustów, czyli dzisiejsze powiaty: Augustów (część), Szczuczyn (część), Sokółka (część), Białystok (część), Wysokie Mazow., Bielsk (część), Węgrów, Sokołów (część), Konstantynów (część) i Siedlce (część), razem ok. 10.500 km². W 1795 część dostała się Prusom, a część (na płd. od Bugu) Austrji. Niemal cała część pruska (wyjąwszy okolice Rajgrodu i Augustowa) dostała się w 1807 jako t. zw. obwód białostocki (włączony w 1842 do gub. grodzieńskiej) Rosji, a reszta Księstwu Warszawskiemu i Królestwu Kongresowemu. W skład jego wchodziło również woj. podlaskie (do 1840), obejmujące obszar późniejszej (1867—1916) gubernji siedleckiej, a dzisiejszej diecezji podlaskiej (powiaty: Garwolin, Łuków, Siedlce, Węgrów, Sokołów, Konstantynów, Międzyrzec, Biała Podl. i Włodawa). Ostatnie 2 powiaty, zamieszkałe przez polskich unitów były w drugiej połowie XIX. w., a zwłaszcza w 1872—1875 terenem krwawych prześladowań religijnych ze strony rządu rosyjskiego, zmierzających do wprowadzenia prawosławia na miejsce unji. Jak z powyższego widzimy pojęcie P., obejmujące pierwotnie również zach. część Polesia, a w każdym razie głównie obszary na płn. od Bugu, uległo z biegiem czasu przeobrażeniu i obecnie dotyczy w pierwszym rzędzie płn. części dzisiejszego woj. lubelskiego.

Podlaska Wytwórnia Samolotów, polska fabryka samolotów w Białej Podlaskiej. Wyrabia również ule i meble gięte.

Podlesie, wieś w pow. Pszczyna (woj. śląskie), 5 km od Mikołowa z 3.000 miesz. Kopalnia węgla i przemysł drzewny.

Podleśny Andrzej, budowniczy pol. w XVI. w., założyciel (1572) lwowskiego cechu murarskiego. Prace jego związane są ze Lwowem.

Podlipska Zofja, pisarka czeska, (1833—1897), przyjaciółka Vrchlicky'ego, filantropka i działaczka ruchu kobiecego, autorka nowel na tle życia praskiego i utworów dla dzieci.

Podlodowski Stanisław Lupa, jeden z przywódców stronnictwa egzekucyjnego za Zygmunta Augusta, jako poseł sejmowy zasłynął z wymowy i ostrej krytyki stosunków politycznych w Polsce.

Podłoga, twardy i równy pokład w izbach budynków. W izbach mieszkalnych najodpowiedniejsza jest p. drewniana, bo ciepła i elastyczna. Deski drewniane przybija się do t. zw. legarów, t. j. beleczek, ułożonych poprzecznie w podsypce z żużlu lub piasku. W zbytkowniejszych pokojach układa się na deskach t. zw. posadzkę, t. j. małe deseczki z twardego drzewa, w łańcuszkowe lub mozaikowe wzory. W sieniach, kuchniach, łazienkach układa się posadzkę na p. betonowej, albo z kamionkowych płytek, albo w formie t. zw. terazzo, t. j. jednolitego odlewu z zaprawy cementowej, z dodatkiem barwionych kamyków, który się następnie wygładza przez szlifowanie. P. cementowe wykłada się też niekiedy posadzką z ksylolitu (ob.) lub pokrywa linoleum (ob.).

Podłużna fala (podłużne drganie), fala lub drganie, w których przesunięcie cząsteczek lub zmiana charakterystycznej dla danego zjawiska wielkości odbywa się wzdłuż kierunku posuwania się zaburzenia (np. fala głosowa).

Podłużna masa, p. Względności teorja.

Podmalowanie, pierwsze przygotowawcze położenie farb na obrazie. Podczas gdy współcześni malarze wykonują to według osobistych recept, podmalowywali mistrze staroniemieccy i niderlandzcy kolorem jasnobrunatnym, wenecjanie szarym, malarze szkoły rzymskiej i bolońskiej brunatnym, a medjolańskiej (pośród tych także Leonardo da Vinci) prawie czarnym.

Podmiot (łac. subiectum), w gramatyce część zdania, o której się coś orzeka. W znaczeniu filozoficznem „ja", odczuwające, spostrzegające, w przeciwieństwie do odczuwanych i spostrzeganych przedmiotów. Pojęcie p. ma różne znaczenie: psycho-fizycznej jednostki ludzkiej (p. empiryczny), lub nieosobowej świadomości (p. logiczny lub transcendentalny). Por. Jaźń.

Podmiotowość (subjektywizm), 1. światopogląd, który w przeciwieństwie do przedmiotowości (objektywizmu) nie opiera swoich sądów na faktycznych cechach obserwowanego przedmiotu, ale wypływa raczej z indywidualności obserwującego. Subjektywizm jest teoretyczny, jeżeli uznaje za prawdziwe to, co podmiotowi wydaje się prawdziwe, a praktyczny, gdy uznaje to, co dla podmiotu jest korzystne. — 2. całość tego wszystkiego, co składa się na podmiot, jak wzruszenia, wyobrażenia, akty woli i t. d., przyczem zawiera się w tem określeniu uznanie przewagi wrażeń podmiotowych nad przedmiotowemi i nad rzeczowemi rozważaniami przy tworzeniu sądów.

Podmiotowy, subjektywny, przywiązany do podmiotu, osobisty, właściwy indywiduum i indywidualnemu sposobowi myślenia; w przeciwstawieniu do objektywnego, t. zn. związanego z naturą przedmiotu, rzeczy.

Podmokly (niem. Bodenbach), miasto w płn. Czechach (żupa Czeska Lipa), na lewym brzegu Łaby, naprzeciw Dečina, wpobliżu granicy Saksonji z 20.000 miesz., portem rzecznym i znacznym przemysłem.

Podnajem zachodzi wtedy, jeżeli najemca (lokator) przedmiot najmu dalej podnajmuje trzeciej osobie (podnajemcy). Podnajemca (sublokator) płaci czynsz najemcy; w razie rozwiązania umowy najmu pomiędzy wynajmującym i najemcą, także podnajemca musi oddać przedmiot najmu wynajmującemu. Por. Najem. Lokatorów ochrona.

Podniebienia rozszczepienie (palatoschisis), wada wrodzona, polegająca na niezrośnięciu się w linji środkowej płyt podniebiennych, wskutek czego w środku podniebienia powstaje podłużna szczelina 3—20 mm szeroka. R. p. może dotyczyć podniebienia miękkiego, albo p. miękkiego i twardego; wówczas powstaje t. zw. wilcza paszcza, która z reguły połączona jest z inną wadą t. zw. wargą zajęczą. Przez r. p. powstaje nienormalne połączenie między jamą ustną a jamą nosową, które już dziecku utrudnia ssanie, potem mówienie, i nadaje głosowi brzmienie nosowe. Leczenie operacyjne, najlepiej w 2—4 roku życia.

Podniebienie (łac. palatum), sklepienie jamy ustnej. Właściwe, czyli t. zw. t w a r d e, składa się z poziomo leżących płytek kostnych powleczonych błoną śluzową, przechodzącą w dziąsła. Błona śluzowa p. wytwarza w tyle u zwierząt ssących podwójny fałd czyli p. m i ę k k i e (palatum molle), które skośnie lub pionowo zwisa nad nasadą języka i odgranicza jamę ustną od gardzieli. Z wolnego brzegu p. miękkiego zwisa w środku u człowieka i małp t. zw. j ę z y c z e k, podczas gdy pomiędzy obydwoma listkami fałdu błony śluzowej leżą obustronnie t. zw. m i g d a ł k i podniebienne. Zapomocą mięśni napina lub podnosi się p. miękkie podczas mówienia i połykania.

Podniebienne płyty, listwy kostne u zarodków zwierząt ssących, wystercząjące z wewnętrznych powierzchni kości szczęki górnej do jamy nosowo-ustnej, które rozrastające się ku środkowi wytwarzają zczasem podniebienie twarde.

Podniecające środki, ob. Excitantia.

Podniesienie, akt liturgiczny w mszy św., w którym kapłan zaraz po przeistoczeniu podnosi w górę postaci chleba i wina, celem pobudzenia wiernych do uczuć religijnych.

Podnieta, bodziec, w f i z j o l o g j i zadziałanie na żyjące komórki i tkanki, pod wpływem którego przechodzą one ze spoczynku w stan czynny. P. działa przytem wyzwalająco, doprowadzając nagromadzoną energję potencjonalną do wyładowania. Stąd słaba niejednokrotnie p. wywołać może bardzo silną odpowiedź. W p s y c h o l o g j i p. jest każda fizyczna przyczyna, wywołująca wrażenie. Większość wrażeń powszednich polega na podrażnieniu nerwów zmysłowych. Wyobrażenia mogą także działać jako p. W p a t o l o g j i p. są szkodliwościami, wywołującemi w tkankach zmiany chorobowe, np. zapalenie.

Podnormalna, wektor, leżący na osi odciętych, od początku układu współrzędnych do przecięcia normalnej do krzywej (por. Normalna) z osią odciętych.

Podobieństwo, oznacza zgodność wielu cech dwóch przedmiotów, podczas, gdy mówimy, że przedmioty są j e d n a k o w e, gdy wszystkie cechy są zgodne. W g e o m e t r j i mówi się, że dwa wieloboki są podobne, jeśli mają równe parami kąty, a boki proporcjonalne. W szczególności dwa równoległe przekroje ostrosłupa są do siebie podobne.

Podocarpus L'Herit. (c i s z a m o r s k i), rodzaj, należący do szpilkowych, drzewiasty, liście wiecznie zielone, szeroko-równowąskie. Rośnie w strefie umiarkowanej półkuli płd., także w górach tropik. Azji. Z gatunków ważne: P. t h u n b e r g i Hook., P. neriifolia R. Br.

Podoficer, szeregowy (ob.), przełożony bezpośredni szeregowców, pomocnik oficera w wyszkoleniu i w służbie. W różnych państwach dzielą się na 4—7 stopni w poszczególnych kategorjach. W P o l s c e p. zawodowi tworzą kategorje osobowe: a) broni i służb, b) majstrów, c) orkiestrantów, uzupełniające się ze szkół i centrów broni i służb; rezerwę p. szkołą pułkowe lub centralne szkoły podoficerskie. Istnieją następujące stopnie p. w wojsku: a) starszy sierżant (piechota), st. wachmistrz (kawalerja), st. ogniomistrz (artylerja, st. majster); b) sierżant, wachmistrz, ogniomistrz, majster; c) plutonowy, st. żandarm, młodszy majster; d) kapral, żandarm, podmajstrzy, w marynarce wojennej: a) starszy bosman; b) bosman; c) bosman-mat; d) mat. Dla p., pełniących służbę oficerską, istnieje stopień c h o r ą ż e g o, zaś w mar.-woj. b o s m a n a f l o t y.

Podole, wyżyna, stanowiąca część płyty Czarnomorskiej, ograniczona na płd. i płd-wsch. doliną Dniestru, na zach. przytykająca do Roztocza, od płn. granicząca z Wołyniem, a od płn.-wsch. i wsch. wzdłuż Bohu z Ukrainą. Granica polityczna (biegnąca rzeką Zbruczem) dzieli P. na dwie części: zach., mniejszą, należącą do Polski i wsch., większą, wchodzącą w skład Ukrainy Sowieckiej.

P. zach. stanowi płaską antyklinę, zbudowaną w podłożu z archaicznych skał krystalicznych, występujących w dnach jarów wsch. P., a przykrytych pokładami skał osadowych syluru, dewonu, górnej jury, kredy (zawierających fosforyty) i neogenu. Powierzchnię P. pokrywa płaszcz lessu, który tworzy glebę, zwaną czarnoziemem. P. zach. (Polskie), wyższe od wsch. przedstawia krainę równą, lekko nachyloną od płn. ku płd. Ku nizinnemu Wołyniowi opada P. wysoką i stromą krawędzią grzbietu Gołogórsko-Krzemienieckiego (ob. Gołogóry). W okolicy tej płn. krawędzi osiąga P. 477 m wys. Płd.-zach. część P., zwana Opolem (ob.) różni się krajobrazowo od P. jarowego, położonego na wsch. od dopływu Dniestru, Koropca. Charakterystycznym rysem krajobrazu właściwego P. są jary Dniestru (poniżej Niżniowa) i jego lewobrzeżnych dopływów (Koropiec, Strypa, Seret, Niczława, Zbrucz, Smotrycz), wcinające się stromo i głęboko (do 200 m) w równię wyżyny. R z e k i płyną tu w licznych pętlach, a w ścianach jarów ukazują się, im niżej, tem starsze warstwy skał. J a r y podolskie powstały w dyluwjum przez wcinanie się rzek, płynących niegdyś w poziomie (do 200 m) wyższym w powoli podnoszącą się płytę. Na wsch. od Zbrucza nie posiada P. stromej płn. krawędzi, a krajobraz dorzecza Bohu jest taki sam, jak na Opolu. Jednostajność wierzchowiny P. urozmaica pasmo Miodoborów (ob.), przecinające skośnie P. z płn.-zach. na płd.-wsch. oraz zjawiska krasowe, związane z występowaniem margli senońskich (okolice Złoczowa) lub gipsów mioceńskich (nad Dniestrem). P. odznacza się k l i m a t e m stepowym, cechującym się wysoką, roczną amplitudą temperatury (ponad 24°), wzrostem temp. lata i malejącą ilością opadów ku wsch. (Horodenka: średn. temp. roku 7,6°, stycznia —5,4°, lipca 19,1°).

Klimat i rozwój geologiczny stworzyły podstawy odrębności florystycznej P. Przez polskie P. przebiega wsch. granica zasięgu jodły, świerka i buka oraz płd. sosny. Niektóre charakterystyczne r o ś l i n y P. pochodzą z sarmatu. Jeszcze w czasach historycznych wielkie połacie P. zajmował step, który między Strypą a Seretem utrzymał się nawet do drugiej połowy XIX. w. (Pantalicha).

P. jest krainą prawie bezleśną, wybitnie rolną i sławną z żyzności gleb. Z większych m i e j s c o w o ś c i leżą na P. polskiem: Tarnopol, Zbaraż, Skałat, Buczacz, Czortków, Trembowla i Zaleszczyki, na ukraińskiem zaś: Kamieniec Podolski, Płoskirów, Bar, Bracław i Bałta. (Ludność i t. p. zob. Tarnopol [Tarnopolskie województwo]).

D z i e j e. P. jako kraina stepowa było długo zajęte przez ludy koczownicze (względnie pasterskie), jak Pieczeniegów i Połowców, stąd też jego przynależność polityczna była długo nieustalona. Dopiero z utworzeniem księstw halickiego i włodzimierskiego, z których pierwsze objęło również zach. część P., zaczyna ta kraina ciążyć ku tym ośrodkom, o ile na to pozwalają późniejsi panowie Rusi, t. j. Tatarzy. Zasadniczą zmianę wprowadzają do tego stanu rzeczy podboje Kazimierza Wkiego, który wprawdzie wcielił do Polski tylko małą, zach. część P., jednak w walkach z Litwą rozciągnął swoją zwierzchność na całą niemal krainę, którą rządzili do 1395 lennicy Polski, ks. Korjatowicze (gałąź Gedyminowiczów). Po ich usunięciu P. zostało w 1396 podzielone na 2 części. Zach. część P. (późniejsze wojew. podolskie) z Kamieńcem otrzymał jako lenno Spytek z Melsztyna, a część wsch. (późniejsze wojew. bracławskie) została włączona przez Witolda do Litwy. Po śmierci Spytka jego część została, mimo sprzeciwów Litwy, włączona jeszcze za życia Jagiełły (1430) do Korony, do której przyłączyło się w 1569 również P. bracławskie. Odtąd P. dzieliło się na 3 części. Zach., najmniejsza część (Trembowla, Tarnopol, Brzeżany) należała do wojew. ruskiego, środkowa tworzyła woj. podolskie (między Zbruczem i Murachwą) z pow. Czerwonogród, Kamieniec Podolski i Łatyczów (ok. 26.100 km²), a wsch. część wchodziła w skład wojew. bracławskiego, które, jako obejmujące część Ukrainy (Poboże), liczono niekiedy również do Ukrainy. Koniec XIV. w. oraz XV. i XVI. w. to okres kolonizacji P., które przemienia się ze stepowego w kraj rolniczy. Osadnictwo napotyka tu na ogromne przeszkody w postaci ciągłych najazdów tatarskich, a później i buntów kozackich. Po upadku Kamieńca w 1672 P. dostało się wraz z płd. częścią Ukrainy w pokoju buczackim Turcji. W 1699 wrócił Kamieniec do Polski, od tej daty nastają dla P. spokojniejsze czasy, którym kres położyło zawiązanie konfederacji w podolskim Barze i nowy bunt kozacki Gonty i Żeleźniaka, zakończony rzezią Humania. W 1772 zach. część P. po rz. Zbrucz została zabrana przez Austrję, w 1793 resztę zabrali Moskale, którzy mieli w 1809—15 również część P. austrjackiego (dziś polskiego), t. zw. obwód tarnopolski. W 1796 została utworzona gubernja podolska (istniejąca do 1924 r.), mająca dawniej 42.091 km² i powiaty: Bałta, Olhopol, Jampol, Hajsyn, Lityń, Uszyca, Mohylów, Łatyczów, Bracław, Winnica, Kamieniec Pod. i Płoskirów. Po odłączeniu w 1919 pow. bałckiego miała gubernja 34.252 km² i 2,839.858 mieszk. Część polska P. ma ok. 10.000 km².

Podolecki Jan Kanty, pol. działacz emigracyjny, († 1855), brał udział w przygotowaniach do powstania 1846, w 1848 zasilał swem piórem wydawany przez rewolucjonistów galicyjskich „Dziennik Stanisławowski", w 1849 znalazł się w Londynie, gdzie wraz z Daraszem i Worcellem wszedł do triumwiratu Centralizacji. Poeta i publicysta, pisywał w „Demokracie Polskim", osobno ogłosił „Słowo prawdy dla ludu polskiego" (1848).

Podoliniec (słow. Podolinec), miasto w pow. Lubowla na Spiszu (Czechosłowacja), na lewym brzegu Popradu z 1.600 mieszk., przeważnie Polaków i Niemców. Istnieją tu ruiny starego zamku i klasztor pijarski z 1642. Miasto (od 1412) należało od najdawniejszych czasów do Polski i diecezji krakowskiej i dopiero w XIV. w. zostało zagarnięte przez Węgrów, aby w 1412—1769 wrócić do Polski.

Podoliński M., polski rytownik, pracujący w Wilnie w pierwszej połowie XIX. w., uczeń tamtejszej szkoły sztycharstwa przy uniwersytecie, wykonał 4 ryciny do dzieła J. U. Niemcewicza: „Dzieje panowania Zygmunta III." (Warszawa, 1819), rytował obrazy Rustema (np. „Leszek i Goworek", portret prof. G. C. Groddecka i in.), a także różne widoki.

Podolit, ob. Fosforyt.

Podolsk, miasto okręg. w gub. Moskwa (Rosja), nad rz. Pachrą, przy kolei: Moskwa—Kursk z 19.335 mieszk. i znacznym przemysłem.

Podophrya, rodzaj, należący do wymoczków (Infusoria).

Podophyllum peltatum.

Podophyllum L. (b i e d r z y g a), z rodziny Berberidaceae, zioła o dłoniastych liściach, owocem mięsista jagoda. Rosną w Azji i Ameryce. P. peltatum L. hodowana jako roślina ozdobna, owoc jadalny.

Poderywka, ob. Pokład.

Podoski, 1. Łukasz, dyplomata pol., († 1584), kanonik i administrator diecezji krakowskiej, odprawił za Zygmunta Augusta szereg poselstw na dwór austrjacki, spędził przy ces. Maksymiljanie 6 lat, zajęty załatwianiem spraw polskich, następnie posłował od Batorego do ces. Rudolfa.

2. Mikołaj, wojewoda płocki, † ok. 1763, jeden z najrozumniejszych i najpracowitszych statystów doby Augusta III., uczciwy i bezinteresowny, trzymał stronę dworu nie dla karjery, lecz, by móc poświęcić się pracy nad dźwignięciem skarbu i wojska, w którym to kierunku pozostawił piękne świadectwo swych zamierzeń reformatorskich.

3. Gabrjel Jan, syn poprz., prymas, (1719—1777), zdolny, lecz pozbawiony zasad moralnych, duchowny, wzamian za wysługiwanie się dworowi otrzymał liczne beneficja, 1759 został referendarzem w. kor. Stronnik Sasów, wróg zaciekły Czartoryskich i Stan. Augusta, po jego wstąpieniu na tron oddał się na służbę Rosji

i przyczynił się głównie do zawiązania konfederacji radomskiej. Mianowany za protekcją Repnina prymasem 1767 przeprowadził na sejmie 1768 uchwalenie „praw kardynalnych", mieszczących najgłówniejsze wady ustroju Rzpltej, dążył do uniezależnienia kościoła polskiego od Rzymu. W czasie konfederacji barskiej był głową partji sasko-rosyjskiej w Polsce i organizatorem t. zw. „rady patrjotycznej". Ostatnie lata życia spędził zagranicą, umarł w Marsylji.

Podosphaera tridactyla, p. Mącznica.

Podostemonaceae (z a s e n n i k o w a t e), rodzina z rzędu Saxifragaceae, należą tu drobne roślinki wodne, podobne do mchów lub glonów, endemiczne w tropikalnej Ameryce.

Podpalenie, przestępstwo kryminalne, polegające na tem, że ktoś wyrządza szkodę w cudzej własności przez spowodowanie pożaru. Ustawy karne przewidują za nie surową karę, zależnie od niebezpieczeństwa połączonego z pożarem i wysokości wyrządzonej szkody. — Jeżeli w razie podłożenia ognia sprawca sam z żalu i jeszcze w porę zapobiegł wszelkiej szkodzie, wolny jest od kary.

Podpałki, łatwopalne materjały, pomocne przy rozniecaniu ognia. Naturalną p. są szczapy żywiczne, które wyrabia się też sztucznie przez napawanie wiór naftą, terem, smołą i t. p.

Podporucznik, najniższy stopień oficerski (subaltern), ob. Porucznik i Oficer.

Podpułkownik, oficer sztabowy, zastępca pułkownika, ob. Oficer.

Podpuszczka, lab, preparaty ciekłe lub pod postacią proszku, zawierające f e r m e n t p o d p u s z c z k o w y. Ostatni występuje w żołądku wielu zwierząt, szczególnie obficie w trawieńcu ssących cieląt. 1 cz. fermentu p. ścina ponad 2—8 miljona cz. świeżego mleka. Najsilniej działa p. w 40°; z dalszym wzrostem temperatury zmniejsza się energja działania. Słabo kwaśna reakcja mleka sprzyja procesowi ścinania się, alkaliczna reakcja przeciwnie. — W celu otrzymania ekstraktu p., kraje się żołądek conajmniej trzechmiesięcznego cielęcia, suszy na powietrzu, poczem wyługowuje ferment zapomocą rozc. roztworu soli kuchennej z dodatkiem kwasu borowego. 1 cz. ekstraktu powina ścinać 10.000 cz. świeżego mleka w ciągu 40 minut (35° C). Esencję p., stosowaną do wyrobu serwatki, otrzymuje się zapomocą ekstrakcji błony śluzowej żołądka cieląt. Analogicznie działający ferment znajduje się w soku drzewa Carica papaya.

Podravina, żyzna równina nad dolną Drawą w Jugosławji z 3.750 km².

Podrinje, okręg w płn.-zach. Serbji (Jugosławja), oddzielony rz. Drin od Bośni, a na płn. sięga po Sawę i ma 3.551 km² i 182.358 mieszk. Stolicą jest Š a b a c.

Podróże podejmowano od najdawniejszych czasów w różnorodnych celach: handlowych, rabunkowych, zdobywczych lub religijnych. Niezależnie od swego charakteru wielkie wyprawy handlowe i wojenne w starożytności były równocześnie podróżami odkrywczemi, mnożącemi wiadomości geograficzne. Czysto naukowe cele miały już w starożytności p. Greków: Herodota i Pyteasza. Powstanie wielkich organizmów państwowych: rzymskiego a później arabskiego i mongolskiego stworzyło łatwiejsze i bezpieczniejsze warunki odbywania dalekich p. Wynalazek kompasu i wielkie odkrycia geograficzne otwierają epokę p. światowych. Nowsze p. naukowe (od połowy XVII. w.) miały za cel obserwacje astronomiczne, pomiary wielkości ziemi oraz geograficzne badania pewnych obszarów ziemi lub oceanów. W XIX. i XX. w. pierwsze miejsce pośród celów wypraw naukowych zajmują badania: wnętrza Afryki i Azji oraz biegunów (ob. Morskie ekspedycje naukowe, Odkrycia i podróże). Od XIX. w. finansują również państwa lub towarzystwa prywatne p., poświęcone studjom warunków gospodarczych i kolonizacyjnych pewnych obszarów. Wybitnem zjawiskiem XIX. i XX. w. są masowe p. odbywane w poszukiwaniu zarobku. Nowoczesny wreszcie rozwój komunikacji umożliwił rozpowszechnienie się p. zdrowotnych, sportowych i turystycznych.

Podróżniczek (Cyanecula Brehm), ptak z rodziny drozdowatych (Turdidae) dochodzi długości 15 cm, grzbiet ciemno-szary, brzuch biały, ogon od nasady rdzawy, na końcu ciemno-brunatny. Pospolity w okolicach błotnistych w całej Polsce, w niektórych okolicach go brak.

Podróżopisarstwo, literacki opis przeżyć i spostrzeżeń podróżnika. Do najdawniejszych należą opisy podróży Skylaxa z Karyandy i Kartagińczyka Hanno. Takie P e r i p l o i (objazdy wybrzeża) służyły później praktycznie w podróżach morskich lub stawały się opisami ludów i krajów (Herodot, Pytheas). Rzymskie Itineraria były wykazami stacyj i szlaków podróżnych. Z nielicznych opisów podróży średniowiecznych najciekawsze: Arabów Mas 'ûdi, Ibn Batûta, Leona Afrykańczyka, Żyda Benjamina z Tudeli i i. Dla wiedzy o Azji Wsch. ważne są opisy podróży kapłanów buddyjskich, nadto Carpiniego, Marca Pola i kupca florenckiego Pegolotti (1376). P o l s k i e o p i s y p o d r ó ż y d o Z i e m i ś w i ę t e j opracował Jan St. Bystroń (1930). Na bujny rozkwit p. wpłynął wynalazek druku i od r. 1650 potężny rozwój handlu. Wśród polskich opisów p. nowszych czasów do ciekawszych należą Jana Potockiego, M. A. Beniowskiego, Józefa Kopcia, Władysława Wężyka, Rufina Piotrowskiego, Szymona Tokarzewskiego, Benedykta Dybowskiego, Wacława Sieroszewskiego, Henryka Sienkiewicza, Adolfa Dygasińskiego, Bronisława Grąbczewskiego, Ferd. Ant. Ossendowskiego, Ferd. Goetla, Jana St. Bystronia, Romana Dyboskiego, M. B. Lepeckiego i i.

Podróżujący, podróżujący agent handlowy.

Podrząd, jednostka systematyczna w systematyce roślin i zwierząt, mniejsza od rzędu, większa od rodziny.

Podsądny, ob. Oskarżony.

Podsekretarz Stanu, w Niemczech i Prusiech do 1918 tytuł zastępcy ministra, w Polsce używany w tem znaczeniu w pierwszych latach istnienia państwa, potem zastąpiony tytułem wiceministra.

Podsienie (podsionek, również podcienie), przybudówka na słupach przykryta dachem, znajdująca się przed domem nawprost sieni.

Podsięwodne koło, ob. Wodne koło.

Podskarbi w i e l k i, urząd ministerjalny w dawnej Polsce, który dawał wstęp do senatu. Urząd p. wybił się na jedno z poczesnych miejsc w okresie XV. w. Z chwilą rozdziału skarbu na skarb królewski i państwa na sejmie 1590 p. w. objął w zarząd skarb państwowy. Do obowiązków p. należała piecza nad biciem monety, zarząd dochodami i wydatkami państwowemi, lecz już od 1578 wybierano na sejmach delegatów, którzy wspólnie z p. w. szafowali dochodami z podatków. Kontrolę nad skarbem wykonywał sejm a od 1613 osobna komisja (trybunał radomski), wybierana na sejmie.

Niezależnie od urzędu p. w. był p. n a d w o r n y, który od 1590 zarządzał skarbem królewskim a w czasach saskich był przewodniczącym izby skarbowej (kamery), która spełniała dawne obowiązki p. n.; w razie śmierci p. w. był on jego zastępcą do czasu nominacji nowego p. w.

Prócz p. koronnych wyrośli za czasów Zygmunta Augusta p. l i t e w s c y z temi samemi prawami na Litwie co p. koronni w Polsce.

W okresie XVIII. w. zarząd skarbu przeszedł do rąk komisyj skarbowych a po sejmie czteroletnim zarządzała nim wspólna komisja skarbowa obojga narodów, na czele której stał jako minister w. p.

Podskórna tkanka, ob. Skóra.

Podsłuch, rozpoznawanie (ze szmerów) rozmów i charakterystycznych odgłosów poczynań nieprzyjaciela. Stanowiska podsłuchowe w w a l k a c h p o z y c y j n y c h daleko wysunięte przejmują rozmowy telefoniczne, zaś w w a l c e m i n o w e j wysłuchują postępy prac minjerów. W o b r o n i e p r z e c i w l o t n i c z e j plutony podsłuchowe wyposażone w specjalne przyrządy uprzedzają o zbliżaniu się z pewnego kierunku nieprzyjacielskich eskadr; w zwalczaniu ł o d z i p o d w o d n y c h hydrofony pozwalają określić stanowisko łodzi podwodnej. W r a d j o t e l e g r a f j i wojskowej p. i przeszkadzanie wzajemne na różnych falach wpływa na rozkazodawstwo dowództw i przebieg operacyj.

Podstarosta (podstarości), przed rozb. urzędnik, namiestnik starosty; w dawnych dworach wiejskich karbowy i włodarz.

Podstoli (subdapifer curiae), nadworny urząd w Polsce przed rozbiorami o charakterze tytularnym. P. dzielili się na nadwornych, koronnych i litewskich; w znaczeniu godności szli za krajczymi.

Podstyczna, odcinek, którego końcami są początek układu współrzędnych i punkt przecięcia się stycznej do krzywej z osią odciętych.

Podświadomość, druga obok normalnej świadomość zdolna do aktów i procesów psych., nie łącząca się jednak z przeżyciami normalnej świadomości. P. przyjęto w psychologji (Dessoir) hipotetyczne dla wytłumaczenia pewnych, niezrozumiałych faktów psychicznych. Zapom. p. tłumaczymy np. fakt „mechanicznego" wykonywania pewnych skomplikowanych czynności (ubieranie się, czytanie, dodawanie liczb) mimo, że sobie z nich sprawy nie zdajemy, gdyż w danej chwili myśl nasza jest zaabsorbowana czem innem. Podświadomemi procesami tłumaczy się też pewne fakta z marzeń sennych, np. późniejsze o 24 godz. marzenie senne rozwija w dalszym ciągu historję, którą przeżywaliśmy w pierwszem marzeniu; mówi się wtedy, że przez czas, oddzielający jeden sen od drugiego treść marzenia była utajona w p. Wreszcie p. tłumaczy pewne fakta somnambuliczne i hipnotyczne, oraz patologiczny fakt rozdwojenia osobowości. Osoba podległa takim stanom wykazuje kolejną dwoistość charakteru, myśli i postępowania, tak jak gdyby w niej mieszkały dwie osoby, które możemy oznaczyć jako A i B, przyczem, działając w danej chwili jako osoba A, zupełnie nie przypomina sobie swych myśli, czynów i stanów osoby B. P. gra dużą rolę w teorji Freuda (ob.), p. też Psychoanaliza.

Podtlenek azotu, ob. Azot i jego związki.

Podunavlje, okręg w Jugosławji, nad Dunajem, utworzony z okręgu Smederevo i części Banatu, ma 5.817 km² i 392.394 mieszk. Stolicą jest S m e d e r e w o (Semendrja).

Poduridae (pchlice), rodzina rzędu Collembola (skoczogony), mają ciało krótkie, krępe, widełki skokowe słabo rozwinięte, skóra pokryta włosem. Żyją przeważnie w okolicach ciepłych i umiarkowanych. Podura aquatica (pchlica wodna) żyje na powierzchni wód stojących, występuje często masowo. Onychiurus (Lipura) fimetarius Lubb. pojawia się często na świeżo nawożonych grzędach jarzynowych, obgiadając gęsto korzenie. Podobnie żyje Achorutes Templ.

Poduszka (łac. pulvinus), górna część kapitelu jońskiego, która po obu bokach echinusu tworzy zwieszające się woluty.

Podwiązanie (łac. ligatura), zabieg, stosowany celem zatrzymania krwawienia. Krwawiące naczynie krwionośne zamyka się przez obwiązanie nicią po uprzedniem uchwyceniu kleszczykami. Do p. służą nici jedwabne, lniane lub katgutowe.

Podwiązki order (ang. Order of the Garter) najwyższy order angielski, zwany też o. ś w i ę t e g o J e r z e g o. Ustanowiony przez króla Edwarda III. w 1350 r. Dzięki dewizie („honi soit qui mal y pense", ob.) powstała legenda o podwiązce hrabiny Salisbury, jednak ograniczona do 26 liczba odznak wskazuje, że twórca chciał wskrzesić tradycje króla Artusa i jego rycerzy Okrągłego Stołu. P. o. posiada tylko jedną klasę, dotąd zachował się wspaniały strój orderowy i oryginalny sposób noszenia odznak (pasek pod kolanem, szarfa z orderem i gwiazda na piersi).

Podwika, kwef, używany w dawnej Polsce przez kobiety do zasłony głowy; zczasem nazwa przeszła także na samą kobietę.

Podwoda, 1. wóz chłopski wraz z końmi; 2. w dawnej Polsce powinność dostarczania koni i wozów służbie królewskiej, ciążąca na wsiach i miastach.

Podwodne łodzie (n u r k o w c e), lekkie statki od 100—3500 tonn wyporności, zanurzające się pod wodę i przebywające pod nią znaczne odległości w celu ukrycia swej obecności lub zaatakowania znienacka statków nadwodnych. Są potężną bronią zaczepną słabszego na morzu w walce przeciw opanowaniu obszaru strategicznego przez silniejszego oraz w wojnie t. zw. handlowej, jako krążowniki kaperskie. Ich wła-

ściwości zezwalają na użycie do przerwania nieprzyjacielskiej blokady, do wywiadów i dywersji pod podstawami operacyjnemi na wodach nieprzyjacielskich, w obronie brzegowej przez wysunięcie strefy działań celem odsunięcia przedsięwzięć wroga, w bitwie morskiej jako monitorów (przy uzbrojeniu w działa średniego kalibru). Działania te wiążą zespoły lekkich jednostek przeciwnika przy eskortach karawan transportowców oraz patrolach na szlakach handlowych i krępują poruszenia eskadr bojowych. Pomysł wyzyskania zanurzenia do celów wojennych zrealizował w 1776 r. Amerykanin Bushell, dalsze próby wyszły od J. Fultona, Bauera, admirała Burgois i Bruna. Dopiero w 1886 r. Francuz Zédé przez zastosowanie akumulatorów i lekkiego silnika elektrycznego zbudował użyteczną ł. p. Pierwsze p. ł. miały bardzo ograniczony promień działania i poruszały się tylko zanurzone, jednak w stosunkowo krótkim czasie (1899—1908) wytworzono obecny typ łodzi (*nurkowca*), stosując osobne silniki do żeglugi nadwodnej (Diesla) obok elektrycznych do podwodnej, pompy, peryskop i właściwe uzbrojenie w wyrzutnie torpedowe, przez co zwiększono promień działania i zdolność zaczepną oraz ułatwiono żeglugę. *Nowoczesna p. ł.* ma kształt wydłużony (podobny do ryby), składa się *z dwu korpusów* (jeden w drugim). *Zewnętrzny* tworzy właściwy kadłub i pokład, na którym znajdują się działa, maszty antenowe, piły do cięcia sieci oraz kopuła wieży dowódcy, na rufie znajdują się stery poziome i pionowy (kierunkowy). Przestrzeń *między nim a wewnętrznym* korpusem wyzyskano na *zbiorniki dla balastu wodnego* oraz zapasowe materjałów pędnych i zgęszczonego powietrza (które służy do odświeżania powietrza i wyrównania ciśnienia pod wodą); między pokładami znajdują się również składy. *Wewnętrzny korpus* podzielono na szereg pomieszczeń, obliczonych i urządzonych jako grodzie (komory) wodoszczelne, by w razie wdarcia się wody, nawet do kilku z nich, łódź mogła wypłynąć. Zawierają one zbiorniki balastowe, stanowiska rur torpedowych, które dochodzą do ściany kadłuba, baterje akumulatorów, mieszkania oficerów i załogi, radjostację, t. zw. posterunek centralny, a w nim kompas żyroskopowy, stery, tablice kontrolne, indykatory oraz chronione rurą, wysuwane na 3—4 m przez wieżę dowódcy peryskopy, silniki Diesla i elektryczne, sprzężone po dwa do głównego wału, czasem też sztolnie do wyrzucania (stawiania) min. *Zanurzenie* odbywa się na sygnał po zamknięciu wszelkich otworów, potem przechodzi się na napęd elektryczny i napełnia zbiorniki wodą; gdy łódź się zanurzy po wieżę, anuluje się jej wyporność (zwiększoną o 20—30%) przez napełnienie dodatkowego zbiornika t. zw. wyrównawczego, i jadąc wpiera się z pomocą sterów poziomych pod wodę; trwa to 50—120 sekund. *Wynurzenie* odbywa się przez podniesienie łodzi sterami poziomemi pod powierzchnię, poczem uwalnia się ją od balastu wody przez przedmuchanie zbiorników ścieśnionem powietrzem. Rekord głębokości zanurzenia na 125 m osiągnęła 1928 r. włoska p. ł. „Balilla". Szybkość p. ł. zależnie od typu wynosi nad wodą 13,5—21 mil, pod wodą 9—13,5 mil, na godzinę. Pod względem wyporności i zasięgu p. ł. dzielą się na: *eskadrowe* (krążowniki) po 1500—3500 t, szybkie, o dużym promieniu działania (12.000 mil); pierwszej klasy po 1000—1500 t i drugiej po 600—1000 t, dużego i średniego zasięgu (5000 lub 3500 mil, przebywają 25—40 dni na morzu bez odnawiania zapasów); osobną klasę tworzą p. ł. obrony brzegowej po 100—600 t, powolne, o małym zasięgu, zbrojne w działo lekkie i 4—6 rur torpedowych. Konferencja Londyńska ograniczyła wyporność do 2000 t, uzbrojenie zaś do dział 13 cm. Koszt budowy wynosi ok. 6.000 fr. szwajc. za tonnę. P. ł. łączy się w *dywizjony* (flotylle) z 3—4 grup po 2—4 łodzi z przydzielonym okrętem — bazą. *Zadanie* ł. p. polega na zniszczeniu jak największej liczby statków nieprzyjacielskich; nieeskortowane okręty handlowe zatapia ogniem swych dział; stara się wedrzeć między karawanę okrętów otoczonych rojem łodzi myśliwskich i kontrtorpedowców, by storpedować największe; okręty wojenne również torpeduje; zespołom stawia na drodze ich kursu miny. *Obrona czynna* zwalcza p. ł. wodno-płatowcami, (które wyśledziwszy łódź nawet na znacznej głębokości, obrzucają ją specjalnemi granatami głębinowemi), następnie zespołami łodzi patrolowych, które określiwszy hydrofonami ruchy i stanowisko p. ł., biegną ich śladem, stosując również granaty głębinowe. *Obrona bierna* polega na zagrodzeniu wejść do portów i cieśnin zagrodami minowemi, na różnych głębokościach, i sieciami, często w połączeniu z samoczynnemi sygnałami świetlnemi.

Podwodne sygnały dźwiękowe ułatwiają okrętowi orjentację przy zbliżaniu się podczas mgły do lądu, a dotyczące urządzenia składają się z aparatu nadawczego (dzwonu podwodnego, membrany), zmontowanego zwykle na sygnałowcu, i odbiornika na okręcie. Zasięg działania takich urządzeń normalnie wynosi 5—10 mil morskich, a w korzystnych warunkach dochodzi do 30 mil m.

Podwodny aparat podsłuchowy (zw. także *hydrofonem*), służy do wykrywania łodzi podwodnych przy pomocy zanurzonych w wodzie mikrofonów, które podchwytują szum śruby wodnej i w pewnych wypadkach umożliwiają dokładne określenie położenia i kierunku jazdy łodzi podw.

Podwojenie kostki, ob. Delijski problem.

Podwojenie sześcianu, ob. Delijski problem.

Podwołoczyska, miasto w pow. Skałat (woj. tarnopolskie), na prawym brzegu Zbrucza naprzeciw Wołoczysk, stacja graniczna kolei: Tarnopol—P. z 3.670 mieszk., młynem, garbarnią, cegielnią, fabr. wódek i mydła oraz handlem. Miastem są P. od niespełna 60 lat, a rozwój swój zawdzięczają położeniu na granicy Rosji.

Podwójna jaźń (ang., franc. double conscience, *rozdwojenie jaźni*). Jaźń człowieka nie jest jednolita; poczucie i zawartość jaźni podlegają ciągłym zmianom. Zmiany jaźni występują normalnie w czasie snu. Wybitniej występują te zmiany w somnambulizmie, a także w hipnozie lub antyhipnozie; niekiedy w czasie

napadów epileptyków, histeryków, alkoholików i t. p. zdarza się wyraźne rozszczepienie osobowości na dwie odrębne indywidualności, z których każda ma odrębną pamięć. Może być także podział na więcej indywiduów, tak, że trzeba mówić o *jaźni wielokrotnej*. Wiele zabobonów o opętaniu może znaleźć tu wytłumaczenie. Przed sądem p. j. może być usprawiedliwieniem pewnych przestępstw.

Podwójna prawda. Nauka o podwójnej prawdzie, która od Arabów przeszła do średniowiecznej scholastyki, twierdzi, że prawdy naukowe są innego rodzaju prawdami, jak prawdy wiary. To, co jest prawdą naukową, częstokroć jest przeciwne wierze i naodwrót. Tomasz z Akwinu potępił tę naukę („Contra Gentiles" I., 9), uznając dwojakość prawdy tylko odnośnie do jej źródła, którem może być nadnaturalne objawienie albo naturalne poznanie rozumowe, jednak sprzeczności między niemi być nie może, gdyż ostatecznem źródłem obu rodzajów prawd jest Bóg.

Podwójne widzenie wystąpić może u osobników ze zdrowemi oczami, jeśli zwracają szczególną uwagę na część przedmiotów, leżących w polu widzenia. Chorobliwe p. w. występuje na tle porażeń mięśni ocznych. Przy zezie wrodzonym lub nabytym w dzieciństwie, chory zazwyczaj nie odczuwa p. w. Jednem okiem można też podwójnie widzieć, jeśli przy niedokładnym obrazie powstaną na siatkówce dwa nieostre obrazy, np. w początkowym okresie zaćmy.

Podwójne załamanie światła występuje w niektórych kryształach (np. szpat islandzki) a polega na tem, że promień padający na odpowiednią ścianę kryształu załamując się rozdziela się na dwa promienie; litery druku oglądane przez płytkę podwójnie łamiącą widać podwójnie.

Podwójny pryzmat Fresnela, dwa pryzmaty o bardzo małym kącie łamiącym, służące podobnie jak zwierciadła Fresnela lub soczewka Billeta do wytwarzania prążków interferencyjnych, a pośrednio do pomiaru długości fali światła.

Podwójny puhar składa się z dwóch puharów, tak zestawionych, że górny stanowi pokrywkę dolnego. Typ ten powstał w XV. w.

Podwysocki Klemens, poeta pol., (1832—1904), odznaczył się jako tłumacz wielu utworów Wiktora Hugo.

Podwyższenie Krzyża św., święto katol. (14 września) na pamiątkę powtórnego odzyskania w r. 628 drzewa krzyżowego, które 614 zrabowali Persowie.

Podymne, podatek w Polsce, ustanowiony na sejmie 1629, zastępujący dawny, zw. *poborem*; był on tylko modyfikacją poboru, gdyż różnica polegała na tem, że zamiast od łanów pobierano podatek od dymów czyli zagród wiejskich. Podatek ten zniknął w XVII. w., a jego miejsce zajęło *pogłówne*.

Podzamcze Orawskie, ob. Orawskie Zamki.

Podział (łac. divisio), w logice porządkowanie pojęć, postępując od ogółu do szczegółu, w przeciwieństwie do *klasyfikacji*, która pojęcia mniej ogólne podporządkowuje bardziej ogólnym. P. jest zatem sądem, którego podmiotem jest całość przeznaczona do podziału (totum divisionis), a orzeczeniem poszczególne części p. (membra divisionis). Norma, którą przyjmujemy przy p. nazywa się podstawą p. Według ilości członów dzielą się p. na dwu-, trój- i wieloczłonowe. P. *częściowy* obejmuje tylko pojedyncze grupy, podział *systematyczny* wszystkie rodzaje grup. P. *sztuczny* bierze pod uwagę tylko jedną cechę szczególną, p. *naturalny* uwzględnia wszystkie cechy istotne. Poprawny p. powinien być zupełny, a poszczególne grupy nie mogą na siebie zachodzić.

Podział dóbr, w ekonomice (nauce o gospodarstwie społ.) sposób rozdziału dóbr między czynniki ich produkcji. W każdym procesie produkcyjnym biorą udział trzy *czynniki produkcji*. Przyroda i praca stanowią t. zw. *pierwotne* czynniki produkcji, kapitał zaś w postaci maszyn lub innych środków produkcji, czynnik *pochodny*. W nowoczesnej gospodarce pojawia się czwarty czynnik produkcji, przedsiębiorca, którego zysk stanowi różnica między kosztami produkcji a ceną. — Według socjalistów wszelka wartość zależy tylko od ilości pracy, a część dochodu społecznego pobierana przez kapitalistów płynie z ich monopolicznego stanowiska, utrzymującego się dzięki istnieniu prywatnej własności na środkach produkcji.

Podziałka, przyrząd do mierzenia długości, zwykle listwa drewniana lub metalowa, zaopatrzona kreskami, których odstępy podają odległości. P. zmniejszona, jeśli odstępy między kreskami oznaczają odległości w stałym stosunku większe. Np. w podziałce zmniejszonej w stosunku 1 : 100.000, 1 cm oznacza 100.000 cm = 1 km. Takich podziałek używa się do map.

Podzielność, cecha ciał stałych, które mechanicznie zapomocą narzędzi dadzą się dzielić na bardzo małe cząstki. Tą drogą jednak nie osiągamy granicy p.; znacznie skuteczniejsze rozdrobnienie uzyskujemy przez rozpuszczenie ciał stałych w cieczach.

Podzielność liczb całych, polega na ich własności, że jedna liczba cała może się mieścić w drugiej bez reszty.

Podziemne koleje, ob. Miejskie koleje.

Podzwrotnikowe (subtropiczne) **obszary,** leżą na przejściu ze strefy klimatu tropikalnego (gorącego) do strefy umiarkowanej, po obydwu stronach zwrotnika Raka i Koziorożca. Pojęcia p. nie należy mieszać z *międzyzwrotnikowemi* (*tropikalnemi*) obszarami, leżącemi po obu stronach równika, mniej więcej między zwrotnikami.

Podzwrotnikowy klimat, strefa klimatu przejściowego, od międzyzwrotnikowego (tropikalnego) do umiarkowanego (ob. Klimat).

Poe Edgar Allan, pisarz płn.-ameryk., (1809—1849), wcześnie osierocone dziecko aktorskie, adoptowany przez eksportera tytoniu J. Allan'a w Richmond i wychowany w Anglji (1815—20), skończył uniwersytet w Virginia, przez krótki czas był kupcem i żołnierzem, 1836 zaślubił 14-letnią kuzynkę swoją Virginię Clemm († 1847) i żył jako dziennikarz w Baltimore, Nowym Jorku i Filadelfji, często w wielkiej nędzy, zadłużony i wbrew wewnętrznej walce ofiara pijaństwa. Z jego dźwięcznych, melancholijnych liryków fantastycznych i nastrojo-

E. A. Poe.

wych najlepsze: „To Helen" (1831), „The Haunted Palace" (1838), „The Raven" (1845), „Ulalume" (1847). Bardzo melodyjny jest również język jego nowel grozy, w swoim rodzaju nieprześcignionych: „Ligeia" (1838), „The Fall of the House of Usher" (1839), „The Black Cat" (1843) i i., świetnie zbudowanych, pisanych w chorobliwej, ale artystycznie twórczej tęsknocie fantastyczno-marzycielskiej. Jako krytyk („The Philosophy of Composition" 1846 i „The Poetic Principle" 1850), jednostronnie wynoszący formę poetycką, oraz w swych lirykach był P. poprzednikiem symbolistów francuskich, zwłaszcza Baudelaire'a. Najlepsze wyd. zbior. 1894—95, 10 t. Liczne przekłady polskie, z których najlepsze A. Langego (liryki w „Przekładach poetów obcych" 1899, t. II.), Bolesława Leśmiana („Opowieści nadzwyczajne", 1913, 2 t.) i Stanisława Wyrzykowskiego („Arabeski", 1922, 2 t.; „Opowieści tajemne" 1924; „Groteski" 1924). Monografje (ang.): G. E. Woodberry (1885, nowe wyd. 1909), J. A. Harrison (1903, 2 t.), Mary E. Phillips (1926, 2 t.).

Poecilidae, dawne określenie na Cyprinodontidae: P. oviparae, składające jaja, P. viviparae, żyworodne.

Poecilopoda, synonim o s t r o g o n ó w (ob.).

Poel, wyspa na Bałtyku, u wybrzeży Meklemburgji z 37 km² i 2.064 mieszk.

Poelaert Joseph, architekt belg., (1817—1879), wzniósł w Brukseli liczne domy prywatne, Kolumnę Kongresu, teatr „de la Monnaie", kościół św. Katarzyny i plany do ukończonego po jego śmierci Pałacu Sprawiedliwości.

Poelenburgh Cornelis van, malarz holenderski, (1586—1667), był uczniem Bloemaerta. Pod wpływem Elsheimera w Rzymie, malował krajobrazy z okolic Rzymu z mitologicznemi akcesorjami.

Poemat (łac. poema), utwór wierszowany, wiersz.

Poenitentia (łac.), żal, pokuta; S a c r a m e n t u m p o e n i t e n t i a e, sakrament pokuty, którego centralną częścią jest żal za grzechy i wyznanie grzechów w spowiedzi; p o k u t a, część końcowa sakramentu pokuty, polegająca na odmówieniu modlitw i poddaniu się czynnościom, nałożonym przez kapłana przy spowiedzi; p o k u t a, kara kościelna, nałożona na duchownego za jakieś przestępstwo.

Poerio Alessandro, włoski poeta i patrjota, (1802—1848), od r. 1823 osiadł we Florencji, pisał płomienne wiersze patrjotyczne (zbiory od r. 1843).

Poeta (łac.), twórca; p. laureatus (laureat), „p. uwieńczony". Zwyczaj uroczystego wieńczenia poetów wawrzynem pochodzi od Greków i Rzymian i rozpowszechnił się w Europie przez włoskich humanistów. Najsławniejszem w średniowieczu było uwieńczenie Petrarki na Kapitolu w niedzielę wielkanocną 1341 r. — W Anglji godność dworska p. laureata od czasów Edwarda IV. przetrwała dotychczas. W czasach humanizmu p. był równorzędny z filologiem, w uniwersytetach profesora filologji zwano professor poeseos.

Poetyckie licencje, dowolności w poezji, odchylenia od pojęć ogólnie przyjętych.

Poetyka (greck.), nauka o istocie, formach i rodzajach poezji (z greck. poiein, „działać", „tworzyć"). P o e z j a jest pokrewna muzyce przez kolejne następstwo części składowych utworu, gdy jednak w muzyce występują szeregi współrzędnych tonów, z których wynika obraz całości, w poezji treść może być wyrażona odrazu słowem i dopiero następnie rozwijana w szczegółach; nadto, nietylko jak w muzyce nastroje i wrażenia, poezja może przedstawiać obrazy zmysłowe i określone myśli. Przez to zbliża się do sztuk plastycznych, różniąc się od nich tem, że nie przemawia wprost do naszych zmysłów, lecz drogą rozumowania, dzięki czemu o wiele dokładniej może wyrażać myśl oraz obrazować przebieg ruchów, zmian i działań, czyli ogarnia szersze widnokręgi życia. Pięcioma zasadniczemi rodzajami obrazowania poetyckiego są: opowiadanie, opis, refleksja, wyraz uczucia i bezpośrednio w dialogu oddane działanie. W ramach tych form rozwinęła się epika, liryka i dramat. — Zasadniczemi zagadnieniami p. zajmowała się już starożytność klasyczna: Arystoteles, Horacy („Ars poetica"). Na tym ostatnim wzorował się we Francji Boileau („L'art poétique"), którego zasady wprowadzili do Polski poeci z doby Stanisława Augusta. Z najnowszych teoretycznych prac polskich w tej dziedzinie najważniejsze Kaz. Wóycickiego i Jana Łosia, zaś jako wyraz nowych poglądów poetyckich studja Leonarda Podhorskiego-Okołowa i Tadeusza Peipera.

Poezja, ob. Poetyka; p. w ogólniejszem znaczeniu — treść nastrojowa, np. krajobrazu, doby dziejowej, przestrzeni, wyrazu i t. d.

Poganie (łac. pagani), wyznawcy religij niemonoteistycznych.

Poganja, staroserbskie księstwo między zatoką Stagno i ujściem Cetiny, zamieszkałe przez korsarskich Narentanów lub „pogan", znajdowało się od ok. 1020 pod zwierzchnictwem Chorwacji, później Węgier (ok. 1100), Bośni (ok. 1320), Turcji (od 1483) i Wenecji (od 1646).

Pogezanja, dawna nazwa płn.-zach. części Prus. Wsch., w okolicy Elbląga.

Poggendorff Johann Christian, niem. fizyk, (1796—1877), wydawał od r. 1824 „Annalen der Physik und Chemie".

Poggibonsi, miasto w prow. Siena (Włochy), nad rz. Elsą z 11.682 mieszk., 2 staremi zamkami i kościołem z 1213.

Poggio Bracciolini Gian Francesco, humanista włoski, (1380—1459), odnalazł w klasztorach pisma klasycznych autorów, np. Kwintyljana, mowy Cicerona, Statiusa „Silvae", Lucretiusa, częściowo Plauta i Tacyta, zbierał napisy. Oprócz tłumaczeń greckich autorów napisał „Historia Florentina" od 1406—55. Listy jego z biografją wyd. Tonelli (1832—61, 3 t.).

Poglądowe nauczanie jest postulatem metodycznym na wszystkich stopniach nauczania, nawet w szkolnictwie wyższem; specjalnie zaś używa się tego terminu na oznaczenie t. zw. nauki o rzeczach na najniższym stopniu nauczania. Jako zasada nauczania została postawiona przez Bacona, przeciwstawiającego się scholastykom i humanistom XV. i XVI. w. (werbalistom). Pierwszym środkiem uzmysławiającym przedmiot nauczania był zbiór drzeworytów (Ars memorativa, 1475), później wydał Komeński „Świat w obrazach" („Orbis pictus"). Dziś rozporządza nauka poglądowa bogatemi zbiorami obrazów, modeli, map i t. p.; wytworzył się też osobny przemysł pomocy naukowych. Metodę poglądową stosował także Pestalozzi, twórca przedszkoli, w których nauka odbywała się wyłącznie na podstawie poglądu i pogadanek.

Pogłówne (z łac. capitatio), stanowi najbardziej pierwotną postać podatku osobistego; polega na pobieraniu stałej kwoty od każdego opodatkowanego, niezależnie od jego dochodu, czy majątku. Obecnie pobiera się p. jeszcze w kolonjach od tubylców.

P. w d a w n e j P o l s c e, podatek, obowiązujący Żydów, Tatarów i Cyganów wzamian za opiekę prawną państwa. P. g e n e r a l n e m nazywano podatek nakładany w chwilach wyjątkowych (wojny etc.) na całą ludność. Po raz pierwszy p. generalne nałożono w r. 1520 w celu obrony państwa przed najazdem tatarskim.

Pogoda, współdziałanie w pewnej chwili i w pewnem miejscu ogółu czynników meteorologicznych: ciśnienia, temperatury i wilgotności powietrza, wiatrów, nasłonecznienia, zachmurzenia i opadów. Badania aerologji (nauki o atmosferze) wskazują, że istotnym czynnikiem, wpływającym na stan p. jest ścieranie, mieszanie się dwóch rodzajów prądów powietrza: zimnych prądów, napływających od bieguna ku równikowi oraz przeciwnie skierowanych prądów ciepłych. Na granicy zetknięcia się tychże powstają jakgdyby olbrzymich rozmiarów wiry powietrzne, t. zw. c y k l o n y, w których powietrze ciepłe wznosi się ponad napływające ku powierzchni ziemi prądy powietrza zimnego. Na linji zetknięcia powietrza zimnego tworzy się równocześnie kilka niejednakowo wykształconych cyklonów, izobary każdego z nich mają kształt elips, ku środkowi cyklonu ciśnienie barometryczne maleje, środek cyklonu, który cechuje wybitna z n i ż k a ciśnienia barom., nie pozostaje w miejscu, ale przesuwa się z prędkością od 7 do 13, a nawet do 30 m/sek w kierunku najsilniejszego wiatru. Cyklon przedstawia najbardziej zmienny typ p.; w środku cyklonu wstępują do góry warstwy ciepłego i wilgotnego powietrza, tworzą się chmury, dające na brzegach cyklonu silne opady deszczowe. Przeciwny typ p. przedstawia a n t y c y k l o n z m a x i m u m ciśnienia w środku, w którym masy powietrza zstępują nadół, ulegając ściśnięciu i ogrzaniu. W tych warunkach chmury ulatniają się. Antycyklonom, trwającym naogół dłużej niż cyklony, towarzyszy p. trwała i słoneczna. — Stan p. wywiera wpływ na organizmy żyjące, które dostosowują się do klimatu, czyli ogółu warunków meteorologicznych zamieszkiwanej przez się okolicy ziemi. Z wielu względów ważną jest znajomość stanu p. w najbliższych godzinach, czyli p r z e p o w i a d a n i e p.; zadanie to spełniają instytuty meteorologiczne. Por. Meteorologja, Meteorologiczne przyrządy i t. d.

Pogodin, 1. Michał Petrowicz, historyk ros., (1800—1875), 1827—30 wydawca czasopisma „Moskowskij Westnik", 1835—44 profesor w Moskwie, od 1891 członek Akademji petersburskiej, bojownik słowianofilstwa, które szerzył w czasie swych podróży wśród Słowian austrjackich, autor szeregu dzieł i wydawca źródeł do dziejów Rosji.

2. Aleksander, polonista ros., * 1872, autor rosyjskiej monografji o Mickiewiczu (1912, 2 t.).

Pogonowski Jerzy, współczesny slawista pol., oddzielnie wydał: „Iliryzm i Słowiańszczyzna. Studja nad odrodzeniem Chorwackiem" (1924).

Pogoń, państw. godło Litwy, wyobrażające konnego rycerza, trzymającego w lewej ręce tarczę, zaś w prawej miecz podniesiony do góry; tłem godła jest kolor czerwony. P. była pierwotnie herbem z. wileńskiej, z którą wiązała się władza w. książęca. Pierwszy zaczął używać P. prawdopodobnie Olgierd, jako władca Wilna i najwyższy książę, podczas gdy Kiejstut posługiwał się pieczęcią pieszą, herbem ks. Trockiego. Dopiero od 1384 udzielił Jagiełło prawa używania P. wszystkim książętom litewskim z rodu Gedymina i w ten sposób stała się P. godłem ogólno-litewskiem, a przestała uchodzić za objaw władzy wielkoksiążęcej, przysługującej władcy nad Wilnem. Jedynie odrębne znaki na tarczy rycerza P. wyróżniały herby poszczególnych książąt, a żaden z nich nie miał prawa umieszczania znaku Jagiełły, którem było znamię podwójnego krzyża (patrjarchalnego).

Pogorzela, miasto w pow. Koźmin (woj. poznańskie), nad rz. Ochlą, przy kolei: Koźmin—Gostyń, 21 km na płn.-zach. od Krotoszyna z 1.787 mieszk., cementownią, młynami i handlem. Miastem jest P. od XV. w.

Pogorzelski Witold, matematyk pol., * 1895, od 1921 docent, od 1923 profesor matematyki na Politechnice Warszawskiej. Wydał „Kurs analizy matematycznej" (skrypt) i pracuje nad fizyką matematyczną.

Pogostemon Desf. (z a s e n n i k), roślina wargowa, zioła lub krzewinki o ząbkowanych liściach, rosną w cieplejszej części Azji. P. patchouli Pell. dochodzi 60—90 cm wysokości, ma kwiaty biało-purpurowe, rośnie w Indjach, na Cejlonie, Sumatrze i Borneo. Liście jego zawierają eteryczny olejek (p a c z u l a), silnie wonny, używany w perfumerji.

Pogostemon patchouli. *a*) kwiat.

Pogotowie, w o j s k.: 1. w ubezpieczeniu odwód placówek; 2. w zaburzeniach ulicznych skoszarowane oddziały pod bronią; 3. przy klęskach żywiołowych oddziały techniczne, niosące pomoc ludności.

Pogotowie ratunkowe, zwykle prywatne stowarzyszenie, o charakterze charytatywnym; celem jego jest niesienie pomocy w nagłych wypadkach.

Pogórze, kraj pagórkowaty, sąsiadujący z obszarem górskim, w odróżnieniu od p o d g ó r z a, czyli obszaru, leżącego u stoków gór, bez względu na jego wysokość. Klasycznego przykładu na p. dostarcza nam obszar między niziną nadwiślańską a Karpatami, wys. 300—400 m, a szeroki ok. 20 km.

Pograbski Andrzej, kartograf polski, († 1602), autor mapy Polski, wydanej w 1570 w Wenecji, a opartej głównie o mapę Grodeckiego.

Pogrobowiec (posthumus), dziecko, urodzone po śmierci swego ojca.

Pogromy, gwałty i okrucieństwa dokonywane przez motłoch na Żydach po miastach na Ukrainie w r. 1905. — Ogólnie: wszelkie akty zniszczenia dokonywane przez tłum, szajki i t. d.

Pogróżka, zapowiedź wyrządzenia komuś krzywdy. W prawie karnem n i e b e z p i e c z n a p. stanowi istotną cechę całego szeregu przestępstw (rabunek, wymuszenie); stosowanie niebezpiecznych p., zdolnych wzbudzić u zagrożonych uzasadnioną obawę, stanowi samoistne przestępstwo.

Pogrzeb, ob. Umarłych chowanie.

Pogrzebowe zwyczaje, ob. Umarłych chowanie.

Pogson Norman Robert, astronom angielski, (1829—1891), od 1860 dyrektor obserwatorjum w Madras. Zasłużony jest szczególnie przez obserwacje gwiazd zmiennych, odkrył wiele małych planet.

Pogwizdów, wieś w pow. Cieszyn (woj. śląskie), na prawym brzegu Olzy, 7 km od Cieszyna z 834 mieszk., pokładami węgla i źródłami jodowemi.

Pohl, 1. Karl Ferdinand, niem. historyk muzyki, (1819—1887), organista, a potem archiwarjusz Tow. Muz. w Wiedniu, napisał: „Mozart u. Haydn in London", historję Tow. Muzycznego w Wiedniu, niedokończoną biografję Haydna (I. t., 2 cz. 1875, 1882) i in.

2. Richard, (1826—1896), pisał cenne studja o Berliozie, Wagnerze i in.

3. Johann, (1842—1913), jako profesor uprawy roli skierował naukę o organizacji rolnictwa i ekonomji gospodarstwa wiejskiego na nowe tory (dzieła z tej dziedziny).

4. Hugo, admirał niem., (1855—1916), w chwili wybuchu wojny szef sztabu admiralicji, przeforsował wbrew Tirpitzowi bezczynność floty niemieckiej, mianowany 1915 jej szefem, trzymał się w wyczekującej defensywie.

Pöhlmann Robert, historyk niemiecki, (1852—1914), prof. w Erlangen i Monachjum, napisał: „Grundriss der griech. Geschichte" (1909), „Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus" (1893—1901, 2 t.) i in.

Poho, w temperaturze pokojowej płynne składniki japońskiego olejku miętowego, używa się do wcierania przy migrenie.

Pohost (Pohoskie jezioro), duże jezioro w pow. Pińsk (Polesie), na t. zw. Zahorodziu, długie 7 km, szerokie do 2 km. Rzeka Bobryk odwadnia je do Prypeci. Nad jeziorem leży miasteczko P o h o s t Z a h o r o d n y z 748 mieszk.

Pohrebyszcze, miasteczko na Ukrainie, w okręgu Berdyczów, nad rz. Rosią, przy kolei: Koziatyn—Humań z 9.649 mieszk. Stara ta osada, leżąca na szlaku tatarskim była wielokrotnie niszczona, zwłaszcza przez Kozaków i jeszcze w czasie Sejmu Czteroletniego miały tu miejsce rozruchy buntownicze.

Pohulanka, 1. zach. przedmieście Wilna, nad Wilją.

2. wsch. przedmieście Lwowa, na płd. od cmentarza Łyczakowskiego, a na wsch. od przedm. Halickiego.

Pohybel, z małorus., szubienica, u nas używane w popularnem niegdyś przekleństwie: n a p o h y b e l, na zgubę, na zatracenie.

Poiana Rusca, szczyt w płd. Karpatach, wys. 1.380 m.

Poikilandria (greck.), występowanie dwu lub więcej postaci samców u tego samego gatunku zwierzęcia. Spotykana u niektórych kuraków, motyli i t. d.

Poikile (greck., sc. stoa, „barwna hala"), hala (portyk), ozdobiona malowidłami, której przód spoczywa na kolumnach; najsławniejszą była stoa p. w Atenach z malowidłami Polygnota; tutaj nauczał Zenon (stąd s t o i c y).

Poikilocytosis (greck.), różnokształtność czerwonych ciałek krwi, wyrażenie wprowadzone przez Quinckego do oznaczenia odchyleń od kształtu normalnego krwinek czerwonych, jakie zwłaszcza występują w przebiegu niedokrwności złośliwej.

Poilu (franc., „włochaty", „niegolony"), od czasu wojny światowej powszechnie przyjęta nazwa żołnierzy francuskich; stąd też: „dzielny żołnierz".

Poim, wieś w gub. Penza (Rosja), wpobliżu ujścia r z e k i P. do Worony z 11.312 mieszk.

Poincaré, 1. Henri Jules, matematyk, fizyk, astronom i filozof franc., (1854—1912), był inżynierem górnictwa, od roku 1886 profesorem fizyki matematycznej, od 1887 członkiem Akademji. Wydał szereg dzieł, m. in.: „Rachunek prawdopodobieństwa", „Méthodes nouvelles de mécanique céleste" (1892—99, 3 t.), „Science et Hypothèse" (1902), „La Valeur de la science" (1905).

H. J. Poincaré.

R. Poincaré.

2. Raymond Nicolas, franc. mąż stanu, * 1860, adwokat i dziennikarz, 1887 deputowany, 1893 i 1895 minister oświecenia, 1894—95 i 1906 minister skarbu, od 1903 senator, zwalczał klerykalną prawicę, 1909 członek Akademji Francuskiej, 1912 premjer i minister spraw zagranicznych, zwolennik zdecydowanej polityki w stosunku do Niemiec, został 1913 prezydentem republiki, wpłynął na uchwalenie trzechletniej służby wojskowej, wysłał Delcassé'go do Petersburga, gdzie sam 1914 odwiedzał cara, zacieśniając sojusz z Rosją. W czasie wojny światowej okazał niezłomną wolę zwycięstwa, 1917 powołał do rządów swego przeciwnika Clemenceau. 1920 ustąpiwszy z prezydentury został przewodniczącym komisji reparacyjnej, 1922 obalił Brianda, jako premjer przeprowadził okupację zagłębia Ruhry, 1924 wskutek zwycięstwa kartelu lewicy musiał wziąć dymisję, 1926 wobec załamania się franka powołany na szefa gabinetu koalicyjnego i ministra skarbu, uporządkował finanse i ustabilizował walutę. Wybory 1928 dały mu pełne zwycięstwo, 1929 ustąpił wskutek stanu zdrowia. P. jest autorem szeregu pism politycznych, oraz wielotomowych pamiętników p. t. „Au service de la France".

Poinsot Louis, matematyk francuski, (1777—1859), profesor politechniki w Paryżu; pracował głównie nad mechaniką.

Point (franc.), kropka; ścieg (przy szyciu, hafcie, koronkach i t. p.).

Point de Galle, miasto na płd.-zach. wybrzeżu Cejlonu z 39.073 mieszk. i przemysłem złotniczym.

Point d'honneur (franc.), punkt honoru.

Pointe (franc.), ostry koniec; dowcipny pomysł, ostrze dowcipu i t. d.

Pointe-à Pitre, miasto portowe na Gwadelupie (Indje Zach.) z 26.455 mieszk. i znacznym handlem.

Pointe sèche, technika rytownicza, ob. Rytownictwo.

Pointer, gładkowłosy angielski pies do polowania.

Pointylizm (z franc.), maniera kropkowa, ob. Neoimpresjonizm.

Poiré Emanuel, ob. Caran d'Ache.

Poiret Pierre, franc. mistyk i teozof, (1646—1719), znany z licznych dzieł treści mistycznej; najważn.: „Cogitationes rationales de Deo, anima et malo" (1677). Oprócz tego wydał: „L'économie divine" (1687, 7 t.) i „De eruditione triplici solida, superficiaria et falsa" (1692), „Opera posthuma" (1721).

Poisson, 1. Raimond, franc. aktor i pisarz sceniczny, (1633—1690), członek trupy hotelu Bourgogne, autor popularnych komedyj (wyd. zbior. 1679).

2. Siméon Denis, matematyk franc., (1781—1840), wydał ponad 300 prac z zakresu matematyki, fizyki matematycznej i astronomji.

Poissy, miasto w depart. Seine-et-Oise (Francja), nad Sekwaną, przy kolei: Paryż—Mantes z 10.135 mieszk., przemysłem młynarskim i metalowym.

Poitiers, stolica depart. Vienne (Francja), nad rz. Clain, przy kolei: Paryż—Angers z 42.347 mieszk. Posiada słynne ongiś opactwo Saint-Hilaire (X.—XI. w.), ruiny rzymskiego amfiteatru, murów miejskich i zamku hrabiów Poitou, katedrę z XII.—XIV. w., romański kościół Notre-Dame (XI. w.) i szereg innych zabytkowych budowli, uniwersytet (od 1431), wielką bibljotekę miejską, muzeum, ogród botaniczny oraz przemysł chemiczny, tkacki i skórny. P. (Pictavia, Limonum) było stolicą celtyckich Piktawów, a później prow. Poitou. 18 paźdz. 732 odniósł tu Karol Młot (Martel) słynne zwycięstwo nad Arabami, powstrzymujące ich pochód ku płn. Edykt P. z 1577 zakończył szóstą wojnę hugonocką.

Poitiers, 1. Wilhelm VII., hr. de, (jako ks. Akwitanji Wilhelm IX), najstarszy znany trubadur, brał 1101 udział w krucjacie, autor 11 wierszy, z tych 6 o treści erotycznej, 3 utrzymane w tonie wytwornej poezji dworskiej, jeden jest poważną pieśnią rymowaną.

2. Diane de, ob. Diane de Poitiers.

Poitou, prowincja w płd.-zach. Francji, między wyżyną Centralną i Atlantykiem, obejmująca dzisiejsze depart. Deux-Sèvres, Wandeę i Vienne. Stolicą było P o i t i e r s. Od 774 było P. osobnem hrabstwem, należącem 1154—1204 do Anglji, a od 1416 do korony francuskiej.

Pojanghu, jezioro w prow. Kiangsi (Chiny) z 5.000 km². Do P. uchodzi rzeka Kankiang, zasypująca je swemi osadami. W lecie zlewa się P. z rz. Jangtsekiang. W środku jeziora leży

wyspa Takuszan. Główne porty: Hukou i Nanczang.

Pojazdy mechaniczne, są to wszelkiego rodzaju wehikuły, nie jeżdżące po szynach, które posiadają własne źródło napędu (silnik). Ob. Samochód, Traktor, Rower.

Pojedynek, ostateczna forma załatwienia zatargu honorowego między dwiema osobami przy pomocy rozprawy orężnej (broń biała [szpada lub szabla] lub krótka broń palna [pistolety]). P. odbywa się według przyjętych zasad, ujętych w *kodeksa honorowy*. W p. strona obrażona jest stroną *wyzywającą*, strona obrażająca stroną *wyzwaną*. Rodzaj broni wybiera wyzywający. Wyzwanie następuje za pośrednictwem dwóch *zastępców*, którzy załatwiają formalności przedpojedynkowe z dwoma zastępcami strony przeciwnej. Zastępcy biorą udział w p. jako świadkowie czyli *sekundanci* i muszą władać bronią, wybraną do danego pojedynku. Przy p. muszą być dwaj lekarze, po jednym z każdej strony. Po p., o ile ten nie był śmiertelny, wyzywający winien zaproponować pojednanie.

W starożytności często kończono walkę rozprawą orężną dwóch dowódców przeciwnych obozów, nie miało to jednak charakteru p. honorowego w dzisiejszem pojęciu; turnieje wieków średnich były też raczej zabawą rycerską. P. honorowe przechodziły od średniowiecza różne ewolucje formy aż do obecnej, przejętej w całym świecie od ludów romańskich. Przesubtelnione pojmowanie honoru u pewnych sfer społecznych (szlachta, oficerowie, studenci) było w w. XVIII., a także XIX. powodem ustawicznych p., mimo wprowadzenia sądów honorowych, a nawet *ligi antypojedynkowej*. Uwzględniając te poglądy i zwyczaje, prawodawstwo wszystkich ludów cywilizowanych toleruje jeszcze do pewnego stopnia p. i nie traktuje np. wyników śmiertelnych jako zabójstwa, lecz, pociągając winnych do odpowiedzialności, czyni to raczej z punktu wkraczania niepowołanych osób w prawo karalności, zastrzeżone dla ustawodawstwa państwowego. Przewiduje kary wolnościowe za udział (także dla świadków wzgl. sekundantów) w p., kary te jednak oraz interpretowanie okoliczności łagodzących i obciążających są różne w poszczególnych kodeksach karnych. — P. *amerykański* nie jest p. rozstrzygającym zatarg honorowy, lecz dowolną umową: w drodze losowania jeden z przeciwników winien w przeciągu pewnego określonego czasu odebrać sobie życie sposobem dowolnie wybranym.

Pojemność, objętość naczyń, wyznacza się dla naczyń określonego kształtu geometrycznego drogą rachunkową, w innych przypadkach przez wymierzenie przyjętemi jednostkami objętości. P. Elektryczna pojemność.

Pojenie zwierząt domowych, cz. pokrywanie ich fizjologicznego zapotrzebowania wody, zależne jest od właściwości podawanej paszy (pasza zielona, wodnista lub sucha), od kierunku użytkowego, rodzaju inwentarza, temperatury i stanu wilgotności otoczenia. Dzienna racja wody, przy suchej paszy wynosi: dla konia 20—30, dla bydła rogatego 30—50, dla owcy 1,5—3, dla nierogacizny 9—12 l. Woda podawana po zadaniu paszy bądź przy studni w korytach, bądź w żłobach, bądź też indywidualnie we wiadrach lub putniach, winna być zupełnie czysta, bezbarwna i bezwonna, temperatura wahać się może w granicach 9—15° C.

Pojezierze, obszar usiany mnóstwem jezior. Klasycznego przykładu na p. dostarczają nam kraje nadbałtyckie, cały bowiem Bałtyk jest okolony p. pochodzenia lodowcowego (Szwecja, Finlandja, płn.-zach. Rosja, p. Litewskie, Pruskie, Pomorskie i Meklemburskie).

Pojezierze Mazurskie, ob. Mazowsze Pruskie i Prusy Wschodnie.

Pojezierze Meklemburskie, ob. Meklemburgja.

Pojezierze Pomorskie, ob. Pomorze.

Pojezierze Wileńsko-Mińskie, ob. Wileńsko-Mińskie pojezierze.

Pojezierze Żmudzkie, ob. Żmudź.

Pojęcie, całość znaczeniowa związana ze stałem określeniem. Od wyobrażenia p. różni się swym nieoglądowym charakterem, od potocznego znaczenia słowa swoją określonością i jasnością. Ponieważ p. jako twór logiczny można w pełni wyrazić tylko zapom. sądów, wskutek tego p. jest identyczne ze swoją definicją. P. zawiera w formie nierozwiniętej to, co występuje wyszczególnione w definicji. Rozróżnia się *treść* i *zakres* p. Treść p. stanowi suma jego cech, zakres — suma przedmiotów, do których dane p. odnosimy. Pomiędzy treścią a zakresem p. istnieje stosunek odwrotnej zależności, t. zn. im większa treść tem mniejszy zakres i odwrotnie. Zakresy p. mogą być 1. rozdzielone, 2. mogą się krzyżować, 3. mogą się jedne w drugich zawierać. W tym ostatnim wypadku mamy do czynienia z podporządkowaniem pojęć, t. zn. z pojęciami *podrzędnemi* i *nadrzędnemi* (ptaki-kręgowce).

Pokarm, ob. Pożywienie i Odżywianie.

Pokarmowy przewód, ob. Przewód pokarmowy.

Pokier (poker, z ang. to poke, przeszukiwać, szperać), amerykańska gra hazardowa, rozgrywana przeważnie przez 3—5 osób, w której grający stara się przez dokup kart otrzymać możliwie najlepszą kombinację, najwyżej ocenianą; stopniuje się w sposób następujący: 1. para, dwie pary; 2. trójka; 3. grupa z dwójki i trójki (Full); 4. pięć kart kolejno po sobie następujących (Street); 5. Pięć kart tego samego koloru (Flush); 6. Czwórka; 7. pięć kart po sobie kolejno następujących jednego koloru (Flush Royal).

Pokład, każda podłoga statku, oparta na dźwigarach pokładowych, które razem z wręgami (ob.) tworzą szkielet. Dyle pokładowe często wyłożone są od zewnątrz masą drzewną, linoleum lub t. p. Wygięcie na boki zwie się *wyklęsem* p., do przodu i tyłu — *wspionem*. W kilkupokładowcach każdy p. ma swą odrębną nazwę.

Pokład, pokładanie, w rolnictwie płytka orka dla odwrócenia ścierniska (podorywka), nawozu lub wytępienia chwastów.

Pokład, nazwa umowy w dawnem prawie polskiem, mocą której powierzano umówionej osobie zastaw.

Pokładełko (ovipositor), wydłużony organ, służący do składania jaj u wielu owadów, także u ryby: różanki.

Pokładziny (łac. consensio thalami), termin prawniczy oznaczający akt fizycznego spełnienia małżeństwa (copula carnalis), przez który staje się ono całkowicie uprawomocnione. To samo znaczenie ma ten termin w potocznej mowie ludu polskiego, który p. obchodzi ze specjalnemi obrzędami.

Pokłosie, zbieranie porzuconych na polu po zbiórce kłosów. W przenośni zbiór utworów literackich.

Pokojowa gimnastyka jest gimnastyką mocyjną, służącą do utrzymania ruchliwości członków, a nie do wyrobienia mięśni. Znajdujące się w handlu przyrządy do gimnastyki domowej, można przyjąć tylko z zastrzeżeniem, gdyż nie wszystkie są celowe.

Pokojowe piece służą do ogrzewania i powinny możliwie całkowicie spalać paliwo, dobrze przewodzić ciepło na swą powierzchnię, a stąd na otaczające powietrze pokojowe; przyczyniają się także do cyrkulacji powietrza. Dla lepszego oddania ciepła gorące gazy prowadzi się przez kilka kanałów, zanim, możliwie ostudzone, ujdą do komina. Dla regulacji dopływu powietrza i większej ekonomji posiadają p. p. szczelnie domykane drzwiczki. Budowane są z *kafli* lub z *żelaza*. Pierwsze trzymają lepiej ciepło, choć obecnie p. żelazne zostały przez odpowiednią konstrukcję i obmurowanie wewnętrzne, znacznie ulepszone, a na skutek stosunkowo niskiej ceny mają szerokie zastosowanie. Straty ciepła w p. p. dochodzą do 50%, jednak przy odpowiedniej konstrucji i obsłudze spadają do 25—15%. Piece kaflowe znano już w w. IX., żelazne pojawiły się w w. XV.

Pokoju fajka, ob. Fajka pokoju.

Pokolenie, ob. Generacja.

Pokoleń zmiana, ob. Generacyj zmiana.

Pokom, szczep Majów w Gwatemali, ok. 155.000 głów, obejmuje plem. Kekchi i na płn. od Gwatemali mieszkających Pokonchi i Pokomam.

Pokorny Rudolf, poeta czeski z drugiej połowy XIX. w., słowakofil, autor zbioru poezyj „Ojczyźnie i wolności", tłumacz „Ducha od stepu" J. B. Zaleskiego (1887).

Pokorowic Jan, budowniczy polski w XVII. w., syn budowniczego lwowskiego Adama Pokory, uważany za twórcę kościoła karmelitów we Lwowie (1634).

Pokost, płyn, który w cienkiej warstwie szybko zasycha, tworząc na powierzchni przedmiotu nim powleczonego twardą, przeźroczystą powłokę, odporną na ujemne wpływy powietrza i wilgoci. P. wyrabia się głównie z oleju lnianego, także i z konopnego, makowego lub drzewnego, przez gotowanie z t. zw. *sykatywami*, t. j. małemi dodatkami tlenków ołowiu, manganu lub cynku. W ostatnich czasach także przez wdmuchiwanie do gotującego się oleju ozonifikowanego powietrza. Zabiegi te wzmagają w oleju zdolność do zasychania na powietrzu.

Pokój (łac. pax, ang. peace), przeciwstawienie stanu wojennego, stan spokoju i porządku. Przez p. rozumie się także zawarcie umowy międzypaństwowej, zakończającej stan wojny. Ostateczne zawarcie p. poprzedzają zazwyczaj *preliminarze pokojowe*, zawierające główne zasady p. Jako umowa międzypaństwowa p. podlega ogólnym zasadom prawa narodów, normującym zawieranie tego rodzaju umów; skuteczność prawna p. zależy od *ratyfikacji*, t. j. od zatwierdzenia przez władze państwowe, do tego powołane.

Pokój Boży (Pax Dei, Treuga Dei, franc. Trêve de Dieu), obowiązujący w średniowieczu zakaz walk w pewne dni, zwłaszcza na korzyść pewnych osób i rzeczy. P. B. wprowadzony najpierw na synodach francuskich ok. 1040, następnie w Burgundji i Niemczech, stał się instytucją całego chrześcijaństwa dzięki trzem pierwszym synodom lateraneńskim i przyjęciu Corpus juris canonici.

Pokrewieństwo, związek, zachodzący między przodkami i potomkami w linji prostej (wstępnej: przodkowie, ascendenci; zstępnej: potomkowie, descendenci) oraz w linji bocznej między osobami, pochodzącemi od wspólnego przodka (collaterales). *Stopień* p. ustala się w zależności od ilości urodzeń, łączących dane osoby. P. *podwójne* (*wielokrotne*) powstaje wtedy, gdy z małżeństwa między krewnymi rodzą się dzieci. Krewni, pochodzący z tych samych rodziców są rodzeństwem (rodzeni bracia, siostry); o ile mają tylko jedno z rodziców wspólne, są rodzeństwem przyrodniem. Pierworodni (primogeniti) są ci, przed którymi dani rodzice nie mieli jeszcze dzieci; wszyscy później urodzeni zwą się secundogeniti. Dziecko nieślubne jest spokrewnione tylko z matką i jej krewnymi. Jako p. *sztuczne* (*cywilne*) rozumie się p., powstałe przez adopcję i legitymację.

Pokrowsk (P. Priwolżskij), stolica sowieckiej republ. Niemców nadwołżańskich, na lewym brzegu Wołgi, naprzeciw Saratowa z 34.065 mieszk., przemysłem drzewnym, młynarskim i handlem.

Pokrowskij Michaił Nikołajewicz, historyk ros., * 1868, od 1905 bolszewik, 1909 musiał wyemigrować do Francji, od 1917 czynny przy budowie państwa sowieckiego został prezesem komunistycznej akademji, rektorem instytutu czerwonych profesorów i generalnym dyrektorem centralnego archiwum Sowietów. Napisał w języku rosyjskim szereg dzieł, w których przedstawił dzieje Rosji w duchu marxowskiej teorji materjalizmu ekonomicznego.

Pokrycie, 1. w *handlu* oznacza „p. się" nabycie towaru przez kupującego u innego dostawcy w wypadku zwłoki w dostawie zaszłej u dostawcy pierwotnie zobowiązanego; 2. w *skarbowości* stanowi p. uzyskanie środków finansowych koniecznych do wyrównania deficytu.

Pokrzewki (Sylvinae), podrodzina Turdidae, są to wydłużone, małe ptaszki, z silnie zaostrzonemi skrzydłami. Żywią się jagodami, szkodliwemi owadami i t. d. Na zimę odlatują. Typowy przedstawiciel: *pokrzewka* (Sylvia Scop.). P. *ogrodowa* (S. hortensis Sm.), 16 cm dług., wierzchem barwy oliwkowo-szarej, spodem jasno-szara lub biaława, należy do ptaków krajo-

wych, pięknie śpiewa. Podobna do niej p. mała, cz. piegża (S. curruta L.). P. czarnołbista, czerniec (S. atricappilla L.), śpiewa również. P. cierniówka (S. communis Lathr.), 15 cm dług.

Pokrzyk, ob. Atropa.

Pokrzywa, p. Urtica.

Pokrzywka (urticaria), choroba skórna z wytworzeniem bąbli, to jest białawych, zapalnych, silnie swędzących obrzmień. Występują one przy zewnętrznych podrażnieniach pokrzywą, włoskami gąsienic, od ukąszenia owadów, często już przy drażnieniu skóry paznokciem. U niektórych wrażliwych ludzi wywołują p. spożyte poziomki, grzyby, raki i inne, drażniące jelito pokarmy, podobnie działają i niektóre lekarstwa, np. olejki balsamiczne. Często występuje równocześnie zaparcie i nawet gorączka. Schorzenie naogół niewinne, staje się męczącem przez uporczywość, oporność leczenia (wapno, zastrzyki soli kuchennej, terpentyna). U zwierząt p. występuje często, spowodowane pożywieniem, słońcem, gorącem, owadami i na tle nerwowem, bliżej nieznanem.

Poknele, kraina w płd.-wsch. Polsce (woj. stanisławowskie), zajmująca klin między Czarnohorą, Bukowiną (rz. Czeremosz) i Dniestrem, nad rz. Prutem. Nazwa P. powstała zapewne od miasta Kuty nad Czeremoszem. Obszar P. nie posiada wyraźnych cech, któreby go wyodrębniały od reszty polskiego Podkarpacia. Jedynie pod względem krajobrazowym dolina Prutu i Czeremoszu stanowi jedną z najpiękniejszych okolic górskich w Polsce, tu też znajdują się znane uzdrowiska klimatyczne: Jaremcze, Worochta, Kosów i i. Za stolicę P. jest uważana Kołomyja. Obszar P. pokrywa się niemal dokładnie z obszarem Huculszczyzny (ob. Huculi), której głównym ośrodkiem jest wielka wieś Żabie. W XVI. w. P. stanowiło obszar sporny między Polską a Mołdawją, jednak klęska pod Obertynem (ob.) usunęła raz na zawsze pretensje hospodarów mołdawskich. W dawnych czasach, zwłaszcza w 2 połowie XVII. i pierwszej XVIII. w. kwitnęło na P. zbójnictwo (oprysznictwo), uprawiane z zamiłowaniem przez Hucułów.

Pokuta (greck. metanoia, łac. poenitentia), w znaczeniu najogólniejszem kara za grzechy. W znaczeniu katolickiem, sakrament, w którym grzesznik przez żal za grzechy (contritio lub attritio), wyznanie swych win (confessio) przed kapłanem (absolutio) i zadośćuczynienie (satisfactio) otrzymuje zpowrotem łaskę uświęcającą, jeśli ją stracił, lub też, jeśli jej nie utracił, większy jej stopień. P., jako kara za grzechy, w pierwotnem chrześcijaństwie była łagodna. Od IV. w. wprowadzono do Kościoła p. ciężką, nawet bardzo ciężką, tak że trwać mogła całe lata, a nawet całe życie. W starożytności chrześcijańskiej odróżniano p. potrójną: 1) sakramentalną, pochodzącą od samego Chrystusa, 2) publiczną, pochodzącą od władzy kościelnej, za grzechy jawnie popełnione i 3) kanoniczną, wprowadzoną od w. IV., za bałwochwalstwo, cudzołóstwo i zabójstwo.

Pokutne dni, dni albo okresy roku kościelnego, poświęcone pokucie. Są to: Adwent, Wielki Post, Suche dni, Wilje do niektórych świąt, i t. p.

Pokutne psalmy, siedm psalmów o treści pokutnej. Są to psalmy: 6, 32 (według Vulgaty 31), 38 (37), 51 (50), 102 (101), 130 (129), 143 (142). Najbardziej z nich znane są: Psalm 50 Miserere i 129 De Profundis.

Pokutnicze zakony, których członkowie mają za zadanie ćwiczenie się w dziełach pokuty. Są to: augustjanie, karmelitanki, Trzeci zakon św. Dominika, Trzeci zakon św. Franciszka, Siostry dobrego Pasterza, Pokutnicy czyli pustelnicy od św. Jana Chrzciciela, magdalenki, kapucyni, Pokutnice od Orędownictwa N. P. Marji i in. Nadto niektóre bractwa.

Pokutyński, 1. Filip, architekt polski, (1829—1879), studja odbył w Krakowie, Niemczech, Francji i Włoszech. Od r. 1856 był profesorem budownictwa w krakowskim Instytucie technicznym. Wybudował w Krakowie: Gmach Towarzystwa Naukowego, dziś Polskiej Akademji Umiejętności, kościół na Kleparzu, dom własny przy ul. Karmelickiej, kościół szarytek przy ul. Warszawskiej. We Lwowie: pałac przy ul. Ossolińskich 20, Bank Hipoteczny i Kasyno miejskie przy ul. Akademickiej i in. Wydał prace: „Kościoły krakowskie" (Kraków, 1864), „Jak zapatrywać się należy na kierunek dzisiejszej architektury. Zarys osnuty na historji sztuki" (Kraków, 1867), „Szczegóły konstrukcji stolarskich..." (Lwów, 1870—1872).

2. Józef, architekt polski, (1859—1929), współpracownik ojca Filipa, studja odbył w Wiedniu. Jakiś czas był współpracownikiem Prylińskiego w Krakowie, od 1888 był profesorem tamtejszej szkoły przemysłowej. Wybudował w Krakowie: kaplicę na Dębnikach, Dom akademicki, Dom katolicki i liczne domy. Budował też w Rabce, Bochni, Borysławiu, Wojsławiu i Oświęcimiu.

Pokwitanie (łac. pubertas, dojrzewanie płciowe), początek okresu zdolności rozrodczej. Z zupełnem wykształceniem narządów płciowych łączy się wytworzenie drugorzędnych cech płciowych. U dziewcząt pojawia się owłosienie sromu, powiększenie się piersi, zaczyna się miesiączka; miednica rozszerza się, tkanka podskórna wypełnia się silniej tłuszczem, budowa się zaokrągla. U młodzieńca poza owłosieniem sromu zarost na twarzy, pierś się rozszerza, krtań występuje (jabłko Adama), głos mężnieje. U obu płci istnieje w tym okresie większa pobudliwość psychiczna, charakter ulega zmianie. Spóźnione lub niezupełne występowanie tych objawów jest nieraz oznaką niedorozwoju. Czas wystąpienia p. zależy przypuszczalnie od właściwości rasowych, a nie od klimatu, jak dawniej sądzono. U dziewcząt w Europie przeciętnie zachodzi między 13-tym a 15-tym r. życia, u chłopców ok. 15-tego. O krajach nieeuropejskich wiadomości są skąpe i sprzeczne.

U wielu narodów pierwotnych uznanie dojrzałości połączone jest z rozmaitemi obrzędami. Naogół polegają one na oddzieleniu dziewcząt i chłopców od rodziny, poddawaniu ich próbom wytrzymałości i wtajemniczeniu w życie ludzi dorosłych. — Gruczoł pokwitania jest to według poglądów Steinacha i Aleks. Lipschütza, zbiór komórek śródmiąższowych gruczołu płciowego, jako jego część o wewnętrznem wydzielaniu, a więc hormonalna, w odróżnieniu od części rozrodczej nabłonkowej.

Pokwitowanie (franc. quittance), pisemne poświadczenie wierzyciela, że otrzymał należne mu świadczenie. Dłużnik może żądać p. uwierzytelnionego. W zasadzie okaziciel p. jest upoważniony do odbioru świadczenia. Koszta p. ponosi dłużnik.

W. Pol.

Pol Wincenty, poeta pol., (1807—1872), z rodziny niemieckiej, walczył w powstaniu listopadowem, w l. 1835 i 1840—44 zwiedził Tatry, w r. 1846 napadnięty przez chłopstwo pod Krosnem, potem więziony we Lwowie, w l. 1847—48 redagował „Bibljotekę Zakładu im. Ossolińskich", w r. 1848 w sztabie gwardji narodowej we Lwowie, w r. 1849 na wygnaniu w Marienbadzie, Pradze i Wiedniu, w l. 1850—53 prof. geografji w uniwersytecie krakowskim, od r. 1872 członek Akademji Umiej. w Krakowie, pochowany w grobach zasłużonych na Skałce. Jako poeta pisał głównie liryki i gawędy, o wyobraźni ograniczonej i formie niewyszukanej, o wierszu łatwym i potoczystym, o treści dobrze wnikającej w przeciętnego ducha czasu. Jako autor „Pieśni Janusza" (1833, II. wyd. 1863, wyd. kryt. Józefa Kallenbacha w „Bibl. Narod.", 1921), „Pieśni o ziemi naszej" (1843, wyd. kryt. Romana Zawilińskiego w „Bibl. Narod.", 1920) i rapsodu rycerskiego p. t. „Mohort" (1855, wyd. kryt. Aleksandra Łuckiego w „Bibl. Narod.", 1922), był P. przez długi czas bardzo popularny. Z licznych innych utworów ważniejsze: „Volkslieder der Polen. Gesammelt und übersetzt von..." (1833), „Obrazy z życia i podróży" (1846, liryki, m. i. tarzańskie), „Przygody JP Benedykta Winnickiego..." (1840, gawęda wierszem), „Obrazy" (1845, nowele i opowiadania prozą), „Rzut oka na północne stoki Karpat" (1851), „Senatorska zgoda" (1854, gawęda szlachecka wierszem), „Sejmik... w Sądowej Wiszni" (1855, gawęda wierszem), „Z podróży po burzy" (1856, liryki), „Wit Stwosz" (1857, poemat), „Geografja Ziemi Świętej" (1862), „Pieśń o domu naszym" (1866), „Pamiętnik do literatury polskiej XIX. w." (1866), „Sześć prelekcyj o muzyce kościelnej" (1865), „Legiendy o św. Janie Kantym" (1868), „Powódź" (1868, utwór dramat.), „Obrazy z życia i natury" (1869—71, 2 t., prozą), „Historyczny obszar Polski" (1869), „Rok myśliwca" (1870, wierszem). Wyd. zbior. poezyj 1853, 3 t.; 1857, 4 t.; 1904, 4 t.; „Dzieła wierszem i prozą" 1875—78, 10 t. Monografja (do r. 1860) Maurycego Manna, 1904—06, 2 t.

Pola (słow. Pulj), stolica prowincji w Istrji (płn. Włochy), nad Adrjatykiem i silna twierdza z 57.843 miesz. U wejścia do portu leżą wyspy Brioni (Briońskie), oddzielone od lądu kanałem Fasana. Port P. ma 8,6 km², a dzieli się na wojenny i handlowy. Miasto posiada resztki budowli rzymskich (łuk triumfalny, amfiteatr, świątynię Romy i Augusta z 2—14 r. po Chr. i i.), kilka budowli średniowiecznych, a dalej instytut hydrograficzny, arsenał marynarki, fabr. torped i warsztaty okrętowe oraz znaczny handel. Jest również P. miejscowością kąpielową.

Miasto założone jako kolonja rzymska w II. w. przed Chr., przeżyło za czasów Septimjusza Sewera okres największego rozkwitu, należało od 1331 do Wenecji, a od 1797 do Austrji, będąc jej głównym portem wojennym.

Pola Elizejskie (Champs—Elysées), dzielnica Paryża ze słynną Avenue des C. E. między placem Zgody (de la Concorde) i Gwiazdy (de l'Etoile).

Polacca (włosk.), taniec polski, polonez; alla p., w takcie i rytmie poloneza.

Polacy, ob. Polska, ludność.

Polaczkówna Helena, histor. polska, * 1884, zrazu adjunkt archiwum ziemskiego, później docent Uniw. w Poznaniu, pracuje w dziedzinie nauk pomocniczych historji, zwł. heraldyki. Główne prace: „Materjały do heraldyki polskiej" (1909—13), „Szlachta na Siewierzu Biskupim" (1913), „Najstarsze źródła heraldyki polskiej" (1924), „Ród Wesenborgów w Polsce" (1924), „Stemmata Polonica" (1926); wydała „Księgę wsi Trześniowa" (1928.)

Polak, narodowe pismo ludowe, wydawane w Krakowie od r. 1896, rozpowszechniane potajemnie w b. zaborze rosyjskim.

Polak Józef, lekarz polski, * 1857, studjował medycynę w Warszawie (1874—1880), był założycielem Tow. higjenicznego. Oprócz wielu rozpraw specjalnych, zajmował się popularyzacją medycyny, redagował „Zdrowie".

Polak Anzelm, ob. Anzelm Polak.

Polak Marcin, ob. Marcin Polak.

Polak w Ameryce, jeden z najpoczytniejszych dzienników Polonji w Ameryce Północnej, założony 1887 w Buffalo przez ks. J. Pitassa.

Polana, masyw górski na Słowaczczyźnie, między rzekami Hronem i Slatiną, 1459 m wysoki, zbudowany ze skał wulkanicznych (trachitów).

Poland, angielska nazwa Polski.

Poland, The..., organ informacyjny dla Amerykanów, wychodzący jako miesięcznik w N. Jorku po zwinięciu czasopisma „Free Poland".

Polanie, 1) plemię przedhistorycznych Słowian zach., osiadłe nad Notecią i Odrą, budowy słabej, wzrostu miernego, o czaszkach wyraźnie długogłowych, miernie wysokich. P. uważani są za organizatorów i twórców państwa polskiego. 2) P. naddnieprzańscy, jedno z ruskich plemion przedhistorycznych, odznaczające się wysokim wzrostem, silną budową, o czaszkach typu średniogłowego, miernie wysokich, o czołach wąskich, twarzach szerokich, osiadłe w okolicach dzisiejszego Kijowa; uważa się je za organizatorów księstwa kijowskiego.

Polanowo, wieś w gub. Smoleńsk (Rosja), nad rz. Polanówką (do Osny), 21 km od Wiaźmy, pamiętna pokojem zawartym tu 27 maja 1634 między Polską i Moskwą, w którym car Michał odstąpił Polsce ziemie: smoleńską, czernihowską i siewierską i zrzekł się wszelkich praw do Estonji i Inflant.

Polarissima (Stella P., gwiazda najbliższa bieguna), dla bieg. płn. gwiazda 10,1 wielkości, odległa od bieguna o 14' 51" (1928); na półkuli płd. p. jest gwiazdką 9.5 wielkości, odległą o 6' 50" (1928).

Polarna fauna, świat zwierzęcy obu oceanów polarnych, wykazuje wiele podobieństwa, tak że w wielu wypadkach można mówić o bipolarności form. Por. też Arktyda i Antarktyda.

Polarna gwiazda (Polaris), jaśniejsza gwiazda, znajdująca się tak blisko bieguna świata, że zdaje się nie brać udziału w dziennym ruchu gwiazd. Skutkiem precesji w ciągu około 26.000 lat bieguny zataczają koła o promieniu 23½°. Wszystkie jaśniejsze gwiazdy, leżące wpobliżu tych kół są kolejno gwiazdami biegunowemi. Obecnie gw. biegunową płn. jest gw. α Małej Niedźwiedzicy. Odległość jej od bieguna w r. 1928 wynosiła 1° 4' 9". Najbliżej bieguna znajdzie ona się około 2100 w odległości 28'. Potem biegun płn. zacznie się od niej oddalać. Około r. 14.000 polarną będzie gwiazda Wega (α Lutni). Na płd. półkuli niema jasnej gwiazdy wpobliżu bieguna. Polarną jest gwiazda σ Oktantu (5.5 wielkości), odległa w r. 1928 tylko o 48' od bieguna płd.

Polarna noc, na obszarach podbiegunowych okres, w którym słońce dłużej niż 24 godz. nie wychodzi nad horyzont. N. p. jest tem dłuższa, im bliżej bieguna, na którym trwa blisko przez pół roku, podczas gdy na drugim biegunie jest tymczasem dzień polarny.

Polarna (zimna) **strefa,** obszary położone wewnątrz kół podbiegunowych.

Polarna zorza, ob. Zorza polarna.

Polarne kraje, ob. Podbiegunowe kraje.

Polarny (z łac. polus, „biegun"), dotyczący biegunów, podbiegunowy.

Polarny dzień, odpowiednik nocy polarnej (ob.).

Polarny lód, masy lodów, pokrywające ląd lub morze w obszarach podbiegunowych (polarnych). Zależnie od powstawania rozróżniamy 1) lodowce śródlądowe (lądolód) i 2) lód morski. 1) Lodowce śródlądowe zajmują olbrzymie przestrzenie na Antarktydzie, Grenlandji i wielu wyspach arktycznych.

2) Lód morski stanowi pokrywę mórz polarnych. Na morzu Arktycznem wody wolne od lodów ograniczone są do niewielkich przestrzeni wzdłuż wybrzeży Syberji (ros. polinje). Zlodowacenie obejmuje tylko powierzchniowe wody morza tak, że miąższość pokrywy nie przekracza 10 m z wyjątkiem miejsc, w których pokrywa uległa stłoczeniu i spiętrzeniu w wysokie wały gruchołu lodowego. Por. też Lodowiec.

Polarny prąd, prąd powietrza lub morski, biegnący od biegunów ku równikowi.

Polarymetr, przyrząd od pomiaru kąta skręcenia płaszczyzny polaryzacji, jakie występuje, gdy wiązka światła spolaryzowanego linjowo przechodzi przez warstwę optycznie czynną, np. roztwór cukru. Kąt ów jest zależny od koncentracji roztworu, można więc pośrednio p. wyznaczać szybko i wygodnie ilość cukru w roztworach. P. używany bywa w przemyśle cukrowniczym oraz w medycynie do oznaczania cukru w moczu. P. Światła polaryzacja.

Polaryzacja, szczególny stan ciała, w którym na przeciwnych końcach ciała występują pewne równe ilościowo, lecz różne jakościowo właściwości. P. także: Elektryczna polaryzacja, Elektrolityczna polaryzacja, Magnetyczna indukcja, Światło polaryzacja.

Polatucha (Sciuropterus F. Cuv. [Pteromys Cuv.]), gryzoń, mający między przedniemi a tylnemi odnóżami fałd skórny, służący podczas skoków jako spadochron. Zamieszkuje Stary i Nowy Świat. Najbardziej znany gatunek p. właściwa (S. volans) żyje w płn.-wsch. Europie. Dawniej występowała na Litwie i w Inflantach, obecnie wytępiona. Zwierzchu brunatna, spód biały. Polują na nią dla futra.

Poldery, nazwa nadawana na wybrzeżach Holandji i Niemiec obszarom chronionym od zalewu morza przez tamy.

Poldowski, pseudonim córki Henryka Wieniawskiego Ireny Dean-Paul, żyjącej w Anglji, * 1878, cenionej kompozytorki (pieśni do słów Paul Verlaine'a).

Pole, zbiorowe pojęcie terenów, będących pod uprawą rolną (ziemie orne, łąki i pastwiska), przeciwstawienie terenów leśnych, czasem jako synonim „roli" odnosi się wyłącznie do gruntów ornych (arealu), t. j. podlegających uprawie mechanicznej. Ogólnie: określenie pewnej przestrzeni realnej lub urojonej: p. bitwy, p. działania, p. widzenia, p. herbowe i t. p.

Pole (pole sił), w fizyce, przestrzeń geometryczna, w której działają pewne siły, np. grawitacyjne, elektryczne, magnetyczne i t. p. (p. Elektryczne pole, Magnetyzm). Określa się p. podając wartości wektora natężenia p. dla wszystkich punktów p. Jeżeli w pewnej części przestrzeni natężenie i kierunek p. jest stały, niezależny od miejsca, nazywamy p. jednorodnem. P. jest stałem, jeżeli wartości natężenia p. są od czasu niezależne, niezmienne z czasem; w przeciwnym przypadku nazywamy je zmiennem. Charakter tej zmienności może być najrozmaitszy, np. światło według elektromagnetycznej teorji jest właśnie p. elektromagnetycznem o bardzo znacznej ilości zmian tegoż na sekundę, od częstości zmian zależy barwa światła.

Pole Reginald, arcybiskup Canterbury i kardynał, (1500—1558), przeciwnik schizmy Henryka VIII. („Pro ecclesiasticae unitatis defensione libri IV."). Powołany przez pap. Pawła III. do Rzymu w r. 1536, mianowany tutaj wbrew swej woli kardynałem, posłował, jako legat, do Niderlandów, Francji, Hiszpanji i w r. 1554 do Anglji, by w niej przywrócić za królowej Marji katolicyzm. Napisał nadto: „De summi pontificis officio et potestate", oraz „De concilio". — Listy P. ukazały się 1744—1757 (5 t.).

Polemarchos (greck. polemarch), w Atenach archont dla spraw wojskowych; u Etolów naczelnik państwa — miasta.

Polemika (z greck. polemos „wojna"), spór naukowy, sztuka spierania się; w ściślejszem znaczeniu dyscyplina teologji protestanckiej, podejmująca się usprawiedliwienia zasad nauki protestanckiej w szczególności przeciw zasadom kościoła rzymsko-katolickiego. — Polemiczny, należący do p.; polemizować, uprawiać p.

Polemon, 1. grecki filozof, w l. 315—270 głowa akademji platońskiej.

2. P. Periegeta, greck. autor, ok. 190 przed Chr., na podstawie zebranych w podróżach wiadomości opracowywał monografje, np. o zamku ateńskim.

3. Antonius Sofista, (ok. 88—145 po Chr.), kierownik słynnej szkoły retorycznej w Smyrnie. Napisał też, zachowaną tylko w przeróbce greckiej i tłumaczeniu arabskiem fizjognomikę (w Förstera „Scriptores physiognomici" I. 1893).

Polemoniaceae (wielosiłowate), rodzina roślin dwuliściennych. Reprezentanci rosną w strefie umiarkowanej, głównie w Ameryce płn. Najbardziej znane rodzaje: Cobaea, Gilia, Phlox, Polemonium hodowane, jako ozdobne.

Polemonium L. (wielosił), zioła z rodziny Polemoniaceae, liście pierzaste. W Polsce P. coeruleum L., o dużych białych lub niebieskich kwiatach, hodowany w ogrodach.

Polen, niemiecka nazwa Polski.

Polenta, włoska potrawa narodowa, gęsta papka z mąki kukurydzianej (także z gryczki i ziemniaków). Nad dolnym Dunajem, na Węgrzech, w Siedmiogrodzie i w płd.-zach. Małopolsce nazywa się ta potrawa mamałygą.

Polerowanie, wygładzanie powierzchni przedmiotów przez zdzieranie wyniosłości (właściwe p.: metalu, szkła, kamienia) lub przez wypełnianie nierówności (politurowanie drzewa). Do p. używa się sproszkowanego szmirglu z oliwą, nałożonego na skórę lub korek. Maszyny do p. podobne są do szlifierek. Do politurowania drzewa używa się najczęściej spirytusowego szelaku, który po wyparowaniu spirytusu wypełnia pory i nierówności na powierzchni drewna. Metale miękkie można też polerować przez ugniatanie powierzchni przy pomocy gładzików stalowych lub agatowych.

Polesie, największy w Europie obszar bagnisto-leśny o pow. około 90.000 km², zajmujący głównie dorzecze Prypeci. P., najwyższa i najbardziej na wsch. wysunięta część pasa Wielkich Dolin posiada kształt trójkąta, którego wierzchołkiem jest Brześć nad Bugiem, a podstawą Dniepr na przestrzeni od Rohaczewa po Kijów. Do Polski należy połowa P., połowa zaś do sowieckiej republiki białoruskiej.

Pod względem geologicznym stanowi P. płytę antyklinalną wału scytyjskiego, pokrytą na powierzchni piaskami, bagnami, błotami i wydmami. Utwory starsze występują wyspowato koło Pińska (kreda), Mozyrza (kreda) i pod Owruczem (dewon, granity). P. przedstawia najrówniejszą krainę w Europie. Lekkie wzniesienia tworzą tylko: Zahorodzie między Jasiołdą a Prypecią (140 m), ostrowy Mozyrski (209 m) i Owrucki (162 m) oraz wydmy piaszczyste (Reduta Piłsudskiego). Na płd. od pasa bagnisk górnej Prypeci zalega teren moreny dennej, przechodzącej na linji: Uhrusk, Trojanówka, Czartorysk, dolny Horyń w płaskie moreny czołowe, znaczące płd. granicę zasięgu młodszego zlodowacenia ziem polskich. P. można podzielić równoleżnikowo na 3 pasy: P. północne, środkowe i wołyńskie.

P. posiada nadmiar wód. Rzeki: Berezyna, Prypeć, jej prawe, dłuższe dopływy, Turja, Stochód, Styr, Horyń ze Słuczą, Stwiga, Uborć i lewe dopływy: Pina, Jasiołda, Cna, Łań, Słucz i Ptycz płyną leniwo i dzielą się na niezliczone ramiona, wijące się wśród bagien. Prypeć i jej prawobrzeżne dopływy są żeglowne. Główne obszary bagien i błot znajdują się w kotlinie Prypeci, między Stochodem a Styrem, między Styrem i Horyniem, między Jasiołdą i Słuczą, na granicy Polski między Stwigą a Uborcią (najsłabiej zasiedlone) oraz koło jeziora Kniaź. Przyczyną olbrzymiego zabagnienia P. (obszar bagien do 30.000 km²) jest nieprzepuszczalność warstw głębszego podłoża i zahamowanie odpływu wód Prypeci przez wyniosłość Mozyrską i porohy Dniepru. Liczne jeziora poleskie są płytkie z bagnistemi brzegami (Świteź 28.5 km², Wygonowskie 26.6 km², największe, ale już za granicą, Kniaź 45 km²).

Klimat kontynentalny o wielkiej rocznej amplitudzie temperatury (24°—26°) odznacza się największem w Polsce zachmurzeniem. Ta jego cecha razem z obfitością bagien wpływa ujemnie na warunki zdrowotne P.

Lasy, przeważnie szpilkowe (sosnowe), często podmokłe lub zatopione, pokrywają przeszło 30% pow. W niedostępnych ostępach leśnych P. zachowały się jeszcze bobry i łosie.

P. zamieszkują Poleszucy, stojący na bardzo niskim stopniu kultury, etnicznie należący do Białorusinów (P. północne i środkowe) i Rusinów (Zahorodzie, P. wołyńskie). Inne wiadomości: zob. Poleskie województwo.

Dzieje. Mimo pozornie b. niekorzystnych warunków P. zostało b. wcześnie zasiedlone przez człowieka, który miał tu poddostatkiem zwierzyny i ptactwa, bogactwo dróg wodnych i bezpieczne schronienie wśród bagien i puszcz. To wczesne osadnictwo trzymało się przedewszystkiem brzegów Prypeci (okolice Pińska, Turowa, Mozyrza) i jej ważniejszych dopływów (Kamień Koszyrski, Dubrowica, Wysock, Dawigródek, Owrucz), tu też już w pocz. XI. w. powstają osobne księstwa dzielnicowe (Owrucz, Turów, dzielnica Świętopełka, zięcia Bolesława Chrobrego), których z biegiem czasu namnożyło się więcej. Księstwa te ciążą z początku do Kijowa, później zaś do księstwa halicko-włodzimierskiego, po którem otrzymuje je w pierwszej połowie XIV. w. Litwa, a częściowo i Polska (okolice Ratna). W 1566 utworzono w ramach Wkiego Ks. Litewskiego wojew. brzeskolitewskie, obejmujące rdzeń P. z Pińskiem i Turowem, oraz raczej do Podlasia (ob.) ciążące okolice Brześcia Lit., Kobrynia i Kamieńca Lit. Wsch. część P. pozostała przy wojew. nowogródzkiem (księstwo słuckie) i mińskiem (Mozyr), a płd.-zach. przy koronnej ziemi chełmskiej (Ratno) i wojew. wołyńskiem (P. Wołyńskie). W czasach Stanisława Augusta rozpoczęto prace zmierzające do osuszenia zach. P. i usław-

nienia rzek poleskich (kanał Ogińskiego i Muchawiecki), którą podjął po 1872 r. rząd rosyjski, a kontynuuje obecnie Polska. Osuszanie błot poleskich spowodowało już znaczne podniesienie kultury łąkowej na całym obszarze (osuszono już ok. 4.500 km²). Przed wojną światową należało P. do gub. grodzieńskiej, mińskiej i wołyńskiej, obecnie połowa P. czyli wojew. Poleskie (ob.) należy do Polski, a połowa do Białorusi sowieckiej.

Poleskie województwo, obejmuje polską część Polesia (ob.), a graniczy od wsch. z Rosją, od płd. z wojew. Wołyńskiem, od zach. z Lubelskiem i Białostockiem, a od płn. z Nowogrodzkiem. P. ma (bez powiatu Sarny, odłączonego w 1930 r. do wojew. Wołyńskiego): 36.825 km² i 747.427 mieszk. (20,7 na 1 km²), z czego tylko 12,9% mieszka w miastach. Polaków mieszka w P. (razem z pow. Sarny): 214.159 (24,3%), Rusinów 17,7%, Białorusinów 42,6%, t. zw. tutejszych 4,4%. Religję rzym.-katolicką wyznaje 7,8% ogółu ludności (68.805 głów), prawosławną 79,2%, a mojżeszową 12,6% (Żydów 10,4%).

Pod względem gospodarczym P. stoi jeszcze na nadzwyczaj niskim poziomie. Przedewszystkiem gleby są tu bardzo liche, albo przepojone wodą, albo piaszczyste, rzadko tylko (np. w okolicach Pińska) rozciągają się wśród mokradeł powierzchnie wyższe, gliniaste, stanowiące orne grunty. Na ogólną powierzchnię (z pow. Sarny 42.280 km²) 3,958.000 ha, zajmują grunty orne zaledwie 22,1% (875.000 ha), łąki 18,9%, pastwiska 9,6%, sady i ogrody 0,9%, lasy 28,6% (1,132.000 ha), a nieużytki 19,9% (786.000 ha). Rolnictwo nie może z powodu niskiej kultury rolnej i lichych gleb pokryć miejscowego zapotrzebowania, stąd też Poleszucy utrzymują się z połowu ryb, koszenia siana, spławiania drzewa i najmowania się na roboty rolne na sąsiedni Wołyń. Pszenicą obsiewa się w P. tylko 17.200 ha, żytem 329.200 ha, jęczmieniem 45.900 ha, owsem 78.400 ha, gryką 27.100 ha, prosem 16.900 ha, grochem 6.700 ha, lnem 13.900 ha, konopiami 3.800 ha, a ziemniakami sadzi się 157.400 ha. W gospodarce rolnej przeważa własność wielka (głównie polska), do której należy 67,6% ogółu powierzchni. Poza tem gospodarstwa karłowate (poniżej 2 ha) zajmują zaledwie 0,7%, małe (2—5 ha): 5,1%, średnie (5—20 ha): 19%, a większe (20—100 ha): 7,6% powierzchni. Niewiele wyżej od rolnictwa stoi również chów bydła. W 1929 r. było w P. 204.487 koni, 563.008 sztuk bydła rogatego, 276.031 trzody chlewnej oraz 384.429 owiec i kóz.

Rolnictwem, leśnictwem i rybactwem trudni się 82% ogółu mieszk., przemysłem 6,5%, handlem 3,9%, komunikacją 2,4%, służbą publiczną i wojskową 1,9%.

Oświata stoi w P. bardzo nisko, w 1921 było tu aż 71% analfabetów wśród ogółu ludności. Obecnie stosunki te ulegają stopniowej poprawie. W r. szk. 1929/30 było w województwie 1.064 szkół powszechnych (1.020 polskich) z 2.297 naucz. i 108.751 uczniów, 18 szkół średnich z 288 naucz. i 4.513 uczn., 1 seminarjum naucz. ze 169 uczn. i 19 szkół zawodowych (8 średnich) z 1.599 (994) uczniami. Czasopism ukazuje się na terenie P. 35 (21 polskich), w tem 5 dzienników.

Stolicą województwa jest Brześć n. B. Miast jest w P. 14, gmin wiejskich 83. Województwo dzieli się na powiaty: Brześć n. B., Drohiczyn, Kamień Koszyrski, Kobryń, Kossów, Łuniniec, Pińsk, Prużana i Stolin. Rzym.-katolicka diecezja pińska obejmuje oprócz P. także część wojew. nowogrodzkiego i białostockiego (pow. Bielsk).

Polewa garncarska, ob. Szkliwo.

Polewka, w dawnej Polsce nazwa każdej zupy.

Polewka Adam, powieściopisarz pol., *1903, oddzielnie wydał: „Serce z czerwonego korala. Opowieści o św. Mikołaju, Gwiazdce i Nowym Roku" (1928), „Cud" (1930, powieść), „Ojciec i syn" (1931, powieść, część I. „Legendy proletarjatu"). Z artykułów społeczno-krytycznych w czasopismach ważniejsze w „Pamiętniku Warszawskim". W r. 1929 prowadził teatr robotniczy w Sosnowcu.

Polewoj, 1. Nikołaj Aleksiejewicz, pisarz ros. (1796—1846), w redagowanem przez siebie „Moskowskim Telegrafie" (1825—34) był rzecznikiem romantyzmu, pisał nowele, powieści („Klątwa u grobu Pańskiego" (1838, udatne naśladownictwo Walter Scotta), dramaty (1842—43, 4 t.), „Historję narodu rosyjskiego" (1829—33, 6 t.).

2. Piotr Nikołajewicz, syn poprzedniego, pisarz rosyj., (1839—1902), autor studjów z dziejów rosyj. literatury i sztuki i „Historji literatury rosyjskiej od czasów najdawniejszych do obecnych" (1900).

Poleżajew Aleksandr Iwanowicz, poeta rosyj., (1805—1838), za poemat satyryczny „Saszka" (1826) zesłany „w sołdaty", popadł w opilstwo, nieraz dyscyplinarnie karany; w jego silnie uczuciowych poezjach (pierwsze wyd. 1832) wyraziły się przeżycia nieustalonego bytu.

Polgar, wielka gmina w komitacie Szabolcs-Ung (Węgry), niedaleko od Cisy z 11.414 mieszk.

Poli... (z greck.), wielo..., często w wyrazach złożonych, por. też Poly...

Poliandrja (z grec., „wielomęstwo"), ob. Małżeństwo.

Polianit, minerał, dwutlenek manganu, tworzy tetragonalne kryształy izomorfowe z kasyterytem, barwy stalowo-szarej. Tw. 6—6,5. C. wł. 4,9—5,0. Niekiedy tworzy pseudomorfozy po manganicie.

Polibazyt, minerał, siarkoantymonian srebra o składzie Ag_9SbS_6, tworzący cienkie tabliczkowate rombowe kryształy barwy żelazistoczarnej. Tw. 2—2,5. C. wł. 6,0—6,2. Występuje w żyłach kruszców srebrnych w Przybramie, Freibergu, ponadto w Jachimowie, Szczawnicy Bańskiej i t. d.

Polibjusz, ob. Polybios.

Police, jeden z najwyższych (1.367 m) szczytów w Beskidach Zach., wznoszący się w paśmie, wybiegającem od Babiej Góry ku Osielcowi nad Skawą.

Polichromja (greck. „wielobarwność"), barwna dekoracja, pokrywająca powierzchnię dzieł architektury lub plastyki, polegająca na ich pomalowaniu lub na ornamentalnem zestawieniu barwnego materjału, np. kolorowych marmurów.

P. stosowano już w sztuce antyku dla ozdoby członów architektonicznych lub posągów.

Bardzo rozpowszechniona była p. rzeźb w średniowieczu, znana także w epoce renesansu (we Florencji i Hiszpanji), p. architektoniczna w epoce gotyku. — W naszych czasach stosują znowu niektórzy rzeźbiarze p. (np. przez galwaniczne barwienie bronzów).

Polichromografja (greck.), druk wielobarwny.

Policinello, ob. Poliszynel.

Policja. I. Wyraz p., od greckiego politeia, łac. politia, pojawia się w języku francuskim około 1.500 r. (police). W wieku XVI. i XVII. nazywano p. całą wewnętrzną administrację poza sądownictwem, wojskowością i skarbowością (państwo policyjne). Pozostałością tego tak szerokiego ujęcia zakresu pojęcia p. jest używanie w współczesnej nauce prawa administracyjnego określenia „p." na oznaczenie całego szeregu prawnych instytucyj administracyjnych, mających na celu zapewnienie społeczeństwu bezpieczeństwa w rozmaitych dziedzinach. I tak przez p. lekarską rozumiemy uregulowanie kwestji prowadzenia zakładów leczniczych i unormowanie stosunków prawnych personelu lekarskiego. Do p. sanitarnej należy piecza nad publiczną higjeną, wykonywana przez władze państwowe. Przepisy policyjno-budowlane, zmierzające do zapewnienia bezpieczeństwa i higjeny w zakresie budownictwa, zamieszczone są w ustawie o prawie budowlanem. P. górniczą sprawują władze górnicze w drodze nadzoru nad kopalniami, wydając zarządzenia zapewniające bezpieczeństwo robót kopalnianych dla życia i mienia ludzkiego. Przepisy regulujące p. leśną zawarte są w Rozp. Prez. Rzplt. z dn. 24. 6. 1927 o zagospodarowaniu lasów. Straży leśnej przysługuje prawo noszenia broni palnej i konfiskaty narzędzi, służących do ścinania i wyprowadzania drzewa z lasu. Prawo łowieckie zawarte w Rozp. Prez. Rzplt. z dn. 3. 12. 1927 reguluje p. łowiecką przez postanowienia dotyczące straży łowieckiej, ochrony polowania, kart łowieckich. Strażnik łowiecki ustanowiony przez spółki łowieckie musi być zatwierdzonym przez starostwo. Do obowiązków strażnika łowieckiego należy ochrona stanu posiadania spółki łowieckiej przez wykonywanie kontroli nad polującymi na obszarze polowania należącym do spółki. Ustawodawstwo regulujące rybołówstwo zawiera przepisy, podobne do postanowień prawa łowieckiego. P. portową sprawuje w Polsce Urząd morski w Gdyni.

II. Organem państwowym powołanym do strzeżenia bezpieczeństwa, spokoju i porządku publicznego jest p. państwowa zorganizowana w Polsce na zasadzie rozp. Prez. Rzplt. z dn. 6 marca 1928 jako jednolity korpus, na czele którego stoi Komendant Główny podległy ministrowi spraw wewnętrznych. Komenda wojewódzka, powiatowa, komisarjat w miastach większych wzgl. posterunek, stanowią jednostki organizacyjne p. państwowej. Funkcjonarjusze p. dzielą się na oficerów i szeregowych. Stosunek ich służbowy jest określony wyżej podanem Rozp. Prez. Rzplt., przyczem rozp. przewiduje specjalne postępowanie dyscyplinarne. W zakresie dochodzenia i ścigania przestępstw jest p. państwowa organem władz sądowych i prokuratorskich. W sprawach o przestępstwa ścigane z urzędu przed sądami grodzkiemi wnosi i popiera oskarżenie jako oskarżyciel publiczny w zastępstwie prokuratora. W zakresie bezpieczeństwa, spokoju i porządku publicznego podlega p. władzom administracji ogólnej. W sprawach o przestępstwa z oskarżenia prywatnego p. na żądanie oskarżyciela przyjmuje jego skargę i w razie potrzeby zabezpiecza dowody, poczem kieruje sprawę do właściwego sądu.

III. P. naukowa jest nauką o wyśledzeniu przestępcy. Zdobycze nauk przyrodniczych dostarczają p. naukowej podstaw do jej rozwoju; w szczególności przydatnemi są medycyna sądowa, fotografja, antropometrja, chemja sądowa, daktyloskopja.

Policyjne państwo, ob. Policja.

Policyjne prawo karne (franc. lois et règlements de police), stanowi przeciwieństwo prawa karnego w ścisłem znaczeniu, czyli kryminalnego. W obecnych kodeksach przeciwieństwo między p. p. k. a kryminalnem zniknęło, albowiem przepisy dawnego prawa policyjnego weszły jako przekroczenia do ogólnych kodeksów. Najnowsza teorja karna żąda ich ponownego rozdziału.

Policyjne przekroczenia stanowią przeciwieństwo bezprawia kryminalnego. W najnowszem prawie karnem istnieje tendencja do ujęcia p. p. w odrębny kodeks, niezależny od kodeksu karnego w ścisłem tego słowa znaczeniu.

Policyjne psy, psy używane w wielu krajach do pomocy i obrony policjantów, do wyszukiwania śladów i t. d. Oddają niejednokrotnie znaczne przysługi.

Policyjne szkoły kształcą funkcjonarjuszy policyjnych. Przedmiot wykładów stanowią: antropologja kryminalna, psychologja i psychopatologja sądowa, technika śledztwa i zasady prawa karnego.

Policyjny nadzór (dozór), dodatkowe zarządzenie karne, polegające na obowiązku zgłaszania się na policji, mieszkania w oznaczonem miejscu, i t. d., wydawane przeciw przestępcom podejrzanym o skłonność do recydywy. Teorja prawa karnego zwalcza instytucję p. n., jako niecelową i utrudniającą społeczną adaptację skazanego.

Policzek, boczna ściana jamy ustnej, złożona z mięśni wraz z tkanką tłuszczową, powleczona od zewn. skórą, od wew. błoną śluzową. Chorobowe zmiany powstają przez tworzenie się narośli przy zapaleniach szczęk lub korzeni zębowych.

Policzek, uderzenie dłonią w twarz; zaliczany do czynów znieważających, był jednak oddawna i jest po dzień dzisiejszy używany jako symbol przy pewnych czynnościach prawnych, np. w starożytnym Rzymie przy wyzwoleniu niewolnika, dziś przy bierzmowaniu.

Poliembrjonja (greck.), rzadkie zjawisko, polegające na tem, że z komórki jajowej tak u roślin, jak i u zwierząt tworzy się wiele embrjonów.

Poliencephalitis, ob. Mózgu zapalenie.

Polienergidy, komórki roślinne wielojądrowe, częste u niższych roślin, zwłaszcza jednokomórkowych glonów i grzybów. Ob. też Energidy.

Polifem, w greck. mitologji syn Posejdona, jednooki cyklop, którego oślepił Odyseusz; w pohomeryckich mitach P. występuje jako kochanek nimfy Galatei.

Polifiletyczny (z greck.), pochodzący od kilku form pierwotnych; przeciwieństwo: monofiletyczny (ob.).

Polifonja (greck.), wielogłosowość, polegająca na połączeniu kilku głosów samodzielnych pod względem melodji, w przeciwieństwie do akordowej homofonji (ob.).

Poligamja (poligynja), małżeństwo, w którem jeden mężczyzna posiada wiele żon. P. spotyka się u większości ludów Afryki i Melanezji, u mahometan (za wyjątkiem Turcji, gdzie prawnie je wzbroniono od 1926), Mormonów, a także i niektórych innych sekt. Powodów p. dopatrywać się można w szybkiem dojrzewaniu płciowem i starzeniu się kobiet wschodnich, a u ludów pierwotnych w korzyściach materjalnych, jakie p. przynosi mężom. Por. Małżeństwo.

Według prawa karnego p. zachodzi wtedy, gdy mężczyzna wchodzi w związek małżeński z kilkoma kobietami. Jest to przestępstwo, karane ustawami karnemi, z wyjątkiem tych państw, w których p. jest dozwoloną.

U zwierząt p. rozpowszechniona szczególnie u żyjących stadami, np. u kuraków, kopytnych i t. d. W botanice zjawisko, polegające na tem, że prócz kwiatów obupłciowych występują kwiaty jednopłciowe: męskie i żeńskie (rośliny poligamiczne zebrane przez Lineusza w 23. klasę systemu jako Polygamia).

Poliglot (greck. „wielojęzyczny"), słownik, obejmujący równocześnie wiele języków. Dzieło, w którem obok tekstu oryginalnego, pierwotnego występują tłumaczenia w kilku językach; ma to miejsce głównie w wydaniach biblji, stąd biblja poliglotta. Główne p. są następujące: 1. P. kompluteńska (Complutum, łac. Alcala, w Hiszpanji) w 6 t. w r. 1514—17, zawiera: tekst pierwotny, Vulgatę, Septuagintę i Targum Onkelosa. 2. P. antwerpska, t. zw. Biblia Regia, 1569—72. 3. P. paryska (parisiensis), 1629—45. 4. P. londyńska lub waltońska (anglicana, valtoniana), 1657—69, w 10 językach.

Poliglota (z greck.), człowiek, znający wiele języków.

Polignac, 1. Melchior de, franc. dyplomata, (1661—1741), duchowny, jako poseł Ludwika XIV. w Polsce w ostatnich latach Jana III. i w czasie bezkrólewia rozwijał ożywioną działalność, werbując Francji stronników i starając się przeprzeć wybór ks. Conti przy pomocy daleko posuniętej korupcji. 1712—13 pertraktował o pokój w Utrechcie, 1713 został kardynałem, 1721—29 poseł w Rzymie.

2. Armand Jules, książę, (1771—1847), 1804 brał udział w spiskach Pichegru'a (ob.) i Cadoudala (ob.), przebywał do roku 1813 w więzieniu, 1815 wybrany został posłem.

3. Auguste Jules, hr., polityk franc., (1780—1847), 1814 poseł w Rzymie, 1823 w Londynie. Bezwzględny rojalista, został 1829 premjerem, spowodował wydanie słynnych ordonansów, które stały się przyczyną rewolucji lipcowej, 1830—36 więziony, wyjechał następnie do Anglji.

Polignano a Mare, miasto we włoskiej prowincji Bari z 7.567 mieszk., nad morzem Adrjatyckiem, zbudowane na 24 m. wys. ścianie skalnej, z licznemi grotami (Grotta Palazzese), przy kolei Bari—Brindisi. Uprawa jarzyn, drzew oliwnych i migdałowych, rybołóstwo. Na płn.-zach. dawny klasztor San Vito.

Poligon, 1. w fortyfikacji stałej narys wieloboku dzieła. 2. Nazwa placu ćwiczebnego, strzeleckiego lub doświadczalnego dla wojska.

Polihalit (greck.), minerał, wodny siarczan wapnia, magnezu i potasu, o składzie $2CaSO_4 . MgSO_4 . K_2SO_4 + 2H_2O$, występuje we włóknistych skupieniach bezbarwnych lub czerwonawych w złożach solnych (Stassfurt, Hallein i t. d.).

Polihistor (greck.), „wiele wiedzący", uczony obeznany z wielu gałęziami wiedzy, jak np. Leibniz; przydomek Aleksandra z Miletu; także tytuł dzieł, obejmujących wiele wiadomości.

Polihybrydy (greck.), mieszańce, których rodzice różnią się więcej, jak trzema cechami. Ob. Bastard.

Polihymnja, jedna z 9 muz, opiekunka poezji lirycznej.

Polikarp, św., biskup Smyrny, uczeń św. Jana Apostoła, umarł śmiercią męczeńską prawdopodobnie 155 lub 156. Z wielu jego listów zachowany w całości: List do Filippeńczyków, w przekładzie łacińskim.

Polikarpiczny (greck.), określenie na roślinę, owocującą wielokrotnie (przeciwieństwo: monokarpiczny, ob.).

Poliklet (Polykleitos), 1. rzeźbiarz grecki z Sikjonu, główny przedstawiciel szkoły argolidzkiej, działający w V. wieku prz. Chr., starał się przedstawiać ciało ludzkie w proporcjach, któreby ogólnie obowiązywały w rzeźbie i stąd jest twórcą t. zw. „kanonu" (ob.). P. wprowadza także nowy rytm postaci przez ustawienie nieruchomo jednej nogi, a swobodnie drugiej (kontrapost). Przedstawiał głównie atletów; do najbardziej znanych posągów P. należą: „Amazonka", „Diadumenos" i „Doryforos", zachowane w różnych kopjach. Ob. artykuł i tablicę (2) Grecka sztuka.

2. P. młodszy, rzeźbiarz i architekt grecki pierwszej połowy IV. w. prz. Chr. w Argos. Wybudował t. zw. tholos (ob.) i teatr w Epidaurze.

Poliklinika (greck., „miejska klinika"), ob. Klinika.

Polikrates tyran Samos, (od ok. 540 prz. Chr.), stworzył potężne państwo morskie; olbrzymi majątek pozwalał mu na wzniesienie licznych budowli i popieranie nauk i sztuk (Anakreon, Ibikos i in. żyli na jego dworze). P. zginął ukrzyżowany za sprawą satrapy perskiego Oroitesa, 523 w Sardes.

Polikrates, biskup Efezu około 190 r., brał udział w t. zw. sporze o święcenie wielkiejnocy przeciw papieżowi Wiktorowi.

Poliksena, córka Priama, narzeczona Achillesa; po upadku Troi ofiarowano ją na jego grobie.

Polimerja (z greck.), ob. Izomerja; polimeryczny, wieloczłonowy.

Polimeryzacja (z greck.), zjawisko łączenia się dwu lub więcej cząsteczek związku chemicznego w jedną większą, przyczem ciężar cząsteczkowy ostatniej jest oczywiście całkowitą wielokrotnością ciężaru drobiny prostej. Tak np. aldehyd octowy CH_3CHO o temperaturze wrzenia 21° przechodzi pod wpływem kwasu siarkowego w t. zw. paraldehyd $(C_2H_4O)_3$, o t. w. 124°. Przy identycznym składzie ilościowym, różnią się powyższe ciała ciężarem cząsteczkowym, a co za tem idzie własnościami fizycznemi i chemicznemi.

II IV VI VII IX X XII

Polimorfizm u Hyalodaphnia cucullata w następujących po sobie miesiącach.

Polimorfizm, wielopostaciowość, w chemji, mineralogji, zdolność niektórych ciał występowania w kilku postaciach krystalicznych. W zoologji wielopostaciowość indywiduów tego samego gatunku, np. w kolonjach mrówek, pszczół, termitów i t. d. w związku z podziałem pracy. U Siphonophora (p. Hydrozoa) niektóre osobniki kolonji są wykształcone tylko do pobierania pokarmu, inne do pływania, jeszcze inne do rozrodu, podobnie u mszywiołów, ob. Bryozoa. W związku z zmianami temperatury wykazuje różnorakie wykształcenie Daphnia (rozwielitka) w różnych porach roku. P. także Dymorfizm.

Polinezja, część Oceanji (ob.), obejmująca mnóstwo drobnych koralowych i wulkanicznych wysepek i archipelagów na wsch. od Melanezji i Mikronezji, mających razem 27.000 km². Należą tu grupy wysp: Samoa, Tonga, Cooka, Markizy, Ellice, Phoenix, Tokelau, Paumotu, Hawai, Tahiti, Sporady, wyspa Wielkanocna i i. Nazwę P. nadał wyspom Malte-Brun w 1853.

Polinezyjczycy, mieszkańcy Oceanji, prawdopodobnie przybyli, jako dobrzy żeglarze z płd.-wsch. Azji; kolonje P. znajdują się poza obszarem przez nich zajmowanym wśród Melanezyjczyków i Mikronezyjczyków. Miernie, a nawet wysokorośli, dobrze zbudowani, krótko- lub średniogłowi, o twarzy owalnej, niskiem czole, niezbyt szerokim nosie, małych żywych oczach, dość grubych wargach, bruneci, o jasno-bronzowej skórze, są zdolni, kapryśni, beztroscy, lecz także podstępni i okrutni. Odzież P. stanowią fartuszki, zwane tapa, lub też przepaski z trawy albo włókien palmowych; jako ozdób używają muszli, piór, zębów i t. p., główną jednak ozdobą jest artystycznie wykonany tatuaż. Broń: maczugi, dzidy, proce; tarcz nie znają; łuki jedynie do polowania na ptaki. Domy o ścianach z mat lub trzciny, budowano dawniej na fundamencie kamiennym; garncarstwa nie znają, to też posługują się naczyniami drewnianemi. Wysoko stoi u nich farbiarstwo, koszykarstwo i budowa łodzi. Zajęcie główne P. stanowi rybołówstwo; uprawiają też taro, banany, hodują psy, kury i świnie; mięso jedzą jedynie w czasie uroczystych uczt. Z używek znane są kawa (ob.) i tytoń. P. posiadają wysoko rozwinięte snycerstwo i rzeźbiarstwo. Małżeństwa, niegdyś poligamiczne, łatwo się rozchodzą; przed małżeństwem uprawiają wolną miłość; niegdyś panowało powszechnie dzieciobójstwo. Znane są warstwy społeczne (arystokracja, wolni i niewolnicy); rządy sprawuje wódz; na Tonga, Samoa, Tahiti i i. istniały niegdyś despotyczne królestwa, a król uważany był za osobę świętą. P. wierzyli w wiele bóstw i duchów; mitologja ich odznacza się poetycznością. Kultem kierowali kapłani, będący równocześnie znachorami; wytworem religji jest tabu (ob.). Dziś P. są przeważnie chrześcijanami.

Polinos (staroż. Polyaigos), grecka wyspa na morzu Egejskiem, na wsch. od Milos z 14 km².

Poliński, 1. Michał Pelka, matematyk polski, (1784—1848), prof. uniwersytetu we Wilnie, wydał dzieła, dotyczące trygonometrji płaskiej i geodezji.

2. Aleksander, zasłużony badacz muzyki polskiej, (1845—1916), recenzent „Kurjera Warszawskiego" i nauczyciel historji muzyki w Konserwatorjum warsz. Nap.: „Dzieje muzyki polskiej" (1907), pierwsza synteza historji muzyki polskiej, dalej „Stan. Moniuszko" (1913), „Fr. Chopin" (1914) i i. Bogaty zbiór muzykaljów i zabytków muzyki polskiej przeszedł na własność rządu.

Polioencephalitis (greck.), zapalenie szarej substancji mózgu.

Poliomyelitis (greck.), zapalenie szarej substancji (t. j. rogów przednich, stąd także p. anterior) rdzenia kręgowego.

Poliorketes (greck. „zdobywca miast"), przydomek Demetriosa I. (ob.).

Poliptychon (greck.), poliptyk, pismo składające się z wielu kartek. P. ecclesiasticum, w starym kościele spis dóbr kościelnych, darowizn i aktów kupna, dochodów i t. d. Por. Diptychon.

Polipy, uszypułkowane nowotwory dobrotliwe błony śluzowej (np. nosa), albo skóry. Leczenie: usunięcie przez odcięcie lub kauteryzację.

Polipy (greck.), bezpłciowa generacja Hydrozoa, ob. Także określenie na głowonogi, ob.

Polipy korall, ob. Koralе, Koralowina oraz tabl. Polipy koralowców w t. 8.

Polisa asekuracyjna, dokument, wystawiony przez ubezpieczającego dla ubezpieczonego, w dowód zawarcia umowy ubezpieczeniowej. Ob. Ubezpieczenie.

Polisacharydy (poliozy), ob. Węglowodany.

Polispermja (greck.), wniknięcie wielu plemników do komórki jajowej, ob. Zapłodnienie, także na drodze eksperymentalnej, daje w efekcie anormalny rozwój. Normalnie p. występuje u jaj bardzo bogatych w materjały zapasowe (owady, żarłacze, gady). Jeden plemnik dokonuje przytem zapłodnienia, inne stają się merocytami (ob.).

Polistena, miasto w prow. Reggio (Włochy płd.) z 10.972 mieszk.

Polistes (klecanka), p. Osowate.

Polisyndeton, greck. figura retoryczna, polega na szafowaniu spójnikami przy wyliczaniach; przeciwieństwo: asyndeton.

Poliszynel (włosk. policinello, pulcinella, franc. polichinelle), jedna z masek w Commedia dell' arte (ob.), w szczególności w Neapolu od końca XVI. w.; strój: szerokie spodnie z białej wełny, taka sama suknia wierzchnia z szerokiemi rękawami, czarny pasek skórzany, płócienna kryza koło szyi, czapka z białej wełny, ztyłu i zprzodu garb; czarna maska. — Tajemnica p., rzecz ogólnie znana.

Politechnika jest to wyższa (akademicka) uczelnia techniczna; obecnie zagranicą zwie się najczęściej wyższą szkołą techniczną. Poza nauczaniem przeprowadza się, w dobrze wyposażonych laboratorjach p., badania teoretyczne i praktyczne. Ustrój p. przeważnie podobny do ustroju uniwersytetów; p. posiada zwykle kilka wydziałów: mechaniczny, budowlany, dróg i mostów, chemiczny i in., często z poddziałami, np. budowy samochodów, samolotów, okrętów. Najczęściej po wysłuchaniu 8 semestrów (12 trymestrów), wykonaniu przepisanych prac i złożeniu egzaminów jest się dopuszczonym do dyplomowego egzaminu inżynierskiego. W Polsce istnieją 2 p.: w Warszawie (zał. 1898) i we Lwowie (zał. 1877).

Politeia (greck.), państwo — miasto; tytuł jednego z pism Platona.

Politeizm (z greck. wielobóstwo), wiara w istnienie wielu bogów. Przeciwieństwo: monoteizm (ob.).

Politesse (franc. „ogłada"), uprzejmość, dworność.

Politianus Angelus, ob. Poliziano.

Politiken (duńsk.), główny dziennik partji demokratycznej w Kopenhadze, założ. 1884.

Politonalność, dosłownie: kombinacja dwóch lub więcej różnych tonacyj, jedna z cech techniki kompozytorskiej w nowoczesnej muzyce. Zrywa ona z tradycyjną techniką harmonizowania melodji, a opiera się na swobodnym kontrapunkcie, czyli na prowadzeniu niezależnych od siebie głosów, utrzymanych w różnych tonacjach. Zasadę tę stosują kompozytorzy francuscy ostatniej doby, w Polsce K. Szymanowski np. w kwartecie smyczkowym.

Politropiczny (greck.), określenie zwierząt o dużej skali przystosowań. Przeciwieństwo: monotropiczny.

Politura (łac.), ob. Polerowanie.

Polityey (les Politiques), nazwa stronnictwa, które utworzyło się we Francji w dobie wojen hugenockich, a zmierzało do uśmierzenia nienawiści wyznaniowych w imię dobra państwa.

Polityczna arytmetyka, ob. Arytmetyka.

Polityczna ekonomja, ob. Ekonomja polityczna.

Polityczna geografja, dział antropogeografji, zajmujący się geograficznemi warunkami państw i ich stosunkiem do przyrodzonego środowiska. Twórcą p. g. jest Ratzel („Politische Geographie" 1897).

Polityczna policja, część policji, mająca na celu śledzenie życia politycznego i ochronę państwa i rządu przed czyhającemi na nie niebezpieczeństwami.

Polityczne przestępstwa, ob. Przestępstwa polityczne.

Polityczne stronnictwa, związki obywateli o zbliżonych zapatrywaniach, zmierzające do oddziaływania na życie publiczne w myśl pewnych programów.

Polityczne władze, władze powołane do sprawowania ogólnej administracji państwowej w pewnym okręgu.

Polityka (z greck.), „nauka o państwie", w dzisiejszem znaczeniu dążenie do oddziaływania na organizację i funkcje państwowe. P. teoretyczna czyli naukowa zajmuje się celami i zadaniami państwa oraz środkami, które służą do ich urzeczywistnienia; nie obejmuje zatem, jak tego uczono i żądano od czasu Arystotelesa aż do XVIII. w., całości wiedzy o państwie, lecz ogranicza się do kwestji celowości. Także dociekanie, w jaki sposób zdobywa się władzę i wpływ na życie państwowe, nie należą do p. teoretycznej. Naukami pomocniczemi są: historja polityczna, geografja polityczna i gospodarcza, prawo państwowe, międzynarodowe, socjologja, ekonomika, filozofja, psychologja i t. d. Zależnie od zakresu i kierunku rozróżnia się p. zagraniczną (stosunki z innemi państwami) i p. wewnętrzną (ograniczoną do własnego państwa), w ramach zaś tej ostatniej: p. ekonomiczną, skarbową, oświatową i t. d. — W odróżnieniu od teoretycznej oznacza p. praktyczna czynny udział w życiu państwowem i to albo w formie p. stronnictw, wzgl. grup społecznych i gospodarczych, albo przez sztukę rządzenia. P. praktyczna wymaga przygotowania teoretycznego, głównie w dziedzinie historyczno-socjologicznej i ekonomicznej, jednakowoż polityk praktyczny musi oprócz podstawy naukowej posiadać te wszystkie zdolności, które sprawiają, że p. staje się pewnego rodzaju sztuką. — P. w potocznem znaczeniu: zręczna taktyka, dyplomatyczne postępowanie, dążenie do jakiegoś celu.

Polityka bankowa, ob. Bankowa polityka.

Polityka celna, ogół zasad i zarządzeń, stosowanych przez państwo w dziedzinie celnej, ze względu na osiągnięcie skarbowych lub ogólnogospodarczych celów; ob. Cło.

Polityka cen, ob. Cena.

Polityka dewizowa, ob. Dewizy i p. też Bank Polski.

Polityka dróg morskich, dążenie potęg morskich i kolonjalnych (Rzym, Anglja) do opanowania dróg na morzu, łączących kraj macierzysty z innemi lądami.

Polityka dyskontowa, ob. Dyskont i Dyskontowa polityka; p. też Bank, Banknot.

Polityka emisyjna, ob. Emisja; p. też Bank Polski, Banknot, Dyskont, Dyskontowa polityka.

Polityka handlowa, ogół zarządzeń państwowych, wpływających przez uregulowanie handlu na całokształt gospodarki społecznej. Cele p. h. urzeczywistnia się przez nakładanie ceł przywozowych lub wywozowych, zawieranie traktatów międzynarodowych, utrzymywanie zagranicą własnej służby konsularnej, spełniającej także zadania informatywne, stwarzanie instytutów wywozowych, instytutów badania konjunktur i t. d.

Polityka kolejowa, ob. Kolejowa polityka.

Polityka komunikacyjna, ogół zarządzeń państwowych lub samorządowych, regulujących komunikację w interesie publicznym. Budowa urządzeń komunikacyjnych należała w czasach dawniejszych do zakresu działania zwierzchności politycznej, w nowszych jednak czasach (w. XIX.) stała się polem prywatnej gospodarki, szczególnie w dziedzinie kolejnictwa. Ponieważ jednak posiadanie linji kolejowej wpływa doniośle na całokształt gospodarki i stanu obrony danego społeczeństwa, przeto zazwyczaj ustawy państwowe zezwalają na budowę kolei jedynie w wypadku uzyskania przez przedsiębiorcę szczególnej koncesji. W koncesjach kolejowych państwo zastrzega sobie, wzamian za udzielenie przywileju budowy, wpływ na taryfy. Przedsiębiorstwa kolejowe nadają się dzięki istniejącej w tym dziale gospodarczym daleko posuniętej koncentracji własności (zazwyczaj linje kolejowe należą do niewielu towarzystw) do uspołecznienia (upaństwowienia), podyktowanego zresztą doniosłem znaczeniem gospodarczem kolei, których prawne lub faktyczne stanowisko monopoliczne winno podlegać ścisłej kontroli państwa. Stąd też zwolennicy socjalizmu państwowego domagali się przedewszystkiem upaństwowienia kolei, które też w drugiej poł. XIX. i pierwszej XX. w. cały szereg państw przeprowadził. — W czasach najnowszych koleje tracą swój dawny charakter wyłącznego środka komunikacji na rzecz rozwijającej się komunikacji samochodowej. Rzeczą p. k. jest łagodzenie walki konkurencyjnej kolei z samochodem w wypadkach, w których grozi ona wywołaniem zbędnych powikłań gospodarczych przez zbytnie obniżanie rentowności istniejących już kolei.

W stosunkach międzynarodowych dąży p. k. do zawierania porozumień ułatwiających komunikację przez ujednostajnienie odnośnych przepisów prawnych (np. konwencja berneńska o przewozie towarów, obowiązująca w całej prawie Europie). Komunikacja na wodach śródlądowych, przechodzących przez obszar kilku państw, podlega nieraz specjalnym międzynarodowym komisjom, jak np. komisja Dunaju (ob. Dunaj) lub Renu (ob. Ren.).

W Polsce koleje stanowią własność państwa (z wyjątkiem niektórych kolei lokalnych), zarząd zaś kolei należy do odrębnej osoby prawniczej, zw. Polskiemi Kolejami Państwowemi (P. K. P.), której organa mianowane są przez państwo. P. Koleje polskie państwowe.

Polityka kryminalna, ob. Kryminalna polityka.

Polityka płac, ob. Płaca.

Polityka społeczna, ob. Społeczna polityka.

Politykować, uprawiać politykę, prowadzić dyskusje polityczne.

Polivka Jiři, slawista czeski, * 1858, wydał naukowo komentowane zbiory baśni czeskich, morawskich i słowackich (od r. 1909).

Poliwanow Aleksej Andrejewicz, generał ros., (1855—1920), 1905 szef sztabu generalnego, 1906 pomocnik ministra wojny, 1912 członek Rady Państwa, 1915—16 minister wojny.

Poliziano Angelo (właściwie Ambrogini), włoski humanista i poeta, (1454—1494), wychowawca syna Wawrzyńca de' Medici, oprócz krytycznych pism łacińskich („Miscellanea", 1489), napisał po włosku pierwszy dramat pasterski: „Orfeo" (1471) i odznaczające się doskonałą formą „Stanze per la giostra di Giuliano de' Medici" (1494).

Polje, kotlina tektoniczna, rozległa, o płaskiem dnie, w obszarze krasowym.

Polk James Knox, polityk płn.-amer., (1795—1849), adwokat, członek Kongresu, przywódca demokratów, 1844 prezydent St. Zjednoczonych, kontynuował wojnę z Meksykiem i zdobył dla Stanów Nowy Meksyk i Kalifornję.

Polka, taniec wirowy w takcie na $^2/_4$, pochodzenia czeskiego; nazwa oznacza półkrok (czesk. „pulka"); taniec ten wprowadziła Anna Slezak w r. 1830. Odmiany: p. hongroise, p. mazurka, p. galopka etc.

Polkowski Józef Tadeusz, malarz pol., (1820—1895), studja u Kokulara, ilustrator wielu pism warszawskich (m. i. „Tygodnika Ilustrowanego"), malował sceny rodzajowe („Baba z obwarzankiem", „Wesele żydowskie") oraz portrety.

Pollajuolo, 1. Antonio del, włoski rzeźbiarz, malarz i złotnik, (1429—1498), jeden z głównych mistrzów quattrocenta włoskiego, pracował we Florencji i Rzymie. Z jego dzieł plastycznych najważniejsze: srebrny krzyż katedry florenckiej, popiersie terakotowe młodzieńca w pancerzu i grupa bronzowa „Herkules i Kakus" w Bargello (Florencja), dalej rzymskie bronzowe grobowce papieży Sykstusa IV. i Inocentego VIII. Z dzieł malarskich P. wymienić należy: „Dawid" (Berlin) i „Czyny Herkulesa" (Florencja, Uffizi), dalej wspólnie z bratem Pierem P. wykonane obrazy: „Tobiasz" (ok. 1465, Turyn), obraz ołtarzowy z ok. 1465 w Uffiziach i „Św. Sebastjan" (Londyn).

2. Simone, ob. Cronaca.

Pollak, 1. Józef, pisarz pol., * 1882, autor tragedji „Tadeusz Rejtan", zbioru nowel „Konkury", powieści „Zbłąkany pielgrzym".

2. Roman, pol. historyk literatury, * 1886, prof. uniw. w Bolonji, Rzymie, wreszcie w Poznaniu, badacz wpływów włoskich w dawnej literaturze polskiej; oprócz rozpraw w czasopismach, wydał oddzielnie: „Gofred" Tassa-Kochanowskiego" (1922, studjum podstawowe); opracował w „Bibl. Narod." wydania „Gofreda" (1921, wybór) i „Nadobnej Paskwaliny" Twardowskiego (1926); w „Przeglądzie Współczesnym" informuje stale o polonicach włoskich; korzystnie oddziałał na rozwój studjów polonistycznych we Włoszech.

Pollakisurla (greck., pollakuria), zbyt częste oddawanie moczu mimo prawidłowych stosunków w pęcherzu u osobników nerwowych, często tylko złe przyzwyczajenie.

Pollard Albert Frederick, historyk ang., * 1869, od 1910 profesor w Londynie, 1893—1901 współwydawca „Dictionary of National Biography", nap.: „England under Protector Somerset" (1900), „Henry VIII." (1902), „A Life of Thomas Cranmer" (1904), „The History of England 1547—1603" („Political History of England" 6 t. 1910), „The Evolution of Parliament" (1920) i in.

Pollentia, miasto w star. Ligurji nad rz. Tanarus; tu pokonał Stilicho Alaryka, króla Gotów (402).

Pollex (Pollux łac.), kciuk; także miara. P. pedis, duży palec od nogi.

Pollino, Monte, wapienne pasmo górskie w Apeninie Neapolitańskim, wys. do 2.271 m (Serra Dolcedorme).

Pollio Caius Asinius, wódz rzymski i mowca, historyk i poeta, (76 prz. Chr.—5 po Chr.), założył pierwszy w Rzymie bibljotekę publiczną i zaprowadził deklamacje t. zn. praktyczne ćwiczenia w wymowie; pisał mowy i tragedje oraz historję wojen domowych. Z dzieł zachowały się tylko fragmenty.

Polluks (łac. greck. Polydeukes), jeden z Dioskurów (ob.), brat Kastora.

Pollutio (łac.), polucja, ob. Zmaza.

Pollutio (łac. zbezczeszczenie), w znaczeniu prawnokościelnem znieważenie świątyni (np. przez zabójstwo, w niej popełnione), po którem władza duchowna świątynię musi zamknąć i na nowo poświęcić.

Pollux, jasna gwiazda β w gwiazdozbiorze Bliźniąt.

Polo (indyj.), gra podobna do hockeya, w której dwie konne drużyny popychają specjalnemi kijkami piłkę do określonego celu. Do gry w p. używa się zazwyczaj angielskich, rasowych koni (polo poney). Konie „dobrze grają", gdy mają temperament, są szybkie i zwinne. Gra w p. pochodzi z Persji; 1854 ang. oficerowie przeszczepili ją do Indyj, 1869 do Wielkiej Brytanji.

Marco Polo.

Polo Marco, włoski podróżnik z Wenecji, (1254—1323), pierwszy badacz wsch. Azji, towarzyszył w 1271 swemu ojcu Niccolo P. i stryjowi Maffeo P. w podróży do cesarza mongolskiego Kublaj-Chana. Zjednawszy go sobie był wysyłany przezeń w różnych misjach do rozmaitych stron państwa mongolskiego. Obdarzony bogato przez cesarza odjechał w 1292 wraz ze swymi towarzyszami i przez Ormuz, Trapezunt i Konstantynopol dotarł do Wenecji w 1295, gdzie zyskał sobie powszechne uznanie. W 1298 dostał się do niewoli genueńskiej i w niej podyktował Pizańczykowi Rusticiano relację o swej podróży. Dzieło to, cieszące się w średniowieczu i późniejszych czasach ogromną popularnością, było długo jedynem niemal źródłem wiadomości o wsch. Azji.

Pologne, francuska nazwa Polski.

Pologne Littéraire, miesięcznik w językach francuskim, angielskim, niemieckim i włoskim, poświęcony polskiej literaturze i sztuce, wydawany i redagowany od r. 1926 przez Mieczysława Grydzewskiego w Warszawie. Zasługują na wyróżnienie numery poświęcone Kasprowiczowi, pobytowi Tomasza Manna w Warszawie, Przybyszewskiemu, Mickiewiczowi, zjazdowi warszawskiemu Pen-Clubów i i.

Polon, ob. Promieniotwórcze pierwiastki.

Polonez, taniec polski w takcie na 3/4, niezbyt szybki, uroczysty, dostojny, podobnie jak dawna pavana (ob.). Według tradycji ma być p. tańcem dworskim, po raz pierwszy wykonanym w czasie pochodu koronacyjnego Henryka Walezego w Krakowie (1574). Prawdopodobnie jednak jest to taniec ludowy „polski", rozpowszechniony wśród plemion zach. Znamienną cechą p. jest rytm (zbliżony do bolera) i charakterystyczna kadencja końcowa. W XVIII. w. rozpoczyna się niezwykła popularność p. w muzyce europejskiej: J. S. Bach, Friedem. Bach, Joh. Schobert. Wzór p. stanowią poematy M. Kl. Ogińskiego. Z obcych komponowali p. Beethoven i Weber. Najgłębsze uduchowienie i charakter narodowego rapsodu nadał p. Chopin.

Polonezka, suknia kobieca, używana w dawnej Polsce, naśladująca krojem kontusz.

Polonia, łacińska nazwa Polski.

Polonia, tygodnik, wydawany od r. 1891 w Baltimore.

Polonia, dziennik polityczny, wychodzący w Katowicach, organ chrześcijańskiej demokracji (Korfantego).

Polonia w Ameryce, czasopismo pol., wydawane od r. 1892 w Cleveland.

Polonia Restituta, ob. Polska, ordery.

Polonja, skupienie Polaków w obcych krajach.

Polowa kuchnia, kotły (2—3) osadzone w jaszczach z paleniskami, umożliwiającemi gotowanie w marszu. Przodek przewozi całodzienną rację pododdziału, do którego k. przydzielona; zaprzęgane w 2—4 koni. Górskie oddziały rozporządzają skrzynkami przenoszonemi na jukach.

Polowa Msza, msza, odprawiana pod gołem niebem, zwykle w czasie wielkich uroczystości wojskowych i państwowych.

Polowa poczta, zakłady wojskowe, przewożące korespondencję i przesyłki z kraju dla żołnierzy na froncie i od nich tamże. Powstała w wojsku francuskim w poł. XVII. w. Nowoczesna p. p. winna działać bardzo sprawnie, by podołać miljonowym ilościom przesyłek, skierowując je wedle numerów na ustawicznie zmieniane miejsca postoju.

Polowa służba, ogół czynności wojska w czasie kampanji, ujęty osobnym regulaminem, który ustala metody walki poszczególnych broni osobno oraz współpracę ich w każdej okoliczności i w każdym terenie, zachowanie się dowództw w każdym wypadku, a także zawiera skład bojowy jednostek taktycznych, sposób urządzania marszu, postoi, ubezpieczeń oraz wskazania dla służb.

Polowanie, ob. Myślistwo.

BIBLIOTEKA MIEJSKA W CHEŁMIE